

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ
(2024-2025)

ΗΡΟΔΟΤΟΣ, ΑΘΗΝΑ, 2025

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΧΟΡΗΓΙΑ
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΜΠΕΛΕΦΑΝΤΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΡΑΚΗΣ

Εκδίδεται από Επιστημονική Επιτροπή και διευθύνεται από τον Κοσμήτορα της Σχολής
Κοσμητεία Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών

Παναγή Τσαλδάρη 1

69100 Κομοτηνή

τηλ. 2531039959 · e-mail: tsitsop@admin.duth.gr

www.classic.duth.gr

**ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ
(2024-2025)**

ΗΡΟΔΟΤΟΣ, ΑΘΗΝΑ, 2025

Επιστημονική Επετηρίδα
της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
Τόμος τέταρτος (2024-2025)

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών

Επιστημονικός Διευθυντής της Επετηρίδας
Καθηγητής Μανόλης Βαρβούνης
Κοσμήτορας της ΣΚΑΣ

Επιστημονική Επιτροπή
Καθηγητής Γεώργιος Τσιγάρας
Καθηγητής Γρηγόριος Παπαγιάννης
Καθηγητής Ηλίας Πετρόπουλος
Επίκουρος Καθηγητής Θανάσης Β. Κούγκουλος

Ακαδημαϊκό έτος 2024-2025

ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ
Καθηγητή ΜΑΝΟΛΗ ΒΑΡΒΟΥΝΗ

Εκδίδεται με τη χορηγία
της ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΜΠΕΛΕΦΑΝΤΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ
Μεγάλης Αρχόντισσας των Εκκλησιών
και Πρέσβειρας Αποδήμου Ελληνισμού του Πατριαρχείου
Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής, προσαρμογής
και οποιασδήποτε άλλης εκμετάλλευσης ή χρήσης
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης / Εκδόσεις Ηρόδοτος,
Αθήνα, 2025.

Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
All rights reserved.

ISSN 2944-9227

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο παρών τέταρτος τόμος της *Επιστημονικής Επετηρίδας* της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, που καλύπτει το ακαδημαϊκό έτος 2024-2025, είναι πιθανότατα ο τελευταίος που εκδίδεται από τη Σχολή μας, δεδομένου ότι από τον Σεπτέμβριο του 2025 τα τρία Τμήματα της Σχολής, σύμφωνα με τις προβλέψεις σχετικού νόμου, και συγκεκριμένα τις διατάξεις του αρ. 9 του Ν. 5094 / 2024, θα συγχωνευθούν στο ενιαίο Τμήμα Ανθρωπιστικών Σπουδών, ώστε η Σχολή πλέον να είναι μονομηματική, και να ονομάζεται Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών. Άρα, ακόμη και αν συνεχιστεί η έκδοση της Επετηρίδας, αυτή θα είναι πλέον η *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης*.

Να σημειωθεί εδώ ότι αν το κριτήριο της μετεξέλιξης της Σχολής ήταν μόνο ο αριθμός των φοιτητών που επιλέγουν τα Τμήματά της, τότε θα έπρεπε το Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών να συγχωνευθεί με το Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, και να απορροφηθεί από αυτό. Το γεγονός ότι η συγχώνευση αφορά και το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας, το οποίο δεν αντιμετώπιζε πρόβλημα αριθμού εισακτέων, δείχνει ότι τα κίνητρα αυτής της εξέλιξης συνδέονται μάλλον με την προσπάθεια να αναδιαταχθεί ο ακαδημαϊκός χάρτης του πανεπιστημίου μας, ίσως δε να υπάρξει προηγούμενο και για ανάλογες εξελίξεις ομοειδών Σχολών σε άλλα ελληνικά ΑΕΙ, που θα ακολουθήσουν.

Όπως και στους δύο προηγούμενους τόμους του περιοδικού σημειώσαμε, η *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης* συνομιλεί επιστημονικά με ανάλογα περιοδικά ομοειδών Σχολών σε πανεπιστήμια της ημεδαπής και της αλλοδαπής, στο πλαίσιο της απαραίτητης για το σύγχρονο ακαδημαϊκό τοπίο «διεθνοποίησης». Πρόκειται για έναν στόχο που υπηρετείται με συνέπεια από τα μέλη της Σχολής μας, με διάφορες δράσεις και συνέργειες, αναγνωρίζεται δε ήδη από συναδέλφους και ανάλογες Σχολές στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Ο παρών τόμος περιλαμβάνει αφενός μεν εργασίες που υποβλήθηκαν για έκδοση, αφετέρου δε ανακοινώσεις από το Διεθνές Συνέδριο «Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών στην τέχνη (1923-2023)», που διοργανώθηκε στην Αλεξανδρούπολη υβριδικά το Νοέμβριο του 2023 (17-19 Νοεμβρίου 2023), από την Κοσμητεία της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπου-

Πρόλογος

δών του ΔΠΘ, σε συνεργασία με την Ισπανική Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, την Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης, τον Δήμο Αλεξανδρούπολης, το Εθνολογικό Μουσείο Θράκης-Αγγελική Γιαννακίδου και το Catalca Mübadele Müzesi της Τουρκίας. Πρόκειται για τα κείμενα που παραδόθηκαν ως τις 31 Δεκεμβρίου 2024, προθεσμία που τέθηκε από την εκδοτική επιτροπή του περιοδικού, ώστε να εκδοθεί έγκαιρα ο τρίτος αυτός τόμος.

Επίσης, στον παρόντα τέταρτο τόμο, σε συνέχεια του προηγούμενου, δημοσιεύονται και οι «Έπαινοι», από τις τελετές αναγόρευσης Επίτιμων Διδασκτόρων των Τμημάτων και Επίτιμων Καθηγητών της Σχολής, καθώς και τα σχετικά με τη διάθρωση και τα πεπραγμένα της Σχολής μας για το ακαδημαϊκό έτος 2023-2024.

Ο παρών τέταρτος τόμος δίνεται στο φως της δημοσίευσης και πάλι με την ευγενική χορηγία της κυρίας Αικατερίνης Μπελεφάντη-Σοφιανού, Μεγάλης Αρχόντισσας των Εκκλησιών και Πρέσβειρας Αποδήμου Ελληνισμού του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής, χωρίς την ευγενική βοήθεια της οποίας η έκδοσή του θα ήταν αδύνατη. Η κυρία Σοφιανού είναι πάντοτε πρόθυμη βοηθός στην ανάπτυξη των ελληνικών σπουδών, ανά την υφήλιο, ακολουθώντας την παλαιά παράδοση των Μεγάλων Ευεργετών του Γένους, στο πλαίσιο μιας αξιέπαινης και αξιομίμητης δράσης, και με δική της χορηγία έχουν εκδοθεί κατά το παρελθόν τόσο ο δεύτερος, όσο και ο τρίτος τόμος της Επετηρίδας. Την παρακαλούμε να δεχθεί και από εδώ τις θερμές ευχαριστίες μας.

Κλείνοντας το παρόν προλογικό σημείωμα, θέλω να ευχαριστήσω τους συναδέλφους Προέδρους των Τμημάτων της Σχολής, που είναι μέλη της επιστημονικής επιτροπής εκδόσεως της Επετηρίδας, ειδικότερα δε τον λαμπρό συνάδελφο και εξαιρετικό συνεργάτη Επίκουρο Καθηγητή κ. Θανάση Κούγκουλο, ο οποίος έχει αναλάβει το βαρύ ομολογουμένως έργο των διορθώσεων και της τυπογραφικής επιμέλειας του τόμου. Το ίδιο ισχύει και για όσους και όσες μας εμπιστευθήκαν τις μελέτες τους, σε αυτούς του τέσσερις τόμους, χωρίς τον επιστημονικό, ερευνητικό και συγγραφικό μόχθο των οποίων δεν θα μπορούσαν να συγχροτηθούν και να εκδοθούν οι τόμοι αυτοί.

Στα σχετικά με τη συγχώνευση των τριών Τμημάτων της Σχολής μας αναφερθήκαμε στον πρόλογο του προηγούμενου τρίτου τόμου, ώστε να μην χρειάζεται να επαναλάβουμε εδώ τις θέσεις μας. Απομένει να δούμε αν η εξέλιξη αυτή, που ουσιαστικά ακρωτηριάζει τις ανθρωπιστικές σπουδές στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, θα επιτύχει στους σκοπούς του σχεδιασμού της, και θα βοηθήσει την ουσιαστική ανάπτυξη των ανθρωπιστικών σπουδών στο πανεπιστήμιό μας, δεδομένου ότι οι κλασικές σπουδές ούτε καν αναφέρονται στους τίτλους Τμήματος, Σχολής και νέων προγραμμάτων σπουδών.

Πρόλογος

Αυτή είναι η ευχή μας, και προς αυτή την κατεύθυνση είμαστε έτοιμοι να συστρατευθούμε, όσο κι αν οι αμφιβολίες μας είναι ισχυρές και, πιστεύω, πλήρως δικαιολογημένες.

Καθηγητής Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

ΕΝΑΣ «ΑΓΝΩΣΤΟΣ», «ΔΙΚΟΣ ΜΑΣ»,
ΛΟΓΙΟΣ ΣΤΗ ΒΙΕΝΝΗ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ
ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΖΩΜΑΡΙΔΗ

Αφορμή για το συγκεκριμένο κείμενο υπήρξε ένα θυμωμένο τηλεφώνημα το οποίο δέχτηκα ένα κυριακάτικο απόγευμα, το Φλεβάρη του 2016, από μια δεύτερη εξαδέλφη της μητέρας μου: με κάποιον τρόπο είχε πληροφορηθεί από τη βάση δεδομένων «Κάτοπτρο ελληνικής φιλοσοφίας και επιστήμης 17ος-19ος αιώνας» — που έχει συγκροτηθεί στο πλαίσιο ενός σχετικού προγράμματος στο Τμήμα Μεθοδολογίας της Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (ΜΙΘΕ) του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου¹ — ότι ο «αδελφός του παππού της», και κατά συνέπεια και δικός μου μακρινός πρόγονος, Ευγένιος Ζωμαρίδης δηλώνεται στο σχετικό δελτίο ως «αγνώστου καταγωγής», με «άγνωστη ημερομηνία γέννησης και θανάτου», χωρίς σχετικά κείμενα – τεκμήρια και με μόνη πληροφορία πως υπήρξε «δάσκαλος στη Σχολή της Βιέννης (1870-1920)».

Η αλήθεια είναι ότι το όνομα του Ευγένιου Ζωμαρίδη μου ήταν κάπως γνωστό από οικογενειακά αφηγήματα, ωστόσο δεν είχα ασχοληθεί μαζί του την περίοδο που μελετούσα τις «μετοικεσίες των Ζαγορισίων»² ούτε είχα εντοπίσει κάτι γι' αυτόν στις δημοσιευμένες και αδημοσίευτες πηγές που είχα χρησιμοποιήσει τότε. Η ιδιότητά μου, ωστόσο, ως «καθηγητή», πάνω στην οποία εναποτέθηκε η απογοήτευση της εξαδέλφης της μητέρας μου από το δελτίο του «Κατόπτρου», οι δύο αυτές αφετηρίες, τέλος πάντων, με ενεργοποίησαν — βοηθώντας, ασφαλώς, και του διαδικτύου, πλέον — να τον αναζητήσω κάπως πιο συστηματικά.

Το πρώτο απότομο αποτέλεσμα αυτής της αναζήτησης ήταν να συγκροτήσω κατά το μάλλον ή ήττον την εργογραφία του³. Το παλαιότερο κείμενό του, δη-

1. Η ιστοσελίδα του προγράμματος (<https://195.134.90.78.8080/katoptron/LoadUserPersonalInfo.do?PersonId=5079>) δεν είναι πλέον διαθέσιμη, ωστόσο καταθέτω τη σχετική εγγραφή, όπως την είχα αποθηκεύσει, στο Παράρτημα (Εικόνα 1).

2. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ Β., Μετοικεσίες Ζαγορισίων (1750-1922). Προσεγγίσεις στις διαδικασίες προσαρμογής μιας τοπικής κοινωνίας στη διεθνή συγκυρία, Θεσσαλονίκη 1999: Ριζόρειος Εκκλησιαστική Σχολή.

3. Το βασικό έλλειμμα από αυτή την αναζήτηση είναι η διδακτορική του διατριβή, την οποία δεν κατάφερα να εντοπίσω ούτε ως προς τον τίτλο της.

μοσιευμένο το 1882 στη Λειψία, που φέρει τον τίτλο *Ἡμερα φυτά και κατοικίδια ζώα εν τη αυτών μεταβάσει εκ της Ασίας εις τε την Ελλάδα και την Ιταλίαν και εις την λοιπήν Ευρώπην. Ιστορικά και γλωσσολογικά σκιαγραφήματα*, υπό Victor Hehn, συνιστά μια επιλεκτική μετάφραση από τα γερμανικά, στο τέλος της οποίας (σελίδες 9-10) ο ίδιος σημειώνει:

Διά των ειρημένων μακροτέρων ίσως του δέοντος ηθέλησα να υποτυπώσω πως το περιεχόμενον του βιβλίου, όπερ μη ον, όπως ηδύνατό τις εκ της επιγραφής αυτού να εικάση, αλλ' οίον δούρειος ίππος εν ω εγκάθηνται φιλολογικάί, γεωγραφικάί, ιστορικάί, φυσικάί και γλωσσολογικάί ιδέαι, ονομάζεται υπό των επιφανεστάτων εν Γερμανία φιολόγων κλασσικόν · απορών δε των εις έκδοσιν των μεταφράσεων αυτού χρημάτων επικαλούμαι βοηθούς τους φιλομούσους, τιμωμένου εκάστου αντύπου δραχμών νέων δέκα.

Εν Λειψίη τη 2η Μαρτίου 1882
Ευγένιος Ζωμαρίδης

Αν μπορεί κανείς να διακινδυνεύσει κάποιες εικασίες εδώ, φαίνεται ότι ο Ευγένιος Ζωμαρίδης ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 βρισκόταν στη Γερμανία για σπουδές και σε «στενή» οικονομική κατάσταση, αφού φαίνεται πως ο βιοπορισμός του εξαρτάτο σε κάποιον βαθμό από τη μεταφραστική του εργασία⁴. Σύμφωνα με τη Μαρία Στασινοπούλου⁵, εμφανίζεται ως φοιτητής στο Επίσημο Μητρώο Προσωπικού Εκπαιδευτικών Υπαλλήλων και Φοιτητών στο Royal Bavarian Ludwig-Maximilians-Universität zu Munich το 1884 και το 1885. Λίγο αργότερα, το 1888, ένα εκτενέστερο και πιο πρωτότυπο κείμενό του που φέρει τον τίτλο «Η Ακρόπολις των Αθηνών», δημοσιεύεται στο περιοδικό *Κλειώ της Λειψίας*⁶ σε επτά «συνέχειες», ενώ άλλο ένα μεταφρασμένο

4. Η εκτίμηση αυτή ενισχύεται και από το δεύτερο κατά σειρά μεταφραστικό εγχείρημα του Ζωμαρίδη, που φέρει τον τίτλο «Θεοδώρου Γράφ (Graf) Ανακάλυψις αρχαίων ιματίων» και δημοσιεύθηκε το 1883, επίσης στη Λειψία, στην ελληνόφωνη εφημερίδα *Έσπερος* 63 (1/13 Δεκεμβρίου 1883).

5. Μ. STASSINOPOULOU, "Habe nun Philologie studiert, und dann? Philologische Karrieren und Diaspora-Schulen am Beispiel des Eugen Zomarides", στο *Σκεύος εις τιμήν Festschrift zum 25 — jährigen Jubiläum der Bischofsweihe und 20 — jährigen Jubiläum der Inthronisation zum Metropolit von Austria und Exarchen von Ungarn und Mitteleuropa* Dr. Michael Staikos, Αθήναι – Athen 2011, σελ. 788.

6. Το συγκεκριμένο περιοδικό έντυπο εκδιδόταν «δix του μηνός» στη Λειψία, από το 1885 (δεδομένου ότι στην 6η συνέχεια της μελέτης στις 1/13 Μαΐου 1888 δηλώνεται ότι το έντυπο βρίσκεται στο «Δ έτος») και δεν πρέπει να συγχέεται με το ομώνυμο έντυπο της Τεργέστης. Για την *Κλειώ της Τεργέστης* βλ. αναλυτικά Γ. Χαρωνίτης, *Η Κλειώ της Τεργέστης*, μια πολιτική εφημερίδα της Διασποράς, Αθήνα 2007: μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

κείμενό του με τίτλο «Οι πάπυροι της Αιγύπτου και τα νέα ελληνικά κείμενα», δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Παλιγγενεσία* το 1894⁷. Παρότι δεν υπάρχουν διαθέσιμα άλλα κείμενα του Ζωμαρίδη στον τύπο της εποχής, μπορούμε βάσιμα, νομίζω, να υποθέσουμε πως μια συστηματικότερη αναζήτηση θα αναδείκνυε τη συχνότητα αυτής της δραστηριότητάς του.

Ωστόσο, το έργο για το οποίο είναι ευρύτερα γνωστός ο Ευγένιος Ζωμαρίδης είναι άλλο. Πρόκειται κατ' αρχάς για τη συνεργασία του με τον Γερμανό κλασικό φιλόλογο Nicolaus Wecklein⁸ στην ερμηνευτική έκδοση του σωζόμενου έργου του Αισχύλου με τον τίτλο «*Αισχύλου δράματα σωζόμενα και απολωλότεν αποσπάσματα*, N. Wecklein, μετά εξηγητικών και ερμηνευτικών σημειώσεων τη συνεργασία Ευγενίου Ζωμαρίδου» που εκδόθηκε σε τέσσερις συνολικά τόμους (ο Α το 1891 στη Λειψία, ο Β το 1896 και ο Γ1 το 1897 στην Αθήνα, με συμπληρωματικό Γ2 τόμο το 1910, επίσης στην Αθήνα)⁹. Το έργο εκδόθηκε με πρωτοβουλία της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης «τη επιστάσια του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου» στον οποίο ο Wecklein ήταν επίτιμο μέλος από το 1885 και ο Ζωμαρίδης αντεπιστέλλον μέλος από την ίδια χρονιά¹⁰. Για τη συμμετοχή του Ζωμαρίδη στο έργο αυτό μας πληροφορεί ο ίδιος ο Wecklein στον πρόλογο του Α τόμου (σ. ιστ):

Το δε έργο της εκδόσεως απετελέσθη ως εξής. Αποκατέστησα το κείμενον κριτικώς εκπονήσας άμα τας εξηγητικάς και κριτικάς σημειώσεις. Ο εμός φίλος Ζωμαρίδης μεθερμηνεύσας ελληνιστί τα υπ' εμού γερμανιστί γραφέντα εποίησατο προσέτι εν τε ταις Εισαγωγαίς και ταις Σημειώσεσι πολλάς και καλάς προσθήκας, ας έκρινεν χρήσιμους τοις ευατού ομοεθnéσι. Περί των διασκειών τούτων, αποτελουσών περί το τριτημόριον του προκειμένου τόμου πολλάκις εν πολλαίς επιστολαίς πολύς εγένετο λόγος ένεκα διαφόρου, ως είρηται, γνώμης περί του μέτρου και της εκτάσεως αυτών, έως ου ή εγώ υπεχώρησα αυτώ ή αυτός εμοί. Πάντως διά των συμπληρώσεων, ας ο φίλος συνεργάτης εγκατέσπειρεν εκ του

7. «Οι πάπυροι της Αιγύπτου και τα νέα ελληνικά κείμενα», *Παλιγγενεσία* φ. 1-2 (30/04/1894).

8. Ο Nicholas Wecklein, υπήρξε διευθυντής στο Maximilians Gymnasium του Μονάχου, ενώ παράλληλα ήταν μέλος ενός ομίλου πεζοπορίας που απαρτιζόταν από γυμνασιάρχες και λυκείαρχες αντίστοιχων σχολείων της Βαυαρίας. Μέλος του ίδιου ομίλου ήταν ο Joseph Gebhard Himmler, πατέρας του Himmler, επιφανούς στελέχους του μετέπειτα ναζιστικού καθεστώτος της Γερμανίας. Βλ. σχετικά Χ. ΚΡΙΣΤΑΛΛΗΣ, «Το Farm Hall και η Δημοκρατία της Βαϊμάρης», *gavagai/γκαβαγκάι* 2 (2016), σελ. 117.

9. Για τη φιλολογική αξία της έκδοσης αυτής μέχρι και σήμερα βλ. ενδεικτικά Ζ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΡΕΧΛΗ, «Η τυραννία της ύβρεως», *Παρνασσός* 46 (2004), σελ. 51 (σημ. 36) και Tosi R., «The 'metoikos' in Orestea», *Phasis* 12 (2009), σελ. 284 (σημ. 13).

10. Βλ. σχετικά στο *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τόμ. ΚΑ (1887-88 και 1888-89), Κωνσταντινούπολη 1891, σ. κγ και κε.

πλουσίου θησαυρού των εαυτού γνώσεων, προσεκτήσατο η προκειμένη έκδοσις σπουδαίον κέρδος και μεγάλην αξίαν.

Τέλος, από το εξώφυλλο του Α τόμου πληροφορούμαστε ότι το 1891 ο Ζωμαρίδης ήταν ήδη «διδάκτωρ Φιλοσοφίας» και εργαζόταν ως υπάλληλος της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου της Λειψίας.

Το δεύτερο έργο για το οποίο ο Ζωμαρίδης μνημονεύεται ακόμη συχνότερα είναι η δημοσίευση «Περί του Ευαγγελίου του Δούμπα – χειρόγραφο του έτους 1226»¹¹ που εκδόθηκε στα γερμανικά το 1904 στη Λειψία και ενώ ήταν ήδη διευθυντής της Ελληνικής Σχολής της Βιέννης. Πρόκειται για το χειρόγραφο εικονογραφημένο ευαγγέλιο του Βασιλείου Μελιτηνιώτη (Καισάρεια, 1226) και την περιπέτεια που το συνοδεύει μέχρι να φτάσει στα χέρια του μέσω του Νικολάου Θεοδώρου Δούμπα, στη Βιέννη, στην οποία αναφέρεται συνοπτικά και η Αγγελική Μητσάνη¹². Τέλος, στην εργογραφία του Ζωμαρίδη θα πρέπει να προσθέσουμε και τον επιτάφιο λόγο που εκφώνησε στην κηδεία του προκατόχου του στη διεύθυνση της Ελληνικής Σχολής της Βιέννης Θεαγένη Λιβαδά, τον οποίο βρίσκουμε σε δύο εκδοχές, την παλαιότερη στα γερμανικά το 1903 και την ελληνική της μετάφραση το 1904¹³. Από το κείμενο αυτό πληροφορούμαστε ότι είχε διαδεχθεί από το 1894 τον Θεαγένη Λιβαδά στη διεύθυνση της «εν Βιέννη ελληνικής Σχολής» (σελ. 5-6)¹⁴, ενώ, όπως φαίνεται, ήταν ενταγμένος στην «αυστριακή» κοινότητα της Βιέννης, καθώς σημειώνει: «Και την ημετέραν Κοινότητα, ως και την γείτονα και αδελφήν Κοινότητα του Αγίου Γεωργίου, ενεθυμήθη εν τη διαθήκη αυτού» (σελ. 11)¹⁵.

11. EUGEN ZOMARIDES, *Die Dumba'sche Evangelien - Handschrift von Jahre 1226*, Leipzig 1904: Dörffling & Franke.

12. Η Μητσάνη σημειώνει ότι η συγκεκριμένη δημοσίευση είναι η δεύτερη, καθώς είχε προηγηθεί μία ακόμη το 1902. Βλ. Α. ΜΗΤΣΑΝΗ, «Το εικονογραφημένο ευαγγέλιο του Βασιλείου Μελιτηνιώτη (Καισάρεια, 1226)», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, ΚΣΤ' (2005), σσ. 149-164.

13. Βλ. αντίστοιχα EUGEN ZOMARIDES, *Grabrede auf Dr. Theagenes Livada gehalten am 18. November 1903*, Wien 1903: Druck von Karl Gerolds Sohn και Ευγένιος Ζωμαρίδης, *Επιτάφιος εις Θεαγένη Λιβαδά, ρηθείς τη 5/18 Νοεμβρίου 1903*, Τεργέστην 1904: Τύποις του Αυστριακού Λόυδ.

14. Σύμφωνα με την Στασινοπούλου, αυτό συνέβη το 1897. Βλ. Μ. Stassinopoulou, "Habe nun Philologie ...", *ό.π.*, σελ. 790.

15. Παρουσιάζει, πάντως, ενδιαφέρον η επιχειρηματολογία του Ζωμαρίδη για τη συγχώνευση των δύο κοινοτήτων της Βιέννης, όπως φαίνεται να κατατίθεται σε χειρόγραφη αδημοσίευτη (από τον ίδιο) εργασία του για την ιστορία του ναού της Αγίας Τριάδας στη Βιέννη (στα γερμανικά). Αυτή η πληροφορία, όπως και άλλες ακόμη για τον Ζωμαρίδη, με αξιοποίηση αρχειακού υλικού στα γερμανικά, υπάρχουν στη διδακτορική διατριβή της Α. RANSMAYR, *Untertanen des Sultans oder des Kaisers: Struktur und Organisationsformen der beiden Wiener griechischen Gemeinden von den Anfängen im 18. Jahrhundert bis 1918*, Göttingen 2018: V&R Unipress / Wien: Vienna University Press, σ. 235, την οποία ευχαριστώ και από αυτή τη θέση. Μάλιστα στη σελίδα 337 η Ransmayr

Ενας «Άγνωστος», «Δικός μας»

Ωστόσο, και παρά την άγνοια που επικαλείται το «Κάτοπτρο», όλα αυτά είναι γνωστά, τουλάχιστον στους ειδήμονες, και η αναφορά τους εδώ όχι απλώς δεν προσθέτει κάτι αλλά μάλλον κουραστικά επαναλαμβάνει, δεδομένης και της δικής μου αδυναμίας να χειριστώ πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές στα γερμανικά. Η συνεισφορά, λοιπόν, αυτού του χειμένου συνίσταται σε κάτι άλλο: αφενός στη διερεύνηση ορισμένων αδιευκρίνιστων σημείων στη βιογραφία του Ζωμαρίδη, με αξιοποίηση των τοπικών πηγών στα ελληνικά, αφετέρου σε μια ερμηνευτική προσέγγιση της περίπτωσης του με τα εργαλεία της κοινωνικής ανθρωπολογίας.

Πού και πότε, λοιπόν, γεννήθηκε ο Ευγένιος Ζωμαρίδης; Ποιες ήταν οι σπουδές του πριν φύγει στη Γερμανία και μέσα από ποιους διαύλους έγινε η μετακίνηση αυτή; Σύμφωνα με το οικογενειακό αφήγημα, ο Ευγένιος Ζωμαρίδης ήταν γιος του Αναστασίου Ζωμαρίδη, δασκάλου από το Στολοβό Ζαγορίου (σήμερα Διπτόταμο) που παντρεύτηκε στο Μονοδένδρι του Ζαγορίου την Αγαθή, για την οποία δεν υπάρχουν πληροφορίες για το δικό της οικογενειακό επώνυμο. Ωστόσο, το αφήγημα αυτό δεν επιβεβαιώνεται από τις αρχειακές πηγές που είναι διαθέσιμες. Ο Αναστάσιος Ζωμαρίδης¹⁶ εμφανίζεται στον πρώτο εκλογικό κατάλογο του Μονοδενδρίου (συγκρότηση μεταξύ 1916 και 1919) με πατρώνυμο Παναγιώτης, επάγγελμα δάσκαλος και ηλικία 73 ετών. Στον ίδιο εκλογικό κατάλογο εμφανίζεται και ο ένας γιός του Αναστασίου Γεώργιος Ζωμαρίδης ετών 39, αλλά όχι ο άλλος, ο Χαρίλαος, για τον οποίο το οικογενειακό αφήγημα αναφέρει ότι πέθανε άκληρος από φυματίωση στη Σμύρνη το 1916. Από τον εκλογικό αυτό κατάλογο απουσιάζει το όνομα του Ευγένιου Ζωμαρίδη, επομένως δεν είμαστε σε θέση να ελέγξουμε το πατρώνυμο και την ηλικία του.

Αυτό, ωστόσο, μπορούμε να το διαπιστώσουμε από μια άλλη πηγή: στο βιβλίο του Νικολάου Ράδου για τη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή της Αθήνας¹⁷ διαβάζουμε ότι ο Ευγένιος Ζωμαρίδης (δυστυχώς χωρίς να δηλώνεται πατρώνυμο) εισάγεται στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή στις 28 Οκτωβρίου 1867 ως ο υπ. αριθμ. 79 εγγεγραμμένος μαθητής. «Πατρίς», όμως, δηλώνεται η Βίτσα, ίσως επειδή είναι το μεγαλύτερο πλησιέστερο χωριό, δεδομένου ότι το επώνυμο Ζωμαρίδης ή Ζωμαρίδης δεν απαντά καθόλου στη Βίτσα, όπως διαπιστώνουμε από

παραπέμπει και σε μια ακόμη δημοσίευση του Ζωμαρίδη (Eugen Zomarides, *Kaiser Franz Joseph I. Rede zur Feier des siebenzigsten Geburtstages Seiner Majestät des Kaisers gehalten am 14. Juli 1900 in der Griechischen Nationalschule zu Wien vom Director derselben*. Wien 1900), έναν πανηγυρικό λόγο για τα εβδομηκοστά γενέθλια του αυτοκράτορα Ιωσήφ, ενώ στις σελίδες 702-712 δημοσιεύεται η χειρόγραφη εργασία του Ζωμαρίδη για τον ναό της Αγίας Τριάδας.

16. Όταν αναγράφονται τα ονόματα από τις πηγές που χρησιμοποιώ, διατηρώ την ορθογραφία του πρωτοτύπου.

17. Βλ. Ν. ΡΑΔΟΣ, *Τα κατά την Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολήν από της συστάσεως αυτής*, Αθήνα 1903: Εκ του τυπογραφείου Διονυσίου Ευστρατίου, σελ. 170.

τον πρώτο εκλογικό κατάλογο του χωριού της ίδιας περιόδου. Αν δεχτούμε ότι η εγγραφή έγινε όταν ήταν 13 ετών (όπως στην περίπτωση του Δημήτριου Σεμιτέλου, που ξέρουμε ότι γεννήθηκε το 1830 και η εισαγωγή του έγινε 15 Οκτωβρίου του 1843 — σελ. 168, όπως και σ' εκείνη του Ιωάννη Λαμπρίδη, που ξέρουμε ότι γεννήθηκε το 1839 και η εισαγωγή του έγινε το 1852 — σελ. 169), τότε ο Ευγένιος Ζωμαρίδης πρέπει να γεννήθηκε το 1854¹⁸. Το αργότερο, δεδομένου ότι η εισαγωγή του μπορεί να έγινε και σε μεγαλύτερη ηλικία, όπως στην περίπτωση του Βράνου Βωζάνη, που γεννήθηκε το 1846 και η εισαγωγή του έγινε το 1862 (16 ετών - σελ. 169). Οι πληροφορίες αυτές μπορούν τώρα να συνδυαστούν: αν ο εκλογικός κατάλογος του Μονοδενδρίου είναι συγχροτημένος το 1916, τότε ο Αναστάσιος Ζωμαρίδης γεννήθηκε το 1843 και είναι αδύνατον να είναι πατέρας του Ευγένιου Ζωμαρίδη. Ίσως ο τελευταίος να είναι είτε μικρότερος αδελφός ή (ακόμη πιο πιθανό) εξάδελφος του Αναστασίου¹⁹.

Μια ακόμη πτυχή του οικογενειακού αφηγήματος χρειάζεται να ανασκευαστεί εδώ. Η πληροφορία ότι ο Αναστάσιος ήταν «δάσκαλος από το Στολοβό που παντρεύτηκε την Αγαθή στο Μονοδένδρι» επίσης δεν ευσταθεί: το οικογενειακό σπίτι στο Μονοδένδρι, το «Ζωμαράτικο», φέρει κτητορική επιγραφή με χρονολογία 1847, επομένως είναι αδύνατο να χτίστηκε από τον Αναστάσιο ούτε και θα προσδιοριζόταν ως «Ζωμαράτικο», σύμφωνα με τα τοπικά έθιμα, αν ο Αναστάσιος ήταν εσώγαμβρος. Το πιθανότερο είναι πως γαμπρός στο Μονοδένδρι από το Στολοβό²⁰ ήταν ο πατέρας του Αναστασίου και του Ευγένιου, ο Παναγιώτης, ο οποίος θα πρέπει να έχτισε και το σπίτι το 1847.

Στη σελίδα 184 του ίδιου έργου ο Ράδος χαρακτηρίζει τον Ευγένιο Ζωμαρίδη ως «τελειόφοιτο του εθνικού Πανεπιστημίου», χωρίς ωστόσο να αναφέρει άλλες λεπτομέρειες. Είναι προφανές από τις μετέπειτα σπουδές και την εργογραφία του Ευγένιου Ζωμαρίδη ότι πρόκειται για τη Φιλοσοφική Σχολή, ωστό-

18. Η Μαρία Στασινοπούλου αναφέρει πως στο μητρώο θανάτων της κοινότητας στην Αγία Τριάδα δίνεται ως ημερομηνία γέννησης 1858 με ερωτηματικό. Βλ. Μ. STASSINOPOULOU, "Habe nun Philologie...", *ό.π.*, σελ. 788.

19. Οποσδήποτε, θα πρέπει να είναι κανείς ιδιαίτερα επιφυλακτικός για την αξιοπιστία των πληροφοριών που αναφέρονται στους εκλογικούς καταλόγους, δεδομένου ότι, όπως φαίνεται, πέρα από τα όποια ληξιαρχικά έγγραφα ήταν διαθέσιμα στις κοινότητες (π.χ. τα ληξιαρχεία των εκκλησιών), διαμορφώθηκαν μέσα από «συνεντεύξεις» με τους ίδιους τους εκλογείς και τις οικογένειές τους. Περισσότερα και πιο αναλυτικά για τους καταλόγους αυτούς βλ. Β. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, *Γράφοντας ανάμεσα. Εθνογραφικές δοκίμες με αφορμή το Ζαγόρι*, Θεσσαλονίκη 2015: Επίκεντρο, σσ. 35-55. Απ' ό,τι φαίνεται, πάντως, από το δελτίο μαθητή της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής που αφορά τον Ευγένιο Ζωμαρίδη, ως πατρώνυμο του δηλώνεται το Ιωάννης, επομένως δεν θα πρέπει να θεωρηθεί αδελφός αλλά πιθανότατα εξάδελφος του Αναστασίου Ζωμαρίδη. Για την πληροφορία αυτή οφείλω ευχαριστίες στον υπάλληλο της ΠΕΣ Μιχάλη Τσεργογιάννη, ο οποίος είχε την καλοσύνη να το διερευνήσει και να με ενημερώσει.

20. Να σημειώσω εδώ πως στον εκλογικό κατάλογο του Στολοβού της ίδια περιόδου το επώνυμο Ζωμαρίδης / Ζομαρίδης δεν απαντά.

σο δεν ξέρουμε ούτε πότε ακριβώς σπούδασε εκεί ούτε μέσω ποιων διαύλων κατευθύνθηκε στη Γερμανία. Την περίοδο, πάντως, που ο Ευγένιος ήταν φοιτητής στην Αθήνα, στη Φιλοσοφική Σχολή δέσποζε η φυσιογνωμία του συγχωριανού του Δημητρίου Σεμιτέλου (1868-1898)²¹, επομένως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η στροφή του Ευγένιου προς τη Γερμανία ενισχύθηκε από τον Σεμιτέλο που είχε κάνει σπουδές στο Βερολίνο και λειτούργησε ως πρότυπο γι' αυτόν. Σύμφωνα, πάντως, με τη Στασινοπούλου²², ο Ζωμαρίδης φαίνεται ότι είχε ως πρότυπό του τον Κωνσταντίνο Ασώπιο.

Οι απαντήσεις, ωστόσο, σ' αυτά τα «πρώτα» ερωτήματα είναι μάλλον δι-αδικαστικού χαρακτήρα και γεννούν με την απάντησή τους άλλα, πολύ ση-μαντικότερα, κατά την άποψή μου. Και πρώτα απ' όλα, γιατί ο Ευγένιος Ζωμαρίδης απουσιάζει από τον εκλογικό κατάλογο Μονοδενδρίου του 1916, αφού ήταν ακόμη εν ζωή; Γιατί ο Νικόλαος Ράδος το 1903 αγνοεί προκλητι-κά τόσο την τρέχουσα ιδιότητα του Ευγένιου Ζωμαρίδη όσο και τη γνωστή διανοητική και εκδοτική του δραστηριότητα στην αναζήτηση των αποφοίτων της Ριζαρείου Σχολής; Κι ακόμη, γιατί ο Ευγένιος Ζωμαρίδης δεν επέστρεψε ποτέ στην Ελλάδα;

Η Στασινοπούλου εισηγείται ένα πολύ ενδιαφέρον σχήμα για τη διαμόρφω-ση ενός πλαισίου συζήτησης των παραπάνω: κατά την άποψή της²³ η περιπτώ-ση του Ευγένιου Ζωμαρίδη είναι τυπική ενός τέλους εποχής για τον παροικι-ακό ελληνισμό της Αυστροουγγαρίας και ταυτόχρονα μιας «λογιοσύνης» που αναπαράγόταν με πλεονάζοντα τρόπο, λόγω και της λειτουργίας του Πανεπι-στημίου της Αθήνας. Π.χ., η σταθερή επιδίωξη του Ζωμαρίδη να ενταχθεί στο δυναμικό των πανεπιστημιακών δασκάλων της Βιέννης δεν απέδωσε, παρά τις πρωτοβουλίες και τις προτάσεις του, ενώ ανάλογα δυσχερές ήταν το κλίμα και για το Πανεπιστήμιο της Αθήνας, ειδικά μετά την «οκτωβριανή επανάσταση» και την έξωση του Όθωνα το 1862: σύμφωνα με τον Δημήτριο Βερναρδάκη²⁴, οι «γερμανοτραφείς» φιλόλογοι αντιμετωπίζονταν πλέον με στερεοτυπικά αρ-νητικό τρόπο, ενώ η ελληνική πανεπιστημιακή διάνοηση της εποχής μετακι-νούνταν όλο και περισσότερο από την κεντρική Ευρώπη και το γερμανόφω-νο κόσμο προς τη δυτική Ευρώπη και τη Γαλλία, όπως φαίνεται και από τους «γαλλοτραφείς» Ζαγορίσιους, λίγο παλαιότερους αλλά και συνομήλικους του Ζωμαρίδη, που κατέλαβαν έδρες στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας την περίοδο αυτή²⁵. Αυτή είναι η μακροσκοπική προοπτική.

21. Βλ. <https://izagori.gr/people/biographies> (τελευταία ανάκτηση 25/1/2023).

22. Μ. STASSINOPOULOU, "Habe nun Philologie...", *ό.π.*, σελ. 788.

23. Μ. STASSINOPOULOU, "Habe nun Philologie...", *ό.π.*, σσ. 790, 792.

24. Δ. ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ, *Ολίγαι λέξεις εις απάντησιν της επικρίσεως, ην συνέρραφεν κατά της ελληνικής γραμματικής μου, και των ύβρεων, όσας εφίλοτέχνησεν κατ' εμού ο κ. Θεαγένης Λιβαδάς*, Τεργέστη 1866: Τύποις του Αυστριακού Λόυδ, σσ. 7, 21.

25. Τέτοιες περιπτώσεις είναι ο Δημήτριος Στρούμπος (1806-1890), ο περίπου συνο-μήλικος του Ευγένιου Ζωμαρίδη Κωνσταντίνος Ράδος, γιος του Νικολάου, ο Σπυρίδων

Από μια άλλη προοπτική, τοπική και μικροσκοπική, η περίπτωση του Ζωμαρίδη είναι επίσης χαρακτηριστική ενός άλλου τέλους εποχής. Το Ζαγόρι, από τα μέσα του 18ου αιώνα τουλάχιστον έως και τη δεκαετία του 1920, χαρακτηριζόταν από την εξωστρέφεια του ανδρικού ανθρώπινου δυναμικού του: έμποροι, τεχνίτες και επαγγελματίες, δάσκαλοι και διανοούμενοι, όλοι «ταξιδεμένοι», όπως τους χαρακτηρίζει ο Κώστας Λαζαρίδης²⁶, αφενός διαμόρφωσαν με τη δράση τους την ιδιαίτερη πατρίδα τους αφετέρου επηρέασαν λιγότερο ή περισσότερο και τις περιοχές στις οποίες δραστηριοποιήθηκαν, τα Βαλκάνια και την κεντρική Ευρώπη, τη Μ. Ασία, τη ρωσική επικράτεια, την Αίγυπτο κ.ο.κ. και, από τη δεκαετία του 1830, το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Ωστόσο, η δράση αυτή δεν ήταν άμοιρη της ιστορικής συγκυρίας στις περιοχές αυτές, ούτε θα μπορούσε να εξελιχθεί υπό διαφορετικές συνθήκες, παρά να προσαρμοστεί σ' αυτές όπως διαμορφώθηκαν από τα μέσα του 19ου αιώνα και κορυφώθηκαν στη δεκαετία του 1920, με την εμβληματική μικρασιατική καταστροφή και την κυριαρχία της εθνικής ιδέας και των εθνών κρατών. Το Ζαγόρι συρρικνώθηκε χωρίς αυτόν το χώρο, επέστρεψε σε μια παλιότερη αγροτική φυσιογνωμία, και τα αστικοποιημένα του στρώματα το εγκατέλειψαν οικογενειακώς και οριστικά με κύρια κατεύθυνση την Αθήνα και τις άλλες πόλεις του ελληνικού κράτους ή τις παλιές κοιτίδες των παροικιών, αλλά με νέα υπηκοότητα, όπως και ο Ευγένιος Ζωμαρίδης. Οι μόνοι «ταξιδεμένοι» πια ήταν στην Αμερική, αλλά χωρίς τη λάμψη της προηγούμενης εποχής, όχι πια μέτοικοι αλλά προλεταριοποιημένοι μετανάστες της νεωτερικότητας²⁷.

Υπό την έννοια αυτή, η ζωή του Ευγένιου Ζωμαρίδη συμπυκνώνει την ίδια την ιστορική συγκυρία: «ταξιδεμένος» και «λόγιος», ένας από τους πιο επιτυχημένους συνδυασμούς στάτους στο πρόσφατο παρελθόν, στο γύρισμα του αιώνα δεν ήταν αρκετός, ειδικά για έναν σπουδασμένο στον γερμανόφωνο χώρο. Ο Ζωμαρίδης, αποφασισμένος να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα, έλαβε, απ' ό,τι φαίνεται την αυστριακή υπηκοότητα — γι' αυτό και απουσιάζει από τον εκλογικό κατάλογο του Ζαγορίου —, ωστόσο αυτό όχι μόνο δεν ήταν αρκετό αλλά επιπλέον τον απέκλεισε και από μια οργανική σχέση με την ιδιαίτερη πατρίδα του, στην οποία ούτως ή άλλως δεν μπορούσε να επιστρέψει με την τρέχουσα ιδιότητά του. Στους πρώτους εκείνους εκλογικούς καταλόγους, βέβαια, υπάρχει μια πληθώρα εγγεγραμμένων μετοίκων που είτε είχαν λάβει άλλη υπηκοότητα στους χώρους της δράσης τους είτε δηλώθηκαν από τους συγγενείς τους ακόμη κι αν η επικοινωνία μαζί τους ήταν ασταθής ή και ανύπαρκτη²⁸. Επομένως, η απουσία του Ευγένιου Ζωμαρίδη δείχνει ίσως και κά-

Χασιώτης και πολλοί άλλοι (βλ. <https://izagori.gr/people/biographies>, (τελευταία ανάκτηση 25/1/2023)).

26. Βλ. αναλυτικά Β. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, *Γράφοντας ανάμεσα...*, ό.π., σελ. 39.

27. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, *Μετοικεσίες Ζαγορισίων...*, ό.π., σσ. 30-31, 48-49.

28. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, *Γράφοντας ανάμεσα...*, ό.π., σσ. 40-42.

τι ακόμη, μια πρώιμα διαρραγείσα σχέση με το οικογενειακό του περιβάλλον, στην προκειμένη περίπτωση με τον εξάδελφό του Αναστάσιο και τις οικογένειες των ανεψιών του, που παρέμεναν ακόμη στο Ζαγόρι και το Μονοδένδρι²⁹.

Ωστόσο, όλα αυτά δεν είναι παρά το στενότερο και ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο για να εξηγήσουμε μια στάση ζωής που εν πολλοίς φαίνεται να εκπορεύτηκε από την ιδιοσυγκρασία ενός μοναχικού και φιλόδοξου ανθρώπου, όπως ίσως ήταν εν τέλει ο Ευγένιος Ζωμαρίδης: στη γενέτειρά του δεν υπάρχει στα επίσημα έγγραφα, το ακαδημαϊκό πλαίσιο της εποχής του στην Ελλάδα, με αιχμή τον Νικόλαο Ράδο, δείχνει να τον αγνοεί με προκλητικό τρόπο³⁰ και η καταφυγή του, η Βιέννη, βάζει τα όριά της στις φιλοδοξίες του³¹. Αυτή η μοναχική «ξενότητα» του Ζωμαρίδη θέτει, κατά τη γνώμη μου, ένα ακόμη ερώτημα: ποια ήταν, τελικά, η πατρίδα του Ευγένιου και μέσα από ποιες διαδικασίες μπορεί να προσδιοριστεί; Αν χωρεί εδώ μια απάντηση, νομίζω πως αυτή είναι η γλώσσα, και μάλιστα με μια διττή εννοιολόγηση, η ελληνική και η γερμανική, μια διπλή «γλωσσική πατρίδα» που την κατασκεύασε ο ίδιος με τη δράση του και την υπηρέτησε πιστά μέχρι το τέλος, τον Μάιο του 1921, ανεξάρτητα από τα χωρικά «καταφύγια» στα οποία την στέγασε. Από την άποψη αυτή μοιάζει με μια αυθεντική μυθιστορηματική φιγούρα που συνοψίζει το τέλος μιας ολόκληρης εποχής προαναγγέλλοντας ταυτόχρονα την έναρξη μιας άλλης, που εκδηλώθηκε στη μεταπολεμική περίοδο και προσεγγίστηκε με πολύ αποτελεσματικό τρόπο από τη μεταναστευτική λογοτεχνία.

Τι σημαίνει, άραγε, η αναζήτηση του Ευγένιου Ζωμαρίδη σήμερα από τους πλάγιους κατιόντες συγγενείς του, του γράφοντος συμπεριλαμβανομένου; Πρόκειται για μια προσπάθεια «αποκατάστασης», σχεδόν τέσσερις γενιές μετά, μιας διαρραγείσας σχέσης ή για μια απόπειρα άντλησης υπεραξίας από έναν επώνυμο πρόγονο – «λόγιο της διασποράς»; Πόσο μπορεί να γίνει αντιληπτή η διπλή «γλωσσική πατρίδα» του Ευγένιου, εάν και εφόσον ήταν έτσι, από ανθρώπους που μεγάλωσαν στη γλώσσα τους και εννοιολογούν τον κόσμο μέσα απ' αυτήν; Όπως και να 'χει, ο Ευγένιος Ζωμαρίδης φαντάζει σαν ένα «δικό» μας αίνιγμα, κι όπως σε όλα τα αινίγματα η απάντηση δεν είναι εύκολη, ειδικά αν τα σημαίνοντα στοιχεία είναι ελλιπή. Ελπίζω πως με το κείμενο αυτό συνέβαλα κάπως στον εμπλουτισμό των σημαίνοντων αυτών, τουλάχιστον.

29. Στο Μονοδένδρι ζούσαν την εποχή αυτή οι οικογένειες τριών από τα έξι συνολικά παιδιά του Αναστασίου, του γιου του Γεωργίου και των θυγατέρων του Κλεοπάτρας και Λευκοθέας. Βλ. αναλυτικά στο γενεαλογικό δέντρο που παρατίθεται στο Παράρτημα (Εικόνα 2).

30. Βλ. ωστόσο Μ. STASSINOPOULΟΥ, "Habe nun Philologie...", ό.π., σσ. 793-794 για την «αναγνώριση» του έργου του από τον Νικόλαο Πολίτη, υπουργό εξωτερικών το 1920 για «υπηρεσία προς το Έθνος» και την πενιχρή ενίσχυση της σύνταξης.

31. Μ. STASSINOPOULΟΥ, "Habe nun Philologie...", ό.π., σελ. 792.

Βασίλης Δαλκαβούκνης

Πηγές

Α) Αρχειακές πηγές

Εκλογικοί κατάλογοι Ζαγορίου (1914-1919) – αρχείο συγγραφέα

Εκλογικός κατάλογος γυναικών Μονοδενδρίου 1931 – αρχείο συγγραφέα

Β) Βιβλιογραφικές πηγές

1. Εργογραφία Ε. Ζωμαρίδη

ZOMARIDES E., *Die Dumba'sche Evangelien – Handschrift von Jahre 1226*, Leipzig 1904: Dörffling & Franke. Πηγή: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/3/5/7/metadata-411-0000007.tkl> (τελευταία ανάκτηση 25/1/2023).

ZOMARIDES E., *Grabrede auf Dr. Theagenes Livada gehalten am 18. November 1903*, Wien 1903: Druck von Karl Gerolds Sohn. Πηγή <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/b/0/d/metadata-411-0000002.tkl> (τελευταία ανάκτηση 25/1/2023).

ΖΩΜΑΡΙΔΗΣ Ε., *Επιτάφιος εις Θεαγένη Λιβαδά, ρηθείς τη 5/18 Νοεμβρίου 1903*, Τεργέστη 1904: Τύποις του Αυστριακού Λόυδ. Πηγή: https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/Anemi/000104-οαι%3AAAnemi.tkl%3Ametadata_b_5_c_metadata-236-0000022.tkl (τελευταία ανάκτηση 25/1/2023).

ΖΩΜΑΡΙΔΗΣ Ε., «Θεοδώρου Γράφ (Graf) Ανακάλυψις αρχαίων ιματίων» *Έσπερος* φ. 63 (1/13 Δεκεμβρίου 1883). Πηγή: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25958/esp_issue49.pdf?sequence=1&isAllowed=y (τελευταία ανάκτηση 25/1/2023).

ΖΩΜΑΡΙΔΗΣ Ε., «Οι πάπυροι της Αιγύπτου και τα νέα ελληνικά κείμενα», *Παλιγγενεσία* φ. 1-2 (30 Απριλίου 1894). Πηγή: <http://digital.lib.auth.gr/record/95552> (τελευταία ανάκτηση 25/1/2023).

WECKLEIN, N., *Αισχύλου δράματα σωζόμενα και απολωλότων αποσπάσματα / Μετά εξηγητικών και κριτικών σημειώσεων τη συνεργασία Ευγενίου Ι. Ζωμαρίδου*, τόμ. Α', Εν Λειψία 1891: Τύποις Βαιρίου και Ερμάννου. Πηγή: https://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/3/9/d/metadata-422-0000025.tkl&do=173924_01.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=411&height=660&maxpage=583 (τελευταία ανάκτηση 25/1/2023).

2. Άλλες βιβλιογραφικές πηγές

ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ Δ., *Ολίγαι λέξεις εις απάντησιν της επικρίσεως, ην συνέγραψεν κατά της ελληνικής γραμματικής μου, και των ύβρεων, όσας εφίλοτέχνησεν κατ' εμού ο κ. Θεαγένης Λιβαδάς*, Τεργέστη 1866: Τύποις του Αυστριακού Λόυδ. Πηγή: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/b/2/metadata-212-0000382.tkl> (τελευταία ανάκτηση 25/1/2023).

Ένας «Άγνωστος», «Δικός μας»

Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, τόμος ΚΑ (1887-88 και 1888-89), Κωνσταντινούπολη 1891: Τύποις Ι. Παλαμάρη.

ΡΑΔΟΣ Ν., *Τα κατά την Ριζάρειον Εκκλησιαστικήν Σχολήν από της συστάσεως αυτής*, Αθήνα 1903: Εκ του τυπογραφείου Διονυσίου Ευστρατίου. Πηγή: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/5/9/c/metadata-423-0000007.tkl> (τελευταία ανάκτηση 25/1/2023).

Γ. Ηλεκτρονικές πηγές

<https://izagori.gr/people/biographies> (τελευταία ανάκτηση 25/1/2023).

Βιβλιογραφία

RANSMAYR A., *Untertanen des Sultans oder des Kaisers: Struktur und Organisationsformen der beiden Wiener griechischen Gemeinden von den Anfängen im 18. Jahrhundert bis 1918*, Göttingen: V & R Unipress / Wien 2018: Vienna University Press.

STASSINOPOULOU M., “Habe nun Philologie studiert, und dann? Philologische Karrieren und Diaspora-Schulen am Beispiel des Eugen Zomarides”, στο *Σκεύος εις τιμήν Festschrift zum 25-jährigen Jubiläum der Bischofsweihe und 20-jährigen Jubiläum der Inthronisation zum Metropoliten von Austria und Exarchen von Ungarn und Mitteleuropa Dr. Michael Staikos*, Αθήναι – Athen 2011, σσ. 787-794.

TOSI R., “The ‘metoikos’ in Oresteia”, *Phasis* 12 (2009), σσ. 278-290.

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ - ΤΡΕΧΛΗ, Ζ., «Η τυραννία της ύβρεως», *Παρνασσός* 46 (2004), σσ. 41-60.

ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ Β., *Γράφοντας ανάμεσα. Εθνογραφικές δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*, Θεσσαλονίκη 2015: Επίκεντρο.

ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ Β., *Μετοικεσίες Ζαγορισίων (1750-1922). Προσεγγίσεις στις διαδικασίες προσαρμογής μιας τοπικής κοινωνίας στη διεθνή συγκυρία*, Θεσσαλονίκη 1999: Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ Χ., «To Farm Hall και η Δημοκρατία της Βαϊμάρης», *gavagai/γκαβαγκάι* 2 (2016), σσ. 104-121.

ΜΗΤΣΑΝΗ Α., «Το εικονογραφημένο ευαγγέλιο του Βασιλείου Μελιτηνιώτη (Καισάρεια, 1226)», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, ΚΣΤ' (2005), σσ. 149-164.

ΧΑΡΩΝΙΤΗΣ Γ., *Η Κλειώ της Τεργέστης, μια πολιτική εφημερίδα της Διασποράς*, Αθήνα 2007: μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Παράρτημα
Εικόνα 1: Η καταχώριση του Ευγένιου Ζ

Όνομα	Ζωμαρίδης Ευγένιος Ηπειρώτης Δ.Φ.	
Τόπος γέννησης	άγνωστη	
Χρονολογία γέννησης	άγνωστη	
Τόπος θανάτου	άγνωστη	
Χρονολογία θανάτου	άγνωστη	
Σχόλια	Σχέσεις με κείμενα	
	Δεν υπάρχουν σχέσεις με κείμενα	
	Περιηγήσεις	
	(1870 - 1920) - διδάσκαλος στη σχολή Σχολή Βιέννης	

[http://195.134.90.78:8080/katoptron/loadUserPersonInfo.do?
personId=5079](http://195.134.90.78:8080/katoptron/loadUserPersonInfo.do?personId=5079)

Αναστάσιος Ζωμარიδής (1843 ¹ - + Αγαθή					
Χαράλαος	Αμαλία + Ευστάθιος Κωλέτης (Βραδέτο)	Κλεοπάτρα (1880 ² - + Λεωνίδα Παπαστεφάνου	Γεώργιος (1877 ³ -1949) + Αθηνά Ζούγκου (1884 ⁴ - 1949)	Λευκοθέα ⁵ (1880- + Σάββας Ασπερινός ⁶ (1882- Ρωσία 1917?)	Μέλπω (;)
1887 φωτογρά φία από Σμύρνη	Παύλος + Ελπίκη	Κωνσταντίνος + Όλγα Δαλκαβούκη (Βραδέτο)	Αγαθή 1914-1986 + Κων/νος Ρούκας (Βήσσαρη) 1908-1996 Ελένη (1950) + Άγγ. Κουρτζής (Κρήτη) 1948	Ελένη 1904-1991 + Θεόδωρος Θεοδώρου (Ελάτη) 1900-1954	παντρεμένη στα Σουδενά με κάποιον Χρήστο Μπάλα, ενομοτάχην
(πέθανε φυματικό πριν το 1916- άλληλος)	Φλομύλη Δαλκαβούκη (υιοθεσία) (1923-2014)	Αλεξάνδρα (1915 - 2005) + Δράκος Πατεράκης	Αθηνά (1933 - 2013) + Γ. Σάββας (Βίτσα) 1926 - 2007	Σάββας (1932-2019) + Παρασκευή Κίτσου (Βούρμπ.) 1928-2009	Χρήστος γιος (;)
		Εμμανουήλ	Θεόφρατος	Ελένη	Βασίλειος
		Χρήστος	Κωνσταντίνος		

¹ Πηγή: εκλογικός κατάλογος Μονοδενδρίου (1916) – Ζωμариδής Αναστάσιος του Παναγιώτη, στών 73

² Πηγή: εκλογικός κατάλογος γυναικών Μονοδενδρίου (1931) – Παπαστεφάνου Κλεοπάτρα του Αναστασίου (πατέρα)

³ Πηγή: εκλογικός κατάλογος Μονοδενδρίου (1916) – Ζωμариδής Γεώργιος του Αναστασίου, στών 39

⁴ Πηγή: εκλογικός κατάλογος γυναικών Μονοδενδρίου (1931) – Ζωμариδού Αθηνά του Θεοδώρου

⁵ Πηγή: εκλογικός κατάλογος γυναικών Μονοδενδρίου (1931) – Ασπερινού Λευκοθέα, του Αναστασίου (πατέρα)

⁶ Πηγή: εκλογικός κατάλογος Μονοδενδρίου (1916) – Ασπερινός Σάββας του Γεωργίου, στών 34

⁷ Πηγή: εκλογικός κατάλογος Μονοδενδρίου (1916) – Παναγιής Θεόφρατος του Ματθαίου, στών 26

ΑΒΛΕΨΙΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ ΣΤΟ ΕΙΡΜΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ COISLIN 220

Εισαγωγή

Ειρμολόγιο ονομάζεται το λειτουργικό βιβλίο της εκκλησίας, στο οποίο περιέχονται οι ειρμοί των ασματικών κανόνων¹. Σύμφωνα με τον Θεοδόσιο τον Γραμματικό, η σχέση μεταξύ ειρμού και των υπόλοιπων τροπαρίων του κανόνα είναι η εξής: «ἐάν τις θέλῃ ποιῆσαι κανόνα, πρῶτον δεῖ μελίσαι τὸν εἰρμόν, εἴτα ἐπαγαγεῖν τὰ τροπάρια ἰσοσυλλαβοῦντα καὶ ὁμοτονοῦντα τῷ εἰρμῷ καὶ τὸν σκοπὸν ἀποσφῶζοντα»².

Τα χειρόγραφα Ειρμολόγια διακρίνονται σε δύο κατηγορίες ὅσον αφορά τὸν τρόπο που παραδίδουν τοὺς ειρμούς: σε εκείνα, στα οποία ἡ κατηγοριοποίηση των ειρμών είναι ἀνά κανόνα για κάθε ἦχο (ΚαΟ, με βάση τὴν σειρά των κανόνων) καὶ σε εκείνα στα οποία ἡ καταγραφή των ειρμών γίνεται ἀνά ὠδή για κάθε ἦχο (Οδο, με βάση τὴν σειρά των ὠδών)³.

Τὸ Ειρμολόγιο τοῦ Ευστρατιάδη ἐκδόθηκε τὸ 1932⁴ καὶ ἀπετέλεσε τὴν πρώτη προσπάθεια ἐκδόσεως Ειρμολογίου με ἐπιστημονικὸ ὑπόβαθρο. Ὅλες οἱ προγενέστερες ἐκδόσεις ειρμολογίων, με πρώτη εκείνη τοῦ 1549 στὴ Βενετία, δὲν εἶχαν ἰδιαίτερο ἐπιστημονικὸ κύρος⁵. Ὡστόσο, ἡ ἐκδοσὶς τοῦ Ειρμολογίου

1. SCHIRÒ G., «Introduzione agli studi sull'irmologia e gli irmologi», στο *Bisanzio e l'Italia. Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*, Milano: Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore, 1982, σελ. 331-347· ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ἰ., «Ὁμαδοποίηση τῶν βυζαντινῶν εἰρμολογικῶν πηγῶν, 10ος-14ος αἰώνας», στο ἈΤΣΑΛΟΣ Β., ΤΣΙΡΩΝΗ Ν. (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ τοῦ 5^{ου} Διεθνoῦς Συμποσίου Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας* (Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003), τόμ. Β', Ἀθήνα: Βιβλιοαμφιάστῃς, 2008, σελ. 527.

2. PITRA J., *Hymnographie de l' Église grecque*, Rome: Imprimerie de la Civiltà Cattolica, 1867, σελ. 31-32.

3. ἈΝΤΩΝΙΟΥ Σπ., *Τὸ Εἰρμολόγιον καὶ ἡ παράδοσις τοῦ μέλους του*, Ἀθήνα: Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, 2004, σελ. 116-117, 123-124.

4. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ Σ., *Εἰρμολόγιον*, Chennevières-sur-Marne, 1932 (ΕΕ στο ἐξῆς).

5. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜ., «Ἐνας ἐλάχιστος γνωστὸς ἱαμβικὸς εἰρμὸς στὸ Εἰρμολόγιον τοῦ Σ. Ευστρατιάδη. Editio correctior», στο ΜΑΡΚΟΥ, Α.-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Ι.-ΠΑΛΗΚΙΑΝΗΣ, Α.-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ Χ. (ἐπιμ.), *Αφιερωματικὸς Τόμος για τὰ 30 χρόνια τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Εθνολογίας*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλη, 2022, σελ. 452.

του Ευστρατιάδη είναι αυτή που χρησιμοποιείται κατά βάση από όλους τους μελετητές και εκδότες κανόνων, παρόλο που έχει δεχθεί μεγάλη κριτική⁶. Θα πρέπει να τονιστεί επίσης το γεγονός ότι το χειρόγραφο μεταγράφεται στην έκδοση του Ευστρατιάδη ορθογραφημένο.

Βασικές πηγές για την έκδοση του Ειρμολογίου του Ευστρατιάδη αποτέλεσαν δύο χειρόγραφα Ειρμολόγια. Πρόκειται για τους κώδικες Coislin 220 της Γαλλικής Εθνικής Βιβλιοθήκης και B 32 της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους⁷. Νεότερες απόψεις κατατάσσουν χρονολογικά τους παραπάνω κώδικες στον 12ο και τον 10ο αιώνα αντίστοιχα⁸.

Δεύτερη έκδοση, αναθεωρημένη και βελτιωμένη, του Ειρμολογίου του Ευστρατιάδη πραγματοποιήθηκε το 2006 από τον κ. Αντώνιο Παναγιώτου, ομότιμο καθηγητή του Τμήματος Φιλολογίας του ΕΚΠΑ⁹.

Στην παρούσα μελέτη ερυνώνται και καταγράφονται οι διαφορές που προκύπτουν ανάμεσα στο Ειρμολόγιο του Ευστρατιάδη και στον κώδικα Coislin 220.

ΗΧΟΣ Α΄

1.¹⁰ Ἀκολουθία Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

ᾠδὴ η΄, στ. 47

ΕΕ: «εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα Κυρίου»

Coislin 220, φ. β'γ: «εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα»

4. Ἀκολουθία Εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, Ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ

ᾠδὴ ε΄, στ. 35

ΕΕ: «καὶ ἐνυπόστατον λάμπας ἀπαύγασμα»

Coislin 220, φ. ε'γ: «ἐνυπόστατον λάμπαν ἀπαύγασμα»

ᾠδὴ θ΄, στ. 73

ΕΕ: «Θεοτόκε τὴν κληρονομίαν σου»

Coislin 220, φ. ε'ν: «Θεοτόκε τοὺς σὲ μεγαλύνοντας»

6. Βλ. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ Ἑμμ., «Συμβολαὶ εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἑλληνικὴν ποίησιν. Γ'. Φιλολογικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὸ Νέον Εἰρμολόγιον», *Ἀθηνᾶ* 46 (1935), σελ. 35-83.

7. ΕΕ γ'.

8. ἈΝΤΩΝΙΟΥ Σπ., *Τὸ Εἰρμολόγιον καὶ ἡ παράδοσις τοῦ μέλους του*, Ἀθῆναι: Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, 2004, σελ. 117 (Λαύρας B 32), 119 (Coislin 220).

9. ΕὐΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ Σ., *Εἰρμολόγιον*, Β' ἔκδοσις ἀναθεωρημένη καὶ βελτιωμένη, επιμ.: Ἀ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Δ. ΜΟΝΙΟΥ, Ν. ΜΟΝΙΟΥ, Ἀθῆνα, Ἐκδοτικὸς Ὄργανισμὸς Π. Κυριακίδη Ο.Ε., 2006.

10. Οἱ ἀριθμοὶ ἀφοροῦν τὴν ἀρίθμηση τῶν κανόνων στο Εἰρμολόγιο τοῦ Ευστρατιάδη καὶ ὄχι αὐτῇ τῶν σελίδων τοῦ Εἰρμολογίου τοῦ.

5. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Ῥδὴ θ', στ. 48

EE: «τὴν ἀρίζηλον δόξαν»

Coislin 220, φ. ζ'ν: «τὴν ὀλόριζον δόξαν»

10. Εἰς τὴν Χριστοῦ Γέννησιν (Ἰαμβικός)¹¹

Ῥδὴ β'¹², στ. 10

EE: «καὶ σειρὰς τῶν πταισμάτων μου λύσαντα»¹³

Coislin 220, φ. ιγ'γ: «καὶ σειρὰς τῶν πταισμάτων ἡμῶν λύσαντα»

Ῥδὴ ζ', στ. 37

EE «ὅπως ὑμνοῦντές σε σοῖς γενεθλίοις»

Coislin 220, φ. ιγ'ν: «ὅπως ὑμνοῦντες σοῖς γενεθλίοις»

11. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ

Ῥδὴ θ', στ. 47-48

EE: «Θεὸς σεσαρκωμένος διὸ ἀνυμνοῦντές σε μεγαλύνομεν»

Coislin 220, φ. ιε'γ: «Θεὸς σεσαρκωμένος τοῦτον δοξάζοντες καὶ ἀνυμνοῦντές σε μεγαλύνομεν»

13. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ

Ῥδὴ ζ', στ. 29

EE: «ὁ παρὰ βραχὺ»

Coislin 220, φ. ιζ'ν: «ὡς παρὰ βραχὺ»

Ῥδὴ η', στ. 44

EE: « τῶν τετραμόρφων ζώων

Coislin 220, φ. ιζ'ν: «τῶν τετραμόρφων ζώων ἀκίνητον ὄχημα»

Ῥδὴ η', στ. 45-49

EE: «σὲ εὐλογοῦμεν σὲ ὑπερυψοῦμεν τὸν ἐκ μὴ ὄντων τὰ πάντα παραγαγόντα σὲ δοξολογοῦμεν εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας»

11. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ΔΗΜ., «Ἕνας ἐλάχιστος γνωστὸς ἱαμβικὸς εἰρμὸς στὸ Εἰρμολόγιον τοῦ Σ. Εὐστρατιάδη. Editio correctior», στο Μάρκου, Α.-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Ι.-ΠΑΛΗΚΙΔΗΣ, Α.-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Χ. (επιμ), *Αφιερωματικός Τόμος για τα 30 χρόνια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλη, 2022, σελ. 453.

12. Με τη β'ωδὴ ασχολήθηκε ἡ ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Θ., Ἴδετε, ἴδετε ὅτι ἐγὼ εἰμι Θεός... (Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς β' ὥδης τῶν ἁσματικῶν κανόνων), Πάτρα, 2010, σελ. 93.

13. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ ἘΜΜ., «Συμβολαὶ εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἑλληνικὴν ποίησιν. Γ'. Φιλολογικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὸ Νέον Εἰρμολόγιον», *Ἀθηνᾶ* 46 (1935), 38· ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Θ., Ἴδετε, ἴδετε ὅτι ἐγὼ εἰμι Θεός... (Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς β' ὥδης τῶν ἁσματικῶν κανόνων), Πάτρα, 2010, σελ. 93.

Ανέστης Ζήδρος

Coislin 220, φ. ιζ'ν: «σὲ εὐλογοῦμεν καὶ ὑπερυψοῦμεν εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας»

14. Εἰς Γρηγόριον Θεολόγον, [Ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ]

Ἦδὴ α', στ. 3

EE «Μαριάμ»

Coislin 220, φ. ιζ'γ: «Μαριάμ τε»

Ἦδὴ η', ἄλλος¹⁴.

Coislin 220, φ. ιζ'ν:

«Ὁ τὸν ἄνω βυθὸν τῆς θείας ἀκαταληψίας¹⁵
εὐσεβῶς ἀνανηξάμενος
καὶ τὸν νοῦν ὡς ἐκ πέτρας ἀπεριλήπτου
τῆς θεαρχικῆς ἀπαιωρήσας Τριάδος,
παμμακάριστε πάτερ, σέ μεγαλύνομεν»

15. Ἀναστάσιμος Εἰς τὸν Λάζαρον, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου

Ἦδὴ β'¹⁶, ἄλλος¹⁷.

Coislin 220, φ. ιη'γ:

«Πρόσχες τῇ φωνῇ μου¹⁸
ὁ ἐκ Παρθένου τεχθεὶς
καὶ τὰ ῥήματά μου ἐνώτισαι
ὅτι τὸ ὄνομά σου τό θαυμαστόν,
Κύριε, ἐπεκαλεσάμην»

16. Εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

Ἦδὴ θ', στ. 67

EE: «καὶ τοὺς κάτω χορευτὰς»

Coislin 220, φφ. κ'ν-κ'γ: «καὶ τοὺς ἄνω χορευτὰς»

14. Ο εἰρμός ἐνῶς ὑπάρχει στο παρισινὸ χειρόγραφο, δὲν ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν Σ. Εὐστρατιάδην.

15. Ο εἰρμός εἶναι ἐκδεδομένος, βλ. *Μηναῖα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ. Τόμος Γ' περιέχων τὴν ἀνήκουσαν ἀκολουθίαν τῶν Ἰανουαρίου καὶ Φεβρουαρίου μηνῶν*, ἐν Ῥώμῃ 1896, σελ. 372.

16. ΚΟΛΛΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σελ. 79.

17. Ο εἰρμός ἐνῶς ὑπάρχει στο παρισινὸ χειρόγραφο, δὲν ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν Σ. Εὐστρατιάδην.

18. Ο εἰρμός εἶναι ἐκδεδομένος, βλ. *Ἀνθολόγιον σὺν Θεῷ ἀγίῳ, περιέχον τὴν πρέπουσαν ἀκολουθίαν Σεπτεμβρίου, Ὀκτωβρίου, Νοεμβρίου καὶ Δεκεμβρίου μηνῶν*, curante Ph. Vitali, Romae 1738, σελ. υξή'.

Αβλειπίες και παραλειπόμενα

20. Εἰς τὸν Ὅσιον Θεόδωρον τὸν Συκεώτην , Ποίημα Ἡλία πατρι- άρχου

ᾠδὴ β¹⁹, στ. 7

EE: «καὶ ἀκουέτω ἡ γῆ»

Coislin 220, φ. κδ' r: «καὶ ἀκουέτω γῆ»

ᾠδὴ ζ', στ. 22-23

EE: «ὥς ἐν κοιλίᾳ τοῦ κήτους τῇ ἀμαρτίᾳ»

Coislin 220, φ. κδ' v: «ὥς ἐκ κοιλίας τοῦ κήτους τῆς ἀμαρτίας»

21. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Γερμανοῦ πατριάρχου

ᾠδὴ β²⁰, στ. 7

EE: «πρόσεχε οὐρανέ»

Coislin 220, φ. κε' r: «πρόσεχε οὐρανέ καὶ λαλήσω»

ᾠδὴ δ²¹

Coislin 220, φ. κε' r:

Ἐλαμψεν ἡ χάρις σου τοῖς ἔθνεσιν ²²

καὶ εἶδον τὰ πέρατα τὴν δόξαν σου,

ὅτι διὰ τοῦ Σταυροῦ

τὸν κόσμον ὅλον ἔσωσας.

23. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

ᾠδὴ η', στ. 38

EE: «Κυρίου τὸν Κύριον»

Coislin 220, φ. κζ' v: «Κυρίου τὸν Κύριον καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας»

24. Εἰς τὸν Ὅσιον Μαρκιανόν , Ποίημα Νικηφόρου διακόνου τῆς Με- γάλης Ἐκκλησίας

ᾠδὴ ζ', στ. 49

EE: «εὐλογητὸς εἶ ὁ Θεὸς»

Coislin 220, φ. κη' v: «εὐλογητὸς εἶ ὁ μόνος Θεὸς»

19. ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σελ. 66.

20. ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σελ. 74.

21. Ο εἰρμός ἐνῶ ὑπάρχει στο παρισινό χειρόγραφο, δεν ἐκδίδεται ἀπὸ τον Σ. Ευ-
στρατιάδη.

22. Ο εἰρμός εἶναι ἐκδεδομένος, βλ. *Analecta Hymnica Graeca e codicibus eruta Italiae inferioris, I. Schirò consilio et ductu edita*, vol. V. *Canones Januarii Alcestis Proiou collegit et instruxit*, Roma 1971, σελ. 473.

Ανέστης Ζήδρος

25. Εἰς τὴν Γέννησιν τῆς Θεοτόκου , Ποίημα Γεωργίου Σικελιώτου
ᾠδὴ ζ', στ. 40

EE: «ἀνέμελπον»

Coislin 220, φφ. κθ'ν-λ'γ: «καὶ ἀναμέλποντες»

26. Εἰς τὸν Ἀπόστολον Θωμᾶν, Ποίημα Γεωργίου Σικελιώτου
ᾠδὴ ζ', στ. 35

EE: «ἐπαγορεύσας»

Coislin 220, φ. κη'γ: «ἀπαγορεύσας»

ᾠδὴ ζ', στ. 44

EE: «ὁ Θεὸς ὁ τῶν πατέρων εὐλογητὸς εἶ»

Coislin 220, φ. κη'γ: «ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν εὐλογητὸς εἶ»

ΗΧΟΣ Β΄

46. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

ᾠδὴ δ', στ. 19

EE: «δόξα τῇ δυνάμει σου, Κύριε»

Coislin 220, φ. λβ'γ: «δόξα τῇ δυνάμει σου»

48. [Ἀναστάσιμος], Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

ᾠδὴ ζ', στ. 34

EE: «τὸ ὁ Θεὸς εὐλογητὸς εἶ»

Coislin 220, φ. λδ'ν: «τὸ ὁ Θεὸς εὐλογητὸς»

49. Εἰς τὰ Φῶτα, Ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ

ᾠδὴ γ', στ. 22

EE: «καὶ οὐκ ἐστι δίκαιος πλήν σου, Κύριε»

Coislin 220, φ. λε'ν: «δεν υπάρχει ο στίχος».

ᾠδὴ ζ', στ. 56-57

EE: «ὁ τῶν πατέρων Κύριος καὶ Θεὸς εὐλογητὸς εἶ»

Coislin 220, φ. λζ' ν, «εὐλογητὸς εἶ Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν»

51. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ

ᾠδὴ δ', στ. 19

EE: «τὴν εἰς ἐμὲ δοξάζω πολυέλεε»

Coislin 220, φ. λη'γ: «τὴν εἰς ἐμὲ δοξάζω ἐπανόρθωσιν»

52. Εἰς τὸν Προφῆτην Ἠλίαν, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Αβλειπίες και παραλειπόμενα

Ἦδὴ γ', στ. 11

EE: «σὺ γὰρ εἶ, Κύριε»

Coislin 220, φ. λθ' r: «σὺ γὰρ μου εἶ Κύριε»

53. Τῇ Μεγάλῃ Δευτέρᾳ, Ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ

Ἦδὴ ζ', στ. 38

EE: «μέσον δὲ πυρὸς ἐμβληθέντες»

Coislin 220, φ. μ' ν: «μέσον δὲ φλογὸς ἐμβληθέντες»

Ἦδὴ η', στ. 43

EE: «οἱ ὅσοι τρεῖς παῖδες μὴ πεισθέντες»

Coislin 220, φ. μ' ν: «οἱ ὅσοί σου παῖδες μὴ πεισθέντες»

Ἦδὴ η', εἰρμός ἄλλος, στ. 56, 66

EE: «εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας»

Coislin 220, φφ. μᾶ' r: «αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας»

Ἦδὴ θ', στ. 89

EE: «παναγία Παρθένε»

Coislin 220, φ. μᾶ' ν: «Θεοτόκε Παρθένε»

Ἦδὴ θ', εἰρμός ἄλλος, στ. 94

EE: «ἀφράστως σωματώσασα»

Coislin 220, φ. μᾶ' ν: «ἀφράστως σωματούμενον»

54. Εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους, Ποίημα Κυπριανοῦ μοναχοῦ

Ἦδὴ θ', στ. 64

EE: «τὴν σὴν γαστέρα »

Coislin 220, φ. μβ' ν: «τὴν σὴν γαστέρα, πανύμνητε»

55. Πρὸ τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Ἦδὴ ε', στ. 31

EE: «καὶ δοξολογεῖ σε τὰ πέρατα»

Coislin 220, φ. μγ' ν: «καὶ δοξολογεῖ σε τὰ σύμπαντα»

57. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

Ἦδὴ ε', στ. 24

EE: «τὴν ἀχλὺν τῆς ψυχῆς σου»

Coislin 220, φ. μζ' r: «τὴν ἀχλὺν τῆς ψυχῆς μου»

Ἦδὴ ζ', στ. 31

Ανέστης Ζήδρος

EE: «καὶ ἐν πελάγει τοῦ βίου χειμάζομαι»

Coislin 220, φ. μζ' r: «καὶ ἐν πελάγει τοῦ βίου βυθίζομαι»

Ἰδὲ ἡ', εἰρμὸς ἄλλος, στ. 49

EE: «ὁ παιδᾶς θεοσεβεῖς»

Coislin 220, φ. μζ' r: «ὁ παιδᾶς»

59. Ἀκολουθία, Ποίημα Γερμανοῦ

Ἰδὲ ζ', στ. 24

EE: «ἀνάγαγε, Κύριε»

Coislin 220, φ. μη' r: «Κύριε Κύριε, ἀνάγαγε»

Ἰδὲ ζ', στ. 31

EE: «ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν»

Coislin 220, φ. μη' r: «δεν υπάρχει ο στίχος».

63. Εἰς τὴν Ἀγίαν Θέκλαν, Ποίημα Κυπριανοῦ μοναχοῦ

Ἰδὲ γ', εἰρμὸς ἄλλος, στ. 28

EE: «τῷ λόγῳ πηξάμενος»

Coislin 220, φ. νβ' r: «τῷ λόγῳ πηξάμενον»

Ἰδὲ ἡ', στ. 87-88

EE: «εὐλογεῖτω πᾶσα ἡ κτίσις τὸν Κύριον καὶ ὑπερυψοῦτω»

Coislin 220, φ. νγ' r: «εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα Κυρίου τὸν Κύριον καὶ ὑπερυψοῦτε»

64. Ποίημα Κυπριανοῦ μοναχοῦ

Ἰδὲ δ', στ. 30

EE: «δόξα τῇ δυνάμει σου Κύριε»

Coislin 220, φ. νγ' v: «δόξα τῇ δυνάμει σου»

Ἰδὲ ζ', στ. 40

EE: «σωτήρ μου βοῶντα»

Coislin 220, φ. νδ' r: «σωτήρ μου, βοῶντα με»

Ἰδὲ θ', στ. 60

EE: «τό γένος ἐλευθερώσης τῶν ἀνθρώπων»

Coislin 220, φ. νδ' v: «τῶν ἀνθρώπων τό γένος ἐλευθερώσης»

66. Εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον, Ποίημα Κυπριανοῦ μοναχοῦ

Ἰδὲ ἡ', στ. 51

Αβλειπίες και παραλειπόμενα

EE: «ἀπαύστως δοξολογούμενον»

Coislin 220, φ. νζ'ν: «ἀπαύστως δοξαζόμενον»

67. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἀνδρέου [Κρήτης] Ἱεροσολυμίτου

Ῥδὴ ζ', στ. 37

EE: «ἀνάγαγέ με τῶν πταισμάτων»

Coislin 220, φφ. νή'ρ-ν: «ἀνάγαγέ με καὶ πταισμάτων»

69. Ἀναστάσιμος

Ῥδὴ ε', στ. 29

EE: «φωτός ἐπλήσθη τα καταχθόνια»

Coislin 220, φ. ξ'ρ: «το φῶς ἐπλήσθη τα καταχθόνια»

Ῥδὴ ζ', στ. 43

EE: «καὶ ἔλθοι ἡ προσευχή μου»

Coislin 220, φ. ξ'ν: «καὶ ἔλθοι ἡ προσευχή»

70. Ἀναστάσιμος

Ῥδὴ α', στ. 3

EE: «καὶ Φαραὼ ἀλάστορα»

Coislin 220, φ. ξα'ρ: «καὶ Φαραὼ τὸν ἀλάστορα»

Ῥδὴ η', στ. 56

EE: «καὶ οὐ κατέφλεξε»

Coislin 220, φ. ξβ'ρ: «καὶ τούτους οὐ κατέφλεξε»

ΗΧΟΣ Γ'

95. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Ῥδὴ ε', στ. 22

EE: «τὸν τοῦ πατρὸς δημιουργόν»

Coislin 220, φ. ξδ'ν: «τὸν τοῦ παντὸς δημιουργόν»

Ῥδὴ ζ', στ. 29

EE: «σὸν ὑψηλὸν βραχίονα»

Coislin 220, φ. ξδ'ν: «τὸν ὑψηλὸν βραχίονα»

Ῥδὴ ζ', στ. 38

EE: «ὁ Θεὸς ὁ τῶν πατέρων ἡμῶν»

Coislin 220, φ. ξδ'ν: «ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν»

99. Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Ἦδὴ ε', στ. 24

EE: «Λόγε ἀκατάληπτε»

Coislin 220, φ. ξήν: «Λόγε Θεοῦ ἀκατάληπτε»

100. Ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ

Ἦδὴ ζ', στ. 32

EE: «ἐκ ξηρᾶς γὰρ ῥάβδου καρπός»

Coislin 220, φ. ξθ'ν: «ἐκ ξηρᾶς δὲ ῥάβδου καρπός»

102. Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου

Ἦδὴ ε', στ. 31

EE: «τὸν ἐκ πατρός πρὸ ἐωσφόρου»

Coislin 220, φ. οα'ν: «τὸν ἐκ γαστροῦ πρὸ ἐωσφόρου»

Ἦδὴ ε', στ. 35

EE: «κατάγαυσόν με ὁ Θεός»

Coislin 220, φ. οα'ν: «κατάγαυσόν με»

103. Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν, Ποίημα Κυπριανοῦ μοναχοῦ (κατὰ τὸν Coislin 220 Ποίημα Γερμανοῦ)

Ἦδὴ α', στ. 1

EE: «Χερσώσας θάλασσαν»

Coislin 220, φ. οβ'ρ: «Χερσώσας πάλαι θάλασσαν»

Ἦδὴ α', στ. 6-7

EE: «ἐπ' ἐσχάτων δὲ ἐκὼν ὑπὸ μητρὸς βαστάζεται»

Coislin 220, φ. οβ'ρ: «ἐπ' ἐσχάτων δὲ μητρὸς ἐκὼν βαστάζεται»

Ἦδὴ δ', στ. 37

EE: «δόξα τῇ δυνάμει σου, Κύριε»

Coislin 220, φ. οβ'ν: «δόξα τῇ δυνάμει αὐτοῦ»

104. Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου

Ἦδὴ β²³, στ. 12

EE: «καταβήτω ἐπὶ γῆς τὰ ῥήματά μου»

Coislin 220, φ. οδ'ρ: «καταβήτω ἐπὶ γῆς τὰ ῥήματα»

23. ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ.Π., σελ. 81.

Αβλειπίες και παραλειπόμενα

ᾠδὴ β²⁴, εἰρμὸς ἄλλος, στ. 14

EE: «καὶ γῆν ἀκούειν συγκαλοῦντα»

Coislin 220, φ. οδ' r: «καὶ γῆν ἀκούειν συγκαλῶν»

105. Εἰς τὸν Ἅγιον Εὐθύμιον, Ποίημα Δαμιανοῦ μοναχοῦ

ᾠδὴ α', στ. 7

EE: «ὅτι δεδόξασται»

Coislin 220, φ. οε' v: «ὅτι ἐνδόξως δεδόξασται»

ᾠδὴ η', στ. 28

EE: «καὶ εἰκόνας χρυσῆς τὸ ὕψωμα»

Coislin 220, φ. οε' v: «καὶ εἰκόνας μουσικῆς τὸ ὕψωμα»

106. Εἰς τὸν Ἅγιον Εὐστράτιον, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

ᾠδὴ α', στ. 6

EE: «ἔσωσας λαὸν Ἰσραηλὶν»

Coislin 220, φ. ος' r: «ἔσωσας τὸν Ἰσραήλ»

107. Εἰς τὸν Ἅγιον Πλάτωνα, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

ᾠδὴ ε', στ. 31

EE: «τὸ φῶς σὺ τὸ ἀνέσπερον, Χριστέ»

Coislin 220, φ. οη' r: «τὸ φῶς σου τὸ ἀνέσπερον, Χριστέ»

108. Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

ᾠδὴ β²⁵, στ. 8

EE: «ὅτι μόνος βασιλεύω»

Coislin 220, φ. οη' v: «ὅτι μόνος βασιλεύων»

ᾠδὴ ζ', στ. 49

EE: «ἐν κοιλίᾳ τοῦ κήτους»

Coislin 220, φ. οθ' r: «ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους»

109. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

ᾠδὴ δ', στ. 15

EE: «ἐβόα κραυγάζων»

Coislin 220, φ. π' r: «ἀνεβόα κράζων»

24. ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ.Π., σελ. 46

25. ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ.Π., σελ. 46.

110. Ποίημα Γερμανοῦ πατριάρχου

Ῥδὴ θ', στ. 44

EE: «ἀγνή, μεγαλύνωμεν»

Coislin 220, φ. πα'ν: «Χριστέ, μεγαλύνωμεν»

111. Τῇ Τρίτῃ τῆς Γ' Εβδομάδος, Εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον, Ποίημα Γερμανοῦ πατριάρχου

Ῥδὴ ζ', εἰρμὸς ἄλλος, στ. 37

EE: «ἐν ἁμαρτίαις πεφορτισμένος»

Coislin 220, φ. πδ'ν: «ἐν ἁμαρτίαις πεφωτισμένος»

114. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

Ῥδὴ ζ', στ. 24

EE: «τὸν τὴν σὴν δηλοῦντα»

Coislin 220, φ. πε'ν: «καὶ τὴν σὴν δηλώσας»

115. Εἰς τὴν Ὑπαπαντήν, Ἰαμβοί, Ποίημα Ἀναστασίου Κυέστορος

Ῥδὴ θ', στ. 44

EE «ἄληκτον αἶνον σοὶ φέροντες ἀξίως»

Coislin 220, φφ. πς'ν-πζ'τ: «ἄληκτον αἶνον σοι προσφέροντες ἀξίως»

116. Ἀναστάσιμος

Ῥδὴ γ', στ. 17

EE: «Ἰσχὺς καὶ δόξα τῶν ἐλπίζόντων εἰς σέ»

Coislin 220, φ. πζ'ν: «Ἰσχὺς καὶ δόξα τῶν ἐλπίζόντων ἐπὶ σέ»

ΗΧΟΣ Δ'

134. Ποίημα Γερμανοῦ πατριάρχου

Ῥδὴ α', στ. 5

EE: «ὅτι δεδόξασται»

Coislin 220, φ. ϛ'τ: «ἐνδόξως γὰρ δεδόξασται»

Ῥδὴ β²⁶, στ. 9

EE: «εἰς σωτηρίαν βροτῶν»

Coislin 220, φ. ϛ'τ: «εἰς σωτηρίαν τῶν βροτῶν»

Ῥδὴ γ', στ. 14

EE: «Ἄγιος εἰ Κύριε ὁ Θεὸς ημῶν»

26. ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ.Π., σελ. 41.

Αβλειπίες και παραλειπόμενα

Coislin 220, φ. 47r: «Ἅγιος Κύριε ὁ Θεὸς ημῶν»

ᾠδὴ ζ', στ. 33

EE: «καταβάς ἐδρόσισεν»

Coislin 220, φ. 47v: «συγκαταβάς ἐδρόσισεν»

135. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

ᾠδὴ η', στ. 55

EE: «εὐλογεῖτε ὑμνεῖτε τὸν Κύριον»

Coislin 220, φ. 47r: «εὐλογεῖτε Κυρίου τὸν Κύριον»

136. Εἰς τοὺς Ἁγίους Αποστόλους, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

ᾠδὴ η', στ. 33

EE: «τῇ ἀπορρήτῳ σου δυνάμει, Χριστέ»

Coislin 220, φ. 47v: «τῇ ἀπροσίτῳ σου δυνάμει, Χριστέ»

138. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

ᾠδὴ δ', στ. 19

EE: «ἐπὶ Σταυροῦ σου ἔστης»

Coislin 220, φ. 47r: «ἐπὶ Σταυροῦ γὰρ ἔστης»

142. Εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους καὶ Εἰς τὰ Βαῖα, Ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ

ᾠδὴ η', στ. 49

EE: «καὶ πανηγυρίσατε οἱ ἀγαπῶντες Σιών»

Coislin 220, φ. ρ'v: «πανηγυρίσατε οἱ ἀγαπῶντες Σιών»

ᾠδὴ η', στ. 55

EE: «πάντα τὰ ἔργα ὑμνεῖτε τὸν Κύριον»

Coislin 220, φ. ρ'v: «εὐλογεῖτε τὰ ἔργα τὸν Κύριον»

143. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ

ᾠδὴ η', στ. 43

EE: «οὔτοι γὰρ εὐσεβείας λογισμῶ»

Coislin 220, φ. ρα'v: «οὔτοι γὰρ εὐσεβείας δροοισμῶ»

ᾠδὴ θ', στ.ι 53-54

EE: «τὸν κτίστην συνέλαβες· αὕτη γὰρ τῶν ἐν κτίσει δεσπόζεις ἀπάντων»

Coislin 220, φ. ρβ'r: «αὕτη γὰρ τῶν ἐν κτίσει δεσπόζεις ἀπάντων· κτίστην γὰρ συνέλαβες»

144. Εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν, Ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ

ᾠδὴ ζ', στ. 39

EE: «Κυρίου τὸν Κύριον»

Coislin 220, φ. ρβ'ν: «Κυρίου τὸν Κύριον ὑμνεῖτε»

146. Ποίημα Γερμανοῦ μοναχοῦ

ᾠδὴ δ', στ. 14

EE: «Τῆς σῆς ἐπὶ γῆς»

Coislin 220, φ. ρδ'ν: «τῆς σῆς ἐπὶ τῆς γῆς»

ᾠδὴ η', στ. 40

EE: «εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας»

Coislin 220, φ. ρε'ρ: «αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας»

147. Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου

ᾠδὴ ε', στ. 35

EE: «καὶ πῦρ ἔδεται τοὺς ὑπεναντίους»

Coislin 220, φ. ρζ'ρ: «καὶ πῦρ ἔδεται τοὺς ὑπεναντίους σου, Χριστέ»

ᾠδὴ ε', εἰρμὸς ἄλλος, στ. 44

EE: «ὅτι ἐκτὸς ἄλλον»

Coislin 220, φ. ρζ'ρ: «ὅτι ἐκτός σου ἄλλον»

149. Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

ᾠδὴ ζ', στ. 36

EE: «οὕτω βοῶ σοι»

Coislin 220, φ. ρθ'ρ: «οὕτως βοῶ»

ᾠδὴ η', στ. 47

EE: «Ἐν φλογὶ πυρὸς παρίστανται»

Coislin 220, φ. ρζ'ρ: «Ἐν πυρὶ φλογὸς παρίστανται σοι»

150. Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

ᾠδὴ ζ', στ. 45-46

EE: «ὥς χρυσὸς ἐν χωνευτηρίῳ· ἐν καμίνῳ γὰρ πυρὸς»

Coislin 220, φ. ρί'ρ: «ὥς ἐν χρυσὸς ἐν χωνευτηρίῳ ἐν καμίνῳ τοῦ πυρὸς»

151. Εἰς τὴν Μεγαλομάρτυρα Θέκλαν, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

ᾠδὴ γ', στ. 40

EE: «τῇ χειρὶ σου ὅτι σύ μου εἶ Θεός»

Coislin 220, φ. ρι'ν: «τῇ χειρὶ σου ὅτι σύ μου ὁ Θεός»

Αβλειπίες και παραλειπόμενα

Ώδὴ ζ', στ. 78

EE: «τοῦ ὕμνου ἐξήρχεν»

Coislin 220, φ. ριβ'ν: «τὸν ὕμνον ἐξήρχεν»

Ώδὴ η', στ. 84

EE: «ἐν φλογὶ νεανίαι»

Coislin 220, φ. ριβ'ν: «ἐν τῇ φλογὶ νεανίαι»

Ώδὴ η', στ. 85-86

EE: «ὑμνοῦντες ἔψαλλον· εὐλογεῖτε τὰ ἔργα Κυρίου τὸν Κύριον»

Coislin 220, φ. ριβ'ν: «ὑμνοῦντες»

152. Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

Ώδὴ ζ', στ. 58

EE: «καὶ ἡμᾶς διάσωσον»

Coislin 220, φ. ριδ'τ: «ἀγγέλου ἐπιαστασίᾳ καὶ ἡμᾶς διάσωσον»

153. Εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Προδρόμου, Ποίημα Θεοδώρου τοῦ Στου- δίτου

Ώδὴ β'²⁷, ἄλλος²⁸

Coislin 220, φ. ριέ'τ:

«Θεὸς ἀληθινὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ

καὶ πᾶσαι αἱ οδοὶ αὐτοῦ κρίσις

δίκαιος καὶ ὁσιος ὑπάρχει ὁ Κύριος»

Ώδὴ δ', στ. 25

EE: «ἀρρορήτως, Κύριε»

Coislin 220, φ. ριέ'τ: «ἄδυτε ἥλιε»

Ώδὴ ζ', εἰρμὸς ἄλλος, στ. 44

EE: «ἀνάγαγε ἐκ φθορᾶς τὴν ζωὴν»

Coislin 220, φ. ριέ'ν: «ἀνάγαγε ἐκ φθορᾶς τὴν ζωὴν μου»

154. Εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, Ποίημα Γεωργίου Σικελιώτου

Ώδὴ γ', στ. 28

EE «πενομένων πλουτιστά»

27. ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σελ. 218.

28. Ο εἰρμὸς ὑπάρχει στο Εἰρμολόγιο του Σ. Ευστρατιάδη, 59. Ποίημα Γερμανοῦ, ὡς β' ὠδὴ στον κανόνα «Βοηθὸς καὶ σκεπαστὴς ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν», ἡχος δεύ-
τερος ἀλλὰ μόνο το πρώτο δίστιχο: «Θεὸς ἀληθινὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ καὶ πᾶσαι αἱ ὁδοὶ
αὐτοῦ κρίσις».

Ανέστης Ζήδρος

Coislin 220, φ. ριζ'ν: «πενομένων πλουτιστά, κομώντων κατάπτωσις»

Ῥδὴ ζ', στ. 58

EE: «κράζει πιστῶς»

Coislin 220, φ. ριζ'ν: «κραυγάζει πιστῶς»

Ῥδὴ ζ', εἰρμὸς ἄλλος, στ. 64

EE: «ἀνακάλεσόν με»

Coislin 220, φ. ριζ'ν: «ἀνακάλεσαί με»

155. Εἰς τὴν Ὑψωσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, Ποίημα Κυπριανοῦ μοναχοῦ

Ῥδὴ θ', στ. 80

EE: «ἐν ᾧ πεφυτούργηται»

Coislin 220, φ. ριθ'ν: «ὕφ' οὗ πεφυτούργηται»

156. Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν, Ποίημα Γεωργίου Νικομηδείας

Ῥδὴ α', στ. 7

EE: «ὅτι δεδόξασται»

Coislin 220, φ. ρκ'r: «ἐνδόξως γὰρ δεδόξασται»

Ῥδὴ ε', στ. 27

EE: «φέρουσα Θεόν»

Coislin 220, φ. ρκ'ν: «φέροντα Θεόν»

157. Εἰς τοὺς Ἀσωμάτους, Ποίημα Κυπριανοῦ μοναχοῦ

Ῥδὴ ε', στ. 48

EE: «κύκλῳ ἐστῶτα σπουδῇ ἀνεβόα»

Coislin 220, φ. ρκβ'r: «κύκλῳ ἐστῶτα σπουδῇ ἀνεβόων»

Ῥδὴ ζ', στ. 65

EE: «ὁ θεῖος σπινθήρ, ὑπερύμνητε»

Coislin 220, φ. ρκβ'ν: «ὁ θεϊκὸς σπινθήρ, ὑπερύμνητε»

ΗΧΟΣ ΠΛΑΓΙΟΣ Α΄

182. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Ῥδὴ δ', στ. 17

EE: «ἐξηλθες γὰρ εἰς σωτηρίαν λαοῦ σου»

Coislin 220, φ. ρκδ'r: «εἰς σωτηρίαν λαοῦ σου»

183. Ἀναστάσιμος Εἰς τὴν Ἀνάληψιν, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Ῥδὴ δ', στ. 16

EE: «τῆς δυναστείας τοῦ σταυροῦ σου»

Coislin 220, φ. ρκε' r: «τῆς δυναστείας τοῦ σταυροῦ»

Ῥδὴ δ', στ. 17

EE: «ὡς παράδεισος ἡνοίγη δι' αὐτοῦ»

Coislin 220, φ. ρκε' r: «ὡς παράδεισος ἡνοίγη διὰ σοῦ»

Ῥδὴ η', στ. 40

EE: «εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας»

Coislin 220, φ. ρκε' v: «αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας»

Ῥδὴ θ', στ. 45

EE: «οἱ πιστοὶ ὁμοφρόνως μεγαλύνομεν»

Coislin 220, φ. ρκε' v: «Θεοτόκε ἀξίως μεγαλύνομεν»

184. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Ῥδὴ θ', στ. 48

EE: «ἀλλὰ πρὸς δύναμιν μεγαλύνομεν»

Coislin 220, φ. ρκζ' v: «ἀλλ' ὑπὲρ δύναμιν μεγαλύνομεν»

187. [Ἀναστάσιμος], Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Ῥδὴ α', στ. 3

EE: «ἵππον καὶ ἀναβάτην»

Coislin 220, φ. ρκη' v: «ἵππον γὰρ καὶ ἀναβάτην»

188. [Ἀναστάσιμος], Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

Ῥδὴ γ',²⁹

Coislin 220, φ. ρκθ' v:

Ἀκήκοα, Κύριε, τὴν ἐκ τάφου σου ἔγερσιν³⁰

καὶ ἐδόξασά σου τὴν ἀήττητον δύναμιν.

Ῥδὴ ε', στ. 19

EE: «διότι φῶς τὰ προστάγματα σου»

Coislin 220, φφ. ρκη' v-ρκθ' r: «διότι φῶς καὶ τὰ σὰ προστάγματα»

29. Ο ειρμός ενώ υπάρχει στο παρισινό χειρόγραφο, δεν εκδίδεται από τον Σ. Ευ-στρατιάδη.

30. Ο ειρμός είναι εκδεδομένος, βλ. *Μηναῖα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ. Τόμος Δ' περιέχων τὴν ἀνήκουσαν ἀκολουθίαν τῶν Μαρτίου καὶ Ἀπριλίου μηνῶν*, ἐν Ῥώμῃ 1898 σελ. 25.

Ανέστης Ζήδρος

Ώδὴ η', στ. 40

EE: «εὐλογεῖτω ὡς ὑπερένδοξον»

Coislin 220, φ. ρκθ' r: «εὐλογεῖτε ὡς ὑπερένδοξον»

Ώδὴ θ', στ. 46

EE: «γῆθονται γὰρ ἐν σοί»

Coislin 220, φ. ρκθ' v: «γῆθονται γὰρ ἐπὶ σοί»

190. [Ἀναστάσιμος], Ποίημα Γερμανοῦ πατριάρχου

Ώδὴ ζ', στ. 39

EE: «ἀλλ' ἐβόων· ἐξακολουθοῦμεν ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ»

Coislin 220, φ. ρλβ' r: «ἀλλ' ἐβόων· ἐξακολουθοῦμεν ἐν ὅλῃ καρδίᾳ»

191. Εἰς τὴν Κυριακὴν τοῦ Τυφλοῦ, Ποίημα Ἀνδρέου ἐπισκόπου Κρήτης

Ώδὴ ζ', στ. 34

EE: «ἵνα προσθήσω τοῦ ἐπιβλέψαι»

Coislin 220, φ. ρλγ' r: «ἵνα προσθήσω τοῦ ἐπιβλέψαι με»

192. Εἰς τὴν Ἀγίαν Βαρβάραν, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

Ώδὴ β³¹, στ. 9-10

EE: «βουλήσει ἐκουσίᾳ ἵνα σώσω τὸν Ἀδάμ»

Coislin 220, φφ. ρλγ' v-ρλδ' r: «βουλήσει ἐκουσίῳ ἵνα σώσῃ τὸν Ἀδάμ»

Ώδὴ β³², εἰρμὸς ἄλλος, στ. 14

EE: «καὶ ὡς καθάπερ νιφετὸς ἐπὶ χόρτον»

Coislin 220, φ. ρλδ' r, «καὶ ὡς καθάπερ νεφετὸς ἐπὶ χόρτον»

Ώδὴ ζ', στ. 48

EE: «Ὁ τοὺς παῖδας ἐν καμίνῳ δι' ἀγγέλου φυλάξας»

Coislin 220, φ. ρλδ' v: «Ὁ τοὺς παῖδας ἐν καμίνῳ δι' ἀγγέλου σου φυλάξας»

193. Εἰς τὴν Εὐρεσιν τῆς Τιμίας Κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

Ώδὴ γ', στ. 17

EE: «Στερέωσόν με, μόνε οἰκτίρμον»

Coislin 220, φ. ρλε' v: «Στερέωσόν με, μόνε Σωτὴρ οἰκτίρμον»

31. ΚΟΛΛΥΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σελ. 51.

32. ΚΟΛΛΥΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σελ. 81.

194. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

ᾠδὴ β³³, στ. 11

EE: «μορφὴν λαβὼν τὴν τοῦ δούλου»

Coislin 220, φ. ρλζ'ν: «μορφὴν λαβὼν τὴν ἡμῶν δούλου»

ᾠδὴ γ', στ. 17

EE: «ὁ Θεὸς μου δέομαι καὶ ἐλέησόν με»

Coislin 220, φ. ρλζ'ν: «ὁ Θεὸς μου δέομαι ἐλέησόν με»

195. Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

ᾠδὴ β³⁴, στ. 9

EE: «ὅτι σὺ εἶ ἡμῶν Θεός»

Coislin 220, φ. ρλζ'ν: «ὅτι σὺ ἡμῶν Θεός»

ᾠδὴ η', στ. 54

EE: «εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας»

Coislin 220, φ. ρλη'τ: «αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας»

ᾠδὴ θ', στ. 56

EE: «ἀφράστως ὁ γεννηθεὶς»

Coislin 220, φ. ρλη'τ: «ἀφράστως ὁ σαρκωθεὶς»

196. Ἀκολουθία Συναΐτικῆ

ᾠδὴ ζ', στ. 38

EE: «εὐλογητὸς εἶ ὁ Θεός»

Coislin 220, φ. ρλθ'τ: «εὐλογητὸς ὁ Θεός»

198. Ποίημα Γεωργίου [Ἀγιοπολίτου]

ᾠδὴ γ', στ. 20

EE: «ἅγιος πλήν σου, φιλόνηρωπε»

Coislin 220, φ. ρμα'ν: «ἅγιος πλήν σου, Κύριε»

ᾠδὴ ε', στ. 31

EE: «τοὺς ἐκ νυκτός σοι ὀρθρίζοντας»

Coislin 220, φ. ρμα'ν: «τοὺς ἐκ νυκτός σε δοξάζοντας»

33. ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σελ. 56.

34. ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σελ. 42.

Ανέστης Ζήδρος

200. Ποίημα Στεφάνου μοναχοῦ [Σαββαΐτου]

Ὡδὴ δ', στ. 26

EE: «εἰς σωτηρίαν λαοῦ σου»

Coislin 220, φ. ρμδ'ν: «εἰς σωτηρίαν λαοῦ σου τοῦ σῶσαι τοὺς χριστούς σου»

202. Εἰς τὴν Κυριακὴν τοῦ Ἀντίπασχα, Ποίημα Θεοδώρου τοῦ Στου- δίτου

Ὡδὴ γ', στ. 21

EE: «ὁ λόγῳ ἐδράσας τὰ σύμπαντα»

Coislin 220, φφ. ρμζ'ν-ρμζ'ρ: «ὁ ἐν λόγῳ ἐδράσας τὰ σύμπαντα»

ΗΧΟΣ ΠΛΑΓΙΟΣ Β΄

224. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Ὡδὴ γ', στ. 11

EE: «καὶ στερεώσας ἡμᾶς»

Coislin 220, φ. ρμβ'ρ: «καὶ στερεώσας αὐτούς»

Ὡδὴ θ', στ. 35

EE: «σὲ μακαρίζομεν»

Coislin 220, φ. ρν'ρ: «σὲ μεγαλύνομεν»

225. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Ὡδὴ α', στ. 5-6

EE: «Ἰσραὴλ λαῶ δὲ ὥδῃν ἀνεμέλπεν· τῷ λυτρωτῇ καὶ Θεῷ ἡμῶν ἄσω-
μεν»

Coislin 220, φ. ρν'ρ: «λαῶ δὲ ὥδῃ ἀνεμέλπετο τῷ λυτρωτῇ καὶ Θεῷ
ἡμῶν ἐπινίκιος»

Ὡδὴ δ', στ. 13

EE: «καὶ τὴν ὁδὸν μὴ φυλάξας τεθανάτωμαι»

Coislin 220, φ. ρν'ρ: «καὶ τὴν ὁδὸν σου μὴ φυλάξας τεθανάτωμαι»

Ὡδὴ δ', στ. 14

EE: «αὐτός με ἀνάστησον, σωτήρ»

Coislin 220, φ. ρν'ρ: «αὐτός με ἀνάστησον, Χριστέ»

228. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Ὡδὴ ζ', στ. 35

Αβλειπίες και παραλειπόμενα

EE: «τῶν παθῶν δὲ τὸ πῦρ»

Coislin 22, φ. ρνγ'ν: «τῶν παθῶν μου δὲ τὸ πῦρ»

229. Τῇ ἀγία καὶ Μεγάλῃ Πέμπτῃ, Ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ

ᾠδὴ δ', στ. 37

EE: «Χριστέ, προανεφώνει σοι»

Coislin 220, φ. ρνδ'ν: «Χριστέ, προανεφώνησεν»

ᾠδὴ η', στ. 83

EE: «εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας»

Coislin 220, φ. ρνέ'ν: «αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας»

ᾠδὴ θ', στ. 91

EE: «ὄν μεγαλύνομεν»

Coislin 220, φ. ρνζ'τ: «σὲ μεγαλύνομεν»

231. Τῷ ἀγίῳ καὶ Μεγάλῳ Σαββάτῳ, Ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ

ᾠδὴ ζ', στ. 39

EE: «ἔλεον αὐτοῖς ἐγκαταλίπατε»

Coislin 220, φ. ρνζ'τ: «ἔλεον αὐτὸν ἐγκαταλίπατε»

ᾠδὴ η', στ. 64-65

EE: «λαὸς ὑπερψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας»

Coislin 220, φφ. ρνζ'τ-v: «καὶ ὑπερψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας»

234. Ἀναστάσιμος Ἀνατολική, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

ᾠδὴ ζ', στ. 38

EE: «καὶ τοὺς παῖδας ἐν αὐτῇ»

Coislin 220, φ. ρνθ'ν: «καὶ τοὺς παῖδας δι' αὐτῆς»

235. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Γερμανοῦ μοναχοῦ

ᾠδὴ ζ', στ. 24

EE: «Σὺ τοὺς παῖδας ἐν καμίνῳ, ζωοδότα»

Coislin 220, φ. ρξα'τ: «Ὁ τοὺς παῖδας ἐν καμίνῳ, ζωοδότα»

236. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Γερμανοῦ πατριάρχου

ᾠδὴ ε', στ. 13

EE: «Ὁρθρίζει τὸ πνεῦμά μου, Χριστέ ὁ Θεός»

Coislin 220, φ. ρξα'ν: «Ὁρθρίζει τὸ πνεῦμά μου πρὸς σὲ ὁ Θεός»

248. Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον, Ποίημα Βασιλείου Παγουριώτου

Ὠδὴ γ', στ. 20

EE: «ὅτι ἐπέστη ὁ λυτρωτὴς μου καὶ Θεός»

Coislin 220, φ. ρξήr: «ὅτι ἐπέστη ὁ λυτρωτὴς σου καὶ Θεός»

Ὠδὴ η', στ. 65

EE: «πάσης κτίσεως εἰς τοὺς αἰῶνας»

Coislin 220, φ. ρξθ'r: «τῆς πάσης κτίσεως εἰς τοὺς αἰῶνας»

251. Ποίημα Δαμιανοῦ μοναχοῦ

Ὠδὴ β³⁵, στ. 13

EE: «ἐπὶ τῆς γῆς τοῦ σῶσαι ἡμᾶς»

Coislin 220, φ. ρξθ'v: «ἐπὶ γῆς τοῦ σῶσαι ἡμᾶς»

Ὠδὴ γ', στ. 19

EE: «ἐν τῇ πέτρᾳ τῆς πίστεως»

Coislin 220, φ. ρξθ'v: «ἐν πέτρᾳ τῆς πίστεως»

Ὠδὴ ζ', στ. 35

EE: «ἐκ φθορᾶς ἀνάγαγε»

Coislin 220, φ. ρο' r: «ἐκ φθορᾶς με ἀνάγαγε»

253. Ποίημα Ἀνδρέου Τυφλοῦ

Ὠδὴ ζ', στ. 44

EE: «τὴν θείαν ἔγερσιν»

Coislin 220, φ. ροά'r: «τὴν θείαν ἔλευσιν»

Ὠδὴ ε', στ. 27

EE: «καὶ τοὺς ἐν ζόφῳ ἀγνωσίας καθημένους»

Coislin 220, φ. ροβ'v: «καὶ τοὺς ἐν ζόφῳ ἀγνωσίας κρατουμένους»

255.

Ὠδὴ δ', στ. 23-24

EE: «ὁ γὰρ Λόγος παχυνθεὶς ἐκ Παρθένου ἡμῖν ἐπέφανε»

Coislin 220, φ. ρογ'v: «Λόγου γὰρ παχυνθεὶς ἐκ Παρθένου ἡμῖν ἐπέφανε»

Ὠδὴ ε', στ. 29

EE: «καὶ τῆς τούτου με ῥῶσαι κατακρίσας»

Coislin 220, φ. ρογ'v: «καὶ τὸν τούτου με ῥῶσαι κατακρίσας»

35. ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ.Π., σελ. 46.

ΗΧΟΣ ΒΑΡΥΣ

280. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

ᾠδὴ ε', στ. 23

EE: «ἐν τρυφῇ τῶν θείων λόγων σου»

Coislin 220, φ. ροζ'ν: «ἐν τῇ τρυφῇ τῶν λόγων σου»

281. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

ᾠδὴ θ', στ. 43

EE: «Πανύμνητε, τῶν οὐρανῶν εἰ πλατυτέρα»

Coislin 220, φ. ροθ'r: «Πανύμνητε, τῶν οὐρανῶν ὑψηλοτέρα»

ᾠδὴ θ', στ. 48

EE: «διὸ πάντες σε ἀεὶ μεγαλύνομεν»

Coislin 220, φ. ροθ'r: «διὸ πάντες σε μεγαλύνομεν»

287. Ποίημα Γερμανοῦ πατριάρχου

ᾠδὴ ζ', στ. 29

EE: «καὶ ἀνυμνῶ τὸν σωτῆρά μου»

Coislin 220, φ. ρπδ'r: «καὶ ἀνυμνῶ σε τὸν σωτῆρά μου»

292. Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

ᾠδὴ ζ', στ. 29

EE: «ῥῦσαί με, μόνε φιλάνθρωπε»

Coislin 220, φ. ρπς'r: «ῥῦσαι, μόνε φιλάνθρωπε»

303. Ποίημα Ἐλισσαίου μοναχοῦ

ᾠδὴ ζ', στ. 33

EE: «ἐκ βυθοῦ τῶν πταισμάτων μου λύτρωσαι»

Coislin 220, φ. ρπη'ν: «ἐκ βυθοῦ πταισμάτων με λύτρωσαι»

305. Ἀναστάσιμος

ᾠδὴ γ', στ. 14

EE: «σύ μου γενοῦ, Κύριε, προσφύγιον»

Coislin 220, φ. ρφ': «σύ μου γένος, Κύριε, προσφύγιον»

ᾠδὴ ζ', στ. 44

EE: «ὁ ὑπερυψούμενος Λόγος»

Coislin 220, φ. ρφ': «τὸν ὑπερυψούμενον Λόγον»

Ανέστης Ζήδρος

Ἰδὼθ' ὅ, στ. 59

EE: «ἐξ ἀπειράνδρου κόρης σεσαρκωμένον»

Coislin 220, φ. ρθ' r: «ἐξ ἀπειρογάμου κόρης σεσαρκωμένον»

**306. Εἰς τὸν Μεγαλομάρτυρα Δημήτριον, Ποίημα Κυπριανοῦ μονα-
χοῦ**

Ἰδὼθ' α', στ. 2

EE: «Μωσῆς τῇ ῥάβδῳ διέρρηξε»

Coislin 220, φ. ρθ' r: «Μωσῆς τῇ ῥάβδῳ πάλαι διέρρηξε»

307.

Ἰδὼθ' β³⁶, στ. 8

EE: «ἐν ἐρήμῳ μανναδοτήσας τὸν Ἰσραήλ»

Coislin 220, φ. ρθ' v: «ἐν τῇ ἐρήμῳ μανναδοτήσας τὸν Ἰσραήλ»

Ἰδὼθ' γ', στ. 16

EE: «τῇ ἀσείστῳ τῆς πίστεως πέτρᾳ στερέωσον»

Coislin 220, φ. ρθ' v: «τῇ ἀσείστῳ σου τῆς πίστεως πέτρᾳ στερέωσον»

Ἰδὼθ' η', στ. 47

EE: «τοὺς ὑπ' αὐτὸν γὰρ τὸ πῦρ»

Coislin 220, φ. ρθ' v: «τοὺς ἅμφ' αὐτὸν γὰρ τὸ πῦρ»

310. Ποίημα Γεωργίου Ἀνατολικοῦ

Ἰδὼθ' ὅ, στ. 62-63

EE: «τεκοῦσα τὸν γεννηθέντα ἐκ πατρὸς πρὸ τῶν αἰώνων»

Coislin 220, φ. ρθ' r: «τεκοῦσα τὸν προελθόντα ἐκ γαστρὸς πρὸ τῶν αἰώ-
νων»

ΗΧΟΣ ΠΛΑΓΙΟΣ Δ΄

315. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ τοῦ Δαμασκηνοῦ

Ἰδὼθ' η', στ. 46-47

EE: «τρεῖς παῖδες μὴ πεισθέντες τὸν Κύριον ἀνύμνουν καὶ ἐδοξολογοῦν
εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας»

Coislin 220, φ. σ' r: «τρεῖς παῖδες ὑμνολογοῦν· τὸν κύριον ὑμνεῖτε καὶ
ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας»

36. ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ.π.,σελ. 43.

Αβλειπίες και παραλειπόμενα

Ώδὴ θ', στ. 54

EE: «ἀσιγήτοις δοξολογίαις μεγαλύνομεν»

Coislin 220, φ. σ'ν: «ἀσιγήτοις θεολογίαις μεγαλύνομεν»

318. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Ώδὴ γ', στ. 11

EE: «σὺ ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος»

Coislin 220, φ. σγ'ρ: «σὺ εἶ ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος»

320. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Ώδὴ ζ', στ. 31

EE: «Ὁ ἐν καμίνῳ τοὺς ὑμνολόγους παῖδας διασώσας»

Coislin 220, φ. σδ'ν: «Ἐν καμίνῳ τοὺς ὑμνολόγους παῖδας διασώσας»

321. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ

Ώδὴ η', στ. 46

EE: «καὶ ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας»

Coislin 220, φφ. σς'ρ-ν: «καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας»

Ώδὴ θ', στ. 51

EE: «σὲ μεγαλύνοντες»

Coislin 220, φ. σς'ν: «σὲ μεγαλύνομεν»

323. Ποίημα Γερμανοῦ μοναχοῦ

Ώδὴ β', εἰρμὸς ἄλλος, στ. 15

EE: «Δῶμεν τῷ Θεῷ μεγαλωσύνην πάντες»

Coislin 220, φ. σθ'ρ: «δῶσομεν τῷ Θεῷ μεγαλωσύνην πάντες»

324. Ποίημα Γερμανοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως

Ώδὴ η', στ. 33

EE: «λαὸς ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας»

Coislin 220, φφ. σῖν-σιά'ρ: «λαὸς ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας»

326. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου

Ώδὴ η', στ. 39

EE: «καὶ ὑπερυψοῦτε»

Coislin 220, φ. σιγ'ρ: «ὕμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε»

Ώδὴ θ', εἰρμὸς ἄλλος, στ. 47

EE: «ἐν γαστρὶ δεξαμένη»

Coislin 220, φ. σιγ'ρ: «θεϊκῶς δεξαμένη»

327. [Αναστάσιμος], Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

ᾠδὴ ζ', στ. 45

EE: «εὐλογητὸς εἶ ὁ Θεός»

Coislin 220, φ. σιδ'γ: «εὐλογητὸς ὁ Θεός»

330. Εἰς τὴν Μεσοπεντηκοστήν, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

ᾠδὴ α', στ. 9

EE: «τῷ ἐν πολέμοις κραταιῷ»

Coislin 220, φ. σιε'γ: «ὅτι δεδόξασται»

331. Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου

ᾠδὴ ε', εἰρμὸς ἄλλος, στ. 42

EE: «τὰ σὰ προστάγματα»

Coislin 220, φ. σιζ'ν: «τὰ προστάγματά σου»

ᾠδὴ θ', στ. 86

EE: «τῶν οὐρανῶν μεγαλύνουσιν»

Coislin 220, φ. σιη'γ: «τῶν οὐρανῶν σὺν ἡμῖν μεγαλύνουσιν»

335. Ποίημα Στεφάνου Σαββαΐτου, ἀνεψιοῦ Ἰωάννου τοῦ μοναχοῦ

ᾠδὴ η', εἰρμὸς ἄλλος, στ. 56

EE: «εὐλογεῖτω πᾶσα ἡ κτίσις τὸν Κύριον»

Coislin 220, φ. σκβ'γ: «εὐλογεῖτω ἡ κτίσις πᾶσα τὸν Κύριον»

338. Ἀναστάσιμος Ἀνατολική, Ποίημα Ἀνδρέου Κρήτης

ᾠδὴ β'³⁷, στ. 14

EE: «οἱ ἐν μεγαλωσύνῃ»

Coislin 220, φ. σκβ'ν: «ἐν μεγαλωσύνῃ»

ᾠδὴ θ', εἰρμὸς ἄλλος, στ. 79

EE: «ἵνα καὶ αὐτοὶ σὺν ἡμῖν»

Coislin 220, φ. σκδ'ν: «ἵνα καὶ τοῖς σὺν ἡμῖν»

341. Ποίημα Ἠλία πατριάρχου Ἱεροσολύμων

ᾠδὴ η', στ. 58

EE: «καὶ ἐτοιμάζων τῇ γῇ ὑετόν»

Coislin 220, φ. σλβ'ν: «καὶ ἐτοιμάζοντι τὴν γῆν ὑετόν»

37. ΚΟΛΛΥΤΡΟΠΟΛΟΥ, ὁ.π., σελ. 40.

Αβλειπίες και παραλειπόμενα

343. Εἰς τὸν Τετραήμερον Λάζαρον, Ποίημα Ἡλία πατριάρχου Ἱεροσολύμων

Ἦδὴ α', στ. 8-9

EE «τῷ Κυρίῳ ἄσωμεν· ἐνδόξως γὰρ δεδόξασται»

Coislin 220, φ. σκς' r: δεν υπάρχει στο χειρόγραφο

344. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Ἡλία πατριάρχου Ἱεροσολύμων

Ἦδὴ η', στ. 67

EE: «τῆς εὐσεβείας οὐκ ἔδεται τό πῦρ»

Coislin 220, φ. σκή' ν: «τῆς εὐσεβείας οὐκ ἔδεται»

354. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Γεωργίου [Ἀνατολικοῦ]

Ἦδὴ ζ', στ. 24-25

EE: «κυβέρνησόν μου τὸν νοῦν τοῦ σὲ δοξάζειν»

Coislin 220, φ. σκθ' ν: «ἀνάγαγέ με ἐκ βυθοῦ τῶν κακῶν μου, κυβέρνησόν μου τὸν νοῦν τοῦ σὲ δοξάζειν»

356. [Ἀναστάσιμος], Ποίημα Γεωργίου Σικελιώτου³⁸

Ἦδὴ γ', στ. 14

EE: «σοφία τῆς παντουργικῆς ἐξουσίας»

Coislin 220, φ. σλδ' r: «σοφίας τῆς παντουργικῆς ἐξουσίας»

357. Ἀναστάσιμος, Ποίημα Γεωργίου Σικελιώτου

Ἦδὴ γ', στ. 16

EE: «ἄγιε, μόνε φιλάνθρωπε»

Coislin 220, φ. σλδ' r: «ἄγιον, μόνε φιλάνθρωπε»

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε από όλες τις παραπάνω παρατηρήσεις ότι, παρά το γεγονός ότι ο Σωφρόνιος Ευστρατιάδης υποστηρίζει ότι έχει ο ίδιος εικόνα του κώδικα Coislin 220, τον χρησιμοποιεί πλημμελώς, δημιουργώντας σφάλματα αλλά και παραλείψεις. Για τον λόγο αυτό, το Ειρμολόγιο του Ευστρατιάδη θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη, εξάλλου δεν αποτελεί κριτική έκδοση με τη σύγχρονη σημασία του όρου. Επιπλέον, κρίνεται επιβεβλημένη η ανάγκη μιας νέας, ολοκληρωμένης και συνεπούς έκδοσης του Ειρμολογίου, η οποία δεν θα έχει λάθη του Ευστρατιάδη και θα λάβει υπόψη της και άλλους κώδικες.

38. Οι ακολουθίες με αρίθμηση EE 356 και 357 είναι στον κώδικα μία και επιγράφεται «ἀκολουθία Στεφάνου μοναχοῦ», βλ. Coislin 220, φφ. σλγ' ν-σλδ' ν.

Ανέστης Ζήδρος

Βιβλιογραφία

- Analecta Hymnica Graeca e codicibus eruta Italiae inferioris, I. Schirò consilio et ductu edita*, vol. V. Canones Januarii Alcestis Proiou collegit et instruxit, Roma 1971.
- Ανθολόγιον σὺν Θεῷ ἀγίῳ, περιέχον τὴν πρέπουσαν ἀκολουθίαν Σεπτεμβρίου, Ὀκτωβρίου, Νοεμβρίου καὶ Δεκεμβρίου μηνῶν, curante Ph. Vitali, Romae 1738.
- ἈΝΤΩΝΙΟΥ ΣΠ., *Τὸ Εἰρμολόγιον καὶ ἡ παράδοση τοῦ μέλους του*, Ἀθῆναι: Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, 2004.
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ Σ., *Εἰρμολόγιον*, Chennevières-sur-Marne, 1932.
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ Σ., *Εἰρμολόγιον*, Β' ἔκδοσις ἀναθεωρημένη καὶ βελτιωμένη, επιμ.: Ἀ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Δ. ΜΟΝΙΟΥ, Ν. ΜΟΝΙΟΥ, Ἀθήνα: Ἐκδοτικὸς Ὄργανισμὸς Π. Κυριακίδου Ο.Ε., 2006.
- ΚΟΛΛΥΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Θ., *Ἴδετε, ἴδετε ὅτι ἐγὼ εἰμι Θεὸς...* (Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς β' ὥδης τῶν ἀσματικῶν κανόνων), Πάτρα, 2010.
- Μηναῖα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ περιέχων τὴν ἀνήκουσαν ἀκολουθίαν τῶν Ἰανουαρίου καὶ Φεβρουαρίου μηνῶν, τόμος Γ', ἐν Ῥώμῃ, 1896.
- Μηναῖα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, περιέχων τὴν ἀνήκουσαν ἀκολουθίαν τῶν Μαρτίου καὶ Ἀπριλίου μηνῶν, τόμος Δ', ἐν Ῥώμῃ, 1896.
- ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ Ἐμμ., «Συμβολαὶ εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἑλληνικὴν ποίησιν. Γ'. Φιλολογικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὸ Νέον Εἰρμολόγιον», *Ἀθηνᾶ* 46 (1935), σσ. 35-83.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ἰ., «Ὁμαδοποίησις τῶν βυζαντινῶν εἰρμολογικῶν πηγῶν, 10ος-14ος αἰώνας», στο ἈΤΣΑΛΟΣ Β., ΤΣΙΡΩΝΗ Ν. (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ τοῦ 5' Διεθνοῦς Συμποσίου Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας (Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003)*, τόμ. Β', Ἀθήνα: Βιβλιοαμφιάστης, 2008, σελ. 527-558.
- PITRA J., *Hymnographie de l'Église grecque*, Rome: Imprimerie de la Civiltà Cattolica, 1867.
- SCHIRÒ G., «Introduzione agli studi sull'irmologia e gli irmologi», στο *Bisanzio e l'Italia. Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*, Milano: Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore, 1982, σελ. 331-347.
- ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜ., «Ἕνας ἐλάχιστος γνωστὸς ἱαμβικὸς εἰρμὸς στὸ Εἰρμολόγιον τοῦ Σ. Εὐστρατιάδου. Editio correctior», στο Μάρκου, Α.-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Ι.-ΠΑΛΗΚΙΔΗΣ, Α.-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ Χ. (ἐπιμ.), *Αφιερωματικὸς Τόμος γιὰ τὰ 30 χρόνια του Τμήματος Ἱστορίας καὶ Εθνολογίας, Θεσσαλονίκη: Σταμούλη, 2022*, σελ. 452-453.
- Χειρόγραφο
Coislin 220.

ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΤΚΟΥΛΟΣ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΟΥΤΚΟΥΛΟΣ -
ΘΕΟΔΩΡΑ ΜΠΑΛΛΗ - ΣΙΝΕΜ ΑΛΗΜΠΑΣΗ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΜΕΝΕΣ ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ (2017-2024) ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΡΑΚΗΣ

I. Εισαγωγή

Μέχρι τη δεκαετία του 1990 σχεδόν η μόνη ορατή πτυχή της πρωτότυπης ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αιώνα στις νεοελληνικές λογοτεχνικές σπουδές είναι το ηθογραφικό διήγημα και ευρύτερα τα πεζογραφήματα της γενιάς του 1880. Το μυθιστόρημα ολόκληρου του 19ου αιώνα και το διήγημα πριν το έτος-ορόσημο 1883 για την ελληνική πεζογραφία¹ αγνοούνται από τη φιλολογική έρευνα, με εξαίρεση περιορισμένες αναφορές σε ελάχιστα έργα, κυρίως από τις προδρομικές αλλά και γεμάτες αστοχίες μελέτες του Απόστολου Σαχίνη για το ιστορικό και το νεοελληνικό μυθιστόρημα και τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή². Από την καταληκτική δεκαετία του 20ού αιώνα και ύστερα το ερευνητικό τοπίο αλλάζει άρδην με την πολύτιμη συμβολή αρκετών μελετητών.

Ερευνητικά προγράμματα, επανεκδόσεις με φιλολογικές εισαγωγές, ανθολογίες, μονογραφίες, άρθρα, πρακτικά συνεδρίων, αφιερώματα, διδακτορικές και μεταπτυχιακές διατριβές και προπαντός η ψηφιοποίηση (digitization) από ποικίλους φορείς και η ελεύθερη διαδικτυακή διάθεση μεγάλου αριθμού κει-

1. Φ. ΠΑΠΑΣ, «1883: Έτος-σταθμός στην ιστορία της ελληνικής πεζογραφίας;», στο Ζ. ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ – Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ – Ν. ΜΑΥΡΕΛΟΣ – Ι. ΝΤΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ – Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ – Γ. ΤΣΟΜΗΣ – Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ (επιμ.), *Ταυτότητες: Γλώσσα και Λογοτεχνία. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για τα 20 χρόνια λειτουργίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ.*, τόμ. Β', Σαΐτα, Κομοτηνή 2018, σελ. 437-450. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.saitapublications.gr/2018/04/ebook.223.html> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2024).

2. Β. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ, *Η λογοτεχνία στο Πανεπιστήμιο. Η συγκρότηση της επιστήμης της Νεοελληνικής Φιλολογίας (1942-1982)*, Πόλις, Αθήνα 2022, σελ. 256, 259-261, 266-268.

μένων, περιοδικών και εφημερίδων της εποχής³ καθιστούν την πρωτότυπη πεζογραφία των ρομαντικών χρόνων 1830-1880 και της τελευταίας εικοσαετίας του 19ου αιώνα προσβάσιμη στους νέους ερευνητές και διακριτό επιστημονικό πεδίο της νεοελληνικής φιλολογίας. Επιπλέον, ανοίγει και συστηματοποιείται η συζήτηση για σημαντικές παραμέτρους του συγκεκριμένου πεδίου. Γίνονται αντικείμενοπραγματεύσεως η ανάπτυξη «δύο παράλληλων πεζογραφιών» στον 19ο αιώνα — «της λόγιας και της λαϊκής» — όπως πρώιμα τις διακρίνει ο Παν. Μουλλάς⁴, η αναζήτηση της ταυτότητας και της ταξικής διάρθρωσης του αναγνωστικού κοινού⁵, οι εκδοτικές πρακτικές⁶, η διακίνηση και η εμπορία του εντύπου⁷. Οι παραπάνω παράμετροι ευθυγραμμίζουν τη μελέτη της ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αιώνα με την ομολογή της στις ευρωπαϊκές λογοτεχνίες, η οποία διέπεται από τις θεωρητικές αρχές και τα μεθοδολογικά εργαλεία της πολιτισμικής ιστορίας⁸.

Δυστυχώς δεν διαθέτουμε ακόμη έναν πλήρη και επίσημο κατάλογο των αυτοτελών εκδόσεων των πρωτότυπων ελληνικών μυθιστορημάτων, διηγημά-

3. Για μία επισκόπηση της έρευνας βλ. Σ. ΝΤΕΝΙΣΗ, *Το ελληνικό μυθιστόρημα και ο sir Walter Scott (1830-1880)*, Καστανιώτης, Αθήνα 1994, σελ. 77-92· Θ. Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «Εισαγωγή. Από τη έρευνα της ελληνικής πεζογραφίας των ρομαντικών χρόνων στη μελέτη του “λαϊκού” μυθιστορήματος του 19ου αιώνα», στο Θ. Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19ου αιώνα*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης – Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών – Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας – Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – Gutenberg, Αθήνα 2021, σελ. 17-29.

4. Π. ΜΟΥΛΛΑΣ, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Εισαγωγή*, τόμ. Α', Σοκόλης Αθήνα 1998, σελ. 109-125. Για το λαϊκό μυθιστόρημα του 19ου αιώνα βλ. ενδεικτικά: H. TONNET, *Des Mystères de Constantinople aux Misérables d'Athènes. Le « roman-feuilleton » grec au XIXe siècle*, Classiques Garnier, Paris 2018· Θ. Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό»....*, ό.π.

5. Π. χ. Α. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος 1830-1880. Ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, πνευματική κίνηση, αναγνώστες*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017.

6. Π. χ. Π. ΠΟΛΕΜΗ, «Συνδρομητές της λογοτεχνίας», στο Ν. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗ (επιμ.), *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα. Μνήμη Παν. Μουλλά. Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών – Σοκόλης-Κουλεδάκης, Αθήνα 2014, σελ. 459-467.

7. Π. χ. Μ. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ, *Οι τιμοκατάλογοι των ελληνικών βιβλιοπωλείων. Μαρτυρίες για την ιστορία των ελληνικών αναγνωσμάτων στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο 2001.

8. Βλ. ενδεικτικά στην ελληνική γλώσσα: J.-Y. MOLLIER, *Ανάγνωση και αναγνώστες στη σύγχρονη εποχή. Δοκίμια πολιτισμικής ιστορίας*, επιστημονική επιμ. Λ. ΦΑΙΤΟΥΡΗΣ, μτφρ. Αλ. ΝΕΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΥ, Πεδίο, Αθήνα 2021· M. LYONS, «Οι νέοι αναγνώστες του 19ου αιώνα. Γυναίκες, παιδιά, εργατική τάξη», στο G. CAVALLO – R. CHARTIER (επιμ.), *Ιστορία της ανάγνωσης στον δυτικό κόσμο*, επιστημονική επιμ. Χρ. ΜΗΑΝΟΥ, μτφρ. Αφ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΥ – Μ. ΚΑΡΚΑΖΗΣ – Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ – ΕΥ. ΤΣΕΛΕΝΤΗ, Μεταίχμιο, Αθήνα 2023, σελ. 377-409.

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

των και αφηγημάτων του 19ου αιώνα, παρά την αξιοσημείωτη πρόοδο και τις επανекτιμήσεις/αναθεωρήσεις της έρευνας, την εντυπωσιακή βιβλιογράφιση της εν γένει παραγωγής του ίδιου αιώνα και τις απόπειρες της Σοφίας Ντενίση και του Λάμπρου Βαρελά να τιθασεύσουν ένα δύσκολο και δυσεύρετο υλικό.⁹ Ωστόσο, η Σοφία Ντενίση δημοσιογραφικά κοινοποιεί ποσοτικά δεδομένα για το σύνολο του 19ου αιώνα¹⁰. Σύμφωνα με τα στοιχεία της, από το 1834 έως το 1900 εκδίδονται αυτοτελώς 381 τίτλοι πρωτότυπων ελληνικών πεζογραφημάτων, που περιλαμβάνουν 250 μυθιστορήματα και 131 διηγήματα ή συλλογές διηγημάτων. Ανά εκδοτική περίοδο (α. 1830-1880 ή εποχή του ελληνικού ρομαντισμού, β. δεκαετία του 1880 και γ. δεκαετία του 1890) κατανέμονται ως εξής (Πίν. 1):

Πίνακας 1

Περίοδος έκδοσης	Αριθμός τίτλων	Είδη
1834-1880	154	117 μυθιστορήματα – 37 διηγήματα
Δεκαετία 1880	91	79 μυθιστορήματα – 12 διηγήματα
Δεκαετία 1890	136	54 μυθιστορήματα – 82 διηγήματα
Σύνολο 19ου αιώνα	381	250 μυθιστορήματα – 131 διηγήματα

Στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα οι λόγιοι και οι εκπαιδευτικοί κύκλοι απαξιώνουν και επιτίθενται με δριμύτητα στο μυθιστόρημα¹¹. Στη συνείδησή

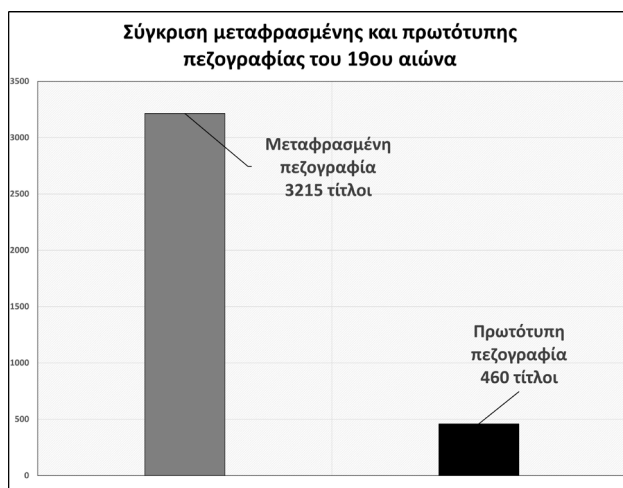
9. Πρώτες καταγραφές για την περίοδο 1834-1880: Σ. ΝΤΕΝΙΣΗ, «Κατάλογος αυτοτελώς εκδεδωμένων μυθιστορημάτων και διηγημάτων της περιόδου 1830-1880», *Ο Πολίτης* (Νοέμβριος 1990), σελ. 60-63 (134 εγγραφές). Η ΙΔΙΑ, *Το ελληνικό μυθιστόρημα...*, ό.π., σελ. 297-309 (138 εγγραφές). Χάρη στη μεγαλοθυμία του Λάμπρου Βαρελά, έχουμε συμβουλευτεί και μεταγενέστερο, εμπλουτισμένο κατάλογο, ο οποίος, αν και ετοιμάστηκε προς δημοσίευση, παρέμεινε ανέκδοτος: Σ. ΝΤΕΝΙΣΗ, Λ. ΒΑΡΕΛΑΣ, «Αυτοτελείς εκδόσεις διηγημάτων και μυθιστορημάτων των χρόνων 1834-1880» (179 εγγραφές). Ιδιαίτερα χρήσιμη για το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα είναι η χρονολογική παράθεση 155 ελληνικών πεζογραφημάτων της περιόδου 1851-1900 στο βιβλίο: Π. ΜΟΥΛΛΑΣ, *Ο χώρος του εφήμερου. Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19ου αιώνα*, Σοκόλης, Αθήνα 2007, σελ. 215-224.

10. Σ. ΝΤΕΝΙΣΗ, «“Συ κύριε έγγραφες μυθιστορίας...”», εφ. *Το Βήμα* (31 Ιουλίου 2016) [Βιβλία], σελ. 25/5. Ειδικά για τη δεκαετία του 1880 βλ. Σ. ΝΤΕΝΙΣΗ, «Τα αυτοτελώς εκδεδωμένα μυθοπλαστικά πεζογραφήματα της δεκαετίας του 1880 και ο μύθος (;) της ηθογραφίας», στο Ν. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗ (επιμ.), *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Κριτική...*, ό.π., σελ. 521.

11. Βλ. ενδεικτικά: Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, «Το ρομάντζο του νεοελληνικού μυθιστορήματος», στο Γ. ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, *Ο Πολυπαθής*, επιμ. Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, Ερμής, Αθήνα 1989, σελ. 152*-163*.

τους το μυθιστόρημα ως είδος συλλήβδην εξισώνεται με το μεταφρασμένο ξένο και κατεξοχήν με το γαλλικό μυθιστόρημα, που θεωρούν ότι είναι ποιοτικά υποβαθμισμένο, διαβρώνει την ελληνορθόδοξη κοινωνία, προκαλεί ηθική βλάβη και προτρέπει σε ερωτικές ακολασίες. Τα αριθμητικά τεκμήρια επιβεβαιώνουν την απόλυτη κυριαρχία των γαλλικών μεταφράσεων. Ο Κ. Γ. Κασίνης από τον 19ο αιώνα βιβλιογραφεί 3215 λήμματα αυτοτελών μεταφράσεων ξένης λογοτεχνίας – πρωτίστως μυθιστορημάτων και ηθικοδιδασκικών αφηγημάτων, από τα οποία 2088 ή σε ποσοστό 64,94% είναι από τη γαλλική γλώσσα¹². Από την άλλη, κατά τη Ντενίση, εντός του εξεταζόμενου αιώνα κυκλοφορούν συγκεκριμένα, μαζί με τις ανατυπώσεις ορισμένων έργων, 460 εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας¹³. Επομένως, η πρωτότυπη πεζογραφία αναλογεί περίπου στο ένα έβδομο της μεταφρασμένης ή αλλιώς αντιπροσωπεύει μόλις το 13% της καθολικής πεζογραφικής συγκομιδής του 19ου αιώνα (Πίν. 2):

Πίνακας 2

Α. ΣΑΧΙΝΗΣ, *Θεωρία και άγνωστη ιστορία του μυθιστορήματος στην Ελλάδα 1760-1870*, Ινστιτούτο του Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σελ. 63-88· Κ.Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ, «Πώς γράφονται τα μυθιστορήματα», στο Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗΣ, *Παρωδική μικρογραφία μυθιστορημάτων*, εισαγωγή και φιλολογική επιμ. Κ.Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ, Το Ροδακίό, Αθήνα 1999, σελ. 98-127· Π. ΜΟΥΛΛΑΣ, *Ο χώρος του εφήμερου...*, ό.π., σελ. 110-122.

12. Κ.Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας ΙΘ'-Κ' αι. Αυτοτελείς εκδόσεις. Τόμος Πρώτος 1801-1900*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2006 (για τις γαλλικές μεταφράσεις βλ. σελ. κα'-κδ').

13. Σ. ΝΤΕΝΙΣΗ, «“Συ κύριε έγραψες μυθιστορίας...”», ό.π.

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

Το ερευνητικό πρόγραμμα «Ψηφιοποιημένες αυτοτελείς εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αιώνα» του Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης δεν προβλέπει αμοιβές ερευνητών, αλλά υποστηρίζεται από την υλικοτεχνική υποδομή του Εργαστηρίου και τα έξοδά του χρηματοδοτούνται από τον τακτικό προϋπολογισμό του. Ξεκινά τον Οκτώβριο του 2017 με αφορμή το αφιερωμένο στον νεοελληνιστή Henri Tonnet, ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Paris-Sorbonne, διεθνές επιστημονικό συνέδριο *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19ου αιώνα: Θεωρητικά Ζητήματα*, που διοργανώνεται από το Εργαστήριο στην Κομοτηνή στις 25-27 Μαΐου 2018¹⁴, και με επιστημονικό υπεύθυνο τον πρώτο συγγραφέα της παρούσας βιβλιογραφικής μελέτης.

Αρχικά, ο ίδιος και η Αναστασία Τσαπανίδου, τότε μεταδιδακτορική ερευνήτρια του Τμήματος Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και μετέπειτα μέλος Εργαστηριακού Διδακτικού Προσωπικού (ΕΔΙΠ) του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, μέλη και οι δύο της επιστημονικής επιτροπής του διεθνούς συνεδρίου, ενώνουν τις προσωπικές τους συλλογές από ψηφιακά αντίτυπα αυτοτελών, πρωτότυπων ελληνικών μυθιστορημάτων και διηγημάτων, τα οποία εκδίδονται κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα σε τυπογραφεία εντός και εκτός της ελλαδικής επικράτειας. Τα εν λόγω αντίτυπα προέρχονται από ελληνικές και ξένες ψηφιακές βιβλιοθήκες (digital libraries) και ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων (online databases) στο διαδίκτυο και από φωτογραφήσεις έντυπων βιβλίων από την Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης. Τον Μάιο του 2018 συγκροτείται ένα σώμα 143 επεξεργασμένων τίτλων αυτοτελώς εκδεδομένων ελληνικών πεζογραφημάτων του 19ου αιώνα, που διανέμεται με μικροσυσκευή φορητής μνήμης-φλασάκι (USB flash drive), αποκλειστικά για προσωπική χρήση, στους συνέδρους της διεθνούς συνάντησης *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19ου αιώνα: Θεωρητικά Ζητήματα* μαζί με έναν αλφαβητικό κατά συγγραφέα και έναν χρονολογικό κατάλογο των περιεχόμενων έργων. Μετά το 2019 η κα Τσαπανίδου αποχωρεί από το πρόγραμμα.

Το ερευνητικό πρόγραμμα σταθερά συνεχίζεται¹⁵ και μέχρι τα τέλη του

14. Βλ. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Πρόλογος. Η έρευνα του ελληνικού “λαϊκού” μυθιστορήματος του 19ου αιώνα», στο Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό»...*, ό.π., σελ. 11-15· Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «Εισαγωγή. Από τη έρευνα της ελληνικής πεζογραφίας...», στο Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό»...*, ό.π., σελ. 29-40.

15. Βλ. «Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Έρευνα». Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.he.duth.gr/el/page/ereyna> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2024)· Η. ΤΟΝΝΕΤ, *Από το Άποκρυφα Κωνσταντινουπόλεως στο Οί Άθλιοι τών Αθηνών. Το ελληνικό «επιφυλλιδικό μυθιστόρημα» του 19ου αιώνα*, μτφρ. Π. ΜΑΡΤΙΝΙΔΗΣ, Νεφέλη, Αθήνα 2020, σελ. 14 (σημ. 2): «Ο Θανάσης Κούγκουλος και οι φοιτητές του

2024 έχουν συναθροιστεί 293 ψηφιοποιημένοι τόμοι. Από το 2017 έως σήμερα παραμένουν κεντρικές του επιδιώξεις: α. η συγκέντρωση όλων αυτοτελών έργων της πρωτότυπης ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αιώνα έχουν ήδη ψηφιοποιηθεί κατά καιρούς από διάφορους οργανισμούς, β. ο εντοπισμός και η ψηφιοποίηση όλων δεν διατίθενται ηλεκτρονικά και γ. η ψηφιακή αναγνώριση όλων των σαρωμένων (scanned) κειμένων, ώστε να προσφέρονται για ηλεκτρονική αναζήτηση λέξεων/όρων ή φράσεων. Απώτερος στόχος είναι η συναγωγή σε ψηφιοποιημένη μορφή και η μετατροπή σε κείμενο αναγνώσιμο από ηλεκτρονικό υπολογιστή, στο μέτρο του δυνατού, όλων των ελληνικών μυθιστορημάτων και διηγημάτων που τυπώνονται σε βιβλίο μεταξύ των ετών 1801-1900 και διασώζονται στις μέρες μας σε κάποια βιβλιοθήκη. Προφανώς αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί σε συνεργασία με άλλα ακαδημαϊκά ιδρύματα, επιστημονικά κέντρα και ιδιώτες. Ζητούμενο αποτελεί η σύσταση μιας ολοκληρωμένης βάσης δεδομένων (database)¹⁶, ανοικτής στους ερευνητές, που

στο Πανεπιστήμιο της Κομοτηνής κατέστησαν διαθέσιμα στους ερευνητές σε ψηφιακή μορφή περισσότερα από εκατό ελληνικά μυθιστορήματα του 19ου αιώνα. [...] το πολυτιμο σύνολο των κειμένων που συγκέντρωσε ο Θ. Κούγκουλος θα επιτρέψει να υπερβούμε τη βασισμένη σε γενικές εντυπώσεις ερευνητική προσέγγιση του “λαϊκού” μυθιστορήματος» Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Εισαγωγή. Η συμβολή του “Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας” στην ανάπτυξη του διαλόγου μεταξύ των δύο επιστημών», στο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ (επιμ.), *Ο Σύγχρονος Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός: Μεταξύ Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας Αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης – Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών – Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας – Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή 2020, σελ. 24-26 (σημ. 14)· Ο Ιδιος, «Πρόλογος...», στο Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό»...», ό.π.*, σελ. 12· Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «(Ενδο)αναφορές περί μυθιστορήματος στα αυτοτελή ελληνικά λαϊκά μυθιστορήματα του 19ου αιώνα», στο Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό»...», ό.π.*, σελ. 59 (σημ. 21)· Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ο επιστημονικός διάλογος Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και το “Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας” του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης», *Ανάλεκτα Ανθρωπιστικών Επιστημών* 1 [30] (2022), σελ. 10-11· Ο Ιδιος, “The ‘Laboratory of Folklore and Social Anthropology’ in Democritus University of Thrace: a contribution to the development of contemporary folklore studies in Greece”, *Kathedra of Byzantine and Modern Greek Studies* 12:3 (2022), σελ. 31· Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «Η προσφορά του καθηγητή Νάσου Βαγενά στις νεοελληνικές σπουδές», *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης* 3 (2023-2024), σελ. 196-197 (σημ. 20).

16. Αν και υπάρχει ικανοποιητικός αριθμός διάσπαρτων ψηφιοποιημένων ελληνικών έργων του 19ου αιώνα στο διαδίκτυο, όπως διαπιστώνει κανείς και από τον παρακάτω κατάλογο του ερευνητικού μας προγράμματος, είναι αξιοπρόσεκτη η έλλειψη οργανωμένων και εξειδικευμένων βάσεων δεδομένων. Για παράδειγμα στο πλαίσιο της δράσης COST “Distant Reading for European Literary History” (CA16204), η οποία συντονίζεται από τη διακυβερνητική οργάνωση European Cooperation in Science and Technology και χρηματοδοτείται από το πρόγραμμα Horizon 2020 της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καταρτίζεται από το 2017 έως το 2022 η Συλλογή Ευρωπαϊκών Λογοτεχνι-

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

θα ενισχύσει σε υψηλό βαθμό τη μελέτη των πρωτότυπων μυθοπλαστικών αφηγήσεων του μακρινού 19ου αιώνα και θα διευκολύνει τον πολλαπλό ερμηνευτικό συσχετισμό τους¹⁷.

Τα συναφή με τα πεζά κείμενα αρχεία (digital files), δηλαδή ψηφιοποιημένα τεκμήρια (digitized items) από το διαδίκτυο και αρχεία εικόνων (image files), πρώτα επιδέχονται τεχνική παρέμβαση και κατόπιν αποθηκεύονται στη βάση. Οι ψηφιακές φωτογραφίες των αυτοτελών εκδόσεων διορθώνονται και βελτιώνονται στο μέγεθος, στη φωτεινότητα και στη χρωματική αντίθεση με τη βοήθεια κατάλληλου λογισμικού (image processing software). Ακολουθώντας, ενοποιούνται και ανά έργο μεταβάλλονται σε μορφότυπο φορητού εγγράφου (portable document format / PDF). Τόσο τα κατεβασμένα (downloaded) ψηφιοποιημένα τεκμήρια PDF όσο και τα δημιουργημένα από φωτογραφίες PDF υπόκεινται σε διαδικασία οπτικής αναγνώρισης χαρακτήρων (optical character recognition / OCR). Με αυτόν τον τρόπο είναι ταυτόχρονα εφικτές και η αποτύπωση της όψης και της υλικότητας του βιβλίου και η επεξεργασία του κειμένου του· με άλλα λόγια η δυνατότητα εύρεσης λέξεων ή τμημάτων λέξεων σε ένα εκτεταμένο corpus. Βέβαια η οπτική αναγνώριση χαρακτήρων είναι αρκετά πολύπλοκη στα ελληνικά πολυτονικά κείμενα του 19ου αιώνα, καθώς παρουσιάζονται σοβαρά προβλήματα ανάλογα με την ποιότητα ανάλυσης της εικόνας και των σφαλμάτων ανάγνωσης του λογισμικού. Εντούτοις, εξακολουθεί ως επιλογή να είναι χρηστική για τους μελετητές. Προς το παρόν η βάση δεν πρόκειται να ανέβει (upload) στο διαδίκτυο, διότι εκκρεμούν οι απαραίτητες άδειες από τα αποθετήρια ψηφιοποιημένων εντύπων και από τις βιβλιοθήκες. Μπορεί, όμως, να χρησιμοποιηθεί απρόσκοπτα από κάθε ενδιαφερόμενο στον χώρο του Εργαστηρίου ή μετά από συνεννόηση με το προσωπικό του.

Για τους 293 τόμους έχει αντληθεί ψηφιοποιημένο υλικό από τις ηλεκτρονικές πηγές: Google Books, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.: Συλλογή Ν. Πολίτη, Συλλογή Τρικλόγλου, Κεντρική Βιβλιοθήκη Α.Π.Θ. – Συλλογή Φυλλαδίων, Εύξεινος Λέσχη Ποντίων Νάουσας – Εθνική Βιβλιοθήκη Αργυρουπόλεως «Ο Κυριακί-

κών Κειμένων (European Literary Text Collection – ELTeC), μία συλλογή περισσότερων από 2000 μυθοπλαστικών κειμένων της περιόδου 1840-1920 σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες, μεταξύ αυτών και στην ελληνική. Ωστόσο, εμπεριέχονται ψηφιακά μόνο 17 ελληνικά κείμενα, ιδίως διηγήματα, από τα οποία τα 13 ανήκουν στον 19ο αιώνα. Παρατίθενται στο συμπληρωματικό μέρος της συλλογής που ονομάζεται ELTeC plus. Για τη δράση βλ. <https://www.distant-reading.net/> και για τα ελληνικά πεζογραφήματα: <https://distantreading.github.io/ELTeC/gre/index.html> (τελευταία πρόσβαση 14/12/2024).

17. Π.χ. η υφιστάμενη βάση έχει συνδράμει αποφασιστικά στη διερεύνηση της απεικόνισης της Αδριανούπολης στα πεζά της αναφερόμενης περιόδου: Θ.Β. Κοττογιάννης, «Αναπαραστάσεις της Αδριανούπολης στην ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα», στο *Μελέτες για τον Γ.Μ. Βιζυηνό και το θρακικό συγκείμενο των διηγημάτων του*, Υψικάμινος, Αθήνα 2024, σελ. 111-148 [για τη βάση: σελ. 119-120 (σημ. 24)].

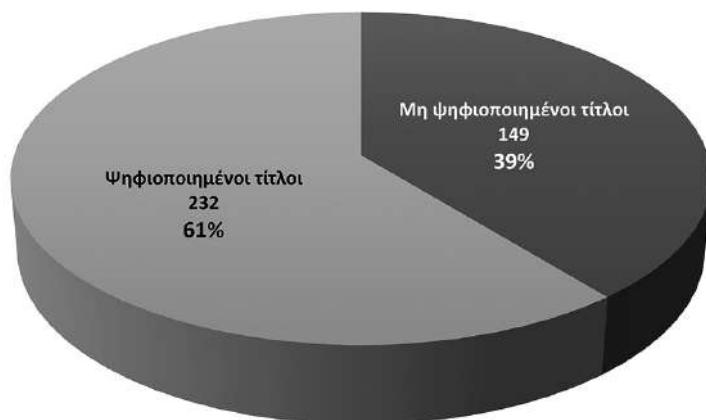
δης», Ιδρυματικό Αποθετήριο Ελλάνικος (Hellanicus) – Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Πορφυριάδα, Ιδρυματικό Αποθετήριο Ολυμπιάς-Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Ηπειρομένημων» – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, HathiTrust Digital Library, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Internet Archive, Ψηφιακά Αποθετήρια: Δημόσιας Ιστορικής Βιβλιοθήκης Ζαγοράς, Λέσχης Πλωμαρίου «Βενιαμίν ο Λέσβιος», Παπαχαραλάμπεϊου Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ναυπάκτου και Μέδουσα – Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Βέροιας, Αποθετήριο Ψηφιακών Συλλογών Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρών, Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα – Βιβλιοθήκη Σισμανογλείου Μεγάρου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη – Συλλογή π. Μελετίου Σακκουλίδη και Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Σάμου, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Μυτιλήνης και Παπαχαραλάμπεϊος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου μέσω του προγράμματος «Ψηφιοποίηση Υλικού Δημόσιων Βιβλιοθηκών».

Επιπρόσθετα, έχουν φωτογραφηθεί με ψηφιακές φωτογραφικές μηχανές (digital cameras) αντίτυπα βιβλίων από την Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, τη Βιβλιοθήκη του Τομέα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τη Βιβλιοθήκη του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τη Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ), τη Βιβλιοθήκη της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών και τις ιδιωτικές βιβλιοθήκες των Θανάση Β. Κούγκουλου και Θεόδωρου Ι. Κυρκούδη στην Αλεξανδρούπολη. Πέρα από τους συγγραφείς της μελέτης¹⁸, στο χρονικό διάστημα 2017-2024 έχουν συμμετάσχει οικειοθελώς στο πρόγραμμα, ως επί το πλείστον ως ερευνητές σε βιβλιοθήκες, οι φοιτήτριες και οι φοιτητές του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης: Ραφαέλα Αγαθαγγελίδου, Ευαγγελία Αφρούδα, Νικολέτα – Αικατερίνη Γεωργίου, Αστέριος – Ραφαήλ Ζάχαρης, Στέφανος Καρακίτσος, Ιωάννης Κορομηλάς, Χρήστος Κούρος, Ιουλία Παπαδοπούλου, Χρύσα Σταματέλου, Αθανάσιος Τραχήλης, Ειρήνη Φιλίουση και Άννα – Μαρία Χατζόγλου.

Οι 293 ψηφιοποιημένοι τόμοι, που έχουν συναχθεί έως το 2024, αντιστοιχούν σε 232 τίτλους πεζογραφικών έργων, εφόσον 61 τόμοι εντάσσονται είτε σε σειρές πολύτομων έργων είτε σε μεταγενέστερες επανεκδόσεις μέσα στον 19ο αιώνα. Συνεπώς στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος από τους συνολικά 381 τίτλους πρωτότυπων ελληνικών πεζογραφημάτων που εκδίδονται αυτοτελώς, έχουν συγκεντρωθεί μέχρι στιγμής 232 τίτλοι ή το 61% της βιβλιοπααραγωγής της ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αιώνα. Υπολείπονται ακόμη 149 τίτλοι ή ποσοστό 39% (Πίν. 3):

18. Ο πρώτος ως επιστημονικός υπεύθυνος του προγράμματος, ο δεύτερος ως αρμόδιος για την επεξεργασία των ψηφιοποιημένων αρχείων και των ψηφιακών φωτογραφιών των βιβλίων, η τρίτη ως επιφορτισμένη με την καταλογογράφηση και η τέταρτη με τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση των ψηφιακών αντιτύπων.

Πίνακας 3

Ο παρών κατάλογος προσαρμόζει κάθε λήμμα στη διάταξη της βιβλιογραφικής εγγραφής και δεν αντιγράφει πιστά τα αναγραφόμενα στοιχεία στο εξώφυλλο ή στη σελίδα τίτλου του βιβλίου. Η πολυτονική γραφή απλοποιείται σε μονοτονικό σύστημα. Οι εκδόσεις ταξινομούνται ανά έτος και αλφαβητικά κατά συγγραφέα ή επιμελητή ανθολογίας. Προτάσσεται το επώνυμο και το όνομα του συγγραφέα σε ονομαστική πτώση και όχι σε γενική, όπως συνήθως απαντάται στον 19ο αιώνα. Μέσα σε αγκύλες προστίθεται το πραγματικό όνομα του συγγραφέα, όταν το βιβλίο δημοσιεύεται ανώνυμα ή υπογράφεται με ψευδώνυμο ή με αρχικά γράμματα και υπό την προϋπόθεση ότι είναι γνωστό από κάποια μαρτυρία ή βιβλιογραφική αναφορά. Όπου σημειώνεται ιδιότητα ή καταγωγή του συγγραφέα, δηλώνεται με μία παύλα μετά το ονοματεπώνυμο. Ο τίτλος καταγράφεται με πλάγια γράμματα και έπονται οι ειδολογικές λεπτομέρειες, πληροφορίες για την έκδοση και τον εκδότη και/ή το τυπογραφείο, ο τόπος και ο χρόνος έκδοσης.

Κάτω από το εκάστοτε λήμμα συμπληρώνεται η βιβλιογραφική τεκμηρίωση με συντομογραφικές παραπομπές στην καθιερωμένη βιβλιογράφηση του ελληνικού 19ου αιώνα. Στη συνέχεια επισημαίνεται η πηγή που αξιοποιείται ειδικά στη βάση δεδομένων του ερευνητικού μας προγράμματος. Σε περίπτωση ήδη ψηφιοποιημένου αρχείου, εκτός από το ψηφιακό αποθετήριο προέλευσης, γνωστοποιείται και η ηλεκτρονική διεύθυνση ή ο ενιαίος προσδιοριστής πόρων (uniform resource identifier / URI), ενώ σε περίπτωση φωτογραφικής αναπαραγωγής από βιβλιοθήκη καταχωρίζεται και ο ταξιθετικός αριθμός του βιβλίου στη συγκεκριμένη βιβλιοθήκη. Οι χωριστοί τόμοι ενός πολύτομου έργου και οι επανεκδόσεις υπολογίζονται ως αυτόνομες μονάδες. Τέλος, η βιβλιογραφική μας μελέτη κλείνει με ένα παράρτημα, που επιλεκτικά δημοσιοποιεί 40 εξώ-

φυλλα και σελίδες των έργων με εικαστικές παραστάσεις. Η εικονογράφηση των πρωτότυπων ελληνικών πεζογραφημάτων του 19ου αιώνα είναι ένα ελάχιστο μελετημένο αντικείμενο¹⁹, οπότε ευελπιστούμε το παράρτημα να λειτουργήσει ως έναυσμα για τον σχετικό προσανατολισμό της έρευνας.

II. Κατάλογος

Συντομογραφίες

ΒΕΦΗ: Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού».

Γ-Μ:

Γκίνης Δημήτριος Σ. – Μέξας Βαλέριος Γ., *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800 – 1863. Αναγραφή των κατά την χρονική ταύτην περίοδον όπου δήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει. Τόμος Δεύτερος 1840 – 1855*, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, Εν Αθήναις 1941.

Γκίνης Δημήτριος Σ. – Μέξας Βαλέριος Γ., *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800 – 1863. Αναγραφή των κατά την χρονική ταύτην περίοδον όπου δήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει. Τόμος Τρίτος περιέχων τα έντυπα των ετών 1856 – 1863, τας προσθήκας των ετών 1800 – 1855 και το ευρετήριον των κυρίων ονομάτων*, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, Εν Αθήναις 1957.

Η:

Ηλιού Φίλιππος, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία – Φυλλάδια, Τόμος Τρίτος. Τα οθωνικά χρόνια 1833-1863. Α' 1833-1844*, επιμ. Πόπη Πολέμη, επιστημονικοί συνεργάτες Αναστασία Μυλωνοπούλου – Ειρήνη Ριζάκη, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού»

19. Βλ. γενικά για τις ελληνικές εκδόσεις του 19ου αιώνα: Μ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης – Παράρτημα Αρ. 1, Ιωάννινα 1991, σελ. 117-146· Γ. ΓΚΟΤΣΗ, «Υποθέσεις για το εικονογραφημένο μυθιστόρημα του 19ου αιώνα. Η περίπτωση των Αποκρύφων», *Αντί* 641 (1 Αυγούστου 1997), σελ. 42-47· Β. ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΧΑΣΙΩΤΗ, *Ο Στέφανος Ξένος (1821-1894) και Ο Βρεττανικός Αστήρ*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 390-402· Π. ΜΠΙΚΑΣ, *Η εικονογράφηση των περιοδικών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, τόμ. Α' και Β', Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας – Τομέας Ιστορίας της Τέχνης, Θεσσαλονίκη 2004.

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

– Μουσείο Μπενάκη – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2016.

HK:

Ηλιού Φίλιππος – Πολέμη Πόπη, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Ηλεκτρονικός κατάλογος*, Βιβλιολογικό Εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού». Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://oldwww.benaki.gr/bibliology/19.htm> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2024).

H-Π:

Ηλιού Φίλιππος – Πολέμη Πόλη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900. Συνοπτική Αναγραφή. Τόμος Α΄ 1864-1879*, Βιβλιολογικό Εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού» – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2006.

Ηλιού Φίλιππος – Πολέμη Πόλη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900. Συνοπτική Αναγραφή. Τόμος Β΄ 1880-1890*, Βιβλιολογικό Εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού» – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2006.

Ηλιού Φίλιππος – Πολέμη Πόλη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900. Συνοπτική Αναγραφή. Τόμος Γ΄ 1891-1900 & Αχρονολόγητα*, Βιβλιολογικό Εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού» – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2006.

P-D:

Σοφία Ματθαίου, «Επίμετρο. Κατάλογος ελληνικών βιβλίων που εκδόθηκαν στο Βουκουρέστι και σε άλλες πόλεις της Ρουμανίας κατά την περίοδο 1830-1900», στο Papacostea-Danielopolu Cornelia, *Οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία τον 19ο αιώνα*, μτφρ. Νικόλαος Διαμαντόπουλος, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2010, σσ. 155-205.

σ.: σελίδα.

ΣΒ:

Βρέττα Σάντρα, *Ερευνητικό Πρόγραμμα Συμυρναϊκή Βιβλιογραφία (1764-1922)*, επιστημονική εποπτεία: Πασχάλης Μ. Κιτρομηνίδης – Ιωάννα Πετροπούλου, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών με τη συνεργασία του Βιβλιολογικού Εργαστηρίου «Φίλιππος Ηλιού» (Μουσείο Μπενάκη – Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος), Αθήνα 2020.

σσ.: σύνολο σελίδων

Ταξ. αρ.: Ταξιθετικός αριθμός

* * *

1834

1. Σούτσος Παναγιώτης, *Ο Λέανδρος*, Εκ της Τυπογραφίας Κωνσταντίνου Τόμπρα – Κυδωνιέως και Κωνσταντίνου Ιωαννίδου – Σμυρναίου, Εν Ναυπλίου 1834.

H: 1834.86, Γ', σσ. 76-77.

Πηγή: Google Books

<http://books.google.gr/books?id=E1EAAAAcAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>

1835

2. Σούτσος Αλέξανδρος, *Ο εξόριστος του 1831, Κωμικοτραγικόν ιστορῆμα*, Εκ του περί τα ιδιωτικά έργα Τμήματος της Β. Τυπογραφίας, Εν Αθήναις 1835.

H: 1835.121, Γ', σ. 136.

Πηγή: Google Books

<http://books.google.gr/books?id=uxVVAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>

1836

3. _____, *Έρωτος αποτελέσματα ήτοι Ιστορίαι ηθικοερωτικά. Με διάφορα εν τω μεταξύ χαρή και ερωτικά τραγούδια*, Νεωστί εκδοθέντα μετά της προσηκούσης επιμελείας και διορθώσεως, Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας Φραγκίσκου Ανδρεώλα, Εν Βενετία 1836.

H: 1836.88, Γ', σ. 189.

Πηγή: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/0/d/metadata-39-0000197.tkl>

1839

4. Βυζάντιος Χ. Ασλάνη Δ. Κ., *Μύθοι Μυθιστορίες και Διηγήματα. Ηθικά και Αστεία εκτεθέντα προς διασκέδασιν των Ελλήνων*, Εκ της Τυπογραφίας Η Βιτόρια του Κωνστ. Καστόρχη και Συντρ., Εν Αθήναις 1839.

H: 1839.126, Γ', σ. 440.

Πηγή: Google Books

http://books.google.com/books?id=gFUAAAAcAAJ&pg=PA106&dq=inauthor:Byzantios&lr=&as_brr=3&as_pt=ALLTYPES

5. Πιτζιπίος Ιάκωβος Γ., *Η Ορφανή της Χίου ή Ο θρίαμβος της αρετής*, Τόμος Πρώτος, Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Πολυμέρη, Εν Ερμούπολει 1839.

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

H: 1839.84, Γ', σ. 422.

6. Πιτζιπίος Ιάκωβος Γ., *Η Ορφανή της Χίου ή Ο θρίαμβος της αρετής*, Τόμος Δεύτερος, Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Πολυμέρη, Εν Ερμουπόλει 1839.
H: 1839.85, Γ', σ. 423.

ΠΗΓΗ: Και για τους δύο τόμους: Google Books

<http://books.google.gr/books?id=JlAAAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>

1842

7. Παλαιολόγος Γρηγ., *Ο Ζωγράφος*, Τόμος Πρώτος, Εκ της Τυπογραφίας Η Αγαθή Ελπίς, Εν Κωνσταντινουπόλει 1842.

H: 1842.143, Γ', σ. 668.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/148627>

8. Παλαιολόγος Γρηγ., *Ο Ζωγράφος*, Τόμος Δεύτερος, Εκ της Τυπογραφίας Η Αγαθή Ελπίς, Εν Κωνσταντινουπόλει 1842.

H: 1842.144, Γ', σ. 668.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/148628>

1845

9. Δελιγιάννης Ιω., *Διηγήματα*, Τόμος Α', Εκ της Τυπογραφίας Κ. Αντωνιάδου, Εν Αθήναις 1845.

Γ-Μ: 4142, Β', σ. 126. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1845.58.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/1/a/d/metadata-159-0000122.tkl>

1847

10. Φραγκούδης Επαμεινώνδας Ι., *Ο Θέρσανδρος. Μυθιστορία Α'*, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, Αθήνησιν 1847.

Γ-Μ: 4599, Β', σ. 190. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1847.178.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/2/c/c/metadata-06-0000103.tkl>

1850

11. Ζώρας Νικόλαος, *Ο ευτυχής εραστής και ο ατυχής πατήρ. Διήγημα*, Τύποις Φ. Καραμπίνη και Κ. Βάφα, Εν Αθήναις 1850.

Γ-Μ: 5243, Β', σ. 277. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1850.217.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/132757>

12. Ηλιόπουλος Πάνος, *Πολυξένη. Μυθιστορία*, Τόμος Πρώτος, Τύποις Ιω. Αγγελοπούλου, Εν Αθήναις 1850.

Γ-Μ: 5274, Β', σ. 281. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. 1850.256.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/132179>

13. Ραφόπουλος Ξενοφών, *Το φορικτόν λάθος*, Τυπογραφείον της Αμαλθείας, Διευθυνόμενον υπό Γ. Ηλιάδη Καψάλη, Εν Σμύρνη 1850.

Γ-Μ: 5335, Β', σ. 289. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1850.316. ΣΒ: αρ. 322, σ. 106.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/149907>

1851

14. Ηλιόπουλος Πάνος, *Πολυξένη*, Τόμος Δεύτερος, Δαπάνη Σπ. Παυλίδου, Εν Αθήναις 1851.

Γ-Μ: 5535, Β', σ. 316. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. 1851.286.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/132179>

15. Xenos Stefanos, *The Devil in Turkey; or Scenes in Constantinople*, Translated from the author's unpublished Greek manuscript, by Henry Corpe member of the college of Preceptors, First Series – Vol. I, Effingham Wilson, Royal Excahnge, London 1851.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/b/e/d/metadata-11-0000006.tkl>

16. Xenos Stefanos, *The Devil in Turkey; or Scenes in Constantinople*, Translated from the author's unpublished Greek manuscript, by Henry Corpe member of the college of Preceptors, First Series – Vol. II, Effingham Wilson, Royal Excahnge, London 1851.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/b/e/d/metadata-11-0000006.tkl>

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

17. Xenos Stefanos, *The Devil in Turkey; or Scenes in Constantinople*, Translated from the author's unpublished Greek manuscript, by Henry Corpe member of the college of Preceptors, First Series – Vol. III, Effingham Wilson, Royal Excahnge, London 1851.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/b/e/d/metadata-11-0000006.tkl>

1853

18. Ηλιόπουλος Πάνος, *Η αιματωμένη λίμνη*, Εκ του Τυπογραφείου Ν. Αγγελίδου, Κατά μήνα Νοέμβριον, Εν Αθήναις 1853.

Γ-Μ: 5973, Β', σ. 378. HK: ΒΕΦΗ, αρ. *1853.123.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/132309>

1855

19. Ιωαννίδης Πέτρος ο Αγέρωχος, *Η Επτάλοφος ή Ήθη και έθιμα Κωνσταντινουπόλεως. Μυθιστόρημα*, Τόμος Πρώτος, Εκ του τυπογραφείου «Η Ανατολή» Ευαγγελινού Μισαηλίδου, Διευθυνομένου υπό Επαμινώνδα Λαζαρίδου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1855.²⁰

Γ-Μ: 6440, Β', σ. 439. HK: ΒΕΦΗ, αρ. *1855.98.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/1/c/metadata-975cb98b65cdb8a5996ac1306d0ac810_1263294001.tkl

20. Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος, *Διάφορα Διηγήματα*, Εκδοθέντα Δαπάνη Κωνσταντίνου Βαρβάτη, Τόμος Πρώτος, Εκ του Τυπογραφείου Α. Γκαρπολά, Εν Αθήναις 1855.

Γ-Μ: 6409, Β', σ. 435. HK: ΒΕΦΗ, αρ. *1855.47.

Πηγή: Google Books

<http://books.google.gr/books?id=D6ZBAAAYAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>

1857

21. Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος, *Διάφορα Διηγήματα*, Εκδοθέντα Δαπάνη Κωνσταντίνου Βαρβάτη, Τόμος Δεύτερος, Εκ του Τυπογραφείου Α. Γκαρπολά, Εν Αθήναις 1857.

20. Το πραγματικό έτος έκδοσης είναι το 1862. Το μυθιστόρημα προγραμματίζεται να είναι δεκάτομο. Βλ. «Βιβλιογραφία», εφ. *Ανατολικός Αστήρ* (5 Ιουνίου 1862), σελ. 4.

Γ-Μ: 7161, Γ', σ. 42. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1857.68.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/d/4/a/metadata-777d9af4f478d78c6b24db43d52bb449_1288602799.tkl

1858

22. Κ... Κ..., *Ο Φερδινάνδος. Διήγημα πρωτότυπον*, Εκ του Τυπογραφείου της Αυγής, Εν Αθήναις 1858.

Γ-Μ: 7678, Γ', σ. 111. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1858.316.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 7971

23. Λεβέντης Αχιλλεύς, *Η Τασσώ. Διήγημα*, Εκ του Τυπογραφείου Δ. Α. Μαυρομάτη, Εν Αθήναις 1858.

Γ-Μ: 7575, Γ', σ. 97. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1858.165.

ΠΗΓΗ: Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Σάμου – Πρόγραμμα «Ψηφιοποίηση Υλικού Δημόσιων Βιβλιοθηκών»

1859

24. Ξένος Στέφανος Θ., *Η κιβδηλεία ήτοι Μία αληθής ιστορία των ημερών μας*, Εις τόμους δύο, Μετά εικονογραφιών, Τόμος Α', Τύποις Wertheimer & Co, Εν Λονδίνω 1859.

Γ-Μ: 7877, Γ', σ. 138. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1859.149.

ΠΗΓΗ: Google Books

<http://books.google.gr/books?id=POM-AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>

25. Π[απά]. Ν[αούμ]. Π[αναγιώτης].., *Το αδαμάντινον δακτυλίδιον. Μυθιστόρημα*, Συνταχθέν εν Λειψία κατά μήνα Ιούλιον 1856, Εκ του Τυπογραφείου Αθηνάς, Εν Αθήναις 1859.²¹

Γ-Μ: 8071, Γ', σ. 165. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1859.412.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/149003>

26. [Σαλαμπάντας Π.Α.] ***, *Αληθής βιογραφία της εναρέτου γυναικός*

21. Για την ταύτιση του Π. Π. Ν. με τον Παναγιώτη Παπά Ναούμ βλ. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗΣ – Β. Γ. ΜΕΣΑΣ, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800 – 1863. Αναγραφή των κατά την χρονική ταύτην περίοδον όπου δήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει. Τόμος Τρίτος περιέχων τα έντυπα των ετών 1856-1863, τας προσθήκας των ετών 1800 – 1855 και το ευρετήριο των κυρίων ονομάτων*, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, Εν Αθήναις 1957, σελ. 165 – αρ. 8071· Π. ΜΟΥΛΑΣ, *Ο χώρος του εφήμερου...*, ό.π., σελ. 154, 215.

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

του εξ επαγγέλματος χαρτοπαίχτου, Εκ του Τυπογραφείου Α. Κορομηλά και Π. Πασπαλλή, Εν Κωνσταντινουπόλει 1859²².

Γ-Μ: 7779, Γ', σ. 125. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1859.15.

ΠΗΓΗ: Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Σάμου – Πρόγραμμα «Ψηφιοποίηση Υλικού Δημόσιων Βιβλιοθηκών»

1860

27. Βωτυράς Νικόλαος Β. – Λοχίας του Πεζικού, *Το υποτιθέμενον φάντασμα. Μυθιστόρημα πρωτότυπον*, Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφεύς, Εν Αθήναις 1860.

Γ-Μ: 8476, Γ', σ. 217. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1860.519.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/128609>

28. Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Ιστορικά Σκηνογραφήματα*, Εκδιδόντος Ν. Δραγούμη, Εκ του Τυπογραφείου Λαζ. Δ. Βιλαρά, Αθήνησιν 1860.

Πηγή: Google Books

<http://books.google.gr/books?id=uzBYAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>

29. Μελάς Λέων, *Ο Γεροστάθης ή Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, Έκδοσις Δευτέρα, Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1860.

Γ-Μ: 8328, Γ', σ. 198. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1860.316.

ΠΗΓΗ: Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ. – Εύξεινος Λέσχη Ποντίων Νάουσας – Εθνική Βιβλιοθήκη Αργυρουπόλεως «Ο Κυριακίδης»

<https://digital.lib.auth.gr/record/127390>

30. Ξένος Στέφανος Θ., *Η κιβδηλεία ήτοι Μία αληθής ιστορία των ημερών μας*, Εις τόμους δύο, Μετά εικονογραφιών, Τόμος Β', Τύποις Wertheimer & Co, Εν Λονδίνω 1860.

Γ-Μ: 8225, Γ', σ. 185. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1860.176.

ΠΗΓΗ: Google Books

<http://books.google.gr/books?id=POM-AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>

22. Για την απόδοση στον Π. Α. Σαλαμπάντα, βλ. Μ. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ, *Οι τιμοκατάλογοι των ελληνικών βιβλιοπωλείων...*, ό.π., σελ. 150-152· Η ΙΔΙΑ, «Ο συγγραφέας του μυθιστορήματος Αληθής βιογραφία της εναρέτου γυναικός του εξ επαγγέλματος χαρτοπαίχτου (Κωνσταντινούπολη 1859)», *Μικροφιλολογικά* 13 (Ανοιξη 2003), σελ. 8-12· Α. ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ, «Λανθάνοντα βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία για τον Π.Α. Σαλαμπάντα», *Μικροφιλολογικά* 28 (Φθινόπωρο 2010), σελ. 10-12.

1861

31. Βωτυράς Νικόλαος Β. – Επιλοχίας του Πεζικού, *Η σπάθη της εκδίκησης. Ιστορήμα πρωτότυπον εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Εκ του Τυπογραφείου Δ. Καρακατσάνη, Εν Αθήναις 1861.

Γ-Μ: 8669, Γ', σ. 243. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1861.210.

ΠΗΓΗ: Google Books

<http://books.google.gr/books?id=-y5YAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>

32. Ξένος Στέφανος Θ., *Η ηρωίς της Ελληνικής Επαναστάσεως, ήτοι Σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828*, Τόμος Α', Τύποις του Βρεττανικού Αστέρος, Εν Λονδίνω 1861.

Γ-Μ: 8647, Γ', σ. 240. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1861.189.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/e/e/a/metadata-22-0000059.tkl>

33. Ξένος Στέφανος Θ., *Η ηρωίς της Ελληνικής Επαναστάσεως, ήτοι Σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828*, Τόμος Β', Τύποις του Βρεττανικού Αστέρος, Εν Λονδίνω 1861.

Γ-Μ: 8647, Γ', σ. 240. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. 1861.190.

ΠΗΓΗ: Google Books

<https://books.google.gr/books?id=G0ErklXUezoC&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>

34. Χρυσούλης Τιμολέων, *Η Μαριάνθη. Μυθιστόρημα πρωτότυπον*, Εν τω Τυπογραφείω «Η Καρτερία», Εν Αθήναις 1861.

Γ-Μ: 8654, Γ', σ. 241. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1861.197.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Βιβλιοθήκη Α.Π.Θ. – Συλλογή Φυλλαδίων – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/110835>

1862

35. _____, *Ιστορικά Ελληνικά Διηγήματα*, Εκδίδονται δαπάνη Εμμανουήλ Γεωργίου, Εκ του Τυπογραφείου Π. Β. Μωραϊτίνη, Αθήνησι 1862.

Γ-Μ: 9154, Γ', σ. 305. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1862.268.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Βιβλιοθήκη Α.Π.Θ. – Συλλογή Φυλλαδίων, Δωρητής: Ν. Γ. Πολίτης – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/110345>

36. Κολοκοτρώνης Θ.Ι., *Η εκθρόνισις. Μυθιστόρημα*, Εν Αθήναις, 1862.

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

Γ-Μ: 9108, Γ', σ. 299. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1862.214.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/135261>

37. Μελάς Λέων, *Ο Γεροστάθης ή Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, Έκδοσις Τρίτη μετά εικονογραφιών, Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1862.

Γ-Μ: 9252, Γ', σ. 317. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1862.391.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/6/1/metadata-212-0000118.tkl>

38. Νικολαΐδης Γ. Χ., *Μυρσίνη. Μυθιστορία*, Εκ του Τυπογραφείου Π. Β. Μωραΐτινη, Εν Αθήναις 1862.

Γ-Μ: 9227, Γ', σ. 314. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1862.363.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3195

39. Ράμφος Κ., *Αι τελευταίαι ημέραι του Αλή Πασά*, Εκ της Τυπογραφίας των Τέκν. Ανδ. Κορομηλά, Εν Αθήναις 1862.

Γ-Μ: 8948, Γ', σ. 278. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1862.13.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/0/b/6/metadata-212-0000124.tkl>

40. Ράμφος Κ., *Ο Κατσαντώνης. Κλέφτικον επεισόδιον ή Ελληνικόν Μυθιστόρημα*, Εκ της Τυπογραφίας των Τέκν. Ανδ. Κορομηλά, Εν Αθήναις 1862.

Γ-Μ: 9276, Γ', σ. 320. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1862.420.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/2/7/9/metadata-212-0000113.tkl>

1863

41. Κατραμής Ν. – Ιερεύς, *Η Αγλαΐα ή Τα δεινά της Ελλάδος. Διά συνδρομής φιλομούσων ομογενών*, Τυπογραφείον «Ο Ζάκυνθος» Κωνσταντίνου Ρωσσολίου, Εν Ζακύνθω 1863.

Γ-Μ: 9619, Γ', σ. 365. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1863.183.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 9289

42. Μελάς Λέων, *Ο Γεροστάθης ή Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, Έκδοσις Τετάρτη μετά εικονογραφιών, Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1863.

Γ-Μ: 9794, Γ', σ. 386. ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1863.393.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/3/6/0/metadata-212-0000099.tkl>

1864

43. Αμπελάς Τιμολέων Δ., *Η νύμφη του ναυαγίου. Μυθιστορικό δοκίμιον*, Τύποις Ν. Βαρβαρέσου, Εν Ερμούπολει Σύρου 1864.

Η-Π: 1864.190, Α', σ. 27.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8200

44. Πανάς Μιλτιάδης Η., *Πάρεργα ήτοι Συλλογή δραματική και διηγηματική*, Αθήνησι 1864.

Η-Π: 1864.403, Α', σ. 51.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/148560>

45. Σούτσος Παναγιώτης, *Η Χαριτίνη ή Το κάλλος της χριστιανικής θρησκείας. Αντίδοτον των κατά της θεότητας του Ιησού Χριστού ληρημάτων του Ερνέστου Ρενάνου*, Μετά ποιητικού παραρτήματος, Εκ της Τυπογραφίας Ανδρ. Κορομηλά, Εν Αθήναις 1864.

Η-Π: 1864.201, Α', σσ. 28-29.

ΠΗΓΗ: Google Books <https://books.google.co.uk/books?id=zKJfAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>

1865

46. Καραντζάς Μ. Π., *Της ανομίας τα θύματα. Ιστορήμα*, Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον Ε.Π. Χριστοδούλου, Εν Πάτραις 1865.

Η-Π: 1865.602, Α', σ. 140.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/e/4/8/metadata-218-0000028.tkl>

47. Παρμενίδης Χρήστος Α., *Σαρδανάπαλος. Τραγωδία του Λόρδου Βύρωνος. Μεταφρασθείσα εκ του Αγγλικού. Ο υιός της δούλης και Ευγενία*, Εκ του Τυπογραφείου Ερμού, Εν Αθήναις 1865.

Η-Π: 1865.540, Α', σ. 133.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Δημόσιας Ιστορικής Βιβλιοθήκης Ζαγοράς <http://zagora-dspace.datascouting.com/handle/123456789/962>

1866

48. Μονδίνος Διονύσιος, *Ο Εξόριστος ή Η μαυλανή αίθουσα. Ιστορήμα*, Έκδοσις Δευτέρα, Δαπάνη Ε.Π. Χριστοδούλου, Εκ του Τυπογραφεί-

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

ου και Βιβλιοπωλείου Ευσταθίου Π. Χριστοδούλου, Πάτραι 1866.

Η-Π: 1866.319, Α', σ. 183.

ΠΗΓΗ: Google Books

<http://books.google.gr/books?id=T4WG3lcRW2gC&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>

49. Ροΐδης Ε.Δ., *Η Πάπισσα Ιωάννα. Μεσαιωνική μελέτη*, Τύποις Ιω. Κασσανδρέως και Σας, Εν Αθήναις 1866.

Η-Π: 1866.184, Α', σ. 168.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<http://digital.lib.auth.gr/record/132011>

50. Σωτηρόπουλος Σ. – Βουλευτής Τριφυλίας, *Τριάκοντα εξ ημερών αιχμαλωσία και συμβίωσις μετά ληστών*, Τυπογραφείον – Φραγκλίνος Ιω. Γιαννοπούλου Ηπειρώτου και Μ. Σακκορράφου, Αθήνησι 1866.

Η-Π: 1866.510, Α', σ. 204.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<http://digital.lib.auth.gr/record/115564>

1867

51. Β.Ι.Α., *Η Κλεονίκη. Μυθιστόρημα Ελληνικόν*, Εκδίδεται υπό Γ. Μ. Καλουμένου, Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου Το Αρκάδιον, Αλεξάνδρεια 1867.

Η-Π: 1867.158, Α', σ. 225.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3647

52. Ράμφος Κ., *Δίγηγμα πρωτότυπον. Ο απροσδόκητος γάμος*, Εκδοθέν δαπάνη Ιωάννου Κ. Ράμφου, Εν Αθήναις 1867.

Η-Π: 1867.77, Α', σ. 216.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/7/3/4/metadata-247-0000064.tkl>

53. Ράμφος Κ., *Ο Χαλέτ Εφέντης*, Τόμος Πρώτος, Τύποις Α. Κτενά και Π. Σούτσα, Αθήνησι 1867.

Η-Π: 1867.349, Α', σσ. 246-247.

ΠΗΓΗ: Παπαχαράλαμπος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου – Ταξ. αρ. 889.3 PAM – Πρόγραμμα «Ψηφιοποίηση Υλικού Δημόσιων Βιβλιοθηκών»

54. Σωτηρόπουλος Σ. – Βουλευτής Τριφυλίας, *Τριάκοντα εξ ημερών*

αιχμαλωσία και συμβιώσεις μετά ληστών, Έκδοσις Δευτέρα, Τυπογραφείον – Φραγκλίνος Ιω. Γιαννοπούλου Ηπειρώτου και Μ. Σακχορράφου, Αθήνησι 1867.

Η-Π: 1867.494, Α', σ. 264.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/8/8/6/metadata-454-0000004.tkl>

1868

55. Αμπελάς Τιμολέων Δ., *Ο καύνειος έρωσ ήτοι Ιστορία μίας παροιμίας. Παλμοί ήτοι Λυρικά Ποιήσεις*, Εκ του Τυπογραφείου Αγγέλου Καναριώτου, Αθήνησι 1868.

Η-Π: 1868.405, Α', σ. 314.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/149906>

56. Πανταζής Δ., *Διηγήματα και Μυθοπλαστίαι*, Βιβλιοπωλείον Περρή-Βαμπά, Εν Αθήναις 1868.

Η-Π: 1868.89, Α', σ. 279.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Παπαχααραλαμπίου Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ναυπάκτου

<https://nafpaktos.loccloudhosting.net/items/show/126>

57. Ράμφος Κ., *Ο Χαλέτ Εφέντης*, Τόμος Δεύτερος, Τύποις Α. Κτενά και Π. Σούτσα, Αθήνησι 1868.

Η-Π: 1868.444, Α', σ. 318.

ΠΗΓΗ: Παπαχααραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου – Ταξ. αρ. 889.3 ΡΑΜ – Πρόγραμμα «Ψηφιοποίηση Ύλικού Δημόσιων Βιβλιοθηκών»

58. Σαμαρτσίδης Χριστόφορος, *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως. Μυθιστόρημα*, Μέρος Πρώτον – Τόμος Πρώτος, Τυπογραφείον Επταλόφου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1868.

Η-Κ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. 883 (1868).

ΠΗΓΗ: Βιβλιοθήκη Τομέα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. ΡΑ5610.Σ257Α8 1868a

59. Σαμαρτσίδης Χριστόφορος, *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως. Μυθιστόρημα*, Μέρος Πρώτον – Τόμος Δεύτερος, Τυπογραφείον Επταλόφου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1868.

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

H-K: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. 884 (1868).

ΠΗΓΗ: Βιβλιοθήκη Τομέα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. PA5610.S257A8 1868a 60. Σαμαρτσίδης Χριστόφορος, *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως. Μυθιστόρημα*, Μέρος Πρώτον – Τόμος Τρίτος, Τυπογραφείον Επταλόφου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1868.

H-K: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. 885 (1868).

ΠΗΓΗ: Βιβλιοθήκη Τομέα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. PA5610.S257A8 1868a

61. Σαμαρτσίδης Χριστόφορος, *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως. Μυθιστόρημα*, Δαπάνη Δημητρίου Α. Φέξη, Μέρος Δεύτερον – Τόμος Πρώτος, Τύποις Π Commercial Orientale, Εν Κωνσταντινουπόλει 1868.

H-Π: 1868.39, Α', σ. 273.

ΠΗΓΗ: Βιβλιοθήκη Τομέα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. PA5610.S257A8 1868a

62. Σαμαρτσίδης Χριστόφορος, *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως. Μυθιστόρημα πρωτότυπον*, Δαπάνη Δημητρίου Α. Φέξη, Μέρος Δεύτερον – Τόμος Δεύτερος, Τύποις Π Commercial Orientale, Εν Κωνσταντινουπόλει 1868.

H-Π: 1868.40, Α', σ. 273.

ΠΗΓΗ: Βιβλιοθήκη Τομέα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. PA5610.S257A8 1868a

63. Σαμαρτσίδης Χριστόφορος, *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως. Μυθιστόρημα πρωτότυπον*, Δαπάνη Δημητρίου Α. Φέξη, Μέρος Τρίτον, Τύποις Π Commercial Orientale, Εν Κωνσταντινουπόλει 1868.

H-Π: 1868.41, Α', σ. 273.

ΠΗΓΗ: Βιβλιοθήκη Τομέα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. PA5610.S257A8 1868a

1869

64. Κόκκαλης Ιωάννης Π., *Το φάσμα της προκυμαίας Πατρών. Μυθιστορικό δοκίμιον και διάφορα ποιημάτια*, Τυπογραφείον Η «Αυγή» Νικολάου Κοντόγιωργα., Εν Ζακύνθω 1869.

H-Π: 1869.550, Α', σ. 404.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.
<https://digital.lib.auth.gr/record/135510>

65. Μελάς Λέων, *Ο Χριστόφορος ή Το ναυάγιον και η διάσωσις*, Χειρόγραφον εκδιδόμενον, Τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1869. Η-Π: 1869.402, Α', σ. 387.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης
<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/8/a/metadata-86-0000321.tkl>

66. Ράμφος Κ., *Ο Χαλέτ Εφέντης*, Τόμος Τρίτος, Τύποις Τυπογραφείον Α. Κτενά και Σ. Οικονόμου, Αθήναι 1869. Η-Π: 1869.401, Α', σ. 387.

ΠΗΓΗ: Παπαχαράλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου – Ταξ. αρ. 889.3 PAM – Πρόγραμμα «Ψηφιοποίηση Υλικού Δημόσιων Βιβλιοθηκών»

67. Σαμαρτσίδης Χριστόφορος, *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως. Μυθιστόρημα πρωτότυπον, Δαπάνη Δημητρίου Α. Φέξη*, Μέρος Πρώτον – Τόμος Πρώτος, Τύποις Π Commercio Orientale, Εν Κωνσταντινουπόλει 1869. Η-Π: 1869.42, Α', σσ. 345-346.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης
<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/3/4/e/metadata-86-0000365.tkl>

68. Σαμαρτσίδης Χριστόφορος, *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως. Μυθιστόρημα πρωτότυπον, Δαπάνη Δημητρίου Α. Φέξη*, Μέρος Πρώτον – Τόμος Δεύτερος, Τύποις L' Omnipus, Εν Κωνσταντινουπόλει 1869. Η-Π: 1869.43, Α', σ. 346.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης
<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/3/4/e/metadata-86-0000365.tkl>

69. Σαμαρτσίδης Χριστόφορος, *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως. Μυθιστόρημα πρωτότυπον, Δαπάνη Δημητρίου Α. Φέξη*, Μέρος Πρώτον – Τόμος Τρίτος, Τύποις L' Omnipus, Εν Κωνσταντινουπόλει 1869. Η-Π: 1869.44, Α', σ. 346.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης
<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/3/4/e/metadata-86-0000365.tkl>

1870

70. [Δημόπουλος Χ.], *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι. Χειρόγραφον Έλληνος Υπαξιωματικού*, Εκδιδόμενον υπό Χ. Δημοπούλου, Τόμ. Α', Βιβλιοπωλείον Χ. Δημοπούλου, Τυπογραφείον «Το Τρίγωνον», Εν Βραΐλα 1870²³.

Η-Π: 1870.222, Α', σ. 435. P-D: αρ. 152, σ. 180.

71. [Δημόπουλος Χ.], *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι. Χειρόγραφον Έλληνος Υπαξιωματικού*, Εκδιδόμενον υπό Χ. Δημοπούλου, Τόμ. Β', (Μεταβατική υπηρεσία, και καταδίωξις της ληστείας, Γραφική υπηρεσία, και Υπουργείον των Στρατιωτικών), Βιβλιοπωλείον Χ. Δημοπούλου, Τυπογραφείον «Το Τρίγωνον.», Εν Βραΐλα 1870.

Η-Π: 1870.223, Α', σ. 435. P-D: αρ. 153, σ. 180.

ΠΗΓΗ: Και για τους δύο τόμους: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.
<http://invenio.lib.auth.gr/record/129126>

1871

72. Δαγκλής Παναγιώτης Γ. – Μαθητής του εν Μεσολογγίω Γυμνασίου, *Η Πηνελόπη. Μυθιστορικόν δοκίμιον*, Εκ του Τυπογραφείου Δ. Καρακατσάνη, Εν Αθήναις 1871.

Η-Π: 1871.273, Α', σ. 509.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 2798

73. Ζαμπέλιος Σ., *Οι Κρητικοί Γάμοι. Ανέκδοτον επεισόδιον της Κρητικής Ιστορίας επί Βενετών (1570)*, Τύποις Ουϊκεντίου Βώνα, Εν Ταυρίνω 1871.

Η-Π: 1871.511, Α', σ. 536.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/e/4/metadata-450-0000021.tkl>

74. Λαζαρέτος Κ. Τ., *Περιπέτεια ενός άφρονος. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Τόμος Πρώτος, Τύποις «Ερμού», Εν Κωνσταντινουπόλει 1871.

Η-Π: 1871.602, Α', σ. 545.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3063 (3 τόμοι σε 1 σώμα)

23. Για τον Χαρίλαο Δημόπουλο ή Χρηστάκη Δημητρίου Σκόρδο ως συγγραφέα της *Στρατιωτικής ζωής εν Ελλάδι* βλ. Π. ΜΟΥΛΛΑΣ, «Ένας γνωστός άγνωστος. Ο συγγραφέας της *Στρατιωτικής ζωής εν Ελλάδι*», στο Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σελ. 269-277.

75. Μελάς Λέων, *Ο Γεροστάθης ή Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, Δαπάναις Γ. Σεϊτανίδου, Έκδοσις νεωτάτη μετά εικονογραφιών, Βιβλιοπωλείον Γ. Σεϊτανίδου, Εκ του Τυπογραφείου Ι. Α. Βρετού, Εν Κωνσταντινουπόλει 1871.

Η-Π: 1871.482, Α', σ. 533.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

<https://medusa.libver.gr/iguana/www.main.cls?l=gre&surl=search&p=2cafc322-e6e4-433a-9fcf-b8b0e4d5c7da#recordId=3.2216>

76. Παναγιωτόπουλος Λάμπρος Γ., *Ο παράφρων ερημίτης. Μυθιστορία*, Τυπογραφ. «Ο Κάδμος» Γ. Μελισταγούς Μακεδόνος, Αθήνησι 1871.

Η-Π: 1871.530, Α', σ. 538.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3372

77. Χαμουδόπουλος Μηνάς Δ., *Οι μυστηριώδεις νυκτοκλέπται. Δίγηγμα πρωτότυπον*, Τύποις «Σμύρνης» 1871.

Η-Π: 1871.512, Α', σ. 536. ΣΒ: αρ. 746, σ. 202.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3594

1872

78. Ηλιόπουλος Π. Δ., *Συλλογή Διηγημάτων*, Τύποις, «Εκατόγχειρος», Αθήνησι 1872.

Η-Π: 1872.652, Α', σ. 642.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<http://digital.lib.auth.gr/record/132609>

79. Λαζαρέτος Κ.Τ., *Περιπέτειαι ενός άφρονος. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Τόμος Δεύτερος, Τύποις «Φάρου του Βοσπόρου», Εν Κωνσταντινουπόλει 1872.

Η-Π: 1872.574, Α', σ. 632.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3063 (3 τόμοι σε 1 σώμα)

80. Λαζαρέτος Κ. Τ., *Περιπέτειαι ενός άφρονος. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Τόμος Τρίτος, Τύποις «Φάρου του Βοσπόρου», Εν Κωνσταντινουπόλει 1872.

Η-Π: 1872.575, Α', σ. 633.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3063 (3 τόμοι σε 1 σώμα)

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

81. Υπανδρευμένος Ζ., *Η Ζηνοβία. Εις τόμους δύο*, Τόμος Πρώτος. Εκ της Τυπογραφίας Νικολάου Α. Δαμιανού, Εν Σμύρνη 1872.

Η-Π: 1872.231, Α', σ. 594. ΣΒ: αρ. 761, σ. 206.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας – Βιβλιοθήκη Σισμανογλείου Μεγάρου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη – Συλλογή π. Μελετίου Σακκουλίδη

<https://medusa.libver.gr/iguana/www.main.cls?url=search&p=2cafc322-e6e4-433a-9fcf-b8b0e4d5c7da#recordId=3.7584>

1873

82. Γ.Α.Ν., *Η τελευταία Δούκισσα των Αθηνών ή Η άλωσις των Αθηνών υπό Μωάμεθ Β'*, Τύποις Ρενιέρη Πρίντεζη, Εν Ερμουπόλει 1873.

Η-Π: 1873.249, Α', σ. 681.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Αν 3182

83. Σεϊζάνης Μιλτιάδης Δ., *Δύο νύκτες μετά του πειρασμού*, Εκ του Τυπογραφείου Νικολάου Α. Δαμιανού, Εν Σμύρνη 1873.

Η-Π: 1873.123, Α', σ. 667. ΣΒ: αρ. 791, σ. 212.

ΠΗΓΗ: Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Μυτιλήνης – Πρόγραμμα «Ψηφιοποίηση Υλικού Δημόσιων Βιβλιοθηκών»

1874

84. Κορομηλάς Δημήτριος Α., *Μυθοπλαστίαι*, Τομίδιον Πρώτον, Ανδρέας Κορομηλάς Εκδότης, Εν Αθήναις – Εν Κωνσταντινουπόλει 1874²⁴.

Η-Π: 1874.484, Α', σ. 787.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/135791>

85. Μελάς Λέων, *Ο Χριστόφορος ή Το ναυάγιον και η διάσωσις*, Έκδοσις Δευτέρα, Παρά τω εκδότη Σ.Κ. Βλαστώ, Τυπογραφείον – Βιβλιοπωλείον, Εν Αθήναις 1874.

Η-Π: 1874.591, Α', σ. 799.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/2/d/4/metadata-264-0000199.tkl>

24. Υπάρχουν δύο σελίδες τίτλου. Πριν την επανάληψη του εξωφύλλου: ΚΟΡΟΜΗΛΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α., *Εγκύκλιος Παιδεία προς χρήσιν των αυτών υφηλοτήτων των Βασιλοπαίδων. Μυθοπλαστίαι*, Τύποις Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνησι 1874.

86. Ξένος Στέφανος Θ., *Η ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως, ήτοι Σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828*, Έκδοσις Δευτέρα, Δαπάνη Σ. Κουσουλίνη και Β. Μωραΐτου, Τόμος Α΄, Εκ του Τυπογραφείου Αγγέλου Καναριώτου, Αθήνησιν 1874.

Η-Π: 1874.278, Α΄, σ. 764.

87. Ξένος Στέφανος Θ., *Η ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως, ήτοι Σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828*, Έκδοσις Δευτέρα, Δαπάνη Σ. Κουσουλίνη και Β. Μωραΐτου, Τόμος Β΄, Εκ του Τυπογραφείου Αγγέλου Καναριώτου, Αθήνησιν 1874.

Η-Π: 1874.279, Α΄, σ. 764.

ΠΗΓΗ: Και για τους δύο τόμους: Google Books

<https://books.google.gr/books?id=QOsgie40v3EC&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=false>

88. Πέρβελης Κωνσταντίνος Σ., *Το μέγαρον Κρέβερ. Μυθιστόρημα πρωτότυπον*, Εκ του Τυπογραφείου Νικολάου Ρουσοπούλου, Εν Αθήναις 1874.

Η-Π: 1874.760, Α΄, σ. 819.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Τάξ. αρ. ΑΝ 9480

1875

89. Βασιλειάδης Σ. Ν., *Αττικάί Νύκτες ΙΙΙ. Έργα Πεζά*, Εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Περρή, Εν Αθήναις 1875.

Η-Π: 1875.74, Α΄, σ. 833.

ΠΗΓΗ: Αποθετήριο Ψηφιακών Συλλογών Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρών

<https://repository-dbp.ekt.gr/dbp/handle/11647/2873>

90. Ιάλεμος Οδυσσεύς, *Η μητρική στοργή. Ηθικόν διήγημα*, Αναγνωσθέν εις τρεις διαλέξεις εν τω «Ελλ. Φιλολογ. Συλλόγῳ» Κωνσταντινουπόλεως κατά την Συλλογικὴν περίοδον 1874-1875, Τύποις Οδ. Ιαλέμου και Σ/ας, Εν Κωνσταντινουπόλει 1875.

Η-Π: 1875.293, Α΄, σ. 857.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/7/d/metadata-86-0000456.tkl>

91. Λαμπίσης Α.Γ., *Η Μαρία ήτοι Η εκ προνοίας δοκιμασία. Ηθικώτατον διήγημα διασκευασθέν προς χρήσιν των Σχολείων, εξόχως δε των*

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

Παρθεναγωγείων, Εκδίδοντας Γ. Α. Κοπανάρη, Εκ του Τυπογραφείου Α. Κορομηλά, Εν Κωνσταντινουπόλει 1875.

Η-Π: 1875.287, Α', σ. 857.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας – Βιβλιοθήκη Σισμανογλείου Μεγάρου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη – Συλλογή π. Μελετίου Σακκουλίδη <https://medusa.libver.gr/iguana/www.main.cls?url=search&p=2cafc322-e6e4-433a-9fcf-b8b0e4d5c7da#recordId=3.7606>

92. Παλαμάς Ανδ. Ε., *Η Άγνωστος*, Τύποις Γ. Γουργουρίνη, Εν Μεσολογγίω 1875.

Η-Π: 1875.258, Α', σ. 854.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8500

93. Πυρομάλλης Αναστάσιος Δ. – Μαθητής της τρίτης τάξεως του Γυμνασίου, *Μυθιστόρημα ηθικόν. Ο σταθερός έρωας*, Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον «Η Αρκαδία» Ιω. Π. Σαλαπάτα και Ιω. Α. Ασημακοπούλου, Εν Τριπόλει 1875.

Η-Π: 1875.441, Α', σ. 875.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/148913>

94. Υπανδρευμένος Ζ., *Η Ζηνοβία. Εις τόμους δύο*, Τόμος Δεύτερος. Τυπογραφείον «Ο Μελής», Σμύρνη 1875.

Η-Π: 1875.280, Α', σ. 856. ΣΒ: αρ. 852, σ. 226.

ΠΗΓΗ: Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Μυτιλήνης – Ταξ. αρ. Λ 015 Υ, 19887Α – Πρόγραμμα «Ψηφιοποίηση Ύλικού Δημόσιων Βιβλιοθηκών»

1876

95. Βωτυράς Νικόλαος Β. – Υπολοχαγός, *Ανωφελής μετάνοια. Διήγημα προτότυπον* (sic), Εκδοθέν δαπάνη των Αghισιάου Βωτυρά και Α. Πολυμέρη, Τύποις Ι.Α. Καλομανιάτου, Εν Ερμουπόλει 1876.

Η-Π: 1876.49, Α', σ. 922.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 7897

96. Ζερβός Σωκράτης, *Ο δήμιος της Μασσαλίας ή Ο ζηλότυπος σύζυγος. Μυθιστορηματικόν διήγημα*, Εκ του Τυπογραφείου Η Αυγή Ν. Κοντόγιωργα, Εν Ζακύνθω 1876.

Η-Π: 1876.469, Α', σ. 971.

ΠΗΓΗ: Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου – Πρόγραμμα «Ψηφιοποίηση Ύλικού Δημόσιων Βιβλιοθηκών»

97. Μελισουργός Ν. – Κουρεύς, *Ο ιππότης της Θήρας. Διήγημα*, Υπό την δαπάνην Δ. Κομπηλέρη, Τόμος Α', Τύποις Ι. Α. Καλομανιάτου, Εν Ερμούπολει Σύρου 1876.

Η-Π: 1876.499, Α', σελ. 974.

98. Μελισουργός Ν. – Κουρεύς, *Ο ιππότης της Θήρας. Μυθιστόρημα*, Τόμος Β', Τύποις Ιω. Α. Καλομανιάτου, Εν Ερμούπολει Σύρου 1876.

Η-Π: 1876.500, Α', σ. 974.

ΠΗΓΗ: Και για τους δύο τόμους: Κεντρική Βιβλιοθήκη Α.Π.Θ. - Συλλογή Φυλλαδίων, Δωρητής: Ν. Γ. Πολίτης – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/66810>

99. Μωραϊτίδης Αλέξανδρος Δ., *Δημήτριος ο πολιορκητής. Ιδιαίτεροι βιογραφικοί σημειώσεις*, Τύποις Εφημερίδος των Συζητήσεων, Εν Αθήναις 1876.

Η-Π: 1876.26, Α', σ. 919.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. ΛΝ 9450

100. Νικολαΐδης Άγγελος, *Τα ανδρόγυνα. Ήτοι ποίος είναι ανώτερος, ο άνδρας ή η γυναίκα. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Εκ του Τυπογραφείου Αγγέλου Νικολαΐδου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1876.

Η-Π: 1876.666, Α', σ. 992.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3199

101. Ξένος Στέφανος Θ., *Ο διάβολος εν Τουρκία ήτοι Σκηναί εν Κωνσταντινουπόλει*, Εκ του Τυπογραφείου «Ο Παρνασσός», Εν Βουκουρεστίω 1876.

Η-Π: 1876.470, Α', σ. 971.

Πηγή: HathiTrust Digital Library

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044020023016>

102. Σούτσος Αλεξάνδρος, *Ο Εξόριστος του 1831. Δράμα κωμικοτραγικόν*, Έκδοσις Δευτέρα υπό Νικοκλέους Ρωμανίδου, Τύποις Τέκνων Δράκου, Εν Αθήναις 1876.

Η-Π: 1876.28, Α', σ. 920.

Πηγή: Google Books

<https://books.google.gr/books?id=1LEOAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>

1877

103. Δημητριάδης Γεωρ. Ε., *Η Ειμαρμένη. Μυθιστορία τερπνοτάτη*, Εκ του Τυπογραφείου Δ. Βιλλορά, Αθήνησι 1877.

Η-Π: 1878.225, Α', σ. 1110²⁵.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8269

104. Ευνάλης Λάμπρος, *Διηγήματα*, Τόμος Πρώτος, Εκ του Τυπογραφείου της Φιλοκαλίας, Αθήνησι 1877.

Η-Π: 1877.122, Α', σ. 1017.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 2871

105. Οικονομόπουλος Γεώργιος Ι. – Μαθητής του Γυμνασίου, *Το αγροκίπριον της Λαρίσσης. Διήγημα ηθικώτατον*, Εκ του Τυπογραφείου Γρ. Αθανασιάδου, Εν Σπάρτη 1877.

Η-Π: 1877.681, Α', σ. 1078.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Παπαχαράλαμπεϊου Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ναυπάκτου

<http://nafpaktos.loccloudhosting.net/items/show/82>

1878

106. Κατσαβής Κωνσταντίνος Δ., *Ο παλληκαρισμός εν Ύδρα. Μυθιστορία*, Τύποις Ιω. Α. Καλομανιάτου, Εν Ερμούπολει 1878.

Η-Π: 1878.494, Α', σ. 1141.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/134981>

107. Μακρής Νικόλαος Ε., *Η Βασιλική Σουλτάνα Αθηναία. Πρωτότυπον ιστορικόν επεισόδιον της εν Ελλάδι Τουρκοκρατίας*, Εκ του Τυπογραφείου της Φιλοκαλίας, Αθήνησι 1878.

Η-Π: 1878.219, Α', σ. 1110.

Πηγή: Google Books

<https://books.google.gr/books?id=mNYGAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>

1879

108. Κ. Μ. Β., *Ο Βολλαστών. Διήγημα πρωτότυπον*, Εκ του Τυπογραφείου Ν. Ρουσοπούλου, Εν Αθήναις 1879²⁶.

Η-Π: 1879.613, Α', σ. 1233.

25. Καταγράφεται στο έτος 1878.

26. Πιθανώς ο Κ. Μ. Β. είναι ο Κ. Μ. Βιδάλης. Βλ. Α. Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος...*, ό.π., σελ. 417.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.
<http://digital.lib.auth.gr/record/132429>

109. Λαδόπουλος Διονύσιος Α. – Μαθητής της Σχολής των Τεχνών, *Η διαβολή και τα θύματα αυτής. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Εκ του Τυπογραφείου «Μέντορος», Εν Αθήναις 1879.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *1347 (1879).

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.
<http://digital.lib.auth.gr/record/136376>

110. Ράμφος Κωνσταντίνος, *Η κόμησσα Ποτόσκη. Ιστορικό διήγημα*, Εκδιδόμενον υπό Νικολάου Κ. Ράμφου, Εκ του Τυπογραφείου Θ. Παπαλεξανδρή, Αθήνησιν 1879.

Η-Π: 1879.370, Α', σ. 1207.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης
<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/d/b/metadata-265-0000223.tkl>

111. Συνοδινός Π. Σ., *Αθύρματα Ποιήσεων*, Συλλογή Ενδεκάτη, Εκ του Τυπογραφείου Θ. Παπαλεξανδρή, Αθήνησιν 1879.

Περιλαμβάνει τα πεζά: «Ο μυστηριώδης κόσμος. Πρωτότυπον πολιτικο-κοινωνικόν μυθιστόρημα» και «Περιπέτεια δύο ανθρώπων χαρεμίου. Ιστορικό τουρκικόν διήγημα».

Η-Π: 1879.779, Α', σ. 1251.

ΠΗΓΗ: Αποθετήριο Ψηφιακών Συλλογών Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρών
<https://repository-dbp.ekt.gr/dbp/handle/11647/2646>

1880

112. Βελιανίτου Αιμυλία Θ., *Φιλοπατρία και μητρική αγάπη. Διήγημα ιστορικό*, Τυπ. «Ο Κοραΐς» Ιωσήφ Ναχαμούλη, Εν Κερκύρα 1880.

Η-Π: 1880.888, Β', σ. 1379.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 2708

113. Γαβαλλάς Δημ. Θ., *Οι δύο ζωγράφοι. Μυθιστόριμα* (sic) πρωτότυπον συγχρόνου εποχής, Τόμος Α', Τυπογραφείον «Ο Παλαμήδης», Εν Αθήναις 1880.

Η-Π: 1880.613, Β', σ. 1346.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. ΛΝ 9913

114. Δόσιος Νικόλαος – Δ. Φ. Ιωαννίτης, *Χαρτοφυλάκιον των παιδικών μου χρόνων ή Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, Τυπογρα-

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

φείον «Ο Κοραής» Ι. Ναχαμούλης, Εν Κερκύρα 1880.

Η-Π: 1880.902, Β', σ. 1380.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/4/e/c/metadata-312-0000154.tkl>

115. Ξ[ένος]. Σ[τέφανος]., *Ο Έλλην πειρατής. Ιστορικόν διήγημα*, Εκ του Τυπογραφείου «Ο Πυθαγόρας» Εν Σάμω 1880²⁷.

Η-Π: 1880.597, Β', σ. 1345.

ΠΗΓΗ: Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Σάμου – Πρόγραμμα «Ψηφιοποίηση Υλικού Δημόσιων Βιβλιοθηκών»

116. Σαρρής Ανδρέας Π., *Λευκάνθεμα. Πατήρ και θυγάτηρ – Δράμα. Απόλλων και Το έγκλημα – Διηγήματα πεζά. Ο όρκος – Ποίημα*, Τύποις Πατρίδος, Εν Ερμουπόλει Σύρου 1880.

Η-Π: 1880.455, Β', σ. 1329.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<http://digital.lib.auth.gr/record/132753>

1881

117. *** – Δέσποινα, *Η καλή μήτηρ*, Εκδίδεται δαπάναις Γ. Ι. Σεϊτανίδου, Έκδοσις Δ', Βιβλιοπωλείον Γ. Σεϊτανίδου, Τύποις Μ. Εγκσερτζιγιάν – Διευθυν. Κωνστ. Α. Βρετός, Εν Κωνσταντινούπολει 1881.

Η-Π: 1881.283, Β', σ. 1415.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας – Βιβλιοθήκη Σισμανογλείου Μεγάρου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη – Συλλογή π. Μελετίου Σακκουλίδη

<https://medusa.libver.gr/iguana/www.main.cls?l=eng&surl=search&p=2cafc322-e6e4-433a-9fcf-b8b0e4d5c7da#recordId=3.7597>

118. _____, *Ο τραγικός έρωσ δύο εραστών*, Τύποις Α. Ι. Στυλιανοπούλου, Εν Σμύρνη 1881.

Η-Π: 1881.566, Β', σ. 1447. ΣΒ: αρ. 1165, σσ. 286-287.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Βιβλιοθήκη Α.Π.Θ. - Συλλογή Φυλλαδίων – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/67729>

27. Ο Σ. Ξ. είναι ο Στέφανος Ξένος. Βλ. Β. ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΧΑΣΙΩΤΗ, *Ο Στέφανος Ξένος (1821-1894)...*, ό.π., σελ. 283-287· Η-Π: 1874.522, Α', σελ. 791.

119. Α. Β., *Η Ναξία Μαριάνθη ή Η γυναικεία σταθερότης. Μυθιστόρημα πρωτότυπον*, Εκδίδεται δαπάνη Δ. Φιλικού, Τύποις Κ. Πληθωνίδου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1881.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *1459 (1881)

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 2768

120. Βικέλας Δ., *Λουκής Λάρας*, Βιβλιοθήκη του προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου Αριθ. 51, Έκδοσις Δευτέρα, Εκ του Τυπογραφείου Παρνασσού, Εν Αθήναις 1881.

Η-Π: 1881.68, Β', σσ. 1390-1391.

ΠΗΓΗ: Ιδρυματικό Αποθετήριο Ελλάνικος (Hellanicus) – Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Πορφυριάδα

<http://hdl.handle.net/11610/16614>

121. Βωτυράς Νικόλαος Β. – *Υπολοχαγός, Πατρίς και Έρωσ ήτοι Ο θρίαμβος του υπέρ πατρίδος αισθήματος. Ιστόρημα πρωτότυπον. Εκ της Ιστορίας της Ελληνικής Εθνεγερσίας του 1821*, Εκ του Τυπογραφείου του «Μέλλοντος», Εν Αθήναις 1881.

Η-Π: 1881.585, Β', σ. 1449.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/9/d/4/metadata-312-0000149.tkl>

122. Καμπούρογλου Δημήτριος Γρ. – *Διδάκτωρ της Νομικής, Εικόνες. Σατυρικά διατριβαί*, Εκ του Τυπογραφείου της Ενώσεως, Εν Αθήναις 1881.

Η-Π: 1881.147, Β', σ. 1400.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/7/b/0/metadata-132-0000010.tkl>

123. Μελάς Λέων, *Ο Χριστόφορος ή Το ναυάγιον και η διάσωσις*, Έκδοσις Τρίτη, Βιβλιοθήκη του προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Συλλόγου (Αριθ. 49), Παρά τω Εκδότῃ Σ. Κ. Βλαστώ, Τυπογραφείον – Βιβλιοπωλείον, Εν Αθήναις 1881.

Η-Π: 1881.67, Β', σ. 1390.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/0/8/e/metadata-312-0000067.tkl>

1882

124. Δροσίνης Γεώργιος, *Αγροτικάί Επιστολαί*, Εκ του Τυπογραφείου της Κορίννης, Εν Αθήναις 1882.

Η-Π: 1882.106, Β', σ. 1485.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Τρικόγλου – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/136932>

125. Καλόγηρος Δ. Δ. και Μαγκλής Α. Α., *Συλλογή διαφόρων ιστορικών και ηθικών διηγημάτων*, Τύποις Ι. Παλλαμάρη, Εν Κωνσταντινουπόλει 1882.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *1631 (1882).

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας – Βιβλιοθήκη Σισμανογλείου Μεγάρου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη – Συλλογή π. Μελετίου Σακκουλίδη

<https://medusa.libver.gr/iguana/www.main.cls?url=search&p=2cafc322-e6e4-433a-9fcf-b8b0e4d5c7da#recordId=3.8809>

126. Κοραής Α., *Ο Παπά Τρέχας. Διήγημα διδακτικόν. Εν είδει προλεγομένων εις τας τέσσαρας ραψωδίας του Ομήρου*, Δαπάνη Μ. Δ. Καλοποθάκη, Έκδοσις Δευτέρα, Τύποις «Λακωνιάς», Εν Αθήναις 1882.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1859.297.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Τρικόγλου – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/136942>

127. Λυμπερίου Δημοσθένης Ν., *Απόκρυφα Σύρου. Μυθιστορία*, Τύποις Πατρίδος, Εν Ερμούπολει Σύρου 1882²⁸.

Η-Π: 1882.55, Β', σ. 1479.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3070

128. Μεγαρέυς Κωνσταντίνος, *Ο Βασιλεύς του Άδου. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Εκδίδεται υπό Γεωργίου Κ. Ανεστοπούλου, Τόμος Πρώτος, Εκ του Γραφείου Τερζιμανί-Εφκιάρ, Εν Κωνσταντινουπόλει 1882²⁹.

28. Το επώνυμο του συγγραφέα, δημοσιογράφου και γραμματέα της Δημαρχίας Ερμούπολης είναι σε γενική: Λυμπερίου. Βλ. την αγγελία του θανάτου του στην εφ. της Ερμούπολης *Ερμής* (24 Μαρτίου 1881), σελ. 2. Ευχαριστούμε θερμά τον Λ. Βαρελά για τη βιβλιογραφική υπόδειξη.

29. Μάλλον το επώνυμο Μεγαρέυς συνιστά ψευδώνυμο. Βλ. Α. ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ - Θ. Β. ΚΟΥΓΚΟΛΟΣ, «Αχαρτογράφητα στοιχεία της ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αιώνα. Οι αυτοτελείς εκδόσεις της Κωνσταντινούπολης κατά την κρίσιμη εικοσαετία 1880-1900», στο Β. ΣΑΜΠΑΤΑΚΑΚΗΣ (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος σε περιόδους κρίσης και ανάκαμψης 1204-2018. Πρακτικά ΣΤ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Λουντ 4-7

Η-Π: 1882.561, Β', σ. 1537.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας – Βιβλιοθήκη Σισμανογλείου Μεγάρου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη – Συλλογή π. Μελετίου Σακκουλίδη
<https://medusa.libver.gr/iguana/www.main.cls?url=search&p=2cafc322-e6e4-433a-9fcf-b8b0e4d5c7da#recordId=3.8405>

129. Μεγαρέυς Κωνσταντίνος, *Ο Βασιλεύς του Άδου. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Εκδίδεται υπό Γεωργίου Κ. Ανεστοπούλου, Τόμος Δεύτερος, Τεύχος [κενό], Τύποις Εσσάδ-Εφένδη, Εν Κωνσταντινουπόλει 1882.

Η-Π: 1882.562, Β', σ. 1537.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας – Βιβλιοθήκη Σισμανογλείου Μεγάρου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη – Συλλογή π. Μελετίου Σακκουλίδη
<https://medusa.libver.gr/iguana/www.main.cls?url=search&p=2cafc322-e6e4-433a-9fcf-b8b0e4d5c7da#recordId=3.8404>

130. Μεγαρέυς Κωνσταντίνος, *Ο Βασιλεύς του Άδου. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Εκδίδεται υπό Γεωργίου Κ. Ανεστοπούλου, Τόμος Τρίτος, Τύποις Εσσάδ-Εφένδη, Εν Κωνσταντινουπόλει 1882.

Η-Π: 1882.563, Β', σ. 1537.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας – Βιβλιοθήκη Σισμανογλείου Μεγάρου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη – Συλλογή π. Μελετίου Σακκουλίδη
<https://medusa.libver.gr/iguana/www.main.cls?url=search&p=2cafc322-e6e4-433a-9fcf-b8b0e4d5c7da#recordId=3.8406>

131. Σκόκος Κωνστ. Φ., *Κοινωνιολογία. Σελίδες εκ του καθ' εκάστην βίου*, Εκ του Τυπογραφείου της Ενώσεως, Εν Αθήναις 1882.

Η-Π: 1882.436, Β', σ. 1522.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.
<https://digital.lib.auth.gr/record/132416>

132. Σπηλιόπουλος Ι. Γ., *Ερρίκος και Κλάρα. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Έκδοσις Πρώτη, Τυπογραφείον «Ο Κάδμος» Νεοφύτου Καραγιάννη, Κέρκυρα 1882.

Η-Π: 1882.269, Β', σ. 1504.

Οκτωβρίου 2018, τόμ. Β', Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2020, σελ. 362. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.eens.org/wordpress/wp-content/uploads/2020/11/tomos2.pdf> (τελευταία πρόσβαση 16/12/2024).

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Βιβλιοθήκη Α.Π.Θ. - Συλλογή Φυλλαδίων, Δωρητής: Ν. Γ. Πολίτης – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/109752>

1883

133. Ζαμπέλιος Σ., *Οι Κρητικοί Γάμοι. Ανέκδοτον επεισόδιον της Κρητικής Ιστορίας επί Βενετών (1570)*, Συλλογή μυθιστορημάτων εκδιδομένη υπό της Διευθύνσεως του Μη Χάνεσαι 2, Εκ του Τυπογραφείου Βρετού Κ. Βαλέττα, Εν Αθήναις 1883.

Η-Π: 1883.849, Β', σ. 1671.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/9/0/metadata-312-0000248.tkl>

134. Ξένος Θ. Στέφανος, *Απομνημονεύματα ενός δυστυχούς ήτοι Βίος των νόθων τέκνων. Μυθιστορία ιστορική πρωτότυπος*, Τόμος Πρώτος, Εκ του Τυπογραφείου των Νέων Ιδεών, Αθήνησιν 1883.

Η-Π: 1883.40, Β', σ. 1582.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<http://digital.lib.auth.gr/record/134608>

135. Ξένος Θ. Στέφανος, *Απομνημονεύματα ενός δυστυχούς ήτοι Βίος των νόθων τέκνων. Μυθιστορία ιστορική πρωτότυπος*, Τόμος Δεύτερος, Εκ του Τυπογραφείου των Νέων Ιδεών, Αθήνησιν 1883.

Η-Π: 1883.41, Β', σ. 1582.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/134609>

136. Ξένος Θ. Στέφανος, *Απομνημονεύματα ενός δυστυχούς ήτοι Βίος των νόθων τέκνων. Μυθιστορία ιστορική πρωτότυπος*, Τόμος Τρίτος, Εκ του Τυπογραφείου των Νέων Ιδεών, Αθήνησιν 1883.

Η-Π: 1883.42, Β', σ. 1582

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/134610>

137. Ξένος Θ. Στέφανος, *Απομνημονεύματα ενός δυστυχούς ήτοι Βίος των νόθων τέκνων. Μυθιστορία ιστορική πρωτότυπος*, Τόμος Τέταρτος, Εκ του Τυπογραφείου των Νέων Ιδεών, Αθήνησιν 1883.

Η-Π: 1883.43, Β', σ. 1582.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/134611>

138. Περβάνογλου Ι., *Μιχαήλ ο Παλαιολόγος. Ιστορικόν Διήγημα*, Τύποις Γ. Δρουγουλίνου, Εν Λειψία 1883.

Η-Π: 1883.588, Β', σελ. 1643.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/148571>

1884

139. _____, *Εν δράμα. Το Λειωπαίον θύμα και η νέα Δαλιδά. Αι περιπέτειαι συζύγου, χ.ε.*, Εν Αθήναις 1884.

Η-Π: 1884.291, Β', σ. 1720.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Βιβλιοθήκη Α.Π.Θ. - Συλλογή Φυλλαδίων – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/112256>

140. Αλβανόπουλος Δημ. Κ. – Κυζικηνός, *Απόκρυφα Αθηνών ή Τα μυστηριώδη εγκλήματα κακούργων τινών, Δαπάνη Δημητρίου Α. Φέξη* (Τυπογράφου και βιβλιοπώλου), Εκ του Τυπογραφείου της Μυθιστορικής Βιβλιοθήκης Δ. Α. Φέξη, Εν Αθήναις 1884.

Η-Π: 1884.65, Β', σ. 1694.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8187

141. Βακαλόπουλος Αδαμάντ Α. – Ανθυπασπιστής του Πεζικού, *Ο Δερβίσης ήτοι Οι εν Τουρκία χριστιανοί κατά τον μεσαίωνα. Μυθιστορία πρωτότυπος, Τόμος Πρώτος*, Εκ των Καταστημάτων Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1884.

Η-Π: 1884.653, Β', σ. 1760.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 2770 / τ. 1

142. Βακαλόπουλος Αδαμάντ Α. – Ανθυπασπιστής του Πεζικού, *Ο Δερβίσης ήτοι Οι εν Τουρκία χριστιανοί κατά τον μεσαίωνα. Μυθιστορία πρωτότυπος, Τόμος Δεύτερος*, Εκ των Καταστημάτων Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1884.

Η-Π: 1884.654, Β', σ. 1760.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 2770 / τ. 2

143. Βασιλειάδης Σ. Ν. – Δικηγόρος, *Αττικάί Νύκτες IV. Τα Άπαντα. Έργα Πεζά*, Εκ του Τυπογραφείου της Ενώσεως, Εν Αθήναις 1884.

Η-Π: 1884.88, Β', σ. 1697.

Πηγή: Google Books

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

<https://books.google.gr/books?id=nxELAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>

144. Βερροιάτης [Βερροιώτης] Ευστάθιος Θ., *Σελίδες εκ του κοινωνικού βίου ή Η καταστροφή ενός σπουδαστού. Αναγνωσθέν εν τω εν Αθήναις Συλλόγω των Φοιτητών κατά την 19 Νοεμβρίου 1883*, Εκ του Τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», Εν Αθήναις 1884³⁰.

Η-Π: 1884.343, Β', σ. 1726.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8472

145. Κορομηλάς Δημήτριος Α., *Μυθολογήματα*, Τομίδιον Πρώτον, Ανδρέας Κορομηλάς – Εκδότης, Εν Αθήναις – Εν Κωνσταντινουπόλει 1884.

Η-Π: 1884.611, Β', σ. 1755.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3027

146. Λοΐζος Νικόλαος Δ. – Φοιτητής της Ιατρικής, *Η παλίμβουλος τύχη. Μυθιστορία μεσαιωνική πρωτότυπος*, Εκ του Τυπογραφείου Βλαστού Βαρβαρρήγου, Εν Αθήναις 1884.

Η-Π: 1884.638, Β', σ. 1758.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. ΛΝ 9387

147. Μελάς Λέων, *Ο Γεροστάθης ή Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, Μετά εικονογραφιών, Τόμ. Α', Β' και Γ', Βιβλιοθήκη του προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Συλλόγου (Αριθ. 36), Τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1884.

Η-Π: 1884.104, Β', σ. 1698.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/9/b/metadata-86-0000113.tkl>

148. Πωπ Κωνσταντίνος, *Συγγραφαί ποικίλαι ήτοι Φιλολογικά πάρεργα*, Τυπογραφείον Αντ. Χαλούλου, Εν Αθήναις 1884.

Η-Π: 1884.500, Β', σ. 1743.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/148883>

30. Πρόκειται για τυπογραφικό λάθος, καθώς το επώνυμο του συγγραφέα κανονικά είναι Βερροιώτης. Βλ. Π. ΠΟΛΕΜΗ, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900. Εισαγωγή, Συνομογραφίες, Ευρετήρια*, Βιβλιολογικό Εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού» - Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2006, σελ. 180.

149. Ροδινός Δημήτριος, *Ο Γεωργαλής. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Προς όφελος απόρου τινός μαθητού, Τόμος Α', Σπυρίδωνος Κουσουλίνου Τυπογραφείον – Βιβλιοπωλείον, Εν Αθήναις 1884.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *1761 (1884)

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. ΑΝ 9573

150. Υπερίδης Γ. Κ., *Τα τέκνα του αχθοφόρου. Σμυρναϊκόν μυθιστόρημα*, Τόμος Α', Εκ του Τυπογραφείου της «Αμαλθείας», Εν Σμύρνη 1884. Η-Π: 1884.892, Β', σ. 1788. ΣΒ: αρ. 1260, σ. 304.

151. Υπερίδης Γ. Κ., *Τα τέκνα του αχθοφόρου. Σμυρναϊκόν μυθιστόρημα*, Τόμος Β', Εκ του Τυπογραφείου της «Αμαλθείας», Εν Σμύρνη 1884. Η-Π: 1884.893, Β', σ. 1788. ΣΒ: αρ. 1261, σ. 304.

152. Υπερίδης Γ. Κ., *Τα τέκνα του αχθοφόρου. Σμυρναϊκόν μυθιστόρημα*, Τόμος Γ', Εκ του Τυπογραφείου της «Αμαλθείας», Εν Σμύρνη 1884. Η-Π: 1884.894, Β', σ. 1788. ΣΒ: αρ. 1262, σ. 304.

153. Υπερίδης Γ. Κ., *Τα τέκνα του αχθοφόρου. Σμυρναϊκόν μυθιστόρημα*, Τόμος Δ', Εκ του Τυπογραφείου της «Αμαλθείας», Εν Σμύρνη 1884. Η-Π: 1884.895, Β', σ. 1788. ΣΒ: αρ. 1263, σ. 305.

ΠΗΓΗ: Και για τους τέσσερις τόμους: Βιβλιοθήκη Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών – Ταξ. αρ. 4487/Σ.Σ.

154. [Φιλαδελφεύς Νικολαΐδης Θεμιστοκλής] Θ. Ν. Φ., *Ο Δομένικος Περούτσης. Πρωτότυπον μυθιστόρημα*, Εκδιδόμενον υπό του μυθιστορικού παραρτήματος του περιοδικού «Ο Αττικός Ορίζων», Εκ του Τυπογραφείου «Αττικού Ορίζοντος», Εν Αθήναις 1884³¹.

Η-Π: 1884.657, Β', σ. 1760.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/1/1/7/metadata-e2e84im5r8rc8iamfhbm1emid1_1292235046.tkl

1885

155. Βασιλειάδης Σ. Ν. – Δικηγόρος, *Αττικάί Νύκτες IV. Τα Άπαντα. Έργα Πεζά. Διηγήματα, Ανάμικτα, Επιφυλλίδες, Καλλιτεχνία, Λόγοι, Κριτικά*, Έκδοσις Δευτέρα, Εκ του Τυπογραφείου της Ενώσεως, Εν Αθήναις 1885.³²

31. Ο κρυπτόνυμος Θ. Ν. Φ. ταυτίζεται με τον Θεμιστοκλή Νικολαΐδη Φιλαδελφέα. Βλ. Π. ΜΟΥΛΑΣ, *Ο χώρος του εφήμερου...*, ό.π., σελ. 220. Στο εξώφυλλο σημειώνεται ως έτος έκδοσης: 1885, στη σελ. τίτλου: 1884.

32. Στο εξώφυλλο έτος έκδοσης: 1885, στη σελ. τίτλου: 1884.

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

Η-Π: 1884.88, Β', σ. 1697· 1885, σ. 1810.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/a/e/metadata-425-0000074.tkl>

156. Βωτυράς Νικόλαος Β. – Υπολοχαγός, *Οι θρίαμβοι των ηρώων Ελλήνων κατά τον ιερόν υπέρ ελευθερίας αγώνα. Ιστορήμα πρωτότυπον*, Τυπογραφείον Η Πρόδος, Εν Ερμούπολει 1885.

Η-Π: 1885.641, Β', σ. 1873.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 2209
| Λν 2765

157. Κυριακίδης Επαμεινώνδας Κ., *Έθμα Κωνσταντινουπόλεως. Ελληνική. Πρωτότυπος κοινωνική μυθιστορία*, Δημοσιευθείσα εν επιφυλλίδι του Νεολόγου, Τύποις Σ. Ι. Βουτυρά, Εν Κωνσταντινουπόλει 1885.

Η-Π: 1885.266, Β', σ. 1831.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3048

158. Κυριακίδης Επαμεινώνδας Κ., *Η Εβραία. Πρωτότυπος κοινωνική μυθιστορία*, Τύποις Α. Κολαράκη και Ν. Τριανταφύλλου, Εν Αθήναις 1885.

Η-Π: 1885.269, Β', σ. 1831.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/9/1/6/metadata-1458640749-622516-29706.tkl>

159. Λάμπρου Αντώνιος Π. – Δικηγορικός Υπάλληλος, *Λουκιανός και Ιουλία. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Τύποις Ι. Καλομανιάτου, Εν Ερμούπολει Σύρου 1885.

Η-Π: 1885.538, Β', σ. 1861.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. ΛΝ 9372

160. Ξερόπουλος Γρηγόριος Δ., *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον. Διήγημα*, Διονύσιος Σ. Χιώτης – Εκδότης, Εκ του Τυπογραφείου της «Κορίννης», Εν Αθήναις 1885.

Η-Π: 1885.156, Β', σ. 1818.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<http://invenio.lib.auth.gr/record/129083>

161. Πέρβελης Κ. Σ., *Ράκη και σάρωθρον. Μυθιστόρημα πρωτότυπον*, Τόμος Α', Τύποις Ν. Χρυσογέλου και Σ-ας, Εν Οδησσώ 1885.

Η-Π: 1885.474, Β', σ. 1853.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3291
| τέσσερις τόμοι σε έναν

162. Ρέγκος Νικόλαος Π., *Ο ερωτόληπτος Βαριάν. Πρωτότυπος Μυθιστορία*, Εκ της Τυπογραφίας «Φερεκύδους», Εν Ερμουπόλει Σύρου 1885.
ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *1846 (1885).

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8576

163. Φάχρη Αγγελική Ι., *Βίαιος γάμος. Διήγημα πρωτότυπον*, Τυπογραφείον «Σύλλογοι» Βουκουρέστιον 1885.

Η-Π: 1885.88, Β', σ. 1811. Ρ-Δ: αρ. 264, σ. 193.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3585

1886

164. Ορφανίδης Μιχαήλ Γ., *Οι δύο φίλοι. Διήγημα πρωτότυπον*, Εκ του Τυπογραφείου και Βιβλιοπωλείου Γρηγ. Κανέλλου, Εν Ερμουπόλει Σύρου 1886.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *1932 (1886).

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. ΛΝ 9482

165. Παππαδάκης Ι.Ν., *Ο ατυχής Γεώργιος ή Η υπεροχή της ισχύος. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Εκ του Τυπογραφείου και Βιβλιοπωλείου Γρ. Κανέλλου, Εν Ερμουπόλει Σύρου 1886.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *1929 (1886)

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3376

166. Πέρβελης Κ. Σ., *Ράκη και σάρωθρον. Μυθιστόρημα πρωτότυπον*, Τόμος Β', Τύποις Ν. Χρυσογέλου και Σ-ας, Εν Οδησσώ 1886.

Η-Π: 1886.408, Β', σ. 1959.

167. Πέρβελης Κ. Σ., *Ράκη και σάρωθρον. Μυθιστόρημα πρωτότυπον*, Τόμος Γ', Τύποις Ν. Χρυσογέλου και Σ-ας, Εν Οδησσώ 1886.

Η-Π: 1886.409, Β', σ. 1959.

168. Πέρβελης Κ. Σ., *Ράκη και σάρωθρον. Μυθιστόρημα πρωτότυπον*, Τόμος Δ', Τύποις Ν. Χρυσογέλου και Σ-ας, Εν Οδησσώ 1886.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *1914 (1886)

ΠΗΓΗ: Και για τους τρεις τόμους: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3291 | τέσσερις τόμοι σε έναν

169. Φιλιππαίος Σταύρος Κ., *Η Ελληνίς δούλη. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Τύποις Ρ. Πρίντζη, Εν Σύρω 1886.³³

33. Σύμφωνα με πληροφορία του Λάμπρου Βαρελά πρόκειται για κλεψίτυπη έκδο-

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *1898 (1886).

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8567

1887

170. Αίσωπος [Γιαννουκάκης Μιχαήλ Δ.], *Έρωσ και Σα. Αθηναϊκαί εικόνες*, Γραφείον «Εκλεκτών Μυθιστορημάτων», Εν Αθήναις 1887³⁴.

Η-Π: 1887.13, Β', σ. 2008.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<http://invenio.lib.auth.gr/record/128533>

171. Βαλαβάνης Γεώργιος Α., *Διηγήματα*, Εκ του Τυπογραφείου της «Κορίννης», Εν Αθήναις 1887.

Η-Π: 1887.123, Β', σ. 2021.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/d/2/b/metadata-425-0000045.tkl>

172. Βενιζέλου Ελένη Φ., *Η Βοσκοπούλα. Διήγημα πρωτότυπον*, Τύποις Π. Ευμορφοπούλου, Εν Πάτραις 1887.

Η-Π: 1887.328, Β', σ. 2043.

ΠΗΓΗ: Αποθετήριο Ψηφιακών Συλλογών Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρών

<https://repository-dbp.ekt.gr/dbp/handle/11647/2628>

173. Γ. Α. Κ. – Φοιτητής της Ιατρικής, *Η τύχη του κυνηγού. Διήγημα ηθικόν πρωτότυπον*, Εκ του Τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, Εν Αθήναις 1887.

Η-Π: 1887.367, Β', σ. 2047.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8407

174. Γρηγοριάδης Χ. Ι., *Η νεκραναστάσα νύμφη. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Εν Αθήναις 1887.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *1991 (1887).

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 2796

ση του προγενέστερου πεζογραφήματος ανώνυμου συγγραφέα: *Τα θύματα του Σαΐτου. Απόρρητον επεισόδιον της ιστορίας των Πατρών. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Τύποις Π. Α. Σακελλαρίου, Αθήναις 1861 (Γ-Μ: 8883, Γ', σελ. 270· ΗΚ: ΒΕΦΗ, αρ. *1861.492).

34. Για την απόδοση του ψευδώνυμου Αίσωπος στον θεατρικό συγγραφέα και επιχειρηματία Μιχαήλ Δ. Γιαννουκάκη (και όχι στον Γρηγόριο Ξενοπούλο) βλ. Λ. ΒΑΡΕΛΑΣ, «Μικρά ξενοπουλικά», *Μικροφιλολογικά* 26 (Φθινόπωρο 2009), σελ. 28-29.

1888

175. Γουσσόπουλος Κωνσταντίνος Δ., *Επιφυλλίς Κωνσταντινουπόλεως. Τα δράματα της Κωνσταντινουπόλεως. Πρωτότυπον κοινωνικόν μυθιστόρημα*, Τόμος Πρώτος, Εν Κωνσταντινουπόλει 1888.

Η-Π: 1888.347, Β', σ. 2150.

176. Γουσσόπουλος Κωνσταντίνος Δ., *Επιφυλλίς Κωνσταντινουπόλεως. Τα δράματα της Κωνσταντινουπόλεως. Πρωτότυπον κοινωνικόν (sic) μυθιστόρημα*, Τόμος Δεύτερος, Εν Κωνσταντινουπόλει 1888³⁵.

Η-Π: 1888.348, Β', σ. 2150.

177. Γουσσόπουλος Κωνσταντίνος Δ., *Επιφυλλίς Κωνσταντινουπόλεως. Τα δράματα της Κωνσταντινουπόλεως. Πρωτότυπον κοινωνικόν (sic) μυθιστόρημα*, Τόμος Τρίτος, Εν Κωνσταντινουπόλει 1888.

Η-Π: 1888.349, Β', σ. 2150.

178. Γουσσόπουλος Κωνσταντίνος Δ., *Επιφυλλίς Κωνσταντινουπόλεως. Τα δράματα της Κωνσταντινουπόλεως. Πρωτότυπον κοινωνικόν (sic) μυθιστόρημα*, Τόμος Τέταρτος, Εν Κωνσταντινουπόλει 1888.

Η-Π: 1888.350, Β', σ. 2150.

ΠΗΓΗ: Και για τους τέσσερις τόμους: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Αν 2795 | τέσσερις τόμοι σε έναν

179. Δόσιος Ν. Γ. - Δ. Φ. Ιωαννίτης, *Τα θύματα του Βάγια (Ιωάννινα 1817-1821) Πρωτότυπον ηπειρωτικόν διήγημα*, Ανατύπωσις εκ του περι-οδικού «Ιστρος», Τυπολιθογραφείον «Συλλόγων», Βουκουρέστιον 1888.

Η-Π: 1888.981, Β', σ. 2222. P-D: αρ. 305, σ. 198.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/e/2/0/metadata-22-0000196.tkl>

180. Κόθορνος [Μητσάκης Μιχαήλ], *Κουρτοπάσσης. Adieux à un diplomate*, Έκδοσις Δευτέρα, Εν Αθήναις 1888³⁶.

Η-Π: 1888.570, Β', σ. 2176.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Βιβλιοθήκη Α.Π.Θ. - Συλλογή Φυλλαδίων, Δωρητής: Γ.

35. Οι ελλείπουσες στο αντίτυπο της Κεντρικής Δημοτικής Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης σελ. 97-108 προστέθηκαν από το αντίτυπο της Βιβλιοθήκης του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου – ΕΛΙΑ (Ταξ. αρ. 1888.347).

36. Για τον Μιχαήλ Μητσάκη ως συγγραφέα του φυλλαδίου πίσω από το ψευδώνυμο Κόθορνος βλ. Γ.Κ. ΚΑΤΣΙΜΠΑΛΗΣ, *Βιβλιογραφία Μιχαήλ Μητσάκη*, Τυπογραφείο Σεργιάδη, Αθήνα 1942, σελ. 5 (αρ. 3).

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

Κωνσταντινίδης – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/67307>

181. Κορομηλάς Δημήτριος Α., *Διηγήματα. Εγκύκλιος Παιδεία προς χρήσιν των αυτών υφηλοτήτων των Βασιλοπαίδων*, Τομίδιον Δεύτερον, Εκδότης Ανέστης Κωνσταντινίδης, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1888.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *2069 (1888).

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/136459>

182. Κορομηλάς Δημήτριος Α., *Εν μέσω του πελάγου. Διήγημα*, Καταστήματα Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1888.

Η-Π: 1888.173, Β', σ. 2129.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. ΛΝχ 1411

183. Μηχανίδου Μαρία Π., *Η ωραία Οθωμανίς. Ανατολικόν πρωτότυπον διήγημα*, Ευρίσκεται εν Πειραιεί παρά τω κυρίω Α. Γελανταλή Βιβλιοπωλείον Ο Κοραής, Τύποις Α. Κολλαράκη και Ν. Τριανταφύλλου, Εν Αθήναις 1888.

Η-Π: 1888.434, Β', σ. 2160.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8580

184. Φαρμακόπουλος Φοίβος – Δικηγόρος, *Τα κατά Πελίαν. Αρχαϊκή μυθιστορία*, Τυπογραφείον «Ο Παλαμήδης», Εν Αθήναις 1888.

Η-Π: 1888.985, Β', σ. 2222.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3570

185. Ψυχάρης [Γιάννης], *Το ταξίδι μου*, Τυπογραφείο του Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα 1888.

Η-Π: 1888.1100, Β', σ. 2235.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Λέσχης Πλωμαρίου «Βενιαμίν ο Λέσβιος»

<http://search.veniaminlesviossociety.gr/Search/DocumentDetails/363>

1889

186. Ζερβός Ιωάννης Σ., *Κοινωνικάί εικόνες. Οι κακούργοι. Πρωτότυπος μυθιστορία*, Τύποις Νικολάου Πετσάλη, Εν Κερκύρα 1889.

Η-Π: 1889.462, Β', σ. 2289.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 2897

187. Κατράς Φώτιος, *Απόκρυφα Σμύρνης. Ο Σπανός. Εν οίς σατυρίζονται ήθη και έθιμα της εποχής*, Εν Αθήναις 1889³⁷.

Η-Π: 1889.69, Β', σ. 2245. ΣΒ: αρ. 1368, σ. 326.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Βιβλιοθήκη Α.Π.Θ. - Συλλογή Φυλλαδίων, Δωρητής: Ν. Γ. Πολίτης - Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<http://digital.lib.auth.gr/record/110195>

188. Κουτσούρης Γεώργιος Κ., *Η απορφανισθείσα κόρη. Πρωτότυπον κοινωνικόν μυθιστόρημα*, Εκδίδεται υπό Α. Νομισματίδου και Σας, Τύποις Νομισματίδου και Σας, Εν Κωνσταντινουπόλει 1889.

Η-Π: 1889.332, Β', σ. 2275.

ΠΗΓΗ: Ιδιωτική Βιβλιοθήκη Θανάση Β. Κούγκουλου - Αλεξανδρούπολη

189. Φερεντίνος Γεράσιμος Ν., *Τα απόκρυφα των Αθηνών και αι περιπέτειαι του Άγγλου περιηγητού Τζών Τζάκετ*, Τύποις Βλαστού Βαρβαρήγου, Εν Αθήναις 1889³⁸.

Η-Π: 1889.835, Β', σ. 2332.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη - Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/148582>

1890

190. Θαλής Ορέστης Κ. - Φοιτητής της Νομικής, *Κοινωνικά οξύμωρα. Πρωτότυποι ηθογραφικάί εικόνες*, Τυπογραφείον Ριζομάρκου, Εν Αθήναις 1890.

Η-Π: 1890.509, Β', σ. 2401.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης - Ταξ. αρ. Λν 9220

191. Καλαποθάκης Δ. Οικ., *Η εκστρατεία μας εις την σελήνην*, Εκ των Καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, Εν Αθήναις 1890.

Η-Π: 1890.188, Β', σ. 2366.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης - Ταξ. αρ. Λν 8435

192. Κυριακίδης Κ. Επαμεινώνδας, *Πέραν απόκρυφα. Πρωτότυπον κοινωνικόν μυθιστόρημα*, Δημοσιευθέν εν Επιφυλλίδι της «Επιθεωρήσεως», Εκδίδεται υπό Ν. Γ. Κεφαλίδου, Μέρος Α' - Τόμος Α', Τύποις Ν. Γ. Κεφαλίδου - Εκδότου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1890.

37. Απαρτίζεται από τέσσερα φυλλάδια. Πιθανός πραγματικός τόπος έκδοσης είναι η Σμύρνη.

38. Στο εξώφυλλο έτος έκδοσης 1890, στη σελ. τίτλου: 1889. Επίσης, στο εξώφυλλο το όνομα του συγγραφέα αντικαθίσταται από τελείες και το όνομα του ήρωα ορθογραφείται ως Τζων.

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

Η-Π: 1890.297, Β', σ. 2377.

193. Κυριακίδης Κ. Επαμεινώνδας, *Πέραν απόκρυφα. Πρωτότυπον κοινωνικόν μυθιστόρημα*, Δημοσιευθέν εν Επιφυλλίδι της «Επιθεωρήσεως», Εκδίδεται υπό Ν. Γ. Κεφαλίδου, Μέρος Β' – Τόμος Β', Τύποις Ν. Γ. Κεφαλίδου – Εκδότου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1890.

Η-Π: 1890.298, Β', σ. 2377.

ΠΗΓΗ: Και για τους δύο τόμους: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/136379>

194. Ξένος Θ. Στέφανος, *Απομνημονεύματα ενός δυστυχούς ήτοι Βίος των νόθων τέκνων. Μυθιστορία ιστορική πρωτότυπος*, Τόμος Πέμπτος, Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, Αθήνησιν 1890.

Η-Π: 1890.68, Β', σ. 2352.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<http://digital.lib.auth.gr/record/134612>

195. Ξένος Θ. Στέφανος, *Απομνημονεύματα ενός δυστυχούς ήτοι Βίος των νόθων τέκνων. Μυθιστορία ιστορική πρωτότυπος*, Τεύχος Α' – Τόμος Έκτος, Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, Αθήνησιν 1890.

Η-Π: 1890.69, Β', σ. 2352.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/0/2/8/metadata-385-0000003.tkl>

196. Πέρβελι Χ., *Ο Θεός Παύλος*, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1890³⁹.

Η-Π: 1890.693, Β', σ. 2421.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3292

1891

197. Βικέλας Δ., *Λουκής Λάρας*, Βιβλιοθήκη του προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου Αριθ. 51, Έκδοσις Τρίτη, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1891.

39. Συγγραφέας είναι η Χρυσάνθη Πέρβελι, ξαδέλφη του γνωστού στη βιβλιογραφία Κωνσταντίνου Σ. Πέρβελι (1854-1912), πεζογράφου, θεατρικού συγγραφέα, ηθοποιού και θιασάρχη. Βλ. Α. ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ, «Κ. Σ. Πέρβελις (1854-1912): ένας περιφερόμενος θεατράνθρωπος και λογοτέχνης στα Βαλκάνια του ύστερου 19ου αιώνα», *Σκηνή* 14 (2022), σελ. 200-201. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://ejournals.lib.auth.gr/skene/article/view/9412> (τελευταία πρόσβαση 24/12/2024).

Η-Π: 1891.88, Γ', σ. 2481.

Πηγή: Google Books

<https://books.google.gr/books?id=Hso5AQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>

198. Δεπάστας Ζαφ. Π. – Σπουδαστής, *Αναμνήσεις του πρώτου μου έρωτος. Διήγημα πρωτότυπον*, Εκ του Τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, Εν Αθήναις 1891.

Η-Π: 1891.42, Γ', σ. 2476.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/e/4/b/metadata-181-0000342.tkl>

199. Ζερβός Σωκράτης Α., *Έρωσ Ολιβίας Δέλερς. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Περίοδος Πρώτη, Εν Ζακύνθω 1891.

Η-Π: 1891.292, Γ', σ. 2505.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 7883

200. Θεοδώρου Γεώργιος Μ., *Η ζωή παρά τας ακτάς της Ιωνίας. (Κοινωνικά μικρογραφία και χαρακτήρες)*, Τυπ. Δαβερώνη, Σμύρνη 1891.

Η-Π: 1891.131, Γ', σ. 2486. ΣΒ: αρ. 1428, σ. 338.

ΠΗΓΗ: Βιβλιοθήκη Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών – Ταξ. αρ. 4504 / Σ.Σ.

201. Μαχαίρας Νικόλαος Γ., *Αθηναϊκαί σκηναί. Σύγχρονος διήγησις*, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Κουσουλίνου και Αθανασιάδου, Εν Αθήναις 1891.

Η-Π: 1891.569, Γ', σ. 2536.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8578

202. Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα, *Περιπέτεια μίας διδασκαλίσσης. Διήγημα*, Παρά τοις εκδόταις Αριστ. Ε. Βλαστώ και Σα., Βιβλιοπώλαι – Εκδότης, Εν Κωνσταντινουπόλει 1891⁴⁰.

Η-Π: 1891.21, Γ', σ. 2473.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/148562>

203. Σαραντίδης Σαράντης Ι. – Φοιτητής της Ιατρικής, *Θρακικά σκηναί. Μυθιστορικόν ειδύλλιον πρωτότυπον*, Τύποις Β. Φιλιππίδου, Εν

40. Εξώφυλλο: Αλ. Παπαδοπούλου, *Διηγήματα*. Μέρος Β', Εκδότης Αριστ. Ε. Βλαστός και Σα. Μετά τη σελ. 48 περιέχεται με ξεχωριστή σελ. τίτλου το διήγημα: Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα, *Μετά δεκαετίαν. Διήγημα*, Παρά τοις εκδόταις Αριστ. Ε. Βλαστός και Σα., Βιβλιοπώλαι – Εκδότης, Εν Κωνσταντινουπόλει 1891.

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

Κωνσταντινουπόλει 1891⁴¹.

Η-Π: 1891.379, Γ', σ. 2514.

ΠΗΓΗ: Ιδιωτική Βιβλιοθήκη Θεόδωρου Ι. Κυρκούδη – Αλεξανδρούπολη

1892

204. Βικέλας Δημήτριος, *Λουκής Λάρας*, Έκδοσις Τετάρτη, Μετ' εικονογραφιών υπό Θεοδώρου Ράλλη, Εκδότης Γεώργιος Κασδόνης, Τυπογραφείον Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1892.

Η-Π: 1892.170, Γ', σ. 2599.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/d/d/5/metadata-181-0000346.tkl>

205. Έξαρχος Νικόλαος Ι. – *Ηπειρώτης, Ο μυστηριώδης εγκληματίας. Κοινωνιστική μυθιστορία πρωτότυπος*, Αθήνησι 1892.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *2511 (1892)

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 2872

206. Ζερβός Σωκράτης Α., *Άγγελος Δερματίνης. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Περίοδος Δευτέρα, Εκ του Τυπογραφείου Η «Αυγή» Νικολάου Θ. Κοντόγιωργα, Εν Ζακύνθω 1892.

Η-Π: 1892.898, Γ', σ. 2680.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 7867

207. Καρκαβίτσας Α., *Διηγήματα*, Εκ του Τυπογραφείου της Εστίας, Εν Αθήναις 1892.

Η-Π: 1892.220, Γ', σ. 2605.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/9/2/metadata-357-0000010.tkl>

208. Κορομηλάς Δημήτριος Α., *Διηγημάτια. Εγκύκλιος Παιδεία προς χρήσιν των αυτών υψηλοτήτων των Βασιλοπαίδων*, Τομίδιον Πρώτον, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν

41. Το ορθό όνομα του συγγραφέα (1873-1938) δεν είναι Σαράντος (Π. ΠΟΛΕΜΗ, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900. Εισαγωγή...*, ό.π., σελ. 368), αλλά Σαράντης. Βλ. Θ.Β. ΚΟΥΤΚΟΥΛΟΣ, «Δύο μυθιστορήματα στο περιθώριο της πεζογραφίας του 1880: Η εικόνα του Έλληνα αστού της οθωμανικής περιφέρειας», στο Ζ. ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ – Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ – Ν. ΜΑΥΡΕΛΟΣ – Ι. ΝΤΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ – Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ – Γ. ΤΣΟΜΗΣ – Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ (επιμ.), *Ταυτότητες: Γλώσσα και Λογοτεχνία...*, ό.π., σελ. 333-338· «Κηδεμία», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (15 Δεκεμβρίου 1938), σελ. 2. Το μυθιστόρημα είναι διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://eistinpolid330.blogspot.com/2019/07/1891.html> (τελευταία πρόσβαση 24/12/2024).

Αθήναις 1892.

Η-Π: 1892.190, Γ', σ. 2601.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/136459>

209. Λούβαρη Αγγελική, *Η Νέλλη ή Η κόρη του ιατρού*, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1892.

Η-Π: 1892.380, Γ', σ. 2623.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3093

210. Μακρίδης Νικόλαος Γ., *Βίτωρ και Λέανδρος. Μυθιστορημάτων*, Τύποις Β. Φιλιππίδου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1892.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *2504 (1892)

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8535

211. Μελάς Λέων, *Ο Γεροστάθης ή Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, Μετά εικονογραφιών, ΙΙΙ., Βιβλιοθήκη του προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Συλλόγου (Αριθ. 38), Τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1892.

Η-Π: 1892.104, Γ', σ. 2591.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/b/2/7/metadata-86-0000353.tkl>

212. Ξενόπουλος Γρηγόριος, *Στρατιωτικά διηγήματα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Εκδότης Γεώργιος Κασδόνης, Τυπογραφείον «Κορίννης», Εν Αθήναις 1892.

Η-Π: 1892.111, Γ', σ. 2592.⁴²

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<http://invenio.lib.auth.gr/record/129140>

213. Ξένος Στέφανος Θ., *Ο διάβολος εν Τουρκία ήτοι Σκηναί εν Κωνσταντινουπόλει. Εξόχου πρωτοτυπίας κοινωνικόν μυθιστόρημα*, Έκδοσις τετάρτη, Εκ των Βιβλιοεκδοτικών Καταστημάτων Αναστασίου Δ. Φέξη, Εν Αθήναις 1892.

Η-Π: 1892.839, Γ', σ. 2673.

Πηγή: Google Books

<https://books.google.gr/books?id=WpZBAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>

42. Στο εξώφυλλο έτος έκδοσης 1891, στη σελ. τίτλου: 1892.

1893

214. Βώκος Γ., *Ο Κύριος Πρόεδρος. Πρωτότυπον πολιτικο-κοινωνικόν μυθιστόρημα*, Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, Εν Αθήναις 1893.

Η-Π: 1893.143, Γ', σ. 2708.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/7/b/c/metadata-1363094174-238376-32468.tkl>

215. Επαχτίτης Γιάννος [Βλαχογιάννης Γιάννης], *Ιστορίες*, Αθήνα 1893.⁴³

Η-Π: 1893.437, Γ', σ. 2741.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 7733

216. Ζευγώλης Αναστάσιος Μ., *Ποικιλανθίς ήτοι Διάφορα διηγήματα, ποιήσεις, αινίγματα, τερπνά, κλπ.*, Τύποις «Πατρίδος», Εν Ερμούπολει 1893.

Η-Π: 1893.54, Γ', σ. 2699.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8467

217. Κυριακίδης Επαμεινώνδας Κ., *Δύο Καρδίαί. Πρωτότυπον κοινωνικόν μυθιστόρημα*, Τύποις «Ακροπόλεως», Εν Αθήναις 1893.

Η-Π: 1893.275, Γ', σ. 2723.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3050

218. Μηχανίδου Μαρία Π., *Η Εβραϊκή σύμπνοια. Αληθής ιστορία πρωτότυπος*, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ιωάννου Νικολαΐδου, Εν Αθήναις 1893.

Η-Π: 1893.339, Γ', σ. 2730.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. ΛΝ 9444

219. Νεαπολίτης Κωστής Χ. [Χαιρόπουλος Κ.], *Τα κορίτσια μας. Πρωτότυπος αθηναϊκή μυθιστορία*, Εκδότης Π. Ζανουδάκης – Βιβλιοπώλης, Αθήναι 1893⁴⁴.

43. Για τον πραγματικό συγγραφέα βλ. Π. ΠΟΛΕΜΗ, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900. Εισαγωγή...*, ό.π., σελ. 225.

44. Για την ταύτιση του ψευδώνυμου Κωστής Χ. Νεαπολίτης με τον δημοσιογράφο Κωστή Χαϊρόπουλο βλ. Π. ΜΟΥΛΑΣ, *Ο χώρος του εφήμερου...*, ό.π., σελ. 172· Γ. ΓΚΟΤΣΗ, *Η ζωή εν τη πρωτεύουση. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19ου αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2004, σελ. 87, 98 (σημ. 54)· Α. ΒΑΡΕΛΑΣ, «Δημοσιογραφική επικαιρότητα και λαϊκό μυθιστόρημα στη δεκαετία του 1890 στο Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ (επιμ.)», *Το ελληνικό «λαϊκό»...*, ό.π., σελ. 251, 254, 260· Ν. ΜΑΥΡΕΛΟΣ, «Τα κορίτσια μας. Πρω-

Η-Π: 1893.525, Γ', σ. 2749.

ΠΗΓΗ: Βιβλιοθήκη Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ) – Ταξ. αρ. 1893.525

220. Παλαμήδου Ανθίππη Ι., *Φιλολογικά Πάρεργα*, Εκ του Τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου, Εν Αθήναις 1893.

Η-Π: 1893.66, Γ', σ. 2700.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Βιβλιοθήκη Α.Π.Θ. - Συλλογή Φυλλαδίων, Δωρητής: Ν. Γ. Πολίτης – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<http://digital.lib.auth.gr/record/110334>

221. Σπανδωνής Ν., *Η Αθήνα μας. Σκηναί εκ του αθηναϊκού βίου*, Έκδοσις Πρώτη, Εκδοτικών Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, Εν Αθήναις 1893.

Η-Π: 1893.625, Γ', σ. 2761.

222. Σπανδωνής Ν.Ι., *Η Αθήνα μας. Σκηναί εκ του αθηναϊκού βίου*, Έκδοσις Πρώτη, Τόμος Δεύτερος, Εκδοτικών Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, Εν Αθήναις 1893.

Η-Π: 1893.612, Γ', σ. 2759.

223. Σπανδωνής Ν.Ι., *Η Αθήνα μας. Σκηναί εκ του αθηναϊκού βίου*, Έκδοσις Πρώτη, Τόμος Τρίτος, Εκδοτικών Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, Εν Αθήναις 1893.

Η-Π: 1893.613, Γ', σ. 2760.

ΠΗΓΗ: Και για τους τρεις τόμους: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/d/6/5/metadata-1321875309-378450-28696.tkl>

224. Spontané N. – Πρώην διπλωματικού υπαλλήλου εν Αθήναις, *Αι Αθήναι μας. Τα μυστήρια*, Μετάφρασις Γ.Δ.Φ., Εν Αθήναις 1893⁴⁵.

τότυπος αθηναϊκή μυθιστορία (1893) του Κωστή Νεαπολίτη», στο Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό»...*, ό.π., σελ. 412 (σημ. 1)· Μ. ΜΙΧΑΛΑΚΗ, «Τα χορίτσια μας: εξεικονίσεις των αοιδών στην αθηναϊκή μυθιστορία», *Σκηνή* 15 (2023), σελ. 87. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://ejournals.lib.auth.gr/skene/article/view/10215> (τελευταία πρόσβαση 24/12/2024).

45. Παραπλανητική έκδοση ενός ψευδώνυμου, υποτίθεται ξένου συγγραφέα, Ν. Spontané με ονοματεπώνυμο πεζογράφου και τίτλο που παραπέμπει «ολίγην ώραν προ της εκδόσεως του γνήσιου έργου» στο τρίτομο (αρ. 221-223) *Η Αθήνα μας* του Νικολάου Σπανδωνή (1858-1913), με στόχο να εκμεταλλευτεί κερδοσκοπικά την επιτυχημένη διαφήμιση του «προαναγγελέντος αθηναϊκού μυθιστορήματος» του Σπανδωνή. Παρουσιάζεται σαν μετάφραση [Κ.Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων* ...,

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

Η-Π: 1893.22, Γ', σ. 2695.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λμ 3629

1894

225. Άννινος Χαράλαμπος, *Αττικάί ημέραι*, Έκδοσις Εστίας, Εν Αθήναις 1894.

Η-Π: 1894.975, Γ', σσ. 2906-2907.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 2645

226. Γιάννης Ζ. [Ζερβός Ιωάννης Σ.], *Απόκρυφα της Αιγύπτου*, Εκδότης Αργύριος Δρακόπουλος, Τύποις Βλαστού Βαρβαρρήγου, Εν Αθήναις 1894⁴⁶.

Η-Π: 1894.375, Γ', σ. 2841.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 7914

227. Κρυστάλλης Κώστας, *Πεζογραφήματα*, Τυπογραφείο της Εστίας, Αθήνα 1894.

Η-Π: 1894.562, Γ', σ. 2861.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/1/9/0/metadata-181-0000089.tkl>

228. Μελάς Λέων, *Ο Γεροστάθης ή Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, Μετά εικονογραφιών, Ι., Βιβλιοθήκη του προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Συλλόγου (Αριθ. 36), Τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1894.

Η-Π: 1894.131, Γ', σελ. 2813.

ό.π., σελ. 614 (αρ. 2948)], ενώ είναι «πρωτότυπον και αυτό αθηναϊκόν μυθιστόρημα». Βλ. Π. ΜΟΥΛΑΣ, *Ο χώρος του εφήμερου...*, ό.π., σσ. 168, 170 (σημ. 31)· Β. ΠΑΤΣΙΟΥ, «“Η Αθήνα μας” (1893) του Νικολάου Σπανδωνή και το “πιστό καθρεφτάκι” της αφήγησης», στο Θ. ΑΓΑΘΟΣ – Χρ. ΝΤΟΥΝΙΑ – Α. ΤΖΟΥΜΑ (επιμ.), *Λογοτεχνικές Διαδρομές. Ιστορία – Θεωρία – Κριτική. Μνήμη Βαγγέλη Αθανασόπουλου*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας – Καστανιώτης, Αθήνα 2016, σελ. 430 (σημ. 7)· Αλ. ΠΟΛΙΤΗΣ, «Η Αθήνα μας του Σπανδωνή (1893) και το κοινό της. Σκέψεις για την άνθηση της παράλογοτεχνίας στα τέλη του 19ου αιώνα», στο Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό»...*, ό.π., σελ. 402-403 (σημ. 2).

46. Για την απόδοση στον Ιωάννη Σ. Ζερβό βλ. Ζ. Γκότση, «Η μυθιστορία των “Αποκρύφων”. Συμβολή στην περιγραφή του είδους», στο Ν. Βαγενάς (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα...*, ό.π., σελ. 159· Π. ΒΟΡΤΟΥΡΗΣ, «Ο Ιωάννης Σ. Ζερβός και το απόκρυφο μυθιστόρημα. Eugène Sue και Émile Zola», *Αντί* 641 (1 Αυγούστου 1997), σελ. 38· Γ. ΓΚΟΤΣΗ, «Τα ελληνικά αστικά απόκρυφα του 19ου αιώνα: ένα “λαϊκό” είδος μυθιστορήματος;», στο Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό»...*, ό.π., σελ. 225 (αρ. 22).

ΠΗΓΗ: Ιδρυματικό Αποθετήριο Ολυμπιάς - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Ηπειρομνήμων» – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

<https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/28440>

229. Μοσχονάς Ανδρέας Χ., *Βιργινία. Πρωτότυπον ελληνικόν μυθιστόρημα*, Εν Χανίοις 1894.

Η-Π: 1894.67, Γ', σ. 2807.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/e/d/d/metadata-181-0000369.tkl>

230. Μποέμ [Χατζόπουλος Δημήτριος], *Αγριολούλουδα*, Τυπογραφείο της Εστίας, Αθήνα 1894⁴⁷.

Η-Π: 1894.633, Γ', σ. 2869.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3604

231. Παπαρηγόπουλος Δημήτριος Κ., *Ανέκδοτα έργα. Πεζά – Χαρακτήρες – Ποιήσεις. Μετ' εικόνος και σκιαγραφίας του ποιητού*, Αριστείδης Γαλανός – Εκδότης, Εκ του Τυπογραφείου Παρασκευά Λεωνή, Εν Αθήναις 1894.

Η-Π: 1894.216, Γ', σ. 2823.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/148570>

232. Παπασταματίου Γεώργιος – Ενωμοτάρχης της Χωροφυλακής, *Ροδιακά. Έρως, πατρίς και μίσος. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Τύποις Αναστασίου Τρίμη, Εν Αθήναις 1894.

Η-Π: 1894.806, Γ', σ. 2889.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8449

1895

233. Γεράρδης Λέων, *Το ακέφαλον πτώμα. Σύγχρονος αθηναϊκή μυθιστορία εκ των καθ' ημάς εγκληματικών χρονικών*, Εκδότης Χριστόφορος Κωνσταντινίδης, Εν Αθήναις 1895⁴⁸.

Η-Π: 1895.610, Γ', σ. 2975.

47. Για την απόδοση του ψευδώνυμου Μποέμ στον Δημήτριο Χατζόπουλο βλ. Π. Πολεμν, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900. Εισαγωγή...*, ό.π., σελ. 315.

48. Το ονοματεπώνυμο Λέων Γεράρδης είναι ψευδώνυμο δύο δημοσιογράφων. Βλ. Α. ΒΑΡΕΛΑΣ, «Δημοσιογραφική επικαιρότητα και λαϊκό μυθιστόρημα...», ό.π., σελ. 255 (σημ. 14)· Χ. ΔΕΡΜΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. ΦΙΛΙΠΠΑΙΟΣ, «*Το ακέφαλον πτώμα*: ειδολογικός υβριδισμός και νοοτροπική πολυφωνία σε ένα αστυνομικό αφήγημα Αποκρύφου του 1895», στο Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό»...*, ό.π., σελ. 441-442.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/e/5/e/metadata-181-0000341.tkl>

234. Γεωργιάδης Αχιλλεύς Κ., *Στάθης και Μαρία. Διήγημα πρωτότυπον*, Εκδίδεται υπό Γεωργίου Τερζακοπούλου, Εκ του Τυπογραφείου Α. Κορομηλά, Εν Κωνσταντινουπόλει 1895.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *2715 (1895).

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας – Βιβλιοθήκη Σισμανογλείου Μεγάρου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη – Συλλογή π. Μελετίου Σακκουλίδη <https://medusa.libver.gr/iguana/www.main.cls?l=eng&surl=search&p=2cafc322-e6e4-433a-9fcf-b8b0e4d5c7da#recordId=3.8784>

235. Ζευγώλης Α. Μ., *Ροδόχρινα*, Τύποις Γ. Ν. Μανετάκη, Εν Νάξω 1895. Η-Π: 1895.46, Γ', σ. 2914.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/e/1/f/metadata-181-0000129.tkl>

236. Ζητουνιάτης Πέτρος, *Γραμμές*, Εκ του Τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, Εν Αθήναις 1895.

Η-Π: 1895.832, Γ', σ. 3000.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/4/4/6/metadata-181-0000140.tkl>

237. Θαλασσινός Θεόδωρος Λ., *Αι περιπέτεια (sic) μίας οικογενείας. Μυθιστορία πρωτότυπος*, Τύποις Αλεξάνδρου Νομισματίδου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1895⁴⁹.

Η-Π: 1895.24, Γ', σ. 2911.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας – Βιβλιοθήκη Σισμανογλείου Μεγάρου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη – Συλλογή π. Μελετίου Σακκουλίδη

<https://medusa.libver.gr/iguana/www.main.cls?l=eng&surl=search&p=2cafc322-e6e4-433a-9fcf-b8b0e4d5c7da#recordId=3.6701>

49. Στη σελ. 5 διορθώνεται το λανθασμένο «περιπέτεια» σε «περιπέτειαι».

238. Καλαφάτη Αικατερίνη Δ. – Δεσποινίς, Σκληραί αναμνήσεις. Διήγημα πρωτότυπον, Τύποις Πάσσαρη και Βεργιανίτου, Εν Αθήναις 1895.

Η-Π: 1895.905, Γ', σ. 3008.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8302

239. Κονδυλάκης Ιωάννης Δ., *Οι άθλιοι των Αθηνών. Το πρώτον εικονογραφημένον ελληνικόν μυθιστόρημα*, Εικονογραφηθέν υπό Ν. Λύτρα, Κ. Βολωνάκη, Κ. Ροϊλού, Ο. Φωκά, Θ. Αννίνου, Δ. Γερανιώτου, Π. Ρούμπου, Μ. Σιγάλα, Σ. Μαντζάκου, Π. Μαθιοπούλου, Μ. Αθανασιάδου, Έκδοσις Πρώτη, Εκδοτικόν Κατάστημα Π. Ζαννουδάκη, Εν Αθήναις 1895.

Η-Π: 1895.503, Γ', σ. 2964.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/5/c/a/metadata-8a030266a7f8abae3b3f22cbcf49cc53_1269333260.tkl

240. Παπαδάκη Ελένη, *Αγάπη-Κακία. Θαλασσινόν διήγημα* (πρωτότυπον), Εκ του Τυπογραφείου της «Ομονοίας», Εν Αλεξανδρεία 1895.

Η-Π: 1895.302, Γ', σ. 2942.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3377
Ι Λν 10035

241. Παπαδοπούλου Αρσινόη – Κυρία, *Αθηναϊκά ανθύλλια*, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1895.

Η-Π: 1895.19, Γ', σ. 2911.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/148542>

242. Ραυτόπουλος Γεώργιος Ν., *Βραδεία μεταμέλεια. Δραματικόν διήγημα*, Εκ του Τυπογραφείου Ο «Παλαμήδης», Εν Αθήναις 1895.

Η-Π: 1895.138, Γ', σ. 2924.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Βιβλιοθήκη Α.Π.Θ. - Συλλογή Φυλλαδίων – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/67646>

1896

243. Αβούρης Ανδρέας Α., *Κληρονομία. Ιστορικόν διήγημα*, Τυπογραφείον Ανδρέου Β. Πάσχα, Εν Πάτραις 1896.

Η-Π: 1896.50, Γ', σ. 3034.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 7748

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

244. Ζωγράφου Ευγενία, *Διηγήματα. Σύγχρονος Ελληνική Φιλολογία*. Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Αποστόλου Α. Αποστολοπούλου, Εν Αθήναις 1896.

Η-Π: 1896.973, Γ', σ. 3138.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Αν 2902

245. Θωμά Δόμνα, *Στιγμαί ψυχαγωγίας ήτοι Συλλογή τριών πρωτοτύπων διηγημάτων*, Τύποις Μισαηλιδών, Εν Κωνσταντινουπόλει 1896.

Η-Π: 1896.961, Γ', σ. 3136.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας – Βιβλιοθήκη Σισμανογλείου Μεγάρου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη – Συλλογή π. Μελετίου Σακκουλίδη <https://medusa.libver.gr/iguana/www.main.cls?l=eng&surl=search&p=2cafc322-e6e4-433a-9fcf-b8b0e4d5c7da#recordId=3.8788>

246. Ιωσήφ Δημήτριος, *Διπλούν δράμα. Σύγχρονον ιστορικόν διήγημα*, Τύποις Αλεξάνδρου Νομισματίδου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1896.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *2850 (1896)

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας – Βιβλιοθήκη Σισμανογλείου Μεγάρου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη – Συλλογή π. Μελετίου Σακκουλίδη

<https://medusa.libver.gr/iguana/www.main.cls?surl=search&p=2cafc322-e6e4-433a-9fcf-b8b0e4d5c7da#recordId=3.7072>

247. Κανελλόπουλος Λεωνίδας, *Εικόνες και Διηγήματα. Πατριναί Εκδόσεις*, Μετά προλόγου υπό Κωστή Παλαμά, Εκδότης Κωνσταντίνος Ανδρούσος Διευθυντής του Βιβλιοπωλείου Η Εστία, Τύποις Π. Ευμορφοπούλου, Εν Πάτραις Μάιος 1896.

Η-Π: 1896.856, Γ', σ. 3125.

ΠΗΓΗ: Αποθετήριο Ψηφιακών Συλλογών Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρών

<https://repository-dbp.ekt.gr/dbp/handle/11647/2631>

248. Καντουνής Άγγελος, *Άπαντα ποιητικά και πεζά. Μετά προλόγου και σημειώσεων*, Εκδίδονται υπό Αγγέλου Ν. Βερυκίου Συντάκτου του Πατριώτου, Εκ του Τυπογραφείου Η «Αυγή» Νικολάου Θ. Κοντόγιωργα, Εν Ζακύνθω 1896.

Η-Π: 1896.2, Γ', σ. 3029.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Αν 2952

249. Καρκαβίτσας Α., *Η Λυγερή*, Εκ του Τυπογραφείου της Εστίας Κ. Μάισονερ και Ν. Καργαδούρη, Εν Αθήναις 1896.

Η-Π: 1896.17, Γ', σ. 3031.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/3/9/4/metadata-141-0000135.tkl>

250. Κασδόνης Γεώργιος (επιμ.), *Ελληνικά Διηγήματα. Μετά των εικόνων των συγγραφέων*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Εκ του Τυπογραφείου της Εστίας, Εν Αθήναις 1896.

Η-Π: 1896.121, Γ', σ. 3043.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<http://invenio.lib.auth.gr/record/128148>

251. Μαζαράκης Γεώργιος, *Μητρο-Γκιόσας*, Εκ του Τυπογραφείου Πάσσαρη και Βεργιανίτου, Εν Αθήναις 1896.

Η-Π: 1896.168, Γ', σ. 3049.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη-Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/149269>

252. Μάνος Αθανάσιος Ι., *Ωραι σχολής. Πρωτότυπα διηγήματα, ειδύλλια, ρεμβασμοί*, Τυπογραφείον Λ. Νίτσε, Βάρνα 1896.

Η-Π: 1896.1134, Γ', σ. 3155.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/c/1/metadata-86-0000220.tkl>

253. Μοσχονάς Ανδρέας Χ., *Πτερόεντα έπη*, Εκ του Τυπογραφείου Νομικής, Εν Αθήναις 1896.

Η-Π: 1896.52, Γ', σ. 3035.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/149724>

254. Παπαδόπουλος Νικόλαος Μ. (επιμ.), *Ποικίλα ήτοι Συλλογή διαφόρων διηγημάτων, βιογραφιών, επιστολών, λογοπαιγνίων, ρητών διασήμεων ανδρών και αστείων*, Εκδίδονται υπό Νικολάου Μ. Παπαδοπούλου, Τύποις Ε. Σούμα και Β. Μάγκου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1896⁵⁰.

50. Πρόκειται για ανθολογία πιθανώς με λογοτεχνικό υλικό διασκευασμένο ή αναδημοσιευμένο χωρίς αναφορά της προέλευσής του. Βλ. Α. ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ, Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «Αχαρτογράφητα στοιχεία της ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αιώνα...», ό.π., σελ. 362 (σημ. 3).

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

Η-Π: 1896.903, Γ', σ. 3130.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας – Βιβλιοθήκη Σισμανογλείου Μεγάρου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη – Συλλογή π. Μελετίου Σακκουλίδη

<https://medusa.libver.gr/iguana/www.main.cls?l=eng&surl=search&p=2cafc322-e6e4-433a-9fcf-b8b0e4d5c7da#recordId=3.8634>

255. Παπαϊωάννου Εμμ. και Καλυβόπουλος Μ. Κ., *Ποιήματα και Διηγήματα*, Τύποις Κ. Ζιβίδου και Β. Βουλγαροπούλου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1896.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *2862 (1896).

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8479

256. Πρίντζης Φρ. – Διευθυντής της «Φύσεως», *Η κόρη των Αθηνών. Διήγημα πρωτότυπον*, Μετ' εικόνων, Τύποις Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1896.

Η-Π: 1896.432, Γ', σ. 3079.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3341

257. Σεργιάδης Ξενοφών Ε., *Ανθών. Συλλογή διηγημάτων, ελεγείων, στίχων, αινιγμάτων και αστειών*, Τύποις Β. Φιλιππίδου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1896.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *2905 (1896).

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8486

258. Χατζόπουλος Μήτσος (Μποέμ), *Ντόπιες ζωγραφιές*, Τυπογραφείο Αναστάση Τρίμη, Αθήνα 1896.

Η-Π: 1896.728, Γ', σ. 3111.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/b/4/9/metadata-141-0000018.tkl>

1897

259. Αξιώτης Π. Α., *Διηγήματα*, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1897.

Η-Π: 1897.605, Γ', σ. 3226.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 2662

260. Βαρλέντης Χρίστος, *Σύννεφα. Συλλογή έργων πεζών και εμμέτρων*, Εκ του Τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, Εν Αθήναις 1897.⁵¹

Η-Π: 1897.703, Γ', σσ. 3236-3237.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Βιβλιοθήκη Α.Π.Θ. - Συλλογή Φυλλαδίων, Δωρητής: Ν. Γ. Πολίτης - Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/110331>

261. Βικέλας Δημήτριος, *Διηγήματα. Έκδοσις νέα μετά πολλών εικόνων των Γιαλλινά, Γύζη, Λύτρα, Ιακωβίδου, Ράλλη, Ρίζου και Φωκά*, Εκδότης Ανέστης Κωνσταντινίδης, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1897.

Η-Π: 1897.213, Γ', σ. 3182.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη - Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/b/b/a/metadata-141-0000139.tkl>

262. Βλαβιανός Σιμωνίδης Γ., *Όραι σχόλης ήτοι Έργα αυτού πεζά και έμμετρα*, Εκδότης Μιχαήλ Σαλίβερος, Βιβλιοπωλείον Ο «Ερμής» Μ. Σαλιβέρου, Τύποις Παρασκευά Λεώνη, Εν Αθήναις 1897.

Η-Π: 1897.690, Γ', σ. 3235.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης - Ταξ. αρ. Λν 7732

263. Εφταλιώτης Αργύρης, *Φυλλάδες του Γεροδήμου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Εκ του Τυπογραφείου της Εστίας Μάισνερ και Καργαδούρη, Εν Αθήναις 1897.

Η-Π: 1897.74, Γ', σ. 3165.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη - Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/8/1/e/metadata-141-0000052.tkl>

264. Κεραυνεύς Χρύσωρ, *Ο ραγιάς*, Τυπογραφείον Εστίας, Αθήναι 1897.

Η-Π: 1897.814, Γ', σ. 3249.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη-Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<http://invenio.lib.auth.gr/record/135533>

265. Λουφάκης Φώτιος Ι., *Αρνησίτεκνος. Μυθιστορία πρωτότυπος εις μέρη δύο*, Τύποις Β. Φιλιππίδου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1897.

ΗΚ: ΒΕΦΗ, Προσθήκες, αρ. *2955 (1897).

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Μέδουσα - Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη

51. Στο εξώφυλλο ορθογράφηση του ονόματος ως Χρήστος και τίτλος: *Σύννεφα. Έργα πεζά και έμμετρα*, στη σελ. τίτλου η αναγραφόμενη ορθογράφηση του ονόματος και ο καταχωρισμένος τίτλος.

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

Βέροιας – Βιβλιοθήκη Σισμανογλείου Μεγάρου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη – Συλλογή π. Μελετίου Σακκουλίδη
<https://medusa.libver.gr/iguana/www.main.cls?l=eng&surl=search&p=2cafc322-e6e4-433a-9fcf-b8b0e4d5c7da#recordId=3.6833>

266. Μελισσόπουλος Δημήτριος Μ. – Καθηγητής εν τη Ρωσική Σχολή, *Ἦθη και ἔθιμα Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ υπηρέτρια. Πρωτότυπον ελληνικόν μυθιστόρημα (Roman grec inédit)*, Τύποις «Κωνσταντινουπόλεως», Εν Κωνσταντινουπόλει 1897.

Η-Π: 1897.214, Γ', σ. 3182.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3170

267. Ψυχάρης [Γιάννης], *Τόνειρο του Γιαννίρη*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1897.

Η-Π: 1897.819, Γ', σ. 3249.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/7/a/b/metadata-141-0000001.tkl>

1898

268. Βαρλέντης Χρίστος, *Φώτα και σκιές. Διηγήματα και ποιήματα*, Εκ του Τυπογραφείου «Νομικής», Εν Αθήναις 1898⁵².

Η-Π: 1898.999, Γ', σ. 3365.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Βιβλιοθήκη Α.Π.Θ. – Συλλογή Φυλλαδίων, Δωρητής: Ν. Γ. Πολίτης – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<http://digital.lib.auth.gr/record/110357>

269. Δαμβέργης Ιωάννης Μ., *Οι Κρήτες μου. Διηγήματα*, Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1898.

Η-Π: 1898.482, Γ', σ. 3308.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/9/4/1/metadata-141-0000347.tkl>

270. Δάσιος Σπύρος Ε., *Για την πατρίδα. Πολεμικόν μυθιστόρημα*, Δημοσιευθέν εις την «Εσπερινήν Ακρόπολιν», Εκ των Καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, [Αθήνα] 1898.

52. Στο εξώφυλλο έτος έκδοσης 1899 και τίτλος: *Έργα Χρίστου Βαρλέντη. Ποιήματα και Διηγήματα 1898-1899*. Φώτα και σκιές, στη σελ. τίτλου το αναγραφόμενο έτος και ο καταχωρισμένος τίτλος.

Η-Π: 1898.893, Γ', σ. 3353.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/1/3/f/metadata-53-0000002.tkl>

271. Καμπύσης Γιάννης Α., *Το δαχτυλίδι της μάνας*, Το τύπωσαν οι Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρης, Αθήνα 1898⁵³.

Περιλαμβάνει το πεζό: «Το μάτι του δράκοντα (από τη “χωριάτικη ζωή”)».

Η-Π: 1898.178, Γ', σ. 3273.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/134905>

272. Κυρούδης Αναστάσιος Β., *Η αποτρόπαιος τριάς. Μυθιστόρημα πρωτότυπον*, Τύποις Β. Φιλιππίδου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1898.

Η-Π: 1898.391, Γ', σ. 3297.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3055

273. Νιρβάνας Παύλος, *Από την φύσιν και από την ζωήν*, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1898.

Η-Π: 1898.769, Γ', σ. 3339.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3213

274. Οικονομίδης Σ. - Ηπειρώτης, πρόσφυξ, *Τα μαγικά του δημάρχου ή Θεσσαλικά σκηναί (Διηγήματα, ήθη, έθιμα, θρησκευτικά συζητήσεις κ.τ.λ.)*, Εκ του Τυπογραφείου Ν. Ταρουσοπούλου, Εν Αθήναις 1898.

Η-Π: 1898.936, Γ', σ. 3358.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/2/3/e/metadata-141-0000080.tkl>

275. Πασαγιάννης Κώστας Γ., *Μοσκιές. Διηγήματα*, Τυπογραφείον της Εστίας Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, Αθήνα 1898.

Η-Π: 1898.532, Γ', σ. 3313.

ΠΗΓΗ: Συλλογή Ν. Πολίτη – Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.

<https://digital.lib.auth.gr/record/148886>

276. Χρηστοβασίλης Χ., *Διηγήματα της στάνης*, Τυπογραφείο των Εργαστηρίων Ανέστη Κωνσταντινίδη, Αθήνα 1898.

53. Στον κολοφώνα σημειώνεται ως έτος έκδοσης 1898-1899 (το 99 ανάποδα: 66).

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

Η-Π: 1898.1003, Γ', σ. 3366.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/6/0/metadata-141-0000456.tkl>

1899

277. Αξιώτης Π.Α., *Διηγήματα Νέα Σειρά*, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1899.

Η-Π: 1899.758, Γ', σ. 3454.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/8/b/6/metadata-141-0000167.tkl>

278. Καρκαβίτσας Α., *Λόγια της πλώρης. Θαλασσινά διηγήματα*, Τυπογραφείον της Εστίας Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, Αθήναι 1899.

Η-Π: 1899.24, Γ', σσ. 3371-3372.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/8/f/4/metadata-141-0000134.tkl>

279. Κασσανδρεύς Ν.Δ., *Η Κλεοπάτρα. Ιστορικόν μυθιστόρημα μετά πολλών σημειώσεων και παραπομπών*, Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον Ι. Νικολαΐδου, Εν Αθήναις 1899.

Η-Π: 1899.664, Γ', σ. 3444.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 1072
| Λν 2990

280. Μποέμ [Χατζόπουλος Δημήτριος], *Διηγήματα του ποδογύρου*, Εκ του Τυπογραφείου Μιχαήλ Ι. Σαλιβέρου, Εν Αθήναις 1899.

Η-Π: 1899.659, Γ', σ. 3443.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 1448

1900

281. Ασπρέας Γεώργιος Κ. – Πολεμικός ανταποκριτής της «Ακροπόλεως» εν Θεσσαλία κατά τον πόλεμον, *Διηγήματα από την καταστροφήν*, Μετά 29 εικόνων, Τόμος Α', Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1900.

Η-Π: 1900.263, Γ', σ. 3515.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 1189
| Λν 2675

282. Βαρλέντης Χρίστος, *Ζαΐρα*, Εν Αθήναις 1900.

Η-Π: 1900.1127, Γ', σ. 3610.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 7715

283. Βασιλειάδης Λεωνίδας Μ., *Η μυστική θυρίς. Πρωτότυπον ηπειρωτικόν μυθιστόρημα. Η σκηνή εν Ιωαννίνους*, Εκ του «Εμπορικού Τυπολιθογραφείου», Εν Κωνσταντινουπόλει 1900.

Η-Π: 1900.655, Γ', σ. 3557.

ΠΗΓΗ: Βιβλιοθήκη Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών – Ταξ. αρ. ΗΣ Β 12,1

284. Βασιλειάδης Σ., *Αττικάί Νύκτες. Τα Άπαντα*, Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, Εν Αθήναις 1900.

Η-Π: 1900.126, Γ', σ. 3498.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακό Αποθετήριο Λέσχης Πλωμαρίου «Βενιαμίν ο Λέσβιος» <http://search.veniaminlesviosociety.gr/Search/DocumentDetails/201>

285. Εφταλιώτης Αργύρης, *Η Μαζώχτρα κι άλλες ιστορίες. Ο βουρκόλακας. Δράμα*, Τυπογραφείο της Εστίας Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, Αθήνα 1900.

Η-Π: 1900.100, Γ', σ. 3495.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/b/4/c/metadata-91-0000075.tkl>

286. Ζερβός Σωκράτης Α., *Μετά την χηρείαν. Νέα μυθιστορία*, Εκ του Τυπογραφείου «Η Αυγή» Ν. Κοντόγιωργα, Εν Ζακύνθω 1900.

Η-Π: 1900.1004, Γ', σ. 3596.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 2895

287. Καρκαβίτσας Α., *Παλιές αγάπες (1885-1897)*, Τυπογραφείον «Εστία» Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, Αθήναι 1900.

Η-Π: 1900.47, Γ', σ. 3489.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/4/2/1/metadata-141-0000136.tkl>

288. Κωνσταντινίδης Αγαθοκλής Γ., *Διηγήματα*, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1900.

Η-Π: 1900.23, Γ', σ. 3486.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Internet Archive

<https://archive.org/details/digmata00knstuoft>

Ψηφιοποιημένες εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αι.

289. Παπανικολάου Ανδρέας, *Διηγήματα, Λόγοι, Άρθρα κοινωνικά*, Εκ του Τυπογραφείου Ηρακλέους Π. Ευμορφοπούλου, Εν Πάτραις 1900.
Η-Π: 1900.264, Γ', σ. 3515.

ΠΗΓΗ: Αποθετήριο Ψηφιακών Συλλογών Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρών
<https://repository-dbp.ekt.gr/dbp/handle/11647/2838>

290. Παρρέν Καλλιρρόη, *Τα βιβλία της Αυγής. Η Χειραφετημένη*, Εκδότης Παρασκευάς Λεώνης, Αθήναι 1900.

Η-Π: 1900.529, Γ', σ. 3544.

ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 8346

291. Σαρρής Ανδρ. Π., *Αριστόδημος ο φευγάλας ή Περασμένα Μεγαλεία. Ιστορικόν διήγημα. Αι τύχαι μιας λίρας. Διήγημα δια τα παιδιά*, Εκ του Τυπογραφείου Αθ. Γ. Δεληγιάννη, Εν Αθήναις 1900.

Η-Π: 1900.117, Γ', σ. 3497.

ΠΗΓΗ: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/9/0/metadata-86-0000072.tkl>

292. Τζαννότης Σπυρίδων, *Σκηναί του εν Κωνσταντινουπόλει βίου Α' Η Ορφανή του Μακροχωρίου. Πρωτότυπον κοινωνικόν μυθιστόρημα*, Εκδιδόμενον υπό Λεωνίδα Κηλτζανίδου, Τύπ. Γ. Δ. Γεωργοπούλου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1900.

Η-Π: 1900.954, Γ', σ. 3590.

ΠΗΓΗ: Βιβλιοθήκη Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών – Ταξ. αρ. ΚΩΝ Τ870

Αχρονολόγητο

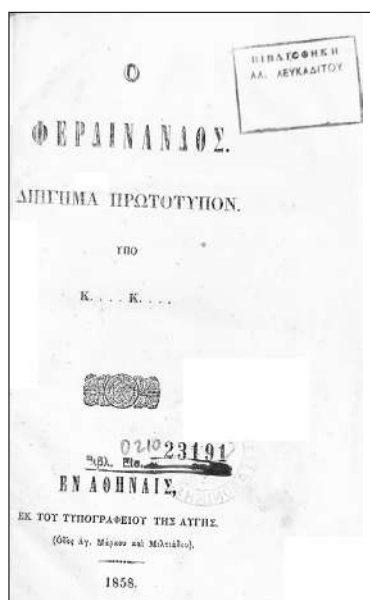
293. Πολυχρονιάδης Γ. Κ. και Σπαθιώτης Δ. Α., *Ο Πυροσβέστης. Πρωτότυπος κοινωνική μυθιστορία*, Πέτρος Ν. Γεωργιάδης Βιβλιοπώλης-Εκδότης, Τύποις Αδελφών Νομισματιδών, Εν Κωνσταντινουπόλει χ.χ.⁵⁴

Η-Π: ΑXP.100, Γ', σ. 3634.

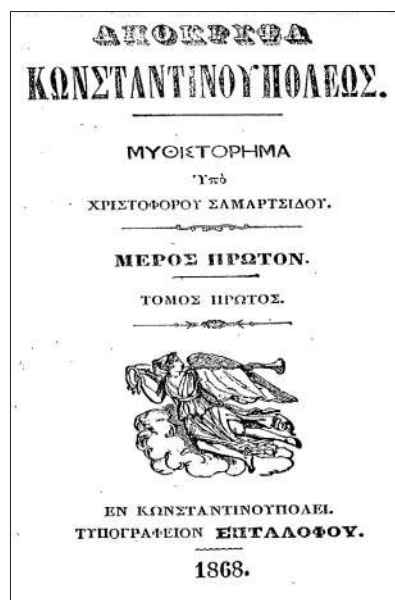
ΠΗΓΗ: Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης – Ταξ. αρ. Λν 3333.

54. Για τη χρονολόγηση της έκδοσης στα τέλη του 19ου αιώνα βλ. Α. ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ, Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «Αχατογράφητα στοιχεία της ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αιώνα...», *ό.π.*, σελ. 362. Ο Πυροσβέστης αποτελεί συνέχεια του μυθιστορήματος με αρ. 188 στον κατάλόγό μας. Βλ. Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «(Ενδο)αναφορές περί μυθιστορήματος...», *ό.π.*, σελ. 62-63.

III. Παράρτημα
Παραδείγματα εξωφύλλων και εικονογράφησης

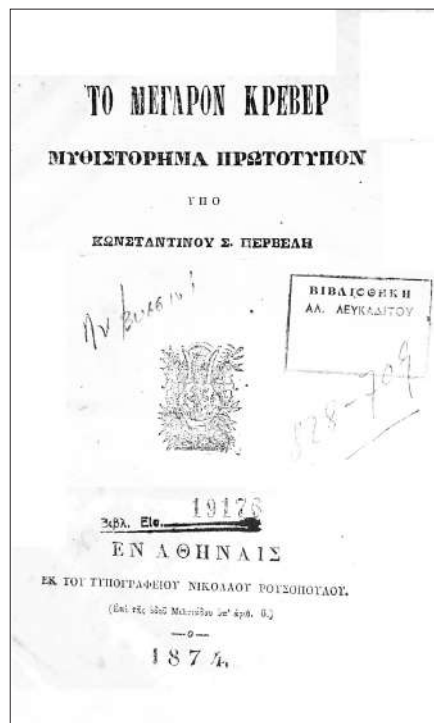
Αρ. 22.

Αρ. 58.

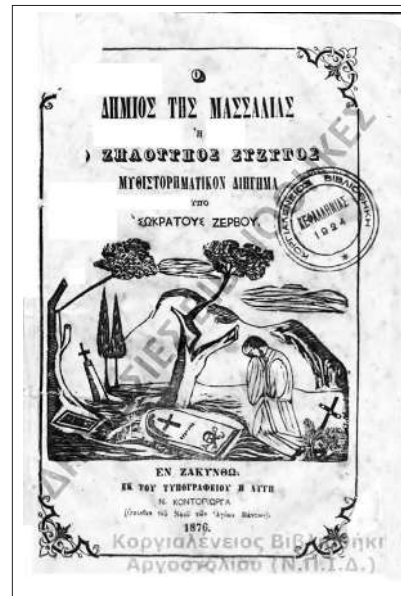
Αρ. 67.

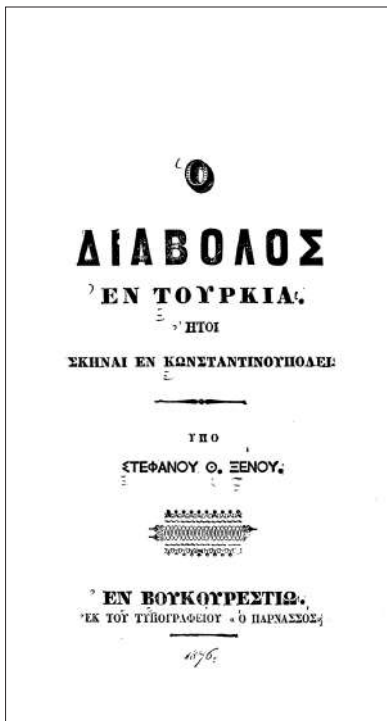
Αρ. 88.

Αρ. 91, σελ. 11.

Αρ. 96.

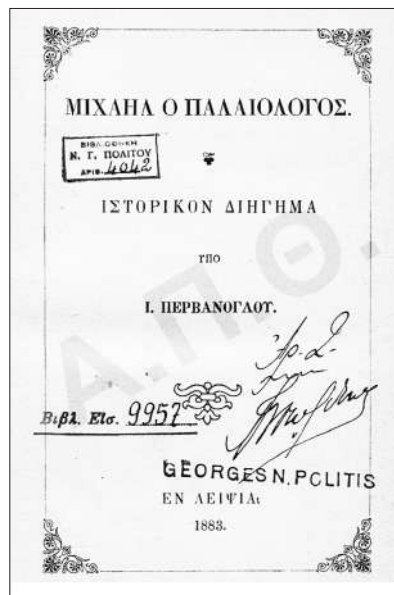
Αρ. 101.

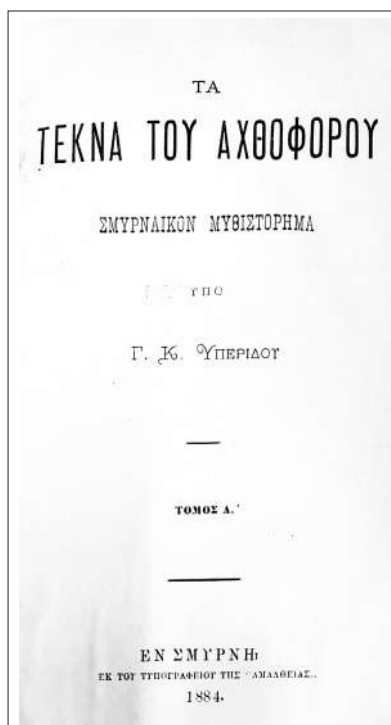
Αρ. 117, σελ. 13.

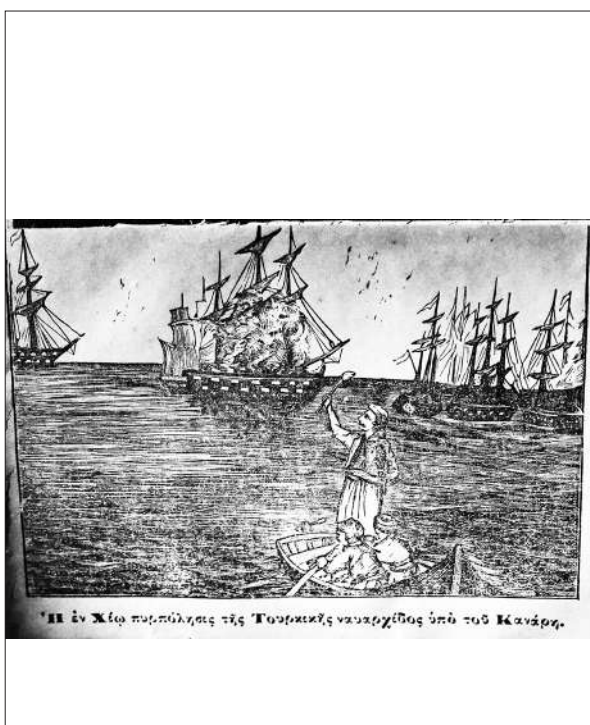
Αρ. 128.

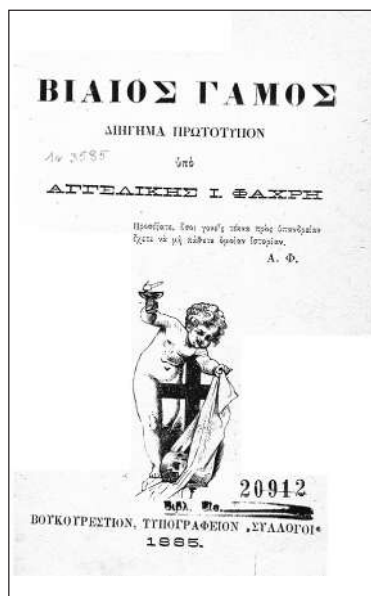
Αρ. 138.

Αρ. 150.

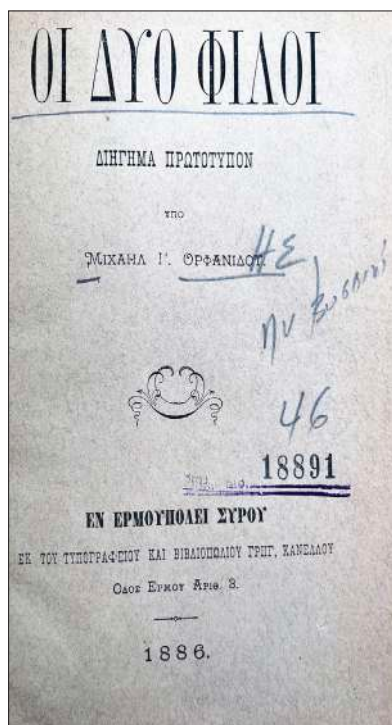
Αρ. 156, σελ. 112α.

Αρ. 163.

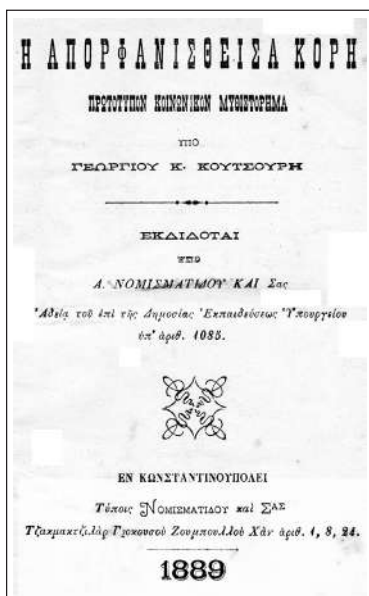
Αρ. 163, σελ. 50.

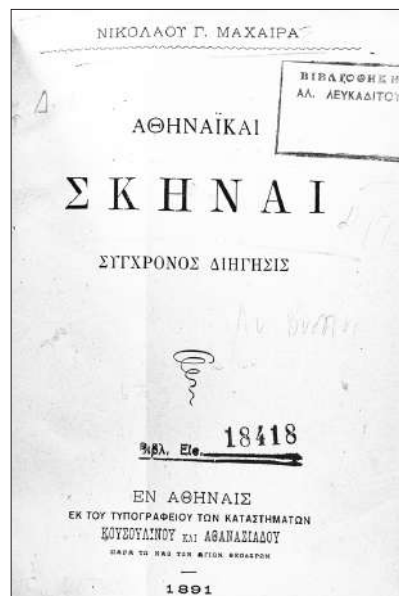
Αρ. 164.

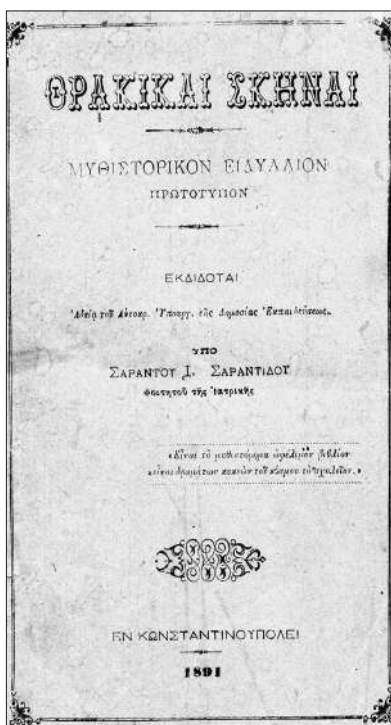
Αρ. 170.

Αρ. 188.

Αρ. 201.

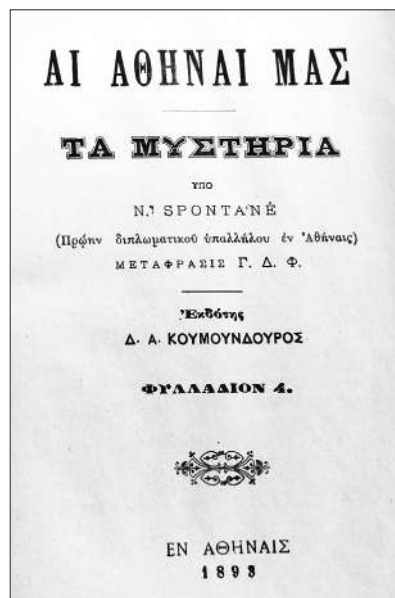
Αρ. 203.

Αρ. 212.

Αρ. 217, σελ. 17.

Αρ. 224.

Αρ. 225, σελ. 1.

Αρ. 226, σελ. 80.

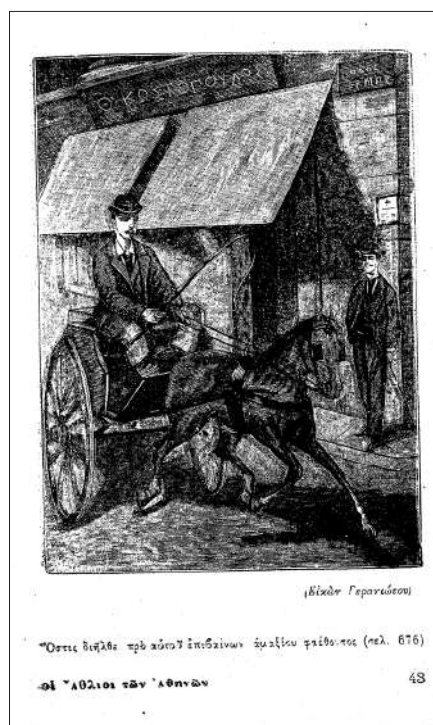
Αρ. 229.

Αρ. 230, σελ. 3.

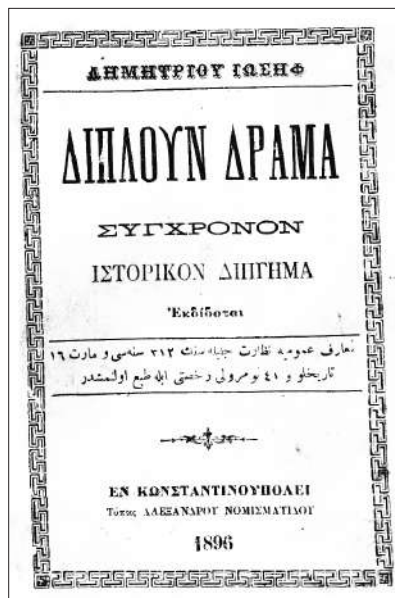
Αρ. 232, σελ. 95.

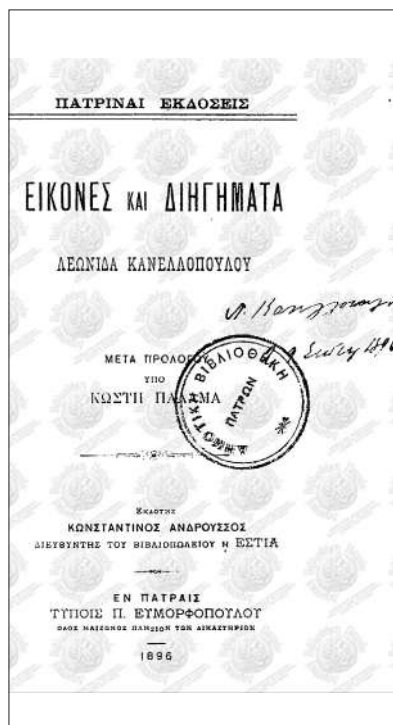
Αρ. 239, σελ. 673.

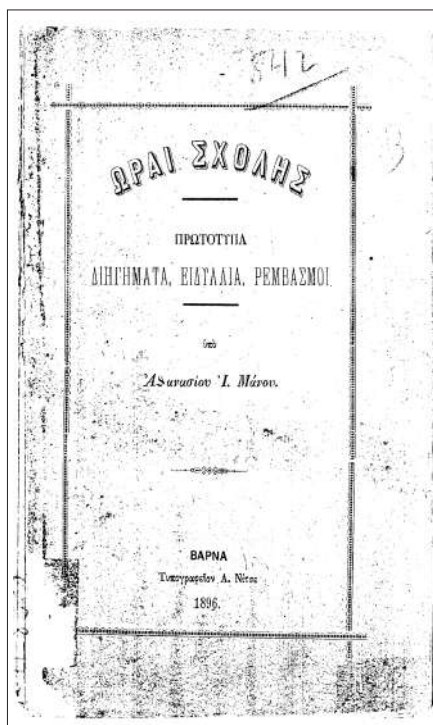
Αρ. 243.

Αρ. 246.

Αρ. 247.

Αρ. 252.

ἐπικολούθησε ἀσφύτως ἀθάνατος καὶ μετὰ ταῦτα γλῶσσαι-
νος ἕκτος ἐν τῇ ἀναπολήσει τοῦ υἱοῦ τῆς, τοῦ μόνου πλέον
ἐνδιαφέροντος αὐτῇ προσώπου ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ.
Καὶ εἶδε τότε περίεργον οὐνερον. Εἶλεν διὰ εὐρίσκειν ἐν τῷ
αὐτῷ πλοίῳ, συνταξιδεύουσα μετ' ἐκείνου καὶ χωρὶς αὐτοῦ
νὰ γνωρίσῃ τι περὶ τῆς παρουσίας τῆς, αὐτῇ δὲν τὴν ἰστα-
τέλειπε διὰ τῶν βλημάτων καὶ τὸν ἰδοῦναι οὐκ εἴς τῆς διανοίας

τῆς εἰς τὰς ἐργασίας του· καὶ ἐπικολούθησε τραχυρία, καθ'
ὅν χωρὶς νὰ τὴν βλέπῃ ἐκείνος, αὐτὴ τῷ ἐνέπνευε θάρρος καὶ
ἐλπίδα θανάτου, καὶ εἴτα ἐπαιθούσης οὐροῦς θυέλλης ἔπεσεν
εἰς τὴν θάλασσαν, ὅτε αὐτὴ παρίστατο ὡς θεὰ τῆς τραχυρίας
βαστάζουσα αὐτὸν εἰς τῆς ἀγκάλης τῆς καὶ εἴτα ἐναποθέτου-
σα ἀσφαλῶς ἐν τῷ πλοίῳ. Καὶ τότε ἀφηνύσθη.

Τρίδουσα δὲ ἡ Μελομένη τοὺς ὀφθαλμούς της κατετρο-
μαγμένην.

— Περίεργον οὐνερον, εἶπε καὶ τρομερὸν σινῶμα, δάδα καὶ

Αρ. 256, σελ. 145.

μου. Ὁ Παππῆ-Σαραφίμ δὲ σὺς λέγῃ καὶν νόστιμον παρῶ-
μῶ. Δὲν μὰς τὸ λέγῃται καὶ θῆες, νὰ διασκεδάσωμαι;

Καὶ δίδαξε τὴν ὑπερτίριον νὰ φέρῃ φῶτα.

— Τί ἀπύκνυν ὁ Χρήστος; ἠρώτησε πηγὴ ὁ Ἀλέξανδρος.

Αρ. 261, σελ. 116.

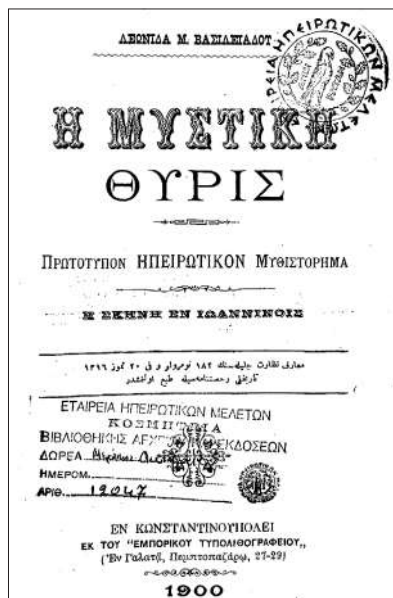
Αρ. 264 σελ. 41.

Αρ. 275.

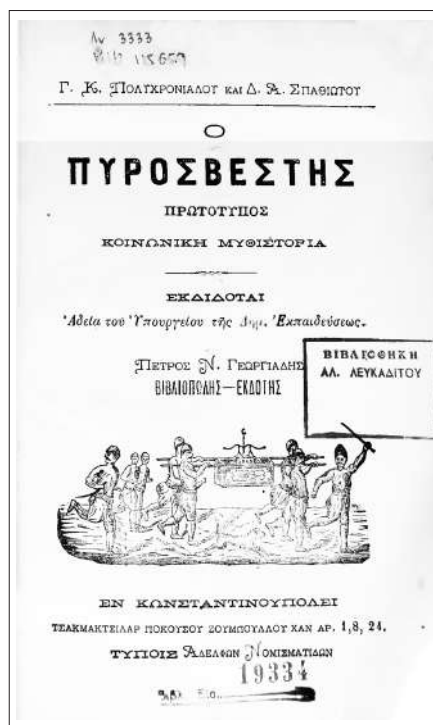
Αρ. 280, σελ. 33.

Αρ. 283.

Αρ. 292.

Αρ. 293.

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΕΤΑΞΗΣ*

1. Εισαγωγή

Οι γυναίκες υπήρξαν θύματα της φτώχειας που επέφερε η Βιομηχανική Επανάσταση και η συνακόλουθη ανατροπή της οικονομικής ζωής παγκοσμίως. Η παρούσα έρευνα στοχεύει στην ανάδειξη της γυναικείας εργασίας στον μουσειακό χώρο, μέσα από τις διαδικασίες της σηροτροφίας και μεταξουργίας, οικιακής και βιομηχανικής. Κύρια μελέτη περίπτωσης αποτέλεσε το Μουσείο Μετάξης στο Σουφλί, ως κατεξοχήν μεταξοπαραγωγικό κέντρο. Η μεταξουργία, στην οποία η γυναικεία συνεισφορά υπήρξε καθοριστική, διαμόρφωσε τη φυσιογνωμία και συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη της μικρής πόλης, από τα μέσα του 19ου μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα¹. Με κεντρικό άξονα τη μελέτη της μόνιμης έκθεσης του Μουσείου Μετάξης, θα συζητηθούν οι επιπτώσεις της εργασίας στις ζωές των γυναικών και η συνεισφορά της γυναικείας εργασίας στην κοινωνία και στην τοπική οικονομία. Σκοπός της έρευνας είναι να εξεταστεί το μουσείο ως χώρος αναπαράστασης² της γυναικείας εργασίας, σε συνομιλία με τη ζωή της τοπικής κοινότητας. Η έρευνα

1. *Ευχαριστούμε θερμά τον Δήμο Σουφλίου, τη Δημοτική Βιβλιοθήκη και το Μουσείο Μετάξης του ΠΙΟΠ για τις πληροφορίες. Ακόμη, το Gadagne, Musée d'histoire de Lyon, τον Philibert Varenne από το Maison de Canuts στη Lyon και τους Tove Karlsson από το K.A. Almgren sidenväveri & museum και Johannes Daun από το Textilmuseet για την εποικοδομητική επικοινωνία. Θερμές ευχαριστίες ιδιαιτέρως οφείλουμε στην Αναπληρώτρια Καθηγήτρια κυρία Χαντζαρούλα Ποθητή για τις παρατηρήσεις της σχετικά με τη γυναικεία εργασία. Τέλος, στις Σουφλιώτισσες Δέσποινα Μουρίκα, Χρυσούλα Τσιαμίτα και Κούλα Τσιαντούκα που μοιράστηκαν μαζί μας πολύτιμες πληροφορίες για τις ζωές τους. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στις 17/02/2024.

Βλ. σχετικά ΠΑΝ. ΓΚΑΓΚΟΥΛΙΑ, Α. ΛΟΥΒΗ, Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΙΧ. ΡΗΓΙΝΟΣ, *Η σηροτροφία στο Σουφλί*, Αθήνα (1992) 2001: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, και ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ανθρωπολογικά Μουσειολογικά Μικρά Μελετήματα*, Αθήνα 2003: ΠΙΟΠ.

2. Για το θέμα της αναπαράστασης, βλ. Η. LIDCHI, *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, Λονδίνο 2013: Sage/Open University Press.

στηρίχθηκε, εκτός από τη βιβλιογραφία, στην επιτόπια έρευνα στο Μουσείο Μετάξης και στην περιοχή, και σε συνεντεύξεις με πρώην μεταξοεργάτριες και με συντελεστές της έκθεσης. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε επιτόπια έρευνα σε μουσεία αντίστοιχης θεματολογίας στην Ουγγαρία και στην Ελλάδα, ενώ η μελέτη υλικού από τη Σουηδία και τη Γαλλία χρησίμευσε στη σύγκριση μεταξύ διαφορετικών εκθεσιακών πρακτικών, προκειμένου να αναδειχτούν οι διαφορετικές πτυχές με τις οποίες προβάλλεται η εργασία των εργατριών στο σύγχρονο μουσείο ως συνειδητή επιμελητική επιλογή.

Έχει υποστηριχθεί ότι η εργασία ως έννοια θεωρούνταν αποκλειστικά ανδρική υπόθεση³. Αυτό αποδίδεται κυρίως στη συγγραφή της ιστορίας από λευκούς άνδρες, σύμφωνα με την οποία η συνεισφορά των γυναικών υποβαθμίζεται ή παραλείπεται. Η απουσία των γυναικών από την ιστοριογραφία όμως, δεν συνεπάγεται απουσία από την Ιστορία⁴. Βάσει της αντίστιξης *her-story* στο *his-story* των Αβδελά και Ψαρρά⁵, σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να αναδείξει πώς η εκβιομηχάνιση των μέσων παραγωγής στις αρχές του 18ου μέχρι τον 20ό αι. οδήγησαν τις γυναίκες από το οικιακό στο εργοστασιακό περιβάλλον εργασίας, στο οποίο κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν νέες προκλήσεις, στις οποίες η σηροτροφία και η μεταξουργία αποτέλεσαν αναπόσπαστο στοιχείο της γυναικείας ζωής και εργασίας.

Το Μουσείο Μετάξης (ΠΙΟΠ 2016) ιδρύθηκε το 1990 και το 2009 έγινε επανέκθεση της μόνιμης έκθεσής του. Αποτελεί τη βασική μελέτη περίπτωσης της παρούσας έρευνας, ως παράδειγμα για το πώς ένα μουσείο, με όχημα τις συλλογές του και μέσω τον τρόπο έκθεσής του, προσεγγίζει το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο μιας περιοχής και την ανάδειξή της σε σημαντικό μεταξοπαγωγικό κέντρο από τα τέλη του 19ου μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα. Σε αυτό το πλαίσιο θα εξεταστεί η συμβολή των γυναικών στην παραγωγή και επεξεργασία του μεταξιού και η συνεισφορά της στην τοπική οικονομία, καθώς και οι θυσίες και οι εργατικοί αγώνες τους, και πώς αυτά τα στοιχεία προβάλλονται στις μουσειακές εκθέσεις. Το μουσείο έτσι, αναδεικνύεται ως «τρίτος χώρος», δηλαδή χώρος συγκέντρωσης για την ευημερία, τη δημοκρατία και τη δημόσια ζωή των πολιτών⁶, εναρμονιζόμενο με τους στόχους του ICOM (Sustainable Development Goals) για τη θεμελίωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μέσα από

3. S. SCHWEITZER, *Les femmes ont toujours travaillé. Une histoire du travail des femmes aux XIXe et XXe siècles*, Hors collection 2002: Odile Jacob.

4. Π. ΧΑΝΤΖΑΡΟΥΛΑ, *Σμιλεύοντας την υποταγή - Οι Έμμισθες Οικιακές Εργάτριες Στην Ελλάδα Το Πρώτο Μισό Του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα 2012: Παπαζήσης.

5. Ε. ΑΒΔΕΛΑ και Α. ΨΑΡΡΑ, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν: Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο Ε. ΑΒΔΕΛΑ και Α. ΨΑΡΡΑ (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα 1997α: Αλεξάνδρεια, σελ. 15-119.

6. R. OLDENBURG, *The great good place: cafés, coffee shops, community centers, beauty parlors, general stores, bars, hangouts, and how they get you through the day*, Νέα Υόρκη 1989: Paragon House.

Αναπαραστάσεις της γυναικείας εργασίας στο μουσείο

την αναπόσπαστη συμβολή των κατοίκων, και ειδικότερα των γυναικών και των εργατριών, στις συλλογές και στις δράσεις του.

2. Η γυναικεία εργασία στη σηροτροφία

Η εκβιομηχάνιση της κλωστοϋφαντουργίας στην Αγγλία στα μέσα του 19ου αιώνα, γνωστού ως «χρυσού αιώνα» του εργοστασίου, θα αλλάξει ριζικά το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο, οδηγώντας σε ασύλληπτο κοινωνικό μετασχηματισμό, με τα ρολόγια να ρυθμίζουν τις ζωές των εργατών, που μέχρι τότε διέπονταν από τον ήλιο και τους κύκλους της φύσης⁷. Στο πλαίσιο των κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών εμφανίστηκαν οι μεταξοεργάτριες των εργοστασίων, νεαρές κοπέλες, που αποτέλεσαν τη νέα αναδυόμενη εργατική τάξη, ξεπερνώντας τα ήθη περί φύλου και τους κοινωνικούς ρόλους της εποχής, προκαλώντας την πρώτη μεγάλη κρίση στο πατριαρχικό σύστημα⁸.

Όπως προβάλλεται και στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου Μετάξης, η οποία θα αναλυθεί εν συνεχεία, η διαδικασία της παραγωγής μεταξιού καταλάμβανε μέγιστο μέρος της καθημερινότητας των κατοίκων το διάστημα της σηροτροφίας (Ιούνιος-Σεπτέμβριος)⁹ και περιελάμβανε την οικιακή σηροτροφία αρχικά και τη μετέπειτα βιοτεχνική-βιομηχανική μεταξουργία, με κύριο χωρικό σημείο, στην τελική φάση της, το «χαρέτσι» (αγορά), όπου λάμβανε χώρα η αγοραπωλησία των κουκουλιών¹⁰, που διοχετεύονταν στα εργοστάσια της Ελλάδας και του εξωτερικού (ΠΙΟΠ 2018). Η εκτροφή των μεταξοσκωλήκων ήταν οικογενειακή υπόθεση¹¹. Η παραγωγή των κουκουλιών επέφερε εποχιακό εισόδημα στις Σουφλιώτικες οικογένειες και οι εργασίες αναπτύσσονταν στο πλαίσιο συγκεκριμένου καταμερισμού εργασίας, κατά φύλο και ηλικία¹². Οι άνδρες ασχολούνταν με την καλλιέργεια των μορεόδενδρων, το κόψιμο και τη μεταφορά μορεόφυλλων, κυρίως στις προχωρημένες ηλικίες των μεταξοσκωλήκων, και το εμπόριο. Το τάισμα, το τεμάχισμα των φύλλων και το ξεκλάρισμα, ως εργα-

7. PATRIMOINE-LYON, n.d. «La soierie», στο Patrimoine-Lyon. Ανάκτηση: Φεβρουάριος 8, 2024: <https://www.patrimoine-lyon.org/traditions-lyonnaises/la-soierie>

8. A.F. KHATER, «“House” to “Goddess of the House”: Gender, Class, and Silk in 19th Century Mount Lebanon», *International Journal of Middle East Studies* 28:3 (1996), σελ. 325.

9. Το 1928, από τους 5.927 κατοίκους οι 3.067 ήταν γυναίκες, και από αυτούς οι 1.060 ήταν σηροτρόφοι και από τις γυναίκες οι 560.

10. Για το χαρέτσι, βλ. Αθ. Ι. ΓΟΥΡΙΔΗΣ, *Ιστορία και μνημεία του Δήμου Σουφλίου*, Σουφλί 2022.

11. Αυτοκαταναλωτικός τύπος οικιακής παραγωγής και εμπορευματικός μόνο για την ενίσχυση του εισοδήματος του νοικοκυριού. Βλ. Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, *Η Σουφλιώτικη Φορεσιά*, Αθήνα 2010: ΠΙΟΠ.

12. ΠΑΝ. ΓΚΑΓΚΟΥΛΙΑ, Α. ΛΟΥΒΗ, Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΙΧ. ΡΗΓΙΝΟΣ, *Η σηροτροφία στο Σουφλί*, ό.π.

σίες εντός του σπιτιού συνδέθηκαν με την ανάγκη της γυναίκας για φροντίδα και επίβλεψη του νοικοκυριού, με το χαρακτηριστικό της «γυναικείας υπομονής», δηλαδή λεπτομερή και εκλεπτυσμένη διαδικασία, ενώ στις εργασίες επίσης, συνέδραμαν και τα παιδιά (ΠΙΟΠ 2018). Μέσα από τις συνεντεύξεις κατά την επιτόπια έρευνα, έγινε σαφές ότι οι γυναίκες παρείχαν ετήσιο εισόδημα στις οικογένειές τους (αγροτικές και μη), διότι ο σκληρός χειμώνας παρακώλυε τις αγροτικές εργασίες των ανδρών. Οι σποράδες προσλάμβαναν εργάτριες την περίοδο της σποροπαραγωγής (Ιούνιο-Σεπτέμβριο) και του ζευγαρώματος των πεταλούδων. Η εκκόλαψη του σπόρου γινόταν αρχικά στον κόρφο των γυναικών μέσα σε μαντήλι, με «μητρική φροντίδα».

Ο τεχνολογικός νεωτερισμός οδήγησε στη μετάβαση από την οικοτεχνία στη βιοτεχνία, με την παράλληλη εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων (αποδέσμευση από το οικιακό πλαίσιο και απορρόφηση από την τοπική βιομηχανία). Αν και το οικογενειακό εισόδημα ενισχύθηκε, ωστόσο σκοπός της εργασίας τους δεν ήταν η ανεξαρτησία τους¹³, οικονομική και κοινωνική, αλλά η εξασφάλιση του χρηματικού ποσού για τη δημιουργία προίικας, που θα αποτελούσε εισιτήριο για μία νέα σχέση υποτελείας¹⁴. Η εργασία των γυναικών στα μεταξουργεία της περιοχής ενίσχυε τους δεσμούς εξάρτησης της οικογένειας από τους εργοστασιάρχες-εμπόρους, οι οποίοι έβρισκαν σε αυτές μόνιμο, φθηνό και σταθερό εργατικό δυναμικό¹⁵.

Πριν από την εκβιομηχάνιση, η μεταξουργία στο Σουφλί ήταν κατά κύριο λόγο γυναικεία οικιακή υπόθεση. Στο πρώτο είδος επεξεργασίας, δηλαδή στα προ της ύφανσης στάδια, δεν απαιτούνταν εξειδικευμένο προσωπικό. Με την εκβιομηχάνιση, όμως¹⁶, υπήρχε σαφής διαχωρισμός ειδικοτήτων: οι γυναίκες πραγματοποιούσαν την αναπνήση, τη νηματοποίηση και την ύφανση, και οι άνδρες το βάψιμο και το φινίρισμα, εργασίες τις οποίες έως τότε εκτελούσαν εκείνες και ως «κλειδοκράτορες των μυστικών» παρέδιδαν στις κόρες τους. Οι γυναίκες εξακολούθησαν να υφαίνουν τα οικιακά υφάσματα και τα ενδύματα καθημερινής χρήσης, ενώ τα πιο περίτεχνα και επίσημα υφαίνονταν από

13. Οι γυναίκες στην Ευρώπη εργάζονταν ως μισθωτές εργάτριες μεταξιού κυρίως την περίοδο μεταξύ της εφηβείας και του γάμου τους, στάδιο της ζωής γνωστό ως «service-in-husbandry» (Goldstone 1996).

14. Π. ΧΑΝΤΖΑΡΟΥΛΑ, *Σμιλεύοντας την υποταγή...*, ό.π.

15. ΠΑΝ. ΓΚΑΓΚΟΥΛΙΑ, Α. ΛΟΥΒΗ, Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΙΧ. ΡΗΓΙΝΟΣ, *Η σηροτροφία στο Σουφλί*, ό.π.

16. Η ελληνική κλωστοϋφαντουργία εν γένει χρησιμοποίησε σε μεγάλο βαθμό τη γυναικεία και παιδική εργασία. Για το πώς οι βιομηχανίες αποτέλεσαν τον χώρο, όπου η μισθωτή εργασία των γυναικών απέκτησε το νόημά της, τους πενιχρούς μισθούς σε συνδυασμό με τις ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας και τους κοινωνικούς και πολιτικούς μεταρρυθμιστές του 19ου αιώνα που έστρεψαν το ενδιαφέρον τους γύρω από αυτά τα θέματα. Βλ. Α. ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην Ελληνική Βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης 2009.

Αναπαραστάσεις της γυναικείας εργασίας στο μουσείο

επαγγελματίες ράφτες¹⁷, δεδομένο που τόνισαν οι Σουφλιώτισσες και στις συνεντεύξεις της παρούσας έρευνας.

3, Εργάτριες μεταξουργιών στο Σουφλί

Σχετικά με τις εργάτριες των μεταξουργιών, από τη βιβλιογραφική και την επιτόπια έρευνα στην περιοχή του Σουφλίου, καθώς και από τις συνεντεύξεις που πήραμε από μεταξοεργάτριες, προέκυψαν τα εξής:

- Το εργατικό δυναμικό του εργοστασίου Τζίβρε στο Σουφλί αποτελούσαν ως επί το πλείστον γυναίκες και κορίτσια ηλικίας 11-16 ετών εργαζόμενα ως «πατόζια» (βοηθεί), 470 περίπου. Υπήρχαν ακόμα 3 επιστάτες, 3 τεχνίτες και 30 εργάτες. Εργάζονταν τις καθημερινές 10 ώρες και το Σάββατο 8 ώρες (280 ημέρες ετησίως). Οι εργάτριες που έμεναν σε περιοχές έξω από την πόλη κοιμόντουσαν στο εργοστάσιο, αδυνατώντας να γυρίσουν στα χωριά τους¹⁸.
- Ο μισθός των εργατριών στο Σουφλί κυμαινόταν στις 18-35 δραχμές μεροκάματο, ενώ των ανδρών στις 40-50. Το πρόγραμμα των Σουφλιωτισσών, όπως χαρακτηριστικά περιγράφουν οι εργάτριες, είχε ως εξής: «Ο θερμοστής ερχόταν 4 η ώρα, άναβε τον καυστήρα-σήμα κατατεθέν, 7μιση ξεκινούσες το πρωί 11μιση σταματούσαμε για διάλειμμα, 12μιση πιάναμε, τελειώναμε 4μιση η ώρα. Αυτά ήταν μετά το '36. Το 1936 και πριν ήταν ανατολή με δύση του ηλίου»¹⁹.
- Στο σημείο όπου εργαζόταν η εργάτρια, η θερμοκρασία έφτανε τους 90 βαθμούς και στο «πατόζι» 100-110. Αδιαλείπτως γινόταν η εναλλαγή ζεστού και κρύου. Όπως χαρακτηριστικά περιγράφει πρώην εργάτρια: [...] εγώ... τα χέρια μου μια βδομάδα τα ζεματούσα εκεί που λέει στο βραστό το νερό. Στράβωσαν τα χέρια μου [...] μέσα εκεί που έβραζαν τα κουκούλια βράζαμε και τα αβγά [...] Η υγρασία από τους ατμούς ήταν τόσο μεγάλη, που το πρόσωπο και το άνω μέρος του σώματος έπιανε γλίτσα [...]

17. Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, *Η Σουφλιώτικη Φορεσιά*, ό.π.

18. Στη Γαλλία, αντίστοιχα, οι άνθρωποι εργάζονταν και ζούσαν μέσα ή κοντά στα εργοστάσια. Κορίτσια στέλνονταν σε οικοτροφεία σε αγροτικές περιοχές, στρατολογούνταν από τη γύρω ύπαιθρο και φιλοξενούνταν σε εβδομαδιαία ή μηνιαία βάση. Βλ. S. SCHWEITZER, *Les femmes ont toujours travaillé...*, ό.π.

19. Στο Jujurieux στη Γαλλία αντίστοιχα το Πρόγραμμα διαμορφώνονταν ως εξής: Ξυπνούσαν στις 5π.μ. και ξεκινούσαν τη δουλειά στις 6 π.μ. Ξεκούραση και σούπα: 8.30-9 π.μ. Εργασία ξανά στις 9-12 μ.μ. Γεύμα: 12-12.30 μ.μ. Αναφυχή: 12.30-1 μ.μ. Εργασία: 1-4 μ.μ. Ανάπαυση, σνακ: 4-4.30 μ.μ. Εργασία: 4.30-7.30μ.μ. Δείπνο: 7-7.30 μ.μ. Αναφυχή: 7.30-7.45 μ.μ. Τέλος, προσευχές και ύπνος. Βλ. S. SCHWEITZER, *Les femmes ont toujours travaillé...*, ό.π.

φορούσαμε κάτι σακιά και όταν τα βγάζαμε στο τέλος της ημέρας ήμασταν μούσκεμα [...] για να καταλάβει κανείς τα μηχανήματα καθαρίζονταν μία φορά την εβδομάδα και στο τέλος αυτής ήταν μαύρα». Για την απολύμανση των πληγών από τα ξυράφια αρχικά χρησιμοποιούσαν τα ούρα τους και έπειτα νερό και υδροχλωρικό οξύ. Τα χέρια ήταν μονίμως ζαρωμένα, σαν να είχαν βγει από μπουγάδα²⁰. Η προϊσταμένη τα χτυπούσε όταν έκαναν λάθη και ήταν γεμάτα φουσκαλήθρες. Τα χέρια στο πέρας των χρόνων αποκτούσαν ζημιές στις κλειδώσεις. Πολλές από τις πρώην εργάτριες απέκτησαν προβλήματα ακοής λόγω του θορύβου των μηχανημάτων. Η ανθυγιεινή εργασία και οι άσχημες συνθήκες ζωής είχαν συνέπεια να αρρωστήσουν από φυματίωση πολλές εργάτριες, που στην πλειοψηφία τους ήταν κοπέλες 11 ως 16 χρόνων, όπως ήδη αναφέρθηκε προηγουμένως. Οι συνθήκες εντός του εργοστασίου άλλαζαν ανάλογα την εποχή, γεννώντας διαφορετικές προκλήσεις. «Με ένα μικρό ζακετάκι [...] που το έπλεκαν οι ίδιες, θα έρχονταν, φορούσαν κάλτσες πλεκτές, είχαν γκαλέτσα, τα λέγανε τα τσόκαρα, όπως τα έλεγαν».

- Κατά τη διάρκεια της εργασίας, οι επιστάτες και οι προϊστάμενες έκαναν συχνά παρατηρήσεις: «[...]μας έκαναν πρόβα άμα δεν σε έβαζε να κλάψεις δεν έφευγε πάνω από το κεφάλι σου, δεν κοιμόμασταν το βράδυ». Κάποιες φορές μάλιστα η προϊσταμένη, όταν γινόταν λάθος, χτυπούσε τα χέρια των εργατριών, γεγονός που είχε αποτέλεσμα να γεμίζουν τα χέρια τους φουσκάλες, ενώ δεν επιτρέπονταν οι ομιλίες, παρά μόνον το τραγούδι. Υπήρχε ανταγωνισμός και ζήλεια από τις μεγαλύτερες εργάτριες προς τις μικρότερες «ε σου 'λεγε μικρό είναι, τι ξέρει [...]». Πολλά κορίτσια αναγκάστηκαν να σταματήσουν το σχολείο για να εργαστούν, ενώ επαφιόταν στη διακριτική ευχέρεια και στον χαρακτήρα του πατέρα, καθώς και στην οικονομική κατάσταση της οικογένειας, σχετικά με το εάν θα κρατούσαν οι ίδιες τα χρήματα.
- Συνήθως όταν μία εργάτρια στο Σουφλί αρραβωνιαζόταν έπαυε να εργάζεται, επειδή ο άντρας την ήθελε στο σπίτι, όπως αναφέρουν οι πληροφορήτριες σχετικά: «[...] ο άντρας μου δεν με άφησε, εγώ λέει θέλω στο σπίτι, όταν έρχομαι να βλέπω τη γυναίκα μου [...]». Με τη μείωση της παραγω-

20. Αντίστοιχη πληροφορία δίνουν και οι εργάτριες της Κύπρου: «Όταν αρρωσταίναμε πηγαίναμε 2-3 μέρες στο σπίτι, χωρίς πληρωμή» (Ζυμπουλού Νεοφύτου). «Οι συνθήκες στο εργοστάσιο ήταν πολύ άσχημες και είχε πολλές αρρώστιες» (Περικτιόνη Μιχαήλ). Η εφημερίδα «Νέος Άνθρωπος» συγκλονίζει ακόμα περιγράφοντας πώς τα δάχτυλα των εργατριών έχασαν το χρώμα τους και έλιωσαν, από το ανακάτεμα των κουκουλιών σε ζεστό νερό. Για την επικέντρωση της έρευνας στα υποκείμενα και στις βιοϊστορίες τους, και στις καθημερινές εργασιακές πρακτικές τους βλ. ενδεικτικά, ΚΩΝ. ΜΠΑΛΑ, «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο ΜΠΑΛΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Αθήνα 2003: Μεταίχμιο - Δήμος Αγρινίου, σελ. 117-130.

Αναπαραστάσεις της γυναικείας εργασίας στο μουσείο

γής και το πέρασμα των χρόνων, τα πράγματα έγιναν ακόμα πιο αυστηρά, αφού, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η εργάτρια Φανή Κουτσή σε οπτικο-ακουστικό υλικό της μόνιμης έκθεσης: «Ε, μετά μας μάλωναν, μας απέλυαν. Άμα σε έβλεπαν να τρως ψωμί, μας έλεγαν άντε βρε, άντε στο σπίτ'».

Το Σωματείο Μεταξεργατριών θα ιδρυθεί το 1930. Το 1933 ξεσπάει απεργία 108 εργατριών, με αιτήματα την αύξηση ημερομισθίων και την εφαρμογή δωρου, δίχως αποτελέσματα. Το 1936²¹ εργάτριες και σηροτρόφοι θα παραλύσουν το μικρό Σουφλί πετυχαίνοντας μερικώς, αφού η δικτατορία Μεταξά ήρε αργότερα τις παραχωρήσεις²². Μέσα από τις συνεντεύξεις, έγινε κατανοητό ότι μετά τις απεργίες και την ίδρυση σωματείων οι συνθήκες βελτιώθηκαν αισθητά, καθώς πληρώνονταν αντάξια της εργασίας τους, ήταν ασφαλισμένες ως προς την περίθαλψη και τα συντάξιμα «πριν θα καθόσουν στο σπίτι σου και θα έτρωγες ό,τι έδινε ο Θεός»²³, ενώ το οκτάωρο εξασφάλιζε την επιστροφή των κοριτσιών στα σπίτια τους στα γειτονικά χωριά.

Η μεταξοπαραγωγή οδήγησε αναμφισβήτητα στην άνθιση των περιοχών στις οποίες ασκούσαν ή λάμβανε χώρα²⁴. Η σταδιακή παρακμή της αποδυνάμωσε την οικονομική ισχύ του Σουφλίου, ενώ επιπλέον πολλές γυναίκες έχασαν τις δουλειές τους αδυνατώντας να βρουν νέες, καθώς ήταν καταρτισμένες σε μια εξειδικευμένη εργασία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν εργάτριες: «[...] δουλεύεις και μετά κλείνει το εργοστάσιο και δεν σε παίρνουν πουθενά αλλού, είναι πολύ δύσκολα [...] και «ύστερα, αργότερα που τ' αφήσαμε τελείωσαν και τα κουκούλια πια [...]». Οι δύσκολες συνθήκες, ο πολύχρονος κόπος και η φτώχεια αποτέλεσαν κίνητρο για πολλά παιδιά να διαβάσουν και να σπουδάσουν. «Και όμως το Σουφλί ήταν δασκαλοχώρι, έβγαλε πολλούς επιστήμονες».

21. Το Μάιο του 1938, 65 εργάτριες στην κλωστοϋφαντουργία στην Φαμαγκούστα/Αμμόχωστο θα απεργήσουν, διεκδικώντας 8 ώρες εργασίας, υψηλότερους μισθούς και μέτρα προστασίας, καθώς δεν μπορούσαν να αναπνεύσουν στο εργοστάσιο. Βλ. T. Kyritsi, «How the textile industry generated a vibrant women's movement in colonial Cyprus», Filmed: November 8, 2020 in Pattichion Municipal Museum – Historical Archive – Limassol Studies Centre Video. <https://www.youtube.com/watch?v=S01EBY21JqE>

22. Αθ. Ι. Γορριμής, *Ιστορία και μνημεία του Δήμου Σουφλίου...*, ό.π.

23. Στη Σουηδία, ο γιος του Almgren, Oscar, ίδρυσε ένα μικρό κατάστημα στο οποίο οι υφάντρες μπορούσαν να αγοράζουν τρόφιμα με έκπτωση και ένα προσωπικό συνταξιοδοτικό ταμείο για τους εργάτες. Σύμφωνα με τη σουηδική νομοθεσία, ένας εργαζόμενος έπρεπε να έχει συστατική επιστολή από τον εργοδότη του, για να λάβει χρήματα για σύνταξη από το κράτος. Συνήθως συνέχιζαν να εργάζονται στο εργοστάσιο μέχρι τα 80 ή ακόμη και τα 90 τους χρόνια (Karlsson Tove, pers. comm., October 3, 2023). Ο Karlsson μας πληροφορεί ότι οι συνθήκες αυτές δεν αφορούσαν μόνο στο εργοστάσιο Almgren αλλά και στο μεταξουργείο Casparsson & Schmidt, καθώς πολλοί είχαν εργαστεί και στα δύο και έτσι πολλές φορές το υλικό των συνεντεύξεων είναι λίγο αμφίσημο.

24. Η κλωστοϋφαντουργία, για παράδειγμα, έχτισε το Borås της Σουηδίας και εξακολουθεί να διαμορφώνει ολόκληρη την περιοχή Sjuhärad (Textil Museet n.d.).

Έγινε σαφές ότι πολλές πρώην εργάτριες δεν θέλουν να μιλάνε για τη ζωή τους στο εργοστάσιο και για αυτό μέχρι στιγμής δεν έχουν δώσει καμία συνέντευξη. Δεν θέλουν να θυμούνται και η σιωπή είναι ένας τρόπος διαγραφής του παρελθόντος. Εκείνες που μιλάνε δεν έχουν ωραιοποιήσει ή προσεγγίσει ρομαντικά την εργασία του παρελθόντος, παρά το πέρασμα των ετών. Παρά τις σκληρές συνθήκες, όλες παραδέχονται τη σημασία του μεταξουργείου στην ανάπλαση του Σουφλίου και στην ενίσχυση των εισοδημάτων.

4. Η ανάδειξη της γυναικείας εργασίας σε μια μουσειακή
έκθεση με τη συμβολή της τοπικής κοινότητας:
Το παράδειγμα του Μουσείου Μετάξης

Το Μουσείο Μετάξης ως μελέτη περίπτωσης παρουσιάζει ενδιαφέρον²⁵, καθώς πρωτοδημιουργήθηκε σε μία περίοδο όπου στην Ελλάδα μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα η αγροτική-σύγχρονη ζωή δεν θεωρείτο άξια μουσειακής αναπαράστασης, κατά τον Στέλιο Παπαδόπουλο. Η καταστροφή της αγροτικής ζωής των παραδοσιακών κοινοτήτων, λόγω του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, μεταμόρφωσε τα τεκμήρια του πολιτισμού σε μουσειακά αντικείμενα²⁶ και η αστικοποίηση, με τον μετασχηματισμό του λαϊκού πολιτισμού, μετέτρεψε τον άνθρωπο από παραγωγό σε καταναλωτή του πολιτισμού. Η αρχική έκθεση είχε δώσει έμφαση στη διαδικασία της σηροτροφίας, ενώ η επανέκθεση του 2009 ανέδειξε ιδιαίτερα την παράμετρο της γυναικείας εργασίας, κατά τους συντελεστές της έκθεσης.

Αναπόσπαστο ζητούμενο της επανέκθεσης αποτέλεσε η εμπλοκή του τοπικού πληθυσμού, ήτοι των σηροτρόφων και των πρώην εργατριών, μεταμορφώνοντας το μουσείο σε χώρο διαλόγου και ουσιαστικής αλληλεπίδρασης, στο

25. Η ονομασία ενός μουσείου ή μίας έκθεσης είθισται να προϋδεάζει τον επισκέπτη για αυτό το οποίο θα αντικρίσει. Η επίσκεψη στις περιοδικές εκθέσεις *Charm of Seoul – What we wear, where we live* και *Charm of the Silk Roads: Auspicious Designs on Chinese Silk Art* στο Museum of Ethnography (Néprajzi Múzeum) (18/10/2023-18/02/2024) και στο Hungarian Agriculture Museum (24/10/2023-03/12/2023) αντίστοιχα σαφώς παρέπεμπαν στην ύφανση και στα υφαντά. Αντίστοιχα, η έκθεση «Χρόνος στα χέρια μου. Λήδα Παπακωνσταντίνου. Αναδρομική», στο Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (14/12/2023-21/04/2024) στον κύκλο εκθέσεων «και αν οι γυναίκες κυβερνούσαν τον κόσμο» προετοιμάζει τον επισκέπτη για θεματολογία γύρω από τη γυναίκα. Τουναντίον, στο άκουσμα του «Μουσείου Μετάξης», ο επισκέπτης, ακόμα και ο σχετικός με την τέχνη του μεταξιού, δεν αναμένει τέτοιου τύπου θεματολογία, ο δε τρόπος παρουσίασής της είναι κλιμακωτός, ακολουθώντας το “crescendo” της μουσικής ορολογίας.

26. Για το θέμα της αναγωγής ενός αντικειμένου σε μουσειακό έκτημα βλ. Α. ΤΡΑΝΤΑ & Δ. ΜΑΝΕΣΗ-ΚΥΡΙΑΚΗ Δ. (2024). *Η διαχείριση των μουσείων και των συλλογών τους* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο], ΚΑΛΛΙΠΟΣ, *Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις*, <http://dx.doi.org/10.57713/kallipos-965>, όπου και βιβλιογραφία.

Αναπαραστάσεις της γυναικείας εργασίας στο μουσείο

Πίνακας 1. Συνεργασία μουσείων-κοινοτήτων, όπως παρουσιάστηκε στο ICOM Webinar on Museums and Human Rights”, στις 20 Νοεμβρίου 2023.

ζωή τους²⁸. Εργάτρια που εμφανίζεται σε οπτικοακουστική παραγωγή της μόνιμης έκθεσης χαρακτηριστικά αυτοπροσδιορίστηκε στη συνέντευξη ως η «μασκότ» του χωριού, θεωρώντας τον εαυτό της «ηθοποιό εκτός μουσειακού πλαισίου»²⁹. Το μουσείο αποτέλεσε εν προκειμένω κοινό τόπο ειδικών και κοινού, ως τρίτος τόπος μνήμης³⁰, ενώ η επανάχρηση ως «μουσείου του εαυτού του» (πρώην κουκουλόσπιτο) διατηρεί τη μνήμη της κοινότητας και ομαλώς αντα-

πλαίσιό της κοινοτικής και συμμετοχικής ανάπτυξης, επαναπροσδιορίζοντας τον κοινωνικό ρόλο του²⁷. Η συμμετοχή αυτή έλαβε τη μορφή πολύτιμων πληροφοριών και προσωπικών ιστοριών (άυλα), αλλά και της προίκας των γυναικών και των λοιπών εργαλείων και μηχανημάτων (υλικά). Η συμμετοχική δράση τους έδωσε την ευκαιρία να αναδείξουν την αγάπη για τον τόπο τους και την ενεργή παρουσία τους. Με τη δωρεά των προσωπικών τους συλλογών βοήθησαν στη διάσωσή τους και στη διάδοση της γνώσης, παρατηρώντας την καθημερινότητά τους να μεταγράφεται σε μουσειολογικό πρόγραμμα, κατανοώντας την οικονομική και κοινωνική σημασία της τεχνικής, που απογράφεται για της

27. Βλ. σχετικά Κ. MESSAGE, *Museums and Social Activism: Engaged Protest*, Νέα Υόρκη 2013: Routledge.

Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ και Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, «Από τον «τόπο εκκίνησης» στο «μουσειακό τόπο»: θασιακά ενδύματα του 19ου αι. και των αρχών του 20ού αι. σε μουσειακές συλλογές των Αθηνών», *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας* 43 (2013-2016), σελ. 45-46, και Ν. ΜΑΧΑ-ΒΙΖΟΥΜΗ και ΑΛ. ΤΡΑΝΤΑ, «Universities' folklore museum collections in Greece: past, present, future», *University Museums and Collections Journal* 14: 1 (2022), σελ. 15-30.

28. Ε. ΒΛΑΧΟΥ, ΑΛ. ΤΡΑΝΤΑ, Ν. ΜΑΧΑ-ΒΙΖΟΥΜΗ, «From the Silk Museum to the “mahalas”: Silk manufacturing – Attire – Daily life in Soufli», *Ενδυματολογικά, Dress and Politics, Proceedings of the Annual Meeting of the ICOM COSTUME COMMITTEE*, (Nafplion–Athens, 7-13 September 2014), Nafplion 2015: Peloponnesian Folklore Foundation, σσ. 196-200.

29. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ανθρωπολογικά Μουσειολογικά...*, ό.π., σελ. 311.

30. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σελ. 328. Οι άλλοι δύο είναι η εκκλησία (μόνιμο) και το νεκροταφείο (διαβατικό).

ποκρίνεται στις σύγχρονες ανάγκες της³¹. Τα σουφλιώτικα σπίτια, από απλές κατοικίες τράπηκαν σε παραγωγικές μονάδες, με τις κρεβάτες να εκτοπίζουν τις φτωχές οικογένειες, τους ευκατάστατους να παραχωρούν ξεχωριστό δεύτερο όροφο και τους πολύ πλούσιους να χτίζουν τα «μπιτζικλίγια» (κουκουλόσπιτα). Τα τελευταία καθόρισαν την αρχιτεκτονική και τη διαρρύθμιση των σπιτιών, μαρτυρώντας την παραγωγική δραστηριότητα των κατοίκων του, την οικονομική ανάπτυξη του τόπου και την ανάπτυξη των επαγγελματιών³².

Η αρχική δημιουργία της συλλογής ως μέθοδος «παραγωγής γνώσης» στόχευε στην παρουσίαση της τεχνικής της σηροτροφίας και της μεταξουργίας, με τον καθορισμό της πολεοδομίας της πόλης και τη ζωή των κατοίκων (ένταξη στο διεθνές οικονομικό σύστημα, αστικοποίηση). Η επανέκθεση, εναρμονιζόμενη με τα κοινωνικοπολιτικά αιτήματα της εποχής της για ουσιαστική συμπερίληψη των γυναικών στα τεκταινόμενα³³, συνειδητά και στοχευμένα αναδεικνύει τη συμβολή των γυναικών στη σηροτροφία. Άλλως, η ουδετερότητα προς το ζήτημα της γυναικείας εργασίας της αρχικής έκθεσης, τράπηκε σε συνειδητή απόφαση με κοινωνικό αποτύπωμα³⁴.

Πριν από την είσοδο στο Μουσείο, σε δωμάτιο ορατό από τον δρόμο, εκτίθενται καφτάνια³⁵ που «συνομιλούν» με το δρόμο και τους περαστικούς, με στόχο την απεύθυνση πρόσκλησης και επομένως μετατροπής του περαστικού σε επισκέπτη του Μουσείου. Το Μουσείο, πρώην σπίτι-κουκουλόσπιτο του ιατρού Κωνσταντίνου Κουρτίδη, στον οποίο αφιερώνεται μικρή εισαγωγική ενότητα στην αρχή της μόνιμης έκθεσης, περιλαμβάνει και εσωτερική αυλή, η οποία χρησιμοποιείται για δράσεις του Μουσείου, ενώ επίσης φιλοξενεί την καφετέρια του Μουσείου.

Στον πρώτο όροφο της μόνιμης έκθεσης κείμενα³⁶ γραμμένα με τη μέθοδο Ekarn³⁷, παρουσιάζουν την ενασχόληση των γυναικών με το μετάξι και την

31. Α. ΛΟΥΒΗ, «Θεματικά τεχνολογικά μουσεία: Κιβωτός διάσωσης της παραδοσιακής τεχνολογίας», *Αρχαιολογία* 97 (2005), σελ. 70-74. Αναλογικά, το «Maison des Canuts» στεγάζεται στην έδρα του «Syndicat des Tisseurs et Similaires» (Συνδικάτο Υφαντών στη Λυών), προβάλλοντας την κοινωνική προσφορά των «Canuts» και την κλωστοϋφαντουργική πραγματικότητα του σήμερα (Maison de Canuts).

32. ΠΑΝ. ΓΚΑΓΚΟΥΛΙΑ, Α. ΛΟΥΒΗ, Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΙΧ. ΡΗΓΙΝΟΣ, *Η σηροτροφία στο Σουφλί*, ό.π.

33. Α. ΤΡΑΝΤΑ-ΝΙΚΟΛΗ, *Μουσείο Μετάξης. Οδηγός*, Αθήνα 2012: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

34. Σημειωτέον ότι την περίοδο της πρώτης δημιουργίας το μουσείο ήταν και πάλι εναρμονισμένο με τα αιτήματα της εποχής του, δηλαδή την ανάδειξη της σύγχρονης ζωής ως αξίας μουσειακής αναπαράστασης.

35. Κύριο αναπαριστώμενο ένδυμα είναι το καφτάνι γιορτινό-νυφικό, σαμαλατζένιο (ριγωτό) με θυμιατή ποδιά εκτιθέμενο σε αντιδιαστολή από το ατλαζωτό με ατλαζωτή ποδιά.

36. Α. ΤΡΑΝΤΑ, *Απ' το κουκούλι στο μετάξι, σηροτροφία-μεταξουργία*, Αθήνα 2008: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

37. Μ. ΕΚΑΡΝ, «Combating redundancy: writing text for exhibitions», στο Ε. HOOPE-

Αναπαραστάσεις της γυναικείας εργασίας στο μουσείο

ιστορία του μεταξιού ως γυναικεία υπόθεση, από την αρχαιότητα μέχρι και τον 20ό αιώνα, και την αντικατάστασή του σε μεγάλο βαθμό από συνθετικές ίνες. Ανεβαίνοντας στον πρώτο όροφο, ο επισκέπτης καλείται να ακολουθήσει κυκλική πορεία, διακατεχόμενη όμως από ελεύθερη τροχιά βασισμένη στο κονστρουκτιβιστικό μοντέλο μάθησης³⁸, με εποπτεία του όλου χώρου και ως εκ τούτου της τεχνικής διαδικασίας³⁹. Εκκινεί η αναπαράσταση της σηροτροφίας και της μεταξουργίας με απότοκο τα υφαντά, ακολουθώντας τον κύκλο ζωής του μεταξοσκώληκα και τον ρόλο των γυναικών σε αυτές τις διαδικασίες⁴⁰. Ο χώρος κατακλύζεται από τις γυναικείες φωνές στο παραδοσιακό τραγούδι «Σουλτάνα Σουφλιουτούδα» του οπτικοακουστικού μέσου, πλαισιωμένο από φωτογραφίες και προσωπικές ιστορίες γυναικών εργατριών στο σπίτι και το εργοστάσιο⁴¹. Η παρουσία των αντρών περιορίζεται σε σκηνές μεταφοράς κλαδιών και φύλλων μουριάς από το χωράφι και εμπορίου.

Συνεχίζοντας αριστερά με τη διαδικασία της σηροτροφίας, ο τρόπος γραφής των κειμένων δεν είναι ουδέτερος και τεχνικοκεντρικός, αλλά ανθρωποκεντρικός, ήτοι εστιάζει στις διαδικασίες αυτές καθαυτές, αλλά στη διενέργειά τους από τις εργάτριες. Με αυτόν τον τρόπο βαθμιαία γίνεται αντιληπτό από τον επισκέπτη ότι μεταξύ και γυναίκα αλληλοεξαρτώνται, οδηγώντας το ένα στην ανάπτυξη του άλλου, ενώ εισάγεται στον κόσμο της σηροτροφίας μέσα από πρωτογενή (κρεβάτες) και δευτερογενή συστατικά⁴². Οι διαδικασίες γίνονται αντιληπτές όχι πρωτίστως ως τεχνικές, αλλά μέσα από τη βιωματική εμπειρία των γυναικών ως προς αυτές, καθιστώντας τις ιστορίες τους έγκυρες και αληθινές στο δικό τους μουσείο, ακόμα και όταν αμφισβήτησαν επίσημες εκδοχές των ίδιων γεγονότων. Έτσι, στο Μουσείο προβάλλεται η αντίληψη ότι η συνεισφορά των γυναικών ήταν πρωταγωνιστική και όχι απλώς συνοδοιπορούσα ή συμπληρωματική.

GREENHILL (ed.), *The Educational Role of the Museum*, Leicester Readers in Museum Studies Series. London 1999: Routledge, σελ. 201-204, και ΑΝ. ΧΟΡΜΟΖΙΑΔΗ, *Εισαγωγή στον εκθεσιακό σχεδιασμό* [Μονογραφία]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις 2022. <http://dx.doi.org/10.57713/kallipos-67>

38. G.E. HEIN, «The Challenge of Constructivist Teaching», στο E. MIROCHNIK, & D. C. SHERMAN (eds.), *Passion and Pedagogy: Reflection, Creation, and Transformation in Teaching*, New York 2002: Peter Lang, σελ. 197-214.

39. G.E. HEIN, «The Challenge of Constructivist Teaching», *ό.π.*

40. E. VLACHOU, AL. TRANTA, N. MACHA-BIZOUMI, «From the Silk Museum to the “mahalas”: Silk manufacturing–Attire–Daily life in Soufli», *ό.π.*

41. Αντίστοιχα, στο Almgren ο επισκέπτης θα έρθει αντιμέτωπος με την ίδια πρακτική των φωτογραφιών, που συνομιλούν με τα λοιπά πρωτογενή εκθέματα, δίνοντας έδαφος για τη συζήτηση της γυναικείας εργασίας, όχι μόνο στο παρελθόν, αλλά και στο παρόν, αποκτώντας μία πιο δυναμική, ενεργητική και παροντική στάση (K.A. Almgren silk factory & museum, n.d.).

42. Η διάκριση σε πρωτογενή και δευτερογενή, σύμφωνα με την M. HALL, *On Display: A Design Grammar for Museum exhibition*. London 1987: Lund Humphries.

Σε βίντεο αναπαράστασης της διαδικασίας της αναπήνισης, στην αίθουσα με τα αντίστοιχα εργαλεία, παρουσιάζεται εργάτρια, η οποία εξηγεί βιωματικά τη διαδικασία. Σε όλα τα οπτικοακουστικά και ερμηνευτικά μέσα, η έννοια της γυναικείας εργασίας είναι ενσωματωμένη με διαφορετικούς τρόπους, αδιαμεσολάβητα, δηλαδή δίχως την παρείσφρηση του επιμελητικού λόγου⁴³. Τα κείμενα βασίζονται τόσο σε ιστορικές και αρχαιακές έρευνες όσο και στις μαρτυρίες των γυναικών, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη τα εργασιακά και λοιπά δεδομένα της εποχής⁴⁴.

Σε όλες τις λεζάντες αναγράφεται το όνομα του δωρητή, ενισχύοντας την προηγούμενη ζωντανή δράση των αντικειμένων, συνυφασμένη με την ανθρώπινη εργασία. Κάθε αντικείμενο «αφηγείται» μία ιστορία, ενώ μαζί με τους ήχους και τα τραγούδια, που συνεχώς αναπαράγονται, αποκτά ζωή και νόημα για τον επισκέπτη. Τα αντικείμενα δεν είναι απλώς δωρεές κάποιου συλλέκτη, αντιπροσωπεύοντας το διαλεχτό, το ξεχωριστό και το καλαίσθητο από καλλιτεχνικής απόψεως. Αντιθέτως, τρέπονται σε πρωταγωνιστές της ζωής των προκατόχων τους, γραμμένα ως «βιογραφία»⁴⁵, ενέχοντας πλέον τον ξεχωριστό ρόλο, λόγω της προηγούμενης ζωντανής σύνδεσής τους με τον άνθρωπο, με την αόριστη ιστορία, να τρέπεται σε συγκεκριμένη αποκτώντας νόημα.

Όταν τα αναπαριστώμενα γεγονότα είναι αληθή, δεν απαιτείται ο οφθαλμοφανής τρόπος ανάδειξής τους, αλλά η μουσειολογική προσέγγιση γίνεται μάρτυρας των γεγονότων. Έτσι, πέρα από φράσεις όπως «το τάισμα ήταν γυναικεία υπόθεση», ο επισκέπτης αντιλαμβάνεται την συμβολή της γυναικείας εργασίας ως ολικής «αίσθησης», μέσα από τον τρόπο και τις διαδικασίες παραγωγής του μεταξιού, η οποία καθορίζεται από το πώς βιώνει το χώρο και από τον τρόπο προσέγγισης σε σχέση με την πολιτισμική συγκρότησή του⁴⁶. Συμπληρωματικά ως προς αυτό στις ξεναγήσεις, ως παραστατικών τρόπων εισαγωγής στο μουσείο⁴⁷, δίνεται έμφαση στη συμβολή των γυναικών σε συνδυασμό με την εν γένει μουσειολογική προσέγγιση της έκθεσης, το μήνυμα των οποίων οι επιμελητές επιθυμούν να εμψυχήσουν στους επισκέπτες της έκθεσης.

Περνώντας από την οικιακή στη βιομηχανική διαδικασία, στις συνεντεύξεις τους, που προβάλλονται στις οπτικοακουστικές παραγωγές του Μουσείου, οι πρώην εργάτριες εξιστορούν τις συνθήκες στο εργοστάσιο: σωματεία, απολύ-

43. H.U. OBRIST, *Ways of curating*, Penguin Books 2015.

44. E. VLACHOU, AL. TRANTA, N. MACHA-BIZOUMI, «From the Silk Museum to the “mahalas:” Silk manufacturing–Attire–Daily life in Soufli», ό.π.

45. ΑΛ. ΤΡΑΝΤΑ και Δ. ΚΥΡΙΑΚΗ-ΜΑΝΕΣΗ, *Η διαχείριση των μουσείων και των συλλογών τους*, ό.π.

46. Α. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΩΛΗ, Δίκτυο Παισάνιας, 2.0 - Από το σχολείο στο Μουσείο-Μουσείο Μετάξης-Πηγές, για το γυμνάσιο, Αθήνα 2015; ΠΙΟΠ.

47. V. VEMI, «Staging narratives in the museum: the guided visit and museum education», *Museology* 4 (2007), σσ. 71-80.

Αναπαραστάσεις της γυναικείας εργασίας στο μουσείο

σεις, ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας και μισθοί θα αποτελέσουν κύριο θέμα πραγμάτευσης. Η μία εργάτρια είναι ήδη γνωστή στον επισκέπτη, από το βίντεο της αναπλήνσης. Εκεί, όμως, η εργάτρια παρουσιάζει την τεχνική, αντιθέτως στη συνέντευξή της στο εργοστάσιο περιγράφει τις επίπονες συνθήκες εργασίας που βίωνε εκεί. Η κλιμάκωση έτσι γίνεται εντονότερη, αφού από την ουδετερότητα η εργάτρια εκφράζει πλέον ρητά θέση.

Η έκθεση ολοκληρώνεται, με την παρουσίαση φορεσιών που έχουν δωρηθεί στο Μουσείο από τους κατοίκους, ως απότοκα της μεταξοπαραγωγικής διαδικασίας, ώστε να αποκτήσουν δική τους «φωνή» και να αναδειχθούν σε αποδεικτικά της πολιτισμικής έκφρασης, συσχετιζόμενα με την οικονομική συμπεριφορά και τις κοινωνικές και τεχνικές πρακτικές⁴⁸, καθιστώντας το Μουσείο τόπο (locus) διατήρησης κοινοτικής μνήμης των αντικειμένων, που η ίδια έχει συλλέξει. Στόχος της επιμελητικής πρακτικής ήταν η ανάδειξη, στόχος ήταν η ανάδειξη αντιπροσωπευτικών δειγμάτων ως πλήρων συνόλων. Για αυτό τα απλά εξαρτήματα της ανδρικής φορεσιάς έχουν συμπεριληφθεί μόνο σε περιοδικές εκθέσεις, ως «μέρη», που από μόνα τους δεν αναδεικνύουν τη φορεσιά⁴⁹. Τα εκτιθέμενα καφτάνια «συνομιλούν» με προβολή οπτικοακουστικού υλικού με κοινωνικά (λ.χ. απεργία μπροστά από το εργοστάσιο Τζίβρε) και πολιτιστικά γεγονότα, αλλά και προσωπικές στιγμές των κατοίκων (γάμοι, μαθητική ζωή), αναδεικνύοντας την σωματοποιημένη «ζωή» του άλλοτε χρηστικού αντικειμένου.

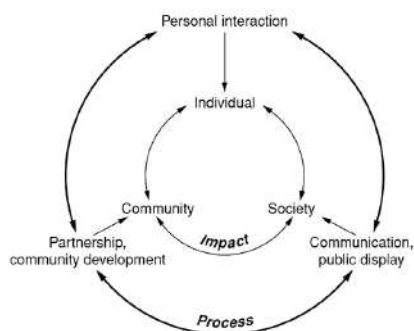
5. Περιοδικές εκθέσεις και δράσεις ως μέσα διάδοσης του μουσειακού μηνύματος

Σημαντικό ρόλο ως προς τη μετάδοση του μηνύματος του Μουσείου διαδραματίζουν οι περιοδικές εκθέσεις, αλλά και οι δράσεις του με θεματική τη

48. Συνεξετάστηκαν η τεχνική της υφαντικής παραγωγής με την ενδυματολογική συμπεριφορά της τοπικής κοινωνίας, ως τα στοιχεία εκείνα που αντανακλούν την οικονομική και την κοινωνική διαδικασία της εξέλιξής τους. Η μελέτη του τεχνικού μοντέλου της υφαντικής και η παρακολούθηση της κατανάλωσής του μέσα και έξω από την ομάδα, συνυφαίνουν το πλαίσιο της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας του τόπου. Βλ. Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, 2020, «Η συνομιλία της Λαογραφίας και της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στη μελέτη του παραδοσιακού και σύγχρονου ενδύματος», στον τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΚΗΣ (επιμ.), *Ο Σύγχρονος Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός: Μεταξύ Λαογραφίας & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας Αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Σειρά: Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – 10, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 2020: Παρατηρήτης της Θράκης, σελ. 79-96.

49. Ε. VLACHOU, ΑΛ. TRANTA, Ν. MACHA-BIZOUMI, «From the Silk Museum to the “mahalas:” Silk manufacturing–Attire–Daily life in Soufli», ό.π.

γυναικεία εργασία. Η περιοδική έκθεση «Σαν μετάξι» (10/10/23-4/3/2024)⁵⁰ έδωσε την ευκαιρία στους κατοίκους της περιοχής να γνωρίσουν άυλα και υλικά στοιχεία της ιαπωνικής κουλτούρας. Η συμβολή της γυναίκας είναι κυρίαρχη από την αρχή μέχρι το τέλος, με τις έγχρωμες ξυλογραφίες (ή τυπώματα), που διαδοχικά δείχνουν όλα τα στάδια της σηροτροφίας με πρωταγωνίστριες τις γιαπωνέζες αγρότισσες. Η εικόνα φαίνεται πιο εξιδανικευμένη από ό,τι ήταν στην πραγματικότητα, με τον Utamaro να παρουσιάζει πιο εκλεπτυσμένη τη γυναικεία ενασχόληση, με τις εργάτριες καλλωπισμένες και με πολυτελή κιμονό. Μέσα από τον κόσμο της γκέισας και τον αγροτικό κόσμο της σηροτροφίας, μόνιμη και περιοδική έκθεση ενώθηκαν γύρω από ένα κοινό νόημα, χαράσσοντας την εμπειρία του επισκέπτη, αναδεικνύοντας τη σημασία των μοτίβων στην επιφάνεια του κιμονό ως σύμβολα της προσωπικότητας, «καθρέφτες» του φύλου, της ηλικίας και της κοινωνικής θέσης του προσώπου που τα φορά. Τα θέματα έχουν συμβολική χροιά και σύνθετα νοήματα.

Σχεδιάγραμμα 1 Museums and the combating of social inequality: impact and process modeled after Richard Sandell (2002).

Ο Sandell (2002)⁵¹ με το μοντέλο αυτό απεικονίζει την αλληλεξάρτηση ατόμου-κοινότητας-κοινωνίας, υποστηρίζοντας ότι τα μουσεία έχουν την ευθύνη να συμβάλουν στην καταπολέμηση των κοινωνικών ανισοτήτων, με συνήθη τρόπο προσέγγισης τέτοιων ζητημάτων τη χρήση προσωπικών μαρτυριών. Στο πλαίσιο της ζωντανής αναπαράστασης της χρήσης του αργαλειού, γυναίκες της κοινότητας κατά τη χρηστική λειτουργία του, πριν γίνει μουσειακό έκθεμα, αφηγούνται ιστορίες από τη ζωή τους και από τις τότε εργασιακές συνθήκες, μεταφέροντας μηνύες του παρελθόντος και πυ-

50. <https://www.piop.gr/en/Activities/ekdiloseis-mouseia/MM-ekthesi-san-metaksi-2023.aspx>

51. R. SANDELL, «Museums and the combating of social inequality: roles, responsibilities, resistance», στο R. SANDELL, *Museums, Society, Inequality*, London και New York 2002: Routledge.

Αναπαραστάσεις της γυναικείας εργασίας στο μουσείο

ροδοτώντας ερωτήματα για το σήμερα. Η Mason στην προσέγγιση των κοινοτήτων συμπεριλαμβάνει μία σειρά στοιχείων, όπως οι κοινές ιστορικές ή πολιτιστικές εμπειρίες. Εν προκειμένω, το πλαίσιο στο Σουφλί διαμορφώνεται από ιστορικά γεγονότα και δημογραφικά στοιχεία (π.χ. Μικρασιατική καταστροφή και συνεπακόλουθη έλευση προσφύγων, κυρίως γυναικών και παιδιών, που αποτέλεσαν κύριο μέρος του εργατικού δυναμικού, απεργίες στο εργοστάσιο Τζίβρε).

Κατά τον McGhie, η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων αφορά πλέον και τα μουσεία⁵². Για αυτό το ICOM το 2019 έθεσε 17 στόχους των μουσείων βάσει των οποίων θα πρέπει να εργάζονται σε πρακτικό επίπεδο, μέσω της «Human Rights based approach» («Προσέγγιση βασισμένη στα ανθρώπινα δικαιώματα») για τη θεμελίωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (ICOM 2023). Συνεπώς, το μουσείο οφείλει να σχετίζεται, να εξυπηρετεί και να αλληλεπιδρά με την κοινότητα και μέσω των δράσεών του, να την καθορίζει. Μία από τις βασικές αρχές του Μουσείου Μετάξης είναι η ανανέωση των δράσεών του και η κατανόηση του κοινού του μέσω των «ερμηνευτικών κοινοτήτων», που αναγνωρίζονται από τα κοινά πλαίσια αναφοράς τους, κατά την Hooper-Greenhill⁵³. Ένα από τα παραδείγματα που εγκολπώνει στο κομμάτι των κοινωνικών δραστηριοτήτων του είναι ο «μαχαλάς» (γειτονιά), δηλαδή συναντήσεις γυναικών στο Μουσείο σε τακτική βάση. Μέσω της διαδικασίας της αλληλοδιδασκαλίας, γυναίκες κάθε ηλικίας μάθαιναν τις τεχνικές του κεντήματος και του πλεξίματος, μετατρέποντας την μουσειακή κληρονομιά σε ζωντανή σύγχρονη δημιουργία⁵⁴.

52. Στο πλαίσιο της διακήρυξης περισσότερες Συνθήκες έχουν επικυρωθεί, για την αποτελεσματικότερη προστασία. Ενδεικτικά: Convention to End Discrimination Against Women (1979), Convention on the Rights of the Child (1989), UN Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas (2018).

53. E. HOOPER-GREENHILL, *Museums and the interpretation of visual culture*, London 2000: Routledge.

54. E. VLACHOU, AL. TRANTA, N. MACHA-BIZOUMI, «From the Silk Museum to the “mahalas”: Silk manufacturing–Attire–Daily life in Soufli», ό.π.

Πίνακας 1 Sustainable development goals όπως παρουσιάστηκε στο : ICOM Webinar on Museums and Human Rights” στις 20 Νοεμβρίου 2023.

Το Μουσείο ενέχει πρωταγωνιστικό ρόλο στα πολιτιστικά δρώμενα της πόλης, στηρίζοντας την οικονομία της τοπικής κοινωνίας και κάνοντας την «καθημερινή κληρονομιά» να είναι πιο εμφανής, αφού στα τοπικά μουσεία οι ντόπιοι αναπτύσσουν συλλογές και αφηγήσεις για τους ίδιους, καθιστώντας τα ιδιαίτερα σημαντικά για την κοινότητα. Στο πλαίσιο της ενεργής συμμετοχής των μουσείων, μέσα από τον τρόπο έκθεσης των συλλογών τους, έχει αναπτυχθεί ο όρος «επιμελητικός ακτιβισμός» («Curatorial Activism»), ο οποίος ορίζεται ως: «προσπάθειες των μεμονωμένων ατόμων να ενασχοληθούν, να αναπαραστήσουν και συχνά να συμβάλουν στις κοινωνικές και πολιτικές διαμαρτυρίες και στα αναμορφωτικά-μεταρρυθμιστικά κινήματα. Ουσιαστικά πρόκειται για την μορφή δράσεων με τις οποίες συλλέγονται και επιμελούνται τα «εφήμερα» και τα αντικείμενα του ακτιβιστικού έργου, υποστηρίζοντάς το άμεσα ή εμμέσως. Κομμάτι αυτού είναι οι φεμινιστικές εκστρατείες κατά της έλλειψης έργων γυναικών καλλιτεχνών στα μουσεία. Προχωρώντας ένα βήμα παρακάτω, η συγκεκριμένη έκθεση πληροί τα κριτήρια του «affective curatorship», δηλαδή χρησιμοποιεί μέσα που στοχεύουν στη συναισθηματική αφύπνιση του επισκέπτη⁵⁵. Η περιοδική έκθεση «Morus» (20/12/23-30/6/2024), ως αποτέλεσμα γυναικών δημιουργών, δίνει το έδαφος για εισαγωγή των καλλιτεχνίδων στο μουσειακό χώρο, των οποίων τα έργα συνομιλούν με τα μουσειακά αντικείμενα της μόνιμης έκθεσης, προσεγγίζοντας τις καλλιτεχνικές, κοινωνικές, ιστορικές και οικολογικές διαστάσεις του μεταξιδιού, προκειμένου να αναδειχθεί η άυλη

55. M. VARUTTI, «The affective turn in museums and the rise of affective curatorship», *Museum Management and Curatorship*, 38:1 (2022), σσ. 61-75.

Αναπαραστάσεις της γυναικείας εργασίας στο μουσείο

πολιτιστική κληρονομιά μέσα από στοιχεία του υλικού πολιτισμού της περιοχής, όπως οι ενδυματολογικές επιλογές των κατοίκων (ΠΙΟΠ 2023). Οι καλλιτέχνιδες συμπεριλαμβάνονται ως ενεργά υποκείμενα και όχι μόνο ως παθητικά αντικείμενα τέχνης, ενώ διαχωρίζονται πλέον η υψηλή τέχνη από την πιο χειρωνακτική εργασία των γυναικών μετά την εκβιομηχάνιση⁵⁶.

Για την περιοδική έκθεση «Νύφες. Ιστορίες από μετάξι» (19/5-25/9/2018/09/2018) αφορμή αποτέλεσε το κάθε νυφικό και πώς «αφηγείται» ιστορίες της γυναίκας που το φόρεσε και της εποχής της⁵⁷. Μέσα από την έκθεση έγινε αντιληπτό πώς τα νυφικά συμβαδίζουν με τις τάσεις της μόδας, εκτέθηκαν αυτά των πλουσίων δίπλα στων αγροτών, τα παραδοσιακά του Σουφλίου και κάποια μουσουλμανικά⁵⁸.

6. Μουσειακές πρακτικές ανάδειξης της γυναικείας εργασίας στο εξωτερικό

Η συμβολή των μουσείων πλέον είναι τόσο σημαντική, ώστε οι άνθρωποι του πολιτισμού συχνά ισχυρίζονται ότι τα μουσεία μπορούν να συμβάλουν και να επηρεάσουν την πολιτική, οικονομική και νομική αλλαγή⁵⁹. Σήμερα, η επιμέλεια συνοδοιπορούσα με την εξέλιξη των μουσείων, δεν έχει σκοπό πλέον την απλή παράθεση για εντυπωσιασμό, αλλά τη μουσειακή μάθηση ως εμπειρία, με σκοπό να δώσει εκείνα τα εφόδια, που θα δημιουργήσουν μία κοινωνία βασισμένη στις αρχές της δημοκρατίας και της ισότητας.

Ενδεικτικά, το Maison des Canuts παρουσιάζει λεπτομερώς την οργάνωση του εργοστασίου της Lyon και τις εξεγέρσεις των Canuts το 1831 και το 1834

56. Βλ. σχετικά FR. MAIRESSE, *Dictionary of Museology* (1st ed.). ICOM 2023: Routledge <https://www.routledge.com/ICOM-Dictionary-of-Museology/>

57. Τον Δεκέμβριο του 2023 το Εθνικό Μουσείο της Ουγγαρίας εγκαινίασε την έκθεση «Hungarian Bride», εκκινώντας από το ίδιο σκεπτικό, παρουσιάζοντας τις κοινωνικές συνθήκες, με αύρα φεμινιστική μέσα από προσωπικά αντικείμενα, παιδικές ζωγραφιές και ψηφιακό αρχείο με όλες τις φωτογραφίες των πολιτών που συνεισέφεραν. Κάθε νυφικό μία ιστορία της γυναίκας που το έφερε.

58. Βλ. σχετικά Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ), 2016. «Μουσείο Μετάξης»,

Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς. Ανάκτηση: Ιανουάριος 22, 2024. <https://www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Metaxis/Istoriko.aspx>

Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ), 2018. «Μουσείο Μετάξης, Σουφλί» (4 Ιουνίου 2018), ΠΙΟΠ video, <https://www.youtube.com/watch?v=cq3neVhZK0o&list=PLRhY-WHjl8DLjQAXeb-SiMnxMuJEQJZtBw&index=4>

Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ), 2018. «Νύφες. Ιστορίες από μετάξι. Εγκαίνια περιοδικής έκθεσης στο Μουσείο Μετάξης», ΠΙΟΠ. Ανάκτηση: 22 Ιανουαρίου 2024. <https://www.piop.gr/el/Activities/ekdiloseis-mouseia/MM-nyfes-egainia-2018.aspx>

Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ), 2023. «Morus» Temporary exhibition in the Silk Museum, ΠΙΟΠ. Ανάκτηση: 22 Ιανουαρίου 2024. <https://www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Metaxis/Istoriko.aspx>

59. K. MESSAGE, *Museums and Social Activism...*, ό.π.

(Maison de Canuts), προωθώντας την ισότητα, την κοινωνική δικαιοσύνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα, αυτό που ουσιαστικά ορίζεται ως ακτιβισμός⁶⁰.

Στο Textil Museet της Σουηδίας, η μόνιμη έκθεση «Textile Power» ξεδιπλώνει το νήμα της υφαντικής βιομηχανίας, εκκινώντας από την εκβιομηχάνιση με αναφορά στην κοινωνική μεταμόρφωση. Αναβίωση των συνθηκών εργασίας, οικολογικά ζητήματα, γυναικεία και παιδική εργασία και η διαμόρφωση των εργατικών δικαιωμάτων αποτελούν θέμα συζήτησης (Daun Johannes, pers. comm., October 28, 2023, Textil Museet n.d.). Οι παραλληλισμοί με το σήμερα και τα ερωτήματα προς τον επισκέπτη φαίνεται να είναι η προσέγγιση και του Μουσείου Νεώτερου Ελληνικού Πολιτισμού⁶¹, όπως διαπιστώθηκε στην επίτοπια έρευνα. Η αντίστοιχη αφιερωμένη στη γυναικεία εργασία έκθεση, ούσα νεώτερη πλέον οφθαλμοφανώς, από εκείνη του Μουσείου Μετάξης, καλεί τον επισκέπτη όχι μόνο να αντιληφθεί την ύπαρξη και τη συνδρομή των γυναικών, αλλά επιπλέον να αναρωτηθεί για την εργασία αυτή στο παρόν σε σύγκριση με το παρελθόν.

Το Almgren Silk Factory & Museum στη Σουηδία φωτίζει τις γυναικείες ιστορίες στη βιομηχανία του υφάσματος, παράγοντας καινοτόμες εκπαιδευτικές δραστηριότητες για σχολεία και διατηρώντας τη γνώση της ύφανσης στους αργαλειούς Jacquard για το μέλλον (K.A. Almgren silk factory & museum, n.d.).

Τέλος, το Musée d'histoire de Lyon πραγματεύεται τα γυναικεία επαγγέλματα που σχετίζονται με το μετάξι, παρουσιάζοντας την εργασία των νεαρών κοριτσιών σε εργοστάσια με οικοτροφεία, όπως αυτό του Jujurieux, αναφέροντας την απεργία των Ovalistes και τη σταδιοδρομία φεμινιστριών συνδικαλιστριών.

7. Συμπεράσματα

Στην παρούσα έρευνα μελετήθηκε το ζήτημα της γυναικείας εργασίας, πολυπρισματικά, με «στημόνια» και «υφάδι» από διαφορετικές επιστήμες (Ιστορία, Κοινωνιολογία, Λαογραφία, Μουσειολογία), ώστε να «υφανθεί» τελικά το παράγωγό τους. Όπως προέκυψε από την έρευνα, η συνύφανση της σηροτροφίας και της μεταξουργίας με το γυναικείο φύλο προσεγγίζεται από το Μουσείο Μετάξης ευθύς εξαρχής ήδη στις ενότητες για την ιστορία του μεταξίου. Το Μουσείο παρουσιάζει την οικιακή αναπνήγηση και τη σηροτροφία όχι απλώς ως τεχνικές διαδικασίες, αλλά ως αλληλένδετες με τις γυναίκες και ως αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής τους. Η έκθεση προσεγγίζει τα ανωτέρω μέσω των μαρτυριών και αφηγήσεων των γυναικών που παρουσιάζονται στις οπτικοακουστικές παραγωγές, στα συνοδευτικά κείμενα και στις λεζάντες, που δεν

60. Βλ. σχετικά FR. MAIRESSE, *Dictionary of Museology* (1st ed.). ICOM 2023: Routledge <https://www.routledge.com/ICOM-Dictionary-of-Museology/>

61. <https://www.mnep.gr/>

Αναπαραστάσεις της γυναικείας εργασίας στο μουσείο

περιορίζονται στην απλή περιγραφή της διαδικασίας, αλλά σε συνάρτηση με τη ζωή των γυναικών, στο σπίτι και στο εργοστάσιο, οι οποίες πρωταγωνιστούν και στο εποπτικό υλικό.

Σε οικολογικό επίπεδο, η εργασία των γυναικών εντός σπιτιού (εσωστρέφεια) συνδεδεμένη με τη σωματική διάπλασή της και τις κοινωνικά αποδεκτές αρετές της, βασίστηκε στη θέση της για προστασία του νοικοκυριού, στη λεπτομερή εργασία της κοπής των μπουρόφυλλων στα πρώτα στάδια της ζωής του μεταξοσκώληκα. Αν και οι γυναίκες δεν παραδέχθηκαν σαφή διαχωρισμό, ωστόσο αυτός ήταν άτυπος και ενδόμυχος. Μέσα από τον συνδυασμό πρωτογενούς, δευτερογενούς και πρόσθετου υλικού παρουσιάζεται στον επισκέπτη ότι η παρείσφρηση του ενός φύλου στις δουλειές του άλλου γινόταν μόνο σε περίπτωση επιπλέον βοήθειας, ενώ το εμπόριο (εξωστρέφεια) ήταν καθαρά αντρική υπόθεση, χωρίς την αναφορά γυναικείας εμπλοκής σε αυτό, δημιουργώντας αυτό το αντιθετικό δίπολο (εντός-εκτός σπιτιού).

Οι φορεσιές που εκτίθενται είναι γυναικείες, δωρεές ντόπιων, φέροντας τη σωματοποιημένη εμπειρία και εκτίθενται ως απότοκο της μεταξοπαραγωγικής διαδικασίας σε συνομιλία με τον προβολέα, που παρουσιάζει φωτογραφίες από την καθημερινή ζωή του Σουφλίου. Αν και στη συλλογή του Μουσείου υπάρχουν και εξαρτήματα ανδρικής φορεσιάς, ωστόσο αυτά δεν εκτίθενται, ενδεχομένως επειδή δεν αποτελούν πλήρη σύνολα, όπως τα γυναικεία. Σε βιοτεχνικό επίπεδο, η εκβιομηχάνιση των μέσων παραγωγής οδήγησε στην εκβιομηχάνιση και του τρόπου δημιουργίας του εργατικού δυναμικού, καθοριζόμενο από αυστηρό ωράριο, υπέρβαση του οκταώρου και δυσμενείς για την υγεία συνθήκες εργασίας. Την επιτακτική ανάγκη για τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής, εργασιακής και μη, κάλυψαν οι εργατικοί αγώνες. Έτσι, σιροτροφία και μεταξουργία θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν περισσότερο εργασίες συνυφασμένες με την γυναικεία εργασία, παρά εργασίες γένους θηλυκού. Συνδέθηκαν με την καθημερινότητα και σε οικολογικό επίπεδο χρησιμοποιήθηκαν για την δημιουργία των προικιών, με τα μεταξωτά να είναι τα πιο πολύτιμα στοιχεία της. Στην Ευρώπη, η εργασία πριν από τον γάμο αλλά και μετά αποσκοπούσε στην ενίσχυση του οικογενειακού νοικοκυριού, παρακωλύοντας τη δημιουργία εργασιακής συνείδησης με αντίκτυπο στην διεκδίκηση εργασιακών δικαιωμάτων.

Μέσα από τις μαρτυρίες των πρώην εργατριών που προβάλλονται στη μόνη έκθεση, ο επισκέπτης σχηματίζει άποψη για τις συνθήκες εργασίας στο Τζίβρε (φυματίωση, χαμηλοί μισθοί, με τις γυναίκες να αμείβονται χαμηλότερα από τους άνδρες, διαμονή εντός του χώρου εργασίας, παιδική εργασία, επιστάτες, σκληρές και ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας κ.λπ.), στοιχείο που τον ενεργοποιεί και συναισθηματικά. Ο αργαλειός που εκτίθεται χρησιμοποιείται σε επιδείξεις από εργάτριες, κατά τη διάρκεια δράσεων στο Μουσείο, συνδυάζοντας την αναπαραστάση με τις προσωπικές αφηγήσεις τους. Η συμμετοχή

της κοινότητας, όχι μόνο μέσω των δωρεών, αλλά και της γενικότερης αρωγής (πληροφορίες, μαρτυρίες κλπ.) έχει μετατρέψει το Μουσείο σε χώρο όπου τα βιώματα είναι έντονα, και δεν λαμβάνεται απλώς η γνώση των ειδικών ως η ματιά ενός τρίτου, αλλά οι ειδικοί γίνονται το μέσο ανάμεσα στην κοινότητα και τον επισκέπτη, για την μετάδοση της γνώσης και της εμπειρίας.

Οι περιοδικές εκθέσεις αλλά και οι δράσεις του Μουσείου επιρρωνύουν τη συμβολή των γυναικών από το εν γένει μήνυμα της έκθεσης, ενώ οι δράσεις του Μουσείου έχουν σκοπό την εκπαίδευση, την μετάδοση γνώσεων άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, βιομηχανικής αρχαιολογίας, παραγωγικής ιστορίας και κάλυψης των κενών της τυπικής εκπαίδευσης, ενέχοντας ψυχαγωγικό χαρακτήρα, δίνοντας αφορμή στην κοινότητα να αγκαλιάσει το χώρο και το εγχείρημα, αλλά και ζωή στην πόλη, με τη διαμόρφωση κοινωνικών και πολιτιστικών ταυτοτήτων εντός μουσειακού πλαισίου και αισθήματος του «ανήκειν»⁶².

62. R. SANDELL, «Museums and the combating of social inequality: roles, responsibilities, resistance», στο R. SANDELL, *Museums, Society, Inequality*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2002: Routledge.

ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥΣ. ΟΙ ΓΚΑΓΚΑΒΟΥΖΟΙ ΤΗΣ ΟΙΝΟΗΣ Ν. ΕΒΡΟΥ

Στο άρθρο μάς απασχολεί ο ρόλος της συλλογικής μνήμης και της πολιτισμικής ταυτότητας στους προσφυγικούς πληθυσμούς, καθώς και ο τρόπος συγκρότησης και διαγενεακής μεταβίβασής τους, κατά την εγκατάσταση και προσαρμογή των προσφύγων στη νέα πατρίδα. Με άλλα λόγια θα διερευνηθεί η ανάπτυξη στρατηγικών επιβίωσης μιας συγκεκριμένης ομάδας με διακριτά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, ως τρόπου προσαρμογής στον τόπο εγκατάστασής τους.

Η εξέταση του θέματος θα γίνει στην πληθυσμιακή ομάδα των Γκαγκαβούζων¹, η οποία είναι προσφυγική και προσφέρεται για μελέτη, λόγω της διασποράς και της εγκατάστασής της σε διάφορες κοινότητες της Β. Ελλάδας, είτε αμιγείς είτε μεικτές². Ειδικά, μας ενδιαφέρει αυτή η οποία εγκαταστάθηκε στην περιοχή της Οινόης στην Νέα Ορεστιάδα του Νομού Έβρου τον Οκτώβριο του 1922, με την ανακωχή των Μουδανίων που υπογράφηκε μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου.

Επιλέχθηκε το θέμα αυτό για δύο λόγους. Αρχικά, η πληθυσμιακή αυτή ομάδα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς οι Γκαγκαβούζοι ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι στο θρήσκευμα και μιλούσαν την τουρκική γλώσσα, γεγονός που προκάλεσε προβλήματα στη διαδικασία ενσωμάτωσης στις κοινότητες όπου εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, διότι η κοινή γλώσσα, δηλαδή η ελληνική, ως βασικό επικοινωνιακό μέσο με τους ελληνόφωνες πληθυσμούς, απουσίαζε. Με αυτό ως δεδομένο, εξετάζουμε την εγκατάσταση των Γκαγκαβούζων

1. Το όνομα Γκαγκαβούζοι απαντάται και ως Γκαγκούζοι. Στον προφορικό λόγο κυριαρχεί η πρώτη εκδοχή.

2. Για τους Γκαγκαβούζους δεν υπάρχει δεν υπάρχει κάποιο έργο αυστηρά επιστημονικό, ωστόσο αναφέρονται σε αυτούς ο Δ.Ν. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, *Οι άγνωστοι Ρωμιοί της Μολδαβίας*, Αθήνα 2005: Ερωδιός και ο Χρ. ΚΟΖΑΡΙΑΝΣ, *Εμείς οι Γκαγκαβούζηδες*. Κομοτηνή 2009: Παρατηρητής. Επίσης γίνεται αναφορά στους Γκαγκαβούζους από τη σκοπιά της γενετικής προέλευσης στο *Searching for the Origin of Gagauzes: Inferences from Y-Chromosome Analysis* Alexander Varzari, 1,2* Vladimir Kharkov, 3 Wolfgang Stephan,1 Valentin Dergachev, 4 Valery Puzyrev, 3 Elisabeth H. Weiss, 1 and Vadim Stepanov 3, αλλά δεν μας αφορά εδώ.

της Οινόης που ήταν μια πολυπληθής προσφυγική ομάδα. Κατά δεύτερο λόγο, από προσωπικό ενδιαφέρον, λόγω καταγωγής από οικογένεια Γκαγκαβούζων, που εγκαταστάθηκε στο χωριό Καλά Δένδρα Σερρών την ίδια εποχή. Έχει επισημονικό ενδιαφέρον η εγκατάσταση και η ένταξη μιας πολυπληθούς ομάδας όπως αυτή των Γκαγκαβούζων της Οινόης στη νέα κοινότητά τους, καθώς η δική μου οικογενειακή περίπτωση, που αφορά εγκατάσταση δύο οικογενειών, ακολούθησε τον δρόμο της αφομοίωσης σε σύντομο χρονικό διάστημα.

Η μέθοδος συλλογής στοιχείων για την έρευνα είναι η επιτόπια έρευνα με συμμετοχική παρατήρηση και συνεντεύξεις. Κάποιοι πληροφορητές αφηγήθηκαν την προσωπική τους ιστορία, διότι έζησαν την προσφυγιά, ενώ κάποιοι αφηγήθηκαν την οικογενειακή τους ιστορία ως απόγονοι προσφύγων. Οι απαντήσεις των ερωτημάτων στηρίζονται σε θεωρητικό υπόβαθρο και σε στοιχεία που προκύπτουν από προφορικές αφηγήσεις, συνεντεύξεις και συζητήσεις με τους κατοίκους της κοινότητας της Οινόης.

Επιλέχθηκε για την έρευνά μας η Οινόη, διότι κατοικήθηκε εξολοκλήρου από Γκαγκαβούζους (σε μεγάλο αριθμό) που ήρθαν πρόσφυγες όλοι από το Κρασσώρι (Σαραπλάρι), 20 χλμ. ανατολικά του ποταμού Έβρου, οι οποίοι αποφάσισαν να κατοικήσουν σε τόπο πολύ κοντά στη «χαμένη» πατρίδα. Επιπλέον, σήμερα η κοινότητα, που ήταν η πολυπληθέστερη σε όλο τον Έβρο σε αριθμό οικογενειών Γκαγκαβούζων, έχει έναν άρτια οργανωμένο πολιτιστικό σύλλογο, με σκοπό τη διάσωση και τη διάδοση των πολιτισμικών στοιχείων τους στις επόμενες γενιές.

Η δομή του άρθρου έχει ως εξής: αρχικά παρουσιάζεται μια σύντομη ιστορική πορεία των Γκαγκαβούζων στον θρακικό χώρο, όπως έχει καταγραφεί από τον Χρήστο Κοζαρίδη³. Ακολουθεί η θεωρητική τεκμηρίωση για τον ρόλο της συλλογικής μνήμης σε μια κοινότητα. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η διάσταση της συλλογικής μνήμης και η οργάνωση της οικογένειας στην Οινόη, σύμφωνα με τις αφηγήσεις των Γκαγκαβούζων κατοίκων, καθώς αυτή η οργάνωση αποτυπώνει τις συνήθειες που αποτελούν τεκμήρια διάσωσης της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Τέλος, παρουσιάζεται ο πολιτισμικός Σύλλογος της κοινότητας ως κιβωτός διαφύλαξης και διαγενεακής μεταβίβασης της πολιτισμικής ταυτότητας των Γκαγκαβούζων της Οινόης.

Οι προφορικές μαρτυρίες ενέχουν, βέβαια, τον κίνδυνο της υποκειμενικής θεώρησης των γεγονότων και προβολής προσωπικών βιωμάτων χωρίς τη δυνατότητα γενίκευσης για τη διεξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων που ενδιαφέρουν την έρευνα. Έχουν όμως την αξία της βιωμένης εμπειρίας που είναι απαραίτητη για τη διαμόρφωση της αντίληψης και της νοοτροπίας ενός τμήματος μιας πληθυσμιακής ομάδας κατά τη διαδικασία εγκατάστασης και

3. Αναλυτικά στο βιβλίο: Χρ. ΚΟΖΑΡΙΔΗΣ, *Εμείς οι Γκαγκαβούζηδες*, Κομοτηνή 2009: Παρατηρητής.

Συγκρότηση και μεταβίβαση της συλλογικής μνήμης

προσαρμογής της σε έναν χώρο. Το πρόβλημα αυτό το έχει ήδη εντοπίσει η Γκέφου-Μαδιανού η οποία αναφέρεται στο ζήτημα του κατά πόσο το κείμενο που προκύπτει με τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης αναπαριστά την πραγματική κοινωνική ζωή. Ως ένας τρόπος να βρεθεί διέξοδος από αυτόν τον κίνδυνο προβάλλεται από τον Γιάννη Φραγκόπουλο⁴ η ενίσχυση του άμεσου λόγου με παράθεση πραγματικών αφηγήσεων, μαρτυριών, διαλόγων των πληροφορητών. Επομένως, υπάρχει ο προβληματισμός σε ποιο βαθμό η συμμετοχική παρατήρηση μπορεί να εξασφαλίσει επαρκείς και αξιόπιστες πληροφορίες για την έρευνα.

Ιστορικό πλαίσιο. Ανθρωπογεωγραφία των Γκαγκαβούζων

Ως Γκαγκαβούζοι προσδιορίζονται όλοι οι τουρκόφωνοι χριστιανοί της Βόρειας Βουλγαρίας. Θεωρούνται τουρκικό φύλο από τους υπέρμαχους του παντουρκισμού, αλλά οι Έλληνες Ιστορικοί υποστηρίζουν ότι είναι Μικρασιάτες Καραμανλήδες, μετανάστες στη Βόρεια Βουλγαρία και την Ανατολική Θράκη. Η έρευνα των λαογραφικών στοιχείων δείχνει ότι η σχέση των Γκαγκαβούζων με τους Καραμανλήδες περιορίζεται στη γλώσσα και πιο συγκεκριμένα στον τρόπο γραφής και όχι στην έκφραση και το λόγο. Οι Γκαγκαβούζοι εντοπίζονται στα παράλια του Δυτικού Ευξείνου Πόντου και τα χωριά τους βρίσκονται στην περιοχή μεταξύ του ακρωτηρίου Αιμόντου και της πόλης Κωνσταντίας της Ρουμανίας. Στην ενδοχώρα της Βουλγαρίας εντοπίζονται γκαγκαβούζικα χωριά μέχρι την πόλη Προβάντια και Σούμεν της σημερινής Βουλγαρίας. Κύριες πόλεις των Γκαγκαβούζων είναι η Βάρνα, η Καβάρνα, το Μπάλτζικ, το Σούμεν και το Πρόβαντι. Συνολικά καταγράφονται ως γκαγκαβούζικα, περίπου 70 χωριά και πόλεις. Σε όλους τους ρωσοτουρκικούς πολέμους οι Γκαγκαβούζοι βοηθούσαν με όλα τα μέσα που διέθεταν τον ρωσικό στρατό, καθώς πίστευαν ότι το «Ξανθό γένος», δηλαδή οι Ρώσοι θα τους απελευθερώσουν από τον οθωμανικό ζυγό. Το 1829, για να γλιτώσουν από τα αντίποινα των Οθωμανών μετανάστευσαν μαζικά μαζί με τον μητροπολίτη Βάρνας στη Βεσσαραβία⁵.

Τον 19ο αιώνα έχει αρχίσει και η αναγέννηση του βουλγαρικού έθνους, με αποτέλεσμα τους έντονους ανταγωνισμούς, διότι οι Βούλγαροι ήθελαν να χειραφετηθούν από το Πατριαρχείο. Τα γκαγκαβούζικα χωριά αποτελούν τον πρώτο στόχο των Βουλγάρων. Σε ορισμένα χωριά οι πληθυσμοί λόγω της

4. Θ.Γ. ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Τζαμί, πλατεία, καφενείο: κοινωνική μετάβαση και χωρική οργάνωση στους Πομάκους της Θράκης». *Εθνολογία*, τομ.13, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2007, σσ. 5-48.

5. Χρ. ΚΟΖΑΡΙΑΝΣ, «Γκαγκαβούζοι/Γκαγκαβούζηδες». Διαθέσιμο στο *Οι Γκαγκαβούζοι - 24γράμματα*, Εκδοτικός Οίκος (24grammata.com) Ημερομηνία ανάκτησης: 6/11/2022.

μακρόχρονης συγκατοίκησης τους με βουλγαρικούς πληθυσμούς δηλώνονται Βούλγαροι και εντάσσονται στη βουλγαρική εκκλησία. Η πλειοψηφία, όμως, των χωριών τάσσονται με το Πατριαρχείο και ακολουθεί ένας σκληρός και ανελέητος διωγμός των Γκαγκαβούζων από τα χωριά τους. Μετακινούνται συνέχεια, για να γλιτώσουν τις πιέσεις και τους εκβιασμούς που τους επιβάλλουν οι Βούλγαροι. Το 1870-78 με τον ρωσοτουρκικό πόλεμο ακολουθούν τον ρωσικό στρατό, την μόνη δύναμη μετά τους Έλληνες που είχαν εμπιστοσύνη, και με την κατάληψη της Αδριανούπολης εγκαθίστανται στην επαρχία Χάφσας, του Μπαμπά-εσκή και των Σαράντα Εκκλησιών. Τον Οκτώβριο του 1922 με την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου η μεγαλύτερη μάζα εγκαταστάθηκε στο βόρειο Έβρο. Ίσως γιατί με το πέρασμα του ποταμού βρήκαν αμέσως εδάφη που έμοιαζαν με αυτά των χωριών τους, ή διότι πίστευαν ότι η προσφυγιά ήταν προσωρινή και θα επέστρεφαν πάλι στα χωριά τους. Ωστόσο, η εγκατάστασή τους αυτή τη φορά ήταν μόνιμη⁶.

Θεωρητικό πλαίσιο. Προφορική ιστορία, συλλογική μνήμη
και πολιτισμική ταυτότητα μιας κοινότητας

Η Ιστορία μετατρέπεται το παρελθόν σε αντικείμενο έρευνας. Στόχος της είναι να απαντήσει σε ερωτήσεις, να ερμηνεύσει και να βοηθήσει να γίνουν κατανητά γεγονότα, πράξεις ή παραλείψεις που συνέβησαν στο παρελθόν⁷. Οι σχέσεις των ανθρώπων με το παρελθόν έχουν κοινωνικές διαστάσεις και καθορίζονται από τον τρόπο με τον οποίο η κουλτούρα μιας κοινωνίας εντάσσει ό,τι της κληροδοτήθηκε ή ό,τι θεωρεί ότι της κληροδοτήθηκε από το παρελθόν. Αυτός ο τρόπος αλλάζει και κάθε εποχή έχει το δικό της παρελθόν⁸. Αυτή η θεώρηση προδιαγράφει την ανθρωπολογική οπτική της Ιστορίας με κατεύθυνση στην κατανόηση και ερμηνεία των πιο ανεξερεύνητων εσωτερικών πλευρών της κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας. Αναδεικνύεται, έτσι, η αξία των προφορικών πηγών όπου αποτυπώνεται η ατομική και συλλογική μνήμη μέσα από αφηγήσεις ζωής. Οι αφηγήσεις ζωής είναι πολυδιάστατη πηγή: αποτελούν υποκειμενικά και αυτοβιογραφικά ντοκουμέντα, αλλά ταυτόχρονα εκφράζουν όψεις μιας κοινωνικής πραγματικότητας. Η χρήση των προφορικών πηγών δημιουργεί νέες προοπτικές οι οποίες ξεπερνούν το επίπεδο των γεγονότων, των δομών και των συμπεριφορών και φωτίζουν τον τρόπο με τον οποίο αυτά βιώνονται, διατηρούνται στη μνήμη και επαναπροσδιορίζουν ερμηνευτικά

6. Ό.π.

7. Β. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ & Ε. ΠΑΣΧΑΛΟΥΔΗ, «Εισαγωγή» στο Β. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, Ε. ΠΑΣΧΑΛΟΥΔΗ, Η. ΣΚΟΥΛΙΑΔΑΣ & Κ. ΤΣΕΚΟΥ (επιμ.), *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940*. Θεσσαλονίκη 2012: Επίκεντρο, σελ. 27.

8. Α. ΛΙΑΚΟΣ, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*. Αθήνα 2007: Πόλις, σελ. 256.

Συγκρότηση και μεταβίβαση της συλλογικής μνήμης

το παρελθόν και το παρόν των ατομικών και συλλογικών υποκειμένων⁹. Έτσι, σύμφωνα με την Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, επιτυγχάνεται η μετάβαση από την ιστορικότητα του ατόμου στην ιστορικότητα της κοινωνίας. Και η ιστορικότητα της κοινωνίας είναι η ικανότητα των μελών της να μετέχουν όλοι στην ιστορία της κοινότητάς τους. Έτσι αποκτούν το αίσθημα της κοινής ταυτότητας και της συνοχής¹⁰. Επιπλέον αξίζει να τονιστεί και η τοπική διάσταση της Προφορικής Ιστορίας, καθώς οι αφηγήσεις των πληροφορητών έχουν συγκεκριμένες τοπικές αναφορές, οι μνήμες έχουν τις ρίζες τους σε τόπους και οι τόποι συνδέονται με το προσωπικό βίωμα και τη δημιουργία συλλογικής ταυτότητας και αισθήματος συνοχής¹¹.

Έτσι, σύμφωνα με τον Paul Thompson, «η Προφορική Ιστορία είναι μια Ιστορία που δομείται γύρω από τους ανθρώπους. Ζωντανεύει την ίδια την Ιστορία και διευρύνει τον ορίζοντά της, δίνει τον λόγο στις ανώνυμες ομάδες και μεταμορφώνει την κοινωνική σημασία της Ιστορίας. Αναδεικνύει ήρωες όχι μόνο απ' τον κύκλο των ηγετών αλλά και από το ανώνυμο πλήθος. Φέρνει την Ιστορία μέσα στην κοινότητα και τη βγάζει έξω από αυτήν. Τονώνει την αξιοπρέπεια και αυτοπεποίθηση των λιγότερο προνομιούχων, και ιδιαίτερα των ανθρώπων προχωρημένης ηλικίας. Προσφέρει μια αμφισβήτηση των κοινών τόπων της Ιστορίας και είναι ένα μέσο ριζικής μεταμόρφωσης της κοινωνικής σημασίας της Ιστορίας»¹².

Ο Maurice Halbwachs τόνισε ότι «τα άτομα είναι αυτά που θυμούνται, αλλά τα άτομα ως μέλη μιας κοινωνικής ομάδας», θέτοντας το διττό χαρακτήρα της μνήμης, τον ατομικό και το συλλογικό¹³. Είναι συλλογική στο βαθμό που είναι κοινή σε μια ομάδα ανθρώπων που μοιράζονται μια ιστορία για την οποία υπάρχει συναίνεση¹⁴. Η συλλογική μνήμη δεν είναι και δεν μπορεί να είναι ενιαία, αλλά πολλαπλή, καθώς εξαρτάται από την κοινωνική ομάδα στο πλαίσιο της οποίας παράγεται. Το υποκείμενο, συνεχίζει ο Maurice Halbwachs, «θυμάται τοποθετώντας τον εαυτό του στην προοπτική της ομάδας, αλλά η μνήμη της ομάδας πραγματώνεται και εκδηλώνεται στις ατομικές μνήμες». Κάθε ατομική μνήμη είναι μια σκοπιά θεώρησης της συλλογικής μνήμης¹⁵. Ειδικά όταν

9. P. THOMSON, *Φωνές από το παρελθόν*. Αθήνα 2002: Πλέθρον, σελ. 53.

10. Α. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ, «Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας», In: Metis. Anthropologie des mondes grecs anciens, 1987, vol. 2, n 1, σελ. 177-188.

11. L. SHOPES, «Oral History and the Study of Communities: Problems, Paradoxes, and Possibilities. The Journal of American History», (2002) Vol.89, No.2, History and September 11: A special Issue, σελ. 588-598.

12. P. THOMPSON, *Φωνές από το παρελθόν*, ό.π., σελ. 53.

13. M. HALBWACHS, *Collective Memory*. London 1992: The University of Chicago Press, Ltd.

14. Α. COLLARD, «Διερευνώντας την “κοινωνική μνήμη” στον ελληνικό χώρο» στο Ε. ΠΑΠΑΤΑΣΙΑΡΧΗΣ & Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΗΣ (επιμ.). *Ανθρωπολογία και παρελθόν, Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993: Αλεξάνδρεια, σελ. 360.

15. Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΗΣ, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο Ρ. ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ & Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΗΣ

πρόκειται για τραυματικά γεγονότα, αυτά συμβάλλουν στη διαμόρφωση της γενιάς της μεταμνήμης, όρος που διατυπώθηκε από την Marianne Hirsch και ως έννοια περιγράφει τη σχέση της δεύτερης γενιάς απέναντι σε εμπειρίες δυνατές και συχνά τραυματικές που προηγήθηκαν της γέννησής της αλλά, ωστόσο, έχουν μεταφερθεί σε αυτή γη γενιά τόσο βαθιά, ώστε να δομήσουν μνήμες. Οι μνήμες της δεύτερης γενιάς σχηματίζονται από την παιδική σύγχυση και την ευθύνη που οδηγεί στην επιθυμία να «επισκευάσει» το κενό της απώλειας, εξαιτίας του τραύματος, καθώς χάνεται η απευθείας σύνδεση με το παρελθόν. Η γενιά της μεταμνήμης μπορεί να αντιμετωπίσει αυτή των απώλεια, καθώς επανενδύει τις πολιτισμικές μνήμες με οικογενειακές, ατομικές και συναισθηματική έκφραση, διεκδικώντας τη θυματοποίηση¹⁶.

Κρίνεται απαραίτητη, σε αυτό το σημείο, η διευκρίνιση του όρου «κοινότητα», διότι αναφέρεται ως πλαίσιο ανάπτυξης της πληθυσμιακής ομάδας της μελέτης μας. Ο όρος «κοινότητα» δεν περιορίζεται ασφαλώς στην εδαφική, οικονομική και κοινωνική όψη ενός εγκατεστημένου πληθυσμού σε ένα συγκεκριμένο τόπο αλλά προσδιορίζεται μέσω των διαδικασιών αυτών και ως ένα αίσθημα «κοινού ανήκειν» για τους ανθρώπους. Σε συμβολικό επίπεδο αυτό το αίσθημα του «κοινού ανήκειν» θα πρέπει να συγκροτείται μέσα από συγκεκριμένους μηχανισμούς (τελετουργίες, αναμνηστήριες τελετές, συμβολικές πράξεις κλπ.), ότι δηλαδή θα μπορούσε να περιγραφεί ως συμβολική αναπαράσταση της κοινότητας, ως ένα είδος επιβεβαίωσης τόσο των δεσμών που την συνιστούν όσο και του ιδιαίτερου κοινοτικού ήθους που την διακρίνει. Μια κοινότητα που βρίσκεται μακριά ή έχει χάσει εντελώς το υλικό της υπόβαθρο, τον τόπο δηλαδή αναφοράς του «κοινού ανήκειν» συγκροτεί ένα είδος «απεδαφοποιημένης κοινότητας» όπου η συμβολική της αναπαραγωγή παίζει καθοριστικό ρόλο. Μια κοινότητα που αντιλαμβάνεται με συμβολικούς όρους τον εαυτό της είναι φαντασιακή και έτσι προκύπτουν συγκεκριμένες θεσμίσεις της ως συλλογικού οργανισμού οι πολιτιστικοί σύλλογοι, οι αδελφότητες κλπ. Όλα τα παραπάνω συνιστούν εκδοχές της τοπικής ταυτότητας στο πλαίσιο της κοινότητας κάτι που συνδέεται με τη μνήμη όπως τη διαχειρίζεται η συλλογικότητα. Η ταυτότητα κατασκευάζεται στη βάση της συλλογικής μνήμης, όταν δηλαδή οι άνθρωποι θυμούνται μαζί ένα κοινό παρελθόν, με τρόπο που να ανταποκρίνεται στις πολιτικές ιδεολογικές ή άλλες ανάγκες του παρόντος¹⁷.

(επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα 1999: Αλεξάνδρεια, σελ. 28.

16. M. HIRSCH, The generation of post memory. *Poetics Today*, 2008, Volume 29.

17. Β. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, «Μνήμη και κοινότητα. Επαναπροσδιορίζοντας τις έννοιες στην προοπτική της σύγχρονης Λαογραφίας» στο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ & Μ. ΣΕΡΓΗΣ (επιμ.), *Ελληνική Λαογραφία. Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές*, τόμ. Β' Αθήνα 2012: Ηρόδοτος, σελ. 286.

Συγκρότηση και μεταβίβαση της συλλογικής μνήμης

Η συλλογική μνήμη των Γκαγκαβούζων της Οινόης

Το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο υποστηρίζεται από τις αφηγήσεις των πληροφορητών στην επιτόπια έρευνα, μέσα από τις οποίες διαφαίνεται η ανθρωπολογική οπτική της Προφορικής Ιστορίας. Οι πληροφορητές ανήκουν στην πρώτη, τη δεύτερη και την τρίτη γενιά Γκαγκαβούζων προσφύγων. Η πορεία τους στο χώρο, από την ανατολική Θράκη στην Ελλάδα είναι γεμάτη αφηγήσεις έτσι όπως συγκροτήθηκαν από τους ίδιους και από τους γονείς τους μετά την εγκατάστασή τους στην κοινότητα της Οινόης.

Η συλλογική μνήμη δημιουργεί αφηγήσεις που αφορούν τον τόπο εγκατάλειψης και τον τόπο εγκατάστασης. Οι αφηγήσεις αυτές κάποτε ενσωματώνουν και στοιχεία που παραπέμπουν στο μύθο, καθώς ιεροποιούν τον τόπο εκπατρισμού εξιδανικεύοντας τη ζωή στην «πατρίδα» και ηρωοποιούν τους προγόνους τους για τη δημιουργικότητα που ανέπτυξαν στη νέα πατρίδα. Οι μύθοι εγγράφονται στη συλλογική συνείδηση, κυρώνουν την ταυτότητα και παραδίδονται από γενιά σε γενιά ως ένα μέσο συντήρησης του παρελθόντος στο παρόν. Αποτελούν συλλογικές αναπαραστάσεις που φαίνεται να είναι απρόσβλητες από τη δράση, χαρακτηρίζονται από τον κυκλικό χρόνο της δομής και υπ' αυτή την έννοια αντιδιαστέλλονται προς την Ιστορία, στο συμβάν και το γραμμικό χρόνο¹⁸. Στη «χαμένη πατρίδα»¹⁹ υπήρχε πλούτος «είχε αμπέλια, καρυδιές, τα πουλιά τα έσπερναν... έτσι μας έλεγαν... όλα τα έδινε ο θεός», «όλα τ' αμπάρια ήταν γεμάτα την εποχή που τους έδιωξαν. Σεπτέμβρης μήνας», με διαβεβαίωσε ο πληροφορητής μου ο κ. Π. ετών 65 στην Οινόη.

Οι αφηγήσεις αυτές ξεπερνούν το επίπεδο των γεγονότων (εγκατάλειψη πατρογονικών εστιών εξαιτίας της ήττας του ελληνικού στρατού στον Μικρασιατικό Πόλεμο) και συγκροτούν ένα ιδρυτικό αφήγημα που αποπνέει υπερηφάνεια στους ίδιους και εμπνέει σεβασμό και θαυμασμό σε όσους το ακούνε. Οι πληροφορητές, ένιωθαν τον ίδιο θαυμασμό για τους προγόνους τους. Επιπλέον αυτός ο θαυμασμός ενισχύεται από τις αφηγήσεις για τις συνθήκες εγκατάστασης και διαβίωσης στη νέα πατρίδα. «ήθελαν να τους στείλουν μέσα (στο εσωτερικό της Ελλάδας), γιατί ήταν τουρκόφωνοι... για να αφομοιωθούν γλωσσικά αλλά αυτοί έμειναν εδώ, απέναντι από το χωριό τους (Κρασχωρι της ανατ. Θράκης)...εδώ ακόμη μιλούν γκαγκαβούζικα», «δεν τους έδωσαν σπίτια...εδώ έφτιαξαν μόνοι τους», τόνισε ένας άλλος πληροφορητής της Οινόης, ο Α.Ν. 42 ετών, και με διαβεβαίωσε ότι γνωρίζει τη γλώσσα, «τα γκαγκαβούζικα» από τη γιαγιά του. «Όπου πήγαιναν δημιουργούσαν, γιατί

18. Ε. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ, «Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», στο Ε. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ και Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΗΣ (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν*, Αθήνα 1993: Αλεξάνδρεια, σσ. 53-55.

19. Με πλάγια γραφή μέσα σε εισαγωγικά καταγράφονται τα λόγια των πληροφορητών (έτος συνεντεύξεων 2016).

δεν ήξεραν το μέλλον τους», διαβεβαιώνει, καθώς ανήκει στη γενιά της μεταμνήμης και νιώθει το καθήκον να αποκαταστήσει το τραύμα της οικογένειας.

Οι πληροφορητές αφηγούνται και άλλα γεγονότα και συμπεριφορές που συγκρότησαν τη συλλογική ταυτότητα και αφορούν το θέμα της γλώσσας και της οικονομικής εκμετάλλευσης της περιοχής. Στην Οινόη, στο εσωτερικό της κοινότητας δεν υπήρχαν προβλήματα, διότι ήταν πολιτισμικά ομοιογενής και μιλούσαν όλοι τουρκικά. Όταν όμως πήγαιναν τα παιδιά σχολείο στην Ορεστιάδα, αφηγείται η κ. Τ.Π. ετών 62 «είχαμε προβλήματα με τα άλλα παιδιά... μας... κοροΐδευαν... κι εμείς... μας ...γιατί είχαμε τουρκική προφορά». Η τουρκική γλώσσα, στοιχείο της ταυτότητάς τους, ήταν αιτία να νιώθουν μειονεκτικά απέναντι στους υπόλοιπους πληθυσμούς της Ορεστιάδας και κυρίως τους γηγενείς: «ως μειονέκτημα οι ίδιοι οι τουρκόφωνοι οι οποίοι, όταν έρχονταν σε επαφή με άλλους που μιλούσαν ελληνικά ...ένιωθαν κατώτεροι». Η τουρκική γλώσσα ήταν στοιχείο που τους ταύτιζε με τους Τούρκους στη συνείδηση των γηγενών. Ένιωθαν την κοινωνική πίεση από τους «σημαντικούς άλλους», δηλαδή τους ανθρώπους του ευρύτερου κοινωνικού περιγύρου που ονομάζονται «σημεία αναφοράς» (referents), απέναντι στους οποίους ένιωθαν ότι έπρεπε να συμμορφωθούν, για να έχουν την έγκρισή τους για την αποδοχή από αυτούς²⁰. Η διαφορετική γλώσσα απέκλειε αυτή τη δυνατότητα αποδοχής από τους γηγενείς και έτσι ένιωθαν μειονεκτικά απέναντί τους. Σύμφωνα με τη θεωρία του «κοινωνικού καθρεπτισμού» ή «κατοπτρικού εαυτού» του C.Cooley²¹, οι άνθρωποι διαμορφώνουμε την αυτοεικόνα, τη συμπεριφορά και το συναίσθημά μας με βάση το πώς πιστεύουμε ότι μας βλέπουν οι άλλοι μέσα από την αλληλεπίδραση μαζί τους. Αυτό ήταν και το πρόβλημα κυρίως με τους γηγενείς, και όχι η εκμετάλλευση των γεωργικών εκτάσεων, καθώς «είχε άφθονη γη... δεν επιβαρύνθηκαν οι ντόπιοι, αφού πολλά από τα μέρη ήταν πρώην τουρκικά». Επομένως, στη συλλογική μνήμη εγγράφεται έντονα η δυσκολία προσαρμογής των πρώτων προσφύγων στο νέο κοινωνικό περιβάλλον, εξαιτίας της γλωσσικής ετερότητας η οποία στάθηκε εμπόδιο για αρκετά χρόνια στη διαδικασία ενσωμάτωσής τους σε αυτό και εξαιτίας της εχθρικής αντιμετώπισης από άλλες ομάδες για οικονομικούς λόγους. Στη βάση αυτή της συλλογικής μνήμης κατασκευάστηκε η ταυτότητα των προσφύγων στις νέες κοινότητες όπου εγκαταστάθηκαν.

20. Ε. ΤΣΑΛΙΚΗ & Β. ΤΣΕΛΦΕΣ, «Οι Σημαντικοί Άλλοι. Πεποιθήσεις σχετικές με τις κοινωνικές πιέσεις που επηρεάζουν την εκδήλωση πρόθεσης για συμμετοχή σε φιλοπεριβαλλοντικές δράσεις» χχ. Διαθέσιμο στο: Tsaliki_Tselves.pdf (sch.gr) Ημερομηνία ανάκτησης: 6/11/2022.

21. N. WILEY, «Bakhtin's Voices and Cooley's Looking Glass Self» Interdisciplinary Journal for Germanic Linguistics and Semiotic Analysis, (IJGLSA). Vol. 14, Number 1. Urbana 2009: University of Illinois, σελ. 101-121. Διαθέσιμο στο: (99+) Bakhtin's dialogical theory and Cooley's looking glass self. | Norbert Wiley - Academia.edu . Ημερομηνία ανάκτησης: 16/5/2024.

Συγκρότηση και μεταβίβαση της συλλογικής μνήμης

Όλα τα παραπάνω συνιστούν εκδοχές της τοπικής ταυτότητας στο πλαίσιο της κοινότητας κάτι που συνδέεται με τη μνήμη όπως τη διαχειρίζεται η συλλογικότητα. Η ταυτότητα κατασκευάζεται στη βάση της συλλογικής μνήμης, όταν δηλαδή οι άνθρωποι θυμούνται μαζί ένα κοινό παρελθόν, με τρόπο που να ανταποκρίνεται στις πολιτικές ιδεολογικές ή άλλες ανάγκες του παρόντος²². Η ανάγκη του «κοινού ανήκειν» στις δύο κοινότητες της έρευνας οδήγησε τους Γκαγκαβούζους της Οινόης να συσπειρωθούν ακόμη και με την ονοματοθεσία του χωριού τους. Το χωριό που άφησαν στα ανατολικά του Έβρου ποταμού ονομαζόταν Κρασχωρί (τουρκ. Σαραπλάρ, şarap = κρασί) και το χωριό όπου εγκαταστάθηκαν πάνω από διακόσιες οικογένειες το ονόμασαν Οινόη, με ξεκάθαρο το συνειρμό κρασί- οίνος. Συνέχισαν να μιλούν την τουρκική και διατήρησαν τα έθιμά τους και τις παραδόσεις τους, δημιουργώντας φαντασιακούς δεσμούς με το Κρασχωρί, εξασφαλίζοντας τη συμβολική αναπαραγωγή του τόπου εκπατρισμού.

Η ακούσια εγκατάλειψη των πατρογονικών εστιών συνιστά πολιτισμικό τραύμα²³ για όλους τους πρόσφυγες και αυτό είναι ένα στοιχείο της συλλογικής τους ταυτότητας. Στις συζητήσεις με τους πληροφορητές για αυτό το θέμα ο λόγος τους ήταν λακωνικός, δεν ανέφεραν τόσο το ίδιο το τραυματικό γεγονός αλλά τρόπους με τους οποίους προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν την απώλεια ή άλλες δυσκολίες στη νέα πατρίδα, δήλωσε ο κ. Π. Ετών 65 «μέχρι αύριο να φύγετε... τι να βάλουν στα κάρα... σ' ένα μπόγο...», «μέσα στις βάρκες στον Έβρο ποταμό», «δύσκολα... τον πρώτο καιρό... νόμιζαν ότι θα γυρίσουν πάλι πίσω».

Οργάνωση της οικογένειας και δομή του νοικοκυριού

Κρίνεται σημαντικό να αναπτυχθεί το πεδίο οργάνωσης και δομής της οικογένειας και του νοικοκυριού, διότι σε αυτό αποτυπώνονται οι ιδιαίτερες συνήθειες των Γκαγκαβούζων, οι οποίες γίνονται μέσο διατήρησης της συλλογικής μνήμης και διαγενεακής μεταβίβασης της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Οι ερωτήσεις που τέθηκαν στους πληροφορητές αφορούσαν δύο βασικούς άξονες της ζωής τους μετά την εγκατάσταση στην Οινόη:

- Οργάνωση της οικογένειας και δομή του νοικοκυριού.

22. Β. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, «Μνήμη και κοινότητα. Επαναπροσδιορίζοντας...», ό.π., σσελ. 286.

23. Με τον όρο πολιτισμικό τραύμα ο Δεμερτζής περιγράφει το πέρασμα από τις συμβολικές στις κοινωνικές κατασκευές: ένα γεγονός, όσο ολέθριο και να είναι, θα παραγάγει πολιτισμικό τραύμα, όταν συνδεθεί με την κοινωνική δράση, τη συνειδητοποίηση μιας κοινής δοκιμασίας δεινών και όχι στην απλή συνάθροιση ατομικών οδυνηρών εμπειριών, δεξ στο Ν. ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, ΕΛ. ΠΑΣΧΑΛΟΥΔΗ & Γ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ (επιμ.), *Εμφύλιος: πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα 2013: Αλεξάνδρεια, σελ. 27.

- Θέματα κληρονομιάς, εγκατάστασης του νέου ζευγαριού, διάσπασης της οικογένειας.

Το νοικοκυριό αποτελεί την κυρίαρχη οικογενειακή οργάνωση με βασικό χαρακτηριστικό την ανδροπατροτοπική εγκατάσταση του ζευγαριού, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων. Η οικογένεια είναι παραγωγική μονάδα που εξασφαλίζει σταθερότητα και επιδιώκει τον προκαθορισμένο γάμο. Η κατοικία του ζευγαριού εξασφάλιζε οικονομική και κοινωνική ανεξαρτησία, αρκεί βέβαια να είχε μοιραστεί η περιουσία. Διαφορετικά προσωρινές διευθετήσεις διαρκούν συνήθως πολλά χρόνια και τα καινούρια νοικοκυριά είναι ανεξάρτητες μονάδες κατοικίας, αλλά εξακολουθούν να εξαρτώνται από το αρχικό νοικοκυριό για τους οικονομικούς τους πόρους²⁴. Η επιτόπια έρευνα σε χώρους διασποράς και εγκατάστασης Γκαγκαβούζων μάς επιτρέπει να διατυπώσουμε τις αντιλήψεις και τις νοοτροπίες που οργάνωναν την οικιακή μονάδα και καθόριζαν τους κανόνες της μεταγαμήλιας ανδροπατροτοπικής εγκατάστασης και μεταβίβασης της περιουσίας. Διαφαίνεται ότι η πυρηνική δομή των νοικοκυριών είναι βασικός κανόνας οικογενειακής οργάνωσης. Ο κύριος κανόνας είναι ότι δύο παντρεμένοι γιοι δεν συζούν κάτω από την ίδια στέγη. Θεσμοθετημένες μορφές μεταβίβασης περιουσίας είναι η προίκα και η κληρονομιά. Η μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων και ιδιαίτερα ακινήτων στο γάμο φαίνεται να συνδέεται με τη συγκρότηση μιας νέας οικιακής ομάδας και την ενίσχυση της αυτονομίας της. Η προίκα ήταν μια εθιμική πρακτική μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων από τον πατέρα στην κόρη με ευρύτερη ανταλλακτική αξία στο γάμο, ενώ με την κληρονομιά μεταβιβάζονται περιουσιακά στοιχεία από τον πατέρα στον γιο. Τα περιουσιακά στοιχεία ήταν χρήματα ή ακίνητα (σπίτια, χωράφια). Γενικά, η έννοια του νοικοκυριού αποτελεί αξία συνώνυμη της κοινωνικής θέσης, αξία που σε συνδυασμό με την αξία της συγγένειας φαίνεται να έχουν αξιοσημείωτη αντοχή στο χρόνο. Έτσι η οικογένεια και το νοικοκυριό αναδεικνύεται σε προνομιούχο χώρο συγκρότησης μιας ανθρωπολογικής ιστορίας²⁵.

Αρχηγός του νοικοκυριού ήταν ο πατέρας, αλλά σε περίπτωση θανάτου του αναλάμβανε τη διεύθυνση του νοικοκυριού η γυναίκα του, της οποίας οι αποφάσεις δεν αμφισβητούνταν, σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο. Η ανάγκη της επιβίωσης οδηγούσε στην επιλογή του ενός μόνο από τα αγόρια να τελειώσει το σχολείο και τα υπόλοιπα δούλευαν από μικρή ηλικία. Στην Οινόη απασχολούνταν όλα τα μέλη στις αγροτικές εργασίες ή «στα ζώα» και μάλιστα από μικρή ηλικία. Τα αγόρια όμως παράλληλα φρόντιζαν να μάθουν και μια ή και

24. Μ. ΚΟΥΡΟΥΚΛΗ, «Οικογενειακές δομές και πρότυπα διαμονής στην Κέρκυρα τον 19ο αιώνα» στο Ε. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ & Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΗΣ (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993: Αλεξάνδρεια, σσ. 157-200.

25. Ε. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ «Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία...», ό.π., σσ. 49-52.

Συγκρότηση και μεταβίβαση της συλλογικής μνήμης

περισσότερες «τέχνες». Ο παππούς ενός πληροφορητή στην Οινόη ήταν κατά διαστήματα κουρέας, χτίστης, κεραμοποιός, παγωτατζής, μπακάλης, παράλληλα με τις αγροτικές δουλειές. Κάποιοι στράφηκαν στο εμπόριο π.χ. σιτηρών. Ο γάμος γινόταν με «προξενιό», δηλαδή η επιλογή συζύγου γινόταν από τους γονείς με βασικό κριτήριο την προέλευση του συζύγου μέσα από το χώρο της ίδιας κοινότητας. Εάν το ζευγάρι δεν είχε την έγκριση των γονιών, τότε «κλεβόταν» και δεν είχε θέση στην οικογένεια για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η απορριπτική αυτή συμπεριφορά αφορούσε κυρίως τα κορίτσια, καθώς δεν είχαν καμία πρωτοβουλία επιλογής συζύγου. Ο πατέρας «έφτιαχνε» σπίτι στο γιο του, όχι απαραίτητα στην ίδια αυλή αλλά, αν το οικοπέδο της οικογένειας ήταν μεγάλο, τότε το νέο σπίτι χτιζόταν στην ίδια αυλή. Αν τα αγόρια της οικογένειας ήταν περισσότερα από ένα τότε κυρίαρχη ήταν η νοοτροπία να μένει ο μικρός γιος στην πατρική εστία, παίρνοντας το μεγαλύτερο μερίδιο από την περιουσία, γι' αυτό ήταν και «οι πιο περιζήτητοι γαμπροί», ενώ «οι μεγαλύτεροι ένιωθαν αδικημένοι, καθώς έπαιρναν μικρότερο μερίδιο περιουσίας και έπρεπε να φροντίσουν και τα μικρότερα αδέρφια τους», έχοντας την ευθύνη να φροντίσει τους γέροντες γονείς του. Η οικογενειακή δουλειά διατηρούσε την εξάρτηση των αγοριών από τον πατέρα τους, ιδιαίτερα στην περίπτωση που αυτός δεν έκανε «τη μοιρασιά του μεριδίου του καθενός». Η προσωπική εμπειρία από την οικογένειά μου στα Καλά Δένδρα Σερρών επιβεβαιώνει την παραπάνω αφήγηση. Η οικογένεια με τις αυτόνομες πυρηνικές οικιακές μονάδες απασχολούσε τα δύο αγόρια από μικρή ηλικία, στην οικογενειακή επιχείρηση, στο τυροκομείο. Αρκετά χρόνια πέρασαν μετά το γάμο του καθενός, ώπου να αυτονομηθούν οικονομικά.

Τα κορίτσια πήγαιναν μόνο στο δημοτικό και παντρεύονταν σε μικρή ηλικία, περίπου 16-19 χρονών, όχι μόνο γιατί επιβαλλόταν από το κοινωνικό περιβάλλον τους αλλά γιατί τον έβλεπαν «ως τη μοναδική διέξοδο για να βγαίνουν από το σπίτι», λόγω των πολύ αυστηρών ηθικών περιορισμών που επέβαλε ο κοινωνικός έλεγχος. Ο προκείμενος γάμος του κοριτσιού ενισχυόταν οικονομικά από την προίκα ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες του νοικοκυριού αλλά ένα μόνο μικρό μέρος από το οικονομικό πλεόνασμα δινόταν ως προίκα, κυρίως χρήματα ή κάποια μικρή έκταση καλλιεργήσιμης γης. Στην Οινόη «αν το αγόρι έπαιρνε δέκα στρέμματα, το κορίτσι τρία και ίσως κάτι ακόμη στο παζάρεμα που γινόταν με το προξενιό». Το κορίτσι μόνο του ετοίμαζε τα προικιά του, που αποτελούνταν από ενδύματα, σκεύη, διάφορα είδη χρηστικής αξίας για το σπίτι. Αν ο πατέρας είχε οικονομική άνεση, έδινε «και μια χρυσή λίρα». Άξιο προσοχής είναι και το γεγονός ότι αν και οι γονείς επέλεγαν το σύζυγο του κοριτσιού, «υπήρχαν βέβαια και οι αγάπες», «η καρδιά μου ήταν στον παππού σ'» δήλωσε η γιαγιά Κυριακή στο εγγόνι της. Ο έλεγχος των γυναικών από την οικογένειά τους με τον προκαθορισμένο γάμο, δηλαδή επιλογή συζύγου από τους γονείς, αφήνει να διαφανεί ο ρόλος των γυναικών

στο κοινωνικό σύστημα. Ο γάμος είναι ένας βασικός τρόπος να δημιουργηθούν δίκτυα συγγένειας, ώστε να εξυπηρετηθούν στρατηγικές οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης ενός νοικοκυριού σε έναν συγκεκριμένο χώρο.

Διαπιστώνουμε, επομένως, πως στο επίπεδο της καθημερινής ζωής οι νοοτροπίες, δηλαδή οι μη συνειδητές πολιτισμικές αντιλήψεις κινητοποιούν την έλλογο δράση και καθορίζουν τις συγγενικές και οικογενειακές σχέσεις με όρους αμοιβαιότητας και αλληλεξάρτησης.

Ο Πολιτιστικός Σύλλογος

Οι «φαντασιακές κοινότητες» αναφύονται όπου η δράση θέτει το ζήτημα της συλλογικής ταυτότητας. Στη διαδικασία της ιστορικής διαπραγμάτευσης της ταυτότητας η παράδοση μπορεί για κάποια περίοδο να αγνοείται για να αναβιώσει αργότερα²⁶. Καθώς «χάνονται τα μνημονικά περιβάλλοντα», ιδρύονται μνημονικοί τόποι, οι οποίοι εμπεριέχουν την έννοια της μνημόνευσης. Τέτοιοι μνημονικοί τόποι είναι οι Πολιτιστικοί Σύλλογοι που συμβάλουν στη διατήρηση του δεσμού των ανθρώπων με το «παρελθόν» τους. Σύμφωνα με τον Nora, η μνήμη ριζώνει στο συμπαγές, σε χώρους, χειρονομίες, εικόνες, αντικείμενα. Η μνήμη συνδέεται με την υλικότητα και τα αντικείμενα αποτελούν τεκμήρια πάνω στα οποία ανακατασκευάζονται ερμηνείες του παρελθόντος²⁷.

Αυτό συνέβη στην κοινότητα της Οινόης με την ίδρυση Πολιτιστικού Συλλόγου στη σύγχρονη πλέον εποχή για τη διατήρηση της συλλογικής ταυτότητας. Στην Οινόη ο Λαογραφικός Πολιτιστικός Σύλλογος Άνω Οινόης Ορεστιάδας «το Κρασσώρι», που ιδρύθηκε το 1991 από τους απογόνους των προσφύγων, είναι ένας μνημονικός τόπος που επιτελεί το σκοπό της διατήρησης και μεταβίβασης της συλλογικής ταυτότητας με στόχο τη συνοχή και τη συνέχεια της κοινότητας, με τη δημιουργία ενός τόπου υλικού, συμβολικού και ιδεολογικού.

Ο Σύλλογος αυτός έχει πολιτισμική διάσταση μέσα σε θρησκευτικά πλαίσια. Πιο συγκεκριμένα έχει χορευτική ομάδα, διοργανώνει εκδηλώσεις πολιτιστικού και θρησκευτικού χαρακτήρα με αποκορύφωμα το πανηγύρι στις 26 Αυγούστου, την ημέρα του Αγίου Φανουρίου. Η επιλογή αυτής της μέρας είναι ενδεικτική του συμβολικού νοήματος που έχει η υλικότητα, καθώς αυτή την εποχή τα σταφύλια είναι άφθονα, η καλλιέργειά τους ήταν η κατεξοχήν απασχόληση στην «πατρίδα», το Κρασσώρι, αν και στην Οινόη δεν ασχολούνται πλέον με αυτή την καλλιέργεια. Ο χώρος του Συλλόγου είναι στολισμένος με (πλαστικά) τσαμπιά σταφυλιών, με τις πολύχρωμες γκαγκαβούζικες στολές

26. Ε. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ, «Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία...», ό.π., σελ. 54.

27. Δ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Η «άλλη» κληρονομιά: μνήμη, υλικότητα και η τοπογραφία του εμφυλίου στην Πρέσπα» στο Ρ.Β. ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ, *Μνήμες και Αθήνη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη 2008: Επίκεντρο, σσ. 171-172.

Συγκρότηση και μεταβίβαση της συλλογικής μνήμης

και με φωτογραφίες από εκδηλώσεις του Συλλόγου αλλά και ασπρόμαυρες όπου είναι αποτυπωμένος ο αγώνας και η αγωνία της προσφυγικής πορείας των προγόνων. Ο χώρος μοιάζει με εργαστήριο κατασκευής της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας των Γκαγκαβούζων της Οινόης. Στην περιποιημένη και κατάφυτη αυλή υπάρχει η μικρή εκκλησία του Αγίου Φανουρίου, ενώ ο προστάτης της κοινότητας είναι ο Άγιος Δημήτριος (εορτάζει στις 26 Οκτωβρίου) τον οποίον τιμούν στη γιορτή του, παραθέτοντας «δεξίωση».

Ο Σύλλογος έχει την ευθύνη για την τήρηση εθίμων «λέμε τα Κάλαντα των Χριστουγέννων, τη δεύτερη μέρα των Χριστουγέννων έχουμε το έθιμο της Καμήλας, πάλι Κάλαντα είναι... το μήνυμα της γέννησης του Χριστού... είχε καταργηθεί το έθιμο αλλά εμείς εδώ και εφτά χρόνια το αναβιώνουμε... κάνουμε και τον παραδοσιακό καβουρμά, τον κερνάμε στη πλατεία του σχολείου ...γίνεται γλέντι». «κρατάμε τα έθιμα από και», εξήγησε η κ. Τ.Π. ετών 62, πρόεδρος του Συλλόγου. Ο μνημονικός αυτός τόπος μεταφέρει όχι μόνο τα σύμβολα της κοινότητας στις επόμενες γενιές αλλά και το ιδεολογικό φορτίο της παράδοσης που είναι η ανάδειξη της αξίας της μνημόνευσης, της συνέχειας μιας κοινότητας και του σεβασμού στις ρίζες, καθώς «όποιος απαρνιέται τις ρίζες του, απαρνιέται τον ίδιο του τον εαυτό», τόνισε η πρόεδρος του Συλλόγου στην Οινόη. Η λατρευτική προσκόλληση στο παρελθόν υποδηλώνει μια βαθιά ανάγκη για σύνδεση με αυτό, με σκοπό τη συντήρηση της συλλογικής μνήμης στο παρόν και τη γεφύρωση του χώρου με την Ιστορία και τη μνήμη. Η μνημονική λειτουργία δεν αποτελεί απλώς έναν τρόπο συγκρότησης της αυτογνωσίας του ατομικού και συλλογικού υποκειμένου στο χρόνο αλλά και ένας μετασχηματισμός του χρόνου σε τόπους μνήμης. Συμπυκνώνεται ο χώρος και ο χρόνος σε αντικείμενα και πρακτικές μιας κοινότητας, και έτσι εξασφαλίζεται η συνέχεια και η συνοχή ως ένα διαρκές ίχνος της ταυτότητας της ομάδας σε μία κοινότητα. Η μνήμη παρέχει στοιχεία για την ανάπλαση ενός «ενεργού» παρελθόντος και την κατανόηση της ιστορικής διαδικασίας η οποία επηρεάζει την ταυτότητα ενός χωριού²⁸.

Η συγκίνηση ήταν το ίδιο έντονη κατά την περιγραφή ενός ταξιδιού που έκαναν οι Γκαγκαβούζοι της Οινόης στο Κρασχωρί στην Τουρκία. Το ταξιδιπροσκύνημα στην «πατρίδα» φάνηκε πως ήταν μια προσπάθεια επεξεργασίας του τραύματος. Έκδηλη ήταν η απογοήτευση που ένιωσαν, όταν αντίκρισαν τα σπίτια των προγόνων τους «τα άφησαν γεμάτα και τα βρήκαν ερείπια, βρώμικα... εμείς εδώ τα περιποιούμαστε...», κάτι που συντηρεί τελικά το τραύμα. Η επεξεργασία του τραύματος είναι εξίσου οδυνηρή με το ίδιο το τραύμα και πολλές φορές ατελέσφορη. Ειδικά στην Οινόη, η πολύ κοντινή απόσταση ανάμεσα στις δύο «πατρίδες», μόλις 20 χλμ., συντηρεί το τραύμα. Ο τίτλος θεατρικής παράστασης που ανέβηκε από τα παιδιά των απογόνων των προ-

28. A. COLLARD, «Διερευνώντας την κοινωνική μνήμη...», ό.π., σελ. 360.

σφύγων «20 χλμ. ανατολικά» στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του Συλλόγου, μάλλον, αυτό δείχνει. Η κοντινή απόσταση είναι μια διαρκής υπενθύμιση της απώλειας της «πατρίδας» με ανασχετική δύναμη στην επεξεργασία του συλλογικού τραύματος.

Συμπεράσματα

Διαπιστώνουμε από την έρευνά μας ότι η Ιστορία διατυπώνει έναν γενικό, συνθετικό λόγο ενώ η μνήμη έναν εσωτερικό και βιωματικό λόγο που εκφράζεται μέσω της προφορικής ιστορίας με την τεχνική της συνέντευξης. Η Ιστορία με τα γεγονότα της διαπερνά τη μνήμη η οποία μέσω της εμπειρίας, άμεσης ή έμμεσης, τα ερμηνεύει και συμβάλλει στη συγκρότηση της ταυτότητας ατομικής και συλλογικής στο χώρο και το χρόνο. Επομένως, η μνήμη δεν καταγράφει παθητικά τα γεγονότα αλλά παράγει νοήματα στη διαδικασία αναπαράστασης του παρελθόντος μέσω της Προφορικής Ιστορίας και προσδιορίζει τη συλλογική ταυτότητα μιας πληθυσμιακής ομάδας στο χώρο μιας κοινότητας.

Η διαδικασία «επίσκεψης» του γεγονότος με την προσωπική αφήγηση οδηγεί τον ερευνητή όχι μόνο να ανασυγκροτήσει μια εποχή ή ένα γεγονός, αλλά να κατανοήσει και τον τρόπο συγκρότησης της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας στον χώρο και τον χρόνο, στο ιστορικό γίγνεσθαι. Η μνήμη είναι, άρα, ένας μηχανισμός απόδοσης νοήματος και κατασκευής κοινωνικών ταυτοτήτων στο χώρο. Η συλλογική μνήμη μεταβιβάζεται στην επόμενη γενιά μέσω της οικογένειας και του ευρύτερου κοινωνικού χώρου μιας κοινότητας, με τη διατήρηση ηθών και εθίμων, όπως διαπιστώνουμε από τις αφηγήσεις των πληροφορητών μας.

Οι αναμνήσεις για τους πρόσφυγες, ειδικά για τους Γκαγκαβούζους της έρευνάς μας, και η χρήση της μνήμης είναι στοιχεία σημαντικά και για πολλούς έφτασε να αποτελούν την πολυτιμότερη περιουσία τους, εφόσον πολύ λίγα από τα υπάρχοντά τους κατόρθωσαν να φέρουν μαζί τους. Καθώς προσπαθούσαν να δημιουργήσουν έναν καινούριο τρόπο ζωής μέσα από το χάος που υπήρχε γύρω τους, πολλοί από αυτούς τα κατάφεραν, ξαναζώντας κάποιες πλευρές του παρελθόντος τους και δίνοντας έμφαση στη συνέχεια. Αλλά πέρα από αυτή την προσαρμοστική λειτουργία, η μνήμη είχε και μια άλλη διάσταση γι' αυτή την ομάδα των ανθρώπων, την επιβίωση στο νέο κοινωνικό περιβάλλον. Τόνιζαν την ορθόδοξη χριστιανική τους συνείδηση ως αντιστάθμισμα στην τουρκοφωνία οι Γκαγκαβούζοι. Η οργάνωση του νοικοκυριού και η τέλεση εκδηλώσεων, πολιτισμικών και θρησκευτικών, λειτουργούν ως μέσο αναπαραγωγής και μεταβίβασης της πολιτισμικής τους ταυτότητας στην επόμενη γενιά. Αυτές οι διαδικασίες δημιουργούν την αίσθηση της κοινής ταυτότητας, η οποία βασίζεται στην κοινή θρησκεία και γλώσσα, παράλληλα με τη διατή-

Συγκρότηση και μεταβίβαση της συλλογικής μνήμης

ρηση κοινών συνηθειών ζωής, με αποτέλεσμα να εξασφαλίζουν το αίσθημα του «ανήκειν», της συνοχής και της συνέχειας στη νέα πατρίδα μέσα στα όρια της πολυπληθούς κοινότητάς τους.

Ειδικότερα, ως προς τον ρόλο της λαϊκής κουλτούρας, παρατηρούμε ότι οι πρόσφυγες, στις κοινότητες όπου εγκαταστάθηκαν, αναπαράγουν μέσω της μεταβίβασης της μνήμης τα στοιχεία της πολιτισμικής τους ταυτότητας μέσα στην οποία συμπεριλαμβάνεται και το συλλογικό τραύμα του εκπατρισμού, δηλαδή της οδυνηρής απώλειας της πατρίδας με τις επαχθείς συνθήκες που αυτή συντελέστηκε. Η αναπαραγωγή αυτή γίνεται με την αντικειμενοποίηση του μνημονικού ίχνους μέσω αντικειμένων και αναπαραστάσεων που λειτουργούν ως σύμβολα, όπως οι φωτογραφίες, οι αναβιώσεις εθίμων και τακτικές πολιτιστικές εκδηλώσεις με συγκεκριμένη τοπική αναφορά. Έτσι, ο πολιτιστικός σύλλογος με τις ποικίλες εκδηλώσεις του γίνεται σημείο αναφοράς της κοινότητας και σύμβολό της. Εγγράφεται ως τόπος όπου αναπτύσσονται κοινωνικές σχέσεις και, καθώς ο τόπος αυτός έχει αξία συμβολική, συμβάλλει στη συνοχή της κοινότητας και στη συνέχειά της στο χώρο και το χρόνο.

Τελικά, η μνήμη αποκηρύσσει την αυστηρή χρονική γραμμική έκθεση γεγονότων δίνοντας προτεραιότητα στο βίωμα το οποίο διευρύνει και τον χώρο και το χρόνο, καθώς στους βασικούς αυτούς άξονες της Ιστορίας τακτοποιεί τις επιθυμίες, τις ανάγκες, τα γεγονότα, τις αξίες, τον πολιτισμό. Το πολιτισμικό τραύμα γίνεται μνήμη και η μνήμη γίνεται ένα εφόδιο για τον συλλογικό και ατομικό αυτοπροσδιορισμό. Σε ένα επόμενο στάδιο, η μνήμη μπορεί να κινητοποιεί την ενσυναίσθηση στα νέα πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα της σύγχρονης εποχής, αποκαθιστώντας τη θέση των προσφύγων στη συνείδηση του συνόλου του πληθυσμού με την επισήμανση της προσφοράς τους σε οικονομικό και πνευματικό πεδίο.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- A. COLLARD, «Διερευνώντας την «κοινωνική μνήμη» στον ελλαδικό χώρο» στο Ε. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ & Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΗΣ (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν, Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993: Αλεξάνδρεια.
- B. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ & Ε. ΠΑΣΧΑΛΟΥΔΗ, εισαγ. στο B. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, Ε. ΠΑΣΧΑΛΟΥΔΗ, Η. ΣΚΟΥΛΙΑΔΑΣ & Κ. ΤΣΕΚΟΥ (επιμ.), *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940*. Θεσσαλονίκη 2012: Επίκεντρο.
- B. ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, «Μνήμη και κοινότητα. Επαναπροσδιορίζοντας τις έννοιες στην προοπτική της σύγχρονης Λαογραφίας» στο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΛΗΣ & Μ. ΣΕΡΓΗΣ (επιμ.), *Ελληνική Λαογραφία. Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές*, τόμ. Β' Αθήνα 2012: Ηρόδοτος.

- Ν. ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ε. ΠΑΣΧΑΛΟΥΔΗ & Γ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ (επιμ.), *Εμφύλιος: πολιτισμικό τραύμα*. Αθήνα 2013: Αλεξάνδρεια.
- ΧΡ. ΚΟΖΑΡΙΔΗΣ, *Εμείς οι Γκαγκαβούζηδες*, Κομοτηνή 2009: Παρατηρητής.
- ΧΡ. ΚΟΖΑΡΙΔΗΣ «Γκαγκαούζοι/Γκαγκαβούζηδες» χ.χ.. Διαθέσιμο στο: Οι Γκαγκαβούζοι – 24γράμματα, εκδοτικός Οίκος (24grammata.com). Ημερομηνία ανάκτησης: 6/11/2022.
- Μ. ΚΟΥΡΟΥΚΛΗ, «Οικογενειακές δομές και πρότυπα διαμονής στην Κέρκυρα τον 19ο αιώνα» στο Ε. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ & Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΗΣ (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993: Αλεξάνδρεια.
- Α. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΩΡΟΣ, «Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας», In: Metis. Anthropologie des mondes grecs anciens, 1987 vol. 2, n 1, σελ. 177-188.
- Α. ΛΙΑΚΟΣ, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*. Αθήνα 2007: Πόλις.
- Δ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Η «άλλη» κληρονομιά: μνήμη, υλικότητα και η τοπογραφία του εμφυλίου στην Πρέσπα», στο Ρ.Β. ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη 2008: Επίκεντρο.
- Ε. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ, «Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», στο Ε. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ και Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΗΣ (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν*, Αθήνα 1993: Αλεξάνδρεια.
- Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΗΣ, «Ανθρωπολογία της μνήμης» στο Ρ. ΜΠΕΝΒΕΙΝΙΣΤΕ & Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΗΣ (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1999: Αλεξάνδρεια.
- Ρ. THOMPSON, *Φωνές από το παρελθόν*, Αθήνα 2002: Πλέθρον.
- Ε. ΤΣΑΛΙΚΗ & Β. ΤΣΕΛΦΕΣ, «Οι Σημαντικοί Άλλοι. Πεποιθήσεις σχετικές με τις κοινωνικές πιέσεις που επηρεάζουν την εκδήλωση πρόθεσης για συμμετοχή σε φιλοπεριβαλλοντικές δράσεις» χχ. Διαθέσιμο στο: Tsaliki_Tselfes.pdf (sch.gr) Ημερομηνία ανάκτησης: 6/11/2022.
- Θ.Γ. ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Τζαμί, πλατεία, καφενείο: κοινωνική μετάβαση και χωρική οργάνωση στους Πομάκους της Θράκης» (2007). *Εθνολογία*, τομ.13, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 5-48.

Ξενόγλωσση

- Μ. HALBWACHS, *Collective Memory*. London 1992: The University of Chicago Press, Ltd.
- Μ. HIRSCH, «The generation of post memory». *Poetics Today*, (2008). Volume 29.
- Λ. SHOPE, Oral History and the Study of Communities: Problems, Paradoxes, and Possibilities. *The Journal of American History*, Vol.89, No.2, History and September 11: A special Issue, (2002). σελ. 588-598.
- Ν. WILLEY, Bakhtin's Voices and Cooley's Looking Glass Self. *Interdisciplinary Journal for Germanic Linguistics and Semiotic Analysis*, (IJGLSA). Vol. 14,

Συγκρότηση και μεταβίβαση της συλλογικής μνήμης

Number 1. Urbana: University of Illinois, (2009). 101-121. Διαθέσιμο στο: (99+) Bakhtin's dialogical theory and Cooley's looking glass self. | Norbert Wiley-Academia.edu . Ημερομηνία ανάκτησης: 16/5/2024.

Ο «ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΣ» ΚΑΙ Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821

1. Εισαγωγικά

Το σχολείο, ο κύριος φορέας μόρφωσης και διαπαιδαγώγησης των νέων, ήδη από την εποχή της ίδρυσης του ελληνικού έθνους-κράτους, αναδείχθηκε σε έναν από τους πιο αποτελεσματικούς διαχρονικούς μηχανισμούς καλλιέργειας εθνικής ταυτότητας που χρησιμοποίησε η πολιτική και πνευματική ελίτ προκειμένου να εδραιώσει την εθνική ομοιογένεια των πολιτών¹. Σε αυτό το πλαίσιο τα σχολικά βιβλία, και κυρίως αυτά της γλώσσας, της ιστορίας και της γεωγραφίας, τα οποία διανέμονται μετά από έλεγχο και έγκριση από την εκάστοτε εκπαιδευτική ηγεσία, λειτουργούν ως ένα από τα κύρια εργαλεία για την επίτευξη του παραπάνω στόχου². Τα σχολικά εγχειρίδια όμως δεν είναι τα μοναδικά έντυπα που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της πατριωτικής παιδείας. Σημαντικός είναι ή τουλάχιστον υπήρξε για μεγάλο χρονικό διάστημα, και ο ρόλος των παιδικών περιοδικών που εκδίδονταν από ιδιώτες και ειδικότερα αυτών που είχαν έγκριση από το Υπουργείο Παιδείας να διανέμονται στα σχολεία. Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να δείξει πώς προάγεται η εθνική ιδέα μέσα από τις σελίδες του παιδικού περιοδικού «Ελληνόπαις» (1912-1916) εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται μέσα από τα δημοσιεύματά του η ελληνική επανάσταση του 1821, ως μια βασική συνιστώσα του ελληνικού εθνικού αφηγήματος. Για να αναλυθεί και να ενταχθεί στα ιδεολογικά του συμφοραζόμενα ο

1. ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «“Νοερές Κοινότητες” και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ κ.ά. (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ 2003, σελ. 78-80. Για το ζήτημα βλέπε επίσης τον συλλογικό τόμο: ΆΝΝΑ ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, ΘΑΛΕΙΑ ΔΡΑΓΩΝΑ (επιμ.), «Τι εἶν' ἡ πατρίδα μας;», *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1997.

2. ΈΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: «εμείς» και οι «άλλοι»», στο ΆΝΝΑ ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, ΘΑΛΕΙΑ ΔΡΑΓΩΝΑ (επιμ.), «Τι εἶν' ἡ πατρίδα μας;», *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1997, σελ. 27-45. Βλέπε επίσης: ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 18, 1988, ΧΑΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2015.

εθνικός προσανατολισμός του περιοδικού προτάσσονται δύο ενότητες, η πρώτη εκ των οποίων διαγράφει το θεωρητικό πλαίσιο, δηλαδή τα χαρακτηριστικά του ελληνικού εθνικού αφηγήματος, ενώ η δεύτερη επιχειρεί μια συνοπτική σκιαγράφηση της φυσιογνωμίας του «Ελληνόπαιδα».

2. Το εθνικό αφήγημα και η ελληνική επανάσταση

Ο αλυτρωτισμός και η ιστορική συνέχεια του έθνους αποτελούν τα δύο αλληλένδετα μεταξύ τους δομικά χαρακτηριστικά της Μεγάλης Ιδέας, του κυρίαρχου δηλαδή εθνικού ιδεολογήματος, το οποίο αναδείχθηκε στο βασικό δόγμα της εξωτερικής πολιτικής του εθνικού κράτους, τουλάχιστον για έναν αιώνα μετά από την ίδρυσή του, δηλαδή μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή. Συγκεκριμένα, η ιδεολογική σύλληψη, η οποία είθισται να αποκαλείται με την έκφραση Μεγάλη Ιδέα, αναδύθηκε με την ίδρυση του ελληνικού εθνικού κράτους και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με όλες τις εκφάνσεις του εσωτερικού του βίου, καθώς και με τη διεθνή του υπόσταση. Πρόκειται για μια αόριστη, ρευστή, ασαφή και ευμετάβλητη ιδεολογική επινόηση, η οποία μετασχηματιζόταν, αναπροσδιοριζόταν και εμπλουτιζόταν συνεχώς σε άμεση αλληλεπίδραση με την ελληνική εξωτερική πολιτική³. Στη μαξιμαλιστική της διάσταση μάλιστα οραματιζόταν την αναβίωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, η οποία ελληνοποιήθηκε στο κυρίαρχο εθνικό αφήγημα, όπως θα δούμε παρακάτω, με σκοπό να δημιουργηθεί η «Μεγάλη Ελλάδα»⁴. Το μεγαλεπήβολο αυτό όραμα δε λάμβανε υπόψη ούτε τις ρεαλιστικές δυνατότητες του ελληνικού κράτους αλλά ούτε και τη διεθνή συγκυρία που διαμορφωνόταν σε συνάρτηση με τις βλέψεις των υπόλοιπων βαλκανικών εθνών και με τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής. Στηριζόταν στην αποδεκτή βεβαιότητα ότι μέρος του έθνους, αν και απροσδιόριστο, παρέμενε αλύτρωτο και έπρεπε να απελευθερωθεί πάση θυσία και να ενωθεί με τον εθνικό κορμό. Συγχρόνως όμως η ασάφεια ως προς τους ανήκοντες στο έθνος και επομένως στην ακριβή οριοθέτηση του εθνικού χώρου ευθύνονταν για την πολυσημία του⁵. Την εποχή τώρα που εκδιδόταν ο «Ελλη-

3. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΣΤΟΥΡΑΪΤΗ και ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΖΑΜΙΑΣ, «Οι φαντασιακές τοπογραφίες της Μεγάλης Ιδέας: Το εθνικό έδαφος ως ουτοπία», στο ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ΘΑΛΕΙΑ ΔΡΑΓΩΝΑ, CAGLAR KEYDER (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία. Εκσυγχρονιστικές γεωγραφίες και χωρικές αντιλήψεις του έθνους*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2012, σελ. 40 κ.ε.

4. ΣΚΟΠΕΤΕΑ, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, σελ.269-270.

5. Για το ζήτημα βλέπε: ΕΛΠΙΔΑ ΒΟΓΑΝ, *Ποιοι είναι Έλληνες; Ο ορισμός του πολίτη και οι αναμορφώσεις της ελληνικής ταυτότητας κατά τη διάρκεια της Επανάστασης*, στο ΌΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERRING κ.ά. (επιμ.), *Έλλην, Ρωμιός, Γραικός. Συλλογικοί Προσδιορισμοί και Ταυτότητες*, Αθήνα: Ευρασία 2018, σελ. 497-513, ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΑΒΑΣ, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τόμ. Α', Αθήνα: KNE 2004, σελ. 149-169.

Η απεικόνιση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821

νόπαις» επικρατούσε στην Ελλάδα η επιθετική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας, η οποία βρήκε τελικά την έκφρασή της στις πολεμικές αναμετρήσεις του 1912-1913 πραγματοποιώντας σε μεγάλο βαθμό το αλυτρωτικό της περιεχόμενο.

Ο «Ελληνόπαις» αντικατοπτρίζει στην ύλη του όχι μόνο τον μεγαλοϊδεατισμό, αλλά και τη θεωρία της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους, δηλαδή της σύνδεσης των Νεοελλήνων με τους αρχαίους προγόνους τους δεδομένου του μεγάλου χρονικού κενού των χιλίων και πλέον ετών ετών που είχε μεσολαβήσει από την ήττα και την υποταγή των αρχαίων Ελλήνων στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία μέχρι την ανάδυση των Νεοελλήνων ως διακριτής εθνικής ομάδας με πολιτική υπόσταση τον 19ο αιώνα. Το πρόβλημα επιλύθηκε με την «εθνικοποίηση» του Βυζαντίου, έστω και αρκετά απρόθυμα, καθώς ορισμένοι διακεκριμένοι λόγιοι, μεταξύ των οποίων και ο Αδαμάντιος Κοραής, είχαν προσδώσει στο τελευταίο αρνητικό πρόσημο υπό την επίδραση των αρχών του Διαφωτισμού⁶. Έτσι στα μέσα του 19ου αιώνα, μέσω της συμφιλίωσης με τη βυζαντινή κουλτούρα και της «ελληνοποίησής» της, χάρη κυρίως στη συμβολή των Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου και Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, επιτεύχθηκε η εθνική συνέχεια, η οποία αποτέλεσε έκτοτε τη βάση της επίσημης εθνικής αφήγησης⁷. Ειδικότερα, σύμφωνα με την εκτενή ιστορική μελέτη του μεσαιωνικού ελληνισμού, η οποία περιλήφθηκε ως πρώτο μέρος στα *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*⁸ που εξέδωσε το 1852 ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, ο ελληνισμός ήταν κατ' ουσίαν αδιαίρετος⁹, καθώς ο Μεσαιώνας, δηλαδή το Βυζάντιο, ήταν ο συνδετικός κρίκος που συναρμολογούσε τα προηγούμενα με τα επόμενα¹⁰, ο οποίος μπορούσε να σταθεί αντάξια απέναντι στην αρχαιότητα χάρη στον χριστιανισμό¹¹. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Ζαμπέλιος συνέδεσε τον ελληνισμό με τον χριστιανισμό τεκμηριώνοντας την έννοια του ελληνοχριστιανισμού.

Έναν χρόνο αργότερα, το 1853, το Βυζάντιο ενσωματώθηκε και ανορθώθηκε αξιακά από τον ιστορικό Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο στη σύντομη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*¹², η οποία συν τοις άλλοις καθ' ομολογία του

6. ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: ΜΙΕΤ 2000, σελ.426-427.

7. ΈΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΑ, *Το "Πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Πολύτυπο 1988, σελ 171 κ.ε., ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΜΠΟΥΡΑΝΣ, *Οι Ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, Αθήνα: ΕΙΕ/ΠΙΕ Τμήμα Νεοελληνικών Ερευνών 2012.

8. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*. Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού, Κέρκυρα: Τυπογραφείον Ερμής 1852.

9. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*, σελ.14.

10. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*, σελ. 23.

11. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*, σελ. 16.

12. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον, *Προς διδασκαλίαν των παιδων*, Αθήνα: Εκ της Τυπογραφίας Κορομηλά 1853. Ο Παπαρρηγόπουλος εξέδωσε το συγκεκριμένο βιβλίο για να εξυπηρετήσει τις διδακτικές ανάγκες του μαθήματος «Ιστορία της Ελλάδος από

συγγραφέα επιχειρούσε να καλύψει την έλλειψη στην εξιστόρηση των γεγονότων μεταξύ των αρχαίων και των νεότερων χρόνων¹³. Ο Παπαρρηγόπουλος αποδείκνυε την ελληνικότητα του Βυζαντίου με πολιτισμικά κριτήρια¹⁴, ενώ υποστήριζε ότι η Ανατολή εξελληνίστηκε δια του χριστιανισμού¹⁵.

Οι Ζαμπέλιος και Παπαρρηγόπουλος είναι εισηγητές της εθνικής σχολής της ιστοριογραφίας, το αφήγημα της οποίας υιοθέτησε και πρόβαλε η πολιτική εξουσία καθιστώντας το κυρίαρχο για δύο κυρίως λόγους αλληλένδετους μεταξύ τους. Πρώτον επειδή συνέβαλε στην τόνωση της εθνικής υπερηφάνειας και άρα στην εδραίωση των εθνικών φρονημάτων και δεύτερον επειδή εξυπηρετούσε άριστα το ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας και της εξωτερικής πολιτικής που υπαγορευόταν από αυτήν. Διότι εφόσον το ελληνικό έθνος δεν ήταν μόνο κληρονόμος των αρχαίων Ελλήνων, αλλά και του Βυζαντίου, η επέκτασή του προς βορρά και ανατολή ήταν αναφαίρετο ιστορικό του δικαίωμα.

Εντός του παραπάνω ιδεολογικού πλαισίου, η ελληνική επανάσταση συνιστά ένα εξόχως σημαντικό επεισόδιο της ένδοξης ελληνικής ιστορίας, το οποίο λειτουργεί όχι μόνο αποδεικτικά ως προς τη θεωρία της συνέχειας, αλλά και παραδειγματικά για τη μελλοντική πορεία που οφείλει να ακολουθήσει το έθνος. Αποτελεί ένα σύνολο ηρωικών πράξεων αντάξιων των ελληνικών κατορθωμάτων της αρχαιότητας και της βυζαντινής περιόδου, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι νεότεροι Έλληνες εμφορούνται από τα ίδια ιδανικά και μοιράζονται την ίδια κοσμοθεώρηση με τους προγενέστερους, επομένως είναι πράγματι απόγονοί τους, αλλά και συγχρόνως άξιοι συνεχιστές τους. Επιπλέον η ελληνική επανάσταση είναι και ένα πρότυπο συμπεριφοράς για το παρόν και το μέλλον, ιδιαίτερα μάλιστα σε μια κρίσιμη εποχή όπως αυτή των Βαλκανικών Πολέμων, η οποία παρουσιάζει έντονες αναλογίες με το 1821. Όπως και τότε το έθνος καλείται με έναν νέο πόλεμο να υπερασπιστεί τα ιστορικά του δίκαια αναμετρώμενο με τον ίδιο εχθρό, τους Οθωμανούς Τούρκους, αυτή τη φορά βέβαια όχι για να διασφαλίσει την ανεξάρτητη ύπoστασή του, αλλά για να απελευθερώσει τους αλύτρωτους αδελφούς του και να τους υποδεχθεί στον εθνικό κορμό.

των αρχαιολογικών χρόνων μέχρι των νεωτέρων», το οποίο άρχισε να διδάσκει το 1852 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου τον προηγούμενο χρόνο είχε διοριστεί ως έκτακτος καθηγητής στην έδρα της Ιστορίας των αρχαίων εθνών: ΒΑΓΓΕΛΗΣ Δ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς 42, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. 2006, σελ. 95-96.

13. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, σελ. β'.

14. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, σελ. 91.

15. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, σελ. 90-91.

Η απεικόνιση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821

3. Η φυσιογνωμία του «Ελληνόπαιδα»

Ο «Ελληνόπαις» ήταν ένα εβδομαδιαίο παιδικό περιοδικό που κυκλοφορούσε στην Αθήνα από τον Ιανουάριο του 1912 μέχρι τουλάχιστον τις 14 Ιανουαρίου 1916. Εκδότης του ήταν ο Σπυρίδων Δ. Δουκάκης, τώως νομαρχιακός επιθεωρητής, ο οποίος είχε και ρόλο διευθυντή με εξαίρεση τη διετία Απρίλιος 1912- Οκτώβριος 1914 οπότε είχε αναθέσει τη θέση αυτή στον Δημήτριο Κ. Καλότυχο, τώως υπουργικό γραμματέα¹⁶.

Ο σκοπός της έκδοσης του «Ελληνόπαιδα» δηλωνόταν στη δεύτερη σελίδα του πρώτου τεύχους του. Ο εκδότης υπογράμμιζε ότι το περιοδικό επιδίωκε να συμπληρώσει την πνευματική μόρφωση που λάμβαναν τα παιδιά στο σχολείο, ενώ συγχρόνως θα αποτελούσε μια χρηστή εναλλακτική επιλογή απέναντι στα ανωφελή αναγνώσματα της εποχής που διέφθειραν τις θρησκευτικές και εθνικές αρχές των νέων έχοντας ως μοναδική αποστολή τους τη διασκέδαση. Ως αντίδοτο στα ολέθρια αυτά έντυπα, ο «Ελληνόπαις» διαπνεόταν από υγιή θρησκευτικά, εθνικά και ηθικά ιδεώδη, ενώ συγχρόνως πρόσφερε και πρακτικές γνώσεις: «Ὅποιος δὲ εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ Ἑλληνόπαιδος ἤτοι ἡ παροχὴ ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑγιῶν θρησκευτικῶν, ἐθνικῶν καὶ ἠθικῶν ἀρχῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν ἀναγκαίων πρακτικῶν γνώσεων, τοιαύτη θὰ εἶναι καὶ ἡ ὁδός, ἣν θὰ βαδίσῃ. Καὶ τὴν μὲν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν μόρφωσιν θέλομεν ἐπιδιώξῃ διὰ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν γραφῶν καὶ συγγραμμάτων ἐκλαϊκεύοντες κατὰ τὸ δυνατόν αὐτὰ, τὴν δὲ ἐθνικὴν καθιστάντες γνωστὸν τὸν βίον τῶν προγόνων ἡμῶν, ὃν διάγοντες ἐμεγαλούργησαν καὶ ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐν πολέμῳ, ὡς διδασκόμεθα ἐν τῇ πολιτικῇ ἱστορίᾳ αὐτῶν, ἐτι δὲ ἐρανιζόμενοι ὅ,τι ἄριστον ἐκ τῶν ἀθανάτων συγγραμμάτων αὐτῶν, δι' ὧν καὶ οἱ πάλαι καὶ οἱ νῦν ἐπαιδαγωγήθησαν καὶ παιδευοῦνται. Ἐπειδὴ δὲ ὅσον καὶ ἂν προέχωσιν αἱ θρησκευτικαί, ἠθικαὶ καὶ ἐθνικαὶ ἀρεταὶ δὲν ἀρκοῦσιν ἀλλ' ἀνάγκη καὶ πρακτικῶν γνώσεων, δι' ὧν νὰ προσπορίζηται τις τὴν σωματικὴν εὐεξίαν καὶ τὰ πρὸς τὸ ζῆν, θὰ μεταδίδονται διὰ τοῦ Ἑλληνόπαιδος αἱ ἀναγκαῖαι πρακτικαὶ γνώσεις ὡφέλιμοι πρὸς τὴν ὑγίειαν καὶ τὴν ὕλικὴν εὐημερίαν.». ¹⁷ Μ' αυτό το πνεῦμα λοιπόν η ὕλη του Ελληνόπαιδα περιλάμβανε εορτολόγια, ευαγγελικές περικοπές, άρθρα σχετικά με την καθημερινή ζωή και τις συνήθειες των αρχαίων Ελλήνων, καθώς και με ιστορικά θέματα, ένα μυθιστόρημα σε συνέχειες, μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης διηγήματα, ωφέλιμες γνώσεις, συμβουλές υγιεινής, πνευματικές ασκήσεις, διαγωνισμούς, αρχαία γνωμικά κτλ. Την πέμπτη σελίδα του περιοδικού διακοσμούσε πάντα μια εικόνα εθνικοπατριωτικού περιεχομένου π.χ. ο Μιαούλης, η Ἐξοδος του Μεσολογγίου κτλ. Ασπρόμαυρη εικονογράφηση υπήρχε επίσης στην πρώτη σελίδα, καθώς και εμβόλιμες φωτογραφίες από τους Βαλκανικούς Πολέμους. Η γλώσσα του περιοδικού ήταν

16. Οι ιδιότητες του Δουκάκη και του Καλότυχου αναφερόταν στην προμετωπίδα του περιοδικού: *Ελληνόπαις*, τεύχος 1/4 Ιανουαρίου 1912, σελ. 1.

17. *Περιοδικό Ελληνόπαις*, τεύχος 1/4 Ιανουαρίου 1912, σελ. 2.

η καθαρεύουσα, δηλαδή η επίσημη γλώσσα του κράτους και της εκπαίδευσης, με εξαίρεση τα περισσότερα ποιήματα, τα οποία είναι γραμμένα στη δημοτική¹⁸.

Ο «Ελληνόπαις» μπορεί να χαρακτηριστεί ως μαθητικό περιοδικό, καθώς είχε λάβει σχεδόν εξορκής έγκριση από το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως για να διανέμεται σε όλα τα σχολεία, δημοτικά και γυμνάσια¹⁹. Γι' αυτό είχε συνδέσει άμεσα την κυκλοφορία του με το σχολικό έτος και έκανε παύσεις κατά τη διάρκεια των σχολικών διακοπών, δηλαδή των εορτών Χριστουγέννων και Πάσχα και των θερινών μηνών. Η πρώτη απόφαση του Υπουργείου Παιδείας ότι ο «Ελληνόπαις» ήταν χρήσιμο ανάγνωσμα για τους μαθητές της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης εκδόθηκε ήδη στις 27 Φεβρουαρίου 1912, δηλαδή τον δεύτερο κιόλας μήνα της κυκλοφορίας του, με τη μορφή εγκυκλίου του τότε υπουργού της κυβέρνησης Βενιζέλου Απόστολου Αλεξανδρή, όπως πληροφορούμαστε έμμεσα από την ευχαριστήρια απάντηση του περιοδικού: «ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ. Εὐχαριστοῦμεν τῷ ἀξιότιμῳ κ. Ἀλεξανδρῇ Ὑπουργῷ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν εὐδοκήσαντι νὰ συστήσῃ τὸν «Ἑλληνόπαιδα» ὡς χρήσιμον ἀνάγνωσμα εἰς τοὺς μαθητὰς τῆς Μέσης καὶ Στοιχ. Ἐκπαιδύσεως διὰ τῆς ἀπὸ 27 Φεβρουαρίου ε.ε. ὑπ' ἀριθ.1338 ἐγκυκλίου»²⁰.

Όσο δε για τη γενικότερη απήχηση του περιοδικού, από μια μεταγενέστερη υπουργική έγκριση, η οποία δυστυχώς δε γνωρίζουμε πότε χρονολογείται μαθαίνουμε ότι ο «Ελληνόπαις» κυκλοφορούσε σε 35.000 φύλλα και ότι απευθυνόταν σε όλους τους Έλληνες:

«Ο «ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΣ» εκδίδεται εις 35.000 φύλλα. Κυκλοφορεί εις όλα τα μέρη της υφελίου, όπου υπάρχουν Έλληνες· αναγιγνώσκεται παντού, όπου ομιλείται η Ελληνική γλώσσα. Αναγιγνώσκεται εις τας πόλεις και εις τα απώτατα χωρία· εις τα μέγαρά των πλουσίων και εις τας καλύβας των πτωχών. Είναι κτήμα του εμπόρου, του βιομηχάνου και του κτηματίου, όπως και του εργάτου και του γεωργού. Του πατρός και της μητρός, όπως του υιού και της θυγατρός. Δεν υπάρχει· δεν πρέπει να υπάρχει Έλλην, όστις να μη έχη αχώριστον σύντροφόν του τον «Ελληνόπαιδα», διότι η ανάγνωσις του «Ελληνόπαιδος» είναι η ευχάριστος ενασχόλησις πάσης οικογενείας και παντός ατόμου κατά την ώραν της σχολής»²¹.

18. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ, Στο απόγειο του Μεγαλοϊδεατισμού: τα ελληνικά παιδικά περιοδικά και η πατριωτική παιδεία κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Αθήνα: Πεδίο 2021, σελ. 163-168.

19. Η έγκριση εκδόθηκε για πρώτη φορά τον Φεβρουάριο του 1912: *Ελληνόπαις*, τεύχος 12-13/22 Μαρτίου 1912, σελ. 15.

20. *Ελληνόπαις*, 12, 13/22 Μαρτίου, 15. Ακολούθησε και μια δεύτερη εγκύκλιος του επίσης βενιζελικού υπουργού Ιωάννη Τσιριμώκου, η οποία δημοσιεύτηκε στην αρχή του πρώτου εξαμηνιαίου τόμου του «Ελληνόπαιδα» του έτους 1912 χωρίς χρονολογία.

21. ΘΕΤΗ ΧΟΡΤΙΑΤΗ, «Ελληνόπαις», *Διαδρομές – στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, 15, Αθήνα 1989, σελ. 191-192.

Η απεικόνιση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821

Ο «Ελληνόπαις» ήταν ένα περιοδικό με έντονο εθνικό προσανατολισμό με βάση τόσο τα ποσοτικά όσο και τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά. Σε ό,τι αφορά τα πρώτα, περισσότερες από τις μισές σελίδες του κάθε τεύχους, αν προσμετρήσουμε και αυτές που είχαν σταθερές εικόνες, δηλαδή πέντε περίπου από τις οκτώ, φιλοξενούσαν συνήθως ύλη θρησκευτικού ή εθνικού χαρακτήρα. Η αναλογία αυτή δε μεταβλήθηκε ούτε αφότου άρχισαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, με τη διαφορά ότι στα εθνοπατριωτικά κείμενα συμπεριλήφθηκαν πλέον και αρκετά που είχαν ως πηγή έμπνευσης την επικαιρότητα. Ως προς την ποιοτική διάσταση τώρα, το περιοδικό αναπαρήγε τον επίσημο εθνικό λόγο, όπως αυτός διατυπωνόταν στο κυρίαρχο εθνικό αφήγημα που είχε δομηθεί πάνω στις ιδέες της ιστορικής συνέχειας και του ελληνοχριστιανισμού των οποίων το εννοιολογικό περιεχόμενο είχαν συνθέσει και συστηματοποιήσει ο Παπαρρηγόπουλος και ο Ζαμπέλιος, όπως προαναφέρθηκε. Ειδικότερα τώρα τα δομικά στοιχεία του εθνικού λόγου του «Ελληνόπαιδα», όπως αυτά αποτυπώνονται στα ποικίλα δημοσιεύματά του, είναι ο χριστιανισμός, η φιλοπατρία, η εθνική συνέχεια, το αίσθημα ανωτερότητας και ο μεγαλοϊδεατισμός. Στη συνέχεια θα εστιάσουμε στον τρόπο με τον οποίο το περιοδικό εντάσσει την ελληνική επανάσταση του 1821 στην εθνική του θεώρηση.

4. Ο «Ελληνόπαις» και η ελληνική επανάσταση του 1821

Τα περισσότερα κείμενα ιστορικού περιεχομένου που περιλάμβανε στις σελίδες του ο «Ελληνόπαις» αφορούσαν την επανάσταση του 1821, ενώ πολλές φορές συνδυάζονταν με την εθνοπατριωτική εικόνα της 5ης σελίδας. Για παράδειγμα μαζί με το άρθρο «Ο ΜΙΑΟΥΛΗΣ» δημοσιεύτηκε η φωτογραφία ενός πίνακα που απεικόνιζε τον Μιαούλη με δύο ναύτες πάνω σε ένα καράβι²², ενώ η «ΕΞΟΔΟΣ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ» συνοδευόταν από αντίστοιχη εικόνα²³. Ήδη λοιπόν, πριν από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων έκαναν την εμφάνισή τους μια σειρά επετειακών άρθρων που ανακαλούσαν στη μνήμη του αναγνωστικού κοινού σημαντικά συμβάντα του 1821. Το πρώτο από αυτά δημοσιεύτηκε στο 4ο τεύχος στις 25 Ιανουαρίου 1912²⁴ και ήταν αφιερωμένο στον βίο και τη δράση του Κολοκοτρώνη με την ευκαιρία της επετείου του θανάτου του

22. *Ελληνόπαις*, τεύχος 10/8 Μαρτίου 1912, σελ. 4-5.

23. *Ελληνόπαις*, τεύχος 14/5 Απριλίου 1912, σελ. 3-5.

24. Στο προηγούμενο τεύχος είχε δημοσιευτεί μόνο μια εικόνα με τους Τούρκους να αποχωρούν από την Ακροκόρινθο, κατόπιν συμφωνίας που επιτεύχθηκε μετά από πολιτορχία του από τους επαναστατημένους Έλληνες, και τους τελευταίους να παρακολουθούν τη σκηνή. Η λεζάντα έγραφε: «Ο Πανουργιάς κυριεύει τὸν Ἀκροκόρινθον τῇ 26^η Ιανουαρίου 1822»: *Ελληνόπαις*, τεύχος 3/18 Ιανουαρίου 1912, σελ. 5.

στις 3 Φεβρουαρίου 1843. Συνοδευόταν μάλιστα από εικόνα του Κολοκοτρώνη με τα παλικάρια του να διασκεδάζουν στο Άργος²⁵.

Τον επόμενο μήνα ο «Ελληνόπαις» φιλοξένησε το άρθρο «Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης», το οποίο αναφερόταν στην είσοδο του Ὑψηλάντη στο Ιάσιο και στην κήρυξη της επανάστασης, μέσα από παραφρασμένα παραθέματα της προκήρυξής του: «Ἐὰν διστάσωμεν ἔνεκα καταστρεπτικῆς πωρώσεως τότε ἡ ἀγριότης τοῦ τυράννου θὰ αὐξήσῃ καὶ ἅπανα ἡ συμφορὰ θέλει ἐνσκήψῃ... ἴδετε τὴν ἀξιοθρήνητον κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος! Ἴδετε ὅτι οἱ ναοὶ ἡμῶν βεβηλοῦνται, αἱ θυγατέρες ἀρπάζονται πρὸς αἰσχρὰν πλήρωσιν βαρβάρων ὀρέξεων, αἱ οἰκίαι ἐρημοῦνται, οἱ ἄγροὶ καταπατοῦνται ὅτι ὑμεῖς αὐτοὶ εἰσθε ἀτυχεῖς δοῦλοι!... Ἄς πολεμήσωμεν ἐπὶ τῶν τάφων τῶν προγόνων ἡμῶν, οἵτινες ἠγωνίσθησαν καὶ ἔπесον ὑπὲρ τῆς ἑαυτῶν ἐλευθερίας. Οἱ Τοῦρκοι, οἱ θηλυπρεπεῖς οὗτοι τοῦ Δαρείου ἀπόγονοι, εἶναι δυνατὸν νὰ καταδαμασθῶσι διὰ πολὺ ὀλιγωτέρου κόπου ἢ δι' ὅσου καταβλήθησαν τὸ πάλα οἱ Πέρσαι»²⁶. Αξιοσημείωτο είναι ότι εκτός από τις ολέθριες συνέπειες της σκλαβιάς, το κείμενο πρόβαλε την εικόνα των Τούρκων όχι μόνο ως άγριων τυράννων και βαρβάρων, αλλά και ως απογόνων των Περσών, αναδεικνύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ιδέα της ιστορικής συνέχειας. Όπως οι αρχαίοι Έλληνες αγωνίστηκαν νικηφόρα εναντίον των αριθμητικά ανώτερων Περσών κατακτητών, έτσι και οι σημερινοί καλούνταν να αναμετρηθούν στα πεδία των μαχών με τους Τούρκους για να ανακτήσουν την ελευθερία τους.

Σε επόμενο τεύχος έκανε την εμφάνισή του το άρθρο «Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς ὑψώνων τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως τῇ 25 Μαρτίου», στο οποίο αποτυπωνόταν η σύζευξη ελληνισμού και χριστιανισμού, ενώ προαναγγελλόταν και η Μεγάλη Ιδέα και μάλιστα στη μαξιμαλιστική της εκδοχή, καθώς το επαναστατημένο πλήθος αναφωνούσε: «εἶθε ὁ Θεὸς νὰ παράσχῃ ἡμῖν καὶ τὴν εἰς Κωνσταντινούπολιν εἴσοδον!»²⁷.

Ακολούθησαν άρθρα που ανακαλούσαν πολεμικά γεγονότα της επανάστασης του 1821 όπως: η «Μάχη ἐν Ἀκράτῃ» με εικόνα Τούρκων στρατιωτῶν που παρέδιδαν τα όπλα τους στους Έλληνες²⁸, η «Ἐξοδος Μεσολογγίου», με φωτογραφία του ομώνυμου πίνακα του Θεόδωρου Βρυζάκη²⁹, «Ἡ μάχη τῶν Βασι-

25. *Ελληνόπαις*, τεύχος 4/25 Ιανουαρίου 1912, σελ. 4-5.

26. *Ελληνόπαις*, τεύχος 8/22 Φεβρουαρίου 1912, σελ. 4.

27. *Ελληνόπαις*, τεύχος 12-13/22 Μαρτίου 1912, σελ. 14.

28. Η λεζάντα της εικόνας έγραφε: «Ἡ ἐν Ἀκράτῃ καταστροφή τῶν λειψάνων τῆς στρατιᾶς τοῦ Δράμαλη. Φεβρουάριος 1823»: *Ελληνόπαις*, τεύχος 5/1 Φεβρουαρίου 1912, σελ. 4-5.

29. *Ελληνόπαις*, τεύχος 14/5 Απριλίου 1912, σελ. 3-5. Στη σύνθεση του Βρυζάκη το εθνικό και το χριστιανικό στοιχείο συνδέονται άρρηκτα. Οι επαναστάτες κρατούν τη σημαία της ελευθερίας που έχει το σταυρό στη μέση, ενώ ψηλά από τον ουρανό ο Παντοκράτορας τους ευλογεί και άγγελοι τους στεφανώνουν.

Η απεικόνιση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821

λικών», με μία εικόνα από στιγμιότυπο της μάχης³⁰, η «Πολιορκία καὶ ἄλωσις τῆς Τριπόλεως» με εικόνα που έδειχνε τον αγωνιστὴ Παναγιώτῃ Κεφάλᾱ να υψώνει την ελληνική επαναστατική σημαία στα τείχη της Τριπολιτσάς μαζί με έναν συμπολεμιστή του και έναν ιερέα³¹. Το συγκεκριμένο ἄρθρο δεν ήταν αυτοτελές, ἀλλὰ λόγω της μεγάλης του έκτασης δημοσιεύθηκε σε τέσσερις συνέχειες. Είναι ενδιαφέρον ὅτι στην τελευταία γινόταν λόγος και για τις ελληνικές βιαιοπραγίες ως εκδίκηση για τα δεινά που είχαν υποστεί:

«Τῇ 23 Σεπτεμβρίου... Ἐπωφελούμενοι δὲ τῆς ἐγκαταλείψεως ταύτης ἀνέβησαν ἄλλεπαλλήλως ἕως πεντήκοντα ἐπὶ τῶν ὤμων ὁ εἰς τοῦ ἄλλου ἐν τάχει, ἐν οἷς ὁ Κεφάλᾱς, ἐπήδησαν ἔσωθεν τοῦ τείχους, ἤνοιξαν τὴν ἀφροῦρητον ἀτείχιστον ἐκείνην πύλην, εἰσήγαγον τοὺς παρακαθημένους συναγωνιστάς των καὶ ἔστησαν τὴν Ἑλληνικὴν σημαίαν... Ἡ ἡμέρα τῆς ἀλώσεως τῆς πρωτευούσης τῆς Πελοποννήσου ἦτο ἡμέρα καταστροφῆς, πυρκαϊᾶς, λεηλασίας καὶ αἵματος. Οἱ Ἕλληνες ἐφαίνοντο ὅτι ἤθελον νὰ ἐκδικηθῶσιν ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ τὰ ἀδικήματα, ἃ ὑφίσταντο ἐπὶ 4 αἰῶνας. Κατέσφαξαν λοιπὸν πολλοὺς ἐκ τῶν Τούρκων καὶ ὄλους τοὺς Ἑβραίους...»³².

Η συμβολή των γυναικῶν στην επανάσταση του 1821 μνημονεύεται επίσης. Ἐτσι στο ἄρθρο «Ἡ Μπουμπουλίνα καὶ ὁ Ἑλληνικὸς Ἀγὼν», ἡ Μπουμπουλίνα προβαλλόταν ως πρότυπο ηρωισμού και αφοσίωσης στην πατρίδα, ἀλλὰ και γυναικείας ἀρετῆς συγχρόνως: «Ὁ βίος τῆς Σπετσιώτιδος Βουβουλίνας δὲν παρέχει εἰς ἡμᾶς ὠραῖον παράδειγμα ἡρωϊσμοῦ μόνον καὶ ἀφοσιώσεως εἰς τὴν πατρίδα, ἀλλὰ καὶ γυναικείας ἀρετῆς καὶ σωφροσύνης. Ἡ Λασκαρίνα Βουβουλίνα ἦτο γυνὴ ἐξόχου καλλονῆς, ἐπειδὴ δὲ ἦτο καὶ ἀτόχος περιουσίας μεγίστης, ἠδύνατο νὰ καταναλώσῃ τὸν βίον τῆς εἰς ἐπιδείξεις καὶ εἰς ματαιότητας, ἀλλ' αὕτη μετεχειρίσθη ὅλον τὸν πλοῦτόν τῆς εἰς τὸν ὑπὲρ ἀπελευθερώσεως τῆς πατρίδος ἀγῶνα»³³. Γινόταν ἀναφορά στην ἀνδρεία και το σθένος με τα ὁποία πολέμησε στη θάλασσα, ἀλλὰ στην ξηρά, χάρη στα ὁποία κέρδισε τὸν σεβασμὸ των συμπολεμιστῶν τῆς, καθὼς και στις τιμές που τῆς ἀποδόθηκαν μετὰ τὴν ἰδρυση του ελληνικοῦ κράτους³⁴. Επιπλέον παρατίθονταν και τὸ ποίημα που εἶχε συνθέσει ὁ Σούτσος πρὸς τιμὴν τῆς, στο ὁποῖο παρουσιαζόταν ὡς ἀρχαία θεά, παρομοίωση που παρέπεμπε στην ιστορική συνέχεια του ἔθνους:

30. *Ελληνόπαις*, τεύχος 26/21 Αυγούστου 1912, σελ. 4-5.

31. *Ελληνόπαις*, τεύχος 27/7 Σεπτεμβρίου 1912, σελ. 4-7.

32. *Ελληνόπαις*, τεύχος 30/28 Σεπτεμβρίου 1912, σελ. 5.

33. *Ελληνόπαις*, τεύχος 22/7 Ιουνίου 1912, σελ. 4.

34. *Ελληνόπαις*, τεύχος 22/7 Ιουνίου 1912, σελ. 4-6.

«Ἡ Βουβουλίνα ἦτον ὠραία·
Εἶχε τὰ βήματα στιβαρά,
Καὶ ὡς ἡ Ἄρτεμις κολοσσαιά,
Ἐπεριπάτει καὶ φοβερά,
Μεγάλα εἶχεν ὄμματα Ἦρας
Καὶ βλέμμα σπείρον γοργοῦς σπινθήρας.
Τὸ χρυσοκέντητον ἔνδυμά της
Ζώνη συνέσφιγγεν ἀργυρᾶ,
Καὶ ἀπὸ ταύτης εἰς τὰ πλευρά της
Σπάθη ἐκρέματο ἡχηρά»³⁵.

Ἡ γενναιότητα των γυναικῶν, οἱ ὁποῖες προτιμοῦσαν τὸν θάνατο ἀπὸ τὴν ἀτίμωση καὶ τὴν αἰχμαλωσία ἐξαίρονταν στο ἀρθρο γιὰ τὴν ἐξοδὸ τοῦ Μεσολογγίου: «Αἱ γυναῖκες ἐπεδείξαντο ὁμοίως παροικιῶδη ἀνδρείαν ἀποθανοῦσαι ὡς ἀληθεῖς Σουλιώτιδες κρατοῦσαι τὰ βρέφη αὐτῶν ἐρρίπτοντο ἀπὸ τῶν στεγῶν τῶν οἰκῶν, μετὰ λογχῶν κατεδίωκον Ἄραβας οὓς ἐφόνευον, αὐτοκτονοῦσαι ἐπνίγοντο εἰς τὴν θάλασσαν, τὰ πάντα ἔπραττον ἵν' ἀποφύγῃσι τὴν ἀτίμωσιν καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν»³⁶.

Γενικά μέσα ἀπὸ τὴν περιγραφὴ των γεγονότων ἀναδεικνύονταν ἡ ἀνδρεία καὶ τὰ ἡρωικά κατορθώματα των Ἑλλήνων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, στὸν ἀγῶνα τοὺς ἐναντίον των Τούρκων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας.

Ὁ «Ἑλληνόπαις» δημοσίευσε ἐπίσης καὶ διηγήματα σχετικὰ με τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὅπως τὸ «Ἀνδραγαθήματα Ἑλλήνων Ναυτικῶν» τοῦ ὁποῖο ἡ ὑπόθεση ἐκτυλίσσονταν στὶς Σπέτσες τὸν Αὐγούστο τοῦ 1812³⁷, καθὼς καὶ «Ὁ Παπ' Ἀναστάσης», στο ὁποῖο ὡς καθοριστικός παράγοντας ἐπιτυχίας τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης θεωροῦνταν ἡ συνεργασία των προεστῶν, τοῦ κλήρου καὶ των κλεφτῶν: «Ὡς κυριώτατοι παράγοντες τοῦ μεγάλου ἐπιχειρήματος τοῦ 1821 τρεῖς κυρίως τάξεις τῶν Ἑλλήνων πρέπει νὰ τιμηθῶσιν· ἡ τῶν προῦχόντων καὶ προεστῶτων, ἡ τοῦ ἱεροῦ κλήρου, ἀνωτέρου καὶ κατωτέρου, καὶ ἡ τῶν κλεπτῶν· μία δὲ τῶν τάξεων τούτων, ἂν ἡδιαφόρει. Οὔτε τὸ ἔργον τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας βεβαίως θὰ εὐωσοῦτο, οὔτε καὶ ἡ ἐπανάστασις, ἐὰν τοιαύτη ἡγείρετο, θὰ ἐπέδιδεν ἐξ αὐτῆς τῆς ἀρχῆς τῆς, ὡς ἐπέδωκε τῇ κοινῇ συνεργασίᾳ καὶ τῶν τριῶν ὁμοῦ τάξεων»³⁸. Στὴν ἴδια κατηγορία ἀνήκει καὶ τὸ «Πάππος καὶ Ἑγγονος (Ἱστορικὸν ἀνέκδοτον)»³⁹, τὸ ὁποῖο διαπνεόταν ἀπὸ

35. *Ἑλληνόπαις*, τεύχος 22/7 Ἰουνίου 1912, σελ. 4. Στὴ σελίδα 5 δημοσιεύονταν μία φωτογραφία τοῦ πολὺ γνωστοῦ πίνακα τοῦ Γερμανοῦ ζωγράφου Peter von Hess «Ἡ Μπουμπουλίνα πρὸ τοῦ Ναυπλίου», ὁ ὁποῖος ἐκτίθεται σήμερα στο Μουσεῖο Μπενάκη.

36. *Ἑλληνόπαις*, τεύχος 14/5 Ἀπριλίου 1912, σελ. 4.

37. *Ἑλληνόπαις*, τεύχος 41/19 Δεκεμβρίου 1912, σελ. 7.

38. *Ἑλληνόπαις*, τεύχος 69/23 Οκτωβρίου 1913, σελ. 6.

39. *Ἑλληνόπαις*, τεύχος 43/9 Ἰανουαρίου 1913, σελ. 2-3 καὶ 44/16 Ἰανουαρίου 1913, σελ. 2-4.

Η απεικόνιση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821

έντονο μεγαλοϊδεατικό πνεύμα. Σε ένα χωριό της Μακεδονίας, το οποίο δεν ανήκε την εποχή εκείνη στην Ελλάδα, ο καπετάν Σκιάς, ένας γέρος αγωνιστής της επανάστασης του 21, που είχε πολεμήσει ηρωικά επί επτά χρόνια σε διάφορα μέρη της Στερεάς και της Πελοποννήσου για την απελευθέρωση της πατρίδας, μιλούσε στον εγγονό του τον Πολυζώη, που μόλις είχε επιστρέψει από την Αθήνα, όπου είχε σπουδάσει ιατρική. Με ιδιαίτερη συναισθηματική φόρτιση ο καπετάν Σκιάς του διηγούνταν τα γεγονότα και τις εμπειρίες που είχε βιώσει στα νιάτα του παρουσιάζοντάς τα ως συνέχεια της βυζαντινής ιστορίας: «...μέ τὸ πρῶτο βόλι ποῦ ἔπεσε μιὰ φωνὴ ἀκούσθηκε μὲ λαχτάρᾳ: «Καὶ ἔς τὴν Πόλιν νὰ δώσῃ ὁ Ἅγιος ὁ Θεός!» ἔς τὰς κλεισούραις καὶ ἔς τὰς σπηλιάς, ὅταν κοιμώμασθαι λαβωμένοι, τὴν Πόλιν ἐβλέπαμε ἔς τὸν νεῖρό μας, τὴν Πόλιν ποῦ πέθανε ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος γιὰ τὴν πίστη καὶ γιὰ τὴν Πατρίδα. Ὦντας ἔβαλαν τὰ σύνορα θαρρέψαμε πῶς ἦταν ἔτσι προσωρινὰ κι' ἀπαντέχαμε ὦρα μὲ τὴν ὥρα νὰ πᾶμε νὰ λειτουργηθοῦμε ἔς τὴν Ἁγίᾳ Σοφίᾳ· ὕστερα πῆγε ὁ βασιλιᾶς ἔς τ' Ἀνάπλι· μὰ πολλοὶ καπετανέοι δὲν ἀποφάσιζαν νὰ κτίσουν σπίτι...- Τί τὸ θέλομε κ' ἐδῶ κ' ἐκεῖ!... ἔλεγαν· ἐπρόσμεναν νὰ κτίσουν μιὰ γιὰ πάντα κοντὰ ὅς τὸ βασιλικὸ παλάτι, ἔς τὸ Βυζάντιο...».⁴⁰ Κατόπιν πρόσθετε με απογοήτευση ὅτι οἱ προσδοκίες γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆ δημιουργία τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδας εἶχαν διαψευσθεῖ: «Ἡ Μεγάλῃ Ἑλλάδα τῆς Χάρτας τοῦ Ρήγα ἔμεινε ὅση τὴν ἔκαναν τότε, σὰν τὸ νάννο ποῦ μνησκει ὅσος γεννηθῇ· μεγάλωσε, θὰ πῆς, μὰ σταλιά· μὰ τί τὸ ὄφελος; τὸ Γένος ἐστένεψε ἀπὸ παντοῦ· ἄλλοι παίρνουν ἀπ' ἐδῶ, ἄλλοι ἀρπάζουν ἀπὸ κεῖ...».⁴¹

Ἡ δημοσίευση ἀρθρῶν γιὰ τὴν επέτειο σημαντικῶν γεγονότων τῆς επανάστασης τοῦ 1821 συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὴν ἐναρξὴ τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων. Ἔτσι ἡ «Ἄλωσις τοῦ Παλαμηδίου» ἐξιστοροῦσε πῶς καταλήφθηκε τὸ φρούριο τοῦ Παλαμηδίου ἀπὸ τὸν Στάικο Σταϊκόπουλο καὶ τοὺς ἀντρες τοῦ το 1822 ξημερώματα τῆς γιορτῆς τοῦ Ἁγίου Ἀντρέα, καὶ πῶς παραδόθηκε κατόπιν ἡ πόλη τοῦ Ναυπλίου στὸν Κολοκοτρώνη.⁴²

Ἐνα ἄλλο ἐπετειακὸ ἀρθρο μὲ τίτλο «Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία»⁴³ εἶχε ὡς θέμα τοῦ τὴν ἰδρυση τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας στὴν Ὁδησσὸ τῆς Ρωσίας τὸ 1814 ἀπὸ τοὺς Σκουφά, Τσακάλωφ καὶ Ξάνθο, οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα, ἤθελαν νὰ ἀποδείξουν στοὺς ἰσχυροὺς τοῦ συνεδρίου τῆς Βιέννης ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν ἦταν μόνο γεωγραφικὴ περιοχὴ, ἀλλὰ ὅτι υπῆρχε καὶ ἐλληνικὸ ἔθνος, καθὼς καὶ νὰ πραγματοποιήσουν αὐτὸ που ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια περίμεναν

40. *Ελληνόπαις*, τεύχος 43/9 Ἰανουαρίου 1913, σελ. 3.

41. *Ελληνόπαις*, τεύχος 43/9 Ἰανουαρίου 1913, σελ. 3.

42. *Ελληνόπαις*, τεύχος 39/5 Δεκεμβρίου 1912, σελ. 4 & 6. Στὴν 5^η σελίδα τοῦ τεύχους υπῆρχε ολοσέλιδη εἰκὼνα που ἐδείχνε μιὰ ομάδα Ἑλλήνων κάτω ἀπὸ τὰ τείχη τοῦ Παλαμηδίου.

43. *Ελληνόπαις*, τεύχος 40/12 Δεκεμβρίου 1912, σελ. 3-4.

από τη φιλανθρωπία της Ευρώπης. Στη συνέχεια γινόταν αναφορά στον τρόπο οργάνωσης της Εταιρείας και στον όρκο που έδιναν οι μαθητευόμενοι την ώρα της μύησής τους: «μάχου ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος, μίσει, καταδίωκε καὶ ἐξολόθρευε τοὺς ἐχθροὺς τῆς πίστεως, τοῦ λαοῦ καὶ τῆς πατρίδος!»⁴⁴, ενώπιον του ιερέα, ο οποίος ορκίζοντάς τους στο Ευαγγέλιο τους βεβαίωνε ότι τους έκανε δεκτούς με τη δύναμη που αντλούσε από τους μεγάλους ιερείς των Ελευσίνιων μυστηρίων⁴⁵. Το κείμενο αναδεικνυε όχι μόνο τη στενή σύνδεση του θρησκευτικού με το πατριωτικό στοιχείο, αλλά και της αρχαίας ελληνικής θρησκείας με τον χριστιανισμό αποδίδοντας με τον καλύτερο τρόπο τη σημασία της έννοιας του ελληνοχριστιανισμού, με άλλα λόγια το πώς η αρχαία ελληνική κουλτούρα ενσωματώθηκε στη χριστιανική για να αποτελέσουν εγγενές συστατικό της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

Συμπερασματικά

Τα άρθρα σχετικά με την επανάσταση του 1821 που περιλαμβάνονται στην ύλη του παιδικού περιοδικού «Ελληνόπαις» συνθέτουν ένα οδοιπορικό μνήμης το οποίο αναβιώνει πολλά από τα πιο αξιοσημείωτα γεγονότα του ελληνικού αγώνα της ανεξαρτησίας. Πρόκειται όχι μόνο για την ανάκληση ένδοξων νικηφόρων στιγμών, αλλά και τραγικών περιστατικών, τα οποία ωστόσο αναδεικνύουν με οδυνηρό τρόπο την αποφασιστικότητα των Ελλήνων, αντρών και γυναικών, να θυσιάσουν τη ζωή τους για την απελευθέρωση της πατρίδας τους. Μ' αυτή τη διαδρομή λοιπόν το περιοδικό θυμίζει στους αναγνώστες του τη Φιλική Εταιρεία και τον όρκο της, την κήρυξη της επανάστασης από τον Υψηλάντη στις Παράδουνάβιες Ηγεμονίες και από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό στην Πελοπόννησο, την πολιορκία και την άλωση της Τρίπολης, την άλωση του Παλαμηδίου και την έξοδο του Μεσολογγίου, καθώς και τις επιτυχίες στη θάλασσα. Σκοπός είναι να τονιστεί η γενναιότητα, ο ηρωισμός, αλλά και η αυτοθυσία των όχι και τόσο μακρινών προγόνων ως πρότυπο συμπεριφοράς και υπόδειγμα για τις νέες γενιές και μάλιστα σε μια εποχή που παρουσίαζε μεγάλες αναλογίες με το ένδοξο 21 και απαιτούσε ανάλογες αρετές. Μια εποχή που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως συνέχειά του, καθώς διεξαγόταν και πάλι πολεμικές αναμετρήσεις αρχικά εναντίον των Τούρκων και κατόπιν εναντίον των Βουλγάρων αυτή τη φορά με διακύβευμα όχι την πολιτική ανεξαρτησία, αλλά την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών. Επιπρόσθετα υπογραμμίζονται η σημασία της συνεργασίας και της συλλογικότητας για την επίτευξη των πατριωτικών ιδανικών.

Εν κατακλείδι, γίνεται φανερό ότι στην υπό εξέταση ύλη του «Ελληνόπαιδα» αποτυπώνονται όλα τα χαρακτηριστικά του επίσημου εθνικού λόγου, δη-

44. *Ελληνόπαις*, τεύχος 40/12 Δεκεμβρίου 1912, σελ. 4.

45. *Ελληνόπαις*, τεύχος 40/12 Δεκεμβρίου 1912, σελ. 4.

Η απεικόνιση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821

λαδή η ιστορική συνέχεια, η σύνδεση με την αρχαία Ελλάδα και το Βυζάντιο, η σύζευξη της αρχαίας ελληνικής με τη χριστιανική κουλτούρα, αλλά και ο μεγαλοϊδεατισμός στην ολιστική του μορφή, ενώ ο Τούρκος απεικονίζεται ως βάρβαρος εχθρός που είχε επιβάλει επί αιώνες τον τυραννικό του ζυγό στους Έλληνες. Επομένως διαπιστώνουμε ότι το περιοδικό λειτουργούσε συμπληρωματικά προς τα σχολικά βιβλία ως προς την καλλιέργεια της πατριωτικής παιδείας και την εμπέδωση των εθνικών ιδανικών στη μαθητική νεολαία.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΕΩΝ ΕΠΙΤΙΜΩΝ ΜΕΛΩΝ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΜΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ
ΚΑΙ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΑΙ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ
ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ
ΣΤΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ ΔΠΘ

Προσφώνηση κατά την τελετή αναγόρευσής του
σε Επίτιμο Καθηγητή της ΣΚΑΣ (Κομοτηνή, 22 Μαΐου 2024)

Με ιδιαίτερη τιμή και σεβασμό η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης υποδέχεται ως Επίτιμο Καθηγητή της τον Ομότιμο Καθηγητή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και Ακαδημαϊκό κύριο Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη.

Ο τιμώμενος σήμερα Καθηγητής, Τακτικό Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, μέλος της Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών της Κύπρου και Επίτιμος Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου, έχει και παλαιότερα τιμηθεί από το Πανεπιστήμιό μας ως Επίτιμος Διδάκτωρ του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, και ο υπογράφων είχε τότε την ιδιαίτερη τιμή να είναι ο προτείνων, ως Πρόεδρος του Τμήματος.

Ο τίτλος του Επίτιμου Καθηγητή απονέμεται τώρα στον Καθηγητή Πασχάλη Κιτρομηλίδη με πρόταση του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας, και τύχη αγαθή ο υποφαινόμενος, ως Κοσμήτορας πλέον της Σχολής, τον υποδέχεται στην αναγόρευσή του σε αυτήν την υπέρτερη της πρώτης, ύψιστη, κορυφαία για τη Σχολή μας, ακαδημαϊκή τιμητική διάκριση.

Τα σχετικά με το βίο και τη δράση του τιμωμένου αναφέρονται στον νεονομισμένο έπαινο, ο οποίος ανατέθηκε στον λαμπρό και αγαπητό συνάδελφο του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας, Καθηγητή κύριο Νικόλαο Μαυρέλο. Θέλω όμως εδώ να σημειώσω ότι από την ημέρα της αναγόρευσής του σε Επίτιμο Διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, ο κύριος Κιτρομηλίδης συνέχισε την επιστημονική δράση του με ένταση και ποιοτικά αποτελέσματα, δρέποντας ακαδημαϊκές δάφνες.

Τα δημοσιεύματά του στην Ελλάδα και το εξωτερικό, οι έρευνές του, η συμμετοχή του σε συνέδρια και οι διαλέξεις του, κυρίως δε η εξόχως τιμητική και πλήρως επάξια εκλογή του ως Τακτικού Μέλους της σεβαστής σε όλους μας Ακαδημίας Αθηνών, καθώς και τα κορυφαία βραβεία με τα οποία περικυβήθηκε, τόσο στην ημεδαπή όσο και στην αλλοδαπή, αποδεικνύουν του λόγου το αληθές και του ισχυρισμού το ασφαλές.

Παραλλήλως, ο κύριος Κιτρομηλίδης συνέχισε τη στενή και ευεργετική για μας επιστημονική και πνευματική σχέση του με τη Σχολή μας και τα Τμήματά της, στέκεται πάντα δίπλα μας με τις σοφές υποδείξεις και τις πολύτιμες συμβουλές του, και μας τιμά με την πρόθυμη συνεργασία του, όπου του ζητηθεί, και όποτε βεβαίως οι επάλληλες και πιεστικές πολλαπλές υποχρεώσεις του το επιτρέπουν.

Αυτοί λοιπόν οι δύο λόγοι, η συνεχιζόμενη λαμπρή και διεθνώς αναγνωρισμένη επιστημονική προσφορά του και η διαρκής αρωγή του προς τα Τμήματα, τη Σχολή και το Πανεπιστήμιό μας, υπήρξαν η βάση επί της οποίας εδράζεται η απόφασή μας, επεκτείνοντας την τιμή, να τον περικοσμήσουμε σήμερα και με τον ύψιστο ακαδημαϊκό τίτλο του Πανεπιστημίου μας.

Και μόνο αν αναλογιστούμε την ουσιαστική και εξέχουσα προσφορά του στους εορτασμούς των πρόσφατων επετείων του Ελληνισμού, εκείνης των διακοσίων χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση του 1821, και της άλλης των εκατό χρόνων από την Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, που είχαν όχι μόνο πανελλήνιο, αλλά και διεθνή αντίκτυπο, κατανοούμε ότι το σύνολο έργου του δεν έχει απλώς επιστημονική υπόσταση, αλλά και εθνική διάσταση. Κι αν σε αυτά προσθέσουμε τα όσα έχει προσφέρει στην Ορθόδοξη Εκκλησία, και ειδικότερα στην κατανόηση της οικουμενικής διάστασης και της πολιτιστικής και παιδευτικής σημασίας του ορθόδοξου πνεύματος, στην ευρύτερη περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, προσφορά για την οποία τιμήθηκε με πατριαρχικό οφφίκιο από την Αγία του Χριστού Μεγάλη Εκκλησία, δια των Σεπτών χειρών της Α.Θ.Π. του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου, αντιλαμβανόμαστε όχι μόνο το δικαιολογημένο, αλλά το επιβεβλημένο για μας της απόδοσης της συγκεκριμένης τιμής.

Η συμβολή του Καθηγητή και Ακαδημαϊκού Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη στην αποσαφήνιση του περιεχομένου και της ιστορικής διαδρομής της Ελληνικής Παιδείας, οι μελέτες και οι έρευνές του αλλά και η «αίρεσις βίου» του απέναντι σε αυτήν, δικαιολογούν πλήρως την συναρίθμησή του μεταξύ των Μεγάλων Διδασκάλων του Γένους. Παραλλήλως δε η διεθνής δράση του τον καθιστά υπόδειγμα και πρότυπο διεθνοποίησης των νεοελληνικών σπουδών, αυτού δηλαδή που αποτελεί ζητούμενο για τις επιστήμες που θεραπεύονται στη Σχολή μας, στο πλαίσιο του σύγχρονου ελληνικού ακαδημαϊκού περιβάλλοντος.

Τον λαμπρό αυτόν ερευνητή, Καθηγητή, συγγραφέα και δάσκαλο τιμάται η Σχολή μας τιμώντας τον. Με την επιλογή και απόφασή μας αυτή θέλουμε να τον προβάλλουμε ως αξιομίμητο πρότυπο για τους συναδέλφους και τους φοιτητές μας, για την κοινωνία μας ολόκληρη, που σήμερα ρέπει προς απνευμάτιστες μορφές ανεργμάτων επιλογών και δράσεων. Θέλουμε να δείξουμε ότι το παράδειγμά του μπορεί να εμπνεύσει και να καθοδηγήσει.

Αξιότιμε κύριε Καθηγητά και Ακαδημαϊκέ, είμαι ευτυχής που επί της Κοσμητείας μου σας υποδέχομαι στο σώμα των Καθηγητών της Σχολής μας, ως Επίτιμο και παναξίως τιμημένο μέλος της.

Προσφωνήσεις εκδηλώσεων της Σχολής

Εκ μέρους δε όλων των συναδέλφων Καθηγητών της Σχολής επιτρέψτε μου να σας ευχηθώ, την εύσημη αυτή στιγμή, υγεία απερικλόνητη, ευρευνητική ροσφορά ακαταδάμαστη, συγγραφική παραγωγή λιπαρά και στίλβουσα, βίον όλβιον, ευτυχή και δημιουργικόν, πορεία αίσια και πανταχόθεν τιμωμένην.

Σας ευχαριστούμε που αποδεχθήκατε την πρότασή μας, και να είστε σίγουρος ότι αποτελεί για όλους μας λόγο καυχήσεως η μεταξύ μας παρουσία σας.

Ως ευ παρέστητε.

Καθηγητής Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ
κατά την έναρξη της Επιστημονικής Ημερίδας
«Θα τραγουδήσω αγαληνά», προς τιμήν
του Χρόνη Αηδονίδη» (Διδυμότειχο, 12 Οκτωβρίου 2024),
της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης

Με ιδιαίτερη τιμή και σεβασμό στέκεται σήμερα η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης ενώπιον της μνήμης του Χρόνη Αηδονίδη. Ενός ανθρώπου που στην εκατοντάχρονη σχεδόν ζωή του στρατεύθηκε αποκλειστικά στον σκοπό της καταγραφής, διάσωσης, επιβίωσης και προβολής της ηχητικής παράδοσης της Ρωμαιοσύνης, τόσο της εκκλησιαστικής λειτουργικής μουσικής, όσο και, κυρίως, της λαϊκής μουσικοχορευτικής δημιουργίας της, με στόχευση μάλιστα στην «μικρή πατρίδα» του, τη Θράκη.

Γεννημένος το 1928, στην Καρωτή, ένα χωριό κοντά στο Διδυμότειχο, γιος ιερέα και μέλος πολύτεκνης οικογένειας, ο Χρόνης Αηδονίδης είχε τα πρώτα ακούσματα στο χωριό του, στο πλαίσιο της οικογένειάς του, από τη μητέρα του, και στα θρακιώτικα πανηγύρια. Διδάχθηκε επίσης την εκκλησιαστική βυζαντινή μουσική από τον πατέρα του και μετά στο Διδυμότειχο, από εξέχοντες εκπροσώπους της ψαλτικής παράδοσης, τον Μιχάλη Κεφαλοκόπτη και τον Δημήτριο Μανάκα, στη συνέχεια σε ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο Ελληνικό Ωδείο, παρά τους πόδας του Θεοδώρου Χατζηθεοδώρου.

Υπηρέτησε την ελληνική εκπαίδευση ως κοινοτικός δάσκαλος στα Πετρωτά της Ροδόπης, και από το 1950 βρέθηκε στην Αθήνα, όπου τρία χρόνια μετά γνώρισε τον Ανατολικοθρακιώτη Πολύδωρο Παπαχριστοδούλου, εμβληματική προσωπικότητα των θρακιικών γραμμμάτων και καταγραφέα δόκιμο της λαϊκής παράδοσης και του παραδοσιακού πολιτισμού της μείζονος Θράκης, που τον κάλεσε στην ραδιοφωνική εκπομπή του «Θρακιικοί αντίλαλοι».

Από τότε ο Χρόνης Αηδονίδης αποφάσισε να λάβει μέρος στην προσπάθεια διάσωσης της ελληνικής μουσικής παράδοσης, αρχικά συμμετέχοντας στις εκπομπές του Παπαχριστοδούλου, και κατόπιν στις χορωδίες του Παντελή Καβακόπουλου και του Σίμωνα Καρά. Οι προσπάθειές του συστηματοποιήθηκαν από το 1957, οπότε ανέλαβε τακτική εβδομαδιαία εκπομπή στο ραδιόφωνο, προβάλλοντας τη μουσική παράδοση της Θράκης, και συντελώντας ώστε τα θρακιώτικα τραγούδια να ακούγονται σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας.

Ακολούθησαν χρόνια με έντονη και συνεχή δράση, με συστηματική διανογραφική παρουσία και συναυλίες στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, ενώ αναμ-

φίβολα κορυφαία ήταν η στιγμή κατά την οποία στους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας του 2004, ο Χρόνης Αηδονίδης καλωσόρισε τους συμμετέχοντες, στην τελετή λήξης, τραγουδώντας το καθιστικό «Φίλοι μ' καλωσορίσατε».

Ψάλλοντας την εκκλησιαστική και τραγουδώντας τη λαϊκή μουσική παράδο-
ση, με ήθος και αφοσίωση, γύρισε όλο σχεδόν τον κόσμο, δίνοντας συναυλίες και
συμμετέχοντας σε εκδηλώσεις στην Αμερική, την Αυστραλία, την Ευρώπη, αλ-
λά και σε όλες σχεδόν τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Είναι ενδεικτι-
κό της αναγνώρισης και του πάγκοινου σεβασμού στο έργο του το γεγονός ότι
την Πρωτοχρονιά του 2000, σε ένα παγκόσμιο τηλεοπτικό εορταστικό πρόγραμ-
μα υποδοχής της νέας χιλιετίας, η Ελλάδα καλωσόρισε την ανατολή της νέας χι-
λιετίας στο Σούνιο, με τη φωνή του Χρόνη Αηδονίδη στα τραγούδια «Να 'μαν
πουλί να πέταγα» και «Βασίλειψεν Αυγερινός». Και βέβαια αναντίρρητη είναι
η πραγματικότητα ότι πολλά τραγούδια του Χρόνη Αηδονίδη ακούγονται στο
εξωτερικό, στο ραδιόφωνο αλλά και ως σήματα σε εκπομπές ή και σε τηλεοπτι-
κά διαφημιστικά σποτ σε χώρες της Ευρώπης.

Μπορεί το «αηδόνι της Θράκης» να αποβίωσε στην Αθήνα, στα τέλη Οκτω-
βρίου του 2023, το έργο του όμως συνεχίζει να είναι ζωντανό, και να εμπνέει
τους επιγενομένους. Η αφοσίωση και η προσήλωσή του στην ελληνορθόδοξη
παράδοση, η σεμνότητα και το ήθος του, η γενναιόδωρη και απλόχωρη βοήθειά
του προς τους νέους, ο σεβασμός του στη διαχρονική πολιτιστική δημιουργία
της Ρωμηρότητας, η εν πολλοίς αθόρυβη προσφορά του και η συνεχής και αδιά-
λειπτη δράση του είναι δεδομένα που διδάσκουν και φρονηματίζουν.

Ως παραδοσιακός ερμηνευτής, με την γενική αναγνώριση που απολάμβαν-
ε, δίδαξε τη μουσική μας παράδοση στο Χαλάνδρι, στο Ίδρυμα Ζήση, στο Κε-
ντρικό Ωδείο του Κώστα Κλάββα, παραλλήλως δε ήταν καλλιτεχνικός διευθυ-
ντής του «Κέντρου Μελέτης Μουσικής Παράδοσης Θράκης, Μικράς Ασίας και
Ευξείνου Πόντου», δημιουργός και εμπνευστής της ίδρυσης και λειτουργίας
του «Εργαστηρίου Παραδοσιακής Μουσικής» του Δήμου Αλεξανδρούπολης,
του οποίου χρημάτισε και καλλιτεχνικός διευθυντής, καθώς επίσης και ιδρυ-
τικό μέλος του «Αρχείου Ελληνικής Μουσικής». Φρόντισε, με όλες του τις δυ-
νάμεις, να μεταλαμπαδεύσει στους νέους μαθητές του το δικό του πάθος, την
εμπειρία και τις γνώσεις του, δομώντας ένα υπόδειγμα δράσης και προσφο-
ράς, καλλιτεχνικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και εθνικής, ακόμα.

Δικαίως λοιπόν τιμήθηκε εν ζωή, και τιμάται και σήμερα μεταθανάτιως,
γιατί πέρα από την προσφορά του στην καταγραφή και μελέτη της θρακικής
μουσικής παράδοσης, υπήρξε δάσκαλος σεμνός και νουνεχής, ερευνητής προ-
σεκτικός, εκτελεστής της βυζαντινής εκκλησιαστικής και της λαϊκής παραδοσι-
ακής μουσικής ευαίσθητος, άνθρωπος παραδοσιακός, δοτικός, ευγενής, προση-
νής, φωτεινός. Το παράδειγμά του εμπνέει συνεχώς τους νέους, και η μελωδική
φωνή του συνοδεύει πολλές δημόσιες και ιδιωτικές στιγμές μας, ιδιαίτερα στη
Θράκη, αλλά και έξω από αυτήν, σε πανελλήνιο και πανεθνικό επίπεδο.

Προσφωνήσεις εκδηλώσεων της Σχολής

Για όλους αυτούς τους λόγους η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης τιμά με σεβασμό και αναγνώριση τη μνήμη του, δεδομένου μάλιστα ότι το έργο του αφορά κυρίως τον λαϊκό πολιτισμό και τη μουσική παράδοση της Θράκης, ζητήματα και θέματα τα οποία η Σχολή μας έχει θέσει μεταξύ των κύριων ερευνητικών αντικειμένων της. Παραλλήλως, η Σχολή μας συγχαίρει όσους ανέλαβαν την πρωτοβουλία να διοργανώσουν την σημαντική αυτή ημερίδα, πιστεύοντας ότι το έργο του θα συνεχίσει να εμπνέει τις επόμενες γενιές, αφού όχι μόνο κατέγραψε και διέσωσε πολλά, αλλά και δίδαξε και προέβαλε στιγμές οριακές και πάμφωτες. Κυρίως δε με το παράδειγμά του θα μας δείχνει συνεχώς τον δρόμο του καθήκοντός μας, απέναντι στην παράδοση των προγόνων μας.

Γιατί πέραν όλων των άλλων, το έργο του Χρόνη Αηδονίδη δεν επισημαίνει μόνο το μέτρο της σημερινής ευθύνης μας, αλλά συνιστά και το ζύγι της μελλοντικής μας κρίσης στη συνείδηση του έθνους, όσον αφορά τη στάση μας απέναντι στην διατήρηση και προάσπιση του πυρήνα της πολιτιστικής μας ταυτότητας, και μάλιστα σε καιρούς σαρωτικών παγκοσμιοποιητικών τάσεων και πρακτικών.

Καθηγητής Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

Προσφώνηση κατά την έναρξη της συνάντησης των βυζαντινολόγων
(Κομοτηνή, 27 Σεπτεμβρίου 2023)

Με ιδιαίτερη χαρά χαιρετίζω απόψε την έναρξη της συνάντησης των Ελλήνων Βυζαντινολόγων στην Κομοτηνή, η οποία αποτελεί συνέχεια ενός σπουδαίου θεσμού του επιστημονικού χώρου της πατρίδας μας, καθώς μάλιστα είναι η δεύτερη φορά που φιλοξενείται στην πόλη και στο πανεπιστήμιό μας.

Οι βυζαντινές σπουδές εγκαινιάστηκαν στη Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών ήδη από την αρχή της ίδρυσης και λειτουργίας των Τμημάτων της. Τα αντικείμενα της βυζαντινής ιστορίας, της βυζαντινής και μεταβυζαντινής φιλολογίας και της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης υπηρετούνται από άξιους συναδέλφους της Σχολής μας, ενώ σε αυτήν λειτουργεί και «Εργαστήριο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Ερευνών», στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, καθώς και «Εργαστήριο Βυζαντινής Δημόδους και Μεταβυζαντινής Φιλολογίας», στο Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας. Αλλά και στο Τμήμα Γλώσσα, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξεινίων Χωρών διδάσκονται ανάλογα μαθήματα ιστορίας και φιλολογίας, ιδίως όσον αφορά την μεταβυζαντινή συνέχεια, το «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο», κατά την προσφυή έκφραση του Nicolai Jorga.

Πρόκειται λοιπόν για σπουδές που δομούνται στο τρίπτυχο ιστορία — φιλολογία — τέχνη και πολιτισμός, και παρουσιάζουν στους φοιτητές και τις φοιτήτριές μας τον βυζαντινό κόσμο σε όλο το μεγαλείο του, αλλά και στην υστεροβυζαντινή του εξέλιξη και την μεταβυζαντινή του επιβίωση. Και φυσικά με την διδασκαλία συμπορεύεται η σχετική έρευνα, οι δημοσιεύσεις, τα συνέδρια, οι ημερίδες και οι ανακοινώσεις από μέλη της Σχολής μας, που πλουτίζουν βέβαια τη σχετική βιβλιογραφία, παραλλήλως όμως καταδεικνύουν τη δυναμική των βυζαντινών σπουδών στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Συνεπώς η επιστημονική συνάντηση που σήμερα πραγματοποιείται, νομίζω, στο σωστό μέρος, καθώς η ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών στη Σχολή μας γίνεται όχι μόνο σε πανελλήνιο, αλλά και σε διεθνές επίπεδο, με δράσεις εκπαιδευτικές, συνέργειες ερευνητικές και εκδοτικές και συνεργασίες με τα εγκυρότερα βυζαντινολογικά ιδρύματα, ερευνητικά κέντρα και επιστημονικά περιοδικά, ανά τον κόσμο, όπως λ.χ. το Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, στο Universidad de Granada της Ισπανίας.

Επίσης είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, δια των Τμημάτων της ή μέσω της Κοσμητείας της, έχει τιμήσει με τον τίτλο του Επίτιμου Διδάκτορα διεθνείς προσωπικότητες των βυζαντινών σπουδών, όπως οι καθηγητές Eric Lambertz, Johannes Koder, Hans Eide-neier, Peter Schreiner, Βασίλειος Κατσαρός, Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, Ben Hendrickx και Dieter Harlfinger, καθώς η ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών αποτελεί αναπόσπαστο, ιδιαίτερο και εκλεκτό κομμάτι του έργου της.

Είναι επίσης απολύτως ενδεικτικό και αποδεικτικό το γεγονός ότι στο πλαίσιο της συνάντησης αυτής θα υπογραφεί πρωτόκολλο συνεργασίας μεταξύ της Σχολής και του ευφύμως γνωστού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, για το οποίο θέλω να ευχαριστήσω τον Πρόεδρο του Εποπτικού Συμβουλίου Καθηγητή Χρήστο Αραμπατζή και τον Πρόεδρο του Ινστιτούτου Καθηγητή Βασίλειο Κουκουσά για την άφογη, ανέφελη και παραγωγική, όπως πάντα, συνεργασία μας. Επίσης να ευχαριστήσω θερμά τους συναδέλφους στη Κοσμητεία της Σχολής αλλά και στη Σύγκλητο του πανεπιστημίου μας για την έγκαιρη και πρόθυμη αποδοχή της πρότασής μας, ώστε να λάβει σάρκα και οστά η συνεργασία αυτή, αλλά και για την εμπιστοσύνη, την αλληλοστήριξη και την βοήθειά τους.

Είναι γνωστή άλλωστε η αξία των συνεργειών και των συμπράξεων, σε ερευνητικό επίπεδο, στις μέρες μας, και μάλιστα στο σύγχρονο ακαδημαϊκό τοπίο. Από το πρωτόκολλο αυτό, τις προβλέψεις του οποίου θα εξειδικεύσουν τα Τμήματα της Σχολής και τα Εργαστήριά τους, προσδοκούμε πολλούς, εύχymους και γλυκούς ερευνητικούς, συγγραφικούς και εν γένει επιστημονικούς καρπούς.

Συνεργαζόμαστε έτσι με ένα ερευνητικό ίδρυμα διεθνούς κύρους, ένα ελληνικό ερευνητικό ινστιτούτο που έχει την έδρα του στο εξωτερικό, στο κέντρο της θαλασσοκρατίας Βενετίας, και η συνεργασία μαζί τους θα μας δώσει τεχνογνωσία, επαφές, καλές πρακτικές και εμπειρία για την προώθηση της διεθνοποίησης του ακαδημαϊκού έργου της Σχολής μας. Είναι άλλωστε αρκετά ήδη τα μέλη της Σχολής που έχουν ερευνητικές και επιστημονικές σχέσεις με το Ινστιτούτο της Βενετίας. Προσδοκούμε δε από το πρωτόκολλο αυτό να αποτελέσει την αρχή και την αφετηρία νέων σημαντικών διεθνών πρωτοβουλιών και δράσεων.

Θέλω θερμά να συγχαρώ τους συναδέλφους που ασχολήθηκαν επιτυχώς με το επίπονο και επίμοχθο έργο της διοργάνωσης της παρούσας συνάντησης, την Καθηγήτρια Μαρία Τζιάτζη, τον Καθηγητή Γεώργιο Τσιγάρα, τον Καθηγητή Γρηγόριο Παπαγιάννη, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Δημοσθένη Στρατηγόπουλο, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Reimondo Tocchi, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Γεώργιο Χαριζάνη και την Επίκουρη Καθηγήτρια Μαρία Κωνσταντινίδου. Εργάστηκαν συστηματικά και με αφοσίωση γι' αυτό και αξίζουν τον δημόσιο έπαινο.

Καλώς ήλθατε λοιπόν στην Κομοτηνή συνάδελφοι. Εύχομαι ολόψυχα, εκ μέρους όλων των συναδέλφων της Σχολής, κάθε επιτυχία στην επιστημονική

Προσφωνήσεις εκδηλώσεων της Σχολής

συνάντησή σας, καλή διαμονή στη Θράκη μας και αίσια και παραγωγική συνέχιση του εξαιρετού ακαδημαϊκού έργου σας.

Καθηγητής Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

«Η ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ
ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ (1923-2023)»,
ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
(17-19 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2023)

Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΗΣ ΚΑΙ Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΩΣ ΟΡΙΑΚΟ ΣΗΜΕΙΟ ΓΙΑ ΤΟ ΝΕΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ¹

Η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, μετά το περσινό διεθνές επιστημονικό συνέδριο με τίτλο *Επανεκτιμώντας τη Μικρασιατική Καταστροφή*, αποφάσισε να διοργανώσει διεθνές επιστημονικό συνέδριο για την επίδραση της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής των πληθυσμών στη τέχνη. Το συνέδριο αυτό πραγματοποιείται στην Αλεξανδρούπολη υβριδικά, με συμμετοχές δια ζώσης και διαδικτυακά, και όχι διαδικτυακά όπως το περσινό, αφενός μεν διότι οι συνθήκες πλέον το επιτρέπουν, και αφετέρου επειδή η Σχολή μας ήθελε να έχει σχετικές επιστημονικές δράσεις και στην πρωτεύουσα του νομού Έβρου, μια από τις έδρες του πανεπιστημίου μας.

Έτσι, ο τίτλος του συνεδρίου μας διαμορφώθηκε ως εξής: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών στην τέχνη (1923-2023)*. Στόχος δε του συνεδρίου είναι η διερεύνηση της απεικόνισης της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής των πληθυσμών και της επίδρασής της στην ελληνική και τουρκική τέχνη (λογοτεχνία, θέατρο, κινηματογράφος, εικαστικά, μουσική). Επίσης, η συγκριτική προσέγγιση της ελληνικής και τουρκικής τέχνης και αναζήτηση αντίστοιχα της εικόνας του Έλληνα και του Τούρκου με άξονα την τέχνη που αποτυπώνει την ανταλλαγή των πληθυσμών που συμφωνήθηκε το 1923 και πραγματοποιήθηκε το 1924.

Σχετικοί βέβαια υπήρξαν και οι θεματικοί άξονες του συνεδρίου, οι οποίοι κάλυψαν όλους σχεδόν τους τομείς της τέχνης, τόσο την τέχνη του λόγου και τις εικαστικές τέχνες, όσο και τις τέχνες του θεάματος και τη λαϊκή τέχνη ακόμη, τέλος δε και την άυλη πολιτιστική κληρονομιά, με

1. Προσφώνηση κατά την έναρξη του συνεδρίου.

συγκριτικές θεάσεις των αναπαραστάσεως την ανταλλαγής πληθυσμών, τόσο στις ελληνικές, όσο και στις τουρκικές ανάλογες περιπτώσεις.

Όπως είναι ευρύτερα γνωστό, η Συνθήκη της Λωζάννης ήταν συνθήκη ειρήνης που έθεσε τα σύνορα και τα όρια της Τουρκίας, του εθνικού τουρκικού κράτους που αναδύθηκε μέσα από την οριστική διάλυση της πολυεθνικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Υπογράφηκε στη Λωζάννη της Ελβετίας στις 24 Ιουλίου 1923 από την Ελλάδα, την Τουρκία και τις χώρες που πολέμησαν στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922) και είχαν υπογράψει τη Συνθήκη των Σεβρών, την οποία ουσιαστικά αναθεώρησε. Στις χώρες αυτές συμπεριλήφθηκε, λόγω των καταστάσεων που είχαν διαμορφωθεί, και η Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ), η οποία δεν συμμετείχε στην προηγούμενη συνθήκη.

Η συνθήκη προέκυψε από εντατικές και έντονες διαβουλεύσεις στο πλαίσιο σχετικής διάσκεψης (7 Νοεμβρίου 1922 κ. εξ.) μεταξύ των χωρών που παραπάνω αναφέραμε. Αρχικά οι διαπραγματευόμενοι κατέληξαν στην υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάννης (30 Ιανουαρίου 1923), που αποτελεί συντομότερο κείμενο και συμπεριλήφθηκε και στην τελική συνθήκη. Σύμφωνα με τα συμφωνημένα, η συνθήκη τέθηκε σε ισχύ από τις 6 Αυγούστου 1924.

Η Συνθήκη της Λωζάννης, που ρυθμίζει έκτοτε τις σχέσεις και τα όρια των κρατών στην ευρύτερη περιοχή μας, κατήργησε και αντικατέστησε την προηγούμενη Συνθήκη των Σεβρών που δεν είχε γίνει αποδεκτή από τη νέα κυβέρνηση της Τουρκίας, δεδομένου ότι η Μικρασιατική Καταστροφή την είχε καταστήσει ανεπίκαιρη, καθώς η αναθεώρησή της ήταν αναγκαία από τις νέες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί. Έτσι, η διάσκεψη που οδήγησε στην υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης ξεκίνησε στις 20 Οκτωβρίου 1922, διακόπηκε μετά από έντονες διαμάχες στις 4 Φεβρουαρίου 1923, και ξανάρχισε στις 23 Απριλίου της ίδιας χρονιάς. Συνεπώς για την συνομολόγηση του τελικού κειμένου, που υπογράφηκε στις 24 Ιουλίου 1923, χρειάστηκαν επτά μήνες και δεκαπέντε μέρες έντονων διαβουλεύσεων.

Ένας από τους πλέον σημαντικούς όρους της Συνθήκης υπήρξε η υποχρεωτική αμοιβαία ανταλλαγή μειονοτικών πληθυσμών που αποφασίστηκε και πραγματοποιήθηκε ιδίως κατά το 1924, προκάλεσε μεγάλες πληθυσμιακές και πολιτισμικές αναστατώσεις στον ελλαδικό και στον μικρασιατικό χώρο. Μετακινήθηκαν από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη στην Ελλάδα 1.650.000 ελληνορθόδοξοι οθωμανοί υπήκοοι, και από την Ελλάδα στην Τουρκία 670.000 μουσουλμάνοι Έλληνες υπήκοοι. Η θρησκεία και όχι η εθνικότητα αποτέλεσε το βασικό κριτήριο για την ανταλλαγή, σύμφωνα με το άρθρο 2β της Συνθήκης,

Προσφωνήσεις αναγορεύσεων επίτιμων μελών της σχολής

σύμφωνα και με το οθωμανικό σύστημα οργάνωσης και ταξινόμησης των κατοίκων της αυτοκρατορίας (μιλέτ).

Μεταξύ των ανταλλάξιμων περιλαμβάνονταν και τουρκόφωνοι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί, όπως τουρκόφωνοι Πόντιοι και Καραμανλήδες της Ανατολίας και προπάντων της Καππαδοκίας, αλλά και αντιστοίχως ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι, όπως οι Τουρκοκορητικοί και οι Βαλαάδες της Δυτικής Μακεδονίας. Επίσης μαζί με τους ελληνορθόδοξους κατοίκους της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πέρασε στην Ελλάδα και αριθμός Αρμενίων και Συροχαλδαίων.

Εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή οι Ρωμιοί κάτοικοι της Νομαρχίας της Κωνσταντινούπολης: 125.000 μόνιμοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, των Πριγκηποννήσων και των περιχώρων, οι οποίοι έπρεπε να ήταν εγκατεστημένοι πριν από τις 30 Οκτωβρίου του 1918, και οι κάτοικοι της Ίμβρου και της Τενέδου, συνολικά 6.000 κάτοικοι. Αντιστοίχως στην Ελλάδα παρέμειναν 110.000 μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης.

Από τα παραπάνω, εύκολα μπορεί κανείς να καταλάβει ότι η Συνθήκη της Λωζάννης υπήρξε η απαρχή του σύγχρονου πολιτικού, γεωστρατηγικού, αλλά και οικονομικού και πολιτιστικού βίου της χώρας μας, αλλά και των λαών της ευρύτερης περιοχής μας. Τα σύνορα που χαράχθηκαν περιέκλεισαν πια τον ελληνικό λαό, που απέκτησε ένα σταθερό γεωγραφικό πλαίσιο εντός του οποίου ζούσε και αναπτυσσόταν. Παραλλήλως δε οι πληθυσμοί που έφτασαν στην Ελλάδα, μαζί με αυτούς που υπό καθεστώς βίας και γενοκτονίας είχαν έρθει στον ελλαδικό χώρο από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, και ιδίως κατά τα γεγονότα της Μικρασιατικής Κατάστροφής του 1922, ολοκλήρωσαν τον ελληνικό πληθυσμό, βάζοντας τις βάσεις της νέας οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης του ελληνικού λαού, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Οι τομείς αυτοί είναι βέβαια πολλοί και σύνθετοι, καθώς αφορούν το σύνολο της ζωής ενός λαού. Γι' αυτό και σε όσα ακολουθούν ενδεικτικά θα αναφερθούμε σε ζητήματα πολιτισμού, και μάλιστα λαϊκού πολιτισμού, που προσδιορίζουν και προδιαγράφουν όμως τις εξελίξεις διεισδυτικά, κατά το «εξ όνυχος τον λέοντα». Κι αυτό επειδή όσα θα εξεταστούν στη διάρκεια του συνεδρίου μας ισχύουν, τηρουμένων των αναλογιών, για όλους τους τομείς της πολιτιστικής και κοινωνικής ανάπτυξης του ελληνικού λαού, όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά την Συνθήκη της Λωζάννης, και εξ αφορμής αυτής.

Θέλω, ως Κοσμήτορας της Σχολής αλλά και ως Πρόεδρος της Οργανωτικής και της Επιστημονικής Επιτροπής του συνεδρίου μας, να ευχαριστήσω θερμά τα μέλη της Οργανωτικής και της Επιστημονι-

κής Επιτροπής του Συνεδρίου μας για τη στήριξή τους και τη συνεργασία μας, ιδιαίτερα δε τους προέδρους των τριών Τμημάτων της Σχολής, τον Καθηγητή κ. Γρηγόριο Παπαγιάννη, Πρόεδρο του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας, τον Καθηγητή κ. Ηλία Πετρόπουλο, Πρόεδρο του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών και τον Καθηγητή κ. Γεώργιο Τσιγάρα, Πρόεδρο του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας. Ξεχωριστά θέλω να αναφέρω τις ευχαριστίες μου στον Γραμματέα της Επιστημονικής και Οργανωτικής Επιτροπής Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας κ. Θανάση Κούγκουλο, πολύτιμο συνεργάτη και συνάδελφο, και ουσιαστική «ψυχή» του συνεδρίου μας, για την μοναδική συνεισφορά του στη διοργάνωση, χωρίς την οποία ελάχιστα ίσως θα είχαν επιτευχθεί.

Θερμά ευχαριστώ επίσης τους επικεφαλής των φορέων που μας βοήθησαν και μας στήριξαν: πρωτίστως τον Πρύτανη Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης Καθηγητή κ. Φώτιο Μάρη, για τη βοήθεια και την στήριξή του σε κάθε προσπάθεια της Σχολής μας, και βεβαίως τον Δήμαρχο Αλεξανδρούπολης κ. Γιάννη Ζαμπούκη, καθώς ο Δήμος Αλεξανδρούπολης συνδιοργανώνει μαζί μας το παρόν συνέδριο βοηθώντας μας καθοριστικά και αποφασιστικά στην υλοποίηση της ιδέας μας. Επίσης τον Αντιδήμαρχο Πολιτισμού, Αθλητισμού, Εθελοντισμού, Παιδείας και Νέας Γενιάς Αλεξανδρούπολης κ. Θεόδωρο Βουρδόλη, που εν πολλοίς πραγματοποίησε τις σχετικές αποφάσεις της Δημοτικής Αρχής, και τον Αντιπεριφερειάρχη Έβρου κ. Δημήτριο Πέτροβιτς, καθώς ικανοποίησαν όλα τα αιτήματά μας, καθιστώντας εφικτή της οργάνωση και την πραγματοποίηση του συνεδρίου μας.

Επίσης χάριτας οφείλουμε στον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Αλεξανδρουπόλεως, Τραϊανουπόλεως και Σαμοθράκης κ. Άνθιμο, λόγιο και φιλόστοργα ιεράρχη, που στήριξε ηθικά και υλικά την προσπάθειά μας, καθώς πάντοτε στέκεται αρρωγός σε κάθε επιστημονική προσπάθεια και δράση μας, επιβεβαιώνοντας τις καλές σχέσεις μεταξύ του Πανεπιστημίου μας και της τοπικής Εκκλησίας, σε ολόκληρο τον θρακικό χώρο.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω θερμά τους συναδέλφους από την Ελλάδα και το εξωτερικό, ιδίως την γειτονική Τουρκία, που έσπευσαν να ανταποκριθούν στην πρόσκλησή μας, να δηλώσουν συμμετοχή και να βρίσκονται σήμερα εδώ, για να μιλήσουν στο συνέδριό μας. Τους καλωσορίζουμε στη Θράκη, στο Πανεπιστήμιο και τη Σχολή μας, τους ευχαριστούμε για την καλή τους πρόθεση και με χαρά θα περιμένουμε, σε προθεσμία που θα οριστεί, και τα πλήρη κείμενα των ανακοινώσεών τους, που θα δημοσιευθούν σε επόμενο τόμο της *Επιστημονι-*

*Προσφωνήσεις αναγορεύσεων επίτιμων μελών της σχολής
κής Επετηρίδας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.*

Ως ευ παρέστητε.

Καθηγητής EMMANOYΗΛ ΓΕΡ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ
ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΘΗΡΙΩΔΙΑΣ:
ΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΦΛΟΓΕΣ ΤΗΣ ΔΙΔΟΥΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

Εισαγωγή

Αναμφίβολα, ζούμε σε έναν κόσμο που μπορεί να είναι όμορφος σαν κόσμημα, εκ του κοσμέω/κοσμῶ της σοφής αρχαίας ελληνικής γλώσσας, ωστόσο συμπεριλαμβάνει κάθε μορφής κακό. Κύρια αιτία του κακού είναι η σκοτεινή ανθρώπινη πλευρά, ενώ μορφές εκδήλωσής του είναι οι πόλεμοι, οι γενοκτονίες, η εξορία, οι μετακινήσεις πληθυσμών, η φτώχεια και ο θάνατος. Η λογοτεχνία αποτελεί τον κατεξοχήν τόπο αναπαράστασης όσων συμβαίνουν στον κόσμο¹. Στη σύγχρονη εποχή, θεωρητικοί και κριτικοί της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους απορρίπτουν το μύθευμα της «παιδικής και νεανικής αθωότητας»² και υποστηρίζουν ότι οι νεαροί αναγνώστες, δεδομένου ότι μεγαλώνουν στον κόσμο αυτό, οφείλουν να διαβάσουν βιβλία όπου εκτίθεται η αλήθεια για τις καλές και, ιδίως, τις κακές πλευρές της κοινωνίας όπου θα ενταχθούν, δίχως αποσιωπήσεις ή εξωραϊσμούς³. Απώτερος σκοπός μιας ειλικρινούς λογοτεχνικής αναπαράστασης κάθε μορφής φρικαλεότητας και θηριωδίας σε παιδικά και νεανικά λογοτεχνήματα, συνιστά το να προστατευτεί ψυχικά (και όχι μόνο) ο αναγνώστης για τις αποτρόπαιες εμπειρίες που ενδέχεται να ζήσει ως πολίτης αυτού του κόσμου, και να προσπαθήσει να αποτρέψει το ενδεχόμενο να συμβούν⁴.

1. J. HALL, *Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, μτφρ. ΜΑΡΙΑ ΤΣΑΟΥΣΗ. Αθήνα: Gutenberg, 1990.

2. R.T. ANGELAKI, "De-Constructing the Imaginary Child in Greek Cypriot Contemporary Young Adult Fiction Novels" *Leaf Journal* 1,2 (2024) <https://doi.org/10.58091/c8hg-fc77>.

3. S. HONEYMAN, *Elusive Childhood: Impossible Representations in Modern Fiction*. Columbus: Ohio State University Press, 2005. K. KIDD, "'A' is for Auschwitz: Psychoanalysis, Trauma Theory, and the 'Children's Literature of Atrocity'", *Children's Literature*, 33, 2005, σελ. 120-149. B. KÜMMERLING-MEIBAUER & F. SCHULZ, *Political Changes and Transformations in Twentieth and Twenty-first Century Children's Literature*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2023, σελ. 11.

4. A. KERTZER, 'Do You Know What "Auschwitz" Means?' *Children's Literature and the Holocaust*, *The Lion and the Unicorn* 23, 2 (1999): σελ. 238-256. K. Kidd, *Freud in Oz: At the Intersections of Psychoanalysis and Children's Literature*. Minneapolis, MN, 2011.

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί ένα από τα μελανότερα γεγονότα της Ελληνικής Ιστορίας που μετέβαλε τον χάρτη της Ελλάδας και αναδιαμόρφωσε την ελληνική εθνική ταυτότητα, κατά τη διάρκεια του οποίου σημειώθηκαν τερατοουργήματα: Όταν η στρατιωτική εισβολή της Ελλάδας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έληξε με φρίκη, στα τέλη Αυγούστου του 1922 ο τουρκικός στρατός του Κεμάλ Ατατούρκ έσφαξε εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες και τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους ο Τούρκος ηγέτης έφτασε ως απελευθερωτής στην Σμύρνη, την οποία πυρπόλησε. Το νησί έκτοτε αποτελεί το σύμβολο της Μικρασιατικής Καταστροφής, ενώ όσοι επέζησαν της σφαγής και της πυρκαγιάς εγκατέλειψαν τα σπίτια τους και έγιναν πρόσφυγες, λέξη που θα τους ακολουθούσε για πολλά χρόνια και θα είχε υποτιμητική χροιά. Οι ντόπιοι Έλληνες καταρράκωσαν, έπειτα, κάθε έννοια αξιοπρέπειας των Μικρασιατών, τους οποίους κακομεταχειρίστηκαν και εκμεταλλεύτηκαν ήδη από τη στιγμή της μεταφοράς τους στα πλοία προς την Ελλάδα. Φτάνοντας στο ελληνικό κράτος, όλοι οι πρόσφυγες αντιμετώπισαν εχθρότητα από τους γηγενείς που τους θεώρησαν υπεύθυνους για την κατάρρευση του μεγαλοϊδεατισμού· έτσι έμειναν για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα ανέστιοι, δίχως περίθαλψη, και οι μεν άνδρες είχαν να καταπολεμήσουν την ανεργία και την περιθωριοποίηση, ενώ οι γυναίκες κατά βάση θεωρούνταν άσεμνες και έπεφταν θύματα είτε εκμετάλλευσης ως παραδουλεύτρες σε σπίτια πλουσίων, είτε εκπόρνευσης⁵.

Τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις που συνόδευαν τους Μικρασιάτες και τις Μικρασιάτισσες, όπως επίσης οι κακουχίες και τα βάσανα που πέρασαν κατά τη διάρκεια της Καταστροφής, στο ταξίδι του ξεριζωμού και μετά την έλευσή τους στην Ελλάδα, αποτέλεσαν θέμα σε πολλά λογοτεχνικά βιβλία για παιδιά και νέους. Εξίσου, σε αυτά αποτυπωνόταν η ζωή των προσφύγων πριν την Καταστροφή, η πραγματική ή φανταστική υπεροχή τους συγκριτικά με τους Έλληνες, η δράση που ανέπτυξαν στην Ελλάδα προκειμένου να διαχειριστούν την απώλεια της εθνικής, ατομικής και συλλογικής τους ταυτότητας, όπως επίσης οι κοπιώδεις και αγωνιώδεις προσπάθειές τους να βρουν χαμένα μέλη τα οικογένειάς τους, να αποκατασταθούν επαγγελματικά, να στεγαστούν και να αποκτήσουν περίθαλψη. Τα έργα αυτά συγκροτούν τον κορμό της επονομαζόμενης προσφυγικής λογοτεχνίας⁶, ωστόσο καθώς σχεδόν όλα εκθέτουν

L. LANGER, *The Holocaust and Literary Imagination*. New Haven, CT: Yale University Press, 1975. K. Reynolds, *Radical Children's Literature: Future Visions and Aesthetic Transformations in Juvenile Fiction*, New York: Palgrave Macmillan, 2010.

5. Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ & Γ. ΓΟΥΛΙΜΗ (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα: Γνώση, 1989, Α. ΚΑΡΑΠΑΝΟΥ (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Π. Κιτρομηλίδης, 1982. *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

6. Ρ.Τ. ΑΓΓΕΛΑΚΗ. «Λογοτεχνικές εικόνες Μικρασιατών στην προσφυγική πεζογραφία για παιδιά και νέους. Συμβολισμοί και ανατροπές». *ΚΕΙΜΕΝΑ για την έρευνα*.

Ελληνοτουρκική ανταλλαγή

με ειλικρίνεια τις τραγικές στιγμές που διαδραματίστηκαν λίγο πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τον ξεριζωμό και την Καταστροφή του 1922, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως φέρουν χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας της θηριωδίας.

Παιδικό ιστορικό μυθιστόρημα και λογοτεχνία της θηριωδίας

Το ιστορικό μυθιστόρημα σαν ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος άρχισε να αναπτύσσεται στην Ευρώπη κατά τον 18ο αιώνα. Στην ανάπτυξή του συνετέλεσε η επικράτηση του ρομαντισμού, που κήρυττε τη στροφή στο παρελθόν -και, δη, στη μεσαιωνική εποχή. Θεμελιωτής του είδους θεωρείται ο Sir Walter Scott, σύμφωνα με τον οποίο η υπόθεση ενός ιστορικού μυθιστορήματος πρέπει να εκτυλίσσεται σε μια παλιότερη εποχή, την οποία ο συγγραφέας θα πρέπει να αναπαραστήσει με πιστότητα, λεπτομέρεια και ακρίβεια⁷. Ως εκ τούτου, οφείλει αφενός μεν να αποστασιοποιηθεί από την περίοδο όπου τοποθετείται η ιστορία του, αφετέρου δε να έχει προηγουμένως μελετήσει πηγές σχετικές με την περίοδο που αναπαριστά⁸. Αυτές θα πρέπει να τις συμβουλευεται, να τις επεξεργάζεται κριτικά και να τις υποβάλλει σε μια διαδικασία αφηγηματικής μεταμόρφωσης.

Ένα ιστορικό μυθιστόρημα διαθέτει στέρη συνθεση, ενδιαφέρουσα πλοκή ενισχυμένη με το στοιχείο της περιπέτειας και αντλεί τη θεματολογία του από πρόσωπα και γεγονότα μιας εποχής περασμένης, την οποία οι συγγρα-

τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής και Εφηβικής Λογοτεχνίας, 37 (2022), <https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.kei.2022.1269>, Ρ.Τ. Αγγελάκη, «Σύγχρονη προσφυγική και διαπολιτισμική παιδική λογοτεχνία. 1922: Η λογοτεχνική αναπαράσταση» στον τόμο Ε. ΑΓΔΙΚΟΣ, & Β. ΚΟΖΙΟΥ-ΚΟΛΟΦΩΤΙΑ, (επιμ.) *Πρακτικά, 8ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πρόσφυγες: Από τη Μικρασιατική καταστροφή ως τις μέρες μας, Καρδίτσα 16-18 Σεπτεμβρίου 2022*, Καρδίτσα 2022: ΚΙΛΕ Απόλλων Καρδίτσας & Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, σσ. 231-223, Ρ.Τ. ΑΓΓΕΛΑΚΗ, «Νοσταλγία και τραύμα στο σύγχρονο επικοινωνιακό τοπίο. Αποτυπώνοντας τον Μικρασιατικό ξεριζωμό στο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο», *Ηλεκτρονική Έκδοση Επιστημονικής Επετηρίδας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ. Ροδόπη*, 3 (2022), <https://rhodope.helit.duth.gr/nostalgia-kai-travma-sto-sygchrono-epikoinoniako-topio-apotyponontaston-mikrasiatiko-xerizomo-sto-eikonografimeno-paidiko-vivlio/>, Ρ.Τ. ΑΓΓΕΛΑΚΗ, «Η επανεγγραφή του τραύματος της Μικρασιατικής Καταστροφής και της ιδεολογίας του προσφυγισμού στη συλλογική συνείδηση των νέων μέσα από τον έντεχνο αφηγηματικό λόγο», στον τόμο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Επανεκτιμώντας τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-2022), Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης (21-23 Οκτωβρίου 2022)*, τόμ. Β', Αθήνα 2023: Ηρόδοτος, σσ. 229-249.

7. Σ. ΝΤΕΝΙΣΗ, *Το ελληνικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880)*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1994, σσ. 109- 127.

8. D. ESCARPIT, *Η παιδική και νεανική λογοτεχνία στην Ευρώπη, μετάφρ. Στέση Αθήνη*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1995, σσ. 125-133.

φείς προσπαθούν να αποδώσουν στον μεγάλο αριθμό των σελίδων του επι-στρατεύοντας τη φαντασία, τον λυρισμό και την παρατηρητικότητα τους. Πα-ρότι πρόκειται για μυθοπλαστικά έργα, σε αυτά καταγράφονται με ρεαλισμό και ακρίβεια οι ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες της αναπαριστώμενης περι-όδου· άρα, η πραγματικότητα που αντικατοπτρίζουν είναι κατασκευασμέ-νη και περικλείει και τη σύγχρονη των συγγραφέων, αλλά και την ιστορική πραγματικότητα. Οι δε χαρακτήρες μπορεί να είναι είτε ιστορικές μορφές, εί-τε μυθοπλαστικές· πάντα, όμως, είναι ολοκληρωμένοι και παρουσιάζονται ως αντιπροσωπευτικοί τύποι της εποχής τους και φορείς των αξιών ή των προ-καταλήψεων του έθνους τους. Επιπλέον, συμπεριφέρονται ανάλογα με την ηλικία, το φύλο και το χώρο όπου ζουν, και προσδίδουν ζωντάνια και πειστι-κότητα στο έργο καθώς αλληλεπιδρούν⁹.

Κατά τη δεύτερη περίοδο της νεότερης ελληνικής Λογοτεχνίας (1880-1922 ή 1917), αναπτύχθηκε στην Ελλάδα το ιστορικό μυθιστόρημα, με ση-μαντικότερη εκπρόσωπό του την Πηνελόπη Δέλτα, με σταθμό το έργο της *Για την Πατρίδα* (1909). Το συγκεκριμένο είδος γνώρισε άνθιση χάρη στη δράση της Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς, του σωματείου που επι-χείρησε και κατόρθωσε να αναδείξει τη σημασία του καλού παιδικού βι-βλίου και να υπογραμμίσει τη σοβαρότητα που διέπει την λογοτεχνία για παιδιά. Το 1958 τα μέλη του σωματείου προκήρυξαν διαγωνισμούς συγ-γραφής παιδικών μυθιστορημάτων γραμμένων στη δημοτική γλώσσα, με σκοπό να ενεργοποιήσουν το συγγραφικό δυναμικό της εποχής και να δρο-μολογήσουν την παιδική λογοτεχνική παραγωγή που θα αναδείκνυε την ελ-ληνική Ιστορία, φύση και τα ελληνικά ιδεώδη¹⁰. Οι προσπάθειες των μελών της Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς αποσκοπούσαν στο να γραφτούν έργα που να μεταδίδουν στους ανήλικους αναγνώστες ιστορικές γνώσεις με ευχάριστο και εύκολο τρόπο, χάρη στον ψυχαγωγικό τους χαρακτήρα. Προσέβλεπαν, επιπλέον, στο να βοηθήσουν τα παιδιά και τους νέους να αποκτήσουν νεοελληνική συνείδηση. Ωστόσο, αυτό δε θα πρέπει να παρερ-μηνεύεται, υπό την έννοια πως οι στόχοι του σωματείου δεν διαποτίζονταν επ' ουδενί από προγονοπληξία, φρονηματισμό και τάση υπερτονισμού των ελληνικών φυλετικών στοιχείων¹¹.

9. Ρ.Τ. ΑΓΓΕΛΑΚΗ, «Ελληνικό παιδικό μυθιστόρημα, διακειμενικότητα και δευτερεύ-οντες λογοτεχνικοί χαρακτήρες. Ερευνητική προσέγγιση στο έργο της Πηνελόπης Μαζί-μου», *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 29 (2017), σελ. 7-30.

10. Α. ΒΑΡΕΛΑ, «Τατιάνα Σταύρου. Δημιουργός και πνευματική μητέρα», στον τό-μο *Τετράρχονος Απολογισμός 1989- 1992, Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά*, Αθήνα: Αστήρ, Αθήνα 1982, σσ. 34-42, Α. ΔΕΛΩΝΗΣ, *Ελληνική Παιδική Λογοτεχνία: 1825-1985*, Από τις πρώτες ρίζες μέχρι σήμερα, Αθήνα: Ηράκλειτος, 1986, σσ. 19-21.

11. Ρ.Τ. ΑΓΓΕΛΑΚΗ, *Το Βυζάντιο στη Λογοτεχνία για παιδιά από το 1955 μέχρι σή-μερα. Συγκριτική και ιδεολογική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη: Γιαχούδης, 2018, σελ. 47.

Ελληνοτουρκική ανταλλαγή

Στο ιστορικό μυθιστόρημα για νέους αποκρυπτογραφείται μια αθέατη πραγματικότητα με κοινωνική, ανθρωπολογική και ιστορική σημασία. Βασική λειτουργία του είναι η παρουσίαση αξιακών συστημάτων, προτύπων και ιδεών που μπορούν να έχουν αντίκρισμα στη σύγχρονη εποχή¹². Όπως οι ιστορικές αφηγήσεις, έτσι και οι λογοτεχνικές προσεγγίζουν ερμηνευτικά τα γεγονότα και επικαλούνται το συναίσθημα των αναγνωστών, στοχεύοντας να τους νουθετήσουν, δίδως να αναπαριστούν πιστά ό,τι συνέβη¹³, και οι δυο είναι κατασκευασμένες, υποκειμενικές αφηγήσεις από ανθρώπους, που μπορεί μεν να βασίζονται σε πηγές, καλύπτουν ωστόσο τα κενά που υπάρχουν σε αυτές και στη μεταξύ τους σύνδεση με βάση το αναλογικό τους επιχείρημα και τις αξιολογικές τους κρίσεις¹⁴.

Ένα ιστορικό μυθιστόρημα που απευθύνεται σε νέους αναγνώστες μπορεί να παρουσιάζει τα προβλήματα των σύγχρονων κοινωνιών και να πραγματευτεί ερωτήματα που προβάλλουν από το παρόν, καθώς το εν λόγω μυθιστορηματικό είδος επιτρέπει την προσέγγιση του παρελθόντος μέσα από το παρόν εσωτερικά, και αντίστοιχα την θεώρηση του παρόντος από την προοπτική ενός μακροχρόνιου παρελθόντος, αρκεί η χρησιμοποίησή του να μη γίνεται καταχρηστικά¹⁵. Πολλές φορές, μάλιστα, οι συγγραφείς των ιστορικών μυθιστορημάτων, στοχεύοντας στο να δημιουργήσουν εξιστορήσεις που να ανταποκρίνονται περισσότερο στην πραγματικότητα, δρουν συμπληρωματικά προς την Ιστορία· δεν περιορίζονται απλώς στο να εκθέτουν τις αρετές, τα προτερήματα, τα θεμελιώδη ιδανικά, τις διαχρονικές αξίες και τις πράξεις των συμπα-

12. A. RIGNEY, "Fiction as a Mediator in National Remembrance", in S. BERGER, L. ERIKSONAS & A. MYCOCK (eds.), *Narrating the Nation: Representations in History, Media and the Arts*, New York, 2008: Berghahn Books, σσ. 79-96.

13. H. WHITE, "Introduction: Historical Fiction, Fictional History, and Historical Reality." *Rethinking History* 9.2-3 (2005), σσ.147-157, S. YOUNGS, "Understanding History through the Visual Images in Historical Fiction." *Language Arts* 89.6 9(2012), σελ. 379-395.

14. R.T. ANGELAKI, "Gender Stereotypes in Historical Biographical Novels for Children and Young Adults: Anna and Theophano by Kira Sinou", *Libri e liberi* 12.1(2023), σελ. 37-52. doi: 10.21066/carcl.libri.12.1.2, S. Parlevliet, "Remediating History: Assessing the Past in Dutch Historical Fiction for Children c. 1960-1980", *Paedagogica Historica* 54.5, σελ. 485-501.

15. Ρ.Τ. ΑΓΓΕΛΑΚΗ Ρ. «Το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά ως εναλλακτική προσέγγιση της Διδασκαλίας της Ιστορίας», στον τόμο Α. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Χ. ΣΑΚΟΝΙΑΝΣ, Ε. ΜΑΛΚΟΠΟΥΛΟΥ, Χ. ΜΠΟΥΤΖΙΛΟΓΙΑΝ & Ε.Α. ΤΕΜΠΡΙΔΟΥ (επιμ.), *Εκπαιδεύοντας πολίτες για ένα αειφόρο μέλλον. Ο ρόλος της προσχολικής και πρώτης σχολικής εκπαίδευσης. Πρακτικά 10^{ου} Πανελλήνιου Συνεδρίου της Παγκόσμιας Οργάνωσης Προσχολικής Αγωγής Ο.Μ.Ε.Ρ.- Δ.Π.Θ.*, Β' τόμ. Αλεξανδρούπολη, 2017: Εργαστήριο Έρευνας και Επικοινωνίας για το Περιβάλλον και την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, σσ. 15-21, H. Moniot, *Η διδακτική της Ιστορίας*, μτφρ. Έ. KANNER, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2011, σσ. 81-2, S. PARLEVLIET, SANNE, "Fiction for Peace? Domestic Identity, National Othering and Peace Education in Dutch Historical Novels for Children, 1914-1935." *International Research in Children's Literature* 8.1 (2015), σελ. 17-31.

τριωτών τους, αλλά εκθέτουν με αντικειμενικότητα και τα ελαττώματα ή τις εγκληματικές πράξεις του έθνους τους¹⁶.

Η ενατένιση, λοιπόν, του παρελθόντος μέσα από έναν αντικειμενικό φακό σε έργα που τα διέπει η γλωσσοπλαστική δύναμη των λογοτεχνών, η γλαφυρότητα, η φαντασία και η ικανότητά τους να τηρούν την απαραίτητη απόσταση από τα πρόσωπα και τα γεγονότα της ιστορίας τους¹⁷, θίγοντας τη «σκληρή πραγματικότητα» πάνω σε ζητήματα που προηγουμένως αποτελούσαν ταμπού, αποτελούν, σύμφωνα με μελέτες, έναν από τους καλύτερους τρόπους παιδαγωγικά και ψυχολογικά: Γνωρίζει το παιδί τον Εαυτό του, συνειδητοποιεί τις ικανότητες και τις αδυναμίες του λαού του, αγαπά την αληθινή του φύση και, τελικά, προετοιμάζεται να αντιμετωπίσει τον κόσμο, αποκτώντας την απαραίτητη ωριμότητα¹⁸.

Τα βιβλία για νεαρούς αναγνώστες που πραγματεύονται ιστορικά ζητήματα και πραγματικά προκαλούν τον αναστοχασμό του αναγνώστη, υπάρχει η πεποίθηση πως αποκλίνουν από τις γενικά αποδεκτές νόρμες των βιβλίων για παιδιά, καθώς παρουσιάζουν τα αμφιλεγόμενα ιστορικά και πολιτικά γεγονό-

16. S. AUDOIN-ROUZEAU, *La Guerre des enfants, 1914-1918: essai d'histoire culturelle*. Paris: Armand Colin, 2013, M. CAMPAGNARO (ed.) *La grande Guerra raccontata ai ragazzi*. Rome: Donzelli editore, 2015, H.H. EWERS (ed.), *Erster Weltkrieg: Kindheit, Jugend und Literatur Deutschland, Österreich, Osteuropa, England, Belgien und Frankreich*. Frankfurt: Peter Lang, 2016, E. GALWAY, *The Figure of the Child in WWI American, British, and Canadian Children's Literature: Farmer, Tailor, Soldier, Spy*. New York: Routledge, 2022, S. NARANČIĆ KOVAČ, "Storyworld Transformations in mid-20th-Century Croatian Picturebooks", in B. KÜMMERLING-MEIBAUER & F. SCHULZ (eds.), *Political Changes and Transformations in Twentieth and Twenty-first Century Children's Literature*. Heidelberg, 2023: Universitätsverlag Winter, pp. 55-80, M. ŚWIETLIŃSKI, "The Entanglements of Polish Past and Canadian Present in Heather Kirk's *A Drop of Rain* (2004)", in B. KÜMMERLING-MEIBAUER & F. SCHULZ (eds.), *Political Changes and Transformations in Twentieth and Twenty-first Century Children's Literature*. Heidelberg, 2023: Universitätsverlag Winter, σελ. 253-272.

17. P.T. ΑΓΓΕΛΑΚΗ, «Οι αφανείς ήρωες-παιδιά στο ιστορικό μυθιστόρημα», στο Μ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, P.T. ΑΓΓΕΛΑΚΗ & Δ. ΣΟΥΛΙΩΤΗ (επιμ.), *Αφηγήσεις και αφηγήσεις για την παιδική ηλικία. Πρακτικά του Συνεδρίου που διοργανώθηκε από το Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης (ΤΕΠΑΕ) και το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Επιστήμες της Αγωγής» του ίδιου Τμήματος*. Θεσσαλονίκη, 2021: University Studio Press, σσ. 19-29.

18. K. KIDD, "A' is for Auschwitz.... ό.π., B. MUÑOZ-CHEREAU, "Representations of Dictatorship in Contemporary Chilean Children's Literature." *Children's Literature in Education* 49 (2018), σελ. 233-245, S. PARLEVLIET, "Bring up the children: national and religious identity and identification in Dutch children's historical novels 1848-c.1870" *History of Education: Journal of the History of Education Society*, 43.4 (2014), σελ. 468-486, E. TRIBUNELLA, *Melancholia and Maturation: The Use of Trauma in American Children's Literature*. Knoxville, TN: University of Tennessee Press, 2010, K. WILSON, *Re-visioning Historical Fiction for Young Readers: The Past Through Modern Eyes*. New York: Routledge, 2018.

Ελληνοτουρκική ανταλλαγή

τα «χωρίς κανένα έλεος προς τους μικρούς αναγνώστες»¹⁹, εισάγοντάς τους σε έναν κόσμο στον οποίο «οι γονείς δεν έχουν τον έλεγχο, όπου το κακό είναι πραγματικά παρόν και όπου η επιβίωση δεν εξαρτάται από την εξυπνάδα, αλλά από την τύχη»²⁰. Τέτοια έργα συνιστούν την παιδική και νεανική λογοτεχνία της θηριωδίας ή φρικαλεότητας, η οποία δεν αποκρύπτει τις σκοτεινές πτυχές της ιστορικής πραγματικότητας, αλλά τις παρουσιάζει με ειλικρίνεια, πολλές φορές καλύτερα από ό, τι συμβαίνει στην λογοτεχνία για ενηλίκους²¹.

Οι συγγραφείς των ιστορικών μυθιστορημάτων που εντάσσονται στο σώμα των έργων τα οποία απαρτίζουν την λογοτεχνία της θηριωδίας και απευθύνονται σε νεαρούς αναγνώστες, έχουν ως σκοπό το κοινό τους να κατανοήσει τις βαθύτερες αιτίες για τις οποίες σημειώνονται κατά καιρούς οι φρικαλεότητες, λ.χ. του πολέμου ή των γενοκτονιών, και να τις αποτρέψουν. Οι συγγραφείς αυτοί θεωρούν «ηθική υποχρέωσή τους»²² να γράφουν την αλήθεια για τις φρικαλεότητες, προβάλλοντας ως επιχείρημα πως η αποσιώπηση της βίας που υπάρχει στ' αλήθεια στον πραγματικό κόσμο συνιστά «παραβίαση»²³ των δικαιωμάτων των νέων. Επιπλέον, ισχυρίζονται πως, δια της ωμής αναπαράστασης της πραγματικότητας, οι αναγνώστες θα αποκτήσουν ενσυναίσθηση, αντιλαμβανόμενοι τι πραγματικά πέρασαν, περνούν και μπορεί να περάσουν οι συνάνθρωποί τους. Οι λογοτέχνες και οι λογοτέχνιδες με αυτή τη νοοτροπία ενθαρρύνουν τις επονομαζόμενες «ατομικές αναγνώσεις» της ιστορίας και αποφεύγουν την ιδεολογική και ηθική χειραγώγηση του κοινού τους, το οποίο αντιμετωπίζουν με σεβασμό, αναγνωρίζοντας την ικανότητά τους να έρθουν σε επαφή με διαστάσεις της ανθρωπίνης ύπαρξης όπως, π.χ. είναι ο φόβος, ο θάνατος, το ηθικό δίλημμα, η επιβολή, το μίσος, κ.λπ.²⁴.

19. S. ZOHAR, *A Past Without Shadow: Constructing the Past in German Books for Children*, New York: Routledge, 2005, σελ. 294.

20. L. WILLIAMS, "We Are All in the Dumps with Bakhtin: Humor and the Holocaust," in R. MCGILLIS (ed.), *Children's Literature and the Fin de Siecle*, Westport, CT, 2002: Praeger, σελ. 130.

21. S. MINSLOW, "Helping Children Understand Atrocities: Developing and Implementing an Undergraduate Course Titled War and Genocide in Children's Literature," in S.W. MURRAY (ed.) *Understanding Atrocities: Remembering, Representing and Teaching Genocide*, 1st ed., USA: University of Calgary Press, σελ. 206.

22. L. WILLIAMS, "We Are All in the Dumps...", ό.π.

23. S. HONEYMAN, *Elusive Childhood: Impossible Representations in Modern Fiction*. Columbus: Ohio State University Press, 2005, σελ. 145.

24. R. GILBERT, "Grasping the Unimaginable: Recent Holocaust Novels for Children by MORRIS GLEITZMAN AND JOHN BOYNE," *Children's Literature in Education* 41, 4 (2010), σελ. 35, S. HONEYMAN, *Elusive Childhood...* ό.π., σελ. 2, Å.M. OMMUNDSEN & G.M. STAVEM. "When Rabbits Get Scared: Exploring a Cognitively Challenging Picturebook on War", in B.KÜMMERLING-MEIBAUER & F. SCHULZ (eds.), *Political Changes and Transformations in Twentieth and Twenty-first Century Children's Literature*. Heidelberg, 2023: Universitätsverlag Winter, σελ. 139-158.

Ως δείγμα για την παρούσα έρευνα επιλέχθηκε το έργο της γεννημένης το 1909 στο Αϊδίни, Διδούς Σωτηρίου, *Μέσα στις φλόγες*, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1978. Το έργο αποτελεί διασκευή του παλαιότερου βιβλίου της για παιδιά, με τίτλο *Οι νεκροί περιμένουν* (1959)²⁵. Το βιβλίο του δείγματος διαθέτει σύνθετες λογοτεχνικές τεχνικές, όπως π.χ. είναι τα μεταδιηγηματικά σχήματα, οι προμνημονεύσεις, οι αναπολήσεις και οι υπαινιγμοί για την εξέλιξη των συμβάντων, και μεγάλη έκταση. Σε αυτό η λογοτέχνιδα προσπαθεί να καταστήσει σαφείς τις ιμπεριαλιστικές τάσεις της Μικρασιατικής εκστρατείας και τις πολιτικές και ταξικές προεκτάσεις της τραγωδίας του 1922, όπως επίσης την ευθύνη των Μεγάλων Δυνάμεων σε όλο αυτό²⁶, μέσα από την πρωτοπρόσωπη αφήγηση της ομοδιηγητικής, εφόσον συμμετέχει στην ιστορία, και αυτοδιηγητικής πρωταγωνίστριας Αλίκης με την ενήλικη ματιά, τους εσωτερικούς της μονολόγους, αλλά και τις σκόρπιες συζητήσεις της με τα πρόσωπα που την πλαισιώνουν, χωρίς να «διστάζει να κρύψει την πραγματικότητα με ένα όμορφο, χρυσωμένο φέμα» για το ότι «η Μικρασία πλήρωσε την απάτη της πολιτικής της Αντάντ», και άρα το βιβλίο «δεν είχε σκοπό σκεπάσει την τραγική μοίρα των Ελλήνων»²⁷. Όσα θυμάται και προμνηύει η Αλίκη, το «νεραϊδοπαρμένο», «ήσυχο» παιδί και «συνετό παιδί»²⁸, αναπαριστούν πιστά το σκηνικό της εποχής και βοηθούν στην κατανόηση του ιστορικού, πολιτικού και κοινωνικού πλαισίου από τους αναγνώστες, που καλούνται να αναστοχαστούν πάνω σε όσα διαβάζουν.

Το έργο αξίζει να σημειωθεί πως χάρη στην υστερόχρονη αφήγησή του, αποκτά και χαρακτήρα μαρτυρίας²⁹, αλλά διαθέτει και χαρακτηριστικά των βιβλίων που ανήκουν στην κατηγορία της αυτομυθοπλασίας: Σε μια εποχή που ακόμη ήταν δύσκολο να μιλήσει για κρίσιμες ιστορικές, πολιτικές και κοινωνικές στιγμές της Ελλάδας, αλλά ίσως και σε μια προσπάθεια να προστατεύσει τους ανθρώπους που αγαπούσε πίσω από τη μυθοπλασία του κειμένου της, η Σωτηρίου υφαίνει την πλοκή του βιβλίου της με απαρχή

25. Για περισσότερα, βλ. Γ. ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ, «Ιδεολογικοί ανταγωνισμοί και η διεύρυνση του κανόνα της παιδικής λογοτεχνίας, Η περίπτωση της Διδώς Σωτηρίου», *Επιστήμες της Αγωγής* 2 (2002), σσ. 55-78.

26. Γ. ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ, «Τι(ς) πταίνει; Καταγγελίες, αποσιωπήσεις και πρότυπα συλλογικής μνήμης για τη Μικρασιατική Καταστροφή στη Λογοτεχνία για παιδιά και νέους», στο *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών*, τόμ. 2. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2023: Ηρόδοτος, σσ. 381-398.

27. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα στις φλόγες*, Αθήνα: Κέδρος, 1978, σσ. 7-8.

28. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα... ό.π.*, σελ. 18,63.

29. Ρ.Τ. ΑΓΓΕΛΑΚΗ, «Littérature intime και διττός βιωματικός χρόνος στα έργα της Ζέη. Αυθιστόρηση και τρίτη ηλικία» στο Τ. ΤΣΙΑΙΜΕΝΗ & Β. ΒΑΣΙΛΟΥΔΗ (επιμ.), *Αλχη Ζέη – Ιστορία, Μνήμη και Αυτοβιογραφία*, Αθήνα 2023: Ελληνοεκδοτική, σσ. 19-35.

Ελληνοτουρκική ανταλλαγή

πραγματικά γεγονότα που έζησε η ίδια³⁰: Εξιστορεί την ιστορία της οικογένειάς της και της ίδιας κατά τη διάρκεια των γεγονότων της Μικρασιατικής Εκστρατείας και Καταστροφής, αλλά και μετά τον ξεριζωμό τους από την πατρίδα. Καταθέτει τις προσωπικές της απορίες και τα οικογενειακά της βιώματα χρησιμοποιώντας ως άβαταρ³¹ την ανήλικη κεντρική ηρωίδα και αφηγήτρια του βιβλίου, Αλίκη Μάγη.

Η πλοκή προωθείται με τη βοήθεια των μελών της οικογένειας ή τους γείτονες και συμπατριώτες της Αλίκης και ακολουθεί το σχήμα: έκθεση, κλιμάκωση, κορύφωση, αποκλιμάκωση και λύση. Η Αλίκη ενημερώνει τους αναγνώστες για όσα έζησε και έμελλε να ζήσει στην πατρίδα της, όπου άφησε «πρώωρα τον ξέγνοιαστο παιδιάτικο κόσμο της»³², καθώς έβλεπε τα οικονομικά της οικογένειάς της να επηρεάζονται εξαιτίας των κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών στη Μικρά Ασία. Έβλεπε, επίσης, τον πατέρα της Βασιλάκη Μάγη, τον δοτικό, καλόπιστο, συναισθηματικό και παρορμητικό άνθρωπο, να υποφέρει από κατάθλιψη όταν «είδε ξαφνικά γύρω του να πέφτουν μαραμένια όλα τα αναρριχώμενα λουλούδια της αισιοδοξίας του. Κι όταν χάθηκε κι αυτό το αποκούμπι του, τότε κατάλαβε πως ήταν μαντρωμένος, ισοβίτης της φτώχειας»³³, γεγονός που τον οδηγεί στην απομάκρυνσή του από την οικογένεια. Ακόμη, παρατηρούσε τη φιλάρεσκη και δυναμική μητέρα της, Μαίρη, με την πολυσχιδή και πολυδιάστατη προσωπικότητα που επιδεικνύει ασταθή συμπεριφορά απέναντι στην ίδια την αφηγήτρια και τον πατέρα της, μέχρι να αποφασίσει να προσπαθήσει να ξαναενώσει την οικογένειά τους. Τέλος, βιώνει τη φρίκη του πολέμου και μετακομίζει αναγκαστικά για να ανακουφίσει οικονομικά την οικογένειά της, ζώντας μια αδιάφορη, μελαγχολική ζωή, στο σπίτι του πλούσιου θείου της Γιάνγκου: Αυτός ήταν «το υπόδειγμα του τίμιου και μετρημένου νοικοκύρη»³⁴. Είχε ως σύζυγο την «ήσυχη, διακριτική και μετρημένη, με πολλή αξιοπρέπεια και με ακόμα πιο πολλή περηφάνια»³⁵ άτεκνη θεία Ερμιόνη, αδελφή του πατέρα της.

Χάρη στις αναδρομές που κάνει στο παρελθόν και τους εσωτερικούς της μονολόγους οι αναγνώστες λαμβάνουν γνώση για όσα συμβαίνουν ή πρόκειται να διαβάσουν. Ένα ενδεικτικό εδάφιο είναι το ακόλουθο:

30. C. DELAUME, *La règle du je. Autofiction: un essai*. Paris, PUF.Delaume, 2010, σελ. 20.

31. D. DREWNIAK, D. "It's Our Shared Memories... The Stories We Tell...": Politics and Identity in Two Memoirs by Hungarian-Canadians", in K.W. SHANDS, G.G. MIKRUT, D.R. PATTANAIK, K. FERREIRA-MEYERS (eds.), *Writing the self: Essays on autobiography and autofiction*. Sweden, 2015 :Södertörns högskola, σελ. 93-102.

32. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 9.

33. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 214.

34. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 33.

35. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 33.

«Όταν ζούσες στις καθαρόαιμες ρωμαίικες συνοικίες και στα δικά μας χωριά και μάθαινες τα ελληνικά σου στα σχολειά και τα μιλούσες στον δρόμο και πήγαινες να λειτουργηθείς στις εκκλησιές κι έβλεπες όλες εκείνες τις φάμπρικες και τα τσιφλίκια που ‘χαν αφεντικά ρωμιούς τζορμπατζήδες, τότε πίστευες πως ήταν δική μας καταδική μας η Μικρασία. Μα όταν ξεστράτιζες κατά τους τουρκομαχαλάδες και τα τουρκοχώρια κι έβλεπες το λεφούσι των Τούρκων δουλευταδων, που πάππου προς πάππου μοχθούσαν πάνω στην ίδια γη, κι έχτιζαν τα σπίτια τους και τα τζαμιά τους και μιλούσαν τη δική τους γλώσσα κι είχαν τις δικές τους παραδόσεις κι είχαν ριζωμένη στην ψυχή τους την πίστη πως βρίσκονταν στη δική τους πατρίδα, τότε δε θα μπορούσες να μην μπερδευτείς. (...) το θέμα μου φαινόταν πολύ σκοτεινό. Κι ούτε οι τρομερές πυρκαγιές που έμελλαν ν’ ανάψουν εκεί αργότερα, μου το φώτισαν, ούτε και βρέθηκε κανείς να μου εξηγήσει πώς, απάνω στην ισότητα της λαϊκής εξαθλίωσης, Τούρκοι μπέηδες, Ρωμιοί κοτζαμπάσηδες και άρπαγες Ευρωπαίοι, είχαν στεριώσει τη δική τους καλοπέραση»³⁶.

Σκοπός της Σωτηρίου είναι το βιβλίο της να λειτουργήσει ως ενδιαμέσος χώρος μεταξύ επίσημης και προσωπικής μνήμης, καθώς η ίδια η συγγραφέας δίνει μορφή και περιεχόμενο «στις πολιτισμικές της εικόνες»³⁷. Η αφήγησή της στο έργο σταματά στα πρώτα χρόνια από την άφιξη της οικογένειάς στον νέο τόπο εγκατάστασή τους. Στην ουσία, η Σωτηρίου με τη γραφή της καθιστά ακόμη περισσότερο δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ της Ιστορίας και της μυθοπλασίας, αλλά και της αυτοβιογραφίας και της βιογραφικής αυτομυθοπλασίας: Το βιβλίο *Μέσα* στις φλόγες, εκτός από ιστορικό μυθιστόρημα που, χάρη στα αυτομυθοπλαστικά και αυτοβιογραφικά στοιχεία του, δρα ως μαρτυρία³⁸ και βελτιωμένη Ιστορία³⁹, φέρει χαρακτηριστικά της *égo-littérature*, αφού η συγγραφέας, μέσα από τη φωνή της Αλίκης, συγκροτεί την ατομική της ταυτότητα υπό το πρίσμα σημαντικών ιστορικών γεγονότων και περιγράφει την εν λόγω διαδικασία φωτίζοντας άγνωστες πτυχές της Μικρασιατικής θηριωδίας. Επιπλέον, φέρει και χαρακτηριστικά ενός κριτικού και αυτοβιογραφικού στοχασμού, γνωστού ως *ego-histoire*: Η Σωτηρίου συνδυάζει την αντικειμενική γνώση της Ιστορίας με την υποκειμενικότητα των εμπειριών και των συναισθημάτων της, αναγνωρίζοντας τον Εαυτό της ως συνδυασμό

36. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα*..., σσ. 58-9.

37. M. OUELLETTE-MICHALSKA, *Autofiction and dévoilement de soi: essai*. Montréal: XYZ, 2007:47.

38. Μ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Διδώ Σωτηρίου και η διαμόρφωση της αριστερής αφήγησης στη μεταπολεμική λογοτεχνία». *Το Δένδρο* 222-223, 2018, σελ. 96-98.

39. V. COLONNA, *Autofictions & Autres Mythomanies Littéraires*. Auch: Tristam, 2004, σελ. 43.

Ελληνοτουρκική ανταλλαγή

τόσο του ατομικού, όσο και του συλλογικού γίνεσθαι⁴⁰. Τα υπόλοιπα πρόσωπα της ιστορίας της παρουσιάζονται πολυεπίπεδα προκειμένου οι αναγνώστες να αντιληφθούν το μέγεθος της θηριωδίας που εκτυλίχθηκε τα χρόνια πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Καθώς τονίζεται η αληθινή τους φύση, τα μυθοπλαστικά στοιχεία του βιβλίου απηχούν την ανθρώπινη δραστηριότητα στην πραγματική της διάσταση.

Μεθοδολογία

Σκοπός της έρευνας είναι να εξεταστεί κατά πόσον το βιβλίο επικοινωνεί με ειλικρίνεια και σεβασμό στην Ιστορία και τον πόνο εκατοντάδων χιλιάδων Μικρασιατών τα γεγονότα της Μικρασιατικής θηριωδίας και όσα ακολούθησαν, εκθέτοντας παράλληλα με αντικειμενικότητα διάφορα άλλα στοιχεία που συμπληρώνουν το σκηνικό της εποχής: γράφοντας, π.χ., για την αυτό-εικόνα των Μικρασιατών, που χαρακτηρίζαν τους *Εαυτούς* τους Ρωμιούς και έραβαν τόσο «πελώριες γαλανόλευκες σημαίες» που «δε θα τις σήκωνε ούτε το ατζέμικο κοντάρι»⁴¹ και «κυμάτιζαν στα σπίτια τους», «στα μπαλκόνια και στις καρδιές τους»⁴². Θα ερευνηθεί, επίσης, αν επικοινωνεί αντιπολεμικά μηνύματα στους αναγνώστες, αν τους αποκαλύπτει την αλήθεια προκειμένου να τους «προειδοποιήσει» για την σκοτεινή, ανήθικη και επικίνδυνη ανθρώπινη πλευρά, παρέχοντάς τους «το πλαίσιο για να αντιμετωπίσουν το κακό»⁴³, δηλαδή την κακή πλευρά είτε του εαυτού τους, είτε των άλλων⁴⁴. Θα ερευνηθεί, επιπλέον, αν τα παραπάνω λαμβάνουν χώρα στο μυθιστόρημα από τη συγγραφέα, τηρώντας παράλληλα, τις απαραίτητες ισορροπίες που πρέπει να διατηρούν όλα τα έργα που ανήκουν στην λογοτεχνία της θηριωδίας⁴⁵.

Για την εξέταση των ανωτέρω, το μεθοδολογικό πλαίσιο βασίστηκε στη μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου, που αντιμετωπίζει τα δεδομένα ως αναπαραστάσεις κειμένων, εικόνων και εκφράσεων που δημιουργούνται προκειμένου να διαβαστούν, να ερμηνευθούν και να διερευνηθούν για τα νοήματά τους.

40. A.C.T. GEPPERT & L. PASSERINI (eds), *European Ego-Histoires: Historiography and the Self, 1970-2000*. Athens: Nefeli, 2001; L. PASSERINI & A. GEPPERT, "Historians in Flux: The Concept, Task and Challenge of ego-histoire". *Historein*, 3,(2002) 7-18. <https://doi.org/10.12681/historein>.

41. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 86.

42. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 88.

43. E.R. BAER, "A New Algorithm in Evil: Children's Literature in a post-Holocaust World" *The Lion and the Unicorn* 24 (3), (Sept 2000), σελ. 391.

44. MINSLOW S. "Helping Children Understand Atrocities...", *ό.π.*, σελ. 203.

45. MINSLOW S., "Helping Children Understand Atrocities...", *ό.π.*, σελ. 204. S. JORDAN, "Educating without Overwhelming: Authorial Strategies in Children's Holocaust Literature," *Children's Literature in Education*, 35(3), (2004), σελ. 200.

Επιλέχθηκε η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, της οποίας ο σχεσιακός χαρακτήρας επιτρέπει ένα είδος ανάλυσης που συσχετίζει τα κείμενα με το εκάστοτε κοινωνικό, ιστορικό, πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο⁴⁶. Αυτή συνδυάστηκε με τη μεθοδολογία της Νέας Κριτικής, εστιάζοντας, καταρχάς, στο θέμα του έργου, που συνιστά τα νοήματα του κειμένου και τις σημασίες τους. Η κατανόηση των νοημάτων που εμφυσώνται στους αναγνώστες χάρη στη δράση των μυθοπλαστικών προσώπων ενός ιστορικού μυθιστορήματος επιτυγχάνεται με την προσεκτική επιλογή των χαρακτήρων από τους συγγραφείς⁴⁷. Το κρυφό ή φανερό θέμα (ή τα θέματα) ενός μυθιστορήματος, εκτός από το ότι παρουσιάζονται μέσα από τα λόγια και τις πράξεις των χαρακτήρων, μπορεί να παρουσιάζονται και χάρη στη διήγηση του αφηγητή.

Το μεθοδολογικό πλαίσιο εν προκειμένω αντλεί στοιχεία και από τη θεωρία της αφηγηματολογίας του Gérard Genette⁴⁸, με έμφραση στην αφηγηματική φωνή (ηρωίδα/αφηγήτρια και λειτουργία της), την έγκλιση και τον χρόνο. Ο χρόνος στα λογοτεχνικά έργα σχετίζονται με τον χώρο όπου εκτυλίσσονται τα γεγονότα μιας αφήγησης, τη διάρκειά τους στο χρόνο και τον χρόνο όπου αυτά διαδραματίζονται. Τα παραπάνω λογίζονται ως σχηματικό, το οποίο συνυφάνεται στενά με την κίνηση: Στην παιδική και νεανική λογοτεχνία, το μοτίβο της μετακίνησης από τον έναν χώρο στον άλλον σηματοδοτεί τις περιπέτειες ενός λογοτεχνικού χαρακτήρα, την αλλαγή στη διάθεσή του, ή την εξέλιξή του. Οι μεταβολές στο χώρο, παράλληλα με την εξέλιξη της πλοκής, βοηθούν τον αναγνώστη να αντιληφθεί την αφηρημένη έννοια του χρόνου και να τη συλλάβει εικονιστικά⁴⁹. Μελετώνται, επίσης, οι χαρακτήρες, οι δομικοί άξονες ενός μυθοπλαστικού έργου. Προκειμένου, τέλος, να εξεταστεί η αναπαράσταση της λογοτεχνικής εικόνας των Μικρασιατών και των Τούρκων επιλέχθηκε η Πολιτισμική Εικονολογία: Ο κλάδος της Συγκριτικής Γραμματολογίας που ερευνά τις εικόνες και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των Άλλων, όπως επίσης τον υπερτονισμό των θετικών χαρακτηριστικών τους στα λογοτεχνικά κείμενα, αλλά και την επίδρασή τους στην πρόσληψη λογοτεχνικών έργων⁵⁰.

46. B. BERELSON, *Content analysis in communication research*, N.Y. Hafner Publishing Co., 1971, σελ. 13.

47. P. NOELMAN & M. REIMER, *The Pleasures of Children's Literature*, Boston: Allyn and Bacon, 2003, σελ. 66.

48. G. GENETTE, *Palimpsestes. La littérature au second degré*. Paris: Seuil, 1982.

49. D. NORTON, *Μέσα από τα μάτια ενός παιδιού, Εισαγωγή στην παιδική λογοτεχνία*, επιμ. Μ. ΣΟΥΛΙΩΤΗΣ, μτφρ. Φ. ΚΑΠΤΕΙΚΗ Φ. & Σ. ΚΑΖΑΝΤΖΗ, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2007, σελ. 86-89.

50. Ι. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΑΓΟΡΑΣΤΟΥ, *Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των εθνικών χαρακτηριστικών στη λογοτεχνία*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1992.

Ελληνοτουρκική ανταλλαγή

Μέσα στις φλόγες

Η αφήγηση της Αλίκης σε άλλα σημεία του έργου γίνεται με εσωτερική εστίαση, μεταδίδοντας στον αναγνώστη όσα γνωρίζει είτε η ίδια, σε άλλα γίνεται με μηδενική εστίαση ως παντογνώστρια αφηγήτρια και σε άλλα διαπιστώνεται μεταβλητή εστίαση. Επιπλέον, άλλοτε η Αλίκη συμμετέχει ενεργά στα γεγονότα ως δρων πρόσωπο της ιστορίας και σε άλλα απλά διηγείται τα γεγονότα που βίωσαν οι υπόλοιποι χαρακτήρες. Η αναδρομή της στο παρελθόν ξεκινά το καλοκαίρι του 1918, όπου ταξιδεύει με την οικογένειά της από το Αϊδίνι, «την πλούσια γη που τη γονιμοποιούσε ο Μαϊάνδρος και την έκανε να γεννοβολάει όλων των ειδών τα καλά» και «τα χρώματά της τα βλόγησε ο Αλλάχ»⁵¹, προς τη Σμύρνη. Το πρώτο βράδυ εκεί, η πρωτοπρόσωπη αφηγήτρια αναπολεί όσα συνέβησαν από την άνοιξη του 1917 μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή. Ο αφηγηματικός χρόνος εξελίσσεται γραμμικά καθ' όλη τη διάρκεια του έργου, και στο πρώτο μέρος του η Αλίκη εξιστορεί περιστατικά που περιγράφουν την συνύπαρξη Τούρκων και Ελλήνων στη Μικρασία, την πολιτισμική υπεροχή των Μικρασιατών και την προσωπικότητα των Τούρκων, όπως συμβαίνει στα περισσότερα έργα προσφυγικής λογοτεχνίας για παιδιά που παραματεύονται το θέμα του ξεριζωμού των Μικρασιατών⁵².

Διαβάζοντας, φερ' ειπείν, οι αναγνώστες «Σαν άνοιγες την Κυριακή τις πόρτες των σπιτιών, αντάμωνες έναν κόσμο δουλευτάδων με την καθαρή του αλλαξιά, το γιορτινό του τραπέζι, το ραχί του, το μερτικό του στη χαρά και άσβηστο τον πόθο να λυτρωθεί απ' τη ραγιαδοσύνη»⁵³, ότι «μέσα σ' εκείνα τα ιδρύματα (Αι-Γιώργης, ελληνικό νοσοκομείο και πολιτιστικό κέντρο) κρατιόταν άσβηστη η φλόγα του πατριωτισμού που θύμιζε στους ραγιάδες τη μητέρα Ελλάδα»⁵⁴, ή το «σ' εκείνο το σκοτεινό υπόγειο, όπως και στα αντρεσόλια, μαζευόμαστε τώρα όλα τα παιδιά και με το μυστικισμό των πρώτων χριστιανών γράφαμε στους τοίχους με κιμωλία τα πατριωτικά ζήτω μας και ζωγραφίζαμε την ελληνική σημαία και τραγουδούσαμε τον Ύμνο εις την Ελευθερίαν»⁵⁵, πιθανώς αντιλαμβάνονται πως ο λόγος του έργου είναι ιδεολογικά φορτισμένος. Υπονοείται, επίσης, ο έντονος «πατριωτισμός» των συμπατριωτών για τη «μητέρα Ελλάδα», π.χ. μέσα από φράσεις του τύπου: «Να τουρκέψουν; εξαγριώθηκα. Ποτέ, ποτέ! Εμείς είμαστε Έλληνες, χριστιανοί...»⁵⁶, αλλά και ότι η ελληνική ταυτότητα συνυφαίνονταν με την θρησκευτική⁵⁷.

51. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 58.

52. Ρ.Τ. ΑΓΓΕΛΑΚΗ, «Λογοτεχνικές εικόνες Μικρασιατών...», ό.π.

53. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 8.

54. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 44.

55. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 45.

56. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 65.

57. Ρ.Τ. ΑΓΓΕΛΑΚΗ, «Το οικοδόμημα της ελληνικής διαχρονίας στην Παιδική λογοτεχνία: Η Ιστορία της βυζαντινής περιόδου ως ενδιάμεσος κρίκος μεταξύ αρχαίας και νεό-

Η Σωτηρίου αποκαλύπτει στους αναγνώστες τον τρόπο που οι Μικρασιάτες αντιλαμβάνονταν τον εθνικό *Εαυτό* τους στον πολιτιστικό και φαντασιακό χώρο που τοποθετούνταν⁵⁸, γράφοντας πως θεωρούσαν ότι στη Μικρασία, συγκριτικά με τους Τούρκους «ήταν η μαγιά που ανεβάζει το ψωμί» χάρη «στη μόρφωσή τους, την ειδικεισή τους, τις ικανότητες τους»⁵⁹. Ενώ δεν αποκρύπτει μέσω της Αλίκης πως ο μικρασιατικός χώρος ήταν πολυπολιτισμικός, κάνοντας λόγο για τους «Ρωμιούς με τις μαύρες βράκες και τα χρωματιστά τουζλούκια στις γάμπες», τους Αρμένηδες και τους Τούρκους «με τα φέσια»⁶⁰, τις Τουρκάλες «με τα σαλβάρια και τους φερετζέδες»⁶¹ και τους «Εβραίους με τις άσπρες γκελεμπές»⁶², αναφέρει, και πως οι Ρωμιοί μεγάλωναν με ιστορίες για την αρχαιοελληνική Ιωνία τους, για τον μαρμαρωμένο βασιλιά που «θα ξανάπαιρνε την Πόλη και πώς περίμενε οι Έλληνες να τον αναστήσουν»⁶³, με αποκορύφωμα την περιγραφή του σκηνικού που έλαβε χώρα την Πρωτομαγιά του 1919: Τότε που ο πατέρας της Αλίκης «έπαθε ένα είδος τρέλας. Πέταξε το ποτήρι του στον αέρα κι άρχισε να φωνάζει. – Έρχονται, έρχονται! Δόξα σοι ο Θεός! Τελείωσαν τα ψέματα... – Οι Έλληνες! Οι Έλληνες φτάνουν! – Οι Έλληνες; ...Έρχονται οι Έλληνες; Οι Έλληνες! Οι Έλληνες!»⁶⁴, καθώς θεωρούσε τον ερχομό των Ελλήνων ως λύτρωση από τους εθνοτικούς Άλλους, τους υποδεέστερους Τούρκους: ενθουσιασμό που μοιράστηκαν όλοι οι γείτονες μαζί του «κι έπαθαν κι αυτοί την ίδια κρίση», σαν άκουσαν την είδηση για τον ερχομό των Ελλήνων στη Μικρασία, τους «απελευθερωτές» τους, και τότε «ξέσπασαν μυριόστομα τα κρυμμένα τραγούδια τους» σε «μια στιγμή ομαδικού, ηλεκτρισμένου ενθουσιασμού, που κάνει τους απλούς ανθρώπους να αισθάνονται ήρωες», χωρίς «να υπολογίζουν, ούτε να σκέφτονται»⁶⁵.

Στο βιβλίο εντοπίζεται πλήθος τουρκικών λέξεων που δεν επεξηγούνται πουθενά, υπονοώντας πως πρόκειται για γλωσσικά δάνεια προερχόμενα από την αρμονική συμβίωση των δυο λαών⁶⁶. Ενδεικτικό αυτής της διαπίστωσης είναι το παρακάτω απόσπασμα:

τερης Ελλάδας», στο Π. ΓΕΩΡΓΙΑΝΝΗΣ (επιμ.), *33ο Διεθνές Συνέδριο με κριτές Ελληνισμός, Ελληνικός πολιτισμός και Εκπαίδευση: από την αρχαιότητα μέχρι το 1821 και η εξέλιξή τους στο νέο ελληνικό κράτος*. Πάτρα, 22-24 Οκτωβρίου 2021. Επιστημονική σειρά: *Διαπολιτισμική Αγωγή και Εκπαίδευση*. Πρακτικά Συνεδρίων 48, Πάτρα, 2022: Ινστιτούτο Πολιτισμού, Δημοκρατίας και Εκπαίδευσης, σελ. 141-158.

58. Ρ.Τ. ΑΓΓΕΛΑΚΗ, «Λογοτεχνικές εικόνες...», σελ. 2.

59. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 52.

60. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σσ. 61, 192.

61. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 183.

62. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 61.

63. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 53-4.

64. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 85.

65. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 88.

66. Π.χ.: *ζαράρ γιοκ*, *φέσι*, *μπαξίσσι*, *καβάσας*, *φερετζές*, *νιζάμια*, *φιρμάνι*, *κισμέτι*, *άφεριμ*, *κουγιουμτζής*, *κιοπέκ*, *τσεμπλεμπούδες*, κ.ά.

Ελληνοτουρκική ανταλλαγή

«Όταν μάθαινες τα ελληνικά σου στα σχολειά και τα μιλούσες στο δρόμο, και πήγαινες να λειτουργηθείς στις εκκλησίες, κι έβλεπες όλες εκείνες τις φάμπρικες και τα τσιφλίκια που 'χαν αφεντικά ρωμιούς τζορμπατζήδες, τότε πίστευες πως ήταν δική μας καταδική μας η Μικρασία. Μα όταν ξεστράτιζες κατά τους τουρκομαχαλάδες... κι έβλεπες το λεφούσι των Τούρκων δουλευταδών, που πάππου προς πάππου μοχθούσαν πάνω στην ίδια γη, κι έχτιζαν τα σπίτια τους και τα τζαμιά τους, και μιλούσαν τη δική τους γλώσσα, κι είχαν τις δικές τους παραδόσεις, κι είχαν ριζωμένη στην ψυχή τους την πίστη πως βρίσκονταν στη δική τους πατρίδα, τότε δεν θα μπορούσες να μην μπερδευτείς»⁶⁷.

Η δε λογοτεχνική εικόνα των Τούρκων στο συγκεκριμένο μέρος του έργου αναπαρίσταται ως εξής: Ήταν αμόρφωτοι, «αγαθοί», «αγνοί» «φουκαράδες», που «ιδροκοπούσαν με τα πρωτόγονα αλέτρια τους, που τα 'σέρναν πολλές φορές άνθρωποι, γιατί στοίχιζαν πιο φθηνά απ' τα ζώα»⁶⁸ στα χωράφια των μπέηδων και «μοχθούσαν και βασανίζονταν δίχως ανάσα, δίχως να τους ανήκει ούτε σπιθαμή από τη γη που δούλευαν...»⁶⁹. Ο μόνος Τούρκος που ξεφεύγει από το εν λόγω λογοτεχνικό στερεότυπο ήταν έξυπνος, μορφωμένος και όμορφος ο στρατιωτικός διοικητής Ταλάτ Μπέης, που φερόταν όμορφα στην οικογένεια της Αλίκης, αλλά υποτιμούσε τη σύζυγό του. Επιπλέον, αναφέρεται από την Αλίκη πως «Τουρκάκια κι Ελληνόπουλα, παίζανε φιλιωμένα, όπως παίζαμε και μεις, με τα παιδιά των μπέηδων...»⁷⁰ που «απάνω στην ισότητα της λαϊκής εξαθλίωσης», «είχαν στεριώσει από αιώνες τη δική τους καλοπέραση» μαζί με «Ρωμιούς κοτζαμπάσηδες και άρπαγες Ευρωπαίους»⁷¹.

Η λογοτεχνική εικόνα των Τούρκων αλλάζει στο δεύτερο μέρος του βιβλίου της Σωτηρίου, όπου χαρακτηρίζονται από την Αλίκη ως «εντεψήδες», βάρβαροι κι εχθροί των Μικρασιατών, που κατά τη διάρκεια των ετών 1919-1922 διέπρατταν θηριωδίες, εξαιτίας των «ύπουλων και κακοποιών δυνάμεων που τους έσπρωχναν καταπάνω τους», και κυρίως των Γερμανών, και έτσι μεταβλήθηκαν στον, όπως στερεοτυπικά αποκαλείται το τουρκικό έθνος, σε «προαιώνιο εχθρό»⁷²:

Στο κείμενο αναφέρονται ανατριχιαστικές περιγραφές των γεγονότων του Ιουνίου το 1919, μετά την ανακατάληψη του Αϊδινίου από τους Τούρκους έναν μήνα μετά την απελευθέρωσή του, όπου στο σπίτι που έμενε η

67. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 58-9.

68. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σσ. 56, 58.

69. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 58.

70. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 27.

71. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 59.

72. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, ό.π., σελ. 56.

Αλίκη στη Σμύρνη κατέφθασαν εκδιωγμένοι Αϊδινιώτες συγγενείς και φίλοι της οικογένειας της αφηγήτριας. Εκείνοι τους μεταφέρουν τις ανατριχιαστικές λεπτομέρειες από το πεδίο πολέμου: Οι φράσεις στο έργο «μπροστά στα μάτια της θείας Καλλιόπης έκοβαν, λέει, κομμάτια κρέας απ' την Έλλη, το στήθος, τα μπράτσα, τα μεριά της. Και πριν ξεψυχήσει 'κάναν τα ίδια στη θεία Καλλιόπη»⁷³, ή «απ' την πρησμένη του κοιλίτσα έβγαινε ένα τόσο δα αντεράκι»⁷⁴, ή «τα δυο του κοριτσάκια, τα δίδυμα, τρυπημένα στην κοιλιά. Τα μάτια τους ανοιχτά γεμάτα τρόμο...»⁷⁵ ή η αναφορά στον βιασμό γυναικών κάθε ηλικίας, οπωσδήποτε συνιστούν γεγονότα που σοκάρουν τους αναγνώστες και προκαλούν ερωτήματα αν θα πρέπει αυτά τα πράγματα να λέγονται σε βιβλία για παιδιά. Ωστόσο, όπως αναφέρει η Lydia Williams «τέτοιου τύπου αναφορές παρέχουν χώρο στους νεαρούς αναγνώστες να σκεφτούν τις πολυπλοκότητες του πολέμου»⁷⁶.

Τα ίδια ισχύουν και όσον αφορά στη σκηνή βιασμού της Ίρμας, ενός νεαρού ορφανού κοριτσιού, που περιγράφεται να ανασκουμπώνεται μετά τον βιασμό της σοκαρισμένη και ένας στρατιώτης να της ομολογεί: «Σου σπείραμε δέκα Τουρκάκια στην κοιλιά. Κι όταν φυτρώσουν μας 'δοποιάζ. Έτσι κάναν κι οι δικοί σας στις κόρες και στις γυναίκες μας»⁷⁷. Αυτό θα υποστηρίζαμε πως υποδεικνύει την πρόθεση της Σωτηρίου, όχι να συντηρήσει τις στερεοτυπικές αντιλήψεις για τους Τούρκους γείτονές μας στους αναγνώστες, αλλά να τους παραθέσει την αλήθεια όπως την αντιλαμβάνεται, υποδεικνύοντας τη θηριώδη πλευρά του ανθρώπου που βγαίνει στην επιφάνεια σε καιρούς κρίσεις και πολέμου, περνώντας ηθικά και αντιπολεμικά μηνύματα. Τα παραπάνω προδίδει και η ακόλουθη φράση της Αλίκης στη γιαγιά της: «Αφού εμείς είμαστε οι καλοί, οι δίκαιοι και οι δυνατοί γιαγιά, τότε πώς σκοτώνουμε ευγενικούς ανθρώπους, μόνο και μόνο γιατί είναι Τούρκοι;»⁷⁸.

Η ανθρώπινη θηριωδία και το γεγονός πως γιγαντώνεται σε περιόδους πολέμου τονίζεται και στο τρίτο μέρος του έργου, όπου λαμβάνει χώρα η περιγραφή της μετακίνησης και εγκατάστασης των Μικρασιατών στον ελλαδικό χώρο μετά την Καταστροφή. Η Αλίκη, της οποίας η οικογένεια μετεγκαθίσταται στον Πειραιά (Φρεαττύδα και Καστέλλα), θυμάται τις τελευταίες ώρες τους στη Σμύρνη:

«Τρέχαμε, πώς τρέχαμε! Μάτωναν οι πατούσες μας, λες και τις κεντούσαν μιλιούνια καρφίτσες. Μαύριζε η μέρα και μπερδευόταν η γη με τον

73. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα..., ό.π.*, σελ. 109.

74. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα..., ό.π.*

75. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα..., ό.π.*, σελ. 121.

76. L. WILLIAMS, "We Are All..., ό.π.", σελ. 130.

77. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα..., σελ.* 210.

78. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα..., σελ.* 95.

Ελληνοτουρκική ανταλλαγή

ουρανό, τα σπαρτά με τα σύννεφα, τα ποτάμια με τον ήλιο και ο νους με τον Άδη. Κι εμείς τρέχαμε να γλιτώσουμε τη μικρή ζωούλα μας. Διψούσαμε σαν κολασμένοι, πεινούσαμε σαν λύκοι, κατουριόμασταν πάνω μας, μα πουθενά δε στεκόμασταν. Αυτή η ζωή, που κάποτε μοιάζει τόσο ασήμαντη και δεν ξέρουμε τί να την κάνουμε, έπαιρνε ασύλληπτες διαστάσεις μπρος στον τρόπο του θανάτου...»⁷⁹.

Στο βιβλίο περιγράφεται η σκληρότητα και η προκατάληψη με την οποία οι γηγενείς αυτοπροσδιορίζονταν μέσα από την «αντίπαλη ετερότητα»⁸⁰ των ξεριζωμένων, που από «νοικοκύρηδες» έχασαν κάθε «συναίσθημα ντροπής, κι αποπατούσανε στο δρόμο» και «αυτό που ήξεραν τότε σαν ανθρώπινη αξιοπρέπεια, διπλώθηκε στον προσφυγικό μπόγο»· οι ντόπιοι Έλληνες τους χαρακτήριζαν «τουρκόσπορους» «παλιοπρόσφυγες», «αποβλακωμένους, άβουλους» και «αποκρουστικούς»⁸¹, που έφτασαν στη χώρα «χαμένοι, μουνδιασμένοι, δισταχτικοί, σαν τυφλοί», «ξεκουρντισμένοι, αλλόκοτοι, άρρωστοι, συφοριασμένοι, λες κι έβγαιναν από φρενοκομεία, από νοσοκομεία, από νεκροταφεία...»⁸², «ξεστρατισμένοι» και «τσακισμένοι»⁸³ και «βρομίσανε τον τόπο»⁸⁴ αφού στο δικό τους φαντασιακό και στο πλαίσιο ενός αλλοπρόσαλλου ενδοεθνικού διαφορισμού, οι Έλληνες τους θεωρούσαν εχθρούς και Ξένους.

Την ίδια σκληρότητα επέδειξαν και οι Ελληνίδες στις Μικρασιάτισσες προσφυγοπούλες, τις οποίες φώναζαν «πρόστυχες», «αντροχωρίστρες», και «λωλοσυρνιές». Ενδιαφέρον είναι πως στο τρίτο μέρος του βιβλίου, οι χρονολογίες δεν αναφέρονται και ο χρόνος όπου λαμβάνουν χώρα τα παραπάνω δεν προσδιορίζεται, πιθανότατα για να αποδοθεί η αοριστία, το χάος και η σύγχυση που επικρατεί κάθε φορά μετά από φρικαλεότητες σε καιρούς πολέμου και οδύνης και του τραύματος. Η αυτοβιογραφική- αυτομυθοπλαστική αφήγηση της Διδούς με το alter ego της ανήλικης Αλίκης επιτρέπει στους νεαρούς αναγνώστες που απευθύνεται το έργο να πειστούν για την αληθοφάνεια όσων διαβάζουν, και να συναισθανθούν τον πόνο και τρόπο που βίωσε η μικρή προσφυγοπούλα και κάθε προσφυγάκι που βρέθηκε, βρίσκεται ή θα βρεθεί στη θέση της⁸⁵.

79. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 111.

80. Φ. ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Γραφή και η Βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*. Αθήνα: Πατάκη, 2000, σελ. 93.

81. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 184.

82. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 185.

83. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, σελ. 205.

84. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, ό.π.

85. ΗΟΡΕ.

Ρόξη-Τριανταφυλλιά Αγγελάκη

Επίλογος

Στόχος των συγγραφέων που γράφουν βιβλία τα οποία απευθύνονται σε ανήλικους αναγνώστες και ανήκουν στο σώμα της λογοτεχνίας της θηριωδίας, είναι παρωθήσουν το κοινό τους να εκτιμήσει, καταρχάς, τα αγαθά που προσφέρει η λογοτεχνία· έπειτα, να απορρίψουν άστοχες πεποιθήσεις πως τα βιβλία για παιδιά αδυνατούν να προσφέρουν στον αναγνώστη την ευκαιρία να προβληματιστεί πάνω σε ζητήματα που αφορούν όλη την ανθρωπότητα, η οποία υποφέρει λόγω εξουσιομανίας, συμφέροντος, απερισκεψίας, ή απληστίας· καθώς επίσης να εμψυχήσουν σε όσους διαβάζουν τέτοια έργα αντιπολεμικά μηνύματα, την πεποίθηση πως κάθε ανθρώπινη ζωή είναι πολύτιμη, και ότι όλοι φέρουμε προσωπικό χρέος να αποτρέπουμε με τον τρόπο μας να συμβούν γεγονότα που έχουν ως αποτέλεσμα φρικαλεότητες. Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης, επιλέχθηκε το βιβλίο της Διδούς Σωτηρίου *Μέσα στις φλόγες*. Το έργο, πέρα από το να ενημερώνει τους αναγνώστες για τα αίτια και τις συνέπειες της Μικρασιατικής Εκστρατείας και Καταστροφής, τους προβληματίζει για τις δυο πλευρές της ανθρώπινης φύσης, για τα ελαττώματα του λαού του, και τη ρευστότητα των καταστάσεων. Παράλληλα, τους επιτρέπουν να μάθουν «Τι είναι αυτό το φοβερό πράγμα που λέγεται πόλεμος και που βγάζει τους ανθρώπους απ' τα συγκαλά τους και τους μαυροντύνει και καίει τ'ακριβά, αγαπημένα σπιτάκια και σκοτώνει και τους ζωντανούς και σκοτώνει και τη χαρά;»⁸⁶. Ίσως θα πρέπει να γράφονται περισσότερα τέτοια έργα και, μαζί με όσα ήδη υπάρχουν, να ανοίξουν το δρόμο προς την κατανόηση και καταπολέμηση των σκοτεινών πτυχών της ανθρώπινης φύσης, που τον μεταμορφώνουν σε θηρίο.

86. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα...*, ό.π., σελ. 109-110.

«ΔΙΩΞΑΜΕ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΜΑΣ
ΚΑΙ ΜΑΣ ΗΡΘΑΝ ΞΕΝΑ ΣΥΝΗΘΙΑ»:
ΞΑΝΑΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΙΑΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ
ΤΟΥ Π. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ ΩΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ
ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ

Στη νεοελληνική ιστορική κουλτούρα η Ανταλλαγή των πληθυσμών, όπως επικυρώθηκε από τη Σύμβαση της Λοζάνης (1923), νοηματοδοτήθηκε, αναπόφευκτα, μέσα από το πρίσμα του εθνικού τραύματος, του τραύματος δηλαδή της Μικρασιατικής Καταστροφής. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Ελλάδα, σε αντίθεση με την Τουρκία, χρησιμοποιείται ο κοινός όρος «πρόσφυγες» τόσο για τους άτακτα εκδιωχθέντες το 1922 όσο και για τους υποχρεωτικά «ανταλλάξιμους» (σύμφωνα με τη νομική ορολογία, που βέβαια υποκρύπτει μια επίσης βίαιη κατάσταση), καθώς η Ανταλλαγή συμφύρεται ως μνημονικός τόπος με το τραύμα της ήττας¹. Αυτός ο συμφυρμός οδήγησε στη μη ορατότητα της άλλης όψης της (εξ ορισμού αμοιβαίας) Ανταλλαγής: ο υποχρεωτικός εκτοπισμός των μουσουλμάνων συμπολιτών από την Ελλάδα δεν επενδύθηκε συμβολικά ως τραυματική «έξοδος» στο εθνικό ιστορικό αφήγημα, τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα².

Έτσι, στη λογοτεχνία κυριάρχησε, όπως ήταν φυσικό, η λεγόμενη πεζογραφία της Μικρασιατικής Καταστροφής, των «χαμένων πατρίδων». Είναι βέβαια μελετημένη, και είναι γνωστές και αξιοποιημένες οι ταξινομήσεις μελετητών

1. Για την ορολογία βλ. A.S. ALPAN, «Refugee - Mübadil - Πρόσφυγας: What's in a word?», στη διατριβή του *Trajectories of Displacement: A Comparative Historical Analysis of the 1923 Greco-Turkish Population Exchange*, University of California 2022, σσ. 46-56, και S. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΥ, «Muslim Cretans in Turkey: The Reformulation of Ethnic Identity in an Aegean Community», στον τόμο R. HIRSCHON (επιμ.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη 2003: Berghahn Books, σσ. 209-219, ιδ. σσ. 209-210.

2. Για τη χρονολογία του «1922» ως «κατεξοχήν τόπο μνήμης για τους Έλληνες [...] [που] συγκροτήθηκε από όλα εκείνα τα στοιχεία που τον κάνουν παραδειγματικό: τραύμα, απώλεια, έξοδος», βλ. Α. ΛΙΑΚΟΣ, «Εισαγωγή. Το 1922 και εμείς», στο του ίδιου (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά*, Αθήνα 2011: Νεφέλη, σσ. 1-23, ιδ. σελ. 1. Για τον βιβλικού περιεχομένου όρο «έξοδος» βλ. Α. S. ALPAN, «But the Memory Remains: History, Memory and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange», *The Historical Review / La Revue Historique* 9 (2013), σσ. 199-232, ιδ. σελ. 207 κ.ε.

για την τριπλή — σε γενικές γραμμές — θεματική της: αναπαράσταση της ειρηνικής συμβίωσης στη Μικρά Ασία (ως ανασύσταση ενός χαμένου πλέον πα-ραδείσου), αφήγηση του πολέμου και της Καταστροφής, αφήγηση της υποδο-χής και δύσκολης ένταξης των προσφύγων³. Όπως μάλιστα έχει δείξει η Τόνια Καφετζάκη, η τρίτη θεματική, η λογοτεχνική αφήγηση της «εμπειρίας της προ-σφυγιάς» σε μια «ξένη πατρίδα», παρά τις ελάχιστονες μεσοπολεμικές καταθέ-σεις, υπήρξε ζητούμενο και αίτημα της κριτικής που μόνο μεταπολεμικά ικα-νοποιήθηκε σταδιακά σε μείζονα έργα⁴.

Αν η λογοτεχνική επεξεργασία της εμπειρίας των Μικρασιατών προσφύγων ακολούθησε τις ατραπούς της συγκρότησης της ίδιας της προσφυγικής μνήμης, που «δεν εντάχθηκε εξαρχής στον κορμό της εθνικής μνήμης»⁵, πολύ περισσό-τερο έμεινε στο περιθώριο η άλλη πλευρά της Ανταλλαγής, δηλαδή ο «ξεριζω-μός», για να χρησιμοποιήσουμε μια κοινόχρηστη μεταφορά της σχετικής παρα-γωγής, των μουσουλμάνων⁶. Είναι επόμενο λοιπόν οι ευρείες ταξινομήσεις, που επισκοπούν ολόκληρη την πεζογραφική παραγωγή του 20ού αιώνα, να αφή-νουν αναγκαστικά στην άκρη αυτήν την ειδικότερη θεματική που εμφανίζεται ήδη, σποραδικά έστω, στα μεσοπολεμικά κείμενα και αφήνει κάποια ίχνη και στη μεταπολεμική παραγωγή.

3. Για τη συστηματοποίηση αυτών των θεματικών περιοχών στην πεζογραφία του 20ού αιώνα βλ. P. MACKRIDGE, «The Myth of Asia Minor in Greek Fiction», στο R. HIR- SCHON (επιμ.), *Crossing the Aegean...*, ό.π., 235–246· Έ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρή- ξεις)», στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελλη- νικό κόσμο (1204–2014). Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της ΕΕΝΣ*, τόμ. Γ', Αθήνα 2015: ΕΕΝΣ, 2015, σσ. 379–398, <http://www.eens.org/?p=3730>. Με αφορ-μή την εκατονταετηρίδα το 2022 η βιβλιογραφία πολλαπλασιάστηκε και δημοσιεύτηκαν αρκετές νεότερες επισκοπήσεις, βλ. ενδεικτικά το ψηφιακό αφιέρωμα: Θ. ΑΓΑΘΟΣ, Χρ. ΝΤΟΥΝΙΑ (επιμ.), Αφιέρωμα: Χίλια εννιακόσια είκοσι δύο / 2022, *Χάρτης* 48 (Δεκέμβριος 2022), <https://www.hartismag.gr/hartis-48/afierwmata/khilia-enniakosia-eikosi-dyo-2022>.

4. Τ. ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ, *Προσφυγιά και λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα 2003: Πορεία, σσ. 66–81. Για κάποιες προσθή-κες σχετικών μεσοπολεμικών κειμένων βλ. τώρα και Α. ΚΑΡΤΣΑΚΗΣ, «Έλληνες πρόσφυγες στην Ελλάδα. Μια ιδιόρρυθμη ετερότητα όπως αποτυπώνεται στο περιοδικό *Νεοελλη- νικά Γράμματα* Ηρακλείου», στον τόμο *Περάσματα, Μεταβάσεις, Διελεύσεις. Όψεις μιας λογοτεχνίας εν κινήσει, Πρακτικά ΙΕ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης 1-4 Μαρτίου 2017. Μνήμη Δ. Ν. Μαρωνίτη (1929–2016)*, Θεσσαλονίκη 2018, σσ. 207–217. Στον ίδιο τόμο βλ. Β. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, «Διάρρηξη και επαναπραγμάτευση. Η 'ξένη πατρίδα' των μικρασιατών προσφύγων σε κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας», σσ. 190–206, από όπου δανείζομαι τον όρο «ξένη πατρίδα» εδώ.

5. ΑΙΜ. ΣΑΛΒΑΝΟΥ, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστο- ρία και πρακτική*, Αθήνα 2018: Νεφέλη, σελ. 12.

6. Για την ιστοριογραφική «καταδίκη στη λήθη» βλ. Γ. ΓΚΛΑΒΙΝΑΣ, «Συγκατοικώντας με την άλλη πλευρά της Ανταλλαγής των Πληθυσμών: Η συμβίωση Χριστιανών προσφύ- γων και Μουσουλμάνων ανταλλαξίμων στην Ελλάδα την περίοδο 1914– 1924», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 19 (2015), σσ. 217–240.

Ξαναδιαβάζοντας το Χρονικό μιας πολιτείας του Π. Πρεβελάκη

Ο Peter Mackridge σημείωνε, άλλωστε, το 2003 την ισχύοντα της θεματοποίησης όχι μόνο του εκτοπισμού αλλά ευρύτερα της ζωής των μουσουλμάνων στο ελληνικό κράτος πριν την Ανταλλαγή – στην ισχνή, κατά την έρευνά του, σχετική παραγωγή συμπεριλάμβανε το *Χρονικό μιας πολιτείας* (1938) του Πρεβελάκη και τον *Καπετάν Μιχάλη* (1953) του Καζαντζάκη για τη ζωή στην Κρήτη, καθώς και το διήγημα «Ακήφ» (1941) του Βενέζη και τη νουβέλα *Βασίλης ο Αρβανίτης* (1943) του Μυριβήλη για τη ζωή στη Μυτιλήνη πριν την ενσωμάτωσή της⁷. Από αυτά, μόνο τα έργα του Πρεβελάκη και του Βενέζη θεματοποιούν (έστω εν μέρει) το τραύμα της Ανταλλαγής, μπορούν δηλαδή να ενταχθούν, με σημερινούς όρους, στο πεδίο της Λογοτεχνίας της Ανταλλαγής⁸. Πρόκειται για ό,τι η Καφετζάκη, που επικεντρώνεται στη θεματοποίηση της προσφυγικής εμπειρίας στη μεσοπολεμική λογοτεχνία, ονομάζει «καταγγελία της συνθήκης της Ανταλλαγής», παραθέτοντας ακριβώς τα σχετικά παραθέματα από τη νουβέλα του Πρεβελάκη:

7. P. MACKRIDGE, «The Myth of Asia Minor...», ό.π., σημ. 7: «By contrast, there is very little in Greek literature about the life of Muslims in what became Greece». Δίπλα στο διήγημα *Ακήφ* (1944 – ενταγμένο ήδη στη συλλογή *Αιγαίο*, 1941), με τον ομώνυμο πρωταγωνιστή που παραμένει στη Μυτιλήνη καθώς έχει αρνηθεί να την εγκαταλείψει με την Ανταλλαγή, πρέπει να προστεθεί το δίδυμο διήγημα «Όρος των ελαιών» (ενταγμένο στη συλλογή *Ανεμοί*, 1944). Για τα διηγήματα αυτά βλ. και Μ. COLAKIS, «Images of the Turk in Greek Fiction of the Asia Minor Disaster», *Journal of Modern Greek Studies* 4.2 (1986), σσ. 99-106, ιδ. 101-102. Η νουβέλα *Βασίλης ο Αρβανίτης* (1943) πρωτοδημοσιεύτηκε σε σύντομη μορφή το 1934, βλ. Κ. Α. ΔΗΜΑΔΗΣ, *Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία 1936-1944*. Γιώργος Θεοτοκάς, Μ. Καραγάτσης, Στρατής Μυριβήλης, Λιλίκα Νάκου, Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, Παντελής Πρεβελάκης, Αγγελος Τερζάκης, Αθήνα 2004: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. 172-173. Το έργο του Πρεβελάκη ξεχωρίζει ως «εντυπωσιακή πρώιμη εξαίρεση» και ο Δ. ΚΟΥΤΟΒΙΚ, «Όταν η Ανατολή έπαψε να εμπνέει σονέτα. Ο απόηχος της Μικρασιατικής Καταστροφής στην ελληνική πεζογραφία», στον τόμο Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006: Κριτική, σσ. 391-398.

8. Για τον όρο «Λογοτεχνία της Ανταλλαγής» βλ. Θ. Β. ΚΟΥΤΟΥΛΟΣ, Γ. ΡΑΝΤΟΣ, Β. Α. ΥΙΛΜΑΖ, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη της προσφυγιάς (1922-1923): Ελληνικά ιστορικά μυθιστορήματα και τουρκικά μυθιστορήματα της Ανταλλαγής», στο Ε. ΑΥΔΙΚΟΣ – Β. ΚΟΖΙΟΥ (επιμ.), *Πρόσφυγες από τη Μικρασιατική καταστροφή ως τις μέρες μας. Πρακτικά. 8ο Πανελλήνιο Συνέδριο, Καρδίτσα 16-18 Σεπτεμβρίου 2022*, Καρδίτσα 2022: Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων» Καρδίτσας - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, σσ. 199-212, ιδ. σελ. 205. Ο όρος έχει καθιερωθεί στη βιβλιογραφία κυρίως από τον Ηρακλή Μήλλα, ο οποίος μελέτησε την τουρκική παραγωγή που ως ομάδα αποκτά αυτά τα χαρακτηριστικά από το 1990 και εξής, βλ. ενδεικτικά Η. ΜΗΛΛΑΣ, «Η Ανταλλαγή στην ελληνική και την τουρκική λογοτεχνία ομοιότητες και διαφορές», στον τόμο Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών...*, ό.π., σσ. 399-439 [= βελτιωμένη εκδοχή του Η. ΜΙΛΛΑΣ, «The Exchange of Populations in Turkish Literature: The Undertone of Texts», στο R. HIRSCHON (επιμ.), *Crossing the Aegean...*, ό.π., σσ. 221-233]. Πρόβλ. Δ. DEMİRÖZÜ, «To 1922 και η προσφυγιά στην ελληνική και την τουρκική αφήγηση», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 17 (2011), σσ. 123-149, <https://doi.org/10.12681/deltiokms.13>

Μούδιασε ο κόσμος να τ' ακούσει, Χριστιανοί και Τούρκοι το ίδιο [...]. Στο σταύρωμα της άλλης μέρας, ακούσαμε τα βαπόρια που σφυρίζανε τρεις φορές [...]. Κ' ύστερα, μια φωνή από χιλιάδες στόματα, από άντρες, από παιδιά κι από γυναίκες, φωνή που να μη σου οργιστεί ο Θεός να την ακούσεις ποτέ σου, αγριεμένη, παρακαλεστική, γεμάτη καημό και φοβέρα, που την έπαιρνε ο αέρας και μας την έφερνε λουρίδια-λουρίδια... Κ' έτσι χωρίσαμε από τους Τούρκους⁹.

Στο ίδιο πλαίσιο η Καφετζάκη συζητά, δίπλα στο *Χρονικό* του Πρεβελάκη και τον *Ακήφ* του Βενέζη, το διήγημα της Έλλης Αλεξίου «Η βρύση του Μπραήμ Μπαμπά» (1938, γρ. 1936)¹⁰. Σε αυτά μπορούμε να προσθέσουμε, παραμένοντας αποκλειστικά στη μεσοπολεμική περίοδο, το διήγημα του Κωνσταντίνου Τσιτσελίκη «Ένα ξερίζωμα» (γρ. 1926), που θεματοποιεί την αναγκαστική αναχώρηση των ελληνόφωνων Βαλαάδων των Γρεβενών¹¹ και το διήγημα του Χρηστοβασίλη «Το καημένο το Τζιαμί μας», υπογεγραμμένο «Γιάννινα 14 Μαγίου 1928», με θέμα την παρακμή του τοπικού τζαμιού μετά την αποχώρηση των λεγόμενων Τουρκογιαννιωτών το 1924¹².

Με βάση την παραπάνω, μη εξαντλητική, καταγραφή μετριάζεται κάπως, χωρίς να ανατρέπεται, η εικόνα της ισχνότητας που παρουσίασε στη μελέτη του ο Mackridge. Η αφήγηση μιας (βιωμένης) μνήμης της συνύπαρξης χριστιανών και μουσουλμάνων έχει, άλλωστε, την προϊστορία της στη νεοελληνική λογοτεχνία: ο Χρηστοβασίλης, λόγου χάρη, ανήκει γραμματολογικά σε μια πεζογραφική γε-

9. Βλ. Τ. ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ, *Προσφυγιά και λογοτεχνία...*, ό.π., σσ. 117-119. Το παράθεμα από το *Χρονικό* στην α' έκδοση (1938) (με γλωσσικές αλλαγές), σσ. 119-125. Η ακροτελεύτια φράση «Κ' έτσι χωρίσαμε από τους Τούρκους», παραλείπεται στις μεταπολεμικές εκδόσεις.

10. Τ. ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ, ό.π., σσ. 119-121. Ο Calotychos ξεχωρίζει επίσης το διήγημα της Αλεξίου, εκδομένο την ίδια χρονιά με το *Χρονικό* του Πρεβελάκη στη συλλογή *Υπολείμματα επαγγέλματος* (1938), καθώς διερευνά αναπαραστάσεις «μεθοριακής συμβίωσης», βλ. V. CALOTYCHOS, *The Balkan Prospect. Identity, Culture, and Politics in Greece after 1989*, Νέα Υόρκη 2013: Palgrave Macmillan, σελ. 121-157. Η Καφετζάκη εξετάζει και το μυθιστόρημα *Συννεφιάζει* (1946) του Μ. Λουντέμη.

11. Βλ. την εισαγωγή του επιμελητή στο Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ, *Ιβάν Τσέρμσκι και άλλα διηγήματα*, φιλ. επιμ. Μ.-Κ. ΜΩΡΟΣ, Αθήνα 2020: Εστία, σσ. 9-30.

12. Χρ. ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΛΗΣ, *Γιαννιώτικα Διηγήματα*, Αθήνα 2007: Ροές, σσ. 171-177. Για μια συνολική θεώρηση των διηγημάτων της συλλογής, βλ. Θ. ΚΟΥΓΚΟΛΟΣ, «Από την ηθογραφία στον αναστοχασμό των τοπικών ταυτοτήτων: Οι Μουσουλμάνοι των Ιωαννίνων στην πεζογραφία του Χρήστου Χρηστοβασίλη και της Emel İnci», στον τόμο Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ (επιμ.), *Ο Σύγχρονος Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός: Μεταξύ Λαογραφίας & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας Αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, Κομοτηνή 2020: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης - Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών - Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας - Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας (Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας 10) - Παρατηρητής της Θράκης, σσ. 123-144.

Ξαναδιαβάζοντας το Χρονικό μιας πολιτείας του Π. Πρεβελάκη

νιά που μας έδωσε κάποια ηθογραφικά διηγήματα και ταξιδιωτικά κείμενα που θεματοποιούν σχέσεις κοινοτικής συνύπαρξης στη μεταβατική περίοδο του τέλους του 19ου αιώνα¹³. Ωστόσο, αυτό που χαρακτηρίζει τα έργα του Μεσοπολέμου είναι ότι επιστρέφουν στο παρελθόν και στους απόντες πλέον συμπολίτες (όπως ορίζονταν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι του ελληνικού κράτους) από μια μεθυστερη θέση, μετά την οριστικότητα της απώλειας που επιφέρει η Ανταλλαγή. Και αν υπήρξαν ανάλογες λογοτεχνικές χειρονομίες μνημόνευσης προηγούμενων «εξόδων» — ως θυμηθούμε εδώ τη σύντομη αναφορά του Παπαδιαμάντη στους «Τούρκους των Αθηνών»¹⁴ — το ερώτημα που τίθεται, ωστόσο, είναι πώς ξαναγράφεται κάθε φορά και πώς κατασκευάζεται η πολιτισμική μνήμη σε κάθε εποχή, ανάλογα με τα διακυβεύματά της¹⁵: το ίδιο το, πρωτόγνωρο ιστορικά, γεγονός της νομικά θεσμοθετημένης υποχρεωτικής και αμετάκλητης Ανταλλαγής συνιστά μια ρήξη που επηρεάζει τις διεργασίες της πολιτισμικής μνήμης.

Σε κάθε περίπτωση, οι σποραδικές λογοτεχνικές αφηγήσεις της βιωμένης μνήμης της «εξόδου» των μουσουλμάνων στη λογοτεχνία του Μεσοπολέμου δεν υπήρξαν αρκετές για να συγκροτήσουν μια επίσημη μνημονική παράδοση στο εθνικό αφήγημα¹⁶. Αυτό θα αλλάξει τις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα, όταν

13. Βλ. ενδεικτικά Θ. Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «Τα Γιάννινα της οθωμανικής περιόδου στη σύγχρονη πεζογραφία: Η εικόνα του Τούρκου συμπολίτη», στον τόμο Κ. Α. ΔΗΜΑΔΗΣ (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο...*, ό.π., τόμ. Β', Αθήνα 2011: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, σσ. 281-297· Η. ΜΗΛΑΣ, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αθήνα 2005: εκδ. Αλεξάνδρεια. Βλ. τώρα και Γ. ΓΚΟΤΣΗ, «Δερβίσηδες στην ελληνική λογοτεχνία, 1880-1900: Δια-θρησκευτική συνύπαρξη στον χώρο του εθνικού. Πρόδρομη ανακοίνωση», στον τόμο Β. ΜΑΚΡΥΔΗΜΑΣ (επιμ.), «...και Θεός η ο Λόγος»: η διασταύρωση της θρησκείας με τη λογοτεχνία: πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, 18-19 Νοεμβρίου 2022, Ιωάννινα 2023: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, σελ. 119-144. Πρβλ. Θ. Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ – Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Λατρευτικές αλληλεπιδράσεις χριστιανών και μουσουλμάνων στη μυθοπλαστική Θράκη των Γ. Μ. Βιζυηνού, Αρ. Π. Κουρτίδη και Πολύδωρου Παπαχριστοδούλου», στον τόμο στο Μ. ΜΟΡΦΑΚΙΔΗΣ Filactós – Ε. Ε. ΜΑΡΚΟΣ HIERRO (επιμ.), *Grecia, 200 años de construcción de una identidad: historia, lengua, literatura y cultura, Dedicado a la memoria de D. Luis Gil Fernández, VI Congreso de Neohelenistas de la Península Ibérica y de América Latina, Barcelona 5, 6 y 7 de octubre de 2022, Granada 2024: Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos*, σσ. 307-330, <https://www.shen-org.es/es/pagina/811>.

14. «ήσαν πολύ καλοί και φρόνιμοι άνθρωποι. Ωμίλουν ελληνιστί. Επονούσαν τον τόπον. Όσοι επέζησαν μετά την Ανεξαρτησίαν, και ηναγκάσθησαν από τας προλήψεις της φυλής των να φύγουν, έχρυσαν πύρινα δάκρυα», Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, «Αι Αθήναι ως ανατολική πόλις» (1896), *Άπαντα*, τόμ. Ε', κριτική έκδοση Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα 2005: Δόμος, σσ. 269-272, το παράθεμα σελ. 270.

15. Βλ. Α. ERLL και Α. RIGNEY, «Literature and the production of cultural memory: Introduction», *European Journal of English Studies*, 10.2 (2006), σσ. 111-115.

16. Βλ. Ρ. MACKRIDGE «The Myth of Asia Minor...», ό.π., σελ. 236· πρβλ. CALOTYCHOS, *The Balkan Prospect...*, ό.π., σελ. 136, Βλ. και Θ. Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «Τα Γιάννινα της οθωμανικής περιόδου...» για μεταπολεμικά παραδείγματα.

πια και η ιστοριογραφία ανιχνεύει και την «άλλη πλευρά» της Ανταλλαγής¹⁷. Οι νέες αυτές προσεγγίσεις έδωσαν ορατότητα στις μνήμες των «ανταλλάξιμων» της «άλλης όχθης» και σε όλη την προηγούμενη μνημονική παραγωγή, που δεν έπαψε στη διάρκεια του 20ού αιώνα αλλά τώρα βρέθηκε με νέους όρους στο προσκήνιο. Ταυτόχρονα και η σύγχρονη λογοτεχνία στρέφεται πλέον στους λησμονημένους συμπολίτες, ανασκάπτοντας το οθωμανικό παρελθόν των νεοελληνικών πολέων¹⁸.

Είναι αυτές οι διεργασίες συγκρότησης ενός διακριτού, πλέον, μνημονικού τύπου, αυτού της Ανταλλαγής, που μας οδηγούν σήμερα να επιστρέφουμε στον Μεσοπόλεμο, αναζητώντας, όπως κάναμε παραπάνω, μια παράδοση έργων που θεματοποιούν τη συμβίωση πριν από την οριστική ανταλλαγή πληθυσμών όχι στη Μικρά Ασία αλλά σε πόλεις που εντάχθηκαν στο εθνικό κράτος – πόλεις όπως το Ρέθυμνο στο μεσοπολεμικό *Χρονικό μιας πολιτείας* του Παντελή Πρεβελάκη. Η συγκεκριμένη ανάγνωση του *Χρονικού* είναι, ωστόσο, χαρακτηριστική της δυναμικής φύσης της πολιτισμικής μνήμης, που οδηγεί σε εναλλακτικές και αναδρομικές αναγνώσεις κειμένων που διαβάστηκαν πολύ διαφορετικά στην εποχή τους¹⁹. Το *Χρονικό* σήμερα γίνεται αντιληπτό

17. Στον 21ο αιώνα το ανανεωμένο ενδιαφέρον οδηγεί σε νέες προσεγγίσεις ευρύτερα του οθωμανικού παρελθόντος. Συζητώ τις ιστοριογραφικές διεργασίες σε προηγούμενη εργασία μου βλ. Μ. ΑΚΡΙΤΙΔΟΥ, *Όψεις του παρελθόντος του νέου ελληνισμού στο σύγχρονο νεοελληνικό μυθιστόρημα: Αφηγηματική τροπικότητα και ιστορική ποιητική*, Βερολίνο 2019: CeMoG / Edition Romiosini, σσ. 279-294, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ειδικά για την ιστοριογραφική πραγμάτευση της Ανταλλαγής σημαντικός υπήρξε το 2003 ο συλλογικός τόμος R. HIRSCHON (επιμ.), *Crossing the Aegean...*, ό.π., καθώς και το 2006 ο αντίστοιχος ελληνόγλωσσος: Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών...*, ό.π. Την ίδια χρονιά εκδόθηκε το πιο εκλαϊκευτικό Br. CLARK, *Twice a Stranger: How mass expulsion forged modern Greece and Turkey*, Λονδίνο 2006: Granta (μεταφράστηκε το 2007 στα ελληνικά, την ίδια χρονιά που κέρδισε το βραβείο Runciman).

18. Η πεζογραφική παραγωγή του 21ου αιώνα αποτελεί τομή, καθώς συνομιλεί με τις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. Η Έρη Σταυροπούλου, επεκτείνοντας την επισκόπηση μέχρι και τις αρχές του 21ου αιώνα, προσθέτει νέες θεματικές που προκύπτουν: τη «συμφιλίωση των παλαιών εχθρών» μέσω μιας ιστορίας αγάπης, την «τοποθέτηση της Μικρασιατικής Καταστροφής μέσα στη συνολική ελληνική ιστορία» και την «προσπάθεια να διερευνηθούν λογοτεχνικά τα γεγονότα από τη σκοπιά του Άλλου», βλ. Έ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής...», ό.π., σσ. 392-393. Για τη σύγχρονη λογοτεχνική παραγωγή, βλ. και Κ. GEDGAUDAITĖ, *Memories of Asia Minor in Contemporary Greek Culture: An Itinerary*, 2021: Palgrave Macmillan Cham, και Θ. Β. ΚΟΤΓΚΟΛΟΣ, Γ. ΡΑΝΤΟΣ, Β. Α. ΥΙΛΜΑΖ, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη της προσφυγιάς (1922-1923)...», ό.π. Πρβλ., από την πλούσια παραγωγή με αφορμή την εκατονταετηρίδα, τη μελέτη της Μ. ΑΡΕΤΑΚΗ, «Αναπαραστάσεις του '22 στη σύγχρονη ελληνική πεζογραφία (2000-2022)», *Αριάδνη/Ariadne* 29 (2022-2023), σσ. 209-223 όπου συγκεντρώνεται αρκετή από την πρόσφατη βιβλιογραφία, και τη σύντομη επισκόπηση του Κ. ΚΑΡΑΒΙΔΑ, «Πεζογραφικές αφηγήσεις του 1922 ως ιδεολογικές χειρονομίες», *Εφημερίδα των Συντακτών* (20 Μαρτίου 2022).

19. Βλ. Α. ERLI, «Traumatic Pasts, Literary Afterlives, and Transcultural Memory: New Directions of Literary and Media Memory Studies», *Journal of Aesthetics & Culture* 3. 1 (2001), σσ. 1-5, doi: 10.3402/jac.v3i0.7186

Ξαναδιαβάζοντας το Χρονικό μιας πολιτείας του Π. Πρεβελάκη

(και) ως Λογοτεχνία της Ανταλλαγής, η επισκόπηση όμως της υποδοχής και της πρώτης φάσης της πρόσληψής του δείχνει ότι με άλλη προοπτική διαβαζόταν μεσοπολεμικά.

Το Χρονικό δημοσιεύεται στα τέλη του 1938 και έχει δικαίως χαρακτηριστεί «μπεστ-σέλερ του ελληνικού Μεσοπολέμου»²⁰. Ο Πρεβελάκης, Ρεθυμνιώτης που είχε εγκατασταθεί στην Αθήνα για σπουδές από το 1926 (μέχρι τότε έμενε στον γενέθλιο τόπο και άρα ήταν μάρτυρας των διαδικασιών της Ανταλλαγής), γράφει το Χρονικό την άνοιξη του 1937· θα συνεχίσει να το επεξεργάζεται, κυρίως γλωσσικά αλλά όχι μόνο, τόσο μέσα στην Κατοχή (β' έκδοση ξαναπλασμένη το 1942) όσο και μετακατοχικά (1956 γ' έκδοση)²¹. Με μικρές αλλαγές στις διάφορες εκδόσεις, το αφήγημα ξεκινά ως εξής:

Το Ρέθεμνος είναι μια μικρή πολιτεία με εφτά ίσαμε οχτώ χιλιάδες ψυχές χτισμένη γιαλό-γιαλό στο βορεινό ακροθαλάσσι της Κρήτης ανάμεσα Χανιά και Ηράκλειο. [...] να βάλεις στο νου σου το Ρέθεμνος και τους πολίτες του, σημερινούς κι αλλοτινούς, και να μελετήσεις τη μοίρα τους. (σ. 7, 14)

Πλοκή, λοιπόν, με τη συμβατική σημασία δεν υπάρχει: ένας «καλαμαράς» αφηγητής, που όμως υιοθετεί λαϊκότροπο λόγο, κάνει έναν νοητό περίπατο στο γενέθλιο Ρέθυμνο, σε μια πολιτεία που έχει χαθεί για πάντα. Στο οπισθόφυλλο της έκδοσης του 1961, στη γαλάζια σειρά του Γαλαξία (δ' έκδ.), οι αναγνώστες διάβαζαν το παρακάτω κείμενο:

Ο Παντελής Πρεβελάκης πραγματεύεται τα μεγάλα προβλήματα που απασχολούν τον άνθρωπο, σαν ομάδα και σαν άτομο, την ελευθερία και τον θάνατο. Ωστόσο το έργο του δεν φέρνει απαισιοδοξία. Από τον διάλογο ζωής και θανάτου προκύπτει η κατάφαση των αξιών της ζωής. Στο Χρονικό, ήρωας δεν είναι ένας άνθρωπος, παρά μια πολιτεία, το Ρέθυμνο. Κι ενώ ο θάνατος την αγκαλιάζει, αυτή, σαν τον πνευματικό άνθρωπο, στέκει μπροστά του με αρχοντιά, καταξιώνοντας την προσφορά της στη ζωή.

20. B. SOETHAERT, ««Έχουμε όλη την αιωνιότητα για να συζητήσουμε για το χρόνο»: Paul Valéry, Παντελής Πρεβελάκης και το Χρονικό μιας πολιτείας», *Παλίμψηστον* 39 (2022), σσ. 127-150, εδώ σελ. 128.

21. Για τις εκδόσεις βλ. Α. ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, «Η έμμονη γοητεία του λαϊκού λόγου και ο Παντελής Πρεβελάκης», *Η φωνή του γενέθλιου τόπου*, Αθήνα 1997: Πόλις, σσ. 147-151. Στη συνέχεια παραπέμπω στην α' έκδοση ή σημειώνω τυχόν διαφορές. Δεν θα με απασχολήσει εδώ η μετέπειτα απαλοιφή του χαρακτηρισμού «μυθιστορία», βλ. για τη σχετική συζήτηση B. SOETHAERT, *Η στροφή προς το παρελθόν. Ορίζοντες του ιστορικού μυθιστορήματος (1935-1950) στην Ελλάδα*, Βερολίνο 2018: CeMoG / Edition Romiosini, σσ. 267-269.

Μαρία Ακριτίδου

Στην ίδια έκδοση το κείμενο του οπισθόφυλλου συμπληρώνεται από την πρόταξη του ποιήματος του Άγγελου Σικελιανού:

Σαν ασκητής, οπού κρατεί ολόργυρη χυμένη,
του ξακουστού μοναστηριού που κάηκε, τη θωριά:
μια χωροπούλα ολάκερη στη φούχτα του στημένη,
με το καστρί, με τα κελιά, με τα καμπαναριά,

όμοια βαθιά μου σήμερα, μια πολιτεία χαμένη,
μ' από λογάρι καθαρό σκληρά πελεκητή,
κι από τον ίδιο πόνο Σου γαλήνια φωτισμένη,
το Ρέθεμνος, η σκέψη μου χάρη σε Σε κρατεί.

Το ποίημα, γραμμένο ως αφιέρωση («Του Παντελή Πρεβελάκη για το “Χρονικό μιας Πολιτείας”») το 1939, απηχεί τα βασικά σημεία της συγκαιρινής πρόσληψης του Χρονικού όταν πρωτοδημοσιεύτηκε²². Στις πολλές (πάνω από τριανταπέντε) πρώτες βιβλιοκριτικές και παρουσιάσεις η έμφαση ήταν στη μυθοποίηση μιας χαμένης πολιτείας μέσω ενός λαϊκότερου ύφους και μιας πριμιτιβιστικής ποιητικής που συνδυαστικά ανανεώνουν, στο πλαίσιο και της αναζήτησης της ελληνικότητας, τον αφηγηματικό λόγο της εποχής²³. Χαρακτηριστικά είναι τα κριτικά κείμενα από όσους συμμετείχαν στη συζήτηση που διοργανώθηκε στην αίθουσα του Αγγλοελληνικού συνδέσμου στις 30 Μαΐου 1939, με εισηγητή τον Γ. Θεοδοκά· συζητητές ήταν οι Δημήτριος Καπετανάκης, Αλέξης Διαμαντόπουλος, Βασίλης Καζαντζής, Έλλη Λαμπρίδη και Ηρώ Πεζοπούλου²⁴. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα της κριτικής του Καπετανάκη

22. Για την ανταπόκριση του Σικελιανού βλ. και Χ. Δ. ΓΟΥΝΕΑΣ, «Ιστορισμός και τέχνη: «Το Χρονικό μιας πολιτείας (1938)» του Παντελή Πρεβελάκη», *Δια-κείμενα* 5 (2003), σσ. 113-131. Τις σημαντικότερες κριτικές και την πρόσληψη του Χρονικού στο πλαίσιο του αιτήματος «για την ανανέωση της λογοτεχνίας» επισκοπεί ο Β. SOETHAERT, ««Έχουμε όλη την αιωνιότητα για να συζητήσουμε για το χρόνο»...», *ό.π.*, σελ. 134 και *Η στροφή προς το παρελθόν...*, *ό.π.*, σσ. 233, 265-266.

23. Αυτό που προκρίνεται δηλαδή είναι ότι ο Δημάδης έχει ονομάσει «στροφή στην ενδογενή παράδοση», συνδέοντάς την με την ποιητική της ισπανικής γενιάς του 1927 με την οποία συνομιλούσε ο Πρεβελάκης, βλ. Κ. Α. ΔΗΜΑΔΗΣ, «Παντελής Πρεβελάκης, ο πρωταγωνιστής του πεζογραφικού ιστορισμού (1937-1950)», *Νέα Εστία* 1828 (Δεκέμβριος 2009), σσ. 1005-1020. Η ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, συγκρίνοντας το Ρέθυμνο του Πρεβελάκη με το περίπου ομόχρονο Αϊβαλί του Κόντογλου, διαπιστώνει τις οφειλές αλλά και μια δι-αφορά: «Ο Πρεβελάκης θα επιμείνει πολύ περισσότερο στην ανθρωπογνωσία, εκεί που ο Κόντογλου περιορίζεται στην τοπογραφία», βλ. «Η έμμονη γοητεία του λαϊκού λόγου και ο Παντελής Πρεβελάκης», *ό.π.*, σελ. 142.

24. Οι κριτικές (καθώς και τα στοιχεία για την εκδήλωση του νεοσύστατου τότε Αγγλο-ελληνικού συνδέσμου) καταγράφονται στο πολύτιμο έργο του Ε. Χ. ΚΑΣΔΑΓΛΗ, *Συμβολή στη βιβλιογραφία του Παντελή Πρεβελάκη: 1927-1967*, Αθήνα 1967: Εκδόσεις των φίλων.

Ξαναδιαβάζοντας το Χρονικό μιας πολιτείας του Π. Πρεβελάκη

που τυπώνεται πλέον στο οπισθόφυλλο των νεότερων εκδόσεων του *Χρονικού*: «Θεωρούμε κι εμείς το έργο του Πρεβελάκη σαν σταθμό στην ιστορία μας. Ο λόγος του δε σώζει μόνο τον πόνο, τη ζωή μιας πόλης, μας καλεί στη ζωή με μαγική δύναμη τα στόματα — τις γερές και ακλόνητες υπάρξεις — μιας νέας γενιάς Ελλήνων που ανατέλλει»²⁵. Η Ηρώ Πεζοπούλου, που επίσης συμμετείχε στη συζήτηση, είχε ήδη υπογραμμίσει, από άλλη βέβαια αφετηρία, πως «η σημασία του είναι πολύ ευρύτερη και πολύ ουσιαστικότερη, γιατί το “Χρονικό” εκπληρώνει το βασικό αίτημα που πρέπει να προβάλλουμε σ’ ένα ελληνικό έργο τέχνης, το αίτημα της ελληνικότητας»²⁶.

Γενικότερα στις βιβλιοκριτικές και τα κριτικά σημειώματα του 1939 μόνο μνείες συναντάμε στα γεγονότα της Ανταλλαγής – και όταν υπάρχουν, δεν αναδεικνύουν την Ανταλλαγή σε καθοριστικό οργανωτικό άξονα της πλοκής. Ανάμεσα σε αυτές ξεχωρίζουν η σχετική αναφορά της Έλλης Λαμπρίδη στη σημαντική κριτική της ανταπόκριση²⁷ αλλά και η αντίστοιχη επισήμανση από τον Μιχαήλ Ροδά πως «η τραγωδία της ανταλλαγής των πληθυσμών περικλείεται στις σελίδες του χρονικού της Ρεθύμνου»²⁸. Οπωσδήποτε πάντως, το *Χρονικό* δεν προσλαμβάνεται ως μέρος της συγκαιρινής πεζογραφικής παραγωγής γύρω από τη Μικρασιατική καταστροφή – δεν προσλαμβάνεται καν ως έργο με ιστορική θεματική. Η τότε κριτική, με άλλα λόγια, διαχωρίζει το *Χρονικό* από τη σειρά μεσοπολεμικών αφηγημάτων στα οποία, όπως σημειώνει η Έρη Σταυροπούλου, υπερτονίζεται η μαρτυρία έναντι της λογοτεχνικής φαντασίας²⁹.

Το *Χρονικό* πράγματι διαφέρει, όχι όμως γιατί περιμοδοτεί τη λογοτεχνική φαντασία έναντι της μαρτυρίας, αλλά γιατί επεξεργάζεται με διαφορετικό τρόπο τον ίδιο τον ιστορικό χρόνο. Όπως έχει δείξει η έρευνα, η αφετηρία του *Χρονικού* βρίσκεται στην ανάπλαση του ανέκδοτου έργου του

25. Ενδεικτικά Π. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ, *Το χρονικό μιας πολιτείας*, Αθήνα ¹²1999: Βιβλιοπωλείον της Εστίας. Η κριτική του ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ πρωτοδημοσιεύτηκε ως «Σκέψεις για τη στερεότητα του πνεύματος», *Ο Κύκλος Χρόνος Δ΄*, φ. 8 (1939), σσ. 82-87.

26. Η. ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Σημειώματα. Η κριτική των βιβλίων: Π. Πρεβελάκη, «Το Χρονικό μιας Πολιτείας»», *Τα Προπύλαια* 11-12 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1939), σσ. 338-340.

27. Έ. ΛΑΜΠΡΙΔΗ, «Παντελή Πρεβελάκη: Το Χρονικό μιας Πολιτείας», *Νεοελληνική Λογοτεχνία Χρόνος Β΄*, φ. 1 (Μάρτης-Απρίλης 1939), σσ. 25-30, το παράθεμα σελ. 26-27: «Όπως κάθε φόρμα ζωής που περνάει, έχει και το παλιό Ρέθεμνος τα παράξενα, χιουμοριστικά πρόσωπα και περιστατικά του. [...] η ήμερη αδιαφορία και ανοχή, η χωρίς συναισθηματισμό φιλία, η φόρμα που είχε πάρει η συμβίωση με τους Τούρκους, κρατώντας τις προεπιγόμενες αποστάσεις, χωρίς να τις εκφυλίζει σε φανατισμό και μίσος, δείχνει από άλλη πλευρά τον πολιτισμό των Κρητικών [...] Οι σκληρές του ξεσηκωμού τους με την ανταλλαγή, τα επεισόδια όσων κατόρθωσαν να βαφτιστούν και να μείνουν κα η ιστορία της Φατιμέ-Ορτάνς [...] είναι όλα γεμάτα χιούμορ και απόμακρη συμπόνεση».

28. Μ. ΡΟΔΑΣ, «Η πνευματική κίνησις: «Το Χρονικό μιας Πολιτείας»», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (1 Ιανουαρίου 1939).

29. Έ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής ...», ό.π., σελ. 390.

Πρεβελάκη με τίτλο «Ταξίδι στην Κρήτη», ένα αφήγημα που είχε γράψει τα έτη 1928-30 και είχε καταστρέψει αμέσως μετά³⁰. Το οδοιπορικό, όμως, αυτό αφήγημα μετασχηματίζεται το 1937 σε έναν λογοτεχνικό στοχασμό περί φθαρτότητας, εμφανώς επηρεασμένο από τις οφειλές του Πρεβελάκη στην επίκαιρη σκέψη του Σπένγκλερ περί παρακμής. Με τα λόγια του ίδιου του Πρεβελάκη, όπως σώζονται στο αρχείο του, στόχος του ήταν να γράψει μια «αρχαϊκή αφήγηση [...] [όπου] όλα είναι φθαρτά, οι πολιτείες έρχονται και παρέρχονται»³¹. Στην κρίσιμη αυτή αποτίμηση γίνεται σαφής και η επιρροή του από τη φιλοσοφία της παρακμής. Επιπλέον, οι αφηγηματικές στρατηγικές που επιστρατεύει για την λογοτεχνική επεξεργασία της συγκεκριμένης φιλοσοφίας, τον απομακρύνουν από τον ρεαλισμό της παρατήρησης – όπως έχει υποστηριχθεί, ο περίπατος του αφηγητή οφείλει περισσότερο στην ποιητική ματιά του Βαλερύ και στην πεζογραφία του ουνανιμισμού παρά στον λόγο της μαρτυρίας.³² Με αυτούς τους αφηγηματικούς τρόπους, η αφήγηση μετατρέπει το Ρέθυμνο όχι σε ιστορικό αλλά σε αισθητικό αντικείμενο, ένα υπόδειγμα της φθαρτής πολιτείας, την οποία διασώζει πλέον ο ίδιος ο λογοτεχνικός λόγος, σε ένα αφήγημα που συνδυάζει τη νοσταλγία για το αρχαϊκό με την ταυτόχρονη αφήγηση της φθοράς του.

Κρίσιμα λοιπόν, στο παραπάνω φιλοσοφικό πλαίσιο, θεμελιωμένο σε ποιητολογικές αρχές του μοντερνισμού, προκύπτει όχι η ιστοριοποίηση αλλά η μυθοποίηση του χρόνου. Ενδεικτική είναι η πρόσληψη της δομής χρονικότητας του αφηγήματος από τον Γιώργη Μανουσάκη, γνώστη της ιστορίας της Κρήτης: «Σε ποιαν εποχή ανήκει το Ρέθεμνος του Χρονικού δεν είν' αυστηρά καθορισμένο. Ο χρόνος κυλά ρευστός σαν την αφήγηση [...] γνήσια μυθικός χρόνος»³³.

30. Βλ. Κ. Α. ΔΗΜΑΔΗΣ, *Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία 1936-1944...*, ό.π., σελ. 110.

31. Το σημείωμα δημοσιεύεται πλήρες ως παράρτημα στο Β. SOETHAERT, ««Έχουμε όλη την αιωνιότητα για να συζητήσουμε για το χρόνο»», ό.π., σελ. 149-150, μαζί με ένα άλλο σημαντικό παρακείμενο, τον «Υστερόλογο» της πρώτης έκδοσης. Αποτελεί ένα από τα αρχαιακά τεκμήρια με βάση τα οποία ξετυλίγει ο μελετητής τις οφειλές του Πρεβελάκη στην σπενγκλεριανή φιλοσοφία, ανιχνεύοντας τις ανταλλαγές ιδεών στον κύκλο του Καζαντζάκη και της Έλλης Λαμπρίδη, βλ. αναλυτικά Β. SOETHAERT, *Η στροφή προς το παρελθόν...*, ό.π., σελ. 213-220 και *passim* για τη «μυθοποίηση του χρόνου» στο έργο του Πρεβελάκη. Το σύνθετο ποιητολογικό σχέδιο που αναλύει ο Σούτχαρτ απομακρύνει μάλλον το αφήγημα από τη σύλληψη μιας στατικής αλληγορίας, βλ. Ε. ΑΡΣΕΝΙΟΥ, «Ο χρόνος της αλληγορίας: σκέψεις για την τύχη μιας παραδοσιακής τροπής στη νεοελληνική λογοτεχνία», Κ 12 (2006), σελ. 77-95.

32. Β. SOETHAERT, ««Έχουμε όλη την αιωνιότητα για να συζητήσουμε για το χρόνο»...», ό.π.

33. Γ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ, *Η Κρήτη στο λογοτεχνικό έργο του Πρεβελάκη*, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1968, σελ. 11. Ο Μανουσάκης (όπως και οι προηγούμενοι κριτικοί), έχοντας διαβάσει τις σχετικές σελίδες για την Ανταλλαγή στο *Χρονικό*, δεν αγνοούσε βέβαια τις χρονολογικές αναφορές – αυτό που ενδιαφέρει είναι ότι επιλέγει να τις προσηλώσει στην κριτική του. Αντίστοιχα, την ίδια περίοδο ο Pierre Coanoux σημείωνε τα

Ξαναδιαβάζοντας το Χρονικό μιας πολιτείας του Π. Πρεβελάκη

Χαρακτηριστικότερο είναι το παρακάτω απόσπασμα από την ομιλία-απολογισμό με τίτλο «Το Ρέθεμνος ως ύφος ζωής» που έδωσε ο Πρεβελάκης το 1977:

Μιαν πολιτεία που γνώρισε ευτυχημένους καιρούς, ένα από τα παιδιά της θα την ανασύρει από τη λησμοσύνη και θα την τοποθετήσει έξω από τον καιρό, εγκωμιάζοντας τους πολίτες της και το υποδειγματικό ύφος της ζωής τους³⁴.

Στην ίδια αυτή ομιλία, μόλις το 1977, ο Πρεβελάκης διευκρίνισε, ωστόσο, ρητά το χρονικό άνυσμα που καλύπτει η, φαινομενικά άχρονη, αναδρομική αφήγηση: «Η πιο απομακρυσμένη χρονολογία του είναι το 1898, η χρονιά που ο Πρίγκηπας Γεώργιος κατέβηκε στο νησί ως Αρμοστής [...] η άλλη περιοριστική χρονολογία μες στο “Χρονικό” είναι το 1924, το έτος που έγινε η ανταλλαγή των πληθυσμών»³⁵.

Φυσικά η χρονολογία του 1924 προκύπτει και ενδοκειμενικά, με βάση, μεταξύ άλλων, τις περιγραφές των σκηνών της Ανταλλαγής. Ωστόσο τώρα τοποθετείται ρητά ως το ύστατο σημείο πριν την οριστική φθορά της πολιτείας, ενώ ταυτόχρονα το προηγούμενο διάστημα, — το διάστημα της άνθισης του αρμονικού, αρχαϊκού κόσμου της — ορίζεται ως η περίοδος της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας και στη συνέχεια της Ένωσης μέχρι την Ανταλλαγή. Έτσι, αν ο λόγος του ανώνυμου λόγιου αφηγητή που μνημονεύει τον γενέθλιο τόπο εν είδει αφηγηματικού περιπάτου, κατασκευάζει το Ρέθεμνο ως αντικείμενο φθαρτό, αυτό που το φθείρει είναι η είσοδος της ξενότητας στην Κρήτη, ή καλύτερα, η «εισβολή του ξένου χρόνου»³⁶. Το παρακάτω παράθεμα, πάντα από τον απο-

εξής: «εδώ κι εκεί ο συγγραφέας εξιστορεί, με τρόπο άμεσο ή έμμεσο, γεγονότα που ανήκουν στην ιστορία [...] λόγου χάρη τα δραματικά επεισόδια της ανταλλαγής των πληθυσμών [...]. Εκείνο που διαφέρει [από ένα τυπικό χρονικό] είναι ο ρυθμός: [...] ο συγγραφέας εδώ δεν είναι σκλάβος της [χρονολογίας], επειδή τοποθετείται πάνω απ’ αυτήν. Τα γεγονότα κατατάσσονται σύμφωνα μ’ έναν ανώτερο σχεδιασμό, με σκοπό να μας αποκαλύψουν τον Μύθο της πολιτείας», βλ. P. COANOUX, «Στοχασμοί για το “Χρονικό μιας Πολιτείας” του Π. Πρεβελάκη (για τα 30 χρόνια από την α’ έκδοση)», μτφρ. Σ.Κ., *Νέα Εστία* 1004 (1.5.1969), σσ. 663-671, εδώ σελ. 663.

34. Π. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ, *Το Ρέθεμνος ως ύφος ζωής: εορταστικός λόγος για τα σαράντάχρονα από τη συγγραφή του «Χρονικού μιας πολιτείας»*, Αθήνα 1977: Οι εκδόσεις των φίλων, σελ. 44 (η έμφαση δική μου).

35. Ο.π., σελ. 23.

36. Π. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ, *Το Ρέθεμνος ως ύφος ζωής...*, ό.π., σελ. 31. Ο Κ. Α. ΔΗΜΑΔΗΣ («Παντελής Πρεβελάκης, ο πρωταγωνιστής του πεζογραφικού ιστορισμού», ό.π., σελ. 159) έχει υποστηρίξει πως ο «ξένος χρόνος» είναι ο «διαμορφωτικός παράγοντας της ιδεολογικής κατεύθυνσης του κειμένου», συνδέοντας τον ξένο χρόνο με την εισβολή της Δύσης στο προκαπιταλιστικό σύστημα της πολιτείας. Για το *Χρονικό* ως ένας είδος «εγκωμίου» της προβιομηχανικής κοινωνίας βλ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΗΣ, «Το εγκώμιο των τεχνιτών στο *Χρονικό μιας πολιτείας* του Πρεβελάκη, ο ψόγος των “καλαμαράδων” και ο Καζαντζάκης», *Παλίμψηστον* 39 (2022), σσ. 151-164. Ο SOETHAERT, ανιχνεύοντας το ποιητολογικό σχέδιο του Πρεβελάκη, συνδέει την «εισβολή του ξένου χρόνου» με την Ανταλλαγή: «ο

Μαρία Ακριτίδου

λογισμό του 1977, είναι χαρακτηριστικό ως προς την απόδοση της ξενότητας, καθώς ξένοι δεν είναι οι ετερόδοξοι οικείοι ντόπιοι αλλά οι Ευρωπαίοι, που είναι υπεύθυνοι για την «εισβολή του “ξένου χρόνου” στον τόπο»:

Μερικές ηθικές αξίες είναι κοινές [...]. Η διαχωριστική γραμμή βρίσκεται στη θρησκεία και στην παιδεία. Από τη μακρά τους συμβίωση, οι δυο φυλές έχουν μάθει ν' ανέχονται τους τρόπους που ιδιάζουν στην καθεμιά τους. Όταν η συμπεριφορά ενός ξένου σκανδαλίζει τη μια, ξαφνιάζει και την άλλη. Η ξενοφοβία είναι κοινή. [...] Μίλησα τώρα-δα για την ξενοφοβία των δύο φυλών. Οι ξένοι στο «Χρονικό» είναι οι Ναύαρχοι των χριστιανικών Στόλων που έχουν αράξει στη Σούδα και μια δυστυχισμένη παλλακή με τ' όνομα Ορτάνς, η ίδια που μυθοποίησε αργότερα ο Καζαντζάκης στο «Ζορμπά»³⁷.

Πράγματι, το *Χρονικό* αφιερώνει αρκετές σελίδες στους «Τουρκοκρητικούς του Ρεθέμνου», κάτι που αποσιωπάται ή, καλύτερα, δεν κρίνεται άξιο αναφοράς στις μεσοπολεμικές κριτικές. Σε αυτές τις σελίδες, η ξενότητα αποδίδεται όχι μόνο στους Ευρωπαίους αλλά και στους πρόσφυγες της Ανταλλαγής, που «αντικατέστησαν» τους ντόπιους συμπολίτες:

Στην Αγορά, οι έμποροι είτανε Χριστιανοί [γ' έκδοση = Ρωμιοί] και Τούρκοι, του ενός το μαγαζί δίπλα στου άλλου, χωρίς διάκριση. Από τον καιρό που ήρθαν οι πρόσφυγες και φύγαν οι Τούρκοι, τα πράματα αλλάξανε λιγουλάκι κ' η πρωινή τούτη χλαλοή πήρε να τουρκοφέρνει, μ' αυτό είναι άλλη υπόθεση που δεν αξιώθηκα να τη σπουδάσω [γ' έκδοση = διώξαμε ανθρώπους του τόπου μας και μας ήρθαν ξένα συνήθια]. Περισσότεροι ωστόσο ήταν οι Χριστιανοί, και μάλιστα πιο καπάτσοι, και μ' έναν αέρα ανωτεροσύνης [γ' έκδοση = αφεντιάς] από τον καιρό της Ένωσης κι εδώ. [...] Λίγα πράματα ξέρω για τη ζωή της Τουρκιάς. Ωστόσο την είχα πολλούς χρόνους κάτω από τα μάτια μου, κι έχω και κάμποσα ακουσμένα για δάφτην, μπορώ το λοιπόν να σας στορίσω μερικά χωρίς να σφάλω [...] Τον Τούρκο δεν τον ξεχωρίζες από το Χριστιανό παρά από το κεφαλομάντηλο. (σσ. 29-33).

Από το παραπάνω παράθεμα προκύπτει ταυτόχρονα και η αμφιθυμία με την οποία οι οικείοι ντόπιοι γίνονται αντικείμενο νοσταλγικής παρατήρησης.

Πρεβελάκης άφησε το αισθητικό αντικείμενο να μεσολαβήσει ανάμεσα στον εξιδανικευμένο κόσμο της αρχαϊκής Κρήτης και τον δομικό μετασχηματισμό του μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών — επιτομή, σύμφωνα με τον Πρεβελάκη, για την “εισβολή του ξένου χρόνου” στην Ελλάδα», *Η στροφή προς το παρελθόν...*, ό.π., σελ. 265.

37. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ, *Το Ρέθεμνος ως ύφος ζωής...*, ό.π., σσ. 26–30.

Ξαναδιαβάζοντας το Χρονικό μιας πολιτείας του Π. Πρεβελάκη

Όπως σημειώνει ο Αναγνωστόπουλος, για κείμενα όπως του Πρεβελάκη (αλλά και της Έλλης Αλεξίου), αν και αυτά εκλαμβάνονται από μέρος της κριτικής ως το αντίθετο ενός εθνικιστικού λόγου, αυτό που μπορεί επίσης να διαγνωσθεί είναι η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος: η απαλοιφή των εντάσεων και η κατασκευή μιας ρητορικής περί αρμονικής συμβίωσης που εξαλείφει τη σύνθετη εμπειρία της διακοινοτικής συνύπαρξης³⁸. Έτσι, η ανάγνωση του Χρονικού ως λογοτεχνικής επεξεργασίας μιας πολυπολιτισμικής αστικής εμπειρίας μένει μετέωρη, αν δεν συσχετιστεί με διακυβεύματα της εποχής της πρώτης γραφής του³⁹. Το ερώτημα είναι τι καθιστά δυνατή τη νοσταλγική κατασκευή του αρμονικού, αρχαϊκού κόσμου της πολιτείας του Χρονικού.

Το 1977 ο Πρεβελάκης, αναφερόμενος ακριβώς στις σελίδες του Χρονικού για τους «Τουρκοκρητικούς του Ρεθέμνου», εξηγεί πως ο ανώνυμος αφηγητής «παρατηρεί με αμεροληψία το μουσουλμανικό στοιχείο. Οι δυο αντίδικες φυλές έχουν ξεκαθαρίσει λογαριασμούς αιώνων, προς όφελος των Χριστιανών»⁴⁰ επιχειρεί, έτσι, να δικαιολογήσει εκ των υστέρων τη στάση του περιηγητικού βλέμματος στους απόντες άλλους και την ένταξή τους στο «συλλογικό πρόσωπο της πολιτείας», μια στάση που τόσα χρόνια μετά πιθανώς θα ξένιζε το αναγνωστικό κοινό. Αυτό που καθιστά δυνατή την, κατά δήλωσή του, αμερόληπτη στάση, είναι η αμετάκλητη έξοδος του «μουσουλμανικού στοιχείου» (οριστική πια, τόσο τον καιρό της πρώτης γραφής όσο και όταν εκφωνεί τον εορταστικό λόγο για τα «σαραντάχρονα» της πρώτης έκδοσης). Αλλά όχι μόνο: είναι και η ανάκληση μιας περιόδου όπου η συμβίωση αφορά τη συνύπαρξη με μια μουσουλμανική κοινότητα σε θέση μειονότητας, θεσμικά καθορισμένης στην αυτόνομη Κρητική Πολιτεία από το 1898 και εξής: μιας περιόδου ξεκαθαρίσματος κατά τον ίδιο. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό ότι απουσιάζει η αναφορά με τραυματικούς όρους στην πολύ μεγαλύτερων διαστάσεων φυγή των μουσουλ-

38. Α. ΑΝΑΓΝΟΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Cosmopolitanism or Constitutive Violence? The Creation of “Turkish” Iraklio», στον τόμο R. BRYANT (επιμ.), *Post-Ottoman Coexistence: Sharing Space in the Shadow of Conflict*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη 2016: Berghahn Books, σσ. 86–106, εδώ σελ. 94: «In nationalist versions, all Muslims are presented as the demonic “other,” [...] On the other hand, the contribution of this element to the built fabric of the city is cleansed of any reference to ethnic or religious denominations as active agents, and presented as the result of a regime of “coexistence.” These twin versions present us with the same conundrum: either the Muslims of Crete were violent barbarians or they were peaceful nonentities».

39. Βλ. συμπληρωματικά με όσα ήδη σημειώθηκαν, Β. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ «Μοντερνισμός και πολυπολιτισμικότητα στο Χρονικό μιας πολιτείας (1938): ένα ξεκίνημα χωρίς συνέχεια», *Νέα Εστία* 1828 (2009), σσ. 1028–1035. Η ανάγνωση με όρους πολυπολιτισμικότητας ή της θετικής «εικόνας του Τούρκου» (Η. ΜΗΛΛΑΣ, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων...*, ό.π., σσ. 351–353) πρέπει να συμπληρωθεί με την ανάλυση των τρόπων με τους οποίους το κείμενο συγκροτείται σε σχέση με πολιτικά διακυβεύματα της εποχής. Σε ό,τι ακολουθεί επεκτείνω την προηγούμενη ανάλυση από τη μελέτη μου *Όψεις του παρελθόντος...*, ό.π., σσ. 319–324.

40. Π. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ, *Το Ρέθεμνος ως ύφος ζωής...*, ό.π., σσ. 25–26.

μάνων το 1898 (με την άφιξη δηλαδή του Πρίγκηπα Γεωργίου και την αρχή της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας)⁴¹, χρονιά που για τον Πρεβελάκη τίθεται μάλιστα ως απαρχή της εξιστόρησης μιας περιόδου μυθικής αρμονίας.

Η εικόνα των ντόπιων μουσουλμάνων που δίνει ο Πρεβελάκης («Τον Τούρκο δεν τον ξεχώριζες από το Χριστιανό παρά από το κεφαλομάντηλο», σελ. 125) είχε «ξεχαστεί» από την ιστοριογραφία του 20ού αιώνα που γράφτηκε μετά την Ανταλλαγή και από την οπτική του τελικού διαχωρισμού (*ethnic unmixing*) –ο ίδιος άλλωστε απαλείφει τη φράση αυτή από τις μεταπολεμικές εκδόσεις του *Χρονικού*–, αλλά συναντάται σε παλαιότερες αρχειακές πηγές και λογοτεχνικά κείμενα μέχρι και λίγο μετά την Ανταλλαγή. Η ανάγνωση πρωτογενών τοπικών πηγών αποκαλύπτει πως στην περίοδο εκείνη «κοινή ήταν η διαπίστωση ότι οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης [...] δεν διέφεραν από τους Χριστιανούς συντοπίτες τους»⁴². Η θεώρηση μιας αστικής συνύπαρξης και πολιτισμικής εξομοίωσης προκύπτει ήδη, λόγω χάρη, από την ολιγοσέλιδη μεσοπολεμική μελέτη του Κ. Φουρνάρακη, *Τουρκοκρήτες* (1929)⁴³.

Ωστόσο και οι πηγές αυτές πρέπει επίσης να διαβαστούν στο πλαίσιο της εποχής τους. Στα χρόνια πριν και κατά τη διάρκεια της Κρητικής Πολιτείας κυριαρχούσε μια ρητορική περί συγγένειας των δύο κοινοτήτων – μια ρητορική για τους μουσουλμάνους συμπολίτες ως «τέκνα κοινής μητρός», ειδικά προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, που έπρεπε να πειστούν για την ασφάλεια των μουσουλμάνων. Η θέση περί εξομοίωσης των δύο κοινοτήτων μετατράπηκε και σε βενιζελική (και όχι μόνο) πολιτική, όπου μάλιστα η ιστορική πραγματικότητα του εξισλαμισμού στο νησί αναδείχθηκε ως διπλωματικό επιχείρημα για την Ένωση⁴⁴. Η έκκληση αυτή στην οικειότητα σταδιακά «ξεχάστηκε» μετά την

41. Βλ. Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, «Τα τελευταία χρόνια παραμονής των Μουσουλμάνων στην Κρήτη και η αναχώρησή τους για την Τουρκία», στον τόμο Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ, *Η ελληνο-τουρκική ανταλλαγή πληθυσμών...*, ό.π., σσ. 207–224.

42. Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη, 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», *Μνήμων* 26 (2004), σσ. 63-94, εδώ σελ. 64.

43. Κ. Γ. ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗΣ, *Τουρκοκρήτες*, Χανιά 1929: έκδ. Ι. Γιαννακουδάκι, 1929 ιδ. σελ. 4-5. Τον τίτλο «Τουρκοκρήτες» σχολιάζει ο Αναγνωστόπουλος: «Fournarakis was writing six years after the last of the Muslim Cretans were forcefully transferred to the Asia Minor coast [...]. Therefore the author was referring to a social category that was already in the past, and its manipulation into nostalgia could be safely completed», Α. ΑΝΑΓΝΟΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Cosmopolitanism or Constitutive Violence?...», ό.π., σελ. 98.

44. Βλ. Α. ΑΝΑΓΝΟΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Writing the Cretan Woman: Gender and Society in Two Ethnographies of Fin-de-Siècle Crete», *Journal of Modern Greek Studies* 32 (2014), σελ. 81-110. Βλ. ενδεικτικά και το διήγημα του Ι. ΔΑΜΒΕΡΓΗ, «Οι σύντροφοι» (γρ. 1889), *Οι Κρήτες μου*, Εν Αθήναις 1898: εκ του τυπογραφείου Σ.Κ. Βλαστού, σσ. 7-137, που θεματοποιεί τη διάλυση ενός συνεταιρισμού: «ήδη εχώριζον δύο σύντροφοι, ίνα μεταβληθώσιν εις ένα Χριστιανόν και ένα Τούρκον» (σ. 14). Αντίστοιχα, για μια ανάλογη ρητορική σχετικά με τους Βαλαάδες, που θεματοποιείται στο μεσοπολεμικό διήγημα του Κ. Τσιτσελίκη «Ένα ξερίζωμα» (βλ. παραπάνω, σημ. 11), το οποίο μάλιστα αφιερώνεται στον

Ξαναδιαβάζοντας το Χρονικό μιας πολιτείας του Π. Πρεβελάκη

οριστική ανταλλαγή πληθυσμών, μια και δεν υπήρχε πια η ανάγκη αφομοίωσης μουσουλμανικών πληθυσμών.

Στο Χρονικό λοιπόν, πέρα από την ανθρωπιστική και ουνανιμιστική ματιά του Πρεβελάκη, είναι και οι ορισμένες ιστορικές συνθήκες που καθιστούν δυνατή την άρθρωση της νοσταλγίας και του λόγου περί οικείων συμπολιτών. Τηρουμένων των αναλογιών, το ίδιο ισχύει και για την ανάγνωση του περίπου ομόχρονου (και ευαίσθητου) μεσοπολεμικού διηγήματος της Έλλης Αλεξίου («Η βρύση του Μπράμ πασά»). Ωστόσο, στην περίπτωση του Χρονικού, ενδοκειμενικά η στάση αυτή γίνεται αφηγηματικά εφικτή χάρη τον μοντερνιστικό τρόπο επεξεργασίας του ιστορικού χρόνου· οφείλεται, με άλλα λόγια, στο ότι η περίοδος 1898-1924 απο-ιστοριοποιείται, ώστε να αποτελέσει μια αφήγηση στην οποία το παρελθόν μορφοποιείται ως άχρονος μύθος της συλλογικής ψυχής.

Σήμερα πια το Χρονικό διαβάζεται εκ νέου ως Λογοτεχνία της Ανταλλαγής, καθώς αποτελεί ένα από τα λίγα λογοτεχνικά κείμενα στα οποία η σύγχρονη κριτική εντοπίζει το θέμα αυτό. Ωστόσο, μια τέτοια ανάγνωση δεν μπορεί να παραγνωρίζει την πολύπλοκη λογοτεχνική επεξεργασία μιας νοσταλγικής ματιάς, που καθιστά τον απόντα Άλλο αντικείμενο παρατήρησης μετά την οριστική απομάκρυνσή του και που, κυρίως, ομογενοποιεί ετερογενή ιστορικά υποκείμενα. Η συγκρότηση ενός μνημονικού τόπου της Ανταλλαγής, ως σημερινό ζητούμενο, απαιτεί την αναγνώριση όχι μόνο του «ξεχασμένου» τραύματος των μουσουλμάνων συμπολιτών αλλά και της συνθετότητας της πολιτισμικής μνήμης του ως δύσκολης και διαφιλονικούμενης κληρονομιάς⁴⁵.

Έιωνα Δραγούμη, βλ. Γ. ΓΚΑΒΙΝΑΣ, «Οι Βαλαάδες του Βοΐου Κοζάνης την περίοδο 1912-1924 μέσα από εκθέσεις του υποδιοικητή της Επαρχίας», *Βαλκανικά σύμμεικτα* 12-13 (2001-2002), σσ. 143-169.

45. Βλ. τις ανάλογες διαπιστώσεις στο Α. PALIKIDIS, «Tracing Roads of Nostalgia: Can there be a shared lieu de mémoire for the Turkish and Greek refugees of the Population Exchange of the Lausanne Convention (1923)?» *MuseumEdu* 6 (Φθινόπωρο 2018), σσ. 123-146, ιδ. σελ. 140: «we need a lieu de mémoire that will at the same time display and generate narratives that are comparable but also different, converging as well as conflicting, and which will provoke multiple interpretations and perspectives: a site of memory that will encourage reflection and a dialogue with the past and about the past».

«ΔΥΟ ΦΟΡΕΣ ΞΕΝΟΙ» ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΑ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΧΩΡΩΝ

Εξήντα πέντε χιλιόμετρα δυτικά της Κωνσταντινούπολης, στην πόλη Τσατάλτζα [Çatalca] (αρχ. Μέτρες)¹, ιδρύθηκε το 2005 και εγκαινιάστηκε το 2010, το Μουσείο της Ανταλλαγής πληθυσμών, (Mubadele Museum [Mübadele Müzesi]), με τη συνεργασία του τουρκικού Ιδρύματος Ανταλλαγέντων της Συνθήκης της Λωζάννης [Lozan Mübadilleri Vakfi-2001]², του Δήμου της Τσατάλτζα

1. Σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάνης (24 Ιουλίου 1923) περί ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών, περίπου τέσσερις χιλιάδες (4.000) Μετρίνοι αναχώρησαν στις 20 Ιουλίου του 1924, για αναζήτηση καλύτερης τύχης στην Ελλάδα. Μεταφέρθηκαν σιδηροδρομικά από το σταθμό της Τσατάλτζας στην Αλεξανδρούπολη. Στη συνέχεια, ταξίδεψαν με πλοίο στην Καλαμαριά της Θεσσαλονίκης όπου εγκαταστάθηκαν προσωρινά σε σκηνές, έχοντας πρώτα περάσει από υποχρεωτική απολύμανση, βλ. ΙΣΜ. ΜΠΑΛΑΛΕ, «Ιστορίες της Παλιάς Θεσσαλονίκης: Τα Απολυμαντήρια Καλαμαριάς και το τραύμα των προσφύγων», <https://www.voria.gr/article/istories-palias-thessalonikis-ta-apolimantiria-tis-kalamarias-i-apanthropia-tis-prosfigias> (τελευταία πρόσβαση 1/4/2024). Έπειτα από τρεις μήνες ταλαιπωριών και διαβίωσης στις σκηνές, αποφασίστηκε από την Επιτροπή των προσφύγων, η εγκατάσταση περίπου διακοσίων οικογενειών στο Τοφίν, και ορισμένων σε άλλα μέρη. Τα πρώτα χρόνια οι πρόσφυγες ονόμαζαν το χωριό Νέες Μέτρες ή Νέα Τσατάλτζα. Το 1928 οι τότε κάτοικοι του χωριού αποφάσισαν όλοι μαζί να δώσουν στην κοινότητά τους το όνομα Γέφυρα. Κι αυτό γιατί κοντά στον οικισμό υπήρχε σιδηροδρομική και οδική γέφυρα που περνούσε πάνω από τον Αξιό και συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με τη Δυτική Μακεδονία, βλ. στο <http://users.sch.gr/deshourmou/TSAKILI/tsatalza.htm> (τελευταία πρόσβαση 20/9/2023).

2. Για τους ανθρώπους που έφυγαν με την ανταλλαγή των πληθυσμών και από τις δύο πλευρές, Ελλάδα και Τουρκία και ξανάφτιαξαν τις ζωές τους στις νέες κοινωνίες που πήγαν, αλλά και για το Ίδρυμα για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών της Λωζάνης, που συνιστά την έκφραση των ανθρώπων αυτών, ως πολύτιμα «μέταλλα», που σπανίζουν στον κόσμο, βλ. HALİL BERKTAŞ, «Είναι περισσότερο δικό σου λάθος, αγαπητέ αδερφέ...», στο ΚΩΝ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμ.-εισαγ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, μτφρ. ΕΛΕΝΗ ΤΣΕΡΕΖΟΛΕ, κ.ά., Αθήνα 2006: Εκδόσεις Κριτική, σελ. 52. Βλ. και στο ELİF SÜRÜK MAKAKLI, «Population Exchange Museum in Immigrant Town Çatalca, Istanbul», in *Proceedings of the 2nd ICAUD International Conference in Architecture and Urban Design* Epoka University, Tirana, Albania, 08-10 May 2014 Paper No. 276, <https://core.ac.uk/reader/152488078> (τελευταία πρόσβαση 19/3/2023). Βλ. επίσης ΣΕΦΕΡ ΓΚΙΟΥΒΕΝΤΣ επιμ., *Πρόσφυγες, αυτοί ήταν δύο φορές ξένοι*, μτφρ. ΣΟΥΛΑ ΑΣΛΑΝΟΓΛΟΥ, ΘΑΝΑΣΗΣ ΤΣΙΜΗΣ, ΤΟΥΤΚΟΥ ΒΑΡΔΑΓΛΗ, Istanbul 2015: Εκδό-

Χρυσούλα Αναγνωστοπούλου

και του τουρκικού Οργανισμού «Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Κωνσταντινούπολης 2010». Στο μουσείο αυτό, — ογδόντα επτά χρόνια μετά την υπογραφή της διμερούς συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας για την υποχρεωτική ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών (Λωζάννη, 30 Ιανουαρίου 1923) —, εκτίθενται ιστορικά τεκμήρια και προσωπικά αντικείμενα των Τούρκων προσφύγων που έφυγαν από τη Βόρεια Ελλάδα. Σύντομα, στον ίδιο χώρο, προστέθηκαν και εκθέματα Ελλήνων προσφύγων, που απομακρύνθηκαν αντίστοιχα από την Τουρκία βάσει της ίδιας συνθήκης.

Εικόνα 1. Μουσείο της Ανταλλαγής πληθυσμών [Mübadele Müzesi]
Kaleiçi, Bahar Sk. No:4 Çatalca/Istanbul

Σήμερα, εκατό χρόνια μετά την αναγκαστική αμοιβαία ανταλλαγή των πληθυσμών και των δύο χωρών, μουσεία, κρατικά αρχεία, ιδρύματα, φορείς, ιδιωτικές συλλογές, δημοτικές πινακοθήκες και βιβλιοθήκες, σε πολλές ελληνικές πόλεις, θα ξετυλίξουν τις ιστορίες των ανταλλάξιμων, θα αναμετρηθούν με το παρελθόν, θα εκτιμήσουν το παρόν, θα στοχαστούν το μέλλον. Γυναίκες και άνδρες πρόσφυγες, χριστιανοί και μουσουλμάνοι και από τις δύο πλευρές του Αιγαίου, διασταυρώνουν τον πόνο που τους χώρισε, ή μήπως τους ένωσε, αναδει-

σεις Ιδρύματος Ανταλλαγέντων Λωζάννης, Βλ. και TÜRKÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİNDE İSTANBUL'A GELEN Türk GÖÇMENLERİNİN UYUM VE ENTEGRASYON SÜRECİ* Adaptation and Integration Process of Turkish Migrants Coming to Istanbul in The Turkish Greek Population Exchange, Burcin Hafize Tarcan ORCID: 0000-0003-1698-4967 /M.A. (Master of Arts)/ Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Politik Ekonomi Bölümü, İctimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi, 2021, Cilt 5, Sayı 1 <http://dergipark.gov.tr/ictimaiyat> Araştırma Makalesi • Research Article, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1672775> (τελευταία πρόσβαση 19/3/2023).

«Δυο φορές ξένοι»

κνύουν μέσα από ένα πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό, — ιστορικά και φωτογραφικά αρχεία, εκθέματα καθημερινής ζωής με διαφορές αλλά και πολλές ομοιότητες —, πνευματικές και καλλιτεχνικές δημιουργίες, προφορικές μαρτυρίες, που διαπερνούν τις εποχές ειρήνης, ευημερίας, ανατροπής, καταστροφής, εκπατρισμού και στη συνέχεια εγκατάστασης, ενσωμάτωσης και δημιουργίας³.

Θα μιλήσουμε ενδεικτικά για μερικούς από τους χώρους αυτούς, όπου μέσα από τα εκθέματα, εντασσόμενα σε περιοδικές εκθέσεις, οι ανταλλαγέντες, πρόσφυγες κατά μία έννοια στην ίδια τους τη χώρα και ταυτόχρονα ξένοι, — τόσο οι Έλληνες χριστιανοί ορθόδοξοι, τουρκικής υπηκοότητας που ζούσαν στη Μικρά Ασία, όσο και οι Έλληνες υπήκοοι, μουσουλμανικής θρησκείας που διαβιούσαν στην Ελλάδα (Μακεδονία και Κρήτη) —, εκατό χρόνια μετά τον ξεριζωμό τους, συνδέουν τις τύχες και τις ιστορίες τους με σκοπό την αποτροπή της λήθης και την πυροδότηση της μνήμης. Οι εκθέσεις αυτές, στην πλειονότητά τους έχουν κοινά χαρακτηριστικά, παρουσιάζοντας αρχικά την ευτυχισμένη ζωή στη Μικρά Ασία, στη συνέχεια την τρομερή περιγραφή της Καταστροφής του 1922 και στο τέλος τον αγώνα των προσφύγων να εγκατασταθούν στους νέους τόπους, πριν και μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών.

Ας ξεκινήσουμε την περιήγηση, από τα μουσεία...

Στην Αθήνα, στο Μουσείο Μπενάκη στην Πειραιώς 138, κατά τη διάρκεια της έκθεσης «Λάμψη – Καταστροφή – Ξεριζωμός – Δημιουργία», 15 Σεπτεμβρίου 2022 – 12 Φεβρουαρίου 2023, σε συνεργασία με το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, περίπου 1.100 εκθέματα και 500 φωτογραφίες, από τις συλλογές του μουσείου, αλλά και από δάνεια ιδρυμάτων, δημοσίων και ιδιωτικών φορέων (μητροπόλεων, μουσείων, αρχείων, εταιρειών και αθλητικών συλλόγων, προσωπικών συλλογών), απεικονίζουν σε τρεις (3) ενότητες, την ακμή του ελληνισμού πριν από τους διωγμούς, τη δραματική περίοδο 1919-1923, καθώς και την εγκατάσταση και ενσωμάτωση στην Ελλάδα. Σε αυτή την τελευταία ενότητα, περιγράφεται η παρουσία και επίδραση των προσφύγων σε πολλούς τομείς της ελληνικής κοινωνίας, μέσα από έργα τέχνης, εικόνες, εκκλησιαστικά, πολεμικά και προσωπικά κειμήλια, ενδυμασίες, κοσμήματα, χειροτεχνήματα, χάρτες, φωτογραφίες, αρχειακό και κινηματογραφικό υλικό, εφημερίδες, επιστολές, κάρτες, και πολλά άλλα τεκμήρια. Αποσπάσματα από προσωπικές μαρτυρίες συμπληρώνουν την αφήγηση, ζωντανεύοντας τις εικόνες και τα σιωπηλά αντικείμενα.⁴

3. Για τους στατιστικούς πίνακες που καταγράφουν τα πληθυσμιακά δεδομένα, σύμφωνα με τις εκάστοτε απογραφές και τις αριθμητικές απεικονίσεις που ρίχνουν φως στους μουσουλμάνους της Ελλάδας, που παραμένουν για χρόνια στην αθέατη πλευρά της Ανταλλαγής, βλ. ΚΩΝ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμ.-εισαγωγή), «Πίνακες», στο *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών...*, ό.π., σελ. 41.

4. <https://www.naftemporiki.gr/culture/1371003/mikra-asia-lampsi-katastrofi-xerizomos->

Εικόνα 2. Από το Μουσείο Μπενάκη

Στο Μουσείο Μπενάκη Ελληνικού Πολιτισμού (Κουμπάρη 1 Αθήνα), στο πλαίσιο της φωτογραφικής έκθεσης «Η Αθήνα και η Μεγάλη Ιδέα. 1896-1922», προβάλλεται και το ιστορικό ντοκιμαντέρ της Μαρίας Ηλιού, 25 Ιανουαρίου – 23 Απριλίου 2023, όπου σε συνεργασία με τον ιστορικό Αλέξανδρο Κιτροέφ και μέσα από άγνωστο αρχειακό οπτικό υλικό από τρεις ηπείρους, φωτογραφίες και φιλμ που ανακαλύφθηκαν και συντηρήθηκαν στην Αμερική, την Αυστραλία και την Ευρώπη, πληροφορούμαστε για το πώς μεταμορφώθηκε η Αθήνα από τα χρόνια της Belle Epoque, στην Αθήνα της Μεγάλης Ιδέας και του Εθνικού διχασμού και πώς άλλαξε η πόλη τον Σεπτέμβριο του 1922, με την έλευση των προσφύγων της Μικράς Ασίας⁵.

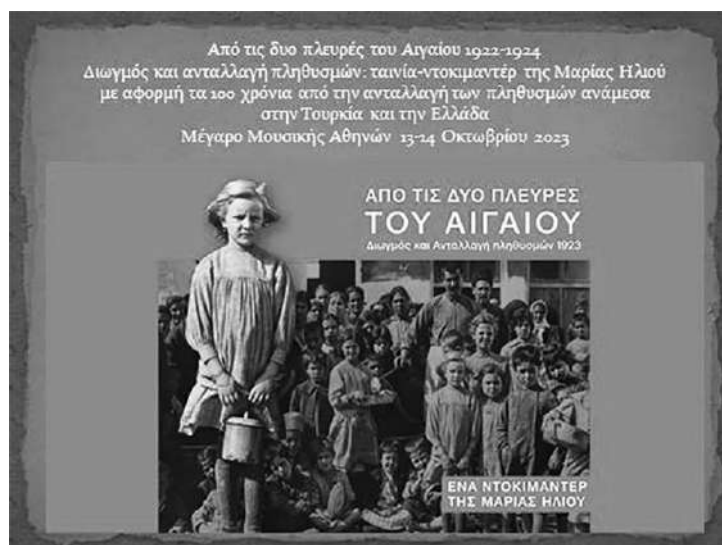
Πρόσφατα, το διήμερο 13-14 Οκτωβρίου 2023, και με αφορμή τα 100 χρόνια από την ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στην Τουρκία και την Ελλάδα επαναπροβλήθηκε η ταινία-ντοκιμαντέρ επίσης της Μαρίας Ηλιού, «Από τις δυο πλευρές του Αιγαίου 1922-1924. Διωγμός και ανταλλαγή πληθυσμών» στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών. Η θεματογραφία του αφορά στο πώς ζούσαν οι έλληνες Μικρασιάτες στην κοσμοπολίτικη Οθωμανική αυτοκρατορία, τί οδή-

dimiourgia/ (τελευταία πρόσβαση 24/9/2023) και Τάσος Σακελλαρόπουλος και Δημητριάδου Μαρία, «Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1922-1930: δυσκολία, δυναμική, προοπτική», στο επιμ. ΕΒΙΤΑ ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ, Κατάλογος Έκθεσης *Μικρά Ασία. Λάμψη – Καταστροφή – Ξεριζωμός – Δημιουργία*, Αθήνα 2022: Μουσείο Μπενάκη – Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, σελ. 211-219.

5. https://www.benaki.org/index.php?option=com_events&view=event&id=119486&lang=el (τελευταία πρόσβαση 24/9/2023).

«Δυο φορές ξένοι»

γησε στο διωγμό και στη Μικρασιατική Καταστροφή, πώς δέχτηκαν οι Έλληνες τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, όταν έφτασαν στην Ελλάδα το 1922, πώς έγινε η ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923, τί διηγούνται σήμερα τα παιδιά και τα εγγόνια των προσφύγων από τις δύο πλευρές του Αιγαίου. Μέσα από προσωπικές μαρτυρίες και ένα εξίσου άγνωστο φωτογραφικό και κινηματογραφικό υλικό, η σκηνοθέτης Μαρία Ηλιού, ο ιστορικός σύμβουλος Αλέξανδρος Κιτροέφ και οι συνεργάτες τους, ξεδιπλώνουν συναρπαστικές ιστορίες σε μια ταινία-α-ντοκιμαντέρ που πρωτοπαρουσιάστηκε στο Μουσείο Ελληνικού Πολιτισμού το 2012,⁶ και εξακολουθεί να συγκινεί όλους όσοι το παρακολούθησαν και στην ασφυκτικά γεμάτη αίθουσα Αλεξάνδρα Τριάντη του Μεγάλου Μουσικής.

Εικόνα 3. Από το Μουσείο Ελληνικού Πολιτισμού

Στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο [Μέγαρο της Παλαιάς Βουλής, Πλατεία Κολοκοτρώνη, Σταδίου 13 Αθήνα], στον περιορισμένο διάδρομο του ανακαινισμένου χώρου υποδοχής, παρουσιάζεται η έκθεση «Από τη Μεγάλη... στη σύγχρονη Ελλάδα (Μέρος Α')», η οποία παρακολουθεί την πορεία από τη Μεγάλη Ιδέα της εθνικής ολοκλήρωσης στη συνοριακή και πληθυσμιακή διαμόρφωση του σημερινού ελληνικού κράτους, μέσα από φωτογραφικά τεκμήρια, έγγραφα και αντικείμενα από τις συλλογές του μουσείου, πλαισιωμένα από προσωπικές μαρτυρίες στρατιωτών, διπλωματών πολιτικών και προσφύγων, αποσπάσμα-

6. <https://www.megaron.gr/event/apo-tis-duo-pleures-tou-aigaiou-1922-1924/> (τελευταία πρόσβαση 13/10/2023).

Χρυσούλα Αναγνωστοπούλου

τα ημερολογίων και δημοσιεύματα του Τύπου, ενδεικτικά κειμήλια. Η σπονδυλωτή έκθεση αναπτύσσεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αναφέρεται στα γεγονότα της μικρασιατικής εκστρατείας που οδήγησαν στην παγίωση των ελληνικών συνόρων και το δεύτερο μέρος, που θα ακολουθήσει το 2024⁷, θα αφορά στις μετακινήσεις και τις προσφυγικές ροές, την έλευση των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα και την απόφαση της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών του 1923, που διαμόρφωσε την πληθυσμιακή ταυτότητα της σύγχρονης Ελλάδας και σήμανε την αρχή μιας νέας πραγματικότητας τόσο για τη χώρα μας όσο και για τη γείτονα⁸.

Εικόνα 4. Από το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (Μέρος Α')

7. «Από τη Μεγάλη... στη Σύγχρονη Ελλάδα (Μέρος Β'): Οι Πρόσφυγες». Η έκθεση εγκαινιάστηκε στις 16 Δεκεμβρίου 2023 και θα διαρκέσει μέχρι και τις 30 Ιουνίου 2024. «Στόχος της έκθεσης είναι η παρουσίαση του προσφυγικού φαινομένου μέσα από ζητήματα που απασχολούν διαχρονικά όσους υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους», όπως αναφέρεται στο <https://www.nhmuseum.gr/ektheseis/periodikes/item/17551-apo-ti-megali-sti-syghroni-ellada-meros-v-oi-prosfyges> (τελευταία πρόσβαση 1/4/2024).

8. Βλ. στο <https://www.nhmuseum.gr/ektheseis/periodikes/item/17482-apo-ti-megali-sti-syghroni-ellada-meros-a> (τελευταία πρόσβαση 24/9/2023). Για την εκδήλωση των εγκαινίων της έκθεσης, βλ. <https://www.blod.gr/lectures/egkainia-tis-ekthesis-apo-ti-megali-sti-syghroni-ellada-meros-a/> (τελευταία πρόσβαση 24/9/2023).

«Δυο φορές ξένοι»

Εικόνα 4α. Από το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (Μέρος Β')

Το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (BXM), Λεωφ. Βασ. Σοφίας 22 Αθήνα, συμμετέχει στις τριετείς εκδηλώσεις (2022-2024) για τα εκατό χρόνια μνήμης από το 1922 με σειρά δράσεων υπό τον γενικό τίτλο «100 χρόνια προσφυγικού ελληνισμού». Οι συλλογές αναφέρονται στα λεγόμενα «χειμήλια των προσφύγων», εκκλησιαστικά έργα που, αποτελώντας μέρος των κοινοτικών περιουσιών των Μικρασιατικών χριστιανικών κοινοτήτων, των ναών και άλλων κοινοτικών ιδρυμάτων, έφτασαν στην Ελλάδα μαζί με τους πρόσφυγες. Στις συλλογές του BXM φυλάσσονται σήμερα περίπου τριακόσια «χειμήλια», από τα οποία γύρω στα πενήντα έχουν ενταχθεί στη μόνιμη έκθεση του μουσείου⁹.

Εικόνα 5. Από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

9. <https://refugeeheritage.byzantinemuseum.gr/?lang=el> (τελευταία πρόσβαση 24/9/2023). Μόνιμη έκθεση με θεματικό περιεχόμενο τη ζωή των Μικρασιατών, τον διωγμό και την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, μέσα από χειμήλια που διασώθηκαν και αφηγήσεις, υπάρχει και στο Μουσείο Μικρασιατικού Ελληνισμού «Φιλώ Χαϊδεμένου», στη Νέα Φιλαδέλφεια Αττικής, <https://ppied-museumfx.gr/museum/> (τελευταία πρόσβαση 31/5/2024).

Χρυσούλα Αναγνωστοπούλου

Συνεχίζουμε με τις Βιβλιοθήκες ...

Στη Μπενάκειο Βιβλιοθήκη της Βουλής, στο πρώην Δημόσιο Καπνεργοστάσιο επί της οδού Λένορμαν 218, στον Α΄ όροφο, φιλοξενείται ένα τρίπτυχο εκθέσεων με αφορμή την επέτειο 1922-2022, οι οποίες με διαφορετικό αλλά και συμπληρωματικό τρόπο, συνομιλούν με αφορμή τα γεγονότα αυτής της περιόδου¹⁰.

Η πρώτη έκθεση, με τίτλο «Ιστορίες επιβίωσης», είναι αφιερωμένη στην επαγγελματική ενσωμάτωση των προσφυγικών πληθυσμών στις νέες πατρίδες και τη συμβολή τους στον εργασιακό βίο της Ελλάδας από τα πρώτα χρόνια της άφιξής τους μέχρι τη δεκαετία του 1940. Μέσα από τα εκθέματα, αναδεικνύεται η εργασία ως στρατηγική επιβίωσης για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, ως μέσο διαμόρφωσης ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων και ως μοχλός κοινωνικής αναδημιουργίας και ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας. Αντικείμενα, τεκμήρια, φωτογραφίες, προφορικές μαρτυρίες των ίδιων των προσφύγων, πρακτικές και συνήθειες που επεκτείνουν σημασιολογικά την έννοια της «εργασίας» ως καθημερινού βιώματος, συγκροτούν την έννοια της επαγγελματικής ενσωμάτωσης των προσφυγικών πληθυσμών, με όρους συνέχειας, αλλαγής, προσαρμογής, καινοτομίας, κινητικότητας, αλλά και πολυσυλλεκτικότητας, με ζητούμενο την πρόοδο, τον μετασχηματισμό, τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη¹¹.

Η δεύτερη έκθεση με τίτλο «Το 1922 στον Τύπο», επικεντρώνεται στην ανάδειξη της πλούσιας δημοσιογραφικής παραγωγής γύρω από τα δραματικά γεγονότα που έλαβαν χώρα το 1922, όπως αποτυπώνονται στον Τύπο της εποχής, τον μικρασιατικό (της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, κυρίως), τον ελλαδικό (της πρωτεύουσας και της περιφέρειας), τον ομογενειακό (Η.Π.Α. και Αιγύπτου) και τον αλλόφωνο. Στην Έκθεση παρουσιάζονται επίσης ενδεικτικά κυριακάτικα αφιερώματα εφημερίδων για την Καταστροφή της Σμύρνης και των «Χαμένων Πατρίδων». Τα εκτιθέμενα τεκμήρια προέρχονται από τη Συλλογή Ημερήσιου και Περιοδικού Τύπου της Βιβλιοθήκης της Βουλής¹².

Η τρίτη έκθεση με τίτλο «Πρόσφυγες: 1922 + επιβίωση-ενσωμάτωση» μας μεταφέρει στη σύγχρονη εποχή, όπου είκοσι επτά (27) καλλιτέχνες, πρόσφυγες οι περισσότεροι, δεύτερης και τρίτης γενιάς, καταγράφουν με τον δικό τους τρόπο και αναδεικνύουν μέσα από την τέχνη τους τη δική τους πρόσληψη για

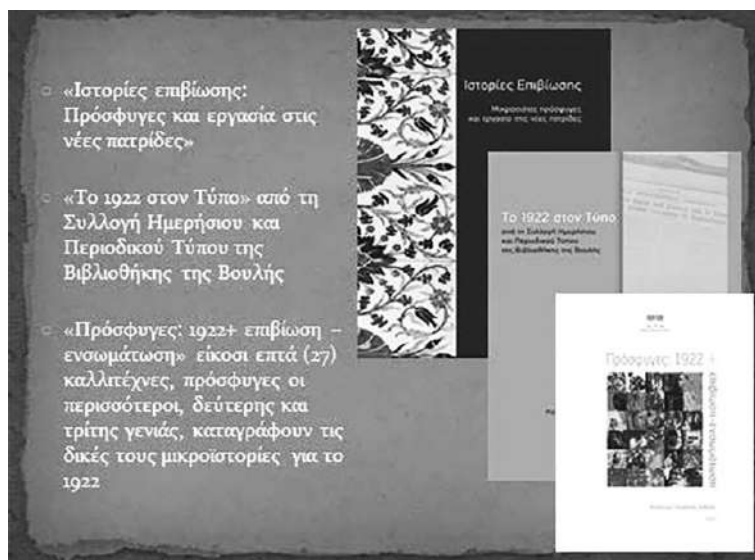
10. «1922-2022 στη Βιβλιοθήκη της Βουλής. Ένα τρίπτυχο εκθέσεων στο πρώην Δημόσιο Καπνεργοστάσιο», βλ. στο <https://library.parliament.gr/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%BA%CE%AE/%CE%91%CE%BD%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82/1922-2022-%cf%83%cf%84%ce%b7-%ce%b2%ce%b9%ce%b2%ce%bb%ce%b9%ce%bf%ce%b8%ce%ae%ce%ba%ce%b7-%cf%84%ce%b7%cf%82-%ce%b2%ce%bf%cf%85%ce%bb%ce%ae%cf%82> (τελευταία πρόσβαση 27/9/2023).

11. Ο.π.

12. Ο.π.

«Δυο φορές ξένοι»

το 1922, μεταπλάθοντας την πρώτη ύλη της επιβίωσης και της εγκατάστασης των δικών τους ανθρώπων σε έργο τέχνης και αφήγησης, προσφέροντας μια επιπλέον ανάγνωση του αγώνα της επιβίωσης των προσφύγων, του συλλογικού, διαχρονικού και διατοπικού τραύματος¹³.

Εικόνα 6. Από τη Μπενάκειο Βιβλιοθήκη της Βουλής

Στο ίδιο πνεύμα, αυτό της πρόσληψης των γεγονότων 1914-1922 με νέα καλλιτεχνική ματιά, υπάρχει και μια τέταρτη ομαδική έκθεση με τίτλο «Εξοδος - Διέξοδος 1922-2022», από το Επιμελητήριο Εικαστικών Τεχνών Ελλάδος, στο ισόγειο του ίδιου χώρου, όπου 372 καλλιτέχνες από όλη την Ελλάδα, με έργα από όλα τα είδη των εικαστικών τεχνών — ζωγραφική, γλυπτική, χαρακτική, εγκαταστάσεις, video, performance —, αναδεικνύουν τις τραγικές ιστορίες του 1.500.000 προσφύγων, Ελλήνων, Τούρκων, Αρμένιων και τις περιπέτειές τους στους νέους τόπους εγκατάστασης, τα σκληρά βιώματα αλλά και την αλληλεγγύη, τον κοινό αγώνα των λαών, την ελπίδα¹⁴.

13. Ό.π.

14. <https://www.read-more.gr/1922-2022-exodos-diexodos-omadiki-eikastiki-ekthesi-sto-proin-dimosio-kapnergostasio/> (τελευταία πρόσβαση 27/9/2023).

Εικόνα 7. Από το Επιμελητήριο Εικαστικών Τεχνών Ελλάδος

Στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, στην οδό Σουηδίας 54, δίπλα από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, αναπτύσσεται η έκθεση «Το έπος της Ανατολής στη φαντασία των Ελλήνων. Η Μικρασιατική Καταστροφή στη λογοτεχνία του Μεσοπολέμου». Οι πόλεμοι που προηγήθηκαν του 1922 και η προσφυγιά που ακολούθησε καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την πνευματική παραγωγή των εκπροσώπων της λεγόμενης Γενιάς του '30, ειδικά αυτών που βίωσαν τον ξεριζωμό. Στην έκθεση παρουσιάζονται παραπάνω από διακόσια εκθέματα, βασισμένα σε σπάνιο και άγνωστο στο ευρύ κοινό υλικό, από τα προσωπικά αρχεία των Ελλήνων λογοτεχνών Στράτη Μυριβήλη, Ηλία Βενέζη, Γιώργου Θεοδοκά και Γιώργου Σεφέρη. Το υλικό αυτό αφορά σε ημερολόγια, αλληλογραφία, εφημερίδες, φωτογραφίες, ζωγραφικές, χειρόγραφα, αλλά και δυσεύρετες πρώτες εκδόσεις των βιβλίων τους, σε μια προσπάθεια διερεύνησης του αντίκτυπου που είχε η Μικρασιατική Καταστροφή και η επακόλουθη ανταλλαγή των πληθυσμών στο έργο των εκφραστών της δεκαετίας του 1930¹⁵.

15. Βλ. στο ΝΑΤΑΛΙΑ ΒΟΓΚΕΪΚΩΦ BROGAN και ΝΑΤΑΣΑ ΛΑΙΜΟΥ (επιμ.), *Το έπος της Ανατολής στη φαντασία των Ελλήνων*, Αθήνα 2022: Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών.

«Δυο φορές ξένοι»

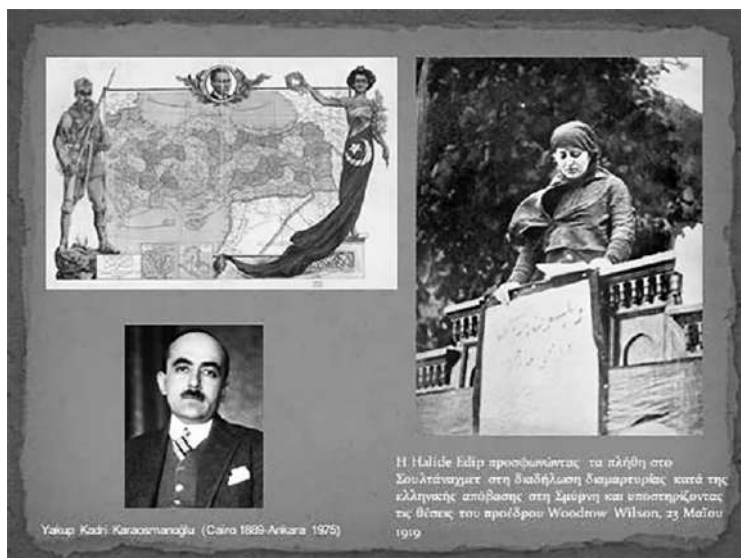
Εικόνα 8. Από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών

Η τελευταία ενότητα είναι αφιερωμένη στο αποτύπωμα που άφησε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος (1919-1922) στη σύγχρονη τουρκική λογοτεχνία, κυρίως στα έργα συγγραφέων όπως η Halide Edip¹⁶ και ο Yakup Kadri Karaosmanoğlu¹⁷. Επιχειρείται μία εισαγωγική αλλά και περιεκτική παρουσίαση του ποικιλόμορφου λογοτεχνικού απόηχου στην Τουρκία της κοινής ιστορικής εμπειρίας που σημάδεψε τις δύο χώρες, αλλά που ο κάθε λαός βίωσε και αποτύπωσε στη μνήμη του με τόσο διαφορετικό τρόπο¹⁸.

16. “Halide Edib Adivar”, (1884-1964), βλ. στο https://en.wikipedia.org/wiki/Halide_Edib_Ad%C4%B1var (τελευταία πρόσβαση 6/11/2023).

17. “Yakup Kadri Karaosmanoğlu”, novelist, journalist, diplomat, βλ. στο https://en.wikipedia.org/wiki/Yakup_Kadri_Karaosmano%C4%9Flu (6/11/2023). Σχετικά με την έκθεση και τις ομιλίες των ιστορικών κατά την εκδήλωση των εγκαινίων, βλ. στο <https://www.ascsa.edu.gr/events/details/the-epic-of-anatolia-in-the-greek-imagination-ricks-gr> (τελευταία πρόσβαση 28/9/2023).

18. <https://www.lifo.gr/now/entertainment/epos-tis-anatolis-sti-fantasia-ton-ellinon> (τελευταία πρόσβαση 28/9/2023). Για τον διαφορετικό τρόπο πρόσληψης της συμφωνίας της Λωζάνης για την ανταλλαγή των πληθυσμών στην ελληνική και τουρκική ιστοριογραφία, βλ. ONUR YILDIRIM, «Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Πρόσφυγες και εθνικές ιστοριογραφίες στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ..., ό.π., σελ. 67.

Εικόνα 8α. Από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών

Πρόσφατα, στον ίδιο χώρο, με αφορμή τη συμπλήρωση εκατό χρόνων από την υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάνης, παρουσιάζεται έκθεση που αναδεικνύει ένα μνημειώδες ανθρωπιστικό εγχείρημα χαραγμένο στη μνήμη της ιστορίας, την αρωγή που προσέφεραν οι Η.Π.Α. στην Ελλάδα από το 1918 έως το 1929. Η έκθεση, με τίτλο «Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929», φέρνει στο φως τις άοκνες προσπάθειες πολιτικών, επικεφαλής φιλανθρωπικών οργανώσεων, εκπαιδευτικών αλλά και ανιδιοτελών εθελοντών. Παρακινούμενοι από μια αίσθηση καθήκοντος ριζωμένη σε χριστιανικές, πατριωτικές ή προσωπικές πεποιθήσεις, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην ανασυγκρότηση της Ελλάδας μετά το 1922. Η έκθεση βασίζεται σε ένα πλούσιο φάσμα πηγών, όπως αλληλογραφία, επίσημα έγγραφα, σπάνιες εκδόσεις, φωτογραφίες, αφίσες, ταινίες μικρού μήκους και αντικείμενα, χειροτεχνίες (πλεκτές τσάντες, κούκλες). Οι θησαυροί αυτοί, που προέρχονται από τις σημαντικές συλλογές της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, αλλά και από διάφορα ιδρύματα, παρουσιάζονται εδώ για πρώτη φορά, υφαίνοντας μια συναρπαστική αφήγηση με ιδιαίτερη σημασία. Η διάρκεια της έκθεσης: 17 Οκτωβρίου 2023 – 18 Φεβρουαρίου 2024¹⁹.

19. «Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα, 1918-1929», στο <https://www.ascsa.edu.gr/events/details/In-the-Name-of-Humanity-gr> (τελευταία πρόσβαση 13/10/2023). Από την παρουσίαση την ημέρα των εγκαίνιων, βλ. https://www.youtube.com/watch?v=qHF_3jOyuZE (τελευταία πρόσβαση 17/10/2023).

«Δυο φορές ξένοι»

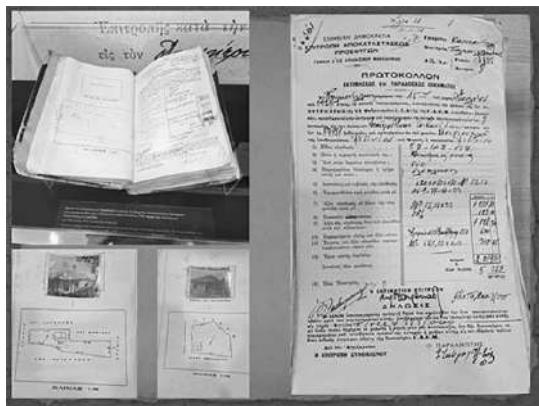

Εικόνα 9. Από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών

Το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ), τόσο στο Ιστορικό Αρχείο στον Ταύρο, όσο και στα περιφερειακά θεματικά τεχνολογικά μουσεία του (Χίο, Μυτιλήνη, Βόλο, Σπάρτη, κ.ά.), παρουσιάζει αντίστοιχες περιοδικές εκθέσεις με αφορμή την εκατοντάχρονη επέτειο από το 1922-1923. Στο Ιστορικό Αρχείο, η περιοδική έκθεση με τον τίτλο «κατά τρόπον παραγωγικών» - Τεκμήρια από την αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων (28 Απριλίου 2023 – 15 Δεκεμβρίου 2023 και παράταση μέχρι και τις 16 Φεβρουαρίου 2024), παρουσιάζει αρχειακό υλικό του ιδρύματος, που αφορά στην «παραγωγική εγκατάσταση των προσφύγων», η οποία θεωρείτο «κοινωνικό έργο οικονομικού ενδιαφέροντος». Μέσα από αρχεία επιχειρήσεων και οργανισμών παρουσιάζονται οι ενέργειες επιχειρηματιών μικρασιατικής καταγωγής, οι οποίοι με κρατική βοήθεια (Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, Αγροτική Τράπεζα και φυσικά πρόσωπα), αξιοποίησαν τις γνώσεις και την εμπειρία τους στην ταπητουργία και την κλωστοϋφαντουργία, έστησαν αρχικά μικρές επιχειρήσεις όπου απασχολήθηκε εργατικό δυναμικό, γυναίκες και άνδρες μικρασιατικής καταγωγής και συνέβαλαν στη δημιουργία προσφυγικών εργατικών συνεταιρισμών, σε μια προσπάθεια για επαγγελματική και κοινωνική ένταξη του προσφυγικού μικρασιατικού στοιχείου²⁰.

20. Από το φυλλάδιο της έκθεσης (κατά την επιτόπια επίσκεψη 15/9/2023). Βλ. και στο <https://www.piof.gr/el/anakoinoseis/1A-paratasi-ekthesis-mikrasiatiki-2023.aspx> (τελευταία πρόσβαση 1/4/2024). Στο πλαίσιο της περιοδικής έκθεσης, ακολούθησε Επιστη-

Χρυσούλα Αναγνωστοπούλου

Εικόνα 10. Από το Ιστορικό Αρχείο του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς

Στο Μουσείο Μαστίχας, στα Μαστιχοχώρια Χίου, στα Μεστά, η περιοδική έκθεση τιτλοφορείται «απέναντι», στις ενότητες της οποίας παρουσιάζονται στιγμιότυπα από τη ζωή «απέναντι», στιγμιότυπα από τη Μικρασιατική Εκστρατεία και την Καταστροφή, ο ξεριζωμός και η επανεκκίνηση στην Ελλάδα, η ενσωμάτωση των προσφύγων και η διατήρηση της μνήμης. Η υπεύθυνη του μουσείου, κατά τη διάρκεια της επίσκεψης, είχε αρκετές ιστορίες να διηγηθεί για τη συγκίνηση απογόνων και από τις δύο πλευρές του Αιγαίου, που συναντήθηκαν στην έκθεση, παρακολουθώντας τις video προβολές και αναγνωρίζοντας κομμάτια του εαυτού τους, απέναντι.

Εικόνα 11. Από το Μουσείο Μαστίχας στη Χίο

μονική Συνάντηση με το ίδιο θέμα, στις 26 Ιανουαρίου 2024. Για το πρόγραμμα βλ. στο <https://www.piop.gr/el/Activities/ekdiloseis-mouseia/IA-kata-tropon-paragogiko-2024.aspx> (τελευταία πρόσβαση 1/4/2024).

«Δυο φορές ξένοι»

Με το ίδιο θέμα και τίτλο «1922», αναπτύσσεται έκθεση στο Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας Λέσβου, στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής, με σπάνιο αρχειακό υλικό και φωτογραφίες, προσωπικά αντικείμενα και ιερά κειμήλια που αποκαλύπτουν στιγμές της ζωής πριν αλλά και μετά την τραγωδία του '22. Αντίστοιχο εκθεσιακό υλικό υπάρχει και στο Μουσείο Προσφυγικής Μνήμης 1922²¹, στη Σκάλα Λουτρών Μυτιλήνης, ένας προσφυγικός οικισμός χτισμένος στου πρόποδες του λόφου όπου δεσπόζει το εκκλησάκι της Παναγιάς της Αψηλής ή της Προσφυγοπαναγιάς (κατασκ. 1914), με προσωπικά αντικείμενα, κειμήλια από τις πρώτες συλλογές, είδη ρουχισμού, διακοσμητικά και καθημερινής χρήσης, έντυπο υλικό. Αξιοσημείωτο έκθεμα, μεταξύ άλλων αποτελεί η μακέτα ενός διαδραστικού χάρτη της Σμύρνης, όπου απεικονίζονται με ακριβή τρόπο όλα τα κτίσματα, αριθμημένα και με λεπτομέρειες²².

Εικόνα 12. από το Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας Λέσβου

21. Μουσείο Προσφυγικής Μνήμης 1922, Σκάλα Λουτρών Μυτιλήνης, <https://www.delfini1922.gr/mouseio.php> (τελευταία πρόσβαση 13/10/2023) και <https://www.youtube.com/watch?v=mrdidUD7U2U> (τελευταία πρόσβαση 22/4/2024).

22. Για τον διαδραστικό χάρτη της Σμύρνης, βλ. https://www.delfini1922.gr/interaction_new.html (τελευταία πρόσβαση 15/10/2023).

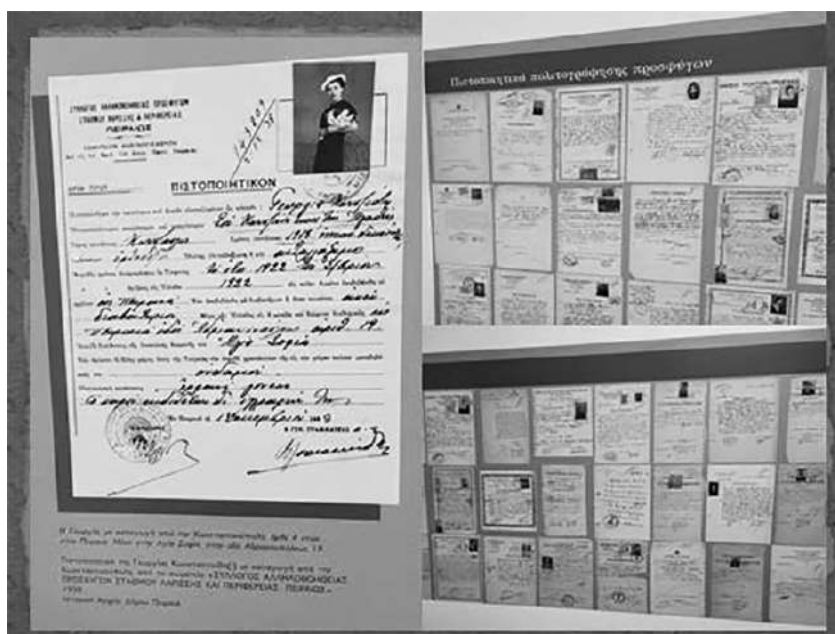
Εικόνα 13. Από το Μουσείο Προσφυγικής Μνήμης 1922, Σκάλα Λουτρών Μυτιλήνης

Στο Βόλο, στο Μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας Ν. & Σ. Τσαλαπάτα, στις 29 Ιουνίου 2023 έγιναν τα εγκαίνια της περιοδικής έκθεσης «εκ Μικράς Ασίας», στις 4 Σεπτεμβρίου, το μουσείο έκλεισε λόγω της θεομηνίας Daniel, που δημιούργησε ένα νέο κύμα «προσφύγων» στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας, οπότε δεν έχει γίνει ακόμη επίσκεψη. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πληροφορίες, οι ενόπτες της έκθεσης περιγράφουν την καθημερινή ζωή στη Μικρά Ασία, στιγμιότυπα από τη Μικρασιατική Εκστρατεία, το τέλος και τον ξεριζωμό, την άφιξη και την περίθαλψη των προσφύγων στον Βόλο, την ενσωμάτωσή τους στην πόλη, με την ίδρυση του Συνοικισμού της Νέας Ιωνίας, καθώς και τη διατήρηση της μνήμης. Παράλληλα, αναδεικνύεται το ισχυρό αποτύπωμα που άφησαν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην τοπική ιστορία και την ανάπτυξη της περιοχής, αλλά και τη γενικότερη επίδραση που είχε η παρουσία τους σε τομείς της τοπικής κοινωνίας.

Στη Δημοτική Πινακοθήκη Πειραιά, το Ιστορικό Αρχείο σε συνεργασία με τη Δημοτική Βιβλιοθήκη και τη Δημοτική Πινακοθήκη της Διεύθυνσης Πολιτισμού του Δήμου Πειραιά, παρουσιάζεται η Έκθεση «Πειραιάς, 1922: τεκμήρια προσφυγιάς», (διάρκεια από 13 Δεκεμβρίου 2022 έως 28 Φεβρουαρίου 2023), με πλούσια ιστορική τεκμηρίωση, που εστιάζει στον Πειραιά και αφηγείται τις ιστορικές συνθήκες της εποχής μέσα από σπάνιο αρχειακό υλικό, φωτογραφίες, χάρτες και άλλα τεκμήρια, καθώς επίσης και μαρτυρίες. Εκτός από τα ανα-

«Δυο φορές ξένοι»

φερόμενα στον Πειραιά, — το λιμάνι στο οποίο έφτασε ένας μεγάλος αριθμός Μικρασιατών προσφύγων αλλά και άλλων, από τους 1.200.000 συνολικά που κατέφυγαν στην Ελλάδα, για κάποιους αποτελούσε ενδιάμεσο σταθμό, για άλλους τελικό προορισμό —, έμφαση δίνεται στις αιτήσεις πολιτογράφησης που φυλάσσει το Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά. Σύμφωνα με την ιστορικό και διευθύντρια Πολιτισμού του δήμου Πειραιά, Ευαγγελία Μπαφούνη, οι αιτήσεις υπογράφονταν υποχρεωτικά από συλλόγους προσφύγων που δημιουργήθηκαν εκείνη την περίοδο και οι οποίοι ήταν αρμόδιοι να βεβαιώσουν την πραγματική ταυτότητα του ατόμου, λόγω έλλειψης άλλων πιστοποιητικών προκειμένου να πολιτογραφηθεί. Πρόκειται για μία περίπτωση αυτό-οργάνωσης με στόχο τόσο την αποκατάσταση και την κοινωνική ένταξη, όσο και τη διατήρηση της μνήμης και της πολιτισμικής ταυτότητας²³.

Εικόνα 14. Από τη Δημοτική Πινακοθήκη Πειραιά

23. «Πειραιάς, 1922: τεκμήρια προσφυγιάς» – έκθεση αφιερωμένη στην επέτειο των 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή, <https://piraeus.gov.gr/2022/12/11/ekthesi-peiraias-1922-tekmhria-prosfygias/> (τελευταία πρόσβαση 1/10/2023). Βλ. και <https://www.youtube.com/watch?v=6R2836A7dV0> (τελευταία πρόσβαση 1/10/2023). Βλ. επίσης και το «Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού», Δήμου Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκη, <https://iape.org.gr/> (τελευταία πρόσβαση, 6/6/2024).

Χρυσούλα Αναγνωστοπούλου

Στο ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, ή έκθεση «Σήκω Ψυχή μου - οι εικόνες και οι μουσικές των προσφύγων του '22», (διάρκεια από 30 Μαΐου 2022 έως και 31 Δεκεμβρίου 2023), με πλήθος από φωτογραφικά, οπτικοακουστικά και αρχειακά τεκμήρια σημαντικών φορέων διαφύλαξης της ιστορικής μνήμης στη χώρα μας, καθώς και πλήθος τεκμηρίων που συνεισέφεραν τοπικοί σύλλογοι, οργανώσεις και ιδιώτες, συνομιλούν στην έκθεση με στίχους και διάφορες μελωδίες (μοιρολόγια, παραδοσιακά τραγούδια και χοροί, μικρασιάτικα ρεμπέτικα) αλλά και η νεότερη ελληνική μουσική παραγωγή, που επηρεάστηκε από τη μουσική καταβολή των προσφύγων. Βασικοί άξονες της έκθεσης είναι η ζωή πριν από το 1922 στη Σμύρνη, την Ιωνία, την Καππαδοκία, τον Πόντο, την Κωνσταντινούπολη και την Προποντίδα, την Ανατολική και τη Βόρεια Θράκη (Ανατολική Ρωμυλία), η Έξοδος, η απώλεια και το τραύμα της προσφυγιάς, η ζωή και η μουσική δημιουργία στη νέα πατρίδα, ο τρόπος με τον οποίο οι νεώτερες γενιές τραγούδησαν την προσφυγιά. Τα παραπάνω συνδέονται μεταξύ τους με βασικό άξονα τη μουσική και το τραγούδι, που δημιουργούν τον γενικό καμβά της έκθεσης²⁴.

Εικόνα 15. Από το Ίδρυμα της Βουλής

24. «Σήκω ψυχή μου»!... Εικόνες και μουσικές των προσφύγων του '22, Αθήνα 2022, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων. Βλ. και στο <https://foundation.parliament.gr/el/ekthesi/ekthesi-siko-psyhi-moy-eikones-kai-moysikes-ton-prosfygon-toy-22> (τελευταία πρόσβαση 1/10/2023). Βλ. επίσης από τα εγκαίνια της έκθεσης, στο https://www.youtube.com/watch?v=_LO0993pADY (τελευταία πρόσβαση 1/10/2023) και από την εκπομπή «Συνάντηση» της Αντζέλας Τσιφτσή, στον τηλεοπτικό σταθμό της Βουλής των Ελλήνων, στο <https://www.youtube.com/watch?v=qDe6jGIUUPo> (τελευταία πρόσβαση 1/10/2023).

«Δυο φορές ξένοι»

Στο ΕΚΠΑ ...

Το τριήμερο 30-31 Μαρτίου και 1 Απριλίου 2023, το ΕΚΠΑ διοργάνωσε συνέδριο με τον τίτλο «Πολιτισμός – Μνήμη – Ανώτατη Εκπαίδευση. Η παρουσία και η συμβολή των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα». Οι κύριοι άξονες γύρω από τους οποίους κινήθηκε το συνέδριο, αφορούσαν α) στη συμβολή των προσφύγων στον πολιτισμό σε τομείς όπως η λογοτεχνία, η μουσική, οι εικαστικές τέχνες, ο κινηματογράφος, τα λαϊκά θεάματα, β) στη μνήμη της Καταστροφής σε βιογραφικά κείμενα και μαρτυρίες, κειμήλια, μνημεία, τόπους μνήμης, στη διαχείριση της μνήμης της Καταστροφής και της εγκατάστασης των προσφύγων από προσφυγικούς συλλόγους, επιστημονικούς φορείς μελέτης της μνήμης και της ιστορίας των προσφύγων και γ) στη συμβολή του ΕΚΠΑ στην υποδοχή, αποκατάσταση και εκπαίδευση του φοιτητικού προσφυγικού πληθυσμού στη δεκαετία του '20 και του '30, την αντιμετώπιση των προβλημάτων αποκατάστασης των προσφύγων (π.χ. υγεία και περίθαλψη) και την παρουσία καθηγητών/τριών προσφυγικής καταγωγής, καθώς και τη συμβολή του ΕΚΠΑ στη διατήρηση της μνήμης και της υλικής κληρονομιάς των προσφύγων μέσα από την λειτουργία θεσμών, όπως το Λαογραφικό Αρχείο και Μουσείο²⁵.

Εικόνα 16. Από το ΕΚΠΑ

Στο ίδιο πλαίσιο της συμμετοχής του ΕΚΠΑ στην επέτειο των 100 χρόνων της Μικρασιατικής Καταστροφής, το Πανεπιστήμιο παρουσιάζει ψηφιακή έκθεση, με τίτλο «Πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες στο ΕΚΠΑ, 1922-1930»,

25. Για το πρόγραμμα του συνεδρίου βλ. στο <https://hub.uoa.gr/the-presence-and-contribution-of-the-refugees-of-the-asia-minor-catastrophe-in-20th-century-greece/> (τελευταία πρόσβαση 3/10/2023).

που επιχειρεί να αναδείξει μια άγνωστη μέχρι σήμερα σελίδα της προσφυγικής εγκατάστασης στην Ελλάδα, αυτήν της φοίτησης πολυάριθμων προσφύγων, ανδρών και γυναικών, στο Πανεπιστήμιο. Το Ιστορικό Αρχείο συγκεντρώνει μια σειρά από τεκμήρια από τις συλλογές του, όπως είναι ατομικοί φάκελοι φοιτητών και φοιτητριών, μητρώα εγγραφής και πτυχίων, έγγραφα αλληλογραφίας, φωτογραφικό υλικό κ.ά.²⁶

Εικόνα 17. Από το ΕΚΠΑ

«Το συναίσθημα του 1922 με ψηφιακά μέσα». Από τις 12 Απριλίου 2023 και κάθε μέρα, μεταξύ 8:45 και 9:00, ή και εμβόλιμα, το Εργαστήριο Νέων Τεχνολογιών του ΕΚΠΑ, μέσα από τον Τηλεοπτικό Σταθμό της Βουλής των Ελλήνων, προβάλλει 100 ψηφιακές ιστορίες/αφηγήσεις, διάρκειας περίπου 3,5 λεπτών που δημιουργήθηκαν από εκατό πολίτες της ευρύτερης περιοχής της Ελευσίνας με θέμα την Καταστροφή του 1922, συμβάλλοντας όχι μόνο στη διατήρηση της μνήμης και την ενημέρωση των νεότερων γενιών των Ελ-

26. Για τη δομή της ψηφιακής έκθεσης σε έξι ενότητες, βλ. <https://www.oanagnostis.gr/foitites-prosfyges-toy-22-komiks-kai-ekthesi-apo-to-istoriko-archeio-toy-panepistimioy/> (τελευταία πρόσβαση 3/10/2023) και <https://estories.uoa.gr/draseis/prosfyges-foithites-kai-foithtries-sto-ekpa-1922-1930> (τελευταία πρόσβαση 3/10/2023). Για την εικονογραφημένη ιστορία της Μερόπης και του Λέανδρου, των προσφύγων φοιτητών στο ΕΚΠΑ, βλ. στο <https://estories.uoa.gr/comic/index.html> (τελευταία πρόσβαση 3/10/2023).

«Δυο φορές ξένοι»

λήνων, αλλά και στην συμπερίληψη του κοινού στο ίδιο το τηλεοπτικό προϊόν, με έναν δημιουργικό και καινοτόμο τρόπο²⁷.

«Από την Ιωνία στο Ιόνιο. Πρόσφυγες στην Κέρκυρα μετά την Μικρασιατική Καταστροφή» τιτλοφορείται η επετειακή ψηφιακή έκθεση της Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας, που αποσκοπεί να φωτίσει άγνωστες πτυχές της παρουσίας των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Κέρκυρα, μέσα από έξι θεματικές ενότητες, και μαρτυρίες “εκθέματα” τόσο των προσφύγων, όσο και των απογόνων τους²⁸.

Ας κλείσουμε όπως αρχίσαμε. Με την επίσκεψη στις 24 Οκτωβρίου 2023 στο Μουσείο της Ανταλλαγής πληθυσμών στην Τσατάλτζα, τρεις ώρες μακριά από εδώ, την Αλεξανδρούπολη. Εκθέματα παρόμοια, είδη οικιακής χρήσης, ασπρόρουχα από τις προίκες των κοριτσιών, κεντήματα, ενδυμασίες επίσημες, νυφικές και καθημερινές, δημόσια έγγραφα, πιστοποιητικά, παλαιά βιβλία και όργανα μουσικής, μετάλλια, ανακοινώσεις, δημοσιεύματα, αναφορές σε επετειακές εκδηλώσεις, αλλά και προφορικές μαρτυρίες από πρόσφυγες δεύτερης γενιάς, με ελληνική καταγωγή από την Κοζάνη και τα Γρεβενά, που συναντιούνται τακτικά στο μουσείο, μιλούν πολύ καλά τα ελληνικά, είναι φιλόξενοι, γενναιόδωροι, εγχείριδοι, μεταλαμπαδεύουν στους απογόνους τις αναμνήσεις τους για το «ρίζωμα που ήρθε μετά τον ξεριζωμό»²⁹, με την παρουσία και με τους συλλόγους τους για την ανταλλαγή, συμβάλλουν τόσο στην ενημέρωση/ξενάγηση των επισκεπτών, όσο και στη βεβαιότητα για τη φιλία και αδελοφροσύνη αυτών των «δύο φορές ξένων» και από τις δύο πλευρές του Αιγαίου, που όμως εμάς καθόλου ξένους δεν μας έκαναν να νιώσουμε.

27. «Το Εργαστήριο Νέων Τεχνολογιών του ΕΚΠΑ στο Κανάλι της Βουλής των Ελλήνων», στο <https://hub.uoa.gr/the-laboratory-of-new-technologies-of-nkua-on-the-hellenic-parliament-channel/> (τελευταία πρόσβαση 3/10/2023). Βλ. επίσης «Η Μικρασιατική Καταστροφή ζωντανεύει μέσα από εκατό πραγματικές ψηφιακές αφηγήσεις», στο <https://www.newsbomb.gr/ellada/video/1424153/i-mikrasiatikikatastrofi-zontaneyei-mesa-apo-ekato-pragmatikes-psifiakes-afigiseis-vid> (τελευταία πρόσβαση 3/10/2023). Για την αφήγηση «Το αίσθημα της απώλειας της νοσταλγίας και της προσφυγιάς» της Κατερίνας Μαρινάκη, βλ. στο https://www.youtube.com/watch?v=nc2CPJJ_Y5E&t=51s (τελευταία πρόσβαση 3/10/2023). Βλ. επίσης «Το συναίσθημα του 1922 με ψηφιακά μέσα», στο <https://syllogosmikrasiatonelefsinas.com/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%B1/> (τελευταία πρόσβαση 3/10/2023).

28. «Από την Ιωνία στο Ιόνιο. Πρόσφυγες στην Κέρκυρα μετά την Μικρασιατική Καταστροφή», βλ. στο <https://anagnostiki-etairia-kerkyras.eu/deltio-tipou-parousiasipsifiakis-ekthesis-apo-tin-ionia-sto-ionio/> (τελευταία πρόσβαση 9/10/2023) και στο www.refugees-to-ionio1922.eu (τελευταία πρόσβαση 17/10/2023).

29. ΕΚΠΑ-e-learning, «3467-c1-u1: Η Ένταξη των Προσφύγων στον Ελλαδικό χώρο», στο <https://lms.elearningekpa.gr/mod/scorm/player.php> (τελευταία πρόσβαση 13/10/2023).

Εικόνα 18. Πλατεία Ανταλλαγής, Çatalca

Εικόνα 19. Από το Μουσείο Ανταλλαγής Πληθυσμών, Çatalca

«Δυο φορές ξένοι»

Εικόνα 20. Από το Μουσείο Ανταλλαγής Πληθυσμών, Çatalca

Βιβλιογραφία

- BERKTAY HALIL, «Είναι περισσότερο δικό σου λάθος, αγαπητέ αδερφέ...», στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.-εισαγ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, μετάφρ. Ελένη Τσερεζόλε, κ.ά., Αθήνα 2006: Εκδόσεις Κριτική, σσ. 51-64.
- ΒΟΓΚΕΪΚΟΦ BROGAN ΝΑΤΑΛΙΑ και ΛΑΙΜΟΥ ΝΑΤΑΣΑ (επιμ.), *Το έπος της Ανατολής στη φαντασία των Ελλήνων*, Αθήνα 2022: Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών.
- ΓΚΙΟΥΒΕΝΤΕ ΣΕΦΕΡ, επιμ., *Πρόσφυγες, αυτοί ήταν δύο φορές ξένοι*, μετάφρ. Σούλα Ασλάνογλου, Θανάσης Τσίμης, Τουτκού Βάρδαγλη, Istanbul 2015: Εκδόσεις Ιδρύματος Ανταλλαγέντων Λωζάννης.
- ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ ΕΛΙΝΑ-ΚΟΥΜΑΡΙΔΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, κ.ά., «Οι πόλεις των πολλαπλών αφίξεων και αναχωρήσεων. Θεσσαλονίκη 1922-2015», στο 1922-2022. *Η συμμετοχή των Μικρασιατών προσφύγων στην εξέλιξη της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 2023: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ίδρυμα Μωραΐτη, σσ. 93-121.
- ΚΑΡΑΠΑΝΟΥ ΆΝΝΑ (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22, κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα 2006: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

- ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ ΘΑΝΑΣΗΣ Β., «Από την ηθογραφία στον αναστοχασμό των τοπικών ταυτοτήτων: Οι μουσουλμάνοι των Ιωαννίνων στην πεζογραφία του Χρήστου Χρηστοβασίλη και της Emel İnci», στο *Ο Σύγχρονος Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός: Μεταξύ Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας Αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, επιμ. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Κομοτηνή 2020: Παρατηρητής της Θράκης, σσ. 123-144, <https://blogs.sch.gr/akougoulos/files/2021/01/%CE%91%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B7%CE%B8%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%87%CE%B1%CF%83%CE%BC%CF%8C-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CE%BF%CF%-84%CE%AE%CF%84%CF%89%CE%BD.pdf> (21/3/2023).
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ Θ., «Μύθοι και αλήθειες για την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών του 1923», https://www.academia.edu/9545017/%CE%9C%CF%8D%CE%B8%CE%BF%CE%B9_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%B1%CE%BB%CE%AE%CE%B8%CE%B5%CE%B9%CE%B5%CF%82_%CE%B3%CE%B9%CE%B1_%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%BF%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%BA%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%B1%CE%B3%CE%AE_%CF%80%CE%BB%CE%B7%CE%B8%CF%85%CF%83%CE%BC%CF%8E%CE%BD_%CF%84%CE%BF%CF%85_1923?email_work_card=thumbnail (19/3/2023).
- ΜΠΡΟΥΜΑΡΚ ΣΤΙΑΝ, *Επαναπατρισμοί. Η Μικρασιατική Καταστροφή και η ανταλλαγή των πληθυσμών μέσα από τα μάτια ενός Νορβηγού*, μτφρ. ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ ΓΑΥΝΙΑΔΑΚΗ, Αθήνα 2021: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- «Σήκω ψυχή μου»!... *Εικόνες και μουσικές των προσφύγων του '22*, Αθήνα 2022: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ ΤΑΣΟΣ και ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ ΜΑΡΙΑ, «Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1922-1930: δυσκολία, δυναμική, προοπτική», στο επιμ. ΕΒΙΤΑ ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ, *Κατάλογος Έκθεσης Μικρά Ασία. Λάμψη – Καταστροφή – Ξεριζωμός – Δημιουργία*, Αθήνα 2022: Μουσείο Μπενάκη – Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, σσ. 211-219.
- ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, (επιμ.-εισαγ.), «Πίνακες», στο *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, μτφρ. ΕΛΕΝΗ ΤΣΕΡΕΖΟΛΕ, κ.ά., Αθήνα 2006: Εκδόσεις Κριτική, σσ. 41-46.
- YILDIRIM ONUR, «Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Πρόσφυγες και εθνικές ιστοριογραφίες στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.-εισαγωγή), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές*

«Δυο φορές ξένοι»

μιας εθνικής σύγκρουσης, μτφρ. ΕΛΕΝΗ ΤΣΕΠΕΖΟΛΕ, κ.ά., Αθήνα 2006: Εκδόσεις Κριτική, σσ. 65-97.

SÜYÜK MAKAKLIS ELIF, «Population Exchange Museum in Immigrant Town Çatalca, Istanbul», in Proceedings of the 2nd ICAUD International Conference in Architecture and Urban Design Epoka University, Tirana, Albania, 08-10 May 2014 Paper No. 276, <https://core.ac.uk/reader/152488078> (19/3/2023).

TÜRK-YUNAN, NÜFUS MÜBADELESİNDE, İstanbul'a Gelen Türk Göçmenlerinin Uyum Ve Entegrasyon Süreci* Adaptation and Integration Process of Turkish Migrants Coming to Istanbul in The Turkish Greek Population Exchange, Burcin Hafize Tarcan ORCID: 0000-0003-1698-4967 /M.A. (Master of Arts)/ Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Politik Ekonomi Bölümü, İctimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi, 2021, Cilt 5, Sayı 1 <http://dergipark.gov.tr/ictimaiyat> Araştırma Makalesi • Research Article, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1672775> (19/3/2023).

ΔΙΠΛΟΣ ΞΕΡΙΖΩΜΟΣ ΚΑΙ ΝΟΣΤΟΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΡΟΓΟΝΙΚΟ ΤΟΠΟ
ΣΕ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
ΔΕΥΤΕΡΗΣ Ή ΤΡΙΤΗΣ ΓΕΝΙΑΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Ο Ξεριζωμός των προσφύγων αποτυπώνεται διαχρονικά σε λογοτεχνικές αναπαραστάσεις ως αποτέλεσμα ενός μνημόσυνου θρήνου της χαμένης πατρίδας. «Οι επαναφηγήσεις πολεμικών γεγονότων δε, συνήθως δεν είναι παρά απόπειρες κατασκευής μιας ενιαίας και συνεκτικής εκδοχής ου παρελθόντος, η οποία λειτουργεί παραμυθιακά και αποκαθιστά τη χαμένη αίσθηση της κοινότητας»¹. Βασικοί παράγοντες που προσδιορίζουν το πλαίσιο της αφηγούμενης μνήμης αποτελούν οι έννοιες της προσφυγιάς, του τραύματος που προκύπτει από τον βίαιο ξεριζωμό και η νοσταλγία της πατρογονικής εστίας². Ο Halbwachs αναδεικνύει τη συλλογική διάσταση της μνήμης, η οποία διαμορφώνεται όχι μόνο με την ανάκληση γεγονότων του παρελθόντος αλλά και με την εκ νέου κατασκευή τους σε επίπεδο ομάδας ακόμη και από γενιά σε γενιά. Η μνημονική αυτή κατασκευή βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τα κοινωνικά συμφοραζόμενα σε βαθμό που δύναται να τροποποιείται αν αυτά μεταβάλλονται³. Κατά συνέπεια, το μνημονικό αφήγημα της ατομικής και συλλογικής μνήμης, πολιτισμικής και ιστορικής, πάντα κοινωνικά πλαισιωμένης, συσχετίζεται άμε-

1. B. MISZTAL, «Theories of Social Remembering», στον τόμο L. RAY (επιμ.) *Theorizing Society* Maidenhead and Philadelphia 2003: Open University Press, σελ. 127 και B. MISZTAL B., «Durkheim on Collective Memory», *Journal of Classical Sociology* 3 (2003) σελ. 127 όπως αναφέρεται στο άρθρο της Ε. ΜΟΥΛΑ, «Κόμικς και Ιστορία: εκδοχές κατασκευής και αποδόμησης του στερεότυπου της προαιωνίας έχθρας Ελλήνων και Τούρκων», *KEIMENA* για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής Λογοτεχνίας, 2017, <https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.kei.2017.627> (τελευταία πρόσβαση 26/5/2023)

2. Βλ. Α. ΣΤΑΜΑΘΗ, «Διαχείριση της προσφυγικής συλλογικής μνήμης από τους τοπικούς προσφυγικούς συλλόγους. Η περίπτωση της πολιτιστικής εστίας Μικρασιατών Νέας Ιωνίας Μαγνησίας “Ιωνες”», (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία), 2021, ΕΑΠ, 18 <https://apothesis.eap.gr/archive/item/156837>

3. Βλ. Μ. HALBWACHS, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*. Αθήνα 2013, ΝΕΦΕΛΗ και Μ. HALBWACHS, *Η συλλογική μνήμη*. Αθήνα 2013, Εκδόσεις Παπαζήση.

σα με τη μεταβίβασή της⁴ με τα γεγονότα που το συνιστούν να συμβάλουν καθοριστικά στην νοηματοδότησή τους⁵.

Σύμφωνα με τη Marianne Hirsch το ατομικό, συλλογικό και πολιτισμικό τραύμα μεταφέρεται από τη γενιά που το βίωσε στην επόμενη μέσω της ενθύμησης ιστοριών και εικόνων⁶. Κατά συνέπεια, ακόμη και αν η εμπειρία δεν είναι άμεσα βιούμενη, η λειτουργία της μεταμνήμης περιγράφει τη σχέση ατόμων της δεύτερης γενιάς με τις δυνατές και συχνά τραυματικές εμπειρίες που προηγήθηκαν της γέννησής τους, αλλά τους μεταδόθηκαν τόσο βαθιά, ώστε να φαίνεται ότι αποτελούν δικές τους αναμνήσεις, επιφορτισμένες με ένα σημαντικό συναισθηματικό πρόσημο⁷.

Μια τραυματική εμπειρία, όπως αυτή του βίαιου ξεριζωμού, συνταράσσει την κοσμοαντίληψη του ατόμου διαμορφώνοντας τα τρία στάδια στην ψυχολογία της προσφυγιάς: αρχικά ο πρόσφυγας, αρνούμενος τον αποχωρισμό από την γενέθλια γη, προσδοκά την επιστροφή του σε αυτήν. Μέχρι που, σε δεύτερο χρόνο, καλείται να αποδεχτεί την απώλεια και να διεκδικήσει το δικαίωμα της νέας ζωής στον ξένο τόπο. Στο τέλος, και ενώ συνειδητοποιεί μοιραία τον μη αναστρέψιμο χαρακτήρα του γεωγραφικού ξεριζωμού, επιστρέφει σε αυτήν μέσω της μνήμης⁸. Η βίαιη εκδίωξη έχει άμεσες επιπτώσεις στην ψυχολογία του πρόσφυγα, αποστερώντας τον από τα σημεία αναφοράς του και συμβάλλοντας στη γέννηση του τραύματος, και εν προκειμένω, στο «πολιτισμικό τραύμα της «Μικρασιατικής Καταστροφής» που αποτελεί απόρροια του εθνικού τραύματος⁹.

[...] οι πρόσφυγες φεύγοντας από τη Μικρά Ασία καλούνται να επανακαθορίσουν την ήδη σχηματισμένη συλλογική μνήμη μέσα στις συνθήκες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που διαμορφώνονταν από συγκεκριμένους πολιτικούς ανταγωνισμούς, τα έθιμα και τη θρησκεία¹⁰.

«Είναι δεδομένο ότι μόνο η ιστορική μυθοπλασία, [...] μπορεί να συνδεθεί με την έννοια της μεταμνήμης, εφόσον αξιώνει καταστατικά τη μυθοποίηση του

4. A. RIGNEY, «Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory», *Journal of European studies*, 35(1), 2005 και Α. ΣΑΑΒΑΝΟΥ, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα 2018, Νεφέλη.

5. Α. ΣΑΑΒΑΝΟΥ, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης... ό.π.*, σελ. 24.

6. M. HIRSCH, *The Generation of Postmemory. Writing and visual culture after the Holocaust*. New York 2012, Columbia University Press, 5.

7. Βλ. M. HIRSCH, *Family frames: Photography, Narrative and Postmemory*. Κέμπριτζ Μασαχουσέτης 1997, Harvard University Press, σελ. 103.

8. SOLOUP (Α.ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ), «Εισαγωγικό σημείωμα», στο ALLAIN GLYKOS, *Μανώλης*, (εικονογράφηση Antonin), Αθήνα 2022, Εκδόσεις Μικρός Ήρωας, 5.

9. Α. ΤΑΤΑ-ΑΡΕΣΑ, (2014), *Με το Διωγμό στην ψυχή...*, ό.π., σελ. 82-84.

10. Α. ΣΤΑΜΑΘΗ, «Διαχείριση της προσφυγικής συλλογικής μνήμης...», ό.π., σελ. 18.

Διπλός ξεριζωμός και νόστος για τον προγονικό τόπο

μη άμεσα βιωμένου παρελθόντος, την αναβίωση μιας περασμένης εποχής από τον/την συγγραφέα»¹¹. Ωστόσο, στην παρούσα μελέτη μας θα εξετάσουμε έργα συγγραφέων δεύτερης ή τρίτης γενιάς προσφύγων, όπως η Ζιζέλ Πρασσινός, ο Όμερο Αριτζίς, ο Αλέν Γλυκός, η Συμπρίς Κωφίδου, ο Σπύρος Τσοβίλης, μάρτυρες διπλού ξεριζωμού, της προσφυγιάς και έπειτα της μετανάστευσης, που βρέθηκαν στη δίνη ενός διαγενεαλογικού τραύματος, το οποίο αναδιηγούνται και αφυπνίζουν τη μνήμη μέσω ενός «προσκυνηματικού ταξιδιού» στους προγονικούς τόπους. Η αφήγησή τους, ωστόσο, δεν περιορίζεται ειδολογικά στο ιστορικό μυθιστόρημα αλλά επιλέγει και άλλες μορφές έκφρασης όπως τη νουβέλα, το graphic novel και την ποίηση.

Το μυθιστόρημα *Η Σμύρνη στις φλόγες*¹² του Όμερο Αριτζίς¹³ αποτελεί μια συγκλονιστική αφήγηση ημερολογιακού τύπου των πρώτων 13 ημερών του Σεπτεμβρίου του 1922, ημέρα της ολοκληρωτικής καταστροφής της Σμύρνης. Μέσα από τη διήγηση του αφηγητή, πατέρα του συγγραφέα, γινόμαστε μάρτυρες των θηριωδιών των Τούρκων σε βάρος των Ελλήνων και Αρμενίων της Μικράς Ασίας. Ο Νικίας,

γεννημένος το 1900 στα Θείρα, την πόλη των σύκων, τώρα στα χέρια των εχθρών, ήταν ένας στρατιώτης του στρατού που είχε τραπεί σε φυγή, κυνηγημένος από τους Τούρκους από την καρδιά της αρχαίας Ιωνίας μέχρι το βόρειο τμήμα της ακτής του Αιγαίου. Στον παράδεισο απ' τον οποίο είχε εκδιωχθεί δεν υπήρχαν φίδια, υπήρχαν άνθρωποι, και γι' αυτό έτρεχε άρον άρον μακριά από τις πυρπολημένες μικρασιατικές πόλεις¹⁴.

11. Θ. ΚΟΥΚΟΥΛΟΣ, Γ. ΠΑΝΤΟΣ, Β.Α. ΒÜŞRA, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη της προσφυγιάς (1922-1923), Ελληνικά ιστορικά μυθιστορήματα και τουρκικά μυθιστορήματα της Ανταλλαγής», *Πρακτικά 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Πρόσφυγες “Από τη Μικρασιατική καταστροφή ως τις μέρες μας”* (Καρδίτσα 16-18 Σεπτεμβρίου 2022), (Ευάγγελος Αυδίκος, Αγγελική Κοζιού επιμ.), Καρδίτσα, σελ. 200.

12. Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, μτφρ. Χ. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 2016, Πατάκης.

13. Ο Ομέρο Αριτζίς (Omero Aridjis) γεννήθηκε το 1940 στο Μεξικό από Μεξικανή μητέρα και Μικρασιάτη πατέρα. Έχει εκδώσει πάνω από σαράντα λογοτεχνικά βιβλία και έχει τιμηθεί με πλήθος βραβείων για το συγγραφικό του έργο. Πέρα από την ιδιότητα του συγγραφέα, ποιητή, δοκιμιογράφου και διπλωμάτη, ξεχώρισε για την πλούσια ακτιβιστική του δράση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της φύσης. Θεωρείται από τους μεγαλύτερους ποιητές στο Μεξικό παγκοσμίως. Για περισσότερες πληροφορίες, προβλ. <https://www.poetryfoundation.org/poets/homero-aridjis>. Έχει πρόσφατα τιμηθεί από την Ένωση Σμυρνέων. <https://mikrasiatis.gr/o-omiros-aritzis-timithike-apo-tin-enos/> Ο πατέρας του συγγραφέα, κατόρθωσε να σωθεί από την κόλαση της Σμύρνης και μετά από περιπέτειες να ξαναβρεί μέλη της οικογένειάς του στις Βρυξέλες. Η υπόλοιπη μισή του οικογένεια είχε δολοφονηθεί από τους Τούρκους. Το 1926 έφυγε για πάντα από την Ευρώπη με προορισμό το Μεξικό.

14. Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, ό.π., σελ. 13.

Ολυμπία Αντωνιάδου

Στον δραματικό του αγώνα για επιβίωση από την κόλαση της Σμύρνης, ο Νικίας περιπλανιέται στις γειτονιές στις οποίες η κατάσταση αλλάζει ώρα με την ώρα δραματικά. «[...] Ήταν όλοι εκεί, η αφρόκριμα του θανάτου, οι υποψήφιοι για εκτοπισμό και τα κορίτσια τα καταδικασμένα να μαγαριστούν... μέχρι τους πρόσφυγες σε τούτη τη χώρα των εμιγκρέδων¹⁵». Ο χρόνος διασπάται σε δύο επίπεδα, σε αυτό της αφήγησης του οδυνηρού παρόντος και εκείνο της νοσταλγικής ενθύμησης, της αναπαλαιωτικής ή ανασυστατικής νοσταλγίας που εμπεριέχει το συναίσθημα της τραυματικής απώλειας και του εκτοπισμού, της λαχτάρας για τον οίκο που δεν υπάρχει πλέον¹⁶. Η μυθιστορηματική αναπαράσταση, εν προκειμένω «συνθέτ[ει] μυθοπλαστικές σπουδές – με ερευνητική διάθεση και κάποια δόση νοσταλγίας – ενός γοητευτικού παρελθόντος»¹⁷. Σ' αυτό τον περίγυρο ο Νικίας ένιωθε σαν δύο άνθρωποι: «Ο ένας περπατούσε στη σημερινή πόλη και ο άλλος θυμόταν τον εαυτό του στην πόλη του παρελθόντος, ο ένας χρονοτριβούσε σε ανέκκλητες καταστάσεις και ο άλλος προσπαθούσε να βρει διέξοδο σ' ένα αδιέξοδο παρόν...»¹⁸.

Η Boulevard Rechidie ήταν όλη ένας δρόμος-ικρίωμα, ένα υπαίθριο νεκροτομείο, ένα σφαγείο καρατομημένων, ακρωτηριασμένων και βιασμένων ανθρώπων. [...] Τώρα οι Τσέτες είχαν βγει στη γύρα για πλιάτσικο. Με εγχειρίδια καμπυλωτά σαν μισοφέγγαρα στα χέρια, και με ιδρώτα και αίμα να στάζουν από τα μαλλιά τους, φάνταζαν ανελήτοι. Και σαν κάλπαζαν πάνω στα άσπρα τους αλογα προς την προκυμαία, έμοιαζαν ίδιοι οι καθαλάρηδες της Αποκάλυψης¹⁹.

Ο αφηγητής περιγράφει την «τοπογραφία μιας κόλασης φτιαγμένης από τον άνθρωπο»²⁰, πλέκοντας, ταυτόχρονα, ένα πλέγμα διακειμενικών αναφορών και καθιστώντας συνοδοιπόρους στην οδύσσειά του αρχαίους ποιητές, ιστορικές προσωπικότητες, μυθολογικούς ήρωες, καλλιτέχνες και θρησκευτικά κείμενα.

[Οι] περίλυπες ψυχές των Ελλήνων στρατιωτών περιφέρονταν στους κάμπους με τους ασφόδελους περπατώντας ανάμεσα σε Τσέτες που φτερούγιζαν και τσίριζαν σαν νυχτερίδες [και] κατέτρεχαν τα θύματα τους μέχρι τα Τάρταρα [...] Ώσπου η κραυγή της Κασσάνδρας τον έκανε να ανατριχιάσει. Η κόρη του Πρίαμου, που στο όνειρό

15. Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, ό.π., σελ. 16.

16. S. BOYM, «Nostalgia and its discontents», *The Hedgehog Review* 9(2), 2007, σελ. 7-8.

17. Θ. ΚΟΥΚΟΥΛΟΣ, Γ. ΠΑΝΤΟΣ, Β.Α. ΒÜŞRA, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη της προσφυγιάς...», ό.π., σελ. 204.

18. Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, ό.π., σελ. 25.

19. Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, ό.π., σελ. 71-72.

20. Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, ό.π., σελ. 88.

Διπλός ξεριζωμός και νόστος για τον προγονικό τόπο

του είχε τη μορφή έφηβης ελληνοπούλας με σχισμένα ρούχα, κορμί μαχαιρωμένο και στήθη που αιμορραγούσαν, μιλούσε μόνη της, σαν τρελή, αφού στη διάρκεια της νύχτας οι Τούρκοι την είχαν βιάσει. Ο εύθραυστος σκελετός του κορμιού της είχε κακοποιηθεί, τα ωραία μέλη του είχαν εξαρθρωθεί τα οστά της τσακισμένα, τα όργανά της ξεκοιλιασμένα²¹.

Στην «Πόλη της Εφιαλτικής Νύχτας»²², οι Τσέτες «αυτά τα δίποδα φίδια που περιφέρονταν στους δρόμους της Σμύρνης με τόσο σατανικά μάτια, που μεταμόρφωναν τα κορίτσια σε πέτρες»²³ ήταν πιο φρικιαστικοί από τη «Μέδουσα» του Καραβάτζιο με τα γουρλωμένα μάτια, τα φιδίσια μαλλιά και τον αιματοβαμμένο λαιμό²⁴. Οι αποτρόπαιες πράξεις των αδίστακτων Τσετών εις βάρος του άμαχου πληθυσμού, οι ικεσίες για έλεος, τα ουρλιαχτά της οδύνης, αφήνουν ασυγκίνητους τους ξένους²⁵. «Το θηρίο της Αποκάλυψης ήταν καθισμένο άνω στον κόλπο της Σμύρνης. Μαζί της προνεύτηκαν οι στρατηγοί, οι πολιτικοί και οι επιχειρηματίες της Δύσης, καθώς και οι στρατιωτικοί και θρησκευτικοί φανατικοί της Μικράς Ασίας. Όλοι τους είχαν μεθύσει απ' το κρασί της οργής της»²⁶. Ο Νικίας καταριέται έναν στρατιωτικό με τα λόγια

21. Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, ό.π., σελ. 69.

22. «Η Σμύρνη είναι σαν την Πόλη της Εφιαλτικής Νύχτας» (ο άσημος Σκωτσέζος ποιητής Τζέιμς Τόμσον {1834-1882} έγραψε το «City of Dreadful Night» το 1880. Στο ποίημα η δαντικής επιρροής διαδρομή στην Κόλαση ταυτιζόταν με μια περιήγηση στο Λονδίνο ή σε άλλες φριχτές βικτωριανές πόλεις της εποχής. Στ Μ) είπε ένας άντρας που έμοιαζε με Λεβατίνο». Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, ό.π., σελ. 116. Για το ποίημα προβλ. <https://www.poetryfoundation.org/poems/45407/the-city-of-dreadful-nigh>

23. Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, ό.π., σελ. 91.

24. Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, ό.π., σελ. 91.

25. «Οι κυβερνήτες του γαλλικού «Pierre Loti» και του ιταλικού φορτηγού πλοίου «Constantinopoli» αρνήθηκαν την επιβίβαση στους πρόσφυγες. Ο ναύαρχος σερ Οσμουντ ντε Μποβουάρ Μπροκ, επικεφαλής του αγγλικού θωρηκτού «HMS Iron Duke», ενώ στο λιμάνι οι χριστιανοί ζούσαν μια κόλαση, όχι μόνο επέμεινε στη συνήθη εθιμοτυπία, επιβάλλοντας στους αξιωματικούς του να προσέλθουν στο δείπνο με επίσημο λευκό σακάκι, αλλά έδωσε και εντολή στην μπάντα του πλοίου να παίξει μουσική. Επειδή όμως η μπάντα δεν αρκούσε για να καλύψει τα ουρλιαχτά των γυναικόπαιδων που καίγονταν ζωντανά, διέταξε να βάλουν στον φωνόγραφο το έργο Οι παλιάτσοι, έτσι ώστε τα χάχανα του Ενρίκο Καρούζο που τραγουδούσε την άρια «Vestilagiubba, Ridi, pagliaccio» να ανακατεύονται με τις κραυγές των θυμάτων. Μετά το δείπνο ο ταγματάρχης Άρθουρ Μάξγουελ, παρακολουθώντας από την κουβέρτα με τα κιάλια τη σφαγή στην προκυμαία, αντιλήφθηκε ότι οι Τούρκοι στρατιώτες κατάβρεχαν τους πρόσφυγες με κουβάδες με εύφλεκτο υλικό. Το βραβείο της ατιμίας το κέρδισε τότε ο Μαρκ Λάμπερτ Μπρίστολ, ο ύπατος αρμοστής των ΗΠΑ στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος, σε συνέργεια με τον Μουσταφά Κεμάλ, εν ονόματι των οικονομικών συμφερόντων της πατρίδας του, έδωσε εντολή στους συνεργάτες του να μη βοηθήσουν τους χριστιανούς», Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, ό.π., σελ. 155-156.

26. Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, ό.π., σελ. 138.

Ολυμπία Αντωνιάδου

του Ευριπίδη: «Σαν πεθάνεις, μήτε η Θάλασσα μήτε η Γη να δεχτούν το νεκρό σου σώμα»²⁷.

Ο συγγραφέας δεν βασίζει τη μυθιστορηματική του πλοκή μόνο στην αφήγηση του πατέρα του. Πριν γράψει το μυθιστόρημά του, πραγματοποίησε εις βάθος έρευνα σε ιστορικές πηγές και διπλωματικά αρχεία. ανταποκρίσεις από ειδικούς απεσταλμένους εφημερίδων της εποχής, αρχειακά τεκμήρια και φωτογραφικό υλικό.

Πάνω στο «Simpson», ο Τζορτζ Χόρτον, ο Αμερικανός πρόξενος στη Σμύρνη, θα έγραφε: [...] Η Σμύρνη δεν υστέρησε σε τίποτα ως προς την κτηνωδία, τη λαγνεία, την απανθρωπιά και όλη αυτή την παραφορά του ανθρώπινου πάθους που, σε πλήρη δράση, υποβιβάζει τον άνθρωπο σε επίπεδο κατώτερο κι από εκείνο του πιο ποταπού και άγιου κτήνους... Μια από τις πιο επώδυνες εντυπώσεις που αποκόμισα απ' τη Σμύρνη ήταν ένα αίσθημα ντροπής που ανήκω στο ανθρωπινό γένος²⁸.

Με την τεχνική αυτή, ο συγγραφέας δημιουργεί ένα είδος μυθ-Ιστορίας, μιας «καλλιτεχνική αντανάκλαση των κοινωνικο-ιστορικών μετασχηματισμών»²⁹. Όπως και άλλα μυθιστορήματα αυτής της θεματικής, έτσι και η Σμύρνη στις φλόγες

ανοίγεται σε πλούσια διακειμενική συνομιλία με παλαιότερες λογοτεχνικές αφηγήσεις, ιστοριογραφικά κείμενα, αρχεία, μαρτυρίες και εθνογραφικό υλικό [...] Η δεσπόζουσα πρόθεση του μυθιστορήματος είναι να αμφισβητήσει την υποτιθέμενη μία και μοναδική ιστορική αλήθεια και να συνεισφέρει στη δημιουργία μιας αναθεωρητικής μεταμνήμης³⁰.

Το δεύτερο μυθιστόρημα που θα εξετάσουμε, *Μα ο χρόνος δεν υπάρχει*, δεν παραπέμπει σε ιστορική μυθοπλασία. Στην «πραγματικότητα» του μυθιστορήματος όλα αναμειγνύονται σαν κομμάτια παζλ και οι χρόνοι αλληλεπικαλύπτονται χωρίς καμία διάκριση. Κατά βάθος, η διαίρεση του χρόνου δεν αποτελεί παρά μια αυθαίρετη διευθέτηση που ο νους αποδέχεται ως ορθολογικό χωρισμό, τη στιγμή που ένα μέρος του εξαφανισμένου «εγώ» επιβιώνει στο πέρασμα του χρόνου και παραμένει πάντα ζωντανό στο πνεύμα

27. Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, ό.π., σελ. (από την τραγωδία *Ιππόλυτος* του Ευριπίδη, στ. 1030 ΣτΜ).

28. Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, ό.π., σελ. 167.

29. G. LUKÁCS, *The historical novel.*, μτφρ. Η. και St. MITCHELL, Boston 1963, Beacon Press, σελ. 17.

30. Θ. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, Γ. ΠΑΝΤΟΣ, Β.Α. ΒÜŞRA, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη της προσφυγιάς...», ό.π., σελ. 204.

Διπλός ξεριζωμός και νόστος για τον προγονικό τόπο

της γυναίκας-παιδιού που ενσαρκώνει η αφηγήτρια του μυθιστορήματος³¹. Η Ζιζέλ Πρασσινός³² διηγείται τη φυγή της οικογένειας από την Κωνσταντινούπολη λίγο πριν την καταστροφή και περιγράφει τη δύσκολη ζωή στην ξένη χώρα. Προκειμένου να αποφύγει τον στρατό, ο πατέρας της κρύβεται στην ντουλάπα: «Όταν δεν ακουγόταν πια το βήμα των ντελάληδων που φώναζαν την κλάση του», συνέχιζε η γιαγιά, «έβγαινε από πίσω απ' την ντουλάπα και το πρόσωπό του ήτανε πράσινο όπως του πεθαμένου³³». Μέχρι που ένας γαλλομαθής Τούρκος αξιωματικός, προσφέρεται να βοηθήσει τον πατέρα της να αποφύγει την στρατολόγηση που ισοδυναμεί με βέβαιο θάνατο:

αυτό το παιδί με το καπέλο του και την καλλιτεχνική εμφάνιση, [που] δεν έμοιαζε καμωμένο για να πάει στους δρόμους και να σπάει πέτρες. Και τους Έλληνες, στον τουρκικό στρατό, πάντα σε τέτοιες δουλειές τους ρίχνανε, γιατί στο μέτωπο τους φοβόνταν μήπως έρθουν σε επαφή με τους εχθρούς, τους πατριώτες τους. Η άχρηστος θα ήταν ή, κάνοντας τέτοια ζωή, θα πέθαινε³⁴.

Ο αξιωματικός πήγαινε στο σπίτι τους και οι γυναίκες του δανείζονταν απ' τη μητέρα της ευρωπαϊκά φορέματα. «Κράτησε χρόνια αυτό», λέει και πάλι η γιαγιά. «Έπρεπε πάντα να τους ταΐζουμε. Και ξαφνικά, μια μέρα, στο τραπέζι, ο Τούρκος είπε: «Η υπόθεση τακτοποιήθηκε. Είστε νεκρός. Έσβησα τ' όνομά σας από τους καταλόγους. Τώρα όμως πρέπει να φύγετε³⁵». Η προσφυγή στη μνήμη, ως χρονικό συστατικό της ταυτότητας, οδηγεί στην αφηγηματική αναδιοργάνωση των αναμνήσεων³⁶. Η Πράσιнос μεταπλάθει λογοτεχνικά τα παρα-

31. Μ. ΣΠΥΡΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *L'œuvre et le fonds littéraire de Gisèle Prassinos*, Αθήνα 2017, Printa, σελ. 29.

32. Γεννημένη το 1920 στην Κωνσταντινούπολη, η Ζιζέλ Πράσιнос, μετανάστευσε σε ηλικία δύο ετών στο Παρίσι. Ο πατέρας της διηύθυνε το περιοδικό «Λόγος» στην Κωνσταντινούπολη. Ο Αντρέ Μπρετόν τη σύγκρινε με το υπερρεαλιστικό ιδεώδες της «γυναίκας-παιδί» (*femme-enfant*) και η μόνη γυναίκα στην οποία επετράπη να δημοσιεύσει τα κείμενά της στην ηλικία των 14 ετών. Μ. Spiridopoulou, « Gisèle Prassinos: l'enfant cruelle et les mé-tissages de l'écriture et du corps », στον τόμο FRANCA BRUERA & CATHY MARGAILLAN (ed.), *Le Troisième sexe des avant-gardes*, Paris 2017, Classiques Garnier, σελ. 257. DOI: 10.15122/isbn.978-2-406-05721-5 Η Ζιζέλ Πράσιнос συνέχισε να γράφει ιστορίες, ποιήματα και μυθιστορήματα και μετά την απομάκρυνσή της από τον υπερρεαλισμό.

33. Ζ. ΠΡΑΣΙΝΟΣ, *Μα ο κόσμος δεν υπάρχει*, μτφρ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ Δ. & Χ., Αθήνα 1995, Εξάντας, σελ. 142.

34. Ζ. ΠΡΑΣΙΝΟΣ, *Μα ο κόσμος δεν υπάρχει*, ό.π., σελ. 142.

35. Ζ. ΠΡΑΣΙΝΟΣ, *Μα ο κόσμος δεν υπάρχει*, ό.π., σελ. 143.

36. Μ. ΣΠΥΡΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, « Gisèle Prassinos: la mémoire de l'enfance, le métissage des cultures et la porosité des identités », *Actes du Colloque International Médiation et réception dans l'espace culturel franco-hellénique, Université d'Athènes, Faculté des Lettres, 13-15 décembre 2013*, Αθήνα 2015, Ατγόχερως, σελ. 101.

Ολυμπία Αντωνιάδου

πάνω περιστατικά, τα οποία γνωρίζει μέσα από αφηγήσεις της γιαγιάς της και τα έχουν ανάγκη σε οικογενειακό θρύλο, καθώς δεν έχει καμία ανάμνηση από τη ζωή στην Κωνσταντινούπολη³⁷. Ωστόσο, αναφέρεται σε αυτά και σε συνευξείς της ως πραγματικά γεγονότα³⁸ που της έχουν διηγηθεί μιας και από την Κωνσταντινούπολη δεν έχει αναμνήσεις: «Δε θυμάμαι τίποτα γι' αυτή την ελληνική ζωή, όλα αναμειγνύονται, όσα έμαθα μετά μαζί με τα λίγα που συγκράτησα»³⁹. Στο μυθιστόρημα, ο χρόνος καταργείται καθώς χάρη στη μνήμη και μέσω της αφήγησης η κάθε στιγμή της ιστορίας βιώνεται ταυτόχρονα και ως παρελθόν και ως μέλλον.

Γιατί το παρόν του ήρωα είναι το παρελθόν του αφηγητή, και το παρόν του αφηγητή είναι το μέλλον του ήρωα της ιστορίας. Κι έτσι ο χρόνος καταργείται. Η μνήμη αναστέλλει την πάροδο του και η αφήγηση (δηλαδή η τέχνη) τον νικά, αφού μπορεί και επαναφέρει συνεχώς τον συγγραφέα-αφηγητή-ήρωα στην παιδική του ηλικία⁴⁰.

Η τεχνική του τεθλασμένου χρόνου και της παλινδρόμησης της μνήμης χαρακτηρίζει και τη νουβέλα της Συπρίς Κωφίδου⁴¹, *Το παιδί από την Τραπεζούντα*, στην οποία διαβάζουμε την αφήγηση της οδύσσειας του πατέρα της, Τηλέμαχου, Έλληνα του Πόντου, που ξεριζώθηκε σε ηλικία πέντε ετών από την Τραπεζούντα. Ηλικιωμένος πια, σε ένα δωμάτιο νοσοκομείου, ανατρέχει στο παρελθόν του ενώ η κόρη του, παρούσα στο παραμυθιό του.

Στις ερωτήσεις για «εκεί κάτω», απαντάς ότι δεν έχεις καμία ανάμνηση, σαρώνοντας τον χώρο μπροστά σου με μια γρήγορη κίνηση του χεριού. Πόσων χρονών ήσουν; Πέντε χρονών, εφτά χρονών; Τα χαρτιά χάθηκαν, βρίσκεις τη θέση σου ανάμεσα σε έναν λίγο μεγαλύτερο και έναν λίγο μικρότερο αδερφό. Το 1922 σε χώνουν με την οικογένειά σου σε ένα καράβι και αφήνετε τα πάντα πίσω σας. Δεν θα μάθουμε τίποτα περισσότερο [...] Δεν μίλησες ποτέ γι' αυτό. Και για ποιον λόγο να μιλούσες; Για σένα η παιδική ηλικία είναι μία τρύπα...⁴².

37. Μ. ΣΠΥΡΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, « Gisèle Prassinos: la mémoire de l'enfance...», *ό.π.*, σελ. 106.

38. Βλ. συνέντευξη της Μ. ΣΠΥΡΙΔΟΠΟΥΛΟΥ με την Ζ. ΠΡΑΣΙΝΟΣ στο Gisèle Prassinos, «Une quête de l'identité à travers la Grèce, la France et l'Italie, (Entretien avec Maria Spiriopoulou)», *Δια-κειμένα*, τεύχος 9 (2007), Θεσσαλονίκη.

39. A. RICHARD, *Le monde suspendu de Gisèle Prassinos*, Paris 1997, HB Editions, σελ. 10-11.

40. Από την παρουσίαση στο οπισθόφυλλο του βιβλίου.

41. Η Συπρίς Κωφίδου είναι κόρη Έλληνα και Γαλλίδας. Έχει κάνει σπουδές στην ψυχανάλυση και τη λογοτεχνία. Έχει εκδώσει ποιητικές συλλογές, εισαγωγικά σημειώματα και επιστημονικά πονήματα.

42. Σ. ΚΩΦΙΔΟΥ, *Το παιδί από την Τραπεζούντα*, μτφρ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΝΤΑΣΚΑΣ, Αθήνα 2019, εκδ. Τσουκάτου, σελ. 28.

Διπλός ξεριζωμός και νόστος για τον προγονικό τόπο

Οι αφηγήσεις πατέρα και κόρης άλλοτε συνυπάρχουν και άλλοτε τέμνονται και εξακοντίζονται στο παρελθόν, με διαρκείς αναδρομές που διαφοροποιούνται με τη χρήση της διαφορετικής γραμματοσειράς από τη συγγραφέα για να βρεθεί εγκιβωτισμένη εν τέλει, η αφήγηση του πατέρα σε εκείνη της κόρης. Ακόμη και μέσα στη άχλη του επιθανάτιου παραληρήματος όμως, δύο είναι τα βασικά στοιχεία που ανακαλούνται από τη μνημονική διαδικασία: η ειρηνική συνύπαρξη των δύο λαών πριν τον πόλεμο και την αγριότητα του διωγμού.

[...] Από την άλλη πλευρά του τοίχου, σε ένα γειτονικό σπίτι, ζει μια γυναίκα, μια φίλη, μια έμπιστη, μια αδερφή. Λέγεται Αυλίνα. [...] Χθες είπανε στο επανιδείν και μείνανε κολλημένες στα χέρια η μία της άλλης. [...] Αλλά η Αυλίνα κι αυτή δεν [...]πίστευαν σε έναν θεό της υποτέλει-ας. Τι ελεύθερες που ήταν μαζί! Πώς γελούσαν! Σ' αυτήν την ανάμνηση συσπάται η καρδιά της⁴³!

Στις δύο κεντρικές αφηγήσεις, παρεμβάλλονται εκείνες των νεκρών συγγενών, φίλων ή αγνώστων από την Τραπεζούντα, προσδίδοντας στην νουβέλα έναν πολυφωνικό χαρακτήρα που καθιστά την συγγραφική διαδικασία επίπονη και απαιτητική. Η διαδοχική είσοδος και έξοδος αυτών των προσώπων στο δωμάτιο του μελλοθάνατου παραπέμπουν σε σκηνή αρχαίου θεάτρου προσδίδοντας στο κείμενο της Κωφίδου μια ψυχαναλυτική και ποιητική διάσταση⁴⁴.

Ξαφνικά εξαπλώνεται με έναν κραδασμό ένας θόρυβος από κανόνια, έπειτα ξεσπάνε σε κλάματα, ουρλιαχτά, βόμβοι από μηχανή και ξερά χτυπήματα πάνω σε πόρτες, υψώνονται άγριες φωνές που ρίχνουν διαταγές σαν απειλές κι όλα τα παιδιά είναι τώρα κολλημένα πάνω της, ακινητοποιημένα, άφωνα. [...] Ο πατέρας μπαίνει, τρέχει δεξιά αριστερά σαν τρελαμένος ουρλιάζει: Φεύγουμε! Φεύγουμε! Φεύγουμε! [...] Εδώ και μερικές μέρες, είναι μια άλλη ζωή, οι πύλες της κολάσεως έχουν ανοίξει⁴⁵.

Παρόλο το ιστορικό της υπόβαθρο, η εξιστόρηση του προσφυγικού τραύματος μέσα από την περιγραφή των βιαιοπραγιών και του αγώνα για επιβίωση, αποκτά έναν χαρακτήρα προσωπικό, εν είδει εξομολόγησης, στην οποία άμεσα βιουμένη και έμμεση μνήμη υφαίνουν ένα πλέγμα μεταβίβασής της από τη μια γενιά στην άλλη.

43. Σ. ΚΩΦΙΔΟΥ, *Το παιδί από την Τραπεζούντα*, ό.π., σελ. 119.

44. St. SAWWAS, « La mémoire de l'Asie Mineure chez les écrivains grecs de la diaspora », στον τόμο *Xénographies féminines dans l'Europe d'aujourd'hui*, (Margarita Alfaro Amieiro, Stéphane Sawas, Ana Belén Soto Cano éd.), Littératures et Cultures romanes, Série: Littératures de langue française, Volume 29, 2020, σελ. 179.

45. Σ. ΚΩΦΙΔΟΥ, *Το παιδί από την Τραπεζούντα*, ό.π., σελ. 121.

Ολυμπία Αντωνιάδου

Αντίστοιχη είναι η διαδρομή που ακολουθεί ο Αλέν Γλυκός⁴⁶ στην τριλογία του⁴⁷. Δεν εστιάζει μόνο στις αναμνήσεις του πατέρα του, αλλά φωτίζει το δικό του ταξίδι επιστροφής στη μητέρα πατρίδα, σε αντίθεση με την Κωφίδου που εγκαταλείπει την Κέρκυρα και επιστρέφει στη Γαλλία για το ύστατο αντίο στον πατέρα της. Το έργο αυτό, ενώ έχει χαρακτηριστεί ως ταξιδιωτική αφήγηση⁴⁸ δεν εμπίπτει στις προϋποθέσεις που χαρακτηρίζουν τις ταξιδιωτικές αφηγήσεις. «Ο αναγνώστης γρήγορα κατανοεί ότι πρόκειται για ένα ταξίδι αυτογνωσίας, ένα ταξίδι του συγγραφέα στις ρίζες του [...] Και τα τρία βιβλία του Αλέν Γλυκός συζητούν την απώλεια του γενέθλιου τόπου [...] μέσα από τις μνημονικές διαδικασίες και τις απεικονίσεις της στο φαντασιακό»⁴⁹.

ΤΟΥΤΗ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΠΡΕΠΕΙ ΚΑΠΟΤΕ ΝΑ ΥΠΗΡΞΕ. Είναι φτιαγμένη από αναμνήσεις τη ζωντανεύουν οι διηγήσεις του πατέρα μου τις νύχτες. Θραύσματα μνήμης που ανακάλυψα, που επινόησα. Από δω και πέρα της δίνουν ζωή οι λέξεις. Ζωντανεύει όπως οι ιστορίες των αρχαιολόγων, φτιαγμένες από όστρακα, κόκαλα, από σημάδια σ' έναν τοίχο, λόγια, απολιθώματα, ψυχές. Η ιστορία γίνεται ταξίδι, το ταξίδι γραφή. [...]

Ένα ταξίδι, εβδομήντα χρόνια πριν-ίσως και παραπάνω, από το οποίο απομένουν σήμερα μόνο ένας σωρός ανάκατα λόγια-μπερδεμένα, φθαρμένα απ' τον χρόνο-κι άταχτες αναμνήσεις. Τάξη υπάρχει μόνο στα βιβλία.

46. Ο Α. Γλυκός γεννήθηκε το 1948 στη Γαλλία από Έλληνα πατέρα και γαλλίδα μητέρα. Διδάσκει φιλοσοφία στο πανεπιστήμιο του Μπορντώ και διευθύνει το περιοδικό *Cahiers Art et Science*.

47. Ο ΓΛΥΚΟΣ δημοσιεύει το 1997 το πρώτο του μυθιστόρημα *Parle-moi de Manolis*, που δημοσιεύτηκε στα ελληνικά το 2001, σε μετάφραση ΕΛΙΝΑΣ ΜΑΡΜΑΡΙΔΟΥ, σε συνεργασία με τον συγγραφέα. Το δεύτερο μυθιστόρημα *Manolis de Vourla* (Ο Μανόλης από τα Βουρλά, 2005) απευθύνεται σε νεανικό κοινό και εστιάζει στη μεταναστευτική πορεία του πατέρα Μανόλη. Το βιβλίο αυτό δεν έχει μεταφραστεί στα ελληνικά. Το τρίτο έργο της τριλογίας αποτελεί διασκευή του *Μανόλη από τα Βουρλά* και έχει ως τίτλο *Manolis* (2005). Πρόκειται για graphic novel, καρπό της συνεργασίας του συγγραφέα με τον Antonin Dubuisson και πρόσφατα στα ελληνικά.

48. St. STÉPHANE, « Migrations en mémoire dans l'œuvre d'Allain Glykos », *La Recherche en études françaises : Un éventail de possibilités*, F. FOUCHARD et al., (επιμ.) Sévilla 2019, Editorial Universidad de Sevilla /coleccion : Actas, 76, σελ. 377.

49. Β. ΛΑΛΑΓΙΑΝΝΗ, «Μνήμη, παιδική ηλικία και ο μύθος της πατρίδας: η περίπτωση του Αλέν Γλυκού», *Κ η φαντασία στο λογισμό*, Τιμητικός τόμος για την Καθηγήτρια Αντα Κατσίκη-Γκάβαλου, Επιστημονική Επιμέλεια: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ & ΓΙΑΝΝΗΣ Σ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ, Αθήνα 2021, Καλειδοσκόπιο, σελ. 376.

Διπλός Ξεριζωμός και νόστος για τον προγονικό τόπο

Εδώ και τόσα χρόνια, που ο πατέρας μου θυμάται τα ίδια και τα ίδια και τα εξωραΐζει, οι εικόνες έχουν χαραχτεί. Τώρα ζωντανεύουν⁵⁰.

Στο μυθιστόρημα *Μίλα μου για τον Μανώλη*, είναι εμφανής η έμφαση που δίνεται από τον τίτλο ακόμη στην προφορικότητα και τη σχέση της με τη μνήμη⁵¹. Καθώς οι γονείς του πατέρα δεν γνώριζαν γραφή, ο προφορικός λόγος έπαιξε σημαίνοντα ρόλο στην μεταβίβαση των αναμνήσεων στην οικογένεια μέσα από διηγήσεις, παροιμίες και τραγούδια.

Τον παρατηρώ γερασμένο και αδέξιο, μα προικισμένο με μια μνήμη που δεν σφάλλει ποτέ. Τίποτα δεν έχει ξεχάσει, ούτε ονόματα ούτε χρονολογίες.. Σκέφτομαι πως για να θυμάσαι δεν πρέπει να γράφεις και μου ξανάρχεται στον νου η ιστορία κείνου του βασιλιά που δεν ήθελε ο λαός του να μάθει να διαβάζει μήπως τυχόν και χάσει τη μνήμη του. Καμιά φορά θα ήθελα να μην ξέρω πια πώς να ξεχάσω⁵².

Η αφήγηση για τον πατέρα Γλυκό αποτελεί τρόπο για να κρατήσει ζωντανή την ανάμνηση της πατρίδας που χάθηκε και να τροφοδοτήσει τη νοσταλγία για τη γενέθλια γη. «Οι μνημονικές διαδικασίες μεταφέρουν, μέσα από την αφήγηση, τις τραυματικές εμπειρίες του ξεριζωμού και της εξορίας»⁵³. Για τον γιο Γλυκό, οι διηγήσεις χαρακτηρίζονται από μία ειδοποιό διαφορά: του πατέρα του είναι στα γαλλικά, τη γλώσσα που έμαθε στην ξενιτιά, ενώ της θείας Ειρήνης, στα ελληνικά, τη γλώσσα που ποτέ δεν διδάχθηκε από τον πατέρα του:

– Θυμάσαι, Ειρήνη;...

Η Ειρήνη με διακόπτει, μου λέει πως δεν θυμάται τίποτα πια. Μα, στα ελληνικά οι λέξεις ηχούν πιο δυνατά, αλλιώς τι κάπως. [...]

– Δεν θυμάμαι.

...Μιλά για τον πόλεμο, για τον Ξεριζωμό, για τον θάνατο, κάνει κοφτές και βίαιες κινήσεις για να μιμηθεί τις σφαγές, πώς κόβουν τους λαιμούς, πώς βγάζουν τα μάτια κονά το κεφάλι για να δείξει πως είναι καλύτερα τώρα που αυτά έχουν περάσει, δαγκώνει τα χείλη γιατί

50. Α. ΓΛΥΚΟΣ, *Μίλα μου για τον Μανώλη*, (μετάφραση σε συνεργασία με τον συγγραφέα, ΕΛΙΝΑ Χ. ΜΑΡΜΑΡΙΔΟΥ / επιμέλεια μετάφρασης ΖΕΝΙΑ ΧΑΣΑΠΗ), Αθήνα 2001, εκδ. Ωκεανίδα, 7.

51. St. SAWWAS, « La mémoire de l'Asie Mineure...», σελ. 177.

52. Α. ΓΛΥΚΟΣ, *Μίλα μου για τον Μανώλη*, ό.π., σελ. 55.

53. Β. ΛΑΛΑΓΙΑΝΝΗ, «Μνήμη, παιδική ηλικία και ο μύθος της πατρίδας...», ό.π., σελ. 376.

οι λέξεις κι οι μνήμες την πονούν και τα μάτια ξαναβρίσκουν έξαφνα την έκφραση του τρόμου, που έπαιρναν άλλοτε και που την έχει κρατήσει στη μνήμη της...⁵⁴.

Μέσα από τις αφηγήσεις του πατέρα και της θείας του, ο Γλυκός, παρά την απουσία προσωπικής μνήμης, προσπαθεί να αναπλάσει το παρελθόν, αναδεικνύοντας το διαγενεαλογικό τραύμα μέσα από τη μεταμνήμη, τη μεταβίβαση, δηλαδή του τραύματος του πολέμου από τη γενιά που δεν γνώρισε τον πόλεμο παρά μέσα από τις αναμνήσεις και τις αφηγήσεις των ηλικιωμένων της οικογένειάς τους⁵⁵.

Το 2018, θα κυκλοφορήσει το graphic novel *Μανώλης* με τον Γλυκό να «περνάει στο νεωτερικό είδος του γραφιστικού μυθιστορήματος σε μια προσπάθεια εικονιστικής αφύπνισης της μνήμης και αναδιήγησης του τραύματος»⁵⁶. «Μέσα από τα γραφιστικά σε μαύρο και λευκό, ο Μανώλης, που δεν βρίσκεται πλέον στη ζωή όταν δημοσιεύεται το τρίτο βιβλίο, γίνεται το αρχέτυπο κάθε παιδιού που γνώρισε τη βία της Ιστορίας», σημειώνει ο Stephane Sawas⁵⁷. Μέσω των ασπρόμαυρων εικόνων του graphic novel, επιτυγχάνεται η ηθική επιβράδυνση της ανάγνωσης⁵⁸, τεχνική που συνάδει με το είδος της ιστορικής αφήγησης, με τον διηγητικό ορίζοντα της σελίδας και τα πάνελς του χρόνου, να αποδίδουν στην αφήγηση έναν αναπαραστατικό τρόπο ικανό να πραγματευθεί σύνθετα πολιτικά και ιστορικά γεγονότα⁵⁹ αλλά και να παραπέμπουν στον αποσπασματικό χαρακτήρα των αναμνήσεων και δη των τραυματικών και της διαδικασίας ανάκλησής τους⁶⁰. «Η εικονιστική αποτύπωση του τραύματος σκοπεύει στο να ευαισθητοποιήσει ή να θορυβήσει τον αποδέκτη, γύρω από το πάσχον θύμα ή το συλλογικό υποκείμενο που εκπροσωπεί»⁶¹. Όπως και στην περίπτωση του Ομερο Αριτζίς, στο τέλος του βιβλίου ένα παράρτημα παρέχει ιστορικά και χρονολογικά στοιχεία για τη Μικρασιατική καταστροφή, υπενθυμίζοντας στους αναγνώστες την ιστορική βάση των γεγονότων.

54. Α. ΓΛΥΚΟΣ, *Μίλα μου για τον Μανόλη*, ό.π., σελ. 25.

55. R. ROBIN, *La mémoire saturée*, Paris 2003: Stock, coll. Un ordre d'idées, σελ. 322.

56. Β. ΛΑΛΑΓΙΑΝΝΗ, «Μνήμη, παιδική ηλικία και ο μύθος της πατρίδας...», ό.π., σελ. 379.

57. St. STÉPHANE, «Migrations en mémoire dans l'œuvre d'Allain Glykos», ό.π., σελ. 76.

58. W. EISNER, *Graphic Storytelling and Visual Narrative*, Tamarac, Florida 1996, Poorhouse, σελ. 5.

59. H. CHUTE, *Graphic Women. Life narrative and contemporary comics*, New York 2010, Columbia University Press, S. 8.

60. C. WARE, «Introduction», στο Chris Ware (ed), *Best American Comics*, Boston 2007, Houghton Mifflin, xiii-xxiv.

61. Ε. ΜΟΥΛΑ, «Κόμικς και Ιστορία: εκδοχές κατασκευής και αποδόμησης...», ό.π., σελ. 6.

Διπλός ξεριζωμός και νόστος για τον προγονικό τόπο

Τελευταία λογοτεχνική μορφή έκφρασης του τραύματος του ξεριζωμού, αποτελεί η ποίηση του Σπύρου Τσοβίλη⁶². Το ποίημα του «Σμύρνη» γράφτηκε με αφορμή τη βράβευση της πόλης με βραβείο της Ευρώπης από την Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης, τον Σεπτέμβριο του 2022⁶³. Το βραβείο παρέδωσε η σύζυγος του ποιητή, Δέσποινα Χατζηβασιλείου-Τσοβίλη, Γενική γραμματέας της κοινοβουλευτικής συνέλευσης, της οποίας οι πρόγονοι υπήρξαν ξεριζωμένοι Έλληνες από τη Σινώπη της Μικράς Ασίας. Στην περίπτωση του Τσοβίλη, κατά την διαδικασία της μεταμνήμης ή κατά την Toni Morrison, της αναμνημόνευσης (rememory)⁶⁴, οι αναμνήσεις δεν είναι άμεσα κληρονομημένες, καθότι οι δικοί του γονείς δεν έχουν υποστεί τον προσφυγικό ξεριζωμό, μοιράζεται, όμως, την κοινή συνείδηση του τραύματος μέσω των διηγήσεων συγγενών εξ αγχιστείας αλλά και μέσω της γενικότερης προσφυγικής συνείδησης της ελληνικής καταγωγής του. Στα μάτια του ποιητή, οι κόκκινες τουρκικές σημαίες μοιάζουν με «ανθόσπαρτο αγρό / με μυριάδες παπαρούνες/ εύθραυστες»⁶⁵, όμοιο με τον κάμπο με τις παπαρούνες που διέσχιζαν οι καβαλάρηδες του Ομερο Αριτζί⁶⁶. Αυτή η ψευδαίσθηση μετατρέπει το «ομοιόμορφο λουλούδινο χαλί/ εύφορο και φυλαγμένο/ από του χρόνου τις ξιφολόγχες/ πάναγνο/ σε πείσμα των αιμοδιψών αδερφοκτόνων»⁶⁷ σε αγρό με «λουλούδια κυανά/ με άστρα για πέταλα» που ποτίζεται από το «γαλαζόφωτο ρυάκι»⁶⁸, παραπέμποντας στη σημαία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και κατ'επέκταση στις αρχές της αδερφοσύνης και της ισότητας που θα ανθίσουν «σε εύφορες ψυχές/ μια αγγή χωρίς σύνορα»⁶⁹.

Γραμμένα σε γλώσσα άλλη από αυτήν των ξεριζωμένων προγόνων⁷⁰, τα υπό μελέτη έργα συγγραφέων δεύτερης ή τρίτης γενιάς προσφύγων, όχι μόνο επιχειρούν να αναπαραστήσουν και να ερμηνεύσουν συλλογικές τραυματικές περιπέτειες αλλά μέσα από διαφορετικές μορφές τέχνης προσπαθούν να επουλώσουν τις διαγενεαλογικές τους πληγές, στρέφοντας τη ματιά τους σε ένα ειρηνικό μέλλον. Ο Γλυκός γράφει ένα γραφιστικό μυθιστόρημα

62. Μέλος της μεγάλης οικογένειας της ελληνικής διασποράς στη Γαλλία, ο Σπύρος Τσοβίλης, γεννήθηκε το 1971 στο Παρίσι, και εργάστηκε ως Νομικός και Ανώτερο Διοικητικό Στέλεχος του Συμβουλίου της Ευρώπης. Ασχολείται με τη συγγραφή ποιημάτων, θεατρικών έργων και λογοτεχνίας γενικότερα, αλλά και κοινωνικών προβληματισμών, νομικών και πολιτικών στοχασμών.

63. <https://pace.coe.int/fr/news/8822/official-award-ceremony-of-the-2022-europe-prize-to-the-city-of-izmir>

64. T. MORRISON, *Beloved*, London 1987, Picador.

65. Σ. ΤΣΟΒΙΑΗΣ Σ., «Σμύρνη», Ανέκδοτο ποίημα από το αρχείο του συγγραφέα.

66. Ο. ΑΡΙΤΖΙΣ, *Η Σμύρνη στις φλόγες*, ό.π., σελ. 14.

67. Σ. ΤΣΟΒΙΑΗΣ, ό.π.

68. Σ. ΤΣΟΒΙΑΗΣ, ό.π.

69. Σ. ΤΣΟΒΙΑΗΣ, ό.π.

70. Το μυθιστόρημα του Ομερο Αριτζίς γράφτηκε στα ισπανικά, ενώ τα κείμενα των Γλυκός, Πρασσινός, Κωφίδου και Τσοβίλη στα γαλλικά.

Ολυμπία Αντωνιάδου

αφού περάσει κάποιες μέρες διακοπών το 2015 στις ακτές της Χίου, εκεί όπου έφτασε ο πατέρας του διωγμένος, όταν ήταν παιδί και στο ίδιο μέρος έφταναν με φουσκωτές βάρκες Σύριοι πρόσφυγες⁷¹. Στο ίδιο πνεύμα, η Σ. Κωφίδου γράφει: «Θυμάμαι αυτό το γκράφιτι, γραμμένο με κάρβουνο μαύρο πάνω στον λευκό τοίχο, μια επιγραφή γεμάτη θυμό: «Οι παππούδες μας είναι μετανάστες, οι πατεράδες μας ήταν πρόσφυγες κι εμείς θα είμαστε ρατσιστές;»⁷².

71. A. DUBUISSON, A. GLYKOS, *Gilets de sauvetage*, éd Cambourakis, 2018.

72. Γκράφιτι σε έναν τοίχο της πόλης της Κέρκυρας, καλοκαίρι 2013 στο Σ. Κωφίδου, *Το παιδί από την Τραπεζούντα*, ό.π., σελ. 54.

Η ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ
ΣΕ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΩΝ
ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ: ΤΑΥΤΟΤΙΚΑ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ
ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΑΤΟΠΤΡΙΣΜΟΙ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ

Σύμφωνα με την Emine Yeşim Bedlek, η επίσημη ιστορία δεν ενδιαφέρεται για τους καθημερινούς ανθρώπους που αποτελούν τα άμεσα θύματα των ιστορικών και πολιτικών αποφάσεων. Ενώ με τη Σύμβαση της Λωζάννης εκτοπίστηκαν από τις πατρίδες τους σχεδόν δύο εκατομμύρια χριστιανοί και μουσουλμάνοι, δεν καταγράφονται τα δεινά τους αλλά μόνον ο αριθμός τους¹. Δεδομένου ότι η κειμενική παραγωγή συνδέεται αναπόφευκτα με την ιστορική διαδικασία και το ευρύτερο πλαίσιο που την παράγει, δεν είναι αρκετή μια απλή αντιπαραβολή μεταξύ τους αλλά «μια παράκαμψη, μέσω της Ιστορίας, που θα μας επιτρέψει να προσεγγίσουμε την Ιστορία των ιδεών και των νοοτροπιών»². Κάθε προσπάθεια επαναδιήγησης ενός ιστορικού γεγονότος αποτελεί ένα είδος επιμνημόσυνου τελετουργικού, μια απόπειρα αποτύπωσης ανταγωνιστικών εκδοχών, η οποία χαρακτηρίζεται από μια εγγενή δυναμική ανάμεσα στη δημιουργία, τη διατήρηση και την αποδόμηση των μνημών³.

Στόχος μας είναι η μελέτη της επαναφήγησης της ιστορικής πραγματικότητας μέσω της αρκετά μεταγενέστερης λογοτεχνικής διήγησης συγγραφέων που επιχειρούν την ανασυγκρότηση της ιστορικής μνήμης, απελευθερωμένης από τον απαξιωτικό λόγο των στερεοτύπων, τα οποία, διαμέσου της γενικευμένης και παραποιημένης απλούστευσης της εικόνας του Άλλου⁴,

1. EMINE YEŞİM BEDLEK, *Η Ανταλλαγή Πληθυσμών του 1923 – Τραύμα και φαντασι-ακές κοινότητες σε Ελλάδα και Τουρκία*, (μτφρ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΑΛΜΟΥΚΟΥ, επιμ. ΣΠΗΡΙΑΔΩΝ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ), Αθήνα 2022, Gutenberg, σελ.143.

2. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΛΕΣΗΣ, *Αναγνώσεις ετερότητας στις ταξιδιωτικές αφηγήσεις του F.C.H.I. Rouquerville*, (διδακτορική διατριβή), Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2006, σελ. 83.

3. BARBARA A. MISZTAL, «Durkheim on Collective Memory», *Journal of Classical Sociology* 3, 2003, σελ. 127.

4. Βλ. RUTH AMOSSY, ANNE HERSCHBERG -PIERROT, *Stereotypes et clichés. Langue, discours, société*, Παρίσι 1997, Nathan.

κατηγοριοποιούν και ταξινομούν ευνοώντας προκαταλήψεις, πολύ συχνά επιβλαβείς, συνιστώντας ένδειξη των υφιστάμενων κοινωνικών αναπαραστάσεων εξαιρετικά ανθεκτικών στο χρόνο και στη μεταβολή⁵. Δεδομένου ότι έχουν πραγματοποιηθεί ουσιαστικές έρευνες με θέμα την αποτύπωση μικρασιατικής καταστροφής της ανταλλαγής των πληθυσμών από Έλληνες και Τούρκους συγγραφείς⁶, θελήσαμε να ερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο συγγραφείς δεύτερης ή τρίτης γενιάς προσφύγων, ορισμένοι εκ των οποίων βίωσαν και εκείνοι με τη σειρά τους την τραυματική εμπειρία της μετοικεσίας, αφηγήθηκαν το ίδιο ιστορικό γεγονός, βασιζόμενοι σε προφορικές μαρτυρίες και χρήση αρχειακών τεκμηρίων, μέσα από διαφορετικά είδη λογοτεχνικής γραφής, ενίοτε γραμμένα σε γλώσσα πέραν της μητρικής. Μέσα από το πρίσμα της πολιτισμικής εικονολογίας⁷, λαμβάνοντας υπόψη τα

5. Βλ. Α. ΣΤΕΡΓΙΟΥ, «Εμείς και οι Άλλοι. Κρίσεις και διακρίσεις. Στάσεις μελλοντικών εκπαιδευτικών έναντι της ετερότητας.» στον τόμο Χ. ΓΚΟΒΑΡΗΣ, Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ & Α. ΚΟΝΤΑΚΟΣ (επιμ.), *Η Παιδαγωγική πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας. Ζητήματα θεωρίας και πράξης της διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*, Αθήνα 2007, εκδ. Ατραπός, σελ. 97-121.

6. Κορυφαίος μελετητής με πλήθος έργων αναφοράς επί του θέματος είναι ο Θανάσης Κούγκουλος. Βλ. για παράδειγμα, ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΑΝΤΟΣ, BÜŞRA ASLIHAN YILMAZ, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη της προσφυγιάς (1922-1923), *Πρακτικά 8ου Πανελλήνιου Συνεδρίου*, Καρδίτσα 16-18 Σεπτεμβρίου 2022, (επιμ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΥΔΙΚΟΣ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΟΖΙΟΥ), Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων» Καρδίτσας - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Καρδίτσα 2022, σελ. 207-208. ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Λατρευτικές αλληλεπιδράσεις χριστιανών και μουσουλμάνων στη μυθοπλαστική Θράκη των Γ.Μ. Βιζυηνού, Αρ. Π. Κουρτίδη και Πολύδωρου Παπαχριστοδούλου», Μ. ΜΟΡΦΑΚΙΔΗΣ FILACTÓS, Ε.Ε. ΜΑΡΚΟΣ HIERRO (επιμ.) *Grecia, 200 años de construcción de una identidad: historia, lengua, literatura y cultura Dedicado a la memoria de D. Luis Gil Fernández*, Granada Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 2024, σελ. 307-330. ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «Από την ηθογραφία στον αναστοχασμό των τοπικών ταυτοτήτων: Οι μουσουλμάνοι των Ιωαννίνων στην πεζογραφία του Χρήστου Χρηστοβασίλη και της Emel İnci», *Ο Σύγχρονος Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός: Μεταξύ Λαογραφίας & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας*, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας Αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη (επιμ. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ), Κομοτηνή 2020: Παρατηρητής της Θράκης, σελ. 123-144. ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Η. ΚΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Η εικόνα του Τούρκου στην ελληνική παιδική / εφηβική λογοτεχνία: πρώτες εκτιμήσεις», *Η σύνδεση των τεχνών στο σημερινό σχολείο*, (επιμέλεια Σίμος ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΘΑΛΗΣ - ΕΚΠΑ «Το Θέατρο ως μορφοπαιδαγωγικό αγαθό και καλλιτεχνική έκφραση στην εκπαίδευση και την κοινωνία», www.theduarte.org Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αλεξανδρούπολη 2014, σελ. 203-218.

7. Σύμφωνα με την Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστού, η πολιτισμική εικονολογία ενδιαφέρεται για τις εθνικές εικόνες, μόνο όταν αυτές παρουσιάζονται στην περιοχή της λογοτεχνίας». Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστού, *Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των εθνικών χαρακτηριστικών στη λογοτεχνία*, Θεσσαλονίκη 1992, University Studio Press, σελ. 64-65.

Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών

ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα που προσδιορίζουν τα λογοτεχνικά έργα, θα επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε την εμφάνιση των εθνικών εικόνων, την επίδρασή τους στην ευρύτερη διαδικασία της πνευματικής εξέλιξης διαφωτίζοντας τον ρόλο τους στα πολλαπλά σημεία επαφής διαφορετικών πολιτισμών⁸. Για την πολιτισμική εικονολογία, κάθε εικόνα, αποτελώντας την εικόνα του ξένου και του πολιτισμού του, έχει μια τριπλή υπόσταση, προερχόμενη από ένα έθνος, μια κοινωνία, έναν πολιτισμό, και αποτυπωμένη μέσα από την ιδιαίτερη ευαισθησία ενός συγγραφέα⁹ σε άμεση σύνδεση με την ιστορία σε κάθε της εκδοχή. Σκοπός της εικονολογικής έρευνας, παρατηρεί η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου διερμηνεύοντας τις θέσεις του Pageaux, «δεν είναι να καταγραφούν οι εικόνες και να δώσουν στατιστικά ένα μέσο όρο της εικόνας του ξένου, αλλά να αναγνωριστούν οι εικόνες που συνυπάρχουν σε μια λογοτεχνία, σε ένα πολιτισμό»¹⁰,

ώστε να καταδείξει τις ιδέες και τις νοοτροπίες που κυριαρχούν σε μια κοινωνία μια δεδομένη ιστορική στιγμή και οι οποίες παράγουν και νομιμοποιούν τις εικόνες που περνούν στη λογοτεχνική της παραγωγή. Τελικός σκοπός μιας εικονολογικής προσέγγισης, σύμφωνα με τον Pageaux, είναι η διαχρονική και συγχρονική ανάλυση της πολιτισμικής εικονοποιίας, δηλαδή του κοινωνικού και πολιτισμικού φαντασιακού, όπως αυτό εκδηλώνεται σε όλους τους λόγους για τον Άλλο, λογοτεχνικούς και μη. Η ανάλυση αυτού του είδους, αποτελεί ασφαλώς προϋπόθεση για την βαθύτερη κατανόηση και, μέσω αυτής, για την «ουδετεροποίηση» των ποικίλων εικόνων που ένας λαός παράγει, συμμερίζεται ή διαδίδει για έναν άλλο λαό, την αποφόρτιση του αρνητικού δυναμικού τους, την απομυθοποίηση της ιδέας περί ύπαρξης «τυπικών» χαρακτηριστικών για κάθε έθνος, με τελικό στόχο την — κατά Dyserinck — «αποϊδεολογικοποίηση» των εθνικών στερεοτύπων¹¹.

8. Βλ. σχετικά HUGO DYSERINCK, «Die Quellen der Négritude Theorie als Gegenstand komparatistischer Imagologie», στο *Komparatistischer Hefte*, 1, 1980, σελ.32. Αναφέρεται από την ΙΩΑΝΝΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ΑΓΟΡΑΣΤΟΥ, *Εισαγωγή στη Συγκριτική...*, ό.π., σελ. 65.

9. JEAN-MARC MOURA, «L'imagologie littéraire: essai de mise au point historique et critique», *Revue de littérature comparée*, 3/1992, σελ. 277.

10. ΦΡΑΓΚΙΣΚΗ ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο Άλλος εν διαγνώ*, Αθήνα 1998, εκδόσεις Θεμέλιο, σελ. 246.

11. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΛΕΣΗΣ, «Αναγνώσεις ετερότητας στις ταξιδιωτικές αφηγήσεις του F.C.H.I. Pouqueville», (διδασκτορική διατριβή), Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2006, σελ. 73.

Οι Έλληνες συγγραφείς, αφού πέρασαν την περίοδο από τον 19^ο αιώνα ως τις αρχές του 20ου, κατά την οποία ταύτιζαν τον Τούρκο με τον «προαιώνιο» εχθρό, αντιμετωπίζοντας, ωστόσο με κάποια συμπάθεια τους καθημερινούς ανθρώπους τουρκικής καταγωγής¹² δε δίστασαν να αποτυπώσουν λογοτεχνικά τη μικρασιατική καταστροφή, την υποχρεωτική ελληνοτουρκική ανταλλαγή των πληθυσμών και τον ξεριζωμό χιλιάδων ανθρώπων, μέσα από ιστορικά μυθιστορήματα που έφεραν στη λογοτεχνική σκηνή τους Ρωμιούς της Ανατολής, τους μουσουλμάνους της Κρήτης, της Ηπείρου και της Βόρειας Ελλάδας, παίρνοντας αποστάσεις από τον εθνοποιοτικό στόχο της ρομαντικής ιστορικής μυθοπλασίας του 19ου αιώνα, δηλαδή την κατασκευή του έθνους και την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας [και προσανατολιζόμενοι] στην αντίχνευση των δια-εθνικών σχέσεων που υπαγορεύονται από το μοντέλο της σημερινής παγκοσμιοποιημένης και διαπολιτισμικής κοινωνίας¹³.

Ο Αλέν Γλυκός και η Συπρίς Κωφίδου, συγγραφείς ελληνικής καταγωγής που έζησαν στη Γαλλία και επέλεξαν ως γλώσσα γραφής τα γαλλικά, αναδιηγούνται το διαγενεαλογικό τους τραύμα μέσω «προσκυνηματικών ταξιδιών», συγγραφικών ή κυριολεκτικών¹⁴. Το μυθι-

12. ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Η. ΚΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Η εικόνα του Τούρκου...», ό.π., σελ. 204-205. Σχετικά με τα τρία στάδια της νεοελληνικής πεζογραφίας και την αποτύπωση της εικόνας των Τούρκων, βλ. ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «Τα Γιάννινα της οθωμανικής περιόδου στη σύγχρονη πεζογραφία: Η εικόνα του Τούρκου συμπολίτη», στο Ε. Γρ. ΑΥΔΙΚΟΣ, (επιμ.), *Λαογραφικές αναγνώσεις στην Ελλάδα και την Τουρκία*, Αθήνα 2012, Πεδίο, σελ. 540-541.

13. ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΑΝΤΟΣ, BÜŞRA ASLIHAN YILMAZ, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη της προσφυγιάς (1922-1923)», *Πρακτικά 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου*, Καρδίτσα 16-18 Σεπτεμβρίου 2022, (επιμ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΥΔΙΚΟΣ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΟΖΙΟΥ), Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων» Καρδίτσας - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Καρδίτσα 2022, σελ. 203. Βλ. επίσης ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Η κίνηση του εκκρεμούς. Άτομο και κοινωνία στη νεότερη ελληνική πεζογραφία: 1974-2017*, Αθήνα 2018, Πόλις και Ελισάβετ Κοτζιά, *Ελληνική πεζογραφία 1974-2010. Το μέτρο και τα σταθμά*, Αθήνα 2020, Πόλις.

14. Κοινά χαρακτηριστικά παρουσιάζει και η Ζιζέλ Πρασινός, που, γεννημένη το 1920 στην Κωνσταντινούπολη, μετανάστευσε σε ηλικία δύο ετών στο Παρίσι. Στο μυθιστόρημα *Μα ο χρόνος δεν υπάρχει*, διηγείται τη φυγή της οικογένειάς από την Κωνσταντινούπολη λίγο πριν την καταστροφή και περιγράφει τη δύσκολη προσφυγική ζωή στο Παρίσι. Δίνεται έμφαση στην προσπάθεια του πατέρα της να αποφύγει την στρατολόγηση, που ισοδυναμεί με βέβαιο θάνατο, μέχρι που ένας γαλλομαθής Τούρκος αξιωματικός, προσφέρεται να τον βοηθήσει. Ζιζέλ Πρασινός, (1995), *Μα ο κόσμος δεν υπάρχει*, μτφρ. Δ. & Χ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Αθήνα 1995, Εξάντας, σελ. 142. Στην παρούσα μελέτη δεν θα αναλύσουμε το μυθιστόρημα αυτό, παρά την ανατροπή του στερεότυπου του Τούρκου αξιωματικού, καθώς μόνο ένα μικρό μέρος του αφιερώνεται σε αυτό το περιστατικό.

στόρημα του Αλέν Γλυκού κινείται ανάμεσα στην αυτομυθοπλασία και τη μαρτυρία αφηγούμενο την μετοικεσία του πατέρα του στη Γαλλία, απ' τα Βουρλά της Μικρασίας. Δημοσιεύει το 1997 το πρώτο του μυθιστόρημα *Parle-moi de Manolis*, που μεταφράστηκε στα ελληνικά το 2001¹⁵. Πρόκειται για ένα ταξίδι αυτογνωσίας στις ρίζες, εκεί όπου μεγάλωσε ο πατέρας του, στους Βώρους της Κρήτης. Το 2005, το δεύτερο μυθιστόρημα *Manolis de Vourla* απευθύνεται σε νεανικό κοινό και εστιάζει στη μεταναστευτική πορεία του πατέρα Μανόλη από τα Βουρλά της Μικράς Ασίας στη Χίο, και μετά στην Κρήτη, για να καταλήξει, νεαρός και μόνος, στην Ακουιτανία της Γαλλίας¹⁶. Ο Αλέν Γλυκός δεν εστιάζει μόνο στις αναμνήσεις του πατέρα του, αλλά φωτίζει το δικό του ταξίδι επιστροφής στη μητέρα πατρίδα. Ομοίως, η νουβέλα της Συπρίς Κωφίδου *Το Παιδί από την Τραπεζούντα*¹⁷, βριθεί αυτοβιογραφικών στοιχείων περιγράφοντας ένα παραληρηματικό μνημονικό ταξίδι του ετοιμοθάνατου πατέρα, Τηλέμαχου, που ξεριζώθηκε από την Τραπεζούντα σε ηλικία πέντε ετών, στο κρεβάτι του νοσοκομείου στη Γαλλία, ανάμεσα σε τρεις γεωγραφικούς τόπους, την Τραπεζούντα, τη Γαλλία και την Κέρκυρα. Σε αντίθετη πορεία από τον Γλυκό, η Κωφίδου εγκαταλείπει την Κέρκυρα και επιστρέφει στη Γαλλία για το ύστατο αντίο στον πατέρα της.

Ενώ τα μυθιστορήματα για το 1922 και την προσφυγιά αποτέλεσαν κοινά σημεία αναφοράς της συλλογικής μνήμης για τους Έλληνες, οι Τούρκοι λογοτέχνες σύμφωνα με την D. Demirozu, επέλεξαν την επαναφορά του παρελθόντος της Ανατολίας στο τουρκικό παρόν μετά από μια περίοδο αποσιώπησης¹⁸. Όμως, από τη δεκαετία του 1990 και

15. ΑΛΕΝ ΓΛΥΚΟΣ, *Μίλα μου για τον Μανόλη*, (μτφρ. ΕΛΙΝΑ ΜΑΡΜΑΡΙΔΟΥ σε συνεργασία με τον συγγραφέα), Αθήνα 2001, Ωκεανίδα.

16. Το τρίτο έργο της τριλογίας εκδίδεται το 2005 αποτελεί διασκευή του *Μανόλη* από τα Βουρλά και έχει ως τίτλο *Manolis*. Πρόκειται για graphic novel, καρπό της συνεργασίας του συγγραφέα με τον Antonin Dubuisson. Το 2022 μεταφράστηκε στα ελληνικά με τον τίτλο *Μανώλης* από τις εκδόσεις Μικρός Ήρωας.

17. ΣΥΠΡΙΣ ΚΩΦΙΔΟΥ, *Το Παιδί από την Τραπεζούντα*, μτφρ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΝΤΑΣΚΑΣ, Αθήνα 2019: εκδ. Τσουκάτου, Η Συπρίς Κωφίδου είναι κόρη Έλληνα και Γαλλίδας. Έχει κάνει σπουδές στην ψυχανάλυση και τη λογοτεχνία. Έχει εκδώσει ποιητικές συλλογές, εισαγωγικά σημειώματα και επιστημονικά πονήματα.

18. «Είναι γνωστό πώς από το 1919 έως το 1922 οι Έλληνες και οι Τούρκοι συγκρούστηκαν στο έδαφος της Μικράς Ασίας, σε έναν πόλεμο του οποίου η έκβαση δεν περιγράφεται απλά και μόνο με τις λέξεις ήττα ή νίκη. Ονομάζεται Μικρασιατική Καταστροφή για τη μία πλευρά ή τουρκικός απελευθερωτικός αγώνας για την άλλη. Επίσης, το 1922 και η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης ένα χρόνο αργότερα σηματοδοτούν την αφετηρία μιας νέας περιόδου για ολόκληρη την περιοχή: η Τουρκία αναγνωρίστηκε

ύστερα κυκλοφορεί στην Τουρκία μια ομάδα έργων που είναι γνωστά ως μυθιστορήματα της Ανταλλαγής, τα οποία σε μεγάλο βαθμό κατατάσσονται στα ευπώλητα μυθιστορήματα της τουρκικής λογοτεχνικής παραγωγής φέροντας σε υψηλό ποσοστό ως υπότιτλο την ένδειξη «ένα μυθιστόρημα της Ανταλλαγής»¹⁹ και έγιναν μέσο έκφρασης αντιπαλότητας προς την επίσημη εθνική αφήγηση²⁰. «Τα μυθιστορήματα αυτά συγκροτούν ένα μεταμοντέρνο ιστορικό μυθιστόρημα που αιωρείται στο μεταίχμιο ιστοριογραφίας και ιστορικής μυθοπλασίας²¹, αναδεικνύοντας την διαφορετικότητα των τοπικών ταυτοτήτων και απορρίπτοντας την πολιτισμική ομοιογένεια»²². Αυτή η συνειδητή «επαναφантаσίωση» στόχευε να εμπνεύσει στο τουρκικό αναγνωστικό κοινό την προοπτική ενός διαφορετικού μέλλοντος μέσα από την ανάδειξη κοινών στοιχείων που εγγυώνται μια ειρηνική συνύπαρξη, παρακάμπτοντας τις έννοιες της εθνικότητας και της θρησκείας²³.

Το μυθιστόρημα του Kemal Yalcin, *Μια προίκα αμανάτι*²⁴, με υπό-

διεθνώς ως εθνικό κράτος, το οποίο έθεσε ως στόχο να αναδομήσει τη ζωή των πολιτών του και τη λειτουργία των δεσμών του σύμφωνα με τα κριτήρια ενός νέου συστήματος, τού εθνικισμού-μοντερνισμού». DAMLA DEMIROZU, «Το 1922 και η προσφυγιά στην ελληνική και την τουρκική αφήγηση», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 17, 2011, σελ. 123-149, <https://doi.org/10.12681/deltiokms.13>, σελ. 125.

19. ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΝΤΟΣ, BÜŞRA ASLIHAN YILMAZ, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη...», *ό.π.*, σελ. 205.

20. DAMLA DEMIROZU, «Το 1922 και η προσφυγιά...», *ό.π.*, σελ. 125.

21. KONSTANTINOS KOSMAS, *Μετά την Ιστορία: Ιστορία, ιστορικό μυθιστόρημα και εθνικές αφηγήσεις στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, FACH - BEREICH PHILOSOPHIE UND GEISTESWISSENSCHAFTEN - FREIE UNIVERSITÄT BERLIN, 2002, σελ. 67-73. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://refubium.fu-berlin.de/handle/fub188/3602> (τελευταία πρόσβαση 19/11/2022) όπως αναφέρεται στο ΘΑΝΑΣΗΣ ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΝΤΟΣ, BÜŞRA ASLIHAN YILMAZ, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη της προσφυγιάς...», *ό.π.*, σελ. 204.

22. GERASIMUS KATSAN, *History and National Ideology in Greek Postmodernist Fiction*, Madison - New Jersey 2013, Fairleigh Dickinson University Press, σελ. 2-3, όπως αναφέρεται στο ΘΑΝΑΣΗΣ ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΝΤΟΣ, BÜŞRA ASLIHAN YILMAZ, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη...», *ό.π.*, σελ. 204.

23. DAMLA DEMIROZU, «Το 1922 και η προσφυγιά...», *ό.π.*

24. KEMAL YALCIN, *Μια προίκα αμανάτι*, μτφρ. ΑΓΓΕΛΑ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 2000, Λιβάνης. Ο Έλληνας εκδότης το κατατάσσει στις μαρτυρίες, ενώ η μεταφράστρια στο σημείωμά της στα μυθιστορήματα. Η δομή του βιβλίου είχε εγείρει ειδολογικά ερωτήματα σχετικά με το αν επρόκειτο στην πραγματικότητα για μυθιστόρημα ή για συλλογή αφηγημάτων προφορικής ιστορίας. Όταν ο συγγραφέας ρωτήθηκε για ποιο λόγο επέλεξε να παρουσιάσει το βιβλίο αυτό ως μυθιστόρημα παρόλο που περιείχε ελάχιστη μυθοπλασία, απάντησε ότι εκείνη την περίοδο θεώρησε πως το τουρκικό κοινό δεν ήταν «έτοιμο» για ένα ακόμα βιβλίο που θα περιέγραφε αυτή την τραγωδία και ότι, παρουσιάζοντας το βιβλίο του ως μυθιστόρημα, κατάφερε να απευθυνθεί σε ένα ευρύτερο κοινό. Ήταν μια στρατηγική επιλογή, και το βιβλίο του αποτελεί ένα από τα πρώιμα πα-

τιτλο *Οι άνθρωποι της ανταλλαγής*, αποτυπώνει το δράμα των ξεριζωμένων προσφύγων μέσα από την αληθινή ιστορία της οικογένειας Μηνόγλου, η οποία, εγκαταλείποντας το σπίτι της στο Χονάζ, εμπιστεύτηκε την προίκα των θυγατέρων της σε Τούρκους γείτονες, με τους οποίους τη συνέδεε στενή φιλία. Ο συγγραφέας, εγγονός του Τούρκου γείτονα, ξεκινά ένα ταξίδι αναζήτησης της ελληνικής οικογένειας με σκοπό να παραδώσει τα προικιά. Στην οδύσσεια αυτή της συλλογής στοιχείων σε Ελλάδα και Τουρκία, έρχεται αντιμέτωπος με συγκλονιστικές μαρτυρίες και αναμνήσεις τραγικών περιστατικών. Το βιβλίο αυτό «δεν είναι απλώς ένα μυθιστόρημα, αλλά ένα ιστορικό ντοκουμέντο που βασίζεται σε προφορικές μαρτυρίες, είναι δηλαδή καταγραφή μιας προφορικής ιστορίας. Έλληνες, Ρωμιοί και Τούρκοι εκθέτουν ελεύθερα τις απόψεις τους αφηγούμενοι αυτά που έζησαν και δίνοντας ένα κοινό μήνυμα: “όχι άλλοι πόλεμοι, όχι άλλοι ξεριζωμοί”»²⁵.

Ο Yilmaz Karakoyiunlu επιλέγει το είδος του ιστορικού μυθιστορήματος, με κεντρικά πρόσωπα τον Κεμάλ Ατατούρκ και τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Μέσα από τη *Θεσσαλονίκη με μωβ καφτάνι*²⁶, ο αναγνώστης γίνεται κοινωνός των παράλληλων βίων της Σεριφέ από το Ρέθυμνο και της Ελένης από τη Σμύρνη, που στιγματίζονται από το τραύμα της προσφυγιάς, με τη μόνη διαφορά τον γεωγραφικό προορισμό. Στο μυθιστόρημα της Saba Altinsay, *Κρήτη μου*²⁷, περιγράφεται η ειρηνική συνύπαρξη μουσουλμάνων και Χριστιανών στα Χανιά το 1898, οι κοινές τους έγνοιες και όνειρα μέχρι τα συγκεχυμένα νέα για την αναχώρηση των ελληνικών και τουρκικών στρατευμάτων από το νησί, την ενδεχόμενη ένωσή του με την Ελλάδα και τον ακαθόριστο ρόλο των

ραδείγματα μυθιστορήματος τεκμηρίωσης στην Τουρκία, ενός λογοτεχνικού είδους που εμφανίζεται πλέον συχνά.[...]. Οι επίσημες αντιδράσεις στο *Μια προίκα αμανάτι* δεν ήταν καθολικά θετικές: « Από την άλλη μεριά, οι αξιωματούχοι του τουρκικού κράτους αρχικά τίμησαν το μυθιστόρημα, απονέμοντάς του, το 1998, το βραβείο επιτυχημένου μυθιστορήματος του Υπουργείου Πολιτισμού. Ωστόσο, το 2002 κάποιοι άλλοι κρατικοί αξιωματούχοι κατέθεσαν αγωγή και άσκησαν δίωξη κατά του βιβλίου και του συγγραφέα, υποστηρίζοντας ότι το περιεχόμενο του βιβλίου συνιστούσε “προσβολή” για την τουρκική εθνική ταυτότητα». Αυτό το ατυχές γεγονός απέδειξε ότι ο Γιαλτσίν είχε δίκιο που αποκάλεσε το έργο του «μυθιστόρημα». Ευτυχώς «στη συνέχεια απαλλάχθηκαν από τις κατηγορίες τόσο το μυθιστόρημα όσο και ο συγγραφέας του». EMINE YEŞİM BEDLEK, *Η Ανταλλαγή πληθυσμών του 1923...*, ό.π., σελ. 141-142.

25. Σημείωμα της μεταφράστριάς, σελ. 7.

26. YILMAZ KARAKOYIUNLU, *Η Θεσσαλονίκη με μωβ καφτάνι*, μτφρ. ΛΙΑΝΑ ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ, Λιβάνης, Αθήνα 2018, Λιβάνης.

27. SABA ALTINSAY, *Κρήτη μου*, μτφρ. ΝΙΚΗ ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Αθήνα 2010, Κέδρος. Μεταφράστηκε στα ελληνικά με την επιχορήγηση του Υπουργείου Πολιτισμού της Τουρκίας.

προστάτιδων δυνάμεων. Κεντρικό πρόσωπο μέσα σε αυτήν την ατμόσφαιρα που η ρουτίνα διαδέχεται την ανασφάλεια, είναι ο Ιμπραήμ Γιαμαρκαμάκης, παππούς της συγγραφέως.

Συγγραφείς δεύτερης ή τρίτης γενιάς προσφύγων, όπως ο Allain Glykos, η Συπρίς Κωφίδου, ο Kemal Yalcin, μάρτυρες διπλού ξεριζωμού, της προσφυγιάς και έπειτα της μετανάστευσης ή εξορίας, βρέθηκαν στη δίνη ενός διαγενεαλογικού τραύματος, το οποίο επιχειρούν να επουλώσουν μέσα από ένα ταξίδι στους προγονικούς τόπους όχι μόνο μνημονικό αλλά και γεωγραφικό. Τα πεζά τους, με περισσότερα ή λιγότερα αυτοβιογραφικά και ιστορικά στοιχεία, μεγαλύτερης (μυθιστορήματα) ή μικρότερης έκτασης (νουβέλες) μπορούν να χαρακτηριστούν λογοτεχνία της μαρτυρίας επειδή προβάλλουν μια εποχή, μια καταστροφή από την οπτική πλευρά των συγγραφέων, οι οποίοι, αν και δεν είναι οι ίδιοι αυτόπτες μάρτυρες, βασίζονται σε προφορικές μαρτυρίες συγγενών τους που βίωσαν το τραύμα του ξεριζωμού. Σύμφωνα με τον Gao Xingjian

οι λογοτεχνικές μαρτυρίες έχουν συχνά πολύ μεγαλύτερο βάθος από την ιστορία. Η ιστορία φέρει αναπόφευκτα τη σφραγίδα μιας εξουσίας και συνεπώς αναθεωρείται με κάθε αλλαγή εξουσίας. Ωστόσο, από τη στιγμή που θα εκδοθεί ένα λογοτεχνικό έργο, δεν γίνεται να ξαναγραφτεί, γεγονός που καθιστά ακόμα μεγαλύτερη την ευθύνη του συγγραφέα απέναντι στην ιστορία-ακόμα κι αν ο συγγραφέας δεν έχει την πρόθεση να αναλάβει αυτό το φορτίο²⁸.

Εκκινώντας από τη μελέτη πρωτογενών μαρτυριών και λογοτεχνικών έργων που σκιαγραφούν κατά βάση στερεοτυπικά το ξένο, που εν προκειμένω είναι ο Έλληνας και ο Τούρκος, η εξέταση της εικόνας (imago) διευρύνεται μέσω της εθνοψυχολογίας (imagologie ethnique)²⁹. Στα λογοτεχνικά έργα που εξετάζουμε εντοπίζονται συλλογικές νοοτροπίες διαμορφωμένες από κοινά γλωσσικά, πολιτισμικά και ιστορικά χαρακτηριστικά αποτυπωμένες από συγγραφείς που δεν έζησαν οι ίδιοι την προσφυγιά αλλά μεταβιβάστηκε το βίωμα της απώλειας του γενέθλιου τόπου (Ελλάδα και Τουρκία) μέσω των μνημονικών αφηγή-

28. EMINE YEŞİM BEDLEK, *Η Ανταλλαγή πληθυσμών του 1923...*, ό.π., σελ. 123.

29. Βλ. OLIVIER BACKFRED, «Notes sur l'imagologie ethnique», *Revue de la psychologie des peuples*, 17, 1962.

σεων των προγόνων, και την σχέση τους με την αντιστροφή των ρόλων, με τον ξένο τόπο να ενσαρκώνει πλέον τη νέα πατρίδα (Τουρκία και Ελλάδα αντίστοιχα) και τον αντικατοπτρισμό της σε έναν τρίτο χώρο, που για την περίπτωση των Γλυκός και Κωφίδου είναι η Γαλλία και για τον Kemal Yalcin, η Γερμανία. Οι δύο πρώτοι έχουν γεννηθεί στην ξένη χώρα, στην οποία είχαν καταφύγει οι γονείς τους. Η περίπτωση του Kemal Yalcin, διαφέρει διότι έχει βιώσει και ο ίδιος τραυματική εμπειρία της εξορίας, αφού, μετά το πραξικόπημα του 1980, υποχρεώθηκε να ζητήσει πολιτικό άσυλο στην Ευρώπη, μακριά από την οικογένειά του. Στη Γερμανία, όπου ζει, μέσα από την αναζήτηση της ιδιοκτήτριας μιας προίκας, προβαίνει ουσιαστικά σε μια καταβύθιση στο δικό του χαμένο παρελθόν³⁰. Οι γεωγραφικές μετακινήσεις, ακούσιες ή εκούσιες, των παραπάνω λογοτεχνών, οδηγούν σε πολλαπλές ταυτοτικές διασταυρώσεις που αποτυπώνονται λογοτεχνικά εκφράζοντας τη δική τους οπτική, αναψηλαφώντας τις «συνθήκες συμβίωσης χριστιανών και μουσουλμάνων σε εξέχουσες ή δευτερεύουσες πολυπολιτισμικές πόλεις της οθωμανικής επικράτειας, προτού η εθνοτική και πολιτισμική συνένωση να αναχθεί σε διακριτό ιστοριογραφικό πεδίο»³¹.

Σε αντίθεση με προγενέστερα κείμενα, στα υπό εξέταση έργα είναι εμφανής η αποδόμηση του στερεότυπου του αλλόθρησκου, η απόρριψη της ρητορικής του εθνικισμού και η πρόταξη της ειρηνικής διακοινοτικής συνύπαρξης και της αποδοχής του Άλλου σε αντίθεση με τη φρίκη των εχθροπραξιών³². Χριστιανοί και μουσουλμάνοι παρουσιάζονται να ζουν αδελφομένοι³³ και παρόλο που σε « εποχές έντασης [...] λογόφερναν και καμιά φορά, σπάνια, έρχονταν και στα χέρια,

30. DAMLA DEMIROZU, «Το 1922 και η προσφυγιά...», ό.π., σελ. 125.

31. NICHOLAS DOUMANIS, *Before the nation. Muslim-Christian coexistence and its destruction in late Ottoman Anatolia*, Oxford 2013, Oxford University Press όπως αναφέρεται στο THANASIS KOUKOULOS, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη της προσφυγιάς...», ό.π., σελ. 204.

32. «Από τη γενιά του 1930 έως τη δεκαετία του 1960, όσα κείμενα αναφέρονται στο μακρινό οθωμανικό παρελθόν παρουσιάζουν έναν κατακτητικό και απολίτιστο Τούρκο, ενώ όσα συνδέονται με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών αντιστρατεύονται τη ρητορική του εθνικισμού, αναδεικνύοντας τις ευτυχημένες μέρες της συνύπαρξης και την κοινή φρίκη του πολέμου. γ) Μετά το 1960, και ιδίως από τα χρόνια της Μεταπολίτευσης μέχρι σήμερα, αρνητική απεικόνιση εξακολουθεί να εμφανίζεται κατά βάση στα ιστορικά μυθιστορήματα· όμως, στα πεζογραφήματα με σύγχρονη κοινωνική προβληματική είναι έκδηλες οι έννοιες της αποδοχής και της κατανόησης του Τούρκου ως Άλλου». ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΚΟΥΛΟΣ, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Η. ΚΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Η εικόνα του Τούρκου...», ό.π., σελ. 204-205.

33. «Στο χωριό ζούσαμε σαν αδέρφια. [...] Ήμασταν ανακατεμένοι» διηγούνταν η Καϊσερλού Αναστασία Μουρατίδου. Kemal Yalcin, *Μια προίκα...*, ό.π., σελ. 134.

αλλά ύστερα τους έβλεπες ντροπιασμένους κι από τις δυο πλευρές, να ηρεμούν τα πνεύματά τους»³⁴. Δυο νεαρές, μια Ελληνίδα και μια Τουρκάλα, αντάλλασσαν

κρυφά βιβλία, σκέψεις, όνειρα. Μικροπαντρεμένες την ίδια χρονιά, γέννησαν τον πρώτο τους γιο με διαφορά ενός μήνα κι ο μικρός Γιώργος με τον μικρό Αζίζ παίζανε πάντα μαζί. Χθες είπανε στο επανιδείν και μείνανε κολλημένες στα χέρια η μία της άλλης. [...] Χωρίστηκαν — τα μάτια έστελναν υποσχέσεις που τα στόματα δεν μπορούσαν να αρθρώσουν — απομακρύνθηκαν, έπειτα την ίδια στιγμή ξαναγύρισαν μια τελευταία φορά, για να κρατήσουν την εικόνα της παντοτινής φίλης³⁵.

Η ανατροπή των εθνικών στερεοτύπων συνεπικουρείται από την υπέρβαση των αντίστοιχων θρησκευτικών. Η Saba Altinsay στο μυθιστόρημα *Κρήτη μου*, αποδίδει τον χαρακτηρισμό Κρητικός σε χριστιανούς και μουσουλμάνους παραπέμποντας έτσι στις λογοτεχνικές εκείνες κατασκευές των διαπολιτισμικών αναπαραστάσεων του Άλλου και των εθνοφυλετικών στερεοτύπων του³⁶. Για την Altinsay, οι Κρητικοί ήταν όλοι το ίδιο σχεδόν μεταξύ τους, με κοινές δουλειές και παρόμοιες συνήθειες. «Τον ιερό μήνα του ραμαζανιού έστελναν τα πιάτα με τους ασουρέδες, και την εποχή του Πάσχα απανωτά τα καλάθια με τα αυγά αναμεταξύ τους»³⁷. Αναφέρεται, μάλιστα, στο βιβλίο του Αριστείδη Κριάρη *Αθιβολές-Κρητικά ανέκδοτα*: «Την Παναγία τη σέβονταν ιδιαίτερα και την αναφέρανε συχνά οι Τούρκισες, μάλιστα την ώρα του τοκετού, ζητώντας τη βοήθειά της, όπως έβλεπαν να κάνουν και οι χριστιανές»³⁸. Ο δε Ιησούς παρουσιάζεται να απλώ-

34. SABA ALTINSAY, *Κρήτη μου*, ό.π., σελ. 30.

35. ΣΥΓΓΡΙΣ ΚΩΦΙΔΟΥ, *Το Παιδί...*, ό.π., σελ. 119.

36. Βλ. JOEP LEERSSEN, "Imagology: History and method", στο M. BELLER, J. LEERSSEN (επιμ.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, Amsterdam - New York 2007, Rodopi, σελ. 17-32. Βλ. επίσης JOEP LEERSSEN, "Imagology: On using ethnicity to make sense of the world", GÉRALDINE GALEOTE MAITANE OSTOLAZA (επιμ.), dossier monographique «Les stéréotypes dans la construction des identités nationales depuis une perspective transnationale», *Iberic@l - Revue d'études ibériques et ibéro-américaines*, αρ. 10, Automne, 2016, σελ. 87-105. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://iberical.sorbonne-universite.fr/numeros/numero-10-automne-2016/> (τελευταία πρόσβαση 15/12/2024).

37. SABA ALTINSAY, *Κρήτη μου*, ό.π., σελ. 30.

38. *Ο.π.*, σελ. 99.

νει τις ματωμένες παλάμες του και να χαϊδεύει «μαζί με τον χριστιανικό και τον μουσουλμανικό μαχαλά, δρόσιζε τα μέτωπα των ανθρώπων μ' ένα ελαφρύ φύσημα κι έφευγε πετώντας και ανεμίζοντας τις άκρες του χιτώνα του»³⁹.

Ο Karakoyunlu Yilmaz μετακινεί το κέντρο βάρους από το δίπολο χριστιανοί-μουσουλμάνοι στο δίπολο ντόπιοι-ανταλλάξιμοι. Επιχειρώντας να προσδώσει μεγαλύτερη ένταση στο δράμα των ανταλλάξιμων προσφεύγει και αυτός στη χρήση εμβληματικών θρησκευτικών αναπαραστάσεων. Η σταύρωση, σύμβολο του χριστιανικού μαρτυρίου από τους αλλόθρησκους, μετατρέπεται σε βασανιστήριο από Χριστιανό σε Χριστιανό, όταν ο επικεφαλής των φρουρών εκφοβίζει τους Έλληνες ανταλλάξιμους που μόλις έφτασαν στην Ελλάδα :

– Όποιος κουνηθεί από τη θέση του χωρίς την άδειά μου θα σταυρωθεί. Δε θα κάνω καμία διάκριση σε γυναίκες ή παιδιά. Έδειξε με το χέρι του το σταυρό πίσω από τη βρύση. Όλο το καραβάνι ξέχασε τα πάντα κλαίγοντας με αναφιλητά. Ο επικεφαλής των φρουρών απομακρύνθηκε γρήγορα από την πλατεία καλπάζοντας με το άλογό του. [...]

Ο φρουρός που τον κλότσησε το παιδί γιατί χαστούκισε τη μητέρα του έδενε στο σταυρό το αγόρι. Το πρόσωπο του παιδιού ήταν γεμάτο αίματα από τα χαστούκια που έφαγε. Εξαντλήθηκαν οι δυνάμεις του μόλις το κρέμασαν. Η μητέρα του σφάδαζε από πόνο. Ο λοχίας του χωριού άδειασε στον αέρα το τουφέκι που είχε περασμένο στο στήθος του. Η φωνή του βρόντηξε τόσο δυνατά στον ουρανό, ώστε οι εργαζόμενοι στο αρχοντικό βγήκαν στη βεράντα. Η εικόνα που αντίκρισαν προκαλούσε την οργή όλων. Ανάγκασαν τη μητέρα να γονατίσει στα πόδια του παιδιού και της έδεσαν το χέρι με αλυσίδα πάνω στο μαδέρι του σταυρού. [...] Είχε καρφώσει τα μάτια στο σταυρωμένο κορμί του παιδιού της και μπόρεσε να πει μονάχα τη φράση:

– Πείτε στο λοχία να σταυρώσει εμένα⁴⁰!

Η ανατρεπτική χρήση του ύψιστου χριστιανικού θρησκευτικού συμβόλου του σταυρικού μαρτυρίου επιτείνει την αίσθηση της αδικίας,

39. Ο.π., σελ. 101.

40. YILMAZ, KARAKOYUNLU, *Η Θεσσαλονίκη...*, ό.π., σελ. 360.

αντιδιαστέλλοντας την εχθρότητα από την πλευρά των ομόθρησκων με την πρότερη ειρηνική συμβίωση μουσουλμάνων και χριστιανών. Σε αυτό το πνεύμα, είναι εμφανής στα λογοτεχνικά κείμενα Ελλήνων και Τούρκων συγγραφέων η καταλυτική δράση κεντρικών αφηγηματικών προσώπων που διαπνέονται από τα ιδεώδη του ανθρωπισμού και της συμπόνιας για τον Άλλον, υπερβαίνοντας στερεότυπα προερχόμενα από εθνικούς ή θρησκευτικούς περιορισμούς. Στο κείμενο του Γλυκού, οι τούρκοι γείτονες ειδοποιούν τους Έλληνες ότι κινδυνεύουν: «Οι γείτονες μας ειδοποίησαν ότι οι Τούρκοι ήταν στον δρόμο για τα Βουρλά κι ότι δεν είχαμε καιρό για χάσιμο. Μαζέψαμε δυο τρία συμπράγκαλα και τα τυλίξαμε μέσα σε πετσέτες και σε δεμένα σεντόνια, και κατεβήκαμε μπροστά στην πόρτα»⁴¹. Αντίστοιχη είναι και η μαρτυρία της Αγγέλας Κατρίνη από τον Κιρκιντζέ:

Τη μέρα που θα πανηγυρίζαμε [15αυγούστο], ήρθε το χαμπέρι.

«Φύγετε. Έρχονται οι Τούρκοι, έρχονται οι Τσέτες, φύγετε».

[...] Στρατιώτες ήταν πάνω απ' τα κεφάλια μας, Τούρκοι στρατιώτες.

«Σηκωθείτε, γκιαούρηδες, φύγετε προς τα κει», είπαν.

[...] «Γκιαούρηδες, θα διψάσατε, σας φέραμε νερό, πιείτε», έλεγαν και μας έδιναν νερό. Ήταν άνθρωποι σαν κι εσένα και σαν κι εμένα. Ήταν καλοί Τούρκοι, είχαν ανθρωπιά⁴².

Η Ελλάδα και η Τουρκία δε μπορούσαν να διαχωρίσουν τις μειονό-

41. Α. ΓΛΥΚΟΣ, *Μίλα μου για τον Μανόλη*, (μτφρ. σε συνεργασία με τον συγγραφέα ΕΛΙΝΑ Χ. ΜΑΡΜΑΡΙΔΟΥ/επιμ. μτφρ. ΖΕΝΙΑ ΧΑΣΑΠΗ, Αθήνα 2001, εκδ. Ωκεανίδα, σελ. 127. Αντίστοιχο περιστατικό καταγράφεται στο μυθιστόρημα της Πράσινης, με τον Τούρκο γαλλομαθή αξιωματικό να βοηθά τον ντελικάτο Έλληνα καθηγητή γαλλικών να αποφύγει την κατάταξη στον στρατό, η οποία ισοδυναμούσε με θάνατο: «Κράτησε χρόνια αυτό», λέει και πάλι η γιαγιά. «Έπρεπε πάντα να τους ταΐζουμε. Και ξαφνικά, μια μέρα, στο τραπέζι, ο Τούρκος είπε: «Η υπόθεση τακτοποιήθηκε. Είστε νεκρός. Έσβησα τα' όνομά σας από τους καταλόγους. Τώρα όμως πρέπει να φύγετε». ΖΙΖΕΛ ΠΡΑΣΙΝΟΣ, *Μα ο κόσμος...*, ό.π., σελ. 142-143.

42. KEMAL YALCIN, *Μια προίκα...*, ό.π., σελ.177-178. Στις επόμενες σελίδες του μυθιστορήματος (σελ. 181), εντοπίζεται το μοτίβο της κρυψώνας: «"Κρύψτε με και, αν με ζητήσουν, πείτε πως δεν είμαι". «Τον έχωσαν κάτω, ανάμεσα στα κιούπια. Εκεί μπορούσε να κινηθεί λίγο, να περπατήσει, να φάει και να πιει. Δε θυμάμαι πια πόσο καιρό κρύφτηκε». Το ίδιο μοτίβο διαβάζουμε και στην Πράσινη: «Όταν δεν ακουγόταν πια το βήμα των ντελάληδων που φώναζαν την κλάση του», συνέχιζε η γιαγιά, «έβγαινε από πίσω απ' την ντουλάπα και το πρόσωπό του ήτανε πράσινο όπως του πεθαμένου. [...] Είχαμε πληρώσει εκατό φορές για να τον βγάλουμε νεότερο και άλλες εκατό για να 'ναι μεγαλύτερος. Δεν ήθελε να πάει στρατιώτης». ΖΙΖΕΛ ΠΡΑΣΙΝΟΣ, *Μα ο κόσμος...*, ό.π., σελ. 142.

Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών

τητές τους με βάση την εθνικότητα, τη φυλή ή τη γλώσσα. Η μόνη λύση για τους διαπραγματευτές της Λωζάννης ήταν να προχωρήσουν σε οριοθέτηση μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων⁴³. Η διαδικασία της ανταλλαγής των πληθυσμών ανατρέπει, μοιραία, την προϋπάρχουσα σύσταση των ομάδων που βασίζεται σε εθνικότητα και θρησκεία μετατρέποντας Τούρκους και Έλληνες, μουσουλμάνους και χριστιανούς, σε αναγκαστικά εκπατρισμένους, υπό τον χαρακτηρισμό των ανταλλάξιμων που μοιράζονται πλέον την κοινή μοίρα του ξεριζωμού.

Οι ανταλλάξιμοι με τα γαλάζια πανιά συγκεντρώθηκαν και αυτοί στην πλατεία του χωριού. Στα βλέμματα των ανθρώπων και των δύο ομάδων που κοίταζαν ο ένας τον άλλον δεν υπήρχε δυνατότητα να βρει κανείς έστω κι ένα ανθρώπινο συναίσθημα. Έμοιαζαν με δυο άψυχες ομάδες. Σε αυτή τη συνάντησή τους η μόνη εντύπωση ήταν η έκπληξη που προκάλεσε η αδιαφορία της μιας ομάδας απέναντι στην άλλη, αν και αντιμετώπιζαν την ίδια μοίρα.

Πλησίαζε και μια άλλη ομάδα στην πλατεία. Την αποτελούσαν οι μουσουλμάνοι που θα στέλνονταν στη Μικρά Ασία και συνοδεύονταν επίσης από φρουρούς. Βάδιζαν σε κατάσταση εξαθλίωσης. Χωρίς ίχνος ανθρωπιάς, οι φρουροί έσπρωχναν κι έσερναν στην πλατεία παιδιά, ηλικιωμένους, αρρώστους και απελπισμένους ανθρώπους. Διέταξαν αυτούς που βγήκαν από το τέμενος και την εκκλησία να παραμείνουν στις θέσεις τους. Όσοι ήρθαν αντιστέκονταν για να μη φύγουν. Αντιστέκονταν παρά την κακοποίηση και την ένοπλη απειλή από την πλευρά των φρουρών⁴⁴.

Αυτές οι μεταλλασσόμενες σχέσεις και τα νέα κριτήρια που καλούνται να προσδιορίσουν τις έννοιες της ταυτότητας και της ετερότητας μέσα στο μυθοπλαστικό περιβάλλον, οδηγούν σε διασταυρούμενες λογοτεχνικές εικόνες του Εαυτού (auto-images) με τις λογοτεχνικές εικόνες της ετερότητας (hetero-images) στη λογοτεχνική κατασκευή της ταυτότητας όπως επίσης και των ετερο-στερεοτύπων (hétéro-stéréotypes) με τα αυτό-στερεότυπα (auto-stéréotypes)⁴⁵. Μέσα από το περίπλοκο

43. EMINE YEŞİM BEDLEK, *Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923...*, ό.π., σελ. 35.

44. YILMAZ KARAKOYUNLU, *Η Θεσσαλονίκη...*, ό.π., σελ. 346-347.

45. Βλ. αναλυτικά, BAHMAN NAMVAR MOTLAGH, « Les stéréotypes à travers le prisme de l'imagologie », *Recherches en langue et Littérature Françaises Revue de la Faculté des Lettres* Année 5, N0 7, 2011, σελ. 61-81, https://journals.tabrizu.ac.ir/article_655.htm

πλέγμα των ανατραπεισών εικόνων, αναδεικνύεται η νίκη της ανθρωπιάς και η συγκινητική υποστήριξη των ανταλλάξιμων μεταξύ τους εν τω μέσω, μόνο κατ'επίφαση αντίστροφων διαδρομών, που ουσιαστικά παραμένουν ταυτόσημες. Στον σιδηροδρομικό σταθμό της Αλεξανδρούπολης, κάνουν στάση τα τρένα που μεταφέρουν τους ανταλλάξιμους στις νέες τους πατρίδες:

Με τη βοήθεια μερικών ανθρώπων το πεινασμένο μωρό της αδύνατης γυναίκας δόθηκε στην Ελληνίδα που ήταν πάνω στο βαγόνι του άλλου τρένου. Η Ελληνίδα με τα μεγάλα στήθη άρχισε να θηλάζει το βρέφος με γλυκόλογα σαν να ήταν δικό της παιδί. Το μωρό, που δεν μπορούσε να πει ούτε μια στάλα γάλα από το κατάξερο, σχεδόν ανύπαρκτο στήθος της μητέρας του, έτρωγε χορταστικά από τον πληθωρικό μαστό. Η Ελληνίδα το ενθάρρυνε με τρυφερά λόγια να φάει και άλλο σαν να επρόκειτο για δικό της παιδί. Τα μαγεμένα βλέμματα αυτών που παρακολουθούσαν τη σκηνή μετατράπηκαν σε αίσθημα ευγνωμοσύνης⁴⁶.

Παρά τη ρευστότητα αυτής της «ακατέργαστη[ς] ομάδα[ς] νοητικών απεικονίσεων του κόσμου, [που] διαιωνίζ[ει] μία απαραίτητη αίσθηση της διαφοράς ανάμεσα στον εαυτό και το αντικείμενο που γίνεται ο άλλος» και που η Αμπατζοπούλου ορίζει ως στερεότυπο⁴⁷, δεν παύει να αποδίδεται «το σύνολο των ιδιοτήτων που πιστεύεται ότι χαρακτηρίζει ένα άτομο ή μια ομάδα», με τη διαφορά ότι «εμπεριέχει επιπλέον και το χαρακτήρα της γενίκευσης που του επιτρέπει να ταξινομεί το περιεχόμενο του πάντα κατά τάξεις ή κατά ομάδες»⁴⁸.

Έστειλαν πίσω στην Ελλάδα τους Έλληνες στρατιώτες, και τους Τούρκους που ζούσαν στην Ελλάδα τους έστειλαν στην Τουρκία. Λένε πως οι Τούρκοι της Κρήτης δεν ήθελαν να φύγουν, πώς έκλαιγαν, γιατί πάντα η Κρήτη ήταν ο τόπος τους.[...] Οι Έλληνες της Ανατολίας δεν μιλούσαν ελληνικά κι οι Τούρκοι του Ηρακλείου δεν καταλάβαιναν καθόλου τα τουρκικά. Βασίλευε μεγάλ-

ml). JOEP LEERSSEN, «Imagology: History and method», *ό.π.*, σελ. 17-32. JOEP LEERSSEN, «Imagology: On using ethnicity...», *ό.π.*, σελ. 13-31.

46. Στο ίδιο, σελ. 456.

47. Βλ. Φ. ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο άλλος εν διωγμώ...*, *ό.π.*, σελ. 158.

48. Ι. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΑΓΟΡΑΣΤΟΥ, *Εισαγωγή στη Συγκριτική...*, *ό.π.*, σελ. 19.

Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών

λη σύγχυση αλλά οι Συνθήκες αυτά τα αγνοούν. Τέλος πάντων, λέγονται πολλά στα βιβλία της Ιστορίας⁴⁹.

Πέρα από τη θρησκεία και την εθνικότητα, έτερο κριτήριο ένταξης σε μια ομάδα είναι η γλώσσα. Η ιδιαιτερότητα των αφηγητών προσφύγων είναι ότι στην πλειοψηφία τους οι μεν Ρωμιοί/Έλληνες είναι τουρκόφωνοι, οι δε Τούρκοι ελληνόφωνοι⁵⁰. «Οι Ρωμιοί πρόσφυγες από την Ανατολή μόλις πατούσαν πόδι στη στεριά [...] δεν καταλάβαιναν γру ελληνικά, δεν είχαν ιδέα τι τους έλεγαν για το μέρος όπου έπρεπε να πάνε, φώναζαν μόνο λέξεις στα τουρκικά...»⁵¹. Για τους Έλληνες πρόσφυγες, τα τουρκικά ήταν η γλώσσα της πατρίδας τους⁵² «Μιλούσαμε τουρκικά, αυτά ήταν η γλώσσα μας. “Ήρθαν οι Τούρκοι, τούτοι είναι Τούρκοι! Οι πρόσφυγες θα μας πάρουν τα χωράφια μας. Να φύγουν”, λέγανε κι άφηναν τα σκυλιά τους να μας ορμήσουν. Θύμωναν, δε μας ήθελαν. [...] Υποφέραμε πολλά εδώέρα απ’ τους ντόπιους»⁵³. Αντίστοιχα οι Τούρκοι ανταλλάξιμοι στοχοποιήθηκαν επειδή μιλούσαν ελληνικά:

- Τι καταλάβαμε από αυτή την υπόθεση... Εκείνοι που έφυγαν μιλούσαν ρωμαίικα κι αυτοί που ήρθαν μιλούν πάλι ρωμαίικα, είπανε.
- Η διαμαρτυρία τους έφτασε στα αφτιά του Ατατούρκ.
- “Έχουν κανένα άλλο κουσούρι; Κλεψιά, ατιμία, προδοσία;” ρώτησε ο Ατατούρκ.
- Όχι.
- Τότε, μη στεναχωριέστε. Εμείς προσπαθούμε στα σχολεία να διδάξουμε στα παιδιά σας τη γλώσσα. Με την εκμάθηση της γλώσσας κερδίζουμε έναν άνθρωπο. Κι οι πρόσφυγες με τον και-

49. Α. ΓΛΥΚΟΣ, *Μίλα μου...*, ό.π., σελ. 131.

50. «Έτσι, οι Ρωμιοί/Έλληνες, και όταν πια έχουν μάθει την ελληνική γλώσσα, εξακολουθούν να χρησιμοποιούν τις τουρκικές ονομασίες των πόλεων, χωριών ή τόπων, γιατί έτσι τις πρωτόμαθαν και τους είναι πολύ δύσκολο να συνηθίσουν στα νέα ονόματα. Το ίδιο συμβαίνει και με τους Τούρκους πρόσφυγες που ήταν ελληνόφωνοι». KEMAL YALCIN, *Μια προίκα...*, ό.π., σελ. 7.

51. Στο ίδιο, σελ. 427.

52. «“Μπάρμπα-Γιώργο, έμαθα το μυστικό που σε κρατάει ακμαίο. Όμως, πώς έγινα και δεν ξέχασες τα τουρκικά και τα μιλάς τόσο καλά;” [...] «Τα τουρκικά είναι η γλώσσα της πατρίδας μου, δεν τα ξεχνώ». KEMAL YALCIN, «Ο μπαρμπα-Γιώργος από το Αγιαντζίκ της Σινώπης», ό.π., σελ. 168.

53. Ό.π., σελ. 183.

Ολυμπία Αντωνιάδου

ρό θα μάθουν τουρκικά. Εδώ, η πλειοψηφία είναι Τούρκοι. Αργότερα θα ρωτάτε τα εγγόνια τους στα ρωμαίικα και θα σας απαντούν στα τουρκικά. Μη φοβάστε!» είπε κι έδωσε έτσι ένα καλό μάθημα σ αυτούς που διαμαρτύρονταν⁵⁴.

Με τον απαξιώτικο χαρακτηρισμό «τουρκόσποροι»⁵⁵ και «γκιαουρόσποροι»⁵⁶, οι ανταλλάξιμοι δεν έγιναν αποδεκτοί από τους ντόπιους⁵⁷ αλλά αντιμετωπίστηκαν ως απειλή με αποτέλεσμα να βρεθούν εγκλωβισμένοι σε έναν τρίτο χώρο, απομονωμένοι και απορριφθέντες από την κοινότητα.

Η ταυτότητα είναι σαν το δέρμα ενός μωρού, λίγο δυνατά να την αγγίξεις και μένει αμέσως σημάδι. Εμείς που γεννηθήκαμε κοντά στη Μαύρη Θάλασσα, εμείς που, στην αρχή του προηγούμενου αιώνα, χρειάστηκε να αφήσουμε τη χώρα μας, ριχτήκαμε παιδιά σε ένα καράβι και μετά αποβιβαστήκαμε σε ένα έδαφος που δεν μας περίμενε, το ξέρουμε⁵⁸.

Είναι προφανές ότι, «αν και στο μυθοπλαστικό πεδίο επιτυγχάνεται η εγκόλπωση της ετερότητας, στην πράξη η οικείωση του Άλλου συντελείται με τη μερική ένταξή του στα χαρακτηριστικά της ταυτότητας»⁵⁹. Ο γιος του Μανώλη επιχειρεί διασχίσει τα ταυτοτικά σύνορα που τον χωρίζουν από τον πρόσφυγα πατέρα του και να συμπληρώσει αυτό το

54. Ό.π., σελ. 244-245. Ίδια και η μαρτυρία των Βρασιλιωτών Μουχτιτίν Γιαβούζ, Σαμπιχά Γιαβούζ και Ταχσίν Οζκάν, «Δεν ξέραμε τη γλώσσα. Μερικοί Χοναζλήδες λέγανε: “Τι καταλάβαμε από αυτή την υπόθεση; Έφυγαν οι Έλληνες και ήρθαν Έλληνες!” “Τι να κάνουμε, μιλούσαμε μεταξύ μας ρωμαίικα. Οι ντόπιοι θύμωναν μαζί μας”». Στο ίδιο, σελ. 257.

55. «Θα μου πεις γιατί ήρθα. Στην Πόλη, όταν με προσβάλανε, δεν μπορούσα να απαντήσω. Εδώ, αν κάποιος με προσβάλει λέγοντάς με «τουρκόσπορο» ξέρω πώς να του απαντήσω. Όμως στην Πόλη δεχόμασταν κάθε είδους βρισιά και προσβολή. Δεν μπορούσαμε να απαντήσουμε. Φοβόμασταν. Τα καταπίνουμε». Στο ίδιο, σελ. 7.

56. «Σε κάθε φάση της καθημερινής ζωής, στο χωράφι, στο περιβόλι, οι ντόπιοι, με κάθε ευκαιρία, μας περιφρονούσαν με βρισιές όπως «γκιαουρόπουλα, γκιαουρόσποροι». Ό.π., σελ. 350.

57. Τώρα καταλαβαίνω καλύτερα τους φόβους του πατέρα μου όταν έφτασε στη Σάμο-όπως μου είχε πει οι Σαμιώτες ήταν βασιλικοί και τρομοκρατούσαν τους πρόσφυγες τις νύχτες, μες τις καπναποθήκες», Α. ΓΥΚΟΣ, *Μίλα μου...*, ό.π., σελ. 50.

58. ΣΥΡΙΕΣ ΚΩΦΙΔΟΥ, *Το Παιδί...*, ό.π., σελ. 54.

59. ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΚΟΥΛΟΣ, ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Λατρευτικές αλληλεπιδράσεις...», ό.π., σελ. 321.

κενό προσφεύγοντας στα ελληνικά, τη γλώσσα στην οποία άκουγε τον πατέρα του να τραγουδά και από την οποία τού είχε μείνει «μια απόμακρη μουσική, ένα μουρμουρητό, ένα ίχνος»⁶⁰. «Έχω μάθει λίγα ελληνικά, μα τόσο λίγα, που αναρωτιέμαι σε τι θα μου χρησιμεύσουν. Πώς θα μπορέσει να καταλάβει πως ο γιος του Μανόλη μιλά τόσο άσχημα τη γλώσσα του πατέρα του;»⁶¹.

Μέσα από τη λογοτεχνική εικόνα, δύνανται να αναδειχθούν στοιχεία για τον βαθμό απόκλισης ή συμμόρφωσης του ίδιου του συγγραφέα από το συλλογικό φαντασιακό σε σχέση με τον Άλλο, λαμβάνοντας ταυτόχρονα την ιδιαιτερότητα της λογοτεχνικής πράξης αλλά και τις συνθήκες παραγωγής και πρόσληψής της από το κοινό⁶². Χαρακτηριστική μπορεί να θεωρηθεί η περίπτωση του Κρητικού συγγραφέα Μιχάλη Αλμπάτη, ο οποίος, χωρίς να έχει καμία συγγενική σχέση με πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, εντάσσει στο μυθιστόρημά του ένα κεφάλαιο που στηρίζεται στην προφορική μαρτυρία ενός γέροντα συγχωριανού του, Έλληνα αιχμαλώτου στην Ανατολία για τρία χρόνια. Ο Αλμπάτης αποφεύγει την αναπαράσταση της στερεοτυπικής εικόνας του βασανισμένου Έλληνα αιχμαλώτου, επιλέγοντας να αναδείξει μέσα από την αφήγηση, εν είδει ενοχικής εξομολόγησης⁶³, του συγχωριανού του, τις βιαιοπραγίες των φαντάρων του ελληνικού στρατού που άρχισε να υποχωρεί από το μέτωπο της Ανατολής:

Την τρίτη ή τέταρτη μέρα, την ώρα που εβράδιαζε, είδαμε σε μια λαγκαδιά ένα τουρκοχώρι – δεκαπέντε σπίτια όλα κι όλα –, άντρες δεν φαίνονταν πουθενά, μόνο γυναίκες, γέροι και παιδιά, και όλοι ενώσαμε μια άγρια χαρά, γιατί θα τρώγαμε επιτέλους μετά από μέρες και θα πίναμε καθαρό νερό, μα κυρίως γιατί θα χορταίναμε μιαν άλλη πείνα, πιο βαθιά, για εκδίκηση, για αίμα.[...]. Τώρα όμως μας είχανε λιανίσει, μας είχαν ταπεινώσει και ξεφτιλίσει και διψούσαμε για γδίκιωμό⁶⁴.

60. Α. ΓΛΥΚΟΣ, *Μίλα μου...*, ό.π., σελ. 26.

61. Ό.π., σελ. 47.

62. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΛΕΣΗΣ, «Αναγνώσεις ετερότητας...», ό.π., σελ. 73.

63. Και σε κανέναν δεν διηγήθηκα ποτέ αυτήν την ιστορία, κρυφή την κράτησα απ' όλους-ακόμα κι από μένα-, κι όποτε ο νους ξεστράτιζε σ' εκείνες τις θύμισες, του τράβαγα το χαλινάρι και του 'λεγα "Προχώρα!". ΜΙΧΑΗΛ ΑΛΜΠΑΤΗΣ, *Και οι νεκροί να θάψουν τους νεκρούς τους*, Αθήνα 2022, Νήσος, σελ. 160.

64. Στο ίδιο, σελ. 151.

Από την πλευρά της, η τουρκάλα συγγραφέας Saba Altinsay επιχειρεί να ερμηνεύσει αυτές τις βιαιοπραγίες, χαρακτηρίζοντάς τις ως τον «πανικό που έζησαν εκεί, ως ζωντανό δείγμα της ήττας που μεταβάλλεται σε οργή και της οργής που μεταβάλλεται σε εγκληματική πράξη»⁶⁵.

Τους έβλεπα να μπουκάρουνε στα σπίτια, να χώνουνε τις χερούκλες τους μέσα στις κατσαρόλες, ν' ανασκελώνουν τις γυναίκες στα πατώματα κι εκείνες να στριγκλίζουν και να χτυπιούνται να ξεφύγουν, τα κοπέλια να σπαράζουνε στο κλάμα και οι γερόντοι να πέφτουνε στα γόνατα να ικετέψουν έλεος. [...] Τότες ακούμε από πάνω ένα μουγκρητό, λες και σφάζανε καμιά ντουζίνα χοίρους, και ανεβαίνουμε τρεχάτοι τη σκάλα και φτάνουμε απάνω και τις βρίσκουμε και τις τρεις σφαγμένες, κομμένοι πέτρα ως πέτρα οι λαιμοί τους, τα αίματα πλημμύρα και τα κορμιά τους να σπαράζουνε ακόμα σαν ψάρια, κι ο κερατάς ο Γιώργης να 'χει βγάλει πάλι όξω τη μαλαπέρδα του και να προσπαθεί τη μια τους να βατέψει⁶⁶.

Η εικονολογική ανάλυση, ωστόσο, δεν στοχεύει στην διαπίστωση της πιστότητας στη αναπαράσταση της πραγματικότητας αλλά στην ανακάλυψη της «δικής της αλήθειας»⁶⁷.

[...] προσεγγίζοντας τον οικείο Άλλο — τον γείτονα και συμπολίτη της αντικρινής θρησκευτικής κοινότητας — μειώνεται αισθητά η ένταση και αναγνωρίζεται το τραύμα του. Αφού ο χωρισμός των δύο εθνοομάδων είναι οριστικός και αμετάκλητος, η λογοτεχνία, χωρίς να απαρνείται τον εθνικό της προσανατολισμό, αναμοχλεύει θετικές συλλογικές μνήμες από τη συγκατοίκηση με τον Άλλον για να οικοδομήσει τη νοητή συνέχειά της και να αμβλύνει τη δυσμενή επίδραση των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων, που εξακολουθούν να υφίστανται και να αναπαράγονται διαρκώς⁶⁸.

65. SABA ALTINSAY, *Κρήτη μου*, ό.π., σελ. 339.

66. ΜΙΧΑΗΛΣ ΑΛΜΠΑΤΗΣ, *Και οι νεκροί...*, ό.π., σελ. 155.

67. DANIEL-HENRI PAGEAUX, «De l' imagerie culturelle à l' imaginaire», στο PIERRE BRUNEL, YVES CHEVREL (επιμ.), *Précis de littérature comparée*, Παρίσι 1989: P.U.F, σελ. 137.

68. ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «Από την ηθογραφία στον αναστοχασμό των τοπικών

Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών

Σύμφωνα με τη μελέτη αναφοράς των Θ.Β. Κούγκουλου, Γ. Ράντου και Β.Α. Yilmaz, σχετικά με τη λογοτεχνία και τη μεταμνήμη της προσφυγιάς στα ελληνικά ιστορικά μυθιστορήματα και τουρκικά μυθιστορήματα της Ανταλλαγής, εντοπίζονται κάποιες ομοιότητες ως προς το περιεχόμενο, όπως η πρόταξη της πολυπολιτισμικότητας έναντι του εθνικισμού, η σύνταξη της ταυτότητας του πρόσφυγα, η ανεκτικότητα απέναντι στον Άλλον, η αποκατάσταση της καταπιεσμένης ταυτότητας του Τούρκου/Ελληνα με προσφυγικές ρίζες, η συγκινητική αλληλοϋποστήριξη των ανταλλάξιμων μεταξύ τους, η αποδοκιμασία του ξεριζωμού, οι σκληρές βίαιες με θύματα τους πρόσφυγες, η καταλυτική δράση ηρώων που εμφορούνται από υψηλά ιδανικά και συμπόνια για τον Άλλον⁶⁹. Τα περισσότερα από αυτά εντοπίζονται και στα κείμενα των Ελλήνων συγγραφέων δεύτερης ή τρίτης γενιάς προσφύγων με κυριότερο την αντιστροφή των εθνικών αφηγήσεων και την αποστροφή της εθνικής ρητορικής με στόχο την επανεξέταση της Ιστορίας.

Τι κερδίσαμε από αυτά; Τίποτα. Χάθηκαν όλα. Και στην Τουρκία μας χτύπησαν, και εδώ μας χτύπησαν οι δικοί μας, οι Έλληνες. Ποιο ήταν το αποτέλεσμα; Χύθηκε πολύ αίμα.

Ο Μουσταφά Κεμάλ ήταν μεγάλος άνθρωπος, αλλά δεν έπρεπε να μας στείλει εδώ. Ο Κεμάλ έκανε λάθος, δεν έπρεπε να κάνει την Ανταλλαγή. Εμείς ήμασταν εκπαιδευμένοι άνθρωποι, τεχνίτες, μάστορες, πλούσιοι άνθρωποι. Όταν ήρθαμε εδώ, η Τουρκία έχασε τους εκπαιδευμένους ανθρώπους της. Ήμασταν προκοπή για την Τουρκία. Ύστερα ήρθαμε στην Ελλάδα και την κάναμε να αναπτυχθεί⁷⁰.

Στο ίδιο πνεύμα και ο απολογισμός στο *Παιδί από την Τραπεζούντα*: «Είναι δειλοί, ανίκανοι ή υπό την επήρεια κάποιας ουσίας αυτοί που ακόμα επιλέγουν να καταστρέφουν την ιστορία και τη γεωγραφία;

ταυτοτήτων: Οι μουσουλμάνοι των Ιωαννίνων στην πεζογραφία του Χρήστου Χρηστοβασίλη και της Emel İnci», *Ο Σύγχρονος Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός: Μεταξύ Λαογραφίας & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας*, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας Αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, (Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΗΣ, επιμ.) Κομοτηνή 2020, Παρατηρητής της Θράκης, σελ. 145.

69. ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΝΤΟΣ, BÜŞRA ASLIHAN YILMAZ, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη...», *ό.π.*, σελ. 207-208.

70. KEMAL YALCIN, *Μια προίκα...*, *ό.π.*, σελ. 166-167.

Έχουν πει το νερό της λησμονιάς; Ένα ασημένιο ραβδί τους μεταμόρφωσε σε γουρούνια, που δεν ξέρουν πια τίποτα για την ανθρωπίνη τους υπόσταση;»⁷¹. Οι συγγραφείς δεύτερης ή τρίτης γενιάς προσφύγων επιθυμούν να ξεφύγουν από τον φαύλο κύκλο των στερεότυπων, μέσω μιας ιδιότυπης προβολής του παρελθόντος στο παρόν και στο μέλλον. «Χθες το Ισλάμ κυνηγούσε τους χριστιανούς της Μικράς Ασίας, σήμερα οι Χριστιανοί τρομοκρατούν τους γιους του Μωάμεθ»⁷². Ως εγγόνια προσφύγων, αναβιώνουν τον ξεριζωμό των παππούδων τους ανατέμνοντας τον χρόνο σε κινηματογραφικά καρέ της παιδικής ηλικίας:

Δεν αντέχω άλλο να το[υς] σκέφτομαι μονάχα σαν μικρούς] πρόσφυγ[ες], λες και υπήρξ[αν] μονάχα πρόσφυγ[ε]ς, τίποτ' άλλο εκτός από μικροί] πρόσφυγ[ε]ς. Λες κι εγώ ο ίδιος δεν ήμουν τίποτ' άλλο απ' το παιδί ενός παιδιού. Όταν σε πετάνε στον δρόμο, όταν σε βασανίζουν, ποτέ δεν παύεις να είσαι κατά βάθος παιδί, ποτέ⁷³.

Και με τη ματιά στραμμένη στην ειρήνη, παρακινούν τις νεότερες γενιές «να μην ξανασυμβούν όλα αυτά που οδήγησαν τους ανθρώπους στην προσφυγιά», όπως σημειώνει η τουρκικής καταγωγής Γερμανίδα σκηνοθέτρια Γκιουλσέλ Οζκάν, η οποία έχει αναλάβει το βιβλίο του Kemal Yalcin στη μεγάλη οθόνη⁷⁴.

71. ΣΥΠΡΙΣ ΚΩΦΙΔΟΥ, *Το Παιδί...*, ό.π., σελ. 54, Η Συπρίς Κωφίδου αναφέρεται σε γκράφιτι σε τοίχο της Κέρκυρας το 2013 «Οι παππούδες μας είναι μετανάστες, οι πατεράδες μας ήταν πρόσφυγες κι εμείς θα είμαστε ρατσιστές;»

72. Α. ΓΛΥΚΟΣ, *Μίλα μου...*, ό.π., σελ.194. Ο Αλέν Γλυκός, έχοντας περάσει κάποιες μέρες διακοπών το 2015 στο νησί της Χίου, στα οκτώ χιλιόμετρα από τις τουρκικές ακτές απ' όπου ο πατέρας του έφυγε εδώ κι έναν περίπου αιώνα, μέσα από τις κραυγές πενήντα Σύρων προσφύγων, που είχαν πλησιάσει μέσα σε μια φουσκωτή βάρκα μόλις είχαν στην ακτή, κάτω από το ξενοδοχείο του, ανακαλεί τη σφαγή της Χίου το 1822 και το ξεριζωμό του πατέρα του και γράφει το γραφιστικό μυθιστόρημα, το *Gilets de sauvetage*, σε συνεργασία με τον Antonin το 2018).

73. Α. ΓΛΥΚΟΣ, *Μίλα μου...*, ό.π., σελ. 195-196.

74. «Πώς μια προίκα ένωσε Τούρκους και Έλληνες στη Μικρασιατική καταστροφή - Μία αληθινή ιστορία γίνεται ταινία», 21 Ιανουαρίου 2022, https://www.sansimera.gr/news/mikrasiatik-i-katastrofi-prika-tainia#goog_rewarded

Η «ΔΕΥΤΕΡΗ ΖΩΗ» ΤΩΝ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΩΝ:
ΑΝΑΒΙΩΣΕΙΣ ΕΘΙΜΩΝ ΣΕ ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΟΥΣ
ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΟΥΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑ

Οι ελληνορθόδοξοι κάτοικοι της Μικράς Ασίας που εντάχθηκαν στους ανταλλάξιμους πληθυσμούς της Συνθήκης της Λωζάννης και μεταφέρθηκαν στον ελλαδικό χώρο, μαζί με τα αντικείμενα της οικοσκευής, τα κειμήλια και τα φορητά αντικείμενα που μετέφεραν, έφεραν και στοιχεία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, ιδίως έθιμα και τελετουργίες των κοινοτήτων τους. Οι τελετουργίες αυτές αποτελούν μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους, και σταδιακά άρχισαν, στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα να αναβιώνονται, γνωρίζοντας μια «δεύτερη ζωή», την οποία εδώ εξετάζουμε. Πρόκειται για τελετουργίες που λόγω των ιστορικών γεγονότων «έσβησαν» στις περιοχές που τις γέννησαν και όπου επιχωρίαζαν, άρχισαν όμως και πάλι να τελούνται στους χώρους της νέας εγκατάστασης των φορέων τους.

Τα παραδείγματα που χρησιμοποιούνται αφορούν τις εποχικές εθιμικές πυρές και τους σχετικούς εθιμικούς εκκλησιαστικούς πλειστηριασμούς της Καππαδοκίας¹, και τις περιπτώσεις που αυτοί, χρόνια μετά την ανταλλαγή και την προσφυγοποίηση των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της

1. Για τη λαϊκή θρησκευτικότητα Ελλήνων της Καππαδοκίας βλ. ενδεικτικά Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ζητήματα Λαογραφίας και μορφές λαϊκής θρησκευτικής συμπεριφοράς των Ελλήνων της Καππαδοκίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 93: 837 (2010), σελ. 657-704. Προβλ. Ο Ιδιος, «Καππαδοκικά λαογραφικά», *Σαμιακόν Βήμα* 4002 (9 Νοεμβρίου 2015), σελ. 4. Ο Ιδιος, «Στοιχεία ελληνορθόδοξης λαϊκής θρησκευτικότητας στους Έλληνες της Καππαδοκίας», *Σαμιακόν Βήμα* 4004 (23 Νοεμβρίου 2015), σελ. 7. Ο Ιδιος, «Καππαδοκική λαϊκή θρησκευτικότητα», *Σαμιακόν Βήμα* 4007 (14 Δεκεμβρίου 2015), σελ. 7. Ο Ιδιος, «Εθιμα και τελετουργίες του ετήσιου εορτολογικού κύκλου των Ελλήνων της Καππαδοκίας», *Σαμιακόν Βήμα* 4011 (11 Ιανουαρίου 2016), σελ. 4. Ο Ιδιος, «Καππαδοκικά ελληνορθόδοξα λαογραφικά», *Σαμιακόν Βήμα* 4018 (29 Φεβρουαρίου 2016), σελ. 7. Ο Ιδιος, «Μορφές λαϊκής θρησκευτικής συμπεριφοράς και τελετουργιών στην Τελημσό της Καππαδοκίας (τέλη 19ου – αρχές 20ού αιώνα)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 21 (2020), σελ. 77-98. Ο Ιδιος, «Ναοί και τελετουργική λαϊκή θρησκευτικότητα στην Τελημσό της Καππαδοκίας (19ος αι. - 1924)», στον τόμο Χρ. Μπαλογοιού - Γ. Τσιούτσος (επιμ.), *Καππαδοκία - Μικρά Ασία. Ιστορία - Θεολογία - Φιλολογία - Τέχνη - Αρχαιολογία - Λαογραφία*, Θεσσαλονίκη 2022, σελ. 293-312.

Μικράς Ασίας που τους τελούσαν, άρχισαν να επιτελούνται και πάλι. Εξετάζονται οι λόγοι της αναβίωσης, η σχέση της με το κίνημα του φολκκλωρισμού, ο ρόλος των εθνοτοπικών πολιτιστικών συλλόγων κάθε περιοχής, και η εμπλοκή τους στο ζήτημα της δόμησης μιας «τοπικής προσφυγικής» ταυτότητας, ιδίως στους απογόνους της δεύτερης, της τρίτης και της τέταρτης γενιάς των προσφύγων.

Με τον τρόπο αυτό, εξάγονται συμπεράσματα σχετικά με τη «δεύτερη ζωή» που οι τελετουργίες αυτές έχουν πλέον αποκτήσει, τις συνισταμένες και τις παραμέτρους που οδηγούν στην αναβίωσή τους, τις αρχές που επικρατούν στη διαδικασία αυτή και τους τρόπους με τους οποίους οι νέες αυτές συνθήκες επιδρούν πάνω στη μορφή των αναβιωμένων τελετουργιών και στον τρόπο με τον οποίο αυτές προσλαμβάνονται, όχι μόνο από όσους τις παρακολουθούν, αλλά και από εκείνους που εμπλέκονται στην διαδικασία της αναβίωσής τους. Πρόκειται για μια πτυχή διαχείρισης της προσφυγικής πολιτισμικής κληρονομιάς, που οπωσδήποτε παρουσιάζει ενδιαφέρον, και απασχολεί την σύγχρονη λαογραφική έρευνα, αποτελώντας τμήμα του γενικότερου ζητήματος της διαχείρισης της κληρονομιάς, υλικής και άυλης, την οποία οι πρόσφυγες έφεραν στις νέες τους πατρίδες.

Οι συγκεκριμένες τελετουργίες με τις οποίες ειδικότερα, ως μελέτη περίπτωσης, θα ασχοληθούμε προέρχονται κυρίως από την περιοχή της Καππαδοκίας, και αφορούν εθιμικές φωτιές που ανάβονταν κατά κανόνα την παραμονή των Θεοφανίων²: προηγούνταν εθιμικός εκκλησιαστικός πλειστηριασμός για την απόκτηση του δικαιώματος να ανάψει κάποιος το σωρό των κλαδιών που είχε συγκεντρωθεί μπροστά στο ναό του χωριού, ώστε να ξεκινήσει τελετουργικά η συγκεκριμένη χειμερινή εθιμική πυρά³, που τελετουργικά επισήμαινε τον διαβατήριο και ηλιολατρικό χαρακτήρα πολλών από τα παραδοσιακά έθιμα του Δωδεκαημέρου. Στις περισσότερες καππαδοκικές περιοχές,

2. Προβλ. σχετικά W. PUCHNER, *Brauchtumserscheinungen im griechischen Jahreslauf und ihre Beziehungen zum Volkstheater*, Wien 1977, σελ. 123 κ.εξ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Studien zur Volkskunde Südosteuropas und des mediterranen Raums*, Wien – Kühn – Weimar 2009, σελ. 109-115. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, *Λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες στην Ανατολική και τη Βόρεια Θράκη*, Αθήνα 2010, σελ. 98-101.

3. Βλ. σχετικά ΣΤ. ΉΜΕΛΛΟΣ, «Ο Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας και οι χειμερινές περιοδικές πυρές στον βορειοελλαδικό χώρο», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας* 25 (1977-1980), σελ. 3-12 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Λαογραφικά* 3. *Ποικίλα*, Αθήνα 1994, σελ. 7-19). Ο ΙΔΙΟΣ, «Kurzer Kommentar zu den Jahresfeuern und dem hölzernen Plug des Atlases der griechischen Volkskunde (AHL)», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας* 22 (1962-1972), σελ. 17-22, R. WOLFRAM, *Die Jahresfeier*, Wien 1972, σελ. 71. A. VAN GENNEP, *The rites of passage*, Chicago 1960, σελ. 24 κ.εξ. W. LIUNGMAN, *Traditionswanderungen Euphrat-Rhein. Studien zur Geschichte der Volksbräuche*, Helsinki 1938, σελ. 499-500 (FFC, αρ. 119), H. FREUDENTHAL, *Das Feuer im deutschen Glauben und Brauch*, Berlin-Leipzig 1931, σελ. 217-218.

Η «δεύτερη ζωή» των τελετουργιών

όπως για παράδειγμα στο Τασλίκ, το έθιμο και η εθιμική τελετουργική πυρά ονομάζονται «σάγια»⁴.

Συνήθως την διαδικασία του εθιμικού πλειστηριασμού⁵ ξεκινούσε μετά τον εσπερινό, στο προαύλιο του ναού ο ιερέας με μια εναρκτήρια προσφορά, και ακολουθούσαν οι υπόλοιποι κάτοικοι, ώστε στο τέλος να ανακηρυχθεί ο πλειοδότης, ο οποίος αφού έκανε τον σταυρό του έβαζε φωτιά στα συγκεντρωμένα, από τα παιδιά και τους νέους, ξύλα, κλαδιά και θάμνους⁶. Ο πλειοδότης άνα-

4. Κέντρο Μικρασιακών Σπουδών [= ΚΜΣ], Καππαδοκία [= ΚΠ] , φάκ. 129. Προβλ. «Τα σάγια», *Ανατολή* 12 (1999), σελ. 2-3. Οι πληροφορίες και το εξεταζόμενο εδώ πρωτογενές λαογραφικό υλικό προέρχονται από τα δελτία του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, για την άδεια και την διευκόλυνση μελέτης των οποίων ευχαριστώ θερμά τον Διευθυντή του, ομ. Καθηγητή και Ακαδημαϊκό κ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη και το προσωπικό του Κέντρου.

5. Για τους πλειστηριασμούς βλ. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, *Νεοελληνικοί εθιμικοί εκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί*, Θεσσαλονίκη 2002. Ο Ιδιος, «Εθιμικοί εκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί στην περιοχή της Καβάλας», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών «Η Καβάλα και τα Βαλκάνια από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα»*, Καβάλα 2004, σελ. 819-823. Ο Ιδιος, «Εθιμικοί εκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί στην Εύβοια», *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών* 34 (2001-2002), σελ. 239-250. Ο Ιδιος, «Εθιμικοί εκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί στη Σάμο. Συμπληρωματικά στοιχεία», *Σαμιακές Μελέτες* 8 (2007-2008). Γέρας Αλεξανδρινού Θρόνου, σελ. 657-662. Ο Ιδιος, «Θεατρικά στοιχεία στους εθιμικούς εκκλησιαστικούς πλειστηριασμούς», στον τόμο *Στέφανος. Τιμητική προσφορά στον Βάλτερ Πούχνερ*, επιμ. ΙΩΣΗΦ ΒΙΒΙΑΛΗΣ, Αθήνα 2007, εκδ. Ergo – Παράβασις. *Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών*, Μελετήματα [5], σελ. 141-148. ΜΗΝΑΣ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ, «Εκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί στην Κάρπαθο», *Δωδεκάνησος. Επίσημον Δελτίον των εν Δωδεκανήσω Επαρχιών του Οικουμενικού Θρόνου* 1 (2009), σελ. 173, 174. Ο Ιδιος, «Δωδεκάνησα: Κιβωτός Ορθοδοξίας και πνευματικότητας», *Δωδεκάνησος. Επίσημον Δελτίον των εν Δωδεκανήσω Επαρχιών του Οικουμενικού Θρόνου* 3 (2010), σελ. 149.

6. Μαρτυρίες για παρόμοια έθιμα βλ. ενδεικτικά Ε.Α. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ, «Ανέμενον μετά συγκινήσεως την κρούσιν του κώδωνος ...», *Τύπος της Κυριακής* (7 Απριλίου 2002), σελ. 4. ΕΛ. ΖΑΧΑΡΙΟΥ-ΜΑΜΑΛΙΓΚΑ, *Τα πανηγύρια στη Σύμη*, Ρόδος 2005, σελ. 89. Μ. ΜΗΛΙΓΚΟΥ-ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ, *Δένδρα - φυτά - άνθη στον λαϊκό πολιτισμό των νεωτέρων Ελλήνων*, Αθήνα 2006, σελ. 565-566. Γ. ΚΟΥΖΑΣ, «Αναφορά στη θρησκευτικότητα των Ποντίων στο Βατούμ της Γεωργίας κατά τη Σοβιετική περίοδο», στον τόμο Μ.Γ. ΣΕΡΓΗΣ (επιμ.), *Πόντος. Θέματα Λαογραφίας του Ποντιακού Ελληνισμού*, Αθήνα 2008, σελ. 228. Ο Ιδιος, «Μεταξύ θρησκευτικής Λαογραφίας και υλικού πολιτισμού: η αφίσα στο πανηγύρι του αστικού χώρου», *Λαογραφία* 41 (2007-2009), σελ. 234, 235. Ο Ιδιος, «Οφεις της καθημερινής ζωής στη Ραφήνα του Μεσοπολέμου μέσα από τα Πρακτικά των Συμβουλίων της Κοινότητας», *Πρακτικά ΙΒ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, Καλύβια Θεορικού Αττικής 2008, σελ. 644. ΜΑΝ. Γ. ΣΕΡΓΗΣ, *Έθιμα του Πάσχα από τη Θράκη*, Κομοτηνή 2009, σελ. 11. ΘΑΝ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΗΣ, *Φραγκάδες (Ζαγόρι - Γιάννινα - Ηπειρος)*, *Ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία*, Γιάννινα 1988, σελ. 220. ΜΕΝ. ΣΤ. ΚΙΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελαφότοπος (Τσερβάρι)*, *Λαογραφία*, Γιάννινα 2000, σελ. 110-113. ΝΙΚ. Β. ΛΩΛΗΣ, *Το «Δωδεκαήμερο» στην Ήπειρο. Έθιμα και παραδόσεις των Χριστουγέννων, της Πρωτοχρονιάς και των Φώτων*, Αθήνα 1965, σελ. 25. ΙΩ. Γ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, *Το Πάπιγκο, ένα από τα ωραιότερα χωριά του Ζαγορίου* 1, Θεσσαλονίκη 1977, σελ. 192-193. ΒΑΣΙΛ. ΑΥΔΗΣ, *Το χωριό Λιασκοβέτσι (Λεπτοκαρυά)*, *Λεπτοκαρυά* 1953, σελ. 70-72.

βε ο ίδιος τη φωτιά, ή έστελνε ένα από τα παιδιά του να ασκήσει το δικαίωμα αυτό, όπως γινόταν στο Ζιντζίντερε⁷. Μάλιστα, από το μέγεθος και τη μορφή της φωτιάς προσπαθούσαν να μαντεύσουν και την πορεία της σοδειάς εκείνης της χρονιάς⁸, επιβεβαιώνοντας τον διαβατήριο και ευγονικό χαρακτήρα της τελετουργίας. Στο Γκέλβερι, αφού τα παιδιά πηδούσαν τρεις φορές πάνω από τη φωτιά μετέφεραν ένα μισοκαμμένο ξύλο στο τζάκι του σπιτιού τους, θεωρώντας ότι έτσι ενίσχυαν την τύχη του σπιτικού τους⁹.

Στην Ανακού της Καππαδοκίας ονόμαζαν την εθιμική αυτή πυρά «σιφώ-τη», πιστεύοντας ότι έδωχνε τα κακοποιά δαιμόνια του Δωδεκαημέρου, και οι προσφορές για το άναμμα της γινόταν σε ποσότητες λαδιού¹⁰. Σε άλλους καππαδοκικούς οικισμούς, όπως στο Γκέλβερι, την ονόμαζαν «κελεμέν» ή «φώτων», και οι προσφορές αφορούσαν σιτάρι ή σπορέλαιο, ενώ ο πλειοδότης πριν την ανάψει επικαλούνταν τον Χριστό, κάνοντας το σημείο του σταυρού¹¹. Το λάδι των προσφορών αυτών, ή όσο θα αγοράζόταν με τα χρήματα που προσέφεραν, στα Σέμεντρα το χρησιμοποιούνταν κατά κανόνα για τα καντήλια του ναού¹². Στην Τελμησό μαρτυρείται ότι μετά τον πλειστηριασμό και πριν το άναμμα της φωτιάς ο ιερέας ανέπεμπε δέηση υπέρ υγείας και ευκαρπίας, με τον πλειοδότη γονατισμένο μπροστά στο σωρό των ξύλων¹³. Στη Νεάπολη, αμέσως μετά ο πλειοδότης έπαιρνε το αναμμένο κερί που κρατούσε ο ιερέας και άναβε τον σωρό, ενώ αν κάποια κλαδιά είχαν βραχεί και δεν άναβαν εύκολα, οι παριστάμενοι τον παρωθούσαν να αυξήσει την προσφορά του¹⁴.

Σε ορισμένα χωριά, όπως στα Ποτάμια, ο πλειστηριασμός περιοριζόταν ανάμεσα στους νεόνυμφους της χρονιάς¹⁵, ενώ στη Τζαλέλα κρατούσαν όλοι αναμμένες λαμπάδες κατά την επιτέλεση του εθίμου, και ο πλειοδότης άναβε τη φωτιά με τη δική του¹⁶. Επίσης, από το Ούλαγατς έχουμε πληροφορίες και

7. Αθ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, «Εθνικές και πατριωτικές ιστορίες. Φώτα», *Προσφυγικός Κόσμος* (Μάιος - Ιούνιος 1954), σελ. 3.

8. Βλ. σχετικά Γ.Α. ΜΕΓΑΣ, «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 3-4 (1941-1942), σελ. 136-137.

9. Δ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ - ΕΡΜ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Η θρησκευτική ζωή στην περιφέρεια Ακσεράϊ - Γκέλβερι*, Αθήνα 1971, σελ. 124. Πρβλ. Δ. ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ - Δ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η λαϊκή λατρεία των Φαράσων*, Αθήνα 1949, σελ. 88. ΣΟΦ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ, *Μνήμες Καππαδοκίας*, επιμ. Μίρκα Τζεβελέκη-Κονδάκη, Αθήνα, 2002, σελ. 120. ΕΛ. ΚΑΡΑΤΖΑ, *Καππαδοκία. Ο τελευταίος Ελληνισμός της περιφέρειας Ακσεράϊ - Γκέλβερι (Καρβάλης)*, Αθήνα 1985, σελ. 128.

10. Θ. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, *Η Ανακού*, Αθήνα 1963, σελ. 234-237.

11. Δ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ - ΕΡΜ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Η θρησκευτική ζωή στην περιφέρεια Ακσεράϊ - Γκέλβερι...*, ό.π., σελ. 135.

12. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 282.

13. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 265.

14. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 145.

15. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 326.

16. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 342.

Η «δεύτερη ζωή» των τελετουργιών

για την σποραδική συμμετοχή μουσουλμάνων της περιοχής στην πλειοδοσία, οι οποίοι κάποτε αναδεικνύονταν νικητές και άναβαν τη φωτιά¹⁷, στο πλαίσιο της συμμετοχής συνοίκων μουσουλμάνων στα ελληνορθόδοξα τελετουργικά λαϊκά δρώμενα, με την οποία έχουμε ασχοληθεί σε προηγούμενες μελέτες μας¹⁸.

Στα Σύλλατα της Καππαδοκίας άναβαν δύο φωτιές διαδοχικά μπροστά από τους δύο ναούς του χωριού και χόρευαν γύρω τους¹⁹, ενώ στη Δίλα τον πλειστηριασμό, που γινόταν με προσφορές ποσοτήτων σπορελαίου, μονοπωλούσαν οι ασχολούμενοι επαγγελματικά με την έκθλιψη των σπόρων για την παραγωγή του λαδιού²⁰. Πάντως, κοινές και διαδομένες είναι οι πληροφορίες για το κοινωνικό κύρος που προσποριζόταν ο πλειοδότης²¹, καθώς, για παράδειγμα, στο Ζιντζίντερε μόνο οι τοπικοί άρχοντες, οι εφοροδημογέροντες, μπορούσαν να αντέξουν το κόστος, δεχόμενοι στη συνέχεια ευχές και συγχαρητήριες επισκέψεις, όπως γινόταν στο Ζιντζίντερε²², και παραθέτοντας γεύμα στους απόρους του χωριού, όπως μαρτυρείται από τη Τσαρικλί²³ και το Ταρσιάχ²⁴.

Για τον λόγο αυτό, στη Σκοπή συμμετείχαν στον πλειστηριασμό για το άναμμα της φωτιάς και οι ξενιτεμένοι του χωριού, ακόμα και μέσω αντιπροσώπου που όριζαν²⁵, αλλά και όσοι είχαν επιστρέψει με αξιόλογη περιουσία, και ζητούσαν να βρουν νύφη για να δημιουργήσουν οικογένεια, θέλοντας να αποδείξουν την καλή οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση, καθώς και την γενναιοδωρία τους²⁶. Έτσι, η τελετουργία κάποτε καθόριζε και τις γαμήλιες στρατηγικές της κοινότητας, δεδομένου μάλιστα ότι ανάλογες πρακτικές υπήρχαν και σε άλλες ελληνικές περιοχές, σε παρόμοιες τελετουργικές και εορτολογικές περιστάσεις²⁷.

17. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 276.

18. Βλ. ενδεικτικά F.N. HASLUCK, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, σελ. 105, 106-108, 362-366. ΌΑΓΑ ΒΑΤΙΔΟΥ, *Η χριστιανικότητα των Τούρκων και οι Έλληνες της Μικρασίας*, Αθήνα 1956, σελ. 39-40, 45-46. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Christian and Islamic parallel traditions in the popular culture of the Balkan people», *Journal of Oriental and African Studies* 9 (1997-1998), σελ. 53-74. Ο ΙΔΙΟΣ, «A contribution to the study of influences of Christian upon Moslem customs in popular worship», *Journal of Oriental and African Studies* 5 (1993), σελ. 75-89. Ο ΙΔΙΟΣ, «Christian orthodox and Moslem popular religious customs: a study of influences and practices», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 78 (1995), σελ. 805-814.

19. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 183.

20. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 171.

21. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, *Νεοελληνικοί εθιμικοί εκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί...*, ό.π., σελ. 107-108.

22. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 74.

23. Κ. ΚΑΡΑΛΙΔΗΣ, *Τσαρικλί Νίγδης Καππαδοκίας*, Αθήνα 1985, σελ. 117.

24. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 125.

25. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 65.

26. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 111.

27. Γ.Α. ΜΕΓΑΣ, *Ελληνικά εορταί και έθιμα λαϊκής λατρείας*, Αθήνα 1957, σελ. 145. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, *Εισαγωγή στη θρησκευτική Λαογραφία 2. Ο κύκλος του χρόνου – Ο κύκλος της ζωής – Ο κύκλος της λατρείας*, Θεσσαλονίκη 2017, σσ. 45, 48.

Σε άλλα χωριά της Καππαδοκίας, όπως στη Μουταλάσκη, χόρευαν γύρω ή πηδούσαν πάνω από τη φωτιά της παραμονής των Θεοφανίων, άναβαν μάλιστα μικρότερες φωτιές, και πάλι μετά από αντίστοιχους πλειστηριασμούς για την απόκτηση του δικαιώματος να τις ανάψουν, σε κάθε γειτονιά, υπό την επίβλεψη των επιτρόπων του ενοριακού ναού²⁸. Τα κάρβουνα της φωτιάς στη Βέξε τα μάζευαν, ώστε με αυτά να θυμιάζουν στο ναό ή στα σπίτια τους, γεγονός που δείχνει την συνείδηση που είχαν για την ιερότητα της συγκεκριμένης εθιμικής πυράς²⁹. Στο Αγιονάς, ιδιαιτέρως όσοι είχαν προσφέρει κληματόβεργες για τη φωτιά, αλλά και οι υπόλοιποι κάτοικοι, φρόντιζαν να μεταφέρουν ένα μικρό αναμμένο ξυλαράκι στην αυλή του σπιτιού³⁰ ή στο κοτέτσι τους, όπως μαρτυρείται από το Καράτζορεν³¹, πιστεύοντας ότι έτσι εξασφαλίζεται η καλοχρονιά και η γονιμότητα στο σπιτικό τους. Βέβαια, ανάλογες αντιλήψεις για την γονιμοποιητική δύναμη της φωτιάς, οικιακής ή δημόσιας, του Δωδεκαημέρου συναντούμε και σε άλλες ελληνικές περιοχές³².

Στον Γούρδο, ακόμη και στα μελίσσια ή τους στάβλους τους έβαζαν από τη στάχτη της φωτιάς αυτής, πιστεύοντας ότι έτσι εξασφάλιζαν την γονιμότητα³³. Μάλιστα σε ορισμένα χωριά της Καππαδοκίας ο πλειοδότης συνήθιζε κατά την διαδικασία του πλειστηριασμού να εύχεται μυστικά, γι' αυτό και όσοι στη συνέχεια τον χαιρετούσαν και τον συνέχαιραν εύχονταν επίσης να κάνει ο Θεός δεκτή την μυστική ευχή του, όπως μαρτυρείται από το Ζιντζίντερε³⁴. Μαρτυρείται επίσης στη Βέξε η διεκδίκηση του τελετουργικού δικαιώματος για το άναμμα της εθιμικής πυράς από ομάδες ανδρών³⁵, ενώ σε αρκετούς οικισμούς, όπως για παράδειγμα στα Σύλλατα, ακολουθούσε χορός γύρω από τη φωτιά³⁶.

Στο Γκέλβερι, όπως προαναφέρθηκε, ονόμαζαν την τελετουργία αυτή «κελεμέν», και επίσης συχνά την παρακολουθούσαν ή και συμμετείχαν οι μουσουλμάνοι του χωριού, όπως μαρτυρείται και από τα Κενάταλα³⁷. Σταδιακά όμως η ανάδυση του τουρκικού εθνικισμού από τις αρχές του 20ού αιώνα είχε επιπτώσεις και στη τελετουργική ζωή των κατοίκων, δεδομένου ότι τα χρόνια

28. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 98.

29. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 65.

30. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 53.

31. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 82.

32. Βλ. σχετικά Ειρ. ΑΜΠΕΛΑΚΙΑ, *Η εστία και η πυρά της στις λαϊκές αντιλήψεις και εκδηλώσεις*, Αθήνα 1990 (διδ. διατρ.: ΕΚΠΑ). ΆΛΚΗ ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ, *Λαογραφικά Μελετήματα 1*, Αθήνα 1975. Δ.Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, *Χριστουγεννιάτικα και των γιορτών*, Αθήνα 1984 (β' έκδ.). Ο ΙδΙΟΣ, *Συμπληρωματικά του χειμώνα και της άνοιξης*, Αθήνα 1984.

33. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 223.

34. Αθ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, *ό.π.*, σελ. 3.

35. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 65.

36. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 183.

37. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 206. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 276.

Η «δεύτερη ζωή» των τελετουργιών

πριν την ανταλλαγή των πληθυσμών οι μουσουλμάνοι συγκεντρώνονταν πλέον έξω από τον περίβολο του ναού και πετροβολούσαν τους συμμετέχοντες χριστιανούς, έλεγαν μάλιστα ότι άναβαν την φωτιά «για να κάψουν τα γένια του προφήτη Μωάμεθ», όπως μαρτυρείται στα Στέφανα³⁸, αλλά και ότι στα γύρω από τη φωτιά τραγούδια τους «βλασφημούσαν τα γένια του προφήτη», ή ότι σε αυτήν έκαιγαν ζωντανά σκυλιά, όπως μαρτυρείται από το Ταρσιάχ³⁹, σε μια προσπάθεια να τεκμηριώσουν την ανάγκη η τελετουργία να απαγορευθεί. Αναφέρεται μάλιστα ότι για να σταματήσει αυτός ο πετροπόλεμος, χρειάστηκε να παρέμβει ο Μητροπολίτης της περιοχής στις οθωμανικές αρχές. Αντιστοίχως οι χριστιανοί στο Ανδρονίκι άρχισαν να τραγουδούν γύρω από τη φωτιά τραγούδια στα οποία ειρωνεύονταν τους Τούρκους της περιοχής⁴⁰, εντείνοντας τις αντιθέσεις.

Τα χρόνια μετά την Μικρασιατική Εκστρατεία, λόγω της σφοδρότερης αντίδρασης του μουσουλμανικού στοιχείου, οι χριστιανοί σταμάτησαν να ανάβουν την μεγάλη φωτιά των Θεοφανίων στο προαύλιο του ναού, και την αντικατέστησαν με μικρές φωτιές, τις οποίες στο Ταρσιάχ κάθε οικογένεια άναβε στο δώμα του σπιτιού της⁴¹. Σε κάθε περίπτωση, η σύνδεση της τελετουργίας με την συγκέντρωση, δια του πλειστηριασμού, οικονομικών πόρων για το γενικότερο έργο της ελληνορθόδοξης κοινότητας έφερε την αντίδραση του σύνοικου τουρκικού στοιχείου⁴², το οποίο λόγω των ιστορικών συγκυριών είχε αρχίσει να αντιμετωπίζει τους χριστιανούς της περιοχής ως εξ ορισμού αντίπαλο πληθυσμιακό στοιχείο.

Από την άλλη πλευρά, η Εκκλησία άρχισε σταδιακά να περιβάλλει το έθιμο με ιδιαίτερες τελετουργικές μορφές από το εκκλησιαστικό τυπικό: στα Στέφανα⁴³ της Καππαδοκίας, για παράδειγμα, η φωτιά ανάβονταν πριν την απόλυση

38. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 115.

39. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 125.

40. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 60.

41. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 125.

42. Βλ. σχετικά τις διαπιστώσεις του Αθ. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, *Καππαδοκίας τύχαι*, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 89. Ο Ιδιος, *Καππαδοκία. Συμβολή στην ιστορία και τον πολιτισμό του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας*, Θεσσαλονίκη, 2001, σελ. 151, 220. Πρβλ. Ν. ΚΕΧΑΓΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Αρχαίος βίος των εν τω εσωτερικώ της Μικράς Ασίας Μικρασιατών», *Ξενοφάνης* 6 (1909), σελ. 444-445. Αρχιμ. Βαρθολομαίος Ιατρίδης, *Η θρησκευτικότητα των Καππαδοκών*, Θεσσαλονίκη 2013 (μεταπτ. διατρ.: ΑΠΘ / Θεολογική Σχολή), σσ. 36-37, 44-46. Ενδεικτικές επίσης είναι οι πληροφορίες που διαθέτουμε από κοινότητες όπως η Σινασός, τα Φλαβιανά και οι οικισμοί της περιφέρειας της Καρβάλης, βλ. Ι. ΑΡΧΕΛΑΟΣ-ΣΑΡΑΝΤΙΔΗΣ, *Η Σινασός. Το διαμάντι της Ανατολής*, εν Αθήναις 1899. ΜΑΡ. ΒΑΪΑΝΝΗ, *Στη Σινασό της Καππαδοκίας*, Πειραιάς 2000. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΝΤΑΝΑΣΗ, *Καϊσάρεια Α΄. Η μονή του Τιμίου Προδρόμου στο Ζιντζίδερε (Φλαβιανά)*, το πνευματικό και εκπαιδευτικό κέντρο της Καππαδοκίας. Κέρμιρα - Ποταμιά, Θεσσαλονίκη 2017.

43. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 115.

του εσπερινού της παραμονής των Θεοφανίων, αφού έψαλαν πρώτα το απολυτίκιο της εορτής, το οποίο συνέχιζαν να ψάλουν σε όλη τη διάρκεια του ανάματος, και αφού η φωτιά έσβηνε εισέρχονταν και πάλι στο ναό για να κάνουν την απόλυση του εσπερινού⁴⁴.

Αλλού πάλι, όπως στο Ανταβάλ, άναβαν την εθμική πυρά μπροστά στο ναό ανήμερα των Θεοφανίων⁴⁵, ενώ όσοι συμμετείχαν έκαναν τάματα για την αποκατάσταση της υγείας ασθενών μελών της οικογένειάς τους, ενώ μαρτυρείται η συμμετοχή στον πλειστηριασμό και μουσουλμάνων, με την πίστη ότι έτσι θα εξασφάλιζαν καλή τύχη και «καλοχρονιά»⁴⁶. Συχνά μάλιστα κάποιοι ζητούσαν, μετά το άναμμα, να σβήσουν και πάλι τη φωτιά για να την ανάψουν ξανά⁴⁷, ενώ ταυτοχρόνως δημοπρατούσαν, στο Ζίλε, το τελετουργικό δικαίωμα του να βγάλει κάποιος τον σταυρό από το δοχείο με τον Μεγάλο Αγιασμό, όπου τον είχε ρίξει ο ιερέας κατά την τέλεση της σχετικής ακολουθίας⁴⁸, ή ακόμη και να κρατήσουν την εικόνα της Αναστάσεως, κατά την περιφορά που θα ακολουθηθεί, όπως γινόταν στο Ούλαγατς⁴⁹. Σε μια περίπτωση στην Ανταβάλ μαρτυρείται ότι ο πλειοδότης άργησε, βρήκε την φωτιά αναμμένη, και απαίτησε να τη σβήσουν για να την ανάψει ξανά ο ίδιος⁵⁰, καθώς αυτό ακριβώς το τελετουργικό δικαίωμα είχε κερδίσει με τον πλειστηριασμό που είχε προηγηθεί.

Αυτές τις τελετουργικές μορφές έφεραν μαζί τους οι ανταλλάξιμοι ελληνορθόδοξοι Καππαδόκες, κατά την μετακίνηση και την νέα εγκατάστασή τους

44. Για τη σχέση ανάμεσα στους ναούς και στις λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες στην Καππαδοκία βλ. ενδεικτικά Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ναωνυμικά και αγιωνυμικά τοπωνύμια των Ελλήνων της Καππαδοκίας Ι», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 778 (1999), σελ. 557-563. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ναωνυμικά και αγιωνυμικά τοπωνύμια των Ελλήνων της Καππαδοκίας ΙΙ», *Ονόματα. Revue Onomastique* 15 (2000). *Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Ονοματολογικού Συνεδρίου «Ελληνικά Τοπωνύμια εκτός του ελλαδικού χώρου»* (Καστελλόριζο, 7-8 Σεπτεμβρίου 1996). Αφιερώνεται στους Αχρίτες του Ελληνισμού “νέους ηδέ παλαιούς”, σελ. 291-296.

45. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 206.

46. Για τελετουργίες καθαγιασμού της φύσης βλ. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ο καθαγιασμός της φύσης στην ελληνική λατρευτική παράδοση», *Νέα Σιών* 91 (2007), σελ. 63-73. Επίσης, ΜΑΡ. ΤΡΙΠΕΡΙΝΑ, *Έθιμα και τελετουργίες του ετήσιου εορτολογικού κύκλου των Ελλήνων κατοίκων στον Πόντο (μέσα 19ου αι. - 1922)*, Κομοτηνή 2014 (διδ. διατρ.: ΔΠΘ), σελ. 227, 261. ΑΝΔΡ. ΧΑΤΖΗΧΑΜΠΗΣ, «Η δημιουργία των φυτών, ο προσρισμός τους και η παρουσία τους στη λατρεία», *Απόστολος Βαρνάβας* 75 (2014), σελ. 578. Γ. ΣΤΟΥΚΗΣ, «Τα προσκυνητάρια των επαρχιακών δρόμων. Δύο περιπτώσεις προσκυνηταριών στο Κυριάκι Λιβαδειάς του νομού Βοιωτίας», *Νέα Σιών* 93 (2015), σελ. 182-183. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ΜΟΥΤΑΦΗΣ, *Μητροπολίτης Μαρωνείας και Κομοτηνής, Η παραδοσιακή θρησκευτικότητα των κατοίκων της Θράκης: η περίπτωση των Αβδήρων*, Κομοτηνή 2017 (διδ. διατρ.: ΔΠΘ), σελ. 372.

47. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 206.

48. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 140.

49. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 276.

50. ΚΜΣ, ΚΠ φάκ. 206.

Η «δεύτερη ζωή» των τελετουργιών

στον ελληνικό χώρο, μετά την εφαρμογή των αντίστοιχων προβλέψεων της Συνθήκης της Λωζάννης⁵¹, το διάστημα 1923-1924. Τις πρώτες δεκαετίες, και καθώς η τελετουργία της εθιμικής πυράς την παραμονή των Θεοφανίων συνδυαζόταν με εθιμικό εκκλησιαστικό πλειστηριασμό, η τέλεση του οποίου είχε αυστηρά απαγορευθεί από την Εκκλησία στις ελληνικές περιοχές, οι Καππαδόκες σταμάτησαν την τέλεση της τελετουργικής αυτής αφής, ή την επιτελούσαν σε περιορισμένο κύκλο οικείων, και σε μικρή κλίμακα.

Σταδιακά, στα τέλη του 20ού αιώνα, η τελετουργία άρχισε να αναβιώνει, ως αποτέλεσμα κυρίως του αντίστοιχου πολιτιστικού έργου τοπικών και εθνοτοπικών συλλόγων. Έτσι, στους Καππαδόκες πρόσφυγες δεύτερης και τρίτης γενιάς, στη Νέα Καρβάλη της Καβάλας, άρχισε να ανάβεται και πάλι η φωτιά της παραμονής των Θεοφανίων⁵², με τους συμμετέχοντες να κρατούν εικονίσματα, και τη γυναίκα που ανάβει την φωτιά να είναι ντυμένη με «παραδοσιακή φορεσιά» της Καππαδοκίας, υπό την έννοια και την πρακτική της τελετουργικής και συμβολικής χρήσης των λεγόμενων «παραδοσιακών ενδυμασιών», όπως αυτή έχει μελετηθεί από την τρέχουσα λαογραφική βιβλιογραφία⁵³.

Χαρακτηριστικότερη ίσως είναι η περίπτωση των αντιστοιχών απογόνων των προσφύγων της Καππαδοκίας στο χωριό Καππαδοκικό της Καρδίτσας, στη Θεσσαλία, όπου κατά κανόνα εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από το Τσοχούρ. Εκεί το έθιμο, στα τέλη του 20ού και τις αρχές του 21ου αιώνα, αναβιώθηκε σε όλες του τις λεπτομέρειες, με τις γυναίκες μάλιστα να μην μπορούν να πάρουν μέρος στον πλειστηριασμό για την εκχώρηση του δικαιώματος ανάματος της εθιμικής πυράς, παρά μόνο μέσω άνδρα αντιπροσώπου τους, και τις «αρχές του τόπου» να κάθονται σε τραπέζι μπροστά στη φωτιά, ενώ οι υπόλοιποι στέκονταν όρθιοι πίσω της. Μάλιστα τα Θεοφάνια του 2000 την φωτιά άναψε, αφού επικράτησε στον προηγούμενο πλειστηριασμό, ο τότε Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων Θεόκλητος, ο οποίος πήρε μέρος και στην εορταστική εκδήλωση που ακολούθησε⁵⁴.

51. Βλ. σχετικά Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Η Συνθήκη της Λωζάννης ως απαρχή της διαμόρφωσης του σύγχρονου ελληνικού λαϊκού πολιτισμού», στο Ιερά Μητρόπολις Περιστερίου, *Εγκόλπιο Ημερολόγιο του Σωτηρίου Έτους 2023. Αφιερωμένο στη Συνθήκη της Λωζάννης (1923) και το Μεταναστευτικό αποκύημά της*, Αθήνα 2023, σελ. 19-44.

52. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, *Νεοελληνικοί εθιμικοί εκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί...*, ό.π., σελ. 111. Πρβλ. «Τα σάγια», *Ανατολή* 12 (1999), σελ. 2-3.

53. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Samos town in the late 20th and the early 21st century: The transition from tradition to modernity and the role of tourism», στον τόμο ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Σ. ΜΑΡΚΟΥ - ΜΕΓΛΕΝΑ ΖΛΑΤΚΟΒΑ (eds.), *Post-Urbanities, cultural Reconsiderations and Tourism in the Balkans*, Athens 2020, σελ. 335-349. Ο ΙΔΙΟΣ, «Religious Folklore in Greece: Between Tradition and Modernity», *Jahrbuch für Europäische Ethnologie* 15. ANG. TREIBER - HEID. ALZHEIMER - SAB. DOERING-MANTEUFFEL - DAN. DRASCEK (eds.), *Griechenland. Fragile Ordnungen und die Politik der Kultur*, σελ. 29-55. Ο ΙΔΙΟΣ, «Παραδοσιακή ενδυμασία και σύγχρονο εκκλησιαστικό και κοσμικό δημόσιο τελετουργικό», *Παρνασσός* 56 (2015-2020), σελ. 107-118.

54. Κ. ΑΙΒΑΝΟΓΛΟΥ-ΠΑΠΑΓΕΛΟΥ, *Από το Τσοχούρ Καππαδοκίας στο Καππαδοκικό Καρδίτσας*, Σοφάδες 2000, σελ. 51-54.

Η συμμετοχή του επιχωρίου Επισκόπου στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι σημαντική για την πορεία και τη μετεξέλιξη της τελετουργίας, δεδομένου ότι οριζοθετεί αλλαγή στη στάση της Εκκλησίας, η οποία αρχικά ήταν απολύτως αρνητική απέναντι στους εκκλησιαστικούς πλειστηριασμούς, θεωρώντας τους μορφή σιμωνίας. Η Εκκλησία αρχικά, στο οθωμανικό περιβάλλον, ευνόησε τους πλειστηριασμούς, ως τρόπο ενίσχυσης των ενοριακών και κοινοτικών ταμείων ώστε να επιτελέσουν το έργο τους, αργότερα όμως, στα όρια του ελληνικού κράτους και με την ακύρωση του κοινοτικού συστήματος όπως το προέβλεπε η οθωμανική διοίκηση, τους πολέμησε και προσπάθησε να τους εξαφανίσει, θεωρώντας ότι ως εργαλείο χρηματοδότησης είχαν πλέον απολέσει την αποτελεσματικότητά τους⁵⁵.

Η έννοια και η πρακτική της τοπικότητας και της εθιμικής λατρευτικής ταυτότητας φαίνεται ότι υπερίσχυσε, δεδομένης και της κυριαρχίας των φολκλοριστικών επιτελέσεων στις αναβιώσεις παλαιότερων εθιμικών και τελετουργικών μορφών, επί των εκκλησιαστικών δογματικών ή κανονικών απαγορεύσεων και δεσμεύσεων⁵⁶. Παραλλήλως, το πέρασμα της οργάνωσης της όλης τελετουργίας στην αρμοδιότητα των συλλόγων, επέφερε στη διαχείρισή τους το στοιχείο του φολκλορισμού, το οποίο είναι σύμφυτο στις τελετουργικές ανα-παραστάσεις, όπως αυτές διοργανώνονται από τους κατά τόπους εθνοτοπικούς συλλόγους, με τη βασική ιδέα ότι μέσω αυτών τα μέλη τους συνδέονται και πάλι με τις «πολιτιστικές ρίζες» τους, δηλαδή με στοιχεία της πολιτιστικής ταυτότητας των προγόνων τους, που ουσιαστικά θεωρούνται ως βάση και για τη δόμηση της δικής τους ταυτότητας⁵⁷.

Αυτή η αναβίωση, για την οποία γίνεται λόγος εδώ, σχετίζεται άμεσα με την έννοια και την πρακτική του φολκλορισμού, όπως και παραπάνω αναφέρθηκε.

55. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, *Νεοελληνικοί εθιμικοί εκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί...*, ό.π., σελ. 135 κ.εξ.

56. Βλ. σχετικά Μ.Γ. ΜΕΡΑΚΗΣ, «Τι είναι ο folklorismus», *Λαογραφία* 28 (1972), σελ. 27-38 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Λαογραφικά Ζητήματα*, Αθήνα 1989, σελ. 109 κ.εξ.). Ο ΙΔΙΟΣ, *Νεοελληνικός λαϊκός βίος: όψεις και απόψεις*, Αθήνα 2001, με σημαντικές ανάλογες διαπιστώσεις. C. BARRAUD - J.D. M. PLATENKAMP, «Rituals and the comparison of societies», στον τόμο C. BARRAUD, J. D. M. PLATENKAMP (eds.), *Rituals and Socio-cosmic Order in Eastern Indonesian Societies* 2, Bijdragen 1990, σελ. 23-24. Γενικότερα βλ. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ - Μ.Γ. ΣΕΡΓΗΣ - ΔΕΣΠ. ΔΑΜΙΑΝΟΥ - Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ - ΓΑΡ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ (επιμ.), *Η διαχείριση της παράδοσης. Ο λαϊκός πολιτισμός ανάμεσα στον φολκλορισμό, στην πολιτιστική βιομηχανία και τις τεχνολογίες αιχμής*, Θεσσαλονίκη 2016.

57. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Μορφές διαχείρισης του πολιτισμικού αποθέματος στον σύγχρονο ελληνικό λαϊκό πολιτισμό», στον τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ (επιμ.), *Ο σύγχρονος Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός: μεταξύ Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, Κομοτηνή 2020, σελ. 56-64. Ο ΙΔΙΟΣ, «Εισαγωγή, αναπαραγωγή και διάδοση πολιτισμικών προτύπων στη σύγχρονη ελληνική λαϊκή θρησκευτικότητα», στον τόμο Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ - Π.Δ. ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Ιερά Μητρόπολις Διδυμοτείχου. Ορεστιάδος και Σουφλίου, Ιακώβου Μνήμη. Τόμος εις μνήμην του Μητροπολίτου Πριγκηποννήσων κυρού Ιακώβου Σωφρονιάδη (1947-2018)*, Θεσσαλονίκη 2020, σελ. 183-198.

Η «δεύτερη ζωή» των τελετουργιών

Και εδώ κατά κανόνα η ιδέα της ανάσυρσης παλαιών εθιμικών μορφών, αλλά και οι λεπτομέρειες της τέλεσής τους αποτελούν έργο σχεδόν αποκλειστικά των συλλόγων. Η κοινότητα κατά κανόνα παρακολουθεί αυτές τις αναπαραστάσεις ως θέαμα ελκυστικό μεν, αλλά στο οποίο τα μέλη της δεν συμμετέχουν. Έτσι οδηγούμαστε σε μια μορφή «παράστασης», με έντονα θεατρικά στοιχεία και βέβαια με έντονο τον χαρακτήρα της σκηνοθετημένης αυθεντικότητας⁵⁸.

Στην εφαρμογή των πρακτικών της αναβίωσης παλαιότερων εθιμικών μορφών, όσον αφορά την διαχείριση της παράδοσης, ο ρόλος των συλλόγων είναι απολύτως καθοριστικός. Είναι εν προκειμένω χαρακτηριστικές οι περιπτώσεις λαϊκών τελετουργικών δρωμένων που θεωρήθηκαν μη λειτουργικά πλέον από την κοινότητα, καθώς οι ψυχολογικές ανάγκες των ανθρώπων που κάλυπταν εξυπηρετήθηκαν από την ανάπτυξη πλέον της επιστήμης και της τεχνολογίας, όπως οι εθιμικές πυρές του Δωδεκαημέρου, σχετικές με την ευκαρπία της γης και της φύσης.

Η επαναφορά των παλαιότερων τελετουργιών όχι ως χρηστικών τελεστικών εθίμων, αλλά με την μορφή της παράστασης, σχετίζεται με την πρακτική της συμβολοποίησης της λαϊκής παράδοσης, και με το ιδεολόγημα της «επιστροφής στις ρίζες», το οποίο είναι διάχυτο στο λαό και καλλιεργείται με συνέπεια από τους συλλόγους. Και βέβαια η μετατροπή του δρωμένου σε δράμα, το πέραςμα από την τελετουργία στην επιτέλεση και στην παράσταση, απαιτεί μια σειρά προσαρμογών και την εφεύρεση ορισμένων σκηνοθετικών αρχών, κάτι που γίνεται από τα μέλη των συλλόγων, οι οποίοι κάθε φορά αναλαμβάνουν το έργο της αναπαράστασης συγκεκριμένης εθιμικής μορφής⁵⁹.

Είναι πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα εκείνο των αναβιώσεων των εθιμικών πυρών, ιδίως του Δωδεκαημέρου, σε πληθυσμούς που αυτές είχαν λησμονηθεί, όπως εδώ τις εξετάζουμε. Στις περιπτώσεις αυτές έχει λησμονηθεί η πρακτική της διαβατήριας και ευγονικής τελετουργίας, και αναβιώνεται η τελετουργία μόνο για να επιτευχθεί σύμφιξη μεταξύ των μελών του συλλόγου, ή να κατοχυρωθεί η παρουσία του στην γενικότερη πολιτισμική ζωή του οικισμού, είτε τέλος για να εξυπηρετηθεί το ιδεολόγημα της «επιστροφής στις ρίζες», που συνδέεται άμεσα με την προσπάθεια διάσωσης της προσφυγικής μνήμης και προβολής έμπρακτης της βιούμενης ως τοπικής πολιτισμικής ιδιαιτερότητας⁶⁰, η οποία δικαιώνει το παρελθόν και προσδιορίζει ενεργά το μέλλον, την παρούσα ταυτότητα, των μελών του συλλόγου.

58. Χρ. ΧΑΤΖΗΤΑΚΗ-ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ, «Οι πολιτιστικοί σύλλογοι και η παράδοση: το πρόβλημα της αυθεντικότητας», στον τόμο *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία. Επιστημονικό Συμπόσιο, 19-21 Απριλίου 2002*, Αθήνα 2003, σελ. 369-382.

59. Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, *Θεωρητική Λαογραφία. Έννοιες – μέθοδοι – θεματικές*, Αθήνα 2009, σελ. 180-206.

60. Ed. P. THOMPSON, *Customs in common: Studies in traditional popular culture*, New Press 2015, σελ. 102.

Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο κατά κανόνα οι απόγονοι των ανταλλαξίμων του 1923-1924 διαχειρίζονται την πολιτιστική κληρονομιά τους, κατά βάση μέσω των συλλόγων τους, δηλαδή σε δημόσιο και όχι σε ιδιωτικό επίπεδο. Όσα παραπάνω διαπιστώθηκαν εντάσσονται στα όρια μιας δημόσιας Λαογραφίας, καθώς δεν εξετάζουμε την υποκειμενική και ιδιωτική βίωση και διαχείριση της παράδοσης, αλλά τη συλλογική και δημόσια, μέσω των συλλόγων και των μαζικών παραστατικών επιτελέσεων παλαιότερων τελετουργιών. Η περίπτωση των καππαδοκικών τελετουργιών για το άναμμα εθιμικής πυράς τα Θεοφάνια⁶¹, όπως προηγουμένως συγκριτικά παρουσιάστηκε πριν την προσφυγιά, και μετά από αυτήν, είναι απολύτως ενδεικτική.

Είναι γνωστό ότι οι τελετουργίες σχετίζονται πάντα με τον τόπο και την ιστορική συγκυρία, μέσω της οποίας διαμορφώνονται οι υλικές βάσεις του πνευματικού εποικοδομήματος του λαϊκού πολιτισμού. Έτσι η διαφορετικότητα των συνθηκών, τόσο διατοπικά, όσο και στην ιστορική τους συνέχεια και διαδοχή μέσα στον χρόνο, καθώς τροποποιεί τους παράγοντες του χρόνου και του τόπου, εντός των οποίων εγγράφονται και ερμηνεύονται οι εκδηλώσεις του λαϊκού πολιτισμού, οδήγησαν αρχικά στην εξάλειψη και στη συνέχεια στην εκ νέου ανάδυση, στα όρια μιας «δεύτερης ζωής» των τελετουργιών αυτών και στους προσφυγικούς πληθυσμούς της Καππαδοκίας, όπως παραπάνω καταδείχθηκε.

Όλη αυτή η διαδικασία συνιστά μια ουσιαστικά «δεύτερη ζωή» στην διαχείριση της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς των προσφύγων, η οποία, τηρουμένων των αναλογιών, μπορεί να διαπιστωθεί σε κάθε επιμέρους στοιχείο της προσφυγικής πολιτιστικής κληρονομιάς, υλικό ή άυλο. Και είναι αυτή η διαδικασία διαχείρισης που οριοθετεί τους τρόπους με τους οποίους τόσο οι σύνοικοι, όσο και οι απόγονοι των πρώτων εκείνων εκπατρισμένων προσφύγων αντιλαμβάνονται διαχρονικά και προσλαμβάνουν σήμερα όσα οι πρόσφυγες του 1923-1924 έφεραν ως ουσιώδη στοιχεία της ταυτότητας και της ύπαρξής τους, για να ξεκινήσουν σε άλλη, εν πολλοίς ξένη, γη και πάλι την ατομική και ομαδική, οικογενειακή και κοινωνική ζωή τους.

61. Πρβλ. Θ. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, *Το Μιστί*, Αθήνα 1977, σελ. 55. Α. ΕΥΠΡΑΞΙΑΔΗΣ, *Το Προκόπι η πατρίδα μου*, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 176-177. Κ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Η καθημερινή ζωή στη Σινασό Καππαδοκίας», στον τόμο *Η Σινασός της Καππαδοκίας*, (Αθήνα 1986), σελ. 66. Ι. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, *Καيسάρεια Μητροπολιτερί βε Μααλουμάτη Μουτενεββί*, Κωνσταντινούπολη 1896, σελ. 19. Γ.Π. ΜΑΥΡΟΧΑΛΥΒΙΔΗΣ, *Η Αξό Καππαδοκίας* 1, Αθήνα 1990, σελ. 297-298.

ΑΦΗΓΗΣΗ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ.
Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΣΤΡΟΦΕΓΓΙΑ (1945)
ΤΟΥ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Η *Αστροφεγγιά*, χρονολογικά το δεύτερο μυθιστόρημα του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου¹, γραμμένο κατά ένα μέρος του μέσα στα χρόνια της γερμανικής Κατοχής (1943-1945), εκδόθηκε το 1945 και αφορά τη ζωή του έφηβου μαθητή Άγγελου Γιαννούζη, κατόπιν φοιτητή φιλολογίας, και της συντροφιάς του, μιας ομάδας αγοριών και κοριτσιών. Η ιστορία τους εκτυλίσσεται ανάμεσα στα 1918-1924 περίπου (εγκολπώνει μια αναδρομή στα 1913, στα παιδικά χρόνια του πρωταγωνιστή, που διαβάζουμε στο δεύτερο κεφάλαιο). Το περιεχόμενο του μυθιστορήματος στηρίζεται ολοφάνερα στην προσωπική εμπειρία του συγγραφέα του και ο ήρωάς του είναι δική του περσόνα, μία από όσες μοιράζεται στη αφήγησή².

Η *Αστροφεγγιά* έμελλε να αποτελέσει το δεύτερο μέρος μιας τριλογίας. Αμέσως μετά την ολοκλήρωση της συγγραφής της ο Παναγιωτόπουλος αποφάσισε να επιστρέψει στα παιδικά του χρόνια, και να αφηγηθεί τις μνήμες του που εκδόθηκαν στο τέλος του ίδιου έτους, του 1945, με τον τίτλο *Χαμοζωή*. Εκ των υστέρων η *Χαμοζωή* αποτέλεσε τον πρώτο τόμο της τριλογίας. Ο τρίτος τόμος, με τον τίτλο *Αιχμάλωτοι*, κυκλοφόρησε έξι χρόνια αργότερα,

1. Το χρονολογικά πρώτο μυθιστόρημα που εξέδωσε ο Παναγιωτόπουλος ήταν το μυθιστόρημα *Οι δυο x' η νύχτα* το 1944. Για μια εποπτεία του συγγραφικού έργου του, ποιητικού, αφηγηματικού, κριτικού, δοκιμιακού και ταξιδιωτικού, βλ. Δ. ΓΙΑΚΟΣ, *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Ο ποιητής, ο πεζογράφος, ο κριτικός*, Αθήνα 1950: χ.ο.· Δ. ΓΙΑΚΟΣ, «Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος βιογραφούμενος και αυτοβιογραφούμενος», *Νέα Εστία* 1329 (15 Νοεμβρίου 1982), σσ. 1502-1527· Α. ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ, *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Συνολική θεώρηση του έργου του*, Αθήνα 1990: *Επικαιρότητα*· Λ. ΚΟΥΣΟΥΛΑΣ, «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος», στο συλλογικό έργο *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον Πρώτο ως τον Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τόμος Στ', Αθήνα 1996: Σοκόλης, σελ. 364-382· Β. ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος (1901-1982). Χρονολόγιο - εργογραφία*, Αθήνα 2006: Σχολή Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.

2. Η Αγγέλα Καστρινάκη μετρά τρία πρόσωπα της μυθοπλασίας επενδυμένα με αυτοβιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα, στα οποία διαμοιράζονται ιδέες και όψεις της προσωπικότητάς του. Βλ. Α. ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, *Οι περιπέτειες της νεότητας. Η αντίθεση των γενιών στην ελληνική πεζογραφία (1890-1945)*, Αθήνα 1995: Καστανιώτης, σελ. 318-326.

το 1951. Κάλυψε τα κατοπινά χρόνια του δεύτερου μεγάλου πολέμου και τη ναζιστική σκλαβιά της χώρας.

Έτσι σχηματίστηκε η τριλογία, περίπου τυχαία, όπως καταθέτει ο συγγραφέας της είκοσι χρόνια μετά την ολοκλήρωσή της³. Στα 1971-1972 ο Παναγιωτόπουλος διόρθωσε και τα τρία κείμενά του και προχώρησε σε δεύτερη έκδοση («ξαναπλασμένη» την χαρακτηρίζει ο ίδιος)⁴. Με τη συγγραφή της *Αστροφεγγιάς* ο Παναγιωτόπουλος, ανταποκρινόμενος στην ανάγκη καταφυγής στην εφηβική ηλικία και την πρώτη νεότητα (που με όρους ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας χαρακτηρίζει αρκετά μυθιστορήματα γραμμένα στη δεκαετία του 1940, ιδιαίτερα στα χρόνια της γερμανικής Κατοχής), αισθητοποίησε αφηγηματικά τις αντιλήψεις του για την εποχή του και την τέχνη του και συνειδητοποίησε σταδιακά, όσο συνέθετε το μυθιστόρημα για τον Άγγελο Γιαννούζη, την επιθυμία να αφηγηθεί, στηριζόμενος στο δικό του βιογραφικό υλικό, τη δική του πορεία στον βίο και την τέχνη.

Μπορούμε, λοιπόν, να θεωρήσουμε βέβαιη και μάλλον κυρίαρχη τη συγγραφική αυτή πρόθεση σε μια τριλογία που γράφεται σταδιακά (και πρωθύστερα αναφορικά με τους δύο πρώτους τόμους της) και που συλλαμβάνεται μέσα από τη συγγραφή της *Αστροφεγγιάς*. Υπό αυτό το πρίσμα, αφενός μπορούμε να κατανοήσουμε τις σαφείς αναφορές σε κείμενα, πρόσωπα και πράγματα του λογοτεχνικού βίου, σύγχρονου της αφήγησης, και αφετέρου μπορούμε να προσδοκούμε διακειμενικές επαφές με μυθιστορηματικά κείμενα της εποχής του. Ακόμα περισσότερο, μπορούμε να διαβάσουμε στην *Αστροφεγγιά* (αλλά και στα υπόλοιπα δύο μέρη της τριλογίας) αφηγηματικές υλοποιήσεις όσων θέσεων και αντιλήψεων, αισθητικών και ιδεολογικών, εγγράφονται τα ίδια περίπου χρόνια στο κριτικό έργο του Παναγιωτόπουλου.

Ως προς το πρώτο, την επιδίωξη σύνδεσης της αφήγησης με το λογοτεχνικό βίο της εποχής, είναι χαρακτηριστικές, για παράδειγμα, οι παρουσίες του Άγρα, του Καρυωτάκη, του Σπαταλά, του Παλαμά, του Ραφτόπουλου, και άλλων ποιητών στις σελίδες της *Αστροφεγγιάς*, η συνύπαρξή τους

3. Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Πρόλογος», στο βιβλίο του Αιχμάλωτοι. Μια ιστορία της ειρήνης, του πολέμου και της σκλαβιάς, φιλολογική επιμ. ΘΕΟΔΩΣΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Αθήνα 2002 (1972³): Σχολή Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, σελ. 13-14. Πρόκειται για τη δεύτερη (επαναστοιχειοθετημένη) επανέκδοση.

4. Τώρα πια η τριλογία είναι κατασταλαγμένη και εκδοτικά. Η γένεσή της οφείλεται στην ιστορικά πρώτη συγγραφή του δεύτερου τόμου, της *Αστροφεγγιάς*, «πηγή έμπνευσης σύνολης της τριλογίας», κατά την ορθή εκτίμηση του Πυλαρινού μελετητή και σύγχρονου εκδότη του έργου, στον οποίο χρωστούμε την επανέκδοσή του στον 21ο αιώνα. Ο Πυλαρινός εξέδωσε πρώτα, το 2017, την *Αστροφεγγιά*. Η ιστορία μιας εφηβείας και το 2002 ακολούθησαν η *Χαμοζωή*. Χρονικό του παλιού καιρού και οι *Αιχμάλωτοι*. Μια ιστορία της ειρήνης, του πολέμου και της σκλαβιάς. Και οι τρεις τόμοι, με φιλολογική επιμέλεια του ίδιου, κυκλοφόρησαν από τις εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.

Αφήγηση και ιδεολογία

με τα άλλα πρόσωπα της μυθοπλασίας, κάποτε ακόμα και η συνομιλία ή η αντιπαράθεσή τους. Οι μελετητές του έργου έχουν επισημάνει και σχολιάσει την παρουσία αυτή, σχεδόν αποκλειστικά της ποιητικής γενιάς του Καρυωτάκη⁵. Ως προς το δεύτερο, τον διάλογο που μπορεί να αναπτύξει το μυθιστόρημα με άλλα συγκαιρινά του, μελετητές του μυθιστορήματος μας προτείνουν για συνανάγνωση είτε την κατά πέντε έτη νεότερη *Eroica* του Κοσμά Πολίτη (1938) είτε τους λίγο προγενέστερους *Δεσμώτες* του Άγγελου Τερζάκη (1932), τα οποία είμαστε βέβαιοι ότι ο Παναγιωτόπουλος έχει διαβάσει και μάλιστα πολύ προσεκτικά⁶.

Θα σταθώ περισσότερο στο τρίτο σημείο από τα παραπάνω σε σχέση με τη συγγραφική πρόθεση στην τριλογία και ειδικότερα στην *Αστροφεγγιά*, δηλαδή στην ανάγνωση της αφήγησης ως πεδίου εφαρμογής αισθητικών και ιδεολογικών αρχών που στα ίδια χρόνια ο Παναγιωτόπουλος αναπτύσσει στον κριτικό του λόγο. Στα 1943, θυμίζω ότι μόλις έχει ξεκινήσει η συγγραφή της *Αστροφεγγιάς*, κυκλοφορεί ο δεύτερος τόμος της σειράς κριτικών του κειμένων *Τα πρόσωπα και τα κείμενα με τίτλο Ανήσυχα χρόνια*. Περιλαμβάνει κείμενα για την πεζογραφία του Μεσοπολέμου και είκοσι έναν καταξιωμένους πεζογράφους της. Ανάμεσά τους ο Ηλίας Βενέζης και ο Στράτης Μυριβήλης, ο Γιώργος Θεοτοκάς και ο Κοσμάς Πολίτης. Στην πρώτη ενότητα του τόμου, της γενικότερης θεώρησης, ο Παναγιωτόπουλος σημειώνει:

Παρατήρησα ήδη, πως παρά την ηρωική της προσπάθεια, η νεοελληνική πεζογραφία του μεσοπολέμου δεν κατάφερε πειστικά να ερμηνεύσει μεγάλες ανθρώπινες ομάδες. Και συχνά, από συναίσθηση της αδυναμίας της τούτης, είτε βάλλθηκε να περιγράψει περιορισμένα κοινωνικά σύνολα, είτε δόθηκε αποκλειστικά στη σπουδή του μοναχικού ατόμου και της ερημιάς του. Ονόμασα μάλιστα τα τέτοια βιβλία αυτοβιογραφίες. Οι αυτοβιογραφίες αυτές πηγάζουν από κριτική και περιγραφική διάθεση. Κι αποχτούν αληθινό ενδιαφέρον, γιατί σε καιρούς ανήσυχους είναι τόσα τα μηνύματα που δέχεται απ' έξω το άτομο κ' είναι τόσο αλληπάλληλες και τόσο βίαιες οι μεταπτώσεις που παθαίνει, ώστε δίνοντάς το σ' όλη του την πληρότητα δίνεις κ' ένα μεγάλο μέρος από το νόημα και το ύφος της εποχής⁷.

5. Α. ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, *Οι περιπέτειες της νεότητας...*, ό.π., σσ. 294-295, 307-309· Κ. ΧΡΥΣΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία και μυθιστορία στο αφηγηματικό έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου*, διδακτορική διατριβή. Κέρκυρα 2010: Τμήμα Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου, σελ. 253.

6. Α. ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ, *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος...*, ό.π., σελ. 187· Α. ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, *Οι περιπέτειες της νεότητας...*, ό.π., σελ. 299.

7. Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Ανήσυχα χρόνια*, Αθήνα 1943: Αετός, σελ. 37-38.

Ανεξάρτητα από το εάν ελέγχεται ως ακριβής ή όχι η κριτική αυτή τοποθέτηση έναντι των μεσοπολεμικών έργων της νεοελληνικής πεζογραφίας και μολονότι αφορά άλλους πεζογράφους, νομίζω ότι δεν θα αυθαιρετούσαμε εάν την εκλαμβάναμε ως θεμελιώδη αρχή σύνθεσης της *Αστροφεγγιάς* και όλης της τριλογίας⁸. Σύμφωνα με αυτή, η αφηγηματική προσοχή επικεντρώνεται στην ατομική περίπτωση, με τρόπους που προσιδιάζουν στον αυτοβιογραφικό λόγο. Το αφηγηματικό ενδιαφέρον εστιάζεται στο άτομο και στην κατά το δυνατόν πληρέστερη απόδοσή του. Σε καιρούς ιστορικά πυκνούς, όπως είναι ο Μεσοπόλεμος, η εποχή σφραγίζει το άτομο και, επομένως, στη μυθιστορηματική του περιπέτεια μπορούμε να δούμε το νόημα και το ύφος όλης της εποχής. Σε μια τέτοια περίπτωση η συγγραφή εκκινεί από μια διάθεση περιγραφής, αποτύπωσης της εποχής διά του ατόμου, και μια διάθεση κριτικής, ιδεολογικής δηλαδή τοποθέτησης. Η εστίαση στο άτομο επ' ουδενί δε σημαίνει άρση της ιστορικότητας. Το αντίθετο μάλιστα: όλα συμβαίνουν μέσα στην ιστορία: ο Παναγιωτόπουλος, στο παράθεμα που διαβάσαμε προηγουμένως, κάνει λόγο για «ανήσυχους καιρούς» και «το νόημα και το ύφος της εποχής», μιλά δηλαδή με ιστορικούς όρους.

Μέσα από την οπτική αυτής της ερμηνευτικής προσέγγισης του ίδιου του συγγραφέα μπορεί κανείς να αντιμετωπίσει την *Αστροφεγγιά* ως μια μυθοπλαστική-μυθιστορηματική ανάπλαση της γενιάς του Παναγιωτόπουλου και του κλίματος της εποχής της, ιδωμένα μέσα από τους κραδασμούς που προκαλούν στη θλιμμένη ευαισθησία των εφήβων, κοριτσιών και αγοριών, της παρέας του Άγγελου Γιαννουζή και ασφαλώς μέσω του ίδιου. Αυτή είναι και η συμπερασματική διαπίστωση των κριτικών και μελετητών του έργου που έχουν προηγηθεί. Έτσι, η παρουσία της Ιστορίας στη μυθοπλασία δεν είναι απλώς ένα φόντο ή ένα πλαίσιο αναφοράς μέσα στο οποίο ή μπροστά από το οποίο κινούνται τα πρόσωπα και εκτυλίσσεται η δράση της μυθιστορηματικής πλοκής. Η Ιστορία, δηλαδή σημαίνοντα πρόσωπα, γεγονότα και καταστάσεις ή φαινόμενά της, λειτουργούν ουσιαστικά, όχι όμως κυρίαρχα, ως μέρος της μυθοπλασίας⁹. Τα πρόσωπα αντιδρούν στα συμβάντα της Ιστορίας, σχολιάζουν ή

8. Άλλωστε, ο ίδιος ο συγγραφέας μάς βεβαιώνει προλογικά στην *Αστροφεγγιά* με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο ότι «Τον καιρό που μελετούσα τη νεοελληνική πεζογραφία του μεσοπολέμου και σύνθετα το δεύτερο τόμο *Των προσώπων και των κειμένων*, με συνεπήρε για πρώτη φορά ο πόθος να δώσω σε μιαν αφήγηση την πονεμένη ψυχογραφία της γενιάς (...)» (Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Πρόλογος», στο βιβλίο του *Αστροφεγγιά. Η ιστορία μιας εφηβείας*, φιλολογική επιμέλεια ΘΕΟΔΩΣΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Αθήνα 2017² [1945]: Σχολή Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου σελ. 11. Πρόκειται για τη δεύτερη επανέκδοση). Την επίτευξη του συγκεκριμένου συγγραφικού στόχου αναγνώρισε η κριτική στην *Αστροφεγγιά*. Βλ. την επισκόπηση της Κ. ΧΡΥΣΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία και μυθοπλασία...*, ό.π., σελ. 247-248.

9. Είναι πολύ ενδιαφέρουσες οι παρατηρήσεις της Αφροδίτης Καϊράκη (Α. ΚΑΪΡΑΚΗ, «Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος στη μικρή οθόνη. Η τηλεοπτική διασκευή του μυθιστορήμα-

Αφήγηση και ιδεολογία

διαμορφώνουν στάσεις, ενώ το κλίμα της ιστορικής συνθήκης συντονίζεται με το ύφος της αφήγησης και των μυθιστορηματικών ηρώων.

Δεδομένης της ιστορικής χρονικής έκτασης της *Αστροφεγγιάς* την περίοδο 1918-1924 περίπου, γίνεται κατανοητό ότι ο Μικρασιατικός πόλεμος και η τραγική για τους Έλληνες κατάληξή του μαζί με τις πρώτες, άμεσες συνέπειες της προσφυγιάς συγκροτούν περιληπτικά το μερίδιο της Ιστορίας στη λογοτεχνική αφήγηση. Αξίζει να παρακολουθήσουμε από πιο κοντά πώς κατανέμεται αυτή η Ιστορία, τι επιλέγεται από το σύνολο της σύνθετης ιστορικής πραγματικότητας να τεθεί εντός της μυθοπλασίας και σε τι έκταση αλλά και θέση μέσα στο μυθιστόρημα, ποια υποδοχή επιφυλάσσεται από μέρους του αφηγητή και των μυθοπλαστικών προσώπων. Τελικά, ποια εκδοχή της Ιστορίας διαβάζουμε να κατασκευάζεται στις σελίδες της *Αστροφεγγιάς*.

Μέχρι και μετά το μέσον της μυθιστορηματικής πλοκής, μέχρι το ένατο από τα συνολικά δεκατέσσερα κεφάλαια του έργου, τα οδοσήματα της ιστορικής πορείας που παρεισφρέουν στη μυθοπλαστική αφήγηση είναι σποραδικά, συνοπτικά, επιμένουν στην αναφορά του ιστορικού συμβάντος και αφήνουν μια έμμεση ιδεολογική τοποθέτηση του αφηγητή και των πρωταγωνιστών να διαφαίνεται μόλις στον υποψιασμένο αναγνώστη. Καλύπτουν γεγονότα μέχρι την έναρξη της προέλασης του ελληνικού στρατού στα ενδότερα της Μικρασίας και τη στρατολόγηση του Άγγελου Γιαννούζη και των φίλων του: Η παρουσία σώματος Ελλήνων ευζώνων στην Κωνσταντινούπολη (σ. 38), η απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη και οι προσδοκίες που γεννιούνται στο συλλογικό φαντασιακό και περιγράφονται σε δυο παραγράφους («η Ιωνία του μύθου», «Ολάκερο το Αιγαίο γινόταν μια λίμνη δική μας», «Σημαίες. Εμβλήματα. Ο Βενιζέλος», «Οι κήποι της Ανατολής», σ. 67), οι κατοπινές ανησυχίες για τον παρατεταμένο πόλεμο αλλά και η αισιοδοξία πως «Ύστερα θάμαστε σε μια μεγάλη πατρίδα, ευτυχισμένοι» (σελ. 108), η προεκλογική βεβαιότητα των εφημερίδων πως ο πόλεμος έφτανε στο τέλος του («κ' οι εφημερίδες γράφανε πως ο πόλεμος όπου και νάναι θα τελειώσει καλά και θα γίνει η πατρίδα μεγάλη, θα πλατύνει ο τόπος και θάρθουν χρόνια ευτυχισμένα», σελ. 121), η εκλογική ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές Νοεμβρίου του 1920 (σελ. 124), η κινητικότητα στο λιμάνι του Πειραιά για την αποστολή ανθρώπων και στρατιωτικού υλικού στο μικρασιατικό μέτωπο (σ. 131)¹⁰.

τος *Αστροφεγγιάς*», *Πόρφυρας* 174 [Ιανουάριος-Μάρτιος 2021], σελ. 435-437) που συγκρίνει το μυθιστόρημα με την ομώνυμη τηλεοπτική του μεταφορά (1980) και επισημαίνει ότι η ιστορική πραγματικότητα γίνεται «όχημα της μυθοπλασίας» εντονότερα και επιτυχέστερα στο μυθιστόρημα.

10. Οι παραπομπές, και όσες ακολουθούν, αναφέρονται στην έκδοση I.M. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Αστροφεγγιά...*, ό.π., σημ 8.

Εδώ βρίσκεται και η τομή που επισήμανα προηγουμένως. Η συνέχιση του πολέμου στα βάθη της Μικρασίας και η αυξανόμενη ένταση σε στρατιωτικές ανάγκες συμπίπτει με τη στρατολόγηση του κεντρικού προσώπου της αφήγησης και των φίλων του. Το δέκατο κεφάλαιο του μυθιστορήματος αφιερώνεται σχεδόν ολόκληρο στα γεγονότα του πολέμου στο μέτωπο μέσα από την περιπέτεια του στρατιώτη πλέον Άγγελου Γιαννούζη, στην κατάρρευση του μετώπου, την έλευση των προσφύγων στο λιμάνι του Πειραιά και την αντιμετώπισή τους από τους εντόπιους πληθυσμούς αλλά και τους θεσμικούς εκπροσώπους της πολιτείας. Ακολουθεί, στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, το ενδέκατο, η αναφορά στη Δίκη των Έξι, στην εκμετάλλευση των προσφύγων από οικονομικούς και κομματικούς παράγοντες (είναι πολύ χαρακτηριστικό το σχόλιο του αφηγητή με τον σολωμικό απόηχο του Ύμνου εις την ελευθερίαν: «Το ένα κόμμα χτυπούσε τ' άλλο με τα χέρια γεμάτα προσφυγιά», σελ. 166), και, τέλος, στην εγκαθίδρυση της πρώτης αβασίλευτης δημοκρατίας το 1924.

Τώρα, σε αντίθεση με πριν, η παρουσία των ιστορικών γεγονότων είναι πιο εκτεταμένη και, το σημαντικότερο, σχολιασμένη με σαφή ιδεολογική στάση. Άλλωστε, τώρα η εμπλοκή των προσώπων της μυθοπλασίας στις μυλόπετρες της ιστορίας είναι αμεσότερη: το κεντρικό πρόσωπο είναι στρατιώτης στο Μπαλούκσερ και κατόπιν ασθενής στο νοσοκομείο της Σμύρνης.

Εν είδει παραδείγματος επιλέγω να επισημάνω εδώ συνοπτικά δύο κρίσιμα σημεία. Το πρώτο αφορά την ιδεολογία των αφηγούμενων· το δεύτερο την οπτική θέασης της αφήγησης.

Ως προς το πρώτο, επισήμανα προηγουμένως ότι η αναφορά ιστορικών γεγονότων μέχρι και την έναρξη της εκστρατείας στα ενδότερα της Μικρασίας είναι συνοπτική και δεν συγχωρεί άμεσα σχόλια. Ωστόσο, διαφαίνεται η ιδεολογική στάση του αφηγητή που συμμερίζεται την ενθουσιώδη υποδοχή του Βενιζέλου και της πολιτικής του από τον λαό αλλά και την αισιοδοξία για το δυναμικό μέλλον της «μεγάλης Ελλάδας». Ο αφηγητής βέβαια έχει την επίγνωση της τραγικής κατάληξης και εξαιτίας αυτής βάσιμα υποψιαζόμαστε μια λεπτή ειρωνεία να διαπερνά τις αναφορές αυτές στο μυθιστόρημα. Παράλληλα, ο αφηγητής παίρνει σαφείς αποστάσεις από την πολιτική τοποθέτηση της αντίπαλης, φιλοβασιλικής παράταξης και των λανθασμένων επιλογών, χειρισμών και νοοτροπιών της. Δεν είναι άλλη από την απόσταση που κρατά ο αφηγητής από το παράδειγμα του Πετρόπουλου και του πολιτευτή θείου του. Από το σημείο όμως της στρατολόγησης του κεντρικού ήρωα και την επιδείνωση της στρατιωτικής κατάστασης στο μέτωπο και εξής οι αναφορές στα ιστορικά συμβάντα συνοδεύονται από εκτενή σχόλια αποδεικτικά της ύπαρξης ενός ιδεολογικού και συναισθηματικού φορτίου. Άλλωστε, όπως είδαμε προηγουμένως, μας το έχει δηλώσει ο συγγραφέας μιλώντας για τα μεσοπολεμικά έργα της πεζογραφίας, οι αφηγήσεις θα πρέπει να εκκινούν από διάθεση ταυτόχρονα περιγραφική και κριτική. Φαίνεται λοιπόν, για να το επισημάνουμε πολύ

συνοπτικά, ότι οι πολιτικές προτιμήσεις αποσύρονται και αντικαθίστανται από μια κριτική στάση ίσων αποστάσεων, ελέγχεται η απάνθρωπη αντιμετώπιση των χειμαζόμενων προσφύγων και η υποκρισία του επίσημου κράτους απέναντι στις βασικές ανθρώπινες ανάγκες τους, αποδοκιμάζεται η Δίκη των Έξι ως πράξη υποκριτικού εξιλασμού.

Υπάρχουν στιγμές στην αφήγηση που το κατηγορώ γίνεται ασυνήθιστα δριμύ. Προς το τέλος του μυθιστορήματος, ο Άγγελος και η φίλη του Έρση συναντιούνται με το γκροτέσκο θέαμα των ασθενών από το λαϊκό σανατόριο «Σωτηρία» που διαμαρτύρονται σε μια πορεία κατά της πολιτείας και ζητούν καλύτερες συνθήκες περίθαλψης: «Για μια στιγμή, ο δρόμος έγινε έν' απέραντο κοιμητήριο κ' οι πεθαμένοι είχαν ξυπνήσει και περπατούσαν τρικλίζοντας, ένα κοπάδι σκελετοί, ντυμένοι το κίτρινο πετσί τους, χωρίς μάγουλα, χωρίς χείλη, μόνο με τ' ανήσυχα μάτια, τ' απελπισμένα, που καίγανε σαν το κάρβουνο, μέσα στη νύχτα» (σελ. 210). Η σοσιαλιστική ιδεολογική οπτική που διαφαίνεται εδώ επιτρέπει στην Έρση τουλάχιστον να αντιμετωπίσει συνολικά το πρόβλημα της κοινωνικής ανισότητας και αδικίας σε βάρος όλων των κοινωνικών ομάδων που πάσχουν: «Κι αν περνούσαν μπροστά μας, σε μια παρέλαση θλιβερή, όλοι όσοι παιδεύονται με τις θέρμες κ' ετοιμάζονται για τη φθίση; Κι όσοι τρελαίνονται από σύφιλη; Κ' οι αγράμματοι; Κ' η προσφυγιά; Κ' εκείνοι που ψευτοζούνε μ' ένα κομμάτι ψωμί;» (σελ. 211)¹¹. Οι πρόσφυγες αντιμετωπίζονται ξεκάθαρα σαν ένα κοινωνικό πρόβλημα σε μια βάση κοινή, εξόχως πολιτική, μοιά με κάθε υποβαθμισμένη κοινωνική ομάδα και τους οικονομικά αδύναμους. Ο Παναγιωτόπουλος σπεύδει, διά στόματος της ηρωίδας Έρσης πάλι, να ξεκαθαρίσει ότι απορρίπτει τους φερέλπιδες οραματιστές «διορθωτήδες» της αδικίας του κόσμου και αντιπροτείνει τη δική του λύση, το δικό του ανθρωπιστικό ιδεώδες: «Ίσως να μη χρειάζεται παρά να γίνουμε καλύτεροι από μέσα μας, να πλάσουμε μια καινούρια καλοσυνάτη ψυχή, ένα ξάστερο μυαλό και τίποτες άλλο. Λίγη ανθρωπιά μας χρειάζεται, αδερφέ μου, μια καθάρια συνείδηση ευθύνης» (σελ. 211). Ας μην ξεχνάμε ότι το ακροατήριο της πρώτης έκδοσης ζει στη δίνη ενός εμφυλίου πολέμου.

Ως προς το δεύτερο σημείο, την οπτική θέασης της αφήγησης, είναι χαρακτηριστικό ότι η εξιστόρηση του Μικρασιατικού διαφοροποιείται από αυτήν που έχουμε συνηθίσει και η οποία επιμένει στα βιώματα των αιχμαλώτων και των διωκόμενων, των θυμάτων της τραγωδίας. Εδώ η αφήγηση γίνεται από την πλευρά του εξωτερικού παρατηρητή, που μπορεί να συμπονά αλλά δεν πάσχει ο ίδιος. Ακόμα και η εξιστόρηση στο μέτωπο και στη Σμύρνη του δέκατου κεφαλαίου δείχνει διαρκώς την απόσταση του αφηγητή από το αντικείμενο της αφήγησης. Μια απόσταση προσδιορισμένη και με όρους γεωγραφικούς. Ο Πα-

11. Η σοσιαλίζουσα οπτική της Έρσης μοιάζει να συνιστά σημείο επαφής της με τον συγγραφέα, του οποίου όψεις απηχεί στο μυθιστόρημα (Α. ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, *Οι περιπέτειες της νεότητάς... ό.π.*, σσ. 302-304, 321-322).

ναγιωτόπουλος αποκλίνει από διηγήσεις-μαρτυρίες που προηγήθηκαν (όπως του Στρατή Δούκα και του Ηλία Βενέζη) και μυθιστορήματα για τη Σμύρνη και τη Μικρασία που θα ακολουθήσουν (όπως του Κοσμά Πολίτη και της Διδώς Σωτηρίου). Αυτοί οι συγγραφείς κουβαλούν βιώματα και τη συνείδηση μιας οριστικά χαμένης πατρίδας, κάτι που δεν ισχύει για τον Ρουμελιώτη συγγραφέα μας. Στη βάση αυτών των επισημάνσεων δικαιολογείται μια διερευνητική συνάντηση της Αστροφεγγιάς με το μεσοπολεμικό μυθιστόρημα του Στρατή Μυριβήλη *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια* (1933)¹².

Στη μελέτη της *Οι περιπέτειες της νεότητας. Η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1890-1945)* η Καστρινάκη¹³ έχει υποστηρίξει και έχει δείξει πειστικά ότι η συγγραφή του μυθιστορήματος ξεκίνησε με άλλη πρόθεση, τη διαμόρφωση ενός έργου εφηβείας, και στην πορεία της σύνθεσής του προστέθηκε μια ακόμα πρόθεση, να δημιουργηθεί ένα έργο για τη νέα γενιά, τη νεότητα του αφηγητή-συγγραφέα της. Στέκομαι στην πολύ χαρακτηριστική απόκλιση του υπότιτλου μεταξύ πρώτης και δεύτερης έκδοσης. Στην *Αστροφεγγιά* του 1945 ο υπότιτλος είναι «Ψυχογραφία μιας γενιάς» και επιμένει στη νεότητα, ενταγμένη (η *Αστροφεγγιά*) ασφαλώς στην ιστορική συγκυρία της Απελευθέρωσης, της εξόδου από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Στη μεταγενέστερη έκδοση του 1971 ο υπότιτλος γίνεται «Η ιστορία μιας εφηβείας» (αυτός παραμένει και σήμερα). Για την Καστρινάκη, ο συγγραφέας αντικαθιστά τον υπότιτλο όταν πλέον δεν συντρέχουν οι ιστορικοί λόγοι της δεκαετίας του 1940 και του επιτρέπουν να αναδείξει την αρχική διάσταση στη σύλληψη του θέματός του. Το μυθιστόρημα, λοιπόν, φαίνεται να έχει αυτό τον δισυπόστατο χαρακτήρα χάρη στον οποίο εφηβεία και νεότητα συγκατοικούν στην ίδια αφηγηματική στέγη.

Έχω τη γνώμη ότι σε αυτό τον δισυπόστατο χαρακτήρα της συγγραφικής πρόθεσης μπορούμε να αποδώσουμε και τους δύο διαφορετικούς τρόπους χειρισμού της Ιστορίας από την αφήγηση στο μυθιστόρημα που συζητήσαμε προηγουμένως. Τα γεγονότα του μικρασιατικού μοιάζουν αποσυρμένα στο βάθος της αφήγησης όσο η τελευταία ενδιαφέρεται να διαμορφώσει την ιστορία μιας εφηβείας. Η ιστορική παράμετρος γίνεται λειτουργικότερη και ιδεολογικά επίδικη όταν η αφήγηση αναλαμβάνει να αποδώσει τον ορίζοντα μιας ολόκληρης γενιάς και της ιστορικής της τύχης και προσφοράς.

12. Μια τέτοια συνάντηση θα μπορούσε να αναδείξει ενδιαφέροντα σημεία απόκλισης κυρίως (αλλά και σύγκλισης) των δύο μυθιστορημάτων ως προς την οπτική των αψηφόμενων προσφυγικών παθημάτων και τις ιδεολογικές τους παραμέτρους.

13. Α. ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, *Οι περιπέτειες της νεότητας...*, ό.π., σελ. 293-327.

Αφήγηση και ιδεολογία

Το κείμενο αυτό είναι επεξεργασμένη μορφή της ανακοίνωσής μου στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Επανεκτιμώντας τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-2022)» που οργάνωσε η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης στην Κομοτηνή (21-24 Οκτωβρίου 2022).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Δ. ΓΙΑΚΟΣ, *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Ο ποιητής, ο πεζογράφος, ο κριτικός*, Αθήνα 1950: χ.ο.
- Δ. ΓΙΑΚΟΣ, «Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος βιογραφούμενος και αυτοβιογραφούμενος», *Νέα Εστία* 1329 (15 Νοεμβρίου 1982), σσ. 1502-1527.
- Α. ΚΑΪΡΑΚΗ, «Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος στη μικρή οθόνη. Η τηλεοπτική διασκευή του μυθιστορήματος *Αστροφεγγιά*» *Πόρφυρας* 174 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2021), σσ. 433-439.
- Α. ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, *Οι περιπέτειες της νεότητας. Η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1890-1945)*. Αθήνα 1995: Καστανιώτης.
- Λ. ΚΟΥΣΟΥΛΑΣ, (1996) «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος», στο συλλογικό έργο *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον Πρώτο ως τον Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (194-1939)*, τόμ. Στ', Αθήνα 1996: Σοκόλης, σσ. 364-382.
- Β. ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος (1901-1982). Χρονολόγιο - εργογραφία*. Αθήνα 2006: Σχολή Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.
- Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Ανήσυχα χρόνια*, τόμ. 2ος, Αθήνα 1943: Αετός.
- Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Πρόλογος», στο βιβλίο του *Αστροφεγγιά. Η ιστορία μιας εφηβείας*, φιλολογική επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός, Αθήνα 2017² (1945): Σχολή Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, σελ. 11-12. Δεύτερη επανέκδοση επαναστοιχειοθετημένη.
- Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Πρόλογος», στο βιβλίο του *Αιχμάλωτοι. Μια ιστορία της ειρήνης, του πολέμου και της σκλαβιάς*, φιλολογική επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός, Αθήνα 2002 (1972³): Σχολή Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, σελ. 13-14. Δεύτερη επανέκδοση επαναστοιχειοθετημένη.
- Α. ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ, *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Συνολική θεώρηση του έργου του*. Αθήνα 1990: Επικαιρότητα.
- Κ. ΧΡΥΣΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία και μυθιστορία στο αφηγηματικό έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου. Διδακτορική διατριβή*. Κέρκυρα 2010: Τμήμα Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου.

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΟΥ 1922 ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΙΗΓΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ

Στόχος της παρούσας εισήγησης είναι η μελέτη και η ερμηνεία ορισμένων διηγημάτων από την συλλογή 1922-2022: *Ξεριζωμός και προσφυγιά* (2022)¹, που περιλαμβάνει έντεκα διηγήματα του Λογοτεχνικού Διαγωνισμού “PEN Greece”. Έναυσμα για αυτή την εισήγηση αποτέλεσαν πρώτον η αφηγηματική πρωτοτυπία και ιδιαιτερότητα μερικών από τα διηγήματα και δεύτερον το γεγονός ότι αρκετά από αυτά είναι τοποθετημένα στο σήμερα, πραγματεύονται σύγχρονα φαινόμενα προσφυγιάς, συνδέοντάς τα με την ανταλλαγή πληθυσμών του 1922, με αποτέλεσμα την πρόσληψη της προσφυγιάς και των συνεπειών της ως ενός καθολικού και πανανθρώπινου φαινομένου. Υπό αυτό το πρίσμα θα εξετάσουμε το κατά πόσο η αφήγηση γύρω από την (εκατέρωθεν) προσφυγιά του 1922 έχει ομοιότητες με την αφήγηση για αντίστοιχες σύγχρονες καταστάσεις, όπως για παράδειγμα τις προσφυγικές ροές από την Συρία. Στη συγκεκριμένη εισήγηση θα σταθούμε σε δύο διηγήματα που θεωρούμε ότι αφηγηματικά διαφοροποιούνται, αν και στη συλλογή περιλαμβάνονται πολλά ακόμη αξιολογικά κείμενα που ασχολούνται με την προσφυγιά, τόσο του 1922 όσο και της εποχής μας.

Τα διηγήματα της συγκεκριμένης συλλογής καταπιάνονται σε μεγάλο βαθμό με το θέμα του ιστορικού βιώματος που επηρεάζει τα άτομα και με την μνήμη, δηλαδή «τη μεταβίβαση, από γενιά σε γενιά, των γεγονότων του παρελθόντος που επέφεραν ανατρεπτικές αλλαγές στο άτομο ή στην κοινωνία»². Εντός, λοιπόν, αυτό του πλαισίου υπάρχουν τα γεγονότα *κοινωνικής μνήμης*, που συνήθως αποτελούνται από θετικές — σύμφωνα με την εξουσία ή την κοινή γνώμη — ιστορικές στιγμές και γεγονότα *κοινωνικής λήθης*, τα οποία είναι αυτά που καλύτερα να ξεχαστούν, ώστε να ελαφρυνθεί η ανθρωπότητα από τη μνήμη που την φορτώνει το βαρύ παρελθόν. Το κατ’ εξοχήν τέτοιο γεγονός είναι φυσικά το Ολοκαύτωμα, το

1. 1922-2022: *Ξεριζωμός και προσφυγιά. Διηγήματα Λογοτεχνικού Διαγωνισμού PEN Greece*, Αθήνα 2022: Έναστρον.

2. Α. ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ, «Μια δικέφαλη κοινωνική μνήμη: Μνημοσύνη και λησμοσύνη», στον τόμο Ελ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ και Ι. ΠΑΓΚΑΛΟΣ (επιμ.), *Μνήμη και Αφήγηση: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα 2020: Κυριακίδη, σελ. 35.

οποίο οι Γερμανοί θα ήθελαν να μην είχε συμβεί, ενώ τέτοια εγχώρια γεγονότα είναι, κατά την Μαντόγλου η μικρασιατική καταστροφή, ο εμφύλιος πόλεμος και η κατάληψη της Κύπρου³. Ωστόσο η Μικρασιατική Καταστροφή μπορεί να συζητιέται και να διδάσκεται ολοκληρωμένα (σε αντίθεση με τον Εμφύλιο για παράδειγμα), καθώς δεν αφορά σε τόσο μεγάλο βαθμό ενδο-εθνικές συγκρούσεις.

Ακριβώς για αυτό το λόγο μάς κέντρισε το ενδιαφέρον η συλλογή 1922-2022: ξεριζωμός και προσφυγιά, καθώς επαναφέρει στο σήμερα το θέμα της Μικρασιατικής Καταστροφής, ιδωμένο υπό τη σύγχρονη οπτική και συνδυασμένο με την παροντικότητα του φαινομένου της προσφυγιάς. Στόχος των διηγημάτων με τα οποία θα ασχοληθούμε στην παρούσα εισήγηση είναι να αναδείξουν την ενιαιότητα της υπερορίας, μακριά από εθνικιστικά αφηγήματα και προκαταλήψεις. Τόσο θεματικά όσο και αφηγηματικά οι συγγραφείς των εν λόγω διηγημάτων προσπαθούν να γεφυρώσουν τόσο αυτά τα εκατό χρόνια όσο και συνολικότερα την προσφυγιά, τη μετανάστευση και την διαδικασία ένταξης σε ένα νέο περιβάλλον. Φυσικά, όλο αυτό επιχειρείται μέσα από ιστορίες απλών ανθρώπων, των ταπεινών και ηττημένων αυτών των κρίσεων, που εξαναγκάζονται σε απομάκρυνση από τα σπίτια και την πατρίδα τους και κινδυνεύουν περισσότερο να πέσουν θύματα κοινωνικής λήθης.

Και φυσικά, η σύγχρονη λογοτεχνία λειτουργεί και για παλαιότερες ιστορικές περιόδους όπως η Μικρασιατική Καταστροφή και η ανταλλαγή πληθυσμών ως μέσο μνημόνευσης, αφού, σύμφωνα με την Μαρκούδη, «αφενός επιτρέπουν στον συγγραφέα τη δυνατότητα επεξεργασίας των μνημών και αφετέρου διατηρούν ζωντανές τις εικόνες του παρελθόντος, ακόμη κι αν αυτές μεταφέρονται μέσα από την υποκειμενική ματιά του συγγραφέως»⁴. Τα εν λόγω διηγήματα μπορούν να μελετηθούν στο πλαίσιο της συγκρότησης της συλλογικής μνήμης για την Μικρασιατική Καταστροφή η οποία, όπως γνωρίζουμε, «είναι μια σύνθετη ηγεμονική διαδικασία, στο βαθμό που η λογοτεχνία αυτή συνιστά μια θεσμική βάση για τη διαμόρφωση, διάδοση και υποστήριξη συλλογικών αφηγήσεων»⁵, για τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

Το πρώτο διήγημα με το οποίο θα ασχοληθούμε, με τίτλο «Θάλαμοι Απολύμανσης» πρόκειται για ένα διήγημα επιστημονικής φαντασίας και θέτει με έναν ιδιαίτερο τρόπο το ζήτημα της ιστορικής μνήμης, που επηρεάζει όλα τα άτομα σε μια κοινωνία. Ο αφηγηματικός χρόνος, λοιπόν, είναι το 2622, δηλαδή πάνω από μισή χιλιετία μελλοντικά από σήμερα, ενώ υπάρχουν μηχανές του χρόνου μέσω των οποίων αρχαιολόγοι μπορούν να μεταφέρονται σε σημαντι-

3. Ο.π., σελ. 40.

4. Χ. ΜΑΡΚΟΥΔΗ, «Μνήμη και ταυτότητα σε έργα της Herta Müller», στον τόμο Ελ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ και Ι. ΠΑΓΚΑΛΟΣ (επιμ.), *Μνήμη και Αφήγηση. Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα 2020: Κυριακίδη, σελ. 191.

5. Β. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ, *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Αθήνα 2010: Πόλις, σελ. 50.

Η πρόσληψη της ανταλλαγής πληθυσμών

κές ιστορικές στιγμές του παρελθόντος, ώστε να βιώνουν με το σώμα τους και να παρατηρούν ιδίοις όμμασι τα τεκταινόμενα στην εκάστοτε ιστορική περίοδο, σπάζοντας φυσικά έτσι ένα από τα βασικά ζητήματα της ατομικής μνήμης, το οποίο σχετίζεται με τον χωροχρονικό περιορισμό του υποκειμένου.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει για τη μηχανή του χρόνου ο Καθηγητής του Εργαστηρίου, δείχνοντας πόσο ρευστή είναι η εθνική κυριαρχία και η γεωπολιτική σταθερότητα στον πλανήτη «μ' αυτή στέλνουμε έναν ή μία Αρχαιολόγο μας κάθε εκατό χρόνια πίσω στον χρόνο και τον τόπο που λεγόταν Ελλάδα και με τις εμπειρίες τους συνθέτουμε τη λαμπρή ιστορία των προγόνων μας»⁶. Σε αυτές τις αράδες είναι σαφής η σημασία της προσωπικής μαρτυρίας και της μικροϊστορίας στη συμβολή της ανασύνθεσης της ιστορίας, αφού έτσι η ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα φωτίζεται από τη σκοπιά των μικροεπιπέδων της και ανασυγκροτείται εν συνόλω, ενώ μέσα από τη μικροϊστορία αποκρυσταλλώνεται μια αθέατη πραγματικότητα⁷.

Φυσικά, στη συγκεκριμένη περίπτωση η μεταφορά γίνεται στη Σμύρνη του 1922, με την Αρχαιολόγο να προσαρμόζει στο αυτί της μια κάρτα μνήμης, στην οποία θα αποθηκεύονταν όλα όσα αυτή θα έβλεπε. Έτσι στη συνέχεια οι επιστήμονες θα διαθέτουν ένα είδος τεκμηρίου, το οποίο διεκδικεί αντικειμενικότητα, αφού ο λόγος μπορεί να είναι ασαφής και παρελκυστικός. Κομβικό, λοιπόν, ρόλο στη διαδικασία ανασύνθεσης της Ιστορίας, διαδραματίζει η ανεύρεση της αλήθειας. Ο αφηγητής αναζητεί το ιστορικό υλικό, και αυτές οι πλασματικές διηγήσεις δίνουν την ψευδαίσθηση αυθεντικότητας, αφού ακόμα και στην περίπτωση της αναλλοίωτης πληροφορίας λόγω της κάρτας μνήμης, η ίδια η καταγραφή των γεγονότων είναι, κατά την αντίληψή μας, προσωπική και υποκειμενική. Η εμπειρία της συγκεκριμένης αρχαιολόγου δεν μπορεί να είναι ίδια με οποιουδήποτε άλλου θα ταξίδευε πίσω στο χρόνο, ακόμα και λόγω ιδίων χαρακτηριστικών όπως η ηλικία, το φύλο, η κοινωνική τάξη κλπ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η ψυχική κατάσταση της Αρχαιολόγου κατά την άφιξή της από το ταξίδι στο χρόνο, η οποία εμφανώς είναι κλονισμένη από αυτό που αντίκρισε: «Στο κύλινδρο υπήρχε τώρα σωριασμένη μια απροσδιόριστη, ανθρώπινη — μάλλον — φιγούρα. Με το άνοιγμα της πόρτας δυστυχώς κατάλαβαν: πετάχτηκε έξω με ορμή μια αγριεμένη γυναίκα - κάτις ομοίωμα της Αρχαιολόγου. Έβγαζε ακατανόητες κραυγές και έτρεχε από άκρη σε άκρη στην αίθουσα...»⁸. Η γυναίκα που βίωσε στιγμές ούσα πραγματικά στην

6. Δ. ΚΑΛΛΕΑΣ, «Θάλαμοι Απολύμανσης», στο 1922-2022: ξεριζωμός και προσφυγιά. Διηγήματα Λογοτεχνικού Διαγωνισμού PEN Greece, ό.π., σελ. 19.

7. Γ. ΔΑΛΛΑΣ, «Η μεταπολεμική πεζογραφία και η μικροϊστορία: Η λανθάνουσα συνάντηση μιας τεχνικής και μιας μεθόδου μέσα από τις ατομικές φωνές ως μαρτυρίες του υποστρώματος», στον τόμο Θ. ΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ (επιμ.), Επιστημονικό Συμπόσιο: Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία, Αθήνα 1995: Ίδρυμα Μωραΐτη, σελ. 86.

8. Δ. ΚΑΛΛΕΑΣ, «Θάλαμοι Απολύμανσης», στο 1922-2022: ξεριζωμός και προσφυγιά. Διηγήματα Λογοτεχνικού Διαγωνισμού PEN Greece, ό.π., σελ. 21.

καταστροφή της Σμύρνης γυρνάει πίσω αποπροσανατολισμένη και εμφανώς σε σύγχυση. Στη συνέχεια το βίωμα, το οποίο βρίσκεται στη μνήμη της — με κυριολεκτικό τρόπο — *σωματοποιείται*: «Ήταν ξυπόλυτη, γεμάτη χώματα, μούτζουρες και αίματα. Το δέρμα της ήταν προχωρημένα ρυτιδιασμένο. Τα πρώην πλούσια μαλλιά της δεν υπήρχαν και στο γυμνό κεφάλι της εξέιχαν μόνο κάποιες τούφες»⁹.

Η Αρχαιολόγος φέρει στο αφηγηματικό παρόν τα σημάδια από τα βασανιστήρια που υπέστη, τα οποία όμως για αυτήν συνέβησαν στο παρόν, όπως ακριβώς ένας άνθρωπος στην πραγματικότητα μπορεί να θυμάται με κάθε λεπτομέρεια τόσο οριακές και κρίσιμες για τη ζωή του καταστάσεις. Οι μνήμες που εγχαράσσονται σε κάθε άνθρωπο, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητάς του, αφού — ακόμα και ασυνείδητα — τον ορίζουν για όλη του τη ζωή. Άλλωστε, σύμφωνα με την Μαντόγλου, «η μνήμη είναι μια λειτουργία του νου, ένας χώρος αποθήκευσης, και ένας τρόπος κοινωνικής σκέψης του παρελθόντος»¹⁰, μόνο που στο συγκεκριμένο διήγημα, αυτός ο χώρος αποθήκευσης συγκεκριμενοποιείται σε μια πραγματική κάρτα, με τη διευκόλυνση φυσικά της τεχνολογίας του απώτατου αυτού μέλλοντος. Εδώ αναπαρίσταται ακριβώς αυτή η διαδικασία της μνήμης μέσω της ψυχικής και σωματικής κρίσης στην οποία βρίσκεται η Αρχαιολόγος.

Μέσα από τους διάφορους συμβολισμούς σχετικά με την λειτουργία της — συλλογικής και ατομικής — μνήμης, αναφέρονται και οι επονομαζόμενοι «θάλαμοι απολύμανσης», από όπου περνούν όλοι οι αρχαιολόγοι μετά τα χωροχρονικά ταξίδια τους, όπως εξηγεί ο Καθηγητής: «Πρέπει να τους απολυμάνουμε μετά από κάθε τραυματικό ταξίδι πίσω στο χρόνο της ΕΝΔΟΞΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ μας [...], να τους απολυμάνουμε την ψυχή και το μυαλό τους από όσα έζησαν τότε ως Έλληνες... [...], ενώ λίγο παρακάτω αναφέρει: «προσπαθώ να ανασκάψω λίγη λάμψη στην Ιστορία μας και συναντώ μόνο μαυρίλα»¹¹. Εδώ τίθεται ρητά το ερώτημα γύρω από την ιστορική μνήμη, την λήθη και την λειτουργία τους και η απάντηση του αφηγητή είναι ότι η απώλεια μνήμης συνεπάγεται απώλεια ταυτότητας, αν και πολλές φορές η λήθη αποδεικνύεται σωτήρια, αφού, σύμφωνα με τον Ricoeur, όταν το παρελθόν είναι βαρύ, «υπάρχει μια λειτουργία ελάφρυνσης της μνήμης που μας ξεφορτώνει το βάρος του· αυτή είναι η ηθική σημασία της λήθης»¹². Η Αρχαιολόγος στο διήγημα, για να συνέλθει πρέπει να ξεχάσει, ενώ ταυτόχρονα ταξιιδεύει στον χρόνο για να φέρει

9. Ο.π., σελ. 21.

10. Α. ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ, *Μνήμες. Ατομικές – Συλλογικές – Ιστορικές*, Αθήνα 2005: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 22.

11. Δ. ΚΑΛΛΕΑΣ, «Θάλαμοι Απολύμανσης», στο 1922-2022: *Ξεριζωμός και προσφυγιά. Διηγήματα Λογοτεχνικού Διαγωνισμού PEN Greece*, ό.π., σελ. 25-6.

12. P. RICOEUR, «À l'horizon de la prescription: l'oubli», *Pourquoi se souvenir?*, Παρίσι 1999: Grasset σελ. 94.

Η πρόσληψη της ανταλλαγής πληθυσμών

στο παρόν αναμνήσεις του παρελθόντος. Και ακριβώς αυτή είναι η ενσώματη και ψυχική αντίφαση που δημιουργεί στο άτομο η μνήμη.

Ένα ακόμα διήγημα που μάς έκανε ιδιαίτερη εντύπωση τιτλοφορείται «Κίρκη», είναι γραμμένο από την Χριστίνα Βουμβουράκη και θεματοποιεί κατά μία έννοια το ζήτημα που μάς αφορά στο συγκεκριμένο συνέδριο, δηλαδή την αποτύπωση της σύγχρονης προσφυγιάς στην Τέχνη, αυτή τη φορά μέσω μιας πολυσχιδούς Έκθεσης που περιλαμβάνει μουσικά, λογοτεχνικά και εικαστικά έργα αναφορικά με το κύμα προσφύγων από τη Συρία στην χώρα μας την τελευταία δεκαετία, ενώ εμφανώς αυτή η συνθήκη προσιδιάζει στην ανταλλαγή πληθυσμών του 1922, αφού στόχος του παρόντος συλλογικού τόμου είναι ακριβώς η ανάδειξη της διαχρονικότητας του φαινομένου του ξεριζωμού και της προσφυγιάς και των επιπτώσεών της στον άνθρωπο.

Στο συγκεκριμένο διήγημα, λοιπόν, η εκκεντρική καλλιτέχνιδα Σεμέλη παρουσιάζει το έργο της, το οποίο αποτελείται από ζωγραφισμένα κομμάτια δέρματος χοίρων, «ένθετα σε μεγαλύτερα έργα που παρίσταναν μονοχρωματικούς παραδείσιους κήπους»¹³. Όπως μάς εξηγεί ο αφηγητής, «κάτι που υπήρξε ζωντανό, έστω κι αν επρόκειτο για έναν ασήμαντο χοίρο, που θα μπορούσε κάλλιστα να είχε φαγωθεί λίγο πριν, χωρίς περιττές συναισθηματικότητες, έδινε μια μακάβρια αίσθηση στα έργα, που τη δεχόσουν αδιαμαρτύρητα, άφηνε μια απροσδιόριστη γεύση αλήθειας»¹⁴. Η σύνδεση φυσικά γίνεται με τα νεκρά προσφυγόπουλα στα νερά της Μεσογείου, στην προσπάθειά τους να σώσουν τη ζωή τους και να απομακρυνθούν από την χώρα τους, η οποία βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε αυτό το διήγημα αποκτά ο ρόλος που παίζει το δέρμα, το ότι δηλαδή η ζωγραφική υποτίθεται γίνεται σε δέρματα γουρουνιών, ενώ όταν κάποιος από το κοινό κατηγορεί τη Σεμέλη για τον βασανισμό των ζώων, αυτή προκλητικά απαντά ότι στην πραγματικότητα τα δέρματα είναι από τα σώματα πνιγμένων παιδιών: «Κανένα γουρούνι δεν βασανίστηκε, γιατί κανένα τατουάζ δεν έγινε σε δέρμα γουρουνιού. Ζωγράφισα σε δέρμα ανθρώπινο»¹⁵, ενώ ακολούθησαν φωνές και αντιδράσεις μελών της Κυβέρνησης – ανθρώπων που φυσικά έχουν ευθύνη για τους θανάτους αυτούς. Αργότερα αποκαλύπτεται στον αναγνώστη ότι τα τατουάζ αυτά η καλλιτέχνιδα τα είχε εμπνευστεί όταν η ίδια χτύπησε θανάσιμα με το αμάξι της ένα προσφυγόπουλο, του οποίου τα σημάδια προέρχονταν από δερματοπάθεια.

Εδώ το τατουάζ-ζωγραφιά στα δέρματα «φαίνεται να ανασύρει ένα περιστατικό και μια ταυτότητα που διαφορετικά θα έμεναν στο σκοτάδι, καθιστά πλουσιότερο και συνθετότερο το παρόν της αφήγησης για μια ενδιαφέ-

13. Χ. ΒΟΥΜΒΟΥΡΑΚΗ, «Κίρκη», στο 1922-2022: Ξεριζωμός και προσφυγιά. Διηγήματα Λογοτεχνικού Διαγωνισμού PEN Greece, ό.π., σελ. 45.

14. Ό.π., σελ. 45.

15. Ό.π., σελ. 50.

ρουσα αφηγηματική ανάληψη»¹⁶, η οποία είναι αυτή η επεξηγηματική ιστορία της Σεμέλης. Μέσω των σημαδιών ανακτάται η ατομική (για τη Σεμέλη) και η συλλογική (συλλήβδην για το προσφυγικό ζήτημα) μνήμη, η οποία έρχεται στην επιφάνεια μέσα από το δέρμα και την υλικότητά του, αφού, σύμφωνα με τον Λαμπρόπουλο, «το δέρμα φαίνεται καταδικασμένο να κουβαλά τη μνήμη τού ανάμεσα στο σώμα και τον κόσμο, δηλαδή ενός “πραγματικού νοήματος” που καθίσταται ορατό μόνο πάνω και χάρη σε αυτό»¹⁷. Στο τέλος μάλιστα, αφού έχει καταστήσει σαφές το μήνυμά της, προκαλώντας τις αντίστοιχες αντιδράσεις, η καλλιτέχνηδα αποκαλύπτει ότι τα δέρματα αποσπάζστηκαν εθελοντικά από παιδιά, έναντι ικανοποιητικής αμοιβής, και όχι από νεκρά θύματα της προσφυγιάς.

Συμπερασματικά, παρατηρούμε ότι και στα δύο διηγήματα, με διαφορετικούς τρόπους, το σώμα αφηγείται την ιστορία του, έχει αναμνήσεις και τις μεταφέρει στο παρόν του. Τόσο στην περίπτωση της Αρχαιολόγου όσο και στην περίπτωση του αποκολλημένου δέρματος ως καμβά, το σώμα είναι φορέας μνήμης και ταυτόχρονα φορέας αντίδρασης σε αυτήν, όταν συνδέεται με τραυματικά γεγονότα. Και στα δύο διηγήματα, με αρκετά δημιουργικό τρόπο, αναδεικνύεται ότι το σώμα βρίσκεται κατά κάποιο τρόπο έξω από την γλώσσα, «η γλώσσα μπορεί να το σχηματίζει και να το ελέγχει, αλλά το ίδιο δεν μετέχει της γλώσσας»¹⁸, έτσι και εδώ η σωματική μνήμη προσπαθεί να λεκτικοποιηθεί (στο ένα διήγημα μέσω της κάρτας μνήμης και στο άλλο μέσω της επεξήγησης της Σεμέλης), με αποτέλεσμα να αποκαλύπτεται συνεχώς ως παλίμψηστο, ως μια ψηφίδα της συλλογικής ιστορικής μνήμης.

Βιβλιογραφία

RICOEUR P., «À l’horizon de la prescription: l’oubli», *Pourquoi se souvenir?*, Παρίσι 1999: Grasset.

ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ Β., *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Αθήνα 2010: Πόλις.

ΒΟΥΜΒΟΥΡΑΚΗ Χ., «Κίρκη», στο 1922-2022: *Ξεριζωμός και προσφυγιά. Διηγήματα Λογοτεχνικού Διαγωνισμού PEN Greece*, Αθήνα 2022: Έναστρον, σελ. 44-52.

16. Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Θυμήσου, δέρμα...»: Από το άγγιγμα της μνήμης στο χάδι του μέλλοντος», στον τόμο Ζ.Ι. ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ (επιμ.), *Γραφές της Μνήμης. Σύγκριση – Αναπαράσταση – Θεωρία*, Αθήνα 2011: Gutenberg, σελ. 591

17. Ο.π., σελ. 599.

18. Κ. ΚΑΡΑΚΑΣΗ, «Σώμα και μνήμη στον μοντερνισμό: Προυστ και Κάφκα», στον τόμο Ζ.Ι. ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ (επιμ.), *Γραφές της Μνήμης. Σύγκριση – Αναπαράσταση – Θεωρία*, Αθήνα 2011: Gutenberg, σελ. 518.

Η πρόσληψη της ανταλλαγής πληθυσμών

- ΚΑΛΛΕΑΣ Δ., «Θάλαμοι Απολύμανσης», στο 1922-2022: Ξεριζωμός και προσφυγιά. Διηγήματα Λογοτεχνικού Διαγωνισμού PEN Greece, Αθήνα 2022: Έναστρον, σελ. 17-27.
- ΚΑΡΑΚΑΣΗ Κ., «Σώμα και μνήμη στον μοντερνισμό: Προυστ και Κάφκα», στο Ζ.Ι. ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ (επιμ.), *Γραφές της Μνήμης. Σύγκριση – Αναπαράσταση – Θεωρία*, Αθήνα 2011: Gutenberg.
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., «Θυμήσου, δέρμα...»: Από το άγγιγμα της μνήμης στο χάδι του μέλλοντος», στο Ζ.Ι. ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ (επιμ.), *Γραφές της Μνήμης. Σύγκριση – Αναπαράσταση – Θεωρία*, Αθήνα 2011: Gutenberg.
- ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ Α., «Μια δικέφαλη κοινωνική μνήμη: Μνημοσύνη και λησμοσύνη», στον τόμο Ελ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ και Ι. ΠΑΓΚΑΛΟΣ (επιμ.), *Μνήμη και Αφήγηση: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα 2020: Κυριακίδη, σελ. 33-48.
- ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ Α., *Μνημες. Ατομικές – Συλλογικές – Ιστορικές*, Αθήνα 2005: Ελληνικά Γράμματα.
- ΜΑΡΚΟΥΔΗ Χ., «Μνήμη και ταυτότητα σε έργα της Herta Müller», στον τόμο Ελ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ και Ι. ΠΑΓΚΑΛΟΣ (επιμ.), *Μνήμη και Αφήγηση. Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα 2020: Κυριακίδη, σελ. 179-194.

Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΜΥΘΙΟΥ
Η ΥΠΟΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ANNA CONOMOS
ΣΕ ΜΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ
ΤΗΣ ΝΤΑΝΙΕΛΑΣ ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗ

Η παρούσα ανακοίνωση θα εστιάσει στη σημειωτική ανάλυση του παιδικού βιβλίου *Η υπόσχεση* σε συγγραφή της Anna Conomos και εικονογράφηση της Ντανιέλας Σταματιάδη και στο πώς οι λεκτικοί, οπτικοί και σχεδιαστικοί κώδικες συλλειτουργούν ούτως ώστε να δομηθούν και να αναπαρασταθούν οι καταστροφικές συνέπειες της Ιστορίας¹, της Μικρασιατικής καταστροφής και της Ανταλλαγής των πληθυσμών μέσα από τις σελίδες του παιδικού βιβλίου², καθώς και το πώς εικόνες και λέξεις «συνεργάζονται» για να αποτυπωθούν στο παιδικό αναγνωστικό κοινό έννοιες όπως η «διαφορετικότητα», ο «Άλλος», η «φιλία», ο «πόλεμος», οι «υποσχέσεις».

Ήδη, από το ιδιαίτερης αισθητικής σκληρόδετο εξώφυλλο της έκδοσης, το οποίο εντάσσεται στα περικειμενικά στοιχεία του βιβλίου³, μπορούμε να διακρίνουμε τις δύο κεντρικές ηρωίδες να στέκονται μετωπικά στον εν δυνάμει

1. Ε. ΣΑΡΟΥΛΙΑ-Τ. ΤΣΙΛΙΜΕΝΗ, «Ο ρόλος των περικειμενικών στοιχείων του εξωφύλλου στη διαμόρφωση άποψης από παιδιά προσχολικής ηλικίας ως προς την επιλογή ενός εικονογραφημένου παιδικού βιβλίου», *KEIMENA για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής και Εφηβικής Λογοτεχνίας* 25 (Ιούλιος 2017), σελ. 1. Η πλάγια γραφή σημειώνεται από τον γράφοντα με τις λέξεις να αντλούνται από το παραπάνω μελέτημα.

2. Για μια συνοπτική παρουσίαση παιδικών βιβλίων που αντλούν τη θεματική τους από την Μικρασιατική καταστροφή βλ. Μ. ΝΤΕΚΑΣΤΡΟ, «Brain storming: Μικρασιατική καταστροφή στην παιδική λογοτεχνία», *Ο αναγνώστης*, <https://www.oanagnostis.gr/brain-storming-mikrasiatiki-katastrofi-stin-paidiki-logotechnia-tis-marizas-ntekastro/> (ανάκτηση 30-10-2023).

3. Ε. ΣΑΡΟΥΛΙΑ-Τ. ΤΣΙΛΙΜΕΝΗ, «Ο ρόλος των περικειμενικών στοιχείων του εξωφύλλου...», *ό.π.*, σελ. 1-12, <https://journals.lib.uth.gr/index.php/keimena/article/view/623> (ανάκτηση 30-10-2023).· Βλ. ακόμη: Μ. ΝΤΕΚΑΣΤΡΟ, «Διαβάζοντας εξώφυλλα», *Ο αναγνώστης*, <https://www.oanagnostis.gr/diavazontas-exofylla-tis-marizas-ntekastro/> (ανάκτηση 30-10-2023). Βλ. ακόμη: Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Στη χώρα των χρωμάτων. Το σύγχρονο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο*, Αθήνα 2008: Παπαδόπουλος, σελ. 274.

αναγνώστη. Μέσα από την «ανάγνωση της εικόνας»⁴, παρατηρούμε πως τα γειτνιαστικά τους σημεία υποδηλώνουν ότι έχουν μια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ τους αφού παρατηρούμε τα χέρια τους να είναι πιασμένα, μια παιδική κίνηση που αποτυπώνει σχεδιαστικά τις φιλικές διαθέσεις των δύο εικονιζόμενων υποκειμένων. Ο ενδυματολογικός σχεδιαστικός κώδικας πληροφορεί οπτικά για τη διαφορετική τους καταγωγή, επισημαίνοντας τόσο το φύλο τους όσο και την ηλικία τους. Η αντίθεση των χρωμάτων που επιλέγεται από την εικονογράφο Ντανιέλα Σταματιάδη αποτυπώνει την έννοια της διαφορετικότητας τόσο με αυτήν να σημειώνεται χρωματικά στα ρούχα των δύο παιδιών όσο και στην κόμμωσή τους αφού επιλέγεται άλλο χρώμα μαλλιών για την Ελληνίδα Ευγενία κι άλλο για την Τουρκάλα Φάτμα⁵. Ο τοπογραφικός χώρος στον οποίο τοποθετούνται τα αναγνωστικά υποκείμενα αποτελείται από κτηριακές υποδομές οι οποίες αποτυπώνουν, με τη χρωματική επένδυση σε διάφορα σημεία από την Ντ. Σταματιάδη, τους χώρους όπου συνανθροίζονταν Τούρκοι και Έλληνες, αλλά και τον τόπο όπου οι δύο φίλες περνούσαν τον ελεύθερο χρόνο τους. Από τις πρώτες σελίδες του βιβλίου το παιδικό κοινό εισάγεται στη διαφορετικότητα των ηθών και των εθίμων των δύο πολιτισμών, αλλά και στις διαφορετικές θρησκευτικές εορτές που ο κάθε λαός τιμά με την πρέπουσα ευλάβεια. Έτσι το Πάσχα και το Ραμαζάνι θα αποτελέσουν τα δύο αντιθετικά ζεύγη που θα ενώσουν τα δύο παιδιά με τα παιδικά παιχνίδια τους να αποτυπώνουν μια εποχή (ρόδα ή στεφάνι) και να οπτικοποιούν τις διαφορετικές τοπικές ασχολίες με τις οποίες περνούσαν το χρόνο τους στα σοκάκια της Σμύρνης. Η επτάχρονη ηρωίδα του βιβλίου θα αποτυπώσει λεκτικά την οικονομική της ευμάρεια με την εικονογράφηση να εστιάζει στις εμπορικές συναλλαγές αλλά και στις γεωργικές ασχολίες μεταξύ των ανθρώπων καθώς και στη μεταφορά των αγαθών από τον έναν τόπο στον άλλον εστιάζοντας παράλληλα στα μέσα με τα οποία αυτή πραγματοποιούνταν. Με κόκκινες γραμμές και με παιδικά γράμματα, τονίζονται λέξεις εντός ενός κυκλικού περιθωρίου για να προσδώσουν την πατρική μορφή στην ανδρική φιγούρα, η οποία οπτικοποιεί-

4. «Η ανάγνωση της εικόνας μπορεί θεωρητικά να διακριθεί σε δύο είδη: α) την αναγνώριση του αντικειμένου της αναπαράστασης (π.χ., ένα αγόρι), τις ιδιότητές του (π.χ., ψηλό, αδύνατο), τις σχέσεις του με άλλα αντικείμενα (π.χ., δίπλα στον παππού)· β) τη συναγωγή συμπερασμάτων από υπαινικτικά οπτικά στοιχεία (π.χ., χαρούμενο, απογοητευμένο)». Όπως παρατίθεται στο Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Εικονογραφημένα παιδικά βιβλία: η αναγνωσιμότητα των εικόνων από παιδιά προσχολικής ηλικίας», στον τόμο Μ.-Μ. ΤΖΑΦΕΡΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Ο κόσμος της παιδικής λογοτεχνίας. Η συγγραφή και η εικονογράφηση*, τόμ. Α', Αθήνα 2001: Καστανιώτη, σελ. 253.

5. Α. CONOMOS-ΝΤ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗ, *Η υπόσχεση*, μτφρ. Α. ΠΑΝΑ, Αθήνα 2022²: Ποταμός/Anemon Productions. *Η υπόσχεση* δημιουργήθηκε, ως εκπαιδευτικό υλικό, στο πλαίσιο της έκθεσης *Δυο φορές ξένος. Εκτοπισμοί και ανταλλαγές πληθυσμών τον 20ό αιώνα* η οποία παρουσιάστηκε στο Μουσείο Μπενάκη στις 18 Σεπτεμβρίου 2012, https://www.benaki.org/index.php?option=com_events&view=event&id=3215&lang=el (ανάκτηση 30-10-2023).

Η ανταλλαγή των πληθυσμών μέσα από την παιδική λογοτεχνία

ται μέσω του λόγου και προβάλλεται στην καρτ ποστάλ της εποχής, ταυτόχρονα αποτυπώνοντας τόσο τα κτηριακά συγκροτήματα όσο και τα σημεία ενδιαφέροντος των εμπορικών συναλλαγών. Η στιγμή του πολέμου σχεδιάζεται μέσα από τα λόγια αλλά και τις συμπεριφορές των εικονογραφημένων φιγούρων επάνω στις σελίδες. Τα πρόσωπα απεικονίζονται καχύποπτα και οι δύο φίλες έπαιψαν να κάνουν παρέα παρά την μεταξύ τους καλή σχέση. Οι συνθήκες του πολέμου τερματίζουν τις ανθρώπινες σχέσεις, απομονώνουν τους ανθρώπους σκορπώντας τη θλίψη και επιφέροντας ριζικές αλλαγές στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Τα άτομα εγκλωβισμένα μέσα στα σπίτια τους κοιτούν τον έξω κόσμο, κάτι που υποδηλώνεται και οπτικά μέσα από την εικονογράφηση της Σταματιάδη αφού το βλέμμα της ηρωίδας ενώνεται με αυτή της γραμμής του ορίζοντα μέσω της διακεκομμένης κόκκινης γραμμής με την οποία «συνδιαλέγονται» η θάλασσα κι ο έξω κόσμος με τον εσωτερικό ψυχισμό της μικρής ηρωίδας. Ο τούρκικος στρατός πλησιάζει. Η διαλογική σκηνή του πατέρα με τη μητέρα της ηρωίδας το καθιστούν σαφές ως πληροφορία, η οποία προσλαμβάνεται μέσω της ακουστικής διόδου της Ευγενίας. Το γεγονός αυτό αποτελεί κάτι έξω από τα συνηθισμένα. Οι συμπεριφορές των προσώπων στο εσωτερικό του σπιτιού έχουν αλλάξει. Οι ήρεμοι διάλογοι έχουν μετατραπεί σε δυνατές φωνές και σε πανικό. Το πρωταγωνιστικό υποκείμενο όμως ήθελε να αντικρίσει τη φίλη του. Ήθελε να τη συναντήσει. Την παρατηρούμε, λοιπόν, σε επόμενες σελίδες να τρέχει μέσα στα σοκάκια της Σμύρνης. Να περνάει δίπλα από γνώριμες φιγούρες και να προσπαθεί να εντοπίσει κάτι από τη χαρά και τις ξέγνοιαστες μέρες πριν ξεσπάσει ο πόλεμος. Τα βήματα της ηρωίδας και η προσπάθεια που καταβάλλει να φτάσει στο σπίτι της φίλης της απεικονίζονται με τον σχεδιασμό των βημάτων της να διατρέχουν τη διπλανή σελίδα της έντυπης έκδοσης. Το λουλούδι, λειτουργεί ως σύμβολο το οποίο θα επισφραγίσει την υπόσχεση της μίας προς την άλλη για αντάμωμα ανεξαρτήτως της έκβασης του πολέμου και ως αντικείμενο τοποθετείται στο χώμα που μέχρι πριν έπαιζαν ανέμελες επάνω σε αυτό. Τα ξύλινα κάρα παρατηρούνται φορτωμένα με μπόγους και πράγματα, όσα μπορούσε ο καθένας να κουβαλήσει, όσα από αυτά θα θύμιζαν τις παλιές καλές εποχές, πράγματα δηλαδή που έχουν συνδυαστεί με χαρές και όμορφες στιγμές, αναχωρούν για το άγνωστο. Όλος ο περιβάλλων χώρος αποτυπώνεται μέσω του περιγραφικού εικονοποιητικού λόγου της Κονόμος με διαφορετικούς «ήχους» να δημιουργούν το κλίμα του πανικού και της αναταραχής. Η κοινή μοίρα των ανθρώπων που ξεριζώνονται από τα σπίτια τους και τον τόπο τους αποτυπώνονται μέσα στις σελίδες με τις ομάδες των ατόμων να κάθονται στο καταπράσινο χωράφι. Το χρώμα που επιλέγεται έρχεται σε αντίθεση με τον αφηγηματικό λόγο της καταστροφής που επικρατεί. Στοιβαγμένα προσωπικά αντικείμενα, λειτουργικά είδη, οικιακά σκεύη, είδη που θα προσφέρουν ζεστασιά αλλά και θα προστατέψουν από τις περιβαλλοντικές συνθήκες, εισάγουν τα παιδιά στην οπτική συνθήκη

του τι σημαίνει να πρέπει να εγκαταλείψεις το σπίτι σου. Ο τρόμος, ο οποίος αποτυπώνεται μέσω του λόγου και οι διαδρομές και τα σοκάκια που μέχρι πρότινος αποτύπωναν ξεκούραστες και ανέμελες στιγμές, τώρα έχουν μετατραπεί σε δρόμους δια-φυγής. Η προκυμαία και η φλογισμένη Σμύρνη αποτυπώνονται με τα χρώματα που επιλέγει να την «ζωντανέψει» η εικονογράφος του βιβλίου. Η Σμύρνη καίγεται. Άνθρωποι παρατηρούνται στην αποβάθρα στοιβαγμένοι με τον καπνό και τις φλόγες να καίνε τα σπίτια της προκυμαίας. Ο καπνός και στάχτη θα αποτυπωθούν με το γκρι χρώμα που επιλέγεται από την Σταματιάδη. Τα πολύχρωμα σπίτια, τα καταπράσινα δέντρα παρουσιάζονται τώρα χωρίς χρώμα. Το γκρι και το μαύρο κυριαρχούν στη σελίδα που εικονογραφεί την απόλυτη καταστροφή. Τα πρόσωπα που αντλούνται μέσα από πραγματικές καρτ ποστάλ αφού το αρχαικό εισχωρεί στο παιδικό φαντασιακό του παιδιού αποτυπώνονται μέσα σε βάρκες με το μπλε της θάλασσας να τις περιβάλλει πλέοντας για το Άγνωστο. Η αγωνία των προσφύγων για το μέλλον τους, τον τόπου στον οποίο θα φτάσουν αλλά και την υποδοχή τους από τους κατοίκους της πόλης θα διατρέξουν τα διαλογικά μέρη μεταξύ μητέρας και κόρης. Η αρχοντιά των ανθρώπων έχει σβηστεί και τη θέση της έχει πάρει η εξαθλίωση και η ανάγκη για άμεση επιβίωση. Τα παραπήγματα μέσα στα οποία έπρεπε να χωρέσουν τις ζωές τους δημιουργούν το ασφυκτικό κλίμα ενός αβέβαιου κόσμου. Μιας συνθήκης που μέχρι τότε κανείς δεν είχε φανταστεί. Αντικείμενα που αποτυπώνουν τον τρόπο σιτισμού (κατσαρολάκια, τσίγκινα ποτήρια), βλέμματα κενά, αλλά και η ενδυματολογική αρχοντιά των ανθρώπων από την Σμύρνη διακρίνονται στις επόμενες εικονογραφήσεις των σελίδων. Η έλλειψη του φαγητού, η ανάγκη για αγαθά πρώτης ανάγκης συνθέτουν τις λέξεις των αφηγηματικών υποκειμένων με τα ίδια να σκιαγραφούνται θλιμμένα και καταρρακωμένα στοιχεία της αρχαικής αυθεντικότητας που έχει ήδη καταγράψει την στιγμή. Η Ιστορία όμως έχει άλλα σχέδια. Η ανταλλαγή των πληθυσμών έχει έλθει. Από την απέναντι όχθη οι βάρκες είναι έτοιμες για αναχώρηση προς την Τουρκία. Οι Τούρκοι που μένουν στην Ελλάδα πρέπει τώρα αυτοί να επιβιβαστούν στις βάρκες, να σφραγίσουν τα υπάρχοντά τους και να ταξιδέψουν στο αλμυρό μπλε της θάλασσας. Στοιβαγμένα σώματα, το ένα επάνω στο άλλο, με αυτά και τους μπόγους να μην ξεχωρίζονται πρέπει να μεταφέρουν την άλλοτε καθημερινότητά τους σε έναν άλλον τόπο. Περιοχές της Θεσσαλονίκης στις οποίες εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες, μέσα σε αυτές, έχτισαν από την αρχή τη νέα καθημερινότητά τους. Οι καθημερινές τους ασχολίες προσπάθησαν να προσαρμοστούν στον νέο αυτόν τόπο, στη νέα αυτή συνθήκη, να ξεδιπλώνουν τις μνήμες του πολέμου και να κρατήσουν ζωντανές τις μνήμες της χαράς, όπου τα τραγούδια αντηχούσαν στα πέτρινα σοκάκια της Σμύρνης και τα γνώριμα πρόσωπα έλαμπαν κάτω από τις ακτίνες του ήλιου. Τα νέα κτηριακά συγκροτήματα μέσα στα οποία προσαρμοσαν τις ζωές τους οι πρόσφυγες έχουν αποτυπωθεί χρωματικά από την εικονογράφο με τη διαφορά να

Η ανταλλαγή των πληθυσμών μέσα από την παιδική λογοτεχνία

είναι εμφανής, αφού πλέον τα αρχοντικά θα έχουν μείνει πίσω στη μνήμη και τα πρόσωπα θα πρέπει να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες. Ο καιρός περνούσε και το γήρας εμφανίστηκε στο πρόσωπο της μικρής Ευγενίας όπου ως γιαγιά πλέον αφηγείται όλα αυτά τα γεγονότα στην εγγονή της. Τα πρόσωπα των παιδιών που θα προσπαθήσουν να τηρήσουν αυτήν την υπόσχεση. Να συναντήσουν στον τόπο τους το ένα πρόσωπο το άλλο. Το τριαντάφυλλο που συμβόλιζε τη φιλία τους αλλά και την υπόσχεσή τους εμφανίζεται μέσα στον κήπο του αρχοντικού που μεγάλωσε η γιαγιά της Ευγενίας. Τα χρώματα και τα συγκροτήματα που αποτελούσαν τον κύριο χώρο των πρώτων σελίδων του βιβλίου σχεδιάζονται ξανά δημιουργώντας την αναπόληση που τόσο πολύ ανάγκη έχουν τα πρόσωπα. Μόνο μέσα από τις αφηγήσεις έχουν μεταφερθεί σε αυτόν τον τόπο όπου τώρα ξετυλίγεται μπροστά τους όπως τότε λίγο πριν την καταστροφή. Το πράσινο και το κόκκινο χρώμα προσδίδουν τη ζωντάνια αλλά και την αρχοντική γενιά που άφησαν πίσω τους όλοι οι άνθρωποι που ξεριζώθηκαν από τον τόπο τους. Ωστόσο, οι επόμενες γενιές επέλεξαν να κρατήσουν την αγάπη και να αποδείξουν τη δύναμη της φιλίας αλλά και της υπόσχεσης. Μιας υπόσχεσης που ενώνει και δεν χωρίζει το διαφορετικό αλλά το δυναμώνει και το σέβεται.

Το παραμύθι της Anna Conomos και της Ντανιέλας Σταματιάδη χρησιμοποιεί με εξαιρετική χρήση τον περιγραφικό λόγο αλλά και την «αυθεντικότητα» των φωτογραφικών τεκμηρίων «ως ιστορικών μαρτυριών»⁶. Η εικονογραφική προσέγγιση της Σταματιάδη, η οποία δίνει νέα οπτική ζωή στα τεκμήρια αυτά της Ιστορίας⁷, με την επιλογή της να τα χρωματίσει προσδίδει σε αυτά νέα οπτική αξία στα μάτια των παιδιών «ξαναζωντανεύοντας το παρελθόν»⁸. Μέσω του χρώματος στοχεύει στη λειτουργία της φαντασίας τους και στην αποτύπωση και επικέντρωση του βλέμματος στα καθαυτά ιστορικά γεγονότα με μεγαλύτερη ακρίβεια καθώς μέσα από τις καρτ-ποστάλ, τα πορτραίτα, τα γραμματόσημα, τα παιδιά έρχονται άμεσα σε επαφή με την ιστορική αξία του αρχαιικού υλικού, της δυναμικής που αυτό ενέχει αλλά και της μεταφοράς του πολιτισμού που περνά από τη μία γενιά στην άλλη⁹. Όπως σημειώνει και η Μαρίζα Ντεκάστρο:

η καλλιτέχνης, με τις επεμβάσεις που έκανε, μεταμόρφωσε εικαστικά και νοηματικά τις παλιές φωτογραφίες, τις έκανε, κατά κάποιον τρόπο,

6. P. BURKE, *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μτφρ. Α. Π. ΑΝΔΡΕΟΥ, Αθήνα 2003: Μεταίχμιο.

7. Μ. ΝΤΕΚΑΣΤΡΟ, «Εικονογράφηση της μνήμης», <https://www.oanagnostis.gr/εικονογράφηση-της-μνήμης/> (ανάκτηση 30-10-2023).

8. P. BURKE, *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών...*, ό.π., σελ. 199.

9. Μ. ΝΤΕΚΑΣΤΡΟ, «Εικονογράφηση της μνήμης», ό.π.

πιο ζωντανές χωρίς ωστόσο να αλλοιώσει το αρχικό ντοκουμέντο. Επενέβηκε και επεξεργάστηκε με χρώμα τα στοιχεία στα οποία θέλει να δώσει βάρος, για παράδειγμα ένα πράσινο κλειστό παράθυρο, ένας κόκκινος μπόγος, προσφυγικός καταυλισμός σ' ένα ανθισμένο λιβάδι ώστε να προσανατολίσει μ' αυτόν τον τρόπο τη ματιά του αναγνώστη κυρίως στα συναισθήματα (ανησυχία, φόβος, αγωνία, θυμός αλλά και τρυφερότητα κι αγάπη) που απορρέουν από την ιστορία που αφηγείται η συγγραφέας¹⁰.

Παράλληλα, ο ιστορικός Peter Burke υπογραμμίζει πως «οι εικόνες, [...] αποτελούν σημαντική μορφή ιστορικής μαρτυρίας. Καταγράφουν τα γεγονότα ως αυτόπτες μάρτυρες»¹¹. Συνεπώς, παρατηρούμε όψεις της καθημερινότητας των ανθρώπων στη Σμύρνη, τα ήθη και τα έθιμα, τις ασχολίες τους, τις κτηριακές τους υποδομές, αλλά και την αντίθετη όψη αυτή του καταστροφικού πολέμου, του ξεριζωμού, της περιπλάνησης, του αβέβαιου, της νέας ζωής. Διαφορετικά τοπογραφικά σημεία του χάρτη, διαφορετικές σχολικές δραστηριότητες, αλλά κι ενδυματολογικές διαφορές αποτυπώνονται μέσω των φωτογραφικών στοιχείων που επιλέγουν οι δημιουργοί να χρησιμοποιήσουν για να συνθέσουν το νέο υλικό δημιούργημα για το παιδικό αναγνωστικό κοινό. Εξάλλου στην:

ανάγνωση ενός εικονογραφημένου παιδικού βιβλίου είναι μεγάλη η σημασία των λέξεων, αλλά εξίσου σημαντική είναι και η εικόνα, που αποτελεί βασικό παράγοντα μετάδοσης του κειμενικού μηνύματος¹².

Η καθηγήτρια Αγγελική Γιαννικοπούλου θα υπογραμμίσει για τις οπτικές πληροφορίες του βιβλίου πως:

οι αυθεντικές φωτογραφίες λειτουργούν ως αδιάψευστη απόδειξη ιστορικότητας, ενώ η χρωματική παρέμβαση θα μπορούσε να αντιστοιχεί στη “διαστρέβλωση”, που επιβάλλει κάθε ιστορικό βιβλίο για παιδιά όταν συγκροτεί το παρελθόν (Wilson, 2011). Σε ένα σημερινό βιβλίο, όπως η *Υπόσχεση*, το παρελθόν γίνεται αντικείμενο θέασης μέσω της ανοικείωσης που επιφέρει μια σύγχρονη ματιά, η οποία το “εκσυγχρονίζει” παρεμβαίνοντας “διορθωτικά” πάνω του¹³.

10. Μ. ΝΤΕΚΑΣΤΡΟ, «Εικονογράφηση της μνήμης», ό.π.

11. Ρ. BURKE, *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών...*, ό.π., σελ. 17.

12. Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Στη χώρα των χρωμάτων...*, ό.π., σελ. 73.

13. Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ιστορίες από την Ιστορία. Το ιστορικό εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο», *Κείμενα* 21 (2015), σελ. 5.

Η ανταλλαγή των πληθυσμών μέσα από την παιδική λογοτεχνία

Κλείνοντας, ο παιδοψυχολόγος Μπρούνο Μπέτελχαιμ θα σημειώσει για τα παραμύθια πως «έχουν μεγάλη εκπαιδευτική αξία, γιατί διδάσκουν στα παιδιά ότι “ο αγώνας ενάντια σε σκληρές δοκιμασίες είναι αναπόφευκτος στη ζωή”»¹⁴. Τι σκληρότερο από μια δοκιμασία που δεν αντλείται από κάποιο μυθολογικό ή φαντασιακό corpus αλλά από την ίδια τη βιαιότητα της Ιστορίας μας.

Βιβλιογραφία

- BURKE P., *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μτφρ. Α.Π. ΑΝΔΡΕΟΥ, Αθήνα 2003: Μεταίχμιο.
- CONOMOS A. - ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗ ΝΤ., *Η υπόσχεση*, μτφρ. Α. ΠΑΝΑ, Αθήνα 2022²: Ποταμός/Anemon Productions.
- TATAR M. (επιμ.), «Εισαγωγή», στον τόμο *Τα παραμύθια της ζωής μας*, μτφρ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤΑΜΕΛΟΣ, Αθήνα 2005: Νάρκισσος, σελ. 11-16.
- ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ Α., «Ιστορίες από την Ιστορία. Το ιστορικό εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο», *Κείμενα* 21 (2015), σελ. 1-15.
- ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Στη χώρα των χρωμάτων. Το σύγχρονο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο*, Αθήνα 2008: Παπαδόπουλος.
- ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ Α., «Εικονογραφημένα παιδικά βιβλία: η αναγνωσιμότητα των εικόνων από παιδιά προσχολικής ηλικίας», στον τόμο Μ.-Μ. ΤΖΑΦΕΡΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Ο κόσμος της παιδικής λογοτεχνίας. Η συγγραφή και η εικονογράφηση*, τόμ. Α', Αθήνα 2001: Καστανιώτη, σελ. 249-273.
- ΝΤΕΚΑΣΤΡΟ Μ., «Εικονογράφηση της μνήμης», <https://www.oanagnostis.gr/εικονογράφηση-της-μνήμης/> (ανάκτηση 30-10-23).
- ΝΤΕΚΑΣΤΡΟ Μ., «Brain storming: Μικρασιατική καταστροφή στην παιδική λογοτεχνία», *Ο αναγνώστης*, <https://www.oanagnostis.gr/brain-storming-mikrasiatiki-katastrofi-stin-paidiki-logotechnia-tis-marizas-ntekastro/> (ανάκτηση 30-10-2023).
- ΝΤΕΚΑΣΤΡΟ Μ., «Διαβάζοντας εξώφυλλα», *Ο αναγνώστης*, <https://www.oanagnostis.gr/diavazontas-exofylla-tis-marizas-ntekastro/> (ανάκτηση 30-10-2023).
- ΣΑΡΟΥΛΙΑ Ε. - ΤΣΙΛΙΜΕΝΗ Τ., «Ο ρόλος των περιχειμενικών στοιχείων του εξωφύλλου στη διαμόρφωση άποψης από παιδιά προσχολικής ηλικίας ως προς την επιλογή ενός εικονογραφημένου παιδικού βιβλίου», *KEIMENA για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής και Εφηβικής Λογοτεχνίας* 25 (Ιούλιος 2017), σελ. 1-12.

14. Μ. TATAR (επιμ.), «Εισαγωγή», στον τόμο: *Τα παραμύθια της ζωής μας*, μτφρ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤΑΜΕΛΟΣ, Αθήνα 2005: Νάρκισσος, σελ. 13.

Μάνος Δαμασκηνός

Ιστοτόπος

Μουσείο Μπενάκη, «Δύο φορές ξένος. Εκτοπισμοί και ανταλλαγές πληθυσμών τον 20ό αιώνα», https://www.benaki.org/index.php?option=com_events&view=event&id=3215&lang=el (ανάκτηση 30-10-2023).

Ο ΞΕΡΙΖΩΜΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΧΟΝΑΖ (HONAZ)
ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1923 ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ
ΣΤΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ *ΜΙΑ ΠΡΟΪΚΑ ΑΜΑΝΑΤΙ*
ΤΟΥ ΥΑΛÇİN KEMAL

Η ανθρωπιά, η ευγένια και η τρυφερότητα με την οποία ο Τούρκος συγγραφέας Kemal Yalçın αντιμετωπίζει το θέμα της ανταλλαγής πληθυσμών με έκαναν να επιλέξω το παρόν μυθιστόρημα *Emanet Çeyiz Mübadele İnsanları - Μία Προϊκα Αμανάτι*¹ ως θέμα εισήγησής μου στο παρόν συνέδριο.

Πέρασαν 100 χρόνια από την ημέρα που η ελληνική οικογένεια Μηνόγλου, εγκατέλειψε αναγκαστικά την πόλη Honaz στην επαρχία Ντενιζλί της Τουρκίας. Η οικογένεια των ελλήνων πριν να φύγει εμπιστεύτηκε την προϊκα των δύο κοριτσιών τους της Σοφίας και της Ελένης στην οικογένεια του Τούρκου γείτονά τους. Έφυγαν, πιστεύοντας ότι μια μέρα θα ξαναγύριζαν, αλλά δεν ξαναγύρισαν ποτέ, όπως δεν ξαναγύρισε ποτέ κανείς από τους πρόσφυγες της ανταλλαγής του 1923 από τον τόπο όπου γεννήθηκαν μετά την υπογραφή της γνωστής Συνθήκης της Λωζάνης.

Η Emine Yeşim Bedlek επι του θέματος παρατηρεί σχετικά: “Με την σύμβαση της Λωζάνης εγκρίθηκε η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών στο Αιγαίο αμέσως μετά το τέλος του Ελληνοτουρκικού πολέμου (1919-1922). Περισσότερο από ένα εκατομμύριο άνθρωποι εκτοπίστηκαν με κριτήριο τη θρησκευτική τους πίστη. Οι ορθόδοξοι χριστιανοί της Μικράς Ασίας προωθήθηκαν στην Ελλάδα ενώ οι Μουσουλμάνοι της Ελλάδος προωθήθηκαν στην Τουρκία. (...) Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας ήταν γηγενείς της Ανατολίας, οι οποίοι χαρακτηρίζονταν επίσης ως ορθόδοξοι χριστιανοί της Μικράς Ασίας πριν από την άνοδο του εθνικισμού. Κατά την οθωμανική περίοδο συγκροτούσαν το *μιλλέτ-ι-Ρούμ* και ήταν αυτόνομοι. Ωστόσο, με βάση την εθνικιστική ιδεολογία, αυτοί οι λαοί της Μικράς Ασίας θεωρήθηκαν «Έλληνες» και απελάθηκαν στα «πατρογονικά» τους εδάφη. (...) Οι ορθόδοξοι χριστιανοί της Ανατολίας δεν διαπνέονταν

1. KEMAL YALÇIN, *Μία Προϊκα Αμανάτι. Οι Άνθρωποι της Ανταλλαγής*, μτφρ, ΑΓΓΕΛΑ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2002.

Αλεξάνδρα Μαρίνα Δαπουδάνη

από ελληνικά εθνικιστικά αισθήματα διότι η κουλτούρα και οι παραδόσεις τους ήταν σχεδόν ίδιες με εκείνες των μουσουλμάνων Τούρκων της Ανατολίας, με τους οποίους συμβίωναν επί αιώνες².

Η προίκα όμως των δύο κοριτσιών έμελλε να παραδοθεί πολλά χρόνια μετά, στην ελληνική οικογένεια στην οποία ανήκε, από τον εγγονό του Τούρκου γείτονα, τον Kemal Yalçın που είναι και ο συγγραφέας του ομώνυμου μυθιστορήματος *Μία Προίκα Αμανάτι*. Οι γονείς του συγγραφέως Kemal επισκέφθηκαν τον γίο τους στην Γερμανία κατά την δεκαετία του 1990 και του αποκάλυψαν αυτήν την συγκινητική ιστορία. Ο παππούς του συγγραφέα είχε δώσει όρκο να φυλάξει την προίκα των κοριτσιών έως ότου επέστρεφαν πίσω. Ο συγγραφέας ένωσε τιμή και υπερηφάνεια που η οικογένεια του φύλαξε αυτήν την προίκα των χριστιανών γειτόνων τους για πάνω από εβδομήντα χρόνια. Τώρα έπρεπε ο ίδιος να έφερνε σε πέρας αυτήν την αποστολή παραδίδοντας την προίκα στον αληθινό ιδιοκτήτη της. Η υπόσχεση έπρεπε να τηρηθεί και έτσι έγινε. Η προίκα είναι το σημαντικότερο βήμα προς το γάμο και ανήκει αποκλειστικά και μόνο στην μελλοντική νύφη. Άλλωστε ένα γνωμικό στην Τουρκία λέει:

“Kız Beşikte (Kundakta), Çeyiz Sandıkta
(Στη κούνια το μωρό και η προίκα στο μπαούλο)”³

Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί τι ακριβώς είναι η προίκα και ποια είναι η σημασία της για τον λαό της Ανατολίας. Μια προίκα περιλαμβάνει πολλά περίτεχνα χειροποίητα ρούχα, πετσέτες, λευκά είδη και τραπεζομάντιλα, τα οποία οι κοπέλες της οικογένειας ξεκινούν να φτιάχνουν πολλά χρόνια πριν να παντρευτούν. Η προίκα είναι μια περίτεχνη συλλογή από χειροποίητα καλλιτεχνήματα, τα οποία απαιτούν χρόνο, ενέργεια, προσπάθεια, υπομονή, αγάπη από την πλευρά του κοριτσιού που θέλει να δείξει το ταλέντο και τις δεξιότητες της στην οικογένεια του γαμπρού. Η Tamara Chalabi υποστηρίζει: “Τα πεθερικά συχνά αντιμετώπιζαν την προίκα ως λυδία λίθο της καταγωγής ενός κοριτσιού και της οικονομικής επιφάνειας της οικογένειάς της. Μια πολυτελής προίκα υποδήλωνε μια κοπέλα νοικοκυρά, την οποία τα πεθερικά θα εκτιμούσαν περισσότερο από μια κοπέλα που θα πήγαινε στον γαμπρό χωρίς κάτι το ιδιαίτερο”⁴.

2. EMINE YEŞİM BEDLEK, *Η Ανταλλαγή Πληθυσμών του 1923, Τραύμα και φαντασι-ακές κοινότητες σε Ελλάδα και Τουρκία*, Επιστημονική Επιμέλεια Σπυρίδων Γ. ΠΛΟΥ-ΜΙΔΗΣ, μτφρ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΑΛΜΟΥΚΟΥ, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2022, σελ. 23-24.

3. EVANGELINOS MISAILIDIS, *Seyreyle Dünyayı (Temaşa -i Dünya ve Cefakar-u Cefakes)*, με-ταγραφή Robert Anheger και Vedat Günyol, Εκδόσεις Cem, Κωνσταντινούπολη 1986, σελ. 338.

4. TAMARA CHALABI, *Για τσάι στο Παλάτι του Ελαφιού: Τα χαμένα όνειρα της ιρα-κινής οικογένειας μου*, μτφρ. ΘΕΟΔΩΡΑ ΔΑΡΒΙΑΗ, Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2011, σελ. 265.

Ο ξεριζωμός των Ελλήνων από την πόλη Χοναζ

Εκπληρώνοντας την τελευταία επιθυμία του πατέρα του, ο Kemal Yalçın, κατά τη δεκαετία του '90 αναζήτησε σε όλη την Ελλάδα την οικογένεια Μηνόγλου και τελικά εντόπισε απογόνους της στον Βόλο και παρέδωσε τα προικιά το 1998. Την ιστορία αυτή, την κατέγραψε στο βιβλίο του με τον τίτλο *Μία Προίκα Αμανάτι*, ένα βιβλίο που είχε σημαντικό αντίκτυπο στο Ίδρυμα Αποδήμων της Σύμβασης της Λωζάνης και βραβεύτηκε το 1998 στην Τουρκία με το βραβείο ελληνοτουρκικής φιλίας Abdi İpekçi⁵.

Στην πορεία της αναζήτησής του για την οικογένεια Μηνόγλου στην Ελλάδα ο Γιαλτσίν επισκέφθηκε χωριά και πόλεις στις οποίες ζούσαν πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και άκουσε τις αφηγήσεις τους σχετικά με τις εμπειρίες του παρελθόντος. Ο συγγραφέας δίνει μεγαλύτερη έμφαση στις εμπειρίες των θυμάτων. Δεν γράφει βιβλία ιστορίας αλλά καταγράφει αφηγήσεις. Γιαυτόν τον λόγο η προφορική ιστορία είναι καίριας σημασίας για το έργο του⁶.

Το μυθιστόρημα *Μία Προίκα Αμανάτι* του Τούρκου συγγραφέως Yalçın Kemal κατορθώνει να αναδείξει μέσω βιωματικών αφηγήσεων και μαρτυριών την ακόλουθη μεγάλη αλήθεια: οι ορθόδοξοι χριστιανοί της Ανατολίας συμβίωναν επί αιώνες ειρηνικά με τους μουσουλμάνους Τούρκους της Ανατολίας διότι η κουλτούρα και οι παραδόσεις και των δύο ήταν σχεδόν ίδιες. Το παρόν βιβλίο είναι μία αφήγηση-ντοκουμέντο, η οποία βασίζεται στην προφορική ιστορία. Κατά την ανθρωπολόγο Elizabeth Tonkin στο βιβλίο της *Narrating Our Past* επισημαίνει ότι οι άνθρωποι έχουν μία “καταγεγραμμένη ιστορία” και μία “βιωμένη ιστορία”⁷.

Τα κείμενα των προφορικών συνεντεύξεων που χρησιμοποιεί ο Τούρκος συγγραφέας Yalçın Kemal είναι πολύτιμα για την κατανόηση της ιστορικής περιόδου της Ανταλλαγής των πληθυσμών. Οι προφορικές μαρτυρίες που παραθέτει ο συγγραφέας κινούνται στο μεταίχμιο μεταξύ ιστορίας και μνήμης, ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν. Άλλωστε, η προφορική ιστορία είναι βιωμένη ιστορία βασισμένη στη μνήμη, την οποία αφηγούνται όσοι την έζησαν. Η προφορική μαρτυρία δεν είναι ένα τεκμήριο άλλα ένα ίχνος και μία αναπαράσταση του παρελθόντος στο παρόν. Αντιθέτως, η επίσημη ιστορία είναι η καταγεγραμμένη ιστορία η οποία τεκμηριώνεται από τους ιστορικούς. Εδώ ακριβώς βρίσκεται το πλεονέκτημα της προφορικής ιστορίας. Ο Paul Thompson θεωρεί την προφορική ιστορία περισσότερο δημοκρατική σε σύγκριση με την συμβατική ιστορία ακριβώς γιατί δίνει βήμα και λόγο στις διαφορετικές και στις αδύναμες φωνές των θυμάτων⁸.

5. EMINE YEŞİM BEDLEK, *Η Ανταλλαγή Πληθυσμών του 1923, Τραύμα και φαντασι-ακές κοινότητες σε Ελλάδα και Τουρκία...*, ό.π., σελ. 142.

6. ONUR YILDRIM, *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turk-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, επιμ. SHAHROUGH AKHAVI, Routledge, Η.Π.Α. 2006, σελ. 110.

7. ELIZABETH TONKIN, *Narrating Our Pasts: The Social Construction of Oral History*, Cambridge University Press, Cambridge 1992, σελ. 9.

8. PAUL THOMPSON, *The Voice of the Past: Oral History*, Oxford University Press, Oxford 2000, σελ. 9.

Σύμφωνα με τον Alessandro Portelli “οι προφορικές πηγές μας λένε όχι τι έκαναν οι άνθρωποι, αλλά και τι ήθελαν να κάνουν, τι θεωρούσαν τότε ότι έκαναν και τι πιστεύουν τώρα για εκείνες τις πράξεις τους”⁹.

Το μυθιστόρημα του Kemal Yalçın εντάσσεται σε ένα ιδιαίτερο λογοτεχνικό είδος που ονομάζεται “Λογοτεχνία της μαρτυρίας”. Ο Kemal Yalçın πήρε συνέντευξη από περισσότερους από 100 πρόσφυγες και στις δύο χώρες και επέλεξε για το παρόν μυθιστόρημα τις πιο πραγματικές και αντικειμενικές μαρτυρίες οι οποίες προήλθαν από 15 πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και από 15 εκτοπισμένους μουσουλμάνους. Διαβάζοντας τις προσωπικές ιστορίες των μαρτύρων μαθαίνουμε πόσο πολύ νοσταλγούσαν την γενέτειρά τους την Τουρκία. Κάποιοι ζητούσαν να τους φέρουν μία σακούλα χώμα και ένα μπουκαλάκι νερό από την χαμένη πατρίδα τους¹⁰.

Στο παρόν έργο αισθανόμαστε από μέρους του Τούρκου συγγραφέως μια ειλικρινή προσπάθεια παρουσίασης των γεγονότων καθώς και μία προσπάθεια κατανόησης των ευαίσθητων σημείων της δύσκολης εκείνης περιόδου και για τις δύο πλευρές τόσο των Ελλήνων όσο και των Τούρκων. Ο συγγραφέας βλέπει το θέμα ανθρωπιστικά και προσπαθεί να τονίσει την ανθρώπινη πλευρά όσων έζησαν αυτή την αναγκαστική και αιφνίδια απομάκρυνση από τα σπίτια τους που τελικά ποτέ δεν ξανα είδαν. Το ταξίδι του προς αναζήτηση της οικογένειας Μηνόγλου αποδείχθηκε ένα εσωτερικό ταξίδι, κατά τη διάρκεια του οποίου προσπάθησε να ανακαλύψει τον εαυτό του και τις ρίζες του¹¹.

Ο Γιαλτσίν επισκέφθηκε στον Πλαταμώνα της Θεσσαλονίκης τον Μπαρμπά Γιώργο που κατάγονταν από το Αγιαντζίκ της Σινώπης και αποτέλεσε έναν από τους πρωταγωνιστές του βιβλίου του. Όταν ο Γιαλτσίν φίλησε το χέρι του Μπαρμπα Γιώργου, εκείνος είπε: “είδατε; Μου φίλησε το χέρι. Τούρκος είναι. Σε εμάς είναι έθιμο να φιλάμε τα χέρια των μεγαλύτερων”¹². Στο τέλος της συνάντησής τους ο Γιαλτσίν εντυπωσιασμένος του λέει ότι μιλάει πολύ καλά Τουρκικά και εκείνος απήντησε: “Περπατούσαμε στην παραλία. Ξαφνικά σταμάτησε και με κοίταξε στα μάτια. Η απάντησή του ήταν σύντομη και περιεκτική: Τα τουρκικά είναι η γλώσσα της πατρίδος μου δε τα ξεχνώ”¹³.

Ο Μπάρμπα Γιώργος είπε προσωπικά στον ίδιο τον συγγραφέα τα εξής λόγια που χαράχθηκαν για πάντα στην καρδιά και στην ψυχή του Γιαλτσίν:

9. ALESSANDRO PORTELLI, “What makes oral history different”, *Oral History Reader*, επιμ. ROBERT PERKS και ALISTAIR THOMSON, Routledge, New York 1998, σελ. 67.

10. EMINE YĖŞİM BEDLEK, *Η Ανταλλαγή Πληθυσμών του 1923, Τραύμα και φαντασιακές κοινότητες σε Ελλάδα και Τουρκία...*, ό.π., σελ. 151.

11. KEMAL YALÇIN, *Μία Πρόικα Αμανάτι, Οι Άνθρωποι της Ανταλλαγής*, μτφρ. ΑΓΓΕΛΑ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2002, σελ. 8.

12. KEMAL YALÇIN, *Μία Πρόικα Αμανάτι, Οι Άνθρωποι της Ανταλλαγής...*, ό.π., σελ. 157.

13. KEMAL YALÇIN, *Μία Πρόικα Αμανάτι, Οι Άνθρωποι της Ανταλλαγής...*, ό.π., σελ. 168.

Ο ξεριζωμός των Ελλήνων από την πόλη Χοναζ

«Bak şu bahçenin güzelliğine. Şu şeftaliye, şu eriğe, şu armuda, şu çiçeklere bak. Hepsi birlikte güzel... Bir ülkenin içinde ne kadar din, dil, ırk varsa o kadar zenginliktir bu... Budur sana ve Türklere son sözüm: Tek meyvayla bahçe olmaz...».
- Ayancıklı Baba Yorgo¹⁴.

Κοίταξε την ομορφιά αυτού του κήπου. Κοίταξε αυτό το ροδάκινο, αυτό το δαμάσκηνο, αυτό το αχλάδι, αυτά τα λουλούδια. Όλα τους είναι όμορφα μαζί... Όσες περισσότερες θρησκείες, γλώσσες και φυλές έχει μια χώρα, τόσο πιο πλούσια είναι... Αυτή είναι η τελευταία μου λέξη για εσένα και τους Τούρκους: Με ένα μόνο φρούτο δεν γίνεται ένας κήπο...».

Η αληθινή ομορφιά και αξία του κήπου προέρχεται από τον πλούτο και την ποικιλία των φυτών και των δένδρων που εμπεριέχει. Ένας κήπος για να ονομάζεται κήπος πρέπει να διαθέτει ιδανικά αυτήν την πλούσια ποικιλία ειδών. Ο κήπος είναι το σύμβολο μίας κοινωνίας που πρέπει να αποτελείται από ετερόκλητα στοιχεία που τελικά επιφέρουν μέσα από μία αρμονική και ειρηνική συμβίωση την ενότητα και την σύνθεση. Μέσα από το παρόν μυθιστόρημα του Kemal Yalçın πηγάζει μόνο και μία αλήθεια: η λογοτεχνία έχει την ευθύνη να μεταφέρει τις ιστορικές αλήθειες αλλά έχει και την ευθύνη να ενώνει τους λαούς και τους πολιτισμούς κάτω από το σύνθημα της παγκόσμιας ειρήνης και ομόνοιας¹⁵.

Ο Τούρκος συγγραφέας κατά την επίσκεψή του στην Ελλάδα αναφέρει τα παρακάτω συγκινητικά λόγια: «Είχα έρθει πρώτη φορά στην Ελλάδα πριν από 28 χρόνια. Είναι η δέκατη φορά που έρχομαι στη Θεσσαλονίκη. Πριν από 28 χρόνια είχα έρθει στην Ελλάδα για να εκπληρώσω το καθήκον που μου ανέθεσαν οι γονείς μου. Να αναζητήσω τους Ρωμιούς γείτονες, που είχαν αφήσει στον παππού μου τα προικιά τους για να τα φυλάξει. Ξεκίνησα την αναζήτηση από την Αθήνα, πήγα στη Θεσσαλονίκη, την Κοζάνη, τα Γρεβενά, τη Βέροια, την Έδεσσα, τον Πλαταμώνα. Γύρισα την Ελλάδα πόλη πόλη, χωριό χωριό, για να βρω τους γείτονες του παππού μου. Αγαπητοί Έλληνες φίλοι μου, στο παρελθόν πολεμήσαμε και είχαμε συνεχείς διενέξεις. Φτάνει πια, να δώσουμε τέλος στις διενέξεις και να αγωνιστούμε για την ειρήνη. Οι Έλληνες και οι Τούρκοι είναι δύο λαοί που μοιάζουν πάρα πολύ ο ένας με τον άλλον. Στην ταυτότητα του κάθε Τούρκου υπάρχουν ίχνη από τον ελληνικό πολιτισμό και το ίδιο ισχύει και για τους Έλληνες. Στη δικιά μου ταυτότητα υπάρχει η φιλοσοφία του Αριστοτέλη, του Σωκρά-

14. ATINA HABER, 10.05.2021: <https://www.atinahaber.com/1924-mubadele-konusu-ders-kitaplarina-girdi-makale,32.html>

15. DAMLA DEMİRÖZÜ, «Το 1922 και η προσφυγιά στην Ελληνική και Τουρκική Αφήγηση», Ερύθεια, Τεύχος 31, Μαδρίτη 2010, σελ. 297.

τη, του Σοφοκλή, τους οποίους διδάχτηκα όσο φοιτούσα στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης. Αυτό για μένα είναι μεγάλος πλούτος”¹⁶.

Ακόμα πιο συγκινητικό είναι το τέλος του Μυθιστορήματος ο συγγραφέας μετά από μεγάλη προσπάθεια εντοπίζει την οικογένεια Μηνόγλου στο Βόλο. Στον επίλογο της ελληνικής έκδοσης ο συγγραφέας γράφει:

“Έπρεπε να γράψω το βιβλίο για να το δώσω σε εκείνους που ακόμα ζούσαν, αλλά και για να μπορέσει να το δει και η γριά μάνα μου. Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου το έγραψα έτσι όπως εγώ το είχα φανταστεί. Η εγγονή της Σοφίας είναι ένα φανταστικό πρόσωπο με το συμβολικό όνομα Ειρήνη, όπως άλλωστε φανταστική είναι και η συνάντησή μας, ενώ τα υπόλοιπα πρόσωπα στο τέλος του βιβλίου είναι υπαρκτά”¹⁷. Ο Yalçın επιστρέφει λοιπόν στην εγγονή Ειρήνη την προίκα της γιαγιά της Σοφίας που με τόσο προσοχή είχε φυλάξει ο παππούς και ο πατέρας του, άλλωστε αυτή η προίκα, σύμφωνα με τις δοξασίες της Ανατολής, δεν θα μπορούσε να δοθεί σε άλλη κοπέλα γιατί δεν θα έφερνε στην νέα νύφη ευτυχία και τύχη. Η Ειρήνη μένει έκπληκτη, μύρισε και φίλησε ένα ένα τα κεντήματα της προίκας και ένιωθε σαν να φιλούσε τα χέρια της νεκρής γιαγιάς της: “Η Ειρήνη πήρε το μεταξωτό μαντίλι στα χέρια και το φίλησε... Το έβαλε πάνω στην καρδιά της.... Της έπιασα το χέρι. Αγκαλιαστήκαμε... Κάθε λέξη που έβγαине από τα βάθη της ύπαρξής της απλωνόταν κυματίζοντας από τη μια καρδιά στην άλλη σαν το αγέρι μιας ηλιόλουστης άνοιξης”¹⁸.

Και εγώ ως Μικρασιάτισσα αφιερώνω την παρούσα εισήγηση μου στον παππού μου Αντώνιο Νικολαΐδη ο οποίος τον περασμένο Δεκέμβριο του 2022 απεβίωσε. Η απόσταση που μας χώριζε εγώ βρισκόμουν ως διδάσκουσα στο Πανεπιστήμιο της Άγκυρας και αυτός στην Θεσσαλονίκη δεν μου επέτρεψε να τον αποχαιρετίσω για τελευταία φορά. Η οικογένεια του παππού μου ήρθε με την ανταλλαγή από την Konya (Iconium) και πιο συγκεκριμένα από το χωριό Tirhan. Πριν να έρθω στην Άγκυρα μου είχε ζητήσει να επισκεφθώ το χωριό του, να του φέρω νερό και χώμα, να φάω τον τοπικό μπαστουρμά και να χορέψω τον φημισμένο χωρό κόνιαλι-καρσιλαμά ακόμα δεν πρόλαβα να εκπληρώσω τις τελευταίες του επιθυμίες αλλά συντομα θα τις κάνω πράξη για την ψυχή του και για τις ψυχές όλων εκείνων που ήθελαν να επιστρέψουν αλλά δεν τα καταφεραν ποτέ.

16. Σαν σήμερα, 21.01.2022: <https://www.sansimera.gr/news/mikrasiatikiki-katastrofi-prika-tainia>

17. KEMAL YALÇIN, *Μία Προίκα Αμανάτι, Οι Άνθρωποι της Ανταλλαγής...*, ό.π., σελ. 427.

18. KEMAL YALÇIN, *Μία Προίκα Αμανάτι, Οι Άνθρωποι της Ανταλλαγής...*, ό.π., σελ. 426.

Ο ξεριζωμός των Ελλήνων από την πόλη Χοναζ

Βιβλιογραφία

- BEDLEK, EMINE YEŞİM, *Η Ανταλλαγή Πληθυσμών του 1923, Τραύμα και φαντασιακές κοινότητες σε Ελλάδα και Τουρκία*, Επιστημονική Επιμέλεια ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, μτφρ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΑΛΜΟΥΚΟΥ, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2022.
- DEMİRÖZÜ DAMLA, «Το 1922 και η προσφυγιά στην Ελληνική και Τουρκική Αφήγηση», *Ερύθεια*, Τεύχος 31, Μαδρίτη 2010.
- CHALABI TAMARA, *Για τσάι στο Παλάτι του Ελαφιού: Τα χαμένα όνειρα της ιρακινής οικογένειάς μου*, μτφρ. ΘΕΟΔΩΡΑ ΔΑΡΒΙΑΗ, Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2011.
- MISAILIDIS EVANGELINOS, *Seyreyle Dünyayı (Temaşa -i Dünya ve Cefakar-u Cefakes)*, μτφρ. ROBERT ANHEGER και VEDAT GÜNYOL, Εκδόσεις Cem, Κωνσταντινούπολη 1986.
- PORTELLI ALESSANDRO, “What makes oral history different”, *Oral History Reader*, επιμ. ROBERT PERKS και ALISTAIR THOMSON, Routledge, New York 1998.
- THOMPSON PAUL, *The Voice of the Past: Oral History*, Oxford University Press, Oxford 2000.
- TONKIN ELIZABETH, *Narrating Our Pasts: The Social Construction of Oral History*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- YALÇIN KEMAL, *Μία Πρόικα Αμανάτι. Οι Άνθρωποι της Ανταλλαγής*, μτφρ. ΑΓΓΕΛΑ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2002.
- YILDRIM ONUR, *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turk-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, επιμ. SHAHROUGH AKHAVI, Routledge, H.Π.Α. 2006.
- ATINA HABER, 10.05.2021: <https://www.atinahaber.com/1924-mubadele-konusu-ders-kitaplarina-girdi-makale,32.html>
- Σαν σήμερα, 21.01.2022: <https://www.sansimera.gr/news/mikrasiatiki-katastrofi-prika-tainia>

ΑΠΟ ΤΟΝ ΞΕΡΙΖΩΜΟ ΣΤΗΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ: ΤΟ 1922 ΚΑΙ ΟΙ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΤΟΥ

Το ‘22 υπήρξε ορόσημο για την περιοχή και την εποχή που ζούμε¹. Η συλλογική και η εθνική μας ταυτότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με το 1922. Εκείνη η χρονιά εκτός από ορόσημο για την Ιστορία των δύο χωρών μας, όμως, αποτελεί και ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς η ελληνική αφήγηση σε αντιδιαστολή με την τουρκική ερμηνεύει το ίδιο ιστορικό γεγονός αντιθετικά. Η ανάγνωση των γεγονότων του 1922 ως Μικρασιατική Καταστροφή στην Ελλάδα και ως Εθνικός Απελευθερωτικός Αγώνας στην Τουρκία είναι αρκετά χαρακτηριστική για τη διαφορετική αντίληψη που έχουμε για το ίδιο ιστορικό γεγονός, τον τρόπο που το αφηγούμαστε, αλλά και τον τρόπο που η αφήγηση αυτή διαμορφώνει τελικά την ταυτότητά μας.

Στην εισήγησή μου, θέλω πρώτα να συνοψίσω τους διαφορετικούς συσχετισμούς του ‘22 στην ελληνική και στην τουρκική αφήγηση. Θα αναφερθώ στους λόγους για τους οποίους η συγκεκριμένη χρονιά έχει μία ιδιαίτερη σημασία στην εθνική αφήγηση και στην ιστοριογραφία των δύο χώρων. Θα δείξω πολύ γενικά πως η αφήγηση του 1922 και στις δύο χώρες επιβεβαιώνει την ήδη εθνικά φορτισμένη εικόνα που έχουμε για τον “άλλον”. Με αποτέλεσμα η επίσημη εθνική αφήγηση του ‘22 και στις δύο χώρες να δημιουργεί ίσως πιο βαθιά σύνορα από το ίδιο το γεγονός.

Αυτό όμως που ξεπερνάει τελικά τα σύνορα που υψώνει η επίσημη αφήγηση των γεγονότων είναι η αφήγηση των εμπειριών των ανθρώπων που βίωσαν τον πόλεμο και την προσφυγιά. Τα κείμενά τους αποτελούν μαρτυρίες και διαφοροποιούνται από το πλαίσιο που θέτει η επίσημη αφήγηση τόσο όσον αφορά την ζωή στη Μικρά Ασία όσο και για την εμπειρία του πολέμου. Αυτή η λογοτεχνική παραγωγή που σήμερα εντάσσεται στην νεοελληνική λογοτεχνία προσφέρει μία άλλη ερμηνεία για αυτά που βιώθηκαν. Η ερμηνεία αυτή, επίσης, βοηθάει και στην αναζήτηση των Τούρκων που δεν ταυτίζονται με την επίσημη αφήγηση που τους επιβάλλεται και αναζητούν μία άλλη οπτική των γεγονότων. Αυτή η αναζήτηση δεν είναι περιορισμένη μόνο στο παρελθόν και στην εικόνα του “άλλου”, αλλά αφορά και το παρόν και το μέλλον του τόπου. Για αυτή τη μερίδα των Τούρκων, ο Ρωμιός δεν είναι ο κατεξοχήν εθνικός “άλλος” άλλα ο

1. Το κείμενο δημοσιεύεται στην προφορική εκδοχή του.

κάποτε συνάνθρωπος τους με τον οποίο συνυπήρξαν στον ίδιο τόπο. Αυτή η μερίδα των Τούρκων θέλει να ακούσει και την πλευρά του Ρωμιού για αυτά που βιώθηκαν. Ως αποτέλεσμα πολλά σχετικά έργα με έντονα αυτοβιογραφικά στοιχεία να έχουν μεταφραστεί και στα τουρκικά. Αυτό το μεταφραστικό άνοιγμα, βεβαία, δεν πραγματοποιείται τυχαία. Από τη νεοελληνική λογοτεχνία μεταφράζονται κυρίως οι συγγραφείς με μαρξιστικές και αριστερές ιδέες. Οι μεσολαβητές αυτού του ανοίγματος, δηλαδή οι μεταφραστές και εκδοτικοί οίκοι στην Τουρκία επίσης ανήκουν στον αριστερό χώρο. Στην εισήγησή μου θα συνοψίσω την πορεία και τις ιδιαιτερότητες αυτού του ανοίγματος.

*

1. Το '22 ως τέλος στην Ελληνική Αφήγηση

Όπως είναι γνωστό, στην ελληνική αφήγηση το 1922 συνδέεται με ένα τέλος. Για τους Μικρασιάτες είναι το τέλος της ζωής τους στον προγονικό τους τόπο. Ενώ για τους Έλληνες του Ελλαδικού χώρου αυτό το τέλος είναι φορτισμένο πιο πολύ με ιστορική και ιδεολογική χροιά. Είναι το τέλος του πολέμου και της Μεγάλης Ιδέας. Και το πιο σημαντικό είναι το τέλος της μακρόχρονης ύπαρξης του ελληνισμού στην περιοχή. Αυτό το συγκλονιστικό τέλος αλλάζει την ιστορία της περιοχής. Μετά από αυτό το γεγονός το ελληνικό κράτος δέχεται τον μεγαλύτερο πληθυσμό των Ρωμιών που ζούσε έξω από τα σύνορα του, ενώ ταυτόχρονα η Ανατολία εκκενώνεται πλήρως από όλους τους Χριστιανικούς πληθυσμούς της. Δηλαδή πρόκειται και για τέλος μίας εποχής στην οποία οι Ρωμιοί και οι Τούρκοι, οι Χριστιανοί και οι Μουσουλμάνοι συνυπήρχαν.

Για την ελληνική αφήγηση η πυρκαγιά της Σμύρνης είναι η τελευταία σκηνή της Μικρασιατικής τραγωδίας. Βλέποντας την πιο χαρακτηριστική φωτογραφία της τελευταίας σκηνής ακούμε και την ερμηνεία της ελληνικής αφήγησης για το πιο τραγικό κεφαλαίο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Στο πρώτο πλάνο υπάρχουν τα πλοία των δυτικών ιμπεριαλιστών που αδιαφορούν για όσα συμβαίνουν στην ακτή. Αυτή η αδιαφορία τους παραπέμπει και στη στάση των συμμάχων που δεν υποστήριξαν τους Έλληνες στον πόλεμο. Στο κέντρο της φωτογραφίας υπάρχουν οι Μικρασιάτες. Στο πρόσωπό τους ο φόβος και ο πανικός είναι διάχυτοι. Έχουν καταφύγει στην προκυμαία προκειμένου να επιβιώσουν. Πρόκειται για τον άμαχο πληθυσμό, τα θύματα. Στο τελευταίο πλάνο βλέπουμε τον καπνό και καταλαβαίνουμε τον κίνδυνο που πλησιάζει. Ο Τούρκος στην φωτογραφία είναι αόρατος. Παρόλο αυτά ξέρουμε πως πλησιάζει μαζί με τη φωτιά και είναι η αιτία του διωγμού και της Καταστροφής. Επιπλέον, η πόλη που καίγεται είναι η πιο ευρωπαϊκή και προηγμένη πόλη της Μικρασίας, η Σμύρνη. Δηλαδή ο Τούρκος διώχνει τους Μικρασιάτες από την κοιτίδα του πολιτισμού τους με βία. Η εικόνα

Από τον ξεριζωμό στην αναζήτηση

του Τούρκου, η οποία έχει ήδη σκιαγραφηθεί μέσω της αφήγησης για τα χρόνια της Τουρκοκρατίας έρχεται να επιβεβαιωθεί σε αυτή τη χαρακτηριστική απεικόνιση που συνοψίζει και τονίζει το μέγεθος της καταστροφής και της τραγωδίας του ελληνισμού της Μικράς Ασίας.

Όπως γνωρίζετε καλύτερα από εμένα, οποιαδήποτε απόκλιση από την επίσημη αφήγηση των γεγονότων της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτελεί ένα είδους ταμπού στην Ελλάδα. Θυμόμαστε εξάλλου τη θύελλα των αντιδράσεων που ξεσήκωσε το 2006 η συγγραφή ενός σχολικού εγχειριδίου, γνωστού ευρύτερα ως «βιβλίο Ρεπούση». Μία εμπειριστατωμένη ανάλυση της σχετικής ενότητας δείχνει ότι το ρήμα “συνωστίζονται” ήταν ένα απλό πρόσχημα για το μέγεθος των αντιδράσεων που προκλήθηκαν. Η πραγματική αιτία για την ενόχληση που προκάλεσε το βιβλίο ήταν η διαφορετική αφήγηση που παρουσίαζε για την Καταστροφή της Σμύρνης, καθώς δεν εστίαζε μόνο στη τελευταία σκηνή της Καταστροφής. Γινόταν λόγος και για την αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Μικρασία, για τις εσωτερικές πολιτικές διαμάχες στην Ελλάδα και για την απόσταση που χώριζε τον ποταμό Σαγγάριο από τη Σμύρνη, δηλαδή την προώθηση των ελληνικών στρατευμάτων αρκετά πιο μέσα στην ενδοχώρα από ό,τι όριζε η Συνθήκη των Σεβρών. Σημειωτέον ότι το βιβλίο τολμούσε να σημειώσει τα συναισθήματα και τις σκέψεις των Τούρκων απέναντι σε αυτή την εκστρατεία. Η ριζοσπαστικότερη καινοτομία που εμπεριείχε το συγκεκριμένο εγχειρίδιο, χωρίς αμφιβολία, ήταν η παρουσίαση του τι σημαίνει η Μικρασία για τους Έλληνες και το τι σημαίνει για τους Τούρκους. Δηλαδή, πώς οι Έλληνες και οι Τούρκοι είναι συνδεδεμένοι με το ίδιο γεωγραφικό χώρο αλλά με διαφορετικά συναισθήματα και με άλλες οπτικές. Για την τουρκική αφήγηση το 1922 συμβολίζει μία νέα αρχή. Σύμφωνα με την επίσημη τουρκική αφήγηση ο πόλεμος από το 1919 μέχρι το 1922 δεν ήταν ένας απλός πόλεμος. Ήταν ένας πόλεμος ανεξαρτησίας που δόθηκε εναντίον των ιμπεριαλιστών (yedi düvele karşı) αλλά και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι Έλληνες που είχαν αποδείξει την αχαριστία τους διαλύοντας τη Οθωμανική Αυτοκρατορία το '21, τώρα είχαν αποβιβαστεί στην Ανατολή διεκδικώντας την πατρίδα μας. Πράγμα που εμπεδώνει την εικόνα του Ρωμιού ως αχάριστου και εχθρού. Μάλιστα και σε αυτή την αποβίβαση είχαν την υποστήριξη των δυτικών. Η αναμέτρηση με τον ελληνικό στρατό ήταν μία αναμέτρηση εναντίον όλων των δυνάμεων που εχθρεύονταν τους Τούρκους.

Τα πρώτα χρόνια του τουρκικού κράτους το καθετί που σχετιζόταν με το οθωμανικό παρελθόν ήταν ανεπιθύμητο. Σε αυτό το ανεπιθύμητο εντάσσονται και οι πληθυσμοί που δεν μπορούσαν να αφομοιωθούν και να αποκτήσουν τουρκική εθνική συνείδηση. Μάλιστα οι πληθυσμοί που παρέμειναν στις εστίες τους και αποτελούσαν εθνικές μειονότητες ήταν αντιμέτωποι με τις κυρώσεις του εθνικού κράτους ξεκινώντας από την επόμενη κιόλας μέρα της υπογραφής της Συνθήκης της Λοζάνης.

Για την συντριπτική πλειοψηφία των Τούρκων, η εικόνα του ελληνικού στρατού που αποβιβάζεται στην Ανατολή με σκοπό να υλοποιήσει τη Μεγάλη Ιδέα αποτυπώνει ένα μεγάλο τραύμα που δεν μπορεί να ξεπεραστεί εύκολα. Όπως έχει διαπιστώσει και ο Ηρακλής Μήλλας ακόμη και σήμερα «σχεδόν όλες οι μελέτες που αναφέρονται στο ελληνικό έθνος και στο ελληνικό κράτος αναφέρουν τη Μεγάλη Ιδέα, δηλαδή το πάθος και τον στόχο των Ελλήνων να επανακτήσουν το Βυζάντιο και να εκτοπίσουν τους Τούρκους»².

Σύμφωνα με την επίσημη τουρκική αφήγηση οι Έλληνες που αποβιβάζονται στην Μικρά Ασία είναι εξωτερικοί εχθροί, ενώ οι Ρωμιοί της περιοχής που τους υποστήριξαν ήταν οι εσωτερικοί εχθροί. Για αυτό και ο διωγμός των Ρωμιών από τη Μικρασία δεν μπορεί να κατανοηθεί απλώς ως μία ανθρώπινη τραγωδία από τους εθνικιστές Τούρκους.

Κοντολογίς, το 1922 στην τουρκική αφήγηση σηματοδοτεί την επικράτηση του Τουρκικού Απελευθερωτικού Αγώνα. Μέσα σε αυτή τη αφήγηση δεν χωράει ο πόνος του Ρωμιού/Ελληνα που ξεριζώνεται. Δεν βλέπουμε την πυρκαγιά της Σμύρνης και μελλοντικούς πρόσφυγες αλλά τα χώρια που έκαψε ο ελληνικός στρατός καθώς υποχωρούσε. Οι θερμοί υποστηρικτές της επίσημης αφήγησης ακόμη και σήμερα δεν έχουν ξεπεράσει το σύνδρομο της Μεγάλης Ιδέας και της Συνθήκης των Σεβρών.

*

Ωστόσο, όσοι δεν ταυτίζονται με την επίσημη αφήγηση, και από τις δύο χώρες, αναζητούν μια εναλλακτική εκδοχή εκείνων των τραγικών και πέραν κάθε αμφιβολίας ιστορικών γεγονότων. Αυτή την αφήγηση την προσφέρει η λογοτεχνία. Οι αφηγήσεις των ανθρώπων που έζησαν από πρώτο χέρι τα γεγονότα και κατέγραψαν την εμπειρία τους μέσω της λογοτεχνίας προσέλκυαν και συνεχίζουν να προσελκύουν όσους επιθυμούν πρόσβαση στα στοιχεία που αποσιωπούν οι επίσημες αφηγήσεις.

2. Οι μαρτυρίες όσων βίωσαν τα γεγονότα

Παραδείγματος χάρι ο Στράτης Μυριβήλης μας αναφέρει πως η εμπειρία του πολέμου, η οποία διήρκεσε δέκα χρόνια στην περίπτωση του, άλλαξε ριζικά τα συναισθήματα του για τον πόλεμο και τους εθνικισμούς. Ο Ηλίας Βενέζης, η Δίδω Σωτηρίου και ο Κόσμος Πολίτης στα έργα τους εκφράζουν τη δική τους εμπειρία και τις σκέψεις τους ως Μικρασιάτες. Σε αυτές τις αφηγήσεις

2. ΗΡ. ΜΗΛΛΑΣ, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα ³2001, σελ. 80.

Από τον ξεριζωμό στην αναζήτηση

η σχέση του Εγώ με τον Τούρκο είναι σύνθετη. Επίσης η Μικρασιατική Καταστροφή εξιστορείται μέσα από το προσωπικό βίωμα και όχι το συλλογικό του έθνους. Το επιμύθιο αυτών των κειμένων είναι ότι οι ξεριζωμένοι δεν ήθελαν να χάσουν την πατρίδα τους, όπου η πατρίδα ταυτίζεται με τον τόπο και όχι απαραίτητα με το έθνος και κράτος. Μάλιστα αυτά τα έργα παρουσιάζουν και τα συναισθήματα του Τούρκου για τον ίδιο τόπο που διεκδικεί η Ελλάδα εκπληρώνοντας την Μεγάλη Ιδέα, αρκετές δεκαετίες πριν το βιβλίο της Ρεπούση, αλλά με αρκετά παρόμοιο τρόπο.

Η αφήγηση τους που διαφοροποιείται από την επίσημη ελληνική βρίσκει απήχηση και σε μία μερίδα της τουρκικής κοινωνίας. Τα έργα τους μεταφράζονται στα τουρκικά. Βέβαια η εσωτερική συγκυρία της Τουρκίας και η πορεία των ελληνοτουρκικών σχέσεων καθορίζουν και την πορεία της μεταφραστικής δραστηριότητας. Τα πρώτα χρόνια της Τουρκίας ελάχιστα έργα νεοελληνικής λογοτεχνίας μεταφράζονται στα τουρκικά. Αυτή η «σιωπή» αρχίζει να σπάει τη δεκαετία του '60 και τη δεκαετία του '90 βλέπουμε μία μεταφραστική έκρηξη.

Το 1968 μεταφράζεται η *Ζωή Εν Τάφω* του Στρατή Μυριβήλη. Το 1970 μεταφράζονται *Τα Ματωμένα Χώματα* της Διδώς Σωτηρίου. Αυτό είναι και το πρώτο βιβλίο που μεταφράζεται στα τουρκικά με θέμα το βίωμα των Ρωμιών στην Μικρασία που και το τέλος του το '22. Η απήχηση του συγκεκριμένου βιβλίου στην τουρκική κοινωνία είναι αρκετά αποκαλυπτική. Αποτελεί μια εναλλακτική πηγή για να καταλάβουμε τη σχέση των αφηγήσεων.

Αυτό το μυθιστόρημα, από τότε που μεταφράστηκε από τα γαλλικά, έγινε το «ευπώλητο» της νεοελληνικής λογοτεχνίας στα τουρκικά. Ακόμη και σήμερα είναι ένα από τα δύο έργα που ξέρει ο μέσος Τούρκος αναγνώστης από τη νεοελληνική πεζογραφία. Το άλλο είναι ο *Ζόρμπας* του Καζαντζάκη.

Ο τίτλος του έργου στα τουρκικά είναι 'λίγο' διαφορετικός, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya* δηλαδή *Χαιρετά μου την Ανατολία*. Όπως θα δούμε και παρακάτω η επιλογή του τίτλου δεν είναι τυχαία. Ο μεταφραστής κάποτε με αφαιρέσεις και στο τέλος με ένα συμπλήρωμα παρεμβαίνει στην αφήγηση της Σωτηρίου. Οι αφαιρέσεις στοχεύουν στο να μην συνδυάζεται η βία του πολέμου με την ταυτότητα του Τούρκου. Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι το συμπλήρωμα που κάνει στα τελευταία λόγια του Μανώλη. Στην τουρκική μετάφραση η παρέμβαση του μεταφραστή αλλάζει το μήνυμα που δίνει η συγγραφέας. Αντί για την απλή κατάρα στους υπαίτιους, διαβάζουμε τα εξής: «*Χίλιες κατάρες στους δήμιους που έκαναν τους αδελφούς να σκοτώσουν αδελφούς!*». Δηλαδή ο μεταφραστής παρεμβαίνοντας στην αφήγηση της Σωτηρίου συνυφαίνει μία άλλη αφήγηση. Σε αυτή την αφήγηση οι Έλληνες και οι Τούρκοι ήταν αδελφοί και όχι εχθροί. Ήταν άνθρωποι του ίδιου τόπου, της Ανατολής. Οι δήμιοι είχαν έρθει από έξω. Αυτοί είναι υπεύθυνοι για την αιματοχυσία.

Το *Χαιρέτα μου την Ανατολία* μετά από δώδεκα χρόνια ελεύθερης κυκλοφορίας στην τουρκική αγορά κατασχέθηκε το 1982. Ο εκδοτικός οίκος και ο μεταφραστής (Αττίλα Τοκάτλι/Attila Tokatli) δικάστηκαν στο στρατοδικείο. Την ίδια χρονιά το βιβλίο βραβεύτηκε με το βραβείο Abdi İpekçi (Αμπντί Ιπεκσί) και κατά κάποιον τρόπο «αθωώθηκε». Το γεγονός αυτό δείχνει όμως πως η αφήγηση της Σωτηρίου ακόμη και με τον κάπως στρογγυλεμένο τρόπο που παρουσιάστηκε στο τουρκικό αναγνωστικό κοινό από τον Τοκάτλι ήταν ενοχλητική για τους υποστηρικτές της επίσημης θέσης στην Τουρκία.

Για αυτό και την δεκαετία του '80 παρατηρείται μία μειωμένη μεταφραστική-εκδοτική δραστηριότητα από τα ελληνικά στα τουρκικά. Πράγμα που θα αλλάξει τη δεκαετία του '90. Τα δημοκρατικά ανοίγματα της Τουρκίας, η βελτίωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων και ο σεισμός του '99 θα βοηθήσουν μία μερίδα της Τουρκίας να εκφράσει πιο ελεύθερα την αναζήτηση της και για τον "άλλον" και για την ιστορία του τόπου της. Πράγμα που γίνεται αισθητό και στον αριθμό των βιβλίων που μεταφράστηκαν από τα ελληνικά. Ανάμεσα στους αριστερούς εκδοτικούς οίκους διακρίνεται ο παλιός εκδοτικός οίκος Belge. Belge στα ελληνικά σημαίνει ντοκουμέντο και δείχνει τη σαφή πρόθεση του εκδότη να καταγράψει τις ιστορίες του τόπου (έχει ιδρυθεί το 1977). Ο εκδοτικός οίκος Belge το 1990 ξεκινάει μία καινούρια σειρά με το όνομα Mare Nostrum. Η συγκεκριμένη σειρά αφιερώνεται στην έκδοση των βιβλίων που διηγούνται άλλες ιστορίες των λαών που ζουν γύρω από την Μεσόγειο. Το πρώτο βιβλίο που εκδίδει είναι η *Λωξάντρα* της Μαριάς Ιορδανίδου. Το συγκεκριμένο βιβλίο συνοδεύεται από ένα κείμενο που μπορεί να χαρακτηριστεί και ως μανιφέστο του εκδοτικού οίκου. Όπως είναι φανερό, το μανιφέστο διατυπώνει μια αντίσταση και ένα όνειρο. Αντιστέκεται στην αφομοίωση και την εσωστρέφεια που επιβάλλεται στην κοινωνία. Ονειρεύεται την ειρηνική συνύπαρξη των λαών στον κοινό τους τόπο. Γι' αυτό και εκδίδει βιβλία που αφηγούνται τη συνύπαρξη, αν και αυτή έχει τελειώσει με τους πολέμους.

Σύμφωνα με την ερευνήτρια Aslı İğsiz η εκδοτική δραστηριότητα της Mare nostrum τη δεκαετία του 90 δεν είναι ένα τυχαίο φαινόμενο. Σε αυτή τη δεκαετία παρατηρούμε μία έντονη προσπάθεια για κατανόηση του πολυ-πολιτισμικού παρελθόντος του τόπου μας και για την καταγραφή αυτής της κληρονομιάς. Και στον χώρο της μουσικής εμφανίζονται εταιρίες ή συγκροτήματα που ασχολούνται με τον πολυεθνικό πολιτισμό της περιοχής.

Ο ιδρυτής του Belge ο Ραγίπ Ζαρακόλου με την εκδοτική του δραστηριότητα θέλει να καταγράψει τις αφηγήσεις που η επίσημη προσέγγιση προτιμά να αγνοεί. Τα περισσότερα έργα της γενιάς του '30 αλλά και πολλά άλλα έργα που αφηγούνται μία εναλλακτική ιστορία του χώρου και του κάποτε συνανθρώπου μας εκδίδονται από αυτόν τον εκδοτικό οίκο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μεταφράζονται και τα βιβλία του Γιώργου Ανδρεάδη. Ο ίδιος ο Ζαρακόλου μεταφράζει Το Ταμάμα, *Η Αγνοούμενη του Πόντου* από τα αγγλι-

Από τον ξεριζωμό στην αναζήτηση

κά στα τουρκικά. Η μετάφρασή του είναι συνεπéstατη στο πρωτότυπο κείμενο. Ο ίδιος στον πρόλογο της μετάφρασής του δηλώνει την προσωπική του στάση με τα εξής λόγια: «*H αποφυγή της επανάληψης της Ιστορίας μπορεί να καταστεί εφικτή μόνο αν αναμετρηθούμε μαζί της με ειλικρίνεια*» (“*Tarihin kendini yinelememesi ancak onunla derin bir hesaplasmayı yaşamakla mümkündür*”). Ενώ ο Ανδρεάδης κηρύσσεται *persona non grata* στην Τουρκία, τα έργα του συνεχίζουν να μεταφράζονται στα τουρκικά και να εμπνέουν. Με αποτέλεσμα η σκηνοθέτρια η Γεσίμ Ουσταόγλου (Yeşim Ustaoglu) να γυρίσει την ιστορία του *Ταμάμα* σε ταινία το 2014. Η ταινία της *Περιμένοντας τα σύννεφα* (*Bulutları Beklerken*) αγαπήθηκε και στην Τουρκία και στην Ελλάδα. Νομίζω η αφήγηση μίας προσωπικής τραγωδίας σε μία κρίσιμη ιστορική στιγμή ήταν συγκινητική για αυτούς που δεν παρασύρονται από τις μεγαλοστομίες των εθνικισμών. Τελικά οι ιστορίες των άλλων, εκείνων που προτιμά να ξεχνάει η επίσημη αφήγηση στην Τουρκία προσελκύουν ένα κομμάτι της τουρκικής κοινωνίας που θέλει να διαφοροποιηθεί από αυτή την επίσημη αφήγηση για τον «άλλον» και για την ιστορία του τόπου. Ως αποτέλεσμα αυτής της προσέγγισης τα λογοτεχνικά βιβλία που έχουν την πρόθεση κατάθεσης μαρτυρίας έχουν ιδιαίτερο αντίκτυπο στην Τουρκία.

Ο σεισμός του '99 στην Τουρκία δεν γκρεμίζει μόνο τα κτίρια αλλά δημιουργεί και ρωγμές στην εικόνα που έχει διαμορφώσει η τουρκική κοινωνία για τον Ρωμιό/Έλληνα. Μετά από αυτό το γεγονός ο Ρωμιός/Έλληνας δεν είναι ταυτισμένος με τον κατεξοχήν εθνικό άλλο που με κάθε ευκαιρία θέλει να πάρει την Πόλη. Αποκτάει μία άλλη εικόνα, εκείνη του γείτονα που απλώνει το χέρι του για βοήθεια. Αυτή η θετική αλλαγή στην πρόσληψη του Ρωμιού/Έλληνα διευκολύνει και την μερίδα της κοινωνίας που από πολύ νωρίς αναζητούσε μία διαφορετική αφήγηση. Την δεκαετία του 2000 όχι μόνο η νεοελληνική λογοτεχνία αλλά ό,τι είναι σχετικό με την Ελλάδα γίνεται της μόδας. Η επιτυχία μίας τηλεοπτικής σειράς μέσα σε αυτή τη δεκαετία αξίζει να μνημονευθεί ιδιαίτερα. Η σειρά *Τα σύνορα της αγάπης / Yabancı Damad* προβάλλεται σε ένα ιδιωτικό κανάλι της τηλεόρασης ξεκινώντας από το 2004 μέχρι 2007. Η σειρά σε αντίθεση με πολλές άλλες περιπτώσεις εξιστορούσε την σχέση ενός ζευγαριού όπου η νύφη είναι από την Τουρκία και ο γαμπρός είναι Έλληνας. Το έργο απεικόνιζε τη καθημερινή σύγκρουση σε τρία επίπεδα, ανάμεσα στα φύλα (άνδρας-γυναίκα), στις γενιές, αλλά και στις διαφορές εθνικές ταυτότητες. Επομένως η σειρά σατίριζε τις ευαισθησίες μας και τα στερεότυπα σε όλα τα επίπεδα. Πράγμα που της επέτρεψε να έχει απήχηση και στην Ελλάδα.

Το 2011 παρατηρείται μία άλλη σημαντική εξέλιξη στον χώρο των γραμμάτων. Ιδρύεται ο εκδοτικός οίκος Ιστός από τους Ρωμιούς, Έλληνες και Τούρκους. Με αυτόν τον τρόπο η μακρόχρονη εκδοτική δραστηριότητα των Ρωμιών στην Πόλη που είχε διακοπεί για δεκαετίες αποκαθίσταται. Ανάμεσα στα έργα που εκδίδει ο Ιστός διακρίνονται τα βιβλία των Κωνσταντινουπολιτών πού

βίωσαν άλλους ξεριζωμούς σε νεότερες εποχές, δηλαδή τη δεκαετία του '50, του '60, αλλά και αργότερα. Οι αφηγήσεις αυτές, όπως και της γενιάς του '30, ξεπερνάνε τα σύνορα των εθνικών ευαισθησιών.

Επιλογικά

Οι εθνικισμοί και οι πόλεμοι που προκάλεσαν άλλαξαν ριζικά τη ζωή στον τόπο όπου ζούμε, εισάγοντας μια νέα εποχή. Οι αφηγήσεις των ανθρώπων που η ζωή τους άλλαξε συλλήβδην λόγω των εθνικισμών μας αποκαλύπτουν μία άλλη διάσταση την οποία όλοι οι εθνικισμοί αποσιωπούν. Αυτή η αφήγηση, τελικά, λειτουργεί ως μία γέφυρα ανάμεσα στους ανθρώπους οι οποίοι δεν είναι ικανοποιημένοι από τις εθνικές αφηγήσεις. Για αυτό και η αφήγηση των ανθρώπων που διατυπώνουν μία άλλη διάσταση για τη σχέση του εγώ με τους εθνικισμούς βοηθάνε να ξεπεραστούν τα χαρακώματα της εθνικής αφήγησης. Όπως αναφέρει κι ο Κοσμάς Πολίτης στου Χατζηφράγκου: «Πατρίδα δεν είναι μία ιδέα στον αέρα, δεν είναι περασμένες δόξες κι οι τάφοι και τα ρημαγμένα μάρμαρα. Πατρίδα είναι το χώμα, ο τόπος, τα χωράφια κι οι θάλασσες και τα βουνά. Πατρίδα είναι οι σημερινοί άνθρωποι, κι η αγάπη της πατρίδας είναι να θες την ευτυχία τους»³.

3. Κ. ΠΟΛΙΤΗΣ, Στου Χατζηφράγκου. Τα σαραντάχρονα μιας χαμένης πολιτείας, επιμ. Ρ. MACKRIDGE, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα 1993, σελ. 148.

«Η ΜΑΚΕΝΑ ΤΗ ΑΘΗΝΑΣ
ΚΑΙ ΤΗ ΧΑΜΑΙΛΕΤΕΣ Τ'ΑΝΟΙΓΑΡ'».
ΟΙ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ
ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΩΣ ΥΛΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΜΝΗΜΗΣ

Εισαγωγικά και μεθοδολογικά

Το τραύμα του ξεριζωμού και η ενδυνάμωση της ποντιακής ταυτότητας¹ μέσω των συλλογικών φορέων, των εκθέσεων και των μουσείων, βρίσκονται στην ουσία του ιστορικού γεγονότος της ανταλλαγής. Η βίαιη αποκοπή από τις «ρίζες» ενισχύει την συναισθηματική βαρύτητα της πατρίδας που εγκατέλειψαν οι πρόσφυγες² και η νέα κοινωνία ανατρέχει στους «προγόνους», για να επανασυνδεθεί με την κανονικότητα της καθημερινότητάς της και να επιβιώσει στο νέο περιβάλλον³. Έτσι, η προσφυγική ταυτότητα «αρθρώνεται στην κοινωνική βάση του παρελθόντος»⁴ και στα αντικείμενα του καθημερινού βίου.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η Έκθεση «Ανοιγάρ' Μνήμης»⁵ που

1. Εκτενείς αναφορές για την ποντιακή ταυτότητα, Μ. ΒΕΡΓΕΤΗ, Μ., *Από τον Πόντο στην Ελλάδα, διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*. (2η έκδ.), Θεσσαλονίκη 2000: Αδελφοί Κυριακίδη, σελ. 44-68 και Μ. ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΟΥ, *Ταξιδεύοντας στον Πόντο. Τουρισμός της νοσταλγίας*, Αθήνα 2018: Μένανδρος, σελ. 45-75.

2. Ρ. ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ, «Κυθηραϊκή αποδημία και διαχείριση πολιτισμικής μνήμης», *Α' Διεθνές συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα*, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, (20-24 Σεπτεμβρίου 2000), Κύθηρα 2003, σελ. 299-318.

3. Ζ. ΛΕ ΓΚΟΦ, *Ιστορία και μνήμη* (μετάφραση: Γιάννης Κουμπουρλής). Αθήνα 1998: Νεφέλη, σελ. 36.

4. Π. ΠΟΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Νέα Μηχανιώνα Θεσσαλονίκης: προσφυγική συνείδηση και συλλογική ταυτότητα», Χρ. ΧΑΤΖΗΤΑΚΗ-ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία*, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, Αθήνα 2001: Παρατηρητής, σελ. 262-272.

5. Η έκθεση υλοποιήθηκε από τον Φάρο Ποντίων Θεσσαλονίκης σε συνδιοργάνωση με την Υπηρεσία Νεώτερων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Κεντρικής Μακεδονίας και επιμελητές τον Κώστα Αλεξανδρίδη και την γράφουσα. Τα ηχητικά αρχεία παραχωρήθηκαν από το «Αρχείο Ευσταθιάδης». Η σκηνογραφία ήταν του καραγκιοζοπαίχτη Χρήστου Στανίση, σε συνεργασία με την κοινωνική ανθρωπολόγο-λαογράφο, ΨΝΜΤΕΚΝ ΥΠΠΟ και με την συμμετοχή των μουσικών: Λίτα Κόλλια, Αντωνία Καραγιαννίδου, Μάριο Γκαϊτατζή και της ηθοποιού Βαλεντίνας Παπαδημητράκη, η οποία απέδωσε τα ηχητικά αρχεία που ακούστηκαν στην έκθεση. Συμμετοχή με δύο εκθέματα είχε το Μουσείο Καλαθοπλεκτικής, από την Κομοτηνή, του Αντώνη Λιάπη.

διεξήχθη στη Θεσσαλονίκη, από τον Οκτώβριο του 2022 έως τον Ιανουάριο του 2023. Εκατό υλικά τεκμήρια μνήμης από τη συλλογή αντικειμένων (από τον Πόντο πριν την ανταλλαγή) του Κώστα Αλεξανδρίδη, «αφηγήθηκαν» ιστορίες για τον αστικό και αγροτικό βίο της ευρύτερης περιοχής της Τραπεζούντας⁶. Με την αναπαράσταση έξι «μαγαζιών» της Τραπεζούντας των αρχών του περασμένου αιώνα, τα αντικείμενα συσχετίστηκαν με έξι παραδοσιακά επαγγέλματα: του σιδερά, του ράφτη, του καφετζή, του καλαθά, του χαλκωματά και του τσαγκάρη.

Η Έκθεση πραγματοποιήθηκε στον Πολυχώρο Πολιτισμού Ισλαχανέ της Θεσσαλονίκης, «το πρώτο συγκρότημα ορφανοτροφείου – τεχνικής σχολής της πόλης που χτίστηκε κατά την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στη Θεσσαλονίκη⁷. Σε έναν χώρο όπου ορφανά αγόρια διδάχθηκαν τέχνες και τεχνικές, σε έναν τόπο όπου εγκαταστάθηκαν προσφυγικοί πληθυσμοί από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο μετά την ανταλλαγή, αναβίωσαν τα προαναφερθέντα παραδοσιακά επαγγέλματα, «συνομιλώντας» με ορισμένα αντικείμενα του Ισλαχανέ που εκτέθηκαν ανάμεσα στα κειμήλια⁸, συνδράμοντας και αυτά στην εικόνα της αναβίωσης.

Η παρούσα δημοσίευση μελετά αφενός μεν την αφήγηση, μέσω των αντικειμένων, καθώς ορισμένα κειμήλια «αφηγήθηκαν» την ιστορία των άλλοτε ιδιοκτητών τους, αφετέρου δε τις αφηγήσεις των επισκεπτών της Έκθεσης. Η εξιστόρηση των ατομικών περιπτώσεων συνθέτει μια διαφορετική επισκόπηση

6. Σχετικά με τον σχεδιασμό εκθέσεων με θεματικές γύρω από την ανταλλαγή, την προσφυγιά και το τραύμα στη μνήμη βλ. Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, «Σχεδιάζοντας μια επετειακή έκθεση. Προκλήσεις και Πραγματικότητα», Εισαγωγή Έκδοσης *Ημερίδας 1922-2022: Κύματα προσφυγιάς, Κράματα μνήμης*, διαθέσιμο στο: <http://s.atcite.com/Kr4nGrnJr> (ημερ. ανάκτησης: 30/07/2024). Επίσης: Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, «Τραυματικές υλικότητες και μουσειακές αναπαραστάσεις: Ο σχεδιασμός της κινητής έκθεσης “Μνήμες μέσα από αντικείμενα προσφύγων της Μικράς Ασίας” ταξιδεύουν στα σχολεία του Αιγάλεω» ΚΑΦΕΔΡΑ 12 (3), 2022.

7. Για το Ισλαχανέ βλ. Σ. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ, Α. ΚΟΝΔΥΛΙΔΟΥ, Ε. ΜΕΣΟΧΩΡΙΤΗ, Α. ΣΥΡΓΙΑΝΝΗ, Α. ΒΑΛΑΒΑΝΙΔΟΥ, «Το Ισλαχανέ της Θεσσαλονίκης. Ένα νεώτερο μνημείο, τεκμήριο της τεχνικής εκπαίδευσης, ως εργαλείο επαγγελματικής αποκατάστασης των ορφανών», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, 8, Θεσσαλονίκη 2013: σελ. 237-265 και: <http://s.atcite.com/u30CMQAoe> (ημερ. ανάκτησης: 10/04/2024).

8. Χρησιμοποιείται ο όρος κειμήλια καθώς πρόκειται για αντικείμενα που προέρχονται από συγκεκριμένες οικογένειες. Όπως σημειώνει ο Στ. ΠΛΑΚΑΣ «ο όρος αναφέρεται σε αντικείμενα που έχουν μία συνεχόμενη χρονική παρουσία στην ανθρώπινη ιστορία και κατέχουν κυρίως συναισθηματική αξία και διατηρείται από γενιά σε γενιά για λόγους ανάμνησης κ.α. Αναφερόμαστε κυρίως σε οικογενειακά κειμήλια για αντικείμενα που ακολουθούν τις γενιές της οικογένειας, χωρίς απαραίτητα κάποιο λειτουργικό ρόλο, αλλά συναισθηματικό. Όπως επίσης αναφερόμαστε σε εκκλησιαστικά κειμήλια, που ακολουθούν λατρευτικό ρόλο, χωρίς και πάλι να έχουν λειτουργικό σκοπό», Στ. ΠΛΑΚΑΣ, *Σημειώσεις επιμορφωτικού σεμιναρίου Νομικά Ζητήματα για την Προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, 2024: Culture Webinars, σελ. 36.

«Η μακένα της Αθήνας και τη χαμαιλετες τ'ανοιγάρ'»

των γεγονότων⁹. Προφορικές μαρτυρίες και υλικά τεκμήρια, ιστορίες και εργαλεία, άνθρωποι και αντικείμενα εμπλέκονται σε αφηγήσεις ζωής (life stories)¹⁰. Μέσα από συνεντεύξεις των κατόχων των αντικειμένων, των επισκεπτών, αλλά και μελετώντας το βιβλίο εντυπώσεων της Έκθεσης, αναδείχθηκε η συμβολή των κειμηλίων στην διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας, που δεν εξαρτάται μόνο από τον χώρο¹¹, αλλά και από την αφήγηση καθώς και από την επιθυμία των κατόχων των κειμηλίων να δημοσιοποιήσουν οικογενειακές ιστορίες. Μέσα από ημιδομημένες συνεντεύξεις, με έμφαση στις προγονικές αφηγήσεις, οι απόγονοι των προσφύγων δημοσιοποίησαν προγονικές σιωπές, καθιστώντας την αφηγηματική συμπεριφορά θεμελιακή μνημονική πράξη¹².

Οι «αφηγήσεις» των κειμηλίων

Τα εκατό κειμήλια «ξεκλειδώνουν» τη μνήμη¹³ μέσα από αφηγήσεις προσφύγων, ιστορίες που ακούγονται κι άλλες που διαβάζονται. Η Ε. Σολομών τονίζει χαρακτηριστικά¹⁴:

...τα μουσεία που περιλαμβάνουν προφορικές μαρτυρίες στις εκθέσεις τους δείχνουν να βρίσκουν ιδιαίτερη απήχηση στο κοινό, μιας και η παρουσία τους δίνει φωνή στα αντικείμενα, εντάσσει την ανθρώπινη παράμετρο στην ερμηνεία των εκθεμάτων, συγχρονίζει επίσημες και ανεπίσημες φωνές της ιστορίας, ενώ είναι σε θέση να μεταμορφώσει και τη μουσειογραφική οργάνωση μιας έκθεσης με την ενσωμάτωση σε αυτήν ηχητικών και οπτικών τεκμηρίων και τη συνακόλουθη χρήση νέων, συχνά διαδραστικών, τεχνολογιών...

9. Μ. ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΟΥ, *Ταξιδεύοντας στον Πόντο. Τουρισμός της νοσταλγίας...*, ό.π., σελ. 141.

10. Για τη βιογραφική προσέγγιση στη λαογραφία και στις ποιοτικές μεθόδους έρευνας βλ. Ρ. ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ, *Αφηγήσεις ζωής. Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*. Δεύτερη έκδοση, Αθήνα 2011: Διάδραση.

11. Βλ. Α. APPADURAI, ed. Frontmatter. In: *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge University Press; 1986: i-iv.

12. Πρβλ. Ρ. Janet στο Ζ. Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη* (μετάφραση: Γιάννης Κουμπουρλής), Αθήνα 1998: Νεφέλη, σελ. 88.

13. Σημειώνεται πως «Ανοιγάρ'» στα ποντιακά σημαίνει κλειδί, συνεπώς οι επιμελητές της Έκθεσης με την ονοματοδοσία της δήλωσαν την πρόθεση και παρότρυνση προς τον επισκέπτη να «ξεκλειδώσει» την ατομική του μνήμη συνδέοντάς την ή ταυτίζοντάς την με την συλλογική.

14. Ε. ΣΟΛΟΜΩΝ, «Μουσεία και προφορικές μαρτυρίες: Ενδυναμώνοντας μνήμες και σχέσεις» στον τόμο ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ Ρ., ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ Τ., ΜΠΑΛΑ Κ., ΝΑΚΟΥ Ε., ΠΑΝΤΑΖΗΣ Π., ΧΑΤΖΑΡΟΥΛΑ Π. (επιμ.), *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα*, Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Ένωση προφορικής ιστορίας, Βόλος 2013, σελ. 60.

Μυροφόρα Ευσταθιάδου

Το πρώτο κειμήλιο που αφηγείται την ιστορία του είναι ένα κλειδί στην κλειδαριά, που αφηγείται την οικογενειακή ιστορία του συλλέκτη, γεγονός που υποδηλώνει τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα της Έκθεσης. Η κλειδαριά, όπως ακούστηκε στο ηχητικό αρχείο της Έκθεσης, ανήκε σε πρόγονο του συλλέκτη, ο οποίος την απέσπασε από τον προγονικό νερόμυλο, στον Πόντο. Γίνεται άμεσα αντιληπτή η ιερότητα με την οποία αντιμετωπίζει ο απόγονος το οικογενειακό κειμήλιο αλλά και η ιερότητα του τόπου, στη συγκεκριμένη περίπτωση του Πόντου, καθώς εμπεριέχει νεκρούς προγόνους¹⁵. Ο ίδιος ο συλλέκτης, στο ηχητικό αρχείο, αφηγείται:

...1992, εβδομήντα χρόνια μετά βρήκα το νερόμυλο το Συμυών'. Η πόρτα ξεκλείδωτη και τ'ανοιγάρ' εκεί.. Να ανοίξω, να κλείσω; Ξεριζώσα την κλειδαριά από το Δάβαρ τση Ζάβερας, από τη χαμελέτε του Σουλείμάν αγά και την έφερα εδώ ως ανάμνηση της γενιάς μου. Την επόμενη χρονιά το σέλ' επέρεν τη χαμελέτε και έσβησε για πάντα. Κι έμεινα με τ'ανοιγάρ'. Κλειδώνω και ξεκλειδώνω τριάντα χρόνια τώρα.. Λες και θα χτίσω τη χαμελέτε. Λες και διαβάζω ένα βιβλίο που έκλεισε και με πείσμα ανοίγω τις σελίδες...

Άλλα αντικείμενα διένυσαν χιλιάδες χιλιόμετρα, ακολουθώντας την πορεία των άλλοτε κατόχων τους, πριν μεταφερθούν στην Ελλάδα. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση της ραπτομηχανής, «τη μάκενας τη Αθηνάς»¹⁶:

Ονομάζομαι Αθηνά Αντωνιάδου. Γεννήθηκα στα Πλάτανα της Τραπεζούντας το 1902. Ήμασταν πλούσια οικογένεια, ο πατέρας μου, ο Μιχαήλ κι η μητέρα μου η Ευμορφία δε μου χαλούσαν ποτέ χατίρι. Ούτε κι ο θεός μου, ο Ηλίας, που ήταν βουλευτής. Από μικρή ήθελα μια Singer ραπτομηχανή. Να διαλέγω εγώ τα υφάσματα, να ράβω μόνη μου φουστάνια. Την πήρα. Πηγαίναμε στο Τσαρσί της Τραπεζούντας κι όταν έρχονταν οι καμήλες από την Ανατολή, η πόλη ήταν σαν σε γιορτή. Διάλεγα τα καλύτερα υφάσματα και έπιανα δουλειά στη Singer μου.Κι ύστερα ήρθαν οι Ρώσοι. Μικρή ήμουν, δεν κατα-

15. Ρ. ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ, «Ο Μικρασιατικός ξεριζωμός στις προσωπικές αφηγήσεις και τη λογοτεχνία», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με θέμα Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση-πεζογραφία-θέατρο)*, (Αθήνα, 8-12/12/2010), Αθήνα 2013: Κ.Ε.Ε.Λ./Ακαδημία Αθηνών, σελ. 453-469.

16. Τα ηχητικά αρχεία της Έκθεσης συντάχθηκαν ύστερα από ημιδομημένες συνεντεύξεις των δωρητών. Οι πληροφορίες που δίνουν βασίστηκαν σε πραγματικά γεγονότα που αναδύθηκαν από τις αφηγήσεις ζωής. Η παρούσα αφήγηση, μετατράπηκε από τους επιμελητές σε πρωτοπρόσωπη, με την ραπτομηχανή να «αφηγείται» την πορεία της ιδιοκτήτριάς της. Η συνέντευξη δόθηκε από την εγγονή της, Μαίρη Μεταξητινού στην γράφουσα (ημερ. συνέντευξης: 16/09/2022).

«Η μακένα της Αθήνας και τη χαμαιλετες τ'ανοιγαρό'»

λάβαινα πολλά, αλλά θα φεύγαμε είπαν για πάντα. Μπορούσα να πάρω μαζί μου ό,τι χωρούσε στα χέρια μου. Χώρεσα τη Singer μου. Μόνο. Το ημερολόγιο έγραφε 1916 και βρεθήκαμε στο Μπελαρέτσκι της Ρωσίας, 478 χιλιόμετρα από το πατρικό μου. Το '33 παντρεύτηκα το Δημήτρη Τουσμανίδη, πήρα ως προίκα τη ραπτομηχανή και ζούσαμε στην Κουταούτα, κοντά στο Σοχούμι. Εκεί γέννησα τη μοναχοκόρη μου, την Ευμορφία, 30 Ιουνίου το '34. Όσο χρονών ήμουν εγώ όταν έφυγα από τα Πλάτανα, ήταν κι η κόρη μου όταν εξοριστήκαμε το '49, στο Καζακστάν, στο Κεντάου, 3.698 χιλιόμετρα. Μεγάλωσε η Ευμορφία και στα 20 της έκανε κι αυτή κόρη, την εγγονή μου τη Μαίρη. Δώδεκα χρονών ήταν δεν ήταν, ήρθαμε στην Ελλάδα. Μαζί και η Singer. 5621 χιλιόμετρα. Στον Κορυδαλλό κι από 'κει στην Κυψέλη. Έζησα, είδα, έκλαψα, κι έφυγα... Το 1992. Κι η μηχανή, από την κόρη μου στην κόρη της, έμεινε στη Μαρούλα μας. Ταξίδεψε στην Εύβοια, στις Ροβιές. 165 χιλιόμετρα...Θυμάστε τις πυρκαγιές; Κάηκαν τα πάντα! Εκτός από τη Singer μου. Η Μαίρη την πήρε και την παρέδωσε στον Κώστα για να νιώσετε όλοι σας πως η πυρκαγιά δεν είναι τίποτα μπροστά στην αόρατη φωτιά που σε φλέγει μέχρι να κλείσεις τα μάτια...που σε κάνει να περιπλανιέσαι σαν... πρόσφυγας, κι εσύ, κι η ραπτομηχανή σου...

Στην Έκθεση υπήρχε το αντικείμενο και η φωτογραφία του άλλοτε κατόχου του. Συνεπώς, η τεκμηρίωση μέσω των απογόνων-δωρητών προσέδωσε ιδιαίτερη ταυτότητα σε αυτά. Οι απόγονοι δημοσιοποίησαν τις σιωπές των προγόνων αναπαριστώντας το οικογενειακό παρελθόν, συνδέοντας τη «φωνή» τους με παρόμοιες αφηγήσεις. Η αφηγηματική φωνή ενσωμάτωσε το λόγο και τις σκέψεις του συνόλου, δημιουργώντας μια «πολυφωνική αφήγηση¹⁷» και αντικειμενοποίησε τα αντικείμενα¹⁸. Η προστιθέμενη συναισθηματική αξία του απογόνου, κάθε φορά που ξετύλιγε το οικογενειακό νήμα, ήταν εμφανής στις αφηγήσεις¹⁹. Οι αφηγήσεις λειτούργησαν και θεραπευτικά στο τραύμα του

17. Φ. ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998: Θεμέλιο, σελ. 260-265.

18. Ε. ΝΑΚΟΥ, *Μουσεία: Εμείς, τα Πράγματα και ο Πολιτισμός*, Αθήνα 2001: Νήσος, σελ. 131.

19. Την σημασία των αφηγήσεων στις μουσειακές συλλογές πραγματεύεται στην διπλωματική της εργασία η Μ.Ε. ΛΕΒΕΙΔΙΩΤΗ, που ανάμεσα στα άλλα τονίζει: «Με την εισαγωγή των φωνών των υποκειμένων σε μια μουσειακή συλλογή επιτυγχάνεται η σύνδεση της κοινότητας με το μουσείο ώστε το τελευταίο να μετατρέπεται σε έναν χώρο διαπραγμάτευσης της συλλογικής ταυτότητας» (Μ.Ε. ΛΕΒΕΙΔΙΩΤΗ, *Μουσεία και προφορική ιστορία. Ανιχνεύσεις σχέσεων αντικειμένων και υποκειμένων*, Ιωάννινα 2019: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, σελ. 5).

Μυροφόρα Ευσταθιάδου

ξεριζωμού²⁰. Με τον τρόπο αυτό, οι επιμέρους ατομικές «μνήμες» και «κάθε ατομική μνήμη είναι μία εκδοχή της συλλογικής μνήμης²¹». Μέσα από την οικογενειακή μνήμη αναδεικνύεται μια εκδοχή της δημόσιας ιστορίας, όπως «η μέκενα τη Αθηνάς»: μέσα από την πορεία της ραπτομηχανής στα χέρια μιας μικρής κοπέλας, διαγράφεται η πορεία των Ελλήνων του Πόντου από την Τραπεζούντα στο Σοχούμ, στο Καζακστάν, στην Ελλάδα.

Η συνοπτική αναφορά σε συγκεκριμένες αφηγήσεις αναδεικνύει τον ρόλο τους στο σύγχρονο μουσειακό και εκθεσιακό περιβάλλον. Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας είναι ο χρόνος της μνήμης, τονίζει η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος²². Ο κάτοχος του αντικειμένου επιθυμεί να μιλά για αυτό και για τους προγόνους του. Η γενική έννοια της νοσταλγίας συγκεκριμενοποιείται²³, συμπυκνώνεται σε ένα αντικείμενο.

Οι αφηγήσεις των επισκεπτών

Την Έκθεση είδαν περίπου 5000 επισκέπτες, ανάμεσά τους περισσότεροι από χίλιοι μαθητές²⁴. Παρατηρήθηκε πως η επανασύνδεση με τον υλικό πολιτισμό των προγόνων πρέπει να διαμεσολαβηθεί, να υπάρξει ένας διάλογος με το παρόν. Την σύνδεση με το παρελθόν ανέλαβε η κοινωνική ανθρωπολόγος Αρετή Κονδυλίδου, παρουσιάζοντας για παράδειγμα τον κοινωνικό ρόλο του μεγάλου χάλκινου σκεύους, μέσα από το οποίο γευμάτιζε η διευρυμένη οικογένεια, και το καλάθι της πλάτης ως ένα *backpack* μια άλλης εποχής, που διδάσκει οικιακή οικονομία και σεβασμό στην φύση («δεν χρησιμοποιούσαν τότε πλαστικές σακούλες»). Παρατηρήθηκε, επιπροσθέτως, η συνάφεια του αρχαϊκού υλικού της ποντιακής γραμματείας με αντικείμενα της Έκθεσης, αλλά και με την σημερινή χρήση παρόμοιων αντικειμένων σε περιοχές της Μαύρης Θάλασσας. Για παράδειγμα, τα ίδια καλάθια που για τους Πόντιους στην Ελλάδα αποτελούν οικογενειακά κειμήλια ή υλικά τεκμήρια «μνήμης» συμβολοποιώντας το παρελθόν²⁵, για τους Μαυροθαλασσίτες σήμερα αποτελούν μέρος του καθημερινού βίου, ενταγμένα για πρακτικούς λόγους στη ζωή τους.

20. Για την θεραπευτική σημασία των αφηγήσεων βλ. Ρ. ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ, *Αφηγήσεις ζωής. Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα. Δεύτερη έκδοση...*, ό.π.

21. Μ. HALBWACHS, *Η συλλογική μνήμη* (μετάφραση: Τίνα Πλύτα), Αθήνα 2013: Παπαζήση, σελ. 73-75.

22. Α. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Αθήνα 1993: Πορεία, σελ. 228.

23. Α. ΛΥΔΑΚΗ, *Αναζητώντας το χαμένο παράδειγμα. Επιτόπια έρευνα. Κατανόηση. Ερμηνεία*, Αθήνα 2016, Παπαζήση, σελ. 242.

24. Τα στατιστικά στοιχεία δόθηκαν από την κοινωνική ανθρωπολόγο Αρετή Κονδυλίδου, που ήταν παρούσα σε όλες τις επισκέψεις.

25. Μ. ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΟΥ, *Ταξιδεύοντας στον Πόντο. Τουρισμός της νοσταλγίας...*, ό.π. σελ. 107.

«Η μακένα της Αθήνας και τη χαμαιλετες τ'ανοιγαρό»

Η εικόνα του «άλλου» μέσα από τα αντικείμενα αναδείχθηκε και μέσω του ιδίου του χώρου, του Ισλαχανέ. Η άλλοτε σχολή τεχνών και επαγγελμάτων «δάνεισε» τον πάγκο του σιδηρουργού και το φουσερό στην Έκθεση, για την αναπαράσταση του μαγαζιού του σιδηρουργού της Τραπεζούντας. Παράλληλα, τα εκατό αντικείμενα ήταν ονοματισμένα στα ποντιακά και στα τουρκικά, καθώς η χρήση τους ήταν κοινή. Την Έκθεση επισκέφθηκαν και Τούρκοι, συζητώντας για την κοινή χρήση των αντικειμένων. Η Αρετή Κονδυλίδου, παρατήρησε την οικειότητα που προσέδωσε η ελεύθερη έκθεση των αντικειμένων στον επισκέπτη, καθώς αυτά είχαν τοποθετηθεί εκτός προθηκών, την δυνατή αίσθηση του ήχου στην Έκθεση και εν γένει στους εκθεσιακούς χώρους, την αίσθηση της αφήγησης του αντικειμένου ως μια εξομολόγηση ανθρώπου (όπως χαρακτηριστικά της μετέφεραν οι επισκέπτες). Είδε ακόμη και μικρά παιδιά να δακρύζουν.

Ανάμεσα στους χίλιους μαθητές που επισκέφθηκαν την έκθεση, ήταν κι οι μαθητές ενός διαπολιτισμικού σχολείου²⁶. Και ενώ ως διαπολιτισμικό σχολείο αναδεικνύει τον αλληλοσεβασμό μέσω της ετερότητας, ένα αντικείμενο της έκθεσης, ανέδειξε την πολιτισμική ταύτιση, μέσα από τον κοινό υλικό πολιτισμό. Το «σαμαβάρ», το γνώριζαν όλοι στις χώρες από τις οποίες προέρχονται και το ονομάτισαν στις γλώσσες τους.

Μοτίβο στις αφηγήσεις των επισκεπτών-πληροφορητών ήταν το ταξίδι μνήμης και η αφήγηση των αντικειμένων που, πλέον, δε σιωπούν. Παρατίθενται ενδεικτικά αποσπάσματα από το βιβλίο εντυπώσεων των επισκεπτών²⁷:

Δημιουργεί αναμνήσεις και ένταση. Υπάρχει ακρίβεια στο ιστορικό και τοπικό πλαίσιο, νιώθεις ότι ζεις με εκείνους τους ανθρώπους. Γράφω δακρύζοντας τις εντυπώσεις μου (χωρίς υπογραφή)

Ζωντάνεψαν οι άνθρωποι (Ε.Α.)

Η μνήμη βρήκε τους υπερασπιστές της (Κ.Γ.)

Το χθες φτάνει στο σήμερα κι ετοιμάζεται να συναντήσει το αύριο (Σ.Ι.)

Όλοι μιλούν στη γλώσσα τους (Γ.Ζ.)

Μας απογειώσατε και ταυτόχρονα μας βυθίσατε στα έγκατα της μνήμης (Α.Ι.)

Τα ίδια τα αντικείμενα αφηγούνται μέσα από τη σιωπή της έκθεσής τους (Γ.Γ.)

26. Για ζητήματα παιδαγωγικής του μουσείου και αξιοποίησης της ενσώματης μνήμης βλ. ενδεικτικά, Ε. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ-ΠΕΤΣΙΛΑ, *Λαογραφικά μουσεία και παιδεία*, Αθήνα 1991, Ιδιωτική, Ε. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ-ΠΕΤΣΙΛΑ, *Μουσειολογικοί διαλογισμοί. Προσεγγίσεις-εφαρμογές*, Άρτα 1995, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης, και Ν. ΝΙΚΟΝΑΝΟΥ, *Μουσειοπαιδαγωγική. Από τη θεωρία στην πράξη, Δέκατη τέταρτη έκδοση*, Αθήνα 2014, Εκδόσεις Πατάκη.

27. Οι επισκέπτες σημειώνονται με τα αρχικά των ονομάτων τους.

Μυροφόρα Ευσταθιάδου

Είναι μια έκθεση για τους ζωντανούς και νεκρούς αγαπημένους μας (Α.Μ.)

Όλα αυτά τα αντικείμενα έχουν φωνή και σου μιλάνε, αρκεί να έχεις ψυχή και τα κότσια να τα ακούσεις (Η.Κ.)

Συγκινώ σημαίνει παίρνω μαζί μου, μας συγκινήσατε (D.)

Ελληνοσύριος ποιητής (επί τόπου ποίημα): τι όμορφες που είναι οι αναμνήσεις όταν μιλάνε μέσα από τους πίνακες του χρόνου – έτσι θαυμάζουμε τον πολύτιμο πολιτισμό των Ποντίων.

Παρατηρήθηκε πως ορισμένοι επισκέπτες έμαθαν για τη χρήση των αντικειμένων πρώτη φορά στην Έκθεση. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που αφηγήθηκαν ο ένας στον άλλον την οικογενειακή τους ιστορία, δημιουργώντας έτσι νέα, πρωτογενή βιώματα, μέσα στον εκθεσιακό χώρο, ανασυνθέτοντας τις δικές τους αναμνήσεις με τα συναισθήματα των επισκεπτών της Έκθεσης, με τους οποίους αλληλεπίδρασαν. Η Ε. Σολομών επισημαίνει πως όταν υπάρχουν προφορικές μαρτυρίες σε εκθεσιακούς χώρους, σε ορισμένες περιπτώσεις βρίσκονται σε «ανταγωνιστική σχέση με τα αντικείμενα και εγείρουν συζητήσεις γύρω από την επιβολή της πληροφορίας», συνεπώς χρήζει ιδιαίτερης προσοχής η από-υλοποίηση, καθώς οι μαρτυρίες, σε ορισμένες περιπτώσεις, «καταλαμβάνουν τη θέση ενός εκθέματος»²⁸.

Η Έκθεση έγινε αφορμή αναπαραστάσεων στην τέχνη. Εκπαιδευτικοί δούλεψαν με τα παιδιά τα κείμενα των αφηγήσεων των ηχητικών ιστοριών και τα απέδωσαν θεατρικά, στο πλαίσιο της ευέλικτης ζώνης. Ποντιακοί σύλλογοι αξιοποίησαν τον εκθεσιακό χώρο δημιουργώντας ηχοτοπία²⁹. Η Αρετή Κονδυλίδου, ως κάτοχος πτυχίου του Τμήματος Θεάτρου της Σχολής Καλών Τεχνών του ΑΠΘ, αξιοποίησε το θεατρικό παιχνίδι ανάμεσα στα «μαγαζιά», κεντρίζοντας το ενδιαφέρον των μικρών παιδιών. Η αναπαράσταση των αφηγήσεων στην τέχνη (θεατρική απόδοση, δημιουργία ηχοτοπιών, θεατρικό παιχνίδι), βοήθησε ώστε η έκθεση και ο εκθεσιακός χώρος εν γένει να μην παρέχουν στείρες πληροφορίες στον επισκέπτη, αλλά να υπάρξει αλληλεπίδραση και διάλογος με τα αντικείμενα και το άυλο στοιχείο των ηχητικών αρχείων.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας τις αφηγήσεις ζωής και το βιβλίο εντυπώσεων παρατηρήθηκε πως, με αφορμή την έκθεση, δόθηκαν στον συλλέκτη και άλλα οικογενειακά

28. Ε. ΣΟΛΟΜΩΝ, «Μουσεία και προφορικές μαρτυρίες: Ενδυναμώνοντας μνήμες και σχέσεις», *ό.π.*, σελ. 65-69.

29. Βλ. επίσης, Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Σύλλογοι και σύγχρονες λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες: Αναδίφηση μιας οργανικής σχέσης», στον τόμο: Ρ. Κακάμπουρα (επιμ.), *Η συμβολή των συλλόγων στη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς*, Αθήνα 2023: ΠΤΔΕ ΕΚΠΑ, σελ. 44-55.

«Η μακένα της Αθήνας και τη χαμαιλετες τ'ανοιγάρ'»

κειμήλια. Όταν εκτίθεται ένα αντικείμενο, και όταν αυτό γίνεται υποκείμενο, αφηγούμενο την ιστορία του, οι κάτοχοι των κειμηλίων επιζητούν δημοσιοποίηση των δικών τους κειμηλίων και εν τέλει δημοσιοποίηση των σιωπών τους.

Ορισμένα κειμήλια εκ Πόντου ανέδειξαν πως η κατάργηση της χρήσης τους δεν συντελέστηκε μόνο λόγω της μετάβασης στη βιομηχανική, από την προ-βιομηχανική κοινωνία, αλλά και λόγω της αλλαγής του τόπου. Απτό παράδειγμα το καλάθι της πλάτης που ήρθε ως οικογενειακό κειμήλιο στην Ελλάδα, έχει όμως χρηστική αξία σήμερα στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας. Το γεγονός ότι υπάρχουν στην Τραπεζούντα, στη Μαύρη Θάλασσα τα κειμήλια αυτά εν χρήσει, οδηγεί τους επισκέπτες της έκθεσης να αναζητήσουν εκεί παρόμοια αντικείμενα, πέρα από τις γενικότερες αναζητήσεις στην ιστορική πατρίδα και να αντικρίσουν μια ζώσα παράδοση στην καθημερινότητα του Πόντου. Ο «Πόντος» χαρακτηρίζεται ως ένα «ζωντανό μουσείο της ποντιακής παράδοσης³⁰». Το αντικείμενο του λαϊκού υλικού πολιτισμού βρίσκεται στα χέρια του σημερινού επισκέπτη του Πόντου ως αναμνηστικό ενός ολόκληρου παρελθόντος που, συμβολικά και πάλι, το αναπαριστά.

Τέλος, η χρονική διαμεσολάβηση μεταξύ της εποχής χρήσης των αντικειμένων της Έκθεσης και του παρόντος, ανέδειξε την σημασία της βιωματικής προσέγγισης των μουσειακών και εκθεσιακών χώρων. Κρίνεται απαραίτητη η αναζήτηση μιας ενσώματης μνήμης σε αυτούς και της αναγωγής των άλλοτε κοινωνικών καταστάσεων σε παρόμοια παροντικά ζητήματα. Η νεότερη γενιά είναι εφικτό να ανακτήσει μια βιωματική σχέση με τα προγονικά αντικείμενα, αν αυτά επιβιώνουν σε μια δεύτερη χρήση. Η σύγχρονη οπτική της Έκθεσης, η νοητή ταξινόμηση των αντικειμένων στο χώρο και στο χρόνο χρήσης τους, από-ιεροποιεί τα κειμήλια, καθιστώντας τα προσεγγίσιμα και εντάσσοντάς τα, έστω σε μια δεύτερη ζωή/χρήση, στην καθημερινότητα.

Βασική βιβλιογραφία

- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ.Γ., *Σύγχρονοι προσανατολισμοί της ελληνικής Λαογραφίας*, Αθήνα 1993, Πορεία. Συμβολή στη μεθοδολογία της επιτόπιας έρευνας, Αθήνα 2000, Οδυσσέας.
- ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΟΥ Μ., *Ταξιδεύοντας στον Πόντο. Τουρισμός της νοσταλγίας*, Αθήνα 2018, Μένανδρος.
- ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ Ρ., *Αφηγήσεις ζωής. Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα. Δεύτερη έκδοση*, Αθήνα 2011, Διάδραση.
- ΛΕ ΓΚΟΦ, Ζ., *Ιστορία και μνήμη* (μτφρ. ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΜΠΟΥΡΗΣ), Αθήνα 1998, Νεφέλη.

30. Μ. ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΟΥ, *Ταξιδεύοντας στον Πόντο. Τουρισμός της νοσταλγίας...*, ό.π., σελ. 333-335.

Μυροφόρα Ευσταθιάδου

ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., *Λαογραφικά ζητήματα*, Αθήνα 2008, Διάττων.

ΝΑΚΟΥ Ε., *Μουσεία: Εμείς, τα Πράγματα και ο Πολιτισμός*, Αθήνα 2001, Νήσος.

ΝΙΚΟΝΑΝΟΥ Ν., *Μουσειοπαιδαγωγική. Από τη θεωρία στην πράξη*, Δέκατη τέταρτη έκδοση, Αθήνα 2014: Εκδόσεις Πατάκη.

ΣΟΛΟΜΩΝ Ε., «Μουσεία και προφορικές μαρτυρίες: Ενδυναμώνοντας μνήμες και σχέσεις» στον τόμο ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ Ρ., ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ Τ., ΜΠΑΛΑ Κ., ΝΑΚΟΥ Ε., ΠΑΝΤΑΖΗΣ Π., ΧΑΤΖΑΡΟΥΛΑ Π. (επιμ.), *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα, Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Ένωση προφορικής ιστορίας*, Βόλος 2013.

Φωτογραφικό παράρτημα

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

«Ανοιγάρ'» Μνήμης

100 κειμήλια αφηγούνται...

Συλλογή Κώστα Αλεξανδρίδη

ΧΑΜΙΔΙΕ - ΙΣΛΑΧΑΝΕ
ΠΟΛΥΤΕΧΝΟΣ ΠΟΛΙΤΕΜΟΥ

HAMIDIE - ISLAHANE
CULTURAL VENUE

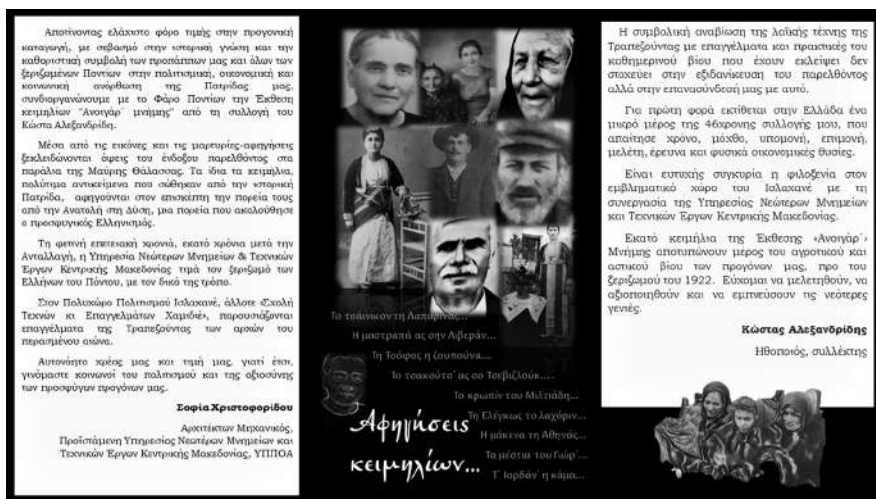
Ελένης Ζωγράφου 3
Θεσσαλονίκη

05/10 - 15/11/2022
Εγκαίνια Έκθεσης
Τετάρτη 05/10, 7μμ

Ώρες λειτουργίας
Δευτέρα-Παρασκευή
10.00-14.00
Τετάρτη 10.00-20.00
Σάββατο-Κυριακή κλειστά

ΣΥΝΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ
Υπηρεσία Νεώτερων Μνημείων
& Τεχνικών Έργων
Κεντρικής Μακεδονίας
Φάρος Ποντίων

1. Η αφίσα της Έκθεσης, όπου αποτυπώνεται το «ανοιγάρ'» του νερόμυλου του παππού του συλλέκτη

2. Μέρος του ενημερωτικού φυλλαδίου που διανεμήθηκε στους επισκέπτες

3. Το ραφείο στην Έχθεση, μια αναπαράσταση ενός ραφείου της Τραπεζούντας των αρχών του περασμένου αιώνα. Το όνομα είναι από υπάρχον ραφείο (πληροφορίες: Εφημερίδα «Εποχή» Ν. Καπετανίδη)

4. Η «μάκενα τη Αθηνάς»

5. Άποψη της Έκθεσης

6. «Ακούγοντας» τα αντικείμενα να αφηγούνται την ιστορία τους. Επισκέπτης: Αντώνης Λιάπης.

7. Περισσότεροι από 1000 μαθητές επισκέφθηκαν την Έκθεση

ΓΙ' ΑΥΤΟΥΣ ΠΟΥ ΦΕΥΓΟΥΝ ΚΙ ΑΥΤΟΥΣ ΠΟΥ ΜΕΝΟΥΝ.
ΤΟ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΩΣ ΤΟΠΟΣ ΜΝΗΜΗΣ

Ο ευρύτερος γεωγραφικός χώρος της Θράκης εκτεινόταν ήδη από τα αρχαία χρόνια από το Βόρειο Αιγαίο ως τον Αίμο και από τον ποταμό Νέστο ως την Μαύρη Θάλασσα. Στη διάρκεια των Μέσων Χρόνων η εγκατάσταση σλαβικών πληθυσμών και αργότερα, κατά τον 14ο και 15ο μ.Χ. αιώνα, η οθωμανική κατάκτηση συνθέτουν ένα μωσαϊκό εθνικών και εθνοτικών ομάδων, του οποίου οι ψηφίδες έχουν διαφορετικό χρώμα, σχήμα και προέλευση. Αυτή η ενότητα, όμως, αρχίζει να διασπάται από τα τέλη του 19ου αιώνα, όταν ξεσπούν οι εθνικοί ανταγωνισμοί και αρχίζουν οι εθνικές διεκδικήσεις στα Βαλκάνια και την Τουρκία¹. Στον 20ο αιώνα το Βόρειο τμήμα της προσαρτάται στη Βουλγαρία, το Νοτιοδυτικό στην Ελλάδα και το Ανατολικό στην Τουρκία².

Παρά την τριχοτόμηση της Θράκης θεωρώ ότι ο πολυπολιτισμικός της χαρακτήρας δεν έχει χαθεί εντελώς, διότι η περιοχή αυτή σε όλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα και ως τις μέρες μας είναι ένας τόπος οριακός, δεδομένου ότι αποτελεί έναν χώρο υποδοχής ή διέλευσης προσφύγων και μεταναστών. Και οι άνθρωποι που περνούν από έναν τόπο και πολύ περισσότερο αυτοί που εγκαθίστανται σ' αυτόν, αφήνουν το πολιτισμικό τους ίχνος. Άλλωστε, στη σύγχρονη εποχή, όπως παρατηρεί ο Α. Appadurai, υπάρχει λόγω των συχνών μετακινήσεων απεδαφοποίηση του πολιτισμού, δεδομένου ότι οι άνθρωποι καθώς μεταναστεύουν, δημιουργούν πολιτισμικές νησίδες τα «ethnoscapes» και ανασυγκροτούν και ανασυνθέτουν την ιστορία τους σε νέους τόπους, καθιστώντας ρευστή την έννοια του έθνους³.

Ας θυμηθούμε ότι στις αρχές του 20ου αιώνα Έλληνες κάτοικοι της Ανατολικής Ρωμυλίας μετανάστευσαν αναγκαστικά στην Ελλάδα το 1906 λόγω του Μακεδони-

1. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Οι Βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14ος-19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1991, Εκδόσεις Βάνιας, σελ. 7-11 και 156-266.

2. Για μια συστηματική ιστορική ανάλυση της ιστορίας της Θράκης βλ. το βιβλίο του Κ.Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Θράκη*, Θεσσαλονίκη 2000, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.

3. Α. APPADURAI, «Global ethnoscapes. Notes and queries for a transnational anthropology», στον τόμο R.D. Fox (επιμ.), *Recapturing anthropology. Working in the present*, New Mexico 1991: School of American Research Press, σελ. 191-210.

κού Αγώνα⁴. Η αμοιβαία μετανάστευση μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας ολοκληρώθηκε το 1919 με τη Συνθήκη του Νειγύ. Όσον αφορά στην Ανατολική πλευρά η Σύμβαση της Λοζάνης τον Ιανουάριο του 1923 υποχρέωνε μετά τη μικρασιατική καταστροφή του 1922 χριστιανούς και μουσουλμάνους σε αμοιβαία ανταλλαγή πληθυσμών, από την οποία εξαιρέθηκαν οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης, όπως και οι ορθόδοξοι της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου⁵. Έναν μήνα μετά, στις 11 Οκτωβρίου 1922, υπογράφηκε μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων και της Τουρκίας Ανακωχή στα Μουδανιά, με την οποία η Ελλάδα αποδέχτηκε την απώλεια της Ανατολικής Θράκης⁶. Από την επόμενη μέρα ξεκίνησε η αποχώρηση του ελληνικού στρατού, τον οποίον ακολουθούσαν άμαχοι πολίτες, βαδίζοντας προς τη Βαλκανική. Με τη Συνθήκη ειρήνης της Λοζάνης⁷ τον Ιούλιο του 1923 φυσικό σύνορο μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας είναι ο ποταμός Έβρος, ο οποίος όσο κι αν χωρίζει, άλλο τόσο ενώνει⁸ ποταμός μεθόριος, αλλά και όμορος.

Το ζήτημα όμως που τίθεται είναι: όλα αυτά τα χρόνια οι άνθρωποι που φεύγουν και αλλάζουν πατρίδα τι παίρνουν, τι μπορούν και τι επιτρέπεται να πάρουν μαζί τους; και τι αφήνουν πίσω τους⁹; Και εκεί όπου εγκαθίστανται τι φτιάχνουν ή μάλλον τι ξαναφτιάχνουν που να θυμίζει τον τόπο τους⁹; Και από την άλλη γι' αυτούς που μένουν: ποια πράγματα τούς χαρακτηρίζουν, τούς δίνουν ταυτότητα και τα φυλάνε ως πολύτιμα; Θεωρώ ότι απάντηση στα ερωτήματα αυτά μπορεί να δώσει το Εθνολογικό Μουσείο Θράκης, διότι τα εκθέματά του είναι κατ' αρχάς από την μείζονα Θράκη την ευρύτερη δηλαδή γεωγραφική περιοχή και αντιπροσωπευτικά των εθνοτικών ομάδων, στις οποίες ανήκουν. Είναι άλλωστε ένα μουσείο εθνολογικό με όλη τη σημασία της λέξης, ένα μουσείο δηλαδή όχι του έθνους, αλλά των εθνών και

4. Κ.Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Μακεδονία, Θεσσαλονίκη* 1992: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, σελ. 482-489.

5. Β.Ι. ΤΖΑΝΑΚΗ, *Στο όνομα της προσφυγιάς. Από τα δακρυσιμένα Χριστούγεννα του 1922 στην αβασίλευτη δημοκρατία του 1924*, Αθήνα 2014, Μεταίχμιο, σελ. 633-643.

6. M.L. SMITH, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, μτφρ. Α. ΚΑΣΔΑΓΗ, Αθήνα 2002, MIET, σελ. 549-556.

7. *Η Συνθήκη της Λοζάνης. Το πλήρες κείμενο, προσθήκες-ερμηνευτικοί νόμοι, οι τουρκικές παραβιάσεις από το 1923 μέχρι σήμερα*, Νομοθετικό Διάταγμα υπ' αριθμ. 238/ΦΕΚ Α'/25 Αυγούστου 1923.

8. Ι. ΚΑΣΚΑΜΑΝΙΔΗΣ, «“Και τη δεύτερη φορά φύγαμε το '18. Ποιά πράγματα να παίρνεις και ποιά ν' αφήνεις”»: πολιτισμικές επενδύσεις στα μεταφερόμενα αντικείμενα των προσφύγων», στον τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ και Μ.Γ. ΣΕΡΓΗΣ (επιμ.), *Ελληνική λαογραφία. Ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές. Τόμος Α'*, Αθήνα 2012, Ηρόδοτος, σελ. 791-801. Στην εν λόγω μελέτη ο Κασκαμανίδης επισημαίνει ότι στα αντικείμενα έχει εγκλωβιστεί η κοινωνική μνήμη και τα κειμήλια ως φορείς «υλικής» μνήμης παράγουν ιστορία.

9. Α. APPADURAI, «Global ethnoscares. Notes and queries for a transnational anthropology», ό.π., σελ. 191-210. Πρβλ. και Β. ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Τόποι μνήμης στην Καστελλοριζιάκή μετανάστευση και διασπορά*, Αθήνα 2017, Εκδόσεις Παπαζήση, σελ. 66-114.

Γι αυτούς που φεύγουν κι αυτούς που μένουν

των εθνοτικών ομάδων και ασχολείται με τον τρόπο ζωής αυτών, τη ζόη που αναφέρει ο Ηρόδοτος¹⁰.

Τα εκθέματα του Μουσείου καλύπτουν κατ' αρχάς τον υλικό βίο. Πρώτα παραδοσιακές φορεσιές από τη μείζονα Θράκη^ο έπειτα εργαλεία αγροτικά και επεξεργασίας πρώτων υλών^ο σκεύη μαγειρικής, αποθήκευσης και κατανάλωσης της τροφής, καταδεικνύουν τις παραγωγικές δραστηριότητες της Θράκης. Δεν λείπουν, τέλος, τα αντικείμενα που σχετίζονται με τα λαϊκά έθιμα στον κύκλο του χρόνου και στον κύκλο της ζωής¹¹. Το μουσείο είναι ένας τόπος μνήμης¹². Και η προσέγγισή του θεωρώ ότι απαιτεί όχι μόνον λογική, αλλά και ενσυναίσθηση, δεδομένου ότι η πολιτιστική κληρονομιά εγείρει και συναισθηματικές διαστάσεις¹³ που είχαν παραγκωνισθεί στη μουσειολογία. Ο επισκέπτης δηλαδή καλείται να μπει στη θέση του άλλου και να κατανοήσει τον τρόπο ζωής του¹⁴.

Στόχος της παρούσας εισήγησης δεν είναι να παρουσιάσω τα εκθέματα του μουσείου, αλλά να καταδείξω τη σημασία ορισμένων εξ αυτών ως κειμηλίων, ως πολύτιμων δηλαδή αντικειμένων που έχουν αξία συναισθηματική και ιστορική όχι μόνο σε ατομικό, αλλά και σε συλλογικό επίπεδο, γι' αυτό και φυλάσσονται ως πολύτιμα ενθύμια.

Θα σταθώ σε δύο κατηγορίες. Στις παραδοσιακές φορεσιές και στα εκκλησιαστικά κειμήλια. Το πρώτο πράγμα που εγείρει την προσοχή μας στο εν λόγω μουσείο είναι το ένδυμα. Οι διάφορες εθνολογικές ομάδες που συνυπήρξαν στη Θράκη-Έλληνες, Πομάκοι, Αρμένιοι, Εβραίοι, Τούρκοι, Ρομά-συνέθεταν μια ενδυματολογική πολυμορφία στον χώρο. Πολλές από τις παραδοσιακές ενδυμασίες ήταν λειτουργικές μέχρι και το πρώτο μισό του 20ου αιώνα περίπου. Από εκεί και πέρα οι κοινωνικές δομές αρχίζουν να αλλάζουν και το παραδοσιακό ένδυμα σταδιακά εγκαταλείπεται. Γίνεται οικογε-

10. Η «ζόη» ως τρόπος ζωής είναι κεντρική έννοια στο έργο του Ηροδότου. Πρβλ. Ηρόδοτος, *Ιστορία* 2. 105. 1, 2. 36.2, 2. 177.2.

11. Βλ. τον κατάλογο-οδηγό του μουσείου, Α. ΓΙΑΝΝΑΚΙΔΟΥ, Κ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ & ΑΙ. ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ, *Εθνολογικό Μουσείο Θράκης*, (σχεδιασμός έκδοσης Στ. Ζάννος & Κ. Κατσούλας), Αλεξανδρούπολη 2003, Γραφικές τέχνες Μπάξα. [στο *Εξής Εθνολογικό Μουσείο Θράκης*, ό.π., σσ.]

12. Ε. ΣΚΟΤΤΕΡΗ-ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ, «Λαογραφικά μουσεία, πολιτισμική ταυτότητα και ιστορική μνήμη. Όρια και επισημάνσεις», *Πρακτικά της Α Συνάντησης Λαογραφικών Μουσείων των χωρών της Ευρωπαϊκής κοινότητας: Ο ρόλος των λαογραφικών μουσείων στα πλαίσια της Ενωμένης Ευρώπης*, (Οκτώβριος 1992), Αθήνα 1994, Ελληνική Εταιρεία Λαογραφικής Μουσειολογίας, σελ. 49-70.

13. L. SMITH, «Changing views? Emotional intelligence, registers of engagement and the museum visit», στο V. GOSSELIN και P. LIVINGSTONE (επιμ.), *Museums and the past-Constructing Historical Consciousness*, Toronto and Vancouver: UBC Press, σελ. 101-121.

14. Για τη συναισθηματική διάσταση των επισκεπτών, κυρίως σε μουσεία ιστορίας και τόπους μνήμης βλ. Κ. STUEBER, *Rediscovering Empathy: Agency, Folk Psychology, and the Human Sciences*, London 2006: MIT Press. G.M. SAVENIJE & P. BRUIJN, «Historical empathy in a museum: uniting contextualization and emotional engagement», *International Journal of Heritage Studies* 23 (Ιούνιος 2017), σελ. 832-845.

νειακό κειμήλιο, μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά και αργότερα καταλήγει μουσειακό αντικείμενο. Οι φορεσιές με τα συνημμένα εξαρτήματα δηλώνουν την ταυτότητα αυτών που μένουν σε έναν τόπο και τις παρασκευάζουν, αλλά και αυτών που αφήνουν τον τόπο τους και φέρνουν μαζί τους τις ενδυμασίες τους και φυσικά τη γνώση της παρασκευής τους, ανασυγκροτώντας την ταυτότητά τους σε νέους τόπους. Φορεσιές από το Ικόνιο, από το Ορτακιοϊ της Βόρειου Θράκης, από την Καππαδοκία, από το Σουφλί, από το Καβακλί, από την Αδριανούπολη, αλλά και Πομάκιες και Σαρακατσάνικες και τόσες άλλες εντυπωσιάζουν με την πολυμορφία τους, καθώς προέρχονται από διαφορετικές εποχές και παραδόσεις. Αλλά και ασημοζώναρα, βραχιόλια, περιδέρια συνιστούν πολύτιμα εξαρτήματα που πέρασαν ως οικογενειακά κειμήλια από μάνα σε κόρη και έφτασαν ως τις μέρες μας¹⁵.

Όλες αυτές οι ετερόκλητες φορεσιές καταδεικνύουν τη δυνατότητα της αρμονικής συνύπαρξης και επικοινωνίας στον ίδιο χώρο, χωρίς να ακυρώνονται τα όρια και τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κάθε εθνοτικής ομάδας. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι οριοθετούν τον ιδιαίτερο τρόπο ζωής τους, αλλά αφήνουν και περιθώρια επικοινωνίας μεταξύ τους. Από αυτές τις διόδους επέρχεται πολιτισμική ώσμωση: κάποτε ασύμμετρη και ανταγωνιστική, καθώς η μια πλευρά προσπαθεί να εκτοπίσει ή να αφομοιώσει την άλλη¹⁶, κάποτε όμως δημιουργική και πολυφωνική, καθώς διαφαίνεται η επιθυμία επικοινωνίας και συμβίωσης μεταξύ των διαφορετικών ανθρώπων που μοιράζονται τον ίδιο τόπο¹⁶.

15. *Εθνολογικό Μουσείο Θράκης*, ό.π., σελ. 12-51. Ειδικότερα για την παραδοσιακή ενδυμασία της Θράκης βλ. επίσης, ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά, τόμος 2ος*, Αθήνα 1983, Μέλισσα, σελ. 326-345, Ι. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Ελληνικές τοπικές ενδυμασίες*, Ναύπλιο 1996, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα σελ. 72-85, Ν. ΜΑΧΑΜΠΙΖΟΥΜΗ, *Η σουφλιώτικη φορεσιά. Από τη συλλογή γυναικείας και ανδρικής του μουσείου μετάξης*, Αθήνα 2010, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς. Επίσης, Α. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ, *Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης*, Αθήνα 1983, ΕΟΜΜΕΧ., σελ. 44- 66, όπου η συγγραφέας μελέτησε εκτός των άλλων και τα διακοσμητικά θέματα των υφαντών της Θράκης. Ειδικότερα, όσον αφορά στη φιγούρα του δέντρου με αντωπές μορφές ζώων ή πτηνών, γνωστού ως «δέντρου της ζωής», η Κυριακίδου διαπίστωσε ότι, σύμφωνα με του νόμους της ψυχολογίας της μορφής, αντιλαμβανόμαστε τα πράγματα στην ολότητά τους και όχι ως συνδυασμό των μερών τους. Ο λαϊκός καλλιτέχνης, η υφάντρα και η κεντήστρα εν προκειμένω, έχει στο μυαλό της σύνολο. Μια αποσπασματική παράσταση έχει νόημα μόνο σε σχέση με το υπόλοιπο σύνολο. Ένα μοτίβο απαιτεί το συνολικό έργο, για να αποτελέσει εικόνα και να γίνει κατανοητό. Επομένως, δεν θα μπορούσαμε να διασπάσουμε σε παζλ ένα παραδοσιακό υφαντό. Στη συνέχεια του έργου της Κυριακίδου η Άννα Χατζηγιαννάκη διαπίστωσε πρόσφατα ότι το «το δέντρο της ζωής» ενυπάρχει και στα πιο κρυφά μοτίβα των θρακιώτικων υφαντών, καθώς η δημιουργία συμμετρικών διακοσμητικών συνθέσεων είναι μια αρχετυπική ανθρώπινη τάση. Α. HATZIVYANNAKI, «Symmetry and Gestalt psychology - Folk bridal aprons of Western Thrace, Greece», *Symmetry: Culture and Science* 32 (4) (January 2021), σελ. 551-568.

16. A.P. COHEN, *The symbolic construction of the community*, London 1985, Routledge,

Γι αυτούς που φεύγουν κι αυτούς που μένουν

Κάποιες φορές, όμως, επέρχεται ιδεολογική σύγκρουση και πολεμική και η διαπολιτισμική συνύπαρξη καταστρατηγείται. Συχνά ο κυρίαρχος πολιτικός λόγος και οι εθνικ(ιστικ)ές επιταγές ανά τους αιώνες έχουν προωθήσει πολιτικές απόκλισης των διαφορετικών ομάδων. Τότε οδηγούμαστε σε προσφυγικά ρεύματα, όπως η αναγκαστική μετακίνηση των κατοίκων της Ανατολικής Θράκης προς την Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1922 με την Ανακωχή στα Μουδανιά. Ο διάσημος συγγραφέας Έρνεστ Χέμινγουεϊ ήταν τότε πολεμικός ανταποκριτής στην Κωνσταντινούπολη και είχε καλύψει δημοσιογραφικά το γεγονός ως εξής: «Ηλικιωμένοι, άντρες και γυναίκες, πολλοί κουβαλώντας παιδιά, βάδιζαν προς τη Βαλκανική, εγκαταλείποντας για πάντα τα σπίτια, στα οποία κατοικούσαν για χρόνια. Κάποιοι φόρτωσαν τα οικιακά τους αντικείμενα σε καρότσια που σέρνανε βόδια. Άλλοι άφησαν τα πάντα πίσω τους, προκειμένου να φύγουν από τη Θράκη μέσα σε δεκαπέντε μέρες, το χρονικό όριο που έθεσαν οι στρατηγοί των Συμμάχων και οι Τούρκοι εκπρόσωποι στη Διάσκεψη των Μουδανιών»¹⁷.

Τα δεινά είναι εγγεγραμμένα στα άσχοντα σώματα των προσφύγων, τα οποία δεν σημαδεύονται μόνον από τραύματα. Ενσαρκώνουν, συνάμα, αξίες, εμφέρουν προγονικές μνήμες και τις κληροδοτούν στους απογόνους, μαζί με τις φορεσιές και τα κειμήλια που ίσως καταφέρνουν να διασώσουν κατά τη μετακίνηση τους. Σε διαφορετική περίπτωση, απομένει η τεχνουργία της κατασκευής που συνεχίζεται στον νέο τόπο εγκατάστασης.

Εκτός, όμως, από τα ενδύματα και τα κοσμήματα που άπτονται του σώματος, οι πρόσφυγες μεταφέρουν ως κειμήλια και αντικείμενα της θρησκείας τους: Λατρευτικές εικόνες, εξαπτέρυγα, σταυροί, δισκοπότηρα, εκκλησιαστικοί δίσκοι, ιερά βιβλία...¹⁸. Όλα αυτά τα αντικείμενα παρέχουν μεταφυσικό στήριγμα και παρηγοριά στις αντίξοες συνθήκες και ενέχουν ιερότητα που προσιδιάζει περισσότερο στον απλό καθημερινό άνθρωπο, τον οποίο ο Eliade χαρακτηρίζει *homo religiosus*¹⁹. Και — για να θυμηθούμε τον E. Durkheim — επειδή μέσω της ιερότητας

σελ. 20-21. Βλ. και Β.Φ. ΚΑΜΙΝΙΩΤΗΣ, «Σάπες ή και Σαφί. Διερευνώντας την ονομασία μιας πολυπολιτισμικής κωμόπολης» στο Χρ. ΜΑΡΚΟΥ, Εγ. ΘΩΜΑΔΑΚΗ, Ξ. ΤΖΑΒΑΡΑΣ (επιμ.), *Η ιστορική Θράκη υπό το πρίσμα της Εθνογλωσσολογίας*, πρακτικά διεθνούς συνεδρίου που οργάνωσε το τμήμα Γλώσσας, φιλολογίας και πολιτισμού των παρευξείνιων χωρών του Δ.Π.Θ και η ελληνική ονοματολογική εταιρεία στην Κομοτηνή στις 6-8 Οκτωβρίου 2017 με τίτλο: Η “ιστορική” Θράκη υπό το πρίσμα εθνο-γλωσσολογικών μελετών, Θεσσαλονίκη 2021, Κ. και Μ. Σταμούλης, σελ. 139-149.

17. Ε. ΧΕΜΙΝΓΟΥΕΪ, *Με υπογραφή Χέμινγουεϊ 1910-1922. Ιταλία, Βαλκάνια, Μικρασιατική Καταστροφή*, μτφρ. Η. ΚΑΛΟΓΟΥΡΗΣ και Η. ΜΑΓΚΛΙΝΗΣ, Αθήνα 2010, Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 335, βλ. και Β.Φ. ΚΑΜΙΝΙΩΤΗΣ, «Ο Έρνεστ Χέμινγουεϊ και οι Έλληνες πρόσφυγες του 1922» στο Ε. ΑΓΔΙΚΟΣ και Β. ΚΟΖΙΟΥ-ΚΟΛΟΦΩΤΙΑ (επιμ.), *Πρακτικά του 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου Πρόσφυγες. Από τη μικρασιατική καταστροφή ως τις μέρες*, Καρδίτσα 2022, Εκτυπωτική Καρδίτσας, σελ. 225-236.

18. *Εθνολογικό Μουσείο Θράκης*, ό.π., σελ. 52-75.

19. Μ. ELIADE, *Το ιερό και το βέβηλο*, μτφρ. Ν. ΔΕΛΗΒΟΡΙΑΣ, Αθήνα 2002, Αρσενίδης, σελ. 14 και σελ. 186-190, Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, *Εισαγωγή στη θρησκευτική λαογραφία*. Λα-

η ατομική ηθική διαμορφώνεται από τη συλλογική συνείδηση, διασφαλίζεται έτσι και η κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη²⁰. Πιο απλά, το ατομικό σώμα γίνεται κοινωνικό. Ίσως γι' αυτό από τα πιο πολύτιμα αντικείμενα που μετέφεραν οι πρόσφυγες ήταν και τα λείψανα των αγίων τους.

Το ζήτημα όμως είναι ότι τα προσφυγικά ρεύματα στη Θράκη δεν έχουν σταματήσει. Μπορεί το παρόν συνέδριο να έχει ως θεματική την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών στην τέχνη εκατό χρόνια μετά, αλλά ας μην ξεχνάμε ότι η Θράκη συνεχίζει να είναι ένας τόπος υποδοχής ή διέλευσης προσφύγων. Πρόσφατα, το καλοκαίρι του 2023, η συγκλονιστική πυρκαγιά που σημειώθηκε στην περιοχή της Θράκης δεν κατέστρεψε μόνον περιουσίες και εξαφάνισε το δάσος της Δαδιάς, αλλά έκαψε και πάνω από είκοσι ανθρώπους, προφανώς μετανάστες που πέρασαν λάθρα τον Έβρο. Άραγε τι θα έφεραν μαζί τους ως πολύτιμο; Δεν θα το μάθουμε ποτέ.

Το Εθνολογικό Μουσείο Θράκης έχει ένα είδος πολύτιμου και διαπολιτισμικού και πανανθρώπινου εκθέματος²¹ που μπορούμε να αφιερώσουμε συμβολικά σ' αυτούς που φεύγουν και αυτούς που μένουν: τα ασημένια τάματα που συνυποδηλώνουν τα σώματα των ανθρώπων²².

Βιβλιογραφία

- APPADURAL A., «Global ethnoscaples. Notes and queries for a transnational anthropology», στον τόμο R.D. Fox (επιμ.), *Recapturing anthropology. Working in the present*, New Mexico 1991, School of American Research Press, σελ. 191-210.
- COHEN A.P., *The symbolic construction of the community*, London 1985, Routledge.
- DURKHEIM E., *The elementary forms of the religious life*, μτφρ. KAREN E. FIELDS, London, 1971, The Free Press.
- ELIADE M., *Το ιερό και το βέβηλο*, μτφρ. Ν. ΔΕΛΗΒΟΡΙΑΣ, Αθήνα 2002, Αρσενίδης.
- HATZIYANNAKI A., «Symmetry and Gestalt psychology – Folk bridal aprons of Western Thrace, Greece», *Symmetry: Culture and Science* 32 (4) (January 2021), σελ. 551-568.
- SAVENIJE G.M. & BRUJIN P., «Historical empathy in a museum: uniting contextualization and emotional engagement», *International Journal of Heritage Studies* 23 (Ιούνιος 2017), σελ. 832-845.

ική θρησκευτικότητα και παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά (πρώτος τόμος), Θεσσαλονίκη 2017, Εκδοτικός Οίκος Σταμούλη, σελ. 25-57 & 317-332.

20. E. DURKHEIM, *The elementary forms of the religious life*, μτφρ. KAREN E. FIELDS, London, 1971, The Free Press, σελ. 23-70.

21. Ν. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, α. *Τάματα και σύμβολα των λαών*. β. *Ζωγραφικά αφιερώματα του Μεσαίωνα*, Αθήνα 2011, Εκδόσεις Περπινιά, σελ. 17-290.

22. *Εθνολογικό Μουσείο Θράκης*, ό.π., σελ. 74-75.

Γι αυτούς που φεύγουν κι αυτούς που μένουν

- SMITH E., «Changing views? Emotional intelligence, registers of engagement and the museum visit», στο V. GOSSELIN και P. LIVINGSTONE (επιμ.), *Museums and the past - Constructing Historical Consciousness*, Toronto and Vancouver: UBC Press, σελ. 101-121.
- SMITH M.L., *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, μτφρ. ΛΙΝΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ, Αθήνα 2002, MIET.
- STUEBER K., *Rediscovering Empathy: Agency, Folk Psychology, and the Human Sciences*, London 2006, MIT Press.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ.Α., *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Θράκη, Θεσσαλονίκη* 2000, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ.Γ., *Εισαγωγή στη θρησκευτική λαογραφία. Λαϊκή θρησκευτικότητα και παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά (πρώτος τόμος)*, Θεσσαλονίκη 2017, Εκδοτικός Οίκος Σταμούλη.
- ΓΙΑΝΝΑΚΙΔΟΥ Α., ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ Κ. & ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ, ΑΙ., *Εθνολογικό Μουσείο Θράκης*, (σχεδιασμός έκδοσης Στ. Ζάννος & Κ. Κατσούλας), Αλεξανδρούπολη 2003, Γραφικές τέχνες Μπάζα.
- Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ. Το πλήρες κείμενο, προσθήκες-ερμηνευτικοί νόμοι, οι τουρκικές παραβιάσεις από το 1923 μέχρι σήμερα, Νομοθετικό Διάταγμα υπ' αριθμ. 238/ΦΕΚ Α'/25 Αυγούστου 1923.
- ΗΡΟΔΟΤΟΣ, *ΙστορίαΙ Β*, μτφρ. Η. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα 1992, Εκδόσεις Γκοβόστη.
- ΚΑΜΙΝΙΩΤΗΣ Β.Φ., «Ο Έρνεστ Χέμινγουεϊ και οι Έλληνες πρόσφυγες του 1922» στο Ε. ΑΥΔΙΚΟΣ και Β. ΚΟΖΙΟΥ-ΚΟΛΟΦΩΤΙΑ (επιμ.), *Πρακτικά του 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου Πρόσφυγες. Από τη μικρασιατική καταστροφή ως τις μέρες μας*, Καρδίτσα 2022, Εκτυπωτική Καρδίτσας, σελ. 225-236.
- ΚΑΜΙΝΙΩΤΗΣ Β.Φ., «Σάπες ή και Σαψί. Διερευνώντας την ονομασία μιας πολυπολιτισμικής κωμόπολης» στο Χρ. ΜΑΡΚΟΥ, Εγ. ΘΩΜΑΔΑΚΗ, Ξ. ΤΖΑΒΑΡΑΣ (επιμ.), *Η ιστορική Θράκη υπό το πρίσμα της Εθνογλωσσολογίας*, πρακτικά διεθνούς συνεδρίου που οργάνωσε το τμήμα Γλώσσας, φιλολογίας και πολιτισμού των παρευξείνιων χωρών του Δ.Π.Θ και η ελληνική ονοματολογική εταιρεία στην Κομοτηνή στις 6-8 Οκτωβρίου 2017 με τίτλο: Η "ιστορική" Θράκη υπό το πρίσμα εθνο-γλωσσολογικών μελετών, Θεσσαλονίκη 2021, Κ. και Μ. Σταμούλης, σελ. 139-149.
- ΚΑΣΚΑΜΑΝΙΔΗΣ Ι., «"Και τη δεύτερη φορά φύγαμε το '18. Ποία πράγματα να παίρνεις και ποία ν' αφήνεις"»: πολιτισμικές επενδύσεις στα μεταφερόμενα αντικείμενα των προσφύγων», στον τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ και Μ.Γ. ΣΕΡΓΗΣ (επιμ.), *Ελληνική λαογραφία. Ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές*. τόμ. Α', Αθήνα 2012, Ηρόδοτος, σελ. 791-801.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ Α., *Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης*, Αθήνα 1983, ΕΟΜΜΕΧ.
- ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ Ν., *Η σουφλιώτικη φορεσιά. Από τη συλλογή γυναικείας και ανδρικής του μουσείου μετάξης*, Αθήνα 2010, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Βάιος Φ. Καμινιώτης

- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν., α. *Τάματα και σύμβολα των λαών. β. Ζωγραφικά αφιερώματα του Μεσαίωνα*, Αθήνα 2011, Εκδόσεις Περπινιά.
- ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ Ι., *Ελληνικές τοπικές ενδυμασίες*, Ναύπλιο 1996, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα.
- ΣΚΟΥΤΕΡΗ-ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ Ε., «Λαογραφικά μουσεία, πολιτισμική ταυτότητα και ιστορική μνήμη. Όρια και επισημάνσεις», *Πρακτικά της Α' Συνάντησης Λαογραφικών Μουσείων των χωρών της Ευρωπαϊκής κοινότητας: Ο ρόλος των λαογραφικών μουσείων στα πλαίσια της Ενωμένης Ευρώπης*, (Οκτώβριος 1992), Αθήνα 1994: Ελληνική Εταιρεία Λαογραφικής Μουσειογραφίας, σελ. 49-70.
- ΤΖΑΝΑΚΑΡΗΣ Β.Ι., *Στο όνομα της προσφυγιάς. Από τα δακρυσμένα Χριστούγεννα του 1922 στην αβασίλευτη δημοκρατία του 1924*, Αθήνα 2014, Μεταίχμιο.
- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ Α., *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά, τόμος 2ος*, Αθήνα 1983, Μέλισσα.
- ΧΕΜΙΝΙΓΟΥΕΙ Ε., *Με υπογραφή Χέμινγκουεϊ 1910-1922. Ιταλία, Βαλκάνια, Μικρασιατική Καταστροφή*, μτφρ. Η. ΚΑΛΟΓΟΥΡΗΣ και Η. ΜΑΓΚΛΙΝΗΣ, Αθήνα 2010, Εκδόσεις Καστανιώτη.
- ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ Β., *Τόποι μνήμης στην Καστελλοριζιακή μετανάστευση και διασπορά*, Αθήνα 2017, Εκδόσεις Παπαζήση.

Εικόνα 1: Ασημένιο τάμα από Εθνολογικό Μουσείο Θράκης.
Φωτογραφία του συγγραφέα

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΟΥ 1923 ΣΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΑΙΔΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ

Εισαγωγικά. Το θέμα της εργασίας

Η Μικρασιατική Εκστρατεία του 1922, η ήττα του ελληνικού στρατού και τα δραματικά γεγονότα που την ακολούθησαν και έμειναν γνωστά ως «Μικρασιατική Καταστροφή» — μία Καταστροφή με κεφαλαίο κάππα, σαφέστατο σημειολογικά —, αποτελούν τομή στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Ο κοινωνικοπολιτικός τους αντίκτυπος, όπως συμβαίνει με κάθε ανάλογο γεγονός, ήταν τεράστιος και σαρωτικός σε όλα τα πεδία του δημόσιου βίου. Επιπλέον, όπως επίσης συμβαίνει σε κάθε αντίστοιχη περίπτωση, τόσο εμβληματικά γεγονότα δεν γίνεται να μην αφήσουν το στίγμα τους και στα προϊόντα της ανθρώπινης κοινωνικής δραστηριότητας, ένα από τα οποία αποτελεί και η τέχνη, κάθε είδους και μορφής.

Ταυτόχρονα, τα τελευταία χρόνια η λογοτεχνία η οποία απευθύνεται σε παιδικό και νεανικό κοινό δείχνει να ξεπερνά αγκυλώσεις του παρελθόντος, τόσο στη θεματολογία, όσο και στα εκφραστικά της μέσα. Αυτή η πρόοδος έχει ως αποτέλεσμα να εκδίδονται πλέον βιβλία για παιδιά και εφήβους, τα οποία θίγουν «ευαίσθητα» κοινωνικά και ιστορικά — μεταξύ άλλων — ζητήματα, με μία ώριμη και εις βάθος θεώρηση. Το γεγονός αυτό δεν (πρέπει να) αναιρεί, φυσικά, την κατάλληλη για κάθε αναγνωστική ηλικία διαχείριση του εκάστοτε θέματος από πλευράς συγγραφέων, αλλά και εικονογράφων, καθώς δεν παύουν να απευθύνονται σε αναγνώστες με διακριτές αισθητικές ανάγκες και άλλους τρόπους κατανόησης του περιεχομένου των βιβλίων τους από τους αντίστοιχους των ενηλίκων¹.

Η ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923 ήταν ένα γεγονός το οποίο άλλαξε άρδην τη ζωή περισσότερων από 1,6 εκατομμυρίου ανθρώπων εκατέρωθεν

1. Τα επιθυμητά και τα πραγματικά χαρακτηριστικά των αφηγήσεων προς τα παιδιά, αλλά και του παιδικού βιβλίου έχουν απασχολήσει επί μακρόν συγγραφείς και μελετητές στη χώρα μας και διεθνώς. Για μία συνοπτική παρουσίασή τους βλ. Στ. ΣΠΕΡΑΝΤΑΣ, «Το παιδικό βιβλίο», *Ελληνική Δημιουργία* 108 (Αύγουστος 1952), σελ. 185-187· Λ. ΠΕΤΡΟΒΙΤΣ-ΑΝΔΡΟΓΕΟΠΟΥΛΟΥ, *Μιλώντας για τα παιδικά βιβλία*, Αθήνα 1983, Καστανιώτη, σελ. 45-51.

του Αιγαίου. Υπολογίζεται ότι περίπου 1.300.000 Έλληνες ορθόδοξοι από τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη, τον Πόντο και τον Καύκασο και σχεδόν 360.000 μουσουλμάνοι από τον τότε ελλαδικό χώρο αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να μετατραπούν σε πρόσφυγες².

Στην παρούσα εργασία ανιχνεύουμε το πώς αποτυπώνονται τα εμβληματικά γεγονότα της Μικρασιατικής Τραγωδίας και του συνεπακόλουθου αυτής διωγμού εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων, οι οποίοι καμία ευθύνη δεν έφεραν για τον ξεριζωμό τους, σε τρία βιβλία της σύγχρονης νεοελληνικής παραγωγής, τα οποία απευθύνονται σε παιδικό και πρώιμο νεανικό κοινό. Πρόκειται για τα βιβλία «Η υπόσχεση» της Anna Conomos με εικονογράφηση της Ντανιέλας Σταματιάδη, «Μέλη και Μελέκ» της Βάνας Μαυρίδου με εικονογράφηση της Ρένιας Μεταλληνού και «Ρίξες» του Δημήτρη Ταουκίδη με εικονογράφηση του Γιώργου Σγουρού.

Ορισμός και σύντομη αναφορά στα χαρακτηριστικά της ελληνικής «παιδικής» λογοτεχνίας

Έναν αρκετά ολοκληρωμένο ορισμό της παιδικής λογοτεχνίας μάς έχει δώσει ο Δημήτρης Γιάκος: «Με τον όρο “παιδική λογοτεχνία” δεν εννοούμε βέβαια τα λογοτεχνήματα που έχουν γράψει ή που γράφουν τα παιδιά. Εννοούμε τα αισθητικά δικαιωμένα³ λογοτεχνικά κείμενα που είναι σε θέση να φέρουν το παιδί σε επαφή με το αισθητικό φαινόμενο της τέχνης – και ειδικότερα της λογοτεχνίας»⁴. Το ζήτημα της αισθητικής αξίας της παιδικής λογοτεχνίας έχει αποτελέσει έναν διαχρονικό προβληματισμό με πολλές προσεγγίσεις.⁵ Ευτυχώς, στις μέρες μας θεωρείται εν πολλοίς ως δεδομένο ότι ένα αξιόλογο βιβλίο για παιδιά (πρέπει να) προσφέρει, εκτός των άλλων, και αισθητική απόλαυση στον (όποιο) αναγνώστη, κανόνα τον οποίο ακολουθούν και τα βιβλία που θα εξεταστούν παρακάτω. Εξάλλου, ήδη πάνω από έναν αιώνα πριν, η Σέλμα Λάγκερλεφ είχε υποστηρίξει ότι «το παιδικό λογοτέχνημα είναι αληθινό όταν αρέσει τόσο στους μεγάλους όσο και στους μικρούς»⁶, άποψη με την οποία η γράφουσα ταυτίζεται απολύτως.

Παράλληλα, ακόμα και ο χαρακτηρισμός της ως «παιδική λογοτεχνία» ενδέχεται να εμπεριέχει μία υφέρπουσα τάση υποτίμησης του είδους, διαχωρί-

2. D. DAKIN, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 1982, ΜΙΕΤ, σελ. 365.

3. Ο τονισμός είναι της γράφουσας.

4. Δ. ΓΙΑΚΟΥ, *Ιστορία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας*. Από τον 10^ο αιώνα έως σήμερα, Αθήνα 1991⁹, Παπαδήμας, σελ. 7.

5. Α. ΚΑΤΣΙΚΗ-ΓΚΙΒΑΛΟΥ, *Το θαυμαστό ταξίδι. Μελέτες για την παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα 2009¹⁵, Πατάκης, σελ. 15-16.

6. Α. ΚΑΤΣΙΚΗ-ΓΚΙΒΑΛΟΥ, *Το θαυμαστό ταξίδι...*, ό.π., σελ. 16, 35· Δ. ΓΙΑΚΟΥ, *Ιστορία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας...*, ό.π., σελ. 9.

Αναπαραστάσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών του 1923

ζοντάς το από την «κανονική» λογοτεχνία. Με τον χαρακτηρισμό «παιδική» ενίοτε υπονοείται ότι πρόκειται για μία λογοτεχνία απλοϊκή, παιδαριώδη, ευτελή και, εν τέλει, ανάξια προσοχής από τους ενήλικους αναγνώστες⁷. Βέβαια τέτοιες αντιλήψεις έχουν ξεπεραστεί στην πράξη παγκοσμίως εδώ και αρκετές δεκαετίες, αφού πλέον το είδος διαθέτει αξιολογότετους εκπροσώπους με πολύ σημαντικά δείγματα γραφής. Για αυτόν τον λόγο, οφείλουμε να καταστήσουμε σαφές ότι ο χαρακτηρισμός «παιδική λογοτεχνία» θα χρησιμοποιείται στο εξής για οικονομία λόγου και ότι ο πιο ολοκληρωμένος και ορθός χαρακτηρισμός είναι «λογοτεχνία για παιδικό και νεανικό αναγνωστικό κοινό».

Η παιδική λογοτεχνία μέχρι σήμερα έχει «μακρόν τον βίον» στη χώρα μας και έχει μελετηθεί εμβριθώς⁸. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το πρώτο περιοδικό που απευθύνεται αποκλειστικά σε παιδιά με τον τίτλο «Παιδική Αποθήκη» εκδόθηκε το 1836⁹.

Κυρίως από τις δεκαετίες του 1960 και 1970 και ιδιαίτερα κατά τη Μεταπολίτευση, παρατηρείται σταδιακά μία έκρηξη παραγωγικότητας στο πεδίο της παιδικής λογοτεχνίας. Η ολική ανατροπή των ηθών που ευαγγελιζόταν η νέα κοινωνική πραγματικότητα και τα βήματα που έγιναν προς αυτήν την κατεύθυνση, οδήγησαν σε μία πλήρη μεταστροφή του περιεχομένου (και) της παιδικής λογοτεχνίας: Ο ηθικοδιδασκισμός των πρώτων χρόνων έχει πλέον εκλείψει σχεδόν ολοκληρωτικά, ενώ έχουν εμφανιστεί ή επικρατήσει νέες μέθοδοι αναφορικά με την παιδαγωγική και την ψυχολογία. Οι συγγραφείς δείχνουν όλο και περισσότερο να συντάσσονται με την άποψη πως «το καλό παιδικό βιβλίο είναι καρπός αρμονικής συνεργασίας λογοτέχνη και παιδαγωγού. Με την προϋπόθεση ότι σ' αυτή τη συνεργασία τον πρώτο λόγο τον έχει ο λογοτέχνης»¹⁰. Τα κομβικά κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα της περιόδου προσφέρουν επίσης άφθονο υλικό στους συγγραφείς παιδικών βιβλίων. Η θεματολογική γκάμα γνωρίζει πρωτόγνωρο εύρος και οι νεαροί αναγνώστες καλούνται πλέον να καταπιαστούν με θέματα όπως οι κοινωνικές ανακατατάξεις, η ήδη διαφανιζόμενη οικολογική καταστροφή, η εξέλιξη της τεχνολογίας, κ.ά., με σκοπό τη διαμόρφωση συνειδητοποιημένων κοινωνικά ανθρώπων-πολιτών¹¹. Έχει

7. Α. ΚΑΤΣΙΚΗ-ΓΚΙΒΑΛΟΥ, *Το θαυμαστό ταξίδι...*, ό.π., σελ. 34-35.

8. Βλ. ενδεικτικά Α. ΚΑΤΣΙΚΗ-ΓΚΙΒΑΛΟΥ, *Το θαυμαστό ταξίδι...*, ό.π.· Δ. ΓΙΑΚΟΥ, *Ιστορία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας...*, ό.π.· ΒΑΣ. Δ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Τάσεις και εξελίξεις της παιδικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1998¹¹, Οι εκδόσεις των φίλων· ΑΝΤ. Π. ΜΠΕΝΕΚΟΣ, *Τομές στην εξέλιξη της παιδικής μας λογοτεχνίας. Η περίπτωση του Ζαχαρία Παπαντωνίου*, Αθήνα 2000³· Καστανιώτη, Ν. ΚΟΝΤΡΑΟΥ, *Νεοελληνική παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα 1978, Βιβλιοπωλείον της Εστίας· Μ. ΒΙΤΤΙ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2003, Οδυσσέας.

9. Κ. ΝΤΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η «Παιδική Αποθήκη» και ο Δημήτριος Πανταζής*, Αθήνα 1989, Ε.Λ.Ι.Α., σελ. 7.

10. Δ. ΓΙΑΚΟΥ, *Ιστορία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας...*, ό.π., σελ. 12.

11. Α. ΚΑΤΣΙΚΗ-ΓΚΙΒΑΛΟΥ, *Το θαυμαστό ταξίδι...*, ό.π., σελ. 38.

επικρατήσει πλέον η άποψη ότι στα παιδιά μπορεί κάποιος να μιλήσει για τα πάντα, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στον κατάλληλο κάθε φορά τρόπο¹².

Προϊόντος του χρόνου και φτάνοντας ως τις μέρες μας, η σύγχρονη θεματολογία στο παιδικό και νεανικό βιβλίο παγιώνεται και διευρύνεται. Τα παιδιά διαβάζουν βιβλία με θέματα όπως τα ναρκωτικά, ο θάνατος, το διαζύγιο, οι σεξουαλικές σχέσεις, το AIDS, οι διαφόρων ειδών αναπηρίες, ο πόλεμος, η προστασία του περιβάλλοντος, αλλά και αναγνώσματα για ενήλικες διασκευασμένα και προσαρμοσμένα στο δικό τους αναπτυξιακό στάδιο, όπως έργα του αρχαίου δράματος, βιογραφίες, κ.ά.¹³. Πλέον οι συγγραφείς παιδικών βιβλίων δεν φοβούνται να καταπιαστούν και με «ευαίσθητα» ζητήματα της νεότερης ιστορικής και κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας, τα οποία παλιότερα αποσιωπούσαν, είτε προς αποφυγήν διχασμών και αναταράξεων, είτε λόγω χρόνιων ενοχών, τις οποίες αρνούμασταν ως κοινωνία να διαχειριστούμε, όπως η μετανάστευση, η προσφυγιά, ο ρατσισμός, ο «Άλλος» και η αποδοχή του. Εδώ ακριβώς βρίσκουν τη θέση τους και τα βιβλία που θα αναλυθούν παρακάτω. Η μόνη σταθερά, όσα χρόνια εξέλιξης και αν περάσουν, παραμένει το αρχέγονο φανταστικό, παραμυθικό στοιχείο που, παρά τις προσθήκες ή τις μεταλλάξεις του, αποτελεί πάγια ανάγκη των ανθρώπων κάθε ηλικίας, άρα και θεμέλιο λίθο του παιδικού βιβλίου.

Ταυτόχρονα, ο τρόπος γραφής των παιδικών βιβλίων στις μέρες μας είναι σύγχρονος, χωρίς στείο διδακτισμό, ενώ διανθίζεται πολύ συχνά με χιούμορ, νεολογισμούς ή αστεία γλωσσικά ευρήματα, νεανική αργκό και άλλα καινοφανή στοιχεία. Οι συγγραφείς, έχοντας κατανοήσει ότι η λογοτεχνία αποσκοπεί πρωτίστως στην αισθητική απόλαυση του εκάστοτε αναγνώστη, φροντίζουν να εκπληρώνουν τη συγκεκριμένη ανάγκη του κοινού τους. Σε συνδυασμό με τις ευρηματικές και, συχνά, εξόχως καλλιτεχνικές εικονογραφήσεις και τις συνολικά φροντισμένες εκδόσεις τους¹⁴, πολλά σύγχρονα παιδικά βιβλία αποτελούν πλέον μία ποιοτική και ιδιαιτέρως αξιόλογη αναγνωστική επιλογή ακόμα και για τους ενήλικες.

Παράλληλα προς τα παραπάνω, δεν πρέπει να λησμονείται πως η λογοτεχνία έχει χαρακτηριστεί ως «πραγματωμένη ιδεολογία». Είναι σαφές ότι, ακόμα και όταν το αντικείμενο της εξιστόρησης αφορά πραγματικά ή ιστορικά γεγονότα, όπως συμβαίνει και στη δική μας περίπτωση, η λογοτεχνική

12. ΒΑΣ. Δ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Τάσεις και εξελίξεις...*, ό.π., σελ. 84-86.

13. Α. ΚΑΤΣΙΚΗ-ΓΚΙΒΑΛΟΥ, *Το θαυμαστό ταξίδι...*, ό.π., σελ. 21-23· Δ. ΓΙΑΚΟΥ, *Ιστορία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας...*, ό.π., σσ. 8-9, 160-167· Α. ΠΕΤΡΟΒΙΤΣ-ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Μιλώντας για τα παιδικά βιβλία...*, ό.π., σελ. 46-47· Κ.Δ. ΜΑΛΑΦΑΝΤΗΣ, «Παιδική λογοτεχνία και σύγχρονη πραγματικότητα: Προβληματισμοί των σύγχρονων δημιουργών», στο βιβλίο του *Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2001, Πορεία, σελ. 243-271.

14. ΒΑΣ. Δ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Τάσεις και εξελίξεις...*, ό.π., σελ. 176-178.

Αναπαραστάσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών του 1923

απεικόνιση δεν (μπορεί να) αποτελεί φωτογραφική αναπαραγωγή. Ο λόγος, η οπτική, οι στάσεις, οι αντιλήψεις και η ιδεολογική τοποθέτηση του εκάστοτε συγγραφέα μεσολαβούν ανάμεσα στα γεγονότα και στην αποτύπωσή τους στο λογοτεχνικό έργο. Η λογοτεχνία αποτελεί μία αναπαράσταση της πραγματικότητας, όχι την περιγραφή της¹⁵. Εξυπακούεται ότι αυτό ισχύει και για την παιδική λογοτεχνία εν γένει, αλλά και ειδικότερα για τα βιβλία τα οποία θα αναλυθούν παρακάτω.

Εξετάζοντας τις ιστορίες. Ανάλυση των επιλεγμένων βιβλίων

Από το 2020 και μετά, ιδιαίτερα δε το 2022, όταν και συμπληρώθηκαν 100 χρόνια από τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής, παρατηρήθηκε μία έντονη εκδοτική δραστηριότητα αναφορικά με το εν λόγω θέμα. Το παιδικό βιβλίο δεν αποτέλεσε εξαίρεση¹⁶. Οι συγγραφείς βιβλίων για παιδιά, οι οποίοι, όπως προαναφέρθηκε, έχουν πλέον μία πολύ ευρεία θεματολογική γκάμα, συνέθεσαν ιστορίες με θέμα τα γεγονότα της Μικράς Ασίας, καθώς και τις συνέπειές τους. Ας μην παραγνωρίζεται και το γεγονός ότι στις μέρες μας το παιδικό, και όχι μόνο, βιβλίο, αποτελεί ένα ακόμα προϊόν με πιστό, αν και ολοένα μειούμενο, πελατολόγιο. Η συμπλήρωση ενός αιώνα από τα γεγονότα αποτέλεσε αφορμή για ποικίλες εκδηλώσεις στη χώρα μας, καθώς και για την παραγωγή σχετικών καλλιτεχνικών έργων κάθε είδους. Επομένως, η ενασχόληση των συγγραφέων παιδικών βιβλίων με το εν λόγω θέμα ίσως να αποτέλεσε ανταπόκριση και στα αιτήματα των εκδοτών τους. Επιπλέον, κάποιοι από αυτούς είναι απόγονοι προσφύγων καταγόμενων από τη Μικρά Ασία, όπως αναφέρουν εισαγωγικά στα βιβλία τους.

15. ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ, *Αστική Λαογραφία. Αναπαραστάσεις της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Μητσάκη: χώρος, κοινωνία, πολιτισμοί, ταυτότητες*, Αθήνα 2016, Ηρόδοτος, σελ. 153-155· ΒΙΚΥ ΠΑΤΣΙΟΥ, «Η μυθιστορηματική αναπαράσταση του χώρου. Η Κέρκυρα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τόμ. Α', Αθήνα 1985, Ε.Μ.Ν.Ε., σελ. 203-213· Β. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ, «Λογοτεχνία και Ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση», Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία των Νέων Ελληνικών: Εικονική περιήγηση της λογοτεχνίας στον γεωγραφικό χώρο και στον ιστορικό χρόνο, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, σελ. 4-10. Στον ιστότοπο https://www.greek-language.gr/digitalResources/assets/img/literature/education/literature_history/apostolidou-literature-history.pdf

16. Παλαιότερα έργα (λογοτεχνικά, θεατρικά, παραμύθια, ποιήματα, κ.ά) για παιδιά αναφερόμενα στον μικρασιατικό ελληνισμό και την Καταστροφή έχει εντοπίσει και καταγράψει ο Β.Δ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ στο Β.Δ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιδεολογία και παιδική λογοτεχνία*. (Έρευνα και θεωρητικές προσεγγίσεις). Πρώτος Τόμος, Αθήνα 2001, Καστανιώτη, σελ. 206-239.

Σε κάθε περίπτωση, ως απότοκο όλων αυτών των παραγόντων, κυρίως την προηγούμενη διετία έφτασαν στα χέρια των αναγνωστών αρκετά, περισσότερα ή λιγότερο αξιόλογα, βιβλία για παιδιά με θέμα τη Μικρασιατική Τραγωδία και τα συνεπακόλουθα αυτής γεγονότα. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους εξής τίτλους: «Η Μυρτώ και η Σμύρνη των θαυμάτων» των Ζήνωνα Ζαμπακίδη και Βασιλικής Μαρχάκη σε εικονογράφηση Άννας Τζώρτζη, «Ερατώ» της Μαριέτας Κόντου σε εικονογράφηση Κατερίνας Βερούτσου, «Το μαντίλι με τα τριαντάφυλλα» της Αλεξάνδρας Μητσιάλη σε εικονογράφηση Θέντας Μιμηλάκη, «Η υπόσχεση» της Anna Conomos σε εικονογράφηση Ντανιέλας Σταματιάδη, «Μέλη και Μελέκ» της Βάνας Μαυρίδου σε εικονογράφηση Ρένιας Μεταλληνού και «Ρίξεις» του Δημήτρη Ταουκίδη σε εικονογράφηση Γιώργου Σγουρού.

Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε τις απεικονίσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία, μέσω της ανάλυσης του περιεχομένου των τριών τελευταίων από τα προαναφερθέντα βιβλία. Επιλέχθηκαν μόνο οι συγκεκριμένοι τίτλοι, καθώς οι υπόλοιπες ιστορίες διαδραματίζονται είτε πριν την Καταστροφή, είτε τελειώνουν με τα γεγονότα της. Αντιθέτως, τα επιλεγμένα βιβλία αποτυπώνουν και το ζήτημα της ανταλλαγής των πληθυσμών με μία, όπως θα δούμε, σύγχρονη οπτική και μία ψύχραιμη προσέγγιση επάνω στα γεγονότα με τα οποία καταπιάνονται.

Το πρώτο βιβλίο με το οποίο ασχολείται η παρούσα εργασία είναι «Η υπόσχεση» της Anna Conomos σε εικονογράφηση Ντανιέλας Σταματιάδη. Η συγγραφέας αφιερώνει το πόνημά της στη γιαγιά και τον παππού της, Φούλα και Νίκο Κομνηνό, οι οποίοι την ενέπνευσαν με τις ιστορίες τους. Η προσωπική σχέση των συγγραφέων με τα γεγονότα τα οποία τους ενέπνευσαν αποτελεί κοινό σημείο και για τα τρία βιβλία που θα αναλυθούν.

Στη συγκεκριμένη ιστορία κεντρική ηρωίδα είναι η επτάχρονη Ευγενία, η οποία «μια φορά και έναν καιρό» ζει στο Κορδελιό. Η καλύτερή της φίλη είναι η μικρή Τουρκάλα Φάτμα. Εξάλλου, όπως μας πληροφορεί η συγγραφέας, «Για αιώνες Έλληνες και Τούρκοι ζούσαν μονιασμένοι σ' αυτό το χωριό. Οι Έλληνες από τη μια μεριά και οι Τούρκοι από την άλλη»¹⁷. Το βιβλίο μάς περιγράφει την αργαστή συνύπαρξη της χριστιανικής με τη μουσουλμανική κοινότητα της περιοχής και την ομαλή, αν και παράλληλη, καθημερινότητά τους. Η Ευγενία είναι κόρη μίας πλούσιας, αστικής οικογένειας, ζει σε ένα επιβλητικό αρχοντικό και ο πατέρας της είναι εξαγωγέας αποξηραμένων φρούτων.

Όταν ξεσπά ο πόλεμος, τα πράγματα αλλάζουν άρδην στην περιοχή: «Όλοι έγιναν νευρικοί και ανήσυχoi, Έλληνες και Τούρκοι άρχισαν να βλέπουν με καχυποψία ο ένας τον άλλον και κλείστηκαν στα σπίτια τους»¹⁸. Όταν η οικογένεια της Ευγενίας αποφασίζει την άμεση αναχώρηση από τον τόπο τους

17. Α. CONOMOS, *Η υπόσχεση*, Αθήνα 2012, Ποταμός, σελ. 12.

18. Α. CONOMOS, *Η υπόσχεση...*, ό.π., σελ. 22.

Αναπαραστάσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών του 1923

γιατί καταλαβαίνουν ότι δεν είναι πλέον ασφαλείς εκεί, η Ευγενία το σκάει ριψοκινδυνεύοντας για να αποχαιρετήσει τη φίλη της. Τότε τα δύο κορίτσια ανταλλάσσουν την υπόσχεση του τίτλου: υπόσχονται η μία στην άλλη πως, ό,τι κι αν συμβεί, εκείνες κάποια μέρα θα ξανασυναντηθούν στο ίδιο ακριβώς σημείο. Ως επισφράγιση της υπόσχεσής τους, η Ευγενία κόβει και φυτεύει στο χώμα ένα τριαντάφυλλο.

Όταν επιστρέφει στους δικούς της, παντού επικρατεί αναταραχή και οι άνθρωποι βρίσκονται σε πανικό προσπαθώντας να εγκαταλείψουν την περιοχή. Τα γεγονότα της προκυμαίας και της αναχώρησης του κόσμου από τη Σμύρνη περιγράφονται σύντομα, αλλά γλαφυρά, όπως και το ταξίδι και η εμπειρία της προσφυγιάς: «Ταξίδευαν μέρες ολόκληρες, εβδομάδες, σταματούσαν σε διάφορα λιμάνια, στριμώχνονταν σε στρατόπεδα με χιλιάδες άλλους πρόσφυγες και μετά ξεκινούσαν και πάλι. Το ταξίδι φαινόταν ατελείωτο. “Πού πάμε;” ρωτούσε τη μητέρα της η Ευγενία. “Πάμε στην Ελλάδα, στη Θεσσαλονίκη, θα μας δεχτούν με αγάπη εκεί, θα είναι σαν να είμαστε σπίτι μας, θα δεις” της απαντούσε εκείνη. Όταν έφτασαν όμως στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, καμιά υποδοχή δεν τους έγινε. Οι ντόπιοι δεν τους ήθελαν εκεί, τους αποκαλούσαν “πρόσφυγες” και τους έστειλαν σε καταυλισμούς. Το σπίτι τους δεν ήταν πια ένα αρχοντικό διώροφο, αλλά μια μικρή άβολη σκηνή που μύριζε θάνατο και αρρώστια. Ήταν νηστικοί για μέρες. (...) Ο πατέρας βγήκε να ψάξει για δουλειά, μόνο που τώρα δεν μάζευε ευωδιαστά φρούτα να τα στείλει στον υπόλοιπο κόσμο, τώρα σκούπιζε τους βρόμικους δρόμους της Θεσσαλονίκης και γύριζε το βράδυ στο σπίτι με τα ρούχα του να στάζουν ιδρώτα, σκόνη και απογοήτευση. Ένα βράδυ, η Ευγενία τον είδε για πρώτη φορά να κλαίει. “Εκεί ζούσαμε σαν βασιλιάδες και τώρα κοίτα πώς καταντήσαμε! Τα χρήματα δεν φτάνουν ούτε για να φέρω στο σπίτι μου ένα καρβέλι ψωμί”»¹⁹. Αναδεικνύεται εδώ το ζήτημα της διάφευσης των προσδοκιών των προσφύγων, οι οποίοι, αντί να βρουν στην Ελλάδα τη «δεύτερη πατρίδα» που ονειρεύονταν, αντιμετώπιστηκαν σε πολλές περιπτώσεις με προκατάληψη και έχθρα από τους κατοίκους των περιοχών υποδοχής τους. Είναι, εξάλλου, γνωστά τα καθόλου κολακευτικά παρωνύμια²⁰ τα οποία δόθηκαν στους πρόσφυγες από τους γηγενείς Έλληνες και τα οποία τους ακολουθούσαν για δεκαετίες, με χαρακτηριστικότερο το «Τουρκόσποροι».

Οι ελπίδες της επιστροφής στην πατρίδα με τη λήξη του πολέμου καταρρέουν, όταν οι ήρωές μας συνειδητοποιούν ότι στη θέση τους θα σταλούν στη Μικρά Ασία άλλοι πρόσφυγες από την Ελλάδα, τους οποίους περιμένει ανάλογη τύχη: «Ο χρόνος περνούσε και σύντομα διαδόθηκε η είδηση ότι ο πόλεμος εί-

19. Α. CONOMOS, *Η υπόσχεση...*, ό.π., σελ. 38-43.

20. Για τα παρωνύμια με βάση την τοπική και εθνοτική καταγωγή και τη λειτουργία τους διαχρονικά βλ. Μ.Γ. ΣΕΡΓΗΣ, *Ακληρήματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως όφειλε της ετερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 2005, Αντώνης Αναγνώστου.

χε τελειώσει και ότι τώρα υπήρχε ειρήνη! Ζήτω! Οι πρόσφυγες άρχισαν να μαζεύουν τα υπάρχοντά τους με λαχτάρα. Τώρα θα μπορούσαν να γυρίσουν σπίτι! Η Ευγενία και η οικογένειά της πήγαν πίσω στο λιμάνι. Ήταν αγκυροβολημένα πολλά πλοία και περιμέναν. Δεν περιμέναν αυτούς όμως. Γέμιζαν με άλλους πρόσφυγες... Η Ευγενία παρατήρησε ανάμεσά τους κορίτσια στην ηλικία της που έμοιαζαν με τη Φάτμα, με πανέμορφα κατάμαυρα μαλλιά. Κουβαλούσαν κουβέρτες και τρόφιμα, παντού ακούγονταν φωνές και σφυρίγματα, “Όλοι οι Τούρκοι μουσουλμάνοι να είναι έτοιμοι για επιβίβαση”. Και οι άνθρωποι έκλαιγαν καθώς έμπαιναν στα πλοία... Όστε τώρα ανάγκαζαν τους μουσουλμάνους να αφήσουν τα σπίτια τους στην Ελλάδα και να πάνε στην Τουρκία. Είχε γίνει ανταλλαγή πληθυσμού! “Θέλω κι εγώ να πάω!” φώναζε κλαίγοντας η Ευγενία. “Σας παρακαλώ, αφήστε μας να πάμε πίσω πάλι! Δεν είναι δίκαιο”. Δεν είχαν όμως καμία επιλογή. Με τον καιρό, η Ευγενία και η οικογένειά της μεταφέρθηκαν σε μια γειτονιά. Εκεί, οι Έλληνες πρόσφυγες έχτισαν παράγκες για να ζουν και ονόμασαν τη γειτονιά τους “Νέο Κορδελίο”, για να θυμούνται την πατρίδα τους. Φυσικά δεν είχε καμιά σχέση με την πατρίδα (...)»²¹. Με το παραπάνω απόσπασμα η Conomos σκιαγραφεί σύνομα, αλλά πολύ εύγλωττα, την κοινή μοίρα των προσφύγων, ανεξαρτήτως χώρας προέλευσης, αλλά και εποχής, θα προσθέταμε εμείς. Οι αναχωρούντες από την Ελλάδα μοιάζουν υπερβολικά πολύ με όσους εγκατέλειψαν τη Μικρά Ασία, στην όψη, αλλά και στις αντιδράσεις και τα συναισθήματα.

Η υπόσχεση των δύο κοριτσιών εκπληρώνεται, τελικά, πολλά χρόνια αργότερα, από τις, ενήλικες πλέον, ομώνυμες εγγονές τους. Η γιαγιά Ευγενία, λίγο πριν τον θάνατό της, ορκίζει την εγγονή με το όνομά της να πάει να συναντήσει τη φίλη της στην πατρίδα. Πράγματι, εκείνη φτάνει στο άλλοτε χωριό της γιαγιάς της και αναγνωρίζει το μέρος που φάχνει από μία πελώρια τριανταφυλλιά που δεσπόζει εκεί, προερχόμενη από το τριαντάφυλλο που φυτεύτηκε κάποτε για να θυμίζει την παιδική υπόσχεση. Εκεί η νεότερη Ευγενία συναντά τη νεότερη Φάτμα, την εγγονή της φίλης της γιαγιάς της, η οποία επίσης δεν ζει πλέον. Η κοπέλα της λέει ότι γνωρίζει για την υπόσχεση που ήταν ιδιαίτερος σημαντική και για τη δική της γιαγιά. Στο τέλος της ιστορίας «(...) τα δυο κορίτσια αγκαλιάστηκαν και μπήκαν μέσα στο σπίτι. Ήταν σαν να γνωρίζονταν όλη τους τη ζωή»²².

Είναι πρόδηλη εδώ η λειτουργία του τριαντάφυλλου ως πολλαπλού συμβόλου. Σε ένα πρώτο επίπεδο είναι αυτό που επισημοποιεί την υπόσχεση των δύο κοριτσιών. Ταυτόχρονα όμως αξιοποιείται από τη συγγραφέα και ως σύμβολο της δύναμης και της επιβίωσης, τόσο του φυτού, που με το πέρασμα των χρόνων αναπτύσσεται και θριβεύει, όσο και των ανθρώπων που, παρά τις αντιξοότητες και τις ακραίες συνθήκες του πολέμου και του ξεριζωμού, κατάφεραν

21. A. CONOMOS, *Η υπόσχεση...*, ό.π., σελ. 44-46.

22. A. CONOMOS, *Η υπόσχεση...*, ό.π., σελ. 55.

Αναπαραστάσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών του 1923

να επιβιώσουν. Η μεταφορική χρήση των φυτών, και ιδιαίτερα των ριζών, ως ζωογόνο μέσο σύνδεσης με την πατρογονική γη, είναι προσφιλής στους συγγραφείς οι οποίοι γράφουν για το θέμα μας, όπως θα δούμε και παρακάτω. Εδώ το τριαντάφυλλο λειτουργεί επίσης ως παραβολή μνήμης και κληρονομιάς, αφού η εγγονή της Φάτμα ζητά από την εγγονή της Ευγενίας να αφήσει ένα στον τάφο της γιαγιάς της ως τελευταία επιθυμία της δικής της γιαγιάς, αλλά και αγνότητας και καλοσύνης, όπως αυτή απεικονίζεται στο αγκάλιασμα των δύο, κατά τα άλλα, αγνώστων μεταξύ τους και αλλοεθνών, εγγονών των αρχικών ηρωίδων. Η τελική αυτή αγκαλιά είναι και μία σαφέστατη θέση της συγγραφέα για συναδέλφωση και ομόνοια μεταξύ των δύο λαών.

Το δεύτερο βιβλίο με το οποίο θα ασχοληθούμε είναι το «Μέλη και Μελέκ» της Βάνας Μαυρίδου, σε εικονογράφηση της Ρένιας Μεταλληνού. Η ιστορία ξεκινάει με την αφιέρωση της συγγραφέα: «Στη γιαγιά μου και σε όλες εκείνες τις γιαγιάδες που, παρόλο που ξεριζώθηκαν, κατάφεραν να ανθίσουν. Στη μαμά μου, που κρατάει πάντα τη μνήμη ζωντανή»²³. Μέσω αυτής της σύντομης αφιέρωσης καθίσταται σαφής η βιωματική συσχέτιση της συγγραφέα με το περιεχόμενο της ιστορίας της. Δεδομένου, μάλιστα, ότι αυτή περιλαμβάνει δύο αφηγήσεις ζωής, εκ των οποίων η μία είναι μίας Ελληνίδας προσφυγοπούλας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ενδεχομένως σε αυτήν την αφήγηση εμπεριέχονται ψήγματα πραγματικών γεγονότων από τις εμπειρίες της γιαγιάς της συγγραφέα.

Η ιστορία του βιβλίου διαδραματίζεται στις μέρες μας. Μετά από διαδικτυακή έρευνα, η νεαρή Μελίτα, της οποίας η γιαγιά, η Μέλη, υπήρξε πρόσφυγας κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή, εντοπίζει μία απόγονο της οικογένειας που εγκαταστάθηκε στο σπίτι της οικογένειας της γιαγιάς Μέλως μετά τον διωγμό της από το Αϊδίνιο. Η Σίλα, όπως ονομάζεται η κοπέλα από την Τουρκία, προσκαλεί τη Μελίτα στο σπίτι τους για να «μοιραστούν τις ιστορίες τους». Η Μελίτα αναχωρεί για το Αϊδίνιο και η συγγραφέας μάς κοινοποιεί τις σκέψεις και τις πεποιθήσεις της: «Μεγάλωσα έχοντας άσχημα συναισθήματα για τους Τούρκους. Είχα μέσα μου θυμό και κακία για όλους τους και άρνηση να δεχτώ οτιδήποτε άλλο. Δεν ήθελα ποτέ να επισκεφτώ τη χώρα τους, ούτε καν να μάθω περισσότερα από τα λίγα που γνώριζα για αυτούς. Δεν ήξερα ακριβώς τι πήγαινα να βρω και τι περίμενα να συναντήσω. Ένωθα ένα βάρος, γιατί κουβαλούσα μαζί μου τις προσδοκίες και τις μνήμες της γιαγιάς μου. Δεν είχα συνειδητοποιήσει μέχρι εκείνη τη στιγμή πόσο πολύ με αφορούσε το παρελθόν της οικογένειάς μου. Δεν ήταν τελικά απλώς μια ιστορία να αφηγούμαστε. Ήταν η δική μου ιστορία»²⁴. Το συγκεκριμένο απόσπασμα, γραμμένο σε πρώτο πρόσωπο, τονίζει ακόμα περισσότερο την ταύτι-

23. Β. ΜΑΥΡΙΔΟΥ, *Μέλη και Μελέκ*, Αθήνα 2022⁴, Διόπτρα, σελ. 9.

24. Β. ΜΑΥΡΙΔΟΥ, *Μέλη και Μελέκ...*, ό.π., σελ. 12.

ση της συγγραφέα με την ηρωίδα της, αφού δίνει την αίσθηση ότι μοιράζεται με τον αναγνώστη τις προσωπικές της σκέψεις.

Φτάνοντας στην Τουρκία, η Σίλα την καλοδέχεται μαζί με τη γιαγιά της, την Αϊσέ, η οποία, όπως φαίνεται, ανυπομονεί να ακούσει την ιστορία που έχει να της προσφέρει η Μελίτα. Η τελευταία έχει ηχογραφήσει την αφήγηση της γιαγιάς Μέλης για τη ζωή της πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τα γεγονότα του 1922 και, κάνοντας χρήση του τάμπλετ της, δίνει στη γιαγιά Αϊσέ την ευκαιρία να την ακούσει. Η γιαγιά Μέλη λέει ότι γεννήθηκε στο Αϊδίνιο το 1915, σε ένα εύπορο σπίτι με «πολλές πόρτες, για να μπαίνουν πολλές χαρές»²⁵, όπως έλεγε η γιαγιά της. Ήταν το μοναδικό παιδί των γονιών της, με αποτέλεσμα να της έχουν μεγάλη αδυναμία όλοι στην οικογένεια. Η γιαγιά της, που τη λάτρευε, της είχε ράφει όταν γεννήθηκε την αγαπημένη της πάνινη κούκλα, τη Μελέκ. Η μικρή Μέλη την αγαπούσε τόσο που δεν την αποχωριζόταν ποτέ. Η ζωή της κυλούσε ξέγνοιαστα και ευτυχισμένα, μέχρι τον Αύγουστο του 1922. Λίγο μετά τα έβδομα γενέθλιά της, η Μέλη ακούει τους «μεγάλους να λένε για μια καταστροφή», ενώ η φίλη της η Διδώ (για την οποία στο τέλος πληροφορούμαστε ότι έγινε η διάσημη συγγραφέας Διδώ Σωτηρίου, ένα ακόμη έξυπνο εύρημα από πλευράς της συγγραφέα) την πληροφορεί ότι «ο Κεμάλ (...) είχε έτσι ένα ωραίο πρωινό αποφασίσει πως όσοι μιλούσαμε ελληνικά έπρεπε να φύγουμε από τη γη του, γιατί όσοι μιλούσαν τουρκικά ήταν καλύτεροι από εμάς»²⁶.

Η οικογένεια της Μέλης ήταν από τις «τυχερές», αφού εγκατέλειψε την εστία της στις 7 Σεπτεμβρίου του 1922, μία εβδομάδα πριν από την Καταστροφή. Πριν την αποχώρησή τους, ο πατέρας της τοποθέτησε όλα τα χρήματά τους σε έναν τενεκέ και τα έθαψε στον κήπο του σπιτιού. Το μόνο που πήρε μαζί της η Μέλη κατά τη βιαστική αναχώρησή τους ήταν η αγαπημένη της Μελέκ, την οποία όμως έχασε μέσα στη γενικότερη αναταραχή και τον μαζικό πανικό που επικρατούσε στην προκυμαία. Η διαδικασία της αναχώρησης περιγράφεται ως εξής: «Στην προβλήτα που μας πήγαν δεν είχα ξαναπάει ποτέ. Εκεί μας περίμεναν όλα κι όλα πεντέξι καραβάκια, ασφυκτικά γεμάτα, που ξεκινούσαν ένα ταξίδι προς το άγνωστο, μα γεμάτο ελπίδα. Είχε πέσει το σκοτάδι και, όταν η βάρκα μας ξεκίνησε, δεν χρειάστηκε πολύς χρόνος για να χαθούν τα φώτα της πόλης πίσω από την πάχνη του λιμανιού»²⁷.

Μετά από μία σύντομη, αλλά γλαφυρή, εμβόλιμη αναφορά στα γεγονότα της Καταστροφής, η αφήγηση της ιστορίας των, προσφύγων πια, ηρώων μας, συνεχίζει ως εξής: «Η βάρκα μάς ξεφόρτωσε στη βάση μιας σκάλας σε έναν μόλο στο Βαθύ της Σάμου, όπου σκορπιστήκαμε με τους άλλους. Όλοι ξεκινήσαμε με τα πόδια, με τις λιγοστές αποσκευές μας, να προχωράμε προς

25. Β. ΜΑΥΡΙΔΟΥ, *Μέλη και Μελέκ...*, ό.π., σελ. 16.

26. Β. ΜΑΥΡΙΔΟΥ, *Μέλη και Μελέκ...*, ό.π., σελ. 29-32.

27. Β. ΜΑΥΡΙΔΟΥ, *Μέλη και Μελέκ...*, ό.π., σελ. 36.

Αναπαραστάσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών του 1923

το άγνωστο. Άλλοι επιβιβάστηκαν σε άλλες βάρκες με επίσης άγνωστο προορισμό. Κάποιοι είχαν όνειρο να πάνε στην Αθήνα, άλλοι πιο τολμηροί ήθελαν να βρεθούν στη μακρινή Αμερική. Εμείς δεν θέλαμε να πάμε πολύ μακριά, γιατί οι γονείς μου πίστευαν πως σύντομα θα επιστρέφαμε στο σπίτι. Έτσι, για μέρες περιπλανιόμαστε από εδώ και από εκεί, χτυπούσαμε πόρτες αναζητώντας βοήθεια, μα δεν άνοιγε κανείς. Βρίσκαμε τα σπίτια κλειδωμένα και τα παράθυρα ασφαλισμένα. Μας αντιμετώπιζαν σαν εχθρούς, σαν να ήρθαμε να τους κάνουμε εμείς κακό, και όχι σαν αυτούς που μόλις είχαν διωχθεί από τα σπίτια τους. Κοιμόμαστε στα χώματα για καιρό. Το πρωί καιγόμαστε από τον ήλιο και το βράδυ παγώνουμε από το αδιάλειπτο. Έπρεπε όμως να σταθούμε στα πόδια μας. Πέτρα πέτρα κάποια στιγμή καταφέραμε να χτίσουμε μια κάμαρα, που σε τίποτα δεν θύμιζε το παλιό αρχοντικό μας, αλλά τουλάχιστον μας κρατούσε ζεστούς και ασφαλείς. Στο νησί κανείς δεν μας υποδέχτηκε με αγάπη και η ζωή μας δεν ήταν διόλου εύκολη... Οι μέρες περνούσαν, οι νύχτες μεγάλωναν κι εμείς προσπαθούσαμε να στήσουμε τη ζωή μας από την αρχή»²⁸.

Και παρακάτω: «Ήθελα να φωνάξω δυνατά πως ήθελα να γυρίσω πίσω. Πως ήθελα την παλιά μου ζωή ξανά. Πως τίποτα σε αυτό τον νέο τόπο δεν ήταν ούτε όμορφο ούτε φιλόξενο, ούτε ιδανικό, όπως μου είχαν πει. Ήταν ένας τόπος ξένος»²⁹. Ένας τόπος τόσο μακριά από το σπίτι μου, ώστε να μην μπορώ να πάω κολυμπώντας, μα τόσο κοντά, ώστε να βλέπω τα φώτα από την πόλη μου να λαμπυρίζουν το βράδυ πέρα από το άγριο σκοτάδι του ορίζοντα. Αλλάξα. Μεγάλωσα απότομα, παιδί μου. Φοβόμουν πολύ. Φοβόμουν τα πάντα. Φοβόμουν το σκοτάδι, τις σκιές, τους θορύβους, φοβόμουν ακόμα και τη βροχή. Φοβόμουν και τον ίδιο τον φόβο μου. Και δεν τον ήθελα τον φόβο. Το μόνο που με βοηθούσε να ξεχνιέμαι ήταν οι αναμνήσεις μου. Οι όμορφες στιγμές με τους φίλους μου, η θαλπωρή του σπιτιού μου και η ελπίδα ότι μια μέρα θα γίνονταν όλα όπως πριν»³⁰.

Στα παραπάνω αποσπάσματα, η συγγραφέας, μέσω της συναισθηματικά φορτισμένης πρωτοπρόσωπης αφήγησης της ηρωίδας της, κοινοποιεί με παρηγορία στον αναγνώστη το ζήτημα της μη αποδοχής των Ελλήνων Μικρασιατών προσφύγων από τους ομοεθνείς τους στον ελλαδικό χώρο. Η Μαυρίδου, όπως και η Conomos στο πρώτο βιβλίο που αναλύθηκε, επιλέγει να θίξει ένα «ευαίσθητο» ζήτημα, αυτό των κοινωνικών διακρίσεων και της έχθρας με την οποία συχνά αντιμετώπισαν οι γηγενείς τους ξεριζωμένους. Αποδεικνύεται (και) εδώ ότι η προσαρμοσμένη μεν, αλλά ειλικρινής, χωρίς προσπάθεια εξωραϊσμού ή απόκρυψης πλευρών, παρουσίαση όλων των ζητημάτων, αποτελεί τον πλέον πρόσφορο τρόπο να απευθυνθεί η σύγχρονη παιδική λογοτεχνία στο κοι-

28. Β. ΜΑΥΡΙΔΟΥ, *Μέλη και Μελέκ...*, ό.π., σελ. 41-42.

29. Ο τονισμός είναι της γράφουσας.

30. Β. ΜΑΥΡΙΔΟΥ, *Μέλη και Μελέκ...*, ό.π., σελ. 43.

νό της. Στοιχείο αυτής της προσαρμογής μπορεί να είναι και η σύντμηση ή η απλούστευση κοινωνικοπολιτικών γεγονότων, ώστε αυτά να καθίστανται πιο εύληπτα από πλευράς των παιδιών-αναγνωστών. Ωστόσο, παρά τις όποιες παρεμβάσεις των συγγραφέων, οι, έστω και έμμεσες, αναφορές στα γεγονότα υπάρχουν και δύνανται να λειτουργήσουν ως εναύσματα για περαιτέρω μελέτη και εμβάθυνση καθώς το παιδί αναπτύσσεται σωματικά και νοητικά.

Η περιγραφή των αντιξοοτήτων της ζωής του παιδιού-πρόσφυγα, ως αποτελεσματικότερου τρόπου εμπλοκής των μικρών αναγνωστών με την ιστορία, συνεχίζεται και παρακάτω: «Με δυσκολία κατάφερα να κάνω κάποιους φίλους στο νησί, γιατί τα περισσότερα παιδιά με φώναζαν τουρκάκι, προσφυγάκι ή ξένη. Αυτό στ' αλήθεια δεν το άντεχα. Στο σχολείο ήμουν απομονωμένη και συχνά πυκνά γινόμουν περίγελος των παιδιών. Ο δάσκαλος δεν με προστάτευσε ποτέ, μα έμαθα να υπερασπίζομαι μόνη μου τον εαυτό μου. Δεν είχα κάνει τίποτα κακό. Δεν είχα φταίξει και δεν μου άξιζε αυτό που περνούσα. Από το Αϊδίνιο μας είχαν διώξει γιατί μιλούσαμε ελληνικά, και στο νησί δεν μας ήθελαν γιατί νόμιζαν ότι μιλάμε τουρκικά. ΠΑΡΑΛΟΓΟ ΚΑΙ ΑΔΙΚΟ ΜΑΖΙ»³¹. Το παιδί-πρόσφυγα, παρά το νεαρό της ηλικίας του, καλείται να αντιμετωπίσει όλη την εχθρότητα και την απανθρωπιά της συμπεριφοράς των ενηλίκων, ακόμα και του δασκάλου του, προς το πρόσωπό του. Αυτές οι εμπειρίες, αν και το στιγματίζουν, το βοηθούν ωστόσο να ωριμάσει πρόωρα και να ενδυναμωθεί.

Στη συνέχεια ακολουθεί η αφήγηση της ζωής της Τουρκάλας γιαγιάς Αϊσέ από την ίδια. Αυτή ενημερώνει τη Μελίτα ότι η μητέρα της προσπαθούσε σε όλη της τη ζωή να εντοπίσει την οικογένεια που ζούσε στο σπίτι τους πριν από εκείνους. Η οικογένειά της ήταν πολύ εύπορη. Ο γιατρός πατέρας της δούλευε το πρωί στο τοπικό νοσοκομείο, ενώ το απόγευμα επισκεπτόταν τα γύρω χωριά για να εξετάσει άρρωστα παιδιά, μεταξύ αυτών και εγκατελελειμμένα ή ορφανά παιδιά Ελλήνων προσφύγων, «Παιδιά που έχασαν τους γονείς τους, τα αδέρφια τους και τα σπίτια τους, μα οι κάτοικοι της περιοχής τα μάζεψαν και τα μεγάλωσαν σαν δικά τους. Πίσω και μακριά από τον πόλεμο, όλοι είμαστε άνθρωποι. Και τα παιδιά είναι παιδιά. Τα παιδιά πρέπει μόνο να χαίρονται. Έτσι έλεγαν πάντα οι γονείς μου». Εξάλλου, σύμφωνα με τον πατέρα της Αϊσέ, «Τα πληγωμένα σώματα τις περισσότερες φορές γιατρεύονται, μα οι πληγωμένες ψυχές ποτέ».³² Παρατηρούμε ότι, μέσω της αναφοράς στην προσφορά του Τούρκου ανθρωπιστή γιατρού, αλλά και στην ανατροφή των παιδιών των Ελλήνων προσφύγων από Τούρκους, η συγγραφέας αρχίζει να ανατρέπει τα στερεότυπα που μας έχει ήδη δηλώσει ότι ενστερνίζεται η ηρωίδα της στην αρχή της αφήγησης και που, πιθανόν, συμμερίζονται και κάποιοι από τους αναγνώστες.

Κάποτε η μικρή Αϊσέ ανακαλύπτει παραπεταμένη στον κήπο του σπιτιού

31. Β. ΜΑΥΡΙΑΟΥ, *Μέλη και Μελέχ...*, ό.π., σελ. 46.

32. Β. ΜΑΥΡΙΑΟΥ, *Μέλη και Μελέχ...*, ό.π., σελ. 52.

Αναπαραστάσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών του 1923

τη Μελέκ, την κούκλα που είχε παραπέσει από τη Μέλη κατά την άτακτη φυγή της οικογένειάς της. Η μικρή Τουρκάλα την περιμαζεύει και την επιδι-ορθώνει. Παίζει διαρκώς μαζί της μέχρι που κάποια στιγμή τη βαριέται και την ξεχνά. Σε λίγο ο πατέρας της φέρνει στο σπίτι ένα αγόρι, τον Νικόλα, το οποίο ήταν παλιός φίλος της Μέλης, όπως αποκαλύπτεται από την αφήγηση. Ο Νικόλας έχει χάσει τους γονείς του στην Καταστροφή και ο πατέρας της Αϊσέ αποφασίζει να τον πάρουν στο σπίτι τους. Χρησιμοποιεί τις γνωριμίες του στο ληξιαρχείο ώστε το παιδί να αποκτήσει έγγραφα και να αλλάξει όνομα για να μην κινδυνεύει και τον παρουσιάζει ως δικό του παιδί. Τον φροντίζουν και του παρέχουν τα πάντα για χρόνια. Όταν φτάνει σε ηλικία περίπου είκοσι ετών, ο Νικόλας λέει στη νέα του οικογένεια ότι θέλει να πάει στην Ελλάδα για να ψάξει για τους βιολογικούς του γονείς. Η θετή του οικογένεια δέχεται και του δίνει χρήματα για το ταξίδι. Του ζητούν μόνο να μην τους ξεχάσει και να επικοινωνεί μαζί τους και εκείνος δεσμεύεται ότι, μόλις βρει ό,τι ψάχνει, θα επιστρέψει. Παρά την υπόσχεσή του, ο Νικόλας δεν επικοινωνεί ποτέ ξανά μαζί τους. Έχουμε εδώ μία δεύτερη ανατροπή των ενδεχόμενων στερεότυπων: ο αγάριστος ευεργετηθείς δεν είναι Τούρκος, αλλά ένας Έλληνας. Οι όποιες βεβαιότητες κλονίζονται ξανά.

Η τελική όμως έκπληξη για την απόγονο της Ελληνίδας πρόσφυγα Μέλης έρχεται με την εξής αποκάλυψη: η μητέρα της Αϊσέ όλα αυτά τα χρόνια είχε φυλάξει όσα υπάρχοντα των Ελλήνων αρχικών του κατοίκων κατάφερε να βρει στο σπίτι όπου εγκαταστάθηκαν. Μεταξύ αυτών η κούκλα Μελέκ, αλλά και όλα τα χρήματα της οικογένειας που βρέθηκαν θαμμένα στον κήπο. Μάλιστα η μητέρα της Αϊσέ την όρκισε να θυμάται πάντα και κάποτε να εντοπίσει την οικογένεια από την Ελλάδα και να τους επιστρέψει τα πράγματά τους, όπως και έκανε με τη βοήθεια της εγγονής της. Το μοτίβο της διατήρησης της μνήμης και της τελικής λύτρωσης μέσω των απογόνων επανέρχεται και σε αυτήν την ιστορία, μετά το αντίστοιχο εύρημα της «Υπόσχεσης» που αναλύθηκε προηγουμένως. Με την τελική αυτή έκβαση, κάθε επιφύλαξη της Μελίτας απέναντι στην οικογένεια που μέχρι πρόσφατα θεωρούσε ως «εχθρούς» καταλύεται και εκείνη αντιλαμβάνεται ότι οι κοινές εμπειρίες των δύο γιαγιάδων, οι οποίες συμβολοποιούν τους λαούς τους, είναι πολύ περισσότερες από όσες πίστευε.

Γενικά, στην εν λόγω ιστορία εντοπίζονται διάσπαρτα πάμπολλα αποσπάσματα τα οποία εξυμνούν με διάφορους τρόπους την ειρήνη και την αλληλεγγύη μεταξύ των λαών, οι οποίοι αντιμάχονται παραβλέποντας το γεγονός ότι τα κοινά τους γνωρίσματα είναι πολύ περισσότερα από τις διαφορές, στο όνομα των οποίων πολεμούν. Ενδεικτικά παρατίθενται τα εξής: «Ήταν η αρχή του πολέμου. Ενός πολέμου που, όπως όλοι οι πόλεμοι για τους οποίους είχαμε διαβάσει στην ιστορία, ήταν άδικος και κακός. Οι άνθρωποι είχαν βάλει στην άκρη όλα εκείνα που τους ένωναν και θυμήθηκαν ξαφνικά εκείνα τα λίγα που τους χώρι-

ζαν»³³. Σε άλλο σημείο: «Εμείς ως παιδιά (...) μπορέσαμε να καταλάβουμε την αδικία του πολέμου. Την αλήθεια δηλαδή. Ότι οι Έλληνες δεν ήταν κακοί αντίπαλοί μας, αλλά άνθρωποι απλοί σαν κι εμάς, που ζούσαν με τις οικογένειές τους χωρίς να ενοχλούν κανέναν. Ο πόλεμος όμως δεν τα βλέπει τα καλά. Βλέπει μόνο τα κακά και τα σκοτεινά»³⁴. Η γιαγιά Αϊσέ κλείνει επίσης την αφήγηση της ζωής της ως εξής: «Κοντεύω εκατό χρονών πια και τίποτα δεν μου έλειψε στη ζωή μου, ποτέ. Ήμουν από τους τυχερούς. Την καλοσύνη που έδειξαν οι γονείς μου σπάνια τη συναντά κανείς. Μου έμαθαν το πιο σημαντικό πράγμα, αυτό που προσπάθησα κι εγώ να διδάξω στα παιδιά μου, στα παιδιά των παιδιών μου, και στα παιδιά των παιδιών των παιδιών μου. Ότι όλοι είμαστε ίσοι στη ζωή. Όποια γλώσσα κι αν μιλάμε, όπου κι αν είμαστε, όπως κι αν ζούμε»³⁵.

Η κατακλείδα της ιστορίας βρίσκει την εγγονή της Μέλης, τη νεαρή γυναίκα της εποχής μας, να έχει υποστεί μία πλήρη μεταστροφή: «Σε δυο φράσεις μέσα η γιαγιά Αϊσέ τα είχε πει όλα. Όλοι έχουμε το ίδιο μερίδιο πάνω στη γη κι ας μη μοιάζουμε ίδιοι. Πόσο απλό και πόσο δύσκολο να το καταλάβει κανείς... Κανείς δεν είναι καλύτερος από κανέναν. (...) Δύο οικογένειες σχεδόν ίδιες. Δύο γυναίκες με χρυσή καρδιά, που μόνο το καλό είχαν μέσα τους. Μία από την Ελλάδα και μία από την Τουρκία. Μέσα σε λίγες ώρες έσβησαν όλα εκείνα τα αρνητικά συναισθήματα που έτρεφα μέσα μου για ανθρώπους που ούτε καν γνώριζα. Σίγουρα δεν είμαστε όλοι ίδιοι. Όλοι δεν έχουν μέσα τους το καλό. Και ο πόλεμος αυτό το κάνει χειρότερο, γιατί βγάζει από τους ανθρώπους μόνο το κακό. Τη χειρότερη πλευρά τους. Οι γονείς της Αϊσέ όμως βρήκαν τον τρόπο να αναδείξουν το καλό. Βρήκαν τον τρόπο να γεμίσουν τον κόσμο καλοσύνη και αγάπη»³⁶. Αυτή η παραδοχή φαντάζει και ως κάλεσμα στους νεαρούς αναγνώστες να ενστερνιστούν τις αξίες της αποδοχής του Άλλου, της αλληλεγγύης και της ισότητας, χωρίς όμως να εμφορείται από διδακτισμό και ηθικοπλαστικές επιταγές, γεγονός που καθιστά την έμμεση προτροπή της συγγραφέα τουλάχιστον ελκυστική.

Παράλληλα, έχουμε και εδώ τη χρήση ενός συμβόλου, ενός ενοποιητικού στοιχείου των κομματιών της ιστορίας στον χώρο, μεταξύ των δύο χωρών, και στον χρόνο, ανάμεσα στο τότε και το σήμερα: την κούκλα Μελέκ. Εν τέλει, όπως διαπιστώνει η γιαγιά Μέλη, «Η Μελέκ ένωσε δύο οικογένειες, δύο λαούς, δύο χώρες γειτονικές μα ξένες. Γεφύρωσε την απόσταση που στα μάτια των ανθρώπων φαντάζει τεράστια, αλλά τελικά δεν είναι και τόσο μεγάλη. Η Μελέκ δεν είναι απλά και μόνο μια πάνινη κούκλα που έραψε η γιαγιά μου όταν γεννήθηκα. Η Μελέκ είναι η ειρήνη, είναι η αγάπη, είναι το καλό»³⁷.

33. Β. ΜΑΥΡΙΟΥ, *Μέλη και Μελέκ...*, ό.π., σελ. 30-31.

34. Β. Μαυρίδου, *Μέλη και Μελέκ...*, ό.π., σελ. 57.

35. Β. ΜΑΥΡΙΟΥ, *Μέλη και Μελέκ...*, ό.π., σελ. 66.

36. Β. ΜΑΥΡΙΟΥ, *Μέλη και Μελέκ...*, ό.π., σελ. 67.

37. Β. ΜΑΥΡΙΟΥ, *Μέλη και Μελέκ...*, ό.π., σελ. 72.

Αναπαραστάσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών του 1923

Το τελευταίο βιβλίο που θα εξετάσουμε είναι οι «Ρίζες» του Δημήτρη Ταουκίδη, σε εικονογράφηση Γιώργου Σγουρού. Αφήσαμε για το τέλος το συγκεκριμένο παραμύθι, καθώς παρουσιάζει μία ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα και ευρηματική προσέγγιση της απομάκρυνσης των προσφύγων από τις εστίες τους μετά την Καταστροφή και την επακόλουθη εγκατάστασή τους στη νέα πατρίδα. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του είναι ότι πρόκειται για μία εξολοκλήρου αλληγορική ιστορία, χωρίς ευθείες αναφορές στα γεγονότα αυτά καθεαυτά. Οι μόνες άμεσες αναφορές στο πραγματικό θέμα της ιστορίας του, αναφέρονται από τον συγγραφέα στον υπότιτλο του βιβλίου του («Ένα παραμύθι για την Καταστροφή της Σμύρνης») και στην αφιέρωσή του στην αρχή του βιβλίου. Εκεί αναφέρεται ότι το εν λόγω παραμύθι είναι «Αφιερωμένο... Στους ανθρώπους που χάθηκαν, που πνίγηκαν, που ξεριζώθηκαν, στους ανθρώπους που άνοιξαν τις αγκαλιές τους και τους ξεριζωμένους με αγάπη υποδέχθηκαν», αλλά και στους γονείς του συγγραφέα, «τις δικές μου ρίζες», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά³⁸. Έχουμε, επομένως, και σε αυτήν την περίπτωση ένα προσωπικό κίνητρο για τη συγγραφή του βιβλίου. Τέλος, μία σύντομη αναφορά στα ιστορικά γεγονότα, παρμένη από γνωστή διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια, παρατίθεται στο τέλος του βιβλίου.

Η ιστορία διαδραματίζεται σε ένα δημοτικό σχολείο. Κεντρική ηρωίδα της αφήγησης είναι η Στέλλα, μία μαθήτριά της Πέμπτης τάξης. Η Στέλλα προτιμά να μένει στην αίθουσα κατά τα διαλείμματα και να απολαμβάνει τη θέα του μικρού καταπράσινου δάσους της απέναντι όχθης, αφού έχει την τύχη δίπλα από το σχολείο της να περνά ένα μικρό κανάλι. Μία, κατά τα άλλα, ηλιόλουστη και γαλήνια μέρα, ξεσπά μία εντελώς ξαφνική και ιδιαιτέρως σφοδρή καταιγίδα, η οποία έχει ως αποτέλεσμα την σχεδόν ολική καταστροφή του δασυλλίου της απέναντι όχθης. Τα γενναία δέντρα του, παρά την αρχική αντίσταση των ριζών τους, δεν καταφέρνουν τελικά να υπερνικήσουν τους ανελέητους ανέμους. Πολλά ξεριζώνονται και καταλήγουν να αφανιστούν, παρασυρμένα από τον χείμαρρο στον οποίο έχει μεταμορφωθεί το, ως τότε, ήρεμο κανάλι. Όσα διασώζονται από τις ριπές των ανέμων, αφανίζονται από την πυρκαγιά, η οποία ξεσπά από έναν κεραυνό και κατακαίει τα επιζώντα δέντρα, παρά τις — όπως αποδείχτηκε, μάταιες — προσευχές τους για μία βροχή, η οποία δεν έρχεται ποτέ. Η ακόμα μεγαλύτερη επίταση της ορμής του ανέμου, έχει ως αποτέλεσμα πολλά από τα, ξεριζωμένα πλέον, δέντρα, να ταξιδεύουν ως την απέναντι όχθη και να καταλήξουν στο προαύλιο του σχολείου της Στέλλας.

Μέσω της έξυπνης αυτής αλληγορικής σύλληψης, ο συγγραφέας μάς παραθέτει — σύντομα, αλλά γλαφυρά — τόσο τη διαδικασία του ξεριζώμου των δέντρων-προσφύγων από τον τόπο τους, όσο και τις συνθήκες που είχαν να

38. Δ. ΤΑΟΥΚΙΔΗΣ, *Ρίζες. Ένα παραμύθι για την Καταστροφή της Σμύρνης*, Αθήνα 2022, Παρισιάνου, σελ. 5.

αντιμετωπίσουν φτάνοντας στην «απέναντι όχθη», την Ελλάδα. Όταν η καταιγίδα κοπάζει και οι μαθητές αντικρύζουν τα ξεριζωμένα δέντρα στο προαύλιο του σχολείου τους, οι αντιδράσεις τους ποικίλουν: Υπάρχουν οι επιθετικές, μισαλλόδοξες φωνές, οι οποίες ζητάνε «να τα πετάξουμε από εδώ, να καθαρίσουμε την αυλή του σχολείου μας τώρα αμέσως!», αφού τα δέντρα αυτά «είναι μεσ' τη βρομιά και τις πληγές» και «Τι δουλειά έχουν στο δικό μας σχολείο;». Υπάρχουν, όμως, και οι φωνές της αποδοχής και του αλτρουισμού, εκείνες που υποστηρίζουν ότι «αν περιποιηθούμε τις πληγές στους κορμούς και καθαρίσουμε τη βρομιά από τις ρίζες, αυτά τα δέντρα μπορούν να ξαναγεννηθούν μέσα στην αυλή του σχολείου»³⁹.

Η αντιπαράθεση έρχεται και στη διαχρονική έκφραση των πάσης φύσεως διακρίσεων, στη διαφορά στη μορφή ανάμεσα στο οικείο και στο ανοίκειο, σε «εμάς» και στους «Άλλους». Ένας μαθητής που δεν θέλει τα νεοφερμένα δέντρα λέει «Δεν βλέπετε πως τα δικά μας δέντρα είναι πολύ πιο όμορφα; Πως έχουν όλα ίδιο ύψος, ίδιο σχήμα κι ίδιο χρώμα και είναι φυτεμένα στην αυλή μας ομοιόμορφα;»⁴⁰. Τότε η Στέλλα του αντιτείνει, διερωτώμενη: «Μα αυτό δεν είναι το πιο όμορφο πράγμα στον κόσμο; Να φέρνεις κοντά τα διαφορετικά πράγματα και να τα κάνεις ένα, όλα μαζί τα δέντρα να αγκαλιάζονται δίχως να μοιάζουν ξένα! Και φανταστείτε, αν όλοι μαζί φυτέψουμε τα πληγωμένα δέντρα εδώ και τώρα, πόσο πιο όμορφη θα γίνει η σχολική αυλή, με χρώματα κι αρώματα από τη Δύση μα κι απ' την Ανατολή!»⁴¹. Με τα λόγια αυτά, ακόμα και οι μέχρι πρότινος δύσπιστοι μαθητές πείθονται για το όφελος που μπορούν να έχουν από τη διάσωση των ξεριζωμένων δέντρων και, με προεξάρχουσα τη Στέλλα, αναλαμβάνουν να τα φυτέψουν ξανά στο χώμα του προαυλίου τους. Τα δέντρα σώζονται και χαρίζουν την «ξεχωριστή ομορφιά τους» στη σχολική αυλή. Ωστόσο, «τα παιδιά παρατήρησαν ότι ένα αναγεννημένο δέντρο (...) έγειρε νοσταλγικά τον κορμό του προς την Ανατολή, σαν να ήθελε να πει πως δεν πρόκειται ποτέ να ξεχάσει την πατρίδα του, το δασάκι της απέναντι όχθης, όσα χρόνια κι αν περάσουν...»⁴².

Στην κατακλείδα της ιστορίας μάς αποκαλύπτεται ότι όλα τα γεγονότα διαδραματίζονται στο 100ο Δημοτικό Σχολείο Νέας Σμύρνης. Φυσικά, αυτή η επιλογή μόνο τυχαία δεν είναι. Αν συνυπολογιστεί και το γεγονός ότι αυτή η πληροφορία προσφέρεται στον αναγνώστη στο τέλος, αντιλαμβανόμαστε τη δυναμική που αποκτά ως μέσο μετάβασης από το αλληγορικό στο πραγματικό πεδίο της αφήγησης. Τα παιδιά, μετά τη διάσωση των δέντρων της απέναντι όχθης που τόσο άξια έφτασαν στον τόπο τους, καλούνται να επιστρέψουν στο μάθημα. Έχουν Γλώσσα και το κείμενο που πρόκειται να διδαχτούν εμπε-

39. Δ. ΤΑΟΥΚΙΔΗΣ, *Ρίζες...*, ό.π., σελ. 24-25.

40. Δ. ΤΑΟΥΚΙΔΗΣ, *Ρίζες...*, ό.π., σελ. 26.

41. Δ. ΤΑΟΥΚΙΔΗΣ, *Ρίζες...*, ό.π., σελ. 27.

42. Δ. ΤΑΟΥΚΙΔΗΣ, *Ρίζες...*, ό.π., σελ. 31.

Αναπαραστάσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών του 1923

ριέχεται στο Ανθολογίο τους και έχει τίτλο «Οι Πρόσφυγες», καθώς αποτελεί απόσπασμα από το μυθιστόρημα της Διδώς Σωτηρίου «Μέσα στις φλόγες». Στην εικόνα που κοσμεί το τελευταίο δισέλιδο, στον πίνακα της σχολικής τάξης αναγράφεται «13 Σεπτεμβρίου - 1922-2022, 100 χρόνια από την Καταστροφή της Σμύρνης», ενώ το κείμενο καταλήγει ως εξής, αναφερόμενο στο μάθημα: «Στις καρδιές των μαθητών, βέβαια, είχε αρχίσει στην αυλή του σχολείου από νωρίς το πρωί, μα στις ρίζες τους, πιστέψτε με, αυτό το μάθημα κρατούσε εδώ και 100 περίπου χρόνια...»⁴³.

Σε όλη την έκταση της ιστορίας του, ο Ταουκίδης αξιοποιεί την κυριολεκτική σημασία της ρίζας και του ξεριζωμού για τα δέντρα, για να υποβάλει έμμεσα στον αναγνώστη του τη μεταφορική σημασία των συγκεκριμένων όρων σχετικά με τους πρόσφυγες και τον διωγμό τους. Παράλληλα, στην αφήγηση ενυπάρχουν μερικοί κρυμμένοι μεν, αλλά εύγλωττοι συμβολισμοί: Το περιστατικό συμβαίνει στα μέσα του Σεπτεμβρίου, τα δέντρα βρίσκονται ξεριζωμένα στην αυλή του σχολείου «μέσα σε είκοσι δύο»⁴⁴ λεπτά από την έναρξη της θεομηνίας», βρισκόμαστε, όπως προαναφέρθηκε, στο 100^ο Δημοτικό Σχολείο Νέας Σμύρνης. Έχουμε, επομένως, έμμεσες αναφορές στον μήνα και τη χρονολογία της Καταστροφής, στα χρόνια που έχουν μεσολαβήσει από τότε, αλλά και στο τοπωνύμιο στο οποίο συμπυκνώνονται όλα τα πάθη και οι τραγωδίες του μικρασιατικού ελληνισμού, τη Σμύρνη. Όλα αυτά τα στοιχεία λειτουργούν σε διαφορετικά επίπεδα: αποτελούν «γέφυρες» μεταξύ αλληγορίας και πραγματικότητας και, ταυτόχρονα, καθιστούν την ιστορία ενδιαφέρουσα και για ευρύτερο κοινό, αποτελώντας στοιχεία που μάλλον θα αντιληφθεί αποκλειστικά ο ενήλικος αναγνώστης. Φαντάζουν, όμως, και σαν ένα παιχνίδι από πλευράς του συγγραφέα, ο οποίος μας καλεί με αυτόν τον τρόπο να μοιραστούμε μαζί του ένα «μυστικό», να επικοινωνήσουμε και σε ένα δεύτερο, λιγότερο προφανές επίπεδο. Η εκτίμησή μας είναι ότι τα καταφέρνει, καθώς το έμμεσο, συμβολικό στοιχείο καθιστά την αφήγησή του εν τέλει αμεσότερη και επιτυγχάνει να μεταδώσει το μήνυμά του με μεγαλύτερη ευστοχία.

Τα βιβλία με τα οποία ασχολούμαστε στην παρούσα εργασία είναι εικονογραφημένα.⁴⁵ Έχει γραφεί — ορθώς κατά την άποψη της γράφουσας — ότι η εικονογραφία είναι ένας αυτόνομος αναπαραστατικός κώδικας, μέσω του οποίου καθίσταται εφικτή η ερμηνεία του κόσμου, καθώς και η πλήρης μετάδοση οποιουδήποτε νοήματος⁴⁶. Αναφορικά με την εικονογράφηση των παιδικών βιβλίων, ο Perry Nodelman έχει παρατηρήσει πολύ εύγλωττα ότι «ένα ει-

43. Δ. ΤΑΟΥΚΙΔΗΣ, *Ρίζες...*, ό.π., σελ. 32.

44. Ο τονισμός είναι της γράφουσας.

45. Με βάση τη σχετική κατηγοριοποίηση του Αντώνη Μπενέκου, τα υπό εξέταση βιβλία υπάγονται στις «εικονογραφημένες ιστορίες», βλ. ΑΝΤ. Π. ΜΠΕΝΕΚΟΣ, *Το εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο*, Αθήνα 1981, Δίπτυχο, σελ. 18-20.

46. ΑΝΤ. Π. ΜΠΕΝΕΚΟΣ, *Το εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο...*, ό.π., σσ. 7, 16.

κονογραφημένο βιβλίο περιλαμβάνει τουλάχιστον τρεις ιστορίες: αυτήν που διηγούνται οι λέξεις, αυτήν που υπονοούν οι εικόνες και αυτήν που πηγάζει από τον συνδυασμό των δύο προηγούμενων»⁴⁷.

Σε γενικές γραμμές είναι καταφανές και γενικότερα παραδεκτό πλέον ότι η εικονογράφηση (οφείλει να) αποτελεί μία οργανική ενότητα με το κείμενο του βιβλίου. Εικονογράφος και συγγραφέας πρέπει να συνεργάζονται, χωρίς το έργο τους να αλληλοεπικαλύπτεται, αλλά λειτουργώντας συμπληρωματικά και υποστηρικτικά ο ένας προς τον άλλον. Ταυτόχρονα πρέπει και οι δύο να έχουν διαρκώς υπόψιν τους την αντιληπτική ικανότητα του αναγνώστη στον οποίο απευθύνονται, ανάλογα με την ηλικία και το αναπτυξιακό του στάδιο.⁴⁸ Μέσω του αγαστού συγκεκριασμού κειμένου-εικόνας, ιδίως στο παιδικό βιβλίο, το μήνυμα του συγγραφέα-πομπού «σωματοποιείται», υπογραμμίζεται, συχνά σχολιάζεται και, σε κάθε περίπτωση, καθίσταται πιο δελεαστικό και ευκολότερα προσβάσιμο από τον αναγνώστη κάθε ηλικίας. Πριν από όλα αυτά όμως, μία όμορφη εικονογράφηση μπορεί να αποτελέσει και ένα πανίσχυρο δέλεαρ, ώστε ο μικρός αναγνώστης να καταπιαστεί με το εκάστοτε βιβλίο. Τα παραπάνω βέβαια συμβαίνουν όταν το βιβλίο εμπερικλείει μία ποιοτική και ταιριαστή σε αυτό εικονογράφηση, πράγμα, δυστυχώς, όχι δεδομένο. Μολαταύτα, καθώς στην εποχή μας το παιδικό βιβλίο σημειώνει διαρκώς ανοδική πορεία, ποσοτικά και ποιοτικά, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η συγκεκριμένη παραδοχή αφορά και την εικονογράφησή του.

Τα τελευταία χρόνια οι εικονογράφοι είναι κατά κανόνα καταξιωμένοι καλλιτέχνες, απόφοιτοι Σχολών Καλών Τεχνών ή αντίστοιχων ιδιωτικών φορέων, και έχουν μακρά πείρα και παρουσία στον χώρο του παιδικού βιβλίου. Αυτό τους εξασφαλίζει το απαιτούμενο υψηλό αισθητικό επίπεδο⁴⁹ και, ταυτόχρονα, τους καθιστά ικανούς να εργάζονται λαμβάνοντας υπόψιν τόσο τα προλεγόμενα αναφορικά με την σχέση εικόνας-κειμένου, όσο και τα πολλαπλά επίπεδα που εμπεριέχονται στην κάθε εικόνα ξεχωριστά (συνολική εμφάνιση, επιμέρους στοιχεία-λεπτομέρειες, τεχνοτροπία και εικαστικός τρόπος έκφρασης, αποκωδικοποίηση και αναδόμηση της εικόνας μέσω της φαντασίας του αναγνώστη, επαναδιαπραγμάτευση του περιεχομένου της εικόνας, μετάθεση της αποκτημένης από την ανάγνωση εμπειρίας στον πραγματικό κόσμο-«μεταγνώση»)⁵⁰.

47. P. NODELMAN, *The pleasures of children's literature*, London 1992, Longman, σελ. 24.

48. Α. ΣΧΙΝΑ, «Η εικονογράφηση του παιδικού βιβλίου», στον τόμο Κύκλος του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου, ΜΑΡΙΑ-ΜΑΓΔΑ ΤΖΑΦΕΡΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Ο κόσμος της παιδικής λογοτεχνίας. Η συγγραφή και η εικονογράφηση*, Τόμος Α', Αθήνα 2001, Καστανιώτης, σελ. 229-233· ΑΝΤ. Π. ΜΠΕΝΕΚΟΣ, *Το εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο...*, ό.π., σσ. 23-30, 36-41.

49. ΑΝΤ. Π. ΜΠΕΝΕΚΟΣ, *Το εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο...*, ό.π., σελ. 30-36.

50. Α. ΡΟΥΤΣΟΥΝΗ-ΜΠΙΚΑ, «Σχέσεις εννοιών χώρου και αντικειμένων στην εικονογραφική πραγματικότητα του παιδικού βιβλίου για την προσχολική ηλικία» στον τόμο Κύ-

Αναπαραστάσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών του 1923

Και τα τρία βιβλία που αναλύθηκαν παραπάνω έχουν εικονογραφηθεί από καταξιωμένους καλλιτέχνες, με πολυετή εμπειρία στο αντικείμενο τους. Αρχής γενομένης από την «Ύπόσχεση», την οποία έχει εικονογραφήσει η Ντανιέλα Σταματιάδη, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το συγκεκριμένο βιβλίο συνοδεύεται από εικόνες υψηλής καλλιτεχνικής αξίας και σπουδαίας ομορφιάς. Η εικονογράφος έχει αξιοποιήσει πρωτογενές υλικό – φωτογραφίες και cartes postales των αρχών του 20ού αιώνα από ατομικά και δημόσια αρχεία, οι οποίες παρατίθενται στο τέλος του βιβλίου – στο οποίο επεμβαίνει εικαστικά με ευρηματικό και αισθητικά αρτιότατο τρόπο: Οι αρχικές ασπρόμαυρες εικόνες επιχρωματίζονται με χρώματα και τόνους που αποδίδουν την εκάστοτε συνθήκη ή συναισθηματική κατάσταση των ηρωίδων της ιστορίας. Άλλοτε οι εικόνες συμπληρώνονται ή επεκτείνονται με σχέδια της Σταματιάδη και στοιχεία αντλημένα από την τεχνική του κολλάζ. Σε κάποιες από αυτές υπάρχουν σημειώσεις που μοιάζουν ιδιόχειρες, γραμμένες με γραφικό χαρακτήρα ο οποίος θυμίζει γράμματα μικρού παιδιού. Οι σημειώσεις αποτελούν σχόλια ή επισημάνσεις αναφορικά με το περιεχόμενο των εικόνων και, εν είδει λεζάντας, πληροφορούν τον αναγνώστη για τα μέρη ή τα πρόσωπα που απεικονίζονται. Σε συνδυασμό με το καλαίσθητο εικαστικό περιβάλλον, οι σύντομες αυτές «παιδικές» σημειώσεις δημιουργούν στον αναγνώστη ένα αίσθημα αμεσότητας, την ψευδαίσθηση ότι διαβάζει ίσως το προσωπικό ημερολόγιο της μικρής πρωταγωνίστριας, πράγμα που καθιστά την εικονογράφηση απολύτως επιτυχημένη και αναφορικά με την αποτελεσματικότητα της μετάδοσης του μηνύματος της ιστορίας στον αναγνώστη. Πρόκειται για μία πολύ όμορφη και συνάμα πρωτότυπη εικονογραφική τεχνική, η οποία καταφέρει να εισάγει τον αναγνώστη στο περιβάλλον και την εποχή στην οποία διαδραματίζονται τα γεγονότα με έναν άμεσο και εξόχως απολαυστικό αισθητικό τρόπο.

Όσον αφορά την εικονογράφηση της Ρένιας Μεταλληνού για το βιβλίο «Μέλη και Μελέκ», θα πρέπει καταρχάς να επισημανθεί ότι είναι πιο περιορισμένη από την αντίστοιχη των άλλων δύο εξεταζόμενων τίτλων, καθώς η παρούσα ιστορία είναι σαφώς πιο εκτενής και πυκνογραμμένη από τις άλλες δύο. Η εικονογράφος εδώ συνδυάζει ολοσέλιδες εικόνες, που αναπαριστούν κομβικά για την εξέλιξη της ιστορίας γεγονότα, με μικρότερες σε μέγεθος, οι οποίες τοποθετούνται στα πλάγια των σελίδων για να απεικονίσουν περιγραφόμενα πρόσωπα ή αντικείμενα ή ως διακοσμητικές λεπτομέρειες. Το ύφος όλων των εικόνων θυμίζει τεχνηέντως παιδικές ζωγραφιές, πράγμα που διευκολύνει την εξοικείωση των αναγνωστών με την αφήγηση, καθώς επιτυγχάνεται η ταύτιση

κλος του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου, ΜΑΡΙΑ-ΜΑΓΔΑ ΤΖΑΦΕΡΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Ο κόσμος της παιδικής λογοτεχνίας...*, ό.π., σελ. 237-248. Τζ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, «“Διαβάζοντας” Εικόνες: Προσεγγίσεις στο σύγχρονο εικονογραφημένο βιβλίο για παιδιά», στο βιβλίο της Τέρψης και Ημέρες Ανάγνωσης. Τόμος Β', Αθήνα 2003, Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, σελ. 147-228.

τους με το περιβάλλον του βιβλίου. Η χρήση του χρώματος είναι αχνή, προσδίδοντας στις εικόνες μία αίσθηση νοσταλγίας. Σε ένα δισέλιδο στο τέλος του βιβλίου παρατίθενται φωτογραφίες από αυθεντικά εκθέματα του Μουσείου Μικρασιατικού Πολιτισμού Αιγάλεω. Πρόκειται για αντικείμενα τα οποία εμφανίζονται και στην ιστορία του βιβλίου, γεγονός το οποίο επισημαίνεται με σύντομες λεζάντες. Πρόκειται για έναν ακόμα έξυπνο τρόπο γεφύρωσης Λογοτεχνίας και Ιστορίας, ο οποίος καθιστά τα διαδραματιζόμενα στην αφήγηση γεγονότα πιο προσβάσιμα στα παιδιά.

Τέλος, αναφορικά με την εικονογράφηση του βιβλίου «Ρίζες» από τον Γιώργο Σγουρό, έχει και αυτή τα δικά της μοναδικά χαρακτηριστικά, τα οποία την καθιστούν διακριτή από τις δύο προηγούμενες περιπτώσεις. Εδώ αξίζει να σχολιαστεί και το εξώφυλλο της έκδοσης καθώς το «ι» της λέξης «Ρίζες» του τίτλου αντικαθίσταται από ένα δέντρο γεμάτο με ροζ ανθάρια και μεγάλες, δυνατές ρίζες, μία εικόνα που εντυπωσιάζει τον αναγνώστη πριν καν εκείνος ανοίξει το βιβλίο. Παρόλο που και σε αυτήν την περίπτωση τα σκίτσα χαρακτηρίζονται από παιδικότητα, είναι, ωστόσο, πιο περίτεχνα από τα αντίστοιχα στο «Μέλη και Μελέκ». Το στοιχείο, όμως, που πρωταγωνιστεί στη συγκεκριμένη εικονογράφηση είναι το χρώμα. Ο Σγουρός επιλέγει να αξιοποιήσει μία εύστοχη αντίστιξη: Στο πρώτο μισό της αφήγησης υπογραμμίζει τη βαρύτητα και τη δραματικότητα γεγονότων όπως ο ξεριζωμός και ο χαμός των δέντρων, κάνοντας χρήση αποχρώσεων του ίδιου χρώματος σε κάθε εικόνα. Για παράδειγμα, απεικονίζει με τόνους του μπλε τη βροχή και την ανεμοθύελλα, η ένταση των οποίων επιτείνεται με τη χρήση παχιών καμπύλων και σπειρών, και με συναφείς μεταξύ τους καφεκόκκινους τόνους την πυρκαγιά. Αντίθετα, το δεύτερο μισό της αφήγησης απεικονίζεται με πολυχρωμία, ενώ γίνεται χρήση αποκλειστικά ζωηρών τόνων για όλα τα χρώματα. Η συγκεκριμένη τεχνική λειτουργεί επιτακτικά και πολλαπλασιαστικά τόσο για την αμεσότητα του περιεχομένου της αφήγησης, όσο και για το συναίσθημα του αναγνώστη, το οποίο βρίσκεται σε συνάρτηση με τα διαδραματιζόμενα γεγονότα. Στο πρώτο μέρος η εικονογράφηση αποδίδει άρτια τον φόβο, την αγωνία, τη λύπη και την απόγνωση του ξεριζωμού, ενώ στο δεύτερο την αισιοδοξία και τη χαρά που επιφέρει η διάσωση των δέντρων και την ελπίδα και την προσδοκία που γεννά η αποδοχή και η εγκατάστασή τους στο νέο περιβάλλον. Ταυτόχρονα, διατηρεί τα καλλιτεχνικά της χαρακτηριστικά και την καλαισθησία της. Για όλους τους παραπάνω λόγους, η εν λόγω εικονογράφηση κρίνεται ως απολύτως ταιριαστή με το βιβλίο που παισιώνει.

Συμπερασματικά

Όπως αναλύθηκε παραπάνω, οι τίτλοι παιδικών βιβλίων που κυκλοφορούν τα τελευταία χρόνια καλύπτουν μία ευρύτατη θεματολογική γκάμα, η οποία

Αναπαραστάσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών του 1923

περιλαμβάνει και ιστορικά, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, πάντα όμως προσαρμοσμένα με τρόπο ταιριαστό στην αντηληπτική ικανότητα και τις διακριτές αισθητικές και γνωστικές ανάγκες των νεαρών αναγνώστων.

Δείγματα τέτοιων βιβλίων είναι και οι τίτλοι οι οποίοι μελετήθηκαν στην παρούσα εργασία. Αντιμετωπίζοντας το άλλοτε «δυσπρόσιτο», αλλά, δυστυχώς, στην εποχή μας σύννηθες για τα παιδιά, θέμα του πολέμου και της προσφυγιάς με τρόπο σύγχρονο, τα βιβλία αυτά μπορούν να αποτελέσουν πηγές γόνιμου προβληματισμού για τους μικρούς αναγνώστες. Όπως αναλύθηκε, και οι τρεις συγγραφείς των εν λόγω βιβλίων αντιμετωπίζουν το ζήτημα του πολέμου και του συνεπακόλουθου ξεριζωμού των προσφύγων με ανθρωπιά, τρυφερότητα και αίσθημα αλληλεγγύης, αδιαφορώντας για τη χώρα προέλευσής τους. Αντιπαλεύουν έτσι στερεότυπα που ενδεχομένως καλλιεργούνται και αναπαράγονται σε μερίδα της ελληνικής κοινωνίας και αφορούν το περιεχόμενο και τα υποτιθέμενα χαρακτηριστικά της «εθνικής ταυτότητας», καθώς και τις σχέσεις που διαχρονικά είχαμε ή οφείλουμε να έχουμε με τον γείτονα τουρκικό λαό. Αναδεικνύουν τις αξίες της ειρήνης, της συναδέλφωσης και της αλληλεγγύης, οι οποίες είναι σημαντικότερες και πιο βαρύνουσες για τα άτομα από τις εθνικές και εθνοτικές τους καταγωγές. Παράλληλα, τονίζουν πως η προσφυγιά, ως διαχρονικό και διατοπικό φαινόμενο, θα αποτελεί πάντα ένα βαθύ συλλογικό τραύμα, τις συνέπειες του οποίου υφίστανται κατά κανόνα οι άνθρωποι που δεν φέρουν καμία ευθύνη για αυτό.

Συνοφίζοντας, δεδομένου ότι στη λογοτεχνική παραγωγή των ημερών μας επικρατεί — ορθώς — η άποψη ότι «στα παιδιά μπορούμε να μιλήσουμε για όλα, φτάνει αυτό να γίνει με τον κατάλληλο τρόπο», βιβλία με θέμα τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής και των συνεπειών της είναι όχι μόνο ευπρόσδεκτα, αλλά και απαραίτητα, ώστε τα παιδιά να έρχονται «εξ απαλών ονύχων» σε επαφή με τα σημαντικότερα γεγονότα της παγκόσμιας και εγχώριας ιστορίας, να προβληματίζονται σε σχέση με αυτά, να αναρωτιούνται για τις αιτίες τους, να συζητούν και να εκφράζουν τις απόψεις τους αναφορικά με αυτά και να καλλιεργούν το ανήσυχο πνεύμα του σύγχρονου ανθρώπου που, σε τελική ανάλυση, θα κληθεί να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις των καιρών του. Το καλό παιδικό βιβλίο δεν μπορεί να αλλάξει τον κόσμο, μπορεί όμως να συμβάλει, ώστε τα παιδιά να γίνουν οι ενήλικες που θα το κάνουν⁵¹.

51. Για τους τρόπους επίδρασης της παιδικής λογοτεχνίας στην κοινωνία βλ. Α. ΠΕΤΡΟΒΙΤΣ-ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Μιλώντας για τα παιδικά βιβλία...*, ό.π., σσ. 14-17, 83-94.

ΟΙ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΑΦΙΕΡΩΤΕΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ
ΤΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΪ ΜΟΥΣΕΙΟΥ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΠΟΛΕΩΣ

Το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως¹ βρίσκεται στην πλατεία Μητροπόλεως, παραπλεύρως του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Νικολάου (1901). Στεγάζεται στο ιστορικό νεοκλασικό κτήριο της Λεονταριδείου Σχολής Αρρένων (1909)². Τα κειμήλια της Συλλογής του προέρχονται από την άλλοτε ενιαία γεωγραφική περιοχή της Θράκης, η οποία εκτείνεται εκατέρωθεν του ποταμού Έβρου. Αρκετά από αυτά κοσμούσαν κυρίως την Αγία Κυριακή Αΐνου, αλλά και άλλους ναούς της ίδιας πόλης. Το 1922 μεταφέρθηκαν ακτοπλοϊ-

1. Και από αυτή τη θέση θα επιθυμούσα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη και τις υιικές ευχαριστίες μου στον Μητροπολίτη Αλεξανδρουπόλεως κ. Άνθιμο, ο οποίος ολοθύμως μου έδωσε την άδεια και την ευλογία του να παρουσιάσω τους αφιερωτές και τις αφιερωματικές επιγραφές των κειμηλίων του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλεξανδρουπόλεως. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Δρ. Γλωσσολόγο-Τουρκολόγο μοναχό π. Κοσμά Σιμωνοπετρίτη, ο οποίος είχε την καλοσύνη να διαβάσει την παρούσα εργασία και να επιβλέψει τη γλωσσολογική διάστασή της. Επιπλέον, ευχαριστώ θερμά τον Δάσκαλο Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, Msc Θεολογίας και Πολιτισμού, κ. Αχμέτ Καχριμάν, για τη μεταγραφή της καραμανλίδικης επιγραφής στη σύγχρονη τουρκική γλώσσα, τον Δρ. Χριστιανικής και Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Επιγραφικής κ. Ιωάννη Περράκη και τον Ανεξάρτητο Ερευνητή, ΜΑ Ιστορίας της Μεταβυζαντινής Τέχνης, κ. Αλέξανδρο Παπαδόπουλο, για τις συζητήσεις μας σχετικά με τους Αινίτες και Αδριανουπολίτες ζωγράφους και την υπόδειξη σχετικής με το θέμα μου βιβλιογραφίας, καθώς και τον Δρ. Ιστορίας της Ιατρικής κ. Θεόδωρο Κυρκούδη, για την ευγενική παραχώρηση σπάνιας βιβλιογραφίας. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου στους υπαλλήλους των Ληξιαρχείων των Δήμων Αλεξανδρούπολης, Σουφλίου και Τυχερού, για την ευγενική βοήθειά τους και την εν γένει διευκόλυνση της έρευνάς μου στα Αρχεία των Δήμων τους. Στη μεταγραφή των επιγραφών έχει διατηρηθεί η σύνταξη και η ορθογραφία των καλλιτεχνών.

2. Αναλυτικότερες πληροφορίες για τη σύσταση και τα εκθέματα του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλεξανδρουπόλεως, καθώς και για κάποια επιλεγμένα κειμήλια από τη συλλογή του, βλ. στο Δ.Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», *Οι Πρόσφυγες στην Αλεξανδρούπολη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή – Αφιξη, εγκατάσταση, ενσωμάτωση, Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου Alexandroupolis encomium, Αλεξανδρούπολη 27-28/05/2023*, Αλεξανδρούπολη 2024, Δήμος Αλεξανδρούπολης, σελ. 51-64.

κώς από την Αίνο στην Αλεξανδρούπολη από Αινίτες πρόσφυγες, αφού πρώτα τοποθετήθηκαν σε 21 μεγάλα κιβώτια. Ωστόσο, λόγω της περιφρέουσας αμφίβολης κατάστασης που επικρατούσε σχετικά με τη χάραξη των συνόρων, εάν δηλαδή ο Έβρος ποταμός θα ήταν το οριστικό σύνορο των δύο κρατών Ελλάδας και Τουρκίας, αλλά και επειδή η Αλεξανδρούπολη βρισκόταν πολύ κοντά στα νέα σύνορα, αποφασίστηκε μόνο τα 10 κιβώτια με τα πολύτιμα κειμήλια να παραδοθούν στον τότε Πολιτικό Διοικητή Κάραγατς, Αδριανούπολης και Αλεξανδρούπολης, μετέπειτα Νομάρχη Αλεξανδρούπολης, Κωνσταντίνο Σνωκ [Συνώκας] (Σέρρες 1897 - Θεσσαλονίκη 1951), ο οποίος με τη σειρά του, λόγω της εκκλησιαστικής φύσεως των αντικειμένων, τα παρέδωσε στον Μητροπολίτη Αλεξανδρουπόλεως Γερβάσιο Σαρασίτη (1922-1934), προκειμένου να τα διαφυλάξει και να τα διαχειριστεί κατά την κρίση του. Τα περισσότερα από αυτά τα κειμήλια εκτίθενται σήμερα στις αίθουσες του Εκκλησιαστικού Μουσείου. Τα υπόλοιπα 11 κιβώτια με τα αινίτικα κειμήλια απεστάλησαν για ασφάλεια στην Αθήνα. Δυστυχώς, σήμερα αγνοείται η τύχη και το είδος τους.

Επιπλέον, κάποιοι Αινίτες πρόσφυγες μετέφεραν στην Αλεξανδρούπολη τα οικογενειακά τους κειμήλια και είτε τα κράτησαν στα νέα σπίτια τους, είτε τα προσέφεραν οι ίδιοι ή οι απόγονοί τους, επωνύμως ή ανωνύμως, σε κάποιον από τους ναούς της Μητροπόλεως Αλεξανδρουπόλεως, από όπου τελικά κατέληξαν στη Συλλογή του Εκκλησιαστικού Μουσείου. Είναι αξιοσημείωτο ότι η επιτόπια έρευνα στα Ληξιαρχεία Αλεξανδρούπολης, Σουφλίου και Τυχερού, όπως και η βιβλιογραφική έρευνα, ανέδειξε αρκετούς αφιερωτές από την Ανατ. Θράκη, τον Πόντο και την Καππαδοκία, οι οποίοι αφιέρωσαν σπουδαία έργα στους περικαλλείς ναούς των πατρογονικών τους εστιών. Πολλές από τις γενναιόδωρες προσφορές τους φυλάσσονται σήμερα στο Εκκλησιαστικό Μουσείο.

Η καταγραφή και η τεκμηρίωση των κειμηλίων³ που πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 1998-1999 έφερε στο φως χρονολογίες, ονόματα γνωστών και αγνώστων στην έρευνα ζωγράφων, ανώνυμους ή επώνυμους δωρητές και αφιερωτές (προύχοντες/προκρίτους/τζορμπατζήδες, κληρικούς, μοναχούς,

3. Κατά τα έτη 1998-1999 καταγράφηκαν αναλυτικά και τεκμηριώθηκαν φωτογραφικά από τους αρχαιολόγους της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Καβάλα) Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, Δ. Κουντουράκη, Δ. Κωτούλα και τη θεολόγο Δ. Παρθένου περισσότερα από 400 κειμήλια του Εκκλησιαστικού Μουσείου και δόθηκε σε καθένα από αυτά ο κωδικός ΑΛΕΞ και ένας αύξων αριθμός. Ακολουθώντας, τα επιλεγμένα προς έκθεση συντηρήθηκαν και τοποθετήθηκαν, σύμφωνα με το μουσειολογικό σκεπτικό, στις οκτώ από τις εννέα συνολικά αίθουσες του Μουσείου. Τα έτη 2006-2008, το Ινστιτούτο Πολιτιστικής & Εκπαιδευτικής Τεχνολογίας (ΙΠΕΤ), σε συνεργασία με τη Μητρόπολη και το Εκκλησιαστικό Μουσείο, φωτογράφησε και ψηφιοποίησε το υλικό, βάσει των καρτελών της πρώτης καταγραφής, και εν συνεχεία ομαδοποίησε τα κειμήλια με κριτήριο το είδος τους ως εξής: ΑΜΦ (Άμφια)· ΚΕΙΜ (χειρόγραφα - παλαίτυπα - έντυπα)· ΜΑΡ (μαρμάρινα)· ΜΕΤ (μεταλλικά σκεύη)· ΣΤΑΧ (σταχώσεις)· ΦΕΙΚ (φορητές εικόνες), δίνοντάς τους, αντιστοίχως, και έναν αύξοντα αριθμό. Στην παρούσα μελέτη τα κειμήλια συνοδεύονται από τους κωδικούς του ΙΠΕΤ.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

προέδρους/επιστάτες, προσκυνητές/χατζήδες), αλλά και συντεχνίες (ισνάφια/ ρουφέτια), οι οποίες είχαν ιδιαίτερο κύρος και επιρροή στον κοινωνικό και οικονομικό βίο της περιοχής. Οι αφιερωτές προσέφεραν στους ναούς της περιοχής φορητές εικόνες, ευαγγέλια, λειτουργικά βιβλία και εκκλησιαστικά σκεύη, στην επιφάνεια των οποίων αναγράφηκαν ή χαραχθήκαν εις μνημόσυνον αιώνιον τα ονόματά τους, προκειμένου να μνημονεύονται σε κάθε εκκλησιαστική ακολουθία που επιτελούνταν. Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται η ανάδειξη μέρους της προσωπογραφίας της περιοχής κατά τους 18ο και 19ο αι., η τιμή σε συγκεκριμένα άγια πρόσωπα, η σχέση των αφιερωτών με τους ναούς και τα αγιορειτικά και κυπριακά μετόχια της περιοχής και οι παράλληλες διαδρομές ανθρώπων και έργων τέχνης στην περιοχή από τον 18ο αι. μέχρι τις μέρες μας. Οι εν λόγω επιγραφές είναι πεζές ή έμμετρες και αποδίδονται σε ελληνική γλώσσα με πολλά τουρκικά δάνεια, ενώ μία στα καραμανλίδικα, δηλαδή σε τουρκικά γραμμένα με ελληνικούς χαρακτήρες. Επισημαίνω ότι στη μελέτη δίνεται έμφαση κυρίως στο επιγραφικό υλικό, από το οποίο προκύπτουν εμφανείς ελληνοτουρκικές ανταλλαγές στην τέχνη.

Α. Φορητές εικόνες

A1. Τον 17ο αι. ο άγνωστος αφιερωτής και η σύζυγός του Γερακήνα(;) αφιέρωσαν σε κάποιον ναό της Αίνου τον άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο με τον Πρόχορο (ΦΕΙΚ 1)⁴. Η εικόνα επιζωγραφίστηκε κατά τον 18ο αι. Σήμερα εκτίθεται στην αίθουσα 7 (θέση 7.11) και σε φωτογραφική αναπαραγωγή στην αίθουσα 5 (θέση 5.25). Στο κάτω μέρος της εικόνας εξίτηλη αφιερωτική επιγραφή: ΔΕΗCΙC ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ/ [ΚΑΙ ΤΗΣ CYMBIOY ΑΥΤΟΥ ΓΕΡΑ]ΚΗΝ[ΑC](;) (Εικ. 1.). Το όνομα Γερακίνα (και τύποι Γεράκου, Γερακούλα κ.λπ.) επιχωριάζει στη Θράκη⁵ και στη Μακεδονία⁶ (πβ. και βυζαντινό Ιέραξ).

A2. Η δίζωνη φορητή εικόνα της Παναγίας της Κυκκώτισσας με αγίους (ΦΕΙΚ 12) εκτίθεται στην αίθουσα 1 (θέση 1.9). Είναι έργο άγνωστου ζωγράφου και χρονολογείται αόριστα στον 18ο αι. Επάνω εικονίζεται η Θεοτόκος βρεφοκρατούσα, στον τύπο της «Κυκκώτισσας». Την Παναγία πλαισιώνουν

4. Ιερά Μητρόπολις Αλεξανδρουπόλεως, Εκκλησιαστικό Μουσείο, κείμενα Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή - Δ. Κουντουράκης - Δ. Κωτούλα - Μ. Σκαλτσά, χ.τ., χ.χ., σελ. 6· Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ, «Φορητή εικόνα από την Αλεξανδρούπολη με τον Ευαγγελιστή Ιωάννη και σκηνές του βίου του», Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 25 (2011), σελ. 155-174.

5. Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ, «Φορητή εικόνα από την Αλεξανδρούπολη», ό.π., σελ. 157, σημ. 7.

6. Α. ΜΠΟΓΓΟΥΡΑΣ, Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα ιστορικά και γλωσσικώς ερμηνευόμενα, εν Αθήναις 1912, σελ. 134.

ολόσωμοι, με πολυτελή αρχιερατική ενδυμασία οι άγιοι Βασίλειος και Χρυσόστομος. Στην κάτω ζώνη της εικόνας παριστάνονται σε χωριστά διάχωρα οι άγιοι Γεώργιος δρακοντοκτόνος, Κωνσταντίνος και Ελένη, οι οποίοι ανακρατούν τον Τίμιο Σταυρό, και Δημήτριος που φονεύει τον Ιωαννίτση. Στο κάτω μέρος του σώματος της Παναγίας αναπτύσσεται σε ξετυλιγμένο ειλητό καραμανλίδικη επιγραφή, δηλαδή τουρκικά γραμμένα με ελληνικούς χαρακτήρες: *Γιά βαλιτετουλλάχ πιζλέρ σανά κουβενίριζ. βέ άλλαχλιν άρασην/τά μιεντζιμιζ σένσιν. ούζάτ γιεγνίμεγιτζί τζενκτζί ελιγνί βέ/κλήρ τουσμανλαρημηζή. γιαρτημηγνή ίρσαλ εϊλέ άζιζ μεκίαν/ηγντάν* (Εικ. 2). Η μεταγραφή της στη σύγχρονη τουρκική γλώσσα είναι η εξής: *Ya Validet-ul-Allah bizler sana güveniriz ve Allah'ın arasında mesnetimiz sensin. Uzat yenilmeyen cenkçi elini ve kır düşmanlarımızı. Yardımını irsal eyle, aziz mekânından*. Πρόκειται για ελεύθερη απόδοση του συνηθισμένου θεοτοκίου εξαποστελαρίου του όρθρου του Σαββάτου και κάποιων εορτών σε β' ήχο: *Ἡμεῖς ἐν σοὶ καυχώμεθα Θεοτόκε, καὶ εἰς Θεὸν σὲ ἔχομεν προστασίαν, ἔκτεινον τὴν χεῖρά σου τὴν ἄμαχον, καὶ θραύσον τοὺς ἐχθροὺς ἡμῶν, σοῖς ἐξαπόστειλον δούλοις, βοήθειαν ἐξ Ἁγίου*⁷.

A3. Ο Χριστός Παντοκράτωρ [Δέηση] (ΦΕΙΚ 33) φιλοτεχνήθηκε το α' μισό του 18ου αι. και ανακαινίσθηκε το 1799 με δαπάνες των Αργυρίου, Δημητρίου και των συγγενών τους. Η εικόνα εκτίθεται στην αίθουσα 7 (θέση 7.2). Η χρονολογία 1799 επάνω στο υποπόδιο. Κάτω από τα πόδια του Χριστού η αφιερωματική επιγραφή: *Ἀνακενίσθη Διὰ Συ[νδ]ρομῆς Ἀργυρίου Δημητρίου εἰς Βοήθει/αν Αὐτῶν[.....] Ἀδελφῶν*.

A4. Επιπλέον, η εικόνα με τους αγίους Θεοδώρους Τήρωνα και Στρατηλάτη (ΦΕΙΚ 81) της ίδιας αίθουσας (θέση 7.24) παραγγέλθηκε κατά τον 18ο αι. εις μνημόσυνον τού Θεοδωράκη, της συμβίας και των συγγενών τους. Η επιγραφή κάτω: *μνήσθητι Κύριε τῶν δούλων σου Θεοδωράκη [τῆς συμβίας αὐτ]οῦ συγ[γενῶν]*.

A5. Στην αίθουσα 6 (θέση 6.11) εκτίθεται το αντίγραφο της Παναγίας της Παραμυθίας (ΦΕΙΚ 228)⁸. Πρόκειται για έργο του γνωστού ζωγράφου Κων-

7. Δ.Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», ό.π., σελ. 56-57· Δ.Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Portable icon of the Virgin Kykkotissa with saints and inscription in Karamanli Turkish, from the Ecclesiastical Museum of Alexandroupolis», *Volume en l'honneur de Nicole Thierry*, Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki-Κέντρο Καπαδοκικών Ερευνών (υπό δημοσίευση).

8. ΑΝΘΙΜΟΣ ΡΟΥΣΣΑΣ, *Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες*, Αλεξανδρούπολη 1978, εικ. 42 [σ. 24]· Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, τ. 3, Αθήνα 2010: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σελ. 145-147· Δ.Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Η φορητή εικόνα της Παναγίας της Παραμυθίας του Αινίτη προύχοντα Χατζή-Κωνσταντίνου, έργο

Οι αφιερωματικές επιγραφές

σταντίνου από την Κορυτσά, το οποίο φιλοτεχνήθηκε το 1741 στην Ιερά Μονή Βατοπεδίου Αγίου Όρους, κατόπιν παραγγελίας του Αινίτη προύχοντα Χατζη-Κωνσταντίνου. Στο κάτω μέρος, η αφιερωματική επιγραφή πληροφορεί: †ΔΕΉCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΧΑΤΖΗ ΚΩΝΣΑΝΤΙΝΟΥ [ΠΡΟ]CΚΗΝ[ΗΤ]Ο[Υ] †ΕΤΟΣ 1741 СЕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ· 4. ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΚΩΝΣΑΝΤΙΝΟΥ, ΑΠΟ ΚΟΡΗΤΖΑ (Εικ. 3). Επιπλέον, στο πίσω μέρος της εικόνας ο Χατζη-Κωνσταντίνος ζήτησε από τον ζωγράφο να αναγράψει ένα ποίημα, όπου αναφέρει λυρικά το ιστορικό της Παναγίας της Παραμυθίας, το προσκύνημά του στις Μονές και τα Ιερά Προσκυνημάτα του Αγίου Όρους και την ικεσία του προς την Θεοτόκο να επιστρέψει με τις πρεσβείες της «γλίγορα» στην πατρίδα του, την Αίνο. Το ποίημα αποτελείται από δεκαοκτώ ιαμβικούς δεκαπεντασύλλαβους στίχους με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία, στους οποίους ο δεύτερος στίχος ολοκληρώνει το νόημα του πρώτου:

1. † ΤΗΝ ΘΥΑΝ Κ(ΑΙ) CEBÁCΜΙΟΝ ΉΚΟΝΑ ΌΠΟΥ ΘΟΡΙΤΕ, ΜΕ ΠΟΘΟΝ Κ(ΑΙ) ΕΥΛΑΒΕΙΑΝ ΝΑ ΤΗΝ ΕΠΡΟCΚΗΝΗΤαι
2. ΓΙΑΤΗ ΕΓΗΡΗΣΑ ΠΑΝΤΟΥ, ΌΛΑ ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΓΙΑ, τὰ θαῤΜΑΤΑ ΝΑ ΠΡΟCΚΥΝῶ και ΤΑ ΑΓΙΑΣΤΗΡΗΑ.
3. Κ(αι) ἀπὸ ΌΛΩΝ ΤΑ ΘΑΨΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΟΙΚΟΝΩΝ, ΕΤΟΥΤΗΝΗΣ με ΑΡΕCΕ, ΓΙΑΤΗ ΉΝΕ ΧΟΡΙC ΠΟΝΩΝ.
4. Cὸ ΒΑΤΟΠΕΔΙ ΤΗΝ ΚΡΑΨΟΥCΕΙ, αὐΤΗΝ ΠΑΡΑΜΗΘΙΑ, ΓΙΑΤΗ ΤΟΥC ΦΨΛΑΞΕ ΠΟΛΛΑ· ΑΨΤΗ ΕΝ ΑΛΗΘΙΑ·
5. ΑὐΤΗ ΕΐΝΕ ΌΠΟΥ ΉΚΑΝΕ, εΝΑ ΚΕΡῶ Τὸ θαῤΜΑ, κ(αι) ΑΠὸ ΤΗΝ ΠΟΡΤΑ ΉΦΙΓΑΝ, ΟΙ ΚΛΕΨΤΑΙ εΝ Τὸ ΉΜΑ.
6. αὐτοὶ Μ' ΑΠΑΤΗΝ ΉΚΡΑΞΑΝ, ΤΟΥC ΜΟΝΑΧΟΥC ΝΑ ΑΝΙΞΟΥΝ, κ(αι) ΜΕCΑ ΜΕ ΤΑ ΑΡΜΑΤΑ, ΌΛΟΙ ΤΟΥC ΝΑ ΠΙΔΉΞΟΥΝ·
7. ΤΟΤΕ Ϊ ΉΚΟΝ ΕΓΐΡΙCΕ, Τὸ ΠΡΟCΟΠΟΝ Cὸ ΠΛΑΓΕΙ, κ(αι) ΉΠΕ ΤὸΝ ΉΓΟΥΜΕΝΟΝ, CΗΝ ΠΟΡΤΑ ΝΑ ΜΗΝ ΠΑΓΕΙ·
8. Κ(αι) ΔΙΑ Τὸ ΤΕΡΑCΙΟΝ, ΠΟΥ ΕΐΔΑ Ό ΚΑΐΜΕΝΟC, ΤΗΝ ΠΕΡΝΩ ΕΐC Τὸ CΉΝΤΙ ΜΟΥ, ΝΑ ΉΜΑΙ ΑΝΑΠΑΜΕΝΟC·
9. ΚΩΝCΑΝΤΙΝΟC ΠΡΟCΚΥΝΗΤΗΣ, ΜΕCΑ ΑΠὸ ΤΗΝ αἶΝΟ, ΝΑ ΦΤΑCΗ Ή ΠΡΕCΒΙΑ ΤΗΣ, ΓΛΐΓΟΡΑ ΝΑ ΠΙΓΕΝῶ.

Το 1941 η εικόνα δωρίσθηκε στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Νικολάου από την Αινίτισσα Ευλαλία Ζάγκου, σύζυγο του επίσης Αινίτη Θεοδώρου Ζάγκου. Οι οικογένειές τους είχαν μετοικήσει από την Αίνο στο αναπτυσσόμενο και πολλά υποσχόμενο τότε Δεδέαγατς στα τέλη του 19ου-αρχές του 20ού αι. Πιθανότατα η Ευλαλία ήταν απόγονος του Χατζη-Κωνσταντίνου και το πολύ-

του εκ Κορυτσάς ζωγράφου Κωνσταντίνου (1741), από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως». *Ενδοχώρα* 126 (Δεκέμβριος 2022) 35-47· Ο Ιδιος, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», *ό.π.*, σελ. 54-55.

τιμο κειμήλιο βρέθηκε κληρονομικά στα χέρια της. Δωρεά του ζεύγους Ζάγκου είναι και η εικόνα των Τριών Ιεραρχών (18ος αι.), έργο του Αινίτη ζωγράφου Αναστασίου του Ιωάννου⁹, η οποία εκτίθεται στην αίθουσα 7 (θέση 7.16)¹⁰.

A6. Ο περίτεχνος δεσποτικός θρόνος της αίθουσας 8 (θέση 8.24) προέρχεται από τον ναό των Τριών Ιεραρχών Αίνου¹¹. Ωστόσο, φαίνεται ότι επί Μητροπολίτου Αίνου και Τραϊανουπόλεως Γερμανού Θεοτοκά (1899-1903), ο θρόνος μεταφέρθηκε από τους Τρεις Ιεράρχες Αίνου στον νεόδμητο ναό του Αγίου Νικολάου (1901) Δεδέαγατς (Αλεξανδρούπολη), αφού στις 21.08.1902 ο Γ. Λαμπάκης, κατά τις περιόδους του στο Δεδέαγατς, την Αίνο και την περιοχή της, τον κατέγραψε μεταξύ των ενδιαφερόντων κειμηλίων του μητροπολιτικού ναού¹², σημειώνοντας ότι «Κατά πληροφορίας δέ, ἃς ἔδωκεν ἡμῖν ὁ Μητροπολίτης Αἰνίου κ. Γερμανός...» ήταν ένα από τα αντικείμενα, τα οποία «... προήρχοντο ἐκ τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιῶν τῆς Αἰνίου [...]»¹³. Σε ξεχωριστό ξύλο παριστάνεται ο Χριστός στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέως (ΦΕΙΚ 245), έργο του 1751 του ζωγράφου Αναστασίου του Ιωάννου. Ως αφιερωτές αναφέρονται οι Αινίτες Μανολάκης και Κωνσταντίνος¹⁴. Δυστυχώς, από το περιεχόμενο της επιγραφής δεν είναι ξεκαθάρο αν υπήρξαν αφιερωτές της εικόνας μόνο ή/και ολόκληρου του ξυλόγλυπτου θρόνου. Η αφιερωματική επιγραφή αναφέρει: ΔΓ' ΕΞΟ'ΔΟΥ Κ(ΑΓ) ΔΑΠΑ'ΝΗC/ΜΑΝΟΛΑ'ΚΗ Κ(ΑΓ) ΚΩΝCΑΝΤΙΝΟΥ', ΑΨ'ΝΑ^ω (Εικ. 4).

A7. Ο Αινίτης αφιερωτής Σεβαστός παρήγγειλε το 1754 στον ζωγράφο Δημήτριο την αγία Κυριακή με σκηνές βίου (ΦΕΙΚ 144), προκειμένου να την αφι-

9. Σχετικά με τον ζωγράφο Αναστάσιο του Ιωάννου βλ. παρακάτω.

10. Βλ. αρ. Α17 του παρόντος.

11. Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο κατά τον 18ο αιώνα», στο Κ.Α. ΜΑΝΑΦΗΣ (επιμ.), *Μεταβυζαντινή Θράκη (ΙΕ-ΙΘ' αι.)*, Πρακτικά 3ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή 2005, ό.π., σελ. 633, σημ. 27· Δ.Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», ό.π., σελ. 57. Για τον ναό των Τριών Ιεραρχών Αίνου βλ. ενδεικτικά Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις: Δεδέαγατς – Αίνος – Σκαλωτή – Αμυγδαλιά – Μαΐστρο», *Δελτίον της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας* 8 (1908), αρ. 273-278, σελ. 22· Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, «Η Αίνος και αι εκκλησίαι της», *Θρακικά* 19 (1944), σελ. 24-26· St. MAMALOUKOS – I. PERRAKIS, «The church of Theotokos Chrysopege at Ainos (Enez)», στο Ch. Bakirtzis – N. Zekos – X. Moniaros (eds.), *4th International Symposium on Thracian Studies. Byzantine Thrace. Evidence and Remains*, Komotini, 18-22 April 2007, Proceedings, *Byzantinische Forschungen* XXX (2011), σελ. 517.

12. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 192, σελ. 3.

13. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., σελ. 4.

14. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 192, σελ. 3· ΑΝΘΙΜΟΣ ΡΟΥΣΣΑΣ, *Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες*, εικ. 8 [σ. 7]· Μ. ΧΑΤΖΗΑΚΗΣ, *Ελληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 1, Αθήνα 1987: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σελ. 167· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 633, εικ. 7 [σ. 655]· Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ελληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 159· Δ.Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», ό.π., σελ. 56.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

ερώσει στην Αγία Κυριακή Αίνου¹⁵. Η εικόνα εκτίθεται στην αίθουσα 7 (θέση 7.31). Η επιγραφή αναγράφθηκε με χρυσά γράμματα δίπλα από το δεξιό πόδι της αγίας: *δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ/σεβαστοῦ/αψνδ'* (Εικ. 5) και η υπογραφή του ζωγράφου κάτω, δίπλα στο αριστερό πόδι της αγίας σε σύμπλεγμα: *Δ(Η)Μ(Η)ΤΡ(ΙΟ)C*. Υποθέτω ότι ο Σεβαστός ταυτίζεται με τον αναφερόμενο από τον Γ. Λαμπάκη Σεβαστό Στογιάννο [sic], ο οποίος το 1782 αφιέρωσε στον ίδιο ναό την εικόνα των αγίων Νικολάου και Σάββα¹⁶. Όσον αφορά το επώνυμο «Στογιάννος», το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για εσφαλμένη ανάγνωση του σλαβικής προέλευσης επωνύμου *Στογιάννου* < σλαβ. *Stojan*¹⁷ (αντίστοιχο του ελλην. *Σταμάτης*), όπου το ν διαβάστηκε από τον Λαμπάκη ως μ.

A8. Ο Χριστός «η Άμπελος» (ΦΕΙΚ 226) της αίθουσας 8 (θέση 8.5) είναι έργο του Αναστασίου του Ιωάννου και χρονολογείται στα 1757. Την εικόνα παρήγγειλαν ο Παναγιώτης προσκυνητής και η σύζυγός του Σημηρούδα, προκειμένου να την αφιερώσουν στον ναό της Αγίας Κυριακής Αίνου¹⁸. Η αφιερωτική επιγραφή παραδίδει: *ΔΙ' ΕΞΟΔΟΥ ΜΕΝ Κ(ΑΓ) ΔΑΠΑΝΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΥ Κ(ΑΓ) ΣΗΜΗΡΟΥ ΔΑC// ΧΕΙΡΟC ΔΕ ΑΝΑCΤΑCΙΟΥ, ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ, αψνζ'* (Εικ. 6). Πιθανότατα πρόκειται για τον ίδιο αφιερωτή, ο οποίος αναφέρεται στη μονή του Αγίου Παντελεήμονος Μαΐστρου Αίνου στις φορητές εικόνες της Θεοτόκου (1744) και του Προδρόμου (1744)¹⁹. Για το γυναικείο βαπτιστικό Σημηρούδα βλ. Συμπεράσματα.

A9. Η Αγία Τριάδα (ΦΕΙΚ 35) εκτίθεται στην αίθουσα 7 (θέση 7.1). Χρονολογείται στα 1759 και είναι επίσης έργο του Αναστασίου του Ιωάννου. Την

15. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 240, σελ. 12· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 639-640, εικ. 26 [σ. 664].

16. «† δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Σεβαστοῦ Στογιάννου αψπβ σεπτεμβρίου κζ (1782)», βλ. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 234, σελ. 11.

17. Από το Stanimir, Stanimer, που σημαίνει να έχει μεγάλη κατάσταση, να γίνει πλούσιος ή να σταθεί, να ζήσει πολύ, να μακροβιώσει (Βλ. J. ΖΑΙΜΟΝ, *Bългарски Imennik*, Sofija 1994, σελ. 204-206).

18. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», αρ. 228, σελ. 10-11· Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, «Η Αίνος και οι εκκλησίες της», ό.π., σελ. 15· ΑΝΘΙΜΟΣ ΡΟΥΣΣΑΣ, *Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες*, ό.π., εικ. 54, 27, 28, 29, 30 [σ. 28, 16-17]· Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 167· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, *Οι εικόνες του αγιογράφου Αναστασίου στον ναό της Αγίας Κυριακής στην Αίνο* (διπλ. μεταπτ. εργ.), Αθήνα 1999: Τμήμα Θεολογίας Ε.Κ.Π.Α., σελ. 24-32, πίν. 6-10· *Ιερά Μητρόπολις Αλεξανδρουπόλεως, Εκκλησιαστικό Μουσείο*, ό.π., σελ. 8· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 631, εικ. 2 [σ. 652]· Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 159.

19. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 332, αρ. 333, σελ. 41.

εικόνα παρήγγειλε ο Ιωάννης προσκυνητής, για να την αφιερώσει στην Αγία Κυριακή Αίνου²⁰. Σύμφωνα με την αφιερωματική επιγραφή, η εικόνα κατασκευάστηκε ΕΠΙ ΉΤΟΥΣ/, ΑΨΝΘ'/ΔΙ' ΕΞΟ'ΔΟΥ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑ'/ ΝΗC ΙΩΑ'ΝΝΟΥ/ ΠΡΟCΚΥΝ(Η)ΤΟΥ (Εικ. 7). Δεν αποκλείεται ότι ο ίδιος αφιερωτής χρηματοδότησε την εικόνα της Θεοτόκου (1765) στον ναό της Κεχαριτωμένης Αίνου²¹.

A10. Στην αίθουσα 7 (θέση 7.26) εκτίθενται οι άγιοι Ανάργυροι Κοσμάς και Δαμιανός (ΦΕΙΚ 183). Είναι έργο του 175(.) και παραγγέλθηκε από τη μοναχή Ευπραξία. Το όνομά τους αναγράφηκε στο πίσω μέρος της εικόνας: ΔΕΥΣΙΣ ΤΗ'Σ ΔΟΥΛΙΣ ΤΟΥ' ΘΕΟΥ Ε'ΥΠΡΑΞΙΑ ΜΟΝΑΧΙ/ Ε(ΤΟΥΣ) 175(.).

A11. Ο απόστολος Ανδρέας (ΦΕΙΚ 131) εκτίθεται στην αίθουσα 5 (θέση 5.30). Είναι έργο του 1759, άγνωστου αφιερωτή, το οποίο αποδίδεται στον κύκλο του Αινίτη ζωγράφου Αναστασίου του Ιωάννου²². Την παράσταση περιτρέχει ιαμβική επιγραφή-εγκώμιο στον άγιο σε βυζαντινό δωδεκασύλλαβο:

ΠΑΝΗΓΥΡΙΝ ΠΑΝΔΗΜΟΝ ΉΚΛΑΜΠΡΟΝ ΠΑ'ΝΥ', ΤΑ΄ΞΑC,ΤΟ'
ΠΡΩ'ΗΝ Ο'ΥΧ' ΟΜΩC ΤΕΛΟΥΜΕ'ΝΗΝ.ΤΗ'ΝΑ ΉΥΦΡΟCΥΝΩC Ω'CΙ-
ΩC ΕΝ ΕΙΚΟΝΑ, Ο'ΥΚΟ'ΥΝ ΛΙΤΑΙ'C CΟΥ' ΕC ΒΙΟ'Υ CΩ'ΖΟΙC' ΟΡΟΝ.
ΑΥΤΟΝ ΤΕΛΟΥΝΤΑ ΤΩ'ΔΕ CΗ'Ν ΜΝΗ'ΜΗΝ ΘΡΟΝΩ, // CΥ'ΜΠΑΝΤΙ
ΛΑΩ ΉΥCΕΒΕΙ', Ο'Ν CΥ' CΚΕ'ΠΕ** ΠΡΩΤΟ'ΘΡΟΝΟ'C CΟΙ ΠΑΤΡΙ-
ΑΡΧΩ'Ν ΜΑΚΑ'Ρ, // Κ(ΑΓ) ΠΟΙΜΕΝΑ'ΡΧΗC Κ(ΑΓ) ΠΑΤΗ'Ρ ΟΙΚΟΓ'-
ΜΕ'ΝΟΙC. ΘΕΙ'ΟC CΕΡΑΦΕΙ'Μ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ'ΝΤΩΝ ΓΕ'ΝΟΥC, ΒΥΖΑ-
ΝΤΙΟΥ ΠΑΝΑΓΘΟΝ Ε'ΥΚΟCΜΩΝ ΘΡΟΝΟΝ. ΕΦ' Ω CΠΟΡΟΥ CΟΥ'
ΠΡΩΤ' ΕΒΛΑCΤΗCΑC CΤΑΧΥ'Ν, ΛΑΟΙC Τ' ΑΡΤΟΝ ΩC ΔΙ'ΔΩ ΨΥ-
ΧΟΤΡΟ'ΦΟΝ // ΧΡΙCΤΟΥ ΜΑΘΗΤΩΝ ΠΡΩΤΟ'ΚΛΗΤΕ ΤΡΙCΜΑ'ΚΑΡ
ΑΨΝΘ ΜΝΗΜΗΝ ΠΟΙΕΙ'CΘΑΙ ΠΡΩΤΟ[Ν] ΑΥΤΟC ΑΝΔΡΕΑ.

Στο πίσω μέρος της εικόνας αναγράφηκαν τα ονόματα των σύγχρονων δωρητών: Αφιέρωμα Δομνίκης και Αφροδίτης Παπίνη από την Αίνο. Δυστυχώς, από τη μέχρι τώρα έρευνα στα Ληξιαρχεία Αλεξανδρούπολης, όπου τηρούνται

20. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 230, σελ. 11· ΑΝΘΙΜΟC ΡΟΥCΣΑC, Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες, ό.π., εικ. 6 [σ. 6]· Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗC, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση, ό.π., σελ. 167· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗC, Οι εικόνες του αγιογράφου Αναστασίου, ό.π., σελ. 33-37, πίν 11-17· Ιερά Μητρόπολις ΑλεξανδρουπόλεωC, Εκκλησιαστικό Μουσείο, ό.π., σελ. 4· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗC, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 634, εικ. 8 [σ. 655]· Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση, ό.π., σελ. 159.

21. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 299, σελ. 26: «δέηCιC του δούλου του Θεοῦ Ιωάννου προσ(κυνητοῦ) εἰC τουC ἀψξε' (1765)».

22. Ι. ΠΕΡΡΑΚΗC, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 637, εικ. 22 [σ. 662].

Οι αφιερωματικές επιγραφές

τα προσωπικά στοιχεία των δημοτών της περιοχής ανελλιπώς, κυρίως μετά το 1950 κ.ε., αλλά και στη βάση δεδομένων άλλων Ληξιαρχείων της Ελλάδας, δεν εντοπίστηκαν προς το παρόν πληροφορίες για τις δύο αφιερώτριες²³. Υποθέτω ότι είτε παντρεύτηκαν και άλλαξαν επώνυμο, είτε μετοίκησαν στο εξωτερικό.

A12. Ο Αινίτης ζωγράφος Αναστάσιος του Ιωάννου ζωγράφισε το 1760 για λογαριασμό των ραπτάδων της Αίνου τον άγιο Ευθύμιο με σκηνές βίου (ΦΕΙΚ 100)²⁴, προκειμένου να την αφιερώσουν στην εκκλησία της Αγίας Κυριακής Αίνου. Κάτω από την παράσταση η αφιερωτική επιγραφή: ὙΔΙΑΨ CYNΔΡΟΜΗΤ ΚΑΓ ΔΑΠΑΨΝΗC, ΤΩΨΝ ΤΙΜΙΩΤΑΨΤΩΝ, ΡΑΠΤΑΨΔΩΝ κατὰ τῶ ,αψΨξ²⁵ (Εικ. 8). Το ίδιο έτος (1760) η συντεχνία των ραπτάδων και καπάδων αφιέρωσε στον μητροπολιτικό ναό [Μεταμόρφωση του Χριστού]²⁵ της Αίνου την εικόνα του Τιμίου Προδρόμου²⁶.

A13. Το 1761 ο Αναστάσιος του Ιωάννου ζωγράφισε για λογαριασμό των αφιερωτών Ανδρέα πρίγκηπα και των κεκοιμημένων Αγγελούδη και Πολυχρόνη τη Σύναξη των δώδεκα Αποστόλων (ΦΕΙΚ 126) της αίθουσας 7 (θέση 7.8) και την αφιέρωσαν στην Αγία Κυριακή Αίνου²⁷. Κάτω από το ομοίωμα της Εκκλησίας η αφιερωματική επιγραφή: ΔΙΑΨ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤ ΜΕΝ, / ΨΝΔΡΕΟΥΨ ΠΡΙΓΚΥΠΑ, ΔΑΠΑΨΝΗC ΔΕΨ ΨΓΓΕΛΟΥΨΔΗ ΚΑΙ ΠΟΛΥΨΧΡΟΝΗ, / ΚΕΚΟΙΜΗΜΕΨΝΩΝ (Εικ. 9). Αν δεν πρόκειται για συνωνυμία με κάποιον εγγονό του(;) ή κάποιον συνώνυμο συντοπίτη του ή δεν έχει μεταγράψει εσφαλμένα το έτος φιλοτέχνησης ο Γ. Λαμπάκης, τότε ο αναφερόμενος αφιερωτής Αγγελούδης πιθανότατα χρηματοδότησε και την εικόνα του αγίου Γεωργίου (22 Φε-

23. Στους καταλόγους του ΟΤΕ εμφανίζεται μόνο μία εγγραφή ΔΗΜΙΤΡΙΟΣ Ι. ΠΑΠΙΝΗ [sic].

24. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 232, σελ. 11· Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, «Η Αίνος και αι εκκλησίαι της», ό.π., σελ. 15-16· ΑΝΘΙΜΟΣ ΡΟΥΣΣΑΣ, *Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες*, ό.π., ειχ. 17, 19, 20, 21, 22 [σ. 12-13]· Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 167· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, *Οι εικόνες του αγιογράφου Αναστασίου*, ό.π., σελ. 38-46, πίν. 18-32· *Ιερά Μητρόπολις Αλεξανδρουπόλεως, Εκκλησιαστικό Μουσείο*, ό.π., σελ. 4· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 631-632, ειχ. 3, 4 [σ. 653]· Α. ΣΕΜΟΓΛΟΥ, *Εικόνες του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλεξανδρουπόλεως. Μία περιήγηση στη θρησκευτική τέχνη του Έβρου*, Θεσσαλονίκη 2009· Δούκας, χ.σ· Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 159.

25. Πληροφορίες για τον μητροπολιτικό ναό (της Μεταμορφώσεως) του Χριστού στην Αίνο δημοσιεύει ο Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, «Η Αίνος και αι εκκλησίαι της», ό.π., σελ. 10-13.

26. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 203, σελ. 6.

27. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», αρ. 231, σελ. 11· ΑΝΘΙΜΟΣ ΡΟΥΣΣΑΣ, *Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες*, ειχ. 31 [σ. 18]· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, *Οι εικόνες του αγιογράφου Αναστασίου*, ό.π., σελ. 47-51, πίν. 33-46· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 634, ειχ. 9 [σ. 656]· Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 159.

βρουαρίου 1766), που βρισκόταν στον ναό του Προφήτη Ηλία Αίνου²⁸, η οποία όμως, όπως φαίνεται, ολοκληρώθηκε μετά τον θάνατό του.

A14. Το 1763 οι αφιερωτές Γεώργιος και Αμήρισα παρήγγειλαν στον Αινίτη ζωγράφο Αναστάσιο του Ιωάννου τον άγιο Γεώργιο δρακοντοκτόνο με σκηνές βίου (ΦΕΙΚ 61), προκειμένου να τον αφιερώσουν στην Αγία Κυριακή Αίνου²⁹. Η εικόνα εκτίθεται στην αίθουσα 6 (θέση 6.30). Η αφιερωματική επιγραφή πληροφορεί: ἡΔΙΑ ὙΝΔΡΟΜΗ Ὑ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑ᾽ΝΗΣ ΓΕΩΡΓΓΟΥ ΚΑΓ ΑΜΗΡΙCΑC, ΑΨ᾽ΕΓ^ω (Εικ. 10). Για το γυναικείο βαπτιστικό Αμήρισα βλ. Συμπεράσματα.

A15. Η Ψηλάφηση του Θωμά³⁰ είναι έργο του 1763, άγνωστου ζωγράφου. Κατά τον Ι. Περράκη στην εικόνα είναι εμφανές το ακαδημαϊκό ύφος και η σχεδιαστική δεινότητα του Αινίτη ζωγράφου Μόσχου³¹. Η εικόνα παραγγέλθηκε από τη συντεχνία των μπεζάσιδων (υφασματέμπορων) < τουρκ. *bezzaz* > και την αφιέρωσαν στην Αγία Κυριακή Αίνου, όπου και καταγράφηκε το 1902 από τον Γ. Λαμπάκη κατά τις περιηγήσεις του³². Η αφιερωματική επιγραφή σε μία σειρά στο κάτω μέρος της εικόνας: αψ᾽εγ^ω. Διά συνδρομῆς καὶ Δαπάνης τῶν εὐσεβῶν καὶ φιλοχρίστων πραγματευτᾶδων τοῦ εὐλογημένου ρουφετίου μεπεζάσιδων (Εικ. 11).

A16. Οι άγιοι Σπυρίδων και Βλάσιος (ΦΕΙΚ 91) της αίθουσας 7 (θέση 7.12) ζωγραφίσθηκε από τον Αναστάσιο του Ιωάννου στα 1766. Την εικόνα παρήγγειλε η συντεχνία των πραγματευτᾶδων καβετζήδων (πωλητών καφέ < τουρκ. < *kahveci* > διαλεκτικός τύπος *kaveci*³³ < διαλ. *kave* < *kahve* «κα-

28. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», αρ. 286, σελ. 23.

29. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», αρ. 233, σελ. 11· ΑΝΘΙΜΟΣ ΡΟΥΣΣΑΣ, *Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες*, ό.π., εικ. οπισθόφυλλου· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, *Οι εικόνες του αγιογράφου Αναστασίου*, ό.π., σελ. 52-60, πίν. 47-60· *Ιερά Μητρόπολις Αλεξανδρουπόλεως*, *Εκκλησιαστικό Μουσείο*, ό.π., σελ. 4· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 634, εικ. 10 [σ. 656]· Α. ΣΕΜΟΓΛΟΥ, *Εικόνες του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλεξανδρουπόλεως*, ό.π., χ.σ.· Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 159.

30. Η εικόνα φυλάσσεται στην αποθήκη του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλεξανδρουπόλεως.

31. Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 641, εικ. 27 [σ. 665].

32. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 237, σελ. 11-12.

33. Ο διαλεκτικός τύπος *kaveci* χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα στα τουρκικά ιδιώματα της Θράκης, βλ. Π. ΚΥΡΑΝΟΥΔΗΣ (Μον. Κοσμάς Σιμωνοπετρίτης), *Μορφολογία των τουρκικών δανείων της ελληνικής γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 319.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

φές»³⁴) και την αφιέρωσαν στην Αγία Κυριακή Αίνου³⁵. Κάτω, ανάμεσα στους δύο αγίους η αφιερωματική επιγραφή: ΔΙΑ CYNΔΡΟΜΗC Κ(ΑΓ) ΔΑΠΑ'ΝΗΣ ΤΩ'Ν/ ΤΙΜΙΩΤΑΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΤΑΔΩΝ/ ΚΑΒΕΤΖΗ-ΔΩΝ ,αφξξ^θ (Εικ. 12). Επισημαίνω ότι η ίδια συντεχνία το 1765 αφιέρωσε στον Άγιο Γεώργιο, παρεκκλήσιο της μητρόπολης της Αίνου, την εικόνα της Συνάξεως των δώδεκα Αποστόλων³⁶.

A17. Οι Τρεις Ιεράρχες (ΦΕΙΚ 105)³⁷ της αίθουσας 7 (θέση 7.16) ολοκληρώθηκαν στις 26 Ιανουαρίου 1769 από τον ζωγράφο Αναστάσιο του Ιωάννου, κατόπιν παραγγελίας του Αινίτη Δημητρίου Κομνηνάκη. Στο κάτω μέρος της παράστασης η επιγραφή: Διά συνδρομῆς, τοῦ κύρ κομνηνάκη, αφξξ^θ. Ιανουαρίου κστ' (Εικ. 13).

Υποθέτω ότι ο αφιερωτής είχε ιδιαίτερη οικονομική άνεση, αφού προσέφερε πλήθος έργων στις εκκλησίες της Αίνου³⁸. Είναι αξιοσημείωτο ότι, εκτός των Τριών Ιεραρχών, ο ίδιος ή μαζί με άλλους χρηματοδότησε τον Ταξιάρχη Μιχαήλ (28 Μαρτίου 1784) της θύρας της Προθέσεως στον μητροπολιτικό ναό [Μεταμόρφωση του Χριστού] της Αίνου³⁹, τον Χριστό Παντοκράτορα (1778)⁴⁰, την παλαιά εικόνα του Σωτήρος (Ιούνιος 17[6]7)⁴¹ και την εικόνα της Μεταμορφώσεως (26 Ιουνίου 1768) στο παρεκκλήσιο [Άγιος Γεώργιος] της μητρόπολης Αίνου⁴², καθώς και τον άγιο Δημήτριο (1 Φεβρουαρίου 1789) στον ναό του Αγίου Γρηγορίου του Νεοκαισαρείας Αίνου⁴³. Επιπλέον, αφιέρωμά του είναι και ο ασημένιος δίσκος

34. Π. ΚΥΡΑΝΟΥΔΗΣ (Μον. Κοσμάς Σιμωνοπετρίτης), *Μορφολογία των τουρκικών δαυείων*, ό.π., σελ. 414. Εσφαλμένως αναφέρονται στη λεζάντα του Εκκλησιαστικού Μουσείου ως «πωλητές εύφλεκτων υλών».

35. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 236, σελ. 11· ΑΝΘΙΜΟΣ ΡΟΥΣΣΑΣ, *Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες*, ό.π., εικ. 46 [σ. 25]· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, *Οι εικόνες του αγιογράφου Αναστασίου*, ό.π., σελ. 61-63, πίν. 61-66· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 634, εικ. 11 [σ. 657]· Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 159.

36. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», αρ. 214, σελ. 7.

37. Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 634, εικ. 12 [σ. 657].

38. Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 634, εικ. 12 [σ. 657].

39. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 202, σελ. 6.

40. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 205, σελ. 6.

41. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 207, σελ. 6.

42. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 212, σελ. 7.

43. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 260, σελ. 15. Για τον ναό του Αγίου Γρηγορίου του Νεοκαισαρείας στην Αίνο βλ. ενδεικτικά Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 257-262, σελ. 15· Γ. ΛΑΜΠΟΥΣΙΑΔΗΣ, «Οδοιπορικών», *Θρακικά* 15 (1941), σελ. 132, ο οποίος εκ παραδρομής αναφέρει τον ναό στο Δεδέαγατς· Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, «Η Αίνος και αι εκκλησίαι της», ό.π., σελ. 32-33· St. MAMALOUKOS, I. PERRAKIS, «The church of Theotokos Chrysopege at Ainos (Enez)», ό.π., σσ. 517, 518· Μ. ΚΑΠΠΑΣ, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη Μέση και την Υστερη Βυζαντινή Περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακίονιου/τετράστυλου* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2009:

προσφορών (MET 6) με παράσταση του αγίου Γρηγορίου (1800), στην επιφάνεια του οποίου χαράχθηκαν τα ονόματα των επιτρόπων αφιερωτών Δημητρίου κε Κομνηνάκι (1809). Ο δίσκος εκτίθεται σήμερα στη θέση 1.30 της αίθουσας 1 και προέρχεται πιθανότατα από τον ναό του Αγίου Γρηγορίου Αίνου⁴⁴.

Η εικόνα των Τριών Ιεραρχών, όπως και εικόνα της Παναγίας της Παραμυθίας (ΦΕΙΚ 228), για την οποία έγινε ήδη λόγος παραπάνω⁴⁵, ανήκαν στο ζεύγος Αινιτών Θεοδώρου και Ευλαλίας Ζάγκου⁴⁶. Το 1941 το ζεύγος Αινιτών δώρισε τις δύο φορητές εικόνες στον μητροπολιτικό ναό Αγίου Νικολάου Αλεξανδρουπόλεως, από όπου τελικά παραδόθηκαν στο Εκκλησιαστικό Μουσείο.

A18. Αφιερωτής της φορητής εικόνας του Χριστού Παντοκράτορα με τα σύμβολα των τεσσάρων Ευαγγελιστών (θέση 5.30) είναι ο Ιανόπουλος από την Αίνο (ΦΕΙΚ 39). Πιθανότατα πρόκειται για λόγια καταγραφή του επώνυμου Γιαννόπουλος (πβ. και το παλαιολόγειο επώνυμο *Ιανόπουλος* στη Χαλκιδική⁴⁷). Η εικόνα ζωγραφίστηκε το 1771, πιθανόν από κάποιον ζωγράφο προερχόμενο από τον κύκλο του Αινίτη ζωγράφου Αναστασίου του Ιωάννου⁴⁸. Στο κάτω μέρος της παράστασης, αφιερωτική επιγραφή με τονισμένα κεφαλαία: ΔΕΨΗΧΗC ΤΟΥ ΔΥΟΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ. ΑΨΟΑ (Εικ. 14). Στην πίσω όψη της εικόνας διασώζεται το όνομα της δωρήτριας και η ημεροχρονολογία παράδοσής της στη Συλλογή του Μουσείου: Ρούλα Καραβλασάκη/ 22-9-94. Δεν αποκλείεται ότι η αφιερώτρια προέρχεται από το Σουφλί, καθώς πρόκειται για σύνηθες σουφλιώτικο επώνυμο (τουρκικής προέλευσης πρόθημα *καρά* «μαύρος», το πιθανότερο εδώ με μεγεθυντική σημασία «μεγάλος, εύσωμος»⁴⁹ + *Βλασάκης*, υποκοριστικό του βαπτιστικού *Βλάσιος*⁵⁰).

Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας Α.Π.Θ., σποραδικά: Ö. ÖZGÜR, «Byzantine Churches of Enez (Ainis) in Eastern Thrace», *Chronos* 31 (2018), σελ. 146· St. MAMALOUKOS, «Middle and Late Byzantine Church Architecture in the Periphery of Constantinople», vol. II, *Ἡρώς Κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, Αθήνα 2018: Μέλισσα, σελ. 117, εικ. 20· St. MAMALOUKOS, I. PERRAKIS, A. KOUMANTOS, «The Byzantine Churches of Ainos and Selymbria, Eastern Thrace», *Nis and Byzantium* 20 (2021), σελ. 330-331, εικ. 4.

44. Για τον δίσκο προσφοράς βλ. παρακάτω στο υποκεφάλαιο «Ιερά Σκεύη», αρ. B2 του παρόντος.

45. Βλ. αρ. A5 του παρόντος.

46. Για τον Θεόδωρο και την Ευλαλία Ζάγκου βλ. Δ.Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Η φορητή εικόνα της Παναγίας της Παραμυθίας», *ό.π.*, σελ. 46-47· Ο ΙΔΙΟΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», *ό.π.*, σελ. 55.

47. Βλ. PLP (E. Trapp; unter Mitarbeit von H.-V. Beyer, R. Walther u. a., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, I, 1-12, Add. 1-2, Online Edition), αρ. 93602, αρ. 7949.

48. I. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», *ό.π.*, σελ. 637, εικ. 21 [σ. 662].

49. Για το τουρκικό επίθετο *kara* και τη μετατροπή του στο μεγεθυντικό-επιτατικό πρόθημα *καρά-* στην ελληνική (πβ. τα σύγχρονα *καράβλαχος*, *καράγυφτος* κ.λπ.), βλ. Π. ΚΥΡΑΝΟΥΔΗΣ (Μον. Κοσμάς Σμυωνοπετρίτης), *Μορφολογία των τουρκικών δανείων*, *ό.π.*, σελ. 495-509.

50. Στους καταλόγους του ΟΤΕ εμφανίζονται (ημερομηνία πρόσβασης: 30.06.2024)

Οι αφιερωματικές επιγραφές

A19. Η συντεχνία των κερεμιτζήδων (κατασκευαστών κεραμιδιών < τουρκ. επαγγ. *kiremitçi* < *kiremit*, δάνειο στα τουρκικά από το ελλην. κεραμίδι) προσέφεραν το 1777 στη εκκλησία της Αγίας Κυριακής Αίνου την Παναγία την Κυκλώτισσα (ΦΕΙΚ 10), έργο επίσης του Αινίτη ζωγράφου Αναστασίου του Ιωάννου⁵¹. Η εικόνα βρίσκεται στην αίθουσα 7 (θέση 7.3). Η αποσπασματική αφιερωματική επιγραφή πληροφορεί: [...] *Διὰ συνδρομῆς, καὶ Δαπάνης τῶν Εὐσεβεστάτων Κερεμιτζήδων* αψοζ^ω χ(εί)ρ α(να)ς(ασίου) (Εικ. 15).

A20. Η αγία Ειρήνη με σκηνές βίου (ΦΕΙΚ 143) βρίσκεται στην αίθουσα 7 (θέση 7.32). Είναι έργο του ζωγράφου Αναστασίου του Ιωάννου και ολοκληρώθηκε στις 6 Οκτωβρίου 1778. Την εικόνα αφιέρωσε στην Αγία Κυριακή Αίνου η συντεχνία των ψαράδων μαγαζιτζήδων⁵². Ως μαγαζιτζήδες εννοούνται οι ψαράδες που κατείχαν κατάστημα, για να διακριθούν από τους ψαράδες που αλίευαν και πωλούσαν οι ίδιοι τα ψάρια χωρίς να διαθέτουν κατάστημα. Το επαγγ. μαγαζιτζήδες προέρχεται από το *mağazacı, mağazici* «καταστηματάρχης» τουρκ. < *mağaza, mağazi* «κατάστημα, εργαστήριο» (πβ. σημερινό μαγαζί). Η επιγραφή έχει πληροφοριακό χαρακτήρα: *Διὰ σ[υν]δρομῆς κ(αί)/ Δαπάνης, τῶν εὐσε[βε]/στάτων, ψαρά[δ]ων μα[γα]ζι/τζήδων [α]ψοζ^ω/ όκτω-μ[βρίου] ζ^ς/α(να)ς(ασίος)* (Εικ. 16). Επιπλέον, οι ψαράδες μαγαζιτζήδες είχαν αφιερώσει το 1780 στον μητροπολιτικό ναό [Μεταμόρφωση του Χριστού] της Αίνου τον Τίμιο Πρόδρομο, έργο του Αναστασίου του Ιωάννου⁵³.

A21. Ο άγιος Σπυρίδων με σκηνές βίου (ΦΕΙΚ 88) ζωγραφίστηκε το 1787 από τον Αινίτη ζωγράφο Νικόλαο, κατόπιν παραγγελίας της συντεχνίας των γιαγτζήδων (λαδέμπορων, βουτυράδων) της Αίνου⁵⁴. Επιστάτης

πέντε εγγραφές του επωνύμου ΚΑΡΑΒΛΑΣΑΚΗ(Σ) αποκλειστικά στο Σουφλί, εκ των οποίων μία Τριανταφυλλιά και μία Μαρία Καραβλασάκη.

51. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», αρ. 238, σελ. 12· ΑΝΘΙΜΟΣ ΡΟΥΣΣΑΣ, *Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες*, ό.π., εικ. 4 [σ. 5]· Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 167· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, *Οι εικόνες του αγιογράφου Αναστασίου*, ό.π., σελ. 64-70, πίν. 67-69· *Ιερά Μητρόπολις Αλεξανδρουπόλεως*, *Εκκλησιαστικό Μουσείο*, ό.π., σελ. 8· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 632, εικ. 5 [σ. 654]· Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 159· D.A. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΙΣ, «Portable icon of the Virgin Kykkotissa», ό.π. (υπό δημοσίευση).

52. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 235, σελ. 11· Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 167· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 632, εικ. 6 [σ. 654]· Α. ΣΕΜΟΓΛΟΥ, *Εικόνες του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλεξανδρούπολης*, ό.π., χ.σ.· Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 159.

53. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», αρ. 199, σελ. 5.

54. Αδημοσίευτη. Για τον ζωγράφο βλ. Μ. ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Αινίτες ζωγράφοι τον 19ο αι.», Ι. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ (επιμ.), *Πρακτικά Α' Επισημοτικού Συμποσίου της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, Αθήνα 2009, σελ. 365.

της συντεχνίας ήταν τότε ο Παναγιώτης. Κάτω από τον άγιο η επιγραφή: ἔν τῳ, αὐωζ⁵⁵ / ΤΗΝ ΘΕΙΑΝ ΤΑΥΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΚΑΙ ΑΓΙΑΝ/ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ ΣΠΥΡΩΝΟΣ ΠΑΤΕΡΟΣ/ ΧΕΙΡ ΤΣΟΡΗΣΕΝ/ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΝΙΚΩΛΑΟΥ/ ΕΝ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΓΙΑΓΤΖΗΔΩΝ ΡΟΥ- ΦΕΤΙΟΥ/ ΕΠΙΣΑΤΟΥΝΤΟΣ ΤΑΥΤΗ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ (Εικ. 17). Η ονομασία της συντεχνίας προέρχεται από το τουρκ. *yağci* «παραγωγός ή έμπορος ελαίου, βουτύρου κ.λπ.» < τουρκ. *yağ* «λάδι, λίπος, βούτυρο». Δεδομένου ότι στην Αίνο, λόγω της ευνοϊκής παραλιακής γεωγραφικής θέσης της, ευδοκίμωσε η καλλιέργεια της ελιάς, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι πρόκειται συγκεκριμένα για ελαιοπαραγωγούς ή εμπόρους λαδιού. Πάντως, φαίνεται ότι ο άγιος Σπυρίδων δεν ήταν γενικά ο προστάτης των γιαγτζήδων της Θράκης, αφού στον Άγιο Γεώργιο Σουφλίου⁵⁵ και στον Άγιο Αθανάσιο Διδυμοτείχου⁵⁶, η συντεχνία αφιέρωσε τους Τρεις Ιεράρχες. Οι αφιερώσεις εικόνων διαφορετικών αγίων από τις κατά τόπους συντεχνίες των γιαγτζήδων αποδεικνύει ότι αυτές δεν είχαν ξεκάθαρα κάποιον συγκεκριμένο προστάτη άγιο σε ολόκληρη τη Θράκη, όπως είχαν για παράδειγμα οι δουλγέρηδες.

A22. Στην αίθουσα 8 (θέση 8.2) εκτίθεται η φορητή εικόνα του αγίου Πρωτομάρτυρος Στεφάνου⁵⁷ (ΦΕΙΚ 136), η οποία προέρχεται από την Αγία Κυριακή Αίνου. Αφιερωτής της είναι ο προύχοντας Στέφανος από την Αίνο, ο οποίος στις 17.04.1821 μαρτύρησε στην Αδριανούπολη, μαζί με πολλούς άλλους Αινίτες προκρίτους⁵⁸. Η εικόνα ζωγραφίστηκε το 1788 από τον γνω-

55. Δ. ΠΑΡΘΕΝΟΥ, *Ο Ιερός Μητροπολιτικός Ναός του Αγίου Γεωργίου Σουφλίου, Ιστορία-Αρχιτεκτονική-Τέχνη* (διπλ. μεταπτ. εργ.), Κομοτηνή 2022: Τμήμα Ιστορίας & Εθνολογίας Δ.Π.Θ., σελ. 283 κ.ε.: «ΕΤΕΛΕΣΘΗ Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ ΔΙ ΕΞΟΔΩΝ ΤΟΥ ΤΙΜΙΩΤΑΤΟΥ ΣΥΝΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΓΙΑΓΤΖΗΔΩΝ· ΕΝ ΕΤΕΙ 1861».

56. Α. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ, Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμότειχο και το Σουφλί, Θεσσαλονίκη 2004: University Studio Press*, σελ. 36: «ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΩΝ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΩΝ ΙΣΝΑΦΙΩΝ ΜΠΑΚΑΛΗΔΩΝ ΚΑΙ ΓΙΑΓΤΖΗΔΩΝ/ 1838 Χ(ΕΙ)Ρ Ν(Ι)Κ(Ο)Λ(ΑΟΥ) ΑΔΡ(ΙΑΝΟΥΠΟΛΙΤΟΥ)».

57. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 239, σελ. 12· ΑΝΘΙΜΟΣ ΡΟΥΣΣΑΣ, *Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες*, ό.π., εικ. 33 [σ. 19]. Για την επιγραφή βλ. Γ. ΣΑΜΙΑΝΗΣ, «Επιγραφαι Αίνου», *Θρακικά* 2 (1929), σελ. 279· Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, «Η Αίνος και αι εκκλησίαι της», ό.π., σελ. 15. Για τον ζωγράφο βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, τ. 2, Αθήνα 1997: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σελ. 321-322· Γ. Χρ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*, Ξάνθη 2004: Ιερά Μητρόπολις Ξάνθης και Περιθεωρίου, σσ. 118-119, 257-258· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 641-643, εικ. 29 [σ. 666]· Μ. ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Αινίτες ζωγράφοι τον 19ο αι.», ό.π., σελ. 367-368· Δ.Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», ό.π., σελ. 55-56.

58. Το μαρτύριο του Αινίτη προύχοντα Στεφάνου και κάποιες οικογενειακές πληροφορίες αναφέρει ο Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, «Η Αίνος και αι εκκλησίαι της», ό.π., σελ. 15.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

στο Αινίτη ζωγράφο Ράλιο Ραλίου⁵⁹. Το όνομα *Ράλιος* ανάγεται στο *Ράλης* < βυζαντινό *Ράλης* < όνομα του βυζαντινού οίκου *Ραούλ*⁶⁰. Κάτω από τα πόδια του αγίου αναγράφηκε αφιερωματική ιαμβική επιγραφή-ικεσία σε βυζαντινό δωδεκασύλλαβο (Εικ. 18):

†CΥ̅ Υ̅ΠΕ̅Ρ̅ Η̅ΜΩ̅Ν̅ ΛΟ̅ΓΕ̅ ΘΕΟΥ̅ ὁ̅ ἄναξ
 ΤΑΥ̅ΤΗΝ̅ ΚΑΘ̅ Ἡ̅ΜΑ̅Τ̅ Ε̅ΙΛΗΦΑΣ̅ ΦΥ̅CΙΝ̅ ΠΑ̅ΝΤΩC̅.
 ἘΛΕΟΣ̅ Α̅ΥΤΩ̅ CΩ̅ ΔΥΟ̅ ΛΩ̅ ΔΗ̅ ΧΟΡΗΓΕΙ
 ΦΑ̅ΟC̅ ΤΗ̅C̅ ΨΥ̅ΧΗ̅C̅ Κ(ΑΓ̅) CΩ̅ΜΑΤΟC̅ ΤΗ̅Ν̅ ΡΩ̅CΙΝ̅.
 5 ἈΛΥΠΟΝ̅ Α̅ΥΤΟ̅Ν̅ ΤΗ̅ΡΗCΟΝ̅ ΔΕ̅ΟΜΑΙ̅ CΟΥ̅.
 ΝΑΙ̅ΕΝ̅ ΠΑΝΟΙΚῚ̅ ὥC̅ ΙCΘΡΗΘΕ̅ΝΤΑ̅ ΜΕ̅.
 ἈΚΟC̅ ΤΩ̅Ν̅ ΔΕΙΝΩ̅Ν̅ ΔΟ̅C̅ ΔΗ̅ ΜΕΤ̅ ΕΥ̅ΤΥΧΙΑC̅.
 ΚΟ̅ΡΟΝ̅ ΓΑ̅Ρ̅ Ε̅ΥΛΑΒΟΥ̅C̅ ἔχει̅ ζωῆς̅ ὡς̅ οἶδας̅
 ΤΗ̅ Ο̅Υ̅Ν̅ ΜΕ̅ ΚΑΛΩ̅C̅ Ε̅ΙΚΟ̅ΝΙ̅ ΠΑΡΕΤΥ̅ΘΗ
 10 CΥ̅ ΚΑΥΤΟ̅C̅ Α̅ΥΤΩ̅ ΔΟ̅C̅ ἈΜΟΙΒΗ̅Ν̅ ΚΑΤ̅ ἈΜΦΩ̅.
 CΕΦΑΝΟC̅ Ε̅ΙΜΗ̅, ἘCΕΨΑΣ̅ ΜΕ̅, ὁ̅ ἄναξ
 CΕΨΟΝ̅ ΔΗ̅ ΚΑΛΟΙ̅C̅ CΕΦΑΝΟΝ̅ ΤΟ̅Ν̅ ἘΞ̅ Α̅ΙΝΟΥ̅
 1788 ἈΠΡΙΛΙΟΥ̅ 14.

Κάτω, σε ελλειψοειδές πλαίσιο η υπογραφή του καλλιτέχνη: ΧΕΓΡ ΜΕ
 ΡΑΛΗΟΥ̅ ΑΙ/ΝΙΤΟΥ̅ ΠΕΠΟΙ̅ΗΚΕ̅ ἘΚΕΙΝΟC̅ ΠΕΠΟ̅Ι̅ΗΚΕ̅ ὍΜΟΙ̅ΑΣ̅.

A23. Ο άγιος Σπυρίδων με επισκοπική στολή (ΦΕΙΚ 90) της αίθουσας 3 (θέση 3.14) παραγγέλθηκε από τον Χρηστάκη και τη συμβία του. Η αφιερωματική επιγραφή πληροφορεί: *δέησις τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ χριστ[άκ]η [...]* *Σ[υμβίας;] ἔτος 18[...].*

A24. Οι Άγιοι Πάντες (ΦΕΙΚ 87) εκτίθενται στην αίθουσα 4 (θέση 4.8). Η φορητή εικόνα παραγγέλθηκε από κάποια συντεχνία στον Αδριανουπολίτη ζωγράφο Παναγιώτη⁶¹. Δυστυχώς, η άσχημη κατάσταση της εικόνας δεν επιτρέπει την ανάγνωση της συντεχνίας. Η αποσπασματική επιγραφή πλη-

59. Σχετικά με τον Αινίτη ζωγράφο Ράλιο Ραλίου βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 321-322· Γ. Χρ. ΤΣΙΓΡΑΣ, *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*, ό.π., σσ. 118-119, 257-258· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 641-643, εικ. 29 [σ. 666]· Μ. ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Αινίτες ζωγράφοι τον 19ο αι.», ό.π., σελ. 367-368.

60. Α. ΜΠΟΥΤΟΥΡΑΣ, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα*, ό.π., σελ. 107.

61. Για τον ζωγράφο βλ. Ε. ΜΟΥΤΑΦΩΦ, Ι. ΓΚΕΡΓΚΟΒΑ, Α. ΚΟΥΓΙΟΥΜΤΖΙΕΦ, Ε. ΠΟΠΟΒΑ, Ε. ΓΚΕΝΟΒΑ, Δ. ΓΟΝΗΣ, *Έλληνες αγιογράφοι στη Βουλγαρία μετά το 1453*, Σόφια 2008, σελ. 117· Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι ζωγράφοι του 19ου αιώνα από την Αδριανούπολη. Μία πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικά Στ' Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, Αθήνα 2022, σελ. 505.

ροφορεί: *ΙΣΤΟΡΙΘΗ Η ΠΑΡΙΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗ[ΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ...]*. Στην κάτω δεξιά γωνία: *χείρ [Παναγιώτου] [18..]*.

A25. Η Παναγία Κυκκώτισσα με αγίους (ΦΕΙΚ 13) εκτίθεται στην αίθουσα 6 (θέση 6.8)⁶². Ζωγραφίστηκε το 1807 από τον Αινίτη ζωγράφο Μόσχο Χατζηκωνσταντίνου, για λογαριασμό του θύτη Αυξεντίου. Από την επωνυμία θύτης που συνοδεύει το όνομα του Αυξεντίου συμπεραίνουμε ότι ήταν ιερέας, πιθανόν ιερομόναχος, καθώς το όνομα *Αυξέντιος* συνηθίζεται κυρίως στους μοναχούς. Ωστόσο, λόγω κάποιας παρεξήγησης – ίσως γιατί ο ιερωμένος δεν απέδωσε το συμπεφωνημένο αντίτιμο για την αποπληρωμή της εικόνας στον ζωγράφο, ο τελευταίος ανέγραψε το δικό του όνομα, δι'ορθώνοντας και το έτος κατασκευής σε 1808⁶³. Στις 21.08.1902 ο Γ. Λαμπάκης, κατά τις περιοδείες του στο Δεδέαγατς και την Αίνο, κατέγραψε την εικόνα μεταξύ των κειμηλίων του νεόδημου μητροπολιτικού ναού του Αγίου Νικολάου (1901), σημειώνοντας ότι είναι «*ἀξιόλογον ἔργον*» του 1808, προερχόμενον «*ἐκ τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιῶν τῆς Αἴνου [...]*»⁶⁴. Κατά τη συντήρηση απομακρύνθηκε η επιζωγράφηση του ονόματος του ζωγράφου και του έτους και αναφάνηκε η αρχική επιγραφή, η οποία πληροφορεί: *СѢСОН СѠ'Н ΔΟΥΛΟΝ· ΠΑΝΑΨΙΛΕ· ΚΥΡΙΑ· ΑΒΞΕ'Ν/ΤΙΟΝ· ΘΙΓΤΗ· ΜΗΤΗΡ· ΘΕ[ΟΥ] ΑΓΓΑ Χ:Χ:Λ:СН., ΑΩΖ'* (Εικ. 19).

A26. Ο άγιος Γεώργιος ο δρακοντοκτόνος (ΦΕΙΚ 64)⁶⁵ είναι έργο άγνωστου ζωγράφου και χρονολογείται στα 1822. Είναι αφιέρωμα του Κροστάλη από την Αίνο. Στο κάτω μέρος της εικόνας η αφιερωτική επιγραφή σε τρεις στίχους: *διὰ σινδρομῆς των δούλων του/ ΘΕ[ΟΥ] Κ'ΡΟΣΤΑΛΗ/αἰν εἴ[τη] ,αὼχβ'* (Εικ. 20). Τό όνομα Κροστάλης πρέπει να αναχθεί στο Κρουστάλης, που καταγράφεται ως ανδρικό βαπτιστικό της Αίνου⁶⁶ < κρούσταλλο, για την λαμπρότητά του, < κρύσταλλο. Ο τύπος Κροστάλης οφείλεται στο φαινόμενο της αντικώφωσης, δηλαδή της τροπής του άτονου /u/ σε /o/ επειδή το /u/ θεωρήθηκε ως προϊόν κώφωσης (/o/ > /u/), αλλά και με επίδραση του υγρού /r/ στο άνοιγμα του φωνήεντος.

62. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 191, σελ. 3· ΑΝΘΙΜΟΣ ΡΟΥΣΣΑΣ, *Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες*, ό.π., εικ. 3 [σ. 4]. Για τον ζωγράφο βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 457· Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Η Αγιογραφία στην Αίνο», ό.π., σελ. 644, εικ. 21 [σ. 662]· Μ. ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Αινίτες ζωγράφοι», ό.π., σελ. 362-363· D.A. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Portable icon of the Virgin Kykkotissa», ό.π. (υπό δημοσίευση).

63. Μ. ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Αινίτες ζωγράφοι», ό.π., σελ. 368.

64. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., σελ. 4.

65. Αδημοσίευτη.

66. Βλ. Α. ΜΠΟΥΤΟΥΡΑΣ, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα*, ό.π., σελ. 144.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

A27. Η φορητή εικόνα της Αγίας Ζώνης (ΦΕΙΚ 147)⁶⁷ παραγγέλθηκε το 1837 στον Αδριανουπολίτη ζωγράφο Μόσχο⁶⁸ από τη συντεχνία των τζελέπηδων (ζωέμπορων < τουρκ. *celep* «ζωέμπορος, κτηνοτρόφος»). Στο μέσον της κάτω ζώνης αφιερωματική επιγραφή σε δέκα στίχους: ΖΩ'ΝΗΣ ΑΓΓΑΣ ΣΤΙ'ΧΟΙ ΑΔΟΝΤΑΙ ΧΑ'ΡΙΝ/ ΒΕΒΑΓ'Α ΈΛΠΙΣ, ΉΠΟΡΟΥΜΕ'ΝΩΝ ΚΟ'ΡΗ/ ΤΗ'Ν ΣΗ'Ν ΓΕ ΖΩ'ΝΗΝ ΘΕ[Σ]ΠΕΣΓ'ΑΝ ως ΊΡΙΝ/ ΊΛΑΣΜΑ ΠΙΣΤΟΙ'Σ, ΑΚΕ-ΣΩ'ΔΥΝΟΝ. ΛΙΠΕΣ/ ΛΟΓΜΗΝ ΚΑΚΙ'ΣΤΗΝ, ΤΗ'Ν ΒΙΟΘΡΟ'ΡΟΝ ΝΟ'-ΣΟΝ/ ΊΦ' ΑΦΑΡ ΑΛΔΑΓ'ΝΟΥΣΑΝ, ως ΠΑ'ΣΑΝ ΒΛΑ'ΒΗΝ/ ΑΓΓΟΥΜΕ'-ΝΟΙΣ ΠΟ'ΘΩ ΤΕ ΑΥΤΗ'Σ ΤΗ'Ν/ ΧΑ'ΡΙΝ./ ΤΩΝ ΤΖΕΛΕ'ΠΙΔΩΝ/ 1837 χ(ει)ρ μο(σ)κ(ου) (Εικ. 21). Αριστερά από την αφιερωματική επιγραφή παριστάνεται η Μονή Βατοπεδίου, που τη σκέπει η Αγία Ζώνη, ενώ από την άλλη ο αυτοκράτορας Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, γονατιστός, με μικρογραφία ναού στα χέρια του. Στα δεξιά του, οκτάστιχο εγκώμιο στην Αγία Ζώνη: Δέσποινα Παντάνασσ[α], εὐμενῶς δέχου/τὴν πλανσέβαστον, ἁγίαν ζώνην δόξα/ φύλακα καὶ πρόμαχον, βατοπεδίου/μονῆς ἁγίας, εὐκλεοῦς καλ[.]κτόρου/ σεπτῶν ἀνάκτων, εὐμενοῦς κωνστα/ντ[ί]νου Θεοδοσίου 'τε

67. Το ιστορικό της Αγίας Ζώνης, την επίδοσή της στη Μονή Βατοπεδίου από το αυτοκράτορα Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό, την εξέλιξη του εικονογραφικού τύπου, τις σωζόμενες εικονογραφικές παραστάσεις της στη Μακεδονία και στη Θράκη κατά τους 16ο-19ο αι. και τις περιόδους των αγιοζωνιτών μοναχών της Μονής δημοσιεύει ο Ν. Μ. Μπονοβας, «Εικονογραφικές παραστάσεις της Αγίας Ζώνης της Θεοτόκου στη Μακεδονία και στη Θράκη (16-19ος αι.): Τεκμήρια πνευματικής ακτινοβολίας της Μονής Βατοπεδίου», Ι. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ (επιμ.), *Πρακτικά Δ' Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, Αθήνα 2017, σελ. 491-508, όπου στις σελ. 497-498, εικ. 10 [σ. 507] ο μελετητής αναφέρεται ειδικά στην εν λόγω εικόνα του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλεξανδρούπολης. Για την παρουσία αγιοζωνιτών πατέρων στην περιοχή της Αίνου, όπου η Μονή Βατοπεδίου διατηρούσε κατά τον 19ο αι. εκτάσεις βλ. Ν. Μπονοβας «Έγγραφα από το αρχείο της μονής Βατοπαιδίου σχετικά με περιόδους μοναχών (19ος αι.): τεκμήρια για την ιστορία των μετοχίων και την πνευματική ακτινοβολία της μονής», στο Ι. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ (επιμ.), *Πρακτικά Θ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Η Εξακτίνωση του Αγίου Όρους στον Ορθόδοξο κόσμο: τα μετόχια*, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 476, 481. Ο Ιδιος, «Ταξίδια μοναχών με την αγία Ζώνη από τη μονή Βατοπαιδίου Άθω στη Μ. Ασία: μαρτυρίες επιστολιμαίου υλικού από το αρχείο της Μονής», *Μικρασιατική Σπίθα* 20 (2016), σελ. 147-149.

68. Κατά την καταγραφή του 1998-1999 έγινε εσφαλμένη ανάγνωση του ονόματος του ζωγράφου ως «Χ(ρυσ)ό(στο)μος» και το όνομά του πέρασε δυστυχώς στη βιβλιογραφία. Οστόσο, μετά από προσεκτικότερη ανάγνωση της επιγραφής διαπιστώνεται ότι ζωγράφος της εικόνας είναι ο Αδριανουπολίτης Μόσχος: χ(ει)ρ μο(σ)κ(ου). Την υπόδειξη οφείλω στον ανεξάρτητο ερευνητή κ. Αλέξανδρο Παπαδόπουλο, τον οποίο και από αυτή τη θέση ευχαριστώ θερμά. Για τον Αδριανουπολίτη ζωγράφο Μόσχο βλ. Α. Παπαδοπούλος, «Οι ζωγράφοι του 19ου αιώνα από την Αδριανούπολη», *ό.π.*, σελ. 504-505. Ο Ιδιος, «Ο ζωγράφος Μόσχος Αδριανουπολίτης (19ος αιώνας). Ανάλυση-διάκριση του ύφους του και διασπορά των έργων του», Ι. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ (επιμ.), *Πρακτικά Ζ' Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, Αθήνα 2024, σελ. 547-548.

δ' αρκαδίου τεως / Ανάσση βατοπαιδίω θετ' ἀναξ/ ζώνην ί(ε)ραν. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός είχε εγκαταβιώσει στη Μονή Βατοπεδίου ως μοναχός, αφού παραιτήθηκε από την βασιλεία το έτος 1359 και εκάρη μοναχός αρχικά στη Μονή Μαγγάνων στην Κωνσταντινούπολη, λαβών το μοναχικό όνομα Ιωάσαφ⁶⁹. Ο ίδιος είχε δωρίσει στη Μονή Βατοπεδίου με χρυσόβουλλο το 1347, κατόπιν αιτήματός της, τη Μονή της Θεοτόκου Ψυχωσωστρίας στην Κωνσταντινούπολη, για να έχουν εκεί οι Βατοπεδινοί κατάλυμα⁷⁰. Επιπλέον, είχε κτίσει και τον πύργο του Κολετζή⁷¹ (σημερινή Βατοπεδινή Σκήτη της Κολιτσούς). Στη Μονή Βατοπεδίου σώζονται σήμερα αρκετά αφιερώματά του, μεταξύ των οποίων αυτόγραφοι χειρόγραφοι κώδικές του⁷² και το βασιλικό στέμμα του. Προσθέτω ότι η Μονή Βατοπεδίου κατείχε χωράφια και περιβόλια από δωρεές στην Αίνο και ήταν βασικός σταθμός των αγιοζωνιτών μοναχών της Μονής. Μάλιστα, δεν ήταν λίγες οι φορές που η Αγία Ζώνη της Παναγίας επισκέφθηκε την πόλη, μετά από έγγραφα αιτήματα των Αινιτών δημογερόντων, είτε για ευλογία, είτε λόγω κάποιας πανδημίας που είχε ενσκήψει στην περιοχή⁷³. Η εικόνα εκτίθεται στην αίθουσα 1 του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλεξανδρουπόλεως (θέση 1.41).

A28. Το 1849 οι Αινίτες ποζματζήδες (επιδιορθωτές παλαιών ενδυμάτων < τουρκ. *bozmaci* «πωλητής παλαιών και φθαρμένων πραγμάτων, παλιατζής», «επιδιορθωτής φθαρμένων ρούχων, μπαλωματής» < *bozma* «φθορά, χάλασμα, άλλαγμα κ.λπ.»), παρήγγειλαν στον Αδριανουπολίτη ζωγράφο Παναγιώτη τη φορητή εικόνα του αγίου Βασιλείου (ΦΕΙΚ 102)⁷⁴. Η αφιερωματική επιγραφή σε μία σειρά στο κάτω μέρος της εικόνας: ΑΦΙΕΡΩΘΗ ΖΩΓΡΑΦΗΘΕΙΣΑ Η

69. Ιεροδ. ΑΡΚΑΔΙΟΣ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΝΟΣ, *Ιστορία της Ιεράς Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου*, Αγίου Όρους 2017: Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, σσ. 123-124, 403-404.

70. Ιεροδ. ΑΡΚΑΔΙΟΣ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΝΟΣ, *Ιστορία της Ιεράς Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου*, ό.π., σελ. 358.

71. Ιεροδ. ΑΡΚΑΔΙΟΣ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΝΟΣ, *Ιστορία της Ιεράς Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου*, ό.π., σελ. 318.

72. Ιεροδ. ΑΡΚΑΔΙΟΣ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΝΟΣ, *Ιστορία της Ιεράς Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου*, ό.π., σελ. 404.

73. Προηγ. ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΝΟΣ, «Χρονικόν περί της ιεράς και σεβασμίας Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου Αγίου Όρους», *Μακεδονικά* 12 (1972), σελ. 88. Στις 4 Οκτωβρίου 1836 οι αγιοζωνίτες έγραφαν από την Αίνο προς τη Μονή Βατοπεδίου: «ἔστω γνωστόν σας ὅτι εἰς αὐτὴν τὴν πολιτείαν αἶνον, δέν παύωμεν καθημερινός, ὅπου να μὴν κάνωμεν λειτανείας, ἀγριπνίας, καὶ ἄλλας δεήσεις, μάλιστα καὶ κοιναῖς νηστίας. [...], βλ. Ν. ΜΠΟΝΟΒΑΣ «Έγγραφα από το αρχείο της μονής Βατοπαιδίου», ό.π., σελ. 476.

74. Αναφορά στην εικόνα κάνει η Μ. ΚΑΓΙΑΔΑΚΗ, «Πρόδρομες παρατηρήσεις σε δύο προσφυγικές εικόνες», στο Ι. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ (επιμ.), *Πρακτικά Ζ' Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, Αθήνα 2024, σελ. 789. Για τον ζωγράφο βλ. Ε. ΜΟΥΤΑΦΩΦ, Ι. ΓΚΕΡΓΚΟΒΑ, Α. ΚΟΥΓΙΟΥΜΤΖΙΕΦ, Ε. ΠΟΠΟΒΑ, Ε. ΓΚΕΝΟΒΑ, Δ. ΓΟΝΗΣ, *Έλληνες αγιογράφοι στη Βουλγαρία μετά το 1453*, ό.π., σελ. 117· Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι ζωγράφοι του 19ου αιώνα από την Αδριανούπολη», ό.π., σελ. 504-505.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

ΠΑΡΟΥΣΑ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΕΙΚΩΝ ΔΙΕΞΟΔΩΝ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΥ ΡΟΥΦΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΠΟΖΜΑΤΖΗΔΩΝ χειρ Παναγιώτου 1849 (Εικ. 22).

A29. Η συντεχνία των ιχθυοπωλών παρήγγειλε το 1849 στον ζωγράφο Αλέξανδρο τη φορητή εικόνα του αγίου Χαράλάμπους με σκηνές βίου (ΦΕΙΚ 92), η οποία εκτίθεται στην αίθουσα 3 (θέση 3.2)⁷⁵. Κάτω έμμετρη ιαμβική επιγραφή: 1849 / χείρ † Ἀλεξάνδρου / Σ[Υ] ΠΡΟΣΦΕΡΟΥΝ ΤΗΝ/ ΠΑΡΟΥΣΑΝ ΠΡΟΣΦΟΡΑΝ/ ΜΕΤ' ΕΥ[ΛΑΒΕΙ]ΑΣ. ΔΟΥΛΟΙ ΣΟΥ ΊΧΘΙΟΠΩΛΑΙ/ ἈΠΟ΄ ΣΠΛΑ[ΧΝΩΝ ΚΑΓ ΚΑ]ΡΔΙΑΣ· ΚΑΓ ΘΕΡΜΩΣ/ ΣΕ ΊΚΕ[ΤΕΥΟΥΝ ἘΝ]ΔΟΞΕ ΊΕΡΟΜΑΡΤΗΣ! / ΤΙΝ' Α[Ϊ]ΤΤΟ Σ ΡΥΨΗΙ] ΝΟ΄ ΣΟΥ ἈΠ[Α]ΝΤΑΣ/ ΔΙΟΥΛΟΥΣ ΣΟΥ] ΛΑΪΤΡΗΣ (Εικ. 23).

A30. Το 1850 οι επίτροποι του ναού αφιέρωσαν στον ναό τους (δεν αναφέρεται)⁷⁶ τη Μεταμόρφωση (ΦΕΙΚ 330). Η εικόνα εκτίθεται στην αίθουσα 5 (θέση 5.18) και είναι έργο του γνωστού Αδριανουπολίτη ζωγράφου Νικολάου⁷⁷. Στο κάτω μέρος της εικόνας αναγράφηκε η επιγραφή: † ΕΖΟΓΡΑΦΙΣΘΗ Ἡ ΕΙΚΩΝ ἈΥΤΗ ἈΝΑΛΩΜΑΣΙ ΜΕΝ ΤΗΣ ἘΚΚΛΗΣΙΑΣ, ἘΠΙΣΑΣΙΑ ΔΕ ΤΩΝ ἘΠΙΤΡΟΠΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ 1840 χείρ Ν(Ι)Κ(Ο) Λ(ΑΟΥ)/ αδρ(ιανου)π(ο)λλ(ίτου) (Εικ. 24).

A31. Η Ψηλάφηση του Θωμά (ΦΕΙΚ 146) της αίθουσας 5 (θέση 5.17) είναι έργο του ζωγράφου Αλέξανδρου⁷⁸. Ολοκληρώθηκε στις 5 Μαρτίου 1850

75. Αδημοσίευτη. Για τον ζωγράφο βλ. Α. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ, Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμότειχο και το Σουφλί*, ό.π., σελ. 165, 173· Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 152· Δ.Α. ΠΑΡΘΕΝΟΥ, *Ο Ιερός Μητροπολιτικός Ναός του Αγίου Γεωργίου Σουφλίου*, ό.π., σελ. 263-266 και σποραδικά· Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι ζωγράφοι του 19ου αιώνα από την Αδριανούπολη», ό.π., σελ. 506.

76. Δεν είναι γνωστό σε ποιον ναό αφιερώθηκε η εν λόγω φορητή εικόνα. Υποθέτω ότι είτε προέρχεται από τον μητροπολιτικό ναό της Μεταμορφώσεως του Χριστού της Αίνου, είτε από το ομώνυμο παρεκκλήσιο που βρισκόταν στο προαύλιο του Ζαπτείου Παρθεναγωγείου στην Αδριανούπολη. Για τον μητροπολιτικό ναό της Μεταμορφώσεως Αίνου βλ. ενδεικτικά Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, «Η Αίνος και αι εκκλησίαι της», ό.π., σελ. 10-13. Πληροφορίες για τον ναό της Μεταμορφώσεως Αδριανουπόλεως βλ. Ν. Π. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, *Η Αδριανού μας*, τεύχ. Ι Κείμενο, Αθήνα 1993, σελ. 86-87· Δ. ΚΙΗΓΜΑΣ, Γ. ΡΥΖΙΩΤΗΣ, *Αδριανούπολη, Καραγάτς, Ορεστιάδα: μια πόλη*, Ν. Ορεστιάδα 2011, σελ. 71-72.

77. Αδημοσίευτη. Για τον ζωγράφο βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 243· Α. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ, Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμότειχο και το Σουφλί*, ό.π., σσ. 33, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 49, 69, 93, 94, 95, 99, 100, 101, 106-107, 136, 181-182· Ε. ΜΟΥΤΑΦΩΦ, Ι. ΓΚΕΡΓΚΟΒΑ, Α. ΚΟΥΤΟΥΜΤΖΙΕΦ, Ε. ΠΟΠΟΒΑ, Ε. ΓΚΕΝΟΒΑ, Δ. ΓΟΝΗΣ, *Έλληνες αγιογράφοι στη Βουλγαρία μετά το 1453*, ό.π., σελ. 114-115· Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι ζωγράφοι του 19ου αιώνα από την Αδριανούπολη», ό.π., σελ. 502-504.

78. Αδημοσίευτη. Για τον ζωγράφο βλ. Α. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ, Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμότειχο και το Σουφλί*, ό.π., σσ. 165, 173· Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 152· Δ.Α. ΠΑΡΘΕΝΟΥ, *Ο Ιερός Μη-*

και παραγγέλθηκε από τη συντεχνία των καπνάδων. Η συντεχνία των καπνοπωλών της Αδριανούπολης εόρταζε την Κυριακή του Θωμά⁷⁹. Κάτω αφιερωματική επιγραφή: ΑΥΤΗ Η ΕΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΗΘΗ ΔΙΕΞΟΔΩΝ ΤΟΥ ΤΙΜΙΩΤΑΤΟΥ ΣΥΝΑΦΙΟΥ ΚΑΠΝΑΔΩΝ· ΕΝ ΕΤΕΙ 1850· ΜΑΡΤΙΟΥ 5 ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΑΛΕΞ/ΠΟΛΗ [sic] (Εικ. 25). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η υφιστάμενη επιγραφή επαναγράφηκε κάποια στιγμή μέσα στον 20ό αι. επάνω από την αρχική, δημιουργώντας ασυνταξία στο τέλος της (ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΑΛΕΞ/ΠΟΛΗ), δηλαδή σε ένα σημείο όπου θα περίμενε κανείς να αναγράφεται το όνομα του ζωγράφου (ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ). Η εσφαλμένη ανάγνωση του ονόματος του γνωστού Αδριανουπολίτη ζωγράφου Αλέξανδρου και η εν συνεχεία η αλλοίωσή του στην αφιερωματική επιγραφή οφείλεται προφανώς στην άγνοια του νεότερου γραφέα και στη σύγχυση του ονόματος του ζωγράφου με το σύγχρονο όνομα της Αλεξανδρούπολης, η οποία, ως γνωστόν, το 1850 αποκαλούνταν Δεδέαγατς. Η ονομασία Αλεξανδρούπολις δόθηκε στην πόλη στις 8 Ιουλίου 1920 κατά την επίσκεψη σε αυτήν του πρόωρα χαμένου βασιλέα Αλεξάνδρου Α' (12.6.1917-12.10.1920).

A32. Στις 18 Απριλίου 1861 ο ζωγράφος Απόστολος ολοκλήρωσε τη φορητή εικόνα του αγίου Στεφάνου (ΦΕΙΚ 137), που παρήγγειλε ο αφιερωτής Χρήστος από τη Θάσο (θέση 2.35). Δεν αποκλείεται ότι ο Θασίτης αφιερωτής δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά στην Αίνο, όπου και μάλλον διέμενε. Στο κάτω μέρος της εικόνας η αφιερωματική επιγραφή: ΑΥΤΗ, Η ΑΓΙΑ, ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ, ΠΟΙΗΘΕΙΣΑ, ΔΙ ΕΞΟΔΩΝ, ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ, Χριστου ἐκ Θ[ά]σου κ(αί) χείρας ποιειθεῖσα παρα του κυρίου αποστόλου / [ζω]γράφου 1861 απριλίου 18.

A33. Ο Αινίτης ζωγράφος Χατζη-Μιχάλης ζωγράφισε κατόπιν παραγγελίας των Χατζη-Γεωργίου και Χατζηκωστάκη Κασάπη την Παναγία «Ρόδον το Αμάραντον» με αγίους (ΦΕΙΚ 21), η οποία εκτίθεται στην αίθουσα 6 (θέση 6.27). Το έργο ολοκληρώθηκε την 1η Μαρτίου 1862. Στο μέσον της εικόνας κάτω η αφιερωματική επιγραφή και η υπογραφή του ζωγράφου: Χ'ΓΕΩΡΓΙΟΥ Χ'ΚΟΖΑΚΗΣ / ΚΑΣΑΠΗΣ γς ΜΑΡΤΙΟΥ ΠΡΟΤΟΥ / τό 1862. ΖΟΓΡΑΦΟΣ Χ'ΜΗΧΑΛΙ (Εικ. 26). Το όνομα Κασάπης < κασάπης «κρεοπώλης» προέρχεται από το τουρκ. *kasap*.

τροπολιτικός Ναός του Αγίου Γεωργίου Σουφλίου, ό.π., σελ. 263-266 και σποραδικά: Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι ζωγράφοι του 19ου αιώνα από την Αδριανούπολη», ό.π., σελ. 506.

79. Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, *Αι Συντεχνίαι και η Εκκλησία επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1973: Αποστολική Διακονία, σελ. 49· Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντεχνίες & επαγγέλματα στη Θράκη 1685-1920*, Αθήνα 1985: Πιτσιλός, σελ. 120.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

A34. Η Βάπτιση (ΦΕΙΚ 150) βρίσκεται στη αίθουσα 5 (θέση 5.23). Φιλοτεχνήθηκε το 1867 από τον ζωγράφο Αργύριο Παπαματθαίου κατόπιν παραγγελίας του αφιερωτή Θεοφάνη Βέρδη(;). Κάτω η επιγραφή: ἔργον Ἀργυρίου Παπαματθαίου//1867 και πιο δεξιά: Δέησις Θεοφανη Βερδη(;) (Εικ. 27). Η ανάγνωση του επωνύμου του Θεοφάνη δυσχεραίνεται από ένα σβήσιμο στο προτελευταίο γράμμα. Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για ένα Βέρδης, καθώς διακρίνεται καθαρά ο κύκλος του ο και η κεραία του πάνω από αυτόν, η οποία φαίνεται ότι ενωνόταν με τον κύκλο. Το όνομα Βέρδης επιχωριάζει σήμερα με βάση τους καταλόγους του ΟΤΕ κυρίως στην Αττική και στη Βοιωτία, κατ' εξοχήν αρβανιτόφωνες παλαιότερα περιοχές. Ανάγεται στο αρβανίτικο επίθετο βέρδῆ, «ωχρός, χλωμός» < κοινό λατιν. *viridis* «πράσινος» < λατιν. *viridis* «πράσινος» (πβ. ιταλικό *verde* με την ίδια σημασία), πβ. το ελλην. *πρασίνισε* «χλώμιασε». Λιγότερο πιθανή είναι η ανάγνωση Βερρής, εφόσον αυτό που υπάρχει πάνω από το τελικό η θεωρηθεί ότι δεν είναι η κεραία του δ, αλλά μία περισπωμένη. Το όνομα Βερρής απαντά σήμερα στους καταλόγους του ΟΤΕ κυρίως στη Λέσβο.

A35. Ένα ξύλινο δίπτυχο προθέσεως (ΦΕΙΚ 203) εκτίθεται στην αίθουσα 1 (θέση: 1.46). Χρονολογείται στις 13 Μαρτίου 1869 και αφιερώθηκε στην εκκλησία του χωριού Άβαντας (Δερβέντ) από τον Αποστόλη Τεβετζή. Στο δίστηλο κείμενο ο Τεβετζής αφιερώνει τα περιουσιακά του στοιχεία στον ναό του Άβαντα, ώστε ο εκάστοτε ιερέας να μνημονεύει τα παρατιθέμενα ονόματα⁸⁰ (Εικ. 28). Το επώνυμο Τεβετζής προέρχεται από το τουρκ. *deveci* «καμηλήρης» < *deve* «καμήλα».

1869 = ΜΑΡΤΙΟΥ:13/ δάπάνην παραδῆς πε/ρούσήας διά μνήμοσύνον/ ἀποστόλι τεβετζῆν· ενείς· ἀφιερόνο/πρότὸν ἀφιερόνο: το δέκα σινηκῆά ἀνα/κάτομα τῶν καθεκάστῶν χρόνον/εἰς τὴν ἐκλήσιαν τὰ ὀπήα θέλοῦν ἐν γῇ ἀπο/ τῶν μῆλον μου ἕως τελιά τίς ζόης αὐτῆς· τέκνον/κει πρόνκόνον ἀφών ζωῆς αὐτοῦ/ κε ὀλί τοὺς σήνκενοὺς αὐτοῦ./ κε ὀπήος ἡερέας ἐβῆςσκητε εἰς χορίον/ δερβέντί να εχί το χρέος κει το βα/ρός να τους μνιμονεφι τας ψιχας ταυτις/ γένεαν πρός γένεαν αὐτου/ κὲ διά ἐξῶν τα δέκα σήνικιά ἀνα/κατομα, τα ἀφιερονο διά τόν ἡ/ερέα τριᾶ δενδρα ηλιόδενδρα/ δίο ψ2: τὰ ὀπία ἦνε τὸ ἓνα ἥστο καρα/ητέκο το χοράφι κρασί του απου ἀθανᾶσις/ το δε αλο εἰς το ἀσηρι/ κῖς στο βολιτζού το χοράφι το δε ἄλο εἰς το ἀση/ρίν κε στὸ

80. Εσφαλμένως ταυτίζεται στη λεζάντα του Εκκλησιαστικού Μουσείου το Δερβέντ (Άβαντας) με το Δέρειο Έβρου. Για το θέμα αυτό βλ. Θ. ΚΥΡΚΟΥΔΗΣ, «Δίπτυχο προθέσεως. Από το Δέρειο(;) ή τον Άβαντα;», *Ενδοχώρα* 78 (Δεκέμβριος 2001), σελ. 33-34. Αναδημοσίευση του άρθρου βλ. Θ. ΚΥΡΚΟΥΔΗΣ, «Δίπτυχο προθέσεως από τον Ναό του Άβαντα Αλεξανδρούπολης», *Εξώπολις* 19 (Φθινόπωρο 2004), σελ. 106-108.

γρόζο το χοράφιν κε γενοῦντε τρία/ δέντρα τὰ ὀπήά να ἦνεε οπίος
 ἦνε εφι/μερίος εἰς δερβετιν νὰ μάσι τον καρπον κει/ να μνημονέφι τὰ
 ὀνόματα ταυτα παν/τοτίνα νὰ εχί το βάρος αὐτόν/
 Ζούντάνους ηγίες/
 Χρίστο ἡερεός σταβρο ἱερεός σίμβιας/ κει τὸν τέκνον ἀποστολή στα-
 νο/ γρόζο ἰωανη κοσταντίνου/ πετκο ζλάτο στάνο τήακο/ ἀποστολί
 καλίνο πετκο//
 στάνο μαρή/νη σιμβιας/κὲ τὸν τέκνον/Χρίστοδουλου σιμβιας κεί/⁵
 τὸν τέκνον/
 τὸν κικίμμένον./
 πέτκό στογιάνης στάνο/ κίνο θεόδορου σίμῶ/ Γέοργίου καλίνο κοσ-
 σταντίνου/ ἀποστολί: ἰωανου λουλουδο/ μαρο Γέοργίου καλίνο/ κα-
 λίνα γροζο Γέοργίου/ ἀγγελο μίτρό μά[...]/ ζογδὸ Γέοργίου μ[...]/
 σταμο ἀργίρι στίλ[ανου]/ χρίσι κοσταντίνου κα[...]/τρῶ νίκολαού
 ἀλέξiou/ πράγιάνι θεόδορου/ «κάτα χρέος τοῦς ἱερεαν/ νὰ μνημονεβί
 τα ὀνοματα ταυτα/ ἐ δὲν τα μνημονεβι να εχι/ τὸ βαρὸς του κε θελί
 δόσί ἀπο/λογίαν προς τὸν θεόν.

Αρκετά ἀπὸ τὰ ὀνόματα που δίνει ὁ Αποστόλης Τεβετζής εἶναι σλαβικά (Πέτκο, Ζλάτο, Στάνο, Καλίνο, Στογιάνης κ.λπ.), καθὼς τὸ χωριὸ (σημερινὸς Ἄβαντας) εἶχε καὶ σλαβόφωνο πληθυσμό.

A36. Ἡ Παναγία Κυκκώτισσα με αγίους (ΦΕΙΚ 31) εἶναι ἔργο τοῦ Αἰνίτη ζωγράφου Δημητρίου καὶ χρονολογεῖται στὶς 12 Μαΐου 1871. Ἡ εἰκόνα παραγγέλθηκε ἀπὸ τὸν ζωγράφο Ηλία καὶ τὴ σύζυγό του Αναστασανιώ. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς αφιερωματικῆς ἐπιγραφῆς ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ φημισμένος ζωγράφος Δημήτριος ἐξ Αἴνου⁸¹ ἦταν ἀναγνωρισμένος ἀπὸ τοὺς ὁμοτέχνους του καὶ ἀναλάμβανε νὰ φιλοτεχνήσῃ ἔργα γιὰ λογαριασμό τους. Κάτω ἀπὸ τὸν Πρόδρομο: χείρ Δ(ημητρίου)/ἀπὸ Αἴνου 1871 Μαΐου/ 12:, ἐνὸς κάτω ἀπὸ τὸν Θεολόγο ἡ αφιερωτικὴ ἐπιγραφή: Διὰ Συνδρομῆς τοῦ Κυρίου Ζωγράφου ἡλία)/σύν τῇ συζύγῳ/ἀνά/στασι/α/νω (Εἰκ. 29). Τὸ ὄνομα Αναστασανιώ ἀποτελεῖ πρωτοεμφανιζόμενο συμφυρμό των γυναικείων βαπτιστικῶν Αναστασιῶ < Αναστασία καὶ Αστανιώ < Ασάνης, ὄνομα γνωστοῦ βυζαντινοῦ οἴκου. Τὸ γυναικεῖο βαπτιστικὸ Αστανιώ ἦταν συνηθισμένο στὴν

81. Αἰδημοσίευτη. Γιὰ τὸν ζωγράφο βλ. Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Ἡ Ἀγιογραφία στὴν Αἴνο», ὁ.π., σελ. 645-646, σημ. 78· Ε. ΜΟΥΤΑΦΩΦ, Ι. ΓΚΕΡΓΚΟΒΑ, Α. ΚΟΥΤΙΟΥΜΤΖΙΕΦ, Ε. ΠΟΠΟΒΑ, Ε. ΓΚΕΝΟΒΑ, Δ. ΓΟΝΗΣ, Ἑλλήνες ἀγιογράφοι στὴ Βουλγαρία μετὰ τὸ 1453, ὁ.π., σελ. 100-101· Μ. ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, Ι. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Αἰνίτες ζωγράφοι», ὁ.π., σελ. 366-367· Δ.Α. ΠΑΡΘΕΝΟΥ, Ὁ Ἱερός Μητροπολιτικὸς Ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Σουφλίου, ὁ.π., σελ. 304-305 καὶ σποραδικά.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

Αίνο, όπως και το Ασάνα⁸² και δείχνει την έντονη επιβίωση των ονομάτων των αριστοκρατικών βυζαντινών οίκων στην πόλη μέχρι τα τέλη του 19ου αι.

A37. Ο άγιος Θεόδωρος (ΦΕΙΚ 82) της αίθουσας 7 (θέση 7.23) είναι έργο του 1884, το οποίο παραγγέλθηκε από τον Γεώργιο, τον Θεόδωρο και την Παναγιωτίτσα. Η αφιερωματική επιγραφή και το έτος στην κάτω δεξιά γωνία: *Γεωργίου Θεοδώρου & Παναγιωτίτσας 1884*.

A38. Στην αίθουσα 6 (θέση 6.25) εκτίθεται η Παναγία Ζωοδόχος Πηγή (ΦΕΙΚ 230). Χρονολογείται στον 19ο αι. και παραγγέλθηκε από τον Περικλή Γ. Κουρτίδη και τη σύζυγό του. Στο κάτω μέρος της εικόνας σώζεται εξίτηλη αφιερωτική επιγραφή: *Ἡ παροῦσα εἰκὼν [ἀφιερώ]θη δι' ἐξόδων τιο[υ] [ἐξ Ἀδριανου]πόλεως [...Περικλέους Γ. Κουρτίδου σὺν τῇ συζύγῳ] α[ὐτοῦ...]* (Εικ. 30). Κατά την έρευνά μου στα Ληξιαρχεία Αλεξανδρούπολης και Σουφλίου/Τυχερού εντόπισα μόνον έναν Περικλή Κουρτίδη (1886-1981;), γιο του Παναγιώτη και της Άννας, με καταγωγή από το Λεϊβήθρο (τουρκ. Sultanköy) Ανατ. Θράκης, οι κάτοικοι του οποίου μαζί με κατοίκους από το γειτονικό Ibriktepe (αρχαία Ἰμβρασος), μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, εγκαταστάθηκαν στο Τυχερό (παλαιότερα *Bitikli / Bitiklü*). Ο Περικλής Π. Κουρτίδης νυμφεύτηκε τη Μαρία (1890-1978), κόρη του Ζουμπούλη, και απέκτησαν τέσσερα τέκνα (Χρυσή [1913], Ιωάννης [1922], Ζουμπούλης [1924] και Σύρμω [1925]). Δεν αποκλείεται ο Περικλής Γ. Κουρτίδης που αναφέρεται στην αφιερωματική επιγραφή της εικόνας ότι ήταν κάποιος συνώνυμος συγγενής του, με καταγωγή επίσης από το Λεϊβήθρο. Επιπλέον, είναι πιθανό ότι οι πατρογονικές ρίζες της οικογένειας Κουρτίδη κρατούσαν από την Αδριανούπολη⁸³. Υποθέτω ότι ο Περικλής Γ. Κουρτίδης και η σύζυγός του αφιέρωσαν την εικόνα της Ζωοδόχου Πηγής στον ενοριακό ναό της πατρίδας τους και κατά το 1922 την μετέφεραν στον ναό του Αγίου Ιωάννου Τυχερού, από όπου τελικά περιήλθε στη Συλλογή του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλεξανδρούπολης.

82. Βλ. Α. ΜΠΟΥΤΟΥΡΑΣ, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα, ό.π.*, σελ. 102. Το Ασάνιό καταγράφεται επίσης στις Σαράντα Εκκλησιές.

83. Υπενθυμίζω ότι από την Αδριανούπολη καταγόταν και ο σπουδαίος Θρακιώτης ιατρός, διδάσκαλος, πολιτικός, βουλευτής και συγγραφέας Κωνσταντίνος Γ. Κουρτίδης (1870-1944). Αν δεν πρόκειται για απλή συνωνυμία, τότε δεν πρέπει να αποκλειστεί μία συγγένεια των οικογενειών των δύο προσώπων. Για τον Κ.Γ. Κουρτίδη βλ. ενδεικτικά Π. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, «Μνημόσυνα: Κωνσταντίνος Κουρτίδης», *Αρχαίον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 11 (1944-1945), σελ. 289-292· Ο Ιδιος, «Τέσσαρες σύγχρονοι Ιστοριογράφοι της Θράκης», *Αρχαίον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 14 (1947-1948), σελ. 171-175· Κ.Γ. ΚΟΥΡΤΙΔΗΣ, «Βιογραφικό», *Θρακικά* 25 (1956), σελ. 163.

A39. Η Παναγία η Οδηγήτρια (ΦΕΙΚ 15)⁸⁴ είναι αφιέρωμα των Χριστοφόρου, Αντωνίου, των συζύγων και των φίλων(;) τους και χρονολογείται στο 1901. Στο κάτω μέρος της εικόνας η επιγραφή: *Δια Συνδρομη/Χριστοφόρου/Αντωνίου/Βοήθεια Αυτων/Συμ[β]λων/Φ[ίλων;]/1901.*

Β. *Ιερά Σκεύη-σφραγίδες*

B1. Το ασημένιο Άγιο Ποτήριο (MET 7) εκτίθεται στη θέση 1.37. Φέρει την επιγραφή *ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΛΙΟΝ ΤΖΙΣ · ΣΤΙΜΑΓΤΟ · ΣΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΓΕΩΡΓΙΟΝ* και χρονολογείται στα 1756 (Ελ. 31). Η φαινομενικά δυσνόητη φράση ΣΤΙΜΑΓΤΟ πρέπει να αναγνωστεί ως «στη Μάγτο», όπου Μάγτο είναι το όνομα της θρακικής πόλης Μάδυτος και επομένως έχει τη σημασία «στη Μάδυτο». Ο τύπος Μάγτο για τη δήλωση του ονόματος της Μαδύτου μαρτυρείται σε επιγραφή του 1861 στα βημόθυρα του ναού Αγίου Γεωργίου Σουφλίου (*ΧΙΡ ΣΤΑΜΑ/ΤΗΣ ΤΑΛΙ/ΑΔΟΥΡΟΣ/ΜΑΓΤΙΑΝΟΣ/ΕΤΙ* 1861)⁸⁵. Το όνομα της Μαδύτου στα τουρκικά είχε εξελιχθεί σε Μάυτος (*Maydos*), το οποίο με τη μορφή Μάϋτο, Μάϊδο πέρασε ξανά στα ελληνικά των ντόπιων χριστιανών. Από τον τύπο Μάϋτο προήλθε το Μάγτο με συμφωνοποίηση του ημιφώνου /j/ στα ελληνικά, δηλαδή εξελίχθηκε ως *Maydos* > *Μάϊτο* > *Μάγτο*⁸⁶.

B2. Ο ασημένιος δίσκος προσφορών (MET 6) με παράσταση του αγίου Γρηγορίου αφιερώθηκε το 1809 στον ναό του Αγίου Γρηγορίου Νεοκαισαρείας⁸⁷ στην Αίνο από τον Δημήτριο και τον Κομνηνάκη (θέση: 1.30): *ΚΙΝΔΡΟΜΗ ΤΟΝ ΕΠΗΤΡΟΠΟΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΕ ΚΟΜΝΗΝΑΚΙ* 1809 (Εικ. 32). Όπως προαναφέρθηκε παραπάνω με αφορμή την εικόνα των Τριών Ιεραρχών (ΦΕΙΚ 105), ο αφιερωτής Κομνηνάκης είναι γνωστός και από άλλα επώνυμα αφιερώματά του στους ναούς της Αίνου⁸⁸.

B3. Στον ασημένιο δίσκο προσφορών (MET 43) του 1819 με παράσταση του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στον ομφαλό σώζεται η αφιερωματική επιγραφή: *1819 Ο ΑΓΙΟΣ ΗΘΑΝΙΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ* (θέση 5.28). Περιμετρικά

84. Αδημοσίευτη.

85. Βλ. Δ. Α. ΠΑΡΘΕΝΟΥ, *Ο Ιερός Μητροπολιτικός Ναός του Αγίου Γεωργίου Σουφλίου*, ό.π., σσ. 154, 155, 310.

86. Βλ. Δ. Α. ΠΑΡΘΕΝΟΥ, *Ο Ιερός Μητροπολιτικός Ναός του Αγίου Γεωργίου Σουφλίου*, ό.π., σσ. 311-312· Δ. Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», ό.π., σελ. 58.

87. Ενδεικτική βιβλιογραφία για τον ναό του Αγίου Γρηγορίου Νεοκαισαρείας στην Αίνο βλ. σημ. 43 του παρόντος.

88. Για τον αφιερωτή βλ. παραπάνω στην εικόνα των Τριών Ιεραρχών (ΦΕΙΚ 105) [Α17 του παρόντος].

Οι αφιερωματικές επιγραφές

της παράστασης του αγίου νεότερη αφιέρωση: *Αφιέρωμα Παναγία Χρήστου Ηλία 1911*.

- B4. Στις 27 Ιουνίου 1829 οι Ιωάννης και Ιωάννης αφιέρωσαν έναν ασημένιο δίσκο (MET 13) προσφοράς με παράσταση του αγίου Παντελεήμονος στον ομφαλό, έργο του Κυριαζή Ιωάννη (θέση: 2.19). Στη βάση του δίσκου χαράχθηκε το 1911 νεότερη αφιέρωση: «*Χατζημιχαήλ Δ. Γκοτσαρεϊζή*» (Εικ. 33). Για το επώνυμο *Γκοτσαρεϊζής* βλ. Συμπεράσματα.
- B5. Ο δίσκος προσφορών (MET 57) με παράσταση του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στον ομφαλό (θέση 2.5) βρίσκεται στην αίθουσα 2. Προέρχεται είτε από τον ομώνυμο ναό της Μακράς Γέφυρας (Uzunköprü), είτε από την εκκλησία του Τιμίου Προδρόμου Αίνου⁸⁹. Περιμετρικά φέρει μπαρόκ διακοσμητική ταινία. Γύρω από τον ομφαλό εγχάρακτη επιγραφή με τα ονόματα των δωρητών⁹⁰: *Ιωάννης, Ιωάννης, Κυριαζής*, ενώ κάτω η χρονολογία 1830.
- B6. Ο ασημένιος δίσκος προσφορών (MET 5) κατασκευάστηκε το 1842 από κάποιον Ιωάννη (θέση: 1.31), ίσως τον Ιωάννη Κυριαζή (βλ. αρ. 7). Στον ομφαλό παριστάνεται η Παναγία με το Χριστό στην αγκαλιά Της. Τα ονόματα των αφιερωτών περιμετρικά του ομφαλού: *Νικολάκης, Βασίλης*.
- B7. Στην ίδια αίθουσα εκτίθεται ο δίσκος προσφορών (MET 40) με την παράσταση του Αγίου Βλασίου στον ομφαλό (θέση 2.20). Είναι αφιέρωμα των *Φραντζέσκου, Φαλρέλου, Μιχαήλου και Νικολάου* (Εικ. 34). Περιμετρικά κοσμεύεται με φυτικά μοτίβα. Φέρει χρονολογία 5 Μαΐου 1843 και προέρχεται πιθανότατα από τον ναό του Αγίου Βλασίου Αίνου⁹¹.
- B8. Το ασημένιο θυμιατήριο (MET 95) που εκτίθεται στην αίθουσα 1 κατασκευάστηκε την 1 Αυγούστου 1843, κατόπιν παραγγελίας του ΝΙΚΟΛΑΟΥ

89. Για τον ναό του Τιμίου Προδρόμου Αίνου βλ. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 216-224, σελ. 7-9· Γ. ΛΑΜΠΟΥΣΙΑΔΗΣ, «Οδοιπορικόν», ό.π., σελ. 126-127· Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, «Η Αίνος και αι εκκλησίδαι της», ό.π., σελ. 16-19· Μ. ΚΑΠΠΑΣ, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, ό.π., σποραδικά· Ö. ÖZGÜR, «Byzantine Churches of Enez (Ainis)», ό.π., σελ. 147-148· St. MAMALOUKOS, «Middle and Late Byzantine Church Architecture», ό.π., σελ. 117, εικ. 20· St. MAMALOUKOS, I. PERRAKIS, A. KOUMANTOS, «The Byzantine Churches of Ainos and Selymbria», ό.π., σελ. 333-335.

90. Δ.Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», ό.π., σελ. 58.

91. Για τον ναό του Αγίου Βλασίου βλ. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 248-256, σελ. 13-15· Γ. ΛΑΜΠΟΥΣΙΑΔΗΣ, «Οδοιπορικόν», ό.π., σελ. 121· Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, «Η Αίνος και αι εκκλησίδαι της», ό.π., σελ. 22-24· Δ.Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», ό.π., σελ. 58.

ΙΕΡΕΟΣ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΥ. Δυσανάγνωστη επιγραφή στον «ουρανό» και τη βάση του θυμιατηρίου, όπου και η ημερομηνία: 1843 ΑΥΤΟΥΣΤΟΥ 1.

B9. Το ασημένιο κηροπήγιο αρτοκλασίας του 1864 (MET 29) είναι περίτεχνα διακοσμημένο με σχηματοποιημένους δράκοντες, άνθη, κουδουνάκια, κουκουνάρι, βελανίδια και μία περιστέρα (θέση: 2.18). Στην επιφάνειά του χαραχτηκε το όνομα μίας ακόμη συντεχνίας: «ΚΗΡΜΑΣΔΗ» (Εικ. 35). Πρόκειται για την συντεχνία των *κιρματζήδων* (μυλωνάδων πλιγουριού, πωλητών πλιγουριού ή σπασμένου σιταριού < τουρκ. *kirmaci* < *kirma* «χοντροαλεσμένο καλαμπόκι, θρυμματισμένο ή σπασμένο σιτάρι, πλιγούρι», κατά λέξη «θραύσμα, θρυμματισμα» < ρήμα *kir-* «θραύω, συντρίβω, θρυμματίζω»). Στην συγκεκριμένη περίπτωση το τουρκ. /dž/ αποδόθηκε στα ελληνικά λόγια με το γραφηματικό σύμπλεγμα σδ (συνήθης είναι επίσης και η απόδοση του τουρκ. /dž/ με ζδ).

B10. Αφιέρωμα του ίδιου ισναφίου είναι και ένας ασημένιος δίσκος προσφορών (MET 42) του 1869 με δικέφαλο αετό στον ομφαλό, εξαπτέρυγα Σεραφείμ και φυτικά μοτίβα (θέση: 1.32). Διασώζει ανάγλυφα την αφιερωματική επιγραφή ΔΙΑ ΣΗΝ/ΔΡΟΜΗΣ // ΤΟΝ ΕΥ/ΣΕΒΟΝ// ΚΗΡΜΑ/ΣΔΗ και τη χρονολογία 20 Α(Π)Ρ(ΙΛΙΟΥ) 1869 (Εικ. 36).

B11. Στην αίθουσα 2 εκτίθενται ένα ζεύγος ασημένιων εξαπτέρυγων (MET 45, MET 89) και ένας σταυρός λιτανείας (MET 90), τα οποία προέρχονται από τον ναό της Γεννήσεως του Τιμίου Ιωάννου του Προδρόμου (1875) Μακράς Γέφυρας (Uzunköprü)⁹². Είναι καμωμένα από σφυρήλατο, ανάγλυφο και διάτρητο ασήμι, το οποίο έχει επιχρυσωθεί κατά τόπους. Στη βάση του σταυρού η επιγραφή σε δύο σειρές: ΟΥΖΟΥΝΚΙΟΠΡΟΥ· ΕΚΛΙΣΙΑ † / Η ΓΕΝΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ 1892:⁹³ (Εικ. 37).

B12. Σε ασημένιο εξαπτέρυγο του 19ου αι. (MET 4) παριστάνεται ο άγιος Σπυρίδων στη μία όψη και στη άλλη εξαπτέρυγο Σεραφείμ (θέση: 2.50). Φέρει την αφιερωματική επιγραφή ΔΗ ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ/ΡΩΦΕΤΙΟΥ ΠΑΠΟΥΤΖΙ/ΔΩΝ (Εικ. 38).

92. Για τον ναό του Τιμίου Ιωάννου του Προδρόμου Μακράς Γέφυρας και την αποκατάστασή του βλ. ενδεικτικά Y. BÜKTEL, «Edirne – Uzunköprü Vaftizci Yahya kilisesi», XIV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Konya 20-22/10/2010, σελ. 115-137. Ö. ERTUĞRUL, «Edirne-Uzunköprü İoannes Prodromos Manastırı ve Restorasyon Projesi», *Restorasyon Yılığ* Dergisi 2 (2011) 127-141, όπου και βιβλιογραφία.

93. Δ.Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», ό.π., σελ. 58.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

B13. Στο Επισκοπείο της Μητροπόλεως φυλάσσονται δύο σφραγίδες⁹⁴, προερχόμενες από την περίφημη ιστορική Μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Σκαλωτής Αίνου⁹⁵. Η πρώτη επιγράφεται Ἰ̅CΘ̅ΡΑΓΙC ΙΕΡΑC ΜΟΝΗC ΠΑΝΑΓΙΑC ΤΗC ΣΚΑΛΟΤΙC ΕΝ ΕΤΙ ΑΧΩΩ! και η δεύτερη Ἰ̅ Η ΠΑΝΑΓΙΑ Θ(ΕΟΤΟ)Κ(Ο)C ΤΗC ΙΕΡΑC ΜΟΝΗC ΣΚΑΛΟΤΗC· ΕΝ ΕΤΕΙ 1831·.

Γ. Ευαγγέλια – Βιβλία – Κώδικες

Γ1. Το βιβλίο «Αρχιερατικόν» (ΚΕΙΜ 1)⁹⁶ εκτίθεται στην αίθουσα 1 (θέση 1.3). Τυπώθηκε στο τυπογραφείο του Αντωνίου Βόρτολι στη Βενετία και χρονολογείται στα 1714. Περιέχει τις θείες και ιερές Λειτουργίες του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, του Μεγάλου Βασιλείου και των Προηγιασμένων, τις τάξεις όλων των χειροτονιών και χειροθεσιών, τις ακολουθίες του αρραβώνος και του γάμου, της κηδείας και του μνημόσυνου και διάφορες άλλες περιστασιακές ευχές. Στο εμπροσθόφυλλο της στάχωσης σώζεται σημείωμα του ηγουμένου της Μονής της Θεοτόκου Σκαλωτής, ενώ στο εσωτερικό του υπάρχει νεότερο σημείωμα του 1919.

Γ2. Στη θέση 1.39 της αίθουσας 1 εκτίθεται ευαγγέλιο του 1787 με βελούδινη στάχωση και επίθετες σφυρήλατες παραστάσεις της Σταύρωσης και της Ανάστασης (ΣΤΑΧ 2), αφιέρωμα του Γεωργίου Πει[...]σαλογάου [ή Πει[...]σαλόγλου(;)].

Γ3. Ένα ευαγγελιστάριο του 18ου αι. (ΚΕΙΜ 36) προέρχεται από το Λουλέ Μπουργκάζ (Lüleburgaz) της Ανατολικής Θράκης. Είναι δερματόδετο και περιέχει τα ευαγγέλια των τεσσάρων ευαγγελιστών ως ενιαίο κείμενο. Δυ-

94. ΑΝΘΙΜΟΣ ΡΟΥΣΣΑΣ, *Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες*, ό.π., εικ. 14 [σ. 10]· Δ. Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», ό.π., σελ. 59.

95. Για τη Μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Σκαλωτής Αίνου βλ. ενδεικτικά Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., σελ. 33-39· Β.Α. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, «Ένια, Αίνια», *Θρακικά* 2 (1929), σελ. 47-49· Β.Α. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, «Θρακικά», *Θρακικά* 3 (1932), σελ. 47 κ.ε.· Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, «Η Σταυροπηγιακή Μονή της Θεοτόκου της επιλεγμένης Σκαλωτής», *Θρακικά* 17 (1942) 308-329· Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, *Λεξικόν γεωγραφικόν και ιστορικόν της Θράκης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως 1453*. Επιμέλεια Π. Παπαχριστοδούλου, Αθήναι 1963, σσ. 411, 488· Υ. ÖTÜKEN, R. OUSTERHOUT, «Notes on the Monuments of Turkish Thrace», *Anatolian Studies* 39 (1989) 132-135· P. SOUSTAL, *Thrakien (Thrace, Rodope and Haimimontos)*, *Tabula Imperii Byzantini* 6, Wien 1991, σελ. 172· Γ. Χρ. ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ, *Ο μοναχισμός στη Θράκη κατά τους Βυζαντινούς αιώνες*, Θεσσαλονίκη 2003: Γιαχούδης-Γιαπούλης, σελ. 145-148· Ö. ÖZGÜR, «Byzantine Churches of Enez (Ainiss)», ό.π., σελ. 142-144.

96. Δ.Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», ό.π., σελ. 59.

στυχώς, η άσχημη κατάσταση διατήρησής του και η οριστική απώλεια των 14 πρώτων σελίδων του δεν επιτρέπουν την έκθεσή του. Ωστόσο, στην εσωτερική όψη του εμπροσθόφυλλου σώζεται κτητορικό σημείωμα με χρονολογία: *Βασίλειος Βούλτσιου, 1852*. Πρόκειται για σλαβικής προέλευσης όνομα, συγκεκριμένα από το βαπτιστικό *Vălčo* < *Vălo* (16ος αι.), υποκοριστικό του *Vălko* (15ος αι.) < κλητική πτώση του βαπτιστικού *Vălk* (15ος αι.) < προσηγορικό *vălk* «λύκος». Είναι δηλαδή ένα ευχετικό όνομα («να είναι γερός και δυνατός σαν λύκος»)⁹⁷. Στο εσωτερικό τού ευαγγελίου τοποθετήθηκε ιδιόγραφο σημείωμα της ανώνυμης δωρήτριας, η οποία πληροφορεί: *Δυστυχώς δεν υπάρχουν/ αί πρώται σελίδες πάντως/ φαίνεται ότι έγγραφή έν/ Κων/πόλει [sic]⁹⁸ όπως έμφαίνεται/ είς τό τέλος της σελίδας 495/-/ Τό έφερε ο άνδρας μου/ από την πατρίδα του/ (1922) από τό Λουλέ Βουργάζ/ Άνατ. Θράκης./ Ποιός ήτο αυτός ποῦ γράφει Βασ. Βούλτσιος/ 1852 δεν τόν γνωρίζω/ οὔτε υπάρχει άλλος συγγενής/ νά έρωτήσω⁹⁹ (Εικ. 39). Από έρευνα στα Ληξιαρχεία Αλεξανδρούπολης, διαπιστώθηκε η εγγραφή ενός Βασιλείου Βούλτσιου του Θεοδώρου με καταγωγή από το Μπουργκάζ (Πύργος). Πρόκειται μάλλον για σύγχυση του Μπουργκάζ της Βουλγαρίας με το Λουλέ Μπουργκάζ της Ανατολικής Θράκης που φαίνεται ότι ήταν η πραγματική πατρίδα του. Ο Βούλτσιος αυτός γεννήθηκε το 1880 και νυμφεύτηκε τη Ζαφειρία (1888-1944) του Ιωάννου, η οποία καταγόταν επίσης από το Μπουργκάζ ([Lüle]Burgaz). Το 1929 απέκτησαν ένα τέκνο. Ο Βασίλειος απεβίωσε το 1938 στην Αλεξανδρούπολη, όπου και ετάφη. Επειδή θα ήταν δύσκολη μία σύμπτωση τόσο της ονομασίας του τόπου προέλευσης (Μπουργκάζ), όσο και του επωνύμου Βούλτσιος¹⁰⁰, και επειδή υποθέτω ότι η δωρήτρια ήταν αυτή που γνώριζε ορθά την καταγωγή του — μη αναφερόμενου στην αφιέρωση — συζύγου της, ότι δηλαδή αυτός καταγόταν όντως από το Λουλέ Μπουργκάζ, και όχι από το Μπουργκάζ της Βουλγαρίας, καταλήγω στο συμπέρασμα ότι το ευαγγελιστάριο ανήκε το 1852 μάλλον στον παππού τού Βασιλείου Βούλτσιου της Αλεξανδρούπολης. Είτε αυτός, είτε ο εγγονός του, το μεταβίβασε στον άγνωστο σύζυγο της αφιερώτριας ή και σε κάποιον πρόγονό του, όταν ακόμη ζούσε στο Λουλέ Μπουργκάζ, πριν έλθει ως πρόσφυγας στην Αλεξανδρούπολη, χωρίς να αποκλείεται και η συγγε-*

97. Βλ. J. ZAIMOV, *Bălgarski Imennik*, ό.π., σελ. 57-58.

98. Στη σελ. 495 δεν αναφέρεται ότι το ευαγγελιστάριο τυπώθηκε στην Κωνσταντινούπολη, αλλά ότι ο απόστολος και ευαγγελιστής Λουκάς απέθανε στην Έφεσο και κατά το εικοστό έτος της βασιλείας του Μ. Κωνσταντίνου έγινε η ανακομιδή των λειψάνων του στην Κωνσταντινούπολη.

99. Δ.Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», ό.π., σελ. 59.

100. Αξιοσημείωτο είναι ότι στους καταλόγους του ΟΤΕ δεν καταγράφεται πλέον κανένα επώνυμο ΒΟΥΛΤΣΙ(Ι)ΟΣ/ΒΟΥΛΤΣΙ(Ι)ΟΥ στην Αλεξανδρούπολη, παρά τη σχετικά μεγάλη διάδοσή του στην υπόλοιπη Ελλάδα (220 εγγραφές).

Οι αφιερωματικές επιγραφές

νική σχέση των δύο προσώπων (του Βούλτσιου και του συζύγου της αφιερώτριας). Η μεταβίβαση του ευαγγελισταρίου από τον Βασίλειο Βούλτσιο του 1852 θα μπορούσε να δώσει μία ικανοποιητική εξήγηση γιατί η αφιερώτρια αγνοεί την ταυτότητά του, αφού θα ήταν δύσκολο να μην γνωρίζει τον Βούλτσιο που γεννήθηκε το 1880 στην Αλεξανδρούπολη, ειδικά μάλιστα εάν είχε τέτοια σχέση με τον σύζυγό της, ώστε να του μεταβιβάσει το ευαγγελιστάριο.

Γ4. Στην αίθουσα 2 (θέση 2.52) εκτίθεται ευαγγέλιο του 1818, το οποίο εκδόθηκε στη Βενετία με επιμέλεια του Νικολάου Γλυκύ του εξ Ιωαννίνων (ΣΤΑΧ 8). Το ευαγγέλιο φέρει βελούδινη στάχωση με επίθετες σφυρήλατες επιχρυσωμένες ασημένιες παραστάσεις της Ανάστασης και των Προφητανάκτων στην εμπρόσθια όψη και της Σταύρωσης με τους ευαγγελιστές στην οπίσθια. Στο εσωτερικό του ευαγγελίου τοποθετήθηκε ιδιόγραφο σημείωμα του δωρητή, το οποίο πληροφορεί¹⁰¹ (Εικ. 40): *Τό Ίερόν αυτό Εύαγγέλιον τὸ ἔφερε ὁ Προπάπος μού Νικόλαος / Νικολαΐδης ἀπὸ τὰ Ίεροσόλυμα ὅταν πῆγε ὡς προσκυνητῆς τῷ / ἔτος 1830 καὶ τὸ ἐδώρησε εἰς τόν Ίερὸν Ναὸν Ἀγίου Κωνσταντίνου / καὶ Ἑλένης τοῦ χωρίου Παλαγίας*¹⁰² *τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπαρχίας Χαλδίας καὶ Χαιριάνων. <Τουρκίας> / Κατὰ τὴν ἀνταλλαγὴν τὸ μεταφέραμε εἰς τὴν νῦν Παλαγίαν*¹⁰³ */ καὶ τώρα τὸ παραδίδομε εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Αλεξ/πόλεως.*

Παλαγία 1-8-1987

Ὁ ἀπόγονος τοῦ ὡς ἄνω Νικολάου Ἀνδρέας Γρηγοριάδης¹⁰⁴

Γ5. Ἐνα ενδιαφέρον ἐκθεμα του Μουσείου εἶναι ὁ «Κώδῃξ [sic] των εν Αἰνῷ Σχολείων» (ΚΕΙΜ 41)¹⁰⁵ των ετών 1879-1901 (θέση: 1.16). Στις 75 σελίδες

101. Δ.Α. ΚΟΥΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», *ό.π.*, σελ. 59.

102. Πρόκειται για το χωριό Παλαγία (σημ. Arılı Köyü), δυτικά της Αργυρούπολης (σημ. Gümüşhane).

103. Με την έκφραση «νῦν Παλαγία» ο δωρητής εννοεί τη σημερινή Παλαγία της Αλεξανδρουπόλης.

104. Σύμφωνα με το Ληξιαρχείο Αλεξανδρουπόλης, ο δωρητής Ανδρέας Γρηγοριάδης του Κυριάκου και της Ανατολής γεννήθηκε στον Πόντο το 1906. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών εγκαταστάθηκε στην Παλαγία Αλεξανδρουπόλης, όπου και νυμφεύτηκε την επίσης ποντιακής καταγωγής Χρυσαιγή (1909-1978) του Ιωάννου, με την οποία απέκτησε πέντε τέκνα (γεν. 1929, 1933, 1936, 1938 και 1943). Απεβίωσε ενενηκοντούτης το 1996 και ετάφη στην Παλαγία.

105. Τον κώδικα μελέτησε και παρουσίασε ο Κ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Το Ελληνομουσείο της Αἰνῆς στα τέλη του 19ου αιώνα», *Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνικά Ιστορικά Εκπαιδευτήρια στη Μεσόγειο από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα, Χίος 18-21/10/2001*, Χίος 2002, σελ. 240-251. Αναφορά στον κώδικα κάνει και ο Δ. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Ελληνικά

του καταχωρίστηκαν τα πρακτικά των ενεργειών της Σχολικής Εφορείας και των Δημογερόντων για τη λειτουργία και διαχείριση της περιουσίας των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων Αίνου, καθώς και το καταστατικό Λειτουργίας των σχολείων της Αίνου (Εικ. 41). Πρόεδρος της Εφοροδημογεροντίας μεταξὺ των ετών 1879-1889 αναφέρεται ο Μητροπολίτης Αίνου (1877-1889), μετέπειτα Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1895-1897), Ἀνθίμος Ζ΄ Τσάτσος (1827-1913). Στην αίθουσα 3 (θέση: 3.12) εκτίθεται η βαρύτιμη αρχιερατική στολή του (ΑΜΦ 4, ΑΜΦ 15, ΑΜΦ 36 και ΑΜΦ 43)¹⁰⁶. Τις υπόλοιπες πράξεις του κώδικα υπογράφουν οι δύο επόμενοι Μητροπολίτες Αίνου: ἕως το 1899 ο Λουκάς Πετρίδης (1889-1899) και των ετών 1899-1901 ο Γερμανός Θεοτοκάς (1899-1903)¹⁰⁷.

Γ6. Στη Συλλογή του Μουσείου περιήλθε ένα ευαγγέλιο (ΣΤΑΧ 18) από τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Αισύμης, το οποίο το 1913 αφιερώθηκε από κατοίκους του Ιντζέ Σου (*Incesu*) της Καισάρειας (*Kayseri*), στον ναό των Αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού στο Καρατζά βιράν (*Karacaviran*) της Καισάρειας¹⁰⁸. Το ευαγγέλιο τυπώθηκε το 1905 στην Αθήνα στο τυπογραφείο Κωνστ. Αντωνιάδου (οδός Περικλέους 38). Έχει βυσσινοκόκκινη υφασμάτινη στάχωση και ανάγλυφα επάργυρα επιθέματα στις δύο εξωτερικές πλευρές με παραστάσεις της Αναστάσεως, της Σταύρωσης και των τεσσάρων ευαγγελιστών. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, Καππαδόκες πρόσφυγες το παρέδωσαν στον ναό της Αισύμης. Στο εμπροσθόφυλλο διασώζεται κτητορικό σημείωμα του 1913, πιθανότατα του εφημερίου του ναού των Αγίων Αναργύρων Καρατζά βιράν, το οποίο πληροφορεί¹⁰⁹ (Εικ. 42):

χειρόγραφα των Μητροπόλεων της Θράκης», στο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ (επιμ.), *Πολυχρόνιον. Τιμητικό Αφιέρωμα στον Μακαριώτατο Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ. Ιερώνυμο Β΄*, Κομοτηνή 2017: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, σελ. 92. Ενδεικτικά για τα σχολεία της Αίνου βλ. Β. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, «Περί των εν Αίνω σχολείων», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 2 (1885) 83-107· *Κανονισμός της Ελλην. Ορθόδοξου Κοινότητος Αίνου*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1909: Τύποις Αριστοβούλου και Αναστασιάδου· Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, «Εκπαιδευτήρια Αίνου επί Τουρκοκρατίας», *Θρακικά* 17 (1942) 330-357.

106. Βλ. φωτογραφία του αρχιερατικού σάκκου και σύντομες πληροφορίες για το πώς περιήλθε στην κατοχή του Μητροπολίτη Αλεξανδρουπόλεως Ανθίμου Ρούσσα (1974-2004) στο ΑΝΘΙΜΟΣ ΡΟΥΣΣΑΣ, *Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες*, ὁ.π., εικ. 40 [σ. 23].

107. Δ. Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», ὁ.π., σελ. 60.

108. Πρόκειται για το σημ. Karacaviran Köyü, νοτίως της Καισάρειας (*Kayseri*).

109. Δ. Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Προσφυγικά κειμήλια από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρουπόλεως», ὁ.π., σελ. 59-60.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

Τῇ 15 Σεπτεμβρίου 1913

- Ἀφιέρωμα τῶν Κυρίων Δημητρίου Ἰωαννίδου
Μαΐτογλου, καὶ Ἰορδάνου, καὶ Συμεῶνος Χ' Κοσμᾶ
Σκεντέρογλου, ἐξ Ἁγίου Κωνσταντίνου, καὶ Ζουμπούλ
5 Νικολάου, ἐξ Ἰντζὲ Σοῦ¹¹⁰, τῷ πανσέπτῳ ναῶ τῶν Ἁγί-
ων Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, ἐν Καρατζά
βιρὰν τῆς Καισαρείας.

Δ. Συμπεράσματα

Η επίδραση της τουρκικής γλώσσας είναι εμφανής στις ονομασίες των συντεχνιών και των επαγγελματιών ομάδων, οι πλείστες από τις οποίες προέρχονται από τα τουρκικά, στα ονόματα και επώνυμα των ιδιωτών και στις ονομασίες πόλεων και χωριών. Επιπλέον, μία από τις επιγραφές είναι γραμμένη αυτούσια στην τουρκική γλώσσα με ελληνική γραφή (καραμανλίδικα).

Σημαντική είναι ακόμη η διάσωση μέσα από τις επιγραφές στοιχείων του ονοματολογικού πλούτου της Αίνου (π.χ. *Αμήρισα*, *Αναστασανιώ* [Ασανιώ, Ασάνα], *Αφροδίτη*, *Δομνίκη*, *Ευλαλία*, *Κροστάλης*, *Μπαλής*, *Ράλης*, *Σημηρούδα*), μίας πόλης που βρισκόταν κοντά στην Κωνσταντινούπολη και δεχόταν τις επιδράσεις της κατά βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο.

α. συντεχνίες και επαγγελματικές ομάδες: Κάποιες από τις φορητές εικόνες του Εκκλησιαστικού Μουσείου είναι αφιερώματα συντεχνιών, οι οποίες ήταν πιο γνωστές αυτή την εποχή με την τουρκική ονομασία τους ως ρου(σ)φέτια ή ισνάφια. Οι συντεχνίες ήταν ένας παράγοντας της κοινωνικής ζωής με ιδιαίτερα έντονη παρουσία στις μεταβυζαντινές εκκλησίες και κοινωνίες της Θράκης¹¹¹. Πρόκειται για θεσμό γνωστό και διαδεδομένο ήδη από την αρχαιότητα, ο οποίος εξυπηρέτησε και τις κρατικές ανάγκες στην υστερορωμαϊκή εποχή. Στο βυζαντινό κράτος προωθούσε κυρίως τα συμφέροντα των μελών, όπως και στη Δυτική Ευρώπη την ίδια εποχή. Για την περίοδο αμέσως πριν και μετά την Άλωση σώζονται ελάχιστα στοιχεία. Φαίνεται πάντως ότι από το τέλος του 16ου αι. οι συντεχνίες ήταν ήδη καθιερωμένος θεσμός του Οθωμανικού Κράτους, ενώ τον 17ο αι.

110. Σημ. İncesu, δυτικά της Καισάρειας (Kayseri).

111. Αναλυτικά στοιχεία, πηγές και βιβλιογραφία για την οργάνωση, τη λειτουργία και τη δράση των συντεχνιών και των επαγγελματιών ομάδων στη Θράκη βλ. ενδεικτικά Ε. ΒΟΥΡΑΖΕΛΗ-ΜΑΡΙΝΑΚΟΥ, *Αι εν Θράκη συντεχνίαι των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν*, Σειρά *Επιστημονικά Πραγματεία* – Σειρά *Φιλολογική και Θεολογική* 7, Θεσσαλονίκη 1950: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών· Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντεχνίες & επαγγέλματα στη Θράκη*, ό.π., σελ. 27-44.

αναδιοργανώνονται. Οι συντεχνίες προάσπιζαν τα επαγγελματικά συμφέροντα των μελών τους, είχαν κοινωνική δράση και συνεργάζονταν με την Εκκλησία σε πολιτικοοικονομικό, εκκλησιαστικό και εκπαιδευτικό επίπεδο, αφού κάποια μέλη τους ήταν συγχρόνως και μέλη των κατά τόπους εφοροδημογεροντιών, όπου πρόεδρος ήταν ο εκάστοτε μητροπολίτης της εκκλησιαστικής επαρχίας. Οι εκκλησιαστικές αρχές τούς τιμούσαν ιδιαιτέρως και τούς προσφωνούσαν επισήμως με τους επαινετικούς χαρακτηρισμούς *τιμιώτατοι*, *εντιμότατοι*, *φιλόχριστοι*, *ευλογημένοι*, *ευσεβείς*/ *ευσεβέστατοι*, *θεοσεβέστατοι* κ.λπ., τίτλοι που αντικατοπτρίζουν όχι μόνο την κοινωνική και οικονομική θέση τους, αλλά και τις σημαντικές ευεργεσίες τους προς την τοπική κοινωνία. Τα ισνάφια τιμούσαν ιδιαίτερα τους αγίους που θεωρούσαν προστάτες τους· εόρταζαν με αρχιερατική λειτουργία την ημέρα της μνήμης τους, πραγματοποιούσαν παρελάσεις, αφιέρωναν με ευλάβεια φορητές εικόνες, ευαγγέλια, εξαπτέρυγα, ιερά σκεύη, δίσκους προσφορών και άλλα αντικείμενα λατρείας στους κατά τόπους ναούς, είχαν τις εικόνες των αγίων τους σε λάβαρα, σφραγίδες, σαχάνια κ.λπ. Κάθε συντεχνία είχε τον δικό της προστάτη άγιο (ή κάποια δεσποτική ή θεομητορική εορτή). Την ημέρα της μνήμης του αγίου τους διοργάνωναν κουρμπάνια και απλόχερα προσέφεραν κεράσματα στους πιστούς. Συνήθως, η επιλογή γινόταν με βάση κάποιο χαρακτηριστικό του βίου του αγίου, που σχετιζόταν με το επάγγελμα της συντεχνίας, π.χ. ο άγιος Σπυρίδων εμφανίζεται συχνά ως προστάτης των κεραμοποιών (*κερεμιτζήδων*), λόγω του θαύματος που είχε κάνει στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο με το κεραμίδι, το οποίο διαλύθηκε στα τρία στοιχεία του (χώμα, νερό, φωτιά), για να στηρίξει το ορθό τριαδολογικό δόγμα. Επιπλέον, ο άγιος απαντάται και προστάτης των *παπουτζήδων* (< τουρκ. *papuucu*) και των *γεμενετζήδων*¹¹² (< τουρκ. *yemenici* < *yemeni*, «κατασκευαστές γεμενιών, ελαφρών παπουτσιών που φοριούνταν στα χωριά»¹¹³), σχέση που οφείλεται στην ευρύτατα διαδεδομένη λαϊκή παράδοση ότι πολλές φορές βγαίνει από τον ναό του στην Κέρκυρα, όπου βρίσκεται το άγιο λείψανό του, και γυρίζει τη θάλασσα και τη στεριά, για να θε-

112. Ο Δ. Μανάκας πληροφορεί ότι στο Διδυμότειχο σώζεται ο κώδικας της συντεχνίας των παπουτζήδων και των γεμενετζήδων (1831-1957), όπου αναφέρονται η συγκρότησή του από το 1828, τα 65 συνολικά μέλη, τα περιουσιακά στοιχεία και οι λοιπές δραστηριότητες του ισναφίου. Στην πρώτη σελίδα του κώδικα αναγράφεται: «1831, Ιανουαρίου 8. Κώδιξ τοῦ ἱεροῦ ἑσναφίου τῶν γεμενετζήδων καὶ παπουτζήδων, ἐν ᾧ καταγράφονται ὀνομαστί τα τε κινητὰ καὶ ἀκίνητα ὑποστατικά τῶν αὐτῶν ἑσναφίων, ἅπερ σώζονται μέχρι τῆς σήμερον πρὸς διηνεκὴ τὴν ἀσφάλειαν καὶ ἔλθῃ ὁ Πανάγαθος Κύριος διὰ πρεσβειῶν τοῦ ἐν Ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Σπυρίδωνος αὐξάναι καὶ πληθύναι αὐτά!! Ἀμήν». Δ. ΜΑΝΑΚΑΣ, «Εσνάφια και ρουφέτια του Διδυμοτείου», *Θρακικά* 27 (1957), σελ. 249-250.

113. Η αρχική σημασία της τουρκικής λέξης ήταν «ένα είδος εκλεκτού υφάσματος, έντονου χρώματος και κεντημένου, που κατασκευάζεται στην Υεμένη» και προέρχεται από το αραβικό επίθετο *yamani* «από την Υεμένη». Βλ. St. Stachowski, *Studien über die Arabischen Lehnwörter im Osmanisch - Türkischen*, Teil III, Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk, Lodz 1981: Polska Akademia Nauk, σελ. 29.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

ραπεύσει και να βοηθήσει εκείνους που τον επικαλούνται. Για αυτό χαλάει τα υποδήματά του και είναι αναγκασμένοι να του τα αλλάζουν κάθε τόσο¹¹⁴. Αναφέρω επίσης τις περιπτώσεις του Προφήτη Ηλία, προστάτη των αρτοποιών, λόγω του θαύματος με το αλεύρι της χήρας¹¹⁵, του Ιωσήφ του Μνήστωρος, προστάτη των δουλγέρηδων, επειδή ήταν ο ίδιος μαραγκός¹¹⁶, των δώδεκα Αποστόλων, προστατών των ψαράδων, επειδή ήταν οι ίδιοι αλιείς¹¹⁷ κ.λπ.

Ωστόσο, δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτα τα κριτήρια, βάσει των οποίων γινόταν η επιλογή του συγκεκριμένου προστάτη αγίου της συντεχνίας, αφού έχουν διαπιστωθεί περιπτώσεις κατά τις οποίες τα ίδια ισνάφια προσέφεραν σε εκκλησίες της περιοχής τους την εικόνα διαφορετικών αγίων. Για παράδειγμα, ο άγιος Σπυρίδων (ΦΕΙΚ 88) του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλεξανδρούπολης είναι αφιέρωμα των *γιαγτζήδων* (λαδέμπορων) της Αίνου (1787). Υποθέτω ότι η αφιέρωση αυτή οφείλεται στη συνεργασία των λαδέμπορων και των τσουκαλάδων της Αίνου, αφού οι δεύτεροι αναλάμβαναν να κατασκευάσουν για λογαριασμό των πρώτων μεγάλους πίθους για την αποθήκευση ελαιολάδου¹¹⁸, γεγονός που αναμφισβήτητα συντελούσε στη σημαντική αύξηση των ετήσιων εσόδων τους. Προσθέτω ότι οι *μπακάληδες* και οι *γιαγτζήδες* (λαδέμποροι) του Διδυμοτείχου αφιέρωσαν το 1838 τους Τρεις Ιεράρχες στον Άγιο Αθανάσιο Διδυμοτείχου¹¹⁹, όπως έπραξαν και οι *γιαγτζήδες* του Σουφλίου το 1861 στον Άγιο Γεώργιο Σουφλίου¹²⁰. Τους Τρεις Ιεράρχες αφιέρωσαν το 1844 και οι *μπακάληδες* και οι *σιμιτζήδες* («κατασκευαστές κουλουριών» < τουρκ. *simitçi*, *simidci* < *simit*, *simid* «κουλούρι» < αραβικό *samid* «αλεύρι φιλό, σιμιγδάλι») ¹²¹ στην Κοίμηση της Θεοτόκου Διδυμοτείχου¹²², ενώ των Τριών Ιεραρχών εόρταζαν και οι *μπακάληδες* της Αδριανούπολης¹²³, στη σφαίρα επιρροής της οποίας ήταν το Διδυμοτείχο και το Σουφλί.

114. Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Παραδόσεις*, τόμ. Α', Αθήνα 1994: γράμματα, σελ. 86.

115. Βασ. Γ' 17, 14: «ή ύδρια τοῦ ἀλεύρου οὐκ ἐκλείψει καὶ ὁ καψάκης τοῦ ἐλαίου οὐκ ἐλαττονήσῃ ἕως ἡμέρας τοῦ δοῦναι Κύριον τὸν ὑετὸν ἐπὶ τῆς γῆς».

116. Ματθ. 13, 55: «οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ τοῦ τέκτονος υἱός;».

117. Βλ. ενδεικτικά Ματθ. 4, 19-20: «Δεῦτε ὀπίσω μου καὶ ποιήσω ὑμᾶς ἁλιεῖς ἀνθρώπων». Οἱ δὲ εὐθέως ἀφέντες τὰ δίκτυα ἠκολούθησαν αὐτῷ».

118. Τη συνεργασία τσουκαλάδων και ελαιοπαραγωγών παραδίδει ο Β.Α. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, «Ένια - Αἶνια», *Θρακικά* 2 (1929), σελ. 48· Ο Ιάις, «Θρακικά», *ό.π.*, σελ. 58. Βλ. και παρακάτω στη συντεχνία των τσουκαλάδων.

119. Α. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ, Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμοτείχο και το Σουφλί, ό.π.*, σελ. 36.

120. Δ.Α. ΠΑΡΘΕΝΟΥ, *Ο Ιερός Μητροπολιτικός Ναός του Αγίου Γεωργίου Σουφλίου, ό.π.*, σελ. 285-286.

121. ST. STACHOWSKI, *Studien über die Arabischen Lehnwörter im Osmanisch – Türkischen*, *ό.π.*, σελ. 7 < ελλην. «σεμίδαλις».

122. Α. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ, Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμοτείχο και το Σουφλί, ό.π.*, σελ. 95.

123. Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, *Αι Συντεχνίαί και η Εκκλησία επί Τουρκοκρατίας, ό.π.*, σσ. 50, 117· Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντεχνίες & επαγγέλματα στη Θράκη, ό.π.*, σελ. 148.

Από την άλλη, ο άγιος Σπυρίδων του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Νικολάου Αλεξανδρούπολης αφιερώθηκε το 1851 από τους Αινίτες κερεμιτζήδες τζουκαλάδες (κεραμιδάδες και αγγειοπλάστες), όπου υπάρχει σχέση επαγγέλματος και βίου του αγίου¹²⁴, και τους βουτζάδες (κατασκευαστές βουτζίων, δηλαδή βαρελιών [βουτζάς < βουτζί/βουτσί < μεσαιωνικό βουτσίν < βουτσίων < *βουτίον < *βυτίον, υποκοριστικό του λατιν. *butta*¹²⁵ + επαγγ. επίθημα -άς])¹²⁶: 1851/ Μαρτίου α' / Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ Ε'Ι-ΚΩΝ ΙΣΤΟΡΗ'ΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΓ' ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΩΝ ΡΟΥΦΕ-ΤΙΩΝ/ ΚΕΡΕΜΙΤΖΗ'ΔΩΝ ΤΖΟΥΚΑ/ΛΑ'ΔΩΝ · ΚΑΓ' ΒΟΥΤΖΑ'ΔΩΝ/ Δι' επίστασις δέ δημητρίου/ άντωνίου/ διὰ χειρός εύστρατίου¹²⁷. Αφιέρωμα των βουτζάδων είναι και ο άγιος Δημήτριος (1844) στην εκκλησία της Παναγίας Διδυμοτείχου¹²⁸. Επιπλέον, ο άγιος Σπυρίδων (1845) στην Παναγία (Κοίμηση της Θεοτόκου) Διδυμοτείχου είναι αφιέρωμα του ρουφετίου των κεραμιδάδων¹²⁹, ενώ ο άγιος Σπυρίδων στον ναό του Χριστού Διδυμοτείχου των φουτζιτζήδων¹³⁰ («κατασκευαστές βαρελιών, βαρελοποιοί» < τουρκ. *fıci* < *fıci* «βαρέλι» < ελλ. βουτσί < μεσαιων. βουτσίν < βουτσίων < *βουτίον < βυτίον, υποκοριστικό του λατιν. *butta*)¹³¹. Συν τοις άλλοις, ο άγιος Σπυρίδων απεικονίζεται και σε ένα ασημένιο εξαπτέρυγο (MET 4) του 19ου αι. από το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρούπολης, αφιέρωμα του ρουφετίου των παπουτζίδων, οι οποίοι τον είχαν επίσης προστάτη αγίο τους¹³². Τέλος, τον προστάτη τους άγιο Σπυρίδωνα αφιέρωσαν το 1837 στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Αθανασίου Διδυμοτείχου τα ρουφétια των γεμενετζήδων («κατασκευαστές ελαφρών παπουτσιών») και

124. Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντεχνίες & επαγγέλματα στη Θράκη*, ό.π., σελ. 126.

125. Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 57 (λήμμα βουτσί).

126. Οι βουτζάδες, βλ. Ε. ΜΟΥΤΑΦΩΦ, Ι. ΓΚΕΡΓΚΟΒΑ, Α. ΚΟΥΓΙΟΥΜΤΖΙΕΦ, Ε. ΠΟΠΟΒΑ, Ε. ΓΚΕΝΟΒΑ, Δ. ΓΟΝΗΣ, *Έλληνες αγιογράφοι στη Βουλγαρία μετά το 1453*, Σόφια 2008, σελ. 117· Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι ζωγράφοι του 19ου αιώνα από την Αδριανούπολη. Μία πρώτη προσέγγιση», ό.π., σελ. 505.

127. Η εικόνα είναι αδημοσίευτη.

128. Α. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΑ, Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμότειχο και το Σουφλί*, ό.π., σελ. 104.

129. Δ. ΜΑΝΑΚΑΣ, «Εσνάφια και ρουφétια του Διδυμοτείχου», ό.π., σελ. 249· Α. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΑ, Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμότειχο και το Σουφλί*, ό.π., σελ. 103.

130. Α. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΑ, Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμότειχο και το Σουφλί*, ό.π., σελ. 75.

131. Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, ό.π., σελ. 57 (λήμμα βουτσί).

132. Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντεχνίες & επαγγέλματα στη Θράκη*, ό.π., σελ. 173.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

των τζανακτζήδων¹³³ («κατασκευαστές πιάτων» < τουρκ. *zanacki* < *zanak* «πιάτο», πβ. δάνειο νεοελλ. τσανάκι).

Επιπλέον, οι κερεμιτζήδες (κεραμιδάδες) της Αίνου προσέφεραν το 1777 στην Αγία Κυριακή Αίνου την Παναγία την Κυκκώτισσα (ΦΕΙΚ 10) του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλεξανδρούπολης. Αλλά και οι πραγματευτάδες καβετζήδες (πωλητές καφέ) προσέφεραν το 1766 στην Αγία Κυριακή της Αίνου τους αγίους Σπυρίδωνα και Βλάσιο (ΦΕΙΚ 91), οι οποίοι όμως ήταν προστάτες άγιοι των κεραμιδάδων¹³⁴ και των τζουκαλάδων¹³⁵, αντίστοιχα. Εκτός αυτού, το 1778 οι τζουκαλάδες αφιέρωσαν στον ναό της Οδηγήτριας Αίνου την εικόνα του αγίου Κυπριανού (1778), προστάτη αγίου κατά της μαγείας, προκειμένου να τους προστατεύει από τα δεινά και πονηρά σκάνδαλα. Η επιγραφή της εικόνας πληροφορούσε: «Τῶν χυτροποιῶν τῇ δόσει ἐπαξίως/ ἐξωγράφισται ἥδε εἰκὼν ἀρτίως/εἰς ἀντίληψιν ὧν ἔφυν τζουκαλάδων/ λύσιν τε δεινῶν καὶ πονηρῶν σκανδάλων./ Μόσχου δὲ ἡ χεὶρ γράψαι ταύτην ὡς πέλει/ νέος μαθητὴς καὶ ὑπουργέων θέλει/ ἐν ἔτει αψοῇ (1778) ἐν μηνὶ Φεβρουαρίῳ»¹³⁶. Σημειώνω ότι η εδραία συντεχνία των τσουκαλάδων ήταν πολυπληθής και εύρωστη οικονομικά, αφού κατά το 1836 υπήρξε από τους βασικούς χρηματοδότες της ανοικοδόμησης του ναού του Αγίου Βλασίου Αίνου, ο οποίος χτίστηκε στη θέση του παλαιότερου ναού του Αγίου Νικολάου. Στην κτητορική επιγραφή, που κατέγραψε ο Γ. Λαμπάκης το 1902, αναφερόταν: «† Οὗτος ὁ περικαλλὴς καὶ πανσέβαστος ναὸς ὁ πάλαι μὲν/ ποτὲ τῷ τοῦ Ἀγίου Νικολάου ὀνόματι τιμώμενος, ὃς ἐν τῷ ἐτέρῳ δηλοῦται κίονι, νῦν δ' ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου ἐνδόξου/ ἱερομάρτυρος Βλασίου σεμνηνόμενος, ἀνηγέρθη ἐκ βά/θρων ἐπ' Ἀρχηγίτου Βυζαντίου διὰ συνδρομῆς καὶ βοη/θείας τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν, ἐξόχως δὲ τῇ δαπά/νῃ καὶ ἐπιστασίᾳ τοῦ εὐλογημένου ρουσφετίου τῶν τσουκαλάδων 1836, 29 Μαΐου»¹³⁷.

Αλλά και οι ραπτάδες της Αίνου προσέφεραν το 1860 τον άγιο Ευθύμιο (ΦΕΙΚ 100) στην Αγία Κυριακή, ενώ οι τζελέπηδες χρηματοδότησαν το 1837 την εικόνα της Αγίας Ζώνης (ΦΕΙΚ 147) του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλε-

133. Α. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ, Ε. ΓΕΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοὶ τοῦ 19ου αἰῶνα στο Διδυμότειχο καὶ το Σουφλί, ὁ.π.*, σελ. 35. Κατὰ τον Δ. Μανάκα, ἡ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου στο τέμπλο τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας Διδυμοτείχου ἦταν ἐπίσης ἀφιέρωμα τῶν γεμεντζήδων, βλ. Δ. ΜΑΝΑΚΑΣ, «Εἰσὸνὰφια καὶ ρουφέτια τοῦ Διδυμοτείχου», ὁ.π., σελ. 248.

134. Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντεχνίες & επαγγέλματα στὴ Θράκη, ὁ.π.*, σελ. 126.

135. Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, *Αἱ Συντεχνίαι καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὁ.π.*, σελ. 48 κ.ε.· Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντεχνίες & επαγγέλματα στὴ Θράκη, ὁ.π.*, σελ. 203.

136. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ὁ.π., αρ. 271, σελ. 21.

137. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ὁ.π., αρ. 249, σελ. 14. Τὴν ἐπιγραφή δημοσίευσαν με ὀρισμένες διαφοροποιήσεις ὁ Γ. ΛΑΜΠΟΥΣΙΑΔΗΣ, «Ὀδοιπορικόν», ὁ.π., σελ. 121, καὶ ὁ Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, «Ἡ Αἶνος καὶ αἱ ἐκκλησίαι τῆς», ὁ.π., σελ. 22-23.

ξανδρούπολης. Αντίθετα, οι τζελέπηδες και οι ραπτάδες του Διδυμοτείχου αφιέρωσαν στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Αθανασίου τον Χριστό Παντοκράτορα (1838)¹³⁸ και τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (1838)¹³⁹.

Τέλος, άλλες δύο εικόνες του Εκκλησιαστικού Μουσείου είναι αφιερώματα παρόμοιων ισαφίων: η αγία Ειρήνη (ΦΕΙΚ 143), αφιέρωμα των Αινιτών ψαράδων μαγαζιτζήδων (1778), δηλαδή των ψαράδων που είχαν κατάστημα, και ο άγιος Χαράλαμπος (ΦΕΙΚ 92) προσφορά των ιχθυοπωλών (1849)¹⁴⁰. Όπως είναι γνωστό, η συντεχνία των ψαράδων εόρταζε στη Θράκη των Αγίων Αποστόλων¹⁴¹, όπου υπάρχει σχέση επαγγέλματος και βίου των αγίων (οι απόστολοι ήταν αλιείς). Παρόλα αυτά, η εικόνα της Συνάξεως των δώδεκα Αποστόλων (1765), η οποία υπήρχε άλλοτε στο παρεκκλήσιο [Άγιος Γεώργιος] της μητροπόλης Αίνου¹⁴², δεν ήταν αφιέρωμα των ψαράδων της Αίνου, αλλά των πραγματευτάδων καβετζήδων (πωλητών καφέ) της ίδιας πόλης. Επιπλέον, η Σύναξη των δώδεκα Αποστόλων (ΦΕΙΚ 126) του Εκκλησιαστικού Μουσείου αφιερώθηκε το 1761 στην Αγία Κυριακή Αίνου όχι από κάποια συντεχνία, αλλά από τους ιδιώτες Ανδρέα πρίγκηπα και τους κεκοιμημένους Αγγελοῦδη και Πολυχρόνη, οι οποίοι, ωστόσο, δεν είναι γνωστό αν ήταν ψαράδες ή ιχθυοπώλες.

Βάσει των παραπάνω, υποθέτω ότι η επιλογή ενός αγίου σε ορισμένες περιπτώσεις οφείλεται σε καθαρά πρακτικούς λόγους. Όταν μία άλλη συντεχνία πρόφτανε να αφιερώσει την εικόνα ενός αγίου σε κάποια εκκλησία, η συντεχνία που είχε τον συγκεκριμένο άγιο ως προστάτη προχωρούσε στη χρηματοδότηση της εικόνας ενός άλλου αγίου, προκειμένου να μην αφιερωθεί στην ίδια εκκλησία ο ίδιος άγιος από διαφορετικά ισάφια. Ενδεικτικά, αναφέρω την περίπτωση των Σερραίων σεμιτζήδων («κατασκευαστές κουλουριών» < τουρκ. *simitçi, simidci* < *simit, simid* «κουλούρι» < αραβικό *samid* «αλεύρι φιλό, σιμιγδάλι»)¹⁴³, οι οποίοι δώρισαν στον ναό του Τιμίου Προδρόμου Σερρών (μετόχι της Μονής Τιμίου Προδρόμου) την εικόνα της Βάπτισης του Χριστού, αντί για αυτήν του προστάτη αγίου τους Προφήτη Ηλία, πιθανότατα γιατί η

138. Α. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ, Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμότειχο και το Σουφλί*, ό.π., σελ. 40.

139. Α. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ, Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμότειχο και το Σουφλί*, ό.π., σελ. 41.

140. Δυστυχώς, δεν είναι γνωστή η προέλευση της εικόνας. Ωστόσο, ο ζωγράφος Αλέξανδρος καταγόταν από την Αδριανούπολη. Βλ. σχετικά Α. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ, Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοί*, ό.π., σσ. 165, 173· Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π., σελ. 152· Δ.Α. ΠΑΡΘΕΝΟΥ, *Ο Ιερός Μητροπολιτικός Ναός του Αγίου Γεωργίου Σουφλίου*, ό.π., σελ. 263-266 και σποραδικά· Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι ζωγράφοι του 19ου αιώνα από την Αδριανούπολη», ό.π., σελ. 506.

141. Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντεχνίες & επαγγέλματα στη Θράκη*, ό.π., σελ. 221.

142. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 214, σελ. 7.

143. ST. STACHOWSKI, *Studien über die Arabischen Lehnwörter im Osmanisch – Türkischen*, ό.π., σελ. 7 < ελλην. «σεμίδαλις».

Οι αφιερωματικές επιγραφές

συντεχνία των *φωμάδων* (αρτοποιών) είχε ήδη προλάβει να χρηματοδοτήσει την κατασκευή της εικόνας του Προφήτη για τον ίδιο ναό¹⁴⁴. Ο Προφήτης Ηλίας ήταν κοινός προστάτης των δύο συντεχνιών, αφού και οι δύο είχαν ως βάση της εργασίας τους το αλεύρι, με το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, είχε θαυματοουργήσει ο άγιος στο περιστατικό με τη χήρα στα Σαρεπτά της Σιδωνίας¹⁴⁵. Επομένως, η επιλογή ορισμένων αγίων προσώπων από συγκεκριμένα ισνάφια ως προστατών τους θέτει εύλογα ερωτήματα, τα οποία κάποιες φορές δεν είναι εύκολο να απαντηθούν άμεσα και εύκολα. Ωστόσο, αν κρίνει κανείς από τα παρατιθέμενα στην παρούσα μελέτη παραδείγματα, φαίνεται ότι το ίδιο ρουσφέτι, ανάλογα με τη δυναμική του στην τοπική κοινωνία και την οικονομική ευρωστία του, χρηματοδοτούσε περισσότερα από ένα έργα στους ναούς της περιοχής του και όχι μόνον την εικόνα του προστάτη αγίου του.

Είναι ενδιαφέρον ότι στις αφιερωματικές επιγραφές των κειμηλίων του Εκκλησιαστικού Μουσείου αναφέρονται οι συντεχνίες των *ραπτάδων* [άγιος Ευθύμιος (ΦΕΙΚ 100), 1760], των *πραγματευτάδων μεπεζάσιδων* [*μπεζάσιδων*] (υφασματέμπορων) [Ψηλάφηση του Θωμά (ΦΕΙΚ 145), 1763], των *πραγματευτάδων καβετζήδων* (πωλητών καφέ) [άγιοι Σπυρίδων και Βλάσιος (ΦΕΙΚ 91), 1766], των *κερεμιτζήδων* (κατασκευαστών κεραμιδιών) [Παναγία Κυκκώτισσα (ΦΕΙΚ 10), 1777], των *ψαράδων μαγαζιτζήδων* [αγία Ειρήνη (ΦΕΙΚ 143), 1778], των *γιαγτζήδων* (λαδεμπόρων, βουτυράδων) [άγιος Σπυρίδων (ΦΕΙΚ 88), 1787], των *τζελέπηδων* (ζωέμπορων) [Αγία Ζώνη (ΦΕΙΚ 147), 1837], των *ποζματζήδων* (επιδιορθωτών ενδυμάτων, παλιατζήδων) [άγιος Βασίλειος (ΦΕΙΚ 102), 1849], των *ιχθυοπωλών* [άγιος Χαράλαμπος (ΦΕΙΚ 92), 1849] και των *καπνάδων* (καπνοπωλών) [Ψηλάφηση του Θωμά (ΦΕΙΚ 146), 1850]¹⁴⁶. Αλλά και η συντεχνία των *κιρματζήδων* (κηρμασδή < *kirmaçi*) δώρισαν σε κάποια από τις εκκλησίες της Αίνου έναν ασημένιο δίσκο προσφοράς (1869) (MET 42) και ένα ασημένιο κηροπήγιο αρτοκλασίας (1864) (MET 29). Επιπλέον, οι συντεχνίες των *κερεμιτζήδων* *τζουκαλάδων* (κατασκευαστών κεραμιδιών και αγγειοπλαστών) και των *βουτζάδων* (κατασκευαστών βουτζιών, δηλαδή βαρελιών) αφιέρωσαν το 1851 την εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα, η οποία φυλάσσεται στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Νικολάου Αλεξανδρούπολης. Από την άλλη, ένα εξαπτέρυγο του Εκκλησιαστικού Μουσείου με παράσταση του αγίου Σπυρίδωνα (MET 4) είναι αφιέρωμα του ρωφετίου των *παπουτζίδων*. Ένα αδιάγνωστο ρουσφέτι αναγράφόταν στο απολεπισμένο τμήμα της αφιερωτικής επιγραφής στην εικόνα των

144. Ν. ΜΗΝΟΒΑΣ, «Προσφορές συντεχνιών σε ναούς των Σερρών», στο Δ. Ποιμενίδου (επιμ.), *Από τη Μεταβυζαντινή Τέχνη στη Σύγχρονη, 18ος-20ος αι., Πρακτικά Πανελλήνιου Συνεδρίου (20-21 Νοεμβρίου 1997)*, Θεσσαλονίκη 1999: University Studio Press, σελ. 206-207.

145. Βασ. Γ', κεφ. 17.

146. Οι *καπνοπώλες* (τουτζατζίδες < τουτουτζήδες) του Διδυμοτείχου αφιέρωσαν στον Άγιο Αθανάσιο την εικόνα του αγίου Δημητρίου (1843), βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμότειχο και το Σουφλί, ό.π.*, σελ. 44.

Αγίων Πάντων (ΦΕΙΚ 87), η οποία ιστορήθηκε δια συνδρομής και δαπάνης του εύλογημένου ρουφετίου των [... 18..]. Τέλος, επισημαίνω ότι, αν και δεν αναφέρεται κάποια συντεχνία στον άγιο Μόδεστο (ΦΕΙΚ 124), ωστόσο, η εικόνα του αφιερώθηκε το 1818 πιθανότατα από Αινίτες κτηνοτρόφους, οι οποίοι τον τιμούσαν ως προστάτη τους, όπως συνέβαινε σε όλη τη Θράκη¹⁴⁷. Κάτι ανάλογο συνέβη και στις εκκλησίες του Σουφλίου, όπου οι γεωργοκτηνοτρόφοι της πόλης προσέφεραν την εικόνα του αγίου το 1864 στον Άγιο Αθανάσιο¹⁴⁸ και μεταξύ των ετών 1861-1863 στον Άγιο Γεώργιο¹⁴⁹.

Αξιοσημείωτο είναι ότι, σε κάποιες σπάνιες περιπτώσεις, αναφέρεται στην αφιερωτική επιγραφή της εικόνας ο επικεφαλής της συντεχνίας κατ' εκείνη την περίοδο, όπως για παράδειγμα ο Παναγιώτης στους γιαγτζήδες (άγιος Σπυρίδων, 1787) και ο Δημήτριος και ο Αντώνιος στους κερεμιτζήδες τζουκαλάδες και στους βουτζάδες, αντίστοιχα (άγιος Σπυρίδων μητροπολιτικού ναού Αγίου Νικολάου, 1851).

Στις ονομασίες των παραπάνω συντεχνιών εντοπίζονται τα εξής τουρκικά γλωσσικά δάνεια στην ελληνική:

- α. γιαγτζήδες (λαδέμποροι, βουτυράδες) [άγιος Σπυρίδων (ΦΕΙΚ 88), 1787]: από το τουρκ. *yağci* < *yağ* «λάδι, βούτυρο».
- β. καβετζήδες (πωλητές καφέ, ιδιοκτήτες καφενείου) [άγιοι Σπυρίδων και Βλάσιος (ΦΕΙΚ 91), 1766]: από το τουρκ. *kahveci* > διαλεκτικό τύπο *kaveci*¹⁵⁰ < διαλ. *kave* < *kahve* «καφές»¹⁵¹.
- γ. κερεμιτζήδες (κατασκευαστές κεραμιδιών) [Παναγία Κυκκώτισσα (ΦΕΙΚ 10), 1777] και οι κερεμιτζήδες τζουκαλάδες (κατασκευαστές κεραμιδιών και αγγειοπλαστών) [άγιος Σπυρίδων μητροπολιτικού ναού Αγίου Νικολάου, 1851]: από το τουρκ. *kiremitçi* < *kiremit* < ελλην. *κεραμίδι* < *κέραμος*.
- δ. μεπεζάσιδες (μπεζάσηδες, υφασματέμποροι) [Ψηλάφηση του Θωμά (ΦΕΙΚ 145), 1763]: από το τουρκ. *bezzaz* «έμπορος υφασμάτων».

147. Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντεχνίες & επαγγέλματα στη Θράκη*, ό.π., σελ. 195. Οι εικόνες του αγίου Μοδέστου είναι κατά βάση αφιερώματα των γεωργών και κτηνοτρόφων, βλ. Γ. Χρ. ΤΣΙΓΡΑΣ, *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*, ό.π., σελ. 280.

148. Α. ΣΥΝΑΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΑΣ, Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμότειχο και το Σουφλί*, ό.π., σελ. 134.

149. Βλ. Δ.Α. ΠΑΡΘΕΝΟΥ, *Ο Ιερός Μητροπολιτικός Ναός του Αγίου Γεωργίου Σουφλίου*, ό.π., σσ. 219-227, 291-294, 320, 344.

150. Ο διαλεκτικός τύπος *kaveci* χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα στα τουρκικά ιδιώματα της Θράκης βλ. Π. ΚΥΡΑΝΟΥΔΗΣ (Μον. Κοσμάς Σιμωνοπετρίτης), *Μορφολογία των τουρκικών δανείων*, ό.π., σελ. 319.

151. Ο διαλεκτικός τύπος *kave* αντί του κοινού τουρκ. *kahve* είναι πολύ συνηθισμένος στα βαλκανικά τουρκικά ιδιώματα (π.χ. Φλώρινα, Βουλγαρία, Αχρίδα κ.λπ.), βλ. Π. ΚΥΡΑΝΟΥΔΗΣ (Μον. Κοσμάς Σιμωνοπετρίτης), *Μορφολογία των τουρκικών δανείων*, ό.π., σελ. 414.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

- ε. *κιρματζήδες* (μυλωνάδες πλιγουριού, πωλητές πλιγουριού ή σπασμένου σιταριού) [δίσκος προσφορών (MET 42), 1869]: από το τουρκ. *kırmacı* < *kırma* «χοντροαλεσμένο καλαμπόκι, θρυμματισμένο ή σπασμένο σιτάρι, πλιγούρι» < ρήμα *kır-* «θραύω, συντρίβω, θρυμματίζω».
- στ. *παπουτζήδες* [εξαπτέρυγο (MET 4), 19ος αι.]: από το τουρκ. *parızcı/parıc-ı* < *parıç/parıç* < περσικό *pārūš*¹⁵².
- ζ. *ποζματζήδες* (επιδιορθωτές παλαιών ενδυμάτων) [άγιος Βασίλειος (ΦΕΙΚ 102), 1849]: από το τουρκ. *bozmacı* < *bozma* «χάλασμα, φθορά».
- η. *τζελέπηδες* (ζωέμποροι, κτηνοτρόφοι) [Αγία Ζώνη (ΦΕΙΚ 147), 1837]: από το τουρκ. *celep/celeb*.
- θ. *φαράδες μαγαζιτζήδες* [αγία Ειρήνη (ΦΕΙΚ 143), 1778]: το δεύτερο συστατικό *μαγαζιτζήδες* προέρχεται από το τουρκ. *mağazacı, mağazıcı* «καταστήμα-ματάρχης» < *mağaza, mağazi* «κατάστημα, εργαστήριο» (πβ. σημερινό *μαγαζί*) και προστίθεται στην επωνυμία της συντεχνίας για να διακρίνει τους *μαγαζιτζήδες* *φαράδες*, οι οποίοι ήταν κάτοχοι ιχθυοπωλείου, από τους απλούς *φαράδες*.

Επιπλέον, ο Γ. Λαμπάκης κατά τις περιηγήσεις του στην Αίνο το 1902 αναφέρει και άλλες συντεχνίες, τα ονόματα των οποίων αναγράφηκαν σε φορητές εικόνες ή σκεύη των εκκλησιών που επισκέφτηκε. Για παράδειγμα, οι *καρaboκυραίοι* της Αίνου αφιέρωσαν στον μητροπολιτικό ναό [Μεταμόρφωση του Χριστού] της πόλης αργυρή εικόνα του αγίου Νικολάου (1782)¹⁵³ και στην Αγία Κυριακή το προσκυνητάρι της αγίας Κυριακής (6 Μαΐου 1784)¹⁵⁴, οι *ραπτάδες* (< *ράπτης* + επαγγ. επίθημα -*άς*, αναλογικά προς το *καπάς*) και *καπάδες* (< *κάπα* [< λατιν. *cappa*] + επαγγ. επίθημα -*άς*) και *καπάδες* στον μητροπολιτικό ναό [Μεταμόρφωση του Χριστού] της Αίνου την εικόνα του Προδρόμου (1760)¹⁵⁵, οι *μπακάλιδες* (< τουρκ. *bakkal*) στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο την εικόνα του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (1778)¹⁵⁶ και οι *τουλκέριδες* (< τουρκ. *dülger* «ξυλουργός») την εικόνα του αγίου Ιωσήφ του τέκτονος (1821)¹⁵⁷, οι *γεωργοί – ριντζιπέριδες* (< τουρκ. *rençper* «γεωργός») στην Αγία Κυριακή την εικόνα του Μεγάλου Αρχιερέως (1774) στον δεσποτικό θρόνο¹⁵⁸, οι *κηπουροί-μπαγτζεβάνιδες* (< τουρκ. *bahçıvan*) στον ίδιο ναό ένα προσκυνητάρι (1782)¹⁵⁹, οι *αλπάνιδες* (πεταλωτές, σιδηρουργοί < τουρκ. *nalbant, nalband*, όπου το αρχικό /n/ εξέπεσε, επειδή θεωρήθηκε ότι ανήκε στο αρσενικό άρθρο

152. Βλ. H. EREN, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, σελ. 321.

153. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», *ό.π.*, αρ. 200, σελ. 5.

154. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», *ό.π.*, αρ. 241, σελ. 12.

155. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», *ό.π.*, αρ. 203, σελ. 6.

156. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», *ό.π.*, αρ. 221, σελ. 8.

157. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», *ό.π.*, αρ. 222, σελ. 9.

158. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», *ό.π.*, αρ. 243, σελ. 12.

159. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», *ό.π.*, αρ. 244, σελ. 12.

αιτιατικής: τον-ναλμπάντη > τον αλμπάνη) στον ναό του Αγίου Βλασίου την εικόνα της Μεταμορφώσεως¹⁶⁰, οι τζουκαλλάδες (< τζουκάλι + επαγγ. επίθημα -άς) στον ναό της Οδηγήτριας την εικόνα του αγίου Κυπριανού (1778)¹⁶¹, οι γουναράδες στον ναό του Προφήτη Ηλία την εικόνα των Τριών Ιεραρχών (1760)¹⁶², οι αμπελο(υ)ργοί στον ναό του Αγίου Δημητρίου την εικόνα του αγίου Τρύφωνα (1846)¹⁶³ και οι ψωμάδες (αρτοποιοί) < ψωμί + επαγγ. επίθημα -άς) στο καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου Σκαλωτής την εικόνα της Αγίας Τριάδας (1783)¹⁶⁴. Αλλά και ο Β. Μυστακίδης, έχοντας υπόψη και το άρθρο τού Γ. Λαμπάκη, αναφέρει στην Αίνο κάποιες από τις προαναφερόμενες συντεχνίες στους ναούς της Αίνου: των τιμιωτάτων γουναράδων (1760), των ευλογημένων γεωργών – ριντζηπέριδων (1774), των ευσεβεστάτων και ευλογημένων φαράδων μαγαζητζήδων (1780), των ευσεβεστάτων κηπουρών – μπαγτσεβάνιδων (1782), των καραβοκυραίων (1782), των τουλκέριδων (1821), των τιμιωτάτων αλπάτιδων [sic] (1836), των ευλογημένων αμπελουργών (1846), των τσουκαλάδων, των ραπτάδων, των μπεζάσηδων, των καπάδων, των καβετζήδων, των μπακάληδων και των αρτοποιών. Μάλιστα, πληροφορεί ότι υπήρχαν και άλλες συντεχνίες στην Αίνο, των οποίων όμως την ύπαρξη και τη δράση αγνοεί «έκ γραπτού μνημείου»¹⁶⁵.

β. καραμανλίδικη επιγραφή: Στη δίζωνη φορητή εικόνα της Παναγίας της Κυκλώτισσας με αγίους (ΦΕΙΚ 12) του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλεξανδρούπολης αναπτύσσεται σε ξετυλιγμένο ειλητό καραμανλίδικη επιγραφή, δηλαδή γραμμένη στα τουρκικά γραμμένα με ελληνικούς χαρακτήρες: *Γιά βαλιτετουλλάχ πιζλέρ σανά κουβενίριζ. βέ άλλαχχην άρασην/τά μιντζιμίζ σένσιν. ούζάτ γιεγνίλμεγιτζι τζενκτζί ελιγνί βέ/κήρ τουσμανλαρημηζή. γι-αρτημηγνή ίρσαλ ειλέ άζίζ μεκίαν/ηγντάν (= Ya Validet-ul-Allah bizler sana güveniriz ve Allah'ın arasinda mesnetimiz sensin. Uzat yenilmeyen cenkci elini ve kir düşmanlarımızı. Yardımını irsal eyle, aziz mekânından).* Πρόκειται για ελεύθερη απόδοση του συνηθισμένου θεοτοκίου εξαποστολαρίου του όρθρου του Σαββάτου και κάποιων εορτών σε β' ήχο: *Ἡμεῖς ἐν σοὶ καυχώμεθα Θεοτόκε, καὶ*

160. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 254, σελ. 14.

161. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 271, σελ. 21.

162. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 285, σελ. 23.

163. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 292, σελ. 24.

164. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 324, σελ. 37.

165. Β. Α. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, «Θρακικά», ό.π., σελ. 57-58. Αναλυτικά στοιχεία για τις καταγεγραμμένες συντεχνίες στα μεγάλα αστικά κέντρα της Θράκης (Κωνσταντινούπολη, Αδριανούπολη, Φιλιππούπολη, Στενίμαχο, Σαράντα Εκκλησίες, Τυρολόη, Διδυμότειχο, Αίνο, Μάδυτο, Καλλιόπολη, Περίσταση, Ραιδεστό, Σηλυβρία, Δέρκους και Πύργο), βλ. Ε. ΒΟΥΡΑΖΕΛΗ-ΜΑΡΙΝΑΚΟΥ, *Αι εν Θράκη συντεχνίαι των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν*, ό.π., σελ. 48-77· Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντεχνίες & επαγγέλματα στη Θράκη*, ό.π., σποραδικά.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

εἰς Θεὸν σὲ ἔχομεν προστασίαν, ἔκτεινον τὴν χεῖρά σου τὴν ἄμαχον, καὶ θραύσον τοὺς ἐχθροὺς ἡμῶν, σοῖς ἐξαπόστειλον δούλοις, βοήθειαν ἐξ Ἁγίου. Υποθέτω ὅτι ἡ εἰκόνα εἶναι ἔργο Ἀδριανουπόλιτη ἢ Αἰνιτῆ ζωγράφου, ὁ ὁποῖος ἀνέγραψε τὸ τροπάριο στα καραμανλίδικα, κατόπιν παραγγελίας κάποιου αφιερωτῆ καππαδοκικῆς καταγωγῆς¹⁶⁶. Ὁ τύπος τῆς Ελεούσας τοῦ Κύκκου¹⁶⁷ φαίνεται ὅτι ἦταν ευρύτατα διαδεδομένος στὴν Ἀνατολική Θράκη. Στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο Ἀλεξανδρουπόλεως ἐκτίθενται φορητὲς εἰκόνες στὸν τύπο τῆς Κυκκώτισσας στὶς αἰθούσες 1, 6 καὶ 7, οἱ ὁποῖες ἐπιγράφονται «Μήτηρ Θεοῦ ἡ Ελεούσα τοῦ Κύκκου». Δὲν ἀποκλείεται ὅτι ἡ διάδοση τοῦ τύπου στὴν περιοχὴ οφείλεται στὴν ὑπαρξὴ τοῦ Μετοχίου τῆς Μονῆς τοῦ Κύκκου στὴν Ἀδριανούπολη¹⁶⁸.

γ. ονόματα καὶ ἐπώνυμα αφιερωτῶν: Ἐνας σημαντικὸς ἀριθμὸς εἰκόνων τοῦ Μουσείου εἶναι προσφορὲς Αἰνιτῶν προυχόντων ἢ ἄλλων ἐπώνυμων δωρητῶν καὶ

166. D.A. KOUNTOURAKIS, «Portable icon of the Virgin Kykkotissa», *ό.π.* (υπὸ δημοσίευση).

167. Σχετικὰ μετὰ τὴ θαυματουργὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ Κύκκου καὶ τὶς παραλλαγές τῆς βλ. Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Μεταμορφώσεις μιᾶς θαυματουργῆς εἰκόνας. Σημειώσεις στὶς ὀψιμες παραλλαγές τῆς Παναγίας τοῦ Κύκκου», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας* 17 (1993-1994), Περίοδος Δ'. Στὴ μνήμη τῆς Ντούλας Μουρίκη (1934-1991), σελ. 317-330, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

168. ΓΙΑ τὸ Μετόχι τῆς Κυπριακῆς Μονῆς τοῦ Κύκκου στὴν Ἀδριανούπολη βλ. ἐνδεικτικὰ Κ.Χ. ΚΥΡΙΑΖΗΣ, «Τὸ ἐν Ἀδριανουπόλει Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον», *Ἑσπερος* 54 (15/27 Ιουλίου), Λευκωσία 1883, σελ. 82· Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΑΝΗΣ, *Ὁ Κώδικας 53 τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου. Οἱ πολὺπλευρες δραστηριότητες τῆς Μονῆς κατὰ τὴν περίοδο 1843-1897*, Λευκωσία 2004, σελ. 185· Κ. ΚΟΚΚΙΝΟΦΤΑΣ, «Τὰ Μετόχια τῆς Μονῆς Κύκκου στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στὸν Πόντο», *Ἐνατενίσσεις* 12 (2010), σελ. 99· Δ. ΚΙΗΓΜΑΣ, Γ. ΠΥΖΙΩΤΗΣ, *Ἀδριανούπολη, Καραγάτς, Ὁρεστιάδα, ὁ.π.*, σελ. 104· Γ. ΠΥΖΙΩΤΗΣ, «Μετόχι τῆς Ἱ.Μ. τῆς Παναγίας Κύκκου στὴν Ἀδριανούπολη». Διαθέσιμο στὸν δικτυακὸ τόπο <http://adrianoupolis-orestiada.blogspot.com/2014/03/blog-post.html> (Τελευταία πρόσβαση: 30-08-2024)· D.A. KOUNTOURAKIS, «Portable icon of the Virgin Kykkotissa», *ό.π.* (υπὸ δημοσίευση). Ἐπισημαίνω ὅτι στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο Διδυμοτείχου φυλάσσεται ἡ ἐφέστια εἰκόνα τοῦ ομώνυμου Μετοχίου τῆς Κυπριακῆς Μονῆς στὴν Ἀδριανούπολη, ἡ ὁποία φέρει σφραγίδα γνησιότητος ἀπὸ τὴ Μονὴ τοῦ Κύκκου. Ἡ φορητὴ εἰκόνα τοῦ Κυπριακοῦ Μετοχίου ἀντιγράφει χάρτινη εἰκόνα τοῦ 1778 μετὰ τὴν Παναγία τοῦ Κύκκου καὶ δεκατέσσερις σκηνές ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Μονῆς. Φιλοτεχνήθηκε τὸ 1823 γιὰ λογαριασμὸ κάποιου Ὁωμά, πιθανότατα στὸ ἀγιογραφικὸ ἐργαστήριον τῆς κυρίαρχης Μονῆς. Σὲ ξετυλιγμένο εἰλητάριο κάτω ἀπὸ τὴν Παναγία ἀναγράφεται τὸ ἴδιον θεοτοκίον ἐξαποστειλάριον τοῦ β' ἴχου. Τὸ ἀντίγραφο τῆς Κυκκώτισσας μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη στὴν περιοχὴ τοῦ βορείου Ν. Ἐβρου τὸ 1922 κατὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν καὶ ἐν συνεχείᾳ, με μέρηματα τοῦ Μητροπολίτη Διδυμοτείχου Νικηφόρου Ἀρχαγγελίδη (1988-2009), συμπεριλήφθηκε μετὰ τῶν κειμηλίων τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου Διδυμοτείχου. ΓΙΑ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Σ. ΠΕΡΑΙΚΗΣ, «Ἡ Περιγραφή τῆς Μονῆς Κύκκου», ἀπὸ τὴ χάρτινη στὴν ξύλινη εἰκόνα τῆς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου», *Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου* 14, Λευκωσία 2025: Κέντρο Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, σελ. 281-302· D.A. KOUNTOURAKIS, «Portable icon of the Virgin Kykkotissa», *ό.π.* (υπὸ δημοσίευση).

αφιερωτών και των οικογενειών τους. Η αναγραφή των ονομάτων τους εις μνημό-
συνον αιώνιον επάνω στα αφιερώματά τους τα διέσωσε ως τις μέρες μας και επι-
πλέον μάς χάρισε και μία στοιχειώδη, αλλά συνάμα και ενδιαφέρουσα προσωπο-
γραφία της τοπικής κοινωνίας και της οικονομίας της περιοχής κατά τους 18ο-19ο
αι. Ως παραδείγματα αναφέρω τις εικόνες του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου με
τον Πρόχορο (17ος αι.), αφιέρωμα άγνωστου αφιερωτή και της συζύγου του Γε-
ρακήνας (ΦΕΙΚ 1), της Παναγίας της Παραμυθίας (1741) του Χατζη-Κωνσταντί-
νου προσκυνητού (ΦΕΙΚ 228), του Χριστού στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέως
στον δεσποτικό θρόνο (1754) των Μανολάκη και Κωνσταντίνου (ΦΕΙΚ 245), του
Χριστού «Η άμπελος» (1757) του Παναγιώτου προσκυνητού και της Σημηρού-
δας (ΦΕΙΚ 226), της αγίας Κυριακής με σκηνές βίου (1754) του Σεβαστού (ΦΕΙΚ
144), της Αγίας Τριάδας (1759) του Ιωάννη προσκυν(η)τού (ΦΕΙΚ 35), της Σύ-
ναξης των Αποστόλων (1761) των Ανδρέα πρίγκηπα, Αγγελούδη και Πολυχρό-
νη των κεκοιμημένων (ΦΕΙΚ 126), του αγίου Γεωργίου (1763) των Γεωργίου και
Αμήρισας (ΦΕΙΚ 61), του πρωτομάρτυρος Στεφάνου (1788) του προκρίτου Στε-
φάνου (ΦΕΙΚ 136), των Τριών Ιεραρχών (1769) του Κομνηνάκη (ΦΕΙΚ 105), του
Χριστού Παντοκράτορα (1771) του Ιανοπούλου (ΦΕΙΚ 39), των αγίων Αναργύρων
Κοσμά και Δαμιανού (18ος αι.) της Ευπραξίας μοναχής (ΦΕΙΚ 183), των αγίων
Θεοδώρων Τήρωνος και Στρατηλάτου (18ος αι.) του Θεοδώρου και της οικογε-
νείας του (ΦΕΙΚ 81), της Δέησης (1799) του Αργυρίου Δημητρίου και των συγγε-
νών του (ΦΕΙΚ 33), της Παναγίας Κυκκώτισσας με αγίους (1807) του Αυξεντίου
ιερέως (ΦΕΙΚ 13), της Μεταμόρφωσης (1840) των επιτρόπων του ναού (ΦΕΙΚ
330), του αγίου Νικολάου (1848) του Στουγιάνη το πριν Μάρκου Στάνου¹⁶⁹,
της συμβίας και των τέκνων του (ΦΕΙΚ 112), του αγίου Στεφάνου (1861) του
Χρήστου εκ Θάσου (ΦΕΙΚ 137), της Θεοτόκου «Ρόδον το Αμάραντον» με αγίους
(1862) των Χατζη-Γεωργίου και Χατζη-Κωστάκη Κασάπη (ΦΕΙΚ 21), της Βά-
πτισης (1867) του Θεοφάνη Βέρδη(;) (ΦΕΙΚ 150), του Διπτύχου της Προθέσεως
(1869) του Αποστόλη Τεβετζή (ΦΕΙΚ 203), της Παναγίας Κυκκώτισσας με αγί-
ους (1871) του ζωγράφου Ηλία και της συζύγου του Αναστασανιώς (ΦΕΙΚ 31),
του αγίου Γεωργίου (1871) του Κροστάλη (ΦΕΙΚ 64), του αγίου Θεοδώρου (1884)
των Γεωργίου, Θεοδώρου και Παναγιωτίσας (ΦΕΙΚ 82), της Παναγίας «Ζωο-
δόχου Πηγής» (19ος αι.) του Περικλή Γ. Κουρτίδη μετά της συζύγου του (ΦΕΙΚ
230), του αρχαγγέλου Μιχαήλ (19ος αι.) του Στάγκο¹⁷⁰ Νάνο [Ιωάννης] από το
Γκαμπάροβο [Gabrovo] του Καζανλήκ (ΦΕΙΚ 118), της Παναγίας της Οδηγήτρι-
ας (1901) των Χριστοφόρου, Αντωνίου, των συμβίων και των φίλων τους (ΦΕΙΚ
15) κ.ά. Ωστόσο, δεν λείπουν και οι ενυπόγραφες περιπτώσεις ανακαίνισης μίας

169. Το *Stano* (15ος αι.) από το *Stan* με κατάληξη -ο, κατά τα *Blago, Drago*. Το *Stan*
(10ος αι.) προέρχεται από το *Stani-mir, Stani-slav*, ως συντετμημένος τύπος. Το *Stanimir*,
Stanimir σημαίνει να έχει μεγάλη κατάσταση, να γίνει πλούσιος ή να σταθεί, να ζήσει
πολύ, να μακροβιώσει (Βλ. J. ΖΑΙΜΟΒ, *Bălgarski Imennik, ό.π.*, σελ. 204-206).

170. Το όνομα έχει ίδια ρίζα με το *Stano, ό.π.*

Οι αφιερωματικές επιγραφές

εικόνας, όπως για παράδειγμα στην εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα [Δέηση] (α' μισό 18ου αι.), η οποία το 1799 Άνακενίσθη Διά Σύ[νδ]ρομής Άργυρίου Δημητρίου εἰς Βοήθει/αν Αὐτῶν [...] Ἀδελφῶν (ΦΕΙΚ 150), όπως και η εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (19ος αι.), η οποία ἐπιδιορθώθη ὑπὸ κ. Ἀντωνίου Μπαλῆ (ΦΕΙΚ 59).

Επιπλέον, τα ονόματα αρκετών επώνυμων αφιερωτών χαράχτηκαν στην επιφάνεια των Ιερών Σκευών: το ασημένιο Ἅγιο Ποτήριο (1756) είναι Αφιέρωμα του Δημητρίου Καλιοντζί στη Μάγτο (Μάδυτο) στον Ἅγιον Γεώργιον (MET 7), ενώ το ασημένιο θυμιατήριο (1 Αυγούστου 1843) χρηματοδοτήθηκε από τον ιερέα Νικόλαο προσκυνητή (MET 95). Σε ασημένιους δίσκους προσφορών αποδόθηκαν εγγράφατα τα ονόματα των Ιωάννη, Ιωάννη και Κυριαζή (1830) (MET 57), των Φραντζέσκου, Φαλρέλου, Μιχαήλου και Νικολάου (1843) (MET 40), των Νικολάκη και Βασίλη (1842) (MET 5), των επιτρόπων Δημητρίου κε Κομνηνάκι (1809) (MET 6), των Ιωάννη και Ιωάννη (19ος αι.) και νεότερη αφιέρωση από τον Χατζή-μιχαήλ Δ. Γκοτσαρεῖζ (1911) (MET 13) και των δυσανάγνωστων δωρητών (1819) με νεότερη αφιέρωση (1911) από τον Χρήστο Ηλία (MET 43).

Αρκετοί αφιερωτές αναφέρονται και σε βιβλία και σε ευαγγέλια του Μουσείου. Για παράδειγμα, στο εμπροσθόφυλλο του βιβλίου «Αρχιερατικόν» (KEIM 1) σώζεται σημείωμα του ηγουμένου της Μονής της Θεοτόκου της Σκαλωτής Αίνου και νεότερο σημείωμα του 1919, σε ιδιόγραφο σημείωμα ευαγγελίου του 1818 (ΣΤΑΧ 8) σώζονται τα ονόματα του Νικολάου Νικολαΐδη από το χωριό Παλαγία του Πόντου και του εγγονού του Ανδρέα Γρηγοριάδη, σε ευαγγελιστάριο του 18ου αι. (KEIM 36) από το Λουλέ Μπουργκάζ (Lüleburgaz) του Βασίλειου Βούλτσου, σε ευαγγέλιο (ΣΤΑΧ 18) από το Καρατζά βιράν (Karacaviran) οι κύριοι Δημήτριος Ιωαννίδης Μαΐογλου, Ιορδάνης, Συμεών ΧατζήΚοσμάς Σκεντέρογλου από τον Ἅγιο Κωνσταντίνο και Ζουμπούλ Νικόλαος από το Ιντζέ Σου (σημ. İncesu) της επαρχίας Καισάρειας (Kayseri), σε ευαγγέλιο του 1787 (ΣΤΑΧ 2) ο Γεώργιος Πεϊ[...]σαλογάου/ Πεϊ[...]σαλόγλου(;) και σε ευαγγέλιο του 1860 (ΣΤΑΧ 5) από την Κοίμηση της Θεοτόκου της Χώρας Σαμοθράκης ο Δημήτριος Γ. Μιρτζίδης (< Μίρτζος + επίθημα -ίδης, Μίρτζος < σλαβ. Mirčo, υποκοριστικό του Miro (18ος αι.)¹⁷¹. Τέλος, στον Κώδικα των εν Αίνω Σχολείων (1879-1901) (KEIM 41) υπογράφουν οι Μητροπολίτες Αίνου και Τραϊανουπόλεως Άνθιμος Τσάτσος (1877-1888)¹⁷², μετέπειτα Οικουμενικός Πατριάρχης Άνθιμος

171. Το Miro (14ος αι.) είναι συντετμημένος τύπος του Veli-mir, Dobro-mir, Stani-mir]. Βλ. J. ΖΑΙΜΟΝ, *Bilgarski Imennik*, ό.π., σελ. 154-155.

172. ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΣΑΡΑΕΩΝ, «Επισκοπικοί κατάλογοι των επαρχιών της Ανατολικής και Δυτικής Θράκης», *Θρακικά* 6 (1935), σελ. 48· Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ, «Συμβολή εις την ιστορίαν των Εκκλησιών της Θράκης», *Θρακικά* 14 (1940), σελ. 82.

Ζ' (1895-1897)¹⁷³, Λουκάς Πετρίδης (1888-1899)¹⁷⁴ και Γερμανός Θεοδοκάς (1899-1903)¹⁷⁵.

Ορισμένα από τα προαναφερόμενα βαπτιστικά ονόματα και επώνυμα αποτελούν δάνεια από την τουρκική ή την αραβική γλώσσα:

Αμήρισα. Το όνομα ήταν συχνό στην Αίνο. Ανάγεται στο μεσαιωνικό *αμιράς*, *αμεράς*, που εμφανίζεται ήδη από τον 7ο αι., με τις σημασίες α) άρχοντας, στρατηγός, διοικητής (τίτλος στρατιωτικός και πολιτικός), β) (ως θωπευτική προσφώνηση) «άρχοντά μου, αφέντη μου» < αραβ. *amīr*¹⁷⁶. Το θηλυκό *Αμήρισσα* (με αρχική σημασία «αρχόντισσα, αφέντρα») < *Αμηράς* (απαντά επίσης στην Αίνο¹⁷⁷), απαντά, εκτός από την Αίνο, και στις Κυδωνίες, Λέσβο, Μάδυτο κ.λπ.¹⁷⁸. Στην Αίνο απαντώνται επίσης οι τύποι αρσ. υποκ. *Αμηρέλης*, *Αμηρούδης*, θηλ. *Αμηρισσώ*, υποκ. *Αμηρισσούδα*¹⁷⁹. Από το τελευταίο προήλθε στην Αίνο το **Μηρσούδα* με αποβολή του άτονου αρχικού /a/ και του άτονου /i/ (λόγω βόρειου φωνηεντισμού), το οποίο στη συνέχεια συσχετίστηκε παρετυμολογικά προς το δένδρωνύμιο *μυρσίνη* και έγινε *Μυρσούδα*, *Μυρσίνη*, *Μερσίνά*¹⁸⁰ κ.λπ.

Γκοτσαρεϊζής < τουρκ. *koca* «μεγάλος, σπουδαίος, φημισμένος» + *reis* «επικεφαλής, πρόεδρος, καπετάνιος καραβιού κ.λπ.».

Ζουμπούλι (καππαδοκικό) < τουρκ. *sümbül* «ζουμπούλι, υάκινθος», πβ. νεοελ. *Ζουμπούλης*.

Καλιοντζής < τουρκ. *kalyonci* «ναύτης σε γαλιόνι» (το γαλιόνι ήταν πολεμικό πλοίο, βαρύτερο από τη γαλέρα, που χρησιμοποιούσε ιστία και κουτιά για να κινείται). Το όνομα *Καλιοντζής* ανάγεται στο τουρκ. *kalyonci* «ναύτης σε γαλιόνι» (πολεμικό πλοίο) < *kalyon* «γαλιόνι» < βεν. *galión* και η ονομασία χρησιμοποιείται σε όλες τις γλώσσες της Μεσογείου¹⁸¹.

173. Β.Θ. ΣΤΑΤΙΔΗΣ, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι, 1860 – σήμερα, Ιστορία και Κείμενα*, Β' έκδοσις, Θεσσαλονίκη 2004: Αφοί Κυριακίδη α.ε., σελ. 389-403.

174. ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΣΑΡΔΕΩΝ, «Επισκοπικοί κατάλογοι», ό.π., σελ. 48· Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ, «Συμβολή», ό.π. 82.

175. ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΣΑΡΔΕΩΝ, «Επισκοπικοί κατάλογοι», ό.π., σελ. 48-49· Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ, «Συμβολή», ό.π. 82· Π. ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ, *Επισκοπική Ιστορία των Ι. Μητροπόλεων της Δυτικής Θράκης*, Εάμβη 2014, σελ. 96-97 και σημ. 156.

176. Βλ. Ι.Ν. ΚΑΖΑΖΗΣ, Τ.Α. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗΣ (επιμ.), *Επιτομή του Λεξικού της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας 1100-1669 του Εμμανουήλ Κριαρά*, τόμ. Α (Α έως Κ), Θεσσαλονίκη 2001: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, λήμμα *αμιράς*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/search.html?lq=%CE%B1%CE%BC%CE%B9%CF%81%CE%AC%CF%82&dq= (Τελευταία πρόσβαση: 30/01/2024).

177. Α. ΜΠΟΥΤΟΥΡΑΣ, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα*, ό.π., σελ. 108.

178. Α. ΜΠΟΥΤΟΥΡΑΣ, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα*, ό.π., σελ. 108-109.

179. Α. ΜΠΟΥΤΟΥΡΑΣ, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα*, ό.π., σελ. 109.

180. Όντως το *Μερσίνά* απαντά στην Αίνο (όπου υπάρχει μεγάλη διάδοση του *Αμήρισσα*), βλ. Α. ΜΠΟΥΤΟΥΡΑΣ, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα*, ό.π., σελ. 141, ο οποίος το ετυμολογεί από το *μυρσίνη*.

181. Βλ. Η. ΕΡΕΝ, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, ό.π., σελ. 203.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

Καραβλασάκης(ς) < τουρκ. καρά «μαύρος» + Βλασάκης (υποκ. του ονόματος Βλάσιος).

Κασάπης < κασάπης «κρεοπώλης» < τουρκ. *kasap*.

Κουρτίδης < Κούρτης + επίθημα -ίδης, το Κούρτης < τουρκ. *kurt* «λύκος».

Μαϊόγλου (καππαδοκικό) < Μάης + -ογλου (< τουρκ. *oğul* «παιδί» + κτητικό επίθημα -u). Το επίθημα -ογλου είναι στα καππαδοκικά επίθημα σχηματισμού κυρίων ονομάτων αντίστοιχο του πελοποννησιακού -(ό)πουλος. Βλ. παρακάτω και το επώνυμο Σκεντέρογλου.

Μπαλής. Το όνομα αποτελεί προφανώς κληρονομιά από την περίοδο της λατινοκρατίας της Αίνου. Ανάγεται στο Μπάιλος/Βάιλος αξίωμα στην εποχή της Ενετοκρατίας, μέσω ενός μεταβατικού τύπου Μπαϊλής με έκπτωση του ημιφώνου και προσθήκη της κατάληξης -ής. Το όνομα ήταν συχνό στην Αίνο, όπου εμφανίζονται και οι τύποι αρσ. Μπαλάκης, θηλ. Μπαλιώ, Μπαλιούδα, Μπαλούδα¹⁸². Το γεγονός ότι η Αίνος διήλθε μία σημαντική χρονική περίοδο υπό την ηγεμονία του γενοβέζικου οίκου των Γατελούζων και μάλιστα κατακτήθηκε μετά την Κωνσταντινούπολη (1456) επιβεβαιώνει την λατινική προέλευση του επωνύμου και την αποσύνδεσή του από το τουρκ. επίθετο *ballı* < *bal* «μέλι» («γλυκός σαν μέλι»).

Νακάσης < τουρκ. *nakkas* «βαφεύς βάφων δι' έλαιοβαφής, ήτοι χρωματίζων ή και ποικίλων διά σχημάτων τάς οικόδομάς έσωθεν, ή έξωθεν, έλαιογράφος»¹⁸³, «διακοσμητής, καλλιτέχνης, γλύπτης, χαράκτης»¹⁸⁴, πβ. και παλαιότερα τουρκικά *nakas* [1641], *nakas* [1603], *nakkas* [1680] «ζωγράφος, ζωγράφος τέχνης» < αραβ. *naqqāš* «ζωγράφος, βαφέας, ζωγράφος τέχνης, γλύπτης»¹⁸⁵. Βλ. το επώνυμο παρακάτω στους χατζήδες-προσκυνητές.

Σημηρούδα. Το εν λόγω γυναικείο βαπτιστικό πρέπει να αναχθεί στην αρχαία ελληνική κληρονομιά, είτε ως απευθείας επιβίωση είτε ως λόγια επαναφορά. Προέρχεται από το βαπτιστικό Σεμίραμις, όνομα θρυλικής βασίλισσας της Ασσυρίας, το οποίο έγινε γνωστό στην Ελλάδα χάρη στον Ηρόδοτο και στην συνέχεια στον Διόδωρο Σικελιώτη, και επιχωρίαζε τουλάχιστον στον Πόντο (τύποι Σεμιαμιά, Σιμεριανή, Σιμέρα) και στην Αίνο¹⁸⁶. Στην Αίνο το βαπτιστικό εμφανίζεται με τον συγκεκριμένο τύπο Σεμιρή (< Σεμίρ[αμις]), από τον οποίο, με την προσθήκη του υποκοριστικού επιθήματος -ούδα, προήλθε το Σεμιρούδα¹⁸⁷ και από αυτόν, με στένωση του αρχικού άτονου /e/ σε /i/, λόγω βόρειου φωνηεντισμού το Σημηρούδα.

182. Βλ. Α. ΜΠΟΓΓΟΥΡΑΣ, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα*, ό.π., σελ. 110.

183. Ι. ΧΛΩΡΟΣ, *Λεξικόν Τουρκο-ελληνικόν*, τόμ. Β', εν Κωνσταντινουπόλει 1899, σελ. 1893.

184. J. REDHOUSE, *Turkish - English Dictionary*, İstanbul 1968, σελ. 863.

185. ST. STACHOWSKI, *Studien über die Arabischen Lehnwörter im Osmanisch - Türkischen*, ό.π., σελ. 9.

186. Α. ΜΠΟΓΓΟΥΡΑΣ, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα*, ό.π., σελ. 45.

187. Α. ΜΠΟΓΓΟΥΡΑΣ, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα*, σελ. 45.

Σκεντέρογλου (καππαδοκικό) < τουρκ. *İskender* (< [Αλέ]ξανδρος) + -ογλου (< τουρκ. *oğul* «παιδί» + κτητικό επίθημα -ι). Βλ. παραπάνω και το επώνυμο Μαϊογλου. Την ίδια κατάληξη είχε πιθανότατα και το δυσανάγνωστο επώνυμο Πει[...]σαλογλου(;).

Τεβετζής < τουρκ. *deveci* «καμηλέρης» < *deve* «καμήλα».

Χατζήδες και προσκυνητές: Ήδη από τη μεσαιωνική εποχή πολλοί πιστοί πραγματοποιούσαν προσκυνηματικά ταξίδια στους Αγίους Τόπους, προκειμένου να τονώσουν την πίστη τους και να ενδυναμώσουν τον αγώνα τους για την ψυχική τους σωτηρία. Πρότυπο αυτών των ταξιδιών υπήρξαν οι ιερές αποδημίες των Ιουδαίων¹⁸⁸. Μετά την επιστροφή τους από τους Αγίους Τόπους αποκαλούνταν με το προσωνύμιο «προσκυνητής», χωρίς μάλιστα πολλές φορές να γίνεται διαχωρισμός ανάμεσα σε αρσενικό και θηλυκό γένος, ή με τον τίτλο «χατζής» (στα τουρκικά *Hacı*), από τον οποίο προέκυψαν πλείστα οικογενειακά επώνυμα με πρώτο συνθετικό την εν λόγω λέξη. Στα κειμήλια του Εκκλησιαστικού Μουσείου αναφέρονται σε φορητές εικόνες ο Χατζή-Κωνσταντίνος προσκυνητής (ΦΕΙΚ 228)¹⁸⁹, ο Μόσχος Χατζήκωνσταντίνου (ΦΕΙΚ 13)¹⁹⁰, ο Χατζή-Γεωργίου και ο Χατζήκωστάκης (ΦΕΙΚ 21), ο Χατζήμιχαήλ σε ασημένιο δίσκο προσφοράς (ΜΕΤ 13) και ο ΧατζήΚοσμάς Σκεντέρογλου σε ευαγγέλιο (ΣΤΑΧ 18). Επιπλέον, ο Γ. Λαμπάκης αναφέρει τους Χ(ατζή) Θεοδωρή Νακάση¹⁹¹ και Χατζή-Νεικυφόρο [sic]¹⁹². Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις προτιμήθηκε, ίσως από πιο λόγιους αφιερωτές, ο ελληνικός τίτλος προσκυνητής, όπως για παράδειγμα στην εικόνα της Παραμυθίας (ΦΕΙΚ 228) ο Χατζή-Κωνσταντίνος προσκυνητής¹⁹³, στον Χριστό

188. Για το θέμα αυτό και σχετική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Κρ. Χρησκοΐδης, «Ιερά Αποδημία. Το προσκυνηματικό ταξίδι στους Αγίους Τόπους στα μεταβυζαντινά χρόνια», στο Ι. ΒΗΓΓΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Το ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα 2003: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σελ. 99-110· Μ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Προσκυνηματικές εκδρομές και ιερές αποδημίες», *Θεολογία* 1 (2009), σελ. 191-211· Γ. Χρ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, «Τρία μονόφυλλα προσκυνητάρια των Αγίων Τόπων στον Σοχό Θεσσαλονίκης», *Μελέτες Ιστορίας της Μεταβυζαντινής Τέχνης*, Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 447, σημ. 1.

189. Δ.Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Η φορητή εικόνα της Παναγίας της Παραμυθίας», *ό.π.*, σελ. 35-47.

190. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», *ό.π.*, αρ. 191, σελ. 3.

191. Το ονοματεπώνυμό του αναγραφόταν στο υπέρθυρο του ναού του Αγίου Γρηγορίου Νεοκαισαρείας (17.11.1807), βλ. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», *ό.π.*, αρ. 257, σελ. 15.

192. Το 1748 ο Χατζή-Νικηφόρος δώρισε στη Μονή Σκαλωτής Αίνου ένα ευαγγέλιο με αργυρεπένδυτη στάχωση, έργο «*τοῦ ἀμαθοῦς Χρηστοφᾶ*», βλ. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», *ό.π.*, αρ. 325, σελ. 37. Υποθέτω ότι ο Νικηφόρος ήταν ο ηγούμενος της Μονής Σκαλωτής κατ' εκείνη την περίοδο. Όπως φαίνεται από τον τίτλο «χατζής» στο όνομά του, προ του 1748 πραγματοποίησε προσκυνηματικό ταξίδι στους Αγίους Τόπους.

193. Δ. Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Η φορητή εικόνα της Παναγίας της Παραμυθίας», *ό.π.*, σελ. 35-47.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

ως «Άμπελος» (ΦΕΙΚ 226) ο Παναγιώτης προσκυνητής¹⁹⁴, στην Αγία Τριάδα (ΦΕΙΚ 35) ο Ιωάννης προσκυνητής¹⁹⁵, σε ασημένιο θυμιατήριο (ΜΕΤ 95) ο Νικόλαος ιερέας προσκυνητής και σε συσταχωμένο ευαγγέλιο (ΣΤΑΧ 8) ο Νικόλαος Νικολαΐδης προσκυνητής. Εκτός από τους παραπάνω, ο Γ. Λαμπάκης αναφέρει στον ναό της Κεχαριτωμένης Αίνου τον Αποστόλη προσκυνητή¹⁹⁶, ενώ σε μία μόνο περίπτωση, στον Χατζή-Κωνσταντίνο προσκυνητή (ΦΕΙΚ 228), ο τίτλος αποδόθηκε και στα ελληνικά και στα τουρκικά¹⁹⁷. Εκτός από φορητές εικόνες¹⁹⁸, καταγράφηκαν στην περιοχή του Ν. Έβρου προσκυνητές και χατζήδες σε κτητορικές επιγραφές¹⁹⁹, τοιχογραφίες²⁰⁰, μονόφυλλα προσκυνητάρια²⁰¹ και επιτύμβιες στήλες²⁰².

194. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 228, σελ. 10-11· αρ. 332, σελ. 41· αρ. 333, σελ. 41.

195. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 230, σελ. 11· αρ. 299, σελ. 26.

196. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», ό.π., αρ. 297, σελ. 26.

197. Δ. Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Φορητή εικόνα της Παναγίας της Παραμυθίας», ό.π., σελ. 35-47.

198. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις», αρ. 228, σελ. 10· αρ. 230, σελ. 11· αρ. 297 και αρ. 299, σελ. 26· Δ. Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Φορητή εικόνα της Παναγίας της Παραμυθίας», ό.π., σελ. 35-47.

199. Στην κτητορική επιγραφή του Αγίου Αθανασίου Διδυμοτείχου (1834) αναφέρεται: «1834 Μαΐου 2 ἀρχὴ τῆς > ἐκ(κ)λησ(ίας) Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ κάλφα Μιχαὶλ προσκυνητοῦ», βλ. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Περιηγήσεις: Διδυμότειχον – Αδριανούπολις», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 10 (1911), σελ. 3· Ν. ΒΑΦΕΙΔΗΣ, «Αι Εκκλησίαι Διδυμοτείχου», *Θρακικά* 13 (1940), σελ. 234· Λ. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ, Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοὶ του 19ου αιώνα στο Διδυμότειχο και το Σουφλί*, ό.π., σελ. 21· ΓΟΥΡΙΔΗΣ, *Διδυμότειχο, μία άγνωστη πρωτεύουσα*, Κομοτηνή 2006, σελ. 152· Ο ΙΔΙΟΣ, *Τα θρησκευτικά μνημεία της Ιεράς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου, Ορεστιάδος και Σουφλίου*, Διδυμότειχο 2010: *Ιερά Μητρόπολις Διδυμοτείχου, Ορεστιάδος και Σουφλίου*, σελ. 55 κ.ε.· Δ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Η δε χήρ Χρηστοφόρου», *Επί των Ποταμών* 3 (2012): *Ιερά Μητρόπολις Διδυμοτείχου, Ορεστιάδος και Σουφλίου*, σελ. 60· Α.Δ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, *Οι κτητορικές επιγραφές του ναών του Νομού Έβρου* (διπλ. μεταπτ. εργ.), Κομοτηνή 2023: *Τμήμα Ιστορίας & Εθνολογίας Δ.Π.Θ.* σελ. 63-65.

200. Α. ΜΠΡΙΚΑΣ, Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, «Τέσσερις μεταβυζαντινές εκκλησίες του Βορείου Έβρου», *Κληρονομία* 35 (2005), τεύχη Α'-Β', 2013, σελ. 220.

201. Αναφέρω ενδεικτικά τα καταγεγραμμένα από τον γράφοντα δημοσίευτα μονόφυλλα προσκυνητάρια στον νάρθηκα του Αγίου Αθανασίου Σουφλίου και του Επισκοπείου της Μητροπόλεως Διδυμοτείχου.

202. Βλ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ, «Επιτύμβια επιγράμματα νεωτέρων χρόνων από το χώρο της Θράκης», *Θρακική Επετηρίδα* 2 (1981), σελ. 385, αρ. 2, εικ. 23· Ε. ΡΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Yunanistan Trakya'sında (6.yy.-19.yy.) mezar Gelenegi ve Tipolojisi* (διπλ. μεταπτ. εργ.), Edirne 2019: T.C. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Görsel Kültür Anabilim Dalı, σελ. 101. Επιπλέον, στο Δημοτικό Κοιμητήριο του Σουφλίου έχει καταγραφεί από τον γράφοντα η επιτύμβια στήλη της Δημήτρους προσκυνητής (αδημοσίευτη). Προσκυνητές σε επιτύμβιες στήλες δημοσίευσαν ο Μ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΑΔΗΣ, «Οι τάφοι λαλούσιν», *Αρχαίον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 9 (1942-1943), σελ. 42 και ο Α. ΣΑΜΟΥΡΑΚΗΣ, «Η Αίνος και αι εκκλησίαι της», ό.π., σελ. 15.

δ. ονομασίες πόλεων και χωριών με ελληνοτουρκικά δάνεια: Σε μερικά αντικείμενα του Μουσείου διασώθηκαν οι ελληνικές και τουρκικές ονομασίες των πόλεων και των χωριών, από όπου προήλθαν τα προσφυγικά κειμήλια.

α. Σε εξαπτέρυγο (MET 90), αναφέρεται το Ουζούν Κιοπρού (Μακρά Γέφυρα). Το ελλην. *Μακρά Γέφυρα* αποτελεί λόγια μετάφραση του τουρκ. *Uzun Köprü*. Η πόλη πήρε το όνομά της από την όντως πολύ μακριά –για τα δεδομένα της τότε εποχής– γέφυρα του ποταμού Εργίνη, η οποία κατασκευάστηκε στην περίοδο 1426-1443 από τον Οθωμανό Σουλτάνο Μουράτ Β' (1404-1451), με κύριο αρχιτέκτονα τον Μουσλιχιντίν (Mimar Muslihiddin Usta). Η γέφυρα έχει 174 τόξα και μήκος 1.330 μ., ενώ οι κατασκευαστές της ήταν οι πρώτοι κάτοικοι της πόλης. Έγινε τόσο μακριά, επειδή έπρεπε να διασχίσει μία έκταση βάλτων.

β. Σε ασημένιο Άγιο Ποτήριο του 1756 (MET 7) έχει χαραχθεί το όνομα της Μαδύτου (ΣΤΙΜΑΓΤΟ). Η φράση ΣΤΙΜΑΓΤΟ διαβάζεται «στη Μάγτο», δηλαδή «στη Μάδυτο» (Maydos, σήμ. Eceabat). Το όνομα της πόλης είχε εξελιχθεί στα τουρκ. σε *Μάυτος* (Maydos), το οποίο εξελίχθηκε στα ελλην. ως *Maydos* > *Μάιτο* > *Μάγτο*²⁰³.

β. Στο δίπτυχο της Προθέσεως (ΦΕΙΚ 203) αναφέρεται το χωριό Άβαντας με την τουρκική του ονομασία ως Δερβέντ. Πράγματι, Δερβέντι < τουρκ. *Derbent* < *derbend* «κλεισώρεια, κλεισούρα, στενό πέρασμα ανάμεσα στα δύο βουνά, δερβένι» είναι η παλαιότερη ονομασία του χωριού, αφού βρίσκεται βόρεια από το σημείο διέλευσης της ρωμαϊκής Εγνατίας οδού, ανάμεσα στην γειτονική Τραϊανούπολη και τις στενωπούς της Ροδόπης, πριν την έξοδο προς την ενδοχώρα της Κομοτηνής. Το 1924 το χωριό μετονομάστηκε σε Άβαντας²⁰⁴.

γ. Σε ευαγγέλιο (ΣΤΑΧ 8) σώζεται η σύγχρονη ελληνική ονομασία του χωριού Παλαγία, οι κάτοικοι του οποίου ήλθαν ως πρόσφυγες από την Παλαγία του Πόντου, το σημερινό Arılı Köy δυτικά της Αργυρούπολης (Gümüşhane). Πρόκειται για το πρώην Γενί-κιοϊ της Αλεξανδρούπολης, το οποίο το 1924 μετονομάστηκε σε *Ιάνα* (λόγιος εξελληνισμός του τουρκ. *Yeni köy* «Νεοχώρι»), το 1940 σε *Δάμια* (< τουρκ. *dam* «πρόχειρη καλύβα με λάσπη, καλύβα») και το 1954 σε *Παλαγία* σε ανάμνηση της *Παλαγίας* του Πόντου, δεδομένου ότι στο χωριό εγκαταστάθηκαν το 1924 πρόσφυγες από την *Παλαγία* της Μητροπόλεως Χαλδίας²⁰⁵.

δ. Σε ευαγγελιστάριο (ΚΕΙΜ 36) αναφέρεται το Λουλέ Μπουργαζ (Lüleburgaz), η βυζαντινή Αρκαδιούπολη.

203. Βλ. Δ. Α. ΠΑΡΘΕΝΟΥ, *Ο Ιερός Μητροπολιτικός Ναός του Αγίου Γεωργίου Σουφλίου*, ό.π., σελ. 311-312.

204. Βλ. Χ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Ετυμολογικό Λεξικό των Νεοελληνικών Οικωνυμίων*, Λευκωσία-Θεσσαλονίκη 2010: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, τόμ. Α', αρ. 5792, σελ. 567, τόμ. Α', αρ. 9, σελ. 161, και αρ. 4498, σελ. 469.

205. Βλ. Χ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Ετυμολογικό Λεξικό των Νεοελληνικών Οικωνυμίων*, ό.π., τόμ. Α', αρ. 5792, σελ. 567, τόμ. Β', αρ. 13136, σελ. 1080, ο οποίος όμως λανθασμένα θεωρεί το *Παλαγία* εσφαλμένο τύπο του *Πελαγία*, αγνοώντας την μετονομασία του χωριού σε ανάμνηση της *Παλαγίας* του Πόντου.

Οι αφιερωματικές επιγραφές

ε. Σε ένα ακόμη ευαγγέλιο (ΣΤΑΧ 18) αναφέρεται το *Ιντζέ Σου* και το *Καρατζά βιράν*. Πρόκειται για τα σημερινά χωριά *İncesu* και *Karacaviran* της επαρχίας *Καισάρειας* (*Kayseri*).

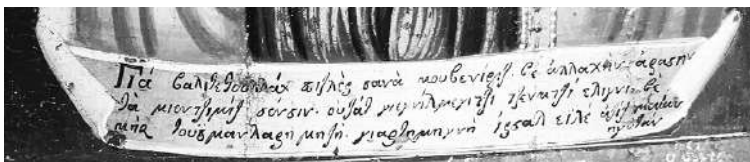
στ. Τέλος, ο *Περικλής Κουρτίδης* καταγόταν πιθανότατα από το *Λεϊβήθρο* (*Sultanköy*) Ανατολικής Θράκης (στα νότια του ποταμού *Εργίνη*). Οι κάτοικοι του *Sultanköy*, μαζί με κατοίκους από το γειτονικό *Ibriktepe* (αρχαία *Ίμβρασος*), μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, εγκαταστάθηκαν στο *Τυχερό* (παλαιότερα *Bitikli/Bitikliü* < τουρκ. *bitik* «βιβλίο, γράμμα, γραφή, γραπτό, διαταγή, απόφαση, διάταγμα» [πβ. και το ελλ. *πιττάκιον* «γράμμα, γραφή»]) Ν. Έβρου και στην *Κυψέλη* (τέως *Αρναούτ-κιοϊ*, δηλαδή *Αρβανιτοχώρι*) Ν. Ξάνθης, μεταφέροντας πολύτιμα κειμήλια από τις πατρίδες τους²⁰⁶.

206. Για το θέμα αυτό βλ. Γ. Χρ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, «Εκκλησιαστικά κειμήλια από την ανατολική Θράκη στον ναό του Αγίου Γεωργίου στην Κυψέλη Ξάνθης», Ι. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ (επιμ.), *Πρακτικά Δ' Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, Αθήνα 2017, σελ. 653-665· Δ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, «Εκκλησιαστικά Κειμήλια από το Ίμπρίκ Τεπέ στο Τυχερό Έβρου και στην Κυψέλη Ξάνθης», Ομιλία στις εορταστικές εκδηλώσεις για τα 100 χρόνια *Τυχερό*, Τυχερό, Τρίτη 23.08.2022. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.youtube.com/watch?v=_0snuxvqksU (Τελευταία πρόσβαση: 23/08/2024).

Φωτογραφίες

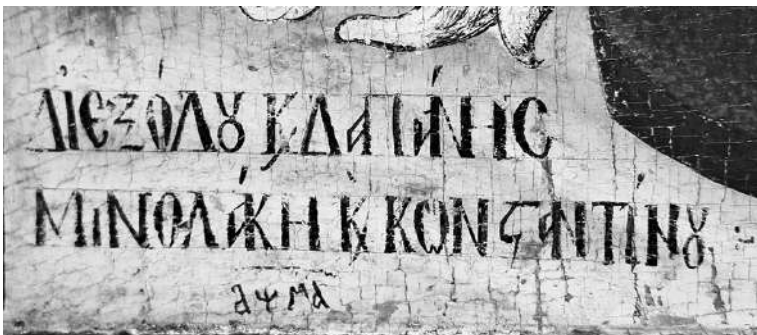
Εικ. 1. Άγιος Ιωάννης και Πρόχορος (17ος αι.). Αφιέρωμα Γερακίνας(;).

Εικ. 2. Παναγία Κυκκώτισσα με αγίους (18ος αι.). Καραμανλίδικη επιγραφή.

Εικ. 3. Παναγία η Παραμυθία (1741). Αφιέρωμα Χατζήκωνσταντίνου.

Εικ. 4. Μέγας Αρχιερέυς δεσποτικού θρόνου (1751). Αφιέρωμα Μανολάκη & Κωνσταντίνου.

Εικ. 5. Αγία Κυριακή (1754). Αφιέρωμα Σεβαστού [Στογιάννου].

Εικ. 6. Χριστός «Η άμπελος» (1757). Αφιέρωμα Παναγιώτη προσκυνητή & Σημηρούδας.

Εικ. 7. Αγία Τριάς (1765). Αφιέρωμα Ιωάννη προσκυνητή.

Εικ. 8. Άγιος Ευθύμιος (1760). Αφιέρωμα ρουφετίου ραπτάδων.

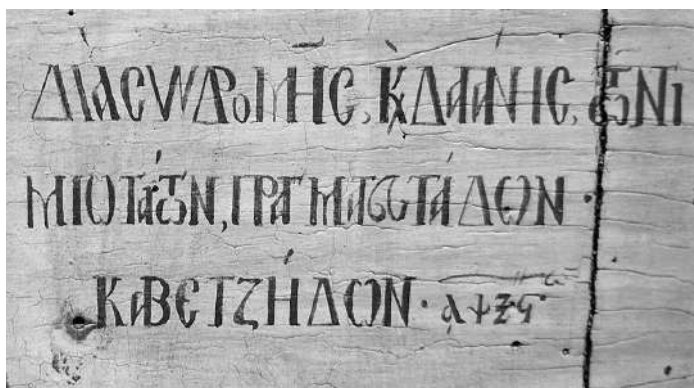
Εικ. 9. Σύναξη των δώδεκα Αποστόλων (1761).
Αφιέρωμα Ανδρέα πρίγκηπα, Αγγελούδη & Πολυχρόνη.

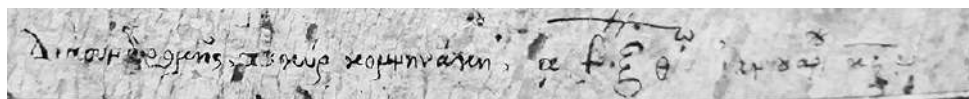
Εικ. 10. Άγιος Γεώργιος (1763). Αφιέρωμα Γεωργίου & Αμήρισας.

Εικ. 11. Η φηλάφηση του Θωμά (1763). Αφιέρωμα ρουφετίου πραγματευτάδων μπεζάσιδων.

Εικ. 12. Άγιοι Σπυρίδων και Βλάσιος (1766). Αφιέρωμα ρουφετίου πραγματευτάδων καβετζήδων.

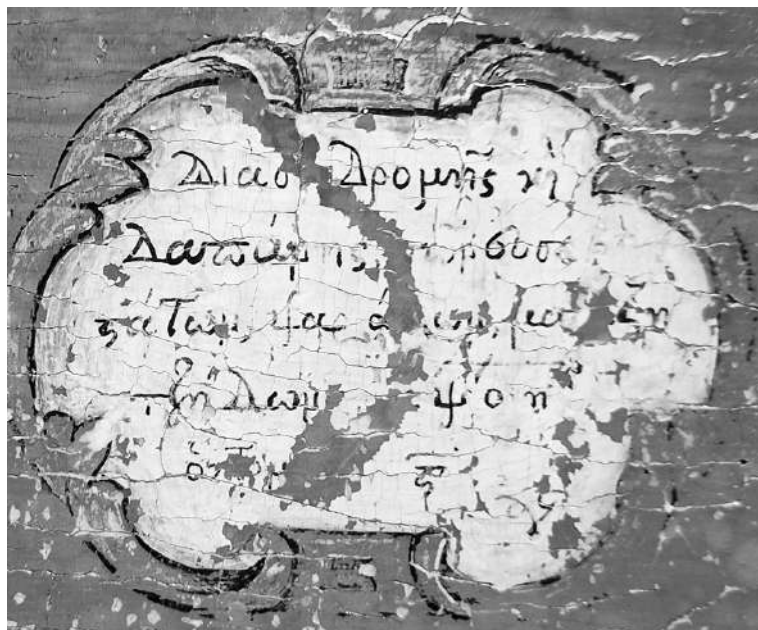
Εικ. 13. Τρεις Ιεράρχες (1769). Αφιέρωμα Κοιμηνάκη.

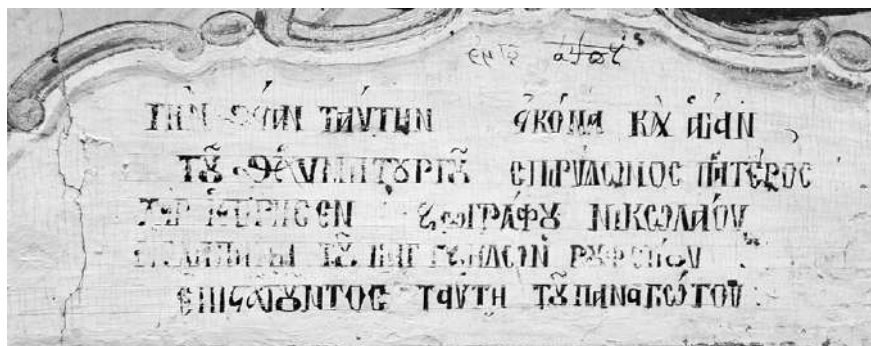
Εικ. 14. Χριστός Παντοκράτωρ & ευαγγελιστές (1771). Αφιέρωμα Ιανόπουλου.

Εικ. 15. Παναγία Κυκλώτισσα (1777). Αφιέρωμα ρουφετίου κερμεντζίδων.

Εικ. 16. Αγία Ειρήνη (1778). Αφιέρωμα ρουφετίου ψαράδων μαγατζηδών.

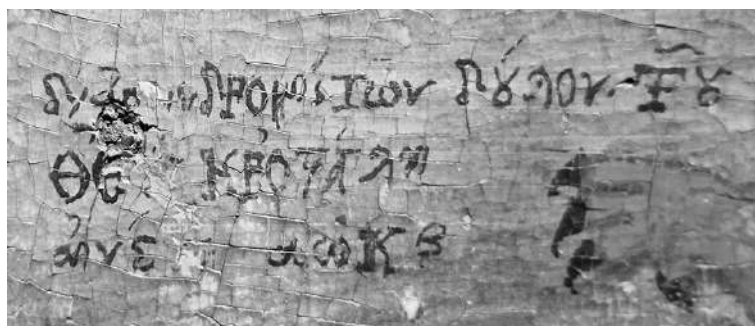
Εικ. 17. Άγιος Σπυρίδων (1787). Αφιέρωμα ρουφετίου γιαγτζήδων.

Εικ. 18. Άγιος Στέφανος (1788). Αφιέρωμα προχρίτου Στεφάνου.

Εικ. 19. Παναγία Κυκκώτισσα με αγίους (1807). Αφιέρωμα Αυξεντίου θύτη.

Εικ. 20. Άγιος Γεώργιος (1822). Αφιέρωμα Κροστάλη.

Εικ. 21. Αγία Ζώνη (1837). Αφιέρωμα ρουφετίου τζελέπιδων.

Εικ. 22. Άγιος Βασίλειος (1849). Αφιέρωμα ρουφετίου ποζματζήδων.

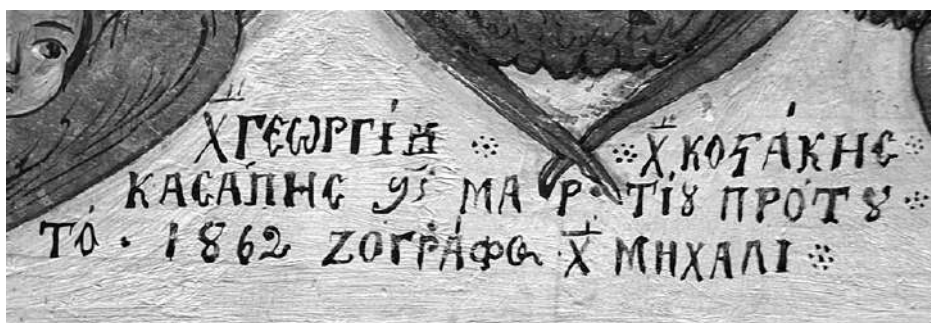
Εικ. 23. Άγιος Χαράλάμπης (1849). Αφιέρωμα ρουφετίου ιχθυοπωλών.

Εικ. 24. Μεταμόρφωση (1850). Αφιέρωμα επιτρόπων.

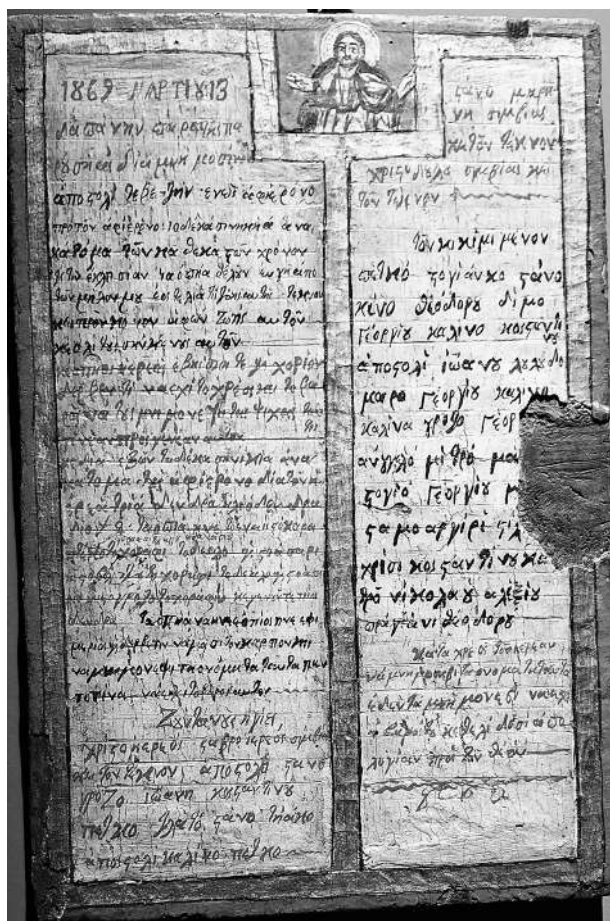
Εικ. 25. Η ψηλάφηση του Θωμά (1850). Αφιέρωμα συναφίου καπνιάδων.

Εικ. 26. Παναγία «Ρόδον το αμάραντον» (1862).
Αφιέρωμα Χατζηγεωργίου & Χατζηκοστάκη κασάπη.

Εικ. 27. Βάπτιση (1867). Αφιέρωμα Θεοφάνη Βέρδη(;).

Εικ. 28. Δίπτυχο Προθέσεως (1869). Αφιέρωμα Αποστολή Τεβετζή.

Εικ. 29. Παναγία Κυκκώτισσα με αγίους (1871). Αφιέρωμα ζωγράφου Ηλία & Αναστασανιώς

Εικ. 30. Παναγία Ζωοδόχος Πηγή (19ος αι.). Αφιέρωμα Περιχλή Γ. Κουρτίδη & συζύγου.

Εικ. 31. Δισκοπότηρο (1756) Αγίου Γεωργίου Μαδύτου. Αφιέρωμα Δημητρίου Καλλιωντζή.

Εικ. 32. Δίσκος προσφορών (1809) Αγίου Γρηγορίου Νεοκαισαρείας Αίνου(;).
Αφιέρωμα Δημητρίου & Κομνηνάκη.

Εικ. 33. Δίσκος προσφορών (1819). Αφιερωτής
Κυριαζής Ιωάννης & Χατζημιχαήλ Δ. Γκοταρεΐζης (1911).

Εικ. 34. Δίσκος προσφορών (1843). Αφιερωτές Φραντζέσκος, Φαλρέλος, Μιχαήλος & Νικόλαος.

Εικ. 35. Κηροπήγιο αρτοκλασίας (1864). Αφιέρωμα ρουφετίου κιματζήδων.

Εικ. 36. Δίσκος προσφορών (1869). Αφιέρωμα ρουφετίου κιματζήδων.

Εικ. 37. Σταυρός λιτανείας Τιμίου Προδρόμου Μακράς Γέφυρας (1892).

Εικ. 38. Εξαπτέρυγο (19ος αι.). Αφιέρωμα ρουφετίου παπουτζίδων.

Δουλοχῆς τῶν ἐσθλῶν
 αἱ ὡρῶτες οὐκ ἔχουσιν
 πατρὶον οὐκ ἔχουσιν
 Καν/αὐτῶν ὅσον ἰσχυαίνας
 εἰς τὸ 1913 ὡς οὐκ ἔχουσιν 495

Τὸ ἔργον τὸ ἀνθρώπου
 ἀπὸ τῶν πατρὶων
 (1922) ἀπὸ τῶν Βουρβόγ
 Αἰων. Θράκιος
 Ποιὸς ἡ το αὐτὸς αὐτὸ
 ἔργον Βασ. Βουρβόγ
 1852 δὲ τὸ γράψαν
 αὐτὸ ἐσθλῶν ἄλλας οὐκ ἔχουσιν
 τὰ ἔργα τῶν

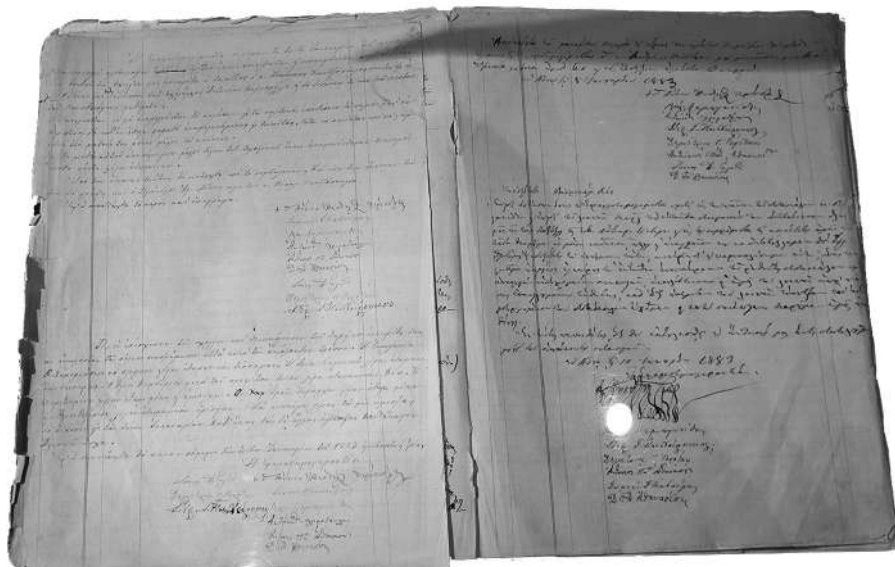
Εἰκ. 39. Ευαγγελιστάριο Λουλέ Μπουργκάς (18ος αἰ.).
 Το ιδίόχειρο σημείωμα της ανώνυμης δωρήτριας.

Το γερὸν αὐτοῦ θοαρχίον τοῦ ἔργου ὁ Πρωτοπρεσβύτερος Κλήριος
 Νικηφορίδης ἀπὸ τοῦ προτάξαντος ὅταν ἦν ἐν ἀποσκευῇ αὐτοῦ
 ἐν τῷ 1830 καὶ τοῦ ἐδώκεν ἀπὸ τοῦ γερὸν καὶ ἁγίου Κωνσταντοῦ
 καὶ ἑξίστην τοῦ γερὸν Παθαρίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς
 ἐκπαίδευσης καὶ ἑξίστην τοῦ γερὸν Παθαρίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς
 κατὰ τὴν ἀνταρξίαν τοῦ μεταφερέμεν ἐς τὴν νῦν Παθαρίας
 καὶ ἐν τῷ ὁδοποσίῳ ἐν τῷ Μοναστηρίῳ τοῦ γερὸν Παθαρίας
 Ἀγέζ/ῶντος.

Παθαρίας 1-8-1887

ὁ
 ἀσπόμενος τοῦ αἵ ὁν Κωνσταντοῦ
 Ἀνδρέας Γρηγοριάδης

Εικ. 40. Ευαγγέλιο Παλαγίας (1818). Το ιδιόχειρο σημείωμα του δωρητή Ανδρέα Γρηγοριάδη.

Εικ. 41. Ο κώδικας των εν Αίνω σχολείων (1879-1901).

Τῇ 15 Σεπτεμβρίου 1913

Ἀφιερώματα τῶν Κυρίων Δημητρίου Ἰωαννίδου
Μαίγρη, καὶ Ἰορδάνου, καὶ Συμεῶνος καὶ Κοσμῆ
Σκευέστη, ἐξ ἁγίου Πνεύματος, καὶ Ἰωάννου
Κυριακοῦ, ἐξ ἁγίου Ἐλίου, τῶν συντάκτων καὶ τῶν ἁγί-
ων Ἀναγνώρων Κοσμῆ καὶ Δαμιανῶ, ἐν Κηρυσσά-
βιαν τῆς Κεισσερίας.

Εικ. 42. Ευαγγέλιο (1905) Κομμήσεως της Θεοτόκου Αισύμης. Αφιερωματικό σημείωμα (1913).

ΤΑ ΣΩΜΑΤΑ ΘΥΜΟΥΝΤΑΙ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΟΥΝ ΤΟ ΠΑΡΟΝ. ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΑΣ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΦΑΚΟ ΤΟΥ ΣΚΗΝΟΘΕΤΗ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΛΟΓΟ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ

Σε όσους πέθαναν δύο φορές και γνώρισαν πολλές πατρίδες...

*Η ελπίδα περίσσεψε
σε μια θάλασσα αφηνιασμένη
παραμονεύοντας με λύσσα να καταπιεί το κλάμα του μωρού*

*Εκκωφαντικοί ήχοι που μένουν στη σίγαση
κορμιά αδικημένα, αισθήματα σπαταλημένα*

*Τα όνειρα και οι πόθοι ξεβράστηκαν σε παραλίες
στα πόδια αδιάφορων χορτασμένων
που νόμισαν τα σωσίβια θανάτου για παιχνίδια πολύχρωμα ανέμε-
λων παιδιών...*

(Β. Κράββα, 2019)

Εισαγωγή

Το παρελθόν και η βίωσή του αποτελούν αντικείμενα αφήγησης και ιστο-
ρησης, μιας ιστορήσης συχνά επιλεκτικής, που σκοπό έχει να ανασύρει γεγο-
νότα από τη λήθη, να τα ταξινομήσει και να συνθέσει ένα συνεκτικό, κατανοη-
τό, επικοινωνήσιμο και συν-κινητικό αφήγημα. Το δεύτερο κύμα μνήμης μετά
τη δεκαετία του 1980, αναπόδραστα οδήγησε στη συγκρότηση και ανάδειξη
μνημονικών τόπων αλλά και μιας κουλτούρας μνήμης¹, πολυσυλλεκτικής, πο-
λυστρωματικής και ενίοτε συγκρουσιακής. Η μνήμη, ή οι μνήμες σε μεγάλο

1. Ε. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Γ. ΠΑΓΚΑΛΟΣ (επιμ.), *Μνήμη και Αφήγηση. Διεπιστημονικές Προ-
σεγγίσεις*, Θεσσαλονίκη 2020, Κυριακίδης, σελ. 9.

βαθμό υπήρξαν «δύσκολες» ακριβώς γιατί κλήθηκαν να ιστορήσουν δυσνόητα, τραυματικά γεγονότα και δυστοπίες που σημάδεψαν τον 20^ο αιώνα και αφορούν σε πολέμους, εκτοπισμούς, ολοκληρωτισμούς, μαζικές εξοντώσεις και εκκαθαρίσεις πληθυσμών. Οι ιστορήσεις και οι εξιστορήσεις αυτής της «μνήμης του κακού»² και του ιστορικού ιλίγγου «απέναντι στο ακραίο»³ είναι πια πολλές και πολύτροπες: αυτοβιογραφικά κείμενα, απομνημονεύματα, μυθιστορήματα αλλά και οπτικές αναπαραστάσεις, όπως ντοκιμαντέρ και κινηματογραφικές ταινίες, ενώ ο κατάλογος μνημονικών αναπαραστάσεων διευρύνεται και μεγαλώνει διαρκώς. Αναμφίβολα, οι σπουδές μνήμης (memory studies) αποτελούν πλέον έναν πολυσχιδή και πολυπρισματικό τομέα τόσο ακαδημαϊκό, όσο και έξω-ακαδημαϊκό, όπου οι επιτελέσεις και οι καλλιτεχνικές συμπτώσεις είναι σε πρώτο πλάνο, με βαθιά επιδραστικότητα τόσο σε επίπεδο αισθήσεων και όσο και συναισθημάτων.

Το παρόν κείμενο προσπαθεί να αναλύσει την επίδραση των καλλιτεχνικών επιτελέσεων καθώς και τη διάδραση και συνομιλία τους με την εννοιολόγηση και πρόσληψη του Άλλου, του Ξένου, του Πρόσφυγα. Με άλλα λόγια, η βασική προβληματική εστιάζει στη διαπραγμάτευση εννοιών όπως η αποδοχή, η συμπερίληψη ή η απόρριψη. Συγκεκριμένα, επιχειρείται μέσα από ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές θεωρήσεις του σώματος και της ενσώματης πρόσληψης και εγγραφής να διερευνηθούν οι τρόποι και οι χρόνοι μέσα στους οποίους λαμβάνει χώρα αυτό που ο Erving Goffman είχε αποκαλέσει «συναντήσεις»⁴. Εν προκειμένω, πρόκειται για δύο επάλληλες και χρονικά παράλληλες συναντήσεις: Πρώτη αυτή των ελληνικών πληθυσμών που διωγμένοι από τις εστίες τους στη Μ. Ασία ακολούθησαν τον δρόμο της προσφυγιάς και κατέφθασαν στην Ελλάδα. Τις τελευταίες δεκαετίες με την όξυνση των πολεμικών συγκρούσεων, ειδικά στη Μ. Ανατολή και την Αφρική, συνεχείς προσφυγικές ροές καταφθάνουν μεταξύ άλλων χωρών και στην Ελλάδα και διαβιούν προσωρινά είτε σε προσφυγικούς καταυλισμούς, είτε στις μεγάλες πόλεις σε συνθήκες φτώχειας, αποκλεισμού, εξαθλίωσης. Η παραπάνω συνθήκη αποτελεί τη δεύτερη συνάντηση. Οι διαδικασίες προσφυγοποίησης τότε και τώρα συνθέτουν δύο συναντήσεις, δύο επάλληλα αφηγήματα προσφυγικότητας που συναντιούνται, συνδιαλέγονται, προβληματίζουν και συν-κινούν. Κομβικά ζητούμενα στην καλλιτεχνική επιτέλεση που θα αναλυθεί παρακάτω οι έννοιες της αποδοχής και της συμπερίληψης. Θεμελιώδη και

2. Τ. ΤΟΝΤΟΡΟΦ, *Μνήμη του κακού, Πειρασμός του καλού. Στοχασμοί για τον αιώνα που έφυγε*, Αθήνα 2003, Εστία. Για την έννοια του «Κακού» όπου το κακό ισοδυναμεί με τη συλλογική αμνησία βλ. Β. ΚΡΑΒΒΑ, «Βρίσκομαι στον πάτο. Η διαπραγμάτευση της μνήμης στο έργο του Primo Levi», στο Ε. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Γ. ΠΑΓΚΑΛΟΣ (επιμ.), *Μνήμη και Αφήγηση: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Θεσσαλονίκη 2020, Κυριακίδης σελ. 67-85.

3. Τ. ΤΟΝΤΟΡΟΦ, *Απέναντι στο ακραίο*, Αθήνα 2019, Νησίδες.

4. Ε. ΓΚΟΦΜΑΝ, *Συναντήσεις. Δύο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*, Αθήνα [1961] 1996, Αλεξάνδρεια.

Τα σώματα θυμούνται το παρελθόν

αγωνιώδη τα παρακάτω ερωτήματα: Αποδεχόμαστε τους άλλους και τους προσφέρουμε φιλο-ξενία; Αγγίζει αυτό τα όρια της φιλανθρωπίας ή αποτελεί καταστασιακή συνθήκη της ανθρωπινότητας;

Ο/η θεατής υποβάλλεται σε διαρκή αναστοχασμό και αναρώτηση ενώ ταυτόχρονα η θέαση μετατρέπεται σε κατανάλωση των ορίων ανάμεσα στον Εαυτό και τον Άλλο. Τελικά, ο/η θεατής επισκέπτης/τρια ενδύεται έναν ρόλο πρωταγωνιστικό και καθίσταται συν-δημιουργός και συν-υπεύθυνος/η της πολιτικής επί του βίου. Η οπτική εγγραφή του τραύματος και του ανοίκειου εγγράφεται στο σώμα του/της θεατή/επισκέπτη/τριας. Η καλλιτεχνική συνομιλία και σύμπραξη που αναλύεται παρακάτω προβληματοποιεί το οπτικό και την οπτικοποίηση του πολιτισμού. Η εικόνα σε αρκετές μελέτες παρουσιάζεται ως άυλο σημείο μιας εν πολλοίς αποσωματοποιημένης λογικής και συνεπώς αποσυνδεδεμένης από αισθητηριακές και πολιτικές αναγνώσεις. Ωστόσο, στην καλλιτεχνική σύμπραξη που μας ενδιαφέρει η σωματοποίηση αποτελεί κομβικό στάδιο κατανόησης της ξενότητας: το σώμα του πρόσφυγα και την ίδια στιγμή το σώμα του/της επισκέπτη/θεατή γίνονται καμβάς αποτύπωσης του τραύματος αλλά και τόποι διεργασίας των εννοιών της προφυγικότητας και της προφυγοποίησης οι οποίες εκλαμβάνονται ως μακρόσυρτες και επίπονες διαδικασίες. Με άλλα λόγια, διευρύνεται η αρχική υπόθεση των σπουδών οπτικού πολιτισμού⁵ ότι δηλαδή η οθόνη και η εικόνα αποτυπώνουν και κωδικοποιούν τις σχέσεις των ανθρώπων με τον κόσμο (και την ιστορία).

Οι Τεχνικές του Σώματος:

η αναπαράσταση δύο δύσκολων, επάλληλων μνημών

Στις 21 Ιουνίου 2016 πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια της έκθεσης/δράσης *Techniques of the Body* μιας σύμπραξης και συν-ομιλίας της σκηνοθετικής ματιάς του Κωνσταντίνου Γιάνναρη και του ιστορικού βλέμματος του Μαρκ Μαζάουερ στην πόλη της Θεσσαλονίκης στο Αλατζά Ιμαρέτ, στα όρια της Άνω Πόλης. Η έκθεση διήρκεσε ένα μήνα και πραγματοποιήθηκε με χορηγία του ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος με την υποστήριξη του Δήμου Θεσσαλονίκης. Ουσιαστικά επρόκειτο για έναν κινηματογραφικό και συνάμα ιστορικό διάλογο και συνομιλία, δηλαδή για κινηματογραφικά πλάνα που τραβήχτηκαν από τον Γιάνναρη σε σύγχρονους τόπους συγκέντρωσης προσφύγων και μεταναστών όπως σε καταυλισμούς ή πλατείες, αλλά και πλάνα από το ιστορικό αρχείο του ιδρύματος. Η σκηνοθετική αυτή διαδρομή επενδύθηκε με τη φωνή του ιστορικού ο οποίος έκανε το σπικάζ. Μέσα στο Ιμαρέτ υπήρχε ένα φυλλάδιο για τις τεχνικές του σώματος γραμμένο

5. Κ. ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ, «Οπτικός Πολιτισμός και Ανθρωπολογία» στο Ε. ΓΙΑΛΟΥΡΗ (επιμ.), *Υλικός Πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αθήνα 2012, Αλεξάνδρεια, σελ. 171-213.

Βασιλική Κράββα

από τον ιστορικό που ιστορεί μια Θεσσαλονίκη των απουσιών, των απωλειών, των ανεπούλωτων τραυμάτων και των φαντασμάτων⁶, ιστορώντας δηλαδή τις διασταυρούμενες ιστορίες Εβραίων, Μουσουλμάνων και Αρμενίων στην πόλη. Θέμα της έκθεσης/δράσης ήταν η προσφυγιά στο παρελθόν και το παρόν. Με κεντρικό άξονα τα πλάνα από τα προσφυγικά καραβάνια που ξεκινούσαν από τη Σμύρνη για την Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή αποτυπώνεται στον κινηματογραφικό καμβά η πείνα, ο πόνος, η δυστυχία, η απόγνωση, η απώλεια, η απόλυτη ταπείνωση. Τα καραβάνια Μικρασιατών προσφύγων εναλλάσσονται με εικόνες από τη σύγχρονη προσφυγιά, τις διαδρομές των προσφύγων από τη Συρία, το Αφγανιστάν το Πακιστάν σε δρόμους, πλατείες και μετρό. Βασική θεματική, όπως άλλωστε μαρτυρά ο τίτλος της έκθεσης, είναι «οι τεχνικές του σώματος» όπως αναλύθηκαν από τον ανθρωπολόγο Marcel Mauss. Για αυτόν, καμιά κίνηση δεν είναι φυσική, όλες οι σωματοποιήσεις μαθαίνονται, σε μεγάλο βαθμό διδάσκονται. Τελικά αναρωτιόμαστε: ποιος είναι ο ξένος μέσα στη πόλη, τί απέγινε ο θεσμός του ικέτη και του φιλοξενούμενου, πόσο αδιάφοροι ήμασταν και είμαστε απέναντι στον πόνο, τον ξεριζωμό, το τραύμα;

Η προβολή της ταινίας γίνεται πάνω στον κεντρικό τοίχο, ακριβώς κάτω από τον θόλο, πάνω στον μισοκατεστραμμένο, γεμάτο ρωγμές τοίχο ενός κτιρίου που χτίστηκε τον 15ο αιώνα ως φτωχοκομείο και μεντρεσές, δηλαδή ιεροδιδασκαλείο για τους μουσουλμάνους. Ο κεντρικός χώρος του κτιρίου ήταν ο χώρος προσευχής, ενώ στους τέσσερις παράπλευρους γινόταν η διδασκαλία και τα συσσίτια. Κομβική η επιλογή της πόλης της Θεσσαλονίκης⁷, μιας πόλης με επάλληλα προσφυγικά κύματα, μιας πόλης όπου διασταυρώθηκαν στο πέρας της ιστορίας ανθρώπινες διαδρομές αναγκαστικής μετακίνησης, ξεριζωμού και ανείπωτου πόνου. Έτσι, στους γεμάτους ρωγμές τοίχους του Αλατζά Ιμαρέτ συντίθεται μια κατακερματισμένη αφήγηση, όπου ρημαγμένες και κατακερματισμένες βιοϊστορίες συνομιλούν με το παρόν και το παρελθόν. Με άλλα λόγια εναλλάσσονται εικόνες των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής και εικόνες που ιστορούν τους πρόσφυγες των τελευταίων δεκαετιών στην Ελλάδα από την Αφρική και τη Μέση Ανατολή. Στους φθαρμένους τοίχους του ιστορικού μνημείου προβάλλονται ο πόνος και η απόγνωση των επάλληλων ξεριζωμών και την ίδια στιγμή τα συναισθήματα αυτά εγγράφονται στα σώματα των επισκεπτών/θεατών. Με τον τρόπο αυτό οι θεατές μετατρέπονται σε συνυπεύθυνους/ες και συνδημιουργούς της ιστοριογραφικής αναπαράστασης.

6. Μ. ΜΑΖΑΟΥΡ, *Θεσσαλονίκη. Πόλη των Φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, 1430-1950*, Αθήνα 2006, Αλεξάνδρεια.

7. Για μια συν-κινητική, συν-αισθητική και πολυαισθητηριακή ανάγνωση των προφορικών μαρτυριών της προσφυγικής πόλης βλ. Ε. ΚΑΛΑΙΜΟΠΟΥΛΟΥ, «Ακούω-βλέπω-σιωπώ. Αισθητηριακή ιστορία και προφορικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη των προσφύγων», στο Ρ.Β. ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ, Τ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ, Δ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. ΜΟΥΛΙΟΥ και Π. ΧΑΝΤΖΑΡΟΥΛΑ (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα 2016, Πλέθρον, σελ. 151-168.

Τα σώματα θυμούνται το παρελθόν

Επισκέφτηκα την έκθεση μαζί με δύο φίλες λίγες μέρες μετά τα εγκαίνιά της. Τολμώ να πω ότι αν και Θεσσαλονικιά δεν είχα επισκεφτεί ποτέ το Αλατζά Ιμαρέτ, όπως άλλωστε και αρκετοί φίλοι/ες που αγνοούν την ύπαρξή του ακόμη και τώρα. Στα σύνορα του αστικού ιστού με την Άνω Πόλη, πάνω από την οδό Κασσάνδρου, σε έναν δρόμο και μια γειτονιά φτωχή και υποβαθμισμένη όπου διαμένουν κυρίως φοιτητές και αλλοδαποί, περιτριγυρισμένο ασφυκτικά από πολυκατοικίες συναντά κανείς το Οθωμανικό κτίσμα. Δυσκολευτήκαμε να το βρούμε είναι αλήθεια αλλά με ερωτήσεις στους περαστικούς, και με τη βοήθεια του ηλεκτρονικού ανιχνευτή καταφέραμε μετά από ώρα να το εντοπίσουμε. Μπαίνοντας μέσα είδα ένα πολύ επιβλητικό κτήριο με ρωγμές στους τοίχους και μια στέγη θολωτή, σχεδόν υπό κατάρρευση. Δεξιά από την είσοδο υπήρχαν φυλλάδια με σκέψεις του ιστορικού Mazower σχετικά με τον ξένο και την ξενότητα, ενώ ταυτόχρονα προβαλλόταν συνεχώς πλάνο από το κινηματογραφικό *bricolage*, δηλαδή πλάνο που είχαν καταγράψει την εκδίωξη και την περιπλάνηση των Μικρασιατών προσφύγων το 1922 και πλάνο από τη σύγχρονη Αθήνα και τις βιοϊστορίες και μετακινήσεις των προσφύγων εντός της. Θυμάμαι ότι κάθισα σε ένα μαρμάρινο παγκάκι και απορροφήθηκα βλέποντας τα πλάνο. Το αποτέλεσμα ήταν βαθιά συν-κινητικό. Τα μάτια, το βλέμμα των κουρασμένων και απελπισμένων προσφύγων από την Μικρά Ασία σχεδόν χαράχθηκαν εντός μου, εγγράφηκαν μέσα μου. Έχουν περάσει αρκετά χρόνια από την επίσκεψή μου όμως κάθε φορά που ξαναφέρνω στη μνήμη μου εκείνες τις σκηνές τα πληγωμένα και βαθουλωμένα πρόσωπα ζωντανεύουν μπροστά στα μάτια μου, σαν να μην πέρασε μια μέρα. Και οι εικόνες από τους σύγχρονους πρόσφυγες εξίσου δυνατές: ο θόρυβος της πόρτας του μετρό και ο ήχος της στάσης μαζί με την αγωνία τους να κατέβουν στη σωστή στάση είναι επίσης συν-κινητικές εικόνες που εγγράφηκαν στο σώμα μου. Όταν βρίσκομαι στο μετρό πάντα έρχεται μπροστά μου αυτή η εικόνα των προσφύγων που αγωνιούσαν αν θα κατέβουν στη σωστή στάση. Δεν πρέπει να κάνω λάθος, πρέπει να προσέξω και εγώ να μην κατέβω σε λάθος σταθμό. Αφού είδαμε αρκετή ώρα τα κινηματογραφικά πλάνο, περιπλανηθήκαμε στον άδειο χώρο και φύγαμε με μια ανάμεικτη, γλυκόπικρη γεύση. Μας άρεσε, μας κατήλωσε, επιταχίναμε όμως το βήμα μας για να απομακρυνθούμε όσο γινόταν πιο γρήγορα. Η γνωριμία με τον προσφυγικό πόνο ήταν μόνο ένα επεισόδιο μέσα στην ασφάλή, προβλέψιμη πόλη της αστικής κανονικότητας. Ένα ζεστό φλυτζάνι καφέ ήταν ένας θελκτικός πειρασμός για τον ουρανίσκο μας.

Αλατζά Ιμαρέτ: ανταγωνιστικές διεκδικήσεις

Η επιλογή του χώρου είναι συμβολικά φορτισμένη, σημαίνουσα και προκαλεί στον επισκέπτη/θεατή έντονη συν-κίνηση και προβληματισμό για την έννοια της ξενότητας, και της φιλοξενίας. Σημείο εκκίνησης είναι η καινούρια ουσία που καλείται

Βασιλική Κράββα

η πόλη να δώσει στην έννοια του ουμανισμού, ενός νέου εν-τοπισμένου ουμανισμού που θα εκκινεί από τις έννοιες του εκτοπισμού και της προσφυγοποίησης. Σύμφωνα με επιγραφή στην είσοδο του κτηρίου, το Αλατζά Ιμαρέτ ιδρύθηκε το Φεβρουάριο του 1484 από τον Ινογκιολού Ισ(χ)άκ Πασά, ο οποίος ήταν Μεγάλος Βεζίρης επί Μωάμεθ Β' και αργότερα επί Βαγιαζίτ Β' Βαλής της Θεσσαλονίκης. Ο χώρος λειτουργούσε ως ιμαρέτ (πτωχοκομείο), μεντρεσές (ιερατική σχολή) και χώρος προσευχής ενώ έλαβε σταδιακά τη σημερινή του μορφή. Το όνομα αλατζά τα οφείλει στον πολύχρωμο μιναρέ του (αλατζά = χρωματιστός). Το κτίριο έχει σχήμα ανεστραμμένου T με κεντρικό χώρο, δύο μεγάλους θόλους, πλάγια διαμερίσματα στη δυτική πλευρά και κιονοστοιχική στοά. Ο κεντρικός χώρος του κτηρίου ήταν ο χώρος προσευχής, ενώ στους τέσσερις παράπλευρους γινόταν η διδασκαλία και τα συσσίτια. Βέβαια, η επιλογή του χώρου δεν είναι καθόλου τυχαία, αντίθετα βρίθκει συμβολισμών και μηνυμάτων: στην Οθωμανική παράδοση η πρόνοια για τα άπορα και ορφανά παιδιά είχε κομβική θέση με παράλληλη μέριμνα για την εκπαίδευσή τους τεχνική και ιερατική, ώστε να προστατευτούν κατά τα δύσκολα παιδικά χρόνια, να μάθουν μια τέχνη, ενώ την ίδια στιγμή να γαλουχηθούν με τις αξίες της μουσουλμανικής πίστης και παράδοσης. Η μακραίωνη Οθωμανική αυτοκρατορία έχει να επιδείξει πολλά τέτοια ιδρύματα που λειτουργούσαν ως τεχνικές σχολές και συνάμα ως χώροι σίτισης και φιλοξενίας των άπορων παιδιών όπου παράλληλα ανατρέφονταν με τις αρχές και τα πρότυπα του Κορανίου.

Ο λόγος και η εικόνα σε συνεχή διαλογική εγρήγορση επανα-ορίζουν και οριοθετούν τον χώρο μέσα από επάλληλες αφηγήσεις. Έτσι το ιστορικό βλέμμα του Mark Mazower συναντάει, συνδιαλέγεται, συμπληρώνει και ανταγωνίζεται το σκηνοθετικό βλέμμα του Κωνσταντίνου Γιάνναρη. Το Αλατζά Ιμαρέτ αποτελεί ένα ακόμη Οθωμανικό μνημείο στη Θεσσαλονίκη με μια ιδιάζουσα, σχεδόν υβριδική πολιτιστική ταυτότητα όπως ακριβώς και η Ροτόντα για την οποία ο Charles Stewart αναρωτιόταν σε ποιόν ανήκει, στο ομότιτλο άρθρο του⁸ όπου συζητούσε το γεγονός ότι η Ροτόντα έχει πολλές, πολλαπλές, αντικρουόμενες και ανταγωνιστικές ιδιοκτησίες: ανήκει στην Εκκλησία, είναι μνημείο πολιτιστικής κληρονομιάς⁹ σύμφωνα με την Unesco και ταυτόχρονα ανήκει στους ίδιους τους κατοίκους της πόλης ως μνημειακός συμβολικός τόπος σύγχρονων τελέσεων και καλλιτεχνικής δράσης. Και το Αλατζά Ιμαρέτ μοιάζει να κινείται εντός των ορίων αυτής της πολυεπίπεδης ιδιοκτησίας: μνημείο παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς και την ίδια στιγμή τόπος καλλιτεχνικών αφηγήσεων, οικείων, τοπικών αλλά και διατοπικών, παγκόσμιων.

8. C. STEWART, "Who Owns the Rotonda? Church vs State in Greece", *Anthropology Today*, 1998 (24): 3-9

9. B. BUTLER και M. ROWLANDS, «Πολιτισμική Κληρονομιά», στο Ε. ΓΙΑΛΟΥΡΗ (επιμ.), *Υλικός Πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αθήνα 2012, Αλεξάνδρεια, σελ. 125-150.

Τα σώματα θυμούνται το παρελθόν

Σωματικές εγγραφές, ενσώματες μνήμες

Το ανθρώπινο σώμα δε νοείται απλά ως φυσικό σώμα με βιολογική υπόσταση, αλλά ως τόπος ενσωμάτωσης κοινωνικών και πολιτισμικών παραμέτρων. Άρα το σώμα είναι φυσικό και συνάμα κοινωνικό: η φυσική συμπεριφορά, διατροφή, καθαριότητα, ανάπαυση, κίνηση, σεξ κτλ., είναι προϊόντα μάθησης και το σώμα μια εικόνα της κοινωνίας. Οι κλασικές μελέτες του M. Mauss για τις *Τεχνικές του σώματος* (2004 [1968]) και της M. Douglas για τα *Φυσικά Σύμβολα* (2007 [1970]) υπογράμμισαν ότι δεν μπορεί να υπάρξει φυσικός τρόπος κατανόησης του σώματος από τη στιγμή που αυτό αποτελεί εικόνα της κοινωνίας. Για τον Mauss, το σώμα διαπλάθεται από τον πολιτισμό, ενώ οι τεχνικές του σώματος, δηλαδή το περπάτημα, οι κινήσεις των χεριών, οι χειρονομίες, το σεξουαλικό συνταίριασμα, η μόδα, ο τρόπος που τρώμε ή πίνουμε κ.α. αποτελούν κοινωνικούς κώδικες συμμόρφωσης του σώματος με αποδεκτά κοινωνικά όρια. Οι τεχνικές αυτές μαθαίνονται, είναι επίκτητες και συνεπώς κοινωνικά δομημένες. Η Douglas κάνει λόγο για δύο σώματα: το κοινωνικό και το φυσικό σώμα. Για την εκπρόσωπο της συμβολικής ανθρωπολογίας ιδιαίτερη σημασία θα πρέπει να δοθεί στην αντιστοιχία σωματικών και συναισθηματικών καταστάσεων, αλλά και στην συνειδητή και ασυνείδητη συμπεριφορά του σώματος:

Το ενδιαφέρον για τις οπές του σώματος σχετίζεται με την ενασχόληση με τις κοινωνικές εισόδους και εξόδους, τις οδούς διαφυγής και τις εισβολές. Αν δεν υπάρχει ανησυχία για τη διατήρηση των κοινωνικών ορίων, δεν θα υπάρχει ανησυχία για τα όρια του σώματος... Ο έλεγχος του σώματος αποτελεί έκφραση κοινωνικού ελέγχου (ό.π. σελ. 144)

Η προβληματοποίηση της ενσώματης μνήμης μετατοπίζει το βάρος οποιασδήποτε σχετικής συζήτησης από τη σωματοποίηση της μνήμης στη σωματοποίηση των αισθημάτων και της γεωγραφίας των αισθήσεων (emotional geographies), δηλαδή της συγκίνησης, τιμής, χαράς, αγαλλίασης, λύπης, πόνου, αγωνίας και άλλων που δύνανται να βιώσει ο μετέχων σε επιτέλεση. Η νοσταλγία, το τραύμα, ο αποχωρισμός οι βίαιες τομές είναι μερικές ψυχικές καταστάσεις που βιώθηκαν στο παρελθόν και έγιναν ενσώματες καταστάσεις. Παράλληλα, η ανάλυση εγγεγραμμένων υλικοτήτων στον χώρο μπορεί να οδηγήσει στην ανάδειξη αφανών, αποσιωπημένων, αχαρτογράφητων ιστοριών και συναισθημάτων αποστέρησης, μελαγχολίας και καταστροφής. Η μελέτη της Yael Navaro-Yashin¹⁰ αναφέρεται στα αντικείμενα και τα υλικά χνάρια που άφησαν πίσω τους οι Ελληνο-Κύπριοι μετά την εκδίωξή τους λόγω

10. N. NAVARO YASHIN, «Affective Spaces, melancholic objects: ruination and the production of anthropological knowledge», *Journal of the Royal Anthropological Institute* 2009, 15 σελ. 1-18.

Βασιλική Κράββα

της Τουρκικής εισβολής στην Κύπρο το 1974. Τα υλικά αυτά κατάλοιπα, σπίτια και οικοσκευή τα οικειοποιήθηκαν οι Τουρκο-Κύπριοι ως νέοι «ιδιοκτήτες» των σπιτιών, αλλά και των μνημών τους. Ο χώρος στην περίπτωση αυτή γίνεται συν-κινησιακός (συν-κινητικός), και τα αντικείμενα μελαγχολίας, καταστροφής (ruination) αλλά και νέας αρχής καθώς οι άνθρωποι τα επαναοικειοποιούνται για να χτίσουν, νέες, μελλοντικές ιστορίες. Ο χώρος συνδιαμορφώνεται και συνδιαμορφώνει τον χρόνο, δηλαδή το παρελθόν και το μέλλον, ενώ ταυτόχρονα οι υλικότητες αναδεικνύουν συναισθηματικές ροές και διαπραγματεύσεις. Καταστροφή, ωμότητες και βία καταγεγραμμένη στις υλικότητες στο Σαράγεβο¹¹ μαρτυρούν τον πόλεμο, τη θλίψη, το τραύμα, την οδύνη, τον αφανισμό. Μια πόλη όπου οι τραυματισμένες υλικότητες-τρύπες από σφαίρες στα κτίρια, γκρεμισμένα και βομβαρδισμένα σπίτια-θυμίζουν κάθε στιγμή στους κατοίκους της πόλης και στους επισκέπτες ότι ο εφιάλτης του πολέμου είναι ακόμη εκεί και ο φανατισμός και η καταστροφή παραμονεύουν και παραφυλάνε να γίνουν και πάλι παρόν.

Το σώμα μέσα από ανθρωπολογικές αναγνώσεις¹² δεν αποτελεί μια συμπαγή και αδιαπραγμάτευτη οντότητα, αλλά ένα ρευστό, υπό διαπραγμάτευση πεδίο, όπου συνδιαλέγονται πολιτισμικές σταθερές, κοινωνικές συμβάσεις και θρησκευτικοί συμβολισμοί. Τελικά, δεν είναι μόνο φυσικό, αλλά κυρίως κοινωνικό και πολιτισμικό προϊόν, ένας εν εξελίξει κώδικας η ανάγνωση του οποίου οδηγεί σε ενσώματη και αισθητηριακή γνώση των υποκειμένων. Η Κοινωνιολογία του Σώματος κάνει λόγο για σωματοποιημένα υποκείμενα και υπογραμμίζει ότι το ανθρώπινο σώμα συνίσταται σε μια διττή σχέση και διάδραση βιολογίας και κοινωνικών επιταγών. Η δε συνομιλία και διάδρασή τους είναι δυναμική ανακατασκευάζοντας τελικά την ίδια τη σωματικότητα και δυνητικοποιώντας την. Κάποιες φορές τα σώματα βρίσκονται σε κίνδυνο, ιδιαίτερα σε κοινωνίες ρίσκου (π.χ. σύγχρονη υπερ-καταναλωτική κοινωνία) ή σε περιόδους όπου οι άνθρωποι διώκονται, μεταφέρονται βίαια, υφίστανται κακουχίες και ταλαιπωρίες. Το σώμα που πληγώνεται και πονά είναι ο καθρέφτης ενός

11. S. JANSEN, «People and Things in the Ethnography of Borders. Materialising the division of Sarajevo», *Social Anthropology* 2013, 21 (1), σελ. 23-37.

12. Αναφορικά με το θέμα των ενσώματων εμπειριών και τις σωματοποιημένες μορφές γνώσεις σε διάφορα εθνογραφικά πλαίσια βλέπε T.J. CSORDAS, *Embodiment and experience. The existential ground of culture and self*, Κέιμπριτζ 1994, Cambridge University Press. Επίσης για τη σχέση πολιτισμικών εννοιών και κοινωνικού σώματος βλ. P. HANCOCK, B. HUGHES, E. JAGGER, K. PATERSON, R. RUSSELL, E. TULLE-WINTON και M. TYLER (επιμ.) *The body, culture and society*, 1994 Open University Press. Για τη σχέση φαινομενολογίας και ενσώματης, βιωμένης εμπειρίας βλ. M. MERLEAU-PONTY, *Η φαινομενολογία της αντίληψης*. Αθήνα 2016 [1945]: Νήσος. Σύμφωνα με την μερλωποντιανή σκέψη μέσω του σώματος αντιλαμβανόμαστε τόσο τον κόσμο που μας περιβάλλει όσο και τη θέση μας μέσα σε αυτόν. Ο κόσμος και τα πράγματα αποτελούν ανοιχτά, ανεξάντλητα σύνολα που εμπλέκονται σε έναν συνεκτικό ιστό. Η μεταξύ τους συναρμογή και συνομιλία επιτελείται μέσω των κινητικών αλλά και των θυμικών διεργασιών.

Τα σώματα θυμούνται το παρελθόν

θρυμματισμένου εαυτού και μιας φθαρμένης ταυτότητας. Το πληγωμένο ατομικό σώμα είναι μέρος ενός πληγωμένου κοινωνικού σώματος και ενός κατακερματισμένου συλλογικού εαυτού.

Η αισθητηριακή και σωματοποιημένη μνήμη συνιστούν πολυσχιδή πεδία εξουσίας, πεδία άσκησης πολιτικών επί της ζωής και του θανάτου, τόπους άσκησης βιοπολιτικής και θανατοπολιτικής, με άλλα λόγια μιας παροξυστικής πειθαναγκάζουσας πειθαρχίας. Άλλωστε η επιτήρηση της ζωής διέρχεται μέσα από την επιτήρηση των σωμάτων και των σωματοποιημένων υποκειμένων. Η πειθαναγκαστική αποσωματοποίηση και συνεπώς η απανθρωποίηση είναι στρατηγικές άσκησης ελέγχου που συχνά μετέρχονται ολοκληρωτικοί μηχανισμοί εξουσίας. Το ιδεολόγημα του ναζισμού υπήρξε η ευγονική εκδοχή βιοπολιτικών ασκήσεων επί χάρτου που μετατράπηκαν σε θανατοπολιτικές και οδήγησαν στη μαζική και συστηματική εξόντωση του «άλλου», του «ακάθαρτου» Εβραίου.¹³ Πολιτική επί των σωμάτων η άσκηση βίας και τα βασανιστήρια. Ο Jean Améry στο εξαιρετικό και διαυγές, *Πέρα από την Ενοχή και την Εξίλιψη* αναλύει πως βίωσε τα βασανιστήρια ο ίδιος, ως Εβραίος διανοούμενος. Ιδιαίτερη αναφορά κάνει στην παραβίαση των σωματικών ορίων που τελικά συνιστά παραβίαση των ορίων του εαυτού:

Τα σύνορα του σώματος είναι τα σύνορα του εγώ μου. Η επιδερμίδα μου με οριοθετεί απέναντι στον εξωτερικό κόσμο: για να διατηρήσω την εμπιστοσύνη μου στον κόσμο, απαραίτητη προϋπόθεση είναι να νιώθω πάνω στο σώμα μου μόνο ό,τι εγώ ο ίδιος θέλω να νιώσω... Όταν παύουμε να ελπίζουμε σε οποιαδήποτε βοήθεια, η παραβίαση της σωματικής μας οντότητας από τον άλλον μετατρέπεται συνολικά σε μια πράξη υπαρξιακού εκμηδενισμού (2009: 68-69).

Για τον συγγραφέα τη στιγμή που παύουμε να ελπίζουμε ότι θα δεχθούμε βοήθεια η παραβίαση της σωματικότητάς μας, ο πόνος και ο βασανισμός συνιστούν πράξεις υπαρξιακού εκμηδενισμού, απώλειας της ταυτότητας, θρυμματισμού της αυτοεικόνας. Με άλλα λόγια, συνθέτουν μια ολοκληρωτική και απόλυτη αυτοαναίρεση.

Ξενότητα, βίαιη μετακίνηση, απώλεια

Η καλλιτεχνική δράση *Techniques of the Body* εξερευνά τη μνήμη του πολέμου, της εξορίας και τις μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών στο παρελθόν, θέτοντας το

13. Για την κοινωνιολογική διερεύνηση της έννοιας της θανατοπολιτικής και της κοινωνιολογίας του θανάτου βλ. Todor Kuljic, 2013, «Thanatopolitics and thanatosociology: draft of the theoretical and conceptual framework», *Sociological discourse* 2013, 5, σελ. 5-20.

Βασιλική Κράββα

ερώτημα της δικής μας αντίδρασης στον αντίκτυπό τους σήμερα. Το ανθρώπινο σώμα κινείται, η κάμερα καταγράφει και εγγράφει. Ποιος είναι ο ξένος στην πόλη; Ποιος ήταν ο ξένος στην πόλη; Στην περίπτωση των ιστορικών Άλλων, δηλαδή των προσφυγικών πληθυσμών που εκτοπίστηκαν από τη Μ. Ασία θα πρέπει να έχουμε κατά νου πως ο εκτοπισμός σε κάθε περίπτωση υποδηλώνει τη βίαιη μετακίνηση: ακόμη και όταν οι ελληνικοί πληθυσμοί μετακινούνταν με δική τους πρωτοβουλία αυτό οφειλόταν σε συνθήκες βιαιοπραγιών, ωμοτήτων και εξαθλίωσης από τις οποίες ήθελαν να ξεφύγουν. Ο λόγος λοιπόν περί προσφυγοποίησης¹⁴ είναι *a priori* ένας λόγος ηγεμονικός και την ίδια στιγμή ένας τόπος τραυματικός και βίαιος, ένας τόπος εκτοπισμένου βίου. Προς τα τέλη του 1922 οι προσφυγικές ροές προς την ελληνοκρατούμενη Θράκη καταφθάνουν με τρένα, άμαξες ή ακόμη και περπατώντας δοκιμάζοντας απίστευτες ταλαιπωρίες και κακουχίες. Στο άρθρο του Π.Σ. Αθανασιάδη¹⁵ διαβάζουμε: Ο Πέτρος Λεβαντής διευθυντής της «Μακεδονίας» έγραφε σε τηλεγράφημά του από το Διδυμότειχο:

Όλη περιοχή από Δεδέαγατς μέχρι Διδυμοτείχου πλήρης καραβανίων προσφύγων, το θέαμα είναι απείρως τραγικόν, απείρως σπαραξικάρδιον, αι γυναίκες λυσίκομοι βυθίζονται μέχρι γονάτων εις την λάσπη, μικρά παιδιά στοιβαγμένα επί αραμπάδων δέρονται υπό ραγδαιοτάτης βροχής πιπτούσης από πρωίας αδιακόπως, πλείστοι αραμπάδες έχουν κολλήσει εις την λάσπη και οι πρόσφυγες πετούν γεννήματα και ολίγα αντικείμενα αυτών δια να κατορθώσουν την μεταφοράν των γυναικοπαίδων.

Και λίγο παρακάτω στο ίδιο άρθρο αναφέρεται πως: Στις 14 Οκτωβρίου ο Διδυμοτείχης δημοσιογράφος Γ. Αποστολίδης, δημοσιεύει στο «Φως» της Θεσσαλονίκης ανταπόκριση για την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης υπογραμμίζοντας ότι:

Εις τας γεφύρας και τας διόδους συνωστισμός μέγιστος και μεγάλη αταξία επικρατεί. Αμάξια σπασμένα και πεσμένα στη λάσπη, διότι έχει

14. Για τις πολλαπλές και πολυεπίδεδες έννοιες και προβληματικές που αφορούν τις σύγχρονες προσφυγικές ροές στην Ελλάδα βλ. Ε. ΠΑΠΑΤΑΧΙΑΡΧΗΣ, «Being 'there': At the front line of the European refugee crisis» part 1-2, *Anthropology Today* 2026, 32 (2 & 3) σσ. 3-7 & 5-9, Υ. ΗΑΜΙΛΑΚΗΣ, «Archaeologies of forced and Undocumented migration», *Journal of Contemporary Archaeology* 2016, 3(2) σελ. 121-139, Α. ΚΑΡΑΚΑΣΙΔΟΥ, «Περιθωριοποίηση και κίνδυνος: Νησιώτες, πρόσφυγες και μετανάστες στη Λέσβο» στο Ε. ΣΠΗΡΙΔΑΚΗΣ, Β. ΚΡΑΒΒΑ (επιμ.), *Τροχιές Επισφάλειας. Εθνογραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2021, Gutenberg, σελ. 469-498 και Γ. ΣΑΡΙΚΟΥΔΗ, «Οικειοποιήσεις του ανοίχειου: Στρατηγικές εύρεσης εργασίας των προσφύγων» στο *Τροχιές Επισφάλειας. Εθνογραφικές Προσεγγίσεις*, σελ. 526-540.

15. Βλ. το άρθρο: «Η τραγική εκκένωση της Ανατολικής Θράκης τον Οκτώβριο του 1922 - Θλιβερή επέτειος 100 ετών», του Π.Σ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ, <https://nikh.gr/arhtra/arhtra-filon/260-1922-100>

Τα σώματα θυμούνται το παρελθόν

βρέξει και βρέχει κάθε λίγο, εμποδίζουν την κυκλοφορία για πολλές ώρες. Η μοναδική γέφυρα του Έβρου εις την περιφέρειαν Διδυμοτείχου είναι κατάμεστος αμαξών εκατέρωθεν, που αναμένουν να περάσουν. Ένα έτερον καίχι παραλαμβάνον δύο αμάξια πιο κάτω χρησιμεύει και αυτό ως δίοδος, αλλά δεν αρκεί, διότι τα αμάξια υπερβαίνουν τα χίλια που περιμένουν». Και λίγο πιο κάτω σημειώνει: «Το Διδυμότειχον και τα περίξ χωρία και αυτά ακόμη τα χωράφια είναι υπερπλήρη κόσμου ως επί το πλείστον αστέγου.

Ξένοι ανταποκριτές των βρετανικών εφημερίδων *Daily Mail* και *Daily News* ανέφεραν ότι η κατάσταση των εκτοπισμένων πληθυσμών στην Ανατολική Θράκη ήταν πραγματικά σοκαριστική, ενώ Αμερικανοί κινηματογραφιστές κινηματογραφούσαν τα απελπισμένα караβάνια ανθρώπων που διέγραφαν ατέλειωτες πορείες πείνας, θανάτου και ταλαιπωρίας μέχρι να φτάσουν σε ασφαλές έδαφος. Αυτές τις πορείες εξαθλιωμένων προσφύγων, αυτά τα πληγιασμένα σώματα και τα βλέμματα γεμάτα πόνο διαλέγει ο Γιάνναρης για να αφηγηθεί τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η κατάσταση των αναγκαστικά μετακινούμενων πληθυσμών ήταν δραματική και η προσφυγοποίηση μια δύσκολη, επίπονη, επώδυνη και τραυματική διαδικασία. Χωρίς επαρκή τροφή, μέσα σε κακουχίες, με άμαξες ή πεζοί σε χωματόδρομους, με πλοία και τρένα, εν τω μέσω αντίξων καιρικών συνθηκών άνθρωποι διωγμένοι από τις εστίες τους πεζοπορούν για να φτάσουν στην ηπειρωτική Ελλάδα. Σε ορισμένες περιπτώσεις εγκαθίστανται σε περιοχές όπου ήδη κατοικούν διαφορετικές εθνότητες και γλωσσικές ομάδες, όπως στα παράδειγμα στην ελληνική Θράκη που χαρακτηριστικά αποκαλείται «Βαβέλ»¹⁶.

Η διαδικασία έλευσης των προσφύγων υπήρξε σταδιακή, δηλαδή προηγήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις της επίσημης ανταλλαγής του 1923, και κατά γενική ομολογία, υπήρξε τραυματική, δοκιμάστηκε δηλαδή από αντιξοότητες και κακουχίες. Η τελική εγκατάστασή τους στον ελληνικό κορμό σίγουρα δεν ήταν

16. Α. ΚΑΛΤΣΟΥ, «Πρόσφυγες και παλιννοστούντες στην Αλεξανδρούπολη: Δημογραφία, οικονομικά-κοινωνικοπολιτισμικά χαρακτηριστικά και ελληνική διοίκηση. 2022, Πτυχιακή εργασία του ΠΜΣ «Σπουδές στην τοπική ιστορία- διεπιστημονικές προσεγγίσεις», Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Κομοτηνή. Σύμφωνα με τη συγγραφέα λίγα χρόνια μετά τη συνθήκη της Λοζάνης το 1923 και την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών στην περιοχή της ελληνικής Θράκης συνυπάρχουν ελληνόφωνοι ντόπιοι χριστιανοί Έλληνες, ελληνόφωνοι χριστιανοί Σαρακατσάνοι νομάδες, ελληνόφωνοι χριστιανοί πρόσφυγες από την Ανατολική και Βόρεια Θράκη και τον Εύξεινο Πόντο, σλαβόφωνοι χριστιανοί Έλληνες, σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι Πομάκοι, τουρκόφωνοι χριστιανοί Έλληνες, τουρκόφωνοι Μουσουλμάνοι Τούρκοι, αλβανόφωνοι χριστιανοί Αρβανίτες πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη, ρομανόφωνοι χριστιανοί και μουσουλμάνοι Τσιγγάνοι, αρμενόφωνοι χριστιανοί Αρμένιοι, ισπανόφωνοι Εβραίοι, Λεβαντίνιοι κ.ά. Ο κατάλογος είναι εξαιρετικά μακρύς ενοποιώντας ομάδες ή διαχωρίζοντάς τις με βάση το θρήσκευμα, τη γαλιά, τον τόπο προέλευσης και καταγωγής ή και τα τρία αυτά μαζί.

Βασιλική Κράββα

καθόλα αρμονική αλλά πέρασε μέσα από εντάσεις και καχυποψίες. Σε κείμενα που αφορούν τις προσφυγικές συναντήσεις¹⁷ γίνεται λόγος για «δυσανεξία» των ντόπιων προς τους πρόσφυγες αλλά και ένα είδος «δυσανεξίας» μεταξύ των προσφύγων οι οποίοι προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές, κουβαλούσαν διαφορετικό πολιτισμικό φορτίο (άρα και μουσικό και βέβαια μαγειρικό), μιλούσαν συχνά άλλη γλώσσα και είχαν μεγαλώσει σε ένα τελείως διαφορετικό φυσικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον.

Τα καραβάνια Μικρασιατών προσφύγων εναλλάσσονται με εικόνες από τη σύγχρονη προσφυγιά, τις διαδρομές των προσφύγων από τη Συρία, το Αφγανιστάν το Πακιστάν σε δρόμους, πλατείες και μετρό. Εικόνες από την Πλατεία Βικτωρίας και το προσφυγικό στρατόπεδο της Ειδομένης απεικονίζουν ανθρώπους στρυμωγμένους, στοιβαγμένους, οικογένειες ρημαγμένες, άντρες περιπλανώμενους και γυναίκες να περιφέρονται κρατώντας από το χέρι τα παιδιά τους. Άνθρωποι που έχουν χάσει τα πάντα: πατρίδα, σπίτι, οικείους, εστία και έχουν γίνει ανέστιοι, αιώνιοι περιπλανώμενοι, άνθρωποι σε μια διαρκή αναγκαστική μετακίνηση, που τις περισσότερες φορές στερούνται τα βασικά όπως στέγη, ρούχα, φαγητό. Η προσφυγική συνθήκη στραγγαλίζει το παρόν και αποστερεί το μέλλον άλλωστε. Ωστόσο, η κινηματογράφηση δεν θυματοποιεί, ούτε βέβαια εξιδανικεύει. Αποτυπώνει τις δυσκολίες που οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν εντούτοις τους δείχνει να χρησιμοποιούν στρατηγικές επιβίωσης, όπως για παράδειγμα να χρησιμοποιούν το μετρό της Αθήνας για τις μετακινήσεις τους. Επιβίωση και ένταξη, ενδεχομένως και προσπάθεια εξομίωσης και αφομοίωσης είναι μερικές στρατηγικές επιβίωσης που οι πρόσφυγες χρησιμοποιούσαν και χρησιμοποιούν.

Φιλο-ξενία, σχεδιάσματα ουμανισμού και ηθική

Το είκοσι πέντε λεπτών κινηματογραφικό *bricolage* εμβαθύνει, παρατηρεί, καταγράφει, προβληματοποιεί και εγείρει συνειδήσεις σχετικά με την ετερότητα και την ανεκτικότητα αλλά και την ξενότητα. Ένα ακόμη κομβικό ζήτημα που τίθεται είναι τα όρια, περιθώρια και οι ιστορικές διαστάσεις της έννοιας της φιλοξενίας (*hospitality*)¹⁸. Πρόκειται για μια έννοια που έχει κινητοποιήσει

17. Β. ΚΡΑΒΒΑ, «Η Τροφή ως δείκτης ανάγνωσης της προσφυγικότητας: χρονικές τομές, αποκλίσεις και συγκλίσεις», στο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Γ.Χ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ και Ε.Κ. ΒΟΓΛΗ (επιμ.), *Διεπιστημονικές Διαδρομές: από το Παρόν στο Παρελθόν*, Θεσσαλονίκη 2017, Σταμούλη, σελ. 163-180. Αναφορικά με τους προσφυγικούς μουσικούς δρόμους βλ. Β. ΚΡΑΒΒΑ, «Η χαρτογράφηση των Προσφυγικών Τόπων: Μουσικές Παραδόσεις των προσφύγων από την Ανατολική Θράκη» στο *Προσφύγων Τόποι. Καταγραφή Ανέκδοτων Τραγουδιών της Ανατολικής Θράκης*, Αλεξανδρούπολη 2023, Μουσείο Λαογραφίας & Φυσικής Ιστορίας Γ. Κομνίδης, σελ. 13-25.

18. Κ. ΡΟΖΑΚΟΥ, «The biopolitics of hospitality in Greece: Humanitarianism and the management of refugees», *American Ethnologist*, 2012, 39: 3, σελ. 562-77 και V. ΚΡΑΒΒΑ,

Τα σώματα θυμούνται το παρελθόν

πολλές ανθρωπολογικές αναγνώσεις σε σχέση με την προσφυγική συνθήκη, την ασυλία, τα όρια της φιλανθρωπίας αλλά και τις προνοιακές δομές και παροχές.

Το βασικό διακύβευμα δεν είναι η αρχέγονη ουσία μιας υποτιθέμενης ελληνικής φιλοξενίας αλλά η κριτική αποτίμηση του διαφορετικού, των έτερων ημών και οικείων άλλων και κυρίως και ο αναστοχασμός με αφορμή τις εκτοπισμένες ταυτότητες. Τελικά, η συνθήκη της ανθρωπινότητας και η διεκδίκηση του ανθρωπισμού προβάλλουν ως επιτακτικές ανάγκες στον κόσμο της διαρκούς διακινδύνευσης και της οντολογικής επισφάλειας¹⁹. Καθίστανται καταστασιακές πλέον συνθήκες οι οποίες προσκαλούν σε συνεχή επαγρύπνηση και ιστορική αφύπνιση. Και η μνήμη αναδεικνύεται με τον τόπο αυτό όχι ως μνήμη δακρύβρεχτη, αλλά ως μνήμη παραδειγματική που προσκαλεί σε εγρήγορση και πολιτική αφύπνιση σύμφωνα με τον ιστορικό Τσβετάν Τοντόρωφ. Η παραδειγματική μνήμη είναι η μνήμη που οργανώνει την ενθύμηση αλλά δεν εμμένει στο παρελθόν και στο τραύμα. Είναι η μνήμη που επεξεργάζεται το τραύμα και την απώλεια έχοντας το βλέμμα στραμμένο στο μέλλον, στις επόμενες γενιές. Καλεί και προσκαλεί σε διαρκή ενθύμηση, χωρίς θυμό, οργή και διάθεση εκδίκησης. Την ίδια στιγμή είναι και μια μνήμη πολιτικοποιημένη που θα προβληματοποιήσει, θα εγείρει συνειδήσεις και έτσι θα αποτρέψει την επανάληψη των ίδιων ή παρόμοιων ιστορικών ατοπημάτων και παθών. Κοφτερά τα λόγια του Jean Améry για αυτούς που δεν έχουν πατρίδα και για όσους με περισσή αλαζονεία αποκλείουν τους απάτριδες, τους περιπλανώμενους, τους ξένους ως παρίες ή ως απομεινάρια ενός σύγχρονου εξωτισμού. Γιατί πολλές φορές η αντιμετώπιση της ολοένα και διογκούμενης προσφυγικής κρίσης υποτάσσεται σε ένα νέο-αποικιοκρατικό βλέμμα:

Χρειάζεται κάμποση πατρίδα, σε κάθε περίπτωση περισσότερη από όση φαντάζεται ένας κόσμος αποτελούμενος από ανθρώπους που θεωρούν δεδομένη την πατρίδα και αρκούνται στον κοσμοπολιτισμό των ευχάριστων διακοπών τους. Είναι απαραίτητο να αντισταθούμε στις απαράδεκτες συγκινησιακές κορυφώσεις, οι οποίες θα μας εκτροχιάζαν από τη σφαίρα του στοχασμού για να μας γκρεμίσουν σε συναισθηματισμούς (2009: 120-121)

Πέρα λοιπόν από τους επετειακούς λόγους και τις επίσημες λαμπροστολιστές τελετές μνημόνευσης ας έχουμε κατά νου τα εξής: η μνήμη δεν είναι συνεχής και συμπαγής αλλά δοκιμάζεται από τραύματα και ασυνέχειες, η τοπικότητα δεν είναι αδιαπραγμάτευτη συνθήκη αλλά ρευστή, υπό διεκδίκηση

«Politicizing Hospitality: The emergency of food assistance landscape in Thessaloniki», *Hospitality & Society*, 2014, (4): 3, σελ. 249-274.

19. Ε. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Β. ΚΡΑΒΒΑ (επιμ.), *Τροχιές Επισφάλειας. Εθνογραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2021: Gutenberg.

Βασιλική Κράββα

διαδικασία. Σε κάθε περίπτωση η έννοια της κληρονομιάς γιατρεύει τις πληγές του παρελθόντος και μας βοηθά να οραματιστούμε ένα μέλλον επιθυμητό όπου δε θα υπάρχει χώρος για λησμονιά και λήθη παρά μόνο για ενθύμηση και πολιτισμική εγρήγορση. Τέλος οι έννοιες της ξενότητας και τις φιλοξενίας, είτε αφορούν το παρελθόν, είτε το παρόν δοκιμάζουν τα όριά μας και μας θέτουν διαρκώς προ της θεμελιώδους ευθύνης της αποδοχής του Άλλου (γλωσσικού, πολιτισμικού, θρησκευτικού και ο κατάλογος είναι μακρύς) Κατ' ουσία η αποδοχή αποτελεί και τη βασική ποιότητα της ανθρωπινότητας, ενός ουσιαστικού και πολιτικά προσανατολισμένου ουμανισμού²⁰ καθώς και της δημοκρατικής και διαπολιτισμικής συμπερίληψης.

20. Για το θέμα του ουμανισμού (humanitarianism) βλ. C. DOUZINAS, «The many faces of humanitarianism», *Parrehesia*, 2007 (2) σελ. 1-28 και D. FASSIN, 2007, «Humanitarianism as a Politics of Life», *Public Culture*, 19 (3), σελ. 499-520.

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ Ἡ ΑΥΤΟΙ ΠΟΥ ΕΜΕΙΝΑΝ ΣΤΟ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟ

1. Εισαγωγή¹

Η προσφυγιά είναι φαινόμενο έκδηλο σε όλη την ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και φτάνει στο απόγειο του με την έλευση χιλιάδων μουσουλμάνων προσφύγων στα Οθωμανικά Βαλκάνια και σε άλλα μέρη της Οθωμανικής επικράτειας με τους ρωσο-τουρκικούς πολέμους τον 19ο αιώνα, με τους Βαλκανικούς πολέμους και στην συνέχεια με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και την κατάληξή του στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1919-1922. Και ενώ σε όλη αυτή την περίοδο η αποκατάσταση τους απασχόλησε τον κρατικό μηχανισμό², οι πρόσφυγες, ιδιαίτερα δε όσοι έφτασαν στο νεόδητο Τουρκικό Κράτος με την Ανταλλαγή του 1923-24, παραμένουν για πολλά χρόνια στο περιθώριο της Τουρκικής λογοτεχνίας με θέμα τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας³.

Αντικείμενο της σύντομης αυτής μελέτης είναι το αφήγημα *Muhacir Mehmetoğlu* του Basri Bey σαν ένα παράδειγμα της αποσιώπησης της προσφυγικής φωνής στον επίσημο τουρκικό λογοτεχνικό κανόνα των πρώτων χρόνων της Τουρκικής Δημοκρατίας, της περιόδου δηλαδή που η εδραίωση ενός μονοεθνι-

1. Μία προφορική εκδοχή του χειμένου ανακοινώθηκε στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο: *Η Ελληνοτουρκική ανταλλαγή των πληθυσμών στην τέχνη (1923-2023)* στο Νομαρχείο της Αλεξανδρούπολης στις 17-18-19 Νοεμβρίου 2023 που οργάνωσαν το Τμήμα Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου και ο Δήμος Αλεξανδρουπόλεως.

2. M.A. YILDIRIM, «Osmanlı Devletinde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel bir Bakış» [Επισκόπηση στην εκπαίδευση των παιδιών των προσφύγων στην Οθωμανικό Κράτος], *The Journal of International Social Sciences* 30/2 (Ιούλιος 2020), σελ. 459-474.

3. Σποραδικές αναφορές γίνονται στην παρουσία των προσφύγων σε ορισμένα από τα πιο χαρακτηριστικά έργα για τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας αλλά δεν έχουν πρόδηλο ρόλο στην υπόθεση, επι παραδείγματι HALİDE EDİP (Adivar) *Ateşten Gömlek* [Το πύρινο πουκάμισο] και REŞAT NURİ GÜNTEKİN, *Çalılıkısu* [Ο τρυποφοράκτης] που εκδόθηκαν το 1922. Για περαιτέρω συζήτηση του θέματος βλέπε Ν. ΛΑΙΜΟΥ, «“Απροσδιόριστη γραμμή που πάει να γίνει φλόγα”: η μνήμη της Ανατολής στον πεζό λόγο» στον τόμο Ε. ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ (επιμ.) *Μικρασιατικός Ελληνισμός Σκέψεις και Δοκίμια*, Αθήνα 2022: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών-Μουσείο Μπενάκη, σελ. 255-268.

κού, ομοιογενούς και κοσμικού κράτους σε πλήρη αντίθεση με την ηττημένη πολυπολιτισμική Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν πρωταρχικό μέλημα της νέας άρχουσας τάξης. Χαρακτηριστικό δε είναι ότι το αφήγημα αυτό δεν επανεκδόθηκε στο νέο Λατινικό αλφάβητο μέχρι το 2020⁴.

Ο *Muhacir Mehmetoğlu* εκδόθηκε το 1922⁵ και επαινέθηκε από τον λόγιο και συγγραφέα Yakup Kadri Karaosmanoğlu (Cairo 1889-Ankara 1974) υπέρμαχο του Μουσταφά Κεμάλ και του πολέμου των εθνικιστών στην Ανατολή. Σύμφωνα όμως περιέπεσε στην λήθη ή για να παραφράσω τον τίτλο από τον Ahmet Hamdi Tanpınar (Istanbul 1901 - Istanbul 1962) *Sahnenin dışındakiler* [Αυτοί που έμειναν εκτός σκηνής] έμεινε στο περιθώριο και επανήλθε στο λογοτεχνικό προσκήνιο ένα αιώνα μετά.

Η παρουσίαση ενός αποσιωπημένου αφηγήματος γραμμένο από ένα ξεχασμένο συγγραφέα γίνεται με την πεποίθηση ότι μπορούμε να δούμε πιο καθαρά τους λόγους για τους οποίους κάποια θέματα ή λογοτεχνικά έργα συνεχίζουν να μνημονεύονται, όταν συζητάμε κάποια άλλα που έχουν ξεχαστεί ή ακόμη αποσιωπηθεί. Ας πάρουμε ένα μικρό παράδειγμα από την δική μας συλλογική μνήμη: για μας τους Έλληνες η λέξη «Λωζάννη» φέρνει στο νου την ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών, και συμβολίζει τον ξεριζωμό από τις πατρογονικές εστίες αποκλειστικά των Ελλήνων. Και όμως ούτε το ένα τρίτο των άρθρων της συνθήκης και των συναφών συμβάσεων έχει σχέση με την Ανταλλαγή και τα ελληνοτουρκικά γενικότερα⁶. Αγνωούμε πως οι συμβαλλόμενοι, Άγγλοι, Γάλλοι, Ιταλοί, Τούρκοι και λοιποί ζύγιζαν και συμφέροντα που δεν είχαν σχέση με τα δικά μας. Κυρίως όμως ξεχνάμε ότι οι συμβαλλόμενοι δεν φρόντισαν καθόλου για την τύχη άλλων πληθυσμών της Ανατολής, προπάντων των Αρμενίων, ή των Μουσουλμάνων από τα Βαλκάνια που έμειναν εκτός συνόρων Ελλάδας και Τουρκίας.

Οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες βρέθηκαν στο περιθώριο του εθνικού αφηγήματος όπως διαμορφώθηκε και εκφράστηκε στη πρώιμη λογοτεχνία της Κεμαλικής Τουρκίας. Αυτό μπορεί κατ'αρχήν να μοιάζει παράδοξο. Αν κάνουμε μια σύγκριση με την ομότυχη Ελλάδα βλέπουμε ότι οι πρόσφυγες είχαν πρωτεύουσα θέση και σαν συγγραφείς αλλά και σαν θέμα στον επίσημο λογοτεχνικό κανόνα της Ελλάδας⁷. Οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες που είχαν φτάσει

4. ATIF AKGÜN (επιμέλεια για το Λατινικό αλφάβητο, εισαγωγή και σχόλια) DUKÂKINLERDEN BASRI, *Muhâcir Mehmedoğlu* (İnceleme-Metin), Baku 2020.

5. Dukâkinlerden Basri İlk Osmanlı Parlamentosunda Debre Mebusu [Ντουκιακίλερντέν Μπασρί Αντιπρόσωπος του Ντεμπρέ στο πρώτο Οθωμανικό Κοινοβούλιο], *Muhacir Mehmetoğlu Milli Roman* [Ο Πρόσφυγας Μεχμέτογλου Εθνικό Μυθιστόρημα], İstanbul 1922 (Rumi 1340), İkdâm Matbaası.

6. Η Συνθήκη και οι συναφείς συμβάσεις περιέχονται στους τόμους της *League of Nations Treaty Series* που είναι προσβάσιμοι μέσω διαδικτύου (<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/LoN-cumulative%20index-01.pdf> - πρόσβαση 29.9.24)

7. Για μια επισκόπηση του θέματος βλέπε Α.Α. LEMOS, "Echoes across the National Di-

Οι πρόσφυγες στην τουρκική λογοτεχνία

στα Τουρκικά εδάφη από την Ρωσία και τα Βαλκάνια ήταν πολυάριθμοι και ο θρήνος για τα βάσανά τους θα μπορούσε να θρέψει το εθνικό φρόνημα μέσα από την λογοτεχνία και στην Τουρκία. Περαιτέρω πολλά από τα εξέχοντα πρόσωπα του νέου καθεστώτος είχαν άμεσες ή προγονικές ρίζες στα Βαλκάνια⁸. Ένας από τους λόγους της αποσιώπησης της προσφυγικής φωνής είναι το ότι στο εθνικό/κεμαλικό αφήγημα των Τούρκων δεν προβάλλονται αξιώσεις για εδάφη που παρέμειναν εκτός συνόρων⁹. Στην δε λογοτεχνία δεν απηχείται ο θρήνος για τις χαμένες πατρίδες. Πυρήνας του ανανεωμένου έθνους που έχει πιά αποτινάξει το πολυπολιτισμικό και σαθρό οθωμανικό παρελθόν γίνεται η Ανατολή. Μια Ανατολή όμως ομοιόμορφη και απογυμνωμένη από κάθε αλλόγλωσσο και αλλόθρησκο στοιχείο.

2. Η παρουσία της προσφυγιάς στην τουρκική λογοτεχνία

Η αποσιώπηση των προσφύγων είναι σταδιακή. Ενόσω μαίνεται ο πόλεμος στην Ανατολή ο Yakup Kadri Karaosmanoğlu σε άρθρο του στην εφημερίδα *İkdam*¹⁰ τονίζει την δυστυχία της προσφυγιάς που είναι διάχυτη στην πρωτεύουσα:

Bakınız, bakınız Süleymaniye Camiini (Sansür edilmiştir...) önünde beyaz güvercinler nasıl ürkerek kaçışıyorlar! Bunlar bizim dağılan hülyalarımızdır. Bakınız, şu mezarlıklarda dolaşan perişan saçlı, yalınayak çocuklara! Bunlar (Sansür edilmiştir...) nasıl ellerini uzatıyorlar, bizim ayaklar altına alınan gururumuzdur. Bakınız şu peçelerini açmış dolaşan çıplak yüzlü, uzun ökçeli (Azyade) lere, bunlar bizim esrarı faş olmuş kalblerimiz, hiyanete ve ihanetle lekelenmiş aşklarımızdır. (...) Bakın şu muhacir kadınlara, bakın şu yetim çocuklara. Bunlar onların ayaleti, bunlar onların cisimlenmiş ruhlarıdır. Aramızda dolaştıklarına, bizim gibi yaşadıklarına inanmayınız. Onlar taş üstünde yatıyorlar ve toprak yiyorlar ve (bu gurbet yolunun sonu neresidir?) diye soruyorlar. Zira hâlâ bizim sandığımız bu şehri onlar artık benimsemiyorlar, yadırgıyorlar. Korkarım ki siz de kendinizi burada iki kat garip hissetmiyesiniz ve siz de o mu-

vide: Common Topoi in the Turkish Literature of the War of Independence and the Greek Literature of the Asia Minor Disaster”, *Journal of Academic Studies in World’s Languages Literatures and Translation* 2/1 (2021) σελ. 32-56, <https://dergipark.org.tr/en/pub/wollt/issue/64622/981681> - πρόσβαση 30.9.2024

8. ERIK J ZÜRCHER, *The Young Turk Legacy and Nation Building From the Ottoman Empire to Atatürk’s Turkey* [Η Κληρονομιά των Νεότουρκων και Δημιουργία Έθνους Από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Τουρκία του Ατατούρκ, Λονδίνο, 2010, σελ. 95-109.

9. ZÜRCHER, ό.π., σελ. 225.

10. YAKUP KADRI KARAOSMANOĞLU, “M. Claude Farrère Açık bir Mektup” *İkdam* (6 Ιουνίου 1922) [ο ίδιος, Ανατύπωση άρθρων, *Ergenekon Millî Mücadele Yazıları* [«Ανοιχτή επιστολή στον κ. Claude Farrère» *Εργκένεκον Κείμενα για τον Εθνικό Αγώνα*], Κωνσταντινούπολη 1973 σελ. 178-181.

Αναστασία Αγλαΐα Λαιμού

hacir kadınları, o şehit çocukları gibi, (bu gurbet yolunun sonu neresidir? Hani size ey sevdiğim Türkler, siz neredesiniz?) diye sormuyasınız. Biz ordayız, oradayız; Üsküdar'ın arka tarafından görülen tepelerin ötesindeyiz.

Κοιτάξτε, δείτε αυτά τα τρομαγμένα άσπρα περιστέρια που πετανε μακριά μπροστά από το Σουλειμάνιγιε Τζαμί (Λογοκριμένα...)! Είναι τα όνειρά μας που γκρεμίζονται. Κοιτάξτε αυτά τα αχτένιστα ξυπόλητα παιδιά που τριγυρνούν στα νεκροταφεία! Πώς απλώνουν τα χέρια τους (Λογοκριμένο...) είναι η περηφάνεια μας ποδοπατημένη. Κοιτάξτε αυτές τις γυμνές γυναίκες (Azyade) με τα ψηλά τακούνια που περιφέρονται με το πρόσωπο ξεσκεπάστο. (...) Κοιτάξτε αυτές τις γυναίκες της προσφυγιάς, κοιτάξτε αυτά τα ορφανά παιδιά. Αυτό που βλέπετε είναι το φάντασμά τους, είναι η ψυχή τους με σάρκα και οστά. Μην νομίζετε ότι επειδή περπατούν ανάμεσά μας ζουν όπως εμείς. Ξαποσταίνουν πάνω στην ταφόπετρα, τρώνε χώμα και ρωτούν: «Πότε φτάνει το τέλος αυτού του ταξιδιού της εξορίας;». Γιατί τούτη η πόλη που εμείς τη θεωρούμε δική μας τους φαίνεται ξένη και περιέργη. Φοβάμαι, άραγε δεν θα νιώσετε δύο φορές ξένοι εδώ, και σαν εκείνες τις γυναίκες της προσφυγιάς και τα παιδιά των μαρτύρων, δεν θα ρωτήσετε κι εσείς, «Πού είναι το τέλος αυτού του ταξιδιού της εξορίας; Ω αγαπημένοι μου Τούρκοι, πού είστε;» Είμαστε εκεί, είμαστε εκεί. Είμαστε πέρα από τους λόφους που φαίνονται πίσω από το Üsküdar.

Εδώ διαφαίνεται η ουσία του εθνικού αφηγήματος. Όπως βλέπουμε στην τελευταία πρόταση του άρθρου η μόνη λύτρωση από τα βάσανα θα έρθει από την Ανατολή, πέρα από τους λόφους του Σκούταρη, εκεί όπου μαίνεται η αντίσταση των Εθνικιστών. Ο Yakup Kadri εδώ δεν αναφέρεται μόνο στην λύτρωση των προσφύγων αλλά και στην σωτηρία των ίδιων των κατοίκων της πρωτεύουσας που λόγω της συμμαχικής κατοχής έχουν καταντήσει κι οι ίδιοι ξένοι στην ίδια τους την πατρίδα.

Λίγο αργότερα, στις 28 Αυγούστου 1922, σε άρθρο στην ίδια εφημερίδα¹¹ ο Yakup Kadri επαινεί το μυθιστόρημα *Muhacir Mehmetoğlu* του Basri Bey:

Geçenlerde eski Debre Mebusu Basri Bey, “Muhacir Mehmet oğlu” ünvanlı bir hikaye neşretti. Pek açık, pek sade ve samimi bir üslup yazılmış bir küçük kitap, bize Türk’ü, Rumeli Türk’ünü ezeli bir muhacir haline koyan veyahut onu mütemadi katliamlara kurban eden sebeplerin yalnız düşmanların zulüm ve vahşeti olmadığını ne canlı bir tarzda gösteriyor.

11. *İkdam* (28 Αυγούστου 1922) [= Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ergenekon*, ό.π. σελ. 212-214.

Οι πρόσφυγες στην τουρκική λογοτεχνία

...Lakin biz bu hikayenin arkasındaki facianın manasını derin bir ürperti ile seziyoruz. Rumeli Türklerini yerinden yurdundan eden veyahut onları kah Şarkta, kah Garpta küme küme mahveden yalnız Bulgar, Rum ve Sırp komitacıları değildir, ne de ekseriya cehennemi ve dayanılmaz bir dereceye varan takazalar ve tazyiklerdir. Basri Beye göre, bu komitacılar bütün o havalideki cahil köy hocalarında en kör ve en kuvvetli müttefiklerini bulmuşlardır. Şimdi, oralarda hüküm süren hükümetler bu şuursuz mürsitler vasıtiyesidir ki, hala Müslüman ahaliyi alttan alta muhacerete, yani sefalet, yani mahva sevk etmektedirler.

Ο πρώην αντιπρόσωπος του Debre, Basri Bey, δημοσίευσε πρόσφατα μια ιστορία με τίτλο «Ο Μουχατζίρ Μεχμέτογλου». Ένα μικρό βιβλίο γραμμένο αυθόρμητα με λόγια απλά και καθαρά μας δείχνει με παραστατικό τρόπο ότι αιτία να γίνει ο Τούρκος, ο Ρουμελικός Τούρκος, έγινε αιώνιος πρόσφυγας ή θύμα διαρκών σφαγών δεν ήταν μόνο η σκληρότητα και η ωμότητα του εχθρού.

...Ωστόσο, το βάθος αυτής της τραγωδίας που νοιώθουμε σ' αυτή την ιστορία μας κάνει να ανατριχιάζουμε. Αίτιοι για την φυγή των Τούρκων της Ρούμελης από την πατρίδα τους ή για την εξόντωση τους σ' Ανατολή και Δύση, δεν είναι μόνο οι Βούλγαροι, οι Ρωμηοί και οι Σέρβοι κομιτατζήδες ή οι χλευασμοί και οι πιέσεις που υπέστησαν μέσα στην αφόρητη κόλαση που ζούσαν. Σύμφωνα με τον Μπασρί Μπέη, αίτιοι ήταν κι οι ντόπιοι αδαείς δάσκαλοι που έγιναν οι πιο φανατικοί και ισχυροί σύμμαχοι αυτών των κομιτατζήδων. Τώρα, οι κυβερνήσεις που εξουσιάζουν αυτά τα μέρη εξακολουθούν να σπρώχνουν κρυφά τον μουσουλμανικό πληθυσμό στη προσφυγιά, δηλαδή στη δυστυχία και την καταστροφή έχοντας για σύμβουλους τους ασυνείδητους αυτούς μέντορες.

Ο χαρακτηρισμός των αδαών ιμάμηδων και χοτζάδων ως εσωτερικών εχθρών έγινε βέβαια κοινός τόπος σε γνωστά μυθιστορήματα που έχουν κεντρική θέση στον λογοτεχνικό κανόνα για τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας όπως το *Vurun Kahpeye* της Halide Edip Adivar, το *Yaban* του Yakup Kadri Karaosmanoğlu και το *Yeşil Gece* του Reşat Nuri Güntekin. Γιατί λοιπόν ξεχάστηκε ο *Muhacir Mehmetoğlu* και γιατί αποσιωπούνται οι πρόσφυγες στα μυθιστορήματα της πρώτης περιόδου; Μία προσεκτική ανάγνωση του *Muhacir Mehmetoğlu* μπορεί να μας οδηγήσει σε κάποια συμπεράσματα.

3. Το έργο και ο συγγραφέας του

Η πρώτη έκδοση του *Muhacir Mehmetoğlu* είναι μάλλον δυσεύρετη. Στην Βρετανική Βιβλιοθήκη υπάρχει ένα αντίτυπο της πρώτης και μόνης έκδοσης

Αναστασία Αγλαΐα Λαιμού

στην οθωμανική γραφή. Το 2020 το μυθιστόρημα επανεκδόθηκε στο Baku για πρώτη φορά μεταγγραμμένο στο λατινικό αλφάβητο και σχολιασμένο από τον Atif Akgün.

Πριν συζητήσουμε τον *Muhacir Mehmetoğlu* αξίζει να δούμε τον συγγραφέα του, ιδιαίτερα δε γιατί το μυθιστόρημα μας βασίζεται σε πολλά αυτοβιογραφικά στοιχεία.

Οι πληροφορίες που έχουμε για τον Basri Bey είναι λίγες, ελλιπείς και συχνά αντιφατικές ενώ στα δημοσιεύματά του εμφανίζεται και με διαφορετικό όνομα.

Στο βιβλίο του «Αρβανιτιά και οθωμανική κρίση» [*Arnavutluk ve Burhan-i Osmani*] που εκδόθηκε στην Θεσσαλονίκη το 1329/1912 με το όνομα H(asan) Basri μας μιλάει για την καταγωγή του¹²:

Ο μακαρίτης ο παππούς μου Αρβανίτης, από πάντοτε Μουσουλμάνος, ήταν στην συνοδεία του αρχιστράτηγου Ömer Paşa που πολεμούσε κατά των Ρώσων για να διαφυλάξει την πίστη των Οθωμανών. Από την Βραίλα, στο Yerköy, στην Μαύρη θάλασσα και στις κοιλάδες του Δούναβη ήταν ξακουστός για τις φιλανθρωπίες του. Παντρεύτηκε στον Δούναβη και μετά τον καταστροφικό πόλεμο του 1877, γνήσιος Οθωμανός, έφτασε πρόσφυγας σε άθλια κατάσταση στην Σουμνού από την Ζίστοβα που ήταν η βάση της 2ης στρατιάς. Η μητέρα μου δεν είναι Αρβανίτισα. Από τέτοιους γονείς ήρθα στον κόσμο μαζί με τα νερά του Δούναβη. Τα νερά αυτά του Δούναβη που, αιώνες πριν, αναμείχθηκαν σταλιά σταλιά με τα Οθωμανικά νερά. Ο κοινωνικός μου περίγυρος δεν είναι αυτά τα βουνά αλλά ο μέγας Οθωμανισμός. Και μητρική μου γλώσσα είναι τα τουρκικά, τα αρβανίτικα τα έμαθα αργότερα. Η Οθωμανική γλώσσα δεν είναι απλή γλώσσα, είναι γλώσσα με λογοτεχνία και με πολιτικά συγγράμματα. Κι εγώ, επίσης, δεν είμαι κοινός γνώστης της οθωμανικής γλώσσας, καταπιάνομαι και με την λογοτεχνία αλλά και με πολιτικά συγγράμματα.

Ο συγγραφέας τονίζει την «τουρκικότητα» του παρά την ευγενή αλβανική του καταγωγή¹³ και υπονοεί ότι το Οθωμανικό έθνος έχει συντεθεί από δια-

12. DEBRE MEBUSU BASRI, *Arnavutluk ve Buhran-I Osmani*, İstanbul 2015, σελ.21.

13. Κι αυτή ακόμη είναι αμφίβολη, Ο HENRY BAERLEIN (*The Birth of Yugoslavia*) [Η Γέννηση της Γιουγκοσλαβίας] Λονδίνο, 1922, τόμ. 2, σελ. 292 τον κάνει φαντασιόπληκτο και Πομάκο <The influence of this gentleman seems to be confined to Dibra, but he has a good opinion of his own importance... There does not seem to be much justification for Basri Bey to call himself a prince. He is a Pomak, for his ancestors were Bulgars who accepted Islam>. [Η επιρροή του κυρίου αυτού φαίνεται να περιορίζεται στο Ντεμπρέ αλλά έχει ο ίδιος καλή ιδέα για το κύρος του... Δεν φαίνεται να δικαιολογείται ο Basri Bey να ονομάζει τον εαυτό του πρίγκηπα. Είναι Πομάκος διότι οι πρόγονοί του ήταν

Οι πρόσφυγες στην τουρκική λογοτεχνία

φορετικές εθνότητες που με τις κατακτήσεις και τον ασπασμό της Ισλαμικής θρησκείας έγιναν ένα.

Ο Basri Bey γεννήθηκε στο Μοναστήρι (Bitola) το 1877. Μπήκε στην Οθωμανική δημόσια διοίκηση και υπηρέτησε σε διάφορες θέσεις στα Βαλκάνια. Ήταν μέλος του Κομιτάτου Ενώσεως και Πρόοδου (İttihat ve Terakki Cemiyeti) στο Μοναστήρι από το 1906. Το 1909 εκλέχτηκε υπό αμφίβολες συνθήκες στο Κοινοβούλιο ως αντιπρόσωπος του Debre, στη σημερινή Βόρεια Μακεδονία κοντά στα σύνορα με την Αλβανία. Και ενώ μπήκε στην Κοινοβούλιο σαν μέλος του Κομιτάτου Ενώσεως και Πρόοδου αργότερα μεταπήδησε στο Κόμμα των Φιλελευθέρων (Hürriyet ve İtilaf Fırkası) γιατί ήταν ενάντιος στην αιματηρή καταστολή εκ μέρους του Κομιτάτου των Αλβανικών αυτονομιστικών κινημάτων. Τον χειμώνα του 1913/4 ετέθη υπό κράτηση. Το 1915 ίδρυσε ανεξάρτητη Αλβανική δημοκρατία στο Debre και αυτοχρίστηκε πρωθυπουργός και πρίγκηπας του Dukagjin¹⁴. Η δράση του ενόχλησε τους Αυστριακούς που είχαν καταλάβει την Αλβανία. Τον εκτόπισαν και πέρασε τα υπόλοιπα χρόνια του πολέμου μέχρι το 1918 κρατούμενος στα μακρινά φρούρια της Βοημίας. Μετά την απελευθέρωση του βρέθηκε στο Παρίσι κατά την περίοδο της Συνθήκης Ειρήνης του 1919-1920.

Σε υπόμνημα που υπέβαλε στους συνέδρους με τίτλο «Η Ανατολή αποβαλκανιοποιημένη και η Αλβανία»¹⁵ βλέπει την Αλβανία αυτόνομη άλλα όχι κυρίαρχη. Αρχικά προτείνει κοσμική κυριαρχία της Ελλάδας συνυφασμένη με πνευματική κυριαρχία του Παντισάχ-Χαλίφη της Κωνσταντινούπολης. Μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη γίνεται άσπονδος εχθρός των Ελλήνων αλλά σε αντίθεση με τους εθνικιστές της Άγκυρας η κυριαρχία του Παντισάχ Χαλίφη παραμένει το όραμά του. Το 1919 δημοσίευσε ακόμη δύο βιβλία, «Η ανεξάρτητη Αλβανία και η Χαλιφική Οθωμανική αυτοκρατορία»¹⁶ και «Ο κόσμος της Ανατολής και το πρόβλημα της ειρήνης»¹⁷ όπου απεικονίζεται ο ίδιος ως πρίγκηπας. Το δεύτερο μάλιστα πέρασε από τρεις ανατυπώσεις (όπου το πρόβλημα της ειρήνης έγινε το μέλλον της ειρήνης!)¹⁸. Τα βιβλία αυτά προλογίζονται αντιστοίχως από τον Claude Farrère (συγγραφικό ψευδώνυμο του Frédéric-Charles Bargone (1876-1957) και τον Charles Rivet (1881-1955),

Βούλγαροι που ασπάζτηκαν το Ισλάμ].

14. DEBRE MEBUSU BASRI, *Arnavutluk*, ό.π., σελ. 18-29 (Πρόλογος Ali Birinci).

15. DUKAGJIN-ZADEH BASRI-BEY, *L'Orient débalkanisé et l'Albanie Origine des dernières guerres et paix future*, Παρίσι 1919.

16. DUKAGJIN-ZADEH BASRI BEY, *L'Albanie indépendante et l'Empire khalifal ottoman. Préface de Claude Farrère*, Παρίσι 1919.

17. BASRIBEG DE DUKAGJIN, *Le Monde oriental et le problème de la paix Le présent à la lumière du passé*, Παρίσι 1919.

18. DUKAGJIN-ZADEH BASRI BEY, *Le Monde oriental et le problème de la paix Préface de Charles Rivet*, Παρίσι 1920.

Αναστασία Αγλαΐα Λαιμού

αναγνωρισμένων τότε λογίων και επιφανών φιλότουρκων. Μάλιστα στον πρό-λογό του ο Farrère καταδικάζει εκτενώς τις ελληνικές αξιώσεις στην Ανατολή. Ο συγγραφέας ξεχωριστά φροντίζει να μας θυμίσει την ευμενή υποδοχή που είχε από τον πιο διάσημο φιλότουρκο της εποχής, τον Pierre Loti. Τα βιβλία γενικά εξυμνούν τους παλιούς δεσμούς Γαλλίας και Τουρκίας και θρηνούν την «φιλελληνική» στροφή που πήρε η τότε γαλλική κυβέρνηση – θυμίζουν δηλαδή στον σημερινό αναγνώστη ότι η «ανθελληνική» όπως την θεωρούμε εμείς στροφή της Γαλλίας του 1920/21 είχε βαθύτερες ρίζες.

Για τον συγγραφέα οι Έλληνες είναι οι βίαιοι άρπαγες της Ανατολής και οι Τούρκοι οι πιο ευγενείς όλων των λαών. Μέχρι εδώ δεν αποκλίνει από το εθνικό αφήγημα της κεμαλικής αντίστασης. Το όραμα του όμως όπως φαίνεται σε αυτά τα βιβλία, δηλαδή, το όραμα των «Ηνωμένων Πολιτειών» των Τούρκων που θα απλωθούν από την Αλβανία μέχρι την Σιβηρία κάτω από την πνευματική σκέπη του Ισλαμικού Χαλιφάτου της Κωνσταντινούπολης, τοποθετεί τον συγγραφέα πολύ μακριά από το εθνικιστικό κίνημα του Μουσταφά Κεμάλ.

Ανάλογο πνεύμα τουρκισμού και πεφωτισμένου ισλαμισμού που απλώνεται πέρα από τα γεωγραφικά σύνορα του Τουρκικού κράτους συναντάμε και στον *Muhacir Mehmetoglu*. Αξιο προσοχής είναι ότι ο *Muhacir Mehmetoglu* εκδόθηκε πριν το τέλος του ελληνοτουρκικού πολέμου από τον εκδοτικό οίκο του *İkdam*, εφημερίδας που εκείνη την εποχή είχε ταχθεί υπέρ του εθνικιστικού κινήματος στην Ανατολή και για αυτό τον λόγο άλεσε με την λογοκρισία που είχαν επιβάλει οι δυνάμεις κατοχής στην Κωνσταντινούπολη.

Ο *Muhacir Mehmetoglu*, με υπότιτλο «εθνικό μυθιστόρημα», αποτελείται από 84 περίπου σελίδες, η αφήγηση γίνεται σε πρώτο πρόσωπο και η υπόθεση εκτυλίσσεται μετά από τον Ρωσο-τουρκικό πόλεμο του 1877-78

Στην πρώτη σελίδα ο συγγραφέας προσδιορίζει τα τρία κεφάλαια του βιβλίου:

Παιδική Ηλικία και Προσφυγιά
Επαγγελματική καριέρα και Κρίση
Πόλεμος και Τουρκισμός

Ακολουθεί προλογικό σημείωμα στο οποίο τονίζεται αξία της μόρφωσης, της παιδείας:

Ο πόλεμος έσυρε όλη την ανθρωπότητα σε κτηνώδη κατάσταση. Ένα έθνος αποδεικνύει ότι προοδεύει προς την εποχή της ειρήνης και της αγάπης μόνο αγκαλιάζοντας τα βιβλία. Αυτό θα το καταφέρει αν ενστερνιστεί την ιδέα του Τουρκισμού, γιατί ο Τουρκισμός εκπολιτίζει τον άνθρωπο.

Οι πρόσφυγες στην τουρκική λογοτεχνία

Ο Τουρκισμός όπως τον εννοεί ο ίδιος συνδέεται με την παιδεία των εκσυγχρονισμένων σχολείων σε αντιπαράθεση με τα θρησκευτικά σχολεία, τους μεντρεσέδες, στα οποία αναγκάζονταν να στέλνουν οι χωρικοί τα παιδιά τους εκείνη την εποχή. Η σχολική μόρφωση είναι θέμα που επανέρχεται διαρκώς στην αφήγηση.

Η υπόθεση είναι απλή: ξεκινάει με την τελετή της περιτομής του νεαρού *Mehmetoğlu* την ίδια μέρα που ο πατέρας του φεύγει από την ζωή άρρωστος μετά τις κακουχίες από τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο και της προσφυγιάς που τον έρριξε μαζί με την οικογένειά του στην Σουμνού¹⁹. Στην συνέχεια παρακολουθούμε την ζωή του στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο της Σουμνού όπου έρχονται δάσκαλοι από ανώτερες ακαδημίες να τους διδάξουν με καινούργιες μεθόδους σε αντίθεση με την σκοταδιστική διδασκαλία των αδαών χοτζάδων στους μεντρεσέδες και στα τζαμιά όπου εμπότιζαν τα παιδιά με θρησκευτικό φανατισμό. Ο *Mehmetoğlu* είναι άριστος μαθητής και εκδηλώνει τα Τουρκικά πατριωτικά του αισθήματα ήδη από αυτή την ηλικία. Στα δεκατέσσερα του χρόνια ερωτεύεται με πάθος την δεκατριάχρονη Φατμέ από την γειτονική Τουρουτζά. Λίγο πριν τις τελικές εξετάσεις του Γυμνασίου όμως μαθαίνει ότι η οικογένεια της Φατμέ πήρε τον δρόμο της προσφυγιάς παρακινούμενη από τα κηρύγματα των αμόρφωτων Χοτζάδων. Οι χοτζάδες κατά τον Bari Bey, προέτρεπαν τους μουσουλμάνους Τούρκους μετά την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας στην Βουλγαρία το 1885, αφ' ενός να μη στέλνουν τα παιδιά τους στα κοσμικά σχολεία, αφ' ετέρου να μη παραμείνουν στη χώρα των απίστων. Η οικογένεια της Φατμέ παθαίνει τα μύρια όσα στην προσφυγιά, και τελικώς αφήνοντας τα προσφυγικά παραπήγματα της Κωνσταντινούπολης εγκαθίσταται πίσω στο χωριό Καγιά. Εκεί τους επιτίθενται Έλληνες κομιτατζήδες, ο πατέρας της σκοτώνεται και η Φατμέ τραυματίζεται θανάσιμα. Ο *Mehmetoğlu* την προφταίνει την ώρα που πεθαίνει και παντρεύονται λίγο πριν ξεψυχήσει.

Έχοντας χάσει την Φατμέ ο *Mehmetoğlu* συνδέεται με τον αδελφό της τον *Hüsmen* που στην προσπάθειά του να σώσει την τιμή της αδελφής του τραυματίστηκε βαριά. Ο *Mehmetoğlu* φροντίζει να πάει ο *Hüsmen* σε νοσοκομείο της Σόφιας για να αναρρώσει από τα τραύματά του. Ο ίδιος πηγαίνει στο Μοναστήρι όπου αρχίζει την φοίτηση του την Ακαδημία την χρονιά που ξεσπάει ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897. Μετά την αποφοίτησή του ξεκινάει να βρεί τον *Hüsmen* που είναι και ο δεσμός του με την μακαρίτισα Φατμέ. Τον βρίσκει να κάνει την στρατιωτική του θητεία στη Βάρνα. Οι καλοί και πονόψυχοι Βούλγαροι αξιωματικοί δίνουν άδεια στον *Hüsmen* και μαζί με τον *Mehmetoğlu* γυρίζουν στην Σουμνού. Ο Μεχμέτογλου βοηθάει τον *Hüsmen* να παντρευτεί την καλή του Αυσέ. Από σεβασμό στην μνήμη της Φατμέ ο γάμος δεν γίνεται με γιορτές και πανηγύρια. Αντί για αυτά οι δυό φίλοι «ακούνε» αόρα-

19. Σημερινή Shumen στην Βουλγαρία.

Αναστασία Αγλαΐα Λαιμού

τες φωνές, ποιήματα που τους καλούν να θυμηθούν πως την χώρα τους, χώρα του Ισλάμ την έχουν κληρονομήσει ξένοι. Ξένοι όμως, τους λένε, δεν είναι μόνον οι αλλόθρησκοι κατακτητές αλλά και οι αδαείς χοτζάδες.

Ο συγγραφέας μετά σχολιάζει:

*Αυτή η ιερή κραυγή της ψυχής του Προφήτη πρέπει να μας κρατάει
τα μάτια ανοιχτά
Και το φώς του νέου σχολείου θα πρέπει να διαχυθεί στην συνείδησή
μας όσο πιο πλατειά.*

Το μυθιστόρημα τελειώνει με το επιτάφιο επίγραμμα στη Φατμέ:

*Ποιος άραγε με θυμάται μ' αυτή εδώ την προσευχή;
Ποιος στ' αλήθεια με θρηνεί;*

Η Φατμέ προβάλλει σαν σύμβολο της προσφυγιάς και ο Μεχμέτογλου σαν σύμβολο του τουρκικού έθνους. Ο συγγραφέας μας θυμίζει ότι Φατμέ ονομαζόταν και η κόρη του Προφήτη και όπως η προσφυγιά, hicret, του Προφήτη ήταν ελπιδοφόρα και καρπερή έτσι και οι κατακτητικές εκστρατείες και εγκατάσταση των Τούρκων σε νέους τόπους είχαν σκοπό την ειρήνη και την ευημερία. Αντίθετα, ο ξεριζωμός των Τούρκων από τις πατρογονικές του εστίες — εδώ πρόκειται για τα Βαλκάνια — φέρνει μόνο δυστυχία.

4. Συμπεράσματα

Το μυθιστόρημα χαρακτηρίζεται από τον συγγραφέα ως «εθνικό μυθιστόρημα». Προβάλλει στοιχεία που συναντάμε σε γνωστά έργα του εθνικού κανόνα – τα πάθη της αθώας γυναίκας που συμβολίζουν τα πάθη του έθνους, την ενωτική σημασία για το εθνικό φρόνημα του Ισλαμ ή και το μίσος όχι μόνο για τον εξωτερικό εχθρό, τον σιχαμερό έλληνα, αλλά και για τον ακόμη πιο επικίνδυνο εσωτερικό εχθρό, τον αδαή χότζα και τον οπισθοδρομικό ιμάμη που μέσα στον σκοταδισμό και τον θρησκευτικό φανατισμό τους είναι οι πραγματικοί υπαίτιοι της καταστροφής. Το τελευταίο στοιχείο, μάλιστα, είναι αυτό που τράβηξε την προσοχή του Yakup Kadri και που ίδιος προβάλλει σε δικά του έργα.

Διαφέρει όμως από το μετέπειτα εθνικό αφήγημα προβάλλοντας την ιδέα ότι η πατρίδα των Τούρκων είναι απανταχού στα Βαλκάνια – η Ανατολή μάλιστα, η μέλλουσα μητέρα πατρίδα είναι άφαντη. Επιπλέον ο Basri Bey δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις πνευματικές διαστάσεις του Ισλάμ. Αντίθετα ο Μουσταφά Κεμάλ έσπευσε να καταργήσει το σουλτανάτο και δεν άργησε να καταργήσει

Οι πρόσφυγες στην τουρκική λογοτεχνία

το χαλιφάτο. Απέβλεπε στην δημιουργία συμπαγούς εθνικού κράτους με εξά-
ντα έναν θετικισμό όπως είχε καλλιεργηθεί στην Δύση κατά τον 19^ο αιώνα – με
άλλα λόγια θα λέγαμε ένα πρότυπο βαλκανικό έθνικό κράτος στον αντίθετο
πόλο από την Ανατολή αποβαλκανιοποιημένη του Basri Bey.

Αναζητώντας τον λογοτεχνικό απόηχο της προσφυγιάς στην Τουρκία δεν
μπορούμε να περιοριστούμε στην ελληνοτουρκική ανταλλαγή γιατί είχαν
προηγηθεί και αναρρίθμητα κύματα Μουσουλμάνων προσφύγων από προ-
ηγούμενους πολέμους. Βρίσκουμε όμως ότι στον λογοτεχνικό κανόνα, όπως
διαμορφώθηκε, λείπουν όχι μόνο οι ανταλλάξιμοι του 1923 αλλά και οι πο-
λυπληθέστεροι πρόσφυγες των προηγούμενων γενεών. Όπως προτάθηκε σε
αυτήν την σύντομη μελέτη, τούτη η θεματική επιλογή συνδέεται στενά με τις
αξιώσεις και την ιδεολογική γραμμή του απελευθερωτικού αγώνα και στη
συνέχεια του νεοσύστατου Τουρκικού κράτους. Το για δεκαετίες ξεχάσμενο
και αυτοαποκαλούμενο εθνικό μυθιστόρημα *Muhacir Mehmetoglu*, μας θυμίζει
ότι αρχικά υπήρχαν ανοιχτοί και άλλοι δρόμοι.

THE POLITICAL CONTEXT OF POPULATION EXCHANGE MUSEUMS (AND HOUSES/MONUMENTS) IN TURKEY

This paper seeks to illustrate the correlation between the proliferation of museums, houses, and monuments related to population exchange in Turkey and the ongoing tension between the identity promoted by the Justice and Development Party (AK Party), which has been in power since 2002, and the identity embraced by the descendants of exchangees, who predominantly oppose the government.

In contrast to the situation in Greece, refugees and exchangees in Turkey faced significant challenges in establishing a unified organization to advocate for their rights as migrants. Despite the establishment of a society, it was forcibly shut down by the government in the 1920s. Furthermore, the psychological narrative of “Thank God we have reached our homeland” or “We are saved” has long permeated discourse, imbued with the idea that “We have come to live under the Turkish flag”. This narrative, shaped by the violence and retreat of Muslims in the Balkans since the Ottoman-Russian War of 1877-1878, was prevalent among both refugees and exchangees. Despite the ethnic differences among those arriving, especially in light of the pervasive “everyone living in Turkey is a Turk” mentality that prevailed in the 1930s, individuals often concealed their origins. In this context, discussions about differences, such as the reasons behind the use of Greek at home by Cretans or the lack of use of Turkish, were regarded as “shameful”. During this period, the prevailing sentiment discouraged the emphasis on “having roots outside” or the acknowledgment of such “ingratitude”. Instead, it was a time to assert claims over the remaining lands. Such differences were suppressed and avoided in the prevailing atmosphere of the era. The exchangees concentrated on the future rather than the past. Accordingly, as Kuhn posits, forgetting constituted an integral aspect of memory¹. Asia Minor (*Anadolu*) was the final remaining territory to be emphasized and glorified, envisioned as the homeland, while the Balkan past was relegated to obscurity. Nevertheless, Turkey continued to be an emigrant society, with migration from the Balkans persisting for decades.

1. ANNETTE KUHN, *Family Secrets: , Acts of Memory and Imagination*, London 1995, Verso.

The founders of the Republic were predominantly from the Balkans, and their considerable representation in the bureaucracy and politics, coupled with their secularization policy, were met with considerable resistance in the more traditional regions of Asia Minor. Their radicalism and elitism fostered a perception that they were outsiders and that their beliefs were not aligned with traditional Islamic values. The New Turkey project, initiated by the founders, was perceived and depicted as “social engineering”, “arbitrary imposition”, and “alienation”. As a result, those responsible for implementing these policies were also labelled as “foreigners”. Consequently, these policies were regarded as a sub-version of a more spiritual nationalism by a more materialist nationalism².

Historical Background

From the 1950s onward, a discourse that combined elements of conservatism, radical nationalism, and Islamism gained traction among a diverse set of actors, including prominent figures on the Turkish right such as the renowned writer-poet Necip Fazıl. This discourse argued that the republic, established by a group of Young Turks of Salonica origin, Jewish converts, *dönme*, included Mustafa Kemal had excluded religious Turks, the majority of the country, from politics and bureaucracy. It is alleged that this policy of secularism prevented them from practising their beliefs. In 1951, Osman Yüksel Serdengeçti advanced the following: “Let the Salonican converts be aware that this homeland and this nation were not saved by non-Turks from across the water. We, the Muslim Turkish nation, saved this homeland and this nation”³. In a similar period, Necip Fazıl was engaged in the development of the characterization of “Great Sultan Abdulhamid Khan” in his magazine, entitled ‘The Great East’ (*Büyük Doğu*). According to Necip Fazıl, Abdülhamid was deposed by a Jewish plot because he had promoted the Caliphate and Islam. This was allegedly facilitated by the connections of the Young Turks with Freemasonry and Jewish converts.

In the 1950s and 1960s, a number of organizations began to emerge that bore the names “Balkan Turks” or “Rumelian Turks”. Adhering to a radical nationalist ideology, they sought to legitimize their presence by frequently referencing the persecution and oppression they had endured in the past. Additionally, they sought to apply pressure on the Turkish government to address the issues faced by Turks who remained in the Balkans. The concept of a “lost homeland” became a prominent feature of right-wing conservative literature from the

2. TANIL BORA-BAYRAM ŞEN, “Saklı Bir Ayrışma Eksen: Rumelililer-Anadolulular Suyun Öte Tarafından Gelen...” *Türkiye’de Balkanlar* (ed: Ulaş Sunata), İstanbul 2023: İletişim, p. 269

3. OSMAN SERDENGEÇTİ, “Son hadiseler ve onların içyüzü,” *Serdengeçti*, no:13, June 1951, p. 3.

The political context of population exchange museums

1950s onwards. In the 1960s, a divergence emerged between the relatively secular nationalist Turkish right and the Islamists. The Turks in Central Asia and the Balkans were designated as “captive Turks”, and the right-wing conservative movement commenced a renewed engagement with them. However, Necip Fazıl persisted in his line of reasoning, asserting that in locales where there was no ethno-cultural homogeneity, such as Salonica, corruption and disorder were inevitable. According to him, the “conquerors of Rumelia” had gradually undergone a process of racial intermixing with the inhabitants of Macedonia, resulting in a significant dilution of their pure Turkish bloodline⁴. Consequently, an emphasis on the pure and pious people of Asia Minor would gradually emerge as a prominent theme. Necip Fazıl posited that devout Turks were “treated as foreigners in their own land and pariahs in their own land.” In the 2000s, Erdogan continued this discourse, stating, “They treated us like blacks”, and asserting, “We exist, we are the rightful children of this country, we are its owners”.

It is evident that, as in numerous other domains, the post-Cold War era and the phenomenon of globalization have served to render disparate identities more conspicuous. In the 1990s, civil society organizations began to emerge as a more prominent force in Turkey. Although the identity of the exchangee had been a part of Greek identity in Greece since the 1930s, it was only in the 1990s that it began to be rediscovered in Turkey.

The study of social memory has emerged as a significant area of inquiry within the academic community. In recent decades, there has been a notable increase in interest among scholars in the social and political dimensions of memory. However, the increasing publication of memoirs in recent years has resulted in gapping between the official narrative and individual memory, thereby challenging the veracity of the official narrative. The “originating outside of motherland” that was initially obscured by the first generations is now being openly acknowledged and proudly embraced. It is also evident that the pervasive practice of oral history has contributed to this phenomenon. It has been recognized that family secrets possess intrinsic academic value, prompting inquiries into their nature and significance.

The Lausanne Emigrants Foundation (LEF) was established in 2001 with the objective of safeguarding and preserving the cultural, artistic, and folkloric heritage of the displaced persons; conducting scientific research and documentation of recent history and the population exchange; advocating for the protection of the cultural heritage of humanity left behind by displaced persons; fostering friendship and cooperation between the peoples of Turkey and Greece; and promoting a culture of peace. Additionally, the foundation seeks to foster social and cultural solidarity and collaboration between the exchangees and subsequent generations.

4. BORA-ŞEN, “Saklı Bir Ayırışma Ekseni...”, p. 266.

The LEF was distinct from the compatriot associations that existed in Greece. Primarily, the organization's objective was to encompass all individuals who had engaged in exchange programs, rather than limiting its scope to those hailing from a specific city or region. Secondly, in contrast to the anti-Turkish nationalist ideology espoused by numerous organizations in Greece at the time, the LEF advocated for amicable relations between the two countries and promoted the establishment of a culture of peace. As a logical consequence of this approach, the LEF also demonstrated sensitivity to the issues faced by minority groups in both countries. The LEF did not seek to emulate the Centre for Asia Minor Studies, as it lacked the resources to create an archive, which was a necessity for the Centre's operations. For this reason, it sought to achieve its objectives in collaboration with all participating exchangees, fostering an organic relationship with them.

It is evident that the LEF adopted a distinct approach with regard to the associations established by the "Balkan Turks" or "Rumelian Turks" at various points in the history of the republic. The LEF pursued a distinct strategy in comparison to these associations, which themselves did not propose alternative policies beyond openly supporting the controversial official stance, such as the use of diplomatic pressure campaigns that were occasionally anti-Greek or anti-Bulgarian in nature. The LEF held the view that the most viable solutions to the problems experienced were not political pressure and similar tactics, but rather the establishment of amicable relations and mutually beneficial interactions. In order to achieve this objective, the LEF put forth specific proposals, including the mutual protection of cultural heritage and the establishment of a visa facility.

The influence of Necip Fazıl's ideas can be discerned in the policies of the Welfare Party (Refah Party), which was founded by Erbakan in the 1980s. During his tenure as the Istanbul provincial chairman of the Welfare Party, Erdoğan publicly criticized the Özal government for its decision to accept Turkish migrants who had resettled in the country from Bulgaria in 1989. The AK Party, which inherited the legacy of the Welfare Party, has also adopted and frequently employed the fundamental tenets of Necip Fazıl's ideologies.

The AK Party Years

Following the AK Party's ascendance in the early 2000s, a backlash manifested, particularly within secular circles and in the western regions of the country. Notwithstanding the party's public discourse on European membership and its constitutional and legal adjustments in line with human rights, secular circles perceived an underlying religious agenda. This voting pattern

The political context of population exchange museums

has persisted for two decades, with a significant portion of the Marmara, Aegean, and Mediterranean coasts voting against the AK Party, while the remainder of Anatolia has supported it. In the course of this period, a number of works by authors aligned with the AK Party have repeatedly questioned the Turkish identity of Balkan migrants.

To illustrate, in 2010, Ali Bulaç, in reference to the AK Party's identity policy, articulated the following: These policies elicit a reaction from those who are concerned that the "official Turkish identity", which they have hitherto enjoyed as a result of various advantages and public privileges, may be undermined. It is noteworthy that a considerable proportion of individuals who espouse the assertion "I am happy to say I am a Turk" and unreservedly embrace the "official Turkish identity", the official constitutional Atatürk nationalism, are not of Turkish ethnicity but rather Balkan immigrants or exchangees. In 2017, Yusuf Kaplan, a columnist for the AK Party-supporting daily *Yeni Şafak*, published the following statement: "Since the Tanzimat (Imperial Edict of 1839), the children of this country have not been the primary decision-makers in Turkey. As the Ottoman Empire declined and withdrew from the historical stage, minorities assumed control of the country in all aspects of governance. Minorities of Balkan origin, with the guidance of British and Jewish interests, exercised complete control over Turkey. This period, spanning the last two centuries, has been characterised by the influence of Western powers is evident in the civil and military bureaucracies that have shaped the region's political and military landscape".

In 2020, Ahmet Uysal, the director of the ORSAM think tank, which is aligned with the AK Party, made a controversial statement on a television program. He asserted that "Balkan migrants are not Turks, they have been Turkified". This remark sparked a new debate about Balkan migrants and their descendants in Turkey. Veli Öztürk, the president of BAL-GÖÇ, an association comprising Balkan migrants, responded to this assertion by stating, "We proceeded to the Balkans as Turks at the behest of our interlocutors, and we returned as Turks at their behest"⁵.

The most vehement advocacy on behalf of Balkan Turks and emigrants was articulated by Good Party (İyi Party) leader Meral Akşener, herself the child of an exchangee: "The overwhelming majority of us are nomads and Turks from Asia Minor". As the proprietors of Asia Minor, we were dispatched to Turkify and Islamize Rumelia. We are not merely visitors; we are also the hosts. Our objective was to establish a lasting state. At this juncture, an error has been made in treating us as guests. Over the past 21 years, the status of guest has become

5. <https://www.superhaber.com/balkan-gocmenleri-turk-degildir-sozlerine-sert-tepki-haber-299711> (18 September 2020)

increasingly prevalent. It is inaccurate to describe us as guests. We are the progeny of the conquerors (*evladı fatihan*), who were dispatched with the objective of Islamizing and Turkifying Rumelia and the Balkans. Those who were subjected to the most intense persecution in every region of the Balkans nevertheless exhibited remarkable resilience, refusing to complain or seek redress. They were subsequently instructed to “conquer, Islamize, Turkify”, despite having endured significant persecution, atrocities, and massacres. Following the withdrawal of the Ottomans, they were ordered to “return to Turkey.” My family is one such example. “Those here go, those there come”⁶.

Conclusion

It is evident that there is a discernible parallelism between the developments that have occurred over the past two decades and the emergence of the exchangee identity. The emphasis on exchangee identity has been selected as a means of emphasizing secularism and of differentiating from an Asia Minor-type understanding of Islam. In other words, it has been employed as a means of asserting a distinct identity, one that is not aligned with the aforementioned understanding of Islam. The actions of the AK Party in government have been perceived by the exchangees as evidence of “revanchism”. Consequently, a secular form of nationalism (*ulusalcılık*) that emphasizes the Turkish identity of those who migrated from Balkans has gained prominence since the AK Party assumed power. Exchangees were thinking that their ancestors had settled in the Balkans from Konya. Consequently, a belt has formed along the coasts of the Marmara, Aegean, and Mediterranean. In this context, the concept of the “Izmir identity,” particularly in a positive light, and the pejorative term “giaour (infidel) Izmir”, as used by Erdoğan in a negative context, were recalled. This demographic, which is predominantly aligned with the opposition, tends to cast its votes in favor of the Republican People’s Party (CHP) and, to a lesser extent, the nationalist Good Party (İYİ Party). The Good Party was established in 2017 as a derivative of the Nationalist Movement Party (MHP). The primary distinction between the two is the Good Party’s opposition to Erdoğan and the AK Party.

In this context, the identity of the exchangees began to take shape as an “oppositional” identity embraced, commemorated, signified, and memorialized by the Republican People Party — as well as the Good Party — municipalities. The Çatalca Population Exchange Museum, inaugurated in 2010 under the auspices of the Lausanne Emigrant Foundation, has served as a catalyst for the establishment of numerous other sites and monuments

6. https://www.youtube.com/watch?v=UxhNaJoC_b0

The political context of population exchange museums

bearing names like “Population Exchange Museum”, “Population Exchange House”, or “Population Exchange Monument” in various exchangee settlements. The objective is to serve as a reminder of the exchange, provide education to newer generations, and foster awareness. These locations and monuments have become emblematic for the descendants of exchangees, inspiring them to embrace their heritage and assert their identity, “We originated from the Balkans, yet this is our homeland”. In some instances, these locations have also been utilized as gathering points for protest activities.

In this context, museums, houses, and monuments that remember population exchange have emerged as symbols of difference. This stands in contrast to the concept of “unifying memory”, as described by Pierre Nora⁷. An identity that had been dormant and forgotten for approximately 80 years has begun to be recollected and employed once more. Such locations have undergone a transformation, becoming sites of pilgrimage for both exchangees and their heirs.

7. PIERRE NORA, *Hafıza Mekanları*, İstanbul: DoğuBatı yayınları, 2022, p. 48.

Η ΜΝΗΜΟΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ
ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ (1922-2023):
ΓΛΥΠΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΑΓΑΛΜΑΤΑ

Εισαγωγή

Η Μικρασιατική Καταστροφή (1922) και η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας βάσει της Συνθήκης της Λωζάνης (1923) που ακολούθησε αποτελούν σημαντικά ορόσημα της νεοελληνικής ιστορίας. Με τα δύο αυτά ιστορικά γεγονότα δόθηκε τέλος στο όραμα της Μεγάλης Ιδέας και καθορίστηκαν τα οριστικά σύνορα του ελληνικού έθνους-κράτους με σοβαρές συνέπειες στο πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικο-πολιτισμικό και δημογραφικό σκηνικό της Ελλάδας. Τα πολεμικά γεγονότα και η διπλωματία της εποχής οδήγησαν στην τραγική απώλεια ανθρώπων και τη δημιουργία συλλογικής τραυματικής μνήμης η οποία εκφράστηκε δημοσίως αρκετά χρόνια αργότερα. Στην εργασία αυτή μας ενδιαφέρει να διερευνήσουμε τον τρόπο απομνημόνευσης και τη μετάδοση της μνήμης της προσφυγιάς και της εμπειρίας του «ξεριζωμού» στο δημόσιο χώρο μέσω των μνημονικών πολιτικών και της ανέγερσης μνημείων και αγαλμάτων τα οποία βρίσκονται διάσπαρτα στην ελληνική επικράτεια, όπως: πλατείες, μπροστά σε συμβολικά κρατικά και ιστορικά κτήρια, προαύλια ναών, κλπ. και λειτουργούν ως τοπόσημα μνήμης. Η δημόσια γλυπτική γίνεται εδώ αντιληπτή ως βαρύνουσας σημασίας εικαστική αναπαράσταση της ιστορικής μνήμης έτσι όπως νομιμοποιείται από τους επίσημους κρατικούς ή άλλους θεσμικούς φορείς μέσα σε συγκεκριμένα κάθε φορά καθεστώτα αναπαράστασης και αφήγησης. Ειδικότερα, θα μας απασχολήσει το είδος και το περιεχόμενο της μνήμης που μεταδίδεται μέσω των γλυπτικών μνημείων/αγαλμάτων στη διάρκεια ενός αιώνα από τα τραγικά γεγονότα καθώς και η μνημοποιητική διαδικασία η οποία εμπλέκει κρατικούς φορείς, προσφυγικές συλλογικότητες, γλύπτες-δημιουργούς καθώς και τους αποδέκτες των έργων απομνημόνευσης.

Προσφυγική ταυτότητα και κατασκευή του προσφυγικού αφηγήματος

Αναζητώντας κανείς «τόπους αφιερωματικής μνήμης» σχετικούς με τους ανταλλάξιμους της Λωζάνης δεν συναντά πουθενά την αναπαραστατική απομνημόνευση αυτού του ιστορικού γεγονότος που επέβαλε την αναγκαστική μετακίνηση πληθυσμών από και προς την Ελλάδα και Τουρκία. Στην πραγματικότητα, δεν απομνημονεύεται η διπλή τραγωδία που ξερίζωσε αναγκαστικά από τη μια και την άλλη πλευρά πληθυσμούς που βίωσαν το τραύμα της απώλειας σε πολλαπλά επίπεδα¹. Θα αναζητήσουμε, επομένως, τους λόγους αυτής της απουσίας μνήμης της Ανταλλαγής, εξετάζοντας την πολιτική μνήμης που ασκήθηκε από τα πάνω, δηλαδή τη μνημοποιητική της προσφυγιάς στο ελληνικό εθνικό πλαίσιο² και τη δημόσια έκφραση των πολιτικών μνήμης μέσω των μνημείων και αγαλμάτων.

Η υπογραφή της υποχρεωτικής Ανταλλαγής, ένα χρόνο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ήταν η διπλωματική ρύθμιση που σηματοδοτούσε τη ματαίωση της εθνικής ολοκλήρωσης για την ηττημένη Ελλάδα και τη δημιουργία μιας νέας κρατικής οντότητας, αυτή της Τουρκίας, νικήτριας δύναμης του πολέμου. Οι ανταλλάξιμοι με την άφιξή τους στην Ελλάδα μετατράπηκαν σε πρόσφυγες ταυτιζόμενοι τόσο με τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής όσο και με εκείνους που εκτοπίστηκαν βίαια λόγω των πολέμων από το 1912 και έπειτα. Το προσφυγικό τραύμα έτσι, είτε ως αποτέλεσμα πολέμου είτε ως αποτέλεσμα βίαιου ή καταναγκαστικού εκτοπισμού ή μετακίνησης δημιούργησε τη νέα ταυτότητα των προσφύγων. Στην απόκτηση της προσφυγικής ταυτότητας συνέβαλαν διάφοροι θεσμοί αποκατάστασης, όπως το Υπουργείο Περιθάλψεως που είχε δημιουργηθεί ήδη από το 1917, όλα τα προσφυγικά σωματεία ή ενώσεις, οι δήμοι και τα γραφεία που ανέλαβαν το έργο της καταγραφής, των επιζώντων, των αγνοουμένων, των κληρούχων γης και δικαιούχων, το έργο διαμόρφωσης εκλογικών καταλόγων βοηθημάτων και συσσιτίων, όπως και έκδοσης οικογενειακών βιβλιαρίων προσφύγων³.

1. Για τις ηθικές συνέπειες της υποχρεωτικής ανταλλαγής καθώς και για το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής, βλ. Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ, «Εισαγωγή του επιμελητή. Ανιχνεύοντας το ιστορικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της Ανταλλαγής», στο Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006, ΚΕΜΟ, Κριτική, σελ. 15-39. Επίσης, R. HIRSCHON, «The Consequences of the Lausanne Convention. An Overview», στο R. HIRSCHON (ed.), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, New York, Oxford 2003, Berghahn Books, σελ. 13-20.

2. Σχετικά, βλ. Χ. ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Α. ΛΙΑΚΟΣ (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα 2011, Νεφέλη, σελ. 191-201.

3. Μ. ΒΑΡΛΑΣ, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης» στο Γ. ΤΖΕΔΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2007: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, σελ. 161. Επίσης, Κ. ΚΑΤΣΑΠΗΣ, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Α. ΛΙΑΚΟΣ (επιμ.), *Το 1922 και πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα 2011, Νεφέλη, σελ. 125-169.

Η μνημοποιοτική της προσφυγιάς

Η εξίσωση των ανταλλαξίμων με τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία δομήθηκε η εθνική μνημοποιοτική διαδικασία μνημονεύοντας τον πόλεμο και τη θυματοποίηση των ελληνικών πληθυσμών ενώ ταυτόχρονα μετατόπιζε το κέντρο βάρους της μνήμης των προσφύγων γύρω από την καθημερινή ζωή στις χαμένες και αλησμόνητες πατρίδες οι οποίες αναδείχθηκαν σε τόπους μνήμης⁴. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, οι τόποι μνήμης κάλυπταν εδαφικά ολόκληρο τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας ενώ στη συνέχεια η μνημονική τοπογραφία διαμοιράστηκε σε τοπικές περιφερειακές ενότητες (Μικρά Ασία, Πόντος, Ανατολική Θράκη, Καππαδοκία, Σμύρνη) δημιουργώντας τις εθνοτοπικές ταυτότητες των προσφύγων (Καππαδόκες, Μικρασιάτες, κλπ) εντός της ελληνικής επικράτειας οι οποίες με τη σειρά τους συγκροτούσαν φαντασιακές κοινότητες εφόσον τα μέλη τους ήταν διάσπαρτα σε διάφορα μέρη της Ελλάδας⁵.

Το εθνικό προσφυγικό αφήγημα συγκροτήθηκε με τη διαμεσολάβηση του λόγου και των πρακτικών διαφόρων συλλογικοτήτων όπως οι προσφυγικοί σύλλογοι και τα σωματεία, των λαογραφικών καταγραφών και μελετών της Ένωσης Σμυρναίων, της Επιτροπής Ποντιακών Μελετών, του Θρακικού Κέντρου (1927), της Εταιρείας Θρακικών Μελετών (1937) του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, των λογοτεχνικών έργων, των θεατρικών και μουσικών παραγωγών και του κινηματογράφου. Οι διάφορες προσφυγικές θεσμικές δομές που δημιουργήθηκαν, όπως οι σύλλογοι, τα σωματεία και τα κέντρα μελετών συνέβαλαν στη διαμόρφωση των προσφυγικών κοινοτήτων μνήμης⁶ μέσω της επικοινωνίας των μελών μεταξύ τους που ενδυνάμωνε την αίσθηση του ανήκειν σε μια ιδιαίτερη κοινότητα και συγκροτούσε το λογοθετικό πλαίσιο που έδινε νόημα στις εμπειρίες των προσφύγων. Ωστόσο, η καταγραφή και η δημόσια διάχυση των εμπειριών και των μνημών στόχο είχαν την παραγωγή ενός αφηγήματος για τις προσφυγικές ομάδες ώστε αυτό να μπορεί να ενταχθεί στο επίσημο εθνικό ιστορικό αφήγημα τη στιγμή που

4. Χ. ΚΟΥΛΟΥΡΗ, «“Καταστροφή”, “Εκστρατεία” και “Πόλεμος” στο σχολείο: Οι περιγραφές, η παρουσίαση, οι παραλείψεις και η έκταση των τραγικών γεγονότων μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας», Το Βήμα φ. 1-9-2002, πρόσβαση στο: <https://www.gr/2008/11/24/opinios/katastrofi-ekstrateia-kai-polemos-sto-sxoleio/> . ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Φουστάνελες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αθήνα 2020, Αλεξάνδρεια, σελ. 541-556. Επίσης, Α. ΛΙΑΚΟΣ, «Εισαγωγή. Το 1922 και εμείς», στο Α. ΛΙΑΚΟΣ (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες...*, ό.π., σελ. 11-23.

5. Μ. ΒΑΡΛΑΣ, «Η διαμόρφωση..., ό.π., σελ. 148-174. Επίσης, Ρ. HIRSHON-ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ, «Μνήμη και ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς», στο Ε. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ, Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993: Αλεξάνδρεια, σελ. 327-335 και, Ρ. HIRSHON, *Οι κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα 2004, Μ.Ι.Ε.Τ.

6. Α. ΣΑΛΒΑΝΟΥ, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα 2018, Νεφέλη, σελ. 136.

και το ίδιο είχε την ανάγκη να τονωθεί μετά την ήττα του πολέμου και την κατάργηση του μεγαλοϊδεατικού οράματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι πρόσφυγες πρόσφεραν διπλά στην ανακατασκευή της ιστορικής συνείδησης στη διάρκεια του Μεσοπολέμου: 1) γιατί έδωσαν την ευκαιρία για την ανανέωση της εθνικής υπερηφάνειας ως φορείς του ελληνισμού της Ανατολής και της ιστορικής σημασίας της παρουσίας του σε αλλότρια και εχθρικά εδάφη και, 2) γιατί ως εκπρόσωποι του ελληνικού πολιτισμικού κεφαλαίου το οποίο διατήρησαν κάτω από αντίξοες συνθήκες και το μετέφεραν στις νέες πατρίδες αποκτούσε μια υπεραξία και ως εκ τούτου έκανε αποδεκτή την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία.

Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος όμως, στις εξειδικευμένες κοινότητες και μνήμες των χαμένων πατρίδων από τη μια μεριά και, στις αναμνήσεις της Μικρασιατικής εκστρατείας και στις μνήμες της Καταστροφής ως πολέμου και στρατιωτικής ήττας από την άλλη, εξαφάνιζε από το εθνικό αφήγημα το τραύμα της Εξόδου και της αναγκαστικής Ανταλλαγής. Αξίζει να σημειώσουμε, ότι η μνήμη του τραύματος αν και δεν εκφράστηκε δημόσια υπήρχε ζωντανή στις ατομικές μνήμες των υποκειμένων⁷ που βίωσαν τα γεγονότα όπως και στην επικοινωνιακή της διάσταση εντός των οικογενειακών, συγγενικών και φιλικών κύκλων. Η μνήμη του τραύματος μέσω της αφήγησης εκείνων που το βίωσαν επέζησε περίπου μέχρι και την τρίτη γενιά (δηλαδή τα εγγόνια τους) δίνοντας στη συνέχεια τη θέση της στην πολιτισμική μνήμη ως αποτέλεσμα διαμεσολάβησης των διαμορφωτών μνήμης, δηλαδή, των συλλόγων, των εθνικών αφηγημάτων και των αναμνηστήριων τελετών⁸, νοηματοδοτώντας εν τέλει τη μνήμη της προσφυγιάς και δίνοντάς την εθνική υπόσταση.

Δημόσια γλυπτική και προσφυγική μνήμη

Μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις περιόδους της δημόσιας γλυπτικής που ενσωματώνουν και εκφράζουν τη σταδιακή εξέλιξη του εθνικού αφηγήματος για την προσφυγιά:

- 1) τη μεσοπολεμική περίοδο μέχρι το τέλος του εμφυλίου πολέμου
- 2) την περίοδο που ακολουθεί τον εμφύλιο πόλεμο μέχρι τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης

7. Γ. ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Ε. ΛΕΜΟΝΙΔΟΥ, ΒΛ. ΑΓΤΖΙΔΗΣ (επιμ.), *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Αθήνα 2010, Ταξιδευτής. Για το βίωμα του τραύματος μέσα από μια ψυχολογική προσέγγιση, βλ. D. LA CAPRA, *Writing History. Writing Trauma*, Baltimore 2001, The Johns Hopkins University Press.

8. P. CONNERTON, *How Societies Remember*, Cambridge 1989, Cambridge University Press.

Η μνημοπομπική της προσφυγιάς

3) την περίοδο των δεκαετιών 1980 και 1990

4) μετά από αυτήν μέχρι τις μέρες μας

1) Κατά την περίοδο που ακολουθεί αμέσως μετά τα πολεμικά γεγονότα (Μικρασιατική Εκστρατεία, την ήττα του πολέμου και την καταστροφή της Σμύρνης και άλλων μικρασιατικών πόλεων με ελληνικό πληθυσμό) το ελληνικό κράτος επέλεξε την ανέγερση γλυπτών επιτύμβιων μνημείων προς τιμήν των νεκρών ηρώων των πολέμων της περιόδου 1912-1921. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων μνημείων είναι α) το Ηρώο Πεσόντων στους πολέμους 1912-1921 (ανέγερση 1923) στο Μαρούσι Αττικής (Εικ. 1), του γλύπτη Ν.Π. Γεωργαντή⁹ και β) το μνημείο «Μάνα» της Δράμας (ανέγερση 1926) που φέρει την επιγραφή «Εις τους πεσόντας για τη φυλή μας 1912-1922, Δήμος Δράμας»¹⁰, γ) το «Ηρώο Νιγρίτας Σερρών» που τοποθετήθηκε το 1929 στην πλατεία και αφιερώθηκε στους πεσόντες των πολέμων 1912-1922, όπως και δ) το Ηρώο Δοξάτου Δράμας, τα οποία ανεγέρθηκαν έπειτα από πρωτοβουλία των Στρατιωτικών αρχών¹¹.

Μετά την υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου του 1930, έκαναν την εμφάνισή τους και άλλα ανάλογα μνημεία, γεγονός που μαρτυρά τη διασύνδεση της μνημειακής πολιτικής με την πορεία των ελληνοτουρκικών σχέσεων¹². Εξαιτίας των πολιτικών ζυμώσεων της εποχής τόσο στο εσωτερικό της χώρας βενιζελικοί-αντιβενιζελικοί, αλλά και η δύσκολη σχέση κράτους και Εκκλησίας ειδικά όσον αφορούσε την ελληνική πολιτική εξομάλυνσης των σχέσεων με την Τουρκία- όσο και στο επίπεδο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, η ανάδειξη της Μικρασιατικής καταστροφής στο δημόσιο χώρο περιορίστηκε στη συμβολή του αρχιεπισκόπου Σμύρνης Χρυσόστομου¹³ με την κατασκευή του πρώτου ανδριάντα του ο οποίος τοποθετήθηκε το 1936 πίσω από τη Μητρόπολη Αθηνών (Εικ. 2) γνωστό ως Μνημείο Μικρασιατικού Ελληνισμού, έργο του γλύπτη από τη Στενήμαχο Κωνσταντίνου Δημητριάδη, αφιερωμένο στη μνήμη των θυμάτων της Μικρασιατικής Καταστροφής¹⁴. Ο ίδιος γλύπτης είχε κληθεί από τον ιεράρχη Χρυσόστομο Β΄ να φιλοτεχνήσει τον ανδριάντα

9. Ε. ΜΑΡΓΑΡΗ, «Πρόσφυγες, ήρωες, μάρτυρες. Γλυπτά μνημεία του μικρασιατικού Ελληνισμού στον ελλαδικό χώρο», στο Κ. ΛΙΑΜΠΗ (επιμ.), *Μικρασιάτες πρόσφυγες στα Ιωάννινα*, Πρακτικά Ημερίδας, Ιωάννινα 2023, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Περιφέρεια Ηπείρου, σελ. 75.

10. Σ. ΤΣΙΑΡΑ, *Τοπία της εθνικής μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*, Αθήνα 2004, Κλειδάριθμος, σελ. 95-102.

11. Ο.π., σελ. 105.

12. Για παράδειγμα, το Μνημείο Πεσόντων Μικρασιατικής εκστρατείας του γλύπτη Χάρη Χατζηβασιλειάδη που βρίσκεται στο Πολεμικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

13. Ε. ΜΑΡΓΑΡΗ, «Πρόσφυγες, ήρωες, μάρτυρες...», ό.π., σελ. 75-76 και 90.

14. Ν. TZANI, *Costas Dimitriadis (1879-1943). La carrière européenne d'un sculpteur grec*, Thèse de Doctorat, Strasbourg 2012, Université de Strasbourg.

για την πόλη της Καβάλας ήδη από το 1926 όπου τότε ήταν Μητροπολίτης. Προβλήματα οικονομικής φύσης δεν επέτρεψαν την ανέγερση του ανδριάντα στην Καβάλα και έπειτα από πρόταση του Φαναριώτη δημοσιογράφου Κωνσταντίνου Σπανούδη, ο ανδριάντας τοποθετήθηκε στην Αθήνα το 1936¹⁵. Έτσι, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1930 οι όποιες προσπάθειες μνημειοποίησης της Καταστροφής είχαν ως κεντρικό πρότυπο τη μορφή του ιεράρχη Χρυσοστόμου Σμύρνης, η οποία συνέχισε και στη μακρά διάρκεια των επόμενων χρόνων, μέχρι και πρόσφατα, να αποτελεί σύμβολο της μνημειακής γλυπτικής, όπως θα δούμε και παρακάτω. Στη δύσκολη για την Ελλάδα περίοδο μεταξύ του 1940 και 1949 δεν υπήρξε χώρος για την ανέγερση μνημείων της Μικρασιατικής Καταστροφής λόγω της γερμανικής και βουλγαρικής κατοχής και του Εμφυλίου Πολέμου.

2. Στη μετα-εμφυλιακή περίοδο, η ανάπτυξη της προσφυγικής λογοτεχνίας και το έργο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών για την διάσωση της μνήμης των επιζώντων της Καταστροφής συνέβαλαν στην ανάδειξη της μνήμης ως χρέους διαμορφώνοντας μια συλλογική μνήμη της προσφυγιάς και του ξεριζωμού από τις χαμένες πατρίδες. Εντός αυτού του πλαισίου, προσφυγικοί σύλλογοι και κοινότητες πρόβαλαν την αναγκαιότητα ανέγερσης μνημείων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Από την άλλη πλευρά, οι πολιτικές συνθήκες με νωπές ακόμη τις μνήμες του Εμφυλίου δεν έβρισκαν πρόθυμες τις κυβερνήσεις για την απομνημόνευση και μνημειοποίηση της Μικρασιατικής Καταστροφής. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η ανέγερση στο Δήμο του Βύρωνα του «Μνημείου εργασίας» γνωστό και ως «Μνημείο Χαμένων Πατρίδων» το Μάιο του 1956, το οποίο φιλοτέχνησε ο γλύπτης Κώστας Κλουβάτος και χρηματοδότησε ο επιχειρηματίας Μιχαήλ Λάσκαρης με καταγωγή από τη Σμύρνη. Πρόκειται για τρεις μπρούτζινες μορφές εργατών και για τέσσερις ανάγλυφες παραστάσεις (Ευδαιμονία, Καταστροφή, Προσφυγιά, Αποκατάσταση) που συμβολίζουν τα τέσσερα στάδια της ζωής των προσφύγων του «εκεί» και του «εδώ», του «τότε» και του «τώρα», μέσα από τον αγώνα τους για επιβίωση. Το μνημειακό σύμπλεγμα θεωρήθηκε την περίοδο της δικτατορίας ως «αριστερό» και κατέληξε στις αποθήκες του Δήμου. Στη Μεταπολίτευση, τα λεγόμενα «Αγαλματάκια» (Εικ. 3) τοποθετήθηκαν σε δημόσιο χώρο αρχικά στο άλσος της Αγίας Τριάδας και αρκετά χρόνια αργότερα, επί δημαρχίας Νικολάου Χαρδαλιά (2003-2014), μεταφέρθηκαν στην πρώην πλατεία Αναλήψεως και νυν πλατεία Δημήτρη Βαρουτζίδη, ήρωα της Εθνικής Αντίστασης¹⁶.

15. Πιο αναλυτικά, Ν. ΤΖΑΝΗ, «Ο γλύπτης Κωνσταντίνος Δημητριάδης και ο ανδριάντας του Χρυσοστόμου Σμύρνης στη Δράμα. Η περιπέτεια μιας ανάθεσης», *Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου: Ανατολική Ρωμυλία. Ιστορία και Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 2009, Αφοι Κυριακίδη, σελ. 379-407.

16. Πιο αναλυτικά, Ε. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Προσφυγική μνήμη και μνημεία του μικρα-*

Η μνημοποιοτική της προσφυγιάς

Τα υπόλοιπα μνημεία της μετεμφυλιακής περιόδου, όπως και της ακόλουθης περιόδου των Συνταγματαρχών (1967-1974), που αφορούσαν τη μνήμη της Μικρασιατικής Καταστροφής, περιορίστηκαν στην απεικόνιση του ιερομάρτυρα Χρυσοστόμου Σμύρνης, ως ισχυρού εθνικού, θρησκευτικού και εκκλησιαστικού συμβόλου. Στις 30 Αυγούστου του 1959 έγιναν τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Χρυσοστόμου Σμύρνης στη Δράμα, στον περίβολο των Εκπαιδευτηρίων Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Δράμας, κατόπιν πρωτοβουλίας της συζύγου του γλύπτη Κωνσταντίνου Δημητριάδη¹⁷. Το 1960, ο Μικρασιάτης γλύπτης Θανάσης Απάρτης¹⁸ φιλοτέχνησε τον ανδριάντα του Χρυσοστόμου Σμύρνης ο οποίος τοποθετήθηκε στη πλατεία Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη¹⁹. Ανδριάντας του Χρυσοστόμου Σμύρνης, του ιδίου γλύπτη, ανεγέρθη στο γνωστό «Άλσος Μικρασιατικής Μνημοσύνης» (Εικ. 4) μπροστά από την Εστία νέας Σμύρνης κατόπιν δικών της ενεργειών, το 1965. Στον ίδιο μνημονικό τόπο της Νέας Σμύρνης ανεγέρθηκαν στη διάρκεια δύο περίπου δεκαετιών (1960-1980) πολλά έργα του γλύπτη Βάσου Καπάνταη²⁰, γνωστού δημιουργού αγαλμάτων με θέμα τη Μικρά Ασία-Ιωνία (ξεχωρίζει αυτό των «Προσφύγων από την Πέργαμο» (1978), Εικ. 5) και τους πρόσφυγες²¹. Το 1972, έγιναν τα αποκαλυπτήρια του έργου του με τίτλο «Μνημείο Μικρασιατών» στην πλατεία της Νέας Ερυθραίας, κατόπιν παραγγελίας από την Αδελφότητα Αλατσατιανών της Νέας Ερυθραίας²². Πρόκειται για μαρμαρίνη αναθηματική στήλη στη οποία αναγράφεται: ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ 1922 ΤΩΝ ΘΑΝΟΝΤΩΝ ΠΡΟΓΟΝΩΝ ΜΕΜΝΗΣΟ, και στη βάση της υπάρχει ανάγλυφη παράσταση. Το μνημείο βρίσκεται πάνω σε βάθρο όπου αναγράφονται πόλεις και χωριά της Μικράς Ασίας. Με τα έργα του Καπάνταη έρχεται στην επιφάνεια το τραύμα των προσφύγων, το οποίο θα αποτελέσει τον κεντρικό πυρήνα στη διαχείριση της προσφυγικής μνήμης από τους απογόνους των προσφύγων και των συλλόγων τους μέσα στα χρόνια που θα ακολουθήσουν.

σιατικού ελληνισμού στην Αττική, Διπλωματική εργασία, ΠΜΣ: Δημόσια Ιστορία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο 2022, σελ. 23-24. Επίσης, βλ. «Βύρωνας, η πόλη μας», πρόσβαση στο: <https://www.vironasipolimas.blogspot.com/2019/06/blog-post-6.html>

17. Ν. ΤΖΑΝΗ, «Ο γλύπτης Κωνσταντίνος Δημητριάδης...», *ό.π.*, σελ. 393-400.

18. Βλ. Θ. ΑΠΑΡΤΗΣ, *Από την Ανατολή στη Δύση*, Αθήνα 1984, Γνώση. Επίσης, για τον Θ. ΑΠΑΡΤΗ και το έργο του, βλ. Μ. ΚΡΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Μικρασιάτες καλλιτέχνες: Δημιουργία και θύμηση μέσα από τις εικαστικές τέχνες*, Διατριβή μεταπτυχιακής ειδίκευσης, ΠΜΣ, Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Νέες θεωρήσεις και προοπτικές, Καλαμάτα 2021: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, σελ. 8-14.

19. Ε. ΜΑΡΓΑΡΗ, «Πρόσφυγες, ήρωες, μάρτυρες...», *ό.π.*, σελ. 76.

20. Γ. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ, *Βάσος Καπάνταης-Γλύπτης*, Αθήνα 2007, Άγρα. Για τον Β. ΚΑΠΑΝΤΑΗ, βλ. επίσης, Μ. ΚΡΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Μικρασιάτες καλλιτέχνες...», ό.π.*, σελ. 15-22 και, Χ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Η γλυπτική του Βάσου Καπάνταη, Πρόσβαση στο <https://www.eikastikon.gr/kritikesparousiaseis/christou.c.html>.

21. Ε. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Προσφυγική μνήμη και μνημεία...*, *ό.π.*, σελ. 25.

22. *Ό.π.*, σελ. 26.

3. Η δεκαετία του 1980 αποτελεί μια περίοδο ανασύστασης του εθνικού αφηγήματος το οποίο αναπτύσσεται παράλληλα με το εθνικολαϊκό ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής²³. Η κουλτούρα του πρόσφυγα και η δημόσια έκφρασή της μέσω των ρεμπέτικων τραγουδιών ενσωματώνεται στην καθημερινή κουλτούρα των Ελλήνων ως πολιτισμική κληρονομιά των Ελλήνων της Ανατολής με κυρί-αρχο το στοιχείο αυτό της νοσταλγίας και την ενθύμηση του τραύματος. Κατ' επέκταση, το αφήγημα της προσφυγικής μνήμης γίνεται αξιοποιήσιμο από τους συλλόγους πρωτίστως των Ποντίων και των Μικρασιατών στη συνέχεια, για τη διεκδίκηση μιας αναγνωρίσιμης πολιτισμικής ταυτότητας καθώς και για τη διεκδίκηση αναγνώρισης της Γενοκτονίας²⁴ (ήδη από τη δεκαετία του 1970 υπάρχουν αγάλματα του Πόντιου αγωνιστή/ήρωα)²⁵. Το 1994, καθιερώθηκε η 19^η Μαΐου ως μέρα μνήμης της Γενοκτονίας των Ποντίων και ακολούθησε η αναγνώριση της Γενοκτονίας των Αρμενίων και ως μέρα μνήμης η 24^η Απριλίου. Το 1998, καθιερώθηκε η 14η Σεπτεμβρίου ως μέρα μνήμης της Γενοκτονίας των Ελλήνων της Μικράς Ασίας²⁶ (βλ. «Μνημείο Προσφυγικού Ελληνισμού» στην Ξάνθη²⁷, Εικ. 6) και, πολύ πιο πρόσφατα, ψηφίστηκε από τη Βουλή των Ελλήνων (8-7-2022) και καθιερώθηκε επίσημα η 6η Απριλίου ως Ημέρα Μνήμης της Γενοκτονίας του Θρακικού Ελληνισμού. Οι μέρες μνήμης συνοδεύονται κάθε χρόνο από αναμνηστήριες τελετές που περιλαμβάνουν κατάθεση στεφάνων, ομιλιών και σειρά εκδηλώσεων με τη συμμετοχή των δημοτικών αρχών, πολιτικών εκπροσώπων, της Εκκλησίας και του κοινού.

23. Α. ΛΙΑΚΟΣ, «Εισαγωγή. Το 1922 και εμείς...», ό.π., σελ. 12.

24. Για τον πρόσφυγε του Πόντου στην Ελλάδα, βλ. Βλ. ΑΓΤΖΙΑΗΣ, «Πρόσφυγες του '22 στη "Μητέρα-Πατρίδα"», στο Γ. ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Ε. ΛΕΜΟΝΙΔΟΥ, Βλ. ΑΓΤΖΙΑΗΣ (επιμ.), *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης...*, ό.π., σελ. 223-302 και, ειδικότερα για το ζήτημα της γενοκτονίας, σελ. 260-285. Επίσης, βλ. Ε. ΔΕΛΤΣΟΥ, «Ποντιακές μνήμες, σύλλογοι και πολιτική: Η δημόσια διαμόρφωση και η σημασία των Ποντίων προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του 2000», στο Β. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Ι. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα 2004, Πατάκη, σελ. 253-285, Μ. ΒΕΡΓΕΤΗ, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη 2000, Αφοί ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ και, Ε. ΒΟΥΤΙΡΑ, «When Greeks Meet Other Greeks. Settlement Policy Issues in the Contemporary Greek Context» στο R. HIRSCHON (ed.), *Crossing the Aegean...*, ό.π., σελ. 145-159.

25. Για τον Πόντιο ήρωα και τον γλύπτη Ευθύμιο Καλευρά ως δημιουργός των πρώτων μνημειακών αναπαραστάσεων του Πόντιου Ήρωα-Ακρίτα, βλ. Μ. BRUNEAU, Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ, *Η μνήμη του προσφυγικού ελληνισμού: τα ανεγερθέντα μνημεία στην Ελλάδα (1936-2004)*, Θεσσαλονίκη 2004, Αφοί Κυριακίδη, σελ. 40-44.

26. Χ. ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, «Μνήμη και Γενοκτονία. Η αναγνώριση της "Γενοκτονίας του Ποντιακού και Μικρασιατικού Ελληνισμού"», *Historein* 4 (2003-2004), αναπαραγωγή στο <https://infognomopolitics.gr/2015/blog-post-260-13/>

27. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Σ. ΤΑΝΑΣΙΔΗΣ, «Τόποι μνήμης: η περίπτωση του Μνημείου Προσφυγικού Ελληνισμού Ξάνθης», *Εισήγηση στην 8η Συνάντηση για την Εθνογραφία και την Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία*, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Δ.Π.Θ., Κομοτηνή 5-7 Απριλίου 2019. Πρόσβαση στο <https://academia.edu/38722302/>

Η μνημοποιοτική της προσφυγιάς

Την ίδια δεκαετία παρατηρείται μια έντονη στροφή του ενδιαφέροντος προς τη μελέτη της μνήμης, τη συλλογή αρχαιακού υλικού τόσο γραπτού όσο και προφορικού μέσω της καταγραφής των φωνών των τελευταίων επιζώντων της Καταστροφής και τη δημιουργία μουσείων. Επίσης, πρόκειται για μια περίοδο όπου καταγράφεται η μεγαλύτερη παραγωγή γλυπτικών μνημείων και αγαλμάτων η οποία θα συνεχιστεί μέσα στις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα. Η θεματολογία των μνημείων ανανεώνεται αν και το κυρίαρχο σύμβολο παραμένει ο Χρυσόστομος Σμύρνης, ειδικά μετά την ανακήρυξή του ως Αγίου το 1993. Έκτοτε, τιμάται κάθε χρόνο την Κυριακή προ της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού και πολλές προτομές και αγάλματα κατασκευάστηκαν προς τιμήν του σε διάφορες ελληνικές πόλεις με την πρωτοβουλία δημοτικών αρχών και Εκκλησίας. Η πιο ευρεία κατηγορία γλυπτικών μνημείων έχει ως θέμα τις χαμένες ή αλησμόνητες πατρίδες Μικρασιατών και Ποντίων σημειώνοντας την εμφάνιση αγαλμάτων του Πόντιου αγωνιστή ή του Πόντιου Ήρωα (Εικ. 7). Όσον αφορά τα μνημεία για τους Θράκες πρόσφυγες, είναι πολύ λιγότερα και αυτό οφείλεται στην πολύ πρόσφατη αναγνώριση της Γενοκτονίας του Θρακικού Ελληνισμού (Ιούλιος του 2022). Το πρώτο Μνημείο Θρακικού Ελληνισμού κατασκευάστηκε στον περίβολο της Πλατείας του Μητροπολιτικού Ναού Αγίου Νικολάου στην Αλεξανδρούπολη (Εικ. 8) και ακολούθησαν, το μνημείο Τιμής και Μνήμης Θρακών Προσφύγων στο Διδυμότειχο καθώς και το μνημείο Θρακών Εθνομαρτύρων στην Ορεστιάδα. Πέρα από το νομό Έβρου, μνημεία για τον Θρακικό Ελληνισμό υπάρχουν σήμερα στο Αιγίνιο Πιερίας, στο Λάκκωμα Χαλκιδικής και ένα Ηρώο Θρακών στον Κήπο των Ηρώων στο Μεσολόγγι. Μια άλλη απεικόνιση με ιδιαίτερο συγκινησιακό και συμβολικό φορτίο είναι αυτή της «Μικρασιάτισσας Μάνας» (Εικ. 9). Στη Μικρασιάτισσα Μάνα συμπυκνώνονται διάφορες αξίες και συναισθήματα όπως: το θάρρος, το κουράγιο, ο πόνος της απώλειας, η μητρότητα, η θυσία, η ζωή, η ελευθερία και όλες οι συνειρμικές με τα παραπάνω έννοιες — δημιουργία, προσφορά, αγάπη — που την καθιστούν αιώνιο και πρωταγωνιστικό σύμβολο του αγώνα, της επιβίωσης και της εθνικής ανάτασης. Τέλος, υπάρχει μια ποικιλία απεικονίσεων με χάρτες πόλεων της Μικράς Ασίας (Εικ. 10) ή τοπία της χαμένης πατρίδας, μνημεία που αναπαριστούν ένα καράβι, μια πλώρη ή ιστίο καραβιού, Ιωνικούς κίονες, κλπ., δημιουργώντας έτσι πιο σύνθετα μνημειακά σύνολα.

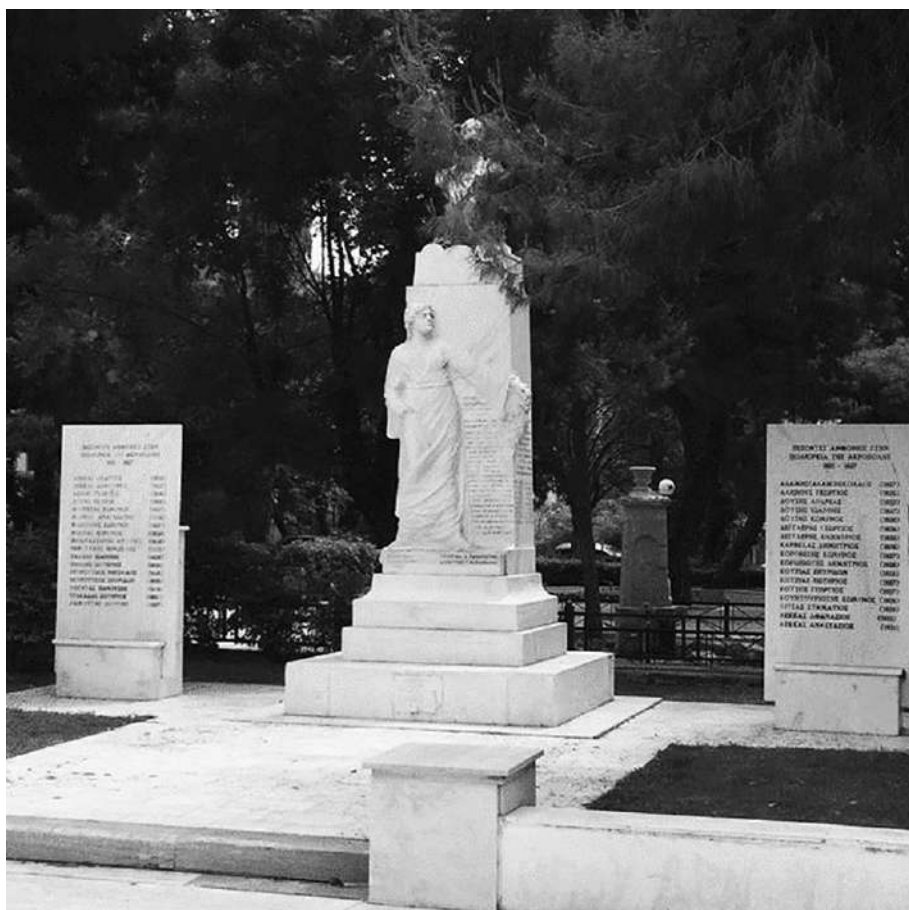
Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι μέσω των μνημείων, η μνήμη αποκτά υλικότητα και αυτό που μας αφηγούνται τα δημόσια γλυπτά για την προσφυγιά είναι μια αναπαράσταση του εθνικού προσφυγικού αφηγήματος το οποίο

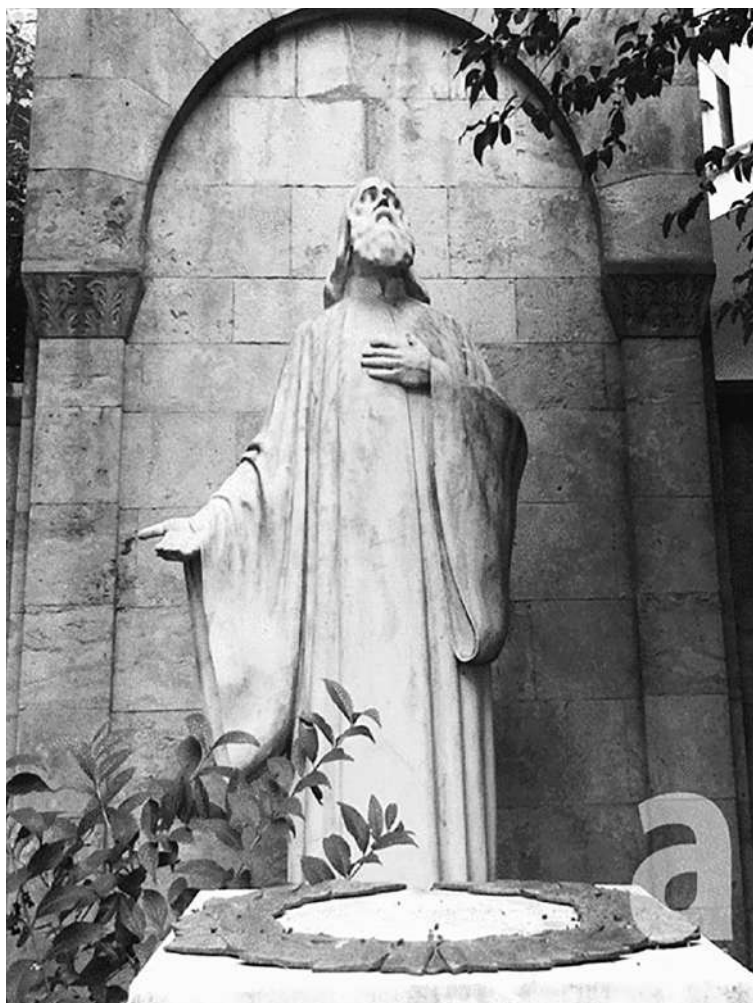
Αικατερίνη Μάρκου

προσαρμόστηκε στο σημασιολογικό πλαίσιο του εκάστοτε πολιτικο-ιδεολογικού παρόντος. Η μνημόνευση της προσφυγιάς είναι η μνημόνευση της ήττας και η ματαίωση της εθνικής ολοκλήρωσης, η μνημόνευση του πόνου για την απώλεια των πατρίδων, η μνημόνευση της ηρωικής στάσης των θυμάτων μιας πολεμικής σύρραξης ή των συνεχών διωγμών και γενοκτονιών, η μνημόνευση με λίγα λόγια ενός τραύματος εξαιτίας όλων των παραπάνω. Όσο για τους ανταλλάξιμους του 1923 και τη μνημόνευσή τους στη δημόσια γλυπτική, αυτοί βρίσκονται ανάμεσα στους άλλους πρόσφυγες, έχουν ομογενοποιηθεί χωρίς να γίνεται φανερό η θυματοποίησή τους εξαιτίας της διπλωματίας που στόχο είχε την εθνική ομογενοποίηση των δύο κρατών. Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μνημονεύεται συνήθως ως διπλωματική πράξη η οποία προκάλεσε δυσμενείς κυρίως, νομικές επιπτώσεις, όσον αφορά τις περιουσίες των προσφύγων ή τα ζητήματα αποκατάστασής τους και όχι ως πράξη που επέβαλε αναγκαστικά τον ξεριζωμό ανθρώπων και από τις δύο πλευρές επειδή βρέθηκαν στο μέσο ισχυρών εθνικιστικών συγκρούσεων. Κάτι τέτοιο, συνιστά πράγματι μια δύσκολη αφήγηση, αποσιωπημένη σε όλα τα μνημεία προσφυγιάς.

Φωτογραφίες

Εικ. 1 Μνημείο Πεσόντων στους Πολέμους 1912-192, Μαρούσι (1923).
Γλύπτης Νικόλαος Γεωργαντής

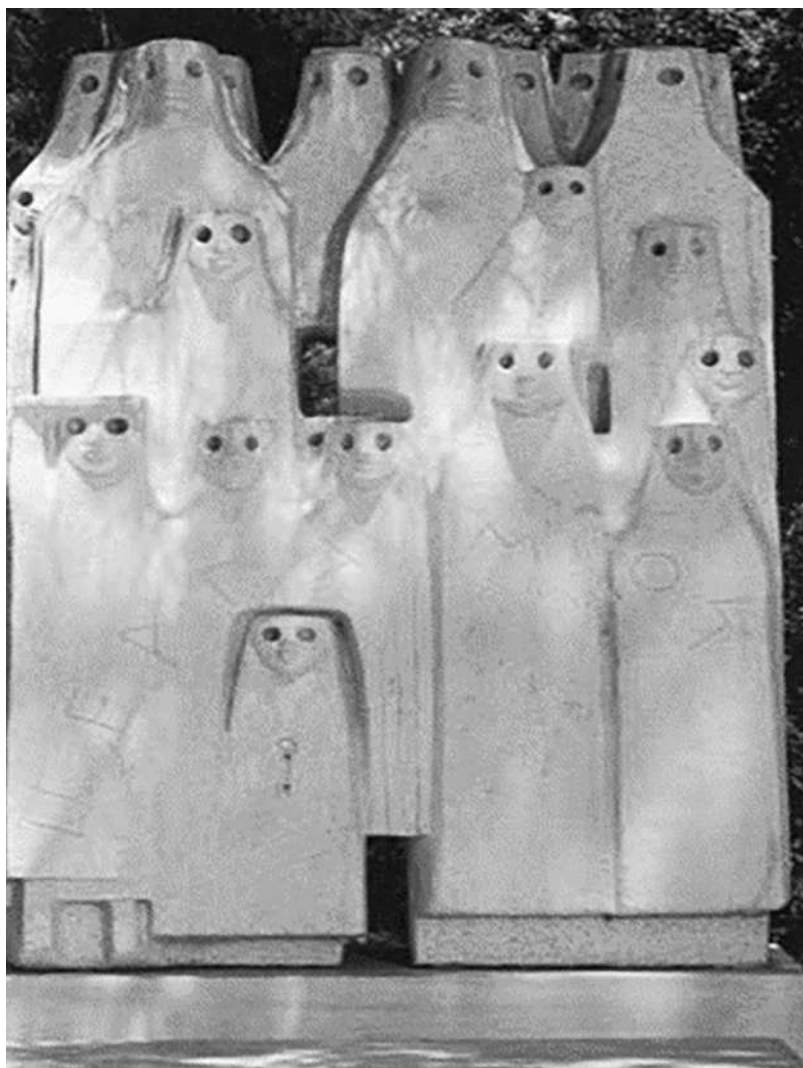
*Εικ. 2 Ανδριάντας Μητροπολίτου Χρυσσοστόμου Σμύρνης, Μητρόπολη Αθηνών (1936).
Γλύπτης Κωνσταντίνος Δημητριάδης*

Εικ. 3 Τα «Αγαλματάκια» (1956), Πλατεία Δημήτρη Βαρουτίδη (πρώην πλατεία Αναλήψεως), Βύρωνας. Γλύπτης Κώστας Κλουβάτος

Εικ. 4 Ανδριάντας Μητροπολίτου Χρυσοστόμου Σμύρνης (1965), Άλσος Μικρασιατικής Μνημοσύνης, Νέα Σμύρνη. Γλύπτης Βάσος Καπάντας

Εικ. 5 «Πρόσφυγες από την Πέργαμο» (1978), Άλσος Μικρασιατικής Μνημοσύνης, Νέα Σμύρνη. Γλύπτης Βάσος Καπάντασης

*Εικ. 6 Μνημείο του Προσφυγικού Ελληνισμού (1997), Πλατεία Ελευθερίας Ξάνθης.
Γλύπτης Γιώργος Τσάρας*

*Εικ. 7 «Οι αγωνιστές του Πόντου» (2008), Αλεξανδρούπολη.
Γλύπτης Γιώργος Κικώτης*

*Εικ. 8 Μνημείο Θρακικού Ελληνισμού (2022) Πλατεία Μητροπολιτικού Ναού Αγίου Νικολάου,
Αλεξανδρούπολη. Αρχιτέκτονας Θανάσης Λουκάς*

Εικ. 9 «Μικρασιάτισσα Μάνα» (2010), Πλατεία Ευγένειας, Κερατσίνι.
Γλύπτης Ηρακλής Ξανθόπουλος

*Εικ. 10 Μνημείο Μικρασίας και Μικρασιατικού Ελληνισμού (2016),
Αύλειος χώρος Ιερού Ναού Αναλήψεως, Καλαμάτα.
Γλύπτης Παναγιώτης Λαμπρινίδης*

«ΤΙ ΣΕ ΜΕΛΕΙ ΕΣΕΝΑΝΕ ΑΠΟ ΠΟΥ ΕΙΜΑΙ ΕΓΩ;»
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ,
ΕΠΙΤΕΛΕΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ,
ΜΟΥΣΙΚΕΣ ΚΑΙ ΧΟΡΟΙ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εκκινεί από τις σημαντικές μεταβολές που επέφεραν οι επιβεβλημένες μετακινήσεις πολυπληθών ετερόκλητων κοινωνικών ομάδων που πραγματοποιήθηκαν λόγω της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών και διερευνά την επενέργειά τους στις επιτελεστικές τέχνες.

Επικεντρωμένη στην μουσικοχορευτική φυσιογνωμία των προσφυγικών κοινοτήτων, εξετάζει τις εικόνες των Ελλήνων της Ανατολής όπως αυτές σχηματίζονται σε χορευτική πράξη, προκειμένου να προσεγγίσει το σύνθετο ζήτημα των κοινωνικών αναπαραστάσεων τους στην λαϊκή τέχνη. Βασισμένη στα ευρήματα της εθνογραφικής και αρχειακής έρευνας εστιάζει στις ορχηστικές επιτελεστικές πρακτικές, ως ενσώματα δυναμικά επικοινωνιακά πεδία πολιτισμικής αλληλόδρασης και επιχειρεί να αναδείξει την πολυεπίπεδη σημασία τους για την (ανα)διαπραγμάτευση και (ανα)νοηματοδότηση της «ελληνικής τέχνης». Έτσι ο χορός — ως πολιτισμική πράξη άρρηκτα συνδεδεμένη με την μουσική και το τραγούδι — εξετάζεται ως τέχνη η οποία, μέσα από ποικίλες πολιτισμικές μήτρες ερμηνείας, καθίσταται βασικός παράγοντας της διαμόρφωσης αλλά και της λειτουργίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων «του πρόσφυγα», των προσφυγικών κοινοτήτων αλλά και της ιστορίας τους στη σύγχρονη Ελλάδα.

Εισαγωγικά

Το Συνέδριο, με τίτλο «Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών στην τέχνη (1923-2023)», αφιερωμένο σε μία ιδιαίτερη, αλλά εξαιρετικά σημαντική πτυχή του διεθνούς πολιτισμικού γίγνεσθαι, αποτέλεσε αφορμή για περισυλλογή κι αναστοχασμό. Αφενός, διότι αποτέλεσε αναμφίβολα μία σημαντική έκφραση του δυναμικού διαλόγου που αν και φάνηκε να κορυφώνεται την τελευταία περίοδο, στη ευρύτερη δημόσια σφαίρα, λόγω της θλιβερής επετείου

των εκατό ετών από την «μικρασιατική τραγωδία»¹, απηχεί το διαχρονικό ενδιαφέρον για εμβάθυνση στα τραυματικά ιστορικά γεγονότα και στα κοινωνικοπολιτισμικά φαινόμενα που τα ακολούθησαν. Αφετέρου, επειδή έλαβε χώρα στον απόηχο των μαζικοποιημένων επιστημονικών, καλλιτεχνικών, εκπαιδευτικών και άλλων δράσεων που πραγματοποιήθηκαν με αφορμή τις εκδηλώσεις μνήμης για τα εκατό χρόνια από την καταστροφή που ακολούθησε την Μικρασιατική Εκστρατεία. Δράσεις οι οποίες έφτασαν στο απόγειό τους την διετία 2022-2024, εκφράζοντας συστηματικά το συλλογικό ενδιαφέρον για την κατανόηση των ποικίλων γεωπολιτικών, ανθρωπογεωγραφικών, οικονομικών, κοινωνικοπολιτισμικών διαστάσεων των ιστορικών γεγονότων αλλά κυρίως, για κατανόηση και την διαχείριση του διατοπικού διαγενεακού τραύματος που αυτά προκάλεσαν² και της σημασίας του για την (ανα)τροφοδότηση της συλλογικής μνήμης και των κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Εξετάζοντας με προσοχή τα εθνογραφικά ευρήματα της εν λόγω περιόδου κατέστη σαφές ότι, σε αυτή τη συνθήκη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζαν οι επιτελεστικές πρακτικές, καθώς μέσω αυτών φάνηκε να συντελείται συστηματικά η προσπάθεια ενσώματης έκφρασης κι απόδοσης του βιώματος της προσφυγιάς, των προσπαθειών ένταξης στις νέες πατρίδες και της ενσωμάτωσης σε αυτές, όπως αυτό βιώθηκε κι εξακολουθεί να βιώνεται από τα μέλη των προσφυγικών κοινοτήτων αλλά και από τα μέλη των κοινοτήτων υποδοχής.

Κοινωνικές αναπαραστάσεις, επιτελεστικές τέχνες,
μουσικές και χοροί των προσφύγων

Εμβαθύνοντας στα εθνογραφικά δεδομένα κι εστιάζοντας στις επιτελεστικές πρακτικές ως ενσώματα δυναμικά επικοινωνιακά πεδία πολιτισμικής αλληλόδρασης, αναδύθηκε η ανάγκη διείσδυσης στην μελέτη της πολυεπίπεδης σημασίας τους

1. Υιοθετείται εδώ η φράση του ακαδημαϊκού Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου ο οποίος «έχοντας ζήσει με την ανταύγεια στη μνήμη του πυρπολημένου μεγαλείου της γενέτειράς του Σμύρνης», προσπαθεί «με την ευσυνειδησία του ακαδημαϊκού που παραμένει προσηλωμένος στην αλήθεια» να περιγράψει τα γεγονότα σε σχετική ομιλία του που έλαβε χώρα στο πλαίσιο ανάλογων δράσεων μνήμης το 1992. Για αναλυτικές πληροφορίες, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Κλέψαι πάθος τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 70ετίας ἀπὸ τὴν καταστροφή του», Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Αθήνα 1992, Ακαδημία Αθηνών, σελ. 653-665.

2. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά Ζωή Ν. Μάργαρη. «Διαγενεακότητα και ζώσα προσφυγική πολιτισμική κληρονομιά. Η περίπτωση της περιοχής Κοζάνης: Μνήμη, ταυτότητα, πολιτισμός, παρελθόν, παρόν και μέλλον του “μικρασιατικού προσφυγικού ελληνισμού”» στο ΓΚΛΑΒΙΝΑΣ Γ. (επιμ.) *Από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη στη Δυτική Μακεδονία, 1922-2022, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας Κοζάνη 24-25 Σεπτεμβρίου 2022*, Κοζάνη, 2023: Δήμος Κοζάνης, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, σελ. 295-313.

«Τι σε μέλει εσένανε από πού είμαι εγώ;»

α. για την βίωση και διαχείριση των εμπειριών που στιγμάτισαν τα μέλη των προσφυγικών κοινοτήτων αλλά τα μέλη των κοινοτήτων υποδοχής τους και

β. για τους τρόπους με τους οποίους διασυνδέονται με τις αναπαραστάσεις των προσφύγων, αλλά και με την διαμόρφωση των σύνθετων μορφωμάτων πρόσληψης του πολιτισμού των ρωμιών της ανατολής και του δυναμικού φαινομένου της συμφυτότητάς του με τις κοινωνικοπολιτισμικές ζυμώσεις που λαμβάνουν χώρα στο πλέγμα των διεργασιών (ανα)διπραγματεύσης και (ανα)νοηματοδότησης της «ελληνικής τέχνης».

Για την πραγμάτωση της παραπάνω σύλληψης εκκινήσαμε από εκδηλώσεις που κυριάρχησαν στην δημόσια σφαίρα οι οποίες διοργανώθηκαν από προσφυγικούς συλλόγους και σωματεία, από ακαδημαϊκά κι εκκλησιαστικά ιδρύματα κι από οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης το διάστημα 2022-2024, στο πλαίσιο των οποίων φάνηκε να αναδύονται οι πολυεπίπεδοι και πολυσύνθετοι μηχανισμοί κοινωνικής και πολιτισμικής αλληλόδρασης που διασύνδεουν πρόσφυγες και μη. Παραδειγματικά αναφέρονται οι εκδηλώσεις:

- α. «Μικρά Ασία - Πόλη. Ένας αιώνας θύμησες» που διοργανώθηκε από τον Χορευτικό Όμιλο Φοιτητών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ) και τον Χορευτικό & Πολιτιστικό Εργαστήρι Χοροπατήματα κι έλαβε χώρα στο πλαίσιο του Φεστιβάλ Γαλατσίου 2022 (Άλσος Βεΐκου 10/07/2022).
- β. «Μικρά Ασία Χαίρε! Επετειακή εκδήλωση για τα 100 χρόνια από την Μικρασιατική Καταστροφή» που διοργανώθηκε από την Ιερά Μητρόπολη Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως κι έλαβε χώρα στην Θεσσαλονίκη (Μονή Λαζαριστών 01/11/2022).
- γ. «Τι να θυμηθώ, τι να ξεχάσω...»: Σπαράγματα μνήμης – Μνημόσυνο τιμής για τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή» που διοργανώθηκε από το Σύλλογο Κοινωνικής Παρέμβασης «ΕΡΑΣΜΟΣ» με τη συμβολή πολιτιστικών προσφυγικών συλλόγων και σωματείων και έλαβε χώρα με τη συνδρομή της Περιφερειακής Ενότητας Ημαθίας και του Δήμου Βέροιας στην Βέροια (Χώρος Τεχνών του Δήμου Βέροιας 14/09/2022).
- δ. «Μικρά Ασία - 100 Χρόνια Μνήμης» που διοργανώθηκε από τον Δήμο Χίου και το Ωδείο Αιγέας στη Χίο (Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου 24/03/2023).

Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει και στις «επετειακές εκδηλώσεις μνημοσύνης, ιστορικής γνώσης και ευθύνης για τις αλησμόνητες πατρίδες του Ελληνισμού “1922-2022: 100 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ. ΣΜΥΡΝΗ - ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ - ΠΟΝΤΟΣ - ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑ - ΘΡΑΚΗ”» που διοργανώθηκαν από

την Ένωση Πολιτιστικών Φορέων Έβρου (Ε.ΠΟ.Φ.Ε.) υπό την αιγίδα της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης / Περιφερειακή Ενότητα Έβρου και του Δήμου Αλεξανδρούπολης. Στις εν λόγω εκδηλώσεις που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο του πολιτιστικού φεστιβάλ “ΦΛΟΙΣΒΟΣ” συμμετείχαν περίπου 500 μέλη των προσφυγικών και μη συλλόγων της Ένωσης³ τα οποία συναρμολογώντας δημιουργικά τις επιτελέσεις μουσικών σχημάτων, φωνητικών κι οργανικών συνόλων, χορευτικών και θεατρικών ομάδων και χορωδιών κατόρθωσαν να παρουσιάσουν σύνθετα μουσικο-χορευτικά και θεατρικά δρώμενα και να (ανα)βιώσουν (ανα)παραστασιακά λαϊκές εθιμικές τελετουργίες υπογραμμίζοντας επιτελεστικά τη σημασία που τους αποδίδεται από τα κοινωνικά υποκείμενα, φορείς κι εκφραστές τους.

Ανάλογες διαπιστώσεις μπορέσαμε να πραγματοποιήσουμε εξετάζοντας εθνογραφικά ευρήματα από το ελληνικό και το διεθνές περιβάλλον, αφού, με αφορμή την διοργάνωση αφιερωματικών εκδηλώσεων εντός κι εκτός Ελλάδος, μουσικές, χοροί, τραγούδια, έθιμα και παραδόσεις ξεπρόβαλλαν ως (ανα)νοηματοδοτημένα σύμβολα της ιστορικής πορείας των προσφύγων αλλά και της χώρας υποδοχής τους. (Ανα)νοηματοδοτημένα σύμβολα τα οποία, μέσω της συνθετικής διαμεσολάβησής τους, φαίνεται να αντανakλούν διαιωνίως πλέον τηνπραγματεύση αξιών, ιδεολογιών, αντιλήψεων, κοινωνικών στερεοτύπων και κοινωνικών προτύπων, κωδίκων επικοινωνίας κι έκφρασης, αντικατοπτρίζοντας την συνεχή αλληλεπίδραση μεταξύ των κοινωνικών εταίρων και του διαρκώς μετασχηματιζόμενου περιβάλλοντος.

Ενός περιβάλλοντος, το οποίο τα πρώτα χρόνια μετά την καταστροφή και την επιβεβλημένη ανταλλαγή πληθυσμών που ακολούθησε την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης (24 Ιουλίου 1923) διαπνέονταν από την έντονη αίσθηση ματαίωσης και μαστίζονταν από καινοφανείς σε ένταση και έκταση ανθρωπογεωγραφικές, κοινωνικοπολιτισμικές και οικονομικές μεταβολές. Τα πρωτοφανή σε μέγεθος αλλά και διάρκεια προσφυγικά ρεύματα της Μικρασιατικής Καταστροφής και του Μικρασιατικού Πολέμου καταφτάνουν μαζικά στην «Μητέρα Ελλάδα» η οποία, ούσα απροετοίμαστη να τα δεχτεί, προσπα-

3. Σημειώνεται ότι στις εκδηλώσεις συμμετείχαν ενεργά μέλη των παρακάτω συλλογικών συσσωματώσεων που δραστηριοποιούνται στον τομέα του πολιτισμού: Σύλλογος Απογόνων Μικρασιατών Ελλήνων Ν. Έβρου «ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΛΕΜΜΥΔΗΣ», Αρχείο Μουσικολαογραφικής Παράδοσης «ΧΡΟΝΗΣ ΑΗΔΟΝΙΔΗΣ», Σύλλογος «ΕΛΛΗΝΟΜΟΥΣΕΙΟΝ ΑΙΝΟΥ», Πειραματική Σκηνή Αλεξανδρούπολης, «Αγγέλων Ωδές», Σύλλογος των εν Έβρω Απολλωνιαδιδών, Σύλλογος Ιστορικής Μνήμης & Μουσικής Παράδοσης «ΦΩΝΕΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ», Σύλλογος Χηλητών «ΑΓΙΟΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ Ο ΜΑΥΡΟΘΑΛΑΣΣΙΤΗΣ», Καλλιτεχνικός Όμιλος Αλεξανδρούπολης, Χορωδιακός Όμιλος Αλεξανδρούπολης «ΕΥΤΕΡΠΗ», Σύλλογος Καππαδοκών Ν. Έβρου «ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΙΕΡΑΡΧΕΣ», Μορφωτικός Σύλλογος Ποντίων Ν. Έβρου «ΑΛΕΞΙΟΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ», Πολιτιστικός Μορφωτικός Σύλλογος Παλαγίας «Ο ΜΕΓΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ», Πολιτιστικός Επιμορφωτικός Σύλλογος Τυχεριωτών Αλεξανδρούπολης-ΠΕΣΤΑ, Πολιτιστικός Σύλλογος Πέπλου, Πολιτιστικός Εικαστικός Σύλλογος Αλεξανδρούπολης.

«Τι σε μέλει εσένανε από πού είμαι εγώ;»

θεί να σχεδιάσει, με την συνδρομή της Κοινωνίας των Εθνών, τις απαραίτητες ενέργειες για την αποκατάσταση των «ξεριζωμένων».

Σε αυτό το κλίμα, η δράση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων⁴ (περισσότερο γνωστή ως ΕΑΠ) η οποία, στο πνεύμα της «Σύμβασις περί ανταλλαγής τών ελληνικών καί τουρκικών πληθυσμών» της Λωζάνης⁵, κατορθώνει την περίοδο 1923-1930 να συντελέσει ποικιλότροπα στην βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους και στην ανασυγκρότηση των κοινοτήτων τους. Τοιούτοτρόπως όμως συντείνει στην επιδείνωση του εχθρικού περιβάλλοντος που είχε διαμορφωθεί για τους εκπατρισμένους, οι οποίοι ενώ βίωναν την απώλεια των πατρογονικών εστιών ήταν αντιμέτωποι με τον στιγματισμό και την περιθωριοποίησή τους στην «Μάνα Ελλάδα». Περιγράφονται ως «τουρκομερίτες» και «τουρκόσποροι», ενώ θεμελιώδεις εκφάνσεις της κουλτούρας τους στοχοποιούνται ως εκφράσεις του πολιτισμού της Ανατολής οι οποίες δεν συνάδουν με το εθνικό αφήγημα.

Ενδεικτικές του πνεύματος της εποχής, θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι θέσεις του Ζαχαρία Παπαντωνίου. Ο Παπαντωνίου, ενώ ήδη από το 1917, με αφορμή τον επικείμενο εορτασμό του ιωβηλαίου της ελληνικής παλιγγενεσίας, είχε εισηγηθεί να απαγορευθεί «πᾶσα εισαγωγή ἢ ἤχου ἐκ Σμύρνης» καὶ νὰ «φορολογηθῇ ἀμειλίκτως τὸ σαντούρι, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ πιάνο τῆς Ἀσίας. Τὰ καταστήματα ὅπου ἐκτελεῖται Ἀσιατικὴ μουσικὴ. Αἱ φωνογραφικαὶ πλάκες Ἀνατολικῆς μουσικῆς, μερακλήδες, ἐπαγγεληματῖαι ἢ ζητιάνοι»⁶ επανέρχεται στο ζήτημα το 1927⁷ αλλά και το 1938⁸ καυτηριάζοντας την μουσική παράδοση του Αμανέ. Στο τελευταίο άρθρο του «Ὁ ἄμανὲς ἐν διωγμῷ» που δημοσιεύεται στην Εφημερίδα «Ἐλεύθερο Βῆμα», στις 3 Ιουλίου 1938,

4. Για αναλυτικές πληροφορίες βλ. σχετικά το Πρωτόκολλο της Γενεύης, της 23ης Σεπτ. 1923, και το προσαρτημένο καταστατικό της ΕΑΠ: ΕΑΠ, Συλλογὴ Νόμων Διαταγμάτων κλπ. ἀφορώντων τὴν ΕΑΠ, Ἀθῆναι 1926, σελ. 4-14 και Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (Α.Τ.Ε.), Νομοθεσία περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων, εἰσπράξεως τῶν προσφυγικῶν χρεῶν, συμφητισμοῦ τῶν ἀποζημιώσεων, ἐκκαθαρίσεως τῆς ΕΑΠ, Ἀθῆναι 1935, σελ. 4-16.

5. Για αναλυτικές πληροφορίες βλ. σχετικά: Υπουργεῖο Εσωτερικοῦ, Σύμβασις περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν ἐλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν (ὑπογραφεῖσα ἐν Λωζάνῃ τῇ 30ῇ Ἰανουαρίου 1923), ἐν Ἀθῆναις 1923.

6. ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Ἡ φοβερὰ μελωδία», Ἐμπρός (4 Ἰουνίου 1917) στο Κ. ΒΑΣΙΛΕΙΔΗΣ, *Για μια βιβλιογραφία του ρεμπέτικου: 1873-2001*, Ἀθήνα 2002, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, χ.σ. και ΚΩΣΤΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΔΗΣ, *Ὅψεις του Ρεμπέτικου*, Ἀθήνα 2004, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, σελ. 64.

7. ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Κοιλάζουσα μονωδία», Ἐλεύθερο Βῆμα (11 Σεπτεμβρίου 1927) στο Κ. ΒΑΣΙΛΕΙΔΗΣ, *Για μια βιβλιογραφία του ρεμπέτικου: 1873-2001*, Ἀθήνα 2002, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, σελ. 192 και ΚΩΣΤΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΔΗΣ, *Ὅψεις του Ρεμπέτικου*, Ἀθήνα 2004, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, σελ. 64.

8. ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Ὁ ἄμανὲς ἐν διωγμῷ», Ἐλεύθερο Βῆμα (3 Ἰουλίου 1938) στο ΚΩΣΤΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΔΗΣ, *Σπάνια κείμενα για το ρεμπέτικο (1929-1959)*, Ἀθήνα 2006, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, σελ. 77-79.

δηλαδή αφού είχε προηγηθεί η Μεταξική απαγόρευσή του τον Νοέμβριο του 1937⁹, υπογραμμίζει ότι πρέπει να αναζητηθεί ένας αποτελεσματικός τρόπος εφαρμογής του μέτρου, καθώς είναι υψίστης σημασίας να καταδιωχθεί με αυστηρότητα η «άτελεύτητη μελωδία», που προσομοιάζει με «φίδι ἤχου» το οποίο «σέρνεται, κουλουριάζεται, ξετυλίγεται καὶ δέρνεται»¹⁰ καθώς, όπως σημειώνει, ο «λαὸς ποὺ ἀναθέτει στὴ χοχλαστὴ τούτῃ μελωδία τὴ διήγησιν τῶν παθῶν του εἶναι, ἐκτὸς τοῦ πολιτισμοῦ».

Ἔτσι, ἐνῶ ο Κωνσταντῖνος Ψάχος¹¹ καὶ ο Μανώλης Καλομοίρης¹² που εἶχαν ἐγκύψει στο ζήτημα μουσικολογικά, ἰχνηλατώντας τὴν μακραίωνη παράδοσή του Ἀμανέ, ἐθεταν νέους ἄξονες στὴν προσέγγισή του ἀναδεικνύοντας συσχετισμούς με τὴν ἀρχαιότητα καὶ το βυζάντιο¹³, ο Δημήτρης Μητρόπουλος¹⁴ καταδεικνύει ἐν τοῖς πράγμασι το ουσιώδες ζήτημα που οδήγησε στὴν «ἀπαγόρευσὴ» του σχολιάζοντας καυστικά το θέμα τῆς ἀλότητάς του. Ἐκφράζοντας ρητὰ ἢ ὑπόρηχτα τα δεδομένα, ἀνασκοπεῖ τὴ θέση του σε σχέση με τα εθνικά μουσικά πρότυπα, σημειώνοντας καυστικά ὅτι ὅσοι ἀσχολοῦνται με αὐτή, θα μπορούσαν νὰ ἐστιᾶσουν σε ἓνα μουσικό φαινόμενο πιο ἐπικίνδuno ἀπὸ τον Ἀμανέ. Αὐτὸ των μουσικῶν παραδόσεων των ἀρβανιτῶν των περιαστικῶν κοινοτήτων τῆς πρωτεύουσας, ὅπως το Κορωπί, το Μενίδι καὶ το Λιόπεσι¹⁵.

9. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά, ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΩΝΗΣ, «Η μουσική λογοκρισία στην Ελλάδα - Μία πρώτη προσέγγιση», στον τόμο Π. ΠΕΤΣΙΝΗ, Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Λεξικό Λογοκρισίας στην Ελλάδα. Καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση*, Αθήνα 2018, Καστανιώτης, σελ. 134-145.

10. ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Ὁ ἄμανὲς ἐν διωγμῷ», *Ἐλεύθερο Βῆμα* (3 Ιουλίου 1938), ὁ.π.

11. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΨΑΧΟΣ, «Ὁ ἄμανὲς εἶναι τραγούδι ἑλληνικό;», *Ἀθηναῖκά Νέα* (9 Νοεμβρίου 1934), ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΨΑΧΟΣ, «Τί εἶναι ὁ λεγόμενος ἄμανὲς», *Τὸ Ραδιόφωνον* 32 (30/1-5/2/1944), σελ. 3 στο ΚΩΣΤΑΣ ΒΛΗΣΙΔΗΣ, *Σπάνια κείμενα για το ρεμπέτικο (1929-1959)*, Αθήνα 2006, Ἐκδόσεις Εικοστού Πρώτου, σελ. 94-96· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΨΑΧΟΣ, «Ἡ ἄσιατικὴ μουσικὴ - Ἀμανέ», *Καθημερινή* (29 Σεπτεμβρίου 1936) στο Κ. ΒΛΗΣΙΔΗΣ, *Για μια βιβλιογραφία του ρεμπέτικου: 1873-2001*, Αθήνα 2002, Ἐκδόσεις Εικοστού Πρώτου, σελ. 32.

12. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά καὶ ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, «Ἐνας ἀνεπιθύμητος πρόσφυξ: Ὁ Ἀμανὲς ἐπικίνδυνος διὰ τὴν μουσικὴν μας; Τί λέγουν οἱ κ.κ. Καλομοίρης καὶ Ψάχος», *Ἀθηναῖκά Νέα* (9 Νοεμβρίου 1934) στο Κ. ΒΛΗΣΙΔΗΣ, *Για μια βιβλιογραφία του ρεμπέτικου: 1873-2001*, Αθήνα 2002, Ἐκδόσεις Εικοστού Πρώτου, σελ. 178.

13. Σχετικά με το ζήτημα τῆς ἀπόδοσης ἀρχαιοελληνικῆς καταγωγῆς στον Ἀμανέ, βλ. καὶ ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΩΝΗΣ, *Λαϊκὲς Μουσικὲς Παραδόσεις-Λόγιες Ἀναγνώσεις/Λαϊκὲς Πραγματώσεις*, Αθήνα 2017, Fagotto Books σελ. 127 καὶ ΝΙΚΟΣ ΟΡΘΟΥΛΙΔΗΣ, *Συννεφιασμένη Κυριακή & Τὴ Ὑπερμάχῳ. Καθρέφισμα ἢ Ἀντικατοπτρισμός*, Αθήνα 2017, Fagotto Books σελ. 79-92.

14. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά καὶ ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, «Ἐνας ἀνεπιθύμητος πρόσφυξ: Ὁ Ἀμανὲς ἐπικίνδυνος διὰ τὴν μουσικὴν μας; Ὁμιλοῦν οἱ κ.κ. Μητρόπουλος, Σφακιανᾶκης», *Ἀθηναῖκά Νέα* (11 Νοεμβρίου 1934) στο Κ. ΒΛΗΣΙΔΗΣ, *Για μια βιβλιογραφία του ρεμπέτικου: 1873-2001*, Αθήνα 2002, Ἐκδόσεις Εικοστού Πρώτου, σελ. 178.

15. Βλ. σχετικά καὶ ΓΙΩΡΓΟΣ Ε. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, «Λαϊκὴ μουσικὴ καὶ κριτικὴ», *Μουσικά*

«Τι σε μέλει εσένανε από πού είμαι εγώ;»

Η στοχοποίηση της ετερότητας, με το “αντιανατολικό” πνεύμα να εκφράζεται συστηματικά απέναντι σε ιδιαίτερα αγαπητές εκφάνσεις του ορχηστρικού κόσμου των προσφύγων — ενδεικτικές είναι οι τοποθετήσεις του Στρατή Μυριβήλη για το εν λόγω μουσικό είδος —¹⁶, συντελεί καθοριστικά στον μετασχηματισμό της προφορικής παράδοσής τους. Οι λαϊκές επιτελεστικές τέχνες, στην δίνη της απαξίωσης και περιθωριοποίησης του «ανατολίτικου» τίθενται στο επίκεντρο των εξελίξεων. Ο χορός, που συναρμώνει λειτουργικά το μέλος, τον λόγο και την κίνηση, αναδύεται σε πεδίο αντιπαραθέσεων καθώς, θεωρείται ότι εξαιτίας της διάδοσής του επενεργεί στην διατήρηση της ανατολικής τροπικότητας αλλά και στην απαίτηση της διάχυσής της μέσω της διασκογραφίας. Ο ανατολικός τροπισμός σε όλες τις όψεις της επιτελεστικής διάστασης του ορχηστρικού φαινομένου, εντοπίζεται ως έκφανση που δημιουργεί ρωγμές στο εθνικό αφήγημα της ομοιογένειας και της καθαρότητας των εθνικών παραδόσεων.

Οι μουσικές, οι χοροί και τα τραγούδια των προσφύγων, που διαφοροποιούνται από τα πρότυπα του εθνικού ιδεολογήματος για τον πολιτισμό των νεοελλήνων, λογοκρίνονται και περιθωριοποιούνται. Οι αισθητικές νόρμες που κυριαρχούν και διαχέονται κυρίως μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος, συντελούν στην ανάδειξη ενός καινοφανούς πλαισίου (ανα)διαπραγματεύσης και (ανα)νοηματοδότησης των πολιτισμικών πρακτικών. Στην συνθήκη του νέου κοινωνικού και πολιτισμικού περιγράμματος που διαμορφώνεται, ντόπιοι και νεοφερμένοι, αγωνιζόμενοι για την επιβίωση, επιχειρούν, μέσα σε κλίμα έντονων αντιπαραθέσεων, να (ανα)διαπραγματευτούν, να (ανα)μορφώσουν και να (ανα)δηλώσουν την ύπαρξή τους.

Οι εθνικές προσπάθειες καταστολής της αλλοτότητας, υπογραμμίζουν τις ετερότητες και πυροδοτούν μία σειρά αναζητήσεων που διέπονται από την προσπάθεια μετασχηματισμού και κεφαλαιοποίησης των πολλών και διαφορετικών εκφάνσεων της ελληνικότητας των Ρωμιών. Έτσι οι χοροί των προσφύγων, άρρηκτα συνδεδεμένοι με τα ταυτοτικά τους μορφώματα, τίθενται αρχικά υπό αμφισβήτηση, καθώς δεν συνάδουν με τα κιναισθητικά πρότυπα των συλλογικών αναπαραστάσεων που είχαν διαμορφωθεί για τους Έλληνες της Ανατολής.

Η σημασιολογική συγγένεια αυτών των αναπαραστάσεων με τους χορούς και τις μουσικές των προσφύγων, που λειτουργούν ως επιτελεστικά σύμβολα των εθνοτοπικών ταυτοτήτων τους, αποτελεί την βάση για την σχηματοποίηση νέων συμπεριφορικών προτύπων και για την υιοθέτηση ανάλογων καλλιτεχνικών μοντέλων. Οι ορχηστρικές παραδόσεις των προσφυγικών κοινοτήτων συναρμούνται με το εθνικό ιδεολόγημα για τον ελληνικό παραδοσιακό χορό και, υπό το πρίσμα της διάσωσης του πολιτισμού του ελλη-

προάστια, 2012, Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: https://www.mousikaproastia.gr/2012/09/blog-post_8080.html?m=0.

16. Βλ. σχετικά ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, «Ο αμανές», Η Εθνική (2 Δεκεμβρίου 1937), σσ. 3-4, 8.

νισμού, (ανα)μορφώνονται κι (επαν)ουσιοποιούνται ως σύνθετα πεδία έκφρασης του Ρωμιού πρόσφυγα.

Ο χορός, η μουσική και το τραγούδι, αποκτούν νέα νοήματα από, και για, τα κοινωνικά υποκείμενα, καθώς ως επιτελεστικές τέχνες — όντας σε διαρκή συναλλαγή με το περιβάλλον — μέσα από ποικίλες κι ευέλικτες μεθόδους, τους προσφέρουν πολυδιάστατους τρόπους επικοινωνίας και έκφρασης. Έτσι, οι πολιτισμικές πολλαπλότητες εμβαπτίζονται στην νέα τάξη πραγμάτων που επιβάλλουν οι επικρατούσες συνθήκες προκειμένου η εθνική ορχηστρική ταυτότητα, ως ιστορικοκοινωνική κατασκευή που προβάλλεται ως δεδομένη, να τις συμπεριλάβει. Κοινωνικές διαδικασίες και πολιτισμικές διεργασίες αλληλόδρασης κι αλληλεπίδρασης μεταξύ ντόπιων και νεοφερμένων οικοδομούν σχήματα διαχείρισης, της ιστορίας, της μνήμης και του κοινού συλλογικού παρόντος. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι η προαναφερθείσα περιθωριοποίηση των στοιχείων της ορχηστρικής παράδοσης των προσφύγων δεν περιορίζεται στις μουσικοχορευτικές όψεις ανατολικής τροπικότητας. Εκτίνεται στο ευρύτερο φάσμα των επιτελεστικών τεχνών μετασχηματίζοντας σημαντικά τα πολιτισμικά ταυτοτικά μορφώματά τους. Παρά τις επισημάνσεις των μελετητών, ενδεικτικά αναφέρονται τα έργα του Γεωργίου Παχτίκου¹⁷, του Κωνσταντίνου Ψάχου¹⁸ και της Μέλπως Μερλιέ¹⁹ για τον πλούτο της μουσικοχορευτικής παράδοσης των Ρωμιών της Ανατολής, οι ορχηστρικές τους παραδόσεις διατελούν εν πολλοίς στην σκιά. Καίτοι οι σχετικές μελέτες αναδεικνύουν ότι η Μικρά Ασία υπήρξε ένα χωνευτήρι πολιτισμών στο οποίο συνενυρέθηκαν επιτελεστικά πολλές μουσικοχορευτικές παραδόσεις διαμορφώνοντας μοναδικά ορχηστρικά δεδομένα τα οποία μπόλιασαν την μουσική κουλτούρα της μητροπολιτικής Ελλάδας πριν την καταστροφή, η ένταξή τους στον «επίσημο» ορχηστρικό χώρο του ελληνισμού φαίνεται να γίνεται πολύ αργότερα²⁰.

17. Βλ. σχετικά, ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΠΑΧΤΙΚΟΣ, 260 Δημώδη Άσματα από τοῦ στόματος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Μακεδονίας, Ἡπείρου καὶ Ἀλβανίας, Ἑλλάδος, Κρήτης, Νησῶν τοῦ Αἰγαίου, Κύπρου καὶ τῶν παραλίων τῆς Προποντίδος συλλεγέντα καὶ παρασημανθέντα [1888-1904] Α'. Ἐν Ἀθήναις, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1905. (Αθήνα 1905, Βιβλιοθήκη Μαρασλή) καὶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΤΙΚΟΣ, *Δημώδη ἄσματα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἐν Ἀθήναις, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1905.

18. Βλ. ενδεικτικά, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΨΑΧΟΣ, «Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία καὶ ἡ μουσικὴ ἐν τῇ Μικρᾷ καὶ τῇ ἄλλῃ Ἀσίᾳ», στο Μικρασιάτικα Χρονικά 2(1939), σελ. 50-62.

19. Βλ. ενδεικτικά, ΜΕΛΠΩ ΜΕΡΛΙΕ, *Μουσικὴ Λαογραφία στὴν Ελλάδα - Δοκίμιο*, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1943, Βιβλιοπωλείον Ι.Ν. Σιδέρη.

20. Για αναλυτικές πληροφορίες βλ. σχετικά, ΖΩΗ Ν. ΜΑΡΓΑΡΗ, *Διαγενεακότητα καὶ ζώσα προσφυγικὴ πολιτισμικὴ κληρονομία...*, ό.π., σελ. 295-313· ΖΩΗ Ν. ΜΑΡΓΑΡΗ, «“Δυο Μελιωτάκια βγήκανε συρτό για να χορέψουν...”: Ορχηστρικά ταξίδια στις “ἀλησμόνητες πατρίδες”», Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας 33-34 (2009-2013), σελ. 687-704· ΖΩΗ Ν. ΜΑΡΓΑΡΗ, «“Ἐτο’ ἦταν στὴ Σμύρνη μουρέλι μ’ ”: Ενθυμήματα τῆς μουσικοχορευτικῆς ζωῆς τῆς Σμύρνης στὴ Λέσβος» στο Σμύρνη: Ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς μητροπόλεως τῆς Ανατολικῆς Μεσογείου (17ος αἰ. – 1922). Πρακτικὰ Διεθνούς

«Τι σε μέλει εσένανε από πού είμαι εγώ;»

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι αν και πολλά «πανελλήνια τραγούδια» που είχαν ταξιδέψει το Αιγαίο και τραγουδιόντουσαν μέχρι την Προποντίδα²¹, επιστρέφουν στην γενέτειρα²², όπως σημειώνει η Μερλιέ, με την έλευση των προσφύγων, οι σχετιζόμενοι με αυτά μικρασιατικοί χοροί, δεν παρουσιάζονται στις συλλογές του Αργυρίου Ν. Ανδρεόπουλου²³ που πρωταγωνιστεί μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '30 στην συγκρότηση του πρώτου εθνικού corpus «ελληνικών χορών». Μόνο ένας εξ αυτών, του οποίου το κινητικό μοτίβο εντάσσονταν στο οικείο χορευτικό γένος των συρτών στα τρία, μνημονεύεται ως «πολίτικος χασάπικος» για πρώτη φορά το 1940, στο έργο του Χαράλαμπου Σακελλαρίου²⁴ ο οποίος θεμελιώνει προοδευτικά το εθνικό χορευτικό ρεπερτόριο²⁵, παρότι όπως είναι γνωστό υπάρχουν αναλυτικές δημοσιευμένες περιγραφές γι' αυτόν όπως και για άλλους²⁶ από τον 19ο αιώνα²⁷. Αντίθετα, χοροί, μουσικές και

Επιστημονικού Συνεδρίου. Ίμμητος, 20-23 Σεπτεμβρίου 2012, Αθήνα 2016, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Φιλοπόροδος Όμιλος Ίμμητου, σελ. 345-258, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

21. ΜΕΛΩ ΜΕΡΛΙΕ, *Μουσική Λαογραφία στην Ελλάδα – Δοκίμιο*, ό.π., σελ. 36.

22. ΜΕΛΩ ΜΕΡΛΙΕ, *Μουσική Λαογραφία στην Ελλάδα – Δοκίμιο*, ό.π., σελ. 36.

23. Ο Αργύριος Ανδρεόπουλος διετέλεσε Διευθυντής της Παρισινής Σχολής Χορού στην Αθήνα και καθηγητής χορού των Βασιλικών Υψηλοτήτων των Πριγκίπων γεγονός που συντέλεσε στην συγκρότηση του πρώτου corpus προς διδασκαλία χορών για την αστική τάξη. Στο έργο του Διδασκαλία του χορού: Θεωρητική και πρακτική μετά πολλών επεξηγηματικών σχημάτων περιείχε 18 ευρωπαϊκούς και 7 ελληνικούς τους οποίους ο συγγραφέας αναλύει δομομορφολογικά. Για αναλυτικές πληροφορίες βλ. σχετικά: ΑΡΓΥΡΙΟΣ ΝΙΚ. ΑΝΔΡΕΟΠΟΥΛΟΣ, *Διδασκαλία του χορού: Θεωρητική και πρακτική μετά πολλών επεξηγηματικών σχημάτων*, Έν' Αθήναις 1897, [χ.ε.].

24. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Ελληνικοί Χοροί*, Αθήνα 1940, [χ.ε.].

25. ΖΩΗ Ν. ΜΑΡΓΑΡΗ, «“Δuo Μελιωτάκια βγήκανε συρτό για να χορέψουν...”: Ορχηστικά ταξίδια στις “αλησμόνητες πατρίδες”»..., ό.π., σελ. 687-704· και ΖΩΗ Ν. ΜΑΡΓΑΡΗ, «Λαϊκός Προφορικός Πολιτισμός και Εγγράμματα Ακαδημαϊκή Εκπαίδευση: Η περίπτωση του Χορού» στο ΜΩΡΑΪΤΟΥ Π., ΔΟΡΙΖΑ Γ. (επιμ.), 1ο Διεθνές Εκπαιδευτικό Συνέδριο. Λαϊκός Πολιτισμός και Εκπαίδευση. Βόλος 29 Σεπτεμβρίου - 1 Οκτωβρίου 2006, Συνδιοργάνωση Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας Ακαδημίας Αθηνών, Περιφερειακή Διεύθυνση Εκπαίδευσης Θεσσαλίας και Διευθύνσεις Α' και Β' Βάθμιας Εκπαίδευσης Νομού Μαγνησίας. Πρακτικά, Βόλος 2007: Ερευνητικό Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης, Επιστημονική Επιτροπή Συνεδριακού Θεσσαλίας, σελ. 569-575.

26. PIERRE AUGUSTIN GUYS, *Voyage Littéraire de la Grèce ou lettres sur les Grecs, anciens et modernes, avec un parallèle de leurs mœurs*, PAR M. GUYS, Secrétaire du Roi, de l'Académie des Sciences et Belles Lettres de Marseille, Paris 1776: Veuve Duchesne και PIERRE AUGUSTIN GUYS, *Voyage Littéraire de la Grèce ou lettres sur les Grecs, anciens et modernes, avec un parallèle de leurs mœurs*. Troisième édition, revue, corrigée, considérablement augmentée, & ornée de 10 belles planche PAR M. GUYS, Secrétaire du Roi, de l'Académie des Sciences et Belles Lettres de Marseille, Paris 1783: Veuve Duchesne.

27. Αναφορά γίνεται στις επιστολές της Elisabeth (Santi-Lomaca) Chénier (1728/29–1808) οι οποίες μεταφράζονται για πρώτη φορά το 1889 [(ΦΩΣΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ. στο Ειρηναίος Κ. Ασωπίος, *Ημερολόγιον Κυριών*, ετ. 3 (1890), σελ. 211-223 (Guys), και έτ. 12, (1889), σελ. 216-235 (Chénier)] και για δεύτερη το 2004. Στη νεότερη δημοσίευση [ΡΑΦΗΣ Α., «Η πρώτη πραγματεία για τον ελληνικό χορό: Οι επιστολές της Μαντάμ Σενιέ»,

τραγούδια των οποίων τα κινητικά μοτίβα, η μελωδική γραμμή και ο ρυθμός ενείχαν ανατολικό τροπισμό, ενσωματώνονται στο εθνικό χορευτικό ρεπερτόριο πολύ αργότερα.

Στον αντίποδα όμως των επίσημων εθνικών πολιτιστικών πολιτικών, οι πρόσφυγες φαίνεται να μπολιάζουν γόνιμα με τις ορχηστρικές παραδόσεις τους την λαϊκή κουλτούρα. Η εγκατάστασή τους στις νέες πατρίδες συμπίπτει με την μαζική διάχυση του φωνόγραφου και της δισκογραφίας της εποχής, επιτρέποντας παράλληλα την αναπαραγωγή σε ευρύτερα πλαίσια των παλαιότερων μελωδιών, αλλά και των νέων συνθέσεών τους. Έτσι, εντοπίζονται πολλές νέες συνθέσεις βασισμένες σε παλαιές ορχηστρικές φόρμες, οι οποίες αρχικά αναφέρονται κυρίως στο τραύμα του ξεριζωμού, της απώλειας των πατρογονικών εστιών και της περιθωριοποίησης, γεγονός που παρατηρείται σε όλα σχεδόν τα πεδία της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Σε αυτή, αναδύονται οι πολυδιάστατες πτυχές της εμπειρίας της προσφυγιάς και της ζωής πριν και μετά την καταστροφή, ενώ ιδιαίτερες αναφορές γίνονται στις μικρασιατικές κοινότητες και τα μέλη τους, τα οποία απέχουν κατά πολύ από τα στερεότυπα των απεικονίσεών τους. Από την δεκαετία του '30, μολονότι δεν σημειώνονται σημαντικές υφολογικές αλλαγές, διαπιστώνεται μία θεματολογική μεταστροφή προς τη ζωή στις νέες πατρίδες. Οι ορχηστρικές πρακτικές επιτελούνται σε ένα περιβάλλον όπου επιχειρείται συστηματικά η «αποανατολικοποίηση» με αποτέλεσμα οι προσφυγικές κοινότητες, που διακρίνονται για τη δυναμική τους, να προωθούν την ανάπτυξη της μουσικής τους δημιουργίας. Ο χορός, θεμελιώδης άξονας των ταυτοτικών μορφωμάτων, φαίνεται να συμβάλλει, θέτοντας όρους στην εκούσια ή και ακούσια προσαρμογή της κινητικής και της μουσικής κουλτούρας σε λιγότερο ανατολίτικους και περισσότερο δυτικότροπους δρόμους. Σε δρόμους με τροπισμούς, που συνάδουν με τα εθνικά προτάγματα και αναζητούν συνδέσεις με το εθνικό αφήγημα της ιστορικής συνέχειας. Οι αμანέδες, τα τσιφτετέλια, οι καρσιλαμάδες και τα ζεϊμπέκικα, μέχρι και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, επιτελούνται στο εχθρικό πλαίσιο της περιβάλλουσας κοινωνίας υποδοχής η οποία ωθεί προς την (ανα)νοηματοδότησή τους υπό το πρίσμα της συνέχειας του ελληνικού πολιτισμού, γεγονός που επιφέρει προοδευτικά μετασχηματισμούς, ως προς τα υφολογικά, αλλά και δομομορφολογικά χαρακτηριστικά τους.

Παράδοση και Τέχνη 73 (Ιαν.-Φεβ. 2004), Δ.Ο.Λ.Τ., σελ. 8-22] όπου οι επιστολές παρουσιάζονται ως «η πρώτη πραγματεία για τον ελληνικό χορό», εντοπίζονται αρκετά προβλήματα. Πρώτον, η επιστολή του Guys αποδίδεται – εσφαλμένως – στη Chénier, ενώ η επιλογή του επιμελητή Άλκη Ράφτη να εντάξει τις υποσημειώσεις στο κυρίως κείμενο των επιστολών παρεμβαίνει όχι μόνο στην αρχική του εικόνα αλλά και στην αποτύπωση του περιεχομένου τους. Παρά ταύτα η έκδοση αυτή, μέσω του περιοδικού της Δ.Ο.Λ.Τ. είναι αυτή που κοινωνεί τις επιστολές στο πλατύ κοινό που δραστηριοποιείται στον τομέα της διδασκαλίας του παραδοσιακού χορού στην Ελλάδα.

«Τι σε μέλει εσένανε από πού είμαι εγώ;»

Μεταπολεμικά, η κοινωνική κινητικότητα με την έντονη και σημαντική δράση των προσφύγων που συμμετέχουν ενεργά σε όλες τις αγωνιστικές προσπάθειες, συμβάλει στην διαμόρφωση νέων σχέσεων με τον κοινωνικό περίγυρο. Οι προσφυγικές κοινότητες αναπροσαρμόζουν κι επαναπροσδιορίζουν τα ταυτοτικά τους μορφώματα, σε ένα πλαίσιο που κεφαλαιοποιεί τις διεργασίες ενσωμάτωσης των εθνικών αφηγημάτων περί συνέχειας, προτάσσοντας κι εκδηλώνοντας κατά περίπτωση συγκεκριμένα πολιτισμικά πρότυπα. Έτσι, ενταγμένη στο πεδίο της συμβολικής αλληλεπίδρασης²⁸, η ορχηστρική παράδοση αναδύεται προοδευτικά ως σημαντική έκφραση της κουλτούρας του Ελληνισμού της ανατολής.

Οι μουσικές, οι χοροί και τα τραγούδια, ως καλλιτεχνικές επιτελεστικές φόρμες, ενέχουν σημαίνοντα συμβολικό χαρακτήρα, καθώς συντελούν στην (ανα)μόρφωση των κοινωνικών αναπαραστάσεων για τους πρόσφυγες. Οι στερεοτυπικές, πρότυπες εικόνες, μέσα από νέες ζυμώσεις λειτουργικών κι εννοιολογικών συγκερασμών, ανασκευάζονται. Οι ορχηστρική παράδοση των προσφύγων αναδύεται σε καλλιτεχνική μήτρα από την οποία γεννώνται νέα καλλιτεχνικά έργα. Έργα όπως αυτά της αστικής λαϊκής μουσικής τα οποία μέσα σε ένα περιβάλλον που αλλάζει ενσωματώνουν, (ανα)τροφοδοτούν κι (ανα)διαμορφώνουν τις αναπαραστάσεις για τους πρόσφυγες. Συνθέτες προσφυγικής και μη καταγωγής, διακρίνονται όπως ο Γιάννης Παπαϊωάννου (1913-1972), ο Μανώλης Χιώτης (1920-1970), ο Απόστολος Καλδάρας (1922-1990)²⁹, ο Δήμος Μούτσης³⁰, ο Σταύρος Ξαρχάκος³¹ και πολλοί άλλοι, και μέσω του έργου και της δράσης τους φαίνεται να (ανα)σχηματοποιούν τα δεδομένα. Συνδεδεμένοι με ισχυρούς δεσμούς συμβολοποιήσεων κατορθώνουν να (ανα)διαπραγματευτούν αλλά και να αποδώσουν με νέους όρους το αποτύπωμα των προσφύγων και, σε ορισμένες περιπτώσεις, τις πολύσημες κουλτούρες των κοινοτήτων τους.

Έτσι, μελετώντας με προσοχή τα εθνογραφικά δεδομένα, διαπιστώνουμε ότι από την Μεταξική απαγόρευση του Αμανέ, μέχρι και σήμερα, λαϊκά, δημοτικά ή λόγια τέχνηρα μαρτυρούν τους μηχανισμούς συμβολοποίησης και τις πολυεπίπεδες κοινωνικές διεργασίες μετασχηματισμού των μουσικοχορευτικών πρακτικών των προσφύγων, σε όψεις των συλλογικών αναπαραστάσεών τους. Ακολουθώντας τις αντιληπτικές κι εννοιολογικές διεργασίες που λαμβά-

28. Για αναλυτικές πληροφορίες βλ. σχετικά: PAUL EKMAN, WALLACE V. FRIESEN, RONALD C. SIMONS, «Is the Startle Reaction an Emotion? », *Journal of Personality and Social Psychology* 49 (1985), σελ. 1416-1426 και ANNE M. TREISMAN, «Perceptual Grouping and Attention in Visual Research for Features and for Objects», *Journal of Experimental Psychology, Human Perception and Performance* 8 (1982), σελ. 194-214.

29. Ενδεικτικά μνημονεύεται το έργο «Μικρά Ασία» (1972) σε στίχους Πυθαγόρα.

30. Ενδεικτικά μνημονεύεται το έργο «Άγιος Φεβρουάριος» (1972) σε στίχους Μάου Ελευθερίου.

31. Ενδεικτικά μνημονεύεται το εμβληματικό πλέον έργο «Ρεμπέτικο» (1983) από την ομώνυμη ταινία του Κώστα Φέρρη, σε στίχους του Νίκου Γκάτσου.

νουν χώρα στο πέρασμα των χρόνων κι εξετάζοντας μεθοδικά τις μεταλλαγές των σημασιολογικών συναρθρωσέων παρατηρούμε την συστηματική προσπάθεια ενσωμάτωσης των μετασχηματισμών. Οι πολιτισμικές πρακτικές, όπως η επιτελεστική (ανα)σύνθεση κι ερμηνεία συνυφαίνουν αισθητικές κι αισθητηριακές συνισταμένες που ουσιοποιούνται μέσα από την βιωματική εμπλοκή. Οι συμμετέχοντες σε αυτή — πρόσφυγες και μη — κατορθώνουν να αναμοχλεύουν τον κόσμο των απόψεων κατά τον Serge Moscovici³² επενεργώντας ρυθμιστικά στα φαινόμενα, ενώ αυτά τελούν εν εξελίξει.

Επιλογικά: Επιτελεστικές τέχνες, κοινωνικές αναπαραστάσεις μουσικές και χοροί των προσφύγων

Συνοψίζοντας, λαμβάνοντας υπόψη μας τα προαναφερθέντα, δεν μπορούμε παρά να σημειώσουμε ότι η καταλυτική επενέργεια της βιωματικής εμπλοκής που εκφράζεται, πληρώνεται και εκδηλώνεται κυρίως μέσω των επιτελεστικών πολιτισμικών πρακτικών, φαίνεται να συμβάλει τα μέγιστα στην (ανα)διαπραγμάτευση, (ανα)σύνθεση και (ανα)δήλωση των συλλογικών αναπαραστάσεων. Οι μουσικοχορευτικές πρακτικές, ως άυλα τέχνηρα απηχούν τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς και συμφύονται με τις πολλαπλές, νοηματικά φορτισμένες, πολιτισμικές συνδηλώσεις τους, που (ανα)διαπραγματεύονται αδιάκοπα.

Έτσι, χοροί, μουσικές και τραγούδια (επαν)ανακαλύπτονται και συμβολοποιούνται ακατάπαυστα, σε ένα ευπροσάρμοστο συνεχές. Κλείνοντας αναφέρουμε ενδεικτικά την παραδειγματική περίπτωση του πασίγνωστου και ιδιαίτερα αγαπητού τραγουδιού «Τι σε μέλει εσένανε από πού είμαι 'γω», που ηχογραφείται στην Αθήνα το 1926 με τον Γιώργο Βιδάλη³³. Το εν λόγω τραγούδι, που γίνεται ιδιαίτερα αγαπητό με την εκτέλεση της Μαρίκας Παπαγκίκα η οποία το δισκογραφεί ένα χρόνο μετά στην Νέα Υόρκη³⁴ αποτελεί πλέον ένα χορευτικό ύμνο-σύμβολο των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν μετά τις ανταλλαγές πληθυσμών στην Ελλάδα. Ένα ύμνο του οποίου οι πολλαπλές εκτελέσεις κι ερμηνείες φαίνεται να συντελούν στην ενσώματη (ανα)βίωση της απώλειας και στην επιτελεστική διαχείριση του ιστορικού τραύματος, με ήπιους, παρηγορητικούς, παραμυθιακούς διαγενεακούς τρόπους, ανοικτούς στις (ανα)νοηματοδοτήσεις και τις (ανα)διαπραγματεύσεις.

32. SERGE MOSCOVICI, *Η Ψυχανάλυση, η Εικόνα της και το Κοινό της*, ΜΑΝΧΟΛΟΥ Α. (επιμ.), μτφρ. ΚΟΛΩΝΙΑΣ Μ., Αθήνα 1999, Οδυσσέας, σελ. 71-79.

33. «Τι σε μέλει εσένανε», ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΙΔΑΛΗΣ, Odeon Go 278 – GA 1153 – A 154256, Αθήνα, 1926.

34. «Τι σε μέλει εσένανε», ΜΑΡΙΚΑ ΠΑΠΑΓΚΙΚΑ, Columbia W 205569 – 56061-F, Νέα Υόρκη, Απρίλιος 1927.

«Τι σε μέλει εσένανε από πού είμαι εγώ;»

«Η προσφυγιά είναι πόνος για όλους... Και για μας που ήρθαμε και γι' αυτούς που φύγανε... Όταν πήγα στο Αϊβαλί το κατάλαβα... Κρητικά μας μιλούσαν οι άνθρωποι, μας πήγαν στα σπίτια μας, που τώρα ήταν σπίτια τους, συνεννοηθήκαμε, καταλάβαμε, αγκαλιαστήκαμε, κλάψαμε... Όταν βγήκαν απ' το καράβι οι δικοί μας, όταν πάτησαν χώρα είπαν, τέλειωσε το κακό... Όμως τότε άρχισε άλλο κακό... Από ξεσπιτωμένοι και ξεκληρισμένοι έλληνες έγιναν τουρκόσποροι, τουρκομερίτες και πρόσφυγες... Τα ίδια κι οι άλλοι που πήγαν εκεί... Ξένοι... Ξένοι... Ξένοι παντού... Όπως το λέει το τραγούδι... “Τι σε μέλει εσένανε από πού είμαι 'γώ; Παρηγοριά ήρθα να βρω...”»

(Μ.Κ., προφορική μαρτυρία, Αθήνα 2012)

Η μαρτυρία της πληροφορητριας που μνημονεύει τους στίχους του τραγουδιού αποκτά ιδιαίτερη σημασία, ειδικά εάν σκεφτεί κανείς ότι στις δισκογραφίες της Αμερικής, ερμηνευτικές παραλλαγές του συγκεκριμένου τραγουδιού συναντώνται, όχι μόνο στο ελληνικό αλλά και στο τουρκόφωνο κι αρμενικό μουσικοχορευτικό ρεπερτόριο³⁵, διασυνδέοντας μέσα από μουσικές και χορευτικές επιτελέσεις τους απανταχού πρόσφυγες και καλώντας μας να εμβαθύνουμε στην μελέτη τέτοιων σύνθετων (δια)πολιτισμικών φαινομένων.

35. Αξιωματικό είναι ότι σκοπός εντοπίζεται και στο τουρκόφωνο αρμενικό ρεπερτόριο που ηχογραφήθηκε στις ΗΠΑ. Συγκεκριμένα, αξίζει να σημειωθεί πως η Αρμένισσα Mary Vartanian το ηχογραφεί στην τουρκική γλώσσα, στη Νέα Υόρκη τη δεκαετία του 1940 ["Hojan aman Ojan" (Kaliphon D-723-B).

Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΟΥ 1923 ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΒΕΝΕΖΗ

Εισαγωγή

Πολλοί συγγραφείς που καταπιάστηκαν στο έργο τους με το θέμα της Μικρασιατικής καταστροφής διαπιστώθηκε πως στην πλειονότητά τους είχαν μια βιωματική σχέση με το ιστορικό αυτό γεγονός, καθώς οι περισσότεροι από αυτούς υπήρξαν πρόσφυγες. Οι συγγραφείς αυτοί, λοιπόν, αναπαρέστησαν στο έργο τους κυρίως την βίαιη απομάκρυνση των Μικρασιατών το 1922 από τη Μικρά Ασία και ακολούθως την έλευσή τους στην Ελλάδα αλλά και στιγμές του ευτυχισμένου βίου που διήγαγαν στη Μικρασία πριν τον διωγμό και την προσφυγιά.

Η παρούσα ανακοίνωση θα επικεντρωθεί στο έργο του Ηλία Βενέζη που υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους συγγραφείς αναφορικά με το ζήτημα της Μικρασίας. Αφού παρουσιαστούν κάποια εισαγωγικά στοιχεία της ζωής και του έργου του, θα γίνει αναφορά στην τριλογία του που αποτελείται από τα έργα *Αιολική Γη*, *Το Νούμερο 31328* και *Γαλήνη*.

Η λογοτεχνία της Μικρασίας

Ο Mackridge¹ εξετάζοντας τα έργα που αναφέρονται στο ζήτημα της Μικρασιατικής Καταστροφής διακρίνει τρεις περιόδους λογοτεχνικής παραγωγής. Η πρώτη ξεκινά από τα πρώτα χρόνια μετά το 1922 και εκτείνεται έως το 1943. Την περίοδο αυτή δημοσιεύονται τα πρώτα έργα Μικρασιατών δημιουργών που περιγράφουν με νοσταλγία την ειρηνική ζωή των Ελλήνων στη Μικρά Ασία αλλά και την προσφυγιά που ακολούθησε. Η δεύτερη περίοδος φτάνει μέχρι το 1962-1963. Το Μικρασιατικό ζήτημα δεν αποτελεί πλέον θέμα πρωτίστης σημασίας καθώς άλλα γεγονότα είχαν κυριαρχήσει. Όμως το ζήτημα της Μικρασίας επανέρχεται στο προσκήνιο με την έκδοση δυο μυθιστορημάτων: τα έργα *Ματωμένα Χώματα* (1962) της Διδώς Σωτηρίου και *Στου Χατζηφράγκου* (1962) του Κοσμά Πολίτη.

1. P. MACKRIDGE, *The myth of Asia Minor in Greek Fiction*, στο R. HIRSCHON (επιμ.) *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Oxford 2003, Berghahn.

Μαρία Μαργαρίτη

Η τρίτη περίοδος ξεκινά μετά τη Μεταπολίτευση το 1974 και φτάνει μέχρι τις μέρες μας. Συνεχίζεται η λογοτεχνική παραγωγή από συγγραφείς που είναι κυρίως απόγονοι των προσφύγων ή και από άλλους που απλά γοητεύονται από το θέμα.

Οι θεματικές ενότητες, με τις οποίες καταπιάνονται οι συγγραφείς στα έργα τους είναι η ειρηνική ζωή πριν την Καταστροφή, η εμπειρία πολέμου (αιχμαλωσία, διωγμός κ.α.) και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, ο Ηλίας Βενέζης έχει δώσει έργα που καλύπτουν όλες τις παραπάνω θεματικές, όπως η *Αιολική Γη* (1943) όπου περιγράφει ως επί το πλείστον την ευτυχισμένη ζωή που είχαν οι Μικρασιάτες πριν τα οδυνηρά γεγονότα του 1922, το *Νούμερο 31328* (1931) όπου καταγράφει την εμπειρία του από τα Τάγματα Εργασίας και η *Γαλήνη* (1939) όπου εξιστορεί τις προσπάθειες των Μικρασιατών προσφύγων να ριζώσουν στην Ελλάδα, τη νέα τους πατρίδα. Άλλα έργα που αναφέρονται στο θέμα της Μικρασίας είναι : *Ιστορία ενός Αιχμαλώτου* (1929) του Στρατή Δούκα, *Οι πρώτες Ρίζες* (1936) της Τατιάνας Σταύρου, *Το Χρονικό μιας Πολιτείας* (1938) του Παντελή Πρεβελάκη, *Η Παναγιά η Γοργόνα* (1949) του Στράτη Μυριβήλη κ.α.

Ο Ηλίας Βενέζης

Το πραγματικό όνομα του Ηλία Βενέζη είναι Ηλίας Μέλλος. Γεννήθηκε το 1904 στο Αϊβαλί και πέθανε το 1973 στην Αθήνα. Η κηδεία του έγινε στη Μήθυμνα Λέσβου απέναντι από τη μικρασιατική του πατρίδα και πάνω στον τάφο του κατά την επιθυμία του γράφτηκε μόνο η λέξη ΓΑΛΗΝΗ².

Ο Ηλίας Βενέζης υπήρξε πρόσφυγας που ήρθε στην Ελλάδα μετά το 1922, αφού πρώτα πέρασε 14 μήνες αιχμαλωσίας στα Τάγματα Εργασίας. Τις περιπέτειές του αυτές τις κατέγραψε το 1924 στην εφημερίδα «Καμπάνα» της Μυτιλήνης και αργότερα τις επεξεργάστηκε λογοτεχνικά στο *Νούμερο 31328*³. Ασχολήθηκε σχεδόν με όλα τα είδη του πεζού λόγου: μυθιστορήματα, διηγήματα, μελέτες, χρονογραφήματα, βιογραφίες, οδοιπορικά, ταξιδιωτικές εντυπώσεις και ένα θεατρικό έργο. Ο Βενέζης πολύ συχνά χρησιμοποίησε βιωματικό υλικό που αποτέλεσε τη βάση για λογοτεχνική αφήγηση.

Κατά τον Χουρμούζιο ο Βενέζης είναι ο πιστότερος ερμηνευτής της ανατολίτικης ψυχολογίας, είναι ερωτευμένος με την Ανατολή⁴. Ο χαρακτήρας του έρ-

2. Κ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛΙΑΣ ΒΕΝΕΖΗΣ, παρουσίαση-ανθολόγηση, στο *Η μεσοπολεμική Πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)* (τομ. Β'), Αθήνα 1996, εκδόσεις Σοκόλη.

3. Ε. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις)». Στο *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014), οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία. Πρακτικά τόμ. Γ'*, Αθήνα 2015, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, σελ. 379-398.

4. Α. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ, «Η διηγηματογραφία του Βενέζη», *Καθημερινή*, 15 Ιουλίου 1954.

Η ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923

γου του είναι προσωπικός/βιωματικός που όμως μοιάζει να απηχεί ένα βίωμα συλλογικό, να εκπροσωπεί ακόμη και την βασανισμένη ανθρωπότητα.⁵ Συχνά καταφεύγει στο όνειρο αγνοώντας την πραγματικότητα^{6,7} αντιμετωπίζοντας για παράδειγμα το θέμα του πολέμου εντελώς μοιρολατρικά θεωρώντας πως είναι κάτι που έρχεται από μακριά χωρίς να φταίει κάποιος⁸.

Η τριλογία του Βενέζη

Ανάμεσα στα λογοτεχνικά και δοκιμιακά έργα που έγραψε ο Βενέζης ξεχωρίζει η τριλογία: *Αιολική Γη* (1943), το *Νούμερο 31328* (1931) και η *Γαλήνη* (1939) με θέμα τα γεγονότα και τις συνέπειες του Μικρασιατικού ζητήματος όπου οι ήρωες παρουσιάζονται να πάσχουν με διάφορους τρόπους είτε βασανίζονται σωματικά είτε ψυχικά⁹. Παρακάτω θα αναδειχτούν σημεία ενδιαφέροντος από κάθε έργο.

Αιολική Γη

Αναφορικά με την *Αιολική Γη* η υπόθεση τοποθετείται σε ένα υποστατικό στα Κιμεντένια Όρη κοντά στο Αϊβαλί όπου ζει ειρηνικά μια οικογένεια Ελλήνων πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον πρώτο διωγμό των Χριστιανών. Το έργο τελειώνει με την οικογένεια που μετά την κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αναγκάζεται να εγκαταλείψει το σπίτι και την περιουσία της και να φθάσει στη Μυτιλήνη για λόγους ασφαλείας, μιας και έχουν αρχίσει βιαιοπραγίες των Τούρκων εναντίον των Χριστιανών. Η αφήγηση γίνεται σε πρώτο πρόσωπο και είναι εμφανέστατη η ταύτιση με τα προσωπικά βιώματα του συγγραφέα.

Ο Mackridge¹⁰ κάνει λόγο για τον «μύθο της Μικρασίας» δηλαδή εικόνες και αναπαραστάσεις του locus amoenus, του προσφιλούς τόπου, στην ελληνική λογοτεχνία, ειδικά των πρώτων δυο δεκαετιών μετά την Ανταλλαγή. Το βιβλίο παρουσιάζει τη Μικρασία ως «ευλογημένη γη» που με τους καρπούς της τρέφει και τον φτωχό. Γι' αυτό άλλωστε είχε μεταβεί εκεί ο μπάρμπα-Ιωσήφ από τη Λήμνο¹¹:

5. Μ. ΒΙΤΤΙ, *Η γενιά του 30: Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα 1995, Ερμής.

6. Α. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, (Δ' έκδ), Αθήνα 1985, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

7. Μ. ΒΙΤΤΙ, *Η γενιά του 30: Ιδεολογία και μορφή*, ό.π.

8. Ρ. ΜΑΚΚΡΙΔΖ, *The myth of Asia Minor in Greek Fiction*, ό.π.

9. Χ. ΤΖΟΥΛΗΣ, *Η μορφή του ήρωα στην τριλογία του Ηλία Βενέζη: «Το νούμερο 31328», «Γαλήνη» «Αιολική Γη»* (Διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα 1989, Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

10. Ρ. ΜΑΚΚΡΙΔΖ, *The myth of Asia Minor in Greek Fiction*, ό.π.

11. Ρ. ΜΑΚΚΡΙΔΖ, *The myth of Asia Minor in Greek Fiction*, ό.π.

Μαρία Μαργαρίτη

Σήμερα ήρθε ένα καράβι απ' τα μέρη αυτά. Ήμουν στο λιμάνι κ' είδα τους ταξιδιώτες. Όλοι τους λέγανε για μια πλούσια χώρα με ψηλά δέντρα και παχιά γη. Ένα σπόρο της ρίχνεις και σου δίνει πεντακόσους σπόρους, χίλιους σπόρους. Τα βουνά, λέει, είναι γεμάτα από κοπάδια ζωντανά αμέτρητα, χώρια τ' αγρίμια, ελάφια και αρκούδες κι αγριογούρουνα, που ζούνε στ' απάτητα μέρη. Εκεί είναι η βλοσυρή γη του κόσμου. Μ' ακούς;¹²

Η Μικρασία παρουσιάζεται επιπλέον ως επέκταση του αιγαιοπελαγίτικου τοπίου. Το Αιγαίο ως φυσικό περιβάλλον και παρουσία υγρού στοιχείου λειτουργεί ως σύμβολο ενότητας του ελληνισμού συνδέοντας όχι μόνο την Ανατολή με τη Δύση αλλά και το παρόν με το παρελθόν της Ελλάδας¹³. Ο Βενέζης στην αρχή της *Αιολικής Γης* αναφέρει πως το νησί της Λέσβου αναδύεται από τη θάλασσα και απέναντι βρίσκονται τα ήσυχα Κιμιντένια:

Ας πάμε το μήνυμα στην πιο κοντινή γη, στη γη της Αιολίδας. Ας της πούμε για το νησί, τη νέα γη που έδωσε το φως με τη γαλήνη, για τη γραμμή και την κίνησή του που είναι τόσο ήμερη σα να έχει μέσα της τη σιωπή, ας της πούμε για το θαύμα του Αιγαίου!»

Ήρθαν τα κύματα και φέραν το μήνυμα του πελάγου στην αιολική ακτή[...] [...] Ζηλέψανε την αρμονία του και είπαν: «Ας κάμουμε κ' εμείς έναν τόπο γαλήνης στη γη της Αιολίδας, που να 'ναι σαν το νησί!» Παραμερίσανε τότε τα βουνά, τραβήχτηκαν στο βάθος, κι ο τόπος που άφησαν έγινε ο τόπος της Γαλήνης. Τα βουνά κείνα της Ανατολής τα λένε Κιμιντένια¹⁴.

Υπάρχει το μοτίβο του «οικείου χώματος». Οι πρόσφυγες φεύγοντας παίρνουν συμβολικά μαζί τους λίγο χώμα σε μαντήλι. Η ελάχιστη αυτή ύλη θα διατηρήσει το δέσιμο με τη γενέθλια γη και θα ενδυναμώσει τη μνήμη στο πέρας του χρόνου:

Ο παππούς φέρνει το χέρι του. Το χώνει κάτω απ' το ρούχο, βρίσκει το μικρό ξένο σώμα που ακουμπά στο κορμί του και που ακούει τους χτύπους της καρδιάς του.

— Τι είναι;

— Δεν είναι τίποτα, λέει δειλά ο παππούς, σαν παιδί που έφταιξε. Δεν είναι τίποτα. Λίγο χώμα είναι.

— Χώμα!

12. Οι σελίδες των παρατιθέμενων χωρίων αναφέρονται στην έκδοση Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Αιολική Γη* (36η εκδ.), Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σελ. 36.

13. Κ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛΙΑΣ ΒΕΝΕΖΗΣ, Παρουσίαση-ανθολόγηση, ό.π.

14. Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Αιολική Γη*, ό.π., σελ.12.

Η ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923

*Ναι, λίγο χώμα απ' τη γη τους. Για να φυτέψουν ένα βασιλικό, της λέει, στο ξένο τόπο που πάνε. Για να θυμούνται!*¹⁵.

Άλλο ένα χαρακτηριστικό μοτίβο που συναντιέται στον Βενέζη είναι η τελετουργική πορεία των προσφύγων είτε πρόκειται για αναχώρηση από τα πατρογονικά εδάφη είτε μετακίνηση προς τη θάλασσα ή εγκατάσταση στη νέα πατρίδα.¹⁶ Οι πρόσφυγες αναπαρίστανται ως μια κοινότητα που χαρακτηρίζεται από επιμονή και εργατικότητα με ισχυρούς οικογενειακούς και φιλικούς δεσμούς που αναπολούν την ευτυχία που στερήθηκαν.

Το Νούμερο 31328

Η υπόθεση του μυθιστορήματος αυτού τοποθετείται στο Αϊβαλί και στα χρόνια της στρατολόγησης των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων στα Τάγματα Εργασίας το 1922. Ο άμαχος πληθυσμός μεταφέρεται με πλοία στην Ελλάδα ενώ οι άνδρες μεταφέρονται σε στρατόπεδα. Το έργο περιγράφει τα βασανιστήρια που υπέστησαν οι Έλληνες από τους Τούρκους κατά τη διάρκεια παραμονής τους στα Τάγματα Εργασίας. Τελιώνει με την απελευθέρωσή τους και την Ανταλλαγή πληθυσμών με τη Συνθήκη της Λοζάνης το 1923.

Το *Νούμερο 31328* είναι το χρονικό της αιχμαλωσίας του Ηλία Βενέζη στα Τάγματα Εργασίας¹⁷. Δημοσιεύτηκε αρχικά σε συνέχειες σε εφημερίδα της Μυτιλήνης το 1924 και κυκλοφόρησε σε βιβλίο το 1931¹⁸.

Ο τίτλος του έργου προήλθε από το γεγονός πως δινόταν σε κάθε κρατούμενο στα Τάγματα Εργασίας ένας αριθμός καταμέτρησης. Αυτοί που διέθεταν νούμερο θα μεταφέρονταν με πλοίο στην Ελλάδα υπό την επίβλεψη του Ερυθρού Σταυρού σύμφωνα με τη συμφωνία που υπογράφηκε για την υποχρεωτική Ανταλλαγή των πληθυσμών τον Ιανουάριο του 1923¹⁹. Δηλαδή η αντικατάσταση της ταυτότητας του υποκειμένου από ένα αριθμό που σηματοδοτεί την εκμηδένισή του, αποτελεί ταυτόχρονα και την εγγύηση της ύπαρξης του αφού όσοι αιχμάλωτοι δε διέθεταν νούμερο, δεν μπορούσαν να αναζητηθούν από τους συγγενείς τους²⁰.

15. Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Αιολική Γη*, ό.π., σελ. 224.

16. Ε. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις)», ό.π.

17. Α. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π.

18. R. BEATON, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία: Ποίηση και πεζογραφία 1821-1992* (Ν.Ε. Ζουργού, Μ. Σπανάκη, Μετ.), Αθήνα 1996, εκδόσεις Νεφέλη.

19. R. BEATON, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία: Ποίηση και πεζογραφία 1821-1992*, ό.π.

20. Μ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗ, *Η συγκρότηση του έθνους και τα σύνορα στη λογοτεχνία: αναφορές σε έργα Μικρασιατών λογοτεχνών, μεταπτυχιακή διατριβή για το Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου*, Μυτιλήνη 2016, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Μαρία Μαργαρίτη

Οι Έλληνες κάτοικοι της Μικρασίας περίμεναν με ανυπομονησία την έλευση του ελληνικού στρατού το 1919 προσδοκώντας την απελευθέρωσή τους:

Ιάκωβος Μούρας. Είναι ένας περασμένος άνθρωπος, ίσαμε πενήντα χρονώ. Ήταν ξενοδόχος και πατριώτης λόγιος. Όταν ήρθαν οι Έλληνες στην Ανατολή έβγαλε ένα λόγο απ' το μπαλκόνι του ξενοδοχείου του. Τόσος ήταν ο ενθουσιασμός του που, επειδή δεν είχε έτοιμη παντιέρα να σιάρει, σαστισμένος απ' την ευγλωττία του άρπαξε και σιάρει ένα σεντόνι που μύριζε ύποπτα πράγματα. «Ζήτω η ελευθερία!»²¹.

Το παρακάτω απόσπασμα αναφέρεται βιοπραγίες που διέπραξαν οι Έλληνες εις βάρος των Τούρκων μετά την άφιξη του ελληνικού στρατού. Ο Έλληνας ικετεύει τον Τούρκο να του χαρίσει τη ζωή λέγοντας του πως δεν είναι ο ίδιος προσωπικά υπεύθυνος:

Τη Νατζιέ την είχε βρει μια σφαίρα τις μέρες του ελληνοτουρκικού πολέμου. — Δε ζούσαμε καλά, Νικόλα; λέει ο Τούρκος. Τότες ο δικός μας πέφτει στα πόδια του παρακαλώντας: — Σώσε μας! Σώσε μας! — Δεν πράξατε καλά, Νικόλα! τον κόβει αυστηρά ο Τούρκος και τον βοηθά να σηκωθεί. — Κ' εγώ τι φταίω; Τι φταίω; μουρμούριζε ο Χριστιανός με δάκρυα²².

Κατά την περιπλάνηση των αιχμαλώτων στο εσωτερικό της Μικρασίας ο αφηγητής που αποτελεί το προσωπείο του συγγραφέα, βλέπει το σπίτι τους στα Κιμιντένια και έτσι δημιουργείται μια σύνδεση με το έργο *Αιολική Γη*, όπως υπάρχει και σύνδεση των δυο αυτών έργων με τη *Γαλήνη* καθώς γίνεται αναφορά σε ίδια πρόσωπα και γεγονότα:

Το μεσημέρι μας βρήκε στον κάμπο, κάτω απ' τα βουνά τα Κιμιντένια. Από μακριά διακρίναμε τα σπίτια, τις καλύβες στο χτήμα του παππού μου. Πόσες χαρούμενες καλοκαιρινές μέρες, πέρσι ακόμα, είχα χαθεί μες στα κατατόπια τούτα κυνηγώντας! Ήξερα που τρέχει το νερό, που ήταν οι φωλιές των αηδονιών, που κατέβαινε ο λαγός, που πατούσαν τα τσακάλια²³.

21. Οι σελίδες των παρατιθέμενων χωρίων αναφέρονται στην έκδοση Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Το νούμερο 31328*, Αθήνα 2022, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σελ.25.

22. Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Το νούμερο 31328*, ό.π., σελ. 65.

23. Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Το νούμερο 31328*, ό.π., σελ.54.

Η ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923

Ο Ηλίας Βενέζης στο έργο του *Μικρασία, Χαίρε* (1974) γράφει σχετικά με την εμπειρία της αιχμαλωσίας που βίωσε:

Αλλά εγώ θα αφηγηθώ την αυθεντική ιστορία. Ήμουν με την προτελευταία αποστολή σκλάβων που οι Τούρκοι οδηγούσανε στο εσωτερικό της Ανατολής. Γυμνοί, πεινασμένοι, διψασμένοι, καταματωμένοι, είχαμε φτάσει στην Πέργαμο. Μας ρίξαν σε μιάν αποθήκη²⁴. Γράφω εδώ για συμβάντα που τα έζησα ο ίδιος στη Μικρασία, στα 1922. Πέρασαν πενήντα χρόνια από τότε. Όλα εκείνου του καιρού σα να αναδύονται τώρα μέσα από ένα θολό πούσι- οι άνθρωποι, η πόλις, τα σπίτια, τα ζώα, οι εχθροί, οι Έλληνες, η χαρά, ο τρόμος στα πρόσωπα, το αίμα. Ολοένα ξεπροβέλλουν οι σκιές μέσα απ' το πούσι, για λίγο γίνονται πιο ευδιάκριτες, ύστερα ξαναγυρίζουν στην αβεβαιότητα. Σα να είναι εφιάλτης²⁵.

Γαλήνη

Στο έργο αυτό Μικρασιάτες πρόσφυγες μετά την Ανταλλαγή του 1923 φτάνουν στην Ανάβυσσο της Αττικής που τους έχει παραχωρηθεί από το ελληνικό κράτος για να κατοικήσουν. Η περιοχή είναι έρημη και το έδαφος άγονο, όμως οι πρόσφυγες καταφέρνουν να ριζώσουν εκεί.

Στο έργο αυτό αναφέρεται ξεκάθαρα η Ανταλλαγή των πληθυσμών αφού τοποθετείται χρονικά το καλοκαίρι του 1923 καθώς οι Μικρασιάτες πρόσφυγες από τη Φώκεια της Μικρασίας (απέναντι από Χίο) οδοιπόροι προσεγγίζουν τα ανταλλάξιμα κτήματα που τους παραχώρησε το ελληνικό κράτος στην περιοχή της Αναβύσσου Αττικής:

Έγινε ειρήνη, μα τα χαρτιά που υπόγραψαν οι μεγάλοι ορίζουν πως πια αυτοί δεν έχουν να γυρίσουν στην πατρίδα τους, γιατί έγινε ανταλλαγή των πληθυσμών. Κι όμως περιμένουν.²⁶

Η παρουσία αρχαίων ερειπίων — θέμα προσφιλές στον Βενέζη — στον χώρο όπου καλούνται να κατοικήσουν οι νεοφερμένοι παραλληλίζει την έλευση των προσφύγων στον νέο τόπο με επιστροφή στα πάτρια εδάφη²⁷ και συνδέει με το ελληνικό παρελθόν.

24. Οι σελίδες των παρατιθέμενων χωρίων αναφέρονται στην έκδοση Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Μικρασία, Χαίρε*, Αθήνα 2022, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σελ.47-48.

25. Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Μικρασία, Χαίρε*, ό.π., σελ. 37.

26. Οι σελίδες των παρατιθέμενων χωρίων αναφέρονται στην έκδοση Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Γαλήνη* (17η εκδ.), Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σελ. 107.

27. Α. ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ, *Εικόνες του Μικρασιάτη Πρόσφυγα στη Μεσοπολεμική Πεζογραφία* (Διδακτορική Διατριβή), Αθήνα 1999, Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Μαρία Μαργαρίτη

Η στιγμή της επιλογής γης (χωραφιού) καθώς και το χτίσιμο της νέας κατοικίας είναι η στιγμή που οι πρόσφυγες γίνονται και πάλι υποκείμενα²⁸. Είναι με άλλα λόγια η αρχή της καινούριας τους ιστορίας, η αρχή του δεσμού με τον νέο χώρο κατοικίας, τη νέα πατρίδα. Μάλιστα, προς το τέλος του έργου εμφανίζεται η Αυγή, η κόρη του Γλάρου, που ήταν πολύ μικρή όταν έφτασε η οικογένειά της στην Ελλάδα και τα βιώματά της είναι μόνο από τη νέα πατρίδα, είναι δηλαδή πρόσφυγας δεύτερης γενιάς.

Παρά τις αντίξοες συνθήκες που επικρατούν στον νέο τόπο κατοίκησης καθώς η γη είναι άγονη, οι πρόσφυγες καταφέρνουν να δημιουργήσουν οικισμό και να ξεκινήσουν τη νέα τους ζωή. Στη συνέχεια επιδίδονται και σε καινοτομίες, για τις οποίες τους θαυμάζουν οι ντόπιοι. Ο πρόσφυγας νιώθει περήφανος και συχνά ανώτερος από τους ντόπιους. Πρόκειται για την «υπεραναπλήρωση της μειονεξίας του πρόσφυγα»²⁹ δηλαδή προσπάθεια να εξαλείψει την κοινωνική κατωτερότητα που βιώνει.

Συμπεράσματα

Στην άτυπη αυτή τριλογία που αποτελείται μάλιστα από τα σπουδαιότερα έργα του Ηλία Βενέζη, ο συγγραφέας καταπιάνεται με όλες τις πτυχές του Μικρασιατικού ζητήματος, την ευτυχισμένη ζωή που έζησε ο ίδιος και οι άλλοι Μικρασιάτες στην πατρίδα τους, τον βίαιο διωγμό τους και τη νέα τους ζωή στην Ελλάδα.

Το πρώτο έργο που γράφει ο Βενέζης είναι το *Νούμερο 31328* μετά από παρότρυνση του Στράτη Μυριβήλη όπου καταγράφει την πρόσφατη τότε εμπειρία του από τα Τάγματα Εργασίας, έπειτα γράφει τη *Γαλήνη* με θέμα την αρχή της νέας ζωής των προσφύγων στην Ελλάδα και τέλος την *Αιολική Γη* με θέμα την ήρεμη και αρμονική ζωή στη Μικρασία. Και τα τρία έργα ανήκουν στην πρώτη περίοδο της λογοτεχνικής παραγωγής κατά τη διαίρεση του Mackridge. Ο συγγραφέας νιώθει την ανάγκη να καταγράψει τη δική του αλήθεια ώστε να την καταστήσει γνωστή στους μεταγενέστερους. Και διαπιστώνουμε πως παρά τη χρονική και χωρική απομάκρυνση ο Βενέζης δεν έφυγε ποτέ από την προσφιλή του Ανατολή.

28. Α. ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ, *Εικόνες του Μικρασιάτη Πρόσφυγα στη Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, ό.π.

29. Α. ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ, *Εικόνες του Μικρασιάτη Πρόσφυγα στη Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, ό.π.

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ
ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ (1930-2023).
ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΤΗΣ ΥΛΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥΣ ΑΠΟ ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΜΟΥΣΕΙΑ

1. Εισαγωγή

Η Μικρασιατική Καταστροφή εντάσσεται στα ιστορικά γεγονότα που η Sharon Macdonald χαρακτηρίζει ως «δύσκολη κληρονομιά» («difficult heritage»), στο πλαίσιο της οποίας καταγράφεται ο ξεριζωμός του Μικρασιατικού Ελληνισμού από τις προγονικές του εστίες¹. Οι αναγκαστικές μετοικεσίες και η «...υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων ελληνικού ορθόδοξου θρησκευάματος, των εγκατεστημένων επί των τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων, μουσουλμανικού θρησκευάματος, των εγκατεστημένων επί των ελληνικών εδαφών», καθορίστηκε με βάση θρησκευτικά κριτήρια από τη Συνθήκη της Λωζάνης το 1923, και ολοκληρώθηκε το 1924².

Στη Σύμβαση της Λωζάνης που υπεγράφη στις 30 Ιανουαρίου 1923, προβλεπόταν, μεταξύ άλλων, η ανταλλαγή των κινητών κοινοτικών περιουσιών των προσφυγικών πληθυσμών. Στην περίπτωση των ελληνοχριστιανικών πληθυσμών, στις κοινοτικές περιουσίες περιλαμβάνονταν εκκλησιαστικά αντικείμενα, έργα εκκλησιαστικής αργυροχοΐας, κεντήματα, εικόνες, χειρόγραφα, λειτούργικά βιβλία, από τους ορθόδοξους ναούς της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης³. Σύμφωνα με το άρθρο οκτώ (8) «οι μετανάσται

1. Sh. MACDONALD, *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*, Νέα Υόρκη 2009, Routledge.

2. Βλ. ενδεικτικά R. HIRSCHON (επιμ.), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη & Οξφόρδη 2003, Berghahn Books, Α. ΛΙΑΚΟΣ (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα 2011, Νεφέλη, V. LYTRA (επιμ.), *When Greeks and Turks Meet: Interdisciplinary Perspectives on the Relationship Since 1923*, Σάφρεϊ 2014, Ashgate, Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, Αθήνα 2006, Κριτική, Σπ. ΠΛΟΥΜΙΑΝΗΣ, *Τα μυστήρια της Αγηίδος. Το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Αθήνα 2016, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

3. Ενδεικτικά βλ. Α. ΠΑΛΗΚΙΑΝΗΣ, «Τα παιδιά της Ιφιγένειας: Η Σύμβαση της Λωζάνης και η ανταλλαγή πληθυσμών στην ιστοριογραφία, τη μνήμη και την εκπαίδευση», στο Μ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Γ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Ε. ΒΟΓΑΝ (επιμ.), *Διεπιστημονικές Διαδρομές από το Παρόν*

θα ώσιν ελεύθεροι να συναποκομίσωσιν ή να μεταφέρωσι την πάσης φύσεως κινητήν αυτών περιουσίαν χωρίς δια τον λόγον τούτον να τοις επιβληθή τέλος τι εξαγωγικόν ή εισαγωγικόν ούτε άλλος τις φόρος. Ομοίως τα μέλη πάσης κοινότητος (περιλαμβανομένου του προσωπικού των τεμενών (τζαμιών), μοναστηριών (τεκκέ), ιερατικών σχολών (μεδρεσέ), εκκλησιών, μοναστηρίων, σχολείων, νοσοκομείων, εταιρειών, συνεταιρισμών και νομικών προσώπων ή άλλων ιδρυμάτων οιασδήποτε φύσεως), ήτις θέλει εγκαταλείψει το έδαφος ενός των συμβαλλομένων Κρατών, δυνάμει της παρούσης Συμβάσεως, θα έχωσι το δικαίωμα να συναποκομίσωσιν ελευθέρως ή να μεταφέρωσι την εις την εαυτών κοινότητα ανήκουσαν κινητήν αυτών περιουσίαν»⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα ανταλλάξιμα εκκλησιαστικά σκεύη, ιερά βιβλία, ιερατικά άμφια, και άλλα αντικείμενα λατρευτικής και καθημερινής ζωής, ακολουθώντας την πορεία των κατόχων τους συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα και καταγράφηκαν από το Ταμείον Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινοφελών περιουσιών. Στη συνέχεια, ένα μέρος αυτών μοιράστηκε σε ναούς της ελληνικής επικράτειας, ενώ ένα άλλο, που χαρακτηρίστηκε ως ιδιαίτερης αρχαιολογικής και καλλιτεχνικής αξίας⁵, αποφασίστηκε να διοχετευθεί στα τρία εθνικής εμβέλειας μουσεία, στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, στο Μουσείο Μπενάκη, και στο Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, σήμερα Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού.

Η μεταφορά των ανταλλαξίμων αντικειμένων, η ενσωμάτωσή τους στον τόπο εγκατάστασης των προσφύγων και η ένταξη κάποιων εξ αυτών στον μουσειακό χώρο, συνέβαλε μέσω της απόσπασής τους από το αρχικό περιβάλλον χρήσης τους, στην απόκτηση της λεγόμενης μουσειακότητας, καθώς μετατράπηκαν σε «ιερά ιστορικά κειμήλια», φορτισμένα με νέο συμβολικό περιεχόμενο⁶. Η μετάβασή τους από τον τόπο εκκίνησης στον μουσειακό τό-

στο Παρελθόν. Αφιερωματικός Τόμος για τα 25 χρόνια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, Θεσσαλονίκη 2017, Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη, σελ. 307-332.

4. P. M. KITROMILIDES, «The Greek-Turkish population exchange», στον τόμο E.J. ZÜRCHER (επιμ.), *Turkey in the Twentieth Century/La Turquie au Vingtième Siècle*, 2008, σελ. 255-270, Γ. ΓΕΩΡΓΗΣ, Χ.Κ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Χ.Γ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ (επιμ.), *Λωζάννη 1923. Διαχρονικές προσεγγίσεις και εκτιμήσεις*, Αθήνα 2017, εκδ. Καστανιώτη, όπου και περιλαμβάνεται το πλήρες κείμενο της συνθήκης.

5. Βλ. ειδικότερα το εισαγωγικό σημείωμα του Παύλου Λαζαρίδη στον Κατάλογο Ειδική Έκθεση Κειμηλίων Προσφύγων, Αθήνα 1982, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, χωρίς σελιδαρίθμηση.

6. Βλ. σχετικά Ε. ΝΑΚΟΥ, *Μουσεία: εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός: Από τη σκοπιά της θεωρίας του υλικού πολιτισμού, της μουσειολογίας και της μουσειοπαιδαγωγικής*, Αθήνα 2001, Νήσος, Αλ. ΜΠΟΥΝΙΑ, «Μουσεία και αντικείμενα: “Κατασκευάζοντας” τον κόσμο», στον τόμο Δ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ν. ΜΠΟΥΜΠΑΡΗΣ, Ε. ΜΥΡΙΒΗΛΗ (επιμ.), *Πολιτιστική αναπαράσταση*, Αθήνα 2006, Κριτική, σελ. 141-164, και Φ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, «Άνθρωποι και αντικείμενα: Σχέσεις ζωής – Νέα αποκτήματα από δωρεές στο μουσείο – Η έκθεση». Στο *Άνθρωποι και αντικείμενα: Σχέσεις ζωής*, Θεσσαλονίκη 2009, Εκδόσεις Λαογραφικού και Εθνολογικού Μουσείου Μακεδονίας Θράκης, σελ. 35-47.

Η διαχείριση και αξιοποίηση των προσφυγικών κειμηλίων

πο ανέδειξε τη δυναμική της υλικής τους επιφάνειας να επαναπροσδιορίζεται πολιτισμικά, προσδίδοντας στα ίδια τα αντικείμενα μέσα από τις σχέσεις τους με τους ανθρώπους, τη δυνατότητα να μεταβάλλονται καθώς ανταλλάσσονται και κυκλοφορούν σε διαφορετικά τοπικά, χρονικά και κοινωνικά πλαίσια⁷. Τα κειμήλια, ως φορείς της συλλογικής ταυτότητας και της μνήμης των εκτοπισμένων κοινοτήτων στο νέο χώρο εγκατάστασης, συνέβαλαν στη συγκρότηση μιας από τις πολλές αφηγήσεις της προσφυγικής ταυτότητας και συλλογικής και ατομικής μνήμης⁸. Η κοινωνική τους ζωή συνδεδεμένη με την ιστορική τους διαδρομή πριν και μετά τον εκτοπισμό, αποτελούν προνομιακό πεδίο για νέες προσεγγίσεις, που σχετίζονται όχι μόνο με το ίδιο το καθαυτό ιστορικό γεγονός και την τραυματική εμπειρία, αλλά και με τους τρόπους με τους οποίους οργανώθηκε η διαχείρισή τους στον μουσειακό χώρο, κυρίως τον χώρο των τριών εθνικών μουσείων⁹.

Στην εισαγωγή του βιβλίου «Objects of War. The Material Culture of Conflict and Displacement», σε επιμέλεια των Leora Auslander και Tara Zahra, καθηγητριών ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο, οι Auslander και Zahra εξηγούν ότι η υλική κουλτούρα παρέχει έναν άλλο τρόπο να κατανοήσουμε τον πόλεμο και τους ανθρώπους που τον βιώνουν. Σε περιόδους ακραίας βίας μάλιστα, η σημασία των πραγμάτων για τα άτομα συχνά μεγεθύνεται ή μετασχηματίζεται εντελώς¹⁰. Οι άνθρωποι αναπτύσσουν μεγάλη σύνδεση με τα αντικείμενα κατά τη διάρκεια βίαιων συγκρούσεων και, με τη σειρά τους, τα αντικείμενα αυτά

7. D. MILLER, *Material Culture and Mass Consumption*, Οξφόρδη 1987, BLACKWELL, A. APPADURAI (επιμ.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspectives*, Κέμπριτζ 1986: Cambridge University Press, Ο Ιδιος, «Museum Objects as Accidental Refugees», *Historische Anthropologie* 25:3 (2017), σελ. 401-408. Βλ. επίσης, I. KOPYTOFF, «The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process», στο A. APPADURAI (επιμ.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspectives*, Κέμπριτζ 1986, Cambridge University Press και A. GELL, *Art and Agency. An Anthropological Theory*, Οξφόρδη 1998, Clarendon Press.

8. Βλ. Α. ΣΑΛΒΑΝΟΥ, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα 2018, εκδ. Νεφέλη. Επίσης, βλ. M. HALBWACHS, *Η συλλογική μνήμη* (επιστημονική επιμέλεια, πρόλογος: ΆΝΝΑ ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ), Αθήνα 2013, εκδ. Παπαζήση, και M. HALBWACHS, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης* (πρόλογος: ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ), Αθήνα 2013, εκδ. Νεφέλη. Βλ. επίσης, CL. FOGU, W. KANSTEINER, «The politics of memory and the poetics of history», στο R. NED LEBOW, W. KANSTEINER και CL. FOGU (επιμ.), *The politics of memory in Postwar Europe*, Ντάραμ και Λονδίνο 2006, Duke University Press, σελ. 284-310.

9. Βλ. Α. ΤΑΤΑ ΑΡΕΑ, *Με το δώγμο στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, Αθήνα 2014, Κέδρος. Βλ. επίσης: S. MACDONALD, «Η Ιστορία ως Κοινωνικό Ζήτημα: Ερμηνεύοντας τη «Δύσκολη» Κληρονομιά», *Τετράδια Μουσειολογίας* 7, Αθήνα 2010, Εκδόσεις Καλειδοσκόπιο, και L. SMITH, «“We Are... We Are Everything”: The Politics of Recognition and Misrecognition at Immigration Museums», *Museum & Society* 15:1 (2017), σελ. 69-86, G.I. ΚΡΙΤΙΚΟΣ, «Silencing inconvenient memories: refugees from Asia Minor in Greek historiography», *Journal of Ethnic and Migration Studies* 47:18 (2021), σελ. 4269-84.

10. L. AUSLANDER και Z. TARA (επιμ.), *Objects of War. The Material Culture of Conflict and Displacement*, Ίθακα και Λονδίνο 2018, Cornell University Press.

ενσαρκώνονται μέσα από τις ζωές εκείνων που αγγίζουν¹¹. Κοιτάζοντας, νιώθοντας ή μυρίζοντας τα απομεινάρια του πολέμου, οι άνθρωποι δημιουργούν μια συναισθηματική σύνδεση με αντικείμενα από το παρελθόν που δεν θα μπορούσαν ποτέ να κάνουν διαβάζοντας απλώς για το γεγονός.

Αν λοιπόν, όπως υποστηρίζουν οι θεωρητικοί του υλικού πολιτισμού, η σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους και τα αντικείμενα στηρίζεται στην ανάπτυξη «μιας αμοιβαίας και δημιουργικής αλληλεπίδρασης», τότε, όπως εύστοχα επισημαίνει η Εσθήρ Σολομών, «αξίζει τον κόπο να ανιχνεύσουμε τις ποικίλες παραμέτρους του δεσμού αυτού που συνδέει τις σύγχρονες κοινωνίες με τα μουσεία τους»¹². Η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στην καταγραφή της διαχείρισης των κειμηλίων των προσφύγων από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο και το Μουσείο Μπενάκη, από τη στιγμή της παραχώρησής τους από το Ταμείον των Ανταλλαξίμων και της ενσωμάτωσής τους στις συλλογές τους, έως και την ανάδειξή τους μέσω σύγχρονων εκθεσιακών προτάσεων με αφορμή την επέτειο των εκατό χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Έχει δε ως στόχο να ερμηνεύσει τις πρακτικές που ακολουθήθηκαν στη διαχείρισή τους από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 και εξής, σε απόλυτη σύνδεση με τις κοινωνικές και ιστορικές παραμέτρους που καθόρισαν και προσδιόρισαν τον τρόπο αντιμετώπισής τους στα μουσειακά περιβάλλοντα, ως υλικών καταλοίπων ενός τραυματικού ιστορικού γεγονότος¹³.

2. Το Ταμείον Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινωφελών Περιουσιών

Το Ταμείον Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινωφελών Περιουσιών ιδρύθηκε με το Νόμο 3471/1928 ως Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου υπό την

11. Βλ. ειδικά Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, Φ. ΕΓΓΛΕΖΟΥ, Χ. ΚΟΝΔΥΛΗ, Μ. ΛΟΓΙΩΤΗ, Ε. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΪΟΥ, «Τραυματικές υλικότητες και μουσειακές αναπαραστάσεις: Ο σχεδιασμός της κινητής έκθεσης “Μνήμες μέσα από αντικείμενα προσφύγων της Μικράς Ασίας ταξιθεύουν στα σχολεία του Αιγάλεω”», *Πρακτικά Συνεδρίου «Ο Ελληνικός πολιτισμός της Μικράς Ασίας: παρελθόν, παρόν, μέλλον»*, Τμήμα Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Κρατικού Πανεπιστημίου Λομονόσοφ της Μόσχας και Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών της Ρωσίας (24-25 Οκτωβρίου 2022), *КАФЕДРА, ВИЗАНТИЙСКОЙ И НОВОГРЕЧЕСКОЙ ФИЛОЛОГИИ, Научно-теоретический журнал*, 12:3 (2022), σελ. 68-85.

12. Ε. ΣΟΛΟΜΩΝ, «Τα μουσεία ως “αντικείμενα”. Αναζητώντας τρόπους προσέγγισης», στο Ε. ΓΙΑΛΟΥΡΗ (επιμ.), *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αθήνα 2012, Αλεξάνδρεια, σελ. 75-124.

13. Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, «Εισαγωγή. Σχεδιάζοντας μια επετειακή έκθεση. Προκλήσεις και Πραγματικότητα», στον τόμο Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ (επιμ.), *Σχεδιάζοντας μια επετειακή έκθεση. Προκλήσεις και Πραγματικότητα. Με αφορμή την έκθεση «1922-2022: Κύματα Προσφυγιάς – Κράματα Μνήμης»*, 18 — Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας — (e-book), Κομοτηνή 2023, Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, ΔΠΘ, σελ. 14-27.

Η διαχείριση και αξιοποίηση των προσφυγικών κειμηλίων

εποπτεία του Υπουργείου Γεωργίας¹⁴. Σκοπός του Ταμείου ήταν η συγκέντρωση και διάθεση των περιουσιών των πάσης φύσης νομικών προσώπων των Ελλήνων στην Τουρκία (κοινοτήτων, κοινοτικών οργανισμών, μονών, εκκλησιών, σχολών, νοσοκομείων, ιδρυμάτων κοινής ωφέλειας) που έπαυσαν να λειτουργούν λόγω της ανταλλαγής των πληθυσμών (άρθρο 1). Με το άρθρο 2 όλοι οι κάτοχοι (φυσικά ή νομικά πρόσωπα) κινητών περιουσιών ή χρηματικών τίτλων (ομολογίες εκκλησιαστικά κειμήλια, τιμαλφή) που ανήκαν σε νομικά πρόσωπα Ελλήνων της Τουρκίας υποχρεώνονταν να τα παραδώσουν στο Ταμείο. Εξαιρούνταν από τη ρύθμιση όσα είχαν παραδοθεί σε μουσεία του Κράτους¹⁵. Τα ιστορικά κειμήλια και έργα τέχνης που είχαν ήδη παραδοθεί σε μουσεία του Κράτους παρέμεναν σε αυτά προς φύλαξη, αποτελούσαν όμως περιουσία του Ταμείου. Το Διοικητικό Συμβούλιο του Ταμείου αποτελούνταν από έναν Πρόεδρο και οκτώ άμισθα μέλη: τέσσερις καταγόμενους από τη Μικρά Ασία, δύο από τη Θράκη και δύο από τον Πόντο (άρθρο 11). Το 1934 με το Νόμο 6340/1934 το Ταμείο υπήχθη στην εποπτεία του Υπουργείου Κρατικής Ύγιεινής και Αντιλήψεως, στο οποίο υπήχθη και η Υπηρεσία Συμβάσεως Ανταλλαγής και Αποζημιώσεως Ανταλλαξιμίων, που υπαγόταν έως τότε στο Υπουργείο Γεωργίας. Το Ταμείο καταργήθηκε το 1962 με το Νόμο 4223/1962 με το οποίο μεταβιβάζονταν τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις του Ταμείου στην Δ5 Διεύθυνση του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας και στον Λογαριασμό Αποκαταστάσεως Αστών Προσφύγων του Νόμου 2044/52, που λειτουργούσε στην Τράπεζα της Ελλάδος. ΒΔ 151/1963¹⁶.

Το Ταμείον Ανταλλαξιμίων Κοινοτικών και Κοινωφελών Περιουσιών παρέλαβε στο μεταξύ από δύο επιτροπές, μία στην Αθήνα και μία στη Θεσσαλονίκη, τις καταρτισθείσες από τη Διεύθυνση Ανταλλαγής, τα περισυλλεγμένα εκκλησιαστικά και κοινοτικά αντικείμενα και σκεύη, τα γνωστά ως «Κειμήλια Προσφύγων». Οι επιτροπές ανταλλαγής των κοινοτήτων και αργότερα το Ταμείο Ανταλλαξιμίων Κοινοτικών Περιουσιών μερίμνησαν για τη συγκέντρωση και την επαναπόδοση της κινητής κοινοτικής περιουσίας των προσφύγων. Παράλληλα, κατάφερε να περισυλλέξει και αντικείμενα που βρίσκονταν υπό την κατοχή τρίτων προσώπων, εντός και εκτός Ελλάδας. Τα κειμήλια αυτά συγκεντρώθηκαν στις αποθήκες του Ταμείου, όπου έγινε η καταγραφή, επισκευή και εκτίμησή τους. Πιστό στον διακηρυχθέντα σκοπό του το Ταμείο χορήγησε εν συνεχεία σε προσφυγικούς ναούς μέρος από τη συλλογή αυτή, εικόνες, σκεύη, άμφια και άλλα εκκλησιαστικά είδη. Τα υπόλοιπα κειμήλια, τα σημαντικότε-

14. Βλ. <https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/u-u-625> (Ανάκτηση 14.12.2024). Για την ίδρυση του Ταμείου βλ. επίσης, Α. Τσογλοφής, *Η Ανταλλαγή Ελληνικών και Τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών*, Αθήνα 1989, σελ. 76-79.

15. <https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/u-u-625>.

16. Βλ. <https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/u-u-625>.

ρα από ιστορικής και καλλιτεχνικής άποψης, καθώς και σπάνια χειρόγραφα και βιβλία, θεώρησε «επιβεβλημένον αυτώ να διατηρήσῃ ανελλιπή ως συμβολίζοντα τον θρησκευτικόν και εθνικόν βίον του εκριζωθέντος εκ της κοιτίδος του Ελληνισμού»¹⁷. Στο ερώτημα της εφημερίδας *Προσφυγικός Κόσμος*, 25.10.1930, τι θα απογίνουν τα «ιερά τούτα κειμήλια», η σκέψη να δοθούν στο εμπόριο χαρακτηρίζεται ως «ανόσιος» και «εγκληματική», ως εκ τούτου προκρίνεται «να μεταβληθούν εις ένα διαρκές προσκύνημα, τοποθετούμενα εις μίαν ιδιαιτέραν πτέρυγαν του Βυζαντινού Μουσείου»¹⁸.

Το Ταμείον θα οργανώσει την πρώτη έκθεση των ανταλλαξίμων, σύμφωνα με την εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος*, 25.10.1930, «μια συγκινητική όσο και πρωταφανή» έκθεση, στα γραφεία του, στην οδό Ακαδημίας 41. Η «Έκθεσις των εκ Μικράς Ασίας, Πόντου και Θράκης διασωθέντων ιερών κειμηλίων ναών και μονών των Ανταλλαξίμων» εγκαινιάστηκε στις 16 Οκτωβρίου 1930, με την ευκαιρία του Γ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου που διεξαγόταν στην Αθήνα. Στους δύο χώρους του Ταμείου είχαν εκτεθεί έργα που αναπαριστούσαν τη χιλιόχρονη ιστορία του ελληνισμού της καθ' ημάς Ανατολής τόσο κατά τη βυζαντινή εποχή όσο και, κυρίως, τη μεταβυζαντινή. Σύμφωνα με τον Δ.Κ. Ευαγγελίδη, στο άρθρο του «Η Έκθεσις των προσφυγικών κειμηλίων εις το Ταμείον Ανταλλαξίμων», *Ακρόπολις*, 17.10.1930, αναφέρονται ανάμεσα σε άλλα, δύο μεγάλα αργοφόρια σμάλτινα με αργυρές και χρυσές παραστάσεις και δύο πολυτελέστατα εξαπτέρυγα από την ιστορική Σταυροπηγιακή μονή της Βαζελώνης του Πόντου, δώρα των εκ Ρωσίας Ποντίων, μία μαργαριταρόστικτη μίτρα του απαγχονισθέντος (1821) μητροπολίτη Αδριανουπόλεως Κυρίλλου, κ.ά.¹⁹. Τα παραπάνω αποτελούσαν ιστορικά τεκμήρια πλούτου και ακμής των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Μικράς Ασίας, ιδίως στα δυτικά παράλια, στις αστικές περιοχές του Πόντου και στην Ανατολική Θράκη, οι οποίες στην εκπνοή του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αιώνα ανθούσαν σε πνευματικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο.

Προκαλεί το ενδιαφέρον του ερευνητή ο τρόπος με τον οποίο υποδέχθηκε το κοινό τη συγκεκριμένη έκθεση περίτεχνων έργων εκκλησιαστικής τέχνης. Η έκθεση «περνάει σχεδόν απαρατήρητη απ' το πολύ κοινόν, ενώ έπρεπε να μεταβληθῇ εις σεμνόν προσκύνημα των διανοουμένων και μη Ελλήνων», έγραφε με πικρία ο *Προσφυγικός Κόσμος*, Ανεξάρτητος Παμπροσφυγική Εφημερίς, σχο-

17. Υλικό άντλησα από το άρθρο της Γ. ΜΠΑΚΑΛΗ, «Με αφορμή την έκθεση “Διά τα κειμήλια της Μικράς Ασίας”, Σαντιρβάν, Δράμα, 9 Δεκεμβρίου 2022 - 6 Μαρτίου 2023», *Χρονικά της Δράμας* (14.12.2022), στο: <https://xronikadramas.gr/me-aformi-tin-ekthesi-dia-ta-keimilia-tis-mikras-asias-santirvan-drama-9-dekemvrioy-2022-6-martioy-2023/> (Ανάκτηση 14.12.2024).

18. Βλ. Γ. ΜΠΑΚΑΛΗ, «Με αφορμή την έκθεση...», *ό.π.*, στο: <https://xronikadramas.gr/me-aformi-tin-ekthesi-dia-ta-keimilia-tis-mikras-asias-santirvan-drama-9-dekemvrioy-2022-6-martioy-2023/>.

19. Βλ. Γ. ΜΠΑΚΑΛΗ, «Με αφορμή την έκθεση...», *ό.π.*

Η διαχείριση και αξιοποίηση των προσφυγικών κειμηλίων

λιάζοντας δηκτικά πως ο τύπος αδιαφορούσε, οι διανοούμενοι μάλλον αρέσκονταν να συμμετέχουν σε διαλέξεις δήθεν μοντέρνων ποιητών και οι επίσημοι δεν ήθελαν να δώσει η επίσκεψή τους αφορμή παρεξήγησης «με την φιλτάτην όμορον Δημοκρατίαν»²⁰. Το εν λόγω σχόλιο αποτελούσε αιχμηρό σαρκασμό, κατά τη Γεωργία Μπακάλη, για την επίσκεψη του Βενιζέλου στην Άγκυρα και την ιστορική συνομολόγηση του διμερούς συμφώνου φιλίας (30.10.1930), που σηματοδοτούσε τη νέα εποχή και προοπτική για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις.²¹ Η συμφιλίωση αυτή είχε θεμελιωθεί τον Ιούνιο του 1930, στον οικονομικό διακανονισμό, συμψηφισμό των ανταλλάξιμων περιουσιών, συμφωνία που εξέπληξε δυσάρεστα τον προσφυγικό κόσμο και προκάλεσε αντιδράσεις.²² Επιπλέον, η απουσία του κοινού σηματοδοτούσε την τότε εχθρική στάση απέναντι στους πρόσφυγες που εκφράστηκε με την κοινωνική απόμονώσή τους με τη δημιουργία συνοικισμών στις παρυφές των πόλεων εγκατάστασης²³.

Η ένταξη και η διαχείριση των «Κειμηλίων Προσφύγων» στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

Το Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο διαθέτει μια σημαντική Συλλογή από 200 και πλέον έργα γνωστή ως «Κειμήλια Προσφύγων». Την παραλαβή των κιβωτίων με εκκλησιαστικά αντικείμενα που κατέφθασαν σταδιακά στην Ελλάδα σύμφωνα με το άρθρο 8 του τμήματος VI της Συνθήκης της Λωζάνης, έκανε ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου, πρώτος διευθυντής του Μουσείου και μέλος κρατικής επιτροπής, υπεύθυνης παραλαβής των μικρασιατικών κειμηλίων.²⁴ Για τα κειμήλια που παραχωρούνται στο Βυζαντινό Μουσείο, στοιχεία αντλούμε από το πρωτόκολλο παραλαβής χριστιανικών κειμηλίων παρά του Ταμείου Ανταλλαξιμων Κοινοτικών και Κοινωφελών περιουσιών: «Σήμερα την 25ην Οκτωβρίου 1937 έτους, ημέραν δευτέραν, ο υπογεγραμμένος Γεώργιος Σωτηρίου υπό την ιδιότητά μου ως Διευθυντής του Βυζαντινού Μουσείου παρέλαβον παρά του Ταμείου των Ανταλλαξιμων κοινοτικών και κοινωφελών Περιουσιών αντιπροσωπευομένου δια του κ. (κενό_ τα κάτωθι περιγραφόμενα κειμήλια

20. Γ. ΜΠΑΚΑΛΗ, «Με αφορμή την έκθεση...», ό.π.

21. Βλ. Γ. ΜΠΑΚΑΛΗ, «Με αφορμή την έκθεση...», ό.π.

22. Βλ. Γ. ΜΠΑΚΑΛΗ, «Με αφορμή την έκθεση...», ό.π.

23. R. HIRCHON, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 2013, σελ. 56. Πρβλ. Μ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ, «Πρόσφυγες και γηγενείς στη μεσοπολεμική Αθήνα. Πτυχές μιας δύσκολης συνύπαρξης», στο *Η ιστορία της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, τομ. 7, Χ.Κ. ΤΕΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2011, σελ. 20.

24. Βλ. «Κειμήλια Προσφύγων», στο: <https://www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.warehouses.7>

προς φύλαξιν εις το Βυζαντινόν Μουσείον, τα οποία ήταν 81 συνολικά»²⁵. Τα αντικείμενα τεκμηριώνονται με μια σύντομη περιγραφή, όπως για παράδειγμα: «Δύο Αρχιερατικάί μίτραι εις αργυροχρόου υφάσματος εφ'ων χρυσοκέντητοι κλαδωταί διακοσμήσεις μετ' εγκολπίων και σταυρών. Τα εγκόλπια κενά. Διαστάσεις ύψους ... Αριθμός Καταλόγου 129 και Ταξινομικός αριθμός 1415-1416 και αρ. Αποθήκης 11και 12²⁶.

Τα κειμήλια των προσφύγων, αν και έμειναν καταγεγραμμένα σε ξεχωριστά ευρετήρια ως ιδιαίτερη μουσειακή συλλογή με κοινή προέλευση, ταξινομήθηκαν κατά τις κατηγορίες των μουσειακών αντικειμένων που προϋπήρχαν: γλυπτική, ζωγραφική, μικροτεχνία. Ανάμεσα στα αντικείμενα (εικόνες, σταυροί, άμφια κ.ά.) επέλεξα να φωτίσω μέσα από την ερευνητική εργασία της Όλγας Γκράτσιου τους 6 «κρίκους φρενοβλαβών εξ αργύρου εξ'ων οι τέσσερις μεθ' αλύσεων», για να αναδείξω μέσω αυτών, τον τρόπο με τον οποίο έγινε αρχικά η διαχείριση στον μουσειακό χώρο των κειμηλίων των προσφύγων²⁷. Οι εν λόγω κρίκοι τοποθετήθηκαν στην προθήκη μεταβυζαντινής μεταλλοτεχνίας του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας και εκτέθηκαν για πάνω από εξήντα χρόνια, ανάμεσα σε άλλα αντικείμενα μεταλλοτεχνίας. Άλλοι επτά παρόμοιοι κρίκοι εκτέθηκαν με ανάλογο τρόπο στο Μουσείο Μπενάκη, από την πρώτη του έκθεση το 1931, έως την επανέκθεση του 2000. Η εισαγωγή τους και στα δύο Μουσεία έγινε το 1930 από το «Ταμείο Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινωφελών Περιουσιών». Στο κατάστιχο καταγραφής των αντικειμένων που παραδόθηκαν στο Βυζαντινό Μουσείο καταγράφονται όλοι μαζί με αύξοντα αριθμό 146 ως εξής: «Εξ κρίκοι φρενοβλαβών εξ αργύρου, εξ'ων οι τέσσερες μετ' αλύσεων, οι δέ δύο μικρότεροι άνευ». Ως «κρίκοι φρενοβλαβών» φέρονται και στο βιβλίο εισαγωγής του Μουσείου Μπενάκη με εξαίρεση έναν, τον κρίκο αριθ. 8. Οι κρίκοι εκτέθηκαν και στα δύο μουσεία σε προθήκη με άλλα

25. Βλ. ενδεικτικά Μ. ΣΚΛΕΙΔΑ, «Ενυπόγραφη μεταβυζαντινή εικόνα (1765) με την παράσταση της Άκρας Ταπεινώσης από την Κερμίρα της Καππαδοκίας, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 19 (2015), σελ. 55-64, όπου με βάση το πρωτόκολλο παραλαβής με ημερομηνία 25 Οκτωβρίου 1937, καταγράφεται ότι ο Γεώργιος Σωτηρίου, ο τότε Διευθυντής του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, παρέλαβε από το «Ταμείο Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινωφελών Περιουσιών» προς φύλαξη την υπ. αρ. 33 εικόνα, η οποία αναφέρεται ως «Εικών της Άκρας Ταπεινώσεως του Χριστού (με την επιγραφήν της Αποκαθλώσεως) εκατέρωθεν του οποίου δύο σεβίζοντες άγγελοι».

26. Για τη συλλογή των «κειμηλίων προσφύγων» του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, βλ. <https://refugeehairlooms.byzantinemuseum.gr/11253/>. Επίσης, βλ. *Ειδική Έκθεση Κειμηλίων Προσφύγων*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 1982, Ό. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, Α. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (επιμ.), *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930)*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 2006, σελ. 340-352, *Μικρασιατικά Κειμήλια*, Ημερολόγιο Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, Αθήνα 2003, *Άνθρωποι και εικόνες, Κειμήλια προσφύγων*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 2009, σελ. 56-152.

27. Ό. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κρίκοι φρενοβλαβών» από τη Μικρά Ασία. Στο περιθώριο της ιστορίας της ιατρικής και της ιστορίας των μουσείων», *Δελτίον ΧΑΕ* 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003), σελ. 389-400.

Η διαχείριση και αξιοποίηση των προσφυγικών κειμηλίων

αντικείμενα «μεταβυζαντινής μεταλλοτεχνίας». Για την έκθεσή τους δηλαδή καθοριστικό κριτήριο αποτέλεσε το υλικό κατασκευής τους και το είδος της διακόσμησης. Η κατάταξη των κρίκων στην κατηγορία της «μικροτεχνίας» οδήγησε και στην τοποθέτηση τους κοντά σε θυμιατήρια, λειψανοθήκες, πόρπες, στέφανα γάμου και τα παρόμοια. Ο συσχετισμός αυτός, μαζί με τη φειδωλή σε υπομνηματισμό έκθεση κράτησε «κρυμμένη» την πραγματική τους ιστορία την οποία ανέδειξε στη μελέτη της η Γκράτσιου. Με βάση την έρευνά της επρόκειτο για ιαματικούς κρίκους²⁸, καθώς «σύμφωνα με μαρτυρίες από τη Μικρά Ασία, οι ασθενείς περνούσαν τον κρίκο στο λαιμό, στερέωναν την άκρη της αλυσίδας στην προορισμένη για το σκοπό αυτό θέση της εκκλησίας και διανυκτέρευαν εκεί ή, σε άλλες περιπτώσεις, άκουγαν έτσι δεμένοι τις ευχές του ιερέα». Η ιαματική ιδιότητα είναι φυσικά του αγίου ή της εκκλησίας του, και όχι των κρίκων, ενώ βοηθητική στη διαδικασία ήταν η παρουσία του ιερέα και η ανάγνωση των ευχών²⁹.

Για τον Σωτηρίου το Βυζαντινό Μουσείο ήταν μουσείο τέχνης και επομένως οι ταξινομήσεις των κειμηλίων γίνονταν ως ταξινομήσεις καλλιτεχνικών έργων. Οι κρίκοι έγιναν στο εξής έργο μικροτεχνίας εκτέθηκαν, όταν οργανώθηκε η οριστική έκθεση του Βυζαντινού Μουσείου στο μέγαρο «Ιλίσια» το 1930. Εκτεθειμένοι οι ιαματικοί κρίκοι από τη Μικρά Ασία ως αντικείμενα μεταλλοτεχνίας έχασαν κατά τη διάρκεια της μουσειακής τους ζωής τη σημασία τους ως τεκμήρια της αρχικής τους ιαματικής χρήσης, καθώς μεταβλήθηκαν σε έργα τέχνης. Μια δεύτερη φορά «κρύφτηκε» η αρχική φύση τους, όταν παρερμηνεύτηκαν ως «κρίκοι φρενοβλαβών»³⁰. Έγιναν ένα ακόμη κομμάτι μιας «αρχαιολογίας της σιωπής», όπως χαρακτηρίζει ο Φουκώ τη διερεύνηση του για την πρόσληψη της τρέλας³¹.

Το 1982, με τη συμπλήρωση εξήντα χρόνων από το '22, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο οργανώνει την «Ειδική έκθεση κειμηλίων προσφύγων», ενώ το 2009 το ίδιο Μουσείο εγκαινιάζει την περιοδική έκθεση με τίτλο: «Άνθρωποι και εικόνες: Κειμήλια προσφύγων»³². Η έκθεση έδειξε σημαντικούς σταθμούς

28. Ό. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κρίκοι φρενοβλαβών»..., ό.π.

29. Ό. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κρίκοι φρενοβλαβών»..., ό.π., σελ. 395. Πρβλ με Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Τα εκκλησιαστικά αργυρά της Νέας Καρβάλης», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συμποσίου «Η Καβάλα και η περιοχή της»* (26-29 Σεπτεμβρίου 1986), Καβάλα 1988, τ. II, σελ. 8, σημ. 19. Βλ. σχετικά με τη χρήση αυτών και Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, *Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου*, Αθήνα 1992, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου». 1 – Βιβλιοθήκη Επιστημονικών Εκδόσεων – 1, σελ. 29, υποσημείωση 30.

30. Ό. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κρίκοι φρενοβλαβών»..., ό.π.

31. Μ. ΦΟΥΚΑΥΛΤ, *Η ιστορία της τρέλας*, μτφρ. Φρ. ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 1975, εκδ. Ηριδανός.

32. Βλ. <https://www.byzantinemuseum.gr/el/publications/series/catalogues/?nid=1274> (Ανάκτηση 14.12.2024).

του ταξιδιού των ανθρώπων και των κειμηλίων από τις χώρες προέλευσής τους στις χώρες της νέας εγκατάστασης, από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι σήμερα. Τα αντικείμενα που παρουσιάζονταν ανήκαν στη «Συλλογή Κειμηλίων Προσφύγων» του Βυζαντινού Μουσείου. Παρουσιάστηκαν ακόμη, ιερά κειμήλια από το Μουσείο Μπενάκη, το Μουσείο Μικρασιατικού Ελληνισμού-Φιλίω Χαϊδεμένου, τους Ιερούς Ναούς Μητρόπολης Νέας Ιωνίας και Σωματεία Προσφύγων, καθώς και ιδιωτικά ενθυμήματα και εικόνες από οικογενειακά εικονοστάσια, που παραχωρήθηκαν στο Βυζαντινό Μουσείο από τους απογόνους των μικρασιατών προσφύγων. Τα κειμήλια αυτά, μαζί με έγγραφα, αρχαιακές φωτογραφίες, προφορικές μαρτυρίες των προσφύγων και των ανθρώπων του Μουσείου, καθώς και οπτικοακουστικό υλικό συνέθεταν το περιβάλλον της έκθεσης. Για πρώτη φορά η προσέγγιση των κειμηλίων στον μουσειακό χώρο ήταν ανθρωποκεντρική και όχι αντικειμενικοκεντρική, καθώς φωτίστηκε η σχέση των ανθρώπων με τα αντικείμενα και όχι τα αντικείμενα ως έργα τέχνης.

Τον Ιούλιο του 2016, το ίδιο Μουσείο οργάνωσε στη Ναντ της Γαλλίας, την έκθεση με τίτλο «Εικόνες, Θησαυροί των Προσφύγων» αναδεικνύοντας μία πτυχή πολύ σημαντική, που αφορά το θέμα των Ελλήνων προσφύγων της Μικράς Ασίας το 1922, όπως είναι η ανταλλαγή των πληθυσμών που προέβλεπε η συνθήκη της Λωζάννης, η μετεγκατάστασή τους σε νέους τόπους, στην Ελλάδα αλλά και τη Γαλλία. Η έκθεση διοργανώθηκε από το Château de Ducs de Bretagne-Musée d' Histoire de Nantes, σε συνεργασία με το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο και έχει ιδιαίτερα συμβολικό χαρακτήρα, σε μια εποχή που το προσφυγικό ζήτημα είναι πάλι επίκαιρο. Είναι η ιστορία των Ελλήνων που εκδιώχθηκαν από τις πατρογονικές τους εστίες, αφήνοντας πίσω πολλούς νεκρούς, αλλά και τις εκκλησίες τους, τις περιουσίες, τα σπίτια τους, τη ζωή τους³³. Η ευλάβεια και η πίστη αυτών των ανθρώπων, φαίνεται από το γεγονός ότι μετέφεραν μαζί τους στη νέα πατρίδα, ως θησαυρό, τις ιερές τους εικόνες. Η ιστορία ανασυντίθεται μέσα από αρχαιακό υλικό και εκκλησιαστικά κειμήλια που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες όταν εγκατέλειπαν τις πατρίδες τους, τονίζοντας τη σημασία που είχαν αφενός στη θρησκευτική και κοινωνική ζωή τους και αφετέρου στον ρόλο των κειμηλίων ως συνδετικού κρίκου μεταξύ των παλαιών και των νέων πατρίδων. Το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο συμμετείχε στην έκθεση με 48 έργα της συλλογής «Κειμηλίων Προσφύγων» και συγκεκριμένα με 37 εικόνες, 10 έργα μικροτεχνίας και ένα αντίγραφο της ψηφιδωτής εικόνας της Παναγίας Επίσκεψης.

Στις μέρες μας, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο συμμετέχει στις τριετείς εκδηλώσεις (2022-2024) για τα εκατό χρόνια μνήμης από το 1922, με σειρά δράσεων υπό τον γενικό τίτλο «100 χρόνια προσφυγικού ελληνισμού». Μία από αυτές τις δράσεις με τίτλο «Κειμήλια προσφύγων – 100

33. www.chateaunantes.fr/fr/evenement/icones (Ανάκτηση 14.12.2024)

Η διαχείριση και αξιοποίηση των προσφυγικών κειμηλίων

χρόνια στο BXM» είναι μια ειδική θεματική διαδρομή μέσα στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου και συνίσταται στην ανάδειξη των προσφυγικών κειμηλίων. Η διαδρομή χαράσσεται με ειδική σήμανση στο δάπεδο και σε προθήκες της έκθεσης, ενώ πληροφορίες για το κάθε «κειμήλιο» είναι διαθέσιμες επί τόπου, σε πινακίδα που το συνοδεύει. Ο επισκέπτης που το επιθυμεί μπορεί να λάβει και πρόσθετες πληροφορίες για κάθε αντικείμενο, μέσω «κώδικα γρήγορης ανταπόκρισης» (QR code) που βρίσκεται πάνω στην πινακίδα. «Η θεματική διαδρομή που χαράξαμε», όπως αναφέρεται στη σελίδα του Μουσείου, «αναδεικνύει μονάχα ένα από τα γεγονότα και τις διεργασίες που συνδέονται με τη Μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών, οι οποίες, στο σύνολό τους, αποτέλεσαν ορόσημο για τη διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας»³⁴. Η συμμετοχή του Μουσείου στις δράσεις αυτές «είναι φυσικό επακόλουθο του ρόλου του ως εθνικού μουσείου και ως δημόσιου φορέα που οι άνθρωποί του, κυρίως ο διευθυντής Γεώργιος Σωτηρίου και ο αρχαιολόγος Ανδρέας Ξυγγόπουλος, οργανωμένα υποδέχτηκαν και διαχειρίστηκαν τα λεγόμενα «κειμήλια των προσφύγων...». Στις συλλογές του BXM φυλάσσονται σήμερα περίπου τριακόσια «κειμήλια», από τα οποία γύρω στα πενήντα έχουν ενταχθεί στη μόνιμη έκθεση του μουσείου»³⁵.

Η ένταξη και η διαχείριση των «Κειμηλίων Προσφύγων» στο Μουσείο Μπενάκη

Όσον αφορά το Μουσείο Μπενάκη, το 1953 η Ευγενία Βέη-Χατζηδάκη στον κατάλογο με τίτλο «Εκκλησιαστικά Κεντήματα», θα συμπεριλάβει «κατ' εξαίρεση», όπως η ίδια αναφέρει στον Πρόλογο, «όχι μόνο τα εις τα Μουσείον ανήκοντα κεντήματα, αλλά και τα παρ' αυτώ ως παρακαταθήκη από της ιδρύσεώς του φυλασσόμενα και εκτειθειμένα πολύτιμα κειμήλια του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης, τα περιελθόντα εις το Ταμείον Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινοφελών περιουσιών»³⁶.

Επιπλέον, για τη διαχείριση των «κειμηλίων» στο Μουσείο, εικόνα αποκτούμε το 1988, όταν η Πίτσα Τσάκωνα, υπεύθυνη της Βιβλιοθήκης του Μουσείου Μπενάκη καταγράφει πληροφορίες σημαντικές σε αναφορά που περιέχεται στα Νέα των Φίλων του Μουσείου Μπενάκη στο τεύχος 3/1988 (σσ. 6-15), με τίτλο

34. Βλ. <https://refugeehirlooms.byzantinemuseum.gr/> (Ανάκτηση 14.12.2024)

35. <https://refugeehirlooms.byzantinemuseum.gr/> (Ανάκτηση 14.12.2024).

36. Ε. ΒΕΗ-ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Εκκλησιαστικά Κεντήματα*, Εν Αθήναις 1953: Μουσείον Μπενάκη, σ. ε', βλ. επίσης, και Α. ΜΠΑΛΙΑΝ, *Μουσείο Μπενάκη. Θησαυροί από την Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1992, Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων.

«Τα έντυπα ευαγγέλια του Ταμείου Ανταλλαξίμων στη Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη». Με βάση αυτή, στο Μουσείο περιήλθαν 1050 εκκλησιαστικά αντικείμενα μεταξύ των οποίων 62 ευαγγέλια και μια μικρή καινή διαθήκη. Τα ευαγγέλια με άλλα δείγματα εκκλησιαστικής αργυροχοΐας (αρτοφόρια, εξαπτέρυγα κ.ά) φυλάσσονταν σε συρτάρια «στιβαγμένα το ένα πάνω στο άλλο λόγω της έλλειψης χώρου». Και συνεχίζει αναφέροντας: «Το τελευταίο διάστημα και ενώ έχει αρχίσει η καταγραφή των προσφυγικών βιβλίων της συλλογής του μουσείου, μεταφέρθηκαν στη Βιβλιοθήκη για την καταλογογράφηση τους μετά από σχετική υπόδειξη της συνεργάτιδας κ. Ροζάννας Μπαλλιάν». Προχωρούν στην αναλυτική καταγραφή και ταξινόμησή τους και στη συνέχεια γίνεται ο πρώτος καθαρισμός. Ανάμεσα σε άλλα, η Τσάκωνα αναφέρεται στη συγκίνηση και τη θλίψη των μελών της ομάδας που ανέλαβαν την καταγραφή των ευαγγελίων, «έχοντας μπροστά μας», όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, «ζωντανά τα δείγματα της παραδοσιακής τέχνης και την ίδια την ιστορία των γονιών μας που έχασαν τις αγαπημένες τους πατρίδες: Κερασούντα, Αίνοσ, Σαφράμπολη, Κίος, Αργυρούπολη, Νικομήδεια, Καισάρεια, Ανδριανούπολη, τοπωνύμια σημειωμένα στις μαυροκαπνισμένες σελίδες τους που μαρτυρούσαν την προέλευσή τους. Όπως το χειρόγραφο σημείωμα στην τελευταία σελίδα ενός Ευαγγελίου: Τελευταία Αρχιερατική Λειτουργία 1922 8βρίου 9^η Κυριακή έπιτα εκτοπισμός Ανδριανούπολις». Επιπλέον, η Τσάκωνα επισημαίνει την αξία των πολύτιμων ευαγγελίων όχι μόνον ως αντικειμένων μελέτης της μεταβυζαντινής και νεοελληνικής αργυροχρυχοϊκής τέχνης, αλλά και ως εντύπων που τεκμηριώνουν την πολύπτυχη τυπογραφική δραστηριότητα των ελλήνων τυπογράφων της διασποράς.

Το 1992, το Μουσείο Μπενάκη παρουσίασε στο Κέντρο Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης ορισμένα από τα έργα της συλλογής του στην έκθεση με τίτλο «Θησαυροί από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη», «με στόχο την προβολή των κέντρων του Ελληνισμού της Ανατολής, καθώς και τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της νεοελληνικής καλλιτεχνικής δημιουργίας»³⁷. Το 2011 (Φεβρουάριος-Ιούλιος 2011), με θέμα την Ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923 και τα εκκλησιαστικά κειμήλια που μετέφεραν οι πρόσφυγες στην Ελλάδα από την Ανατολική Θράκη, την Καππαδοκία, τον Πόντο, καθώς και άλλες περιοχές που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν, το Μουσείο οργάνωσε και πραγματοποίησε την έκθεση «Relics of the past» («Κειμήλια του παρελθόντος») στο Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Γενεύη³⁸. Στην εν λόγω έκθεση παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά στο εξωτερικό, περίπου 90 από τα πολύτιμα

37. Βλ. τον ομότιτλο Κατάλογο της έκθεσης σε επιμέλεια της Άννας Μπαλλιάν (1992).

38. Βλ. Α. Α. BALLIAN (επιμ.), *Relics of the past/Reliques du passé*, μτφρ. V. NUNN, H. TONNET, C. ROUSSEY, BENAKI MUSEUM – 5 Continents Editions 2011 (σε κείμενα των Άγγελου Δεληβορριά, Renée Hirschon, Ιωάννας Πετροπούλου, Άννας Μπαλλιάν). Η συλλογή του Ταμείου Ανταλλαγής στο Μουσείο Μπενάκη περιλαμβάνει περίπου 1.100 αντικείμενα, η πλειονότητα των οποίων χρονολογείται στον δέκατο όγδοο και δέκατο ένατο αιώνα.

Η διαχείριση και αξιοποίηση των προσφυγικών κειμηλίων

αυτά αντικείμενα, με σκοπό την ανάδειξη της πολιτιστικής ιδιομορφίας τους και του περιβάλλοντος όπου άκμασε ο μεσαιωνικός και νεώτερος ελληνισμός³⁹.

Σταθμό στη διαχείριση των «Κειμηλίων Προσφύγων» αποτέλεσε η έκθεση «Μικρά Ασία: Λάμψη-Καταστροφή-Ξεριζωμός-Δημιουργία», η οποία οργανώθηκε με την ευκαιρία των εκατό χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή, από το Μουσείο Μπενάκη και το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, με σκοπό την παρουσίαση του χρονικού του μικρασιατικού ελληνισμού, προβάλλοντας τα ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με περισσότερα από 1.000 εκθέματα και πάνω από 500 φωτογραφίες. Η έκθεση αρθρώθηκε σε τρεις θεματικές ενότητες που περιελάμβαναν την ακμή του ελληνισμού πριν τους διωγμούς (πρώτη ενότητα), τη δραματική περίοδο 1919-1923, την περίοδο δηλαδή που σηματοδεύτηκε από το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και των Συνθηκών, την ελληνική απόβαση και τη μικρασιατική εκστρατεία, την «Καταστροφή» του 1922, καθώς και την «Εξοδο» των προσφύγων (δεύτερη ενότητα), και τέλος (τρίτη ενότητα), την εγκατάσταση και ενσωμάτωση των εκπατρισμένων στην Ελλάδα, καθώς και την επίδραση που η παρουσία τους είχε σε πολλούς τομείς της ελληνικής κοινωνίας. Τμήμα του επιλόγου της έκθεσης ήταν αφιερωμένο στην ίδρυση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών το 1930 από τη Μέλπω και τον Οκτάβιο Μερλιέ. Η αφηγηματική δομή της έκθεσης άλλωστε, στηρίχτηκε σε αποσπάσματα από μαρτυρίες που συγκροτούν το πολύτιμο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου, με μαρτυρίες περισσότερων από 5.000 εκπατρισμένων πρώτης γενιάς.

Η επιμελήτρια της έκθεσης Εβίτα Αράπογλου, εξηγώντας το σκεπτικό και το περιεχόμενο της έκθεσης, επισημαίνει ότι «η ιστορία του ελληνισμού της Μικράς Ασίας είναι στη σκέψη όλων μας συνυφασμένη με τη χρονιά του τέλους της. Αποφασίσαμε πως δεν θα γινόταν το 1922 και τα τραγικά γεγονότα που περικλείει το μοναδικό θέμα της επετειακής έκθεσης που διοργανώνουν το Μουσείο Μπενάκη και το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Θα παρέμεναν σίγουρα ο νοερός άξονάς της, το σημείο κορύφωσης ανάμεσα στο πριν (την εποχή της ειρήνης, της αίγλης και της ευημερίας) και στο μετά. Στόχος μας ήταν να ενώσουμε σε μία αφήγηση όσο πιο πολλές εικόνες, τόπους, γεγονότα, πρόσωπα, διηγήσεις από τη ζωή του μικρασιατικού ελληνισμού καθώς και την εγκατάσταση και τη σταδιακή ενσωμάτωση του προσφυγικού, πλέον, κόσμου στην Ελλάδα»⁴⁰. Από την άποψη αυτή η Έκθε-

39. https://www.benaki.org/index.php?option=com_events&view=event&id=2709&lang=el (Ανάκτηση 14.12.2024).

40. Ε. ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ, «Εισαγωγή», Κατάλογος Έκθεσης *Μικρά Ασία. Λάμψη – Καταστροφή – Ξεριζωμός – Δημιουργία*, Αθήνα 2022, Μουσείο Μπενάκη – Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, σελ. 14.

ση, κατά τη γνώμη μου, φαίνεται να αναπαράγει κατά κάποιον τρόπο τους «σταθμούς» ή τις «φάσεις» στις οποίες διακρίνεται η παρουσίαση του γεγονότος της Μικρασιατικής Καταστροφής στο έργο των λογοτεχνών της Γενιάς του '30: φάση του ξεριζωμού των ανθρώπων από τη Μ. Ασία, φάση του ερχομού τους ως προσφύγων στον ελλαδικό χώρο, και φάση της εγκατάστασης και της προσπάθειας ενσωμάτωσης⁴¹.

Στην έκθεση συνυπάρχουν αντικείμενα της συλλογής των «Κειμηλίων Προσφύγων» με πολυάριθμα προσωπικά κειμήλια, δάνεια από προσωπικές συλλογές, τα οποία λειτουργούν ως ιστορικά τεκμήρια⁴² όχι μόνο του τραυματικού γεγονότος της Μικρασιατικής Καταστροφής, αλλά και ως οικονομικοί και κοινωνικοί δείκτες, και δείκτες πολιτισμικών εκφράσεων του μικρασιατικού ελληνισμού, όπως αυτός άνθισε την εποχή της ευημερίας, αναδεικνύοντας όψεις της καθημερινότητάς του. Επιπλέον, τα αντικείμενα σε συνδυασμό με το πλούσιο φωτογραφικό υλικό και τις προφορικές μαρτυρίες δίνουν τροφή για σκέψη σχετικά με τα όσα ταλανίζουν και τον σύγχρονο κόσμο όσον αφορά τις προσφυγικές ροές, προκαλώντας συναισθήματα που εντέλει εξακολουθούν να είναι επίκαιρα. Άλλωστε, τα μουσεία δεν συγκροτούν μόνο τους τόπους εκείνους στους οποίους αναπαράγεται η πολιτική της μνήμης ή οι μνημονικές πολιτικές σε συλλογικό επίπεδο,⁴³ αλλά και εκείνους που λειτουργούν ως αφορμή κοινωνικής δράσης για την καλλιέργεια ενσυναίσθησης.

Επιλογικά

Εκατό χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή τα «κειμήλια των προσφύγων» που στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ενσωματώθηκαν στις συλλογές των εθνικών μουσείων, φαίνεται ότι στη μουσειακή τους ζωή συνδέθηκαν με διαφορετικά νοήματα, που καθορίζονταν κάθε φορά από την εποχή, το κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο, τις επιλογές των επιμελητών, και το κοινό στο οποίο απευθύνονταν, δίνοντας τη δυνατότητα για πολλαπλές αναγνώσεις της υλικότητάς τους.

Η διαχείρισή τους παράλληλα, θέτει ζητήματα που σχετίζονται με την ερμηνευτική διαδικασία λατρευτικών αντικειμένων στον μουσειακό χώρο και με τη δυσκολία του εγχειρήματος. Το είχε άλλωστε επισημάνει παλαιότερα και ο

41. Βλ. ειδικά, Ε. ΖΕΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, «Μικρασιατική Καταστροφή και Λογοτεχνία», 2002, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία*, <http://www.ethw.gr/asiaminor/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5352>.

42. Α. ΜΠΑΛΙΑΝ, «Τα προσφυγικά κειμήλια: από ιερά αφιερώματα σε ιστορικά τεκμήρια», στον τόμο Ε. ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ (επιμ.), *Μικρασιατικός Ελληνισμός. Σκέψεις και Δοξίμια*, Αθήνα 1922, Μουσείο Μπενάκη, σελ. 145-155.

43. Β. ΚΡΑΒΒΑ, *Καταναλώνοντας τον πολιτισμό. Διαδρομές κατανάλωσης, ιστορίες τροφής και στέρησης*, Αθήνα 2020, Εκδ. Πατάκη, σελ. 130.

Η διαχείριση και αξιοποίηση των προσφυγικών κειμηλίων

Δ. Κωνστάντιος σε αναφορά του σχετικά με την έκθεση των λατρευτικών αντικειμένων στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, όπου ανέφερε χαρακτηριστικά: «Αν κι η πρότασή μας ήταν κατά βάση ερμηνευτική γνωρίζαμε πολύ καλά ότι υπάρχουν πλευρές των αντικειμένων που δεν μπορούν να ερμηνευθούν. Πόσα μπορείς να πεις για τη μικρασιατική ψηφιδωτή Παναγία του 13ου αιώνα; Θα πεις για την προέλευση, τη διαδρομή της, την τεχνική της. Και μετά θα αφήσεις τον επισκέπτη να νιώσει την ανυπέρβλητη γοητεία του έργου που εμπεριέχει την ομορφιά και την πίστη, το κάλλος και την τέχνη. Είναι η απερίγραπτη μαγεία του αυθεντικού υλικού, που φέρνει το παρελθόν μπροστά στα μάτια μας. Και είναι αυτό το υλικό που εμπεριέχει τον άγνωστο ψίθυρο που αύριο θα ανατρέψει τη σημερινή ερμηνεία»⁴⁴.

44. Δ. Κωνστάντιος, «Η μουσειολογική μας πρόταση», *Βυζαντινές Συλλογές. Η μόνη συλλογή*, Αθήνα 2007, σελ. 25-26.

Ο ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ ΤΟΥ GILES MILTON ΔΕΝ ΧΑΘΗΚΕ: ΑΠΕΙΚΟΝΙΖΕΤΑΙ – ΔΗΜΙΟΥΡΓΕΙ – ΔΙΑΦΥΛΑΣΣΕΤΑΙ

Εισαγωγή

Αφορμή για την παρούσα μελέτη υπήρξε το βιβλίο του Βρετανού συγγραφέα, ιστορικού και δημοσιογράφου Giles Milton με τίτλο «Ο Χαμένος Παράδεισος-Σμύρνη 2022»¹. Όπως ο ίδιος σημειώνει στον πρόλογό του στην Αμερικανική έκδοση, όλοι όσοι στάθηκαν τυχεροί και κατόρθωσαν να ξεφύγουν από την κόλαση της Σμύρνης, ξεκινώντας τη ζωή τους σε νέες πατρίδες, στην Ελλάδα ή, και πέρα από αυτήν, την Αφρική, την Αυστραλία ή τις ΗΠΑ, το μόνο που ήθελαν ήταν να ξεχάσουν αυτά τα τραγικά γεγονότα, να προσπαθήσουν να τα διαγράψουν από τη μνήμη τους. Μεγάλωσαν τα παιδιά τους ως Αμερικανούς πολίτες, χωρίς, όμως, να ξεχνούν την ελληνική τους καταγωγή και την Ορθόδοξη πίστη τους. Όμως, οι ίδιοι «...ποτέ δεν μιλούσαν για το παρελθόν, και όταν το έκαναν, το έκαναν ψιθυρίζοντας... Η νεότερη γενιά δεν έπρεπε να ακούσει...»².

Το βιβλίο, βασισμένο σε συνεντεύξεις, μαρτυρίες, ημερολόγια και χρονικά, περιλαμβάνει δύο βασικά τμήματα. Στο πρώτο, περιγράφεται η ζωή στη διεθνή, φαντασιακή, ονειρική και πολυπολιτισμική Σμύρνη, όπου συμβιούσαν αρμονικά Έλληνες, Τούρκοι, Λεβαντίνοι, Εβραίοι, Αμερικανοί. Οι τελευταίοι «...είχαν ονομάσει τη δική τους παροικία “Παράδεισο”, διόλου τυχαίο αυτό...», όπως αναφέρει ο ίδιος συγγραφέας στη συνέντευξη που έδωσε στο δημοσιογράφο Ν. Ζώη, με αφορμή την επανακυκλοφορία του βιβλίου του, σε επετειακή έκδοση, το 2022. Στο δεύτερο τμήμα περιγράφεται η πυρπόληση και η Καταστροφή³...

1. Τ. ΜΙΛΤΟΝ, *Ο Χαμένος Παράδεισος- Σμύρνη 2022*, Αθήνα 2022, Καθημερινή. Ο Giles Milton γεννήθηκε το 1966. Τα βιβλία του, το υλικό των οποίων βασίζεται κυρίως σε προσωπικές μαρτυρίες, ημερολόγια, εφημερίδες, επιστολές, έχουν μεταφραστεί σε πάνω από 20 γλώσσες. Η ελληνική μετάφραση του *Paradise Lost* ξεπέρασε τα 25.000 αντίτυπα. Βλ. και σχετική συνέντευξη του συγγραφέα στο πλαίσιο της παρουσίασης του βιβλίου του, τον Οκτώβριο του 2022, στο Αμερικανικό Κολλέγιο Αθηνών. Κ.Β. ΚΑΤΣΟΥΛΑΡΗΣ, «Αυτό που συνέβη το Σεπτέμβριο του 1922 θα μπορούσε εύκολα να συμβεί ξανά», *Bookpress*. Ανάκτηση 30/8/2024, <https://bookpress.gr/sinenteuxeis/xenoi/16237-tzails-milton-afto-pou-synevi-ton-septemvrio-tou-1922-tha-boroyse-eykola-na-symvei-ksana>.

2. Τ. ΜΙΛΤΟΝ, *Ο Χαμένος Παράδεισος*..., σελ. 14.

3. Ν. ΖΩΗΣ, «Ο ιστορικός Τζάιλς Μίλτον στην «Κ΄: Μπορούμε να κάνουμε τη διαφο-

Στο πλαίσιο της θεματολογίας του παρόντος συνεδρίου που αναφέρεται στη διερεύνηση της απεικόνισης της ανταλλαγής των πληθυσμών και την επίδρασή της στην τέχνη, θα γίνει προσπάθεια να αποδειχθεί ότι αυτός ο ονειρικός *Παράδεισος* του Milton, νοούμενος ότι αποτυπώνει όχι μόνο τη Σμύρνη, αλλά και όλες τις χαμένες πατρίδες της Μικράς Ασίας και του Πόντου, δεν χάθηκε, αλλά απεικονίζεται, δημιουργεί και διαφυλάσσεται.

Προς επίρρωση των ανωτέρω, στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, θα μελετηθούν τρία παραδείγματα: η συμβολή του Πόντιου ζωγράφου Χρήστου Δημάρχου, όπου, μεταξύ άλλων, θα εξεταστούν αναπαραστάσεις από την καθημερινή ζωή στον Πόντο, μέσα από την «εικαστική» ματιά του καλλιτέχνη, η ηγετική φυσιογνωμία του μεγάλου μουσουργού Μανώλη Καλομοίρη στα μουσικά δρώμενα της Ελλάδας της εποχής του και η δημιουργία της Ελληνικής Εθνικής Σχολής Μουσικής, με ιδιαίτερη μνεία στο έργο του «Πρωτομάστορα» και στα μηνύματα που αντλούνται απ' αυτό. Ακόμα, θα μελετηθούν το έργο και οι σκοποί «του υπερασπιστή των χαμένων πατρίδων», της Εστίας Νέας Σμύρνης, μέσα από τη διαφύλαξη και προστασία των πνευματικών δημιουργημάτων που συνδέονται με την υλική και άυλη πολιτιστική κληρονομιά του Ελληνισμού της Ανατολής. Η έρευνα θα συμπληρωθεί και με αναφορές σε νεότερες, πιο σύγχρονες «προσεγγίσεις» των γεγονότων.

Ο Παράδεισος απεικονίζεται

Ο *Παράδεισος* του Giles Milton δεν χάθηκε, απεικονίζεται από το ζωγράφο Χρήστο Δημάρχου, η συμβολή του οποίου περιγράφεται στο πρώτο από τα τρία παραδείγματα που θα μελετηθούν. Ο Πόντιος καλλιτέχνης γεννήθηκε το 1897 στην Κερασούντα. Μετέβη για κάποια χρόνια στο Κρασνοντάρ της Ρωσίας, όπου, αξιοποιώντας το καλλιτεχνικό του ταλέντο, παρακολούθησε μαθήματα ζωγραφικής. Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα, άρχισε να ζωγραφίζει εικόνες από την όμορφη, ανέμελη, ειδυλλιακή, καθημερινή ζωή των ανθρώπων του Πόντου πριν εγκαταλείψουν τις εστίες τους και επιστρέψουν στην πατρίδα ως πρόσφυγες το 1923, με βάση τις συμφωνίες της Ανταλλαγής. Άφησε ένα σύνολο 200 περίπου έργων. Με το χρωστήρα και το μολύβι του «περιγράφει» τη ζωή και τις ασχολίες τους όταν όλα ήταν ήσυχα, ήρεμα και ευχάριστα. Μ' ένα μεγάλο σύνολο εικόνων που παρέχει στον ερευνητή, ο καλλιτέχνης αποτελεί την πιο σημαντική εικονογραφημένη πηγή για τη ζωή των Ελλήνων του Πόντου και, όπως σημειώνει η Α. Καλπίδου-Χανιαλάκη, η ποντιακή λαογραφία στερείται από το μοναδικό ζωγράφο⁴ της. Ο Χ. Δημάρχου ασχολήθηκε ακόμα με την

ρά», *Καθημερινή*. Ανάκτηση 30/8/2024, <https://www.kathimerini.gr/world/561801565/o-istorikos-tzails-milton-stin-k-mporoyme-na-kanoy-me-ti-diafora/>.

4. Α. ΚΑΛΠΙΔΟΥ-ΧΑΝΙΑΛΑΚΗ, «Σχηνές Οικογενειακής Ζωής», *Αρχείο Πόντου*, 38, Αθήνα 1984, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, σελ. 549.

Ο Παράδεισος του Giles Milton δεν χάθηκε

πεζογραφία, ενδιαφέρον είναι το βιβλίο του «Παλάσα η Μολυβού», τη λαογραφία, με άρθρα που δημοσίευε σε περιοδικά της εποχής, τη σκηνογραφία, ενώ ως ηθοποιός συμμετείχε στον «Ελληνικό Ποντιακό Θεατρικό Όμιλο Αθηνών» που παρουσίαζε θεατρικά έργα με θεματολογία από τις αλησμόνητες πατρίδες. Πέθανε ξαφνικά το 1964⁵.

Το 1947, ο Ποντιακός Σύλλογος «Αργοναύτες-Κομνηνοί» εξέδωσε ένα πολύ ενδιαφέρον λεύκωμα, με τίτλο «Ο Ελληνικός Πόντος, μορφές και εικόνες ζωής»⁶ με σκίτσα του καλλιτέχνη και κείμενα του Πόντιου δημοσιογράφου Νίκου Καπνά⁷. Στο λεύκωμα αυτό ο Χ. Δημάρχου αποτυπώνει σκηνές από την απλή καθημερινή ζωή στα χωριά του Πόντου, τις ασχολίες των κατοίκων του, την οικογένεια, τα ήθη και τα έθιμα, τα επαγγέλματα. Ο ίδιος Σύλλογος δημοσίευσε και ακουαρέλες του στο Ημερολόγιο του έτους 1984, που επανεκδόθηκαν με το Ημερολόγιο του 1988. Οι εικόνες της παραδοσιακής ζωής στον Πόντο που αποτυπώνονται στα έργα του, «καταγράφουν» μνήμες από την πατρίδα του και λειτουργούν ως σημεία αναφοράς, αναγνώρισης και ενίσχυσης της μνήμης των νεότερων γενεών, στοιχεία που συντελούν ώστε ο καλλιτέχνης δικαιωματικά να εντάσσεται στους πληροφορητές πρώτης γενεάς των Ελλήνων του Πόντου⁸.

Απ' όλα τα έργα του, που αναφέρονται σε αυτές τις απεικονίσεις του Παράδεισου, μπορεί να αντληθούν πολλές κοινωνικού, θρησκευτικού, ενδυματολογικού και γενικότερα, λαογραφικού ενδιαφέροντος, παρατηρήσεις για τους

5. Σύλλογος Ποντίων Αργοναύται-Κομνηνοί, *Ιστορική αναδρομή 1930-2010*, Αθήνα 2015, ΠΑΡΑΛΟΣ. Κ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, *Οι Έλληνες στις παραλίες του Πόντου*, Αθήνα 2009, Αφοί Κυριακίδη.

6. Σύλλογος Ποντίων "Αργοναύτες Κομνηνοί", *Ο Ελληνικός Πόντος, μορφές και εικόνες ζωής*, Αθήνα 1947, Ινστιτούτο Λαμπαδία.

7. Ο Νίκος Καπνάς γεννήθηκε στην Τραπεζούντα. Ήταν δημοσιογράφος και συνεχδότης, μαζί με τον Γ. Φωκά, του περιοδικού «Ποντιακά Φύλλα», που κυκλοφόρησε μεταξύ των ετών 1936-1940. Στη συνέχεια εργάστηκε ως δημοσιογράφος για σαράντα χρόνια σε διάφορες εφημερίδες, κυρίως, όμως, στην Καθημερινή. Ασχολήθηκε, επίσης, με τη συλλογή λαογραφικού υλικού για τον Πόντο, τις καλλιτεχνικές δραστηριότητες των Ποντίων στην περιοχή της Αθήνας, ενώ το 1950 υπήρξε συνεχδότης, με τον Γ. Λαμφίδη, του περιοδικού θεάτρου και τέχνης «Ποντιακό Θέατρο». Ο ίδιος μαζί με τον Χ. Δημάρχου υπήρξαν μέλη της Επιτροπής του «Ελληνικού Ποντιακού Θεατρικού Ομίλου Αθηνών», που ιδρύθηκε το 1949 στην Καλλιθέα Αττικής, ενώ το 1961 ανέλαβε καλλιτεχνικός διευθυντής του. Στο βιβλίο του *Γη του Πόντου*, ο αείμνηστος Πόντιος χρονογράφος, δημοσιογράφος και συγγραφέας Δημήτρης Ψαθάς, αναφέρει ότι, όταν φοιτούσε στο γνωστό Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, ο Ν. Καπνάς ήταν ο δάσκαλος των Ελληνικών. Ο Ν. Καπνάς εργαζόταν και ως επιμελητής – διορθωτής βιβλίων Ελλήνων συγγραφέων, όπως της Α' έκδοσης του μυθιστορήματος του Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ, *Ο τελευταίος Πειρασμός*, Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, *Ο τελευταίος πειρασμός*. Επιμ. διορθώσεων Ν. ΚΑΠΝΑΣ, Αθήνα 1955, Δίφρος. Σύλλογος Ποντίων Αργοναύται-Κομνηνοί..., ό.π., Δ. ΨΑΘΑΣ, *Γη του Πόντου*, Αθήνα 2011, Εκδόσεις Ψαθά.

8. Βλ. πιο αναλυτικά και στο Γ. ΝΑΘΑΝΑΗΛ, «Η Ποντιακή φορεσιά μέσα από εικαστικές απεικονίσεις Ποντίων Ζωγράφων: το παράδειγμα των Χρήστου Δημάρχου και Βάλια Σεμερτζίδη», *Αρχείο Πόντου*, 58, Αθήνα 2018, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, σελ. 271-324.

Γεώργιος Ναθαναήλ

Έλληνες του Πόντου. Στη⁹ «Νύφη» και τη «Γαμήλια Πομπή», ξεχωρίζουν οι παραδοσιακές φορεσιές του Πόντου, όπως η γυναικεία «ζουπούνα», με τις διάφορες χρωματικές διαφοροποιήσεις της, ανάλογα με την ηλικία των εικονιζομένων προσώπων. Την παλιά παραδοσιακή ανδρική φορεσιά με βράκα φέρουν οι μεγαλύτερης ηλικίας άνδρες που ακολουθούν την πομπή, σε αντίθεση με τους νεότερους, που διακρίνονται με ευρωπαϊκή ενδυμασία. Τα μικρά παιδιά, αποδίδονται με τον ενιαίο τύπο φουστανιού της ηλικίας των 8-10 ετών¹⁰. Στα «Κάλλαντα Καλός καιρός», με τα μικρά παιδιά που τα απαγγέλουν, απεικονίζεται το ελληνικό Χριστουγεννιάτικο έθιμο με το στολισμένο καράβι. Ο Χ. Δημάρχου μετέφερε λεπτομερώς όλες τις γνώσεις του στις εικαστικές προτάσεις του. Ολοκληρώνοντας αυτό το όμορφο πανόραμα της ειδυλλιακής ζωής των κατοίκων του Πόντου, σκόπιμο είναι να επισημανθεί και το έργο του ίδιου καλλιτέχνη, με τίτλο «Οι Νοσταλγοί», από το ίδιο Ημερολόγιο, με το ζευγάρι των ηλικιωμένων να αναπολεί τις όμορφες στιγμές του παρελθόντος. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι και η λεζάντα του, «Ντ' έμορφα που εκάθουμες! Πολλά μη λυπάσαι... ντ' εχάσαμε, αδά πα θα εφτάματα...!».

Ο Παράδεισος δημιουργεί

Ο μεγάλος μουσουργός Μανώλης Καλομοίρης, ο δημιουργός της Ελληνικής Εθνικής Σχολής Μουσικής, αποτελεί το δεύτερο από τα τρία παραδείγματα που θα παρουσιαστούν. Γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1883 όπου και πήρε τα πρώτα μαθήματα μουσικής. Ο πατέρας του, Γιάννης Καλομοίρης, ήταν γιατρός από τη Σάμο και η μητέρα του, Μαρία Χαμουδοπούλου, είχε ρίζες από τη Σμύρνη. Απόφοιτος της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης¹¹ σπούδασε στη συνέχεια πιάνο στην Αθήνα και μετά πήγε στην Κωνσταντινούπολη. Ολοκλήρωσε τις μουσικές του σπουδές στη Βιέννη και, όταν αποφοίτησε, μετέβη στη Ρωσία, όπου έζησε στο Χάρκοβο και εργάστηκε ως καθηγητής πιάνου. Εκεί γνώρισε τη Ρωσική Μουσική Σχολή και τη γνωστή «Ομάδα των Πέντε» μεγάλων Ρώσων μουσικών (César Cui, Aleksandr Borodin, Mily Balakirev, Modest Mussorgsky και Nikolay Rimsky-Korsakov)¹², όπως ήταν

9. Όλα τα έργα, τα οποία εξετάζονται, περιλαμβάνονται στο Ημερολόγιο του 1984 που εξέδωσε ο Ποντιακός Σύλλογος «Αργοναύτες-Κομνηνοί».

10. Ειδικότερα, για την παραδοσιακή φορεσιά στα έργα του Χ. ΔΗΜΑΡΧΟΥ, «Νύφη» και «Γαμήλια Πομπή», βλ. και Γ. ΝΑΘΑΝΑΗΛ, «Η Ποντιακή φορεσιά...», ό.π.

11. Α. ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ, *Ευαγγελική Σχολή (Σύντομη Ιστορία)*, Πρότυπο Γενικό Λύκειο Ευαγγελικής Σχολής Νέας Σμύρνης, σελ. 17. Ανάκτηση 8/9/2024, https://lyk-evsch-n-smyrn.att.sch.gr/wordpress/wp-content/uploads/Istoria%20Euaggeliki/Evaggeliki_Sintomi_Istoria_Medium.pdf.

12. BRITTANICA, "The five Russian composers". Ανάκτηση 30/8/2024, <https://www.britannica.com/topic/The-Five>

Ο Παράδεισος του Giles Milton δεν χάθηκε

γνωστή, που κατά τον 19ο αιώνα συνέβαλε καταλυτικά στη διαμόρφωση και ανάπτυξη της Εθνικής Ρωσικής Σχολής Μουσικής¹³. Ο Μ. Καλομοίρης υπήρξε δημοτικιστής και αρθρογράφουσε στο ιστορικό περιοδικό *Νουμάς*, που έκανε μεγάλο αγώνα για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας, στο οποίο ο ίδιος πρόβαλε τις απόψεις του. Ήταν οπαδός του Βενιζέλου και είχε στενές φιλικές σχέσεις με το διακεκριμένο Έλληνα φιλόλογο, γλωσσολόγο και λογοτέχνη Γιάννη Ψυχάρη και τον ποιητή Κωστή Παλαμά. Στα Απομνημονεύματά του σημειώνει:

«...Ο Παλαμάς κι ο Βενιζέλος σταθήκανε πάντα σ' όλη μου τη καλλιτεχνική και ψυχική βίωση, οι δύο φάροι της πνευματικής μου ζωής...»¹⁴.

Το 1908 δίνει την πρώτη συναυλία με έργα του στην Ελλάδα. Το πρόγραμμα ήταν γραμμένο στη δημοτική και αποτέλεσε το διάσημο μανιφέστο του για τη δημιουργία «Ελληνικής «Εθνικής Μουσικής Σχολής»¹⁵, στοιχείο που τον έφερε σε αντιπαράθεση με τους εκπροσώπους της Επτανησιακής Σχολής¹⁶, οι

13. Κρατική Ορχήστρα Αθηνών, «Μια ομάδα, μια φωνή – Ρωσικό Συμφωνικό Τρίπτυχο III – Η Ομάδα των Πέντε». Ανάκτηση 8/9/2024, <https://www.koa.gr/gr/events/%CE%B9%CE%B1-%CE%BF%CE%BC%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CE%B9%CE%B1-%CF%86%CF%89%CE%BD%CE%AE-%CF%81%CF%89%CF%83%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%83%CF%85%CE%B9%CF%86%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%84%CF%81%CE%AF%CF%80%CF%84%CF%85%CF%87%CE%BF-%CE%B9-%CE%BF%CE%BC%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%80%CE%AD%CE%BD%CF%84%CE%B5/>. Ν. ΜΑΛΛΙΑΡΑΣ, *Ανοιχτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ιστορία της Μουσικής, Εθνικές Σχολές*. Ανάκτηση 8/9/2024, <https://opencourses.uoa.gr/modules/document/file.php/MSIC100/%CE%94%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%20%CF%80%CE%B1%CE%BA%CE%AD%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%B9%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82/PDF/05.%20%CE%9F%CE%B9%20%CE%95%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%20%CE%A3%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%AD%CF%82.pdf>.

14. Μ. ΚΑΛΟΜΟΙΡΗΣ, *Η ζωή μου και η τέχνη μου (απομνημονεύματα 1883-1908)*, Αθήνα 1983, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών – Σύλλογος Μανώλης Καλομοίρης, σελ. 122.

15. Πρόκειται για την ιστορική συναυλία που πραγματοποιήθηκε στις 11 Ιουνίου 1908, στην Αίθουσα του Ωδείου Αθηνών, με έργα του συνθέτη. Μεγάλη Μουσική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος - Μελοδύσσεια, «Μανώλης Καλομοίρης». Ανάκτηση 30/8/2024, <http://melodisia.mmb.org.gr/GreekMusic/list.asp?c=226>. Εθνικό Ωδείο, Παράρτημα Βριλησίων, «Μανώλης Καλομοίρης- βιογραφικό». Ανάκτηση 30/8/2024, <https://ncv.gr/kalomoiris-biografiko/>. Ν. ΜΑΛΛΙΑΡΑΣ, *Ανοιχτά μαθήματα..., ό.π.*, σελ. 14-15. Δ. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Ανατολή της έντεχνης μουσικής στην Ελλάδα και η δημιουργία της Εθνικής Σχολής*, Αθήνα 1980, Εστία.

16. Ο Ελληνισμός στη Μικρά Ασία, «Μανώλης Καλομοίρης (1883-1962)». Ανάκτηση 8/9/2024, <https://ellhnwnmikrasia.wordpress.com/moysikh/klassikh-mousikh-ellhnwn-mikrasiatwn-sunthetwn/manolhs-kalomoirhs-1883-1962/>. Ψηφιακό Αποθετήριο της Ακαδημίας

οποίοι είχαν επιδράσεις από την Ιταλική Μουσική. Στο μανιφέστο του σημείωνε: «Ο συνθέτης που παρουσιάζει σήμερα μικρό μέρος της αρχής του έργου του, ονειρευόταν να φτιάξει μια αληθινή εθνική μουσική, βασισμένη από τη μια μεριά στη μουσική των αγνών μας δημοτικών τραγουδιών μα και στολισμένη από την άλλη με όλα τα τεχνικά μέσα που μας χάρισεν η αδιάκοπη εργασία των προδεμένων στη μουσική λαών και πρώτα πρώτα των Γερμανών, Γάλλων, Ρώσων και Νορβηγών...»¹⁷.

Βασική πηγή έμπνευσης του Μ. Καλομοίρη υπήρξε η Ελλάδα και το παρελθόν της, η λαϊκή παράδοση και το δημοτικό τραγούδι, το Βυζάντιο και οι βυζαντινοί ύμνοι¹⁸, ενώ το προσωπικό του ύφος διαμορφώνεται μέσα από επιρροές από το Βάγκνερ και διάφορες άλλες Ευρωπαϊκές Εθνικές Μουσικές σχολές¹⁹.

Την όπερα «Πρωτομάστορας»²⁰, που γράφτηκε για πρώτη φορά το 1915, αφιερώνει στον «Πρωτομάστορα της Μεγάλης Ελλάδας» Ελευθέριο Βενιζέλο, και με αυτήν εμπλουτίζει το όραμά του για τη δημιουργία Ελληνικής Εθνικής Σχολής Μουσικής. Το έργο βασίζεται σε μια παραλογή, το πολύστιχο αφηγηματικό δημοτικό τραγούδι με δραματική διάσταση «Γιοφύρι της Άρτας», όπως διασκευάστηκε από τον Νίκο Καζαντζάκη, στο θεατρικό του έργο «Πρωτομάστορας». Κατά τον αείμνηστο καθηγητή Βυζαντινής Μουσικής, ιεροψάλτη και λαογράφο Σπύρο Περιστερή²¹, πρόκειται για δημοτικό τραγούδι της Στερεάς Ελλάδας, από χωριό της Ευρυτανίας. Η όπερά του έχει τα χαρακτηριστικά αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, με θέμα από τη λαϊκή παράδοση, με μυθικές διαστάσεις, όπως στη γερμανική όπερα του 19ου αι. Είναι γραμμένο στην ελληνική γλώσσα και ο συνθέτης, όπως αναφέρει στον πρόλογο του έργου, πέρα από τις αυτούσιες λαϊκές μελωδίες, δημιούργησε και νέα δικά του θέματα και μελωδίες, με έντονο το ελληνικό στοιχείο²². Χαρακτηριστική και η γεμάτη εν-

Αθηνών, «Μανώλης Καλομοίρης». Ανάκτηση 30/8/2024, <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/8077>.

17. Μ. ΚΑΛΟΜΟΙΡΗΣ, «Λίγα λόγια», *Νουμάς* 299 (Θεριστής 1908), σελ. 4, βλ. και Δ. ΝΗΣΙΩΤΗΣ, «Καλομοίρης», *Νουμάς* 587 (26 Μαρτίου 1916), σελ. 1.

18. Ν. ΜΑΛΛΙΑΡΑΣ, *Ανοικτά μαθήματα...*, ό.π. Μεγάλη Μουσική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος – Μελοδύσσεια..., ό.π. Εθνικό Ωδείο, Παράρτημα Βριλησίων, «Μανώλης Καλομοίρης...», ό.π.

19. Εθνικό Ωδείο. Παράρτημα Βριλησίων, «Μανώλης Καλομοίρης...», ό.π. Ν. ΜΑΛΛΙΑΡΑΣ, *Ανοικτά μαθήματα...*, ό.π.

20. Περισσότερα στοιχεία για την όπερα «Πρωτομάστορας» στην ιστοσελίδα του συνθέτη, Μ. ΚΑΛΟΜΙΡΗΣ, “Operas – O Protomastoras”, Music Tragedy. Ανάκτηση 30/8/2024, <http://kalomiris.gr/index.php/work/operas-master-builder.html>. Για την παραστασιογραφία της, Εθνική Λυρική Σκηνή, «Ο Πρωτομάστορας». Ανάκτηση 8/9/2024, <https://virtualmuseum.nationalopera.gr/el/eikoniki-ekthesi/erga/o-protomastoras-17222/>.

21. Α.-Μ. ΠΕΤΖΕΠΕΡΗ, *Η σχέση Μουσικής και Λόγου στο Μελοδραματικό Έργο των Ελλήνων Συνθετών της πρώτης Γενιάς της Εθνικής Μουσικής Σχολής Διονυσίου Λαυράγκα, Μανώλη Καλομοίρη και Μάριου Βάρβογλη*, διδ. διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 127.

22. Ό.π., σελ. 103, 106, 128, 324, 325.

Ο Παράδεισος του Giles Milton δεν χάθηκε

θουσιασμό κριτική του Δ. Νησιώτη που δημοσιεύεται στο *Νουμά*, το Μάρτιο του 1916, με την ευκαιρία της παρουσίασης του έργου στο Δημοτικό Θέατρο Αθηνών, σύμφωνα με την οποία, με περισσή υπερηφάνεια, σημειώνει ότι η Ελλάδα αποκτά τη δική της πλέον εθνική μουσική, με αδιαμφισβήτητο δημιουργό το Μανώλη Καλομοίρη: «... Από δω και μπρος θα μπορούμε να λέμε και μεις περήφανα πως έχουμε ΔΙΚΗ ΜΑΣ μουσική... κι ο Καλομοίρης, σαν πρωτομάστορας με το πελέκι του ριζοθεμελίωσε το καινούριο και στέρεο γεφύρι που μας ενώνει και μας με την παγκόσμια μουσική τέχνη...», συμπληρώνοντας με «... τα λόγια τα προφητικά που μου είπε [ο Παλαμάς] -Κάτι μου γλυκοκελαδεύει στην ψυχή μου πως ο Καλομοίρης θάνατι ο μελλούμενος μουσικός της Ρωμοσύνης που θα δώσει φτερά στα τραγούδια μας και θα χρυσοντύσει με ήχους τα όνειρά μας!...». Ολοκληρώνοντας την κριτική του για τον «Πρωτομάστορα», ο Δ. Νησιώτης κατατάσσει τον Καλομοίρη δικαιωματικά, ύστερα από αυτό το έργο, στους δημιουργούς της Νέας Ελλάδας, μαζί με τους Ψυχάρη, Παλαμά και Βενιζέλο²³.

Το καινούργιο αυτό μουσικό «αφήγημα» του Καλομοίρη για τη δημιουργία Ελληνικής Εθνικής Σχολής Μουσικής που λειτουργεί σε μίαν εποχή έντονου πατριωτικού ενθουσιασμού, βασισμένου στην υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, τον οδηγεί να γράφει το 1920 την όπερα «Συμφωνία της Λεβεντιάς», με βάση τις νίκες του Ελληνικού Στρατού. Στο finale του έργου, με τίτλο «Τα Νικητήρια», κομμάτι γραμμένο για χορωδία και ορχήστρα, ο Συμυρινός μουσουργός χρησιμοποιεί το Βυζαντινό Ύμνο «Τη Υπερμάχω» και ο κόσμος ξεσηκώνεται²⁴.

Ο Καλομοίρης παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του μουσικού τοπίου και της μουσικής παιδείας στην Ελλάδα. Ιδρύει το 1926 το Εθνικό Ωδείο, με παραρτήματα, στη συνέχεια, σε όλη τη χώρα, συμβάλλει στην ίδρυση και εξέλιξη της Εθνικής Λυρικής Σκηνής, συμμετέχει στην ίδρυση της Ένωσης Ελλήνων Μουσουργών, ενώ, ως μουσικοπαιδαγωγός, ασχολείται με την έκδοση εκπαιδευτικών βιβλίων σχετικών με τη μουσική²⁵.

Ως αναγνώριση της πολύ σημαντικής συμβολής του στα μουσικά δρώμενα του τόπου, ο συνθέτης αναλαμβάνει διάφορες θέσεις ευθύνης, όπως Γενικός Επιθεωρητής Στρατιωτικής Μουσικής, Πρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας Συνθετών, Συγγραφέων και Εκδοτών, Πρόεδρος της Ένωσης Ελλήνων Μουσουργών, Γενικός Διευθυντής και Πρόεδρος της Εθνικής Λυρικής Σκηνής. Λαμβάνει το Εθνικό Αριστείο Γραμμάτων και Τεχνών της Ακαδημίας Αθηνών και εκλέγεται Ακαδημαϊκός.

Ο ίδιος επηρεάστηκε πολύ από την καταστροφή της πατρίδας του, της Σμύρνης, το 1922, και, όπως σημειώνει ο καθηγητής της Ιστορικής και Συστηματικής Μουσικολογίας του ΕΚΠΑ Ν. Μαλλιάρας, «... γίνεται εσωστρεφής

23. Δ. ΝΗΣΙΩΤΗΣ, «Καλομοίρης»..., ό.π.

24. Ν. ΜΑΛΛΙΑΡΑΣ, *Ανοικτά μαθήματα*..., ό.π., σελ. 16.

25. Ο Ελληνισμός στη Μικρά Ασία, «Μανόλης Καλομοίρης»..., ό.π.

Γεώργιος Ναθαναήλ

και λυρικός... όμως τα κείμενά του και οι ενέργειές του δείχνουν την πίστη του στην εθνική μουσική...»²⁶.

Αυτό, όμως, που θα πρέπει να τονιστεί είναι ότι, παρά το γεγονός ότι η ιστορική πραγματικότητα διέλυσε το οικοδόμημα πάνω στο οποίο δημιουργήθηκε και διαμορφώθηκε η Ελληνική Εθνική Σχολή Μουσικής, με πρωτεργάτη το Μ. Καλομοίρη, το μήνυμά του για αξιοποίηση της ελληνικής μουσικής λαϊκής παράδοσης πέρασε στους νέους καλλιτέχνες, όπου ο καθένας τους, με το δικό του τρόπο, την εκφράζει και την «κοινολογεί», μέσα από το δικό του μουσικό δημιούργημα²⁷.

Ο Καλομοίρης πέθανε τον Ιούνιο του 1962.

Ο Παράδεισος διαφυλάσσεται

Ο Παράδεισος του Giles Milton, δεν χάθηκε, διαφυλάσσεται από την «Εστία Νέας Σμύρνης», το τρίτο ζωντανό παράδειγμα προστασίας του. Το πολιτιστικό αυτό Ίδρυμα έχει ως στόχο, σύμφωνα με το Καταστατικό του, «... τη συντήρηση, μελέτη και διάσωση του εθνικού, πνευματικού, ιστορικού, λαογραφικού, αλλά και γλωσσικού πλούτου του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Θράκης...»²⁸.

Η «Λέσχη Νέας Σμύρνης», όπως αρχικά ονομάστηκε ο φορέας, ιδρύθηκε στη Νέα Σμύρνη, το 1930²⁹, στον οικισμό που σχεδιάστηκε για να φιλοξενήσει τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής, κυρίως από την περιοχή της Σμύρνης³⁰. Υπήρξε δημιούργημα μιας ομάδας αστών προσφύγων, αποτελούμενης από τους Σωτήριο Γούναρη, Μιχαήλ Πλατάνη, Νικόλαο Μπαλόγλου, Ιωάννη Δημητριάδη, Άγγελο Κεχαγιά, Πρόδρομο Αποστολίδη και Αθανάσιο Καρύλλο. Ο τελευταίος, όταν το 1934 η Νέα Σμύρνη έγινε πλέον κοινότητα, εξελέγη και πρώτος κοινοτάρχης της³¹. Το 1938, η Λέσχη μετονομάστηκε σε «Εστία Νέ-

26. Ν. ΜΑΛΛΙΑΡΑΣ, *Ανοικτά μαθήματα...*, ό.π., σελ. 16.

27. Ό.π.

28. Εστία Νέας Σμύρνης, «Εστία». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/estia-neas-smynis/estia>.

29. Ό.π. Εστία Νέας Σμύρνης, «Σταθμοί στην Ιστορία». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/estia-neas-smynis/stathmoi-stin-istoria>. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με το ιστορικό ίδρυσης της Εστίας και το καταστατικό της, βλ. και Εστία Νέας Σμύρνης, «Εστία»..., ό.π.

30. Σύμφωνα με την ιστοσελίδα του Δήμου, «...από τη Σμύρνη προερχόταν το 23%, από το Αδραμύττι, το Αϊβαλί, τη Φώκαια, τα Μοσχονήσια, τα Βουρλά, τον Τσεσμέ και την Έφεσο το 17%, από τον Πόντο το 12%, από τη νότια Μικρά Ασία το 10%, από την Κωνσταντινούπολη το 9% και από τη Θράκη επίσης το 9%, από την κεντρική Μικρά Ασία το 8%». Δήμος Νέας Σμύρνης, «Ιστορικά Στοιχεία». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://neasmyni.gr/istorika-stoixeia/>

31. Ό.π. Δήμος Νέας Σμύρνης, «Η ιστορία μας». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://neasmyni.gr/i-istoria-mas/>

Ο Παράδεισος του Giles Milton δεν χάθηκε

ας Σμύρνης», με Πρόεδρο τον Πάνο Χαλδέζο, ο οποίος και παρέμεινε στη θέση αυτή για 46 συναπτά έτη και του οποίου η προσφορά ήταν καταλυτική³². Ακολούθησαν οι Παντελής Σαράφογλου, Αυγουστίνος Καμπάς, Ιωάννης Καλογείτονας και από το 2015 ο Ιωάννης Παπαδάτος, ο οποίος απεβίωσε ξαφνικά το Φεβρουάριο του 2024. Ο τελευταίος υπήρξε, όπως τον χαρακτήρισε και ο Δήμαρχος Νέας Σμύρνης «...αναγεννητική και νεωτερική προσωπικότητα για την ΕΣΤΙΑ Ν. ΣΜΥΡΝΗΣ, επιχειρώντας με επιτυχία να την οδηγήσει σε εξωστρεφείς δράσεις...»³³, ενώ στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και η ανακοίνωση του Δ.Σ. της Εστίας και των υπαλλήλων που εξέηραν την προσφορά του θανόντος προέδρου στον πολιτισμό, αναφερόμενοι και στην παρακαταθήκη που άφησε στο χώρο μέσα από το πέρασμά του, χαρακτηρίζοντάς τον ως τον νεότερο αναμορφωτή του φορέα³⁴.

Η Εστία αποτελεί σωματείο μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα³⁵ και, από τη διεύρυνση του αριθμού των μελών της, εξελίχθηκε στο σημαντικότερο πνευματικό κέντρο του Ελληνισμού της Ανατολής, ενώ αξιοσημείωτη είναι και η κοινωνική προσφορά της με την ίδρυση του Οίκου Γαλήνη και της Μονάδας Φροντίδας Ηλικιωμένων³⁶. Έτσι, λειτουργώντας ως πολιτιστικός φάρος και διαφυλάσσοντας το αρχειακό και εκθεσιακό υλικό που διαθέτει, προσφέρει στις νεότερες γενιές πηγές μοναδικής πληροφόρησης, συμβάλλοντας έτσι στην ενίσχυση της συλλογικής μνήμης.

Η Εστία, διαχρονικά, έχει λάβει υψηλότερες βραβεύσεις και τιμητικές διακρίσεις, ενώ σημαντικοί χορηγοί και ευεργέτες συνέδραμαν και συνδράμουν στην υλοποίηση του πολυσχιδούς έργου της, το οποίο πληροφορείται ο μελετητής και κάθε ενδιαφερόμενος και από την επιμελώς ενημερωμένη και πλούσια ιστοσελίδα της. Η τελευταία προσφέρεται τόσο στην Αγγλική όσο και την Ελληνική γλώσσα.

Θα γίνει μια ενδεικτική συνοπτική απαρίθμηση του πολύτιμου πολιτιστικού θησαυρού που προσφέρει αυτός ο φάρος του Ελληνισμού, όπως επίσης και των δυνατοτήτων του σε ό,τι αφορά τη διαφύλαξή του. Στο θησαυρό αυτό

32. Εστία Νέας Σμύρνης, «Εστία»..., ό.π.

33. Τα επίκαιρα, «Έφυγε από τη ζωή ο Πρόεδρος της Εστίας Νέας Σμύρνης Ιωάννης Παπαδάτος». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://taepikaira.gr/2024/02/01/efyge-apo-ti-zoi-o-proedros-tis-estias/#:~:text=%CE%9F%20%CE%99%CF%89%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7%CF%82%20%CE%A0%CE%B1%CF%80%CE%B1%CE%B4%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%82%20%CE%B5%CF%80%CE%AF%20%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%AC.%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD%20%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1%20%CF%84%CE%B7%CF%82%20%CE%9D%CE%AD%CE%B1%CF%82%20%CE%A3%CE%BC%CF%8D%CF%81%CE%BD%CE%B7%CF%82>.

34. Ό.π.

35. Εστία Νέας Σμύρνης, «Σταθμοί στην Ιστορία»..., ό.π.

36. Εστία Νέας Σμύρνης, «Οίκος Γαλήνη». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/oikos-galini>.

περιλαμβάνονται Μουσειακές συλλογές που προέρχονται από δωρεές Μικρασιατών προσφύγων, όπως εκείνες του Χαρίλαου Χιωτάκη³⁷ ή του ζεύγους Γεωργίου και Ελένης Τσακυρογλου³⁸ και από τις οποίες μπορεί ο κάθε ενδιαφερόμενος να διακρίνει τον πλούτο και την αγάπη για την εκλεπτυσμένη τέχνη των κατοίκων εκείνων των περιοχών. Η Εστία διαθέτει επίσης και Πινακοθήκη³⁹ με πίνακες και προσωπογραφίες Μικρασιατών, κυρίως, καλλιτεχνών. Ακόμα, στο συγκεκριμένο χώρο, λειτουργεί Μουσείο Μικρασιατικής Εξστρατείας που περιλαμβάνει κειμήλια, ενδυμασίες, κεντήματα, χρηστικά αντικείμενα που συνδέονται με τους πληθυσμούς της Σμύρνης και της Ανατολής, γενικότερα, ως και προσωπικά αντικείμενα σημαντικών προσωπικοτήτων εκείνης της εποχής, όπως του Ελευθερίου Βενιζέλου, του μαρτυρικού Χρυσοστόμου Σμύρνης, του αρχιστράτηγου Αναστασίου Παπούλα⁴⁰. Στη Βιβλιοθήκη⁴¹ του, δημιουργήματα της ποιήτριας Φυλής Βατίδου, με περίπου 80.000 τόμους, πέρα από τα θέματα που σχετίζονται με τη Μικρασιατική Εξστρατεία και Καταστροφή, ο ενδιαφερόμενος μπορεί να εντοπίσει πάσης φύσεως χρήσιμο υλικό (βιβλία, εφημερίδες, φωτογραφίες, χειρόγραφα κλπ), που σχετίζεται με την οικονομία, την ιστορία και τη λαογραφία των περιοχών.

Με τα επιμορφωτικά προγράμματα, που υλοποιούνται από τα τμήματα του φορέα, όπως το ιδιαίτερο δραστήριο Θεατρικό, το τμήμα Μικρασιατικού κεντήματος, παραδοσιακών χορών και μουσικών οργάνων, καθώς και τις κατά καιρούς εκδηλώσεις, εκθέσεις, παρουσιάσεις, η Εστία συμβάλλει στη διαφύλαξη του πολιτισμικού πλούτου του Ελληνισμού της Ανατολής. Για την πληροφόρηση των ερευνητών και του κοινού, γενικότερα, χρησιμοποιούνται σύγχρονα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπως το Facebook, στο οποίο αναρτώνται οι δραστηριότητες και οι εκδηλώσεις της. Έτσι, για παράδειγμα, σε ανάρτηση της 26ης Ιουνίου 2023⁴², η Εστία πληροφορεί ότι απέκτησε τα μνημειακά έργα του Ιδρύματος Προστασίας Ελληνικής Μικρασιατικής Χειροτεχνίας, που ιδρύθηκε στη Νέα Σμύρνη από τη Μικρασιάτισσα Αθηνά Κερεστεντζή, το 1953, με στόχο την εκμάθηση του Μικρασιατικού Κεντήματος. Σε άλλη, της 14ης Απρι-

37. Εστία Νέας Σμύρνης, «Μουσείο Τέχνης Χαρίλαου Χιωτάκη». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/mouseia/mouseio-texnis>.

38. Εστία Νέας Σμύρνης, «Μουσείο Χριστιανικής Τέχνης». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/mouseia/mouseio-vyzantinis-texnis>.

39. Εστία Νέας Σμύρνης, «Μουσείο Μικρασιατικής Εξστρατείας». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/mouseia/mouseio-mikrasiatikis-ekstrateia>.

40. Εστία Νέας Σμύρνης, «Πινακοθήκη». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/pinakothi>

41. Εστία Νέας Σμύρνης, «Βιβλιοθήκη». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/vivliothiki>

42. Ανάκτηση 8/9/2024, Η ΕΣΤΙΑ Νέας Σμύρνης τιμά το Μικρασιατικό Κέντημα! Προσφάτως, η ΕΣΤΙΑ Νέας Σμύρνης δοκίμασε μεγάλη χαρά με την απόκτηση των μνημειακών έργων... | By ΕΣΤΙΑ Νέας ΣμύρνηςFacebook | Facebook

Ο Παράδεισος του Giles Milton δεν χάθηκε

λίου 2023⁴³, με τίτλο «Στην εκκλησία», ο φορέας αναρτά φωτογραφία της Αγίας Φωτεινής Σμύρνης και σχετικό κείμενο, με την ορθογραφία και τη στίξη του πρωτοτύπου, από το σπάνιο βιβλίο του Δημ. Αρχιγενή⁴⁴ «Λαογραφικά Γ' Η Ζωή στη Σμύρνη»⁴⁵, που φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη της και στο οποίο περιγράφεται η Μεγάλη Παρασκευή, ο Επιτάφιος και η περιφορά του. Την ίδια χρονιά, μια άλλη ανάρτηση των ημερών του Πάσχα, συγκεκριμένα της 8ης Απριλίου, λαογραφικού και πάλι χαρακτήρα, από το βιβλίο του Δημ. Αρχιγενή έχει σχέση με το «Λαζαρικό», που τραγουδούσαν στη Σμύρνη και στα γύρω χωριά, μια σύνθεση που βασίζεται σε περικοπή του κατά Ιωάννη Ευαγγελίου, όπου ο Ευαγγελιστής ιστορεί την Ανάσταση του Λαζάρου⁴⁶.

Από τις ενδεικτικές αναρτήσεις της Εστίας στο Facebook, θα ήταν παράληψη να μη σημειωθεί και εκείνη της 2ας Δεκεμβρίου του 2022⁴⁷, που αναφέρεται στη θεατρική παράσταση, με τίτλο «Τα σπίτια μου που είχα τα πήραν», η οποία ανέβηκε από το Θεατρικό της Εργαστήρι «Κάρολος Κουν» και πλαισιώθηκε από τα χορευτικά τμήματα του Συλλόγου Μικρασιατών Λέρου «Η καθ' ημάς ανατολή», και του Συλλόγου Πολιτιστικής Κληρονομιάς «ΗΓΕΧΟΡΟΣ ΠΕΙΡΑΙΑ». Το χαρακτηριστικό απόσπασμα που παρατίθεται από την παράσταση, καταδεικνύει τη φλόγα και τη θέληση να διαφυλαχθεί η μνήμη των χαμένων πατρίδων:

Τα σπίτια που είχαμε τα χάσαμε.

Όμως ποτέ δεν χάσαμε τη ψυχή μας,

43. Ανάκτηση 8/9/2024, »Η Ανάσταση στην Αγία φωτεινή της... - ΕΣΤΙΑ Νέας Σμύρνης | Facebook

44. Δ.Ι. ΑΡΧΙΓΕΝΗΣ, *Λαογραφικά Γ' Η Ζωή στη Σμύρνη: Ήθη – έθιμα- πόθοι – προλήψεις*= γλέντια – χαρές – τοπογραφία – ιδίωμα, Αθήναι, 1980. Ο Δημήτριος Αρχιγενής ήταν γιατρός με καταγωγή από τη Σμύρνη. Γεννήθηκε το 1900 και, εκτός από το ιατρικό επάγγελμα, υπήρξε και συγγραφέας, μουσικοσυνθέτης και ποιητής. Ασχολήθηκε με την συγγραφή βιβλίων με θέματα κυρίως της αγαπημένης πατρίδας του, όπως «Μαρτυρίες από τη Μικρασιατική Καταστροφή», «Η ζωή στη Σμύρνη», «Οι Νταήδες της Σμύρνης», «Τα Συνάφια της Σμύρνης», συνέθεσε ύμνους για τη Νέα Σμύρνη, την Εστία Νέας Σμύρνης, τον Πανιώνιο, την Ευαγγελική Σχολή, την Ένωση Σμυρναίων Νικαίας, κ.ά. Πέθανε το 1987 και ο Δήμος της Νέας Σμύρνης, δύο χρόνια μετά τον θάνατό του, το 1989, έστησε στην Πλατεία Χρυσοστόμου Σμύρνης την προτομή του. Πρόκειται για ένα ορειχάλκινο έργο, που εδράζεται σε μαρμαρίνη βάση, με δημιουργό τον Μικρασιατικής καταγωγής γλύπτη Βάσο Καπάντα. Τα βιογραφικά στοιχεία αντλήθηκαν από το άρθρο του προέδρου του Συνδέσμου Μικρασιατών Κωνσταντινουπολιτών Χαλανδρίου «ΡΙΖΕΣ» Ν. Καραμπουρνιώτη, «Πώς κοινωνούσαν τα παιδιά στη Σμύρνη! Το χρυσό δοντάκι και η μεγάλη αμαρτία!», Ανάκτηση 8/9/2024, <https://www.nstv.gr/arthra/pos-koinonoy-san-ta-paidia-sti-smyrni-to-chryso-dontaki-kai-i-megali-amartia/>.

45. Δ.Ι. ΑΡΧΙΓΕΝΗΣ, *Λαογραφικά Γ'...*, ό.π.

46. Ό.π.

47. Ανάκτηση 8/9/2024, Τυχεροί ήταν όσοι θεατές βρέθηκαν... - ΕΣΤΙΑ Νέας Σμύρνης | Facebook

Γεώργιος Ναθαναήλ

την μνήμη μας και την ουσία της πατρίδας μας.
Και την τραγουδάμε, την χορεύουμε,
τη ζούμε και τώρα και πάντα και για πάντα...
Με τα παιδιά και τα εγγόνια μας!

Σύγχρονη προσέγγιση Αντώνη Νικολόπουλου (Soloup)⁴⁸

Ενδιαφέρουσα είναι και η σύγχρονη προσέγγιση του τραύματος της αναγκαστικής ανταλλαγής που υπέστησαν οι πληθυσμοί της Ελλάδας και της Τουρκίας, συνεπεία των γεγονότων του 1922, μέσα από τις σελίδες της συγκινητικής εικονογραφημένης νουβέλας (graphic novel) «Αϊβαλί», του πολιτικού γελοιογράφου Αντώνη Νικολόπουλου (Soloup)<?>. Ο συγγραφέας⁴⁹, μέσα από τα μαυρόασπρα σκίτσα του, περιγράφει τις όμορφες στιγμές του Παράδεισου που ζούσαν Έλληνες και Τούρκοι, με τις οικογένειές τους και από τις δύο πλευρές του Αιγαίου, ενώ στη συνέχεια, «αποτυπώνει» εικόνες με τη μορφή προσωπικών μαρτυριών από τα ματωμένα συγκλονιστικά γεγονότα. Τη βάση της ιστόρησης του «χωροχρονικού του πάζλ», όπως σημειώνει ο συγγραφέας<?>, αποτέλεσαν αποσπάσματα από κείμενα των τεσσάρων Αϊβαλιωτών συγγραφέων Φώτη Κόντογλου, Ηλία Βενέζη και Αχμέτ Γιορουλμάζ, αλλά και της Αγάπης Βενέζη Μολυβιάτη, ενώ η νουβέλα του αποτελεί το μεγαλύτερο σε έκταση κόμικ και το πρώτο στο είδος του. Όπως συμπερασματικά καταλήγει ο Θ. Κυραντζής σε άρθρο του στον Guardian⁵⁰, ο Soloup, μέσα από τη δύναμη της εικόνας και της πέννας του, καταφέρνει να καταδείξει ότι οι κατατρεγμένοι και από τις δύο πλευρές του Αιγαίου μπορούν τελικά να βρουν τη δύναμη να ξεχάσουν και να βοηθήσουν ο ένας τον άλλο.

Συμπεράσματα και Πρόταση για μελλοντική έρευνα

Παρά τις δυσοίωνες προβλέψεις για το δράμα του ξεριζωμού των χιλιάδων προσφύγων λόγω των τραγικών γεγονότων, με την ενσωμάτωση στην Ελλάδα σχεδόν 1.300.000⁵¹ ανθρώπων που, στην πλειονότητά τους, αποτελούνταν

48. SOLOUP (ΑΝΤΩΝΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ), *Αϊβαλί graphic novel*, Αθήνα 2014, Κέδρος.

49. ΑΝΤΩΝΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Το λογοτεχνικό παζλ στο graphic novel Αϊβαλί», Χάρτης 48. Ανάκτηση 8/9/2024, <https://www.hartismag.gr/hartis-48/afterwma/to-loghotekhniko-pazl-sto-graphic-novel-aivali>.

50. THANOS KYRANTZIS, “Aivali: A story of Greeks and Turks in 1922 by Soloup review – a moving graphic novel”, The Guardian. Ανάκτηση 8/9/2024, <https://www.theguardian.com/books/2019/dec/09/aivali-a-story-of-greeks-and-turks-in-1922-by-soloup-review-a-moving-graphic-novel>.

51. Από την ομιλία του Προέδρου της Βουλής κ. Κωνσταντίνου Τασούλα στα εγκαίνια της έκθεσης “Ιστορίες επιβίωσης” για τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή, στις 24 Νοεμβρίου 2022. Βουλή των Ελλήνων, Ομιλίες Προέδρου

Ο Παράδεισος του Giles Milton δεν χάθηκε

από δραστήρια και δημιουργικά στοιχεία, δόθηκε νέα πνοή στην ελληνική οικονομία, ενώ, ένεκα και του υψηλού επιπέδου πνευματικής μόρφωσης αυτού του τμήματος του Ελληνικού πληθυσμού, μέσα από την παρουσία και το έργο καλλιτεχνών, λογοτεχνών και διανοουμένων από τη Μικρά Ασία, η συμβολή τους ήταν καταλυτική και στην πνευματική ζωή του τόπου, τις τέχνες και τα γράμματα⁵². Το στοιχείο αυτό μπορεί να διαπιστωθεί από τα τρία ενδεικτικά παραδείγματα που παρουσιάστηκαν στο πλαίσιο της παρούσας ανακοίνωσης, όπου ο Παράδεισος που έζησε ο Ελληνικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Θράκης δεν χάθηκε ποτέ: αντίθετα, απεικονίζεται, δημιουργεί και διαφυλάσσεται. Στο πλαίσιο αυτό, προτείνεται να εμπλουτιστεί η φάρετρα και με άλλα παραδείγματα που προσφέρουν τη δυνατότητα ενίσχυσης αυτού του τρίπτυχου της προστασίας του Παραδείσου.

Βιβλιογραφία

- ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν., «Οι πρόσφυγες του 1922 στην Ελλάδα», στον τόμο Σ. Ριζάς (επιστ. επιμέλεια), Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ & Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (εποπτεία), 100 χρόνια από τη Συνθήκη της Λωζάννης, Αθήνα 2023, ΤΟ «ΒΗΜΑ».
- ΑΡΧΙΓΕΝΗΣ, Δ.Ι., Λαογραφικά Γ'Η Ζωή στη Σμύρνη: Ήθη – έθιμα- πόθοι – προλήψεις – γλέντια – χαρές – τοπογραφία – ιδίωμα. Αθήνα, 1980.
- Βουλή των Ελλήνων, Ομιλίες Προέδρου της Βουλής. Ανάκτηση 8/9/2024, <https://www.hellenicparliament.gr/Enimerosi/Omilies-Proedrou-Voulis/?press=148aad97-46bc-4365-ac43-af5800fc0592>.
- BRITANNICA, “The five Russian composers”. Ανάκτηση 30/8/2024, <https://www.britannica.com/topic/The-Five>.
- Δήμος Νέας Σμύρνης, «Ιστορικά Στοιχεία». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://neasmyrni.gr/istorika-stoixeia/>.
- , «Η ιστορία μας». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://neasmyrni.gr/i-istoria-mas/>.
- Εθνική Λυρική Σκηνή, «Ο Πρωτομάστορας». Ανάκτηση 30/8/2024, <https://virtualmuseum.nationalopera.gr/el/eikoniki-ekthesi/erga/o-protomastoras-17222/>.
- Εθνικό Ωδείο, Παράρτημα Βριλησίων, «Μανώλης Καλομοίρης- βιογραφικό». Ανάκτηση 30/8/2024, <https://ncv.gr/kalomoiris-biografiko/>.
- Εστία Νέας Σμύρνης, «Εστία». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/estia-neas-smyrnis/estia>.

της Βουλής. Ανάκτηση, 8/9/2024, <https://www.hellenicparliament.gr/Enimerosi/Omilies-Proedrou-Voulis/?press=148aad97-46bc-4365-ac43-af5800fc0592>.

52. Βλ. και σχετικές αναλυτικές επεξηγηματικές επισημάνσεις για τη συμβολή των προσφύγων στη διαμόρφωση της νέας Ελλάδας στο Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, «Οι πρόσφυγες του 1922 στην Ελλάδα», στον τόμο Σ. Ριζάς (επιστ. επιμέλεια), Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ & Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (εποπτεία), 100 χρόνια από τη Συνθήκη της Λωζάννης, Αθήνα 2023: ΤΟ «ΒΗΜΑ».

- , «Σταθμοί στην Ιστορία». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/estia-neas-smyrnis/stathmoi-stin-istoria>.
- , «Οίκος Γαλήνη». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/oikos-galini>.
- , «Μουσείο Τέχνης Χαρίλαου Χιωτάκη». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/mouseia/mouseio-texnis>
- , «Μουσείο Χριστιανικής Τέχνης». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/mouseia/mouseio-vyzantinis-texnis>
- , «Μουσείο Μικρασιατικής Εκστρατείας». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/mouseia/mouseio-mikrasiatikis-ekstrateia>
- , «Πινακοθήκη». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/pinakothiki>
- , «Βιβλιοθήκη». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://estia-ns.gr/gr/vivliothiki>
- ΖΩΗΣ Ν., «Ο ιστορικός Τζάιλς Μίλτον στην «Κ': Μπορούμε να κάνουμε τη διαφορά», *Καθημερινή*. Ανάκτηση 30/8/2024, <https://www.kathimerini.gr/world/561801565/o-istorikos-tzails-milton-stin-k-mporoyme-na-kanoyme-ti-diafora/>
- ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ Ν., *Ο τελευταίος πειρασμός*, επιμ. διορθώσεων Ν. ΚΑΠΝΑΣ, Αθήνα 1955, Δίφρος.
- ΚΑΛΟΜΟΙΡΗΣ Μ., *Η ζωή μου και η τέχνη μου* (απομνημονεύματα 1883-1908), Αθήνα 1983: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών – Σύλλογος Μανώλης Καλομοίρης, σελ. 122.
- , «Λίγα λόγια», *Νουμάς* 299 (Θεριστής 1908), σελ. 4.
- ΚΑΛΟΜΙΡΗΣ Μ., “Operas – O Protomastoras”, Music Tragedy. Ανάκτηση 30/8/2024, <http://kalomiris.gr/index.php/work/operas-master-builder.html>
- ΚΑΛΠΙΔΟΥ-ΧΑΝΙΑΛΑΚΗ Α., «Σκηνές Οικογενειακής Ζωής», *Αρχείο Πόντου*, 38, Αθήνα: 1984, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, σελ. 549.
- ΚΑΡΑΜΠΟΥΡΝΙΩΤΗΣ Ν., «Πώς κοινωνούσαν τα παιδιά στη Σμύρνη! Το χρυσό δοντάκι και η μεγάλη αμαρτία!». Ανάκτηση 8/9/2024, <https://www.nstv.gr/arthra/pos-koinonoy-san-ta-paidia-sti-smyrni-to-chryso-dontaki-kai-i-megali-amartia/>
- ΚΑΤΣΟΥΛΑΡΗΣ Κ.Β., «Αυτό που συνέβη το Σεπτέμβριο του 1922 θα μπορούσε εύκολα να συμβεί ξανά», *Bookpress*. Ανάκτηση 30/8/2024, <https://bookpress.gr/sinenteuxeis/xenoi/16237-tzails-milton-afto-pou-synevi-ton-septemvriou-tou-1922-tha-boroyse-eykola-na-symvei-ksana>
- Κρατική Ορχήστρα Αθηνών, «Μια ομάδα, μια φωνή – Ρωσικό Συμφωνικό Τρίπτυχο ΙΙΙ – Η Ομάδα των Πέντε». Ανάκτηση 8/9/2024, <https://www.koa.gr/gr/events/%CE%BC%CE%B9%CE%B1-%CE%BF%CE%BC%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CE%BC%CE%B9%CE%B1-%CF%86%CF%89%CE%BD%CE%AE-%CF%81%CF%89%CF%83%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%83%CF%85%CE%BC%CF%86%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%84%CF%81%CE%AF%CF%80%CF%84%CF%85%CF%87%CE%BF-ii%CE%B9->

Ο Παράδεισος του Giles Milton δεν χάθηκε

%CE%BF%CE%BC%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CF%84%CF%89%-CE%BD-%CF%80%CE%AD%CE%BD%CF%84%CE%B5/.

KYRANTZIS TH., “Aivali: A story of Greeks and Turks in 1922 by Soloup review – a moving graphic novel”, *The Guardian*. Ανάκτηση 8/9/2024, <https://www.theguardian.com/books/2019/dec/09/aivali-a-story-of-greeks-and-turks-in-1922-by-soloup-review-a-moving-graphic-novel>.

ΜΑΛΛΙΑΡΑΣ Ν., *Ανοιχτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ιστορία της Μουσικής, Εθνικές Σχολές*. Ανάκτηση 8/9/2024, <https://opencourses.uoa.gr/modules/document/file.php/MUSIC100/%CE%94%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%20%CF%80%CE%B1%CE%BA%CE%AD%CF%84%CE%BF/%CE%A3%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%B9%CF%8E%CF%83-%CE%B5%CE%B9%CF%82/PDF/05.%20%CE%9F%CE%B9%20%CE%95%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%20%CE%A3%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%AD%CF%82.pdf>.

Μεγάλη Μουσική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος - Μελοδύσσεια, «Μανώλης Καλομοίρης». Ανάκτηση 30/8/2024, <http://melodisia.mmb.org.gr/GreekMusic/list.asp?c=226>.

ΜΙΑΤΟΝ Τ., *Ο Χαμένος Παράδεισος-Σμύρνη 2022*, Αθήνα 2022, Καθημερινή.

ΝΑΘΑΝΑΗΛ Γ., «Η Ποντιακή φορεσιά μέσα από εικαστικές απεικονίσεις Ποντίων Ζωγράφων: το παράδειγμα των Χρήστου Δημάρχου και Βάλια Σεμερτζίδη», *Αρχείο Πόντου*, 58, Αθήνα: 2018, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, σελ. 271-324.

ΝΗΣΙΩΤΗΣ Δ., «Καλομοίρης», *Νουμάς* 587 (26 Μαρτίου 1916), σελ. 1.

ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Α., «Το λογοτεχνικό παζλ στο graphic novel Αϊβαλί», *Χάρτης* 48. Ανάκτηση 8/9/2024, <https://www.hartismag.gr/hartis-48/afierwma/to-loghotekhniko-pazl-sto-graphic-novel-aivali>.

Ο Ελληνισμός στη Μικρά Ασία, «Μανόλης Καλομοίρης (1883-1962). Ανάκτηση 8/9/2024, <https://ellhnwnmikrasia.wordpress.com/moysikh/klassikh-mousikh-ellhnwn-mikrasiatwn-sunthetwn/manolhs-kalomoirhs-1883-1962/>.

ΡΕΤΖΕΠΕΡΗ Α.-Μ., *Η σχέση Μουσικής και Λόγου στο Μελοδραματικό Έργο των Ελλήνων Συνθετών της πρώτης Γενιάς της Εθνικής Μουσικής Σχολής Διονυσίου Λαυράγκα, Μανώλη Καλομοίρη και Μάριου Βάρβογλη*, διδ. διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 127.

Σύλλογος Ποντίων Αργοναύται-Κομνηνοί, *Ιστορική αναδρομή 1930-2010*, Αθήνα 2015: Πάραλος.

Σύλλογος Ποντίων “Αργοναύτες Κομνηνοί”, *Ο Ελληνικός Πόντος, μορφές και εικόνες ζωής*, Αθήνα 1947: Ινστιτούτο Λαμπαδία.

SOLOUP (Αντώνης Νικολόπουλος), *Αϊβαλί graphic novel*, Αθήνα 2014: Κέδρος.

Τα επίκαιρα, «Έφυγε από τη ζωή ο Πρόεδρος της Εστίας Νέας Σμύρνης Ιωάννης Παπαδάτος». Ανάκτηση 10/9/2024, <https://taepikaira.gr/2024/02/01/efyge-apo-ti-zoi-o-proedros-tis-estias/#:~:text=%CE%9F%20%CE%99%CF%89>

%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7%CF%82%20%CE%A0%CE%B1%CF%80%CE%B1%CE%B4%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%82%2C%20%CE%B5%CF%80%CE%AF%20%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%AC,%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD%20%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1%20%CF-%84%CE%B7%CF%82%20%CE%9D%CE%AD%CE%B1%CF%82%20%CE%A3%CE%BC%CF%8D%CF%81%CE%BD%CE%B7%CF%82.

ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ Α., *Ευαγγελική Σχολή (Σύντομη Ιστορία)*, Πρότυπο Γενικό Λύκειο Ευαγγελικής Σχολής Νέας Σμύρνης, σελ. 17. Ανάκτηση 8/9/2024, https://lyk-evsch-n-smyrn.att.sch.gr/wordpress/wp-content/uploads/Istoria%20Euaggelikis/Evaggeliki_Sintomi_Istoria_Medium.pdf.

Facebook Εστίας Νέας Σμύρνης, Ανάκτηση 8/9/2024,

Η ΕΣΤΙΑ Νέας Σμύρνης τιμά το Μικρασιατικό Κέντημα! Προσφάτως, η ΕΣΤΙΑ Νέας Σμύρνης δοκίμασε μεγάλη χαρά με την απόκτηση των μνημειακών έργων... | By ΕΣΤΙΑ Νέας Σμύρνης Facebook | Facebook

Η Ανάσταση στην Αγία φωτεινή της... - ΕΣΤΙΑ Νέας Σμύρνης | Facebook

Τυχεροί ήταν όσοι θεατές βρέθηκαν... - ΕΣΤΙΑ Νέας Σμύρνης | Facebook

ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ Δ., *Η Ανατολή της έντεχνης μουσικής στην Ελλάδα και η δημιουργία της Εθνικής Σχολής*, Εστία, Αθήνα 1980.

ΧΙΟΝΙΔΗΣ Κ., *Οι Έλληνες στις παραλίες του Πόντου*, Αθήνα 2009, Αφοί Κυριακίδη.

ΨΑΘΑΣ Δ., *Γη του Πόντου*, Αθήνα 2011, Εκδόσεις Ψαθά.

Ψηφιακό Αποθετήριο της Ακαδημίας Αθηνών, «Μανώλης Καλομοίρης». Ανάκτηση 30/8/2024, <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/8077>.

ΕΝΕΧΥΡΟ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ:
ΛΟΓΟΤΕΧΝΟΠΟΙΗΜΕΝΟ ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΟ ΒΙΩΜΑ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ

Η ενασχόλησή μου με το θέμα των μικρασιατών προσφύγων και συνεπώς με την ελληνοτουρκική Ανταλλαγή του 1923-1924 ξεκίνησε συστηματικά απ' το 1997, στο πλαίσιο εκπόνησης διπλωματικής εργασίας¹ για το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών στο ΕΚΠΑ, καθώς είχα αναλάβει να διερευνήσω μαρτυρίες Ελλήνων προσφύγων της Μικράς Ασίας, κατατεθειμένες στο Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (Center for Asia Minor Studies, ΚΜΣ), οι οποίες στοιχειοθετούν πλέον την μνημειώδη 5τομη έκδοση του Κέντρου «Η Έξοδος»². Μέχρι το 1999 που κατέθεσα την διπλωματική μου είχαν κυκλοφορηθεί οι δύο πρώτοι τόμοι (1980, 1982), ο Α' με μαρτυρίες απ' τα Δυτικά παράλια (Ιωνία, Αιολία, Βιθυνία, Καρία, Λυδία) και ο Β' με μαρτυρίες από την Κεντρική και Νότια Μ. Ασία (Καππαδοκία, Σίλλα-Ικόνιο, Κι-

1. Βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΠΑΠΑΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ, *Ο Μικρασιατικός Ελληνισμός μέσα από τις μαρτυρίες των προσφύγων*, (δακτυλογραφημένη) διπλωματική εργασία (επιβλέπων καθηγητής: Μ.Γ. Μερακλής), στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών (κατεύθυνση Διδακτική Ιστορίας – Πολιτιστική Παράδοση) του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Αθήνας του ΕΚΠΑ, Αθήνα, Φεβρουάριος 1999 [καταχώριση: ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΕΞΑΡΧΑΚΟΣ, ΜΗΝΑΣ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΔΗΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΛΑΦΑΝΤΗΣ, ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ, ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΣΚΟΥΡΑ, ΘΩΜΑΣ ΜΠΑΜΠΑΛΗΣ (επιμ. έκδοσης), *Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης ΕΚΠΑ. Είκοσι Χρόνια Δημιουργίας και Προσφοράς (1984-2004)*, Αθήνα 2004, σελ. 601 (Κάτοχοι Διπλώματος Ειδίκευσης, Νο 83)].

2. Βλ. Φ.Δ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ (εισαγωγή, επιλογή κειμένων, επιμ.), Γ. ΤΕΝΕΚΙΔΗΣ (πρόλογος), *Η Έξοδος, τ. Α', Μαρτυρίες από τις επαρχίες των Δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, Αθήνα 1980, ΚΜΣ., ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΟΥΡΕΛΟΣ (επιμ.), ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ (εισαγωγή, εποπτεία), *Η Έξοδος, τ. Β', Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, Αθήνα 1982, ΚΜΣ., ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ (πρόλογος, επιστημ. εποπτεία), *Η Έξοδος, τ. Γ', Μαρτυρίες από τις επαρχίες του Μεσόγειου Πόντου*, Αθήνα 2013: ΚΜΣ., ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ (πρόλογος, επιστημ. εποπτεία), ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΛΑΜΨΙΔΗΣ (ιστορική εισαγωγή), ΣΤΑΥΡΟΣ Θ. ΑΝΕΣΤΙΔΗΣ, ΜΑΡΙΑ Α. ΓΑΒΡΙΛΗ, ΒΕΡΟΝΙΚΗ ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ, ΜΑΤΟΥΛΑ ΚΟΥΤΡΟΠΟΥ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΥΦΩΝΙΔΟΥ, ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΠΟΥΤΟΥΡΙΔΟΥ (εκδοτική ομάδα), *Η Έξοδος, τ. Δ', Μαρτυρίες από τον Ανατολικό παράλιο Πόντο*, Αθήνα 2015 (ανατύπωση 2018): ΚΜΣ., ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ (πρόλογος, επιστημ. επιμέλεια), ΣΤΑΥΡΟΣ Θ. ΑΝΕΣΤΙΔΗΣ, ΜΑΡΙΑ Α. ΓΑΒΡΙΛΗ, ΒΕΡΟΝΙΚΗ ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ, ΜΑΤΟΥΛΑ ΚΟΥΤΡΟΠΟΥ (εκδοτική ομάδα), *Η Έξοδος, τ. Ε', Μαρτυρίες από τον Δυτικό παράλιο Πόντο και την Παφλαγονία*, Αθήνα 2016, ΚΜΣ.

λικία). Είχα διαπιστώσει, λοιπόν, — όπως σοφά είχαν επιλέξει και καταχωρίσει τα κείμενα οι επιμελητές των τόμων —, ότι πρόκειται για δύο εντελώς διαφορετικού είδους “εξόδους”: Οι αφηγήσεις του πρώτου τόμου συνθέτουν μια κραυγαλέα εικόνα με διάχυτη τη βία, τον αγώνα και την αγωνία της επιβίωσης έναντι στην εκδικητική μανία του νικητή, ενώ στον δεύτερο κυριαρχεί ο βουβός πόνος του αποχωρισμού απ’ τους σύνοικους γείτονες αλλά και του αποχαιρετισμού από τα κοινοτικά “οικεία”: σπίτια, σκεύη, χωράφια, εκκλησίες, ζώα, λίμνες, ποτάμια, δρόμους, φύση, προϊόντα, κάθε τι που απάρτιζε το έμβιο και άβιο περιβάλλον της πατρογονικής γης, με την οποία οι δεσμοί ήταν ακατάλυτοι στα βάθη των αιώνων. Όλα όσα είχαν δημιουργήσει στη ζωή τους, ψυχή τε και σώματι, αφήνοντας το αποτύπωμά τους στον τόπο και στο χρόνο, θα ’πρεπε, σύμφωνα με την υποχρεωτικότητα της συναποφασισμένης συνθήκης, να εγκαταλειφθούν ωσει αλλότρια. Στις στιγμές πριν και κατά την αναχώρηση των Ρωμίων διαδραματίστηκαν σκηνές αντιπροσωπευτικές της ποιότητας της σχέσης με τους Τούρκους γείτονες. Δυστυχώς, στις περισσότερες των περιπτώσεων, ο χρόνος και οι διμερείς σχέσεις των δύο κρατών κατέστησαν αδύνατη την επανασύσφιξη και την εν μέρει επούλωση του τραύματος³. Εν τούτοις, όσοι επιχείρησαν, δεκαετίες αργότερα, να “προσκυνήσουν”

3. Ο όρος “τραύμα” (trauma), δανεισμένος από την ψυχολογία, έχει επικρατήσει διεθνώς για τις σωματικές και συναισθηματικές συνέπειες που επιφέρει μια απώλεια είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο, όπως η πολεμική εμπειρία, η γενοκτονία, το ολοκαύτωμα, η προσφυγιά. Στην ανθρωπολογική βιβλιογραφία ο όρος χαρακτηρίζει πλέον κάθε παρόμοια περίπτωση. Για το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής και της προσφυγιάς, ως αποτύπωμα «διαγενεαλογικό», βλ. LIMNİT TATA-ARSLAN, *Με τον Διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα τη Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενεές*, Αθήνα 2014, Κέδρος, ΒΛΑΣΗΣ ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, ΈΛΛΗ ΛΕΜΟΝΙΔΟΥ, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την ιστορία και τη μνήμη*, Αθήνα 2010, Ταξιδευτής, ΑΣΗΜΙΝΑ ΞΗΡΟΓΙΑΝΝΗ, «Το τραύμα ως ζωντανός οργανισμός, όπως αναδύεται μέσα από μαρτυρίες των προσφύγων και κείμενα για το ’22», <https://diastixo.gr>.

Το πώς πέρασε αυτή η συλλογική τραυματική εμπειρία στη λογοτεχνική παραγωγή εξετάζεται από την ΤΟΝΙΑ ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ, *Προσφυγιά και λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα 2003, Πορεία, βλ. επίσης, DAMLA DEMİRÖZÜ, «Το 1922 και η προσφυγιά στην ελληνική και τουρκική αφήγηση», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 17(2011), 123-149 (η εν λόγω περίπτωση του Κεμάλ Γιάλτσίν στις σσ. 138-9), EMINE YEŞİM BEDLEK, *Η Ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Τραύμα και φαντασιακές κοινότητες σε Ελλάδα και Τουρκία*, (επιστ. επιμ. ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, μτφρ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΑΛΜΟΥΚΟΥ), Αθήνα 1922, Gutenberg (σειρά: Ιστορία-5), ΣΜΑΡΑΓΔΑ Σ. ΚΩΣΤΟΥΔΑ, *Αναδύσεις ταυτοτήτων και ετερότητας σε σύγχρονα μυθιστορήματα ελλήνων και τούρκων συγγραφέων (διδακτορική διατριβή)*, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Παιδαγωγικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2018.

Άλλωστε, το παρόν Συνέδριο περιέχει πληθώρα ανακοινώσεων που αναφέρονται στην πρόσληψη και διάχυση της Μικρασιατικής Καταστροφής στην εκατέρωθεν (ελληνική και τουρκική) λογοτεχνία.

Ενέχυρο επιστροφής

τα πατρογονικά εδάφη, πρόσφεραν κάποια παραμυθία στον άσβεστο καημό τους, ανακαλύπτοντας ίχνη της παλιάς φιλίας.

Η παρούσα ανακοίνωση ερείδεται σε μια τέτοια σκηνή αποχωρισμού, η οποία διημήθη ανάμεσα σε δυο γειτονικές αλλόθρησκες οικογένειες, πριν 100 χρόνια, με την ηθική δέσμευση της τούρκικης να διαφυλάξει τα προικιά των κοριτσιών (σύμβολα μα και δείγματα κοινωνικού κύρους) τής ρωμείκης. Δί-νω εν συντομία τα γεγονότα, όπως τα παρουσιάζει η μεταβιβασμένη τούρκι-κη μαρτυρία, γιατί απ' την ελληνική δεν υφίσταται πλέον δυνατότητα επαλή-θευσης: Μετά την καταστροφή της Σμύρνης, οι χριστιανοί κάτοικοι του χωριού Χονάζ (Χώνες)⁴ της περιφέρειας Ντενιζλί (στην επαρχία Φρυγίας)⁵ διατάσσον-ται να εγκαταλείψουν τα ακίνητα υπάρχοντά τους και να φύγουν για Ελλά-δα, εντός ολίγων ημερών. Η οικογένεια Μηνόγλου, η μητέρα και οι δυο κόρες της Ελένης και Σοφία (ο πατέρας τους είχε εξοριστεί ωρίτερα), προτού αναχω-ρήσουν, παραδίδουν τα προικιά των θυγατέρων στην τούρκικη οικογένεια του Κεμάλ Γκατζάρογλου και της Αϊσέ, αφήνοντάς τα "αμανάτι" (ενέχυρο), με σκο-πό να διαφυλαχθούν και να τους δοθούν πίσω στην περίπτωση που επέστρε-φαν-, διαφορετικά να χαριστούν σε κάποια άπορη νέα. Παρών στην σκηνή ήταν ο γιος του Κεμάλ, ο Ραμαζάν Γιαλτσίν, ο οποίος έτρεφε συναισθήματα για την μικρή κόρη. Στο πέρασμα των χρόνων, οι Χωναζλήδες μουσουλμάνοι κράτησαν την δέσμευσή τους και διαφύλαξαν τα προικιά. Η δέσμευση πέρασε από τον Ραμαζάν στον γιο του, για τον οποίο ο πατρικός συναισθηματισμός και η επι-

4. «Οι Χώνες (τουρκ. Honaz) είναι κωμόπολη που βρίσκεται 16,5 χλμ. Α του Ντε-νιζλί, στα βόρεια κράσπεδα του Honaz dag, στην κοιλάδα του άνω ρου του Μαϊάνδρου ποταμού. Οι Χώνες είχαν 417 Έλληνες σε ένα σύνολο 5.000 κατοίκων. Ήταν μουδουρ-λίκι και υπαγόταν στο καϊμακαμλίκι του Ατζιβαδέμ, στο μουτεσαριφλίκι του Ντενιζλί και στο βαλελίκι της Σμύρνης. Εκκλησιαστικά ανήκαν στη μητρόπολη της Φιλαδέλφει-ας», εισαγωγικό κείμενο που δίνει το γεωγραφικό, διοικητικό και πολιτικό στίγμα της περιοχής. Ακολουθεί η μαρτυρία (4.5.1963) της Παναγιώτας Χρύσογλου, πρόσφυγα από τις Χώνες, εγκαταστημένη στη Νέα Μαγνησία Θεσσαλονίκης, «IV.4.3. Τους οδήγησαν στη χαράδρα... και τους σκότωσαν», *Η Έξοδος*, τ. Β', ό.π., σσ. 417, 417-9. Η μαρτυ-ρία της αναφέρεται στα μετά την καταστροφή της Σμύρνης γεγονότα έως την Ανταλλα-γή του 1924, όταν οι τσέτες αφάνιζαν και εκδίωκαν τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μ. Ασίας, με μαζικές σφαγές, πυρπολήσεις, εκτοπισμούς, εξορίες και απελάσεις, από τα λιμάνια της Αττάλειας και της Μερσίνας. Μαθαίνουμε, ότι οι Χώνες είχαν εκκενωθεί απ' τους Ρωμιούς, κατά το διάστημα της ελληνικής κατοχής και μετά την τραγωδία της Σμύρνης (1922-23). Οι άντρες είχαν εξοριστεί, ενώ τα γυναίκα/παιδα οδηγούνταν στα λιμάνια της ΝΑ Μεσογείου, μέσα απ' τις ερημιές της Ανατολίας.

5. Το Ντενιζλί ήταν πόλη «168 χλμ. ΝΔ του Αφιόν-Καραχισάρ, στην κοιλάδα του Μαϊάνδρου ποταμού. Είχε 28.000 κατοίκους (20.000 Τούρκοι, 4.500 Έλληνες, 2.000 Αρμένιοι και 500 Εβραίοι). Το Ντενιζλί ήταν μουτεσαριφλίκι και υπαγόταν στο βαλελί-κι της Σμύρνης. Εκκλησιαστικά ανήκε στη μητρόπολη της Φιλαδέλφειας», εισαγωγικό κείμενο στη μαρτυρία (7.4.1956) της Χρυσάνθης Χελιώτη, πρόσφυγα από το Ντενιζλί, εγκαταστημένη στην Αθήνα, «IV.4.1. Θεέ μου! Με τι θάνατο θα πάμε άραγε;», *Η Έξο-δο*, τ. Β', ό.π., σσ. 405, 405-412.

θυμία να επιστραφεί το ενέχυρο έγιναν σκοπός ζωής. Ο εγγονός Κεμάλ Γιαλτσίν ταξίδεψε πρώτη φορά στην Ελλάδα το 1994, αναζητώντας την οικογένεια Μηνόγλου, προκειμένου να της παραδώσει την προίκα των προσφύγων γιαγιάδων της, όμως, τελικά, μόνον μετά το θάνατο του πατέρα του και αφού εντατικοποίησε τις έρευνές του (1996), κατάφερε να βρει τους κοντινότερους συγγενείς των γυναικών και να λυτρωθεί από την ηθική υποχρέωση που του είχε μεταβιβαστεί, ως εκπροσώπου τριών γενεών, μετά από 74 χρόνια. Πέραν όμως της δέσμευσης για αναζήτηση των απογόνων της ρωμείκης οικογένειας Μηνόγλου, η πατρική “διαθήκη” συμπληρωνόταν από την επιθυμία, η άτυπη και ηθική συμφωνία μεταξύ των σύνοικων οικογενειών καθώς και η κατάληξή της να καταγραφούν, να γίνουν “γραπτά”, ως ατράνταχτη και αδιάφυστη απόδειξη τήρησης των συμπεφωνημένων. Πράγματι, ο Κεμάλ Γιαλτσίν, ακολουθώντας κι αυτό το οικογενειακό πρόσταγμα, συγκέντρωσε τις μαρτυρίες που είχε καταγράψει από τους πρόσφυγες και των δύο πλευρών σε κασέτες, τις απομαγνητοφώνησε και κατόρθωσε να εκδώσει στην Τουρκία, τον Μάρτιο του 1998, το βιβλίο με τίτλο «Μια προίκα αμανάτι» (“Emanet ceyiz. Mübadele insanlari”), το οποίο έκτοτε γνώρισε αλλεπάλληλες επιτυχημένες εκδόσεις, έχει ήδη ξεπεράσει τις 13, ενώ έχει εκδοθεί και στα γερμανικά (“Die anvertraute Mitgift”) (στη Γερμανία ο συγγραφέας είχε διαφύγει από το 1980, όπου και σταδιοδρόμησε ως καθηγητής). Ωστόσο, τα “προικιά”, ή ό,τι απέμεινε απ’ αυτά, εξ αιτίας της φθοράς και του πολυκαιρισμού, μέσα στο σεντούκι (το μεταξωτό πάπλωμα χαρίστηκε σε άπορη νέα), παραδόθηκαν στους νόμιμους δικαιούχους όχι πριν τα τέλη Δεκεμβρίου 1998, αφού προηγήθηκε, το φθινόπωρο του ίδιου έτους, δημοσιοποίηση της ιστορίας πανελληνίως, τόσο από τον αθηναϊκό όσο και τον επαρχιακό τύπο με τη διαμεσολάβηση ελληνίδας δημοσιογράφου, η οποία, διαβάζοντας την τούρκικη έκδοση, διαισθάνθηκε τον συναισθηματικό αντίκτυπο που μπορούσε να προκαλέσει η ιστορία στην “άλλη” πλευρά και προθυμοποιήθηκε να την μεταφέρει στα καθ’ ημάς, μεταφράζοντας το βιβλίο στα ελληνικά. Πράγματι, το βιβλίο κυκλοφορήθηκε από τον εκδοτικό οίκο “Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνης”, αρχές του 2000⁶. Λίγους μήνες μετά (Απρίλιος) άλλαξε το εξώφυλλο του βιβλίου⁷, ενώ η 2η έκδοση έγινε από τον συγγραφέα με τη βοήθεια χορηγίας⁸. Ο ίδιος, σε πρόσφατη συνέντευξή του στη Θεσσαλονίκη (2022), όταν

6. ΚΕΜΑΛ ΓΙΑΛΤΣΙΝ, *Μια προίκα αμανάτι. Οι άνθρωποι της Ανταλλαγής* (μτφρ. ΑΓΓΕΛΑ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ), Αθήνα 2000, «Νέα Σύνορα», Εκδοτικός Οργανισμός Α.Α. Λιβάνη.

7. Αρχικά εικονιζόταν τα “προικιά”, εν συνεχεία αντικαταστάθηκαν από φωτογραφία νεαρής της εποχής, στο πρόσωπο της οποίας πιθανόν εικονίζεται εξιδανικευμένος ο απωθμένος νεανικός έρωτας του πατέρα Ραμαζάν, η Σοφία. Και αυτή η εκδοχή άλλαξε στην επίσημη 2η έκδοση, επανήλθε φωτογραφία των “προικιών” σε γαλάζιο φόντο, βλ. φωτογραφίες Παραρτήματος.

8. Στη 2η έκδοση, στο εξώφυλλο, στο οποίο επανέρχεται η φωτογραφία των “προικιών”, αναφέρεται, ότι το βιβλίο κέρδισε α) Βραβείο Ειρήνης και Φιλίας Αμπντί-Ιπεκσί (Κωνσταντινούπολη), 1998, β) Κρατικό Βραβείο Καλύτερου Μυθιστορήματος Τουρκικού

Ενέχυρο επιστροφής

μετέβη εκεί μαζί με την σκηνοθέτιδα που γυρίζει πλέον σε ταινία⁹ την ιστορία, δήλωσε ότι, ενώ γίνεται δέκτης ζήτησης του βιβλίου στα ελληνικά, δεν υφίσταται το αντίστοιχο ενδιαφέρον από τους έλληνες εκδότες.

Όπως γράφεται στο προλογικό Σημείωμα της μεταφράστριας και δέχεται ο συγγραφέας στον επίλογο της 1ης ελληνικής έκδοσης (2000), το βιβλίο είναι ένα ιστορικό ντοκουμέντο προφορικών μαρτυριών από πρόσφυγες και των δύο πλευρών, πλαισιωμένο από μια βαθιά ανθρώπινη ιστορία ανάμεσα σε δυο αλλόθρησκες γειτονικές οικογένειες. Η όποια φιλική ή οικεία σχέση είχε δημιουργηθεί από τη συνοίκηση γενεών ξαφνικά διαρρήχθηκε και διακόπηκε απότομα και βίαια, η χαρά και συναίσθηση της συμβίωσης μετατράπηκε σε επιβεβλημένο χάσμα, η θρησκευτική ταυτότητα (*millet*) μεταβλήθηκε σε εθνική. Οι αντιδράσεις των απλών καθημερινών ανθρώπων που τους σαρώνουν τέτοιου είδους κοινωνικές μεταβολές δεν έχουν άλλον τρόπο αντίδρασης παρά την αποδοχή των τετελεσμένων με απελευθέρωση των συναισθημάτων τους ενίοτε δε και των ενστίκτων τους. Στην περίπτωση της ρωμείικης ανυπεράσπιστης οικογένειας των Μηνογλαίων του Χονάζ, όταν εγκλείστηκαν με σκοπό την απέλασή τους, οι μουσουλμάνοι γείτονες συμπαραστάθηκαν και βοήθησαν, με αποτέλεσμα οι χριστιανές γυναίκες να τους εμπιστευτούν για διαφύλαξη (από λεηλασία ή βεβήλωση) ό,τι πολυτιμότερο τους είχε απομείνει, τα προικιά των θυγατέρων με τον όποιο συμβολισμό συνεπάγεται αυτή η κίνηση. Σ' ένα σκηνικό κοινωνικής αναταραχής και αναστάτωσης, έλαβε χώρα ένα γυναικείο τελετουργικό, με τη μάνα μπροστά και τις έφηβες κόρες ν' ακολουθούν, κρατώντας κάθε μια από ένα τσουβάλι με τα εχέγγυα της δικής τους μελλοντικής οικογενειακής ζωής. Η μάνα εμπιστεύτηκε και παρέδωσε στην Αϊσέ (γιαγιά του συγγραφέα) την ελπίδα της για το μέλλον, με τον Ραμαζάν (πατέρα του συγγραφέα, 10χρονο παιδί τότε) να παρακολουθεί περίλυπος τη σκηνή, η δύναμη της οποίας μεταβιβάστηκε από γενιά σε γενιά και κράτησε στο σεντούκι τα προικιά για δεκαετίες. Στην μουσουλμανική οικογένεια υπάρχει ένα διαγενεακό συνεχές όσον αφορά τους ανταλλαγέντες συνοίκους της: Στον παππού και στη γιαγιά οι σχέσεις καλής γειτονίας είναι αναμφισβήτητο βίωμα, στον πατέρα εσωτερικεύονται ανεξίτηλα οι σκηνές των παιδικών του χρόνων μαζί με τις κόρες Ελένη και Σοφία Μηνόγλου αλλά και το τραύμα του αποχωρισμού. Τέλος, όλα τα προηγούμενα, μέσα από διηγήσεις, αφηγήσεις και ίχνη στο χρόνο μεταδόθηκαν από τον πατέρα στον εγγονό. Καθώς η ελπίδα της επανόδου της οικογένειας Μηνόγλου έχει εξανεμιστεί, εκείνο που απέμενε ήταν να επιστραφεί το ενέχυρο, αποστολή που ανέλαβε να φέρει εις πέρας η τρίτη γενιά, στην οποία είχε μεταλαμπαδευτεί η ελπίδα της εύρεσης των παλιών γειτόνων και η επιστροφή των προικιών.

Υπουργείου Πολιτισμού, 1998, γ) Βραβείο Ειρήνης και Φιλίας Αμπντί-Ιπεκσί («Abdi İpekçi»), Αθήνα 1999.

9. Πηγή: http://www.sansimera.gr/news/mikrasiatiki-katastrofi_prika-tainia © SanSimera.gr

Αναγνώστis Ευαγγ. Παπακυπαρίσσης

Στο διάστημα από την Ανταλλαγή (1923) έως τη στιγμή που βρέθηκαν οι απόγονοι των παλαιών γειτόνων, το σεντούκι με τα προικιά στο σπίτι των Γιαλτσίν (με τον θάνατο του πατέρα Ραμαζάν, το 1996, μεταφέρθηκε στη Γερμανία) αντιπροσώπευε γι' αυτούς τον υλικό σύνδεσμο με την τότε κοινότητα και τους κατοίκους της, μια κοινότητα που υφίστατο στο συλλογικό φανταστικό της οικογένειας, την οποία νοσταλγούσαν συνεχώς όσο πίστευαν πως στην απέναντι πλευρά διαβιεί ένα αξιόλογο κομμάτι της που αποσπάστηκε βίαια.

Αυτό σε γενικές γραμμές είναι το πραγματικό πλαίσιο μέσα στο οποίο περικλείονται οι εκατέρωθεν προσφυγικές μαρτυρίες του βιβλίου, οι οποίες συνιστούν το κύριο ιστορικό ψηφιδωτό που συντίθεται κατά την εξέλιξη της αναζήτησης των Μηνογλαίων.

Το βιβλίο, ωστόσο, διαθέτει και καθαρά μυθοπλαστικά μέρη, τα οποία του δίνουν την μυθιστορηματική χροιά και το ολοκληρωτικό αίσιο τέλος : Η αναζήτηση τελειώνει με την ανεύρεση της εγγονής της προσφυγοπούλας Σοφίας, της Ειρήνης, στην οποία παραδίδονται τα προικιά. Πρόκειται για φανταστικό πρόσωπο, μιας και οι γυναίκες Μηνόγλου από τις Χώνες (ο πατέρας μάλλον δεν επέστρεψε ποτέ από την εξορία στα βάθη της Ανατολίας) ή δεν κατάφεραν να επιζήσουν μετά την Ανταλλαγή ή εξέλιπαν πρόωρα κατά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα και δεν άφησαν απογόνους. Τα πρόσωπα που συναντά ο συγγραφέας στη Νέα Ιωνία του Βόλου είναι συγγενείς της οικογένειας που έφαχνε, προέρχονται από τον αδελφό του πατέρα των κοριτσιών, ο οποίος διέμενε στο Ντενιζλί, από εκεί μετέβη στην Ελλάδα και μετά από περιπλανήσεις στη Δυτική Μακεδονία (Γρεβενά, Έδεσσα, Βέροια) έφτασε στον Βόλο. Με την επινόηση της απογόνου των κοριτσιών Μηνόγλου, ο συγγραφέας αφενός εξοβελίζει την αίσθηση του ανολοκλήρωτου που σίγουρα θα προκαλούσε η πραγματικότητα στον αναγνώστη αφετέρου τελεσφορεί ιδανικά την περιπλάνησή του.

Η συγκινητική και συναισθηματική διάσταση του βιβλίου, η οποία εδράζεται σε μια ιδιαίτερη εμπιστευτική συμφωνία ανάμεσα σε δυο ετερόθρησκες οικογένειες, ασφαλώς είναι κυρίαρχη και υπερκεράζει τα όποια εθνικά στερεότυπα δημιουργήθηκαν εδώ και έναν αιώνα, αυτός άλλωστε είναι και ο σκοπός της λογοτεχνικής μορφής που δόθηκε σε μία καθ' όλα αυτοβιογραφικής προσέγγισης του θέματος.

Ωστόσο, υπάρχει και η “άλλη πλευρά”, η οποία στην έκδοση φαίνεται ότι συμπλέει και διακατέχεται από τα ίδια μα και πιο έντονα αισθήματα. Πράγματι, όσον αφορά τις παρατεθειμένες μαρτυρίες των ανταλλάξιμων Ελλήνων στο βιβλίο, το περιεχόμενο και το ύφος τους σε τίποτα δεν διαφέρει από τις εκατοντάδες που έχουν συλλεγεί από τα μεσοπολεμικά και μεταπολεμικά χρόνια της Μέλπως Λογοθέτη-Μερλιέ και της ίδρυσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Οι άνθρωποι της Ανταλλαγής (Mübadele insanlari) μιλούν με την ίδια ζέση και νοσταλγία για τις χαμένες πατρίδες τους τόσο στους έλληνες ερευνητές όσο και στον μικρασιάτη τούρκο που φάχνει τα ίχνη της

πορείας μιας οικογένειας σαν τη δική τους. Μάλιστα στην περίπτωση του Γιαλτσίν γίνονται ακόμη πιο εκφραστικοί, μιλούν και συνεννοούνται μαζί του στα τούρκικα, του τραγουδούν, ομολογούν ότι βρίσκονται στην Ελλάδα αλλά το μυαλό τους είναι στην Ανατολία¹⁰. Η Ανταλλαγή γι' αυτούς συνιστά ένα συλλογικό τραύμα ανεπούλωτο. Παρόμοια αισθήματα εκφράζονται και στις συζητήσεις που είχε ο συγγραφέας με τους μ(ου)ατζίρηδες (τούρκους πρόσφυγες από την Ελλάδα) της Mubadele (Ανταλλαγής) που ήρθαν στη θέση των Ρωμιών που έφυγαν¹¹.

Πριν εκδοθεί το βιβλίο του Γιαλτσίν στην ελληνική και δίχως να γνωρίζω την κυκλοφορία του στην Τουρκία, βρισκόμουν το καλοκαίρι του 1999 στην πόλη που μεγάλωσα, την Νέα Ιωνία Βόλου. Η δημοσιότητα που είχε λάβει η συνάντηση του τούρκου καθηγητή με τον Ιωάννη Μηνόγλου και τη γυναίκα του (γόνος προσφύγων κι αυτή από τα μέρη της Σμύρνης) είλκυσε το ενδιαφέρον μου, επειδή μόλις είχα τελειώσει την σχετική διπλωματική εργασία και η περίπτωση έδειχνε καθαρά ότι επρόκειτο για ζωντανή επαλήθευση όσων είχα διαβάσει στα κείμενα των μαρτυριών. Ως φίλος του πατέρα μου, ο Μηνόγλου δέχθηκε να συναντηθούμε και να μου πει τις εντυπώσεις του για το συμβάν που ακουγόταν τόσο συγκλονιστικό. Μαζί με την σύντροφό του μου εξήγησαν, ότι η συνέντευξη με τον Γιαλτσίν έγινε στα 1996, κατά το 2ο ταξίδι του στην Ελλάδα, χρόνο κατά τον οποίο δεν είχαν παραδοθεί τα προικιά. Η αναπάντεχη σύνδεση με το πλούσιο παρελθόν της οικογένειας στην Ανατολία, πέρα απ' το ότι συντάραξε τα νερά της προσφυγούπολης, ανακίνησε μνήμες στους τελευταίους επιζήσαντες πρόσφυγες 1ης γενιάς, άρχισε να ανασκαλίζει ο κόσμος υποθέσεις που είχαν ξεχαστεί, δημιούργησε επιπλέον προσδοκίες στην λαϊκή εργατική οικογένεια, η οποία, καθώς η προβολή της ιστορίας της μεγάλωνε μέσα από τα ΜΜΕ (φθινόπωρο 1998-Δεκέμβριος 1998, Ιαν 1999), βρέθηκε στο επίκεντρο της δημοσιότητας χωρίς να το καταλάβει. Μέσα σ' αυτό το κλίμα έγινε η παράδοση των προικιών από τον ενεχυριούχο στον δικαιούχο. Φυσικά οι κάθε είδους άλλες υλικές προσδοκίες αποδείχθηκαν φρούδες¹².

10. Βλ. και τη σχετική εργασία, στηριγμένη στις εκδομένες μαρτυρίες του ΚΜΣ, ΡΕΑ ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ, «Εικόνες των τούρκων σε προσωπικές αφηγήσεις του ξεριζωμού ελλήνων μικρασιατών προσφύγων», στο ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΥΔΙΚΟΣ (επιμ.), *Λαογραφικές αναγνώσεις στην Ελλάδα και την Τουρκία*, Αθήνα 2012, Πεδίο, σελ. 421-461.

11. Στην Τουρκία, σε αντίθεση με ότι συνέβη στην Ελλάδα στην μεσοπολεμική περίοδο κ.ε. με το Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο, το Αρχείο Μικρασιατικών Λαογραφίας και το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών της Μέλπως Λογοθέτη-Μερλιέ και του Οκτάβιου Μερλιέ, η συλλογή και καταγραφή μαρτυριών από τους μουσουλμάνους ανταλλαγέντες από την Ελλάδα ξεκίνησε μόλις πρόσφατα. Η DAMLA DEMİROZÜ, *ό.π.*, σελ. 135, σημειώνει, ότι, μόλις στις 30 Δεκεμβρίου 2000, ιδρύθηκε το Ίδρυμα Ανταλλαγέντων της Λωζάνης για να καλύψει την ανάγκη των μουσουλμάνων προσφύγων από ελληνικά εδάφη. Το όψιμο ενδιαφέρον γι' αυτή την παραμελημένη πλευρά της τουρκικής κοινωνίας επισημαίνει και η Emine Yaşim Bedlek στο βιβλίο της.

12. Εδώ, ίσως πρέπει να γίνει μνεία των λιρών και τιμαλφών που απεχρύβησαν τον

Το γεγονός δεν πρέπει να μας ξενίζει, γιατί εάν δούμε πιο ρεαλιστικά τα γεγονότα, σαφώς από την πλευρά των Γιαλτσίν υπήρξε ένα πολιτισμικό συνεχές που οδήγησε στην διατήρηση της αντίληψης και συμπεριφοράς του μουσουλμάνου έναντι του σύννοικου Ρωμιού, ενώ απ' την άλλη, η φυσική απουσία άμεσων απογόνων συντέλεσε σε μια ασυνέχεια πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα. Ας λάβουμε επίσης υπόψη, ότι η προσαρμογή και αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα είναι ο σύγχρονος άθλος της ελληνικής κοινωνίας, στο βωμό του οποίου θυσιάστηκαν τουλάχιστον δυο γενιές. Η Νέα Ιωνία Βόλου μέχρι την δεκαετία το 1970 ήταν μόνον προσφυγικά καταλύματα και παραπήγματα.

Διαβάζοντας πρόσφατα για τις ανάγκες της ανακοίνωσης το βιβλίο της Εμινέ Γεσίμ Μπεντλέκ (2022), χάρηκα μαθαίνοντας ότι, μετά το 2000, ξεκίνησαν συστηματικά στη γειτονική χώρα να συλλέγονται προφορικές μαρτυρίες, αφηγήσεις προσφύγων, οι οποίες συνιστούν το ζωντανό αποτύπωμα των καιρών στον ανθρώπινο βίο. Σ' αυτή την κατεύθυνση πιστεύω πως συνέβαλε το βιβλίο του Κεμάλ Γιαλτσίν για το πώς η τιμή και η αξία μιας ρωμείικης οικογένειας της Ανταλλαγής διασώθηκε στην αξιακή κιβωτό μιας μουσουλμάνικης εστίας. Μολονότι αποκαλείται μυθιστόρημα αντανάκλα έναν πολιτισμό, οι Έλληνες τον ονομάζουν Μικρασιάτικο οι Τούρκοι της Ανατολίας, ο οποίος με την υποχρεωτικότητα των ξεριζωμών κατέστη μακρινή ανάμνηση που έχει αρχίσει να μυθοποιείται. Ο πολιτισμός αυτός, 100 χρόνια μετά, παρόλο που έγινε πλέον ουτοπία επιστρέφει απρόσμενα κάθε τόσο στην επικαιρότητα, όπως τα προικιά στους δικαιούχους, για να μας θυμίσει ότι η ανθρώπινη συμβίωση μπορεί να φτάσει σε υπερβατικά επίπεδα, μακριά από συμφέροντα και ιδιοτέλειες.

καιρό εκείνο, λόγω της ρητής απαγόρευσης εξαγωγής χρυσού από τις συμβαλλόμενες χώρες. Το κρύψιμο του χρυσού αποσκοπούσε φυσικά σε μελλοντική επιστροφή των προσφύγων στον τόπο τους, όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν. Όχι αναίτια, λοιπόν, ακόμη και σε σύγχρονες συζητήσεις, ακούγονται φήμες για κρυμμένους θησαυρούς που ωθούν τους κάθε λογής χρυσοθήρες σε κινήγι.

Αυτό φυσικά ισχύει και για τις δύο πλευρές. Παράδειγμα υπάρχει και στο βιβλίο του Γιαλτσίν, όπου ρωμιός κατορθώνει να ταξιδέψει στη δεκαετία του 1980 στο πατρικό του στην Ανατολία κι εκεί τον ρωτούν εάν επέστρεψε για να πάρει τον θαμμένο θησαυρό της οικογενείας.

Παράρτημα

- I. Συνέντευξη Ιωάννη και Στυλιανής Μηνόγλου (Ιούλιος 1999)
- II. Ελληνικές εκδόσεις (2000 κ.ε.) του βιβλίου του Κεμάλ Γιαλτσίν

Ι. Συνέντευξη ΙΩΑΝΝΗ Κ' ΣΤΥΛΙΑΝΗΣ ΜΗΝΟΓΛΟΥ

(Νέα Ιωνία Βόλου, Ιούλιος 1999)

(Σ = συνεντευκτής, Ι.Μ. = Ιωάννης Μηνόγλου,

Σ.Μ. = Στυλιανή Μηνόγλου, σύζυγος)

Σ: Είσαι, πόσων ετών;

Ι.Μ.: 54

Σ.Μ.: 53 είσαι, βρε...

Σ: Είσαι πρόσφυγας δεύτερης γενιάς κι ήρθε εδώ [Νέα Ιωνία Βόλου] ο πατέρας σου, από πού;

Ι.Μ.: Από το Ντένιζλι της Μικράς Ασίας.

Σ.: Θυμάσαι από ποια επαρχία, περιφέρεια;

Ι.Μ.: Όχι, αλλά ο Τούρκος που ήρθε και μας βρήκε, μας είπε ότι ήταν απ' το Ντένιζλι. Εκεί έχει αλλάξει η ονομασία τώρα, τότε λεγόταν Ντένιζλι. Δεν τα ξέρω τα μέρη αυτά, γιατί δεν πήγα για να μπορέσω να το δω, αλλά απ' όσα μας λέγαν οι παππούδες μου, ο πατέρας μου, η μάνα μου...

Σ.: Και η μάνα σου ήταν από κει;

Ι.Μ.: Κι η μάνα μου, ήταν όλοι από κει, δηλ. ήταν από κείνα τα μέρη.

Σ.: Σε ρωτάω, γιατί ασχολούμαι με τα χρόνια εκείνα που ζούσαν μαζί Τούρκοι κι Έλληνες κι είχαν ορισμένες συνήθειες. Σε σένα ήρθα συστημένος απ' τον πατέρα μου, ο οποίος μου ανέφερε, ότι σου συνέβη ένα σχετικό περιστατικό. Θα 'θελες να μου το αφηγηθείς;

Ι.Μ.: Βεβαίως. Το περιστατικό μας ήταν, ότι ήρθε πριν από... τέσσερα χρόνια ένας Τούρκος κι έψαχνε να βρει την ονομασία τη δική μου, τον Μηνόγλου, και να 'ναι από τα μέρη τα δικά του, το Ντένιζλι.

Σ.: Αυτός ο Τούρκος, τι ηλικία ήταν;

Αναγνώστῃς Ευαγγ. Παπακυπαρίσσης

I.M.: Γύρω στα 40-45 χρονών, αυτού μέσα, δεν ξέρω ακριβώς. Ήρθε, μας βρήκε εδώ, συζητήσαμε με τον άνθρωπο, μας λέει ότι έχουν αφήσει κάτι προικιά οι θειάδες μου, οι παππούδες μου, αυτοί εκεί, να πούμε, και θεώρησε καλό ο άνθρωπος να μας τα επιστρέψει, όπως είχε δώσει κάποια υπόσχεση, ο παππούς του... ο παππούς του στον παππού μου.

Σ.: Πες μου, αυτό μ' ενδιαφέρει...

I.M.: Ο πατέρας του Τούρκου...

Σ.: Πώς τον λέγανε, θυμάσαι;

I.M.: Γιαλτσίν Κεμάλ, λεγότανε ο Τούρκος.

Σ.: Ο παππούς του;

I.M.: Ο παππούς του δεν... δεν ξέρω, πώς λεγότανε...

Σ.: Πές μου, λοιπόν, την ιστορία του.

I.M.: Ο παππούς του αυτός...

Σ.M.: Κεμάλ ο Τούρκος λεγότανε..

I.M.: Και ήρθανε... αφήσανε κάτι πράγματα εκεί οι δικοί μας, όταν ήταν να φύγουνε, σαν πρόσφυγες που ήτανε κι έγινε ο διωγμός...Αφήσανε, να πούμε, τα πράγματά τους, τ' αφήσανε αυτοί εκεί. Αυτοί ήταν μια οικογένεια με τους Τούρκους, με την οποία ήταν πολύ συνδεδεμένοι...

Σ.: Γείτονες...

I.M.: Γείτονες. Μπορεί να τους είχαν και υπηρέτες τους Τούρκους εκεί, δεν ξέρουμε τώρα, γιατί οι δικοί μας ήταν και...κάπως ευκατάστατοι. Κι αυτοί ακριβώς τους αφήσανε πέντε πράγματα εκεί πέρα και τους λένε “ρε, παιδιά, κρατάτε τα αυτά εδώ εσείς, κι αν σε περίπτωση αύριο-μεθαύριο μπορέσουμε και γίνει κάποια άλλη επιστροφή — ξέρω γω —, να περάσουμε να πάρουμε τα πράγματα... και πράγματι

Σ.: Ο παππούς σου στον παππού του;

I.M.: Ο παππούς μου στον παππού του, και τηρήσανε αυτό το πράγμα αυτοί... τα κρατήσαν αυτά τα πράγματα. Και πήραν τηλέφωνο μετά, και αυτός ο οποίος ήρθε εδώ μετά, ο Τούρκος ο Κεμάλ...

Σ.: Πώς σε βρήκε;

I.M.: Ο Κεμάλ ήταν αυτός... δεν ξέρω τώρα, πώς να το γράφεις... κάποιος συγγραφέας, ήταν συγγραφέας και ονομαζόταν Κεμάλ... έψαξε να βρει αυτό το πράγμα, το οποίο είχε αφήσει εκεί και το είχε υποσχεθεί ο παππούς του... ότι αυτό το πράγμα, τον είπαν αυτόν, σαν εγγονό, ότι «ξέρεις κάτι, εδώ έχουμε κάτι πράγματα, τα οποία ανήκουν σ' εκείνης της οικογένειας, αυτή που ήταν εδώ».

Σ.: Δηλ., ο παππούς του είπε στον πατέρα του κι ο πατέρας στον εγγονό...

I.M.: Μπράβο, για να μπορέσει να γίνει... Ναι, ναι, ναι... Κι όμως έγινε... Ήρθε ο άνθρωπος πριν από τέσσερα χρόνια κι εφέτος, αρχές Ιανουαρίου [1999], μας έφερε τα πράγματα αυτά που ήταν να μας φέρει...

Ενέχυρο επιστροφής

Σ.: Σ' ένα σεντούκι μέσα ;

Ι.Μ.Σ' ένα σεντούκι μέσα...

Σ.Μ.: Ε, καλά...

Ι.Μ.: Εεε, ένα σεντούκι, ένα αυτό τώρα... σα τραπεζομάντιλο, να πούμε τώρα...

Σ.Μ.: Άσε, ρε Γιάννη, τώρα...

Ι.Μ.: Αυτά... επειδή γράφεις τώρα... Αυτός ήθελε να κάνει τη δουλειά του, δεν έχω τίποτα μαζί του... δεν ξέρω κατά πόσο αυτός το είχε εφαρμόσει αυτό το πράγμα για να γίνει ντόρος για το βιβλίο του, κατάλαβες τι γίνεται; Γιατί αυτός έβγαλε το βιβλίο του στα τούρκικα και τώρα, τώρα το μετατρέπει στα ελληνικά. Έχει αναλάβει κάποια άλλη, κάποια δημοσιογράφος από πάνω απ' τη Θεσσαλονίκη... μια κοπελίτσα...

Σ.Μ.: «Το σεντούκι της αναμονής», θα λέγεται το βιβλίο και θα το γράφει και στα ελληνικά. Και οι ήρωες του βιβλίου θα είμαστε εμείς.

Ι.Μ.: Μας έχει βγάλει φωτογραφίες, μας έχει βγάλει αυτά... και θα 'χει φωτογραφίες μέσα.

Σ.Μ.: Αλλά για διαφήμισή του... εάν ήταν κάποιος άσχετος, δεν θα 'φερνε τέτοια ρούχα μέσα...

Σ.: Αλλά, πείτε μου, τι υποψιάζεστε; Πέρα απ' αυτό...

Ι.Μ.: Εγώ υποψιάζομαι, ότι αυτός έκανε τη δουλειά του περισσότερο, να πούμε...

Σ.Μ.: Εεεμ, τι [άλλο];

Σ.: Το σεντούκι αυτό, τι ήταν;

Σ.Μ.: Ένα τραπεζομάντιλο που είχε κάτι ρούχα μέσα...

Ι.Μ.: Ένα τραπεζομάντιλο, ένας μπόγος...

Σ.: Ήταν κάτι απόρρητο, είχε χρυσά μέσα ;

Ι.Μ.: Ούτε κουρέλια, δηλ. εγώ θα ντρεπόμουν να τα πάρω και να τα φέρω εδώ μέσα...

Σ.Μ.: Ούτε στο ... αυτό δεν τα δίνω, γιατί δεν αξίζουν.

Ι.Μ.: Εγώ θα ντρεπόμουν να την κάνω την χειρονομία αυτή, να τα πάρω αυτά τα πράγματα δηλ., ό,τι και να 'ταν.. δεν ήταν κάτι να 'χει αξία, για να την κάνω αυτή την χειρονομία να του τα πάω, είναι ντροπή του... Για μένα, είναι ντροπή του... Κατάλαβες τι γίνεται;

Σ.Μ.: Αν ήταν άλλος θα μπορούσε και να τον έδιωχνε...

Ι.Μ.: Εγώ ήμουν την τελευταία φορά που ήρθε...

Σ.: Και ξέρεις τι εντύπωση δημιουργείται; Ότι σου 'φερε, ξέρω γω, πράγματα αξίας κι ο κόσμος σκέφτεται...

Ι.Μ.: Ο κόσμος σκέφτεται πολλά και διάφορα. Τώρα θα πεις... δεν ήθελα να γίνω κακός τώρα, σε καμιά περίπτωση, τι να του έλεγα, εκείνη την ώρα που μας παίρναν οι τηλεοράσεις και τα πράγματα όλοι, γιατί γινόταν νταβαντούρι, να πούμε, γιατί όλα τα κανάλια μάς πήραν σε συνέντευξη.

Αναγνώστῃς Ευαγγ. Παπακυπαρίσσης

Σ.Μ.: Τραβήξαν, χωρίς σκέψεις και αυτά που λέει.

Ι.Μ.: Κι ἤρθ' ὁ ἄνθρωπος αὐτός και μόλις τ' ἀνοίξαν «Καλά», λέει, «τις τα 'φερεις αὐτά ἐδῶ και μας κάλεσες, πᾶρ' τα και φύγε μαζί στη Σαλονίκη επάνω...» Τόσο πολύ, δηλαδή. Αλλά, λέω, γιατί να φανῶ, να πούμε... ἔτσι, ἄστο.

Σ.Μ.: Ἀν ἦταν ἄλλος θα το 'κανε. Τους τραπέζωσα δυο φορές, ξέρω γω...

Ι.Μ.: Εεε, ἐντάξει τώρα, κάναμε σα φιλόξενος κόσμος, κάναμε μια χειρονομία, που ἦταν να κάνει αὐτός... τάχατες. Ἀλλ' αὐτός ἔκανε ὅμως τη δουλειά του.

Σ.Μ.: Τα γράφεις αὐτά; [προς συνεντευκτὴ]

Ι.Μ.: Θα τα ξεχωρίσει [προς τὴ γυναίκα του]. Κατάλαβες τι ἔγινε;

Σ.Μ.: Πάντως ὅλη ἡ ἱστορία ἔγινε, για να διαφημιστεῖ αὐτός.

Ι.Μ.: Να διαφημίσει το βιβλίο του και να το γράψει και στα ελληνικά, σου λέω.

Σ.: Πῆρε δημοσιότητα, δηλαδή;

Ι.Μ.: Βέεεβαια. Ἐχει γίνει ολόκληρος πάταγος, τι λες... Δεν ἔμαθες ἐσύ;

Σ.Μ.: Το 'χει βγάλει στη Τουρκία, τουρκικά, το 'χει βγάλει και στη Γερμανία, γερμανικά.

Ι.Μ.: Δεν ἔμαθες ἐσύ με τηλεοράσεις και με τὴ φήμη που 'χει βγάλει;

Σ.: Ἦμουν κάτω στην Αθήνα.

Ι.Μ.: Δεν ἔχει σημασία, ἐάν ἦσουν στην Αθήνα, οἱ τηλεοράσεις βουίξανε.

Σ.Μ.: Ὅλος ὁ κόσμος μάς εἶδε στην Αθήνα, μας εἶδαν οἱ συγγενεῖς, γινηκανε κι ἐγώ δεν ξέρω τι...

Ὁ κόσμος ἐπαίρνε τηλέφωνο, τους φάνηκε παράξενο αὐτό το πράγμα.

Ι.Μ.: Και με πήραν τηλέφωνο κι ἀπὸ τους "Ἴωνες" και κάτω ἀπ' τὴν Αθήνα [οἱ συγγενεῖς] "Να 'ρθουμε, να 'ρθουμε, να μας δώσετε κανένα πράγμα", να πούμε.

Σ.Μ.: Μιλάμε για μεγάλη ταλαιπωρία, βγαίνω ἔξω και με σταματάνε.

Ι.Μ.: Τώρα εμεῖς... Ἐγώ δεν το πήγα αὐτό το πράγμα στην ἐκμετάλλευση, γιατί αλλιῶς υπήρχε τρόπος να το ἐκμεταλλευτώ. Να πω, «ὅπως ἐσύ, κύριε, ἐκμεταλλεύεσαι αὐτό το πράγμα, θέλω κι ἐγώ τα ποσοστά μου. Ἐσύ κάνεις μια δουλειά, μια ἐνέργεια, βάζεις ἐμένα μπροστά». Αὐτός ἔκανε τὴ δουλειά του και μας χρησιμοποίησε. Μπορεῖ να εἶναι, ὅμως, αὐτό το πράγμα, ὅπως το λέει αὐτός, ἀλλά μπορεῖ ὅμως και τα εἶδη να μὴν ἦταν αὐτά που ἔφερε, δεν τα ξέρουμε, ὅτι εἶναι πράγματι αὐτά [που ἄφησε ὁ παππούς]. Αλλά ἦτανε ντροπή, ἦτανε ντροπή του αὐτά που ἔφερε. Δηλ. τι να ἄφηναν τώρα αὐτό το πράγμα που ἀφήσαν ἐκεῖ;

Σ.: Δηλαδή, ἀποκλείεται να ἄφησε αὐτό μόνο ὁ παππούς;

Ι.Μ.: Ὅχι, ἀποκλείεται, ἀποκλείεται. Μα εἶπε κι αὐτός, μας εἶπε, ὅτι υπήρχαν πολλά περισσότερα, τα οποία αὐτά μείνανε. Ὑπάρχαν πολλά

Ενέχυρο επιστροφής

περισσότερα, η μάνα του κι ο πατέρας του τα δώσανε τα περισσότερα, είχαν φύγει [πέθαναν] κι αφήσαν αυτά εδώ που βρεθήκαν, τάχα... ξέρω γω... Ε, βέβαια, γιατί ήταν ρεζίλικι αυτό το πράγμα, πολλή κοροϊδία.

Σ.Μ.: Κανονικά, ο κόσμος μας έλεγε για λίρες, το ένα, το άλλο... Τώρα τι γίνανε...

Ι.Μ.: Τουρβά... πεντόλιρα.

Σ.Μ.: Μαλώσαμε και με τ' αδέλφια του. Μας είπαν ότι πήραμε περιουσία.

Ι.Μ.: Ότι πήραμε περιουσία εμείς.

Σ.Μ.: Γιατί ο αδελφός του ήταν στη Γερμανία.

Σ.: Αυτός [ο Τούρκος] αναζήτησε την οικογένεια Μηνόγλου...

Ι.Μ.: Ακριβώς. Αυτός έψαξε παντού, σε όλη την επικράτεια, αλλά σε πιο κοντινά σημεία — έτσι όπως τα 'λεγε αυτός, δεν ξέρω κατά πόσο έκανε αυτή την κίνηση, αλλά έτσι μου τα έλεγε — ότι, «έχω βρει κι άλλους Μηνογλαίους, πάρα πολλούς», να πούμε, και πάνω δω... πριν φτάσουμε στη Σαλονίκη και στη Βέροια και σ' αυτά είχε δει Μηνόγλου, αλλά δεν είχε δει Μηνόγλου που να ήταν απ' το Ντένιζλι. Απ' το Ντένιζλι ήμασταν εμείς. Αυτό έγινε συζήτηση.

Σ.Μ.: Άμα βγάλει το βιβλίο, μ' έχει κι εμένα, Στέλλα Μηνόγλου και Γιάννης Μηνόγλου είναι οι ήρωες αυτού του βιβλίου. Εσύ θα βγάλεις, θα τα κονομήσεις, εμείς εδώ τι κάνουμε τώρα, τι κάνουμε;

Ι.Μ.: Αυτό έκανε αυτός ο κύριος. Δεν είχε καμία αξία τα πράγματα, τα οποία έφερε.

Σ.: Είχε αξία, άλλη αξία.

Ι.Μ.: Η αξία ήτανε για την πάρτη του. Γι' αυτό έκανε και τη χειρονομία αυτή.

Σ.: Σας είχανε πει τίποτα ο πατέρας ή ο παππούς;

Ι.Μ.: Μας είπανε, ότι είχανε περιουσίες κι ότι τα φυλάξανε σ' αυτό το σημείο, σ' αυτόν τον άνθρωπο, ότι τ' αφήσαν εκεί. Είχαν περιουσίες, ήταν πλούσιοι βέβαια εκεί οι δικοί μας.

Σ.: Δεν θέλησες ποτέ ν' αναζητήσεις ή να πας να δεις;

Ι.Μ.: Δεν το κατορθώσαμε, αλλά τον σώσαν [τον υποτιθέμενο θησαυρό] όλοι αυτοί που ξέραν πού θα τον είχαν κι όλα αυτά τα πράγματα. Εμείς πού να πάμε; Μετά δεν ζούσαν αυτοί, για να μπορέσουμε...

Σ.: Δεν γνωρίζετε τώρα πού πέφτει το χωριό [το Ντενιζλί];

Ι.Μ.: Δεν ξέρω, δεν μ' έδειξε.

Σ.Μ.: Κι εμένα η γιαγιά μ' να δεις πώς ήτανε, όταν ήρθανε, αρχόντισσα ήτανε...

Σ.: Πώς τη λέγανε;

Σ.Μ.: Πανταζοπούλου. Αρχόντισσα ήτανε. Μιλάμε είχα... πενήντα...

Αναγνώστῃς Ευαγγ. Παπακυπαρίσσης

δεν ξέρω γω, πόσες χιλιάδες Τούρκους στη δούλεψή της¹³. Αυτή κι αν είχε αφήσει...

Ι.Μ.: Έτσι τα κάναν αυτοί... έτσι ήταν... Αυτός αυτό έκανε, να πούμε, και χώρια, τον έχουν επικηρυγμένο από την Τουρκία. Μένει στη Γερμανία. Είναι και καθηγητής... καθηγητής σε...

Σ.: Τ' όνομά του;

Ι.Μ.: Κεμάλ Γιαλτσίν... Γιαλσίν... κάπως έτσι...

Σ.Μ.: Το σεντούκι της αναμονής...

Σ.: Το 'λεγε σεντούκι αυτός... Πιστεύω θα υπήρχε σεντούκι, αλλά σιγά-σιγά...

Ι.Μ.: Οπωσδήποτε αφαιρεθήκανε τα πράγματα αυτά κι αυτός τα 'βαλε σ' ένα τραπεζομάντιλο μέσα και μας το 'φερε, αυτό το πράγμα, δηλαδή. Τι είχε μέσα να σου πω... Είχε τρία μαντίλια, ένα σάβρακο -με συγχωρείς-, ε, αυτά ήτανε...

Σ.Μ.: Δύο κεντήματα... αυτά τα παλιακά, δυο-τρία...

Ι.Μ.: Και πιστεύω αυτά μπορεί να τα 'χε φάει κι ο σκώρος, να πούμε...

Σ.Μ.: Αυτό μπορεί να ήταν γεμάτο, αλλά...

Σ.: Ξέρεις γιατί; Γιατί όταν φεύγαν οι δικοί μας από κει, τους είχαν απαγορεύσει να πάρουν χρυσαφικά...

Ι.Μ.: Να πάρουν τα πράγματα, βέβαια... χρυσαφικά, ξέρω, ξέρω. Κι απέμειναν εκεί, ξέρω, που τα 'βαλαν σε κιούπια μέσα και λίρες, τα ξέρω αυτά τα πράγματα, μας λέγαν οι παλιοί οι δικοί μας. Ο παππούς μου, αυτοί, μας λέγαν. Κι ο πατέρας μου τα γνώριζε, παρόλο που 'ταν μικροί κι αυτοί, δεν ήσανε μεγάλοι... Αλλά όμως αυτά υπήρχανε στη συζήτηση μέσα.

Σ.Μ.: Πού να πας στους Τουρκαλάδες μέσα...

Ι.Μ.: Ζητούσαμε τότε απ' τη γιαγιά μου «Δε μου δίνεις κανένα φράγκο;» «Τι να σας δώσουμε, βρε παιδιά μου, δεν έχουμε, να 'σασταν εκεί πέρα να σας φορτώνουμε με λίρες». Ήτανε... γιατί ήτανε ευκατάστατοι, δεν ήτανε τυχαίοι...

Σ.: Το Ντενιζλί είναι στην Καρία, απ' ότι θυμάμαι, επαρχία Καρίας.

Σ.Μ.: Όχι στη Σπάρτη, εγώ θα στο φέρω να το δεις, το έχει πάρει φωτογραφία.

Ι.Μ.: Το έχει βγάλει φωτογραφία.

Σ.: Ποιο;

Σ.Μ.: Το μέρος, αυτό.

Ι.Μ.: Όλο το μέρος αυτό, το 'χει βγάλει φωτογραφία, ο Τούρκος το 'χει φέρει σε κορνίζα.

13. Δεν είναι υπερβολή, εάν πρόκειται για τη γνωστή οικογένεια Πανταζόπουλου που είχε εργοστάσιο στο Ντενιζλί, βλ. μαρτυρία ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ ΧΕΛΙΩΤΗ απ' το Ντενιζλί, *Η Έξοδος*, τ. Β', ό.π., σελ. 405-412, η οποία χαρακτηρίζει το εργοστάσιο "κάστρο", όπου κατέφευγαν διωκόμενοι χριστιανοί και έβρισκαν λημέρι διώκτες τσέτες.

Ενέχυρο επιστροφής

Σ.Μ.: Και μας έλεγε, ότι οι δικοί του οι γονείς δουλεύανε στα δικά μας τα κτήματα, δηλ. στα δικά μας τα κτήματα δουλεύανε οι γονείς αυτού-
νού και τα δουλεύανε.

Σ.: Θα ήτανε, κατά κάποιο τρόπο...

Σ.Μ.: Τα έχουν δικά τους τώρα, ενώ ήταν δικά μας, τώρα τα έχουνε οι δικοί του.

Σ.: Αυτοί που ήτανε δούλοι γίναν αφεντικά.

Ι.Μ.: Ακριβώς αυτό έγινε.

Σ.: Υπήρχαν κι άλλες περιπτώσεις...

Σ.Μ.: Συγκινητική ιστορία, ωραία ιστορία, δηλ. ξύπνησε του κόσμου αυ-
τά που τράβηξε, ήτανε ωραία...

Ι.Μ.: Οι πρόσφυγοι όλοι, να πούμε, ανατρίχισε το πετσί τους απ' αυτό το πράμα που έγινε. Μόνο αυτό; Άσε από δημοσιεύσεις και τέτοια, να πούμε, γινήκαμε ρεζίλι που το βγάλαμε... Έλα, μωρέ, τώρα, πουγκί έλε-
γε ο άλλος, αυτό έλεγε ο άλλος, θησαυρό έλεγε ο άλλος, οι εφημερίδες στη Θεσσαλονίκη γράφαν θησαυρό και τέτοια πράγματα, να πούμε. Και περίμενε ο κόσμος δεν ξέρω τι...

Σ.Μ.: Η διαφήμιση ή δυσφήμιση, πάντως δημοσιότητα μεγάλη. Ο κου-
μπάρος μου μου είπε, ότι μπορώ να τον καταγγείλω για όλη αυτή τη
ιστορία, αλλά, εντάξει, δεν μας πείραξε... Μας πείραξε εδώ που τα λέμε,
γιατί ο κόσμος νομίζει... τ' αδέλφια του ακόμη νομίζουνε ότι...

Ι.Μ.: Κοίταξε, εγώ έπεσα σε λούμπα τώρα, γιατί εμένα με λένε «Τι έγι-
νε τώρα; Τι έγιναν τ' αυτά που σου 'φεραν...», κι όταν δείχνω αυτά δεν
με πιστεύει. Δεν ήταν εδώ να τα δει αυτά που έφερε.

Σ.: Ρώτα τον Τούρκο...

Ι.Μ.: Ρώτα τον Τούρκο, ναι, εμένα δε με πιστεύουνε. Είχαμε της Γερμα-
νίας τ' αυτά και το τηλέφωνο...

Σ.: Εγώ θα τα γράψω αυτά [τα στοιχεία].

Ι.Μ.: Δεν τα 'χω τώρα, πρέπει να' ναι στο σπίτι αυτά.

Σ.: Και η φωτογραφία αυτή, την έχεις σπίτι; Η φωτογραφία με...

Ι.Μ.: Την Τουρκία, τα μέρη της Τουρκίας... Δεν είναι φωτογραφημένη,
όμως..., δεν είναι απλή, είναι τραβηγμένη μ' ελικόπτερο και τέτοια, για-
τί δείχνει... μεγάλη η πόλη, δεν δείχνει ένα κομμάτι συγκεκριμένο, δεν
δείχνει μόνο το σπίτι "εδώ", δείχνει όλη την περιοχή, όλη την αυτή και
σου λέει εδώ ήμασταν εμείς, εκεί... και τέτοια πράγματα.

Σ.: Δείχνει τους μαχαλάδες;

Ι.Μ.: Ναι.

Σ.Μ.: Ήρθαν εδώ μέσα τα κανάλια, εγώ να 'χω πελάτες και αυτοί να
στήνουν τ' αυτά να μιλήσω «Ε, τι να πω;», λέω, «τα 'χω πει χιλιάδες
φορές, εντάξει».

Σ.: Ήθελαν να βγάλουνε "λαυράκια"

Αναγνώστῃς Ευαγγ. Παπακυπαρίσσης

Σ.Μ.: Εμείς τι φταίμε;

Ι.Μ.: Εγώ στο τέλος, αφού μας έφερε τα πράγματα, το μόνο που βγήκα ήταν σ' αυτοunuού την τηλεόραση που έφερε αυτή η δημοσιογράφος απ' τη Θεσσαλονίκη, να πούμε. Μετά ήρθαν όλα τα κανάλια να μάθουν τι και τους έδιωξα.

Σ.: Εσείς, πάντως, μπορείτε να διεκδικήσετε... ήταν στις φωτογραφίες τα πράγματα που σας έφερε;

Ι.Μ.: Ναι, μωρέ...

Σ.Μ.: Τα φωτογράφησε κιόλας και τα 'βαλε στην εφημερίδα, δεν τα 'βαλε; Δεν τα είδες; Δεν είχαν καμία σχέση μ' αυτά που έφερε.

Ι.Μ.: Και στα κανάλια τα δείξανε.

Σ.Μ.: Στη φωτογραφία έβαλε πράγματα αξίας, καλά.

Σ.: Δεν τα 'φερε για να σας τα δώσει;

Σ.Μ.: Όχι.

Ι.Μ.: Εεε, μας τ' άφησε.

Σ.Μ.: Όχι, ρε. Αυτά που δείχνει στη φωτογραφία καμία σχέση μ' αυτά που έφερε, αφού τα ξέρω τα κεντήματα εγώ.

Ι.Μ.: Όχι, βέβαια, αυτό το ένα το κέντημα, αυτό που είναι...

Σ.Μ.: Όχι, δεν ξέρεις εσύ από κεντήματα. Αυτά που έδειχνε στην εφημερίδα ήταν σημερινά κεντήματα, ωραία. Αυτά είναι παλιακά.

Ι.Μ.: Ρε, Στέλα, αφού το τελευταίο το κομμάτι που μας τα 'φερε...

Σ.Μ.: Ένα ήτανε, αυτό που ταιριάζει μ' αυτό που έχει η Σμυρνιά.

Ι.Μ.: Μα αυτό λέω, αυτό λέω κι εγώ, το 'βαλε εκεί για να το δείξει αυτό το πράγμα που έφερε.

Σ.: Εσείς, πάντως, άμα κάνει την έκδοση -καλά και στα Γερμανικά-, μπορείτε να διεκδικήσετε..

Σ.Μ.: Βέβαια, πώς έγιναν αυτοί οι ήρωες...

Σ.: Αυτός φαντάζομαι δεν θα το παρουσιάσει μυθιστόρημα, θα 'ναι κάτι άλλο...

Ι.Μ.: Δεν ξέρω τι ακριβώς, το βιβλίο τι θα γράφει...

Σ.Μ.: Την ιστορία θα γράφει...

Ι.Μ.: Λέω, είναι θέμα πόση ζήτηση θα υπάρχει, πιστεύω θα υπάρχει για τους πρόσφυγες μεγάλη ζήτηση.

Σ.: Αυτό ήταν μια συνήθεια που...

Σ.Μ.: Είναι συγκινητικό μυθιστόρημα απ' ότι άκουσα, απ' ότι μ' είπε μια... μια δημοσιογράφος είχε, επειδή αυτός δεν ήξερε ελληνικά.

Ι.Μ.: Ποια;

Σ.Μ.: Η διερμηνεύτρια, αυτή την κοπέλα...

Ι.Μ.: Ελληνίδα ήτανε, αλλά επειδή έμενε στην Τουρκία, σπούδασε εκεί πολλά χρόνια και καταλάβαινε κι ήξερε τα τούρκικα φαρσί κι έκανε τον διερμηνέα.

Ενέχυρο επιστροφής

Σ.Μ.: Παντρεύτηκε Τούρκο και χώρισε.

Σ.: Και τι εξήγηση έδωσε, πώς φτάσαν αυτά στα χέρια του, ότι έμειναν στα χέρια του και...

Ι.Μ.: Και κράτησε το λόγο του.

Σ.: Κράτησε το λόγο ποιος;

Ι.Μ.: Το λόγο κράτησε, να πούμε, ο παππούς του που το είπε στον εγγονό κι επειδή... άμα δεν ήτανε πάνω στη δουλειά του..

Σ.: Ο παππούς το είπε στον εγγονό;

Ι.Μ.: Ο παππούς είπε τον εγγονό.

Σ.: Σας είπε, τι λόγια τού είπε ο παππούς του;

Ι.Μ.: Ναι, του είπε, ότι «αυτά εδώ τα πράγματα είναι αυτουνού του κόσμου και τα κρατάμε εδώ, μήπως επιστρέφουν — έτσι είχαμε δώσει την υπόσχεση —, αλλά τώρα που βρέθηκαν εσύ και θες να κοιτάξεις αυτό το πράγμα, ψάξε να τους βρεις». Και έψαξε να μας βρει και μας βρήκε.

Σ.Μ.: Για να κάνει τάχα το χατίρι του παππού του.

Σ.: Άξιζε, τώρα, τον κόπο να...

Ι.Μ.: Όχι, για μένα, όχι..

Σ.Μ.: Για μας, όχι.

Σ.: Γι' αυτόν;

Ι.Μ.: Γι' αυτόν άξιζε, γιατί έκανε τη δουλειά του.

Σ.: Εκτός από τη δημοσιότητα, εάν δεν είχε δημοσιότητα, κάποιος άλλος δηλ...

Ι.Μ.: Γιατί να το κάνει;

Σ.Μ.: Για τίποτα...

Ι.Μ.: Γιατί να το κάνει; Για να κάνει αυτό το πράγμα, έπρεπε να 'ναι, να υπήρχανε, ξέρω γω, φλουριά, να υπήρχε κάτι περιουσιακό, να του 'λεγα «πάρε κι εσύ αυτό το μερίδιο, μια που τα 'φερεις». Έτσι δεν είναι; Ενώ τώρα, γιατί να τα φέρει; Αυτά τα πράγματα δεν είχαν καμιά αξία. Εγώ σου λέω, άμα πας στη λαϊκή, θα δώσεις χίλια φράγκα και θα τα πάρεις όλα, με χίλιες δραχμές, τέτοια αξία είχαν.

Σ.: Καλά, μην ξεχνάς, ότι τότε ήταν αλλιώς και τα πράγματα.

Ι.Μ.: Καμία αντίρρηση.

Σ.: Αλλά αυτή η αξία που έχουν αυτά τα πράγματα τώρα είναι άλλη.

Ι.Μ.: Άλλη.

Σ.: Είναι συναισθηματική, είναι...

Σ.Μ.: Α, μπράβο...

Ι.Μ.: Κάπως έτσι, ναι, ναι... Εντάξει, εντάξει, αυτό το πράγμα εντάξει, το σέβομαι κι εγώ, μπορεί να ήτανε κάτι... απ' της γιαγιάς μου τα χέρια και το 'χω για κειμήλιο, αλλά όχι όμως ότι...

Σ.Μ.: Αλλιώς, η ιστορία ήταν η δουλειά του.

Σ.: Αυτός την εκμεταλλεύτηκε στο έπακρο...

Αναγνώστῃς Ευαγγ. Παπακυπαρίσσης

I.M.: Αυτό ήταν, αυτό έγινε, κατάλαβες;

Σ.: Αν δεν είχε συμφέρον, δεν θα έκανε κανέννας αυτό το πράγμα, γιατί ήταν δύσκολο, να φάξει, ας πούμε, έστω κι απ' τη Γερμανία να 'ρθει εδώ.

Σ.: Αφιλοκερδώς να 'ρθει κάποιος, να φέρει αυτά...

I.M.: Ή να φάξει, ή να φάξει... Εγώ σου λέω και τ' άλλο...

Σ.: Ξέρεις τα σόγια τα ελληνικά με τα τούρκικα ήτανε... οι παππούδες

I.M.: Ήτανε πολύ στενοί φίλοι, αυτοί ήτανε, οι παππούδες, αυτοί ήτανε.

Ήτανε πολύ αγαπημένοι, να πούμε...

Σ.: Σου είχε μιλήσει ο παππούς σου γι' αυτόν τον παππού τον Τούρκο;

I.M.: Όχι, δεν μας είχαν μιλήσει γι' αυτά, μας λέγαν, να πούμε, ότι ήταν ευκατάστατοι εκεί πέρα και το 'να και τ' άλλο και αφήσαν όλα αυτά και φύγανε.

Σ.: Δεν σου μιλήσαν για την οικογένεια του Τούρκου;

I.M.: Όχι, να πούμε, δε μας λέγανε για τέτοια πράγματα, να πούμε, και να μας λέγανε, ήμασταν και μικροί και δε θυμόμαστε.

Σ.M.: Τίποτα.

I.M.: Κατάλαβες;

Σ.M.: Το λέω μήπως ήτανε και στην πορεία αυτή η υπόθεση... για τη διαφήμιση και μόνο.

Σ.: Να το "στήσει" έτσι, να ξεκινήσει από μόνος του, δεν ξέρω...

Σ.M.: Εγώ είμαι πονηρή και...

Σ.: Ότι υπάρχει το έρεισμα, υπάρχει, ήθελε να τηρήσει αυτή τη συνήθεια.

I.M.: Τώρα μπορεί να υπήρχε κι αυτό το πράγμα, το χρηματικό ποσό που πήρε αυτός κι έκανε κι αυτή την κίνηση, για να κοιτάξει όλη την επικράτεια τώρα... Για να βρει αυτά τα πράγματα που θέλει, οπωσδήποτε απαιτούνται κάποια έξοδα. Πώς βγήκαν αυτά τα έξοδα και οι κινήσεις; Κι έφυγε απ' τη Γερμανία, ήρθε εδώ τη μια φορά, ξαναέφυγε πάλι, ξαναήρθε τη δεύτερη φορά κι έφερε τα πράγματα...

Σ.: Πότε ήρθε την πρώτη φορά;

I.M.: Την πρώτη ήρθε πριν από... τέσσερα χρόνια.

Σ.: Το '95.

I.M.: Περίπου. Και μετά ξαναήρθε, ότι αυτό... θα ξαναέρθουμε πάλι να σου φέρουμε τα πράγματα. Και μετά έγινε πάλι αυτό το πράγμα που έγινε τώρα, το '98, τέλος '98 με αρχές '99.

Σ.M.: Ήρθε και μας είπε πολλά, τι θα γράψει στο βιβλίο του. Είπε πως είχε ξεκινήσει το βιβλίο του κι ήθελε να το τελειώσει. Και με μας, που του μιλούσαμε και «τι να γράψω», έλεγε, «και τι να γράψω, για να τελειώσει», δηλ. μας έπαιρνε εμάς λόγια, για να τελειώσει το βιβλίο του. Το 'γραφε, εκείνη την ώρα έγραφε. Και ο δημοσιογράφος το έγραφε... για να τελειώσει το...

Ενέχυρο επιστροφής

I.M.: Έγραφε, να πούμε, προγραμματισμένο το είχε, δεν ήταν κάτι που να...

Σ.: Άλλοι ενδιαφέρθηκαν γι' αυτή την περίπτωση; Εκτός απ' τα κανάλια που 'θελαν να δώσουν, ας πούμε...

I.M.: Ποιος άλλος να ενδιαφερθεί. Να, οι «Ίωνες» που ήρθαν εδώ σαν πρόσφυγες και σαν αυτά, ξέρω γω, ήρθαν και απ' την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, και η Αϊβαζόγλου, βεβαίως. Ναι, κι αυτοί ενδιαφερθήκανε, μας είπανε, «Γιάννη, τι έγινε μετά», δηλ. ρωτήσανε για να μάθουνε, φυσικά.

Σ.: Αυτά, πάντως, τα δικά σας τα φωτογράρισαν κάποιοι, έτσι δεν είναι;

I.M.: Όχι, μόνο στην αυτή που μας βάλαν στην εφημερίδα, αυτοί που σου λέω τώρα.

Σ.M.: Ε, δεν τα έβγαλαν φωτογραφία;

I.M.: Ε, αυτά που βάλαν τώρα, εκεί μέσα στο βιβλίο του θα τα 'χει αυτά τα πράγματα, και στην τηλεόραση που τα 'δειξε...

Σ.M.: Ξέρεις, τι μας είπε; Μην τα δώσεις πουθενά αυτά τα ρούχα, γιατί θα γυρίσουμε και ταινία. Κατάλαβες;

I.M.: Ναι, βέβαια, μέχρι αυτού έχει φτάσει η δουλειά.

Σ.M.: Και θα μας πάρει και να γίνουμε ηθοποιοί τώρα... στα γερά[ματα]... (γελάει). Τέλος πάντων, ωραίο πράμα ήτανε... Εεε αυτό, αλλά τώρα...

I.M.: Ναι, μωρέ, τώρα, εντάξει..

Σ.: Αυτός δεν ήταν ένας απλός Τούρκος, ήταν μορφωμένος, ήταν...

I.M.: Ήταν καθηγητής, δάσκαλος εκεί πέρα στη Γερμανία.

Σ.M.: Δεν ήταν κανένα ρεμάλι...

I.M.: Όχι, δεν ήταν κανέναν έτσι τυχαία...

Σ.M.: Αφού ήταν και συγγραφέας κι η δουλειά του...

Σ.: Άρα, λοιπόν, ανακίνησε το θέμα όχι από αγνά συναισθήματα και μόνο...

I.M.: Όχι, όχι, ήταν κι επαγγελματικού μαζί.

Σ.M.: Αλλά ήταν, μπορεί να ήταν και συναισθηματικού

I.M.: Όσοι.

Σ.: Αυτός το εκμεταλλεύτηκε;

I.M.: Αυτός είπε, τώρα θυμάμαι, να πούμε, τι είπε στην Ελληνίδα αυτήν που έκανε τη διερμηνέα, ότι «εγώ την έδωσα το βιβλίο να το μετατρέψει στα ελληνικά και να το εκμεταλλευτεί μόνη της».

Σ.M.: Γιατί, αυτός δεν θα βγάλει λεφτά;

I.M.: Ότι δεν θα 'ναι αυτός μέσα... Αλλά αυτός μπορεί να την κάνει τη δουλειά, να φανεί αυτή και να μη φανεί αυτός.

Σ.M.: Μπορεί να το κάνει, Γιάννη, αυτό που έκανε αυτός και...

I.M.: Δεν ξέρουμε, τώρα. Σώπα, ρε Στέλλα, να κάνει τέτοια διαδικασία τώρα που έκανε αυτός; Σοβαρά μιλάμε τώρα; Άσε τώρα...

Σ.: Εφόσον ήταν μορφωμένος, αυτό σημαίνει ότι κάπου τα πράγματα ήταν...

Αναγνώστῃς Ευαγγ. Παπακυπαρίσσης

I.M.: Κάπου είν' τα πράματα..., ναι, ναι, ναι. Κάπου είν' τα πράματα έτσι...

Σ.: Αν ήταν απλός άνθρωπος που συγκίνησε τον κόσμο...

I.M.: Εγώ δεν το πιστεύω. Έπρεπε να ήταν και κάτι αξίας τα πράματα για να τα φέρει, να πούμε. Δεν ήταν τα κουρέλια που μας έφερες; Πλάκα μας κάνεις, τώρα;

Σ.: Άρα ποντάρισε στο συναίσθημα.

I.M.: Άαα, μπράβο, ποντάρισε σ' αυτό το πράμα, γιατί δεν είχαν καμία αξία αυτά τα πράματα, τα οποία έφερε, δεν είχαν κάποια αξία. Να πω, ότι αυτό το πράμα έχει αξία. Να πω, ότι είναι ακριβό, είναι ωραίο, να 'ρθει κάποιος να μου το ζητήσει και να κάνει πέντε εκατομμύρια ! Ξέρω γω, κάτι. Κατάλαβες; Δεν είναι να...

Σ.: Μπορώ να έρθω να τα δω, έτσι απλώς, ή τον χάρτη;

I.M.: Να 'ρθεις, να τα δεις, εφόσον είσαι του Βαγγέλη... του Βαγγελάκη γιος, να 'ρθεις, «ό,τι θέλει», του λέω, να πούμε, «στη διάθεσή σου, οτιδήποτε θες».

Σ.: Αυτή τη φωτογραφία που σου έδειξε, μπορεί να είναι και δημοσιευμένα, εγώ έχω μια φωτογραφία απ' το Ντενιζλί, αλλά, τώρα, δεν ξέρω κατά πόσο...

Σ.Μ.: Γιάννη... [τον φωνάζει, επειδή τον ζητά κάποιος]

I.M.: Έλα, ρε Χρήστο... Τι έγινε;

Σ.: Εντάξει, εφόσον είναι τέτοιος μορφωμένος...

I.M.: Ναι, είναι, είναι, όχι, δεν ήταν αμόρφωτος άνθρωπος, αφού ήταν, σου λέω, και καθηγητής. Είχε φύγει απ' την Τουρκία...

Σ.Μ.: «Πείτε μου», λέει, «στην Τουρκία όταν θα πάω, θα σας γυρίσω...»

I.M.: Έφυγε από την Τουρκία, ήταν επικηρυγμένος...

Σ.Μ.: «Θα σας γυρίσω...» Ήθελα να του πω, «κάνε μας τα έξοδα να 'ρθούμε». Τι μας λες «έλα στην Τουρκία», κάνε μας τα έξοδα να 'ρθούμε.

I.M.: Μας είπε τώρα για το καλοκαίρι, ότι θα πάει στην Τουρκία αυτός, μας λέει, «να κάνετε εκδρομή και να 'ρθείτε». Λέω, «εντάξει, να 'ρθούμε μια βόλτα, καμιά αντίρρηση. Δεν πρέπει να 'μαστε κάπως, αρκεί να μπορούμε να έχουμε τα έξοδά μας, κάποια μεροκάματα, μπορεί να ξοδέψω 500.000, 1.000.000 [δραχμές]. Μου κάνεις εσύ τα έξοδα, να με φιλοξενήσεις;»

Σ.: Και τι σου είπε;

I.M.: Δε μ' είπε τίποτα.

Σ.Μ.: Είπε να μας φιλοξενήσει.

I.M.: Να μας φιλοξενήσει, ναι, αλλά να πάμε εμείς... να βρούμε άκρη να πάμε.

Σ.: Για να πας εκεί στο Ντενιζλί.

I.M.: Κατάλαβες τι γίνεται;

Ενέχυρο επιστροφής

Σ.Μ.: Θέλει κάποια έξοδα...

Ι.Μ.: Θα ξεκινήσω τώρα εγώ, να πάω εκεί; Και τι να πας; Να πας να δεις το χωριό της αυτής σου;

Σ.Μ.: Τι να κάνουμε;

Σ.: Δεν σας είπε τίποτε άλλο; Εάν έχει μείνει τίποτα από...

Ι.Μ.: Όχι, όχι, όχι, τίποτα απολύτως, αυτά μείνανε, αυτά μείνανε...

Σ.: Από σπίτια κ.τ.λ.;

Ι.Μ.: Τίποτα απολύτως, αυτά όλα έχουν διαλύσει όλα, έχουν σκορπίσει, τα 'χουν διαλύσει, γιατί ήδη, να πούμε, αυτά τα είχαν κρυμμένα και στα ντουβάρια και σ' αυτά μέσα, να πούμε, κι είχανε πάρει χαμπάρι όλοι αυτοί εκεί και ξύναν τα πάντα, τα διαλούσαν όπου βρίσκαν.

Σ.Μ.: Πάντως είναι ωραία ιστορία, ωραία...

Ι.Μ.: Οπωσδήποτε.

Σ.: Υπάρχουν κι άλλα παραδείγματα ανθρώπων, οι οποίοι αφήσαν παρακαταθήκη στους νεότερους να δώσουν κάποια πράγματα, αλλά μιλάμε τώρα για κάποιες περιόδους μετά το '22-'24 και πριν απ' τον Πόλεμο, μέχρι το '50-'60 γινόταν αυτό. Τώρα μιλάμε με τον κυρ-Γιάννη για το 1999, μιλάμε για 3ης γενιάς πλέον μετά την Καταστροφή, μου φάνηκε παράξενο. Υπάρχουν άνθρωποι που έχουν μέσα τους, διατηρούν τέτοια αισθήματα ανθρωπιάς και...

Σ.Μ.: Δεν ήξερες όμως ότι ήταν συγγραφέας;

Σ.: Όχι, δεν ήξερα.

Σ.Μ.: Ότι βγάζει βιβλία;

Σ.: Όχι.

Ι.Μ.: Αυτό ακριβώς εκμεταλλεύτηκε αυτός.

Σ.Μ.: Όλος ο κόσμος αυτό λέει, αλλά δεν ξέρει ότι πάει για το βιβλίο του.

Ι.Μ.: Αυτό εκμεταλλεύτηκε ο Τούρκος. Αυτός έδειξε στον κόσμο, ότι τάχα είμαστε [είναι] φιλόξενοι, ξέρω γω, κι ότι κάνουμε αυτό το πράγμα, σαν καλοί, για την οικογένειά του... κατάλαβες;

Σ.Μ.: Ότι οι Τούρκοι δεν είναι τόσο...

Ι.Μ.: Ακριβώς. Κι απ' την άλλη μεριά, κάνει και τη δουλειά του συνάμα, να πούμε.

Σ.Μ.: Όχι, το βιβλίο είναι πολύ ωραίο, γιατί δεν είναι όλοι οι Τούρκοι ίδιοι, μας έλεγε αυτός.

Ι.Μ.: Ε, καλά.

Σ.Μ.: Στην Τουρκία, λέει, έχουν την ίδια κακία με μας, ακούν Έλληνα και σου λέει... όπως λέμε εμείς Τούρκος, έτσι λένε κι αυτοί για τους Έλληνες. Αλλά γιατί είν' αυτή η κακία, δεν ξέρουμε, από τι έχει μείνει. Εμείς, βέβαια, κρατάμε κακία, γιατί φύγαμε και μας πήραν τα υπάρχοντα, αλλά αυτοί γιατί έχουν κακία για μας; Δεν το ξέρω αυτό το πράγμα.

Σ.: Ήταν... καλά, εντάξει, άλλη συζήτηση. Τώρα, εάν μπορέσω εγώ κα-

Αναγνώστῃς Ευαγγ. Παπακυπαρίσσης

μιά μέρα κι έχω το ελεύθερο, έτσι απλώς να τα δω...

I.M.: Γιατί όχι; Να πάρεις ένα τηλέφωνο, ξέρω γω... καμιά αυτή, να ‘μαστε στο σπίτι τουλάχιστον. Έχεις του σπιτιού... σε 4 [τελειώνει], ναι, κάποιες ώρες μαγαζιού είμαστε στο σπίτι.

Σ.: Εγώ περισσότερο ήθελα ν’ ακούσω αυτή την ιστορία, γιατί ξαναβρήκα κι άλλα παραδείγματα, αλλά τα βρήκα σε εποχές μεταπολεμικές ή προπολεμικές. Όταν, ας πούμε, ζούσε ο πατέρας σου... Ο πατέρας σου ζει;

I.M.: Όχι.

Σ.: Όταν, ας πούμε ζούσε ο πατέρας σου, γιατί είναι πιο νωπό στον πατέρα σου.

I.M.: Οπωσδήποτε.

Σ.M.: Ζει, όμως, ο αδελφός του.

Σ.: Ζει ο θείος σου...

I.M.: Ναι, ναι.

Σ.M.: Ναι, έχει πάθει μαλάκυνση, τον ρωτάμε, τον ρωτούσαμε και δεν ξέρει να μας πει, δεν θυμάται.

Σ.: Αυτός πού είναι;

I.M.: Είναι στην Αθήνα, στην Αθήνα είναι κι αυτός.

Σ.: Αυτός πού γεννήθηκε;

I.M.: Εδώ [Ελλάδα], εκεί γεννήθηκε [Αθήνα].

Σ.M.: Ήτανε μικρά.

I.M.: Αυτά τώρα ήταν μικρά εδώ πέρα, τα ‘φερε η γιαγιά μου, η μάνα τους δηλ., γιατί και τον πατέρα τους τον σκοτώσαν εκεί.

Σ.M.: Ο παππούς δεν ήρθε εδώ...

Σ.: Ο παππούς δεν ήρθε εδώ;

Σ.M.: Όχι, εκεί έμεινε, σκοτώθηκε, μόνο η γιαγιά και τα παιδιά, με τη γιαγιά.

Σ.: Η γιαγιά;

I.M.: Ήταν εδώ, ζούσε εδώ.

Σ.M.: Τη γνωρίσαμε...

I.M.: Η γιαγιά τώρα έχει πολλά χρόνια [που πέθανε].

Σ.M.: Όσο είμαστε εμείς παντρεμένοι, 35 χρόνια τώρα.

Σ.: Η γιαγιά σου;

I.M.: Η μάνα του πατέρα μου.

Σ.: Ο πατέρας σου παντρεύτηκε εδώ προσφυγοπούλα;

I.M.: Ναι, η μάνα μου ήταν εδώ, καλά, εκείνη μπορεί να ‘ταν από την Μπούρσα, μου φαίνεται.

Σ.M.: Η πεθερά μου είναι απ’ την Μπούρσα, αλλού, η δικιά μου πάλι είν’ απ’ αλλού.

Σ.: Η μητέρα σου;

Σ.M.: Έχει πεθάνει εδώ και δέκα χρόνια τώρα. Αυτή θα τα θυμόταν, ας πούμε.

Ενέχυρο επιστροφής

I.M.: Αλλά δε θα μπορούσαν, γιατί ήταν κι αυτοί μικροί φύγαν από κει πέρα, δεν ήταν σε κάποια ηλικία για να το 'χουν ζήσει, ήταν μικροί τώρα, τι ήταν...

Σ.Μ.: Ναι, αλλά ο παππούς σκοτώθηκε εκεί με το διωγμό.

Σ.: Α, ώστε έτσι, ε;

I.M.: Ναι, βέβαια, με το παπούτσι στο χέρι.

Σ.Μ.: Δεν τον γνωρίσαμε.

Σ.: Ο παππούς ο Γιάννης;

I.M.: Όχι, καλά, ο παππούς ο Βασίλης ήτανε εκείνος. Βασίλης, βέβαια, γιατί έχω τον αδελφό μου τον μεγάλο. Τον Βασίλη, της μάνας μου τον πατέρα.

Σ.: Πόσα αδέρφια ήτανε; Ο πατέρας σου...

Σ.Μ.: Δύο, δύο.

I.M.: Δυο αδέρφια, δύο αδέρφια. Κι αυτουνού τώρα η υπόθεση αυτή είναι...

Σ.Μ.: Πρέπει να είναι του αδελφού του πατέρα, του παππού του που είχε κόρες.

I.M.: Ναι.

Σ.Μ.: Δεν τον γνωρίσαμε καθόλου εμείς αυτόν. Μείναν εκεί, δεν ήρθαν εδώ.

Σ.: Ο παππούς του Τούρκου είχε κι αυτός... κόρες;

I.M.: Ο παππούς του Τούρκου; Δεν ξέρω αν είχε κόρες.

Σ.Μ.: Δεν ξέρουμε για τους Τούρκους, εμείς λέμε για μας. Κόρες ήταν κι αφήσαν τα προικιά, άρα θα ήταν του παππού του αδελφός.

I.M.: Του παππού μου αδελφός ήτανε που αφήσανε τα πράγματα αυτά.

Σ.Μ.: Που δεν τους γνωρίσαμε αυτούς καθόλου, γιατί δεν ξέρουμε και την ιστορία.

Σ.: Είσαστε τρίτη γενιά, άρχισαν τα πράγματα να μπερδεύονται.

Σ.Μ.: Ε, βέβαια, είναι πολλά τα χρόνια...

Σ.: Εσείς είστε τώρα εδώ από...

I.M.: Εμείς είμαστε γέννημα θρέμμα εδώ. Λίγο παρακάτω είναι το σπίτι μας, εκεί που γεννήθηκα.

Σ.Μ.: Και η γιαγιά μου εδώ ήταν. Η γιαγιά μου ήταν τέσσερα αδέρφια: Η γιαγιά μου ήρθε εδώ, ο άλλος αδερφός στην Κρήτη...

Σ.: Από πού ήταν η γιαγιά σου;

Σ.Μ.: Απ' τη Σμύρνη. Τέσσερα αδέρφια πήγαν σε διαφορετικά μέρη, μετά γνωριστήκανε πού είν' ο ένας πού είν' ο άλλος, με το ράδιο, που βρίσκουν, να πούμε, τους χαμένους, χωριστήκανε οι δικοί μου, τέσσερις.

Σ.: Τα ξέρω αυτά, τα 'χω διαβάσει... Μου 'κανε εντύπωση, όμως, αυτή η ιστορία, η περιπέτεια, αλλά εσύ, τελικά, την περιπέτεια αυτή την απομυθοποιείς, δεν είναι τόσο συναισθηματική, έχει το κέρδος μέσα.

Αναγνώστῃς Ευαγγ. Παπακυπαρίσσης

Ι.Μ.: Βέβαια, έχει επαγγελματισμό. Εμ, βέβαια, γιατί φάνηκε χοροϊδία. Να ήτανε κάποια σε αξία τα πράγματα που ‘φερνε... δεν έπρεπε να ‘ρθει Βόλο γι’ αυτό το πράμα. Εντάξει, ό,τι και να ‘ταν, το ‘κανε για τη μητέρα του.

Σ.: Άλλοι θα πήγαιναν για τέτοιας αξίας πράγματα;

Ι.Μ.: Ούτε για δείγμα.

II. Ελληνικές εκδόσεις του βιβλίου του Κεμάλ Γιαλτσίν

ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΣΤΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΜΟΥΔΑΝΙΩΝ

Εισαγωγή

Τα Νέα Μουδανιά που σήμερα είναι η έδρα του Δήμου Νέας Προποντίδας Χαλκιδικής, δημιουργήθηκαν το 1923 από πρόσφυγες Μικρασιάτες, καταγόμενους από την περιοχή των Μουδανιών, κυρίως από Μουδανιά, Ελιγμούς, Καλόλιμνο, Συγή, Μυσόπολη, Παλαδάρι, Κίο, Κουρί.

Το 1996, ιδρύθηκε η Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Νέων Μουδανιών «Η Βιθυνία». Οι ιδρυτές της, μεταξύ άλλων, ενδιαφέρθηκαν να συλλέξουν, να καταγράψουν, να διαφυλάξουν και να αναπαραστήσουν τον υλικό πολιτισμό των τοπικών κοινοτήτων από όπου προέρχονταν και έτσι ξεκίνησε η συγκέντρωση αντικειμένων που είχαν φέρει μαζί τους οι πρόσφυγες από τις πατρίδες τους ή δημιούργησαν τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στη νέα τους πατρίδα.

Το 1998, ο Δήμος αναστήλωσε το μοναδικό οίκημα που προϋπήρχε της έλευσης των προσφύγων και αποτελούσε μέρος της κατοικίας του Χατζή Οσμάν, ιδιοκτήτη του ελαιώνος της περιοχής και το παραχώρησε στον σύλλογο για να στεγάσει το Λαογραφικό Μουσείο που ίδρυσε. Το 2005, στον ίδιο χώρο, κτίστηκε και μία κατοικία στα πρότυπα των προσφυγικών κατοικιών που εξοπλίστηκε και «ντύθηκε» με μέρος των αντικειμένων που παραχώρησαν στο σύλλογο, οικογένειες προσφύγων.

Το μουσείο οργανώθηκε από τα ίδια τα μέλη του συλλόγου, χωρίς τη βοήθεια εξειδικευμένου προσωπικού και έτσι εξακολουθεί να λειτουργεί. Μπορεί κάποιος να το επισκεφτεί μετά από συνεννόηση, συνήθως με την πρόεδρο του συλλόγου.

Πολιτιστικές κληρονομίες

Η μνήμη είναι ζωή, που μεταφέρεται από τις ζωές κοινωνιών, οι οποίες μάλιστα θεμελιώνονται για χάριν της. Παραμένει σε διαρκή εξέλιξη, ανοικτή στη διαλεκτική της λήθης και της ενθύμησης, χωρίς να έχει αίσθηση των

διαδοχικών παραμορφώσεων της, ευαίσθητη στη χειραγώγηση και την οικειοποίηση, υπερευαίσθητη στην εναλλαγή της μακράς αδράνειας με την περιοδική αναβίωση¹. Τα άτομα και οι ομάδες κτίζουν το παρόν χρησιμοποιώντας το παρελθόν ως πρώτη ύλη. Το παρελθόν, με τις επικλήσεις στη συνέχεια και στην παράδοση, ασκεί ιδιαίτερη γοητεία και αποτελεί αφορμή ταυτοποιήσεων και διαφοροποιήσεων. Έτσι για την κατασκευή του παρόντος χρησιμοποιείται η υποθήκη παρελθοντικού υλικού².

Το πέρασμα από την μνήμη στην ιστορία σημαίνει πως καθεμία κοινωνική ομάδα θα αναδιαμορφώσει την ταυτότητα της, αναζωογονώντας την ιστορία της, πως έχει νιώσει την ανάγκη να ψάξει να βρει τις ρίζες της και την ταυτότητα της³.

Οι πολιτιστικές κληρονομίες μπορεί να χρησιμοποιούν υλικά του παρελθόντος, συγκροτούνται όμως και αποκτούν νόημα στο παρόν ως αποτέλεσμα της δράσης πολλών παραγόντων. Με την έννοια αυτή, οι σχετικές με την πολιτιστική κληρονομιά πολιτικές αποτελούν εξ υπαρχής μια μορφή νέας πολιτισμικής παραγωγής, έναν νέο λόγο περί πολιτισμού, που αρθρώνεται, για παράδειγμα στις διάφορες πολιτικές ταυτότητας, στον τουρισμό, στις πολιτικές για την ανάπτυξη, αλλά και στις διάφορες εκφάνσεις μιας κουλτούρας αξιολόγησης, όπως οι κατάλογοι και τα ευρετήρια πολιτιστικής κληρονομιάς κ.ά.⁴.

Ο πολιτισμός, ως μια μορφή συλλογικής μνήμης, υπόκειται στους νόμους του χρόνου αλλά ταυτόχρονα δημιουργεί μηχανισμούς που αντιστέκονται στο χρόνο και την κίνησή του. Η μνήμη δεν είναι αποθήκη πληροφοριών αλλά μάλλον ένας μηχανισμός για την αναγέννησή της. Η αναγκαιότητα της μνήμης μάς οδηγεί στη δημιουργία μνημονικών τόπων, όπως είναι τα μουσεία⁵.

Τα μουσεία, τα αρχεία, τα νεκροταφεία, οι γιορτές, οι επέτειοι, οι συνθήκες και οι συμφωνίες, οι καθαιρέσεις, τα μνημεία, τα άστυλα, οι αδελφότητες αποτελούν τις ακρογωνιαίες λίθους μιας άλλης εποχής, αποτελούν ψευδαισθήσεις αιωνιότητας. Σηματοδοτούν τις τελετουργίες μιας κοινωνίας χωρίς τελετουργίες, είναι ζωτικής σημασίας ιδιαιτερότητες σε μια κοινωνία που εξομαλύνει τις ιδιαιτερότητες, σημεία διαφοροποίησης και του

1. PIERRE NORA, «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», *Representations*, Spring, 1989, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory (Spring, 1989), σελ. 7-24 μτφρ. ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, σελ. 3.

2. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΡΑΒΒΑ, «Οι Σεφαραδίτες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης Διατροφή και συλλογική μνήμη» στο *Ο Πολιτισμός στο τραπέζι*, επιμ. ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 133-146, 139.

3. PIERRE NORA, «Between Memory and History...», ό.π., σελ. 12.

4. ΓΙΑΝΝΗΣ Ν. ΔΡΙΝΗΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ, ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΠΟΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Πολιτιστικές κληρονομίες νέες αναγνώσεις - κριτικές προσεγγίσεις*, ars nova Αθήνα 2022, σελ. 13.

5. ΜΠΑΡΔΑΚΗΣ Θ., «Σημειωτική της μνήμης και Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης: Δράσεις, νοήματα, σημασίες». *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 20, (2021) σσ. 393-414, 395.

Προσφυγική τέχνη στο λαογραφικό μουσείο

ανήκειν σε μια κοινωνία που τείνει όμως να αναγνωρίζει τις περιπτώσεις ως ίδιες και ίσες⁶.

Το κοινό και συνηθισμένο αντικείμενο ως έκθεμα στο λαογραφικό μουσείο δεν παύει να προσδιορίζει την πολιτισμική ταυτότητα του τόπου και των κατοίκων που το εκθέτουν. Ένα τοπικό λαογραφικό μουσείο μπορεί να προβάλλει τη γνώση του άμεσου τοπικού ιστορικού και κοινωνικού παρελθόντος και τα εκτιθέμενα αντικείμενα, μέσα από το σχήμα, τη μορφή τους και την ονομασία τους, να δώσουν ορισμένες πληροφορίες. Όλα τα εκθέματα προέρχονται από τον υλικό βίο των ανθρώπων του πρόσφατου παρελθόντος και έχουν άμεση σχέση με εργασίες και λειτουργίες της καθημερινής ζωής. Αντικείμενα, απλά, καθημερινά έχουν δύναμη και μπορούν να συμβολίσουν εμπειρίες ζωής. Το μουσείο είναι ένας κατεξοχήν τόπος μνήμης και ταυτόχρονα τόπος εγγραφής και αναπαραγωγής της συλλογικής μνήμης.

Το περιεχόμενο του μουσείου της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Ν. Μουδανιών «Η Βυθινία», αποτελείται από αντικείμενα τα οποία καθρεφτίζουν ουσιαστικά τον πολιτισμό μέσα από τον οποίο γεννήθηκαν οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στα Νέα Μουδανιά και τον οποίο εκφράζουν.

Ανάμεσα στα εκθέματα, υπάρχουν αρκετά κεντήματα, μέρος των οποίων παρουσιάζονται εδώ. Σε κάθε ένα από αυτά, μπορούμε να διακρίνουμε στοιχεία έργου τέχνης. Μέσα από την τεχνική και τα διακοσμητικά θέματα τους, εκφράζεται το αυθόρμητο και πηγαίο καλλιτεχνικό αίσθημα των δημιουργών τους.

Το κέντημα στα πλαίσια του ρόλου της γυναίκας

Η μόρφωση των κοριτσιών συνετέλεσε, πέρα από την προσφορά γραμματικών γνώσεων, στην συντήρηση της εθνικής συνείδησης των χριστιανικών πληθυσμών της Μ. Ασίας. Οι γυναίκες, είτε ως μητέρες είτε ως δασκάλες, ήταν αυτές που συντηρούσαν και μεταλαμπάδευσαν στις επόμενες γενιές το εθνικό φρόνημα⁷.

Από τα τέλη του 19ου αι. η γυναικεία εκπαίδευση αρχίζει να προσαρμόζεται στα δυτικά πρότυπα της εποχής. Στο πλαίσιο αυτό η γνώση των κύριων ευρωπαϊκών γλωσσών, η εκμάθηση φωνητικής και μουσικής, η ζωγραφική αλλά και η σωματική αγωγή αποτελούν για τις γυναίκες απαραίτητα

6. PIERRE NORA, «Between Memory and History...», ό.π., σελ. 9.

7. ΔΕΣΠΟΙΝΑ Α. ΣΤΑΥΡΑΚΟΥΔΗ, «Η εκπαίδευση στη Μητρόπολη Νικομήδειας – Μ. Ασία κατά το 19ο αιώνα έως το 1922», Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 2021, Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Θεολογίας, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού σελ. 29.

εφόδια κοινωνικής κινητικότητας και ένταξής τους στα μεσαία και μεγάλα αστικά στρώματα, ελληνορθόδοξα και μη⁸.

Η ίδρυση των παρθεναγωγείων ξεκινά μετά το 1850. Σημαντικότερο ρόλο στην εκπαίδευση των κοριτσιών έπαιξε η ίδρυση στην Κωνσταντινούπολη, το 1871, του «Συλλόγου υπέρ της γυναικείας μορφώσεως»⁹. Η σκοπιμότητα της γυναικείας εκπαίδευσης εντοπίστηκε στη δυνατότητά της να συμβάλει στην απόδοση της ως συζύγου, μητέρας και οικοδέσποινας.

Στο 19ο αιώνα κύριος σκοπός του σχολείου ήταν να προετοιμάσει τα κορίτσια για τα μελλοντικά τους καθήκοντα στον οίκο και να εκπαιδεύσει δασκάλες. Η διεκδίκηση πρακτικών γνώσεων στο δημοτικό και ο αγώνας για την καθιέρωση της νέας ελληνικής γλώσσας απέβλεπαν στη γενίκευση της στοιχειώδους εκπαίδευσης και στην προσαρμογή της όχι μόνο στις ανάγκες των μαθητών που θα φοιτούσαν στο γυμνάσιο, αλλά κυρίως στις ανάγκες της πλειοψηφίας των παιδιών που δε θα συνέχιζαν τις σπουδές¹⁰. Στο δημοτικό διδάσκονταν απαραίτητα τα χειροτεχνήματα¹¹.

Η επίκληση της φύσης προϋπέθετε την ενότητα του γυναικείου φύλου. Η εμμονή στην ενότητα αυτή απομάκρυνε τη δυνατότητα να κατηγοριοποιηθούν οι γυναίκες σύμφωνα με ταξικά κριτήρια και καθιστούσε αυτονόητη την εκτίμηση ότι η γυναικεία εκπαίδευση και ειδικότερα η διδασκαλία των οικιακών καθηκόντων έπρεπε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες όλων των γυναικών¹².

Δείγματα κεντητικής τέχνης των γυναικών
της περιοχής Μουδανιών της Μ. Ασίας

Η κεντητική στην περιοχή των Μουδανιών της Μικράς Ασίας, ασκούνταν κατεξοχήν από τις γυναίκες για να διακοσμήσουν είδη για τις ανάγκες του σπιτιού, να στολίσουν εξαρτήματα της ενδυμασίας και να ικανοποιήσουν τις έμφυτες αναζητήσεις για το ωραίο. Τα περισσότερα κεντήματα

8. ΚΑΜΟΥΖΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, «Η γυναικεία εκπαίδευση και ο γλωσσικός εξελληνισμός των τουρκόφωνων Ρωμιών της Μικράς Ασίας: Το Ομήρειο Παρθεναγωγείο Σμύρνης (1881-1922)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. 19 (2015), σελ. 115-134 σελ. 11.

9. ΔΕΣΠΟΙΝΑ Α. ΣΤΑΥΡΑΚΟΥΔΗ, «Η εκπαίδευση στη Μητρόπολη Νικομήδειας...», *ό.π.*, σελ. 29.

10. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, ΕΛΕΝΗ ΕΛΕΓΜΙΤΟΥ, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα 1987, σελ. 60.

11. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, ΕΛΕΝΗ ΕΛΕΓΜΙΤΟΥ, «Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου»...», *ό.π.*, σελ. 28.

12. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, ΕΛΕΝΗ ΕΛΕΓΜΙΤΟΥ, *Η εκπαίδευση “εις τα του οίκου”...», ό.π.*, σελ. 79.

Προσφυγική τέχνη στο λαογραφικό μουσείο

που παρουσιάζονται εδώ, προορίζονται για το στολισμό του σπιτιού και συμπληρώνουν την εσωτερική γενική διακόσμηση του.

Είναι συνδυασμός χρησιμότητας και αισθητικής. Δεν είχαν όμως σκοπό μόνο να ομορφύνουν το χώρο. Είχαν συχνά και συμβολική αξία. Αποτελούσαν έκφραση της ομαδικής αισθητικής της συγκεκριμένης κοινωνίας σε συνδυασμό με την προσωπική αισθητική κάθε δημιουργού. Παράχθηκαν από τα ίδια τα μέλη της οικογένειας, αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής και φανερώνουν επίσης, έναν κόσμο που ζούσε σε αρμονία με τη φύση και την αναπαριστούσε στην τέχνη του.

Πρόκειται για μια πολιτισμική, δομημένη διέξοδο, που φαίνεται να έχει συγκεκριμένα ψυχολογικά και σωματικά αποτελέσματα, για μια πολιτισμική προσαρμογή, που διατηρείται μέχρι σήμερα και που, ενώ τηρεί το παραδοσιακό πλαίσιο του ρόλου της γυναίκας μέσα στο σπίτι ως νοικοκυράς, ή σε συναναστροφή με άλλες γυναίκες, αναδεικνύει τη χειροτεχνία της κεντητικής ως κάτι που, για όσες την ασκούν, είναι «το καταφύγιό τους», η ξεκούραση τους, ο τρόπος να ξεφεύγουν για λίγο, να ηρεμούν¹³.

Οι περισσότερες γυναίκες άρχιζαν να κεντούν από πολύ μικρή ηλικία, συνήθως μαθαίνοντας είτε από τη μητέρα τους, είτε από κάποια συγγενή ή από τη δασκάλα στο σχολείο (ή σε συνδυασμό από αυτά τα πρόσωπα) και εξασκούσαν αυτή την ενασχόληση σχεδόν για όλη τους τη ζωή.

Μαζί με την ανάγνωση, τη γραφή και την αριθμητική, οι μαθήτριες των πρώτων αλληλοδιδασκτικών σχολείων διδάσκονταν απαραίτητα τις γυναικείες τέχνες: τη ραπτική, το πλέξιμο και τι κέντημα. Στα σχολεία και ιδιαίτερα στο ανώτερα Παρθεναγωγεία θεσμό αποτελούσαν οι εκθέσεις εργοχειρών που γίνονταν κατά τη διάρκεια των «εξετάσεων» στο τέλος της χρονιάς¹⁴.

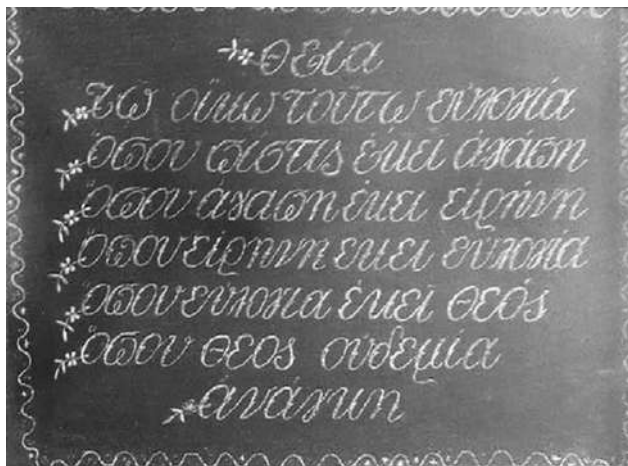
13. ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Η αίσθηση του κεντήματος», *Δελτίο της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τόμος ΜΔ 44(2017-2020), Αθήνα 2021, σσ. 281-290, 286.

14. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, ΕΛΕΝΗ ΕΛΕΓΜΙΤΟΥ, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου»...*, ό.π., σελ. 38.

Τα δύο αυτά κεντήματα, κεντήθηκαν από δύο γυναίκες από το νησί Καλόλιμνος (σήμερα Ιμραλί) , όταν και οι δύο φοιτούσαν στο Νηπιοπαρθεναγωγείο, ήταν δηλαδή μικρά κορίτσια στα πρώτα χρόνια της σχολικής τους ζωής. Έχουν κεντήσει τα ονόματά τους και τη χρονολογία που τελείωσαν τα εργόχειρά τους: Μαρίκα Γεωργίου μαθήτρια του εν Καλολίμνω Νηπιοπαρθεναγωγείου 1897 Σεπτεμβρίου (9/βρίου) 7 και Ζαρίφα Χαραλάμπους μαθήτρια του εν Καλολίμνω Νηπιοπαρθεναγωγείου 1899 Φεβρουαρίου 15. Και τα δύο είναι κεντημένα πάνω σε καμβά και περιέχουν το ελληνικό αλφάβητο σε κεφαλαία καλλιγραφική γραφή. Το πρώτο περιέχει επίσης το λατινικό αλφάβητο και σε μικρότερο μέγεθος κεφαλαία ελληνικά. Έχει χρησιμοποιηθεί κλωστή σε ένα μόνο χρώμα και περικλείεται από μπορντούρα επαναλαμβανόμενου λεπτού σχεδίου. Στο δεύτερο έχει χρησιμοποιηθεί κλωστή σε τέσσερα διαφορετικά χρώματα και περιέχει ένα σύνολο διαφόρων σχεδίων, κάτι σαν δειγματολόγιο.

Ένα ακόμη δείγμα κεντημένης γραφής αποτελεί το επόμενο κάδρο που προέρχεται επίσης από την Καλόλιμνο.

Το κείμενο, γραμμένο με μικρά καλλιγραφικά γράμματα, περικλείεται από ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο και κάθε σειρά στην αρχή της, στολίζεται με ένα μικρό άνθος.

Τα κεντήματα που ακολουθούν είναι αφηγηματικά. Η έμπνευση και των τριών παραστάσεων προέρχεται από την ελληνική μυθολογία. Η αναζήτηση της ελληνικότητας είναι πρώιμη μαρτυρία για την υπαγωγή των γυναικείων έργων της χειρός στα κριτήρια του εθνικιστικού προσανατολισμού, ως πηγής των δεδομένων που θα στοιχειοθετήσουν την απάντηση στα διλήμματα της εθνικής ταυτότητας. Η αναζήτηση του ελληνικού στοιχείου μπορούσε να οδηγήσει στην κλασική αρχαιότητα ή να επικεντρωθεί στο χώρο του λαϊκού πολιτισμού που τότε θεωρούνταν συνέχειά της¹⁵. Προέρχονται από τα νησιά του Μαρμαρά χωρίς να γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεία για τους κατόχους ή τους δωρητές τους στο μουσείο.

Πρόκειται για «πάντες» τοίχους και χρησιμοποιήθηκαν για να στολίζουν τους τοίχους πάνω ή στο πλάι των κρεβατιών. Έχουν το ίδιο σχεδόν μέγεθος, δηλαδή μήκος 120 και πλάτος 60 εκατοστά.

15. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, ΕΛΕΝΗ ΕΛΕΓΜΙΤΟΥ, *Η εκπαίδευση "εις τα του οίκου"...*, ό.π., σελ. 60.

Στο πρώτο, οι εννέα Μούσες, χορεύουν σε κύκλο. Είναι ξυπόλητες, ντυμένες με μονόχρωμο ένδυμα διαφορετικού χρώματος η κάθε μία. Στα πλαίσια του κύκλου που σχηματίζουν τα πρόσωπα, κάποια εμφανίζονται πλάτη ή πλαγίως. Μαλλιά και ενδύματα ανεμίζουν, δίνοντας την αίσθηση της κίνησης και του χορού. Κάτω από τον κύκλο του χορού, σε σκουρόχρωμη κυματιστή κορδέλα υπάρχουν τα ονόματα των μουσών. Επαναλαμβανόμενα κόκκινα τριαντάφυλλα πλασιώνουν την εικόνα σχηματίζοντας παραλληλόγραμμο πλαίσιο.

Το δεύτερο έργο παρουσιάζει έναν άνδρα επάνω στο άρμα του που το σέρνουν τέσσερα άλογα με κατεύθυνση από τα δεξιά προς τα αριστερά. Τα δύο είναι λευκά και τα άλλα δύο καφέ εναλλάξ. Τα μπροστινά τους πόδια είναι ανασηκωμένα. Ο άνδρας είναι όρθιος επάνω σε άμαξα που φαίνεται πλαγίως φοράει γαλάζιο χιτώνα που φουσκώνει από τον αέρα πίσω από την πλάτη του και τραβάει με το δεξί χέρι το τεντωμένο χαλινάρι. Κάτω από το άρμα και σε όλη την έκτασή του, υπάρχει κλαδί με πράσινα φύλλα που στο μέσον φαίνεται να δένεται με μπλε κορδέλα σε φιόγκο και επάνω της είναι κεντημένες οι λέξεις Ο Φοίβος. Η στάση των

Προσφυγική τέχνη στο λαογραφικό μουσείο

αλόγων και του άνδρα αλλά και ο φουσκωμένος από τον άνεμο χιτώνας, δίνουν την αίσθηση της κίνησης και της γρηγοράδας με την οποία το άρμα ταξιθεύει προφανώς, στον ουρανό.

Η τρίτη παράσταση, εικονίζει τον μύθο του Φρίξου και της Έλλης. Είναι επίσης προσανατολισμένο από δεξιά προς τα αριστερά. Στη μέση περίπου βρίσκεται ο Φρίξος επάνω στο χρυσόμαλλο φτερωτό κριάρι, που είναι κεντημένο με χρώμα που παραπέμπει σ' αυτό και χρυσές οπλές. Έχει μακριά μαύρη κόμη, φοράει βυσσινί χιτώνα και είναι στραμμένος προς τα δεξιά κοιτάζοντας προς τα κάτω και τείνοντας το χέρι. Θάλασσα από γαλάζιες βελονιές που δίνουν την αίσθηση του κυματισμού βρίσκεται κάτω από τον Φοίβο. Ένα φάρι στο χρώμα του κριαριού, εμφανίζεται στο επάνω αριστερό μέρος του νερού. Κάτω δεξιά είναι η Έλλη γονατισμένη μέσα στη θάλασσα. Έχει μακριά χρυσαφί μαλλιά και φοράει κόκκινο φόρεμα. Τείνει το πρόσωπο και τα χέρια τεντωμένα προς τα επάνω ώστε να ευθυγραμμίζονται με το χέρι του Φρίξου. Η σκηνή στο κάτω μέρος, σε ημικύκλιο περικλείεται από χρυσά κλαδιά και μωβ, κόκκινα και βυσσινί άνθη. Επάνω σε κορδέλα που εκτείνεται από την μία έως την άλλη πλευρά και συμπλέκεται με το κλαδί, στο χρώμα του κριαριού, είναι κεντημένες οι λέξεις Ο Φρίξος και η Έλλη.

Και αυτό το εργόχειρο είναι «πάντα». Είναι κεντημένο με κλωστές σε έντονα χρώματα πάνω σε μαύρο ύφασμα. Είναι τετράγωνη, φτιαγμένη με την τεχνική του πάτσγουορκ. Αποτελείται από τετράγωνα υφάσματα 10 X 10 εκατοστά περίπου το καθένα, 32 στο σύνολο, ενωμένα μεταξύ τους. Τα θέματα τους προέρχονται από τη φύση και εικονίζουν άνθη και φυτά. Έχουν αρκετές ομοιότητες μεταξύ τους, χωρίς όμως κανένα να είναι απολύτως όμοιο με άλλα. Στο κέντρο είναι τοποθετημένο ένα κομμάτι 20 x 20 εκατοστά. Στο κέντρο του είναι κεντημένο ένα λευκό πτηνό με ανοιχτές φτερούγες που κυκλώνεται από άνθη και φύλλα. Προέρχεται από τα Μουδανιά και στις άκρες του έχει αρκετές φθορές λόγω της μακροχρόνιας χρήσης του στα παλιά Μουδανιά και στα Νέα Μουδανιά αλλά και επειδή χρησιμοποιήθηκε ως “μπόγος” που περιείχε υπάρχοντα της οικογένειας στις αντίξοες συνθήκες στο ταξίδι της προσφυγιάς.

Ανάλογα με τα χρησιμοποιούμενα υλικά τα κεντήματα μπορούν να ταξινομηθούν σε χρωματιστά τα οποία είναι κεντημένα με χρωματιστά νήματα όπως τα παραπάνω, σε λευκά ασπροκέντια, κεντημένα με λευκά μεταξωτά ή βαμβακερά νήματα, σε δαντέλλες από βαμβακερά συνήθως νήματα, δουλεμένες με την βελόνα ή το βελονάκι.

Αρκετά διαδεδομένα κεντήματα που στόλιζαν τις σάλες των σπιτιών, ήταν τα μαξιλαράκια «του λούσου». Τετράγωνα, με 50 έως 60 εκατοστά πλάτος. Κεντημένα πάνω σε λευκό λινό ύφασμα με λευκή μεταξωτή κλωστή με την τεχνική του κοφτού. Στο κέντρο υπάρχει παράσταση. Στα συγκεκριμένα, που προέρχονται από την Καλόλιμνο, εικονίζονται, ένας φτερωτός έρωτας περιστοιχισμένος από άνθη, ένα κορίτσι καθισμένο και με άνθος στα μαλλιά και τελείωμα με ένα πολύ απλό αζούρ, ένα παιδί που κρατάει λάμπα και τελείωμα με περίτεχνο αζούρ και ένας άγγελος όρθιος με άρπα, περιστοιχισμένος επίσης

Προσφυγική τέχνη στο λαογραφικό μουσείο

από άνθη που το τελείωμά του είναι φτιαγμένο επίσης με τις τεχνικές του κοφτού και παριστάνονται άνθη, φρούτα και μικρά διακοσμητικά.

Μπορούμε ακόμα να δούμε πεταλούδες, όπως αυτή εδώ, αλλά και απλά άνθη, φιόγκους, μονογράμματα και άλλα σχέδια. Μαξιλάρια επίσης πλεγμένα με βαμβακερή λευκή κλωστή που εικονίζουν ζώα, όπως η κατσίκια που βλέπουμε επάνω αριστερά ή πουλιά, όπως αυτό στα δεξιά. Περιστοιχίζονται από άνθη, φύλλα, ρόδακες και άλλα διακοσμητικά και τελειώνουν με πλεχτές τριγωνικές επαναλαμβανόμενες γλώσσες.

Οι «Καλημέρες» και οι βουρτσοθήκες ήταν πολύ συνηθισμένες και τις συναντούσε κανείς στα περισσότερα σπίτια. Αυτή η βουρτσοθήκη που έχει δύο τσέπες, μία για τη βούρτσα για τα ρούχα και μία για τη χτένα, έχει κεντημένες πάνω σε χοντρό βαμβακερό ύφασμα τρεις παπαρούνες σε λευκό, κόκκινο και μωβ χρώμα με κυματιστά κόκκινα τελειώματα.

Βουρτσοθήκες εξακολουθούσαν να κεντούν και να χρησιμοποιούν οι πρόσφυγες, για αρκετά χρόνια μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα.

Η Καλημέρα αυτή, είναι τοποθετημένη σε ξύλινη θήκη, στο κάτω μέρος της οποίας κρεμιόταν το προσόπι για το πρόσωπο. Μία γυναίκα στην αριστερή πλευρά, με μπλε αμάνικο φόρεμα, μακρά περιποιημένα μαύρα μαλλιά κρατάει στο αριστερό της χέρι μία χρωματιστή ανθοδέσμη. Το δεξί είναι τεντωμένο

Προσφυγική τέχνη στο λαογραφικό μουσείο

προς τα εμπρός και ακουμπάει τις άκρες από ένα μπουκέτο με κόκκινα τριαντάφυλλα. Ένα παρόμοιο μπουκέτο είναι κεντημένο κάτω και δεξιά. Μωβ κορδέλες συμπλέκονται και δημιουργούν ένα κυματιστό παραλληλόγραμμο που περικλείει την εικόνα. Στη μέση και ελαφρώς διαγώνια είναι γραμμένη με καφέ καλλιγραφικά γράμματα η λέξη «Καλημέρα».

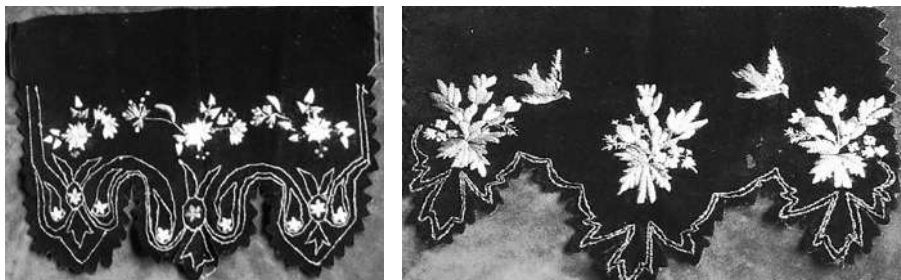

Το κέντημα αυτό προέρχεται από την Κίο. Ο σταυρός δεσπόζει με το μέγεθος, το χρώμα και την απλότητα της μορφής του. Φαίνεται στημένος πάνω σε έναν σκούρο γκρι πέτρινο λόφο και είναι στεφανωμένος με ένα στεφάνι από μικρά ανθάκια σε ανοιχτό μωβ χρώμα. Από τη βάση του σταυρού προβάλλουν μακριά φύλλα σε σκούρο πράσινο χρώμα. Πρόκειται για ένα κέντημα που εξυπηρετούσε τις λατρευτικές ανάγκες των κατόχων του και βρισκόταν δίπλα στο εικονοστάσι.

Τα κεντήματα αποτέλεσαν συστατικά στοιχεία των προικιών των περισσότερων γυναικών και μάλιστα, ως ένα επίπεδο, από αυτά τα πράγματα αξιολογούνταν και η ίδια η γυναίκα. Όμως, το κέντημα στο παρελθόν δεν ήταν μόνο υποχρέωση μιας γυναίκας για την ετοιμασία της προίκας της, ούτε η εμφανής ένδειξη της νοικοκυροσύνης της, αλλά και μια διέξοδος έκφρασης γεμάτη δυναμισμό και ευαισθησία. Απόδειξη αποτελούν τα σχέδια, τα χρώματα, οι δι-

Θεοπίστη Ελένη Πασχαλάκη

αφορετικές βελονιές αλλά κάποιες φορές και τα υλικά που συμπεριλαμβάνονταν ώστε να έχουν το αποτέλεσμα που είχαν φανταστεί.

Σε αυτά τα δύο κεντήματα, που προέρχονται επίσης από την Καλολιμνο, εκτός από τις μεταξωτές κλωστές, χρησιμοποιήθηκαν και τα ίδια τα κουκούλια, τα οποία οι κεντήστρες επεξεργάστηκαν και ενέταξαν στο κέντημα. Χρησιμοποιήθηκε μαύρο ύφασμα και κεντήθηκε μόνο η πλευρά η οποία κρέμεται μπροστά στο ράφι για το οποίο προορίζονταν. Και τα δύο καταλήγουν σε τρεις μύτες το κάθε ένα, οι οποίες είναι στολισμένες με όμοια σχήματα και άνθη. Στο επάνω μέρος τους είναι κεντημένα μπουκέτα με άνθη. Στο ένα περιλαμβάνονται και πουλιά. Τα κομμάτια των κουκουλιών χρησιμοποιήθηκαν ώστε να δώσουν όγκο και να δημιουργήσουν ανάγλυφα.

Προσφυγική τέχνη στο λαογραφικό μουσείο

Τέλος, παρουσιάζεται ένα εντυπωσιακό και ιδιαίτερο κέντημα που ήταν στολισμένο στον τοίχο. Πρόκειται για την απεικόνιση ενός παγωνιού, περίπου 60 X 30 εκατοστά. Παρουσιάζεται όρθιο με την πλάτη και την ουρά του απλωμένη με μεγαλοπρέπεια, ενώ το κεφάλι του είναι στραμμένο προς τα δεξιά. Περιβάλλεται από δύο κλαδιά που ξεκινούν από την μέση του κάτω μέρους του πίνακα και αναπτύσσονται δεξιά και αριστερά ως το επάνω μέρος του. Είναι στολισμένο με φύλλα και μικρά και μεγάλα άνθη. Για να κεντηθεί χρησιμοποιήθηκε χρυσοκλωστή και επεξεργασμένα λέπια από το ψάρι Κυπρίνο ή Γριβάδι ή, όπως το έλεγαν στην Καλόλιμνο, Σαζάνι.

Επίλογος

Τα κεντήματα ήταν παράγωγα της συνολικής και συλλογικής αισθητικής. Οι όψεις τους, αντανακλούν τη σύνδεση τους με τα πολιτισμικά περιβάλλοντα που τα παρήγαγαν, την πολιτισμική ατμόσφαιρα και το κοινωνικό πλαίσιο της παραγωγής τους, την πολιτική ιστορία της περιόδου και την οικονομική συγκυρία που συνετέλεσε στη διαμόρφωση των συνθηκών της παραγωγής τους.

Συνεχίζοντας τη ζωή τους στη νέα πατρίδα, οι πρόσφυγες στόλισαν με κεντήματα τα προσφυγικά σπίτια. Κουρτίνες, πάντες, καλημέρες, βουρτσοθήκες, κρεβατόγυροι, μαξιλάρια και άλλα χρηστικά είδη, διακοσμήθηκαν με δαντέλες, κοφτά και άλλα κεντήματα. Οι κοπέλες, ανεξαρτήτως κοινωνικής ή οικονομικής τάξης, συνέχισαν να κεντούν προικιά. Σχέδια περνούσαν από χέρι σε χέρι και αντιγράφονταν και οι καλλιτεχνικές δυνατότητες της κάθε μιας, πρόσθεταν λεπτομέρειες και χρώματα, δίνοντας μια πιο προσωπική όψη στις δημιουργίες τους.

Μέχρι τη δεκαετία του '80 η παραγωγή κεντημάτων από τις γυναίκες, προκειμένου να στολίσουν τα σπίτια τους, ήταν πολύ μεγάλη αλλά στη συνέχεια η χρήση των κεντημάτων έπαψε να αποτελεί βασικό στοιχείο της οικιακής διακόσμησης.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΤΟΠΙΑ ΣΤΗ ΔΥΣΤΟΠΙΑ.
Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΦΩΚΑΙΑ
ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΒΥΣΣΟ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ,
ΣΤΗ ΓΑΛΗΝΗ ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΒΕΝΕΖΗ

Εισαγωγή

Το μυθιστόρημα *Γαλήνη* ανήκει στη λεγόμενη τριλογία του Ηλία Βενέζη: Το *Νούμερο 31328* (1931), *Γαλήνη* (1939), *Αιολική Γη* (1943), επειδή ο μύθος παρουνισιάζει συνέχεια και συνάφεια¹. Ο Ηλίας Βενέζης, από τους βασικούς εκπροσώπους της γενιάς του 1930, εκφράζει τους νέους προβληματισμούς της γενιάς του μεσοπολέμου και αντλεί έμπνευση από την προσωπική του εμπειρία, όταν έφηβος ακόμα το 1922 στρατολογήθηκε από τους Τούρκους στα καταναγκαστικά τάγματα εργασίας και βίωσε οριακές καταστάσεις, τη βαρβαρότητα και κατάργηση των ορίων ανάμεσα στη ζωή και τον θάνατο². Στον Βενέζη έχουμε την περίπτωση της πεζογραφίας ως μαρτυρία στην οποία οι αφηγήσεις βασίζονται σε μεγάλο μέρος σε βιωμένα γεγονότα και κινούνται στο χώρο του ωμού ρεαλισμού³. Στο μυθιστόρημα, όπως επισημαίνει ο Θανάσης Αγάθος, αποδίδονται, με λυρικά χρώματα και με έντονη την παρουσία του ονειρικού και του μυθικού στοιχείου, οι περιπέτειες των προσφύγων από τη Φώκαια της Μικράς Ασίας κατά την προσπάθειά τους στην έρημη γη στην Ανάβυσσο της Αττικής, οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν και η εχθρική αντιμετώπισή τους από την τοπική κοινωνία⁴. Οι πρωταγωνιστές είναι αρκετοί με ορισμένους μυθιστορηματικούς ήρωες να ξεχωρίζουν. Η πλοκή περιστρέφεται κυρίως γύρω από τις σχέσεις των μελών δυο οικογενειών, του γιατρού Δημήτρη Βένη

1. Χρ. Τζουλης, *Η μορφή του ήρωα στην τριλογία του Βενέζη (Το Νο 31328, Γαλήνη, Αιολική Γη)*, Διδακτορική διατριβή, Γιάννενα 1989, σελ. 1.

2. Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2010, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (18η ανατύπωση), σελ. 306-307.

3. R. ΒΕΑΤΟΝ, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα 1996, Νεφέλη, σελ. 180.

4. ΘΑΝ. ΑΓΑΘΟΣ, «Γαλήνη: από τον λυρισμό του Ηλία Βενέζη (1939) στον πειραματισμό του Gregory Markopoulos (1958)» στο Κ.Α. ΔΗΜΑΔΗΣ (επιμ.), *Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της ΕΕΝΣ, Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014)*, Πρακτικά, τόμ. Γ', Αθήνα 2015, ΕΕΣΝ, σελ. 397-408.

Μαγδαλιννή Πατσαβούρα-Χαρτζανιώτη

και του Φώτη Γλάρου και στις προσπάθειές τους να οργανώσουν τη ζωή τους στον νέο τόπο.

Ορισμένες απαραίτητες διευκρινίσεις

1. Για τη σχέση της λογοτεχνίας με την ιστορία

Προκειμένου οι άνθρωποι να μπορούν να απαντήσουν σε ερωτήματα τα οποία προκύπτουν από το παρόν και να δώσουν λύσεις σε προβλήματα που τους απασχολούν, στρέφονται πολλές φορές στο μακρινό παρελθόν με το οποίο επιδιώκουν να σφυρηλατούν ισχυρούς δεσμούς. Από εκεί και πέρα διαμεσολαβεί ο κώδικας ο οποίος συνίσταται από ένα σύστημα σημείων και δομών αναπαράστασης, έτσι ώστε το παρελθόν να μπορεί να γίνεται προσβάσιμο στο παρόν⁵.

Στην καλλιέργεια της σχέσης αυτής συνεισφέρει θα λέγαμε και η λογοτεχνία, καθώς πολύ συχνά ο λογοτεχνικός και ο ιστορικός λόγος συνομιλούν γόνιμα και δημιουργικά⁶ φωτίζοντας με διαφορετικό τρόπο την ίδια ιστορική πραγματικότητα, η ιστορία δηλαδή εγγράφεται με διάφορους τρόπους στη λογοτεχνία. Η λογοτεχνία λοιπόν δεν είναι αδιάφορη σε σχέση με την πραγματικότητα, ενώ και ο άξονας της μνήμης έχει καθοριστικό ρόλο και σημασία. Όπως επισημαίνει η Βενετία Αποστολίδου⁷, η τέχνη σχετίζεται άμεσα με την ιστορική πραγματικότητα και αποτελεί συστατικό της μέρους. Η αντιπαραβολή οποιασδήποτε μορφής τέχνης (λογοτεχνία, εικαστικό δημιούργημα, θεατρικό/κινηματογραφικό έργο) με την αντίστοιχη ματιά της ιστορίας αποδεικνύεται ευεργετική και αποκαλυπτική ως προς το να δώσει στο ακροατήριο την αίσθηση της πραγματικότητας επενδυμένη συναισθηματικά⁸.

Η ιστορία επομένως εγγράφεται στη λογοτεχνία με πολλούς και διαφορετικούς σε κάθε περίπτωση τρόπους, αλλά εκείνο που πρέπει πάντοτε να έχουμε υπόψη μας είναι ότι η λογοτεχνία δεν μπορεί να αποτελεί μια αξιόπιστη ιστορική πηγή, εφόσον υπακούει στους δικούς της κανόνες και συμβάσεις, ενώ ο ρόλος του συγγραφέα και η σχέση του ίδιου με την ιστορία είναι καθοριστικός. Εδώ βέβαια υπεισέρχεται και η έννοια της αναπαράστασης, της «κατασκευής» δηλαδή μιας πραγματικότητας, καθώς και της διαμεσολάβησης στον διάλογο μεταξύ του λογοτεχνικού έργου και της ιστορίας.

5. ΑΝΤ. ΛΙΑΚΟΣ, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*;, Αθήνα 2007, Πόλις, σελ. 122-123.

6. Για περισσότερα για το θέμα της σχέσης της λογοτεχνίας με την ιστορία βλ. ΜΙΧ. ΜΠΑΧΤΙΝ, *Έπος και μυθιστόρημα*, πρόλογος-μτφρ. ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗΣ, Αθήνα 1995, Πόλις.

7. Β. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ, *Λογοτεχνία και ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση*, Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία των Νέων Ελλήνων: Εικονική περιήγηση της λογοτεχνίας στον γεωγραφικό χώρο και στον ιστορικό χρόνο, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, ΕΣΠΑ 2007-2013, σελ. 7.

8. ΑΝΤ. ΛΙΑΚΟΣ, *ό.π.*, σελ. 156-157.

Από την ευτοπία στη δυστοπία

Όσον αφορά την περίπτωση του Ηλία Βενέζη που μάς ενδιαφέρει εδώ, ο συγγραφέας έχει πρόσφατες οδυνηρές μνήμες από την ιστορική εμπειρία της Μικρασιατικής καταστροφής και του ξεριζωμού από τον γενέθλιο τόπο, οι οποίες «περνούν» έντονα στα έργα του, αποτελώντας την πρώτη ύλη τους, θα λέγαμε.

2. Για τη δυστοπία και τη δυστοπική λογοτεχνία

Η δυστοπία ως όρος εμφανίζεται το 1868 ως νεολογισμός σε κοινοβουλευτική ομιλία του John Stuart Mill, ο οποίος επιχείρησε να βρει ένα όνομα για μια προοπτική αντίθετη της ουτοπίας. Χρησιμοποίησε τη λέξη ως συνώνυμη της κακοτοπιάς με προέλευση από το ελληνικό δυς (κακό, δυσάρεστο, μη φυσιολογικό) και τόπος. Ως απότοκο η δυστοπική λογοτεχνία που αντικατοπτρίζει τις ανησυχίες της κοινωνίας, εμφανίστηκε τον 20ο αιώνα και είχε τις ρίζες της σε ένα ουτοπικό όραμα το οποίο επιδίωκε τη δημιουργία ενός αληθοφανούς, ιδανικού και τέλειου κόσμου, εντός του οποίου θα μπορούσαν να συμβιώσουν αρμονικά οι ανθρωπίνες κοινότητες.

Όσον αφορά τον όρο ουτοπία (utopia) θα λέγαμε ότι πρόκειται για έναν νεολογισμό, αρχικά λεξιλογικό, που άλλαξε πολλές φορές σημασία και υιοθετήθηκε από συγγραφείς και μελετητές από διαφορετικά πεδία, με διαφορετικά ενδιαφέροντα και αντικρουόμενους σκοπούς. Επινόηθηκε από τον Tomas More το 1516, όπου στο ομώνυμο έργο του κάνει λόγο για ένα φανταστικό και απομακρυσμένο νησί και επομένως μια φανταστική κοινωνία με διαφορετικούς ανθρώπους και διαφορετικές μορφές οργάνωσης. Η ετυμολογική προέλευση του όρου προσφεύγει σε δύο ελληνικές λέξεις το — οὐκ —, που σημαίνει όχι και τη λέξη topos (place). Επομένως, η ουτοπία είναι ένας τόπος που δεν είναι τόπος, που ταυτόχρονα αποτελείται από ένα κίνημα συσχέτισης και άρνησης⁹.

Ο Lyman Tower Sargent, ιδρυτής του περιοδικού Utopian Studies (1975), στο εκτενές άρθρο του «The Three Faces of Utopianism Revisited»¹⁰ ορίζει τον ουτοπιανισμό και κατ' επέκταση και την ουτοπία, διατυπώνει ερωτήματα και προτείνει προσεγγίσεις στους σχετιζόμενους όρους.

- Ουτοπιανισμός (utopianism): ένα κοινωνικό όνειρο
- Ουτοπία (Utopia): πρόκειται για μια ανύπαρκτη κοινωνία που περιγράφεται με αρκετή λεπτομέρεια και υπάρχει κανονικά στο χρόνο και στο χώρο.
- Ευτοπία (Eutopia): μια ανύπαρκτη κοινωνία σε χρόνο και χώρο, την οποία ο αναγνώστης θεωρεί ως πολύ καλύτερη από την κοινωνία στην οποία ζούσε ο ίδιος.

9. Για περισσότερα βλ. F. VIEIRA, «The concept of utopia», στον τόμο *The Cambridge Companion to Utopian Literature*, Edited by Gregory Claeys, Cambridge University Press 2010, σελ. 3-27.

10. L.T. SARGENT, «The Three Faces of Utopianism Revisited», *Utopian Studies*, Vol. 5, No. 1 (1994), σελ. 1-37.

Μαγδαλιννή Πατσαβούρα-Χαρτζανιώτη

- Δυστοπία (dystopia): μπορεί να τεθεί και ως το αντίθετο της ουτοπίας και πρόκειται επίσης για μια ανύπαρκτη κοινωνία η οποία περιγράφεται με πολλές λεπτομέρειες και εντοπίζεται σε χρόνο και χώρο που ο συγγραφέας θέλει να θεωρήσει ο σύγχρονος αναγνώστης ως πολύ χειρότερη από την κοινωνία στην οποία ζει ο ίδιος.

Βέβαια στην περίπτωση της *Γαλήνης* δεν έχουμε να κάνουμε με μια ανύπαρκτη κοινωνία, ούτε πρόκειται για μια κοινωνία μελλοντική. Αντίθετα το έργο τοποθετεί τους ήρωές του σε μια κοινωνία παροντική με αρκετά δυστοπικά χαρακτηριστικά, ενώ παρεμβάλλει και αναδρομές στο παρελθόν σε μια κοινωνία με ευτοπικά χαρακτηριστικά. Γι' αυτό, όπως σημειώθηκε και παραπάνω, δεν πρόκειται για μυθιστόρημα δυστοπίας. Περισσότερο τίθεται αντιστιχτικά η ευτοπία του παρελθόντος vs της δυστοπίας του παρόντος.

Οι Έλληνες από τη Φώκαια της Μ. Ασίας, όπου ζούσαν σε μια κοινωνία οργανωμένη με ευτοπικά χαρακτηριστικά, προσπαθούν να εγκατασταθούν στην Αναβυσσο κάτω από άθλιες συνθήκες σε μια κοινωνία με αρκετά δυστοπικά χαρακτηριστικά από την οποία δεν μπορούν να ξεφύγουν. Η κοινωνία που απεικονίζεται στο έργο δεν είναι μια κοινωνία μελλοντική, αλλά μια δυστοπική πραγματικότητα την οποία βιώνουν οι μυθιστορηματικοί ήρωες, εντός της οποίας όμως ενσωματώνονται χαραμάδες αισιοδοξίας και ευτοπίας.

Η προσέγγισή μας λοιπόν θα εστιάσει σε ευτοπικά και δυστοπικά στοιχεία και καταστάσεις, αλλά και στη συνύφανσή τους. Οι ανθρώπινες σχέσεις και ο χώρος εντός του οποίου δρουν οι ήρωες θα εξετασθούν υπό αυτή την οπτική και θα εντοπισθούν ποικίλες αντιθέσεις.

Στοιχεία ευτοπίας και δυστοπίας

Ήδη από το 1ο κεφάλαιο ο Βενέζης επιλέγει να στρέψει το ενδιαφέρον του αναγνώστη στη δυστοπική πραγματικότητα στην οποία ήδη ζουν οι πρόσφυγες στην προσπάθειά τους να εγκατασταθούν στη νέα τους πατρίδα. Το έργο ξεκινά με την περιγραφή του τόπου της Αναβύσου. Πρόκειται για έναν τόπο με δυστοπικά χαρακτηριστικά:

«Κανέννας δημόσιος δρόμος δε βγάζει σ' εκείνο το μέρος. Όλοι οι δρόμοι τραβούν πίσω απ' τους μικρούς λόφους που κλείνουν την άγωνα γη του τόπου, όπου ο οδοιπόρος δε θα βρει δέντρο μήτε ένα. Σκίνα μονάχα βρίσκονται, ακάθια, βούρλα και άμμος. Χέρια ανθρώπου από πολλούς αιώνες δεν οργώσαν το χώμα, κι ο άμμος κ' η βροχή και ο ήλιος έκαμαν το έργο τους χωρίς τον ιδρώ του ανθρώπου»¹¹.

11. Στη μελέτη χρησιμοποιείται η έκδοση, ΗΛΙΑ BENEZH, *Γαλήνη*, Αθήνα 1999³⁵: Βιβλι-

Από την ευτοπία στη δυστοπία

Και μερικές σελίδες πιο κάτω:

«Η δουλειά ήταν πολύ δύσκολη, το χέρσο χώμα πολύ σκληρό κι ο τόπος γεμάτος από πέτρα και σκίνα»¹².

Και πιο κάτω αναμένοντας τη βροχή που δεν έρχεται:

«Τα μάτια των ανθρώπων μένουν στηλωμένα στο σύννεφο που χάνεται. Στην αρχή όλο ξάφνισμα, που σιγά-σιγά έγινε απόγνωση. Σιωπή έβρεχε στη θολή ατμόσφαιρα. Άξαφνα ξέσπασαν οι απελπισμένες φωνές: Τι τόπος είναι αυτός! Τι κατάρρα, αφού και τα σύννεφα φεύγουν!»¹³

Η δυστοπική πραγματικότητα κορυφώνεται με την πλημμύρα στο 9ο κεφάλαιο του Πρώτου μέρους του έργου, όπου χάνεται και μια ανθρώπινη ζωή. Η Ελένη, σύζυγος του Γλάρου, ενός από τους πρωταγωνιστές, πνίγεται μετά από μια ξαφνική μπόρα. «Δεν έχει δέντρα εδώ στον κάμπο να σαλέψουν τα φύλλα με το προμήνυμα της θύελλας που έρχεται. Δεν αστράφτει, και δεν πέφτουν κεραυνοί. Είναι μια βουβή και σκοτεινή μάζα σαν το θάνατο. Τι τόπος είναι αυτός;»¹⁴. Και αμέσως ο Βενέζης παρεμβάλλει, σχηματίζοντας μια ισχυρή αντίθεση, μέσω της σκέψης της Ελένης, την ευτοπία του παρελθόντος της Ανατολής, όπου τα πάντα ήταν διαφορετικά και ο τόπος έχει μια άλλη αξία και θέση στην ψυχή της ηρώιδας. «Α, εκεί στην ακρογιαλιά της Ανατολής, πόσο όλα ήταν διαφορετικά! [...] Τίποτα δεν ήταν απότομο και βίαιο, κ' οι άνθρωποι προετοιμάζονταν, το σώμα ετοιμάζε τις δυνάμεις του ν' αντισταθεί»¹⁵.

Χαραμάδες ευτοπίας που σχετίζονται με τον τόπο ενσωματώνονται και σε άλλα σημεία του έργου, όπως είναι το μισογκρεμισμένο ξωκκλήσι που συνάντησε ο Γλάρος, ενώ έψαχνε τον κάμπο αποφασισμένος να διαλέξει τον κλήρο του¹⁶. Η αναζήτηση του Θεού για τον λαϊκό άνθρωπο είναι μια πραγματικότητα με διαχρονική ισχύ που του δίνει δύναμη στις δυσκολίες της ζωής και εκφράζεται με πολλούς τρόπους. Ένας από αυτούς είναι τα ξωκκλήσια που υπάρχουν διάσπαρτα σε όλο τον ελληνικό χώρο ως ιεροί χώροι, ως μάρτυρες τιμής και λατρείας της Παναγίας, των μεγάλων θρησκευτικών εορτών του έτους και των αγίων¹⁷.

οπωλείον της "Εστίας" Ι.Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε., σελ. 49. Για το κείμενο του Βενέζη έχει υιοθετηθεί το μονοτονικό σύστημα.

12. Ό.π., σελ. 56.

13. Ό.π., σελ. 73.

14. Ό.π., σελ. 86.

15. Ό.π.

16. Ό.π., σελ. 50-51.

17. Για τη λαϊκή θρησκευτικότητα βλ. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, *Εισαγωγή στη Θρησκευτική Λαογραφία. Λαϊκή θρησκευτικότητα και παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 2017, Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ.

Μαγδαλιννή Πατσαβούρα-Χαρτζανιώτη

Επίσης, η ευτοπία του παρελθόντος της Φώκαιας εισάγεται στο έργο έντονα μέσω της ισχυρής επιθυμίας και της απόπειρας του γιατρού Δημήτρη Βένη να καλλιεργήσει τριαντάφυλλα στον τόπο που θα ξεχερσώσει σε μια προσπάθεια οικειοποίησης του καινούργιου τόπου¹⁸. Στην προσπάθειά του λοιπόν να ενταχθεί στο νέο περιβάλλον αποπειράται να εγγράψει τον εαυτό του στον χώρο με την καλλιέργεια της γης, τον μετασχηματισμό της δηλαδή από ξερό έδαφος σε ανθισμένο και εύφορο τόπο. Αποτυπώνει δηλαδή τις εμπειρίες και τον πολιτισμό του στον νέο τόπο εγκατάστασης¹⁹. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του ίδιου του Βένη στην παρατήρηση του νεαρού Αντρέα ότι κυνηγάει χίμαιρες. «Δεν είναι μόνο για τις βέργες και τα τριαντάφυλλα... Κ' έπειτα, σε λίγο: – Για τη γαλήνη, είπε σιγά». Με την απάντηση αυτή υπογραμμίζεται η ανάγκη του ανθρώπου να προσδώσει στον τόπο μια ταυτότητα και μέσω αυτής να τον οικειοποιηθεί, έτσι ώστε να νιώσει τημέμα του, να ριζώσει εκεί όπως ακριβώς θα ριζώσουν και τα τριαντάφυλλα. Με αυτόν τον τρόπο θα νιώσει και ο ίδιος ο άνθρωπος τη γαλήνη.

Στο τέλος όμως του έργου η ευτοπική εικόνα της καλλιέργειας των τριαντάφυλλων μετατρέπεται σε δυστοπικό επεισόδιο με το ξερίζωμά τους από την ίδια τη σύζυγο του γιατρού, η οποία δεν θέλει να παραδεχθεί ότι θα εγκατασταθούν μόνιμα πιά στην Ανάβυσσο. Την εναλλαγή αυτή από την ευτοπία στη δυστοπία θα τη συναντήσουμε και σε άλλα σημεία του έργου, καθώς και την οργάνωσή τους αντιθετικά.

Κατά τον ίδιο τρόπο ως ευτοπία αρχικά και στη συνέχεια ως δυστοπία θα μπορούσαμε να πούμε ότι λειτουργεί και το αρχαίο άγαλμα που βρίσκουν θαμμένο ο Γλάρος και η γυναίκα του²⁰. Το ζευγάρι δεν φαίνεται να συνδέεται, με αφορμή την εύρεση στο χωράφι του του κούρου, με τους αρχαίους Έλληνες και την αρχαιοελληνική κληρονομιά. Η προστασία των αρχαιοτήτων η οποία λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος με την εθνική ταυτότητα φαίνεται ότι είναι ξένη στους πρωταγωνιστές οι οποίοι ενδιαφέρονται μόνο για την επιβίωσή τους στον νέο και αφιλόξενο τόπο. Και ενώ στο 8ο κεφάλαιο του Πρώτου μέρους κυριαρχούνται από συναισθήματα ενθουσιασμού από την εύρεση του κούρου, καθώς έχουν σκοπό να εκμεταλλευτούν οικονομικά το άγαλμα, αμέσως μετά στο 9ο κεφάλαιο:

«Το θολό νερό κατεβαίνει με ορμή, σέρνοντας μαζί του ξύλα, κορμούς από δέντρα. Καταλαβαίνει πια πως δεν πατά. Απλώνει τα χέρια της, μα είναι μάταια.

Το νερό, μαζί με τα ξύλα, κατεβάζει τώρα κι αυτό το σώμα»²¹.

18. ΗΑΙΑ BENEZH, *ό.π.*, σελ. 52-54.

19. Β.Γ. ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα 2004, Εκδόσεις Οδυσσέας.

20. «Ήταν ένας θαυμάσιος κούρος, ένα μνημείο της στοργής αναπαμένο σε πέτρινο τάφο, προφυλαγμένο στη γη απ' τους βάρβαρους που κάποτε θα είχαν ξεχυθεί σε τούτο τον τόπο. Η γη το φύλαξε και του έδωσε το χρώμα της, και το μάρμαρο είχε γίνει σαν το χρώμα: ύλη που ξαναγύρισε εκεί απ' όπου ήρθε.», ΗΑΙΑ BENEZH, *ό.π.*, σελ. 77.

21. *Ο.π.*, σελ. 89.

Από την ευτοπία στη δυστοπία

Παρακολουθούμε λοιπόν πως συμπλέκονται συνέχεια στο ίδιο σκηνικό επεισόδιο ευτοπικά με δυστοπικά στοιχεία τα οποία αφορούν τους ίδιους μυθιστορηματικούς χαρακτήρες.

Αφήνοντας το χώρο εστιάζουμε στους ήρωες του μυθιστορήματος όπου κυριαρχεί το πολύ ισχυρό αντιθετικό δίπολο: εμείς οι πρόσφυγες vs οι άλλοι οι ντόπιοι. Οι Μικρασιάτες Φωκιανοί γεμάτοι αλληλεγγύη μεταξύ τους και με ισχυρό το αίσθημα της συντροφικότητας, που στηρίζεται στην προτεραιά ευτοπική κατάσταση της κοινής καταγωγής και των εμπειριών τους, έρχονται σε αντίθεση και εχθρότητα με τους ντόπιους κατοίκους της περιοχής, τους καλυβιώτες. Οι δεύτεροι τους βλέπουν ως απειλή για τη γη τους και μολονότι είναι ομοεθνείς, τούς δυσκολεύουν στην εγκατάστασή τους, ενώ δεν τίθεται καν ζήτημα ενσωμάτωσης στο γηγενή πληθυσμό. Το κοινό πλαίσιο συνίσταται στην κυριαρχία της γης που φτάνει μάλιστα σε τέτοιο βαθμό ακραίας συμπεριφοράς εκ μέρους των ντόπιων οι οποίοι:

«...σε μιά απ' τις τελευταίες νύχτες, φράξαν όλα τα χαντάκια όπου σκορπιζόταν το νερό, μόλις ξεμπούκερνε απ' τις ρίζες του λόφου, και το νερό το πήγαν έτσι απ' όλες τις μεριές να χυθεί μες στο βαθουλωμένο φαρδύ μονοπάτι που περνούσε μέσα απ' τα καλύβια της Αναβύσου»²².

Αποκαλύπτεται λοιπόν ότι αιτία για τον πνιγμό της Ελένης είναι οι ίδιοι οι ντόπιοι οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν τη θεομηνία προς όφελός τους, αδιαφορώντας παντελώς για τις συνέπειες.

Αναφέρουμε εδώ ορισμένα ευτοπικά και δυστοπικά χαρακτηριστικά των μυθιστορηματικών χαρακτήρων, τα οποία έχουν δομηθεί στη βάση αντιθέσεων, όπου από τη μια τοποθετείται η ευτοπία και από την άλλη η δυστοπία.

Έτσι, στο ένα δίπολο από την πλευρά της ευτοπίας συναντούμε το ισχυρό αίσθημα της συντροφικότητας και της αλληλεγγύης που νιώθουν ο ένας για τον άλλο οι πρόσφυγες, συναισθήματα τα οποία στηρίζονται και στο βίωμα της κοινής τους καταγωγής από τη Φώκαια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Γλάρος και η γυναίκα του, οι οποίοι προσπαθούν να στήσουν τη ζωή τους σκάβοντας και καθαρίζοντας τον χέρσο κλήρο τους από σκίνα και πέτρες. Η γυναίκα του Γλάρου αντιμετωπίζει την κατάσταση θετικά και βρίσκει δίπλα στον σύζυγό της στο έκτο κεφάλαιο του Πρώτου μέρους. Πρόκειται για μια δραστήρια γυναίκα που δεν στέκεται με «σταυρωμένα χέρια» και χαρακτηρίζει οκνούς όσους δεν δουλεύουν τη νέα γη. Συμπαράστέκεται στον σύζυγό της δυναμικά προσπαθώντας έτσι να δραπετεύσει από τη δυστοπία στην οποία ζει και διατυπώνει καίριες παρατηρήσεις για τον ντόπιο αρχαιοκάπηλο. Με αυτή της τη συμπεριφορά προσπαθεί να χτίσει τη δική της μελλοντική ευτοπία.

22. Ό.π., σελ. 96.

Μαγδαλιννή Πατσαβούρα-Χαρτζανιώτη

Από την άλλη πλευρά της δυστοπίας μπορεί να αναφερθεί το ζευγάρι των Βένηδων. Πρόκειται για ένα ζευγάρι μεταξύ του οποίου υπάρχει ένα αγεφύρωτο όπως αποδεικνύεται χάσμα, το οποίο οδηγεί τη σύζυγο Ειρήνη στη δραματική απόφαση να εγκαταλείψει τον σύζυγό της με τον οδηγό του οδοστρωτήρα σε μια σκηνή ιδιαίτερης ψυχικής έντασης. Η ίδια ζει αποκομμένη από όλους και από όλα χωρίς καμία διάθεση συμβιβασμού, κάτι που προκαλεί και την εχθρότητα των δικών της ανθρώπων. Ως διέξοδο στην δυστοπική κατάσταση που βιώνει, καθώς οι στιγμές της καθημερινότητας δεν αποτελούν γι' αυτή στοιχεία ευτυχίας, καταφεύγει στο ξερίζωμα των τριανταφυλλιών του συζύγου της και στη φυγή της με έναν άλλο άντρα²³. Μάλιστα η ηρωίδα θεωρείται «σύμβολο τραγωδίας» και ότι αντιπροσωπεύει το ιφηνικό ανικανοποίητο²⁴.

Χαρακτηριστικοί είναι οι διάλογοι μεταξύ του ζευγαριού οι οποίοι αποκαλύπτουν τους διαφορετικούς αξιακούς κόσμους που αντιπροσωπεύουν. Ο Βένης αισιόδοξος και προσαρμοστικός στη νέα κατάσταση, η Ειρήνη Βένη απαισιόδοξη και αδιάλλακτη, παραπέμπει σε επαναστάτρια πρωταγωνίστρια που προβάλλει τα προσωπικά της κίνητρα και συγκρούεται με τον σύζυγό της.

«Η Ειρήνη Βένη βλέπει καθαρά πόσο αυτή μονάχα έμεινε ξένη, χωρίς να έχει να περιμένει και χωρίς να πιστεύει τίποτα μες σ' αυτό το τοπίο των ανθρώπων το ποτισμένο με το ίδιο αίμα που τρέχει στις φλέβες της.

Τινάζεται ολόρθη, άγρια και πικρή.

– Σου λέω, λοιπόν, πως τα τριαντάφυλλα δε θα πιάσουν! φωνάζει κοιτάζοντας τον άντρα της σκληρά. Σου λέω πως δε θα πιάσουν !

Νικημένος απ' τη φοβερή δύναμη που δεν ξέρει οίκτο, τη δύναμη που χαίρεται την ήττα των άλλων:

– Θα πιάσουν! της λέει με φωνή σιγανή κ' επίσημη. Θα δεις, Ειρήνη, που θα πιάσουν!

– Σου είπα πως αυτό δε μπορεί να γίνει! φώναζε τώρα έξαλλη η Ειρήνη Βένη. Θα το δεις πως δε θα πιάσουν! Θα το δεις!

Και, μη μπορώντας να βασταχτεί, έφυγε τρέχοντας και βγήκε στη νύχτα»²⁵.

Ωστόσο, θα λέγαμε, ότι ο μυθιστορηματικός χαρακτήρας της Ειρήνης προκαλεί συμπάθεια στον αναγνώστη, για τον κύριο λόγο ότι ο Βενέζης παρουσιάζει το ευτυχισμένο παρελθόν της αντιστικτικά με το δυστυχισμένο της παρόν.

23. Ελ. ΗΛΙΑ, *Η ανθρώπινη ύπαρξη και η αναγνωστική εμπλοκή στο έργο του Βενέζη κατά τις θεωρίες της "ανταπόκρισης"*, Διδακτορική διατριβή, 1996, Αρχείο διδακτορικών διατριβών, σελ. 43, <http://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/10872>

24. Ό.π., σελ. 44.

25. ΗΛΙΑ BENEZH, σελ. 168-169.

Από την ευτοπία στη δυστοπία

Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε επίσης τη δυστοπία του εχθρικού κόσμου που εκπροσωπείται, τόσο από το επίσημο κράτος, το οποίο οι πρόσφυγες νιώθουν ότι τους έχει εγκαταλείψει, όσο και από τους ντόπιους καλυβιώτες που προσπαθούν να τους διώξουν από τη γη τους, φτάνοντας μάλιστα σε ακραίες συμπεριφορές, όπως είδαμε παραπάνω. Οι πρόσφυγες νιώθουν προδομένοι και εγκαταλειμμένοι από την ελληνική κυβέρνηση που βλέπουν ότι κυριολεκτικά τους έχει πετάξει στον ξερότοπο της Αναβύσσου. Μοναδικό ενδιαφέρον εκ μέρους του κράτους βλέπουν τον οδοστρωτήρα που εμφανίζεται αναπάντεχα ως ένα ευτοπικό στοιχείο για να ενώσει το απομονωμένο μέρος με τη χώρα²⁶. Ενθουσιασμένοι πια αρχίζουν να αισθάνονται ασφάλεια στο νέο τόπο και αισθάνονται ότι έχουν πια αξία και αυτοί ως άνθρωποι και ως πολίτες.

Σε ένα άλλο δίπολο θα μπορούσαμε να εννοήσουμε ως ευτοπία τη ζωή μαζί με τους αγαπημένους εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος, ενώ ως δυστοπία τον χαμό (ζωντανό ή νεκρό) κάποιου ή κάποιων αγαπημένων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρουμε και στο σημείο αυτό την οικογένεια του γιατρού Βένη, οι οποίοι ζουν μέσα σε μια ψευδαίσθηση αρμονικής συμβίωσης. Τα τρία μέλη της οικογένειας — πατέρας, μητέρα και κόρη —, αφού κατάφεραν να σωθούν, εγκαθίστανται στην Ανάβυσσο. Μπορεί φαινομενικά το γεγονός το ότι είναι μαζί και οι τρεις να είναι μια ευτοπία, ωστόσο η κατάσταση δεν είναι ακριβώς έτσι. Η σύζυγος Ειρήνη Βένη, ως ηρωίδα με δυστοπικά χαρακτηριστικά, αισθάνεται κατά βάση παγιδευμένη και αποπειράται χωρίς επιτυχία να ξεφύγει από τη μίζερη για την ίδια κατάσταση που ζει στην ύπαιθρο. Έχοντας συνηθίσει σε έναν διαφορετικό τρόπο ζωής στη Μ. Ασία δεν μπορεί να συμφιλιωθεί στην ιδέα ότι πρέπει να οργανώσει στο νέο τόπο τη ζωή της και γι' αυτό φτάνει στο σημείο να ξεριζώσει τον τριανταφυλλώνα του άντρα της και να εγκαταλείψει την οικογένεια μαζί με έναν άγνωστο για την κοινότητα, τον οδηγό του οδοστρωτήρα που έχει στείλει το ελληνικό κράτος. Η ευτοπία της συνύπαρξης ως οικογένεια λειτουργεί ως δυστοπία για τη σύζυγο Ειρήνη Βένη που την ταλανίζει και την οδηγεί να πάρει την απόφαση να «δραπετεύσει» από την οικογενειακή εστία. Η δυστοπική πραγματικότητα στην οποία η Ειρήνη νιώθει παγιδευμένη συνδέεται με τα προσωπικά της κίνητρα όπως προαναφέρθηκε και προσδοκίες οι οποίες αντιλαμβάνεται ότι δεν πρόκειται ποτέ να ευοδωθούν.

Η κορύφωση της δυστοπίας για την οικογένεια Βένη όμως έρχεται με τη βασανιστική δολοφονία στο 9ο κεφάλαιο του Δεύτερου μέρους του έργου, της αγαπημένης κόρης του ζευγαριού και μιας από τις κεντρικές ηρωίδες του έργου, της Άννας Βένη. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τον θάνατο ως την υπέρτατη και ανυπέρβλητη δυστοπία από την οποία δεν υπάρχει καμία δυνατότητα

26. Ό.π., σελ. 197-198.

Μαγδαλιννή Πατσαβούρα-Χαρτζανιώτη

διαφυγής. Η οικογένεια Βένη διαλύεται με το θάνατο της κόρης και η παροντική δυστοπία της Αναβύσσου φαίνεται ότι καθίσταται ανυπέρβλητη και στο μέλλον, οδηγώντας τις ανθρώπινες σχέσεις σε αδιέξοδο.

Αξιοσημείωτο είναι εδώ να αναφερθεί και ο τρόπος που πεθαίνει η Άννα. Βιάστηκε και δολοφονήθηκε άγρια με μια πέτρα από έναν ήρωα του έργου, ενώ είχε προηγηθεί η αφήγηση της ερωτικής σκηνής με τον αγαπημένο της Αντρέα, η οποία έρχεται εκ των υστέρων σε ισχυρή αντίθεση με τη βιαιότητα που υφίσταται η νεαρή κοπέλα και συνιστά γι' αυτή μια δυστοπία απέναντι από την ευτοπία του έρωτα που έζησε με τον αγαπημένο της. Ο Βενέζης αφηγείται με παραστατικότητα τη σκηνή του βιασμού και της δολοφονίας φωτίζοντας παράλληλα και τις ενέργειες του δράστη. Ειδικά για το ζευγάρι των Βένηδων η δυστοπία είναι μια κατάσταση από την οποία δεν πρόκειται να ξεφύγουν και στο μέλλον. Ο πατέρας Βένης διότι πέρα από το ριζωμα στον καινούργιο τόπο χάνει οριστικά την κόρη του, αλλά και την αγάπη της γυναίκας του, ενώ και η Ειρήνη Βένη, πέρα από τον χαμό της κόρης της, θα ζήσει για πάντα εγκλωβισμένη σε έναν τόπο που δεν θέλει και αναγκαστικά με έναν σύζυγο που δεν αντέχει και τον περιφρονεί. Η διαχείριση του θανάτου και η προσαρμογή όσων έχουν μείνει ζωντανοί στη ζωή χωρίς την ύπαρξη της Άννας ανάμεσά τους θα είναι δύσκολη και παραπέμπει σε μια διαρκή δυστοπία γι' αυτούς.

Έπειτα από τις αναγκαίες θεωρητικές διευκρινίσεις εντοπίστηκαν στοιχεία ευτοπίας και δυστοπίας στο έργο. Αυτά αφορούν κατά κύριο λόγο το χώρο που εγκαθίστανται οι ήρωες, ο οποίος περιγράφεται με δυστοπικά χαρακτηριστικά, αλλά και τις δύσκολες καταστάσεις που βιώνουν και τους επηρεάζουν συναισθηματικά ανεπανόρθωτα. Είδαμε ορισμένα χαρακτηριστικά της κοινωνίας η οποία απεικονίζεται στο βιβλίο και συγκρατεί ευτοπικά και δυστοπικά στοιχεία που αφορούν τόσο τα άτομα ως μεμονωμένες προσωπικότητες (π.χ. Ειρήνη Βένη), όσο και τις σχέσεις μεταξύ τους. Διαπιστώνεται, τέλος, ότι ο Βενέζης παρουσιάζει την τωρινή κατάσταση των προσφύγων ως μια δυστοπία, σε αντίθεση με το ευτοπικό τους περιβάλλον στην Ανατολή.

BÖRTE SAGASTER
University of Cyprus

THE POPULATION EXCHANGE IN THE WORKS OF AHMET YORULMAZ AND YILMAZ KARAKOYUNLU – A COMPARISON

With the notable exception of Sabahattin Ali's story *Çirkince*, which critically deals with the consequences of the population exchange in Turkey in 1923, the subject of the population exchange remained a marginal topic in Turkish literature for a long time (Akyıldız 2018: 89-93). In 1947, Sabahattin Ali was probably the first Turkish writer to dedicate a whole short story to the subject of the population exchange, which appeared in his short story collection *Sırça Köşk* (The Glass Pavilion). In this autobiographical story, he recounts how, as an adult, he returns to a village that he visited as a ten-year-old boy with his mother and younger brother during the years of the First World War and of which he has only the fondest memories. At that time, it was in the narrator's memory a large, prosperous Greek village of about 800 households, called in Turkish 'Çirkince' (The ugly one), picturesquely situated in the mountains and inhabited mainly by Turkish-speaking Greeks. Now, that the narrator sees it again, it consists to his disappointment mostly of ruins, while 'there were not even fifty families' (Sabahattin Ali 2014: 101) living in the village. The people he encounters – 'mülhacirs' from Kavala – are poor and uneducated. The olive and fig groves that the narrator remembers surrounding the village in the past have disappeared because the new inhabitants did not have the knowledge to cultivate them. They had lived from tobacco growing in their old homeland, but now, in their new homeland, a handful of rich fellow countrymen - migrants themselves - profited from their plight and cheated them out of the land they had got from the Turkish government. Only the name of the village has ironically changed for the better: It is now officially called 'Şirince', which means 'cute', and no longer 'Çirkince', which means 'ugly'.

This stark contrast between past and present, prosperity and decay, highlights the unspoken struggles of the displaced communities — an aspect largely overlooked in the nationalist narrative of the new Turkish Republic. Critical voices on the population exchange probably did not fit into the image of the new Turkey, which presented itself as the 'mother country' of the Greek Turks, which welcomed its 'children' in a friendly manner. The authors of this period

wrote works that aimed to consolidate the foundations of the newly established state, and a problematic topic such as the exchange was not on the agenda. This situation only changed in the 1990s, when the topic became popular in Turkish novels (Millas 2006, Akyıldız 2018).

In the 1990s, Feride Çiçekoğlu's work *Suyun Öte Yanı* (The other side of the water, 1992) is the first novel to deal with the topic of exchange as its main theme (Millas 2006: 336). Following Feride Çiçekoğlu's novel, works such as Mehmet Eroğlu's *Yürek Sürgünü* (The Exile of the Heart, 1994), which also deals with the exchange as its main theme, and Kemal Yalçın's novel *Emanet Çeyiz* (Safety Dowry, 1998) about the exchange and its consequences were published.

Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana (Look, the Euphrates is flowing with blood, 1997), the first novel of Yaşar Kemal's quartet entitled *Bir Ada Hikâyesi* (A Story of an Island, 1997-2012), occupies a particularly important place among the novels written up to that point about the exchange. With this work, Yaşar Kemal not only made a great contribution to the corpus of Turkish works on the population exchange but also increased the interest of writers and readers in this topic. In the 2000s, the number and quality of novels dealing with exchange and refugees increased.

From the abundance of novels that have been published since 1990, I have selected two works and compared them in terms of the way they deal with the subject: the autobiographical novel by Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları* (Children of War, 1997),¹ which describes the life of a Muslim family on Crete before and after the exchange – and Yılmaz Karakoyunlu's novel *Mor Kaftanlı Selanik* (Thessaloniki with the Purple Caftan, 2012),² which takes a more distant approach with its author not having a migrant background.

Authors and works

Let me begin with a brief look at the lives of the two authors and the themes of their novels:

Ahmet Yorulmaz was born in Ayvalık in 1932. His parents, Muslim Cretan farmers, had come to Turkey as a result of the population exchange, speaking at that time only in their mother tongue, Cretan Greek. As the son of such a family, Ahmet made the Greek language his profession and became a translator of Greek literature in Turkey: he translated some of the most important novels of modern Greek literature, such as those by Costas Taktis, Stratis Tsirkas and Elli

1. Translated into Greek in 2005, as *Τα Παιδιά του Πολέμου*, Αθήνα, Λιβάνης.

2. Translated into Greek in 2017, as *Η Θεσσαλονίκη με Μοβ Καφτάνι* (Αθήνα, Λιβάνης).

The population exchange

Alexiou, as well as poetry and plays. He also wrote numerous Greek-language books about his hometown Ayvalık and ran there a bookshop and a small publishing house. He died suddenly on 31 March 2014, only four days after the death of his wife Işık (Kappler 2017, 90-91).

Yorulmaz' *The Children of War* is the first book of a trilogy consisting of *Savaşın Çocukları* (1997), *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı* (Generations of Life in Ayvalık, 1999) and *Girit'ten Cunda'ya* (From Crete to Cunda, 2003). Hasanaki, the protagonist and first-person narrator of the novel, is the son of an olive farmer in a village in western Crete. The novel is set between 1897 – the Cretan uprising – and 1923 – the forced emigration of the family and their journey and arrival in Smyrna. After the murder of his older brother and then the suspicious death of his father, the family of Hasanakis is forced to leave their village, first to the Cretan capital Chania and then, twenty-six years later to Turkey (from Chania to Alexandria, then to Brindisi and from there via Piraeus to Izmir). The novel vividly portrays the lives of Cretan Turks during the two decades leading up to the population exchange, seen through the eyes of a young boy. Through the extensive use of direct dialogue, the narrative also captures viewpoints beyond the protagonist's, highlighting Crete's rich multi-cultural fabric before the population exchange.

Yılmaz Karakoyunlu was born in Istanbul in 1936, as the son of a teacher and a lawyer. He is known in Turkey and Greece as the author of novels that touch on sensitive issues in modern Turkish history, particularly the treatment of non-Muslims. Before becoming a writer at the age of sixty, Karakoyunlu was known as an economist and politician of the Anavatan Party and then the CHP during the time of the Özal era and later the second Ecevit era. In 1989, he became known for his debut novel *Salkım Hanımın Taneleri* (The Pearls of Mrs Salkım) which deals in a critical way with the negative consequences of the wealth tax ("varlık vergisi") in the 1940s – a controversial tax imposed by the Turkish government primarily targeting non-Muslim minorities. It won the first prize of the Turkish Writers' Union, Türk Yazarlar Birliği, and was very successfully filmed by Tomris Giritlioğlu in 1999. Giritlioğlu also filmed his third novel *Güz Sancısı* (Pains of Autumn, 1992), which deals with the 1955 Istanbul riots, thus further solidifying Karakoyunlu's reputation as an influential author.

Karakoyunlu's *Mor Kaftanlı Selanik* begins on 19 September 1921, the day Mustafa Kemal received the title of veteran (*gazi*) and marshal (*mareşal*). Unlike Yorulmaz's novel which is narrated in the first person, this novel is told from the point of view of an omniscient narrator who tells the stories of a wide range of characters in the third person and takes place in different times and places. The stories cover a period of two years. The first part moves back and forth between Ankara, Izmir, Thessaloniki, Rethymno, Athens, the small Greek village

Börte Sagaster

Mürefte (Gr. Miriophyton), Drama and Lausanne, describing the events leading to the Treaty of Lausanne. The leading politicians of the time from both the Turkish and Greek sides play an important role here: Mustafa Kemal, İsmet Paşa, Eleftherios Venizelos, and King Constantine I. The next three parts present the fates of Greek and Turkish immigrants, specifically those sent from Smyrna to Crete and those sent from Drama to Samsun. An epilogue gives a perspective on their fates after the exchange.

Thematic perspectives

The titles of the two novels essentially already indicate the perspective from which the population exchange is thematized in each case: *Savaşın Çocukları* refers to the name of a Turkish tavern (*meyhane*) in Chania, where Hasanakis' family has lived since they moved there, fleeing the events of the 1897 Cretan uprising. The *meyhane* bears the name "Children of War" (*Savaş Çocukları*):

"We used to call the tavern (...) 'Nuri's Tavern' among ourselves, but its real name was 'Children of War'. This name was a good description of our generation. The civil war had brought us to the coast and made us stick there. Our family members had been destroyed in one way or another. We didn't know what we would have to fight next. Indeed, some evenings when we gathered at Nuri's, some of our friends, thinking of the darkness of our future, raised a loud toast: 'To the children of war!'" (Yorulmaz 2006: 94)

The title of Karakoyunlu's novel *Mor Kaftanlı Selanik* also refers to a literal sentence that appears in the first chapter of the novel. "Thessaloniki resembles a purple caftan", says Mustafa Kemal, nostalgically reminiscing about what he regards as the incomparably beautiful sunset of his hometown:

In Thessaloniki, the mountain tops first make themselves felt with a light scent of lilacs - then a darkness that turns into the purple of wisteria and violets. The waters resemble the proud cardigan worn by brides on the morning of their wedding: This cardigan flutters in a breeze. Thessaloniki now has on its back a cardigan of splendour that we cannot see on the mountains of any other harbour: Thessaloniki is glorified as if wearing a purple robe. (Karakoyunlu 2012: 13)

While Yorulmaz highlights the conflict through his title, Karakoyunlu focuses in his title on the nostalgic memory of one of the many characters in the novel from his hometown of Thessaloniki. It is not just any character, but the man who embodies modern Turkey like no other: Mustafa Kemal, later known as

The population exchange

‘Atatürk’. While Yorulmaz describes the events from a first-person perspective, Karakoyunlu’s novel is a monumental *roman à thèse* that describes the population exchange as a painful process without alternative. But are the two novels really so different in their message? In the following, I would like to show that both novels come to the same conclusion despite their different discourse.

Depiction of the “Other” in the novels

In both novels, the coexistence with the Greeks in the past is described as a harmonious situation that was disrupted by the war. The main difference between the two groups in this paradisiacal state of coexistence is religion, but their dealings with each other are characterised by good neighbourliness and mutual tolerance, which sometimes even goes so far as to support each other’s religious practices:

We were called ‘Turkos’, ‘Musulmanos’ or ‘Muhammatyanos’ because of our religious beliefs. Mutual respect on Islamic and Christian religious festivals was widespread. The Turk would wish the Greek ‘Kales yortes’ on his feast day and the Greek would wish the Turk ‘Kalosu bayrami’ on his feast day... (Yorulmaz 2006: 19)

Kiria Fotini listened again laughing to Mrs Seher’s story. She was convinced that her neighbour often missed the call to prayer on purpose, using the excuse of her almost deaf ears. Every time, regardless of snow and winter, she would come out of her house and tap on her neighbour’s window to remind her of the prayer time: “The call to prayer has come - I came in case you didn’t hear it because of the noise...” (Karakoyunlu 2012: 24)

Religion remains an important part of each other’s memory even after separation. The priest Socrates in Drama keeps the memory of his Turkish neighbour Hasan alive by reading the Koran every night, which Hasan gave him as a farewell gift:

He led the Sunday services. In the evenings, before going to sleep, he would read the Koran that Hoca Hasan had entrusted to him and remember his old friends with kindness... (Karakoyunlu 2012: 415)

In both novels, the “other” also has an important function in different ways as a cultural confirmer who tells the Turks that their practice is correct. In Yorulmaz’s novel, the Greek Kir Vladimiros, in whose printing press Hasanakis works, plays an important role in this respect. From Kir Vladimiros, a Greek from Istanbul who speaks Turkish very well, Hasanakis learns his “mother tongue,” which he can neither speak nor write. When Hasanaki meets one of

Börte Sagaster

the Turkish prisoners of war in Chania and wants to take lessons from him as well, Kir Vladimiros supports him:

“Kir Vladimiros was happy about this news. He said that it was imperative that I also take the culture of my ancestors. I was now allowed to study Turkish every Saturday afternoon.” (Yorulmaz 2006: 97)

Hasanakis also talks with Kir Vladimiros about Ottoman history:

“Boss,” I said, “have your people always lived under the rule of our people?” - “Good question, Hasanaki,” he said. “Until your people came here from Central Asia, our people have been expanding. The leaders up there know this, but the ordinary Greek does not. They keep attacking, thinking that only you Turks are expansionists!” - “Oh! Really?” - “Of course. Long before the expansionism of the Turks, long before that, my people are to blame, Hasanaki. Never mind what my people did to you. My people crossed Asia Minor, that is, Anatolia, before the Ottomans were even in sight...”(Yorulmaz 2006: 81-82)

In Karakoyunlu's novel, too, there is an important cultural confirmer who defends the moral integrity of the Turks and the correctness and inevitability of the Turkish national course. It is none other than Eleftherios Venizelos, Mustafa Kemal's Greek counterpart in the novel. Unlike King Constantine, he has recognized that the Turkish adversary is the superior power with whom one can only negotiate through political “fair play”:

“Don't be afraid, Your Majesty! Kemal does not want Athens as you want Istanbul. Rejoice - we are in the days of good fortune...”. (Karakoyunlu 2012: 47)

At the end of the novel, where we get a glimpse of the future of the characters in the novel after the exchange, Venizelos' proposal in 1934 to award Atatürk the Nobel Peace Prize is mentioned, thus referring in an indirect confirmatory way to Turkey's correct path after the population exchange (Karakoyunlu 2012: 414).

Conclusion

The novels by Ahmet Yorulmaz and Yılmaz Karakoyunlu offer differing perspectives on the population exchange between Greece and Turkey, yet they ultimately converge in their portrayal of the process as unavoidable. Both works emphasize the deep connections and shared experiences of

The population exchange

the Greek and Turkish communities before the forced migration, nostalgically highlighting a past of harmonious coexistence that was disrupted by war and political upheaval. Yorulmaz, with his personal connection to the subject, narrates through a first-person lens, offering an intimate portrayal of the Cretan Muslim community's gradual dislocation from the Cretan upheaval in 1897 to the forced migration in 1923. His nostalgia for the multicultural life on Crete before the population exchange is palpable, yet his protagonist ultimately resigns himself to what he regards as the reality – that ethnic and religious boundaries necessitate migration, even as he is torn by personal attachments. In the key moment of saying goodbye to Crete, when his Greek girlfriend Marigo asks him to stay, to become a Christian and marry her, Hasanaki feels bound by his own ethnic and religious ties and decides against this option with the argument that “*My ethnic and religious feelings prevent it.*” (Yorulmaz 2006: 138)

Karakoyunlu also describes migration as the only way out, though a painful one. The difficulties in gaining a foothold in the new “homeland” are here mainly attributed to the childhood memories engraved in the migrants’ minds, the Turkish “mother tongue,” which is often foreign to the migrants, and the marginalization and exploitation of migrants by the local majority society. Hope lies in the future, where new memories will put new life on solid ground:

“Get used to this place. There is no other homeland for us now... You don’t have to like the air and the water. Work, earn your bread; you will see that you will make a memory of every part of this desolate and foreign land, of absolutely everything. Then you will have a new homeland.” (Karakoyunlu 2012: 319)

Upon closer examination, along with the ethnic and religious boundaries they draw, both novels also contain a nationalist undercurrent that endorses and reinforces the idea that the population exchange was inevitable. In Karakoyunlu’s novel, Mustafa Kemal Atatürk serves as a central figure, consistently appearing throughout the narrative. Even the title of the novel is derived from a (fictional) quote from him, who also appears repeatedly in the novel as a character. In Yorulmaz’s text, a Greek living in Istanbul functions as the confirmer of the rightness of the ‘own’. He repeatedly advises little Hasan to learn Turkish so that he can ‘know his own culture’ and justifies the Ottoman-Turkish expansionist policy on the Greeks with equally expansionary policy of the Greeks in Anatolia in the distant past. Thus, while both authors strive to offer a nuanced and multifaceted examination of the population exchange on the one hand, the complexities of this effort are undermined by the nationalist undertones present in both novels.

Börte Sagaster

References

- AKYILDIZ H.B. (2018). *Mübadale Romanlarında Kimlik ve Ulusçuluk*. İstanbul: Doğru Kütüphanesi.
- KAPPLER M. (2017). Migranti per forza: Lo scambio delle popolazioni fra Grecia e Turchia nella memoria dei dislocati. In F. BERTUCCELLI (ed.), *Soggettività, identità nazionale, memorie. Biografie e autobiografie nella Turchia contemporanea*. Firenze: Firenze University Press, p. 89-103.
- KARAKOYUNLU Y. (2012). *Mor Kaftanlı Selanik. Bir Mübadale Romanı*. İstanbul: Doğan Kitap.
- SABAHATTIN ALI. (2014). Çirkince. In Sabahattin Ali, *Sırça Köşk* (22. ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, p.93-106.
- Yorulmaz A. (2006). *Savaşın Çocukları* (8. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ΜΗΛΛΑΣ Η. (2006). Η Ανταλλαγή στην ελληνική και τουρκική λογοτεχνία: ομοιότητες και διαφορές. In Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (Hrsg.), *Η Ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης* (s. 399-439).
- KEMO. Retrieved from <https://www.herkulmillas.com/hm-makaleleri/ella-da-tourkia-analysi-keimenon/659-antallagi-stin-elliniki-kai-tourkiki-logo-texnia-omoiotites-kai-diafores.html>.

ONCE UPON A TIME IN ANATOLIA: LITERARY HERITAGE OF ANATOLIAN ORTHODOX CHRISTIANS

Recent scholarship in Turkey¹ is significantly challenging the established Turkish literary historiography, which has traditionally marginalized the contributions of non-Muslim communities in developing 19th-century Turkish literature². Influenced by Johann Strauss's seminal article³, this emerging literature focuses on the intricate networks and interactions among key figures — authors, translators, and publishers — who produced literary works in a variety of languages, including Armenian, Greek, Ladino, Arabic, and Hebrew, while employing different scripts within the Ottoman Empire. These scripts include Armeno-Turkish⁴, Aljamiado (written in Greek and Arabic)⁵, and Karamanlidika (Turkish written in Greek script)⁶. This presentation seeks to underscore the literary heritage of Anatolian Orthodox Christians, with a particular emphasis on Karamanlidika literature as a vital element of Turkish literary historiography. Acknowledging this literature is essential for a deeper understanding of the complex identities and diverse modes of literary production in the 19th-century Ottoman Empire. Karamanlidika liter-

1. MEHMET FATİH USLU and FATİH ALTUĞ, *Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbulu'nda Edebi Modernleşme*, İstanbul 2014, İş Bankası Kültür Yayınları; DİDEM HAVLIOĞLU & ZEYNEP UYSAL (Ed.), *Routledge Handbook on Turkish Literature*, New York 2023, Routledge.

2. HALİM KARA, "National Literary Historiography in Turkey: Mehmet Fuat Köprülü and His Legacy", *Routledge Handbook on Turkish Literature*, New York 2023, Routledge, pp. 223-234.

3. JOHANN STRAUSS, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?", *Middle Eastern Literatures* 6, n. 1, (January 2003), pp. 39-76.

4. MURAT CANKARA, "Comparative Glimpse of the Early Steps of Novelistic Imagination in Turkish: Armeno-Turkish Novels of the 1850s and 1860s", *Routledge Handbook on Turkish Literature*, New York 2023, Routledge, pp. 198-208.

5. YORGO DEDES, "Blame it on the Turko-Romnion (Turkish Rums): A Muslim Cretan Song on the Abolition of the Janissaries", *Between Religion and Language Turkish Speaking Christians, Jews and Greek Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire*, ed. Evangelia Balta and Mehmet Ölmez, İstanbul 2011, Eren Yayınları, pp. 321-376.

6. ŞEHNAZ ŞİŞMANOĞLU ŞİMŞEK, "Karamanlidika Literary Production in the Mid-nineteenth Century", *Routledge Handbook on Turkish Literature*, New York 2023, Routledge, pp. 187-197.

ature effectively challenges and nuances traditional narratives within Turkish literary historiography in several significant ways.

- 1) The identity of the agents being Turcophone Christians of Anatolia, e.g., Evangelinos Misailidis vs. Muslim authors born/residing in the imperial capital, Istanbul

In academic literature, Turcophone Orthodox Christians, commonly known as Karamanlides or Karamanli, primarily inhabited the interior regions of Asia Minor. Data from the Center for Asia Minor Studies (CAMS), organized according to Roman administrative divisions, reveals the linguistic landscape of these communities. In Cappadocia, 49 of 81 Orthodox communities were Turkish-speaking. Similarly, in Pisidia, all six Orthodox communities exclusively spoke Turkish. In Phrygia, 14 of 19 communities were Turcophone; in Pamphylia, six out of seven identified as Turkish-speaking⁷.

The designation for Turkish spoken by the Orthodox Christians in the area and the writing system is highly problematic. The term “*Anadolu Karamanlı Ağzı*” (Anatolian Karamanli Dialect), introduced by Janos Eckmann in 1950, has been re-evaluated through subsequent linguistic studies. Scholars such as Mollova and Kappler⁸ argue that Karamanlidika texts cannot be classified as a distinct “dialect.” Instead, these texts comprise linguistic features drawn from the Ottoman standard language, substandard varieties, and Anatolian and Rumelian dialects. As a result, Karamanlidika writings lack linguistic homogeneity and reflect a broad spectrum of spoken and written variations within the community. This diversity suggests that Karamanlidika texts serve as a graphic representation of the multifaceted linguistic environment of Turcophone Orthodox Christians. Rather than forming a uniform dialect, these texts embody a blend of influences, illustrating the complex interplay between language, culture, and identity in Asia Minor⁹.

The literary activities of the Turkophone Orthodox Anatolian community in the mid-nineteenth century were deeply influenced by a range of historical and social transformations. This period saw a surge in educational and professional opportunities, which enabled the emergence of a secular, intellectual class within the community. This non-clerical intellectual stratum, comprising professionals such as law-

7. PASCHALIS KITROMILIDES and ALEXIS ALEXANDRIS, “Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration. The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era”, *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon*, 5, (1984-1985), pp. 9-44.

8. MATTHIAS KAPPLER, “Transcription text, regraphization, variety? - Reflections on Karamanlidika”, *Spoken Ottoman in Mediator Texts*, ed. E.A. CSATO, A. MENZ and F. TURAN, Wiesbaden, 2016, Harrassowitz, pp. 119-127.

9. Ibid.

Once upon a time in Anatolia

yers, doctors, teachers, and state officials, contributed to a vibrant cultural life by creating expression platforms. Among the most influential platforms was the press, which allowed for a broad dissemination of ideas and played a central role in shaping the community's cultural identity and self-perception.¹⁰ This intellectual class promoted educational and cultural enrichment and strengthened the local voice of the Turkophone Orthodox Anatolians amid broader societal changes.

Another significant factor shaped this period was the large-scale migration from Orthodox settlements in Cappadocia to economically promising urban centers such as Istanbul and Izmir. These cities offered new opportunities for economic advancement, yet the Cappadocian immigrants maintained close ties with their rural hometowns. Associations established in these urban centers facilitated social, economic, and intellectual support networks aimed at benefiting the Cappadocian homeland, mainly focusing on the welfare and enlightenment of the remaining population¹¹. These organizations fostered a shared sense of identity and solidarity, creating a two-way exchange between the rural and urban communities that directly impacted literary production. In particular, literary works produced in Karamanlidika circulated back to the rural areas, enhancing both the linguistic richness and the regional accessibility of these texts.

However, this cultural and linguistic uniqueness became a point of contention among the Greek elite, who increasingly viewed the Turkophone Orthodox Anatolians' identity skeptically. From the mid-1800s onwards, the Anatolian Orthodox identity was often framed as an "anomaly" within Greek intellectual and social discourse. Members of the Greek elite criticized it as "uncivilized", "uneducated," and "rude", a stance that mirrored broader societal prejudices about language, culture, and class¹². This perception created a cultural hierarchy that marginalized the literary output of Turkophone Orthodox communities, casting it as less legitimate or sophisticated than Greek-language works. Consequently, these attitudes influenced the discourse on literary production, positioning Karamanlidika texts as peripheral or inferior within broader Greek cultural narratives and shaping how this literature was received, distributed, and valued in both urban and rural settings. Thus, migration, professional growth, intellectual development, and societal prejudice framed a complex environment where the Turkophone Orthodox Anatolian community's literature thrived and struggled for recognition.

10. STEFO BENLISOY and FOTI BENLISOY, "Reading the Identity of Karamanli Through the Pages of Anatoli", *Cries and Whispers in Karamanlidika Books – Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)*, ed. EVANGELIA BALTA and MATTHIAS KAPPLER, Wiesbaden 2010, Harrassowitz, pp. 93-108.

11. GÜLEN GÖKTÜRK BALTAS, *Well-Preserved Boundaries: Faith and Co-existence in the Late Ottoman Empire*, New York 2020, Routledge; Aude Aylin de Tapia, *Orthodox Christians and Muslims in Cappadocia, Local Interactions in an Ottoman Countryside (1839-1923)*, Brill, 2023.

12. Benlisoy & Benlisoy, 2010.

From the mid-nineteenth century onward, newspapers and periodicals in various languages and scripts emerged as essential platforms for disseminating ideas and literary works throughout the Ottoman Empire. These publications were key vehicles for serialized novels and short stories, creating a space for diverse voices and fostering a growing literary culture. This phenomenon significantly impacted the Turkophone Orthodox Christians, who were increasingly engaged with such media for literary and ideological expression. The Karamanlidika press, publishing in Turkish with Greek script, was particularly influential in introducing the novel as a new literary form to its readership, initially through serialized formats that appealed to a broad audience.

One notable example of this was the newspaper *Anatoli*, founded by Evangelinos Misailidis (1820 Kula-1890 Istanbul). Initially established in Izmir in 1843 and relocated to Istanbul in 1850, *Anatoli* became a central forum for literary and cultural exchange among Turkophone Orthodox Christians¹³. Through its serialized publication of novels, often translated from French and Greek, *Anatoli* familiarized its readership with European literary styles and themes while adapting these narratives to resonate with its Turkophone audience's unique linguistic and cultural context. By providing access to translated works, *Anatoli* played a crucial role in expanding the literary horizon of its readers, blending local and foreign influences to foster a distinctive cultural identity within the broader Ottoman literary landscape.

This serialized novel format encouraged regular readership and facilitated a shared cultural and intellectual experience among the Turkophone Orthodox communities across the Empire. *Anatoli* and similar periodicals effectively bridged local and European literary traditions, contributing to a nascent modern literary culture that allowed Turkophone Orthodox Christians to engage with and contribute to contemporary intellectual debates. The role of periodicals in this context went beyond mere entertainment; they became educational and cultural tools that reinforced communal bonds, providing readers with a framework for discussing social, moral, and political issues within their community. Thus, the Karamanlidika press and its serialized novels were instrumental in fostering a culturally specific literary identity while also positioning Turkophone Orthodox Christians as active participants in the intellectual currents of the Ottoman Empire¹⁴.

13. ŞEHNAZ ŞİŞMANOĞLU ŞİMŞEK, "The *Anatoli* Newspaper and the Heyday of the Karamanli Press", *Cries and Whispers in Karamanlidika Books – Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)*, ed. Evangelia Balta ve Matthias Kappler, Wiesbaden 2010, Harrassowitz, pp. 109-123.

14. ŞEHNAZ ŞİŞMANOĞLU ŞİMŞEK, "Karamanlidika Literary Production at the End of 19th Century as Reflected in the Pages of *Anatoli*", *Cultural Encounters in the Turkish-Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, ed. Evangelia Balta, Istanbul 2014, The Isis Press, pp. 429-447.

Once upon a time in Anatolia

Evangelinos Misailidis was a pioneering figure in the development of the Karamanli press and book production in the Ottoman Empire. Known for his roles as a writer, translator, journalist, and publisher journalist, Misailidis made substantial contributions to Karamanlidika literature, with approximately 92 publications to his name, amounting to roughly 30% of the total Karamanli literary output¹⁵. Born in Kula, a small town in Western Anatolia, Misailidis later moved to the more cosmopolitan city of Izmir, where his career flourished. In Izmir, Misailidis became involved with the Greek intellectual community, collaborating with Iakovos Samiotakis, a contributor to *Amaltheia*, the oldest Greek newspaper in Asia Minor. He developed a modified Greek alphabet with dotted letters representing Turkish vowels demonstrating his innovative spirit. This facilitated more transparent communication and reading for Turkophone Orthodox readers. His first notable editorial venture came in 1845 with the publication of *Pelsaret-ül Maşrik*, the first journal in Karamanlidika, followed by *Mekteb-ül Fünun-u Meşriki* in 1849.

In 1850, Misailidis relocated to Istanbul, where he established his own publishing house, *Anatoli*. This marked a turning point in his career, as *Anatoli* became one of the longest-running and most influential Karamanlidika newspapers, where Misailidis served as founder, publisher, and primary contributor. Through *Anatoli*, he introduced serialized novels, many of which were translations from prominent French and Greek authors such as Xavier de Montépin and Eugène Sue. These serialized novels not only catered to the tastes of Turkophone Christian Orthodox readers but also exposed them to European literary styles and contemporary themes, which Misailidis adapted to reflect the cultural sensibilities of his readership.

Misailidis was also a novelist, contributing some of the earliest Turkish novels such as *Temaşa-i Dünya* and *Cefakâr u Cefakeş* (1871-1872). His works are among the first Turkish novels and exemplify Misailidis's efforts to blend European narrative techniques with local themes, creating a new form of literary expression that resonated with Ottoman Turkophone Christians. His novels, along with his pioneering work in the Karamanlidika press, played a crucial role in shaping the cultural and literary identity of the Turkophone Orthodox community within the diverse, multilingual Ottoman society. Misailidis's legacy, therefore, lies not only in his prolific output but also in his ability to bridge European and Ottoman literary traditions, fostering a distinctive literary culture that reflected the unique linguistic and cultural realities of his community¹⁶.

15. IOANNA PETROPOULOU, "From West to East: The Translation Bridge An Approach From a Western Perspective", *Ways to Modernity in Greece and Turkey*, ed. Anna Frangoudaki and Çağlar Keyder, Londra and New York 2007, I.B. Tauris, pp. 91-111.

16. ŞEHNAZ ŞIŞMANOĞLU ŞİMŞEK, *İki Kilise Arasında Binamaz*, 2024.

2) Karamanlidika Corpus: Blurring the hierarchy between the original and the translated, using various rewriting practices

The first narrative serialized in Anatoli newspaper was *Theagenes and Chariclea*, one of the oldest Greek romances, also known as *Aethiopica* by Heliodorus, in 1851. This is earlier than the first Turkish translation in Arabic letters that appeared in 1859, *Tercüme-i Telemak*, translated by Yusuf Kâmil Paşa. Following this, *Robinson Crusoe* was serialized in 1852 as a “translation” by Hadji Dimitrios, the son of Hadji Ephraim Daniiloglou from Antalya. This work’s first Turkish translation in Arabic letters was completed in 1864. These early translations in *Anatoli* also played a pioneering role in forming a literary language and literary readership in Karamanlidika.

As demonstrated by the narratives listed in *Anatoli*¹⁷ and other novels published in book form,¹⁸ it is clear that the corpus of Karamanlidika literary production is primarily composed of “translated”, “adapted”, or “non-original” works. This reliance on translations and adaptations has often led to the corpus being overlooked for a long time. However, the concept of “originality” in the context of nineteenth-century literary works is highly problematic. Existing texts and traditions influenced many works during this period, making it difficult to define what constitutes an “original” piece. Karamanlidika corpus makes various writing practices visible despite its limited number of literary productions (app. 80).

A notable example of rewriting practices in literature is *Temaşa-i Dünya* by Evangelinos Misailidis. This novel is a rewriting of the Greek novel *Polypathis* (*The Man of Many Sufferings*, 1839) by Grigoris Palailogos, an Istanbul-born author from 1794. Misailidis did not merely translate Palailogos’ work; he transformed it literally and ideologically. By introducing new chapters, characters, and experiences reflective of Turcophone Orthodox Christians, Misailidis reshaped the narrative to resonate with his community’s cultural and social context.

The significance of *Temaşa-i Dünya* extends beyond its literary merits. It represents a creative engagement with the source material, blending Greek literary traditions with the unique experiences and perspectives of nineteenth-century Asia Minor’s Turcophone Orthodox population. This approach highlights the dynamic process of adaptation, where texts are modified to address the cultural and ideological needs of a different audience.

The novel remained relatively obscure until the 1980s when it was rediscovered in Turkey by Turcologist Robert Anhegger and writer Vedat Günyol. Their efforts brought *Temaşa-i Dünya* back into scholarly and public attention, recognizing its importance as an artifact of cultural and literary history.

17. ŞEHNAZ ŞİŞMANOĞLU ŞİMŞEK, “Osmanlı Tefrika Çalışmalarında Göz Ardı Edilen Bir Kaynak: Karamanlıca Anatoli Gazetesi”, *Kebikeç* 44 (2017), pp. 145-187.

18. “Novels Published in Karamanlidika”, *Karamanlidika Legacies*, ed. Evangelia Balta, İstanbul 2018: The Isis Press, pp. 49-80.

Once upon a time in Anatolia

As a case study, *Temaşa-i Dünya* offers valuable insights into the practices of re-writing and adaptation in the nineteenth century. It exemplifies how authors used existing texts as frameworks for crafting new narratives that reflect their own communities' identities, values, and struggles. This makes the novel an essential subject for analysis within the broader context of cross-cultural literary exchanges¹⁹.

3) The Language Issue

The literary texts produced by the Turkophone Orthodox Christians in the Karamanlidika tradition were characterized by their simple, accessible Turkish that intentionally avoided the elaborate Ottoman lexicon, which was laden with Arabic and Persian compounds²⁰. This stylistic choice is often explicitly stated in these works, with phrases such as “written in clear and simple Turkish” (*sade ve açık Türkçe ile yazılmıştır*) frequently appearing on the first pages. Such straightforward language was considered almost “revolutionary”²¹ for its departure from the complex, highly ornamental style of Ottoman Turkish. Although some Christian Turkophone writers experimented with stylistic elements of Ottoman Turkish — such as the *izafet* (a possessive construction) and *atf-ı tefsir* (a rhetorical device for amplification) — these attempts were largely unsuccessful, as noted by Strauss²², likely due to their limited familiarity with the intricate rules of Arabic and Persian, the cultural languages foundational to the Ottoman elite's literary and administrative discourse.

The simplicity of language in Karamanlidika texts can also be understood within the sociological context of their readership. The Turkophone Christian community was widely dispersed across Asia Minor, necessitating a form of Turkish that was clear and comprehensible to readers with varied educational backgrounds and limited access to formal training in the Ottoman court language. Unlike Muslim Ottoman writers, who were often trained in the religious and cultural vocabularies of Arabic and Persian, the Turkophone Christians typically lacked formal education in these languages. This absence of specialized linguistic training influenced the style of Karamanlidika literature, leading authors to adopt a vernacular that resonated with the everyday spoken language of their community.

Consequently, the Karamanlidika texts offered an alternative literary voice within the Ottoman Empire —one rooted in the vernacular and accessible to the

19. ŞİŞMANOĞLU ŞİMŞEK, *İki Kilise Arasında Binamaz*, 2024.

20. ŞEHNAZ ŞİŞMANOĞLU ŞİMŞEK, 19. Yüzyıl Yunan Harfli Türkçe (Karamanlıca) Gazete ve Süreli Yayınlarında Dil Tartışmaları, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 31 (2019), pp. 29-56.

21. STRAUSS, 2010, p. 191.

22. Ibid.

broader Turkophone Christian population. This accessible language fostered a sense of shared identity and cohesion within the community, bridging regional dialects and literacy levels. Furthermore, it reflected a distinct cultural orientation that set Turkophone Orthodox Christians apart from both Ottoman Muslims and Greek-speaking Orthodox populations. Karamanlidika writers made literature more inclusive for their dispersed community by choosing a simpler linguistic register. They established a unique literary tradition that resisted the complexities of Ottoman Turkish, instead celebrating clarity and linguistic inclusivity.

4) The dependence on the local notables and readership in Asia Minor for publishing rather than the publishers/publishing houses in Istanbul.

Karamanlidika novels enjoyed wide circulation in urban centers and across Asia Minor, facilitated by their publication in serialized newspaper formats and through a robust subscription system. This subscription model was critical to sustaining the Karamanlidika publishing industry, particularly for *Anatoli*, the foremost Karamanlidika newspaper. Readers subscribed to forthcoming works and paid fees in advance, which enabled the financing of the publishing process. This system was further bolstered by the support of local notables, who sponsored many publications. As a mark of appreciation and recognition, a dedication page and a list of subscribers were often included in the front matter of these novels, highlighting the communal and collaborative nature of Karamanlidika publishing in the mid-nineteenth century.

A reciprocal relationship with their readers also shaped the language of Karamanlidika novels and newspapers. Reader letters to editors and authors allowed for direct exchange, reflecting the language and concerns of the community and influencing the style and vocabulary of subsequent publications. This interactive dialogue between writer and reader contributed to a dynamic linguistic evolution, with Karamanlidika literature reflecting the everyday vernacular of its readership rather than the elite Ottoman Turkish language, which dominated the Empire's capital, Istanbul.

Moreover, Karamanlidika literature offered a unique regional perspective within nineteenth-century Ottoman literature, primarily centered around Istanbul and heavily influenced by imperial cultural norms. Through the contributions of Anatolian Christians, Karamanlidika novels introduced themes and experiences rooted in the Anatolian landscape, adding a distinct local flavor to the broader Ottoman literary landscape. This regional contribution expanded the scope of Ottoman literature, presenting an alternative tradition that reflected and shaped Anatolian Christians' cultural life, enriching the Empire's literary heritage with voices and stories that would otherwise remain marginalized in the shadow of the imperial capital.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ Γ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΕΣ, ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ
ΚΑΙ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΕΣ
ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ:
ΜΙΑ ΔΙΑΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ
ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

«οἷκτιρον ἡμᾶς, ὥς γραφεύς τ' ἀποσταθεῖς/
ἰδοῦ με κἀνάθρησον οἷ' ἔχω κακά»¹
Ευριπίδου, *Εκάβη*, στ. 807-808

«Φωτογραφία και ποίηση είναι αμφότερες τέχνες του ελάχιστου,
γνωρίζουν να συνοφίζουν καίρια, ενίοτε ωμά»²

Εισαγωγή

Αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο συγκλίνουν και συνάπτονται ρηματικές και μη τέχνες, ο λόγος και η εικόνα, σε συγκεκριμένα παραδείγματα της σύγχρονης τουρκικής καλλιτεχνικής παραγωγής που σχετίζονται με τις μνήμες των ανταλλαξίμων της Συνθήκης της Λωζάνης και των απογόνων τους. Τα παραδείγματα αυτά είναι το φωτογραφικό λεύκωμα – ποιητική συλλογή «Mübadele» του Berkant Çolak, το λογοτεχνικό βιβλίο και η ταινία «Η άλλη μεριά του νερού» (Suyun öte yanı) της Feride Çiçekoğlu, καθώς και η ταινία «Dedemin İnsanları» σε σκηνοθεσία του Çağan Irmak. Ειδικά στο φωτογραφικό λεύκωμα – ποιητική συλλογή εξετάζεται πώς η εικονοποιΐα της ποίησης αντικατοπτρίζεται στη φωτογραφική εικόνα και πώς το ποίημα λειτουργεί όπως η λεζάντα στη φωτογραφία προκειμένου να αποδοθεί το επιδιωκόμενο νόημα και να λάβει υπόσταση η «απαγορευμένη» μνήμη.

1. «Δείξε λίγη συμπόνια, στάσου σε κάποια απόσταση./όπως στέκει ο ζωγράφος, και μελέτησε όσα πάθη φορτώθηκαν».

2. Από την παρουσίαση του τόμου «12 Ποιήματα/12 Φωτογραφίες» προς τιμήν του Μανόλη Αναγνωστάκη.

Η μνήμη βρίσκεται στο επίκεντρο της μελέτης αυτής. Σύμφωνα με την Abrams, πρόκειται για μία πρακτική και ενεργητική διαδικασία ενθύμησης, η αφήγηση της οποίας επηρεάζεται αρκετά από το εκάστοτε πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο³. Όπως αναφέρει στο πολύ σημαντικό βιβλίο της «Θεωρία της Προφορικής Ιστορίας», δεν είναι δυνατόν να υποτιμηθεί η σημασία της μνήμης, καθώς αυτή καθορίζει την ταυτότητά μας και χωρίς αυτή δεν μπορεί κανείς να υπάρξει κοινωνικά⁴, όπως, επίσης, δεν μπορεί να παραβλεφθεί η αλληλοκατασκευή ταυτότητας και μνήμης, εφόσον οι άνθρωποι επιλέγουν τα στοιχεία-μνήμες του παρελθόντος με κριτήριο τη διασφάλιση της ταυτότητας στο παρόν και το μέλλον⁵. Συνεπώς, οδηγούμαστε στην αποδοχή της άποψης του κορυφαίου σε θέματα μνήμης Maurice Halbwachs, ο οποίος, από τη δεκαετία του '20 ήδη παρατήρησε πως η μνήμη ερμηνεύεται ως κοινωνικό φαινόμενο, καθώς κανένα είδος ατομικής μνήμης δεν είναι δυνατόν να συγκροτηθεί και να διατηρηθεί εκτός κάποιου κοινωνικού πλαισίου αναφοράς, εφόσον το κύριο πεδίο διαμόρφωσης της μνήμης είναι η συλλογικότητα κατά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης του ατόμου⁶.

Ένας άλλος σημαντικός μελετητής ζητημάτων μνήμης, ο Jan Assmann, γράφει: «...ο όρος «συλλογική μνήμη» δεν πρέπει να εκληφθεί μεταφορικά. Οι κοινωνικές ομάδες μπορεί μεν να μην «έχουν» μνήμη, καθορίζουν όμως τη μνήμη των μελών τους». Έτσι, υποκείμενο της μνήμης και της ανάμνησης παραμένει το άτομο, πάντοτε σε σχέση εξάρτησης από τα «πλάισια» που συγκροτούν την ανάμνηση αυτή⁷. Το κύριο μέσο επιβίωσης και διατήρησης της μνήμης είναι η επικοινωνία. Εάν η επικοινωνία ή το πλαίσιο αναφοράς της κοινωνούμενης πραγματικότητας αλλάξει, επέρχεται η λήθη⁸.

Ιστορικές Αναφορές

Η Σύμβαση περί Ανταλλαγής Πληθυσμών υπογράφηκε στις 30/1/1923 μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας (τουρκικά: nüfus mübadelesi) στη Λωζάνη της

3. L. ABRAMS, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, Ρ. BAN ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ (επιμ.), Αθήνα 2014, Πλέθρον, σελ. 114.

4. Βλ. ό.π., σελ. 119.

5. Α. ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ, *Μνήμες. Ατομικές – Κοινωνικές – Ιστορικές*, Αθήνα 2012, Εκδόσεις Παπαζήση, σελ. 16-17.

6. Μ. HALBWACHS, *Η Συλλογική Μνήμη*, Αθήνα 2013, Εκδόσεις Παπαζήση, σελ. 73.

7. J. ASSMANN, *Πολιτισμική Μνήμη. Γραφή, ανάγνωση και ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πληθυσμούς*, Ηράκλειο 2017, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 34-35.

8. Βλ. ό.π., σελ. 37.

Φωτογραφικές, λογοτεχνικές και κινηματογραφικές εικόνες

Ελβετίας. Σύμφωνα με τα όσα προέβλεπε⁹, πάνω από 900.000 Χριστιανοί Ορθόδοξοι έπρεπε να μετακινηθούν στην Ελλάδα και περίπου 400.000 Μουσουλμάνοι στην Τουρκία. Λόγω του γεγονότος ότι η Σύμβαση προέβλεπε ανταλλαγή πληθυσμών βάσει θρησκείματος, μεταξύ των Χριστιανών ανταλλάξιμων υπήρχαν αρκετοί τουρκόφωνοι και μεταξύ των Μουσουλμάνων αρκετοί ελληνόφωνοι¹⁰. Από την ανταλλαγή των πληθυσμών εξαιρέθηκαν οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου, καθώς και οι Τούρκοι της ελληνικής Θράκης¹¹. Λίγους μήνες αργότερα, στις 29 Οκτωβρίου 1923, ανακηρύχθηκε η Τουρκική Δημοκρατία με πρώτο πρόεδρο τον Μουσταφά Κεμάλ (μετέπειτα Ατατούρκ).

Ο Μουσταφά Κεμάλ διαμόρφωσε την ιδεολογία του Ατατουρκισμού/Κεμαλισμού (Atatürkçülük). Οι βασικές αρχές του Κεμαλισμού κατεγράφησαν στο πρόγραμμα του κόμματος το 1931 και συνοψίστηκαν στα λεγόμενα «6 Βέλη» (6 Ok)¹², τα οποία, στη συνέχεια, ενσωματώθηκαν και στο Σύνταγμα του 1937¹³. Το πρώτο από τα 6 Βέλη, ο Εθνικισμός (Milliyetçilik), έλαβε ακραία μορφή, καθώς δημιουργήθηκαν νέοι ιστορικοί μύθοι και προέκυψε ένας σημαντικός αριθμός λόγων που εξυμνούσαν την τουρκικότητα, ποινικοποιήθηκε η προφορική χρήση άλλων γλωσσών πέραν της τουρκικής και διοργανώθηκε η εκστρατεία: «Πολίτη! Μίλα τουρκικά!» (“Vatandaş! Türkçe konuş!”)¹⁴. Ο Bozarslan σχολιάζει ότι ο κεμαλικός εθνικισμός ολίσθησε σε μία ρατσιστική ερμηνεία της τουρκικότητας, θύματα της οποίας ήταν οι μειονότητες που ζούσαν στην Τουρκία: Έλληνες, Κούρδοι, Αρμένιοι, Εβραίοι και Άραβες· οι πληθυσμοί αυτοί πολλές φορές χαρακτηρίστηκαν ως «περιστασιακοί εχθροί» της χώρας ενώ οι ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι που ήρθαν από την Ελλάδα θεωρήθηκαν «δυνάμει εχθροί»¹⁵. Η ανταλλαγή πληθυσμών και η προσφυγιά, παρόλο που επηρέασε και τη γείτονα χώρα, μέχρι πολύ πρόσφατα δεν είχε καμία θέση στην επίσημη ιστορική της αφήγηση. Οι συγκεκριμένες μνήμες ήταν, θα έλεγε κανείς, «απαγορευμένες» στην Κεμαλική Τουρκία έως και τη δεκαετία του

9. Βλ. ολόκληρο το κείμενο της Συνθήκης της Λωζάνης και την Σύμβαση Ανταλλαγής Πληθυσμών (σ. 41) <https://www.hellenicparliament.gr/onlinePublishing/DOD/011-057.pdf> (ανάκτηση: 13/7/2024).

10. H. BOZARSLAN, *Ιστορία της Σύγχρονης Τουρκίας. Από την επανάσταση των Νεότουρκων μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2008, Σαββάλας, σελ. 41.

11. Δ. Κιτσίκης, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ό Αιώνα*, Αθήνα 1990: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»· Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ, σελ. 231.

12. Εθνικισμός (Milliyetçilik), ρεπουμπλικανισμός (Cumhuriyetçilik), λαϊκισμός (Halkçılık), κρατικισμός (Devletçilik), εκκοσμίκευση (Laiklik), επαναστατισμός (İnkılapçılık).

13. H. BOZARSLAN, *Ιστορία της Σύγχρονης Τουρκίας. Από την επανάσταση των Νεότουρκων μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2008, Σαββάλας, σελ. 47 και E. ZÜRCHER, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα 2004, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 247.

14. H. BOZARSLAN, *Ιστορία της Σύγχρονης Τουρκίας. Από την επανάσταση των Νεότουρκων μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2008, Σαββάλας, σελ. 52.

15. Βλ. ό.π., σελ. 54-59.

1980. Τα θέματα αυτά αναφέρονται έμμεσα σε πολύ λίγες περιπτώσεις και δεν αποτελούν το κύριο θέμα κανενός βιβλίου, αντίθετα με την περίπτωση των Μικρασιατών προσφύγων που ήρθαν στην Ελλάδα¹⁶.

Από τη δεκαετία του 1980 η σιωπή όλων αυτών των χρόνων αρχίζει σταδιακά να λύνεται και να εκδίδονται λογοτεχνικά έργα με θέμα τους την ανταλλαγή πληθυσμών, την προσφυγιά και τις χαμένες πατρίδες¹⁷. Σημαντικό ορόσημο για την αλλαγή κατεύθυνσης αποτελεί το έτος 1999, με τους δύο σεισμούς που πλήττουν πρώτα την περιοχή Ιζμίτ, ανατολικά της Κωνσταντινούπολης και έπειτα, λίγες μέρες μετά, την Αθήνα. Η Ελλάδα απέστειλε ανθρωπιστική βοήθεια στην Τουρκία από τις πρώτες κιόλας ώρες μετά τον σεισμό και η πράξη αυτή σχολιάστηκε ιδιαίτερα θετικά από τα τουρκικά μέσα, κυρίως λόγω του γεγονότος ότι ο τουρκικός κρατικός μηχανισμός δεν ήταν ακριβώς αποτελεσματικός στη διαχείριση της κρίσης. Όπως σχολιάζει, μάλιστα, ο Zürcher, το τέλος της δεκαετίας του 1990 βρήκε την Ελλάδα και την Τουρκία, δύο «παράδοσιακούς» εχθρούς, να έχουν βελτιώσει εντυπωσιακά τις σχέσεις τους¹⁸.

Η ανασυγκρότηση της «απαγορευμένης» μνήμης μέσω της Τέχνης

Από τη δεκαετία του 1990 και εξής ξεκινά το εγχείρημα της ανασυγκρότησης της «απαγορευμένης» μνήμης από τους απογόνους των Ανταλλαξίμων, με αναπόφευκτη συνέπεια την αναδιαπραγμάτευση της τουρκικής τους ταυτότητας. Το Ίδρυμα Ανταλλαξίμων της Λωζάννης (ίδρυση: 1999 – επίσημη έναρξη: 25/5/2001) έγινε ο μοχλός των προσπαθειών τους να βρουν και να κοινοποιήσουν τις ρίζες τους, ενώ, παράλληλα, μια σειρά καλλιτεχνών από διάφορους χώρους επιχείρησαν να αποτυπώσουν τη μεταμνήμη¹⁹ τους μέ-

16. D. DEMİRÖZÜ, «Το 1922 και η Προσφυγιά στην Ελληνική και την Τουρκική Αφήγηση», *Erytheia, Revista de estudios Bizantinos y Neogriegos* 31 (2010), σελ. 132.

17. Βλ. ενδεικτικά: FIKRET ÖTYAM, PAVLI KARDEŞ, (:Παυλή, αδελφέ μου) (1985), AHMET YORULMAZ, AYVALIK'TA İZ BIRAKANLAR (:Αυτοί που άφησαν τα ίχνη τους στο Αϊβαλί) (1988), KEMAL YALÇIN, EMANET ÇEYİZ (:Μια προίκα αμανάτι) (1988), MARIO LEVI, MADAM FLORIDIS DÖNMEYEBİLİR, (:Ίσως η μαντάμ Φλωρίδου να μην επιστρέψει) (1990), ERTUĞRUL ALADAĞ, ANDONIA, KÜÇÜK ASYA'DAN GÖÇ (:Αντωνία. Ο ξεριζωμός από τη Μικρά Ασία) (1995) & MARIA, GÖÇ ACISI (:Μαρία. Ο πόνος της προσφυγιάς) (1999) και άλλα.

18. E. ZÜRCHER, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα 2004, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 421.

19. Υιοθετώ τον όρο «Μεταμνήμη», όπως τον εισήγαγε η MARIANNE HIRSCH, η οποία τον ορίζει ως: ««μια δομή δια-γενεαλογικής και δια-γενεακής μεταβίβασης της τραυματικής γνώσης και εμπειρίας. Είναι μια συνέπεια της τραυματικής ενθύμησης, αλλά (αντίθετα με το μετατραυματικό σοκ) είναι αποστασιοποιημένη από αυτή» (Βλ. M. HIRSCH < «The Generation of Postmemory», *Poetics Today*, 29(1) (Spring 2008), σελ. 103 - 128 και B. ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Τόποι Μνήμης στην Καστελλοριζιακή Μετανάστευση και Διασπορά*, Αθήνα 2022, Εκδόσεις Παπαζήση, σελ. 93).

Φωτογραφικές, λογοτεχνικές και κινηματογραφικές εικόνες

σα από διάφορες μορφές τέχνης (λογοτεχνία, κινηματογράφος, φωτογραφία κ.λπ.). Ειδικά η φωτογραφία, όπως παρατηρεί η Παπαηλία, εμπλέκεται με ποικίλους τρόπους σε μεταναστευτικές διαδικασίες, τόσο στις πειθαρχικές πρακτικές των κρατών που ελέγχουν την κινητικότητα των ανθρώπων, όσο και στη συναισθηματική οικονομία των διασπορικών κοινοτήτων. Οι φωτογραφίες των μεταναστών (στην περίπτωση μας ανταλλαξίμων) είναι αποκαλυπτικές ως προς την ταυτότητά τους με το έθνος (όποιο έθνος) ή για την απόρριψη του έθνους ως κεντρική κατηγορία αυτο-ορισμού²⁰.

Mübadele – Berkant Çolak

Η φωτογραφική συλλογή του Çolak κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Tu-dem Kültür (Άγκυρα, 2005). Στο εσώφυλλο, εκτός του κυρίως τίτλου, υπάρχει και ένας υπότιτλος «...Karşıda kaldık» (:μείναμε απέναντι). Πρόκειται για μια φωτογραφική συλλογή με εικόνες ανταλλαξίμων της πρώτης γενιάς και σχετικά ποιήματα, αφιερωμένα στον πατέρα του. Κάποιες από τις φωτογραφίες τραβήχτηκαν στην Τουρκία και άλλες στην Ελλάδα ενώ κάποια ποιήματα γράφτηκαν αποκλειστικά για μια συγκεκριμένη φωτογραφία.

Ο Roland Barthes στο κείμενό του «Το φωτογραφικό μήνυμα» εξετάζει τη φωτογραφία ως μήνυμα, δεδομένου ότι υφίστανται πάντα μία πηγή μετάδοσης, ένας δίαυλος μεταβίβασης και ένας χώρος λήψης, και υποστηρίζει ότι (η φωτογραφία) είναι αντικείμενο προικισμένο με δομική αυτοτέλεια. Ακολουθώντας τη λογική του Barthes θα λέγαμε ότι, στην περίπτωση του λευκώματος, το συνοδευτικό ποίημα συντελεί στην έκφραση του μηνύματος με δυο μορφές (γλωσσική και εικονική) που συγκλίνουν μεταξύ τους, οπότε οι λέξεις από τη μια και οι γραμμές, οι επιφάνειες, οι αποχρώσεις από την άλλη τροποποιούν τη φωτογραφική απεικόνιση από ένα μήνυμα που συνήθως στερείται κώδικα σε ένα μήνυμα εκπνερασμένο μέσω διπλής κωδικοποίησης, άρα ισχυρότατο²¹. Συνεπώς, ένα ερώτημα που προκύπτει είναι εάν στην προκειμένη περίπτωση η εικόνα εικονογραφεί το λόγο ή ο λόγος δραματοποιεί την εικόνα και, βέβαια, πού βρίσκεται η δήλωση και πού η συμπαραδήλωση. Ως γνωστόν, όλες οι μιμητικές τέχνες περιλαμβάνουν δύο μηνύματα: το καταδηλούμενο και το συμπαραδηλούμενο. Αν, για παράδειγμα, κάποιος δει αποπλαισιωμένη την εικόνα χωρίς γνώση του ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου, τί θα αντιληφθεί; Δεδο-

20. Π. ΠΑΠΑΗΛΙΑ, «Αφηγήσεις μέσα από το φωτογραφικό άλμπουμ: Πόξες, μνήμες, βλέμματα», *Πρακτικά Συνεδρίου ερευνητικού προγράμματος «Πυθαγόρας» με τίτλο Έμφυλες διαστάσεις της μετανάστευσης στη νοτιοανατολική Ευρώπη: Εργασία, Ένταξη και Διαπολιτισμική Επικοινωνία*, Βόλος 2007.

21. R. BARTHES, «Το φωτογραφικό μήνυμα», στο βιβλίο του *Εικόνα-Μουσική-Κείμενο*, Αθήνα 2007, Πλέθρον, σελ. 25-40.

μένου ότι η ανάγνωση της φωτογραφίας είναι πάντα ιστορική-πολιτισμική, καθώς τα σημεία νοηματοδοτούνται από τα ειωθότα μιας ορισμένης κοινωνίας²², αν κάποιος δεν γνωρίζει το ιστορικό πλαίσιο, στις εικόνες των ηλικιωμένων ανθρώπων θα έβλεπε απλώς και μόνο ηλικιωμένους ανθρώπους. Αν γνωρίζει την ιστορία και παράλληλα συνδυάζει την ανάγνωση των ποιημάτων με τις φωτογραφίες, τότε αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για ιστορικές μαρτυρίες που επιδιώκουν να περάσουν ένα μήνυμα: την απόδειξη της ύπαρξης των συγκεκριμένων προσώπων, τα οποία αποτελούν υπαρκτά πρότυπα των λογοτεχνικών και κινηματογραφικών ηρώων^{23 24}.

Σύμφωνα με τον Burke η φωτογραφία, εκτός από την αισθητική της λειτουργία, έχει τη δυνατότητα να αντικειμενοποιεί τη μνήμη στο πλαίσιο της δημιουργίας και της πολιτικής ιστορίας λειτουργώντας ως ιστορική πηγή²⁵. Η Παπαηλία υποστηρίζει ότι μια φωτογραφική εικόνα μπορεί να πάρει τη θέση μιας υποτιθέμενης πρωταρχικής βιωμένης μνήμης ή να δημιουργήσει νέες μνήμες — και μάλιστα πολύ δυνατές και πειστικές — τόσο για ανθρώπους που δεν έζησαν κάποιο συμβάν, αλλά ακόμα και για αυτούς που το έζησαν²⁶.

Αν συνδυαστεί η εξέταση των φωτογραφιών ως προς τα αισθητικά τους χαρακτηριστικά με τον τρόπο που αυτά τα ίδια μετατρέπονται σε φορείς ιστορικής σημασίας και νοημάτων, θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι οι ασπρόμαυρες φωτογραφίες, αναδεικνύοντας την αντίθεση του φωτός και της σκιάς, παραπέμπουν σε μία αλληγορία της «απαγορευμένης» μνήμης που, από το σκοτάδι και τις γκρίζες ζώνες, ανασυγκροτείται και έρχεται στο φως. Η επιλογή του ασπρόμαυρου προσδίδει καλλιτεχνικότητα και διαχρονικότητα ενώ οι γραμμές, τα μοτίβα, οι υφές στο ασπρόμαυρο λειτουργούν ως τρόποι συμπαραδήλωσης, δημιουργώντας συνειρμούς και ιδέες. Η κυριαρχία υφών όπως ο φλοιός των δέντρων, το ξεθώριασμα των τοίχων και οι έντονες ρυτίδες, λειτουργούν συμβολικά, μεταφέροντας την αίσθηση μιας σκληρής ζωής και πραγματικότητας²⁷.

Έπειτα, τίθεται το ζήτημα κατά πόσο μία κινηματογραφική ταινία μπορεί, επίσης, να ιδωθεί ως μαρτυρία – ιστορική πηγή, εφόσον είναι προϊόν μυθο-

22. Βλ. ό.π., σελ. 37 & J. JOERI, *Picturing the Everyday Life of Limburg Miners, Photographs as a Historical Source*, *IRSH* 53 (2008), σελ. 303.

23. J. JOERI, *Picturing the Everyday Life of Limburg Miners: Photographs as a Historical Source*, *IRSH* 53 (2008), σελ. 300.

24. A. SECULA, «On the invention of photographic meaning» στον τόμο V. BURGİN, (επιμ.), *Thinking Photography*, New York 1982, MacMillan Press LTD, σελ. 84-85.

25. P. BURKE, *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μτφρ. Αντρέας Ανδρέου, Αθήνα 2003: εκδόσεις Μεταίχμιο, σελ. 16-17.

26. Π. ΠΑΠΑΗΛΙΑ, «Αφηγήσεις μέσα από το φωτογραφικό άλμπουμ: Πόξες, μνήμες, βλέμματα», *Πρακτικά Συνεδρίου ερευνητικού προγράμματος «Πυθαγόρας» με τίτλο Έμφυλες διαστάσεις της μετανάστευσης στη νοτιοανατολική Ευρώπη: Εργασία, Ένταξη και Διαπολιτισμική Επικοινωνία*, Βόλος 2007.

27. J. TAGG, *The Burden of Representation: Essays on Photographies and Histories*, Amherst 1988: The University of Massachusetts Press, σελ. 117-152.

Φωτογραφικές, λογοτεχνικές και κινηματογραφικές εικόνες

πλασίας, όπως και ένα λογοτεχνικό έργο. Σύμφωνα με τον σκηνοθέτη Roberto Rossellini, «Μια κινηματογραφική ταινία θα μπορούσε να είναι ένα μέσο όπως κάθε άλλο, ίσως πιο πολύτιμο από κάθε άλλο, για να γράψεις Ιστορία». Τα ιστορικά γεγονότα φτάνουν στους θεατές μετά από διπλό φιλτράρισμα, λογοτεχνικό και κινηματογραφικό, και το τελικό αποτέλεσμα αποτελεί ερμηνεία της Ιστορίας από την οπτική του σκηνοθέτη. Η δύναμη της ταινίας έγκειται στο αίσθημα επιβεβαίωσης των γεγονότων που δίνει στον θεατή χάρη στο «εφέ της πραγματικότητας», το οποίο είναι εντονότερο στον κινηματογράφο απ' ό, τι στη φωτογραφία²⁸.

Dedemin İnsanları

Στην εν λόγω ταινία παρακολουθούμε την οικογένεια του Mehmet Yavaş, ενός Τουρκοκρητικού που αναγκάστηκε να μεταναστεύσει από την Κρήτη κατά τη διάρκεια της Ανταλλαγής Πληθυσμών, όταν ήταν επτά χρόνων. Η μεγαλύτερή του επιθυμία είναι να δει ξανά τη γη των προγόνων του πριν πεθάνει. Η νοσταλγία τον κάνει να ρίχνει συχνά στη θάλασσα μπουκάλια με γράμματα που ευελπιστεί ότι θα φτάσουν στην πατρίδα του. Στο συγκινητικό τέλος ο ήρωας αφήνει να τον παρασύρει το Αιγαίο που ενώνει και χωρίζει.

Η άλλη μεριά του νερού (Suyun öte yanı) – Feride Çiçekoğlu (1992)

Η Feride Çiçekoğlu (γεν. 1951) είναι Τουρκάλα συγγραφέας, σεναριογράφος και αρχιτέκτων. Φυλακίστηκε από το καθεστώς του Εβρέν και τις εμπειρίες της κατέγραψε στο μυθιστόρημά της «Μην πυροβολείτε τον χαρταετό» (εκδ. Καστανιώτη, 1998). Το βιβλίο της «Η άλλη μεριά του νερού» εκδόθηκε από τις εκδόσεις Καστανιώτη το 1992, σε μετάφραση Στέλιου Ροϊδη. Η υπόθεση εκτυλίσσεται σε δύο μέρη: το Μοσχονήσι, απέναντι από το Αϊβαλί, και τη συνοικία Άγιος Στέφανος (Yeşilköy) της Κωνσταντινούπολης. Ο αναγνώστης παρακολουθεί την Νιχάλ, απόγονο ανταλλαγόντων από τη Θεσσαλονίκη, με τον σύζυγό της Ερτάν, πρόσφατα αποφυλακισμένο πολιτικό κρατούμενο της Χούντας του Εβρέν, να πηγαίνουν διακοπές στο Μοσχονήσι (Τζούντα) και να μένουν στο πανδοχείο της Σιντικής Χανούμ (χρόνος της ιστορίας το 1982). Εκεί μοιράζονται τις αναμνήσεις και τα κοινά βιώματα της ανταλλαγής –η Σιντική ήρθε νέα από την Κρήτη και ζει με τις αναμνήσεις της ενώ η Νιχάλ μεγάλωσε στον Άγιο Στέφανο της Πόλης, μια γειτονιά με πολλούς Ρωμιούς, οι οποίοι,

28. P. BURKE, *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μτφρ. Αντρέας Ανδρέου, Αθήνα 2003, εκδόσεις Μεταίχμιο, σελ. 201-213.

όμως, διώχτηκαν την εποχή των Σεπτεμβριανών. Ο Ερτάν σκέφτεται να διαφύγει στην Ελλάδα ως πολιτικός πρόσφυγας, όπως ένας Έλληνας δικηγόρος, τον οποίο αναφέρει συνεχώς η Σιντικά, είχε καταφύγει στο Μοσχονήσι κατά την Επταετία.

Συμπεράσματα

Οι φωτογραφίες με τα συνοδευτικά τους ποιήματα, τα λογοτεχνικά έργα και οι ταινίες, στα οποία αναφερθήκαμε, λειτουργούν ως καταλύτες για την επανασυγκρότηση της «απαγορευμένης» μνήμης²⁹ για την εξωτερική συ- ναισθημάτων, για τη δήλωση της ύπαρξης, για τη διαμαρτυρία της αντιμε- τώπισης αλλά, κυρίως, για τη γνωστοποίηση αυτής της αθέατης πλευράς της τουρκικής ιστορίας. Οι λογοτεχνικοί και κινηματογραφικοί ήρωες και ηρωίδες του βιβλίου και της ταινίας βρίσκονται σε μία μετέωρη κατάσταση ως προς την ταυτότητά τους. Ξεκάθαρη αναπαράσταση αυτής αποτελεί στην ταινία η σκηνή όπου ο εγγονός του ήρωα σπάζει το μπουκάλι που μόλις έριξε ο παπ- πούς στη θάλασσα και δηλώνει πως, ενώ είναι Τούρκος, ο περίγυρός του το αμφισβητεί. Ο παππούς του, λέει, είναι Έλληνας άπιστος και κατάσκοπος. Η Πατρίδα γι' αυτούς τους ήρωες είναι το χώμα, το φυσικό περιβάλλον, το σπί- τι, η οικογένεια, η γειτονιά και οι φίλοι, σκόρπιες λέξεις μιας γλώσσας που τους απαγορεύθηκε να μιλούν, μυρωδιές, γεύσεις και χρώματα. Σύμβολα της πατρίδας και πολύτιμες υλικές αναμνήσεις της το χώμα και το νερό, τα δύο συστατικά του κύκλου της ζωής²⁹. Η περιήγηση των λογοτεχνικών ηρώων της Çiçekoğlu στο Μοσχονήσι, το αγνάντεμα στη Μυτιλήνη, οι αναμνήσεις από τη συγκατοίκηση Ρωμιών και Τούρκων στον Άγιο Στέφανο πριν τα Σεπτεμβρι-

29. «Μιλάει για την Κρήτη: γέρασε πια, θόλωσε το μυαλό της. Όσο πάει, βυθίζεται στα παλιά. Τώρα πια ζει μόνο τα παιδικά της χρόνια». Η γιαγιά κοιτάζει γύρω της εχθρικά και φοβισμένα. Έχει φουχτώσει σφιχτά σφιχτά με τα κοκαλιάρικα χέρια της το φουσκωμένο σακουλάκι που κρέμεται απ' το λαιμό της ανάμεσα στα στεγνά πια στήθη της. Το σφίγγει στο στήθος της σαν να υπάρχει φόβος να το κλέψει κάποιος. Ρί- χνει μια ματιά γεμάτη απειλή στον άνδρα και γυρνάει να παραπονεθεί στη νύφη της: «Δεν αφήνω να μ' αγγίξουν πουθενά!». Ο Ερτάν ξαφνιάζεται, τον κυριεύει ένα περί- εργο συναίσθημα ενοχής. Στρέφεται στη νύφη και τη ρωτάει με το βλέμμα του: «Μα εγώ τί έκανα;» «Δεν είναι για σας», λέει η γυναίκα. «Τις προάλλες είχε αρρωστήσει πολύ κι ήρθε ο γιατρός να της βάλει θερμόμετρο. Δεν τον άφησε να της βάλει το θερ- μόμετρο στη μασχάλη. Φοβάται μην της πάρουν το σακουλάκι». Ο Ερτάν τη ρωτάει, φωναχτά αυτή τη φορά: «Τι έχει μες στο σακουλάκι;». «Χώμα έχει. Χώμα της Κρή- τας». (σ. 55) – «Την προηγούμενη φορά που ήρθα εδώ, κάτω απ' το κυπαρίσι καθό- ταν μια ηλικιωμένη κυρία...» «Δεν ήταν μητέρα μου, πεθερά μου ήταν. Πέθανε, ζωί σ' εσάς» [...] «Και το σακουλάκι της; Τι το κάνατετο σακουλάκι της; «Ααα... Θυμάστε και το σακουλάκι της... Τη ραντίσαμε με το χώμα και θάψαμε και το σακουλάκι μαζί της: τι να κάνουμε...» (σελ. 105-106).

Φωτογραφικές, λογοτεχνικές και κινηματογραφικές εικόνες

ανά, οι διηγήσεις των γιαγιάδων από την Κρήτη και τη Θεσσαλονίκη και τα απομεινάρια της εκεί ζωής τους δημιουργούν τραυματική μεταμνήμη και νοσταλγία για έναν τόπο και μία ζωή που δεν γνώρισαν οι ίδιοι, όμως φέρουν μέσα τους ως παρακαταθήκη και κληρονομιά. Οι αφηγήσεις στο τραπέζι των γειτόνων, η συγκίνηση και η νοσταλγία για τον τόπο που μύριζε θάλασσα και είχε τη γεύση του χαρουπόσπορου, αλλά και η δυσάρεστη ανάμνηση του καθατηριού και της υποδοχής τους ως «Ελλήνων απίστων» που έπεσαν θύματα εκμετάλλευσης από τους νέους «συμπατριώτες» τους, ξεχωρίζουν ως σκηνές και εντάσσονται στο ίδιο αφηγηματικό μοτίβο με το βιβλίο της Çiçekoğlu. Η νοσταλγία και η ταυτοτική σύγκρουση έχουν οδυνηρό τέλος και στα δύο: η γιαγιά και ο παππούς πεθαίνουν μιλώντας και τραγουδώντας στα ελληνικά.

Σύμφωνα με τη Hirschon η μνήμη γίνεται αποφασιστικός δεσμός για την ανασυγκρότηση της ζωής των βίαια εκπατρισμένων λαών, το μέσο της πολιτισμικής τους επιβίωσης και ένα είδος κεφαλαίου, χωρίς το οποίο η ταυτότητα χάνεται³⁰. Στοχεύοντας στην απώλεια της ταυτότητας των ανταλλαχθέντων, το τουρκικό κράτος φρόντισε να εκριζώσει τις μνήμες τους από την Ελλάδα και να τους εκτουρκίσει βίαια. Και στις δύο όχθες του Αιγαίου αναφέρεται παραγκωνισμός, εκμετάλλευση και άρνηση μείξης των πληθυσμών μέσω γάμων³¹ και αυτό δυσκόλεψε πολύ και στις δύο περιπτώσεις την ένταξη των εκτοπισμένων στις επιθυμητές «φαντασιακές κοινότητες», σύμφωνα με τον όρο του Anderson³². Ενώ η συγκρότηση της μνήμης των προσφύγων στην Ελλάδα μετά τον ξεριζωμό ήταν άμεση (και στη συνέχεια υπήρξε και η σχετική κρατική μέριμνα), στην Τουρκία η ανασυγκρότηση της «απαγορευμένης» μνήμης συντελείται μετά τη δεκαετία του '90 από τους απογόνους των ανταλλαξίμων και μάλιστα σε πολλαπλά επίπεδα: το Ίδρυμα με τις δράσεις του, η συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών, η συγγραφή λογοτεχνίας, η φωτογραφία, ο κινηματογράφος, η μουσική, ο χορός, όλα αξιοποιούνται τα τελευταία τριάντα χρόνια και οι βαθύτεροι λόγοι που αυτό συμβαίνει θα αποτελέσουν αντικείμενο επόμενης δημοσίευσης.

30. R. HIRSCHON, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Αθήνα 2006, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σελ. 59.

31. R. HIRSCHON, «“Unmixing Peoples” in the Aegean Region», στον τόμο R. HIRSCHON (επιμ.) *Crossing the Aegean*, N.Y. – Oxford 2004., Berghahn Books.

32. BEN. ANDERSON, *Φαντασιακές Κοινότητες: στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού*, Αθήνα 1997, εκδ. Νεφέλη, σελ. 26.

Παράρτημα αποσπασμάτων ταινιών, Ποιημάτων και Φωτογραφιών

Φωτογραφικές, λογοτεχνικές και κινηματογραφικές εικόνες

Dedemin İnsanları:

Απόσπασμα πρώτο:	Απόσπασμα δεύτερο:	Απόσπασμα τρίτο:
		

Mübadil³³

Bastonuna dayanarak
Cunda adasındaki bahçesini sularken

Sabah alacasında
Uyur uyanık
Beli büyük İsmet hanım

Uzak, çok uzakta kalmış
Girit' teki evlerinde
Annesinin gece vakti söylediği
Rumca ninnisini dinliyor

Can kulağıyla bir yandan
(Arif Damar)

Ανταλλάξιμη

Στηριζόμενη στο μπαστούνι της
Καθώς ποτίζει τον κήπο της στα Μοσχονήσια
Στα χρώματα του πρωινού

Μισοκοιμισμένη
Η κυρία Ισμέτ με την κυρτωμένη πλάτη
Ακούει από μια μεριά με τα αυτιά της ψυχής
της το νανούρισμα στα Ρωμαίικα
Που της έλεγε η μητέρα της το βράδυ
Στο σπίτι στην Κρήτη
Που έμεινε μακριά, πολύ μακριά.

33. Σημειώνεται ότι όλες οι μεταφράσεις είναι της συγγραφέως. Οποιοδήποτε λάθος

Σταυρούλα Γ. Σωτηροπούλου

Berkant Çolak, Mübadele

Bir de baktım ki
Bütün denizler Ege
(Hulki Aktunç)

Κοίταξα για μια στιγμή
Όλες οι θάλασσες ήταν
Αιγαίο

Berkant Çolak, Mübadele

στη μετάφραση είναι αποκλειστικά δική της ευθύνη.

Φωτογραφικές, λογοτεχνικές και κινηματογραφικές εικόνες

Girit' ten Bir Mübadil

Deniz kıyısındaki
o ahşap ev yıkılmadan,
Kova kova çekip
taraçaya döken yorgun ihtiyar

Girit' ten getirdiği kitaplarını
kiloyla eskiciye satmadan,

Teneke kutularda karanfil yetiştirir,

Nagilesini fokurdattırdı denize karşı.

Deniz, yumuşak dalgalarla,
Sallar, uyuturdu evi.
Evdeki öksüz kızların düşünürdü adam,
Kim bilir kimlerle evlenip
nerelere gideceklerini.
Arada bir gemi geçip giderdi
Uzaktan
uzaklara
(Cevat Çapan)

Ένας Ανταλλάξιμος από την Κρήτη

Χωρίς να έχει γκρεμίσει αυτό το ξύλι-
νο σπίτι στην ακρογιαλιά,
Κουβά κουβά τραβήξε και έχυσε
προς το πεζούλι ο κουρασμένος ηλι-
κιωμένος.

Χωρίς να πουλήσει τα βιβλία που
έφερε από την Κρήτη με το κιλό στον
παλιατζή,

Μεγαλώνει στους τενεκέδες γαρύφαλα,
Και καπνίζει τον ναργιλέ του μπρο-
στά από τη θάλασσα.

Η θάλασσα, με τα μαλακά κύματα,
Λικνίζεται και κοιμίζει το σπίτι.

Ο άντρας σκεφτόταν τα ορφανά κορί-
τσια του σπιτιού.

Ποιος ξέρει με ποιους παντρεύτηκαν,
πού πήγαν.

Μια στιγμή ένα πλοιο πέρασε,
Από μακριά
για μακριά

Η ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ
ΚΑΙ ΟΙ ΡΩΜΙΟΙ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ
ΣΤΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ
AŞKIN SAMATYASI SELANİK'TE KALDI
TOY SERGUN AÇAR

Τα τελευταία χρόνια, τα κύρια ιδεολογικά ζητήματα στα οποία έχουν επικεντρωθεί οι συγγραφείς είναι η εικόνα του «άλλου» που παρουσιάζεται στα λογοτεχνικά κείμενα και οι έννοιες «ταυτότητα» και «ετερότητα», διότι η λογοτεχνία αντλεί θέματα από την πραγματικότητα και τα μεταμορφώνει, ενσωματώνοντας παράλληλα τις ανησυχίες των καιρών. Ως αποτέλεσμα, η εικόνα του «άλλου» άρχισε να καταλαμβάνει μια θέση στη λογοτεχνία. Μέσω των λογοτεχνικών βιβλίων, μπορούν να καλλιεργηθούν στάσεις και να διαδοθούν αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς που σχετίζονται με τον συναισθηματικό τομέα της προσωπικότητας, επηρεάζοντας έτσι προσωπικές απόψεις, πεποιθήσεις και επιλογές¹.

Ταυτότητα και ετερότητα έχουν πολλαπλές έννοιες. Σύμφωνα με τον Hobsbawm, τέσσερα κριτήρια διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικής ταυτότητας: α) η ιδεολογία, β) η ιστοριογραφία, γ) η λογοτεχνία, που επεξεργάζεται, αναπλάθει, δραματοποιεί και αφηγείται την καθημερινή ζωή και δ) η γλώσσα².

Γενικότερα, η ταυτότητα ως «νοητική κατασκευή» περιλαμβάνει την ύπαρξη του «άλλου», δηλαδή τη διαφορετικότητα³. Ταυτότητα σημαίνει λοιπόν, αφενός, την απόλυτη ομοιότητα ή ισότητα μεταξύ ατόμων, ομάδων, ιδεών, πραγμάτων ή συμβόλων, που ταυτίζονται αντίστοιχα μεταξύ τους. Από την άλλη, αντίθετα, σημαίνει ένα σύνολο χαρακτηριστικών που διακρίνουν κάποιον ή κάτι από κάτι άλλο⁴.

1. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΑΛΑΓΙΑΝΝΗ, «Αναπαράστάσεις του Αφρικανού στην Παιδική Λογοτεχνία», περ. *Διαδρομές*, τχ. 9-10, Άνοιξη - Καλοκαίρι 2003, σελ. 10-11.

2. ERIC HOBSBAWM, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα, πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μτφρ. ΧΡΥΣ. ΝΑΝΤΙΣ, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σελ. 23.

3. ΧΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΛΑΟΥΡΑ ΜΑΡΑΤΟΥ, ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Δ. ΓΕΡΜΑΝΟΣ, Θ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ (επιμ.), «Εμείς» και οι «άλλοι» αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, εκδ. τυπωθήτω Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2000, σελ. 33.

4. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΡΥΖΑΣ, *Παγκόσμια Επικοινωνία και Πολιτιστικές Ταυτότητες*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2005, σελ. 169.

Οι έννοιες του εαυτού και του άλλου είναι θεμελιωδώς συμπληρωματικές καθώς η αυτογνωσία και η επίγνωση της ταυτότητάς μας επιτυγχάνονται μέσω της αποδοχής της ταυτότητας των άλλων⁵.

Η ετερότητα συνεπάγεται ότι η εθνική ποικιλομορφία, η πολιτισμική ιδιαιτερότητα ή η κοινωνική έκφραση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι «κάθε ταυτότητα απαιτεί ένα “άλλο”»⁶. Επομένως, οι ξένοι γεννιούνται όταν τα άτομα ανακαλύπτουν τις διαφορές τους⁷.

Η εικόνα για το διαφορετικό που υπάρχει στην κοινωνία μπορεί να εδραιωθεί από προκαταλήψεις και πολιτιστικούς μύθους, και μπορεί ακόμη και να αναφέρεται στο φανταστικό απόθεμα του υποκειμένου, μέσα από τη σχέση του με τον εαυτό του, συγκροτώντας τον φανταστικό «άλλο» και μεταδίδοντας τον στην επόμενη γενιά⁸.

Σύμφωνα με την ψυχανalyτική θεωρία, ο «άλλος» είναι μια φανταστική κατασκευή που βρίσκεται στο στάδιο της αναγνώρισης του κόσμου και του εαυτού στην παιδική ηλικία. Επειδή ο «άλλος» είναι μια ευφάνταστη κατασκευή του εαυτού, ο εαυτός μπορεί να κατασκευάσει έναν ολοένα διαφορετικό «άλλο» και οι χθεςινοί ξένοι μπορούν να γίνουν φίλοι, αλλά οι προκαταλήψεις παραμένουν κρυφές και θα επανεμφανιστούν σε ορισμένες καταστάσεις⁹. Οι ξένοι ανήκουν σε ένα στερεότυπο που αντέχει και είναι ενδημικό στο υποσυνείδητό μας¹⁰.

Στα λογοτεχνικά έργα, οι συγγραφείς αντλούν εικόνες από στερεότυπα και συλλογικές αναπαραστάσεις της κοινωνίας στην οποία ζουν και αναπόφευκτα επηρεάζονται από τις προσωπικές τους απόψεις και αντιλήψεις όταν δημιουργούν ιστορίες και χαρακτήρες, τροποποιώντας και αναδημιουργώντας τους με τη βοήθεια της φαντασίας. Τα βιβλία, άμεσα ή έμμεσα, ηθελημένα ή ακούσια, εκφράζουν την προσωπική ιδεολογία του συγγραφέα. Ως εκ τούτου, η εικόνα του «άλλου» είναι πιο εύκολο να μεταφερθεί και να αποτυπωθεί στη λογοτεχνία.

Στόχος της εργασίας είναι να εξετάσουμε το θέμα της ετερότητας, του ξένου, δηλαδή του «Άλλου» στη λογοτεχνία, και πιο συγκεκριμένα στο μυθιστό-

5. Χρ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΛΑΟΥΡΑ ΜΑΡΑΤΟΥ, ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Δ. ΓΕΡΜΑΝΟΣ, Θ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ (επιμ.), «Εμείς» και οι «άλλοι» αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, εκδ. τυπωθήτω Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2000, σελ. 42.

6. JIM CUMMINS, *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση*, Εκπαίδευση με σκοπό την Ενδυνάμωση σε μια Κοινωνία της Ετερότητας, εισαγ.-επιμ. ΕΛΕΝΗ ΣΚΟΥΡΤΟΥ, μτφρ. ΣΟΥΖΑΝΑ ΑΡΓΥΡΗ, εκδ. Gutenberg (Διαπολιτισμική Παιδαγωγική/5), Αθήνα 2002, σελ. 10.

7. JULIA KRISTEVA, *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας*, μτφρ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΑΤΕΡΓΙΑΝΝΗΣ, επιμ. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΡΟΖΑΝΗΣ, εκδ. Scripta, Αθήνα 2004, σελ. 11-13.

8. Φρ. ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Η πολιτισμική εικονολογία και οι στόχοι της», περ. *Διαβάζω*, τχ. 417, Απρίλιος, Αθήνα 2001, σελ. 93.

9. S.L. GILMAN, *Difference and Pathology. Stereotypes of sexuality, race and madness*, Cornell University Press, London 1985, σελ. 35.

10. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΤΕΝΟΥ, *Εικόνες του Άλλου. Η ετερότητα: από τον μύθο στην προκατάληψη*, μτφρ. ΣΑΡΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ, ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΔΗΜΑ, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1998, σελ. 52.

Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή

ρημα του Sergun Ağar. Η παρούσα εργασία παρουσιάζει τις κυρίαρχες και σημαντικές συμπεριφορές των κεντρικών ηρώων, ώστε να αντιληφθούμε με ποιον τρόπο ο συγγραφέας προσεγγίζει το θέμα του «Άλλου» και πως το παρουσιάζει στη νέα γενιά.

Aşkin Samatya'si Selanik'te Kaldı είναι το πρώτο μυθιστόρημα του Σεργκούν Αγάρ. Ο ελληνικός τίτλος του μυθιστορήματος είναι «Φίλησα μια Φορά την Ευδοξία», που προέρχεται από το ποίημα «Ευδοξία» του Μουζαφέρ Ταγίπ Ουσλού και ο τουρκικός τίτλος Aşkin Samatya'si Selanik'te Kaldı (Ο Έρωτας των Ψωμαθειών Έμεινε στη Θεσσαλονίκη), αφού ψάχνει ο αφηγητής τον έρωτα στα Ψωμαθεία και στη Θεσσαλονίκη.

Τα γεγονότα της ανταλλαγής αναφέρονται έμμεσα στο μυθιστόρημα, αλλά οι πρωταγωνιστές μας έχουν ζήσει άμεσα τα σχετικά γεγονότα της ανταλλαγής και τις δραματικές επιπτώσεις της, αφού από το 1923 και μετά άρχισαν ενέργειες σε βάρος των μειονοτήτων. Η μεθοδευμένη πολιτική διαδικασία εκτουρκισμού της τουρκικής οικονομίας και οι αρνητικές πολιτικές έναντι μειονοτήτων επηρέαζαν πιο πολύ τους Ρωμιούς της Κωνσταντινούπολης. Η μοίρα των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης θα καθοριστεί από τις ελληνοτουρκικές σχέσεις από τη δεκαετία του 1950. Ένα από τα σημαντικά γεγονότα που αναφέρονται στο μυθιστόρημα είναι τα Σεπτεμβριανά του 1955 που επηρέασαν ιδιαίτερα τη ζωή των Ρωμιών.

Ο αφηγητής μας κάνοντας αναδρομική αφήγηση, περιγράφει τα παιδικά του χρόνια και τη ζωή του στα Ψωμαθεία. Θέλει να ξαναζήσει εκείνη τη ζωή και έναν έρωτα όπως του παππού του με την κυρία Ευφροσύνη. Μαζί με την Αϊσεγκιούλ, την κοπέλα του, ψάχνουν στα σοκάκια των Ψωμαθειών το παρελθόν. Όσο πλησιάζουν στο τέλος της ιστορίας τόσο πλησιάζουν και στο τέλος της δικής τους σχέσης, γιατί στο τέλος καταλαβαίνει ο αφηγητής μας πως έρωτας σαν του παππού και της κυρίας Ευφροσύνης υπάρχει μόνο στα ποιήματα και στις ταινίες.

Οι γονείς του κεντρικού μας ήρωα του Χασάν ήρθαν από τη Θεσσαλονίκη στην Τουρκία μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και αργότερα εγκαταστάθηκαν στα Ψωμαθεία (σήμερα: Κοτζαμουσταφά-πασά) όπου ζούσαν Ρωμιοί. Αρμένιοι και λίγοι Τούρκοι μαζί. Εκεί, ο διοικητής του αστυνομικού τμήματος των Ψωμαθειών ερωτεύτηκε τη ζωντοχήρα Ρωμιά. Παρόλο που ήταν παντρεμένος ο Χασάν και με μια κόρη, κανένας δεν μπόρεσε να εμποδίσει τον έρωτά τους. Ούτε οι γονείς τους, ούτε οι θρησκείες τους αλλά ούτε και η εθνικότητά τους.

Από τις πρώτες μάλιστα σελίδες, η εικόνα του «Άλλου» κάνει την εμφάνισή της. Ο αφηγητής θεωρεί τους κεντρικούς ήρωες απωθητικοί, συμπερονολόγοι και της ευκολίας (σελ. 11). Αλλά ταυτόχρονα τους θαυμάζει επειδή ο ένας διεκδίκησε τον άλλον ενάντια στις πιέσεις της εποχής και της κοινωνίας. Εφόσον ο Χασάν δεν έγινε αποδεκτός από την κοινότητα των Ρωμιών και η Ευφροσύνη από την οικογένεια του Χασάν.

Γαμζιέ Χατίπ

Η οικογένεια του Χασάν ζούσε ήρεμα μέχρι τη στιγμή που ο Χασάν, διοικητής τότε του αστυνομικού τμήματος των Ψωμαθειών ερωτεύτηκε μια άλλη γυναίκα και εγκατέλειψε τη γυναίκα του και το μοναχοπαίδι του για αυτήν. Θυσίασε δηλαδή την καριέρα του, την οικογένειά του και τη ζωή του για μια ξένη γυναίκα.

Υστερα από δεκαέξι χρόνια είδε για πρώτη φορά την κόρη του και τα εγγόνια του. Η κόρη του Χασάν ήταν βαριά άρρωστη και δεν είχε την οικονομική δυνατότητα ώστε να καλύψει τα έξοδα της θεραπείας της και αναγκάστηκε να πάει στον πατέρα της ο οποίος είχε πολλά λεφτά (σελ. 43). Στην πρώτη της συνάντηση, μετά από τόσα χρόνια ο μπαμπάς της δεν την αναγνώρισε και έκανε πίσω τη στιγμή που η Σελμά, η κόρη του πλησίασε να τον αγκαλιάσει.

Για τον αφηγητή μας αυτός ο άντρας ήταν ένας ξένος. Είχε παραμελήσει την οικογένεια του, δεν αναζήτησε ούτε μια φορά την κόρη του και ήταν αδιάφορος για τη ζωή τους. Δεν ήξερε πολλά για τον παππού του, ακόμα και η μαμά του δεν τον ανέφερε συχνά στις αναμνήσεις της. Δηλαδή, ο έρωτάς του για μια ξένη τον είχε κάνει ξένο προς τους δικούς του ανθρώπους.

Ποιος ήταν αυτός ο άνθρωπος που είχαμε το ίδιο αίμα; Γιατί δε μας έμοιαζε; (σελ. 45).

Η κυρία Ευφροσύνη ήταν η κόρη μιας ευκατάστατης οικογένειας. Μετά από δυο αποτυχημένους γάμους βρήκε τον έρωτα στον Χασάν. Ωστόσο, λόγω της διαφορετικότητας της, η οικογένεια του Χασάν και ιδιαίτερα η μαμά του την πλησίασε έχοντας μια συγκεκριμένη στερεοτυπική άποψη.

«Κυρία μου», της είπε της Ευφροσύνης, «εδώ είναι Ιστανμπούλ κι ο γιος μου είναι μουσουλμάνος, μην το ξεχνάς!» (σελ. 122)

Από την άλλη η κεντρική μας ηρωίδα υπερασπίζεται το δικαίωμά της στην ετερότητα λέγοντας:

«Όχι, εδώ είναι Κωνσταντινούπολη κι ο Χασάν είναι άντρας μου».
(σελ. 122)

Υπογραμμίζουμε εδώ τη λέξη με την οποία ονομάζει ο συγγραφέας τη διαφορετικότητα της κεντρικής μας ηρωίδας:

«Χτυπάνε εδώ καμπάνες, βρε ξέने σπόρε;» (σελ. 122)

Η κυρία Ευφροσύνη, για τον αφηγητή μας, ήταν ένας χαρακτήρας σαν να έχει βγει από τα παραμύθια. Τρέφει θετικά αλλά και αρνητικά συναισθήμα-

Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή

τα, εκφράζει συμπάθεια αλλά και αντιπάθεια για την κυρία Ευφροσύνη. Την θεωρεί υπεύθυνη για την κατάσταση της μαμάς του, γιατί φεύγοντας στην Ελλάδα, μετά τον θάνατο του Χασάν, πήρε όλη την περιουσία του και δεν άφησε τίποτα για την Σελμά ώστε να ολοκληρώσει τη θεραπεία της.

Η κεφάτη εκείνη γυναίκα που ανήκε στον κόσμο των παραμυθιών, για μένα δεν υπήρχε πια. Τη θέση της είχε πάρει μια γυναίκα κακόφυχη. Αν αυτό ήταν μίσος, τη μισούσα. Η μαμά μου δεν ένιωθε μίσος, ένιωθε μόνο θιγμένη, «γίνονται αυτά», έλεγε. (σελ. 233)

Γρήγορα όμως τα γεγονότα που περιγράφει ο αφηγητής προβάλλουν την αντίθετη εικόνα για την κυρία Ευφροσύνη.

Αναιρεί όσα αρνητικά είπε για εκείνη λέγοντας πως ό,τι περιουσία απέκτησε ο παππούς του την απέκτησε με τις προσπάθειες της κυρίας Ευφροσύνης. Και χάρη στη γυναίκα αυτή η μαμά της, μετά τη γνωριμία της με την κυρία Ευφροσύνη βρήκε τη χαρά της και βελτιώθηκε η κατάστασή της.

Με τον καιρό κόπασε κι ο δικός μου θυμός. Το πιο σημαντικό εξάλλου ήταν πως μετά τη γνωριμία της με την κυρία Ευφροσύνη, είχε αλλάξει η σχέση της μαμάς μου με τη ζωή. «Εκείνη την κυρία, στα Ψωμαθεία, τη θυμάστε, την κυρία Ευφροσύνη. Τη γνώρισα αργά. Αλλιώς θα την ξεπερνούσα αυτή την αρρώστια». (σελ. 240-241).

Σε γενικές γραμμές η κυρία Ευφροσύνη δεν αντιμετωπίζεται ως μια ξένη αλλά ως ο μοναδικός έρωτας του Χασάν. Παρόλο που είχαν διαφορετικές θρησκείες, εθνικότητες, κουλτούρα συναντήθηκαν στον έρωτα. Ο έρωτάς τους ήταν πιο δυνατός από τις αντιρρήσεις των άλλων. Ο έρωτάς τους γέννησε τα συναισθήματα στον αφηγητή να γράφει αυτό το μυθιστόρημα. Ο Χασάν και η Ευφροσύνη είχαν μια αρμονία στη ζωή τους. Ο ένας σεβόταν την πίστη και τις πεποιθήσεις του άλλου. Αξίζει να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι στην κοινωνία του «Εμείς» ο Χασάν προσεγγίζει τον «Ξένο», δηλαδή την κυρία Ευφροσύνη, χωρίς προκαταλήψεις, επειδή και οι δυο κατανοούν πως όλοι είμαστε διαφορετικοί ο ένας απέναντι στον άλλο, επιβεβαιώνοντας με αυτόν τον τρόπο τις σύγχρονες απόψεις των λογοτεχνών ότι όλοι οι άνθρωποι είναι κατά μια έννοια διαφορετικοί.

Η ΠΡΟΣΦΥΓΙΑ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΑΦΘΟΝΙΑΤΗ

1. Εισαγωγή

Ο Ηρακλής Ιωαννίδης κατάγεται από οικογένεια με ρίζες στο χωριό Αφθόνη του νησιού Μαρμαράς στην Προποντίδα. Γεννήθηκε το 1897 και μεγάλωσε στο χωριό Μαρμαράς της ομώνυμης νήσου, όπου ο πατέρας του Αθανάσιος Ιωαννίδης διατηρούσε εμπορικό κατάστημα¹. Η καταγωγή του Ηρακλή Ιωαννίδη, αποτυπώνεται στο φιλολογικό του ψευδώνυμο, Πέτρος Αφθονιάτης, με το οποίο έγινε γνωστός αργότερα ως συγγραφέας.

Ο Ιωαννίδης φοίτησε αρχικά στο αρρεναγωγείο της ρωμαϊκής κοινότητας Μαρμαράς² και στη συνέχεια βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη για να σπουδάσει στην Εθνική Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου. Τα νεανικά του χρόνια σημαδεύτηκαν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την εξορία των Ρωμίων Μαρμαρινών στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας από τον Ιούνιο του 1915 έως και το 1919. Ο ίδιος έζησε την εξορία αυτή σε ηλικία δεκαοκτώ ετών στην κωμόπολη Κερμαστή, το σημερινό Mustafa Kemal Paşa. Το 1916 κατάφερε να αποδράσει στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί στην πόλη Dedeağaz (σημερινή Αλεξανδρούπολη). Το 1918 θα φτάσει στη Σύρο από την Καβάλα και λίγο μετά θα εγκατασταθεί στον Πειραιά³.

1. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο Εκτιμητικών Επιτροπών Ανταλλαξίμων αρ. 1919, Κοινότητα Μαρμαρά, Επαρχία Προικοννήσου, αρ. πράξης 101.

2. Ο Ηρακλής Ιωαννίδης είχε και ξεχωριστό ρόλο ως μαθητής στα εγκαίνια του νέου αρρεναγωγείου Μαρμαρά, των Κυριακιδείων Εκπαιδευτηρίων τον Αύγουστο του 1910. Στο *Λεύκωμα Κυριακιδείων Εκπαιδευτηρίων Μαρμαρά* (Κωνσταντινούπολη χ.χ.) ο πρώτος διευθυντής του σχολείου Σπυρίδων Νεστορίδης, απόφοιτος της Μεγάλης του Γένους Σχολής, σημειώνει (σελ. 11): «Είτα μαθητής, ο Ηρακλής Α. Ιωαννίδης, φέρων επί του στήθους ταινίαν φέρουσιν χρυσοίς γράμμασι τας λέξεις «Ο χορός των μαθητών», διά καταλλήλου προσλαλιάς εξέφρασε την ευγνωμοσύνην της μαθητιώσης νεότητος [...]». Για την εκπαίδευση στα Μαρμαρονήσια βλ. Σ. ΝΕΣΤΟΡΙΔΗΣ, *Προικοννησιακά και εθνικά ενθυμήματα*, επιμ. ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ, Αθήνα 1992, Δωδώνη, σελ. 117-123 και Ι. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ, «Σχολεία και εκπαίδευση στα Μαρμαρονήσια Προποντίδας», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης* 21-22 (2021-2022), σελ. 164-179.

3. IRÈNE SOETAERT-JOANNIDÈS, «Héraclès Joannidès, mon père», *Actes du colloque international « Le voyage en Grèce 1934-1939 » organisé à l'École française d'Athènes et à la Fonda-*

Προερχόμενος από νησιωτική οικογένεια και έχοντας σπουδάσει γλώσσες και εμπόριο, βρίσκεται στους εφοπλιστικούς κύκλους των Μαρμαρινών και των Αθηναίων στον Πειραιά. Από το 1919, υπήρξε γραμματέας του Λεωνίδα Εμπειρίκου, πατέρα του υπερρεαλιστή λογοτέχνη Ανδρέα Εμπειρίκου, στην Εθνική Ατμοπλοΐα Ελλάδος⁴. Το 1921 ο Ιωαννίδης βρίσκεται στο Παρίσι όπου αναλαμβάνει την διεύθυνση του ναυτιλιακού γραφείου του Εμπειρίκου και αργότερα την Société Neptos, μέσω της οποίας εξέδωσε το σπουδαίο ταξιδιωτικό περιοδικό για τον ελληνικό πολιτισμό *Le voyage en Grèce* από το 1934 έως το 1939. Στο περιοδικό αυτό, να σημειωθεί, συμμετείχαν σπουδαίες προσωπικότητες των γραμμάτων και των τεχνών, όπως ο Τζόρτζιο Ντε Κίρικο, ο Λε Κορμπουζιέ, η Μαργκερίτ Γιουρσενάρ, ο Πάμπλο Πικάσο, ο Ανρί Ματίς, ο Τεριάντ και πολλοί άλλοι⁵. Η γαλλική κυβέρνηση τίμησε τον Ηρακλή Ιωαννίδη με το παράσημο του Ιππότη της Λεγεώνας της Τιμής⁶. Ο Ιωαννίδης έφυγε από την ζωή πρόωρα αυτοκτονώντας στις 23 Απριλίου 1950 στην Εκάλη της Αθήνας⁷.

Ο Ηρακλής Ιωαννίδης, συστήνεται στα ελληνικά γράμματα, ως Πέτρος Αφθονιάτης, με τους *Πρόσφυγες* το πρώτο λογοτεχνικό του έργο που κυκλοφορεί το 1929 από τις εκδόσεις Αγών στο Παρίσι. Με το έργο αυτό, ο Αφθονιάτης θέτει τον εαυτό του σε αυτό που ονομάζουμε Γενιά του '30, αφού οι *Πρόσφυγες* εκδίδονται την ίδια χρονιά με το εμβληματικό, σύμφωνα με τον Μάριο Βίττη, έργο του Γεώργιου Θεοτοκά *Ελεύθερο πνεύμα*⁸. Το 1930, ο Αφθονιάτης εκδίδει το δεύτερό του μυθιστόρημα *Μετανάστες* ενώ το τρίτο του μυθιστόρημα με τίτλο *Ληστές* δημοσιεύεται το 1933 υπό την επιμέλεια του στενού του φίλου Γιώργου Κατσίμπαλη. Το τελευταίο του βιβλίο με τίτλο *Γύροι. Σημειωματάριο ταξιδιών 1922-1934* εκδίδεται το 1935.

Στο έργο του Αφθονιάτη εντοπίζονται πολλά από τα κεντρικά ζητήματα που απασχόλησαν λίγο πολύ όλους τους εκπροσώπους της Γενιάς του '30.

tion Vassilis et Eliza Goulondris à Andros (23-26 Septembre 2004), Αθήνα 2006, École française d'Athènes, σελ. 6-8.

4. Ε. ΒΑΛΣΑΜΗΣ, *Προκοννησιακά ιστορικά*, με τη συνεργασία του Νικ. Λαμπαδαρίδη και πρόλογο του Μανουήλ Γεδεών, Αθήνα 1940, σελ. 99.

5. Ι. SOETAERT-JOANNIDÈS, "Héraclès Joannidès...", *ό.π.*, σελ. 9-13, βλ. και DIDIER OTTINGER, « La nuit surréaliste tombe sur l'Acropole », *Actes du colloque international « Le voyage en Grèce 1934-1939 » organisé à l'École française d'Athènes et à la Fondation Vassilis et Eliza Goulondris à Andros (23-26 Septembre 2004)*, Αθήνα 2006, École française d'Athènes, σελ. 179-186.

6. Ε. ΒΑΛΣΑΜΗΣ, *Προκοννησιακά...*, *ό.π.*, σελ. 101.

7. Με αφορμή τον θάνατό του διάφορα κείμενα δημοσιεύτηκαν στον παρισινό και αθηναϊκό τύπο. Ενδεικτικά βλ. *Βήμα* (23.4.1950), *Μαρμαρινά Νέα* (Μάιος-Ιούνιος 1950), σελ. 7, και το κείμενο του ΘΕΟΦΑΝΗ ΘΕΟΦΑΝΙΔΗ στα *Μαρμαρινά Νέα* (Ιούλιος 1950), σελ. 1-2, τα κείμενα των Κώστα Ουράνη και Μιχάλη Τόμπρου στο περιοδικό *Νέα Εστία* 549 (15 Μαΐου 1950), σελ. 675-677.

8. MARIO VITTI, *Η Γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα 1995, Ερμής, σελ. 27-50.

Η προσφυγιά και η μετανάστευση στον Αφθονιάτη

Επηρεασμένος άμεσα από τα θλιβερά γεγονότα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, της πρώτης εξορίας των Ρωμιών Μαρμαρινών και του τελικού διωγμού τους το 1922, αλλά και από τον εθνικό διχασμό στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας γράφει με έντονο το στοιχείο της ανησυχίας, της αμφισβήτησης και της πίστης στην ελευθερία που εκφράζεται ακόμη και με επαναστατικό λόγο. Εξ αιτίας της αίσθησης μιας νιότης που πέρασε άχαρα, ο Αφθονιάτης αφήνεται σε έναν εσωτερικό μονόλογο που θέτει ζητήματα υπαρξιακά, με στοχασμούς για την ζωή, τα ήθη και τις ιδέες της κοινωνίας που προσπαθεί να ξαναγεννηθεί μετά τους πολέμους μέσα από την περιπέτεια και την αναζήτηση. Για τους λόγους αυτούς η θέση του Πέτρου Αφθονιάτη στη Γενιά του '30 θα πρέπει να επαναπροσδιοριστεί. Έτσι, σε αντίθεση με τις σκόρπιες και επιφανειακές αναφορές στην παρουσία του στα Γράμματα θεωρούμε ότι οφείλει να αξιολογηθεί το έργο του ως μιας εκ των πρώτων μορφών της Γενιάς του '30 που θέτει τα ζητήματα που καθόρισαν τους συγγραφείς της εποχής του⁹.

Στην παρούσα μελέτη θα σταθούμε κυρίως σε δύο από τα ζητήματα που αφορούν την ανταλλαγή των πληθυσμών, όπως αποτυπώνονται στους *Πρόσφυγες* και στους *Μετανάστες* του Πέτρου Αφθονιάτη, που καθιστούν την θεματολογία του ιδιαίτερη αφού θίγονται λιγότερο από άλλους συγγραφείς της Γενιάς του '30: πρώτον, την κατάρρευση του κόσμου και των ονείρων ενός νεαρού εξόριστου Μικρασιάτη την περίοδο 1915-1919 και, δεύτερον, την μετανάστευση των προσφύγων αμέσως μετά την μικρασιατική καταστροφή προς άλλους τόπους.

«Κι όταν ξεκίνησαν άρχιζε μόλις να χαράζη»:

Η εξορία και η κατάρρευση του κόσμου και των ονείρων της νιότης

Το μυθιστόρημα *Πρόσφυγες*, που μάλλον αποτελεί συλλογή τριών διηγημάτων παρά μυθιστόρημα, είναι η αποτύπωση των εμπειριών του ίδιου του συγγραφέα και των συμπατριωτών του. Στις 7 Ιουνίου 1915 δίνεται εντολή από τις οθωμανικές αρχές στην ρωμαίικη κοινότητα Μαρμαρά να εκκενώσει το νησί προς την Αρτάκη και την Πάνορμο της Μικράς Ασίας. Ο νεαρός Ηρακλής Ιωαννίδης, φρέσκος απόφοιτος της Εθνικής Σχολής Γλωσσών και Εμπορίου της

9. Ενδεικτικά να αναφέρουμε τις εξής: Δ. ΒΛΑΧΟΔΗΜΟΣ, «Ένας πρώιμος κανόνας της “γενιάς του Τριάντα”, ΠΕΤΡΟΣ ΣΠΑΝΩΝΙΔΗΣ, *Η πεζογραφία των νέων (1929-1930)*, Θεσσαλονίκη 1934», *Πρακτικά Ε΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών* (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτ. 2014), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014)*, οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία, τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη 2015, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, σελ. 81· Σ. ΚΑΡΑΜΗΛΑΣ, *Το περιοδικό Τα Νέα Γράμματα (1935-1940, 1944-1945)*, Διδακτορική διατριβή τόμος δεύτερος, Ιωάννινα 2009, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σελ. 382-383· Λήμμα «Αφθονιάτης Πέτρος (1897-1950)», *Εγκυκλοπαίδεια της Σύγχρονης Λογοτεχνίας*, επιμ. Νικ. Βρεττάκος, τόμ. 3, Αθήνα 1953, Εκδόσεις Ημέρας, σελ. 188-189.

Κωνσταντινούπολης βρίσκεται στον Μαρμαρά και βιώνει μαζί με την οικογένειά του την εξορία. Από την Πάνορμο άλλοι με τρένα της γραμμής Μπαντίρμα-Μπαλίκεσιρ-Σμύρνη και άλλοι με ζώα και κάρα μεταφέρονται νότια, προς την λίμνη Απολλωνιάδα, στο Μιχαλίτσι και νοτιότερα στην Κερμαστή. Σύμφωνα με μαρτυρία του Θεοφάνη Θεοφανίδη, ο Ιωαννίδης βρέθηκε στην Κερμαστή (σημερινό Mustafa Kemal Paşa) τον πρώτο χρόνο της εξορίας¹⁰.

Οι Πρόσφυγες αρχίζουν από το σημείο που ο ήρωας της πρώτης ιστορίας, ο Γιακουμής, μεταφέρεται από έναν Τούρκο αγωγιάτη προς την Προύσα με σκοπό να διαφύγει από την εξορία¹¹. Ο Γιακουμής και ένας σιωπηλός φίλος του, Ρωμιός και αυτός, κρύβονται πίσω από τον μπερντέ του κάρου του Χασάν για να ξεφύγουν από την κωμόπολη στην οποία ζούσαν εξόριστοι. Ο Αφθονιάτης παρουσιάζει τις έντονες ψυχικές μεταπτώσεις που αισθάνεται ο Γιακουμής. Η διαδρομή προς την Προύσα στιγματίζεται από τον διαρκή φόβο αλλά και την ελπίδα της σωτηρίας:

«Μια ευτυχία χυνότανε κείνη τη στιγμή από τον ολογάλαζο τον ουρανό και πότιζε τον κάμπο τον απέραντο. Όμως πάνω στη χέρση τη ψυχή του Γιακουμή, ούτε σταλιά δεν έπεφτε: Η σκέψη του, σαν τη φωτιά, του έκαιγε τα τρυφερά βλαστάρια της καρδιάς του»¹².

Η αγωνία κορυφώνεται όταν σταματούν σε ένα χάνι για φαγητό και λίγη ξεκούραση. Εκεί συναντούν έναν ζανταρμά, τον οποίον ο Χασάν παραπλανεί παρουσιάζοντας τον Γιακουμή και τον σύντροφό του ως Τούρκους μαθητές που θα πάνε στο σχολείο της Προύσας. Την στιγμή του φαγητού ένας δεύτερος ζανταρμάς με άλογο φτάνει στο χάνι και ανακοινώνει ότι έχει δοθεί εντολή να γίνεται έλεγχος σε όλα τα κάρα και να ζητούν από τους επιβάτες βεσικά, δηλαδή ένα πιστοποιητικό από τον τοπικό καϊμακάμη για την μετακίνησή τους, ιδίως για τους εξόριστους Ρωμιούς. Ο Γιακουμής και ο σιωπηλός σύντροφός του ξεπέρασαν τον κίνδυνο και την αγωνία τους με την βοήθεια του Χασάν.

10. «Νοιώθοντας πολύ βαθείά, και πολύ σιμά μου την παγερή πνοή που έρριξε κάτω απ' το δένδρο της ζωής τον Ηρακλή, αισθάνθηκα έντονα τον θερμό παλμό της πατριωτικής του καρδιάς που σκιρτούσε στα νεανικά του στήθη, εκεί στις όχθες του Ρυνδακού ποταμού στην Κερμαστή όπου βρεθήκαμε εξόριστοι στην ηλικία που νοιώθαμε μέσα μας τα πρώτα σκιρτήματα της ζωής.», ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΘΕΟΦΑΝΙΔΗΣ, «Πέτρος Αφθονιάτης (Ηρακλής Ιωαννίδης)», *Μαρμαρινά Νέα* (Ιούλιος 1950), σελ. 2.

11. Το γεγονός ότι η φυγή που περιγράφεται στο πρώτο μέρος των *Προσφύγων* είναι η εξιστόρηση της πραγματικής φυγής του Αφθονιάτη επιβεβαιώνεται από πληροφορία που δίνει ο Θεοφάνης Θεοφανίδης («Πέτρος Αφθονιάτης...», *ό.π.*, σελ. 2), «Κι έτσι ενώ θυμούμαι κείνον τον σκληρό αποχωρισμό της Κερμαστής απ' όπου ο Ηρακλής πήρε τον δρόμο του ξενιτεμού χωρίς να ξαναδιοθούμε πειά ποτίζω με δάκρυα τα λουλούδια του Μαγιού που φυτρώνουν πάνω απ' την γη που τον σκέπασε».

12. Π. ΑΦΘΟΝΙΑΤΗΣ, *Πρόσφυγες*, Παρίσι 1929, Αγών, σελ. 11.

Η προσφυγιά και η μετανάστευση στον Αφθονιάτη

Είναι σημαντικό να αναφερθεί εδώ ότι η εικόνα του Τούρκου στο έργο του Αφθονιάτη είναι κυρίως θετική, ιδίως όσον αφορά τους απλούς ανθρώπους. Εδώ είναι ένας Τούρκος που γλιτώνει από την εξορία τον Ρωμιό. Επιπλέον, ο συμβολισμός του σιωπηλού συντρόφου του Γιακουμή έχει ιδιαίτερη βαρύτητα. Θα λέγαμε ότι στο πρόσωπό του κλείνονται όλοι οι εξόριστοι Ρωμιοί του Μαρμαρά που βίωσαν τόσες δυσκολίες μακριά από τον τόπο τους χωρίς να μπορούν να αντιδράσουν στις εντολές.

Με την εξορία ο κόσμος του Γιακουμή έχει πάρει μια άγνωστη και επώδυνη κατεύθυνση. Στο χάνι του Στρατή στην Προύσα, όπου τους αφήνει ο Χασάν, οι πελάτες συζητούν για τον πόλεμο, αλλά ο Αφθονιάτης παρουσιάζει τον εξόριστο Γιακουμή σαν χαμένο και απομονωμένο από τον υπόλοιπο κόσμο¹³. Δεν ανήκει πια στην καθημερινή ζωή των μη εξόριστων κατοίκων της αυτοκρατορίας. Αυτή η μοναξιά εκφράζεται και με την ξαφνική εξαφάνιση του συντρόφου του από το πλάνο της ιστορίας αλλά και από την νυχτερινή περιπλάνηση του Γιακουμή μέσα στην πόλη. Στη διάρκεια αυτής της περιπλάνησης ο ήρωας ξαναβρίσκει την δύναμή του να φανταστεί την ζωή. Σκίζει το μάλλον απαισιόδοξο γράμμα που θα έστελνε στην Πόλη και κλαίει νιώθοντας ότι επιτέλους λυτρώνεται. Στη συνέχεια μπλέχτηκε στο πλήθος που βγήκε να γιορτάσει την νίκη στο Τσανάκκαλε. Με τον τρόπο αυτό ο Αφθονιάτης μας κρατά συνέχεια μέσα στον πραγματικό χρόνο της ιστορίας: είναι η 15η Νοεμβρίου 1915. Ο Γιακουμής άρχισε να φωνάζει και να πανηγυρίζει μαζί με τους άγνωστους Τούρκους που βγήκαν στους δρόμους της Προύσας. Ο έξαλλος πανηγυρισμός του είναι η πρώτη πράξη ελευθερίας του Γιακουμή μετά την εξορία, η πρώτη φορά που αποφάσισε να δράσει χωρίς να φοβάται τι θα του συμβεί¹⁴.

Τα όνειρα του νεαρού Γιακουμή για όσα θέλει να γίνει επανέρχονται με την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη, όπου φιλοξενείται στο σπίτι ενός θείου του. Οι γονείς του και τα αδέρφια του παραμένουν στην εξορία, αλλά ο ίδιος σκέφτεται ότι η ζωή του θα αποκτήσει αξία αν φύγει μακριά, αν πάει στην Ελλάδα¹⁵. Έτσι, τον Ιανουάριο του 1916 έφτασε στο Ντεντέαγας με τρένο και στη συνέχεια έφυγε με πλοίο για τον Πειραιά. Ο κόσμος του όμως παρέμεινε κομματιασμένος: συνειδητοποίησε ότι έχει άλλες συνήθειες από τους Έλληνες, ότι βλέπει αλλιώς τα γεγονότα που συμβαίνουν στην Τουρκία, ότι οι Έλληνες δεν μπορούν να αντιληφθούν τι ακριβώς διακυβεύεται στη Μικρά Ασία κατά τη διάρκεια του πολέμου. Με τον τρόπο αυτό, ο Αφθονιάτης τονίζει το πως οι Μικρασιάτες βρέθηκαν ανάμεσα σε δύο πατρίδες οι οποίες αντιλαμβάνονται τελείως διαφορετικά τι σημαίνει Ρωμιός.

Στον Πειραιά αναγκάζεται να εργαστεί στο ναυπηγείο αφού από την Πόλη δεν έρχονταν τα χρήματα που περίμενε για να μπορέσει να σπουδάσει. Η λα-

13. Π. ΑΦΘΟΝΙΑΤΗΣ, *Πρόσφυγες*, ό.π., σελ. 16-18.

14. Π. ΑΦΘΟΝΙΑΤΗΣ, *Πρόσφυγες*, ό.π., σελ. 19-20.

15. Π. ΑΦΘΟΝΙΑΤΗΣ, *Πρόσφυγες*, ό.π., σελ. 30-32.

χτάρα του να πραγματοποιήσει το όνειρό του για σπουδές διακόπτεται διαρκώς από τις συνθήκες που επιβάλλει ο πόλεμος και το κλίμα ιδεολογικού διχασμού που επικρατεί στην Ελλάδα ανάμεσα σε βασιλικούς και βενιζελικούς. Καταλαβαίνει ότι ούτε η ελεύθερη Ελλάδα ήταν τελικά αυτό που φανταζόταν:

«Μα έβλεπε τώρα από πολύ κοντά το σύνολο της κοινωνίας της ελεύθερης του Πειραιά και της Αθήνας, σαν ένα πίνακα μεγάλης ζωγραφιάς κι οι λεπτομέρειες χαλνούσανε το γούστο του. Οι πρώτες εντυπώσεις του εχάνονταν. Κι οι λεπτομέρειες εσκότωναν τον ενθουσιασμό του. Γινότανε γκρινιαρή»¹⁶.

Η απομυθοποίηση της Ελλάδας καταλήγει να είναι μια πολιτική στάση. Σε μια τυχαία συζήτηση νεαρών στον δρόμο έρχεται σε επαφή με τον κομμουνισμό, στον οποίο αισθάνεται ότι βρίσκει ένα νέο αξιακό κώδικα που του ταιριάζει. Ο Γιακουμής σκέφτεται ότι η επανάσταση είναι η σωστή λύση στην αδικία του κόσμου που κυβερνά ο πλούτος. Αν και θα βρεθεί σε ένα περιβάλλον στην Σύρο που θα αλλοτριώσει την αραβωνιαστικιά του Μαίρη, ο Γιακουμής εμφανίζεται ακλόνητος. Παραμερίζει τις σχέσεις του με την καλή κοινωνία της Σύρου και τον πλούτο της και αφιερώνεται σε έναν μεγαλύτερο ιδεολογικό σκοπό. Για αυτό συντάσσεται με την βενιζελική πολιτική που με την βοήθεια των Συμμάχων ελπίζει ότι θα πραγματοποιήσει την Μεγάλη Ιδέα¹⁷. Όμως τα προσωπικά όνειρα του νεαρού Γιακουμή και πάλι θα θυσιάστούν στο βωμό των ιστορικών γεγονότων. Η υποστήριξη του κινήματος του Βενιζέλου τον έφερε αντιμέτωπο με το μεγάλο στοίχημα: μπορεί η Μικρά Ασία να γίνει μέρος της Ελλάδας; Έτσι, αποφασίζει να στρατευθεί και να φύγει για το μέτωπο σε μια προσπάθεια ανασυγκρότησης του ρωμαίικου μικρασιατικού κόσμου, δίχως να γνωρίζει την μελλοντική οριστική απώλεια αυτού του κόσμου.

«Ο ανθρωπισμός δεν ήταν πράξη. Είταν αντίδραση»:
Ο ανθρωπισμός του μετανάστη

Στους *Πρόσφυγες* και στους *Μετανάστες* ο Πέτρος Αφθονιάτης μοιάζει να έχει βυθιστεί μέσα στον κυκλώνα της προσφυγιάς των Ρωμιών Μικρασιατών και στις συνέπειες που είχε στις ζωές τους. Τα χρόνια που ακολούθησαν το 1922 ήταν ένας αγώνας εγκαταστάσεων και μετεγκαταστάσεων των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο και στο εξωτερικό. Οι Μαρμαρινοί έχοντας ξεκινήσει να μεταναστεύουν κυρίως στην Αμερική αλλά και αλλού ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, συνέχισαν για όσο το επέτρεπαν οι συνθήκες να αναζητούν

16. Π. ΑΦΘΟΝΙΑΤΗΣ, *Πρόσφυγες*, ό.π., σελ. 39.

17. Π. ΑΦΘΟΝΙΑΤΗΣ, *Πρόσφυγες*, ό.π., σελ. 52-56.

Η προσφυγιά και η μετανάστευση στον Αφθονιάτη

την τύχη τους σε εκείνους τους μακρινούς τόπους, όπου είχαν ήδη συγγενείς ή φίλους. Η μετανάστευσή τους ιδίως μετά την πρώτη εξορία το 1919 αλλά και μετά το 1922 ήταν ταυτόχρονα μια πράξη απόγνωσης και ελπίδας. Στο μυθιστόρημά του *Μετανάστες* ο Αφθονιάτης περιγράφει την μετανάστευση ενός νεαρού Ρωμιού Μαρμαρινού που θα επιστρέψει μετά από δεκαετίες από την Αμερική όπου έφτιαξε την ζωή του στους ακόμα φτωχικούς προσφυγικούς συνοικισμούς στην Ελλάδα.

Ο Αφθονιάτης συνθέτει το μυθιστόρημα πάνω στο μοτίβο της ηθογραφίας παρουσιάζοντας μακριούς μονολόγους. Ο πρόσφυγας Νίκος εγκαθίσταται στον Πειραιά και παλεύει να ζήσει κάνοντας διάφορες δουλειές στο ναυπηγείο του λιμανιού και στην αγορά της πόλης. Ζει το δράμα της αβέβαιης επαγγελματικής κατάστασης των προσφύγων που παλεύουν για ένα καρβέλι ψωμί. Οι δυσκολίες της επιβίωσης οδήγησαν τον Νίκο να λάβει μέρος σε μια μεγάλη πορεία στην Αθήνα κατά την οποία τον συνέλαβαν για ξυλοδαρμούς και για απόπειρα πυρκαγιάς στις προσφυγικές παράγκες¹⁸. Ο Νίκος καταδικάστηκε σε οχτώ μήνες φυλάκιση σε κάποιο νησί αλλά κατάφερε να δραπετεύσει πριν εκτίσει την ποινή του φεύγοντας για την Αμερική¹⁹.

Ο Νίκος στην Αμερική μετονομάζεται σε Τζίμης και έχει αποκτήσει περιουσία. Υπό μία έννοια αλλάζοντας όνομα και ξεφεύγοντας από το περιβάλλον των προσφύγων γίνεται κάποιος άλλος, μεταλλάσσεται η ταυτότητά του. Κάποτε αποφασίζει να ταξιδέψει στην Ευρώπη και να κάνει μια στάση στα προσφυγικά του Πειραιά, όπου βρισκόταν το σπίτι της οικογένειάς του. Ο Αφθονιάτης παρουσιάζει τον Τζίμη σε μια εσωτερική ανησυχία που προκύπτει από το παλιό εργατικό του παρελθόν και την συνείδηση ότι πλέον είχε γίνει ένας νεόπλουτος. Ο Τζίμης ξαναβρίσκει τον πραγματικό του εαυτό μόνο όταν επιστρέφει με κάποιο τρόπο στην ρίζα του. Οι αναμνήσεις του παρελθόντος είναι ο μηχανισμός με τον οποίο ο Αφθονιάτης ανασυγκροτεί την ταυτότητα του ήρωά του που στο μεταξύ έχει αλλοτριωθεί ή απωθηθεί εξ αιτίας της μετανάστευσης.

Η πρώτη ανάμνηση, από τα παιδικά χρόνια του Νίκου στο νησί του, έχει σαν στόχο να δείξει την ασφάλεια που προσέφερε η πατρογονική εστία στον ήρωα. Ο Νίκος στα δώδεκά του χρόνια ξύπνησε και πήγε κρυφά μαζί με τους ψαράδες που βγήκαν νωρίς στη θάλασσα, για ψάρεμα (βολή) στο διακαμό, όπως έλεγαν οι Μαρμαρινοί²⁰. Ήταν ανήμερα της Παναγιάς και με την επιστροφή από το ψάρεμα

18. Ο Αφθονιάτης πιθανόν αναφέρεται στο μεγάλο συλλαλητήριο των προσφύγων που έγινε στις 21 Ιανουαρίου 1923 στην Αθήνα ενάντια στην απόφαση της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών.

19. Π. ΑΦΘΟΝΙΑΤΗΣ, *Μετανάστες*, Αθήναι 1930, Μιχ. Ζηκάκης, σελ. 5-31.

20. Η βολή στο διακαμό ή γιακαμό, ήταν ένας από τους παραδοσιακούς τρόπους ψαρέματος στα Μαρμαρονήσια η τεχνική του οποίου χάνεται στους αιώνες. Ένα ταξίμι από έξι βάρκες με επικεφαλής την δεκατετράκουπη σαντάλα διέσχισε την θάλασσα χτυπώντας τα κουπιά να τρομάξουν τα ψάρια και έτσι ξενέριζε («διάκαιγε», έλεγαν οι

πήγαν όλοι στην Παναγία του Πύργου στον Μαρμαρά να ανάψουν κεριά κι ύστερα στο καφενείο. Η περιγραφή του χωριού του συμπληρώνεται με την εικόνα μιας κοπέλας που βγαίνει με την στάμνα της στην κρήνη να πάρει νερό²¹. Η χαρούμενη μέρα του Νίκου επηρεάζει την διάθεση του Τζίμη πολλές δεκαετίες μετά:

«Είτανε χαρούμενος ο Νίκος κείνο το πρωί ενώ κοίταζε ολόγυρα, κάτω από το γεροπλάτανο, ακούοντας τη μουσική του γάργαρου νερού που έτρεχε και την υπόκωφη ψαλμουδιά και τα πουλιά που κελαϊδούσαν. Είτανε χαρούμενος και ο Τζίμης τώρα που είχε σηκωθεί πρωί πρωί κι ανέβηκε στη γέφυρα του καραβιού με την ανατολή του ήλιου»²².

Η ανάμνηση του Τζίμη έρχεται πάνω στη γέφυρα του καραβιού που διασχίζει την Αδριατική προς την Ελλάδα. Η επιστροφή συνοδεύεται από τις βεβαιότητες της παλιάς ζωής που ξαναζωντανεύει στην ψυχή του Τζίμη και του προκαλεί μόνο θετικά αισθήματα. Ο Αφθονιάτης παρουσιάζει την δεύτερη ανάμνηση του Τζίμη μέσα από τα λόγια του πατέρα του:

«Θα φορτσάρεις τη βάρκα σου να φτάσεις πρώτος στο λιμάνι ή θα τραβούσες τα κουπιά σου σιγανά, ψαρεύοντας στο δρόμο σου την ευτυχία της καθημερινής ζωής με το αγκίστρι της καρδιάς σου;»²³.

Ο πατέρας του Τζίμη μιλάει για τον ξεριζωμό σαν μια πράξη μεταφύτευσης ενός δέντρου από ένα έδαφος σε ένα άλλο. Το δέντρο για να ριζώσει στο νέο χώμα πρέπει να ποτιστεί καλά και κυρίως να ποτιστεί από τις εσωτερικές πηγές του, όπως τα παραδοσιακά ήθη και τα έθιμα της καθημερινής ζωής και η εκκλησία. Ο Αφθονιάτης εδώ συνδέει την ζωή στον νέο τόπο μετανάστευσης με την εκκλησία, διότι αποτελεί τον συνδετικό κρίκο με την αρχική ρίζα, με τον τόπο καταγωγής συσπειρώνοντας τους μετανάστες. Η συγκεκριμένη ιδέα μέχρι και τις μέρες μας εκφράζει μια πραγματικότητα στη ζωή των μεταναστών. Οι κοινότητες των μεταναστών συσπειρώνονται μέσω του κοινού τους θρησκευματος και γύρω από αυτό κυλάει η νέα τους ζωή αλλά και το δέσιμο με τον παλιό τους τόπο.

Μαρμαρινοί) η ψαριά, τότε ο ρεϊζής της σαντάλας φώναζε δυνατά «λέβαριμ!» σήκωναν τα κουπιά από την θάλασσα και η σαντάλα έριχνε τα δίχτυα για να αρπάξει τα ψάρια. Για την αλιεία στα Μαρμαρονήσια κατά την οθωμανική περίοδο βλ. Ι. ΡΑΡΑΧΡΙΣΤΟΥ, “Osmanlı Dönemi Marmara Adalarında Balıkçılık”, *Adalı Dergisi* 228 (2024), URL: <Adalı Dergisi | Osmanlı Dönemi Marmara Adaları'nda Balıkçılık (adalidergisi.com)>

21. Π. ΑΦΘΟΝΙΑΤΗΣ, *Μετανάστες, ό.π.*, σελ. 94-96. Ο Αφθονιάτης αποτυπώνει εδώ μια γνήσια εικόνα του καθημερινού βίου στον Μαρμαρά, όπως τις έζησε στα παιδικά του χρόνια στις αρχές του 20ού αιώνα.

22. Π. ΑΦΘΟΝΙΑΤΗΣ, *Μετανάστες, ό.π.*, σελ. 96.

23. Π. ΑΦΘΟΝΙΑΤΗΣ, *Μετανάστες, ό.π.*, σελ. 100.

Η προσφυγιά και η μετανάστευση στον Αφθονιάτη

Για αυτό και η επιστροφή του Τζίμη στην Ελλάδα παίρνει τις διαστάσεις ενός προσκυνημάτος. Επιστρέφει στον προσφυγικό συνοικισμό του Πειραιά όπου εγκαταστάθηκαν οι συγγενείς του εντοπίζοντας εκ νέου εκεί την ταυτότητά του ως πρόσφυγας και μετανάστης. Η περιγραφή του συνοικισμού αποτυπώνει ρεαλιστικά την εικόνα των συνοικισμών της δεκαετίας του 1930:

«Είτανε Κυριακή. Φαινότανε. Ο δρόμος του συνοικισμού είτανε φρεσκοσκουπισμένος. Φρεσκοαβεστωμένα τα κατώφλια. Και τα πετράδια που χώριζαν τις μικροαυλές κάθε παράγκας, είταν κι αυτά αβεστωμένα, κάτασπρα. Από την ξύλινη την εκκλησία, τη φτωχική, που είχε μόλις απολύσει, ο κόσμος έβγαινε σιγά-σιγά. Σα λυπημένος. Δεν είταν και πολλοί. Γέροι. Γριές. Λίγες γυναίκες νιές. Και κάμποσα παιδιά πούχαν σκορπίσει μέσ' στο δρόμο. Ευπόλυτα. Κουρελιασμένα. Ισχνά. Χλωμά κι αρωστημένα. Χωρίς χαρά. Δίχως χαμόγελο στα χείλια»²⁴.

Όμως ο μετανάστης Τζίμης γίνεται παρατηρητής. Η ζωή του δεν συμβαίνει πια στον προσφυγικό συνοικισμό. Σαν ξένος παρατηρεί ότι οι πρόσφυγες τις Κυριακές σκουπίζουν τους χωμάτινους δρόμους και φροντίζουν τις αυλές τους. Διαπιστώνει ότι οι άνθρωποι είναι λυπημένοι, φτωχοί και λιγοστοί. Η εικόνα αυτή έρχεται σε αντίθεση με την εικόνα στο παλιό του χωριό στον Μαρμαρά όπου τα παιδιά είχαν ζωντάνια και ήταν δυνατά και η εκκλησία δεν ήταν φτωχική και «ράγισ' η καρδιά του εκείνη τη στιγμή. Εδάκρυσε»²⁵. Όσο πλησιάζει στο σπίτι της γιαγιάς του, ξεπηδούν κι άλλες αναμνήσεις από το παρελθόν, δείχνοντας πως ο μετανάστης βυθίζεται στον κόσμο της γενεαλογίας του από την αρχή²⁶.

Ο Αφθονιάτης προσδίδει μια τραγικότητα στην αναγνώριση της γιαγιάς και του εγγονού. Η γιαγιά δεν αναγνωρίζει αμέσως τον εγγονό της που τον είδε τελευταία φορά νεαρό παιδί αλλά μόλις ο Νίκος της μίλησε, εκείνη «ώρμησε πάνω του μ' ευκινήσια κοριτσιού και τον αγκάλιασε σφιχτά με πόνο». Αυτή η συνάντηση του μετανάστη με το παρελθόν του, είναι το σχόλιο του Αφθονιάτη για αυτό που αποκαλεί «ανθρωπισμό που προκάλεσαν τα πολεμικά γεγονότα». Αυτού του είδους ο ανθρωπισμός ουσιαστικά κατέστρεφε το είναι και την δημιουργικότητα του μετανάστη, διότι δεν ήταν ουσιαστικά μια πράξη ανθρωπισμού αλλά μια αντίδραση στην απάνθρωπη συνέπεια της

24. Π. ΑΦΘΟΝΙΑΤΗΣ, *Μετανάστες*, ό.π., σελ. 108.

25. Π. ΑΦΘΟΝΙΑΤΗΣ, *Μετανάστες*, ό.π., σελ. 109.

26. Να σημειωθεί όμως εδώ το παράπονο που εκφράζεται διά στόματος του ήρωα σχετικά με την απαγόρευση της επιστροφής στον τόπο καταγωγής του από τις τουρκικές αρχές (*Μετανάστες*, ό.π., σελ. 177-178). Ο ήρωας βυθίζεται νοερά στις ρίζες του διότι είναι αδύνατο στην πραγματικότητα να επιστρέψει εκεί. Η άρση των απαγορεύσεων αποφασίστηκε μετά την επίσκεψη του Ισμέτ Ινονού στην Ελλάδα το 1931, δηλαδή ένα χρόνο μετά την έκδοση των *Μεταναστών* από τον Αφθονιάτη.

ανταλλαγής των πληθυσμών. Ένας τρόπος να βρεί ο άνθρωπος τα μέσα για να επιβιώσει. Ο Τζίμης θα πρέπει, λοιπόν, να διαλύσει αυτήν την αντίληψη περί ανθρωπισμού σεβόμενος πάντα το τι πέρασε η γενιά του αλλά και οι πρόγονοί του μαζί με αυτόν, εάν θέλει να δημιουργήσει ξανά την ζωή του και να πραγματοποιήσει τα όνειρά του.

Επίλογος

Στους *Πρόσφυγες* και στους *Μετανάστες* ο Πέτρος Αφθονιάτης ασχολείται με την ανταλλαγή των πληθυσμών μέσα από το πρίσμα του προσωπικού βιώματος. Αμφότερα στηρίζονται ιδιαίτερα στην εσωτερική πάλη των ηρώων, οι οποίες προκαλούνται από τα γεγονότα των πολέμων και στα υπαρκτά ερωτήματα για τον εαυτό και την κοινωνία. Ο Αφθονιάτης πέρασε από τέσσερα ψυχοφθόρα στάδια, όπως οι περισσότεροι Ρωμιοί Μαρμαρινοί: αυτό της εξορίας, του τελικού ξεριζωμού, της εγκατάστασης στην Ελλάδα και της μεταναστεύσης στο εξωτερικό²⁷. Οι ήρωες ακολουθούν την πορεία του συγγραφέα τους και για αυτό η τραγικότητά τους αφήνει έντονο αποτύπωμα στον αναγνώστη. Η γενιά του Πέτρου Αφθονιάτη στιγματίστηκε από την έλλειψη ελευθερίας στις αποφάσεις της για την ζωή. Τα όνειρα των νεαρών ανθρώπων για σπουδές και εργασία ανατρέπονται διαρκώς από τα ιστορικά γεγονότα, ουσιαστικά από τις πολιτικές αποφάσεις της εποχής. Η καταπίεση των ανθρώπων δημιούργησε μια δίψα για επαναστατικές λύσεις, για να κερδηθεί ο χαμένος χρόνος και για να φτιάξει ο καθένας την ζωή του όπως την θέλει. Η προσέγγιση της ανταλλαγής των πληθυσμών συνοψίζεται στη σκέψη του Αφθονιάτη ότι ο μεταπολεμικός άνθρωπος πρέπει να δράσει μέσα στη ζωή καινούργιος και φρέσκος διατηρώντας όμως την ταυτότητά του ως Ρωμιός και πρόσφυγας²⁸.

27. Η θεματική της εξορίας των Μικρασιατών, ιδίως εκείνης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που σπάνια εντάσσεται στη λογοτεχνία της Γενιάς του '30, αλλά και των πολλών εξοριών ή μεταναστεύσεων που προέκυψαν από το 1922 και μετά είναι κεντρική στο έργο του Αφθονιάτη. Ο Peter Mackridge περιλαμβάνει τον Αφθονιάτη σε αυτό που αποκαλεί «λογοτεχνία της εξορίας», Βλ. P. MACKRIDGE, "Kosmas Politis and the Literature of Exile", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σελ. 223-239.

28. Π. ΑΦΘΟΝΙΑΤΗΣ, *Μετανάστες*, ό.π., σελ. 115.

Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗΣ
ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ:
ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ
ΕΝΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Το Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών στην τέχνη (1923-2023)*, διοργανώθηκε από τη Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, με στόχο να τιμηθεί η επέτειος των εκατό χρόνων από την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης και την εξ αυτής ανταλλαγή των πληθυσμών, που άλλαξε ριζικά τα δεδομένα στην ευρύτερη περιοχή μας. Στόχος του συνεδρίου, όπως αναφέρθηκε και στην έναρξή του, ήταν εξ αρχής η διερεύνηση της απεικόνισης της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής των πληθυσμών και της επίδρασής της στην ελληνική και τουρκική τέχνη (λογοτεχνία, θέατρο, κινηματογράφος, εικαστικά, μουσική). Επίσης, η συγκριτική προσέγγιση της ελληνικής και τουρκικής τέχνης και η αναζήτηση αντίστοιχα της εικόνας του Έλληνα και του Τούρκου με άξονα την τέχνη που αποτυπώνει την ανταλλαγή των πληθυσμών, η οποία συμφωνήθηκε το 1923 και πραγματοποιήθηκε το 1924.

Για πρώτη φορά τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία οργανώθηκε ένα επιστημονικό ελληνοτουρκικό συνέδριο για την επίδραση της ανταλλαγής των πληθυσμών στην τέχνη, αφού συνήθως το συγκεκριμένο ζήτημα εμφανίζεται συμπληρωματικά σε συνέδρια ιστορικά ή διεθνών και πολιτικών σπουδών. Η τέχνη περισσότερο από οτιδήποτε άλλο είναι μια γέφυρα που ενώνει τους λαούς και θυμίζει πως ο πόνος του ξεριζωμού είναι κοινός και βαθύς. Επίσης η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών επέλεξε να διεξαχθεί το συνέδριο όχι στην έδρα της, στην Κομοτηνή, αλλά στην Αλεξανδρούπολη, αναπτύσσοντας στενή σχέση με την τοπική αυτοδιοίκηση. Η επιλογή αυτή σηματοδοτεί ότι η Σχολή αγκαλιάζει σε ερευνητικό επίπεδο και στο επίπεδο των πολιτιστικών δράσεων όλη την περιφέρεια του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Από την άλλη, η Αλεξανδρούπολη είναι μία μοντέρνα πόλη που δημιουργήθηκε στην ύστερη οθωμανική περίοδο και αποτέλεσε πόλο έλξης των προσφύγων στην ανταλλαγή. Το προσφυγικό στοιχείο της Αλεξανδρούπολης συνδιαμόρφωσε τη σύγχρονη πλούσια κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική φυσιογνωμία της πόλης.

Στο συνέδριο προγραμματίστηκαν σαράντα έξι (46) ανακοινώσεις από σαράντα επτά (47) πανεπιστημιακούς, ερευνητές, μεταδιδακτορικούς ερευνητές, διδάκτορες, καλλιτέχνες, υποψήφιους διδάκτορες και μεταπτυχιακούς φοιτητές από την Ελλάδα, την Τουρκία, την Κύπρο, την Αγγλία και τη Σλοβενία.

Η συντριπτική πλειοψηφία των ανακοινώσεων πραγματοποιήθηκε δια ζώσης και μικρός αριθμός με τηλεδιάσκεψη, ενώ δόθηκε η δυνατότητα στους συναδέλφους που βρίσκονταν μακριά να παρακολουθήσουν ολόκληρο το συνεδριακό πρόγραμμα διαδικτυακά. Σημαντικό τμήμα των συνεδρίων ανήκαν στην κατηγορία των νέων επιστημόνων (μεταδιδακτορικοί ερευνητές, διδάκτορες, υποψήφιοι διδάκτορες και μεταπτυχιακοί φοιτητές), επιλογή που συνιστούσε κεντρική πρόθεση της επιστημονικής και της οργανωτικής επιτροπής, εφόσον η προώθηση της έρευνας για την αναπαράσταση της ανταλλαγής των πληθυσμών απαιτεί νέο ερευνητικό δυναμικό.

Ικανό ποσοστό του παραπάνω δυναμικού συνδέεται ακαδημαϊκά με τη Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, γεγονός που αντανακλά και την ερευνητική και διδακτική δουλειά της Σχολής. Επιπλέον, στο συνέδριο συναντήθηκαν μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας και των τριών Τμημάτων Νεοελληνικών Σπουδών της Τουρκίας, δηλαδή της Άγκυρας, της Κωνσταντινούπολης και της Αδριανούπολης. Είμαστε πολύ χαρούμενοι που οι αγαπητές και οι αγαπητοί συνάδελφοι από την απέναντι όχθη του Αιγαίου ήταν μαζί μας αυτές τις ημέρες. Έχουμε συστηματική επαφή με τους νεοελληνιστές της Τουρκίας και δεχόμαστε με ιδιαίτερη χαρά τους φοιτητές τους για μεταπτυχιακές, διδακτορικές και μεταδιδακτορικές έρευνες. Στηρίζουμε και θα συνεχίσουμε — σε συνθήκες δύσκολες για τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες — να στηρίζουμε με κάθε μας δύναμη τις νεοελληνικές σπουδές στην Τουρκία.

Οι σαράντα έξι ανακοινώσεις του συνεδρίου σχετίστηκαν με διαφορετικά επιστημονικά πεδία: λογοτεχνικές, συγκριτολογικές, κινηματογραφικές, λαογραφικές, ανθρωπολογικές, μουσειολογικές και καλλιτεχνικές σπουδές και προσεγγίσεις της ιστορίας της τέχνης. Το εύρος των πεδίων των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών υποδεικνύει πως το εγχείρημα να διερευνήσουμε διεπιστημονικά την αποτύπωση της ανταλλαγής των πληθυσμών σε ποικίλες πολιτισμικές πρακτικές είναι προφανώς επιτυχημένο. Κυρίαρχα αντικείμενα του συνεδρίου ήταν η λογοτεχνία και τα μουσεία που συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον τριάντα τριών ανακοινώσεων από τις σαράντα έξι.

Στο ευρύτερο πλαίσιο της νεοελληνικής λογοτεχνίας αφιερώθηκαν δύο συνεδρίες για τη νεοελληνική πεζογραφία και την ελληνική παιδική λογοτεχνία και δέκα ανακοινώσεις. Προσεγγίστηκαν θέματα αναπαράστασης της ανταλλαγής και της προσφυγιάς σε παιδικά αφηγήματα, στο σύγχρονο ιστορικό μυθιστόρημα και στη διηγηματογραφία και σε έργα των Ηλία Βενέζη, Κοσμά Πολίτη, Παντελή Πρεβελάκη, Στρατή Δούκα, Πέτρου Αφθονιάτη, Διδώς Σωτηρίου

Η απεικόνιση της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών

και Γιώργου Ιωάννου. Ιδίως η περίπτωση του Ηλία Βενέζη σχολιάστηκε από τέσσερεις ανακοινώσεις.

Το πεδίο της τουρκικής λογοτεχνίας απασχόλησαν επίσης δύο συνεδρίες και δέκα ανακοινώσεις. Προτάθηκαν συνολικές και ειδικές θεωρήσεις της καραμανλίδικης λογοτεχνίας και της πεζογραφίας που επιστρέφει στην έως πρόσφατα αποσιωπημένη στην τουρκική κοινωνία ανταλλαγή και που προβάλλει την ταυτότητα και την τραυματική μεταμνήμη των επιγόνων των ανταλλαγέ-ντων. Ερμηνεύτηκαν διηγήματα και μυθιστορήματα των Basri Bey, Sabahattin Ali, Ahmet Yorulmaz, Yaşar Kemal, Sergun Açar, Yalçın Kemal, Canan Tan, Akın Üner και Yılmaz Karakoyunlu.

Μία συνεδρία με πέντε ανακοινώσεις συν μία ανακοίνωση από άλλη συνεδρία εστίασαν στη σύγκριση της ελληνικής με την τουρκική λογοτεχνία, καθώς και οι δύο απεικονίζουν την τραγωδία της προσφυγιάς στις αντίστοιχες κοινωνίες. Συγκρίθηκαν οι άξονες των ταυτοτικών στερεοτύπων, της ετερότητας, της μετάφρασης, της διαχείρισης της μνήμης του παρελθόντος και της μαρξιστικής προσέγγισης και συζητήθηκαν οι διασταυρώσεις κειμένων της Τατιάνας Σταύρου και του Sabahattin Ali, του Ηλία Βενέζη και του Ahmet Hamdi Tanpınar, του Μενέλαου Λουντέμη και του Sabahattin Ali και των Χρήστου Σαμουηλίδη, Γιώργου Ανδρεάδη, Μαρίας Βεινόγλου, Ευάγγελου Μαυρουδή και Θάνου Κονδύλη με αντίστοιχα των Ertuğrul Erol Ergir, Ahmet Yorulmaz, Firdevs Tunçay, Saba Altınsay και Fügen Ünal Şen.

Μία συνεδρία με πέντε ανακοινώσεις επικεντρώθηκε στο graphic novel, τη φωτογραφία και τον κινηματογράφο. Αναλύθηκαν graphic novels των Θανάση Πέτρου και Soloup (Αντώνη Νικολόπουλου), οι ελληνικές ταινίες της δεκαετίας 1950-1960 *Μαγική πόλη* του Νίκου Κούνδουρου και *Συννοικία το όνειρο* του Αλέκου Αλεξανδράκη, το φωτογραφικό-ποιητικό λεύκωμα *Mübadele* του Berkant Çolak, η κινηματογραφική απόδοση του μυθιστορήματος της Feride Çiçekoğlu *Η άλλη μεριά του νερού* και οι τουρκικές ταινίες *Dedemin İnsanları* [Οι άνθρωποι του παππού μου] του Çağan Irmak και *Değiş Tokuş* [Ανταλλαγή] του Can Adiloğlu, τον οποίο είχαμε την ευκαιρία να τον ακούσουμε να εξηγεί ο ίδιος τα καλλιτεχνικά του σχέδια.

Τα μουσεία και οι εκθέσεις της Ανταλλαγής στην Ελλάδα και στην Τουρκία εξετάστηκαν σε μιάμιση συνεδρία και επτά ανακοινώσεις. Παρακολούθησαμε διάφορες όψεις της ιδεολογικής διάστασης, των πολιτικών συμφραζομένων, της διαχείρισης και της αξιοποίησης προσφυγικών κειμηλίων στα εθνικά μουσεία της Ελλάδας, στο Εθνολογικό Μουσείο Θράκης της Αλεξανδρούπολης, στο Λαογραφικό Μουσείο των Νέων Μουδανιών και στις εκθέσεις «Techniques of the Body» και «Ανοιγάρ' Μνήμης» της Θεσσαλονίκης και στο τουρκικό μουσείο της Çatalca.

Οι λαογραφικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις ομοίως ενδιέφεραν μι-αμιση συνεδρία και πέντε ανακοινώσεις. Συζητήθηκαν περιπτώσεις τελετουρ-

γίων ελληνορθόδοξων κατοίκων της Μικράς Ασίας, η μουσικοχορευτική φυσιογνωμία των προσφυγικών κοινοτήτων, ο τρόπος απομνημόνευσης και η μετάδοση της μνήμης της προσφυγιάς στον δημόσιο χώρο μέσω των μνημονικών πολιτικών και της ανέγερσης μνημείων και αγαλμάτων, εικόνες του Χρήστου Δημάρχου από την καθημερινή ζωή του Πόντου, η παρουσία του Μανώλη Καλομοίρη στα μουσικά δρώμενα της Ελλάδας, το έργο και οι σκοποί της Εστίας Νέας Σμύρνης και ο πυρρίχιος χορός στον διαγωνισμό τραγουδιού της Eurovision ως κοινό πολιτισμικό στοιχείο της Ελλάδας και της Τουρκίας. Τέλος μια συνεδρία με τρεις ανακοινώσεις ήταν αφιερωμένη στις φορητές εικόνες και τα ιερά χειμήλια από την Ανατολική Θράκη. Συγκεκριμένα παρουσιάστηκε υλικό από τους Επιβάτες, το Ξάστερο, τον Μαΐστρο της Αίνου και το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρούπολης.

Ευχαριστούμε θερμά τον Δήμο Αλεξανδρούπολης, που ανέλαβε κυρίως το οικονομικό βάρος της συνδιοργάνωσης του συνεδρίου. Προσωπικές ευχαριστίες οφείλουμε στον Δήμαρχο Γιάννη Ζαμπούκη και στον Αντιδήμαρχο Θεόδωρο Βουρδόλη για την άψογη συνεργασία μας και για την αλόγιστη επίλυση πληθώρας μεγάλων και μικρών προβλημάτων. Τις ειλικρινείς μας ευχαριστίες στην Ιερά Μητρόπολη Αλεξανδρούπολης και στον σεβασμιώτατο Μητροπολίτη κ. Άνθιμο για την προσφορά των μεσημεριανών μπουφédων, στην Περιφερειακή Ενότητα Έβρου της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης για την παραχώρηση του πολύ όμορφου συνεδριακού και εκθεσιακού χώρου του Νομαρχείου, στην Εταιρεία Αξιοποίησης και Διαχείρισης Περιουσίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης για τη χρηματοδότηση μέρους των εκτυπωτικών αναγκών του συνεδρίου, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους Νομού Έβρου και στην Art Traces, ιδίως στην διευθύντρια των ΓΑΚ Εύα Βλυσίδου, στον μεταπτυχιακό φοιτητή του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας και φωτογράφο Συμεών Χατζηλίδη και στον εικαστικό καλλιτέχνη Απόστολο Ιτσκούδη για το στήσιμο των δύο παράλληλων εκθέσεων «Πρόσφυγες 1922-1923: αρχειακά τεκμήρια από τις συλλογές των Γενικών Αρχείων του Κράτους — Ν. Έβρου» και «Εμείς ως «Άλλος»: μια εικαστική αναπαράσταση της Ανταλλαγής των πληθυσμών», το Εθνολογικό Μουσείο Θράκης — Αγγελική Γιαννακίδου και το Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρούπολης για τις εξαιρετικές ξεναγήσεις στους συνέδρους, την τυπογραφική εταιρεία 2K Project της Κομοτηνής και την τεχνική εταιρεία Πλαίσιο Κατασκευαστική της Αλεξανδρούπολης για τις ευγενικές χορηγίες της συνεδριακής τσάντας, του φακέλου, της εκτύπωσης του εικαστικού αρχειακού υλικού της Art Traces και του γεύματος στους φοιτητές της γραμματείας του συνεδρίου.

Εγκάρδιες ευχαριστίες στην γραμματεία του συνεδρίου, στους μεταπτυχιακούς και προπτυχιακούς φοιτητές και φοιτήτριες Δέσποινα Παπαδοπούλου, Βασίλη Κούγκουλο, Σινέμ Αλήμπαση, Ευαγγελία Καπρινιώτη, Asli Yilmaz και Αριστείδη Χαραλαμπίδη, που αόκνως για εβδομάδες πριν και για τρεις ημέρες συνεχώς φρόντισαν με την ψυχή τους κάθε λεπτομέρεια του συνεδρίου, βοήθη-

Η απεικόνιση της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών

σαν πρόθυμα σε κάθε ανάγκη των εισηγητών που ταξίδιεψαν κοντά μας στην Αλεξανδρούπολη και στήριξαν ενεργητικά τη διαδικτυακή συμμετοχή και παρακολούθηση όσων συνέδρων συνδέθηκαν μαζί μας από μακριά.

Από όσα παρουσιάστηκαν στο συνέδριο είναι νομίζουμε απολύτως κατανοητό ότι η Μικρασιατική Καταστροφή και η επακόλουθη Συνθήκη της Λωζάνης, με τις νέες συνθήκες που δημιούργησαν και επέβαλαν, επέδρασαν άμεσα πάνω στην μορφή και το περιεχόμενο του ελληνικού πολιτισμού, αλλά και της ελληνικής πολιτισμικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής, ευρύτερα. Η άμεση και επιτακτική ανάγκη της καταγραφής των βιωμάτων και της μνήμης, των οποίων οι πρόσφυγες της πρώτης κυρίως γενιάς ήταν φορείς, αναπροσανατόλισε την ελληνική ιστορική και λαογραφική έρευνα αλλά και την πνευματική και λογοτεχνική ζωή και δημιουργία γενικότερα, καθώς την έστρεψε σε ζητήματα σχετικά με το παρόν, ενίσχυσε την τάση μελέτης του υλικού πολιτισμού σε σχέση με τον άνθρωπο και τις τοπικές κοινωνίες, ανέδειξε την προτεραιότητα της επιτόπιας έρευνας και καταγραφής και την αναγκαιότητα των σύνθετων συγκριτικών θεωρήσεων.

Παραλλήλως δε, έφερε στο προσκήνιο την πρακτική των τοπικών μονογραφιών και λογοτεχνικών έργων, που έβαλαν σε δεύτερη μοίρα τις μονοθεματικές συνολικές μονογραφικές εργασίες, που μέχρι τότε κυριαρχούσαν στην ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία και την αντίστοιχη λογοτεχνική εργογραφία. Και βέβαια η ανάγκη της διαχείρισης όλων αυτών των δεδομένων και της έμπρακτης διατήρησης της μνήμης οδήγησε στην ίδρυση και στην παγίωση της δράσης συλλόγων ειδικών, που μέχρι και σήμερα κυριαρχούν στην πολιτισμική ζωή των περιοχών όπου κατοικούν απόγονοι των πρώτων εκείνων προσφύγων του 1922 και του 1923.

Η μονομέρεια αυτή της έρευνας οδήγησε στο να μελετηθούν πληρέστερα οι μικρασιατικές, ποντιακές και θρακικές κοινότητες οι κάτοικοι των οποίων προσφυγοποιήθηκαν, και οι μελέτες που δημοσιεύθηκαν έκτοτε να χρησιμοποιούν στα παραδείγματά τους κυρίως προσφυγικό υλικό. Το ίδιο συνέβη και στις λογοτεχνικές και εικαστικές αναπαραστάσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών και των συνεπειών τους, κι έτσι επήλθε μια μονοσήμαντη αναφορά στον μικρασιατικό και προσφυγικό λαϊκό πολιτισμό, που εν πολλοίς συνεχίζεται μέχρι στις μέρες μας.

Είναι ασφαλώς ευχής έργο το ότι η προσπάθεια αυτή, που σε ελάχιστες περιπτώσεις παγιδεύθηκε στις μυλόπετρες της τοπολατρίας, του εθνικισμού, της προγονοπληξίας ακόμη και της μισαλλοδοξίας, οργανώθηκε από ανθρώπους με ευρύ πνεύμα, αντίληψη, κατάρτιση και διαίσθηση. Κι έτσι στο σύνολό της σχεδόν η «προσφυγική» λογοτεχνία και τέχνη παρουσιάζει χαρακτηριστικά τα οποία τις καθιστούν διαχρονικά πρότυπα μελέτης, καταγραφής και έρευνας.

Συνεπώς η Μικρασιατική Καταστροφή και η επακόλουθη Συνθήκη της Λωζάνης και η ανταλλαγή των πληθυσμών, τα γεγονότα που τιμήσαμε το

Μ. Βαρβούνης – Θ. Κούγκουλος

2022 και το 2023 στην αξεδιάλυτη ιστορική τους διασύνδεση, διαμόρφωσαν το σημερινό πρόσωπο του ελληνισμού και καθόρισαν την αίσθηση και τη σύνθεση της πολιτισμικής ιδιομορφίας του, όπως αυτή εκδηλώνεται στις μέρες μας και αποτυπώνεται στην λογοτεχνία και τις εικαστικές τέχνες και των δύο άμεσα εμπλεκόμενων λαών, τόσο των Ελλήνων, όσο και των Τούρκων. Κι έτσι, αποτελούν πυλώνες για την μελέτη της διαχρονικής πορείας μας, σε όλους τους τομείς του δημόσιου και ιδιωτικού βίου, όπως εξετάστηκαν και στο συνέδριό μας.

Καθηγητής ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

Επίκουρος Καθηγητής ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

TUDOR DINU, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 στη Μολδαβία και τη Βλαχία*
μτφρ, ΠΑΥΛΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, εκδ. Πρώτη ύλη, 2024, σελ. 391¹

Πολλά τμήματα του ιστορικού παρελθόντος παραμένουν άγνωστα. Αυτό φυσικά ισχύει και για τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης, παρά το γεγονός ότι με αφορμή την επέτειο των διακοσίων χρόνων από το 1821 προστέθηκαν στην υπάρχουσα επιστημονική βιβλιογραφία και δημόσια ιστορία εκατοντάδες μονογραφιών, συλλογικών τόμων, πρακτικών συνεδρίων και επίσης άρθρων ή και ένθετων εφημερίδων και μάλιστα συνοδεύτηκαν από ιστοσελίδες για τις Εθνοσυνελεύσεις ή και τους πρωταγωνιστές τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη σπουδαιότερη μέχρι σήμερα προσπάθεια παρουσίασης αυτής της πρόσφατης βιβλιοπαραγωγής και έρευνας, καταγράφονται τουλάχιστον εννέα εξαιρετικά ευρείες θεματικές ενότητες, κάθε μία από τις οποίες επίσης περιλαμβάνει πολλές ακόμη υποκατηγορίες. Πρόκειται για το άρθρο της Όλγας Κατσιαρδής-Herring το οποίο — αν και στην ουσία με μια ομαδοποίηση μόνο ισοδυναμεί (μια υποδειγματική ομαδοποίηση, αναντίρρητα) —

1. Το κείμενο αναγνώστηκε στην παρουσίαση του βιβλίου την Τετάρτη 12 Φεβρουαρίου 2025 στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής (Τσανάκλειο Μέγαρο) - εκδήλωση που έλαβε χώρα στο πλαίσιο των δράσεων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κομοτηνής και της ΚΟΙΝ. Σ.ΕΠ. «Κομοτηνή εν Δράσει» και διοργανώθηκε από τη Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτισμικές Σπουδές: Νέος Ελληνισμός και Βαλκάνια», το Δημοκρίτειο Βιβλιοχαρτοπωλείο και ο Παρατηρητής της Θράκης. Κεντρικός Ομιλητής ήταν επίσης ο Καθηγητής του ΤΕΦ και Διευθυντής Εργαστηρίου Έρευνας Νεοελληνικής και Συγκριτικής Φιλολογίας Νίκος Μαυρέλος και ο συγγραφέας Tudor Dinu, Καθηγητής του Πανεπιστημίου του Βουκουρεστίου. Την εκδήλωση προλόγισε ο Καθηγητής Μανόλης Γ. Βαρθούνης, Κοσμητορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών και συντόνισε η Επιστημονική Σύμβουλος του Δημάρχου Κομοτηνής, Φιλόλογος Σοφία Μενεσελίδου.

δημοσιεύεται στο περιοδικό *Südost-Forschungen* και έχει τουλάχιστον διπλάσια έκταση από ό,τι συνήθως τα επιστημονικά άρθρα². Τόσο πλούσια είναι η πρόσφατη βιβλιοπαράγωγή! Φυσικά σε αυτήν την παρουσίασή της η Κατσιαρδή-Herring μνημονεύει όχι μόνον την *Ελληνική Επανάσταση* του Tudor Dinu στην αρχική ρουμανική της έκδοση, αλλά και την πλουραλιστική διεθνική προοπτική που διανοίγει ο ίδιος με το συνέδριο που διοργάνωσε το 2021 (τα πρακτικά του οποίου έχουν εκδοθεί), καθώς με άλλες μελέτες του που επίσης πρωταγωνιστούν στο ερευνητικό τοπίο των εμπορικών κοινοτήτων και των Φαναριωτών των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών³.

Το κεντρικό σημείο της δικής μου ανάγνωσης στο βιβλίο του για την Ελληνική Επανάσταση αφορά τη συμβολή του στη χαρτογράφηση του ελληνικού επαναστατισμού κατά τη μετάβαση από τη δεύτερη στην τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα. Πρώτα από όλα όμως θα πρέπει να διευκρινίσω ότι ο επαναστατισμός είναι έννοια άρρηκτα συνδεδεμένη με τις ρηξικέλευθες μεταβολές της πολιτικής σκέψης σε ό,τι αφορά τα κοινωνικά δικαιώματα και τις εθνικές συλλογικότητες που διαδόθηκαν μετά το 1789 και τα επόμενα χρόνια επικράτησαν σχεδόν σε ολόκληρη την Ευρώπη –όπως είναι φυσικό, βέβαια, με τους τρόπους, που ήταν εφικτό σε κάθε περίπτωση με γνώμονα τα καθεστώτα εν ισχύ. Με άλλα λόγια περιγράφει μια νεωτερίζουσα τάση εγγραφόμενη στον πυρήνα της λεγόμενης «νέας πολιτικής» στην εποχή μετά τον Ναπολέοντα και το Συνέδριο της Βιέννης, η οποία χρησιμοποίησε τον απαραίτητο φιλοσοφικό εξοπλισμό σε βασιλείς και συντηρητικούς ηγέτες, όχι απαραίτητα να τους μεταμόρφωνε διά μαγείας σε φιλόσοφους ή καλοπροαίρετους, ευεργέτες των λαών τους, αλλά με την έννοια ότι τους εφοδίαζε με την απαραίτητη ρητορική ώστε να δίνεται η εντύπωση πως η κυβερνητική τους στρατηγική ήταν πλέον φιλελεύθερη και διαφορετική από την πρότερη απολυταρχία: σημεία εστίασης καθίσταντο στο εξής τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη.

Σε αυτό το κλίμα εξηγείται όχι μόνον γιατί η Φιλική Εταιρεία ιδρύθηκε στα τέλη του 1814 στην Οδησό και όχι στη Βιέννη (όπου από τον Σεπτέμβριο και, με μικρή διακοπή, μετά το Βατερλό συνεδρίαζαν οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις και όπου μάλιστα παρίστατο και ο Ιωάννης Καποδίστριας) αλλά κυρίως γιατί εδραίωσε τη θέση της στο χώρο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Στη Βιέννη δηλαδή ιδρύθηκε με πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς στόχους μια Φιλόμουσος Εταιρεία, ως επέκταση εκείνης των Αθηνών, και διενεργήθηκε έρανος για τη λειτουργία της. Στην προεπαναστατική πολιτική γεωγραφία όμως κεντρικός υπήρξε ο ρόλος πρώτα από όλα της Οδησού: μιας εμπορικής πόλης, δύο χιλιάδες χιλιόμετρα από την Πετρούπολη, που είχε ιδρυθεί περίπου δύο δεκαετίες πριν από τη σύ-

2. OLGA KATSIARDI-HERING, «200 Jahre nach der Griechischen Revolution. Eine Darstellung der historiographischen Jubiläumsproduktion», *Südost-Forschungen* 81. 1 (2022), σελ. 277-333.

3. Ο.π., σελ. 310-311. Κατά την δημοσίευση αυτού του άρθρου δεν είχε ακόμη πραγματοποιηθεί η ελληνική μετάφραση του βιβλίου του Dinu.

σταση εκεί της Φιλικής Εταιρείας, φιλοξενούσε πολλούς ξένους κατοίκους, ήταν σπουδαίο κέντρο ελληνικών εμπορικών δικτύων, βρισκόταν υπό τη διοίκηση ξένων πολιταρχών, διατηρούσε υψηλά επίπεδα διοικητικής αυτονομίας και ήταν επίσης κέντρο της μυστικής εταιρείας του Πάβελ Πέστελ -δηλαδή των Δεκεμβριστών⁴. Στους παράγοντες που δικαιολογούν την επικράτηση των Φιλικών τόσο στην Οδησό όσο και στις Ηγεμονίες, που επίσης τελούσαν υπό ιδιότυπο καθεστώς με υψηλό επίπεδο αυτονομίας, συγκαταλέγεται ασφαλώς και η συνθήκη του Βουκουρεστίου το 1812 που δεν επέτρεπε στην Πύλη να στείλει εκεί στρατεύματα, εάν δεν είχε εξασφαλίσει προηγουμένως τη συναίνεση του τσάρου⁵.

Ο Tudor Dinu, αξιοποιώντας τις παλιότερες μελέτες για τη Φιλική Εταιρεία, με πρώτη εξ αυτών τη σπουδαιότερη του Γεώργιου Φράγκου που εκπονήθηκε ως διδακτορική διατριβή στο πανεπιστήμιο Κολούμπια των ΗΠΑ με αφορμή τη συμπλήρωση των 150 χρόνων από το 1821⁶ και διερευνώντας τις σωζόμενες πηγές στην ελληνική, τη ρουμανική, τη γαλλική, τη γερμανική, την αγγλική ή και άλλες γλώσσες, ξεκινά την αφήγησή του με τη γνωστή σε όλους μας συνάντηση του Εμμανουήλ Ξάνθου, του Νικόλαου Σκουφά και του Αθανάσιου Τσακάλωφ στην Οδησό, που σήμανε την ίδρυση της Εταιρείας. Στη συνέχεια παρουσιάζει τις λειτουργίες της και την καθημερινότητά της, τα ηγετικά της πρόσωπα, τα κρίσιμα γεγονότα που επηρέασαν καθοριστικά την ανάπτυξή της αλλά και τις σχέσεις τους με τον Τούντορ Βλαδιμνρέσκου, τονίζοντας ότι, όπως είναι φυσικό, γνωρίζουμε όψεις μόνον των εξελίξεων και της ιστορίας των Φιλικών. Και θα ήταν αδύνατο να έχουν διασωθεί όλα τα στοιχεία που αφορούν τη δράση μιας Εταιρείας η οποία από την ίδρυσή της υπήρξε ‘μυστική’ ενώ η διατήρηση αυτού ακριβώς του μυστικού χαρακτήρα της μέχρι το 1821 υπήρξε ο κυριότερος παράγοντας που εξηγεί τον καθοριστικό ρόλο της στην ελληνική κινητοποίηση.

Αναπόδραστα πολλές υποθέσεις ή στοιχεία της Εταιρείας δεν καταγράφηκαν αλλά παρέμειναν και χάθηκαν στην προφορικότητα της εποχής της. Ωστόσο, ο σημερινός ιστορικός όχι μόνον οφείλει αλλά και μπορεί, αφού έχει στη διάθεσή του τα απαιτούμενα μεθοδολογικά εργαλεία, να διαχειριστεί και την άγνοιά του μαζί με τις άλλοτε επαρκείς και άλλοτε περιορισμένες γνώσεις του. Πώς εργάζεται δηλαδή; Προσαρμόζει τη μεθοδολογία του στις ιδιαιτερότητες του θέματός του και επίσης τη συμπληρώνει, συνομιλώντας και με άλλες επιστήμες της κοι-

4. Βλ. σχετικά ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΣΙΦΝΑΙΟΥ, «“Υποδουμένοι” τους εμπόρους. Φιλική Εταιρεία, παρανομία και νομιμότητα στη νέα πόλη της Μαύρης Θάλασσας (Οδησός, 1814-1821)», στον τόμο ΌΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΑΗ-HERING (επιμ.), *Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2018, σελ. 37-44.

5. Βλ. σχετικά ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «Η Φιλική Εταιρεία και η πολιτική γεωγραφία του Διαφωτισμού» και ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Μ. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΗΣ, «Μεταξύ πανδούρων και βογιάρων: Οι Φιλικοί στο Βουκουρέστι και στο Ιάσιο», *ό.π.*, σελ. 25-36, 57-76, αντίστοιχα.

6. GEORGE DEMETRIOS FRANGOS, *The Philike Etaireia, 1814-1821: A Social and Historical Analysis*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Columbia, 1971.

νωνίας και του ανθρώπου, όπου απαιτείται, καταδεικνύοντας έτσι την ευρηματικότητα και την επιστημονική ευελιξία του. Στην προκειμένη περίπτωση ο Dinu, ερευνώντας σε βάθος το σύνολο των άμεσων και έμμεσων πρωτογενών πηγών του, αντλεί το τεκμηριωτικό υλικό που χρειάζεται και το υποβάλλει σε θεματική ανάλυση, συγκριτική αξιολόγηση και πολιτική αποκωδικοποίηση, συνυπολογίζοντας τις επενέργειες κατά προτεραιότητα της γεωγραφίας και της ευρωπαϊκής διπλωματίας, προκειμένου με τα πορίσματά του να δομήσει τον αφηγηματικό ιστό της μελέτης του: μιας μελέτης που ήδη αναφέρθηκε ότι αφιερώνεται στο λιγότερο προβεβλημένο στην ελληνική ιστοριογραφία τμήμα της Ελληνικής Επανάστασης από το Γαλάτσι και το Ιάσιο μέχρι το τέλος στο Δραγατσάνι, στο Σκουλένι, τη Σλάτινα και το Σέκου.

Είναι συχνό φαινόμενο, όχι μόνο στη δημόσια ιστορία αλλά ακόμη και στην ιστορία που διδασκόμαστε στο σχολείο, να δίνεται έμφαση σε ορισμένα τμήματα του παρελθόντος και όχι σε άλλα, ακόμη και αν έτσι είναι πιθανό να παραμένουν παραγκωνισμένα τμήματα μιας επανάστασης, που όπως η Ελληνική, θεωρείται ορόσημο μιας εθνικής ιστορίας. Η αναζήτηση της αιτίας είναι στόχος εφικτός. Ας φανταστούμε το παρελθόν σαν ένα τεράστιο παζλ το οποίο εμείς οι ιστορικοί καλούμαστε να συμπληρώσουμε, όπως μας παρότρυνε 85 χρόνια νωρίτερα ο Edward Carr. Παρατηρούμε λοιπόν ότι σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν αποσιωπηθεί ή έχουν θεωρηθεί λιγότερο σημαντικά ως γεγονότα ή χρονικά διαστήματα εκείνα των οποίων τα κομμάτια παραμένουν ασυμπλήρωτα σε αυτό το παζλ: με απλά λόγια πρόκειται για γεγονότα για τα οποία διαθέτουμε λίγες πηγές και πολλές απορίες. Στο μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα οι περισσότεροι ιστορικοί σχεδόν δίσταζαν να παραδεχθούν ότι για κάποια ζητήματα του παρελθόντος δεν γνώριζαν τις απαντήσεις, από φόβο μήπως η ιστορία θεωρηθεί λιγότερο σημαντική επιστήμη⁷ — και παρά το γεγονός ότι όλες οι επιστήμες δεν γνωρίζουν τα πάντα για το αντικείμενό τους, αλλά βρίσκονται σε συνεχή έρευνα με στόχο τις προοδευτικές εμβαθύνσεις και διαρκώς εμπλουτιζόμενες προσεγγίσεις τους. Μπορεί δηλαδή και η ιστορία να μη γνωρίζει και να ερευνά και, συνεπώς, να βελτιώνει τα πορίσματά της, παρά το γεγονός ότι μελετά το παρελθόν — αυτό δηλαδή που έχει γίνει;

Το παρελθόν δεν αλλάζει αλλά η ιστορία δεν είναι επιστήμη που ανήκει στο παρελθόν. Ανήκει στο παρόν στο οποίο παράγεται και στο οποίο απευθύνεται. Τα ερωτήματα που θέτει κάθε φορά ο ιστορικός είναι στενά συνδεδεμένα με το οικονομικό, πολιτισμικό, ακόμη και το τεχνολογικό περιβάλλον του και την πολιτική κουλτούρα της κοινωνίας του και είναι αυτά ακριβώς που ελκύουν το ενδιαφέρον των συγχρόνων του. Οι παλαιότεροι ιστορικοί πίστευαν ότι, αν με κάποιον τρόπο ανακαλυφθούν νέες πηγές, τότε, πράγματι, είναι υλοποιήσιμη και η

7. Για τις απόψεις του Carr, και τους προβληματισμούς για την επιστήμη της ιστορίας που παρουσιάζονται εδώ, βλ. ΕΛΠΙΔΑ Κ. ΒΟΓΛΗ, *Τα πεδία της ιστορίας στο παρελθόν και το παρόν της*, Αθήνα Πεδίο, 2024.

ανανέωση της ιστορικής έρευνας. Έτσι, για παράδειγμα, ο Εμμανουήλ Πρωτοφάλης στη μελέτη του για τα 150 χρόνια της Φιλικής Εταιρείας που του ανέθεσε το 1964 η Ακαδημία Αθηνών⁸, εφόσον δεν είχε κάτι νέο να προσθέσει, παραδεχόταν, με την αξιοπρόσεκτη αφηγηματική δεινότητα που χαρακτήριζε τα έργα του, ότι η ιστορία της Φιλικής Εταιρείας είχε σχεδόν ολοκληρωθεί, αφού οι επιστήμονες ιστορικοί δεν είχαν να προσθέσουν με την έρευνά τους κάτι νεότερο για τη δράση των μελών της. Από αυτήν την άποψη μπορούμε σήμερα να θεωρήσουμε τον Πρωτοφάλη ή και τους άλλους ιστορικούς της γενιάς του, “άτυχους”: αν λάβουμε υπόψη μας δηλαδή τους ρυθμούς ανακάλυψης άγνωστου και ανεπεξέργαστου υλικού για την Εταιρεία, από τη στιγμή που εγκαινίασε τη μελέτη της ο γραμματέας και θαυμαστής του Δημήτρη Ύψηλάντη, Ιωάννης Φιλήμων (δηλαδή από το 1834). Μέχρι την επιστημονική ενηλικίωση και την ωριμότητά του Πρωτοφάλη και των συγχρόνων του μάλλον είχαν αξιοποιηθεί οι υπάρχουσες πηγές. Δεν θα μπορούσε φυσικά να φανταστεί ο Πρωτοφάλης ότι στα 82 του, λίγο πριν από τον θάνατό του, ένα πρωινό του 1991 μια κυρία από τη Σάμο θα επισκεπτόταν το γραφείο της τότε υπουργού Πολιτισμού με ένα μεγάλο δέμα παλιών χαρτιών που είχε βρει στο σεντούκι της γιαγιάς, η οποία τα είχε τυλίξει με προσοχή, μέσα σε ένα καφτάνι (ανδρικό ένδυμα προεπαναστατικών χρόνων), σα να της είχαν πει ότι είναι εξαιρετικά σημαντικά. Και η κυρία ήταν πρόθυμη να προσφέρει τα παλιά χαρτιά στην υπουργό, προσδοκώντας ότι είχαν αξία, ώστε να εξασφαλίσει μια υπόσχεση για τον διορισμό της κόρης της. Αυτό ήταν το αρχείο του Εμμανουήλ Ξάνθου από το οποίο ο ίδιος είχε δημοσιεύσει λίγες μόνο επιστολές στα απομνημονεύματά του το 1845, και είχε φροντίσει να κρύψει το μεγαλύτερο μέρος, στέλνοντάς το σε συγγενικό του πρόσωπο στη Σάμο⁹. Αναμφίβολα το αρχείο του σώθηκε από τύχη και από μεγαλύτερη τύχη έγινε γνωστό σχεδόν 140 χρόνια μετά τον θάνατό του.

Καμία επιστήμη όμως δεν βασίζεται σε μια τυχαία ανακάλυψη -ούτε φυσικά η ιστορία. Το γεγονός, άλλωστε, ότι στην τεράστια βιβλιοπαράγωγή για το 1821 με αφορμή τα 200 χρόνια η θεματική ενότητα που σχετίζεται με την επανάσταση στη Μολδοβλαχία περιλαμβάνει μικρό αριθμό μελετών, δεν σχετίζεται με την τύχη ή τον πλούτο και την απουσία πηγών, αλλά με τα θέματα που είναι πιθανότερο να παρουσιάζονται ελκυστικότερα ή και περισσότερα επιδραστικά με γνώμονα τις σημερινές προτιμήσεις. Για παράδειγμα, είναι τα θέματα που σχετίζονται με το συνταγματικό ή και φιλελεύθερο χαρακτήρα της πολιτικής διοίκησης της Επανάστασης, τις πρωτοβουλίες και κατά προτεραιότητα τα κατορθώματα των πρωταγωνιστών-ηρώων της. Πόσες μελέτες, για

8. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΠΡΩΤΟΦΑΛΗΣ, *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 15ετηρίδι*, Αθήνα Ακαδημία Αθηνών, 1964.

9. Για την ιστορία της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας βλ. ΕΛΠΙΔΑ Κ. ΒΟΓΑΝ, «Η Φιλική Εταιρεία και η ιστορία της», στον τόμο Θάνατος Βερέμης-Αντώνης Κλάφης (επιμ.), *1821: Η επανάσταση των Ελλήνων*, Αθήνα Ελληνικά Γράμματα-Πεδίο, 2021, σελ. 85-108.

παράδειγμα, της πρόσφατης βιβλιοπαραγωγής με αφορμή τα διακόσια χρόνια από το 1821, αφιερώθηκαν στους συναπτούς εμφύλιους πολέμους της Επανάστασης ή στα γεγονότα (επίσης εμφύλια διαμάχης) του 1832, την πυρπόληση της ακριβότερης ίσως φρεγάτας του ελληνικού στόλου από τον Ανδρέα Μιαούλη ή άλλα παρόμοια θέματα;

Ο Dinu όμως επιλέγει να εστιάσει στα επαναστατικά δρώμενα της Μολδοβλαχίας που δεν είχαν συνέχεια, αναμφίβολα όμως ευνόησαν τις εξελίξεις στη Ρούμελη, τον Μοριά και τα νησιά, όπου επικράτησε ο Αγώνας και ολοκληρώθηκε αισίως. Και τονίζει ότι πρόκειται για τμήμα του έργου και της συνεισφοράς των Φιλικών που επίσης παραγκωνίστηκαν μετά το 1821: μετά τη σύγκρουση δηλαδή του Δημήτριου Υψηλάντη και των Φιλικών που τον συνόδευαν, με τους αυτόχθονες προστούς της Πελοποννήσου, αλλά και μετά την προσπάθεια των πολιτικών ηγετών της Επανάστασης να αποσυνδέσουν τον ελληνικό Αγώνα από τον καρμποναρισμό με τον οποίο συνδέονται οι ευρωπαϊκές μυστικές εταιρίες, στις οποίες συγκαταλεγόταν η Φιλική¹⁰.

Έτσι, η συμβολή της *Ελληνικής Επανάστασης* του Dinu στην επιστημονική συζήτηση περιγράφεται ως εξής: προσφέρει εμπεριστατωμένες αναγνωρίσεις και ερμηνευτικές αναγνώσεις των πολλών διαφορετικών δρόμων της Ελληνικής Επανάστασης που έλαβε χώρα στη Μολδοβλαχία και παρουσιάζει στιγμές των όσων συνέβησαν, με γνώμονα τις σωζόμενες πηγές, τις οποίες ο ίδιος ερευνητής και επιστήμονας ιστορικός ακολουθεί πιστά και με μεθοδολογική συνέπεια, καθώς εστιάζει σε πρόσωπα και γεγονότα. Κατ' επέκταση αναδεικνύει τη διεθνική προοπτική του Αγώνα στις λιγότερο γνωστές διαστάσεις της, συμπληρώνοντας τη γνώση μας για το ευρύτερο περιβάλλον στο οποίο εντάχθηκε ο ελληνικός αγώνας. Το βιβλίο του ισοδυναμεί με μια χρήσιμη ανασύνθεση του παρελθόντος, το οποίο προβληματίζει καίρια τις αναγνώστριες και τους αναγνώστες του, είναι ευανάγνωστο και καταδεικνύει ότι ούτε τα κεντρικά πρόσωπα των εξελίξεων — οι ήρωες — γνωρίζουν εκ των προτέρων την έκβασή τους και, συνεπώς, ότι η ιστορία είναι η επιστήμη που μεταφέρει το παρελθόν στο παρόν για να μας προσφέρει πολύτιμα εφόδια για το αύριο.

Ελπίδα Κ. Βόγλη

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

10. Βλ. σχετικά ΕΛΠΙΔΑ Κ. ΒΟΓΛΗ, «Η ατελέσφορη αναζήτηση του χαρισματικού ηγέτη της Ελληνικής Επανάστασης: Η Φιλική Εταιρεία, οι αυτόχθονες αρχηγοί και οι συσχετισμοί δυνάμεων», στον τόμο ΆΝΝΑ ΜΑΝΔΥΛΑΡΑ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία: Επαναστατική δράση και μυστικές Εταιρείες στη Νεότερη Ευρώπη*, Αθήνα, εκδ. Ασίνη και Δήμος Σκουφά, σελ. 247-274.

**ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

ΚΟΣΜΗΤΟΡΑΣ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Καθηγητής του τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΛΗ**

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΑΣ

Καθηγητής και Πρόεδρος του Τμήματος,
ως τακτικό μέλος

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής και Αν. Πρόεδρος του Τμήματος,
ως αναπληρωματικό μέλος

ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ

Καθηγητής και Πρόεδρος του Τμήματος,
ως τακτικό μέλος

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΜΗΣ

Καθηγητής και Αν. Πρόεδρος του Τμήματος,
ως αναπληρωματικό μέλος

**ΤΜΗΜΑ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΩΝ ΧΩΡΩΝ**

ΗΛΙΑΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Καθηγητής και Πρόεδρος του Τμήματος,
ως τακτικό μέλος

ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΑΣΗ

Καθηγήτρια και Αν. Πρόεδρος του Τμήματος,
ως αναπληρωματικό μέλος

ΤΜΗΜΑ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΤΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ

Καθηγητής του Τμήματος Ελληνικής
Φιλολογίας και προσωρινός Πρόεδρος του Τμήματος Ανθρωπιστικών
Σπουδών, ως τακτικό μέλος

ΕΛΠΙΔΑ ΒΟΓΛΗ

Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας και προσωρινή
Αντιπρόεδρος του Τμήματος Ανθρωπιστικών Σπουδών,
ως αναπληρωματικό μέλος

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΣ ΜΕΛΩΝ Ε.ΔΙ.Π.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΓΟΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

μέλος Ε.ΔΙ.Π. του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας,
ως τακτικό μέλος

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΤΣΕΝΤΙΚΟΠΟΥΛΟΣ

μέλος Ε.ΔΙ.Π. του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας,
ως αναπληρωματικό μέλος

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΣ ΜΕΛΩΝ Ε.Τ.Ε.Π.

ΑΡΙΛΙΑ ΣΠΑΡΤΑΛΗ, μέλος Ε.Τ.Ε.Π.

του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας,
ως τακτικό μέλος

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

Της Γραμματείας της Κοσμητείας της Σχολής Κλασικών
και Ανθρωπιστικών Σπουδών

ΘΩΜΑΗ ΤΣΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΛΗ ΔΕΠ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Καθηγητής

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Καθηγητής

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Καθηγήτρια
ΕΛΠΙΔΑ ΒΟΓΛΗ, Καθηγήτρια
ΧΡΙΣΤΙΝΑ-ΝΤΟΥΣΑΝ ΚΑΟΥΡΕΜ-ΚΩΤΣΟΥ, Καθηγήτρια
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, Καθηγητής
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΗΣ, Καθηγητής
ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΑΡΚΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΛΗΚΙΔΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΕΛΕΟΝΩΡΑ ΝΑΞΙΔΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ANDREW FARRINGTON, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΡΑΒΒΑ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΑΘΗΝΑ ΣΥΡΙΑΤΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΑΘΗΝΑ ΜΑΧΑ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
MARCO ΜΙΟΤΤΟ, Επίκουρος Καθηγητής
ΕΛΕΝΗ ΦΑΣΣΑ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής

ΜΕΛΗ Ε.Ε.Π.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΓΕΛΑΡΙΔΗΣ

ΜΕΛΗ Ε.ΔΙ.Π.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΓΟΥΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΤΣΕΝΤΙΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΙΟΤΣΕΚΟΓΛΟΥ

ΜΕΛΗ Ε.Τ.Ε.Π.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΟΥΦΙΝΑ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΘΩΜΑΝ ΤΣΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

1. «Σπουδές στην Τοπική Ιστορία-Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις»
Διευθυντής: Καθηγητής ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΑΣ
Γραμματειακή υποστήριξη: Συμβασιούχος Υπάλληλος: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΕ-
ΡΑΦΕΙΜΙΔΗΣ
2. Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Ιστορία της Ιατρικής και Βιολογική
Ανθρωπολογία: Υγεία, Νόσος και Φυσική Επιλογή»
– Τμήμα Ιατρικής της Σχολής Επιστημών Υγείας του Α.Π.Θ.
– Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας
της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ.
3. Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Λαογραφία και πολιτιστική διαχείριση» (folklore, folkloristics and Cultural
Management).
– Τμήμα Φιλολογίας ΕΚΠΑ
– Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης ΕΚΠΑ
– Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δ.Π.Θ.
– Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου
Γραμματειακή υποστήριξη: ΗΛΙΑΝΑ ΦΩΤΟΥ
4. «Πολιτισμικές Σπουδές: Νέος Ελληνισμός και Βαλκάνια» (υπό πιστοποίηση)
Διευθυντής: Καθηγητής ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Γραμματειακή υποστήριξη: –
5. Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών με τίτλο: «Τοπική
Ιστορία, Πολιτισμός και Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς: Δι-
επιστημονικές Προσεγγίσεις και Ψηφιακές Εφαρμογές» (υπό πιστοποίηση).
Διευθύντρια: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΑΡΚΟΥ
Γραμματειακή υποστήριξη: –
– Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών
Σπουδών του Δ.Π.Θ.
– Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών της Πολυτεχνικής Σχολής του Δ.Π.Θ.

ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΛΗ ΔΕΠ

ΖΩΗ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ, Καθηγήτρια
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Καθηγήτρια
ΦΛΩΡΑ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ, Καθηγήτρια
ΜΑΡΙΑ ΤΖΙΑΤΖΗ, Καθηγήτρια
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Καθηγητής
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΜΗΣ, Καθηγητής
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΥΡΕΛΟΣ, Καθηγητής
ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΤΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Καθηγητής
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ ΜΠΟΥΣΕΣ, Καθηγητής
ΣΟΦΙΑ ΒΟΥΛΓΑΡΗ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΕΙΡΗΝΗ ΚΟΡΡΕ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΜΑΡΙΑ ΜΗΤΣΙΑΚΗ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΑΝΝΑ ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια
RAIMONDO TOCCI, Επίκουρος Καθηγητής
ΣΤΕΡΓΙΑΝΗ ΧΕΛΙΔΩΝΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής
ΜΑΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΙΩΤΗΣ, Επίκουρος Καθηγητής
ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΟΣΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΠΕΡΣΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια

ΜΕΛΗ Ε.ΔΙ.Π.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΙΟΡΙΔΗΣ

ΜΕΛΗ Ε.Τ.Ε.Π.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΑΤΣΙΚΑΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΣΜΑΝΗΣ
ΑΡΙΔΙΑ ΣΠΑΡΤΑΛΗ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας

1. «Κείμενα και Πολιτισμός»

Διευθυντής: Καθηγητής **ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ**

Γραμματειακή υποστήριξη: Συμβασιούχος Υπάλληλος **ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΪΜΑΚΑΜΗ**

2. Δια-Ιδρυματικό Π.Μ.Σ «Εξειδίκευση στις Τ.Π.Ε. και Ειδική Αγωγή-Ψυχο-παιδαγωγική της Ένταξης»

– ΕΚΕΦΕ «ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ»

– Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ.

Διευθύντρια: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια **ΜΑΡΙΑ ΜΗΤΣΙΑΚΗ**

Γραμματειακή υποστήριξη: Συμβασιούχοι Υπάλληλοι: **Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΡΟΥΔΑΣ**

Β. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΥΚΟΣ

3. Δια-Ιδρυματικό Π.Μ.Σ «Αρχαία Ελληνική Γραφή: Φορείς και Περιεχόμενο»

– Τμήμα Φιλολογίας του ΕΚΠΑ

– Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ.

Αναπληρωτής Διευθυντής: Καθηγητής **ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ ΜΠΟΥΣΕΣ**

Γραμματειακή υποστήριξη: μέλος ΕΤΕΠ του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ.: **ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΣΜΑΝΗΣ**

ΤΜΗΜΑ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΜΕΛΗ ΔΕΠ

ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΑΣΗ, Καθηγήτρια

ΗΛΙΑΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΘΩΜΑΔΑΚΗ, Καθηγήτρια

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΛΑΚΙΔΗΣ, Καθηγητής

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΠΑΡΟΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΒΑΛΣΑΜΙΔΗΣ –ΕΚΙΤΖΗ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΚΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΡΙΜΠΑΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΙΑΚΩΒΟΣ ΑΚΤΣΟΓΛΟΥ, Επίκουρος Καθηγητής
ΑΜΑΛΙΑ ΑΒΡΑΜΙΔΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΣΤΕΦΑΝΙΑ ΑΜΟΙΡΙΔΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΑΡΩΝΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής

ΜΕΛΗ Ε.Ε.Π.

ΙΛΟΝΑ ΜΑΝΕΛΙΔΟΥ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΑΥΡΙΔΟΥ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΑΖΑΡΕΤΙΑΝ
ΑΪΣΕ ΧΑΣΑΝ

ΜΕΛΗ Ε.ΔΙ.Π.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΡΙΤΖΑΛΕΟΣ

ΜΕΛΗ Ε.Τ.Ε.Π.

ΚΟΝΔΥΛΕΝΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΙΣΠΥΡΑΙΔΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας
και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών

1. «Ψυχοπαιδαγωγικές, Διδακτικές και Διαπολιτισμικές Προσεγγίσεις στις
Ανθρωπιστικές Επιστήμες»

Διευθύντρια: Καθηγήτρια **ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΑΣΗ**

Γραμματειακή υποστήριξη: -

2. «Συγκριτική Φιλολογία στον Παρευξείνιο Χώρο»

Διευθυντής: Καθηγητής **ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΛΑΚΙΔΗΣ**

Γραμματειακή υποστήριξη: -

ΤΜΗΜΑ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (μη αυτοδύναμο)
ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ

ΒΟΓΛΗ ΕΛΠΙΔΑ, Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

ΔΗΜΑΣΗ ΜΑΡΙΑ, Καθηγήτρια του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού
Παρευξείνιων Χωρών

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΜΗΣ, Καθηγητής του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και
Εθνολογίας

ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΤΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Καθηγητής του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ακαδημαϊκό έτος 2023-2024

Στο ακαδημαϊκό έτος 2023-2024, τα πεπραγμένα της Κοσμητείας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης [στο εξής: ΣΚΑΣ] έχουν, κατά τομείς, ως εξής:

Α. Λειτουργία Ακαδημαϊκών Οργάνων - διοικητικά ζητήματα.

Συνολικά πραγματοποιήθηκαν ένδεκα συνεδριάσεις της Κοσμητείας και ελήφθησαν αποφάσεις επί όλων των διοικητικών θεμάτων που διαβιβάστηκαν από τα Τμήματα της ΣΚΑΣ (εγκρίσεις μητρώων, εκπαιδευτικές άδειες, αναστολές φοίτησης κ.λπ.) και εμπίπτουν στις αρμοδιότητες της Σχολής, με σκοπό την εύρυθμη λειτουργία της.

Ιδρύθηκε και στελεχώθηκε η «Επιτροπή Συντονισμού Ακαδημαϊκών Δράσεων» της Σχολής, και οργανώθηκε η διαδικασία εκλογών για την ανάδειξη εκπροσώπων ΕΔΠ και φοιτητών, στη σύνθεση της Κοσμητείας της Σχολής. Αναμορφώθηκε η Επιτροπή Αριστείας της ΣΚΑΣ και απονεμήθηκαν, μετά από σχετική προκήρυξη και με τις προβλεπόμενες από τον σχετικό κανονισμό διαδικασίες αξιολόγησης, τα σχετικά βραβεία για το ακαδημαϊκό έτος 2023-2024. Η απονομή έγινε στην Κομοτηνή, τον Ιούνιο του 2023, στο πλαίσιο ειδικής εκδήλωσης.

Επίσης η Σχολή, εφαρμόζοντας τον Ν. 4957 / 2022 κατά το ακαδημαϊκό έτος 2023-2024, μετά από επάλληλες συνεδριάσεις των Συνελεύσεων των Τμημάτων και της Κοσμητείας, από τον Φεβρουάριο ως τον Απρίλιο του 2024, κατάρτισε, ενέκρινε και ανάρτησε, μετά την επικύρωση της Συγκλήτου, Μητρώα Γνωστικών Αντικειμένων και Επιστημονικών Πεδίων των Τμημάτων της, προχώρησε σε αιτιολογημένο προγραμματισμό προσλήψεων μελών ΔΕΠ, ΕΔΠ, ΕΤΕΠ και ΕΕΠ στα Τμήματά της, που επίσης επικυρώθηκε από την Σύγκλητο, και τέλος κατάρτισε επιμέρους Μητρώα Εσωτερικών και Εξωτερικών Εκλεκτόρων για όλα τα Γνωστικά Αντικείμενα και των τριών Τμημάτων της. Τα Μητρώα αυτά, αφού ελέγχθηκαν και εγκρίθηκαν από τον Κοσμήτορα και την Κομητεία, διαβιβάστηκαν δια του Πρυτάνεως του ΔΠΘ στο Συμβούλιο Διοίκησης, ώστε να αναρτηθούν και να αρχίσει η ισχύς τους.

Τον Ιούνιο 2024 η Σχολή, μετά από εισηγήσεις των Συνελεύσεων των Τμημάτων της και απόφαση ειδικής συνεδρίασης της Κοσμητείας, κατάρτισε και

ενέκρινε «Ετήσιο Αναπτυξιακό Σχέδιο», που περιλαμβάνει πέντε επιμέρους πεδία, το οποίο κοινοποίησε στη Σύγκλητο και διαβίβασε προς έγκριση στο Συμβούλιο Διοίκησης του ΔΠΘ, το οποίο και το ενέκρινε.

Ο Κοσμήτορας της ΣΚΑΣ ορίστηκε από τη Σύγκλητο μέλος της Επιτροπής Ακαδημαϊκού Συντονισμού του «Κέντρου δια βίου Μάθησης» του ΔΠΘ (Κε. Δι.Μα.), με σκοπό τον συντονισμό των υπηρεσιών υποστήριξης, ενδυνάμωσης και βελτίωσης των διαδικασιών διδασκαλίας και μάθησης που παρέχει το Κε. Δι.Μα. στις Σχολές του ΔΠΘ (2023-2024).

Β. Ζητήματα ταυτότητας, ενημέρωσης και επικοινωνίας της ΣΚΑΣ.

Μετά από εισήγηση του Κοσμήτορα, η Κοσμητεία αποφάσισε η Σχολή να συμμετάσχει στους εορτασμούς των 50 χρόνων λειτουργίας του ΔΠΘ με τις παρακάτω δράσεις:

Α. Την αφιέρωση στην επέτειο του τρίτου τόμου της *Επιστημονικής Επετηρίδας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών*, του ακαδημαϊκού έτους 2023-2024, με την αναγραφή στο εξώφυλλο και τη σελίδα τίτλου «Αφιέρωμα στα πενήντα χρόνια (1473/1474-2023/2024) από την ίδρυση του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (1473/1474-2023/2024)», και τη χρήση του σχετικού λογοτύπου του Πανεπιστημίου.

Β. Τη διοργάνωση, στις 21 Ιουνίου 2023, ημερίδας στην Κομοτηνή, στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, στην Τσανάκλειο, με θέμα «Το ακαδημαϊκό και ερευνητικό έργο της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ».

Γ. Την ένταξη στο πλαίσιο των εορτασμών του διεθνούς συνεδρίου που διοργάνωσε η Σχολή, το Νοέμβριο του 2023, με θέμα «Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών στην τέχνη (1923-2023)», με ανακοινώσεις στην ελληνική, αγγλική και τουρκική γλώσσα, και στόχο τη διερεύνηση της απεικόνισης της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής των πληθυσμών και της επίδρασής της στην ελληνική και τουρκική τέχνη (λογοτεχνία, θέατρο, κινηματογράφος, εικαστικά, μουσική), αλλά και τη συγκριτική προσέγγιση της ελληνικής και τουρκικής τέχνης και την αναζήτηση αντίστοιχα της εικόνας του Έλληνα και του Τούρκου, με άξονα την τέχνη, που αποτυπώνει την ανταλλαγή των πληθυσμών (1923). Το συνέδριο διεξήχθη στην Αλεξανδρούπολη, υβριδικά.

Δ. Την ένταξη στο πλαίσιο των εορτασμών της Δ' [ΙΑ'] Συνάντησης Ελλήνων Βυζαντινολόγων, τη διοργάνωση της οποίας έχουν αναλάβει συνάδελφοι από τα Τμήματα Ελληνικής Φιλολογίας και Ιστορίας και Εθνολογίας της Σχολής, σε συνεργασία με την Ελληνική Επιτροπή Βυζαντινών Σπουδών (Κομοτηνή, 27-30 Σεπτεμβρίου 2023)¹.

1. Κ. ΜΑΡΚΕΝΔΟΥΔΗΣ, «Η καρδιά των Βυζαντινών Σπουδών χτυπά στην Κομοτηνή», *Παρατηρητής της Θράκης* 8858 (29 Σεπτεμβρίου 2023), σελ. 1, 11.

Γ. Επιστημονικά Συνέδρια και εκδηλώσεις.

Τον Οκτώβριο του 2022 η Σχολή πραγματοποίησε το Διαδικτυακό Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο με τίτλο «Επανεκτιμώντας τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922 – 2022)» (Κομοτηνή, 21 – 23 Οκτωβρίου 2022), στο οποίο πήραν μέρος με ανακοινώσεις 68 σύνεδροι από την Ελλάδα, τη Βουλγαρία, τη Τουρκία, την Αγγλία, τη Γαλλία, την Κύπρο και τη Γερμανία².

Στις 13 Ιανουαρίου 2023 η Σχολή, σε συνεργασία με την Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, την ΚΟΙΝ.Σ.ΕΠ. «Κομοτηνή Εν Δράσει» και την εφημερίδα *Παρατηρητής της Θράκης*, διοργάνωσε στην Κομοτηνή, στο κτήριο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης, στο Τσανάκλειο Μέγαρο, την εκδήλωση «Νεοελληνικές Σπουδές στα Βαλκάνια: η σημασία του ευεργετισμού», με ομιλητές τον Κοσμήτορα, τον κ. Χρ. Παπαδόπουλο, Διευθυντή του Ελληνικού Πολιτιστικού Κέντρου Καΐρου, τον Επίκ. Καθηγητή Θαν. Κούγκουλο, την Επίκ. Καθηγήτρια Νάντια Μαχά και τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου του Βουκουρεστίου Tudor Dinu.

Στη διάρκεια της παρουσιάστηκε από την κα Μαχά το βιβλίο του Καθηγητή Tudor Dinu, *Μόδα και πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης. Πρώτο μισό του 19ου αιώνα* (Αθήνα 2021, εκδ. Ακρίτας) και τιμήθηκε η κα Αικατερίνη Μπελεφάντη-Σοφιανού, Μ. Αρχόντισσα των Εκκλησιών – Πρέσβειρα του Αποδήμου Ελληνισμού του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής, με το χρυσό μετάλλιο των δέκα χρόνων λειτουργίας της Σχολής (2013-2023), σε ένδειξη τιμής για την υποστήριξη που παρέχει στις ελληνικές σπουδές στη Ρουμανία, και στον βαλκανικό χώρο εν γένει, μέσω των χορηγιών της³.

Το Νοέμβριο του 2023 η Σχολή πραγματοποίησε υβριδικά το Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών στην τέχνη (1923-2023)» (18-20 Οκτωβρίου 2023), στο οποία πήραν μέρος σύνεδροι από την Ελλάδα και το εξωτερικό, όπως και προηγουμένως αναφέρθηκε.

Το ακαδημαϊκό έτος 2023-2024 η Σχολή, σε συνεργασία με την Ιερά Μητρόπολη Περιστερίου, υπό την διεύθυνση και την επιστημονική επιμέλεια του Κοσμήτορα και του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Περιστερίου κ. Γρηγορίου Παπαθωμά, Καθηγητή του Κανονικού Δικαίου στη Θεολογική Σχολή του ΕΚΠΑ, διοργάνωσε στην Αθήνα κύκλο διαλέξεων με γενικό θέμα «Εκκλησία και διαμόρφωση της ταυτότητας του Νέου Ελληνισμού (Ιστορία - Κοινωνία - Πολιτισμός)», στον οποίο μετά την εισαγωγή, που πραγματοποιήθηκε από τον

2. ΝΑΤ. ΒΑΦΕΙΑΔΟΥ, «Πυκνό αλλά και μεστό το Διεθνές Συνέδριο 'Επανεκτιμώντας τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-2022)' της ΣΚΑΣ ΔΠΘ», *Παρατηρητής της Θράκης* 8636 (26 Οκτωβρίου 2022), σελ. 9.

3. ΒΛ. ΝΑΤΑΣΣΑ ΒΑΦΕΙΑΔΟΥ, «Το χρυσό μετάλλιο της ΣΚΑΣ του ΔΠΘ έλαβε η Αικατερίνη Μπελεφάντη-Σοφιανού», *Παρατηρητής της Θράκης* 8693 (18 Ιανουαρίου 2023), σελ. 1, 8-9.

Μητροπολίτη Περιστερίου και τον Κοσμήτορα της ΣΚΑΣ, περιλήφθηκαν επτά διαλέξεις πανεπιστημιακών Καθηγητών και ερευνητών (Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Άγγελος Συρίγος, Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, Ιωάννης Μπάκας, Παναγιώτης Τζουμέρκας, Κωνσταντίνος Χολέβας, Κωνσταντίνος Κωτσιόπουλος) από την Φιλοσοφική και τη Θεολογική Σχολή του ΕΚΠΑ, τη Θεολογική Σχολή του ΑΠΘ, την ΣΚΑΣ και το Πάντειο Πανεπιστήμιο⁴.

Στις 10 Μαΐου 2023, η Σχολή, σε συνεργασία με την Περιφερειακή Ενότητα Ροδόπης της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, τις εκδόσεις «Παρατηρητής της Θράκης» και την ΚΟΙΝ.Σ.ΕΠ. «Κομοτηνή Εν Δράσει», διοργάνωσε εκδήλωση παρουσίασης των τεσσάρων τόμων του έργου *Ελληνισμός και Βαλκάνια – Αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)*. Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών (Κομοτηνή, 22-24 Νοεμβρίου 2019) (Κομοτηνή 2022).

Στην εκδήλωση, που πραγματοποιήθηκε στην Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, Τσανάκλειο Μέγαρο, μίλησαν, εκτός από τον Κοσμήτορα και τον Επικ. Καθηγητή Θαν. Κούγκουλο, η Καθηγήτρια Ελπ. Βόγλη και ο Επικ. Καθηγητής Κώστας Δανόπουλος, ενώ χαιρέτισε την εκδήλωση ο Αντιπεριφερειάρχης ΠΕ Ροδόπης κ. Νικόλαος Τσαλικίδης. Τα Πρακτικά αυτά αποτελούν έκδοση του «Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας» του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, ενώ ο σχεδιασμός και η εκτύπωση πραγματοποιήθηκαν από τον *Παρατηρητή της Θράκης*⁵.

Στη διάρκεια της εκδήλωσης απονεμήθηκε το μετάλλιο της Σχολής στον Ανιπεριφερειάρχη Κομοτηνής κ. Νίκο Τσαλικίδη και στη διεύθυνση του *Παρατηρητή της Θράκης*, για την έμπρακτη βοήθειά τους στο έργο της Σχολής⁶.

Η ΣΚΑΣ υπήρξε ένας από τους συνδιοργανωτές του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Theory, Empiricism and Methodological Pluralism / Theorie, Empirie und Methodenpluralismus im transdisziplinären» που διοργανώθηκε από το Paris – Lodron Universität του Salzburg της Αυστρίας, δια του χρη-

4. «Κύκλος διαλέξεων από τη ΣΚΑΣ ΑΠΘ και την Ι.Μ. Περιστερίου για τη ταυτότητα του Νέου Ελληνισμού», *Παρατηρητής της Θράκης* 8856 (27 Σεπτεμβρίου 2023), σελ. 10. «Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών. Σειρά ακαδημαϊκών εκδηλώσεων από το ΑΠΘ στην Αθήνα σε συνεργασία με τη Μητρόπολη Περιστερίου», *Ο Χρόνος* 15603 (27 Σεπτεμβρίου 2023), σελ. 13.

5. Τζ. ΚΑΤΣΑΡΗ, «Οριστικά στην ιστορία των γραμμάτων της Θράκης και δια των έντυπων Πρακτικών του το 4ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών: 'Ελληνισμός και Βαλκάνια – αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)'», *Παρατηρητής της Θράκης* 8771 (13 Μαΐου 2023), σελ. 8-9.

6. «Το χρυσό μετάλλιο της ΣΚΑΣ στον *Παρατηρητή της Θράκης*», *Παρατηρητής της Θράκης* 8771 (13 Μαΐου 2023), σελ. 9. «Εν είδει ευχαριστιών», *Παρατηρητής της Θράκης* 8771 (13 Μαΐου 2023), σελ. 1, 3.

ματοδοτούμενου διεπιστημονικού έργου του Πανεπιστημίου Salzburg για υποψήφιους διδάκτορες με τίτλο «Global Competence, Future Literacy and Professionalism in the Global Migration Society / DSP-Kolleg Globale Kompetenz, Future Literacy und Professionalität in der globalen Migrationsgesellschaft (GLOKFUL)», στο Ηράκλειο της Κρήτης (27 Μαΐου 2023).

Στο συμπόσιο αυτό νέοι ερευνητές και υποψήφιοι διδάκτορες είχαν την ευκαιρία να παρουσιάσουν τα δικά τους ερευνητικά έργα σε μια συνεργατική ατμόσφαιρα και να λάβουν εποικοδομητική ανατροφοδότηση, από διεθνώς αναγνωρισμένους επιστήμονες.

Στις 21 Ιουνίου 2023 η Σχολή οργάνωσε και πραγματοποίησε την Επιστημονική Ημερίδα «Το ακαδημαϊκό και ερευνητικό έργο της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ», στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, Τσανάκλειο Μέγαρο, με εισηγητές, πέρα από τον Κοσμήτορα, τους συναδέλφους Καθηγήτρια Ελπίδα Βόγλη, από το Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Επίκ. Καθηγητή Γεώργιο Παρασκευιώτη, από το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας και Επίκ. Καθηγητή Αλέξανδρο Παπάζογλου, από το Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών.

Στο πλαίσιο αυτό, με εισήγηση της Επιτροπής Αριστείας και απόφαση της Κοσμητείας της Σχολής, απονεμήθηκαν και τα προβλεπόμενα βραβεία ακαδημαϊκής αριστείας της ΣΚΑΣ, για το ακαδημαϊκό έτος 2022-2023, για τα οποία έγινε λόγος και παραπάνω.

Δ. Επιστημονικές εκδόσεις της ΣΚΑΣ.

Το Νοέμβριο του 2022 κυκλοφορήθηκε ο τόμος Ζ. Γαβριηλίδου - Π. Καμπάκη-Βουγιουκλή - Ν. Μαθιουδάκης (επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης από το χειρόγραφο στο κείμενο. Αφιερωματικός τόμος στον Χριστόφορο Γ. Χαραλαμπίδη* (Κομοτηνή 2021, έκδ. Κοσμητεία της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., σε συνεργασία με το Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas de Granada, του Πανεπιστημίου της Γρανάδα στην Ισπανία και τις εκδόσεις 'Παρατηρητής της Θράκης'), που περιλαμβάνει τα πρακτικά επιστημονικής ημερίδας η οποία είχε διοργανωθεί από το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του ΔΠΘ, με την ευκαιρία της αναγόρευσης του Ομ. Καθηγητή του ΕΚΠΑ και Ακαδημαϊκού Χριστοφόρου Χαραλαμπίδη, ως Επίτιμου Διδάκτορα του ίδιου Τμήματος, και εντάσσεται στις αυτοτελείς εκδόσεις της Σχολής.

Το ίδιο ακαδημαϊκό έτος, στις αυτοτελείς εκδόσεις της Σχολής προστέθηκαν οι εξής: Θ.Β. Κούγκουλος - Μ.Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Επανεκτιμώντας τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-2022). Διαδικτυακό Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο (Κομοτηνή, 21-24 Οκτωβρίου 2022). Περιλήψεις Ανακοινώσεων* (Κομοτηνή 2022, έκδ. Κοσμητεία της Σχολής Κλασικών και Ανθρω-

πιστικών Σπουδών) – Θαν. Κούγκουλος, *Η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ. ως κόμβος των Νεοελληνικών Σπουδών* (Κομοτηνή 2023, έκδ. Κοσμητεία της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., σε συνεργασία με τις εκδόσεις «Παρατηρητής της Θράκης»), που περιλαμβάνει εισήγηση του συγγραφέα σε σχετική εκδήλωση της Σχολής. Οι εκδόσεις αυτές είναι αναρτημένες με ελεύθερη πρόσβαση στην ιστοσελίδα της Κοσμητείας της Σχολής.

Επίσης εκδόθηκε ο δεύτερος τόμος της Επιστημονικής Επετηρίδας της Σχολής, αφιερωμένος στην επέτειο των δέκα χρόνων λειτουργίας της, με τα ακόλουθα βιβλιογραφικά στοιχεία: *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης 2 (2022-2023)*. Αφιέρωμα στα δέκα χρόνια (2013-2023) λειτουργίας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, σσ. 746. Ο τόμος, που είναι επίσης αναρτημένος με ελεύθερη πρόσβαση στην ιστοσελίδα της ΣΚΑΣ, παρουσιάστηκε στην Κομοτηνή, σε εκδήλωση της Σχολής στις 21 Ιουνίου 2023, για την οποία έγινε εκτενέστερος λόγος παραπάνω.

Ε. Ακαδημαϊκά, ερευνητικά και εκπαιδευτικά ζητήματα.

Η Σχολή υπέγραψε ειδικό πρωτόκολλο συνεργασίας με το «Ίδρυμα Ποιμαντικής Επιμορφώσεως» της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών (3 Οκτωβρίου 2022). Αντικείμενο του πρωτοκόλλου αυτού αποτελεί η συνεργασία της Σχολής και του «Ιδρύματος Ποιμαντικής Επιμορφώσεως», που αποσκοπεί: α) στην ενίσχυση της έρευνας, της επιμόρφωσης και της δια βίου μάθησης φοιτητών, εκπαιδευτικού προσωπικού και μελών της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ καθώς και των κληρικών και λαϊκών στελεχών της Εκκλησίας, β) στην αναβάθμιση των υπηρεσιών που προσφέρονται στους δύο συμβαλλόμενους φορείς και γ) στη βελτίωση του συνολικού πλαισίου λειτουργίας των υπηρεσιών του Πανεπιστημίων και του Ιδρύματος, δια μέσου της έρευνας, της εκπαίδευσης και της επιμόρφωσης των στελεχών της⁷.

Η συνεργασία αφορά σε εκπαιδευτικά και ερευνητικά θέματα, αλλά και σε ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών πεδίων της Θεολογίας και βασίζεται στη τεχνογνωσία που διαθέτουν οι δύο φορείς. Επιπροσθέτως, αποσκοπεί στην αξιοποίηση της λειτουργίας των προπτυχιακών και των μεταπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών που σχεδιάζουν και υλοποιούν τα Τμήματα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ καθώς και των προγραμμάτων δια βίου μάθησης που εκπονεί το Ίδρυμα, όπως προβλέπεται από τους κανονισμούς λειτουργίας τους.

Ειδικότερα, περιεχόμενο του προγράμματος δράσης αποτελεί: η παροχή υποδομών και χώρων διδασκαλίας από το Ίδρυμα για την πραγματοποίηση των δράσεων που υλοποιούνται στο πλαίσιο του πρωτοκόλλου συνεργασίας - Η χρήση του χώρου στο «Πολιτιστικό Κέντρο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών» για συναντήσεις που σχε-

7. «Επεκτείνει τις συνεργασίες της η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ», www.paratiritististhrakis.gr (8 Οκτωβρίου 2022).

τίζονται με τον σχεδιασμό και την υλοποίηση του εκπαιδευτικού έργου του Πανεπιστημίου σε σχέση με το Ίδρυμα και γενικότερα - Η συνεργασία με σκοπό την υψηλή ποιότητα και συμβατότητα ανάμεσα στα προγράμματα δια βίου μάθησης που υλοποιεί το Ίδρυμα και τα προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών που υλοποιεί ή σχεδιάζει να υλοποιήσει η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ με τη συμβατική ή την εξ αποστάσεως μέθοδο διδασκαλίας. Επίσης, η υποστήριξη της λειτουργίας των προγραμμάτων αυτών, με την παροχή εξειδικευμένων συνεργατών του Ιδρύματος - Η συνεργασία για την ανάπτυξη προγραμμάτων δια βίου μάθησης, σε αντικείμενα που αφορούν τους κληρικούς και τα λαϊκά στελέχη της Εκκλησίας - Η οργάνωση και διεξαγωγή ερευνητικών και λοιπών δραστηριοτήτων από κοινού από τους συμβαλλόμενους - Η δυνατότητα παρακολούθησης των επιμορφωτικών προγραμμάτων του Ιδρύματος από τους φοιτητές και τα μέλη της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ⁸.

Στ. Βραβεία Αριστείας της ΣΚΑΣ.

Λειτουργήσε κανονικά και σύμφωνα με το σχετικό κανονισμό της Σχολής η Επιτροπή Αριστείας και απονεμήθηκαν τα προβλεπόμενα βραβεία: για το ακαδημαϊκό έτος 2022-2023 η απονομή έγινε στους χώρους της Τσανακλείου Σχολής, στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, στο πλαίσιο της Επιστημονικής Ημερίδας «Το ακαδημαϊκό και ερευνητικό έργο της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ» (Κομοτηνή, 21 Ιουνίου 2023), εκδήλωση για την οποία έγινε λόγος παραπάνω.

Ζ. Τιμητικοί τίτλοι και σχετικές εκδηλώσεις.

Στις 13 Ιανουαρίου 2023 η Σχολή, όπως προαναφέρθηκε, σε συνεργασία με τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, την ΚΟΙΝ.Σ.ΕΠ. «Κομοτηνή Εν Δράσει» και την εφημερίδα *Παρατηρητής της Θράκης*, διοργάνωσε στην Κομοτηνή, στο κτήριο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κομοτηνής, στο Τσανάκλειο Μέγαρο, την εκδήλωση «Νεοελληνικές Σπουδές στα Βαλκάνια: η σημασία του ευεργετισμού». Στη διάρκεια της παρουσιάστηκε το βιβλίο του Καθηγητή Tudor Dinu, *Μόδα και πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης. Πρώτο μισό του 19ου αιώνα*, (Αθήνα 2021, εκδ. Ακρίτας) και τιμήθηκε η κα Αικατερίνη Μπελεφάντη-Σοφιανού, Μ. Αρχόντισσα των Εκκλησιών – Πρέσβειρα του Αποδήμιου Ελληνισμού του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής, με το χρυσό μετάλλιο των δέκα χρόνων λειτουργίας της Σχολής (2013-2023), σε ένδειξη τι-

8. Βλ. ΝΑΤΑΣΣΑ ΒΑΦΕΙΑΔΟΥ, «Όσα υλοποιούνται με τη νέα χρονιά και όσα αναμένουμε στο προσεχές μέλλον από τη Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ», *Παρατηρητής της Θράκης* 8627 (13 Οκτωβρίου 2022), σελ. 1, 8.

μής για την υποστήριξη που παρέχει στις ελληνικές σπουδές στη Ρουμανία, και στον βαλκανικό χώρο εν γένει, δια των χορηγιών της⁹.

Η ΣΚΑΣ, με ομόφωνη απόφαση της Κοσμητείας, κατόπιν προτάσεως του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, που επικυρώθηκε από τη Σύγκλητο του ΔΠΘ, απένειμε τον τίτλο του Επίτιμου Καθηγητή στον ομ. Καθηγητή του ΕΚ-ΠΑ κ. Νάσο Βαγενά. Η σχετική τελετή πραγματοποιήθηκε στην Κομοτηνή (25 Οκτωβρίου 2023)¹⁰.

Στη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους, με απόφαση της Κοσμητείας, το χρυσό μετάλλιο των δέκα χρόνων λειτουργίας της Σχολής (2013-2023) απονεμήθηκε στον Δρ. Σπυρίδωνα Καμαλάκη, στον Μητροπολίτη Βεροίας και Ναούσης κ. Παντελεήμονα, τον Πρόεδρο της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών κ. Βασίλειο Πάπα και στον Μητροπολίτη Σάμου και Ικαρίας κ. Ευσέβιο¹¹.

Η. Διεθνείς συνεργασίες και ακαδημαϊκή εξωστρέφεια.

Παρουσιάστηκε αναλυτικά η Σχολή και τα Τμήματά της, καθώς και τα προπτυχιακά και μεταπτυχιακά, διδακτορικά και μεταδιδακτορικά προγράμματα σπουδών της [με τίτλο εισήγησης: «School of Classics and Humanities in Democritus University of Thrace»] στη διάρκεια της Second Duth International Week (Κομοτηνή, 4 Οκτωβρίου 2022), ενώπιον ξένων φοιτητών από πανεπιστήμια της Ευρώπης και των Η.Π.Α. Επίσης, ανάλογη παρουσίαση πραγματοποιήθηκε [με τίτλο εισήγησης: «School of Classics and Humanities, of DUTH: Identity, Research, Academic Profile and Cooperations»] στη διάρκεια της συνάντησης του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης με Αμερικανούς Καθηγητές – Εκπροσώπους Αμερικανικών Πανεπιστημίων, στο πλαίσιο του International Academic Partnership Program (IAPP), που διοργανώθηκε από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων και το Institute of International Aducation (IEE) (Κομοτηνή, 9 Νοεμβρίου 2022).

Το 2023 η Σχολή συνομολόγησε και υπέγραψε μνημόνιο συνεργασίας με το «Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών» της Βενετίας, με στόχο την ανάπτυξη κοινών ερευνητικών, επιστημονικών και ακαδημαϊκών δράσεων, τον από κοινού σχεδιασμό συνεδρίων, ημερίδων και διαλέξεων, αλλά και εκδόσεων αυτοτελών ή συλλογικών τόμων και πρακτικών συνεδρίων,

9. Βλ. ΝΑΤΑΣΣΑ ΒΑΦΕΙΑΔΟΥ, «Το χρυσό μετάλλιο της ΣΚΑΣ του ΔΠΘ έλαβε η Αικατερίνη Μπελεφάντη-Σοφιανού», *Παρατηρητής της Θράκης* 8693 (18 Ιανουαρίου 2023), σελ. 1, 8-9.

10. ΚΩΣΤΑΣ ΜΑΡΚΕΝΔΟΥΔΗΣ, «Στην οικογένεια του ΔΠΘ ο Νάσος Βαγενάς. Ένας από τους σπουδαιότερους νεοελληνιστές ανακηρύχθηκε Επίτιμος Καθηγητής της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών», *Παρατηρητής της Θράκης* 8878 (27 Οκτωβρίου 2023), σελ. 1, 8-9.

11. Μ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, «Εκδήλωση για το φιланθρωπικό έργο της Μητρόπολης», *Σαμιακόν Βήμα* 4391 (9 Σεπτεμβρίου 2023), σελ. 6.

καθώς ακόμη και τον σχεδιασμό κοινών ερευνητικών δράσεων, στους τομείς των ερευνών γύρω από τον Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό Ελληνισμό, οι οποίες απασχολούν αρκετά από τα μέλη της ΣΚΑΣ¹².

Το πρωτόκολλο υπογράφηκε πανηγυρικά κατά την τελετή έναρξης της Δ' (ΙΑ') Συνάντησης των Ελλήνων Βυζαντινολόγων (Κομοτηνή, 28 Σεπτεμβρίου 2023)¹³ για την οποία έγινε λόγος παραπάνω.

Τον Μάιο 2023 η Σχολή υπέγραψε σύμφωνο συνεργασίας με την διεθνώς γνωστή Kyiv Orthodox Theological Academy, με στόχο την από κοινού διοργάνωση ερευνητικών προγραμμάτων, συνεδρίων, ακαδημαϊκών δράσεων και τη συνεργασία σε ερευνητικό, ακαδημαϊκό και εν γένει επιστημονικό επίπεδο, αλλά και την κινητικότητα φοιτητών ανάμεσα στα δύο ιδρύματα, το οποίο συνολογώσαν ο Κοσμήτορας της ΣΚΑΣ και ο Πρύτανης της Ακαδημίας Prof. Archpriest Oleksandr Trofymliuk.

Όσα παραπάνω αναφέρθηκαν είναι τμήματα ενός συνολικότερου προγραμματισμού για την ανάδειξη της Σχολής μας, των Τμημάτων της και του ακαδημαϊκού, εκπαιδευτικού και ερευνητικού έργου που επιτελείται σε αυτά. Δεδομένου ότι η ΣΚΑΣ μετρά μόλις έντεκα χρόνια από τη δημιουργία της, αν και τα Τμήματά της είναι σαφώς παλαιότερα, έχει ανάγκη από αυτήν την προβολή και την ανάδειξη, όπως επίσης και από τη δόμηση πνεύματος ακαδημαϊκής συνεργασίας και συνέργειας, που συχνά χρειάζεται ενίσχυση.

Προς την κατεύθυνση αυτή, πέρα από τον αυτονόητο στόχο της σύννομης και εύρυθμης λειτουργίας, κινούνται όσα παραπάνω αναφέρθηκαν, και με τη συνεργασία και τη βοήθεια όλων μας ευελπιστούμε ότι θα συνεχιστούν και θα εδραιωθούν και κατά το επόμενο ακαδημαϊκό έτος, παρά τις δυσμενείς εξελίξεις για το μέλλον των κλασικών και ανθρωπιστικών σπουδών στο Πανεπιστήμιό μας, όπως προαναγγέλλονται με την απόφαση συγχώνευσης των Τμημάτων της ΣΚΑΣ σε μία μονοτμηματική Σχολή.

Καθηγητής Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

12. ΝΑΤ. ΒΑΦΕΙΑΔΟΥ, «Πρωτόκολλο συνεργασίας υπέγραψαν η ΣΚΑΣ του ΔΠΘ και το Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας», *Παρατηρητής της Θράκης* 8689 (12 Ιανουαρίου 2023), σελ. 3.

13. Κ. ΜΑΡΚΕΝΔΟΥΔΗΣ, «Η καρδιά των Βυζαντινών Σπουδών χτυπά στην Κομοτηνή. Πρωτόκολλο συνεργασίας υπέγραψαν η ΣΚΑΣ ΔΠΘ και το Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας», *Παρατηρητής της Θράκης* 8858 (29 Σεπτεμβρίου 2023), σελ. 1, 11.

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ ΤΗΣ ΣΚΑΣ

Ιδρύεται «Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών» του ΔΠΘ με σκοπό τη δημοσίευση επιστημονικών εργασιών από μέλη ΔΕΠ ή από μέλη ΕΔΙΠ, ΕΕΠ και ΕΤΕΠ, με απαραίτητη όμως στις κατηγορίες αυτές την κατοχή διδακτορικού τίτλου.

Η Επετηρίδα θα εκδίδει έναν τόμο κάθε χρόνο, ή αν αυτό για διάφορους λόγους δεν είναι εφικτό διπλούς τόμους που θα καλύπτουν δύο χρονιές, αρχής γενομένης από το 2022.

Εκδότης (editor) είναι ο εκάστοτε Κοσμήτορας και εκδοτική επιτροπή οι πρόεδροι των Τμημάτων της Σχολής, μαζί με ένα εκπρόσωπο των κατηγοριών ΕΔΙΠ, ΕΕΠ και ΕΤΕΠ, με απαραίτητη όμως στις κατηγορίες αυτές την κατοχή διδακτορικού τίτλου.

Η εκδοτική επιτροπή απευθύνεται στα Τμήματα εγγράφως για τη συλλογή εργασιών, στα τέλη κάθε χρονιάς, θέτοντας ως χρονικό όριο για την παράδοσή τους το πρώτο τετράμηνο του επόμενου χρόνου, συγκεντρώνει τις μελέτες και τις κρίνει, κατά τις ειδικότητες των μελών της, κατά περίπτωση δε επιλέγει ad hoc εξωτερικούς κριτές οι οποίοι θα κρίνουν τις υπό δημοσίευση εργασίες, και θα αποφασίσουν αν είναι δημοσιεύσιμες, ή ποιες αλλαγές και διορθώσεις μπορούν να προταθούν στους συγγραφείς. Συνεπώς η δημοσίευση μιας μελέτης θα εγκρίνεται μετά από διπλή «τυφλή» κρίση, θα κρίνεται από δύο πάντοτε μέλη της Επιτροπής ή εξωτερικούς κριτές. Καλό είναι η ύλη να παραδίδεται στο τυπογραφείο πριν τις θερινές διακοπές κάθε χρόνου, ώστε ο τόμος να εκδίδεται πριν τις διακοπές των Χριστουγέννων, σε έκταση ανάλογη με την προσφορά εργασιών αλλά και τις εκάστοτε οικονομικές δυνατότητες.

Οι μελέτες πρέπει να είναι επιστημονικές και πρωτότυπες, ώστε να προάγουν την έρευνα και την επιστήμη, απεικονίζοντας το επιστημονικά και ερευνητικά ενδιαφέροντα των μελών της Σχολής. Δεν δημοσιεύονται λογοτεχνικά, δοκιμιακά κ.λπ. κείμενα, πλην των επιστημονικών. Οι μελέτες θα είναι γραμμένες στην ελληνική, ή σε μία από τις τρεις κύριες ευρωπαϊκές γλώσσες (αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά).

Πέραν των μελετών, η έκταση των οποίων καθορίζεται σε περίπου ένα τυπογραφικό δεκαεξασέλιδο, μπορούν να δημοσιεύονται ακόμη μικρότερα ερευνητικά κείμενα που παρουσιάζουν πρωτοτυπία στην κατηγορία «Σύμμεικτα», καθώς και βιβλιοκρισίες. Κάθε συγγραφέας θα έχει τη δυνατότητα να δώσει σε κάθε τόμο είτε μελέτη, είτε μικρότερο κείμενο για τα σύμμεικτα και έως τρεις βιβλιοκρισίες. Κατά την κρίση της επιτροπής αυτό μπορεί κατά περίπτωση να αλλάζει, στην περίπτωση που η ύλη δεν θα επαρκεί για την έκδοση του τόμου.

Επίσης οι μελέτες κατά το θέμα τους μπορεί να συνοδεύονται από έως πέντε σελίδες με φωτογραφίες, πίνακες, διαγράμματα κ.λπ., η απόδοση των οποίων σε έγχρωμη ή ασπρόμαυρη εκτύπωση θα εξαρτάται από τον εκάστοτε εκδότη (publisher).

Οι παραπομπές των μελετών θα είναι υποσελίδες, κατά το υπόδειγμα που ακολουθεί, και το οποίο θα τηρείται αυστηρά, για να υπάρχει ομοιομορφία στην έκδοση. Σε περίπτωση μη τήρησής του από τον συγγραφέα, η μελέτη θα επιστρέφεται με την παράκληση να ακολουθηθεί το υπόδειγμα. Κατά την κρίση του, εφόσον το κρίνει σκόπιμο, ο συγγραφέας μπορεί να παραθέτει στο τέλος του κειμένου του τη βασική βιβλιογραφία, πάντοτε σύμφωνα με το υπόδειγμα που ακολουθεί.

Κάθε συγγραφέας, μετά την έκδοση του τόμου, θα παίρνει ένα αντίτυπο και ένα ηλεκτρονικό ανάτυπο σε αρχείο pdf της μελέτης του. Αν θέλει τυπωμένα ανάτυπα, θα πρέπει να συνεννοείται με τον εκάστοτε εκδότη (publisher) του τόμου.

ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΠΑΡΑΠΟΜΠΩΝ

Μονογραφία: Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998: Θεμέλιο, σ. 23.

Άρθρο σε περιοδικό: Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η Πολιτισμική Εικονολογία και οι στόχοι της», *Διαβάζω* 417 (Ιούνιος 2001), σσ. 92-95.

Ανακοίνωση σε πρακτικά συνεδρίου: Β. Αποστολίδου, «Ο ρόλος της πεζογραφίας στη μυθοποίηση της πόλης. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Αθήνα 2004: Ε.Μ.Ν.Ε., σσ. 559-572.

Μελέτη σε συλλογικό τόμο: Μ. Δημητροπούλου, «Η Αθήνα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα: Χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού ρεύματος. Μια πρώτη προσέγγιση», στον τόμο Λ. Σαπουνάκη-Δρακάκη (επιμ.), *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, Αθήνα 2005 : Διόνικος, σσ. 123-130.

Ξένη μελέτη μεταφρασμένη: Έρβ. Γκόφμαν, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, μετάφρ. Μαρία Γκόφρα, Αθήνα 2006: Αλεξάνδρεια, σ. 23.

- Δεύτερη κ.λπ. έκδοση: Στιλπ. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία. Τα μνημεία του λόγου*, εν Αθήναις 1965²: Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, σ. 123.
- Άρθρο σε εφημερίδα: Μ. Γ. Βαρβούνης, «Σάμος και λαογραφία», *Σαμιακόν Βήμα* φ. 3745 (23 Μαΐου 2012), σ. 14.
- Κεφάλαιο βιβλίου ενός συγγραφέα: Μ. Γ. Βαρβούνης, «Παραδοσιακά αθλητικά αγωνίσματα», στο βιβλίο του *Μικρά Λαογραφικά*, Αθήνα 1998: Παπαζήσης, σσ. 123-156.
- Μελέτη σε περιοδικό σε τόμο του οποίου περιλαμβάνονται πρακτικά συνεδρίου: Άγγ. Ρήγας, «Ένας έμπορος καπνών στη Σάμο σε μυστική αποστολή», *Σαμιακές Μελέτες* 6 (2003-2004). *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος κατά τον 20ό αιώνα»*, σσ. 331-337.
- Μελέτη πρωτοδημοσιευμένη σε περιοδικό και αναδημοσιευμένη σε τόμο του ίδιου συγγραφέα: Ν. Δημητρίου, «Ιωάννης Κουκούλης. Πανσαμιακή φυσιογνωμία αδικημένη», *Απόπλους* 5 (1991), σσ. 27-31 [= Ο ίδιος, *Μελέτες και Άρθρα. Ανατύπωση κειμένων 1927-1996*. (επιμέλεια - εισαγωγικά κείμενα Μ. Γ. Βαρβούνης), Αθήνα 1996, σσ. 230-235].
- Επανάληψη παραπομπής: α. Σε αυτοτελές έργο (βιβλίο κ.λπ.): την πρώτη φορά: Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998: Θεμέλιο, σ. 23. Τις επόμενες: Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ... ό.π.*, σ. 34.
- β. Σε άρθρο: την πρώτη φορά: Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η Πολιτισμική Εικονολογία και οι στόχοι της», *Διαβάζω* 417 (Ιούνιος 2001), σσ. 92-95. Τις επόμενες: Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η Πολιτισμική Εικονολογία ...», ό.π., σ. 93.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7	
ΒΑΣΙΛΗΣ ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ		
Ένας «άγνωστος», «δικός μας», λόγιος στη Βιέννη. Η περίπτωση του Ευ- γένιου Ζωμαρίδη	11	
ΑΝΕΣΤΗΣ ΖΗΔΡΟΣ		
Αβλεψίες και παραλείπομένα στο ειρμολόγιο του Ευστρατιάδη σε σχέση με τον κώδικα Soislin 220	25	
ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΤΚΟΥΛΟΣ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΟΥΤΚΟΥΛΟΣ - ΘΕΟΔΩΡΑ ΜΠΑΛ- ΛΗ - ΣΙΝΕΜ ΑΛΗΜΠΑΣΗ		
Ψηφιοποιημένες αυτοτελείς εκδόσεις ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αιώνα. Ερευνητικό πρόγραμμα (2017-2024) του Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοι- νωνικής Ανθρωπολογίας του Δημοκρετίου Πανεπιστημίου Θράκης	53	
ΝΑΝΤΙΑ ΜΑΧΑ-ΜΠΖΟΥΜΗ - ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΤΡΑΝΤΑ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ		
Αναπαραστάσεις της γυναικείας εργασίας στο μουσείο: η περίπτωση του μουσείου Μεταξής	131	
ΕΥΣΤΑΘΙΑ Ν. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ		
Συγκρότηση και μεταβίβαση της συλλογικής μνήμης στους προσφυγικούς πληθυσμούς. Οι Γκαγκαβούζοι της Οινόης Ν. Έβρου	151	
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ		
Ο «Ελληνόπαις» και η απεικόνιση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 . . .	169	
ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΕΩΝ ΕΠΙΤΙΜΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΜΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΚΑΙ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ		183
Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ		
Ο καθηγητής και ακαδημαϊκός Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης στη Σχολή Κλασ- σικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ	185	

Πίνακας περιχομένων

Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Προσφώνηση κατά την έναρξη της Επιστημονικής Ημερίδας «Θα τραγουδήσω αγαληνά», προς τιμήν του Χρόνη Αηδονίδη (Διδυμότειχο, 12 Οκτωβρίου 2024), της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης 189

Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Οι βυζαντινές σπουδές στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης 193

«Η ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ (1923-2023)», ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ (17-19 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2023) . . . 197

Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Η Συνθήκη της Λωζάνης και η ανταλλαγή πληθυσμών ως οριακό σημείο για το νέο ελληνισμό 199

ΡΟΖΗ-ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑ ΑΓΓΕΛΑΚΗ

Ελληνοτουρκική ανταλλαγή και λογοτεχνία της θηριωδίας: Μέσα στις φλόγες της Διδούς Σωτηρίου 205

ΜΑΡΙΑ ΑΚΡΙΤΙΔΟΥ

«Διώξαμε ανθρώπους του τόπου μας και μας ήρθαν ξένα συνήθια»: Ξαναδιαβάζοντας, Το χρονικό μιας πολιτείας, του Π. Πρεβελάκη ως λογοτεχνία της ανταλλαγής 223

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

«Δυο φορές ξένοι». Όψεις της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών στα μουσεία των δύο χωρών 239

ΟΛΥΜΠΙΑ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ

Διπλός ξεριζωμός και νόστος για τον προγονικό τόπο σε λογοτεχνικά κείμενα δεύτερης ή τρίτης γενιάς προσφύγων 265

ΟΛΥΜΠΙΑ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ

Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών σε λογοτεχνικά κείμενα Ελλήνων και Τούρκων συγγραφέων: Ταυτοτικά, στερεότυπα και αντικατοπτρισμοί ετερότητας 279

Πίνακας περιεχομένων

Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Η «Δεύτερη ζωή» των τελετουργιών: Αναβιώσεις εθίμων σε ανταλλάξιμους ελληνοθρόδοξους πληθυσμούς από την Καππαδοκία 299

ΒΑΣΙΛΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

Αφήγηση και ιδεολογία. Η ιστορία του Μικρασιατικού Πολέμου στην Αστροφεγγιά (1945) του Ι.Μ. Παναγιωτοπούλου 311

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ-ΑΪΣΕ ΓΙΑΜΑΖ

Η πρόσληψη της ανταλλαγής πληθυσμών του 1922 μέσα από τη σύγχρονη διηγηματογραφία 321

ΜΑΝΟΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ

Η ανταλλαγή των πληθυσμών μέσα από την παιδική λογοτεχνία: Η περίπτωση του παραμυθιού *Η Υπόσχεση* της Άννα Conomos σε μια εικονογράφηση της Ντανιέλα Σταματίδη 329

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΑΡΙΝΑ ΔΑΠΟΥΔΑΝΗ

Ο ξεριζωμός των Ελλήνων από την πόλη Χονάζ (Honaz) της Μικράς Ασίας κατά το 1923 και η επίδραση της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής στο μυθιστόρημα *Μια προίκα αμανάτι* του Yalçın Kemal 337

DAMLA DEMİRÖZÜ

Από τον ξεριζωμό στην αναζήτηση: Το 1922 και οι αφηγήσεις του 345

ΜΥΡΟΦΟΡΑ ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΟΥ

«Η Μακένα της Αθήνας και της Χαμαιλέτες τ' Ανοιγάρ'», Οι αφηγήσεις οικογενειακών προσφυγικών κειμηλίων ως υλικά τεκμήρια μνήμης 353

ΒΑΪΟΣ Φ. ΚΑΜΙΝΙΩΤΗΣ

Γι' αυτούς που φεύγουν κι αυτούς που μένουν. Το Εθνολογικό Μουσείο Θράκης ως τόπος μνήμης 369

ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ-ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΚΟΡΟΓΙΑΝΝΗ

Αναπαραστάσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών του 1923 στο νεοελληνικό παιδικό βιβλίο 377

Πίνακας περιεχομένων

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΝΤ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ

Οι αφιερωματικές επιγραφές και οι αφιερωτές των προσφυγικών κειμηλίων του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλεξανδρουπόλεως 399

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΡΑΒΒΑ

Τα σώματα θυμούνται το παρελθόν και ιστορούν το παρόν. Αφηγήσεις προσφυγιάς μέσα από τον φακό του σκηνοθέτη και τον λόγο του ιστορικού 467

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΑΓΛΑΪΑ ΛΑΙΜΟΥ

Οι πρόσφυγες στην τουρκική λογοτεχνία ή αυτοί που έμειναν στο περιθώριο 481

ELÇİN MACAR

The political context of population exchange museums (and houses/monuments) in Turkey 493

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΑΡΚΟΥ

Η μνημοποιητική της προσφυγιάς και της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών (1922-2023): Γλυπτικά μνημεία και αγάλματα 501

ΖΩΗ Ν. ΜΑΡΓΑΡΗ

«Τι σε μέλει εσένανε από που είμαι εγώ;» Κοινωνικές αναπαραστάσεις, επιτελεστικές τέχνες, μουσικές και χοροί των προσφύγων 521

ΜΑΡΙΑ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗ

Η ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923 στη λογοτεχνία του Ηλία Βενέζη . . . 535

ΝΑΝΤΙΑ ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ

Η διαχείριση και αξιοποίηση των προσφυγικών κειμηλίων (1930-2023). Αφηγηματικές πρακτικές της διαχείρισης της υλικότητάς τους από τα εθνικά μουσεία 543

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΑΘΑΝΑΗΛ

Ο *Παράδεισος* του Giles Milton δεν χάθηκε: Απεικονίζεται - Δημιουργεί - Διαφυλάσσεται 559

Πίνακας περιεχομένων

ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΠΑΠΑΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ

Ενέχυρο επιστροφής: Λογοτεχνοποιημένο διαγενεακό βίωμα από τον καιρό της ανταλλαγής. 575

ΘΕΟΠΙΣΤΗ ΕΛΕΝΗ ΠΑΣΧΑΛΑΚΗ

Προσφυγική τέχνη στο Λαογραφικό Μουσείο των Νέων Μουδανιών 603

ΜΑΓΔΑΛΗΝΗ ΠΑΤΣΑΒΟΥΡΑ-ΧΑΡΤΖΑΝΙΩΤΗ

Από την ευτοπία στη δυστοπία. Η εγκατάσταση των προσφύγων από τη Φώκαια της Μικράς Ασίας στην Ανάβυσσο της Αττικής. Στη Γαλήνη του Ηλία Βενέζη 619

BÖRTE SAGASTER

The population exchange in the works of Ahmet Yorulmaz and Yilmaz Karakoyunlu - A comparison 629

ŞEHNAZ ŞİŞMANOĞLU ŞİMŞEK

Once upon a time in Anatolia: Literary heritage of anatolian orthodox christians 637

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ Γ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ

Φωτογραφικές, λογοτεχνικές και κινηματογραφικές εικόνες της ανταλλαγής: Μια διακαλλιτεχνική προσέγγιση της ανταλλαγής των πληθυσμών 645

ΓΑΜΖΙΕ ΧΑΤΙΠ

Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή και οι Ρωμιοί της Κωνσταντινούπολης στο μυθιστόρημα *Aşkin Samatyasi Selanik'te Kaldi* του Sergun Ağar 661

ΜΕΗΜΕΤ ΑΚΪΦ YILDIRIM

Η προσφυγιά και η μετανάστευση στο έργο του Πέτρου Αφθονιάτη 667

Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ: ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΝΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ 677

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ 683

Πίνακας περιεχομένων

Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών	689
Πεπραγμένα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών - Ακαδημαϊ- κό έτος 2023-2024	697
Κανονισμός του περιοδικού	707
Περιεχόμενα	711

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ελλάδα)
Imprimé en Union Européenne (Grèce)
Printed in the European Union (Greece)

Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ. Τόμος τέταρτος (2024-2025). Σχεδιασμός, στοιχειοθεσία και αναπαραγωγή: εργαστήριο γραφικών τεχνών Ηρόδοτος (Αθήνα), με Απλά, Apollonia, Bodoni, GFS Didot, Oera και Symbol. Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: τυπογραφείο QPC (Αθήνα), σε χαρτί Book paper ivory (bouffant ivoire) ειδικής παραγωγής. Για λογαριασμό της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών (ΣΚΑΣ) του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και των εκδόσεων Ηρόδοτος. Καθηγητής Μανόλης Γ. Βαρβούνης, κοσμήτορας της ΣΚΑΣ, επιστημονικός διευθυντής. Δημήτριος Κ. Σταμούλης, εκδότης. Αριθμός έκδοσης 790. Αθήνα, β' τετράμηνο 2025. (Made and printed in Greece.)

